

Знак нагрудний «50 років Української Радянської Соціалістичної Республіки».

З. а. являють собою умовні зображення небесних світил і фігур сузір'їв. *В. П. Конопльова.*

ЗНА́КИ ДОРО́ЖНІ — сигнальні знаки на *автомобільних шляхах* і вулицях для інформування водіїв, пасажирів та пішоходів про умови та режими руху. Спробу впорядкувати З. д. було зроблено на Першій міжнар. конференції регламентації руху (1909, Париж). В СРСР стандартизовані З. д. почали застосовувати з 1927, розглядаючи їх як складову частину правил руху. Діючу в СРСР (з 1.I 1980) систему З. д. (іл. див. між сс. 288—289). розроблено у відповідності з Конвенцією про дорожні знаки та сигнали (1968, Відень), а також європ. Угодою (1971, Женева), яка доповнює цю Конвенцію. З. д. поділяють на попереджувальні, пріоритету, заборонні, наказові, інформаційно-вказівні, сервісу і додаткової інформації (таблички). Розрізняють їх за формою, кольором та малюнком (умовним позначенням). З. д. розміщують зображенням назустріч руху на спец. колонках або стовпах (щоглах), гол. чин. обіч шляху, а також на кронштейнах, тросах-розтяжках та рамах — над проїзною частиною. Їх освітлюють або вкривають світловідбивними матеріалами. Інформаційно-вказівні знаки з позначкою * виготовляють індивідуально. Знаки 5.20.1 *, 5.20.2*, 5.21.1* і 5.21.2* можуть бути з зеленим, синім або білим фоном залежно від місця встановлення їх (на автомагістралях, на ін. шляхах поза населеними пунктами або в населених пунктах) та зазначуваних напрямів руху. Знаки 5.24* — —5.29.2 можуть бути з зеленим (на автомагістралях) або синім (на ін. шляхах) фоном, знак 5.29.1 з буквою Е — лише з зеленим фоном. *В. Д. Пицюра.*

ЗНА́КИ МАТЕМАТИ́ЧНІ — умовні символи для позначення математичних понять, об'єктів та операцій. З. м. діляться на основні та допоміжні. О с н о в н і З. м. застосовують для позначення матем. об'єктів, операцій та *відношень*, напр., цифри — для позначення чисел; символи +, —, ×, : — операцій додавання, віднімання, множення, ділення; символи =, ∥, ⊥ — відношень рівності, паралельності, перпендикулярності. Д о п о м і ж н і З. м. служать для позначення порядку сполучення основних, напр., дужки вказують порядок виконання арифметичних дій.

Матем. символіка має довгу складну історію розвитку, пов'язану з розвитком математики (табл.). Першими З. м. були символи для позначення чисел. Найдавніші системи нумерації виникли у Вавілоні та Єгипті за 3,5 тис. років до н. е. З. м. для позначення довільних величин вперше з'явились у Греції (5—4 ст. до н. е.). Довільні величини (площі, об'єми, кути) позначались відрізками, добуток двох однорідних величин — прямокутником. *Діофант* позначав літерами числа і дії над ними. Сучас. алгебр. символіка створена в 14—17 ст. У 1591 Ф. *Вієт* запровадив для позначення відомих величин приголосні, а невідомих — голосні літери лат. алфавіту. Сучас. вигляду алгебр. знакам надав 1637 Р. *Декарт*. Дальший розвиток матем. символіки був тісно пов'язаний зі створенням *математичного аналізу*. Символіку диференціального та інтегрального числень, вживану і тепер, створив Г. *Лейбніц*. Важлива роль у формуванні сучас. матем. символіки належить Л. *Ейлеру*. В 19 ст. значення З. м. ще більше зросло; поряд з запровадженням нових З. м. проводиться стандартизація осн. символів. Вдало створена матем. символіка благотворно вплинула на розвиток багатьох теорій (напр., *тензорного аналізу*), що виникли у 19 ст. З розвитком *кібернетики* та *обчислювальної техніки* роль З. м. зростає (див. *Математична логіка*). *С. Т. Завало.*

ЗНА́КИ НАГРУ́ДНІ — в СРСР відзнака для осіб, які своєю активною діяльністю сприяють дальшому екон., соціальному і культур. розвиткові країни, зміцненню оборонної могутності Рад. держави. Президією Верховної Ради СРСР встановлені З. н. для осіб, удостоєних *Ленінських премій* і *Державних премій СРСР*, а також для осіб, яким присвоєно почесні звання. В союзних республіках відповідні З. н. вручаються лауреатам Державної премії союзної республіки (див. *Державні премії УРСР*), особам, нагородженим Грамотою або Почесною Грамотою Президії Верховної Ради союзної республіки (див. *Грамота Президії Верховної Ради УРСР, Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР*), або особам, яким Президія Верховної Ради союзної республіки присвоїла почесне звання, напр., нар. артиста УРСР, засл. діяча науки УРСР, засл. шахтаря УРСР (див. таблицю до ст. *Звання почесні в СРСР, Звання почесні УРСР*). 23.IX 1966 Президія ВЦРПС встановила єдиний по СРСР нагрудний знак «Ударник комуністичної праці». Для військовослужбовців частин і з'єднань, удостоєних почесного найменування гвардійських, встановлено З. н. «Гвардія». Для рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил СРСР встановлено З. н. «Відмінний артилерист», «Снайпер» тощо. Право нагороджувати цими З. н. належить командирам військ. частин і з'єднань (див. також *Знаки розрізнення військовослужбовців*). До З. н. належать також нагороди для відзначення учасників Великої Вітчизняної війни. Вони встановлені Міністром оборони СРСР (напр., «25 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні над Німеччиною») та Радами ветеранів окремих військ. з'єднань і родів військ, напр.,— «Ветерану гвардійських мінометних частин». До З. н. прирівнюються нашивки з золотого або шовкового темно-червоного галуна для осіб, що були тяжко або легко поранені чи контужені в боях за Рад. Батьківщину. Для осіб, що закінчили в СРСР вищі або середні спец. навчальні заклади (в т. ч. військові), встановлено З. н. у вигляді ромба або п'ятикутника з зображенням Державного Герба СРСР. З. н. носять, як правило, на правому боці грудей, нижче орденів. *В. В. Мрига.*

ЗНА́КИ РОЗРІ́ЗНЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБО́ВЦІВ — знаки на форменому одязі військовослужбовців, що показують їхні персональні *звання військові*, вид збройних сил, рід військ. служби. До З. р. в. належать *погони, петлиці*, кокарди, емблеми, зірочки й нашивки, лампаси і канти, нагрудні й нарукавні знаки. В Рад. Армії перші З. р. в. запроваджено 1918. На поч. 1943 для особового складу армії і флоту було введено погони, які стали осн. З. р. в. На погонах відповідно до військ. звання розміщуються З. р. в. у вигляді просвітів, зірочок, нашивок, а також емблеми або літери, що вказують належність до того чи іншого виду Збройних Сил або роду військ (служби). Нарукавні знаки за родами військ (служб) сержантів і солдатів строкової служби, курсантів, військ. будівельників і суворовців нашивають на лівий рукав шинелі й парадно-вихідного мундира. У ВМФ (крім авіації) є нарукавні З. р. в. за спеціальностями, які носять мічмани, прапорщики, старшини, сержанти і матроси. В армії і на флоті, крім того, встановлено нарукавні нашивки за роками служби. З. р. в. Рад. Збройних Сил встановлює Президія Верховної Ради СРСР, їх розміщують згідно з Правилами носіння військ. форми одягу, затвердженими міністром оборони СРСР. У більшості зарубіжних армій осн. З. р. в. є погони або нарукавні нашивки з відповідними знаками. В арміях ряду країн офіцери носять аксельбанти. В Рад. Збройних Силах аксельбанти — приналежність форми одягу особового складу почесних караулів і учасників військ. парадів. Іл. див. на окремих аркушах, с. 272—273. *Є. С. Дьяченко.*

ЗНА́КИ ХІМІ́ЧНІ, хімічні символи — літерні позначення хім. елементів, складені з першої або з першої та однієї з наступних літер латинської назви хімічного елемен-

Дати виникнення деяких математичних знаків

Знак	Значення	Хто запровадив	Коли запроваджено
Знаки індивідуальних операцій			
+	додавання	нім. математики	кінець 15 ст.
—	віднімання		
×	множення	У. Оутред	1631
·	множення	Г. Лейбніц	1698
:	ділення	Г. Лейбніц	1684
a^2, a^3, . . .	степені	Р. Декарт	1637
. . a^n	заг. показник степеня	І. Ньютон	1676
$\sqrt{\ }$, $\sqrt[3]{\ }$	корені	Х. Рудольф А. Жірар	1525 1629
log	логарифм	Б. Кавальєрі	1632
sin	синус	Л. Ейлер	1748
cos	косинус	Л. Ейлер	1748
tg	тангенс	Л. Ейлер	1753
arcsin	арксинус	Ж. Лагранж	1772
dx, d^2x	диференціал	Г. Лейбніц	1675
$\int ydx$	інтеграл	Г. Лейбніц	1675

та, напр.: H від Hydrogenium — водень, Na від Natrium — натрій, Sn від Stannum — олово, Hg від Hydrargyrum — ртуть тощо (див. *Періодична система елементів Д. І. Менделєєва*). З. х. символізує також один атом елемента з його *атомною масою*. Для позначення *ізотопів* та *ізобарів* даного елемента зліва зверху його З. х. пишуть *масове число*, а знизу — *атомний номер*, напр.: $^{35}_{17}Cl$, $^{37}_{17}Cl$, $^{40}_{18}Ar$, $^{40}_{20}Ca$.

З правого боку зверху З. х. вказують *окислення ступінь* елемента або заряд іона, напр.: Cl^-, K^+. Літерні З. х. запровадив 1814 Й.-Я. *Берцеліус*. *В. Л. Павлов.*

ЗНА́КОВА ТЕО́РІЯ МО́ВИ — концепція сучасного мовознавства. Розглядає мову як різновид семіотичної (знакової) системи, організованої ієрархічно: мова поділяється на мовні рівні (фонемний, морфемний тощо). У З. т. м. вставлюють осн. одиниці кожного рівня — *знаки мовні* (фонема, морфема, слово, словосполучення й речення) і співвідношення їх за змістом. З. т. м. вивчає й властивості, спільні для природної мови та ін. систем знаків (напр., зоосеміотичних систем). З. т. м. створив Ф. де *Соссюр*, його ідеї розвинув *Л. Єльмслев*. У рад. мовознавстві в розвиток З. т. м. значний внесок зробили О. І. Смирницький, О. С. Ахманова, Н. Д. Арутюнова та ін.

Літ.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Пер. с франц. М., 1977.

Ф. О. Нікітіна.

ЗНА́МЕНСЬКІ — брати, рад. легкоатлети, бігуни на середні та довгі дистанції, засл. майстри спорту (з 1936). Н. у с. Зелена Слобода, тепер Раменського р-ну Моск. обл. Георгій Іванович З. [13 (26).XI 1903 — 28.XII 1946, Москва]. Член КПРС з 1941. Не раз встановлював рекорди Рад. Союзу з бігу на різні дистанції. Нагороджений 2 орденами, медалями. Серафим Іванович З. [20.I (2.II) 1906 — 7.V 1942, Москва] — чемпіон СРСР 1934—40 з бігу на 5000 м; 1934—36, 1938—39 — на 10 000 м. Нагороджений орденом «Знак Пошани». У 1949 газ. «Юманіте» встановлено приз братів З. З 1958 в СРСР проводиться міжнар. легкоатлетичний меморіал братів Знаменських.

«ЗНА́МЯ КОММУНІ́ЗМА» — щомісячний політико-екон. і агіт.-пропагандистський журнал, орган ЦК КП(б)У і Харків. губкому КП(б)У. Видавався 1922—24 у Харкові. №№ 1—7 вийшли під назвою «Агитпропаганда», наступні — «З. к.». Журнал висвітлював питання міжнар. політики і комуністичного руху, теорії марксизму, парт. освіти, агітації і пропаганди, рад. будівництва, профспілкової роботи, роботи на селі, серед жінок тощо.

«ЗНА́МЯ КОММУНІ́ЗМА» — газета, орган Одеського обласного к-ту Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Видається в Одесі 5 раз на тиждень рос. мовою. Почала виходити в січні 1938 під назвою «Большевистское знамя». З жовтня 1941 по квітень 1944 не видавалась. Видання газети відновлено 26.IV 1944. З 1953 має назву «З. к.». Нагороджена (1942) медаллю «За оборону Одеси».

ЗНА́М'ЯНКА — місто обласного підпорядкування Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. З. виникла на поч. 18 ст. Робітники З. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Під час *Грудневого збройного повстання 1905* у З. діяв бойовий страйковий комітет на чолі з А. В. *Лисенком*. Рад. владу встановлено в лютому 1918. Під час австро-нім. окупації робітники З. взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації З. (6.VIII 1941 — 10.XII 1943) в місті й районі діяв партизанський загін ім. К. Є. Ворошилова. У З.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту (локомотивне, вагонне депо), прод. товарів, овочеконсервний і сироварний з-ди, пром. та побутового обслуговування комбінати, 5 будинків побуту, райсільгосптехніка. 10 заг.-осв., музична, спортивна школи, профес.-тех. і тех. училища, 3 лікарні. Палац культури, 2 кінотеатри, 11 бібліотек. У З. народився укр. рад. хоровий диригент А. Т. *Авдієвський*.

ЗНА́М'ЯНКА ДРУ́ГА — селище міського типу Кіровогр. обл. УРСР, підпорядковане Знам'янській міськраді. Залізнич. роз'їзд за 7 км на Зх. від залізнич. вузла Знам'янка. 7,5 тис. ж. (1978). Чорноліський лісгоспзаг зі школою лісівників, міжколг. комбікормовий з-д, будинок побуту. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія; будинок культури, б-ка. Поблизу с-ща — санаторій. З. Д. засн. на поч. 18 ст.

ЗНА́М'ЯНСЬКИЙ ВИ́СТУП СЕЛЯ́Н 1905 — антипоміщицький виступ селян с. Знам'янки Мелітопольського пов. Таврійської губ. (тепер Велика Знам'янка Запоріз. обл.) і навколишніх сіл. 3(16).—8(21).XII селяни Знам'янки, Ушкалки, Бабиного, Карайдубина, Нижнього Рогачика та ін. сіл розгромили кілька поміщицьких економій. З. в. с. був жорстоко придушений царським урядом. Місц. куркулі вчинили криваву розправу над селянами. Найактивніших учасників З. в. с. було ув'язнено.

ЗНА́М'ЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 38,5 тис. чол. (1978). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Знам'янка*.

З. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, глини, пісок. Гол. річка — *Інгулець*. Грунти чорноземні та темно-сірі опідзолені. Лежить на Пд. лісостепової зони. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) та полезахисні смуги займають 22,1 тис. га. Осн. пром. і культ. центр рай-

ЗНАМ'ЯНСЬКИЙ РАЙОН
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дати виникнення деяких математичних знаків (продовження)

Знак	Значення	Хто запровадив	Коли запроваджено
$\int_a^b f(x)\,dx$	визначений інтеграл	Ж. Фур'є	1819—22
$\frac{d}{dx}$	похідна	Г. Лейбніц	1675
y', $f'(x)$	похідна	Ж. Лагранж	1770, 1779
$\frac{\partial}{\partial x}$	частинна похідна	А. Лежандр	1786
Δx	приріст	Л. Ейлер	1755
Σ	сума	Л. Ейлер	1755
Π	добуток	К. Гаусс	1812
$!$	факторіал ($5! = 1\cdot2\cdot3\times\times4\cdot5$)	К. Крамп	1808
$\lvert x\rvert$	модуль	С. Люїльє	1786
$\lim$	границя	К. Вейєрштрасс,	1841
$\lim_{n=\infty}$	границя	У. Гамільтон,	1853
$\lim_{n\to\infty}$	границя	багато математиків	поч. 20 ст.
Δ	дельта (оператор Лапласа)	Р. Мерфі	1883
∇	набла (оператор Гамільтона)	У. Гамільтон	1853
Знаки змінних операцій			
φx	функція	Й. Бернуллі	1718
$f(x)$	функція	Л. Ейлер	1734
Знаки індивідуальних відношень			
$=$	рівність	Р. Рекорд	1557
$>$	більше	Т. Гарріот	1631
$<$	менше	Т. Гарріот	1631
$\parallel$	паралельність	У. Оутред	1677 (в посмертному виданні)
$\perp$	перпендикулярність	П. Ерігон	1634
Знаки індивідуальних об'єктів			
∞	нескінченність	Дж. Валліс	1655
π	відношення довжини кола до діаметра	У. Джонс	1706
		Л. Ейлер	1736
e	основа натуральних логарифмів	Л. Ейлер	1736
i	квадратний корінь з -1	Л. Ейлер	1777
i, j, k	одиничні вектори, орти	У. Гамільтон	1853
Знаки змінних об'єктів			
a, b, c	постійні або задані величини	Р. Декарт	1637
x, y, z	змінні або невідомі величини	Р. Декарт	1637
$\vec{r}$	вектор	О. Коші	1853

Зніт болотний: *1* — верхня і нижня частини рослини; *2* — плід; *3* — насінина.

ону — місто обл. підпорядкування Знам'янка. У районі переважають підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: Саблино-Знам'янський цукр. комбінат (с. Володимирівка), суботцівські щебеневий та залізобетонних опор з-ди, Знам'янський меблевий комбінат (село Богданівка). Районний комбінат побутового обслуговування (Знам'янка) та 6 будинків побуту. Спеціалізація с.г.— землеробство зерновобуряківничого та тваринництво мол.- м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 88,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, кормові; садівництво. З тваринницьких галузей розвинуті скотарство, вівчарство, свинарство і птахівництво. В З. р.— 13 колгоспів, 4 радгоспи, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Знам'янка, станції: Сахарна, Трепівка, Хирівка, Цибулеве. Автошляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 218 км.

У районі — 36 заг.-осв., 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 7 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 14 будинків культури, 43 клуби, 38 кіноустановок, 42 б-ки. У с. Петровому З. р. у 80-х рр. 19 ст. провів дитячі роки польс. композитор К. *Шимановський*, влітку 1892 жили укр. композитор М. В. *Лисенко* та письменник-драматург М. П. *Старицький*, в с. Суботцях народився укр. рад. географ чл.-кор. АН УРСР О. М. *Маринич*. У З. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1930). *В. А. Івлєв.*

ЗНАНЕ́ЦЬКИЙ (Znaniecki) Флоріан-Вітольд (15.I 1882, Светники, Польща — 23.III 1958, Урбана, США) — польський і американський буржуазний філософ і соціолог. Навчався в Кракові, Женеві й Парижі. Організатор Польс. соціологічного ін-ту (1921). З 1939 — в США; 1953—54 — президент Амер. соціологічного т-ва. Поглядам З. притаманне поєднання ідей *неокантіанства*, *«філософії життя»*, принципів позитивістської (див. *Позитивізм*) соціології. Предметом соціології вважав культуру, розглядаючи суспільство як культур. систему, що складається з соціальних, екон., технологічних та ін. підсистем, а інститути суспільні — як поєднання свідомої діяльності людей і певного виду цінностей—правил поведінки. Мав значний вплив на бурж. *емпіричну соціологію*. *М. М. Верников.*

ЗНАННЯ́ — філософська категорія для позначення упорядкованого в систему і підтвердженого *практикою* результату *пізнання*. Предметними формами існування З. як відображення об'єктивного світу в свідомості людини є такі логічні категорії, як *поняття, судження, гіпотези, теорії* та ін. Суттєвим для З. є його органіч. зв'язок з практикою. Тому, всупереч позитивістським (див. *Позитивізм*) уявленням, З. є не просто «безсторонньою інформацією» про факти, а й керівництвом до дії. Необхідна передумова цього — перетворення З. на переконання, що передбачає поряд з інформативною стороною емоційно-вольову спрямованість, стимул до дії. Розрізняють повсякденне З., пов'язане з індивідуальним досвідом окремої людини; художнє З., що виражає специфіку худож. освоєння людиною навколишнього світу; наук. З., яке є відображенням глибинної сутності процесів і явищ об'єктивної дійсності. У свою чергу, для наук. З. істотною є відмінність між емпіричним і теоретичним його рівнями. Обидва рівні відображають об'єктивні закономірні зв'язки процесів і явищ природи і суспільства; проте на емпіричному рівні ці зв'язки розкриваються шляхом аналізу безпосередніх даних *спостереження*, описування й експерименту, в той час як теор. рівень, маючи заг. і необхідний характер, розкриває внутр. сутність і зміст пізнаваних процесів і явищ (див. *Наука*). Науково неспроможними є прагнення ідеалістичної філософії розширити тлумачення З., включивши до його змісту реліг.-містичні уявлення, передсуди тощо. Див. також *Пізнання теорія*.

Літ.: Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. К., 1974. *І. В. Бичко.*

«ЗНАННЯ», Всесоюзне товариство — добровільна громад. орг-ція, покликана поширювати політичні і наукові знання, сприяти *комуністичному вихованню* трудящих. Засн. 1947 як Всесоюзне т-во для поширення політ. і наук. знань, з 1963 — т-во «Знання». Керівний орган т-ва — Правління (в Москві), що обирається на всесоюз. з'їздах строком на 5 років. Об'єднує 15 т-в «З.» союз. республік [див., зокрема, *«Знання»* (товариство Української РСР)]. Орг-ції т-ва є в усіх автономних республіках, краях, областях, округах, містах і районах. У наук. установах, навч. закладах, на підприємствах тощо створено первинні орг-ції т-ва. В 1978 т-во «З.» налічувало 3214 тис. членів, зокрема понад 2 тис. академіків і членів-кореспондентів АН СРСР, галузевих і респ. академій, понад 170 тис. докторів і кандидатів наук. Т-во організовує з усіх галузей знань публічні лекції й наук. доповіді і конференції, семінари, нар. читання, усні журнали тощо. Ефективною формою поширення політ. і наук. знань серед трудящих стали *народні університети*. Т-во має вид-во «Знание». Органами Всесоюз. т-ва є журнали «Наука и жизнь», «Знание — сила», «Наука и религия», «Слово лектора», «Международная жизнь» (виходить рос., англ. і франц. мовами). Т-во підтримує широкі міжнар. зв'язки з аналогічними т-вами в зарубіж. країнах.

У 1972 т-во «З.» нагороджено орденом Леніна. Щороку кращим лекторам, у т. ч. прогресивним зарубіж. ученим, т-во присуджує медаль імені С. І. Вавилова.

Ю. К. Фішевський.

«ЗНАННЯ», товариство Української РСР — добровільна громадська орг-ція, покликана поширювати політ. й наукові знання серед населення республіки. Створене 1947 під назвою Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР; 1963 перейменоване на т-во «З.». Складова частина Всесоюз. т-ва «З.». Керівний орган — правління, що обирається на респ. з'їздах, місце його перебування — Київ. Респ. т-во налічує 684,7 тис. громадських лекторів (1979), які об'єднані у 28 366 первинних орг-ціях. Має 24 стаціонарні лекторії, 10 планетаріїв, Респ. будинок екон. і наук.-тех. пропаганди в Києві та його філіал у Севастополі. Т-во використовує найрізноманітніші форми роботи: лекції, дні науки, тематичні вечори, усні журнали тощо; систематичні знання у певній галузі дають слухачам *народні університети*, суспільно-політ. читання, цикли лекцій, лекторії, школи «Знання про природу» та ін. Респ. т-во «З.» видає журн. *«Наука і суспільство»*, *«Людина і світ»*, *«Трибуна лектора»*, щорічник «Наука і культура», 12 серій популярних брошур з різних галузей знань. *І. І. Ляшко.*

«ЗНА́ННЯ» — ілюстрований науково-популярний і громад. журнал, орган Наркомосу УРСР. Видавався у Харкові 1923—35 двічі на місяць (одночасно 1923—27 й рос. мовою). Вміщував огляди політ. подій, наук.-популярні нариси з історії революц. руху тощо.

«ЗНА́ННЯ» — прогресивна щотижнева укр. газета в Аргентіні, яка виходила в Буенос-Айресі з кінця 1949 по березень 1961. Вела боротьбу за мир і дружбу між народами, широко інформувала читачів про екон. і культур. розвиток СРСР, зокрема Рад. України, захищала інтереси укр. трудової еміграції в країнах Лат. Америки. «З.» користувалося широкою популярністю серед прогресивних українців не тільки в Аргентіні, але й у Парагваї, Уругваї та Бразілії. Була закрита поліцією. Замість «З.» з квітня 1961 почала виходити газ. *«Рідний край»*.

«ЗНАННЯ́ ТА ПРА́ЦЯ» — щомісячний наук.-популярний журнал ЦК ЛКСМУ для юнацтва. Засн. 1929 як щомісячний наук.-тех. журнал для дітей, орган Центр. бюро комдитруху при ЦК ЛКСМУ. З 1933 — наук.-тех. журнал піонерів і школярів; з 1941 по січень 1957 журнал не виходив. Пропагує досягнення рад. і зарубіж. науки й техніки, досвід новаторів пром-сті та с. г.; друкує матеріали про життя студентської та шкільної молоді, розповіді про геогр. відкриття, наук.-фантастичні й пригодницькі твори. *М. О. Сорока.*

ЗНАРЯ́ДДЯ ВИРОБНИ́ЦТВА, знаряддя праці — найголовніший елемент *засобів праці*. Включає машини, верстати, прилади, двигуни, інструмент тощо, які людина використовує в процесі виробництва для перетворення *предметів праці* на засоби виробничого або особистого споживання. Див. також *Засоби виробництва*.

ЗНА́ХАРСТВО — примітивний, ненауковий спосіб лікування хворих, що супроводжується різними ритуалами. На певному істор. етапі З., як правило, не відокремлювалося від *народної медицини*. Згодом З. перетворилося на шах-

райську професію, що використовує віру в надприродні сили, забобони тощо. З розвитком наук. медицини З. втрачає позиції, хоч і залишається досить поширеним в бурж., особливо слаборозвинутих, країнах, де мед. допомога часто не доступна широким масам. В СРСР у зв'язку з невпинним зростанням добробуту й культури народу, створенням широкої мережі лік.-профілактичних закладів, безплатною мед. допомогою та науково-атеїстичною і санітарною пропагандою грунт для З. відсутній. В СРСР, зокрема в УРСР, незаконне лікарювання підлягає *відповідальності кримінальній* (ст. 226 КК УРСР).

ЗНА́ХІДКА — річ, загублена власником або особою, яка нею володіла (див. *Володіння* у праві), і ким-небудь знайдена. За цивільним законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 138 ЦивК УРСР), особа, яка знайшла таку річ, зобов'язана негайно повернути її особі, що загубила її, або здати до міліції чи виконкому сільради, а коли річ знайдена в установі, на транспорті і т. д.,— *адміністрації* відповідної орг-ції. Виплату будь-яких винагород за З. закон не передбачає. Особі, яка знайшла і повернула річ, той, хто її загубив, має відшкодувати витрати, пов'язані зі зберіганням і здачею речі.

ЗНАЧКИ́ НАГРУ́ДНІ — в СРСР відзнака для відмінників соціалістичного змагання, передових працівників окремих галузей нар. г-ва, а також один із засобів відзначення ювілейних дат. Заснування З. н., затвердження їхніх зразків і тиражу провадяться *Радою Міністрів СРСР*, Радами Міністрів союзних і авт. республік. Порядок заснування і виготовлення З. н. і пам'ятних медалей в УРСР регулюється постановою Ради Міністрів УРСР від 10.IV 1969. В УРСР встановлено 9 таких З. н. (див. таблицю). До З. н. прирівнюються значки, які є не знаком нагороди, а відзнакою окр. службових осіб (див. таблицю). З. н. для відзначення різних подій, а також у зв'язку з проведенням масових заходів (фестивалів, спорт. змагань тощо) виготовляються з дозволу міністрів, керівників відомств УРСР, виконкомів обласних Рад народних депутатів і центр. органів громад. орг-цій.

В республіці видаються й сувенірні значки на честь визначних подій і видатних людей країни. Див. також *Знаки нагрудні*.

Л. В. Грибанова.

Значки нагрудні, встановлені Радою Міністрів УРСР

Назва	Дата заснування
Відмінник соціалістичного змагання комунального господарства УРСР	20.VII 1948
Відмінник народної освіти	27.IV 1956
Відмінник соціалістичного змагання Української РСР	30.VI 1958
Знатний кукурудзовод України	11.X 1961
Знатний садовод-виноградар України	13.II 1962
Знатний механізатор сільського господарства України (має 3 ступені)	17.IV 1962
150 років Т. Г. Шевченку	14.VIII 1963
Відмінник служби побуту Української РСР	17.VI 1965

Значки нагрудні, що є відзнакою для окремих осіб

Почесний пожежник-доброволець	31.III 1958
Дружинник	8.IV 1959
Громадський контролер за технічним станом автомобілів	3.II 1960
Заслужений тренер УРСР	6.IV 1961
За роботу без аварій	4.III 1970
Громадський контролер безпеки руху	7.VIII 1978

ЗНАЧКО́ВИЙ ТОВА́РИШ — почесне старшинське звання, запроваджене на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Надавалося гетьманом або Генеральною військ. канцелярією окремим представникам заможної козац. верхівки, які не обіймали адм.-військ. посад. З. т. безпосередньо підлягали полковникам, за дорученням яких керували окремими військ. загонами, або ж їх призначали помічниками полкових і сотенних старшин (хорунжих, осавулів тощо). На Слобідській Україні званню З. т. відповідав т. з. підпрапорний. Ранг З. т. разом з ін. старшинськими званнями скасовано 1785 царським урядом.

ЗНАЧКО́-ЯВО́РСЬКИЙ Матвій Карпович (у чернецтві — Мельхіседек; бл. 1716 — 14.VI 1809) — український церк. діяч. Н. в м. Лубнах (тепер Полтав. обл.). Закінчив Київ. академію. В 1738 вступив до *Мотронинського Троїцького монастиря* (1753—68 — його ігумен). Виконуючи з 1761 обов'язки управителя православних монастирів і церков Правобережної України, З.-Я., спираючись на підтримку рос. уряду, активно виступав проти насадження унії (див. *Брестська унія 1596*). В 1768, після *Коліївщини*, до якої З.-Я., як виявилося на суді, не був причетний, царський уряд під тиском польс. шляхти все ж усунув його від керівництва церк. справами. Фальсифікуючи істор. факти, укр. бурж.-націоналістичні історики, зокрема М. Грушевський, намагалися представити З.-Я. як одного з організаторів і керівників Коліївщини. Насправді з початком повстання З.-Я. закликав нар. маси припинити боротьбу проти польс. панів. П сля 1768 З.-Я. був ігуменом Переяславського, потім Глухівського монастирів.

ЗНЕБО́ЛЮВАЛЬНІ ЗА́СОБИ, аналгетики — лікарські речовини, що мають болезаспокійливу дію. Розрізняють наркотичні З. з. (див. *Наркотики*) і ненаркотичні (похідні саліцилової к-ти: натрію саліцилат, *ацетилсаліцилова кислота*; піразолону: бутадіон, аналгін, *амідопірин*; аніліну: фенацетин; індолу: індометацин та ін.). Деяким ненаркотичним З. з. властива протизапальна (див. *Протизапальні засоби*) та жарознижуюча (див. *Жарознижуючі засоби*) дія. Вплив знеболювальних засобів відбувається через центри головного мозку, *гіпофіз* і *надниркові залози*.

ЗНЕБО́ЛЮВАННЯ — штучне усунення болю при хірургічних втручаннях та діагностичних дослідженнях. Див. також *Анестезія*.

ЗНЕЗАРА́ЖУВАННЯ ВОДИ́ — санітарно-тех. заходи по знищенню у питній воді хвороботворних мікроорганізмів. Вибір методу для З. в. залежить від якості води, її хім. складу, тех. умов водогінних споруд, санітарної та епідеміологічної ситуації. Найчастіше воду обробляють хлором; застосовують також ін. методи — електроліз, озонування, обробку іонами важких металів (напр., міддю), ультразвуком тощо. Озонування, ультрафіолетове та гамма-опромінювання води, крім знезаражування, поліпшує її органолептичні властивості, а хлорування, поєднане з переамонізацією, покращує смак води, прозорість та ін. її якості (Гост «Вода питьевая», № 2874—73. М., 1975). В закритих місткостях (на суднах, у космічних кораблях) для знезаражування води застосовують срібло. Див. також *Очищення води*.

Літ.: Кульский Л. А. Химия и технология обработки воды. К., 1960; Кульский Л. А. [та ін.]. Очистка воды электрокоагуляцией. К., 1978.

Н. М. Квітницька.

ЗНЕОСІ́БКА — порушення принципу особистої відповідальності кожного працівника за доручену йому справу. З. може виникнути при неправильній організації праці на підприємствах і в управлінні г-вом, при порушенні вимог *розподілу по праці закону*, ослабленні особистої матеріальної заінтересованості працівника в наслідках своєї праці. З. суперечить нормам соціалістич. господарювання.

ЗНІТ (Epilobium) — рід рослин родини онагрових. Багаторічні трави з довгими надземними або підземними повзучими пагонами. Листки цілісні, сидячі або коротко-черешкові, нижні — супротивні, верхні — чергові. Квітки невеликі, правильні, рожеві або білі, в китицях. Плід — довга коробочка. 215 видів, пошир. по всій земній кулі, крім тропічних обл. В СРСР — 53 види, в т. ч. в УРСР — 17, з них найпошир. З. б о л о т н и й (E. palustre) — росте на болотах, торф'янистих луках, по вогких місцях лісових і лісостепових районів України. Чимало видів — медоноси. Багато З. містять у листках вітамін С.

ЗНОБА́ Валентин Іванович (н. 10.I 1929, смт Софіївка, тепер Софіївського р-ну Дніпроп. обл.) — український рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1979). У 1953 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився в М. Г. *Лисенка*. Твори: «Кобзар О. Вересай» (1954), портрет М. Баумана (1956), «Бокраш» (1957), «Григорій Сковорода» (1960), «Карл Маркс» (1963); пам'ятники: М. Островському в Шепетівці Хмельницької області (1966); В. Порику в Енен-Льєтарі у Франції (1967), «Україна — визволителям» поблизу Ужгорода

В. І. Зноба.

В. І. Зноба. Бокораш. Дерево. 1957. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

(1970), монумент на честь Великої Жовтн. соціалістич. революції в Києві (1977) — три останні у співавторстві. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Респ. комсомол. премія ім. М. Островського, 1967.
Літ.: Афанасьєв Є. А. Валентин Зноба. Альбом. К., 1970.

ЗНО́БІВКА — річка в Сум. обл. УРСР, ліва притока Десни (впадає в рукав Десенку). Довж. 60 км, пл. бас. 780 км². Використовують для зрошування. На З.— 2 водосховища, 4 шлюзи-регулятори.

ЗНОБ-НО́ВГОРОДСЬКЕ — селище міського типу Середино-Будського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Знобівці (ліва прит. Десни). Залізнич. ст. Чигинок. 2,4 тис. ж. (1978). Маслоцех Середино-Будського маслозаводу, коноплезавод, виробниче спец. відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 4 бібліотеки. Засн. у 16 ст.

ЗНЯТТЯ — одна з центральних категорій філософії Г.-В.-Ф. *Гегеля*, яка позначає одночасно знищення і збереження чогось у процесі *розвитку*, що розглядається як боротьба *протилежностей*. З. тлумачиться як методологічний засіб подолання (зняття) суперечностей і відтворення їх на вищій основі. У *діалектичному матеріалізмі* З. є одним з моментів закону *єдності і боротьби протилежностей* і *заперечення заперечення закону*. Вживається, зокрема, для характеристики наступності в розвитку.

ЗОБ у людини (нар. назва — воло) — пухлиноподібне збільшення *щитовидної залози* внаслідок розрощення її тканинних елементів. Часом З. помітно змінює контури шиї, іноді досягає значних розмірів. Розростання може охоплювати всю *паренхіму* щитовидної залози (вся залоза рівномірно збільшена) — дифузний зоб, або Базедова хвороба (див. *Тиреотоксикоз*), чи виникати на окремих її ділянках — вузлуватий З.; буває також З. мішаний. З. може бути природженим або набутим, тимчасовим — юнацьким, іноді спостерігається під час вагітності та у матерів-годувальниць, а також однобічним або двобічним; найчастіше локалізується на шиї, іноді — за грудниною (загрудинний З.). З. є однією з осн. ознак заг. захворювання організму, яке може спричинити необоротні розлади акту ковтання, серцево-судинної діяльності, дихання тощо. Ендемічний З. (масове ураження населення певних районів, переважно гірських місцевостей) спричинюється гол. чин. недостатністю йоду в місцевій природі, зокрема у воді, а також у харчових продуктах, що призводить до порушення йодного обміну в організмі. Велике значення у розвитку ендемічного З. мають також несприятливі соціально-побутові та сан.-гігієнічні умови життя, неповноцінне харчування. Ендемічний З. трапляється майже в усіх частинах світу. Спорадичний З. зустрічається в різних місцевостях і зумовлений порушенням функцій всього нервово-ендокринного апарату. Профілактика: поліпшення сан.-гігієнічних умов життя, постійний нагляд за джерелами питної води, підвищення якості харчових продуктів, індивідуальна і групова йодна профілактика, раннє виявлення хвороби та диспансерний нагляд за хворими. Лікування залежить від форми і виявів З. При вузловому і мішаному — хірургічне.

ЗО́БНА ЗА́ЛОЗА — те саме, що й *вилочкова залоза*.

ЗОБОВ'ЯЗА́ЛЬНЕ ПРА́ВО — частина рад. *цивільного права*, яка регулює суспільні відносини майнового характеру між соціалістич. орг-ціями, між ними і громадянами, а також громадян між собою. Норми З. п. містяться в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, ін. загальносоюзних нормативних актах (напр., в Положенні про поставки, Статуті залізниць СРСР), цивільних кодексах союзних республік (в УРСР — розділ III *Цивільного кодексу УРСР*). Заг. частину З. п. становлять норми, які поширюються на всі *зобов'язання*. Це норми про поняття та підстави виникнення зобов'язань, укладання договорів, виконання зобов'язань, види забезпечення виконання зобов'язань (*неустойка*, застава, порука, *гарантія*, *завдаток*), відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань (див. *Відповідальність цивільна*), підстави припинення зобов'язань. Особлива частина З. п. охоплює норми, які регулюють окремі види зобов'язань. До них належать договори: *купівлі-продажу договір*, *поставки*, держ. закупівлі с.-г. продукції у колгоспів і радгоспів (див. *Контрактація*), житл. найму, *підряду*, договори на капітальне будівництво, *перевозки*, *страхування* та ін., а також зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, рятування соціалістичного майна, безпідставного придбання або збереження майна за рахунок коштів ін. особи. Норми З. п. мають на меті сприяти зміцненню екон. системи СРСР, виконанню держ. планів екон. і соціального розвитку, задоволенню матеріальних і культур. потреб громадян, забезпеченню охорони соціалістичної і особистої власності.
Літ.: Иоффе О. С. Обязательственное право. М., 1975; Советское гражданское право, ч. 1. К., 1977.
Д. В. Боброва.

ЗОБОВ'Я́ЗАНІ СЕЛЯ́НИ — колишні кріпаки, яким відповідно до царського указу від 2(14).IV 1842 поміщики могли за виконання повинностей (грошового *оброку* або *панщини*) надавати особисту волю і передавати у користування землю. За поміщиками зберігалося право власності на землю, право суду над селянами. Указ 1842 був однією із спроб царизму (як і указ 1803 про *вільних хліборобів*) розв'язати сел. питання в Росії. Практичного значення не мав: у Росії до 1855 з 10 млн. кріпаків у З. с. було переведено лише бл. 25 тис. селян, у т. ч. на Україні — кріпаків з Підвисоцького і Дашівського (Київ. губ.) та Голованівського (Подільської губ.) маєтків Потоцьких.

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ — вид цивільних *правовідносин*, в силу яких одна особа (боржник) зобов'язана вчинити або утриматися від вчинення певної дії, а інша особа (*кредитор*) має право вимагати від боржника виконання покладеного на нього обов'язку (напр., передати *майно*, виконати роботу). Заг. положення про З., найважливіші види його врегульовано розділом III (*зобов'язальне право*) *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Норми про З. містять також ін. загальносоюзні і респ. правові акти, зокрема розділ III *Цивільного кодексу УРСР*. Умовою відповідальності кредитора за невиконання З. є його *вина*, крім випадків, передбачених законом. Під терміном «зобов'язання» інколи розуміють угоду (договір) між особами. З. виникають з договору або ін. підстав (напр., внаслідок заподіяння шкоди ін. особі).

ЗОБРА́ЖЕННЯ І ВИ́РАЖЕННЯ — найважливіші принципи реалізації митцем творчого задуму, художньо-естетичної ідеї, що залежать від специфічних особливостей даного виду *мистецтва* і властивої йому системи художніх засобів. Залежно від того, який принцип є домінуючим у відображенні об'єктивної дійсності, види мистецтва поділяються на «зображальні» й «виражальні». Такий поділ є умовним, оскільки у худож. творі митець не тільки зображає дійсність, а й виражає своє ставлення до неї, оцінює її з певних ідейно-естетичних позицій. Зображення — це відтворення предметів і явищ об'єктивної дійсності в індивідуальному, своєрідному, конкретному худож. образі. До зображальних видів мистецтва належать *скульптура*, *живопис*, *графіка*, худож. фотографія. Великі зображальні можливості у відображенні дійсності мають література, театр, кіно, телебачення. Сутність зображення полягає в якнайповнішому й багатогранному реалістич. відтворенні життя у його різноманітних формах. Ідеалістична *естетика*, заперечуючи ці положення, вважає, що дійсність не є об'єктивним джерелом для худож. зображення. Такий підхід веде до абстракціонізму. *Натуралізм* в естетиці й худож. практиці, ототожнюючи предмет дійсності і зображення його у мистецтві, також викривлено трактує проблему зображення. Реалістичне мистецтво, у першу чергу мистецтво *соціалістичного реалізму*, виходить із розуміння принципу зображення не як простого копіювання дійсності, а як творчого узагальнення, що в художньо-конкретному образі розкриває й естетично оцінює сутність явищ дійсності. Вираження — це принцип худож. творчості, який полягає у створенні в мистецькому творі худож. образу, що не має прямих аналогів у дійсності, але відображає її через вираз почуттів, настроїв, ідеалів людей. Цей принцип притаманний музиці, архітектурі, декоративно-

ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНІ ЗНАКИ

1.1 Залізничний переїзд із шлагбаумом
1.2 Залізничний переїзд без шлагбаума
1.3.1 Одноколійна залізниця
1.3.2 Багатоколійна залізниця
1.4.1 1.4.2 1.4.3 1.4.4 1.4.5 1.4.6 Наближення до залізничного переїзду
1.5 Перехрещення з трамвайною лінією
1.6 Перехрещення рівнозначних шляхів
1.7 Перехрещення з коловим рухом
1.8 Світлофорне регулювання

1.9 Розвідний міст
1.10 Виїзд на набережну
1.11.1 1.11.2 Небезпечний поворот
1.12.1 1.12.2 Небезпечні повороти
1.13 Крутий спуск
1.14 Крутий підйом
1.15 Слизький шлях
1.16 Нерівний шлях
1.17 Викидання гравію

1.18.1
1.18.2 Звуження шляху
1.18.3
1.19 Двосторонній рух
1.20 Пішохідний перехід
1.21 Діти
1.22 Перехрещення з велосипедною доріжкою
1.23 Дорожні роботи
1.24 Перегін худоби
1.25 Дикі тварини
1.26 Падання каміння

1.27 Боковий вітер
1.28 Низьколітаючі літаки
1.29 Тунель
1.30 Інші небезпеки
1.31.1
1.31.2
1.31.3 Напрям повороту

ЗНАКИ ПРІОРИТЕТУ

2.1 Головний шлях
2.2 Кінець головного шляху
2.3.1 Перехрещення з другорядним шляхом
2.3.2 Примикання другорядного шляху
2.3.3

2.4 Дайте дорогу
2.5 Рух без зупинки заборонено
2.6 Перевага зустрічного руху
2.7 Перевага перед зустрічним рухом

ЗАБОРОННІ ЗНАКИ

3.1 В'їзд заборонено
3.2 Рух заборонено
3.3 Рух механічних транспортних засобів заборонено
3.4 Рух вантажних автомобілів заборонено
3.5 Рух мотоциклів заборонено
3.6 Рух тракторів заборонено
3.7 Рух з причепом заборонено
3.8 Рух гужових повозок заборонено

3.9 Рух на велосипедах заборонено
3.10 Прохід закрито
3.11 Обмеження маси
3.12 Обмеження навантаження на вісь
3.13 Обмеження висоти
3.14 Обмеження ширини
3.15 Обмеження довжини
3.16 Обмеження мінімальної дистанції

3.17 Митниця
3.18.1 Поворот праворуч заборонено
3.18.2 Поворот ліворуч заборонено
3.19 Розворот заборонено
3.20 Обгін заборонено
3.21 Кінець зони заборони обгону
3.22 Обгін вантажним автомобілям заборонено
3.23 Кінець зони заборони обгону вантажним автомобілям

3.24 Обмеження максимальної швидкості
3.25 Кінець зони обмеження максимальної швидкості
3.26 Подавання звукового сигналу заборонено
3.27 Зупинку заборонено
3.28 Стоянку заборонено
3.29 Стоянку заборонено по непарних числах
3.30 Стоянку заборонено по парних числах
3.31 Кінець зони всіх обмежень

НАКАЗОВІ ЗНАКИ

4.1.1 Рух прямо
4.1.2 Рух праворуч
4.1.3 Рух ліворуч
4.1.4 Рух прямо або праворуч
4.1.5 Рух прямо або ліворуч

4.1.6 Рух праворуч або ліворуч
4.2.1 Об'їзд перешкоди з правого боку
4.2.2 Об'їзд перешкоди з лівого боку
4.2.3 Об'їзд перешкоди з правого або лівого боку
4.3 Коловий рух

4.4 Рух легкових автомобілів
4.5 Велосипедна доріжка
4.6 Пішохідна доріжка
4.7 Обмеження мінімальної швидкості
4.8 Кінець зони обмеження мінімальної швидкості

ІНФОРМАЦІЙНО-ВКАЗІВНІ ЗНАКИ

5.1 Автомагістраль

5.2 Кінець автомагістралі

5.3 Шлях для автомобілів

5.4 Кінець шляху для автомобілів

5.5 Шлях з одностороннім рухом

5.6 Кінець шляху з одностороннім рухом

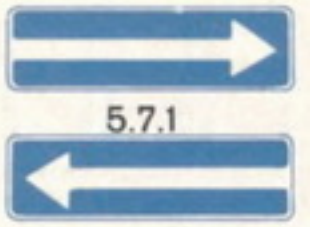

5.7.2 Виїзд на шлях з одностороннім рухом

5.8.1 Напрями руху по смугах

5.8.2 Напрями руху по смузі

5.8.3 Початок смуги

5.8.3 Початок смуги

5.8.4 Початок смуги

5.8.5 Кінець смуги

5.8.6 Кінець смуги

5.8.7 Напрям руху по смугах

5.8.7 Напрям руху по смугах

5.8.8 Смуга для транспортних засобів загального користування

5.9 Смуга для транспортних засобів загального користування

5.10.1 Шлях зі смугою для транспортних засобів загального користування

5.10.2 Виїзд на шлях зі смугою для транспортних засобів загального користування

5.10.3 Виїзд на шлях зі смугою для транспортних засобів загального користування

5.11.1 Місце для розвороту

5.11.2 Зона для розвороту

5.12 Місце зупинки автобуса і (або) тролейбуса

5.13 Місце зупинки трамваю

5.14 Місце стоянки легкових таксі

5.15 Місце стоянки

5.16.1

5.16.2 Пішохідний перехід

5.17.1

5.17.2 Підземний пішохідний перехід

5.17.3

5.17.4 Надземний пішохідний перехід

5.18 Рекомендована швидкість

5.19.1, 5.19.2, 5.19.3 Тупик

◁ 5.20.1* ▷ Попередній покажчик напрямів

5.20.2* Попередній покажчик напрямів

5.20.3 Схема руху

5.21.1* Покажчик напряму

5.21.2* Покажчик напрямів

5.22*

5.23*

5.24* Початок населеного пункту

5.25* Кінець населеного пункту

5.26* Назва об'єкта

5.27* Покажчик віддалей

5.28 Кілометровий знак

5.29.1 Номер маршруту

5.29.2

5.30.1 Напрям руху для вантажних автомобілів

5.30.2 ▽5.30.3

5.31* Схема об'їзду

5.32.1 ▽5.32.3

5.32.2 Напрям об'їзду

5.33 Стоп-лінія

ЗНАКИ СЕРВІСУ

6.1 Пункт першої медичної допомоги

6.2 Лікарня

6.3 Автозаправна станція

6.4 Технічне обслуговування автомобілів

6.5 Миття автомобілів

6.6 Телефон

6.7 Пункт харчування

6.8 Питна вода

6.9 Готель або мотель

6.10 Кемпінг

6.11 Місце відпочинку

6.12 Пост ДАІ

ЗНАКИ ДОДАТКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (Таблички)

7.1.1

7.1.2

7.1.3 7.1.4

7.2.1

7.2.2

7.2.3

7.2.4

7.3.1 7.3.2 7.3.3

Віддаль до об'єкта — Зона дії — Напрями дії

7.4.1

7.4.2

7.4.3

7.4.4

7.4.5

7.4.6

7.4.7

Вид транспортного засобу

7.5.1 Суботні, недільні та святкові дні

7.5.2 Робочі дні

7.5.3 Дні тижня

7.5.4

7.5.5

7.5.6

7.5.7

Час дії

7.6.1

7.6.2

7.6.3

7.6.4

7.6.5

Спосіб ставити транспортний засіб на стоянку

7.7 Стоянка з непрацюючим двигуном

7.8 Платна стоянка

7.9 Обмеження тривалості стоянки

7.10 Місце для огляду автомобілів

7.11 Обмеження повної маси

7.12 Небезпечна обочина

7.13 Напрям головного шляху

7.14 Смуга руху

7.15 Сліпі пішоходи

прикладному мистецтву. Ідеалістична естетика, пояснюючи сутність вираження, заперечує його об'єктивний характер, зводить його лише до саморозкриття творчого «я» митця. Марксистсько-ленінська естетика на основі ленінської *відображення теорії* дала наук. розв'язання проблеми З. і в. у мистецтві.

Літ.: Гаврилюк П. І. Естетична природа мистецтва. К., 1962; Севастьянов Е. И. Изобразительность и выразительность в искусстве. М., 1970.

В. Ф. Передерій.

ЗО́ВНІШНЄ І ВНУ́ТРІШНЄ — категорії, що відображують різні сторони єдиних предметів і процесів, а також рівні пізнання їх, діалектику різних типів взаємозв'язку в кожній системі й між системами. Зовнішнє — це виявлення об'єкта, яке безпосередньо дано живому споглядан ню на емпіричному рівні пізнання (див. *Емпіричне і теоретичне*). Внутрішнє — схована від безпосереднього споглядання природа, підстава, закон функціонування й розвитку об'єкта, що осягаються теор. мисленням. Пізнання *істини* передбачає перехід від споглядання зовнішнього до розкриття внутрішнього, що відповідає руху пізнання від явища до сутності (див. *Сутність і явище*). В ін. значенні зовнішнє — все те, що протистоїть даному предмету як дещо інше, характеризує *взаємозв'язок* і відношення між різними системами, а внутрішнє — те, що визначає власну природу предмета, взаємозв'язок усередині однієї системи. Взаємозв'язки, зовнішні в одному відношенні, виступають як внутрішні у відношенні до ширшої системи. Зовн. протилежність *свідомості* й *буття, ідеального* й *матеріального, об'єктивного* й *суб'єктивного* знімається практичною й пізнавальною діяльністю людини. Зовн. об'єктивний світ, в міру засвоєння його пізнанням, стає внутр. змістом людської свідомості. І навпаки, ідеальні цілі й проекти, які спочатку протистоять дійсності як зовнішні, в міру їхньої реалізації стають її внутр. змістом (див. *Опредмечування і розпредмечування*).

ЗО́ВНІШНЄ ПА́СМО КРИ́МСЬКИХ ГІР — пн. частина Гірського Криму між мисом *Фіолент* на Пд. Зх. і м. Сімферополем на Пн. Сх. Від *Внутрішнього пасма Кримських гір* відокремлене системою міжгірних поздовжніх долин, балок та ярів. Висота до 344 м. Пд. схили — круті, північні — положисті, переходять у рівнину. Складене з мергелів, вапняків і глин. Розчленоване поперечними долинами річок Чорної, Бельбека, Качі, Альми та ін. По річкових долинах — вільха, ліщина, на схилах — поростевий дуб, груша, глід, зарості шипшини, барбарису тощо. Сади, виноградники, плантації тютюну, посіви зернових культур.

ЗО́ВНІШНІ ЕКОНОМІ́ЧНІ ЗВ'ЯЗКИ́ СРСР — складова частина міжнародної діяльності Рад. Союзу, один з ефективних засобів розв'язання політичних та економічних питань. Створення системи З. е. з. СРСР з ін. країнами в інтересах будівництва комунізму почалося після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції. КПРС і Радянська держава розглядають З. е. з. як проблему комплексну, в якій переплітаються політика й економіка, дипломатія й торгівля. Розвиток З. е. з. зумовлюється зростаючим значенням *міжнародного поділу праці* для поступального руху кожної країни. СРСР виходить з необхідності використання З. е. з. для мобілізації додаткових можливостей з метою успішного й оперативного розв'язання госп. завдань, підвищення ефективності виробн., прискорення *науково-технічного прогресу*. Рад. Союз має інтенсивні екон. й наук.-техніч. зв'язки з країнами усіх континентів, веде торгівлю із 118 країнами світу (1978). За роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) СРСР одержав комплектне устаткування майже для 2000 об'єктів у різних галузях пром-сті; в свою чергу, експортував сировину, машини, устаткування, патенти й ліцензії, брав участь у буд-ві сотень пром. об'єктів за рубежем (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 63—64). Гол. місце в З. е. з. СРСР посідають країни *соціалістичної співдружності*. Їхні екон. відносини розвиваються відповідно до принципів *соціалістичної економічної інтеграції*, виражають спільність інтересів, служать зміцненню єдності, дружби й згуртованості. Багатосторонні плани *Ради Економічної Взаємодопомоги*, її довгострокові та цільові програми спрямовані на своєчасне розв'язання госп. завдань, повне задоволення попиту і дальше підвищення *добробуту* населення соціалістичних д-в. З. е. з. СРСР з *країнами, що розвиваються*, сприяють створенню держ. сектора їхнього нар. г-ва, зміцненню екон. і політ. незалежності від капіталістичних країн і *міжнародних монополій*, посилюють позиції молодих д-в у боротьбі проти імперіалізму й *неоколоніалізму*.

Широкі З. е. з. СРСР підтримує з капіталістичними країнами. Це зміцнює матеріальну базу політики *мирного співіснування* д-в з протилежними системами, розрядки міжнар. напруженості. Серед осн. принципів З. е. з. СРСР з капіталістичними країнами — взаємовигода, надання режиму найбільшого сприяння. Високого рівня досягла *зовнішня торгівля* СРСР. Створено нові форми зовнішньоекон. відносин. Зокрема, здійснюється перехід до́ комплексного співробітництва на основі довгострокових договорів і угод. Як орг. механізм функціонують двосторонні міжурядові мішані комісії, торг.-екон. ради, торг. палати, до яких входять представники адміністрації пром. підприємств, комерційних і фінанс.-кредитних установ, фірм, асоціацій промисловців тощо. Формами З. е. з. є також угоди на компенсаційній основі, великомасштабні проекти, кооперування підприємств тих чи інших галузей пром-сті, довгострокові кредити, що мають двосторонню спрямованість, модернізація з-дів і ф-к, спільна розробка нової техніки, систем управління, реалізація готової продукції на ринках третіх країн, експорт (імпорт) *ліцензій*. У 70-х рр. Рад. Союз уклав договори строком на 5 і 10 років у галузі екон. відносин з багатьма капіталістичними країнами різних континентів. У лютому 1976 учасники РЕВ запропонували «Спільному ринку» (див. *Європейське економічне товариство*) встановити офіц. відносини. Велику увагу розвиткові З. е. з. СРСР було приділено в *Програмі миру*. Свою зовнішньоекон. політику Рад. Союз проводить у дусі *Заключного акта* загальноєвроп. наради, міжнар. правових норм. СРСР постійно виступає за усунення дискримінаційних і штучних перешкод, створюваних міжнар. реакцією, за ліквідацію всіх проявів нерівноправ'я, диктату, експлуатації в зовнішніх економічних відносинах між країнами світу.

Літ.: Внешнеэкономические связи Советского Союза на новом этапе. М., 1977; Максимова М. М. СССР и международное экономическое сотрудничество. М., 1977; див. також *літ.* до ст. *Зовнішня торгівля*.

А. В. Кудрицький.

ЗО́ВНІШНІ КАРПА́ТИ, Скибові Карпати — зовнішня, сх. частина *Карпат Українських* у межах Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей УРСР. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. До системи З. К. відносять *Бескиди* (вис. в межах УРСР до 1362 м, г. Магура), *Горгани* (вис. до 1818 м, г. Сивуля) та *Покутсько-Буковинські Карпати* (вис. до 1485 м, г. Ротило).

ЗО́ВНІШНІ ПО́ЗИКИ — позики, що реалізуються на іноземних грошових ринках. Див. *Позики державні*.

ЗО́ВНІШНЯ ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому вивчаються властивості фігур у метричному просторі, пов'язані з їх розташуванням, розмірами, формою. Так, коли мова йде про *поверхні* в *евклідовому просторі*, говорять про З. г. поверхні, розглядаючи як локальні, так і глобальні («в цілому») її властивості. З. г. поверхні — важлива складова частина *диференціальної геометрії*. Об'єктами досліджень тут є ступінь відхилення поверхні від площини, гауссова і середня *кривини*, сферичне зображення області на поверхні, лінії кривини й асимптотичні лінії та ін. З. г. поверхні істотно визначається просторовими кривинами розташованих на ній ліній, тобто другою квадратичною *формою* поверхні. Вона тісно пов'язана з її *внутрішньою геометрією*; відрізняється від неї тим, що вивчає в основному властивості поверхні, які змінюються при її вигинанні. Поняття, методи й результати класичної З. г. поверхні було поширено на нерегулярні поверхні й на поверхні в ріманових і більш загальних *метричних просторах*. Основи З. г. поверхні закладені у працях Л. *Ейлера*, Г. *Монжа*, К. *Гаусса*. Значний вклад у розвиток З. г. поверхні

Зодіакальне світло.

«в цілому» зробили рад. математики О. Д. *Александров*, М. В. *Єфімов*, О. В. *Погорєлов*.

Літ.: Рашевский П. К. Курс дифференциальной геометрии. М., 1956; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969.

А. Д. Мілка.

ЗО́ВНІШНЯ ЛІНГВІ́СТИКА, екстралінгвістика — розділ мовознавства, що вивчає сукупність зовнішньолінгвістичних (екстралінгвістичних) чинників. Ці чинники (соціальні, суспільно-історичні, культурні, етнічні, географічні та деякі ін.) пов'язані з розвитком і функціонуванням мови як засобу мислення й спілкування. Вони впливають на функціонування мов і їхні взаємозв'язки. Перспективними галузями З. л. є *лінгвістика ареальна* й *соціолінгвістика*. Див. також *Внутрішня лінгвістика*.

Літ.: Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Пер. с франц. М., 1977.

Ф. О. Нікітіна.

ЗО́ВНІШНЯ ПОЛІ́ТИКА — політ. курс держави на міжнар. арені, комплекс її зовнішньополіт. відносин з ін. державами і народами. З. п. нерозривно пов'язана з внутр. політикою; відображає класовий зміст і характер д-ви, належність до тієї чи ін. сусп. системи. З. п. імперіалістичних д-в, що ставить за мету зміцнення політ. і екон. позицій капіталізму, спрямована насамперед проти *соціалістичної співдружності*, міжнар. робітн. класу і нац.-визвольного руху. З. п. СРСР та ін. соціалістичних країн грунтується на принципах пролет. *інтернаціоналізму* і *мирного співіснування* д-в з різним сусп. ладом. Ці принципи, закладені в ленінському *Декреті про мир*, дістали дальшу розробку й розвиток у *Програмі миру*, документах ЦК КПРС і Рад. д-ви, прийнятих по підсумках переговорів керівників СРСР з главами д-в і урядів іноз. країн, у документах *Політичного консультативного комітету* д-в — учасниць *Організації Варшавського Договору*. З. п. СРСР та ін. країн соціалізму спрямована на створення сприятливих міжнар. умов для мирного будівництва соціалізму і комунізму, на забезпечення незалежності й соціального прогресу всіх народів, установлення між ними відносин довір'я і взаєморозуміння, на припинення *гонки озброєнь* і досягнення *роззброєння*, на зміцнення міжнар. безпеки і заг. миру. Див. *Союз Радянських Соціалістичних Республік, Декларації ООН, Дипломатія, Зовнішні економічні зв'язки СРСР*, а також статті про договори й угоди СРСР з іноз. державами.

ЗО́ВНІШНЯ ТОРГІ́ВЛЯ — торгівля однієї країни з іншими, одна з форм зовнішніх екон. зв'язків. Складається з вивозу (експорту) і ввозу (імпорту) товарів. З. т. різних країн становить у сукупності міжнар. торгівлю. Характер, рівень розвитку і значення З. т. зумовлюються відповідним *способом виробництва*. З. т. виникла ще за рабовласницького ладу. Широкого розвитку набула в епоху капіталізму. Це привело до створення *світового ринку*. Після 2-ї світової війни (1939—45) з виходом соціалізму за межі однієї країни і виникненням світової системи соціалізму сформувався *світовий соціалістичний ринок*, який існує поряд із *світовим капіталістичним ринком*. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* З. т. стає засобом збагачення монополій, боротьби між імперіалістичними д-вами, експансії розвинутих капіталістичних країн проти економічно слаборозвинутих країн. Для неї характерні зростання *протекціонізму*, застосування *демпінгу*, обмеження імпорту, загарбання вигідних ринків збуту і джерел сировини. З. т. соціалістичних країн базується на *міжнародному соціалістичному поділі праці* і розвитку *соціалістичної економічної інтеграції*. Соціалістичні країни ведуть З. т. з усіма країнами на засадах рівності й взаємовигоди, поважання суверенітету і невтручання у внутр. справи. З. т. соціалістичних країн є складовою частиною їхнього планового г-ва, її розвиток служить прискоренню зростання *продуктивних сил* кожної країни й світової *соціалістичної співдружності* в цілому, підвищенню добробуту трудящих. Зовнішньоторг. зв'язки СРСР здійснюються в межах держ. *монополії зовнішньої торгівлі*. З. т. СРСР розвивається високими темпами. За 1946—77 обсяг зовнішньоторг. обороту СРСР збільшився у 26 раз і 1978 становив 70,2 млрд. крб. В експорті СРСР провідне місце посідають машини, устаткування й трансп. засоби (1977 — 18,8%), паливо та електроенергія (35,1%), руди й концентрати, метали й вироби з них (11,1%); в імпорті — машини, устаткування й трансп. засоби (38,1%), прод. товари й сировина для їхнього виробн. (20,8%). Найбільша частка З. т. СРСР припадає на соціалістичні країни — 59,8% (1978), 90% цього *товарообороту* — на країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Зовнішньоторг. оборот з соціалістичними країнами, в т. ч. з країнами — члепами РЕВ, збільшився за 1946—77 в 33 рази. Заг. обсяг торгівлі з країнами — членами РЕВ 1978 становив 39,1 млрд. крб. Розширюються екон. зв'язки СРСР з країнами, що розвиваються. На них 1978 припадало 8,5 млрд. крб. зовнішньоторг. обороту СРСР. За 1946—77 обсяг З. т. СРСР з країнами, що розвиваються, зріс в 53 рази. Товарооборот СРСР з розвинутими капіталістич. країнами збільшився за цей же період у 22 рази і 1978 становив 19,7 млрд. крб. У 1977 Рад. Союз здійснював З. т. з 125 країнами світу. УРСР у загальносоюзній З. т. посідає 2-е місце (після РРФСР). Підприємства Української РСР постачають свою продукцію більш як у 100 країн світу (1977). Республіка одержує продукцію більше як з 90 країн. Крім великого екон. значення, З. т. відіграє важливу роль як засіб матеріалізації *розрядки міжнародної напруженості*. Див. також *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*.

Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків СРСР (млрд. крб.)

	1965	1970	1978
Експорт	7,4	11,5	35,7
у т. ч. в країни:			
соціалістичні	5,0	7,5	21,3
з них у країни — члени РЕВ	4,2	6,3	19,8
розвинуті капіталістичні	1,4	2,2	8,7
країни, що розвиваються	1,0	1,8	5,7
Імпорт	7,3	10,6	34,5
в т. ч. з країн:			
соціалістичних	5,1	6,9	20,7
з них з країн — членів РЕВ	4,3	6,0	19,3
розвинутих капіталістичних	1,5	2,5	11,0
країн, що розвиваються	0,7	1,2	2,8

Літ.: Ленін В. І. Про монополію зовнішньої торгівлі. Повне зібрання творів, т. 45; Материали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. К., 1965; 50 лет советской внешней торговли. М., 1967; Капелинский Ю. Н. На взаимовыгодной основе. М., 1975; Народное хозяйство СССР в 1977 г. Статистический ежегодник. М., 1978; Народне господарство Української РСР у 1977 році. Статистичний щорічник. К., 1978; Внешняя торговля СССР в 1976 г. Статистический сборник. М., 1977.

В. І. Іваницький.

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕ́ЛЬНА АРБІТРА́ЖНА КОМІ́СІЯ (ЗТАК) — постійно діючий *третейський суд* при *Торговельно-промисловій палаті СРСР*. Створена 1932. ЗТАК розв'язує спори, що виникають між суб'єктами права різних країн при здійсненні ними договірних та ін. цив.-правових відносин у галузі зовнішньоторг. та ін. міжнародних екон. і наук.-тех. зв'язків. Складається з 15 арбітрів, затверджуваних президією Торг.-пром. палати СРСР строком на 4 роки. ЗТАК приймає на розгляд спори в тому разі, якщо є письмова або ін. угода сторін про передачу спору на її розв'язання. Рішення ЗТАК, ухвалювані більшістю голосів, є остаточними й оскарженню не підлягають; їх виконання грунтується насамперед на принципі добровільності. Діяльність ЗТАК спрямована на зміцнення торг. відносин між рад. орг-ціями та іноз. фірмами.

А. П. Бутейко.

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕ́ЛЬНІ ОБ'Є́ДНАННЯ всесоюзні — в СРСР господарські орг-ції, створювані для проведення торг. операцій з іноз. контрагентами. Перші З. о. організовані 1930 в результаті перетворення експортно-імпортних акц. товариств. Більшість З. о. підвідомча М-ву зовн. торгівлі СРСР, ряд З. о. входить в систему Держ. к-ту СРСР по зовн. екон. зв'язках, кілька З. о. підпорядковані ін. органам управління. Крім державних, є й кооп. З. о. — «Спілкакоопзовнішторг», що входить у систему Центроспілки СРСР. З. о. користується правами *юридичної особи*; його правове положення визначається статутом, затвердженим тим відомством, у підпорядкуванні якого воно перебуває. З. о. може укла-

дати різні договори, угоди й здійснювати інші юридичні, в т. ч. кредитні, вексельні та банкові операції як в СРСР, так і за кордоном з установами, підприємствами, т-вами й окремими особами, що перебувають в СРСР і за кордоном; пред'являти позови й відповідати в суді й арбітражі. З. о. здійснює на монопольних основах торг. експортно-імпортні операції по певних групах товарів, зазначених у статуті кожного об'єднання. Така монопольна спеціалізація сприяє ефективному проведенню зовнішньоторг. операцій і разом з тим недопускає конкуренції між окремими З. о. на зовн. ринку. З. о. відповідає лише за укладеними ним угодами й зобов'язаннями тим своїм майном, на яке відповідно до чинного в СРСР законодавства може бути звернене стягнення. Д-ва і її органи не несуть відповідальності щодо зобов'язань і операцій об'єднань, а останні, в свою чергу, не відповідають по претензіях, звернених до держави, її органів та ін. організацій. Порядок підписання *зовнішньоторговельних угод* і їхня форма визначаються законодавством Союзу РСР незалежно від того, де укладено ці угоди. На 1.I 1978 в СРСР було 56 зовнішньоторг. об'єднань.

Д. Я. Вовко.

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕ́ЛЬНІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ СРСР — органи, на які покладено безпосереднє здійснення *зовнішніх економічних зв'язків СРСР*. Діють відповідно до принципів держ. *монополії зовнішньої торгівлі*, визначеної Конституцією СРСР (п. 10 ст. 73). Розвиток орг. форм рад. зовн. торгівлі виявився у створенні чотирьох груп З. о. СРСР. Перша група орг-цій виконує комерційні, оперативно-госп. функції при здійсненні зовн. екон. зв'язків. До неї входять всесоюзні експортно-імпортні об'єднання (див. *Зовнішньоторговельні об'єднання* всесоюзні), що здійснюють безпосередньо підготовку, укладення і виконання угод, договорів купівлі-продажу. Право на імпорт певних товарів і послуг мають і такі З. о., як «Зовніштехніка», «Зовнішторгвидав», «Радінфільм», «Радекспортфільм», «Скотімпорт», агентство «Аерофлот», всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист» та ін. До цієї групи частково належать і уповноважені об'єднань при торг. представництвах СРСР, торг. радниках при *посольствах* і місіях СРСР і радниках посольств з екон. питань, які представляють і захищають на тер. іноземних д-в права та інтереси всесоюзних об'єднань.

Друга група організацій виконує функції контролю, керівництва і регулювання зовнішньоторг. діяльності. До них відносять центр. апарати М-ва зовн. торгівлі (МЗТ) і Держ. к-ту СРСР по зовн. екон. зв'язках (ДКЕЗ). Деякі відомства союзного значення також беруть участь в організації і управлінні зовн. екон. зв'язками. Так, Держплан СРСР на підставі пропозицій МЗТ і ДКЕЗ розробляє плани експорту та імпорту, валютні плани. Діяльність третьої групи орг-цій спрямована на зміцнення зв'язків пром-сті, торгівлі з З. о. СРСР, вивчення світової економіки та ін. До неї входять *Торговельно-промислова палата СРСР*, Н.-д. кон'юнктурний ін-т МЗТ, Всесоюзна Академія зовн. торгівлі, Моск. держ. ін-т міжнар. відносин МЗС СРСР та ін. Новою формою здійснення зовнішньоторг. зв'язків СРСР є участь рад. орг-цій в діяльності мішаних товариств на світовому ринку (напр., рад.-бельг. фірма «Бельсо», рад.-франц. фірма «Актіф-Авто», Американсько-радянська торг.- екон. рада та ін.). Четверту групу зовнішньоторг. апарату становлять торг. представники СРСР, торг. радники при посольствах і місіях СРСР, радники посольств з екон. питань, тобто апарат зовн. екон. зв'язків СРСР, що представляє і захищає на тер. іноземних д-в права та інтереси СРСР в галузі монополії зовн. торгівлі.

С. І. Соколенко.

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕ́ЛЬНІ УГО́ДИ — укладені з іноземними підприємствами і організаціями угоди, зміст яких становлять операції по вивозу (експорту) товарів за кордон або ввезенню (імпорту) їх з-за кордону, а також пов'язані з ними договори на перевезення, зберігання і страхування товарів або передачу їх на комісію. До З. у. належать також *ліцензійні договори, Ноу-Хау* та ін. У зв'язку з держ. монополією зовн. торгівлі З. у. з боку СРСР можуть укладати лише спец. уповноважені на це держ. орг-ції (див. *Зовнішньоторговельні організації СРСР*). Права й обов'язки сторін по З. у. визначаються за законами місця їх укладення, якщо інше не встановлено за погодженням сторін (ст. 126 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*). З. у. між орг-ціями країн — членів РЕВ здійснюються на підставі «Загальних умов поставок товарів 1975», «Загальних умов монтажу 1973» і «Загальних умов технічного обслуговування 1973».

Н. П. Лещенко.

ЗОВНІШТОРГБА́НК — див. *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР*.

ЗО́ГРАФ Захарій (1810, Самоков — 14.VI 1853, там же) — болгарський живописець. Один із засновників світського реалістич. мист. в Болгарії. Писав ікони, виконував настінні розписи в Бачковському (1840) і Рильському (1844) монастирях. Створив портрети Н. Рильського (1838), автопортрет (1840) та ін.

ЗО́ГРАФ Олександр Миколайович [26.II (10.III) 1889, Москва — 17.I 1942, Ленінград] — рад. вчений-нумізмат. У 1912 закінчив Моск. ун-т. У 1912—22 працював у Музеї образотворчих мистецтв у Москві. З 1922 — співробітник Ермітажу. Брав участь в археол. розкопках в *Ольвії* і Керчі. Фахівець з антич. нумізматики. Вперше провів повну класифікацію і датування монет *античних держав Північного Причорномор'я*.

Тв.: Античные монеты. М.—Л., 1951; Монеты Тиры. М., 1957.

ЗОДІА́К, пояс зодіаку (грец. ζῳδιακός κὺκλος — коло з зображень тварин) — сукупність 12 сузір'їв, по яких пролягає річний шлях видимого руху Сонця серед зір (див. *Екліптика*). У кожному сузір'ї Сонце перебуває бл. місяця, тому в давнині кожному місяцю був присвоєний певний знак З. (табл.). Так, березень і точка весняного *рівнодення* позначені знаком *Овна*, тому що саме в цьому сузір'ї бл. 2000 років тому містилася точка весняного рівнодення. Ця точка безперервно рухається вздовж екліптики на 3х. на 50″,3 за рік. Тепер вона перебуває в сузір'ї *Риб* і залишатиметься там ще понад 1000 років. Тому Сонце буває в Овні не в березні, а в квітні, в *Тельці* — не в квітні, а в травні і т. д.

Знаки зодіаку та місяців

- ♒ або ♒ — Водолій (січень)
- ♓ або ♓ — Риби (лютий)
- ♈ або ♈ — Овен (березень), точка весняного рівнодення
- ♉ або ♉ — Телець (квітень)
- ♊ або ♊ — Близнята (травень)
- ♋ або ♋ — Рак (червень)
- ♌ або ♌ — Лев (липень)
- ♍ або ♍ — Діва (серпень)
- ♎ або ♎ — Терези (вересень), точка осіннього рівнодення
- ♏ або ♏ — Скорпіон (жовтень)
- ♐ або ♐ — Стрілець (листопад)
- ♑ або ♑ — Козерог (грудень)

В. П. Конопльова.

ЗОДІАКА́ЛЬНЕ СВІ́ТЛО — слабке дифузне свічення в області *зодіаку*. На півдні СРСР З. с. спостерігається на сході (у вересні — жовтні, безпосередньо перед сходом Сонця) і на заході (у лютому — березні, відразу після заходу Сонця) у вигляді сріблястого трикутника (мал.), що простягається вздовж *екліптики*. З. с. виникає внаслідок розсіювання сонячних променів численними пилинками, що заповнюють *Сонячну систему*, яких особливо багато поблизу площини екліптики. Див. також *Зоряне небо, Протисяйво*.

В. П. Конопльова.

ЗОЗУЛЕПОДІ́БНІ, зозулі (Cuculiformes) — ряд птахів. Поділяється на 2 підряди: бананоїди і зозулі, або справжні зозулі. Бананоїди (Musophagi) — яскраво забарвлені деревні птахи, що нагадують *сойку*. 20 видів, пошир. у тропіч. лісах Африки. Живляться плодами і бруньками дерев. Кладку з 2 яєць насиджують протягом 18 днів. Зозулі (Cuculi) — деревні, наземні і чагарникові птахи, пошир. на всіх материках, крім Антарктиди. Довж. тіла 15—70 см. Дзьоб середніх розмірів, трохи загнутий донизу, хвіст досить довгий, закруглений або східчастий; ноги короткі, чотирипалі. У забарвленні переважають сірий, коричневий, чорний і білий кольори. Частина зозуль будує гнізда і висиджує пташенят. Інші відкладають яйця у гнізда різних птахів (т. з. гніздовий пара-

Зозулинець плямистий: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина квітучої рослини; *3* — квітка.

Зозулині сльози яйцелисті.

Зозуля звичайна.

зитизм). Живляться тваринними кормами, переважно комахами. 126 видів, з них в СРСР — 6, у т. ч. в УРСР — 2 види: *зозуля звичайна* і зозуля чубата (Clamator glandarius) — рідкісний залітний птах. У викопному стані З. відомі з верхньоеоценових та нижньоолігоценових відкладів.

ЗОЗУ́ЛИН ЛЬОН — народна назва роду *рунянка* з підкласу справжніх мохів, іноді лише широковідомого виду рунянки звичайної (Polytrichum commune).

ЗОЗУ́ЛИНЕЦЬ, орхідея (Orchis) — рід трав'янистих рослин род. *зозулинцевих*, з двома суцільними або пальчастороздільними бульбами. Суцвіття китицеподібне. Листки оцвітини або частина їх складені у вигляді шолома. Губа 3—4-лопатева або цілісна, з шпоркою при основі, оберненою донизу. Плід — коробочка. 85 видів, поширених в Європі, помірних зонах Азії, Пн. Африці, Пн. Америці. В СРСР — 40 видів, з них в УРСР — 24. Поширений З. плямистий (O. maculata) та ін. Тропічні З. (орхідеї), з дуже красивими квітками, розводять у теплицях, оранжереях, кімнатах.

ЗОЗУ́ЛИНІ СЛЬО́ЗИ (Listera) — рід рослин родини *зозулинцевих*. Трави з коротким повзучим кореневищем. Стебло при основі з піхвами, несе два широкі сидячі супротивні листки. Квітки дрібні зеленувато-жовтуваті, зібрані в багатоквіткову китицю. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширених в Європі, Серед. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: З. с. яйцелисті (L. ovata) — на вологих місцях по листяних лісах та З. с. серцелисті (L. cordata) — у тінистих хвойних і мішаних лісах, у Карпатах.

ЗОЗУ́ЛИНЦЕВІ, орхідні (Orchidaceae) — родина однодольних багаторічних наземних рослин. *Епіфіти* або трав'янисті ліани. Більшість З.— зелені рослини, але серед них є і безхлорофільні *сапрофіти*. Квітки двостатеві, іноді одностатеві, різноманітного забарвлення, часто запашні, зигоморфні (неправильні), пристосовані до запилення певними комахами, поодинокі або зібрані в китицевидні суцвіття. Оцвітина віночковидна, складається з двох тричленних кіл пелюстковидних листочків. Один листочок внутрішнього кола (т. з. губа) відрізняється від ін. листочків оцвітини формою, розміром, а часто й забарвленням. Плід — коробочка з численним дрібним насінням, що розноситься вітром. Бл. 20 000 видів, більшість яких поширена в тропіках. У помірних широтах З. ростуть на луках, болотах, у вологих лісах. В СРСР — бл. 150 видів, з них в УРСР бл. 70. Найбільшою кількістю видів в УРСР представлений рід *зозулинець*. В лісах ростуть *венерині черевички*, любка дволиста та ін. види. Багато тропічних З. вирощують як декоративні. Бульбовидні корені деяких З. під назвою «салеп» застосовують у медицині. З *ванілі* одержують пряноші.

ЗОЗУ́ЛЯ Михайло Микитович [н. 8 (21).XI 1904, с. Кривуші, тепер Кременчуцького р-ну Полтав. обл.] — російський і укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1927. Закінчив Моск. ін-т червоної професури (1936) і Військово-політ. академію РСЧА (1942). Учасник Великої Вітчизн. війни. Викладач укр. л-ри в Моск. ун-ті (з 1937). Праці з питань розвитку рос. і укр. л-ри 19—20 ст., текстології. Опублікував ряд статей про рос.-укр. літературне єднання, про творчість О. Пушкіна, В. Бєлінського, М. Гоголя, В. Маяковського, Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського та ін. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

С. І. Білокінь.

ЗОЗУ́ЛЯ Юрій Панасович (н. 23.XII 1927, Вінниця) — український рад. нейрохірург, засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1962. У 1950 закінчив Вінницький мед. ін-т і з цього ж року працює в Київському н.-д. ін-ті нейрохірургії (з 1961 — зав. відділом, з 1964 — заст. директора по науковій роботі). Основні праці присвячені питанням діагностики і хірургії пухлин, судинних захворювань головного мозку та дослідженням мозкового кровообігу при цих патологічних процесах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ЗОЗУ́ЛЯ ЗВИЧА́ЙНА (Cuculus canorus) — птах підряду зозуль ряду *зозулеподібних*. Довж. тіла 33—38 см, маса до 100 г. Забарвлення бурувато-сіре або іржасто-руде, на череві білувате з темними поперечними рисками. Поширений в Євразії (до 70° пн. ш.), на Пд.— до Пн. Африки; в СРСР, зокрема на Україні,— майже по всій території. Перелітний птах. Живе в різноманітних *біотопах*, що пов'язане з поширенням деяких горобцеподібних птахів, у гнізда яких З. з. відкладає яйця (т. з. гніздовий паразитизм). Період відкладання яєць дуже тривалий (травень — серпень). За літо З. з. відкладає 12—25 яєць. Зозуленя, яке щойно вилупилось, викидає з гнізда яйця або пташенят птахахазяїна. Руйнуючи гнізда різних птахів, З. з. завдає певної шкоди. Живиться комахами та їхніми личинками, зокрема знищує волохатих гусениць, яких інші птахи не поїдають.

ЗОЗУЛЯ́К Василь Васильович (н. 19.IX 1909, с. Чертіжне Гуменського округу на Пряшівщині) — український письменник у Чехословаччині. Член КПЧ з 1935. Закінчив Мукачівську семінарію (1937), працював учителем. Під час 2-ї світової війни брав участь у партизанському русі на Закарпатті. У драм. і прозових творах відобразив боротьбу трудящих Пряшівщини та Закарпаття за соціальне й нац. визволення, будівництво нового життя в Чехословаччині. Перші книги написані рос. мовою.

Тв.: Пьесы. Пряшев, 1953; Нескорені, т. 1—3. Пряшів, 1962—74; Вибране. Пряшів, 1974; Незламні крила. Пряшів, 1977

О. В. Мишанич.

ЗОКОНІ́ Нізоміддін Убейд — перський і таджицький письменник. Див. *Закані* Нізоміддін Убейд.

ЗОЛА́ — пиловидний залишок, що утворюється з мінеральної частини палива, коли воно згоряє. Складається з окисів кремнію, алюмінію, кальцію, заліза та ін. При згорянні горючих сланців її залишається 50—80%, кам'яного та бурого вугілля — 1—45, торфу — 2—30, мазуту — здебільшого до 0,15%. З. зменшує теплоту згоряння палива, знижує інтенсивність *теплообміну* через забруднення поверхонь нагріву котельних та ін. агрегатів, спричинює зношування труб та димососів, забруднює повітря. Для очищення димових газів від леткої З. вдаються до *золовловлювання*. Важкі частинки сплавляються або спікаються у *шлак*. З. є *заповнювачем* для бетонів, гідравлічною (в цемент) та опіснюючою (в глиняну цеглу) *добавкою*, кремнеземистим компонентом силікатних матеріалів, сировиною для виробництва *аглопориту* і *зольного гравію*. З З. вугілля деяких видів вилучають рідкісні елементи (галій, германій та ін.). У с. г. її використовують як добриво.

ЗО́ЛІ (нім. Sol — колоїдний розчин, від лат. solutio — розчинення) — високодисперсні *колоїдні системи* з рідинним дисперсійним середовищем (див. *Дисперсні системи*). З., в яких дисперсійним середовищем є вода, наз. гідрозолями, органічна рідина — органозолями, повітря або газ — аерозолями. Часточки дисперсної фази З. наз. *міцелами*, їхні розміри досягають 10^{-7}—10^{-9} м. Міцели не зв'язані у просторову структуру і беруть участь у *броунівському русі*. З. поділяють на ліофільні та ліофобні (див. *Ліофільність та ліофобність*). Ліофільні З. (напр., З. мил, барвників) — стійкі, не руйнуються з часом. Ліофобні З. (напр., З. металів) — нестійкі, поступово змінюються внаслідок *коагуляції*. З. можна стабілізувати, домішуючи до них певні речовини (стабілізатори). Див. також *Емульсії*, *Суспензія*.

С. Г. Телетов.

ЗО́ЛІНГЕН — місто у ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць. 176 тис. ж. (1975). Значний центр металообр. пром-сті Руру (виробн. різальних і мед. інструментів, холодної зброї та ін.), моторо- і верстатобудування. Підприємства хім., бавовняної, шкіряної галузей. Технічні школи по металообробці. Музей холодної зброї. Вперше згадується 1424.

ЗОЛІ́ННЯ — обробка попередньо відмоченої шкури водною *суспензією* гашеного вапна з сірчистим натрієм, іноді — з іншими речовинами; підготовча операція до *дублення*. Внаслідок З. розчинюються волос і *епідерміс* або ослаблюється їхній зв'язок з *дермою*, розпушуються *колагенові волокна*, частково омилюється жир, що є на шкурі. Для З. використовують чани, барабани і шнекові апарати.

ЗОЛОВЛО́ВЛЮВАННЯ — видаляння *золи* з димових газів. Для З. використовують золовловлювачі мех., електр. і комбінованої дії. В золовловлювачах мех. дії (блоках *циклонів*, *скруберах* тощо)

частинки золи осаджуються під дією відцентрових сил (газовий потік набуває обертового руху), а в скруберах, крім того,— внаслідок прилипання частинок золи до крапель води, вприскуваної у газовий потік. У золовловлювачах електр. дії (*фільтрах електричних*) негативно заряджені частинки золи осідають на позитивно заряджених електродах. Найефективнішим є З. (до 99%) у комбінованих золовловлювачах — батарейних циклонах, послідовно з'єднаних з електр. фільтрами. З.— важливий засіб захисту *повітряного басейну* від забруднення пром. газами. Див. також *Газоочищення*.

ЗОЛОТА́ БУ́ЛЛА КА́РЛА IV 1356 — постанова, прийнята на імперських сеймах у Нюрнберзі і Меці і затверджена імператором Карлом IV як основний законодавчий акт «*Священної Римської імперії*» (зберігала значення до 1806). Узаконила порядок, що склався, обрання імператора *курфюрстами*, визначила ранги, обов'язки і привілеї курфюрстів.

«ЗОЛОТА́ ГРА́МОТА» — 1) Народна назва вигаданого указу, який нібито видала 1768 рос. імператриця Катерина II, закликаючи селян Правобережної України повстати і допомагати царським військам у боротьбі проти польс. магнатів і шляхти (див. *Коліївщина*). 2) Назва написаної укр. мовою і надрукованої золотими літерами відозви Київського комітету польс. повстанської організації («Грамота сільському народові») до селян Правобережної України із закликом взяти участь у *польському повстанні 1863—64*.

ЗОЛОТА́ ЛИ́ПА — річка у Львів. і Терноп. областях УРСР, ліва притока Дністра. Тече Подільською височиною. Довж. 126 км, площа бас. 1310 км². Використовують для зрошування, водопостачання. Є ставки, водосховища. На З. Л.— м. *Бережани*.

ЗОЛОТА́ МЕДА́ЛЬ «За відмінні успіхи в навчанні, праці і за зразкову поведінку» — медаль, якою нагороджують випускників середньої загальноосвітньої школи. В СРСР З. м. засновано постановою Раднаркому СРСР від 21.VI 1944. За положенням, затвердженим Радою Міністрів СРСР 18.XII 1968, З. м. нагороджують випускників, які в 9, 10, 11-му класах мають річні оцінки «5» з усіх предметів і склали всі випускні екзамени з оцінкою «5», при зразковій поведінці й при активній участі в громад. житті школи. З. м. присуджує пед. рада школи й затверджують відповідні органи нар. освіти. В дореволюц. Росії З. м. було запроваджено 1828.

Золота медаль «За відмінні успіхи в навчанні, праці і за зразкову поведінку».

ЗОЛОТА́ ОРДА́ — феодальна держава, що утворилася на поч. 40-х рр. 13 ст. внаслідок завойовницьких походів монголо-татарських полчищ на чолі з ханом *Батиєм* (див. карту). В кін. 30 — на поч. 40-х рр. 13 ст. ними була загарбана частина руських земель (див. *Монголо-татарське іго*). Столиця З. о.— спочатку Сарай-Бату (поблизу сучас. Астрахані), з 1-ї пол. 14 ст.— Сарай-Берке (поблизу сучас. Волгограда). З. о. була штучним, нетривким держ. утворенням, в якому насильно об'єднувалися народи різного етнічного походження (туркмени, волзькі булгари, половці, калпаки, вірмени, киргизи, греки тощо) і різних ступенів соціально-екон. і культурного розвитку. Ступінь сусп. розвитку більшості монг. населення був нижчим, ніж підкорених ними народів. У кочового населення панували напівпатріархальні-напівфеод., у осілого — феод. відносини. Переважна частина земель і пасовищ зосереджувалася в руках феод. монг. знаті. Феодально залежні селяни сплачували окремим володільцям і д-ві натуральну ренту і податки за землю, відбували різні повинності. У З. о. міста як ремісничо-торг. центри були мало розвинуті. Осн. джерелами збагачення золотоординських феодалів були пограбування сусідніх народів під час систематичних нападів і данина. На чолі З. о. стояв хан з роду *Чінгісхана*. Для розв'язання найважливіших питань скликався курултай (з'їзд) з членів династії та вищих феодалів. Політ. лад З. о. мав напіввійськ. характер, що позначилося на адм. устрої. З. о. поділялася на улуси (уділи, якими володіли родичі хана), згодом — області, округи-тумани, тисячі, сотні. Їхні керівники (темники, тисячники, сотники) були одночасно правителями і воєначальниками. Монголо-тат. іго затримувало екон. і культур. розвиток рус. земель, гальмувало політ. централізацію Русі. З 2-ї пол. 14 ст. внаслідок розширення визвольної боротьби підкорених і залежних народів, а також посилення внутр. суперечностей в З. о., зумовленого розвитком феод. відносин, могутність її поступово занепадала. У Пн.-Сх. Русі боротьбу проти гніту З. о. очолило *Московське велике князівство*. Об'єднані рус. збройні сили на чолі з *Дмитрієм Донським* у *Куликовській битві 1380* розгромили величезне військо золо-

Золотий дощ звичайний. Суцвіття (китиця) і гілка з розкритими плодами.

Є. А. Золотаренко.

тоордінського темника *Мамая*. В Пд.-Зх. Русі боротьбу проти З. о. очолив кн. *Данило Галицький*, проте невдовзі він змушений був визнати владу монг.-татар. хана. Значних ударів З. о. завдав 1389, 1391, 1394—95 середньоазіатський правитель *Тімур*. Спроби *Едигея* та ін. діячів З. о. відродити її могутність успіху не мали. Розпавшись на окремі самостійні ханства — *Хорезм* (поч. 60-х рр. 14 ст.), *Сибірське ханство* (20-і рр. 15 ст.), *Ногайську орду* (40-і рр. 15 ст.), *Казанське ханство* (1438), *Кримське ханство* (1443) та ін., З. о. у 2-й пол. 15 — на поч. 16 ст. перестала існувати.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. М.—Л., 1950; Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960.

В. О. Голобуцький.

ЗОЛОТА́ РИ́БКА — одомашнена форма срібного *карася*. Одна з поширених *акваріумних риб*. В Росію завезена наприкінці 17 ст. Внаслідок штучного добору виведено понад 15 порід З. р. (комета, вуалехвіст, телескоп, лев'яча голова, шубункін та ін.). Забарвлення оранжево-червоне, золотисте, рожеве, чорне. З. р. в акваріумах живе до 15—35 років; їжа — *мотиль, дафнії*, різні каші, різані *дощові черви* тощо. Статевої зрілості досягають на 2-му році, плодючість 2—3 тис. ікринок. Від схрещування З. р. з *коропом* і круглим карасем одержують гібриди для розведення в ставках.

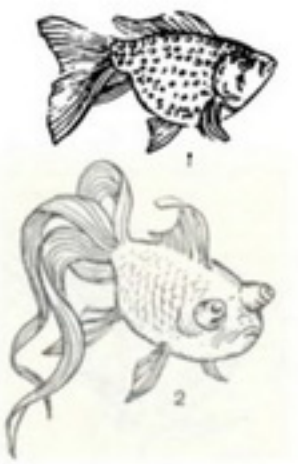

Акваріумні форми **золотої рибки:** 1 — перлинка; 2 — телескоп.

ЗО́ЛОТА СПЛА́ВИ — сплави на основі *золота*. Осн. *легуючими елементами*, що підвищують міцність З. с., є срібло і мідь, рідше використовують цинк, кадмій, нікель, паладій та ін. метали. Сплави з сріблом і міддю корозієстійкі, у них відносно висока електропровідність. З. с. з сріблом м'які, добре піддаються мех. обробці; З. с. з міддю більш пружні і тверді. Сплави золота з сріблом і міддю використовують у ювелірній та електротех. пром-сті, для *карбування* монет і медалей. Ювелірні вироби виготовляють також із т. з. білого золота (70—80% Au, 0—20% Cu, 0,5—10% Zn, 2—20% Cd, 2—10% Ni, 0,20% Pd), якому легко надавати належної форми у холодному стані. Сплави золота, що містять *благородні метали* платинової групи, а також залізо, цинк та індій, застосовують у зубопротезній справі. Такі З. с. стійкі до стирання, у них добрі ливарні властивості, їх легко обробляти і сплавляти з фарфором.

ЗОЛОТАРЕ́НКО Василь Никифорович [р. н. невід.— п. 18 (28).IX 1663, Борзна, тепер смт Черніг. обл.] — ніжинський полковник (1658—63). Разом з своїм братом наказним гетьманом І. Н. *Золотаренком* брав участь у поході укр. козац. війська 1654—55 за визволення Білорусії від польс.-шляхет. загарбників. У 1658 З. підтримував І. *Виговського*. На поч. 1659 перейшов на бік Росії і брав участь у боротьбі проти І. Виговського. Після зради гетьмана Ю. *Хмельницького* 1660 З. і наказний гетьман Я. *Сомко* керували козац. полками, які в складі рос. війська відбивали напади польс.-шляхет. загарбників на Лівобережну Україну. Після *Чорної ради 1663* З. обвинувачено в зраді і за наказом гетьмана І. *Брюховецького* страчено.

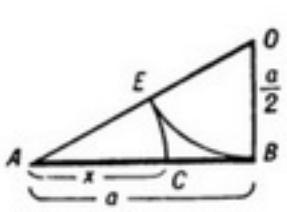

Золотий переріз відрізка *AB*.

ЗОЛОТАРЕ́НКО Євген Антонович (8.XII 1889, м. Кобеляки, тепер райцентр Полтав. обл.— 1.XI 1955, Полтава) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Театр. діяльність почав 1918 в самодіяльних колективах. З 1925 — в укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1925—44 в Дніпропетровську, Запоріжжі та ін. містах, з 1944 — у Львові), в 1936—55 (з перервою) в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Цупович («Під золотим орлом» Галана). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Правда» Корнійчука та ін.

ЗОЛОТАРЕ́НКО Іван Никифорович (р. н. невід.— п. 1655) — ніжинський полковник (1653—55). Брат дружини Б. Хмельницького — Ганни. Призначений 1654 наказним гетьманом. З. очолював 20-тисячне укр. козац. військо, яке в складі рос. збройних сил брало участь у визволенні Білорусії від польс.-шляхет. загарбників. Улітку 1655 укр. козаки разом з рос. військом визволили Мінськ. Від царського уряду дістав в нагороду маєтності — Батурин і Глухів з навколишніми селами. В жовтні 1655 під час облоги Старого Бихова З. було тяжко поранено, невдовзі помер.

ЗОЛОТА́РСТВО — виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з дорогоцінних металів (золота, срібла), нерідко оздоблених коштовними каменями, перлами, кольоровим склом; один з найдавніших видів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Вироби З. були відомі в Єгипті, Вавілоні та ін. країнах старод. світу (з 3-го тис. до н. е.). Високим худож. рівнем відзначались ювелірні вироби грец. (5—4 ст. до н. е.), груз. майстрів (2-е тис. до н. е. — 1-е тис. н. е.), майстрів Пд. Америки (2 тис. до н. е.), Візантії. На Пд. України в курганах знайдено багато скіфських речей карбувальної роботи 7—2-го ст. до н. е.: стилізовані фігурки звірів, срібну амфору з *Чортомлику*, золоту *пектораль* з кургану «*Товста могила*», золоту обкладку сагайдака для лука і стріл (гориту) з *Мелітопольського кургану*. З часів Стародавньої Русі відомі золоті вироби, оздоблені барвистими перегородчастими *емалями* (*колти*, намисто, *діадеми*), речі, виконані в техніці черні. Унікальною пам'яткою є срібні оправи турячих рогів 10 ст. з *Чорної могили* біля Чернігова. У зх.-європ. ювелірному виробн. 15—18 ст. знайшли відображення художньо-стильові напрями, які панували в тогочасному мистецтві (*Відродження, бароко, рококо, класицизм*). В Росії до 18 ст. гол. центром З. була Москва (майстри Іван Фомін, Амвросій — 15 ст.; Іван Петров — 17 ст.). На Україні з 14—16 ст. відомими осередками З. стали Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Чернігів. Майстрів, які виготовляли речі з дорогоцінних металів, називали золотарями (злотниками). Серед найдавніших — відомий львів. міщанин Яцко (14 ст.). До пам'яток З. 16 ст. належить срібна оправа Євангелія Горностая в стилі Ренесансу (1541), срібний позолочений хрест роботи київ. майстрів (1547). Розквіту З. на Україні досягло в 17—18 ст. Майстри досконало володіли всіма тех. прийомами обробки дорогоцінних металів — куванням, литтям, гравіруванням, *карбуванням, фініфтю*, черню, *сканню*. Виникли нові центри З.: Переяслав, Стародуб, Ніжин, Ромни, Полтава. Пам'ятки З. 17 ст.— срібна панагія (київ. золотар Федір, 1655), срібна оправа Євангелія (роменські майстри А. Іванович та А. Песляковський, 1688); 18 ст.— срібна дарохранильниця (київ. золотар І. Равич, 1720), срібна оправа Євангелія (київ. майстер І. Білецький, 1722), срібна оправа гол. престолу Успенського собору Києво-Печерської лаври (золотар М. Юревич, 1751) та ін. Ювелірні вироби в 19 ст. виготовляли переважно на ринок. У 1878 в Києві засновано ювелірну ф-ку. За роки Рад. влади було створено держ. ювелірну пром-сть. На Україні (1978) існувало 5 ювелірних ф-к — у Києві, Одесі, Львові, Харкові, Білій Церкві. На Україні колекції виробів З. зберігаються в *Музеї історичних коштовностей УРСР, Полтавському художньому музеї*, Чернігів. істор. музеї та ін.

Літ.: Петренко М. З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. К., 1970; Постникова-Лосева М. М. Русское ювелирное искусство, его центры и мастера. М., 1974; Ганіна О. Д. Київський музей історичних коштовностей. Альбом. К., 1974; Бондарь И. В. Древнее золото. Альбом. М., 1975.

М. З. Петренко.

ЗОЛОТАРЬО́В Василь Андрійович [24.II (7.III) 1872, Таганрог — 25.V 1964, Москва] — радянський композитор і педагог, засл. арт. РРФСР (з 1932), нар. арт. БРСР (з 1949). Закінчив Петерб. консерваторію (1900). В 1933—41 — професор Мінськ. консерваторії. Автор 3 опер (у т. ч. «Декабристи», 1925, нова ред. «Кіндрат Рилєєв», 1957; «Хвесько Андибер», 1928 — на укр. тему), балету «Князь-озеро» (1949), 7 симфоній, концертів, струнних квартетів, вокально-симф. творів («Шевченківська сюїта», 1929), романсів, обробок нар. пісень. Працював на Україні (1924—26 — професор Одеського муз.-драм. ін-ту, 1926—31 — Київського муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка). Серед учнів З.— К. *Данькевич*, А. *Свєчников*, А. Богатирьов. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ЗОЛОТАРЬО́В Єгор Іванович [31.III (12.IV) 1847, Петербург — 7 (19).VII 1878, там же] — російський математик. Закінчив (1867) Петерб. ун-т. Осн. праці — з алгебри, теорії чисел та матем. аналізу. З 1870 разом з рос. математиком О. М. Коркіним досліджував питання про мінімуми додатних квадратичних *форм*. Розробив теорію подільності цілих алгебр. чи-

сел (див. *Чисел теорія*), поширивши її на випадок довільного алгебр. *поля* (див. *Ідеал* у математиці).

ЗОЛОТАРЬО́ВА Тамара Василівна [н. 11 (24).XI 1912, м. Сімферополь] — укр. рад. анатом, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. У 1935 закінчила Харків. мед. ін-т. У 1952—68 читала курс в Харків. мед. стоматологічному ін-ті, 1968—78 — зав. кафедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії Полтав. мед. стоматологічного ін-ту. Праці З. присвячені вивченню зовн. і внутр. будови периферичних нервів, нервів судин, хірургічній анатомії тощо. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

ЗОЛОТЕ́ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді. Розташоване на р. Комишувасі (права прит. Луганки), за 4 км від залізнич. ст. Мар'ївка. Виникло 1878 в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 — місто. На тер. міста — 5 кам.-вуг. шахт, збагачувальна ф-ка, з-д буд. матеріалів. 6 заг.-осв. і музична школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 5 лікарень. 6 клубів, 8 бібліотек.

ЗОЛОТЕ́ ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЯ — запас золота в центральних банках капіталістичних країн, що призначається для покриття банківської *емісії*, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та ін. зобов'язань, що підлягають сплаті. В умовах *золотого стандарту* З. з. відігравало активну роль у гарантуванні сталості *валюти*. Після скасування золотого стандарту значення З. з. зводиться до обмеження деякою мірою емісії *банківських білетів*, оскільки статути емісійних банків більшості капіталістичних д-в передбачають певне золоте забезпечення. Див. також *Золотий запас, Казначейські білети, Валютні резерви*.

ЗОЛОТЕ́ РУ́НО — в грецькій міфології шкура чудесного барана з золотою вовною. Висіло З. р. у гаю в *Колхіді*, охороняв його невсипущий дракон. За ним попливли з Греції *аргонавти* на чолі з *Ясоном*. Тільки за допомогою чарівниці *Медеї*, яка закохалася в Ясона, вдалося здобути золоте руно.

ЗОЛОТИ́Й БЕ́РЕГ — 1) Назва частини узбережжя Гвінейської зат. на тер. Гани, від гирла р. Вольти на Сх. до гирла р. Тано на Зх. Берегова лінія розчленована мало, зх. частина вкрита вологими екваторіальними лісами, сх.— чагарниковою *саваною*. Назва дана португальцями у 15 ст. у зв'язку з тим, що тут було відкрито великі поклади золота. 2) Назва колишньої колонії Великобританії в Зх. Африці, з 1957 — незалежна д-ва *Гана*.

ЗОЛОТИ́Й ДОЩ (Laburnum) — рід рослин родини *бобових*. 2—4 види, які в дикому стані ростуть у Пд. Європі, Пн. Африці, Перед. Азії. В СРСР (у пд. районах, зокрема на Україні) культивують як декоративний кущ або невелике дерево З. д. звичайний (L. anagyroides, син. Cytisus laburnum) з трійчастими довгочерешковими листками та великими золотистожовтими квітками, зібраними в довгі повислі китиці. Усі частини рослини містять отруйний алкалоїд цитизин. Рідше в культурі зустрічається З. д. альпійський (L. alpinum). Іл. с. 293.

ЗОЛОТИ́Й ЗАПА́С — централізований резерв золота в зливках і монетах, зосереджений у центральному *емісійному банку* або казначействі країни. В капіталістичних країнах З. з. є резервним фондом міжнар. платежів. В умовах загострення *валютної кризи* після 2-ї світової війни значно зросла роль З. з. у зв'язку зі збільшенням потреби в золоті, викликаної розладом *балансів платіжних, інфляцією* і знеціненням валюти. В соціалістичних країнах централізований З. з. є в основному резервом у *міжнародних розрахунках*, пов'язаних із зовнішньоекономічними зв'язками (див. *Зовнішні економічні зв'язки СРСР*).

ЗОЛОТИ́Й КУРГА́Н — 1) Курган за 5 км на Пн. Зх. від Сімферополя. Насипаний над похованнями *бронзового віку*, в яких померлих було покладено в скорченому положенні. В кургані було також поховано скіфського воїна (5 ст. до н. е.) з золотою гривною, в залізному панцирі, з залізним мечем у шкіряних піхвах і сагайдаком з 180 стрілами. 2) Поховальна споруда одного з представників боспорської знаті 4 ст. до н. е. на околиці Керчі. Висота насипу 21 м, довжина кола 240 м. Підошва кургану була облицьована *кромлехом* з великих кам'яних блоків. Під насипом 1832 відкрито 3 кам'яні склепи, пограбовані в давнину. Найбільший круглий у плані склеп складено насухо з 17 рядів обтесаних вапнякових блоків, які виступами всередину поступово сходяться до центра, замикаючись на висоті 9 м великою плитою. До поховальної камери веде вузький горизонтальний коридор — дромос — з кам'яними стінами, що, як і вхід до склепу, були складені виступами. Кам'яні споруди З. к. є видатною архіт. пам'яткою епохи розквіту *Боспорської держави*.

ЗОЛОТИ́Й ПЕРЕ́РІЗ, гармонічний поділ, поділ у крайньому і середньому відношенні — поділ відрізка a на такі дві частини x і $a - x$, щоб була правильна пропорція $a/x = x/(a - x)$. З цієї *пропорції* виходить: $x = a(\sqrt{5} - 1)/2 \approx 0{,}62a$. Геометрично З. п. роблять так: від гіпотенузи AO (прямокутного *трикутника AOB* з катетами $AB = a$ та $BO = a/2$) віднімають $a/2$ і на катеті AB відкладають $AC = AE = AO - a/2$ (мал.). Точка C і є точкою З. п. відрізка AB. З. п. був відомий ще в старод. часи. Термін «золотий переріз» запровадив *Леонардо да Вінчі*. З. п. використовували в архітектурі та образотворчому мистецтві, особливо в епохи античності та Відродження.

ЗОЛОТИ́Й СТАНДА́РТ — форма організації *грошового обігу* в капіталістичних країнах, коли *банківські білети* розмінювались на золоті монети (золотомонетний стандарт), на золоті зливки (золотозливковий стандарт) або лише на іноземну *валюту* (золотодевізний стандарт). Під час 1-ї світової війни З. с. було скасовано в більшості капіталістичних країн, а остаточно у всіх країнах 1931—36.

ЗОЛОТИ́СТІ ВО́ДОРОСТІ, хризофітові (Chrysophyta) — відділ (тип) нижчих рослин. Одноклітинні, колоніальні, інколи ценобіальні або багатоклітинні (дисковидні, нитковидні, кущисті), переважно мікроскопічні, часом до 2 см завдовжки організми. *Хлоропласти* золотисто-жовтого, жовто-зеленого або зеленувато-бурого кольору, що обумовлено наявністю, крім хлорофілу, також жовтих пігментів (каротиноїдів, особливо фукоксантину). Продукти асиміляції — лейкозин, рідше — жири й олії. Серед З. в. є гетеротрофні організми (див. *Гетеротрофи*), частина з яких здатна до голозойного типу живлення. Більшість одноклітинних З. в. рухливі, мають 1—2, рідше 3—4 джгутики або псевдоподії, деякі одягнуті панцирем із численних кременистих лусок та голочок. Розмножуються З. в. поділом клітин надвоє, *зооспорами* та ін. Статевий процес відомий лише у кількох видів. Здатні утворювати ендогенні кременисті *цисти*. В прісних водах СРСР, в т. ч. й на Україні, бл. 70 родів, що включають понад 400 видів. Зустрічаються переважно у чистих прісних водах в холодну пору року (вільноплаваючі або прикріплені до субстрату). Іноді трапляються в ґрунтах. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Водорості*, т. 3, с. 352—353.

ЗОЛОТІ́ ВОРО́ТА в Києві — головна урочиста брама міста за часів *Київської Русі*. Споруджена 1037 під час будівництва оборонної системи міста *Ярослава Мудрого*. Назва — за аналогією з константинопольською брамою. З. в. являли собою велику прямокутну в плані кам'яну вежу з арковим проїздом. Над склепінням проїзної частини була невелика Благовіщенська церква. Над воротами, що закривали проїзну арку, був дерев'яний бойовий поміст. З боків до стін примикали оборонні вали. Збудовані з великоформатної цегли — *плінфи*. В 1240 під час монголо-татарської навали З. в. частково були зруйновані, продовжували функціонувати як проїжджі до середини 17 ст. Збереглися руїни у вигляді двох стін з залишками склепінь. На зовн. сторонах стін З. в. залишились відбитки дубових колод від *зрубів*, з яких складалася основа оборонних валів. У 1648 через З. в. в Київ вступили переможні полки Б. Хмельницького. Перебуваючи в

Золотарство. М. Юревич. Медальйон з оправи престолу Успенського собору Києво-Печерської лаври. Срібло. 1748.

Чарка з філігранною сіткою. Срібло. 18 ст. Україна. Обидва — в Державному історичному музеї в Києві.

Золотарство. Оправа Євангелія. Срібло. 17 ст. Чернігів. І. Равич. Блюдо. Срібло. 1723. Київ. Обидва — в Державному історичному музеї в Києві. К. Чижевський. Дарохранильниця. Срібло. 1787. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник.

Золоті ворота в Києві. 1037. Реконструкція Ю. С. Асєєва. Малюнок І. І. Віга.

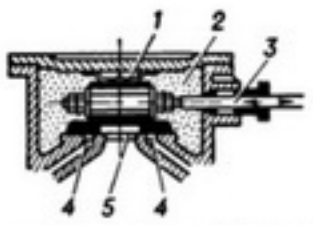

Коробчастий **золотник:** *1* — коробка; *2* — замкнений простір, заповнений робочим тілом; *3* — тяга, що переміщує коробку; *4* — вікно; *5* — порожнина, сполучена з атмосферою або конденсатором.

Золотогузка. Метелик і гусениця.

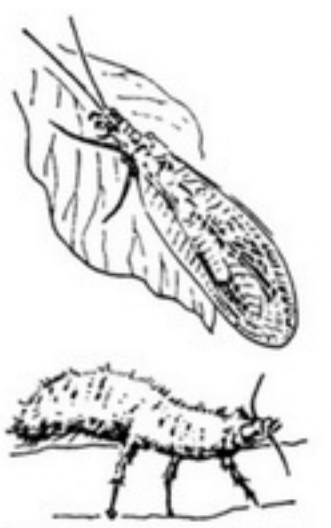

Золотоочкові. Золотоочка звичайна. Комаха і личинка.

Києві в 17 ст., голл. художник А. *Вестерфельд* виконав кілька унікальних малюнків З. в. У 1743—50 з метою фортифікації З. в. було засипано землею. На поч. 30-х рр. 19 ст. за ініціативою К. *Лохвицького* залишки воріт розчищено, арх. Ф. *Мєхович* вмонтував у них залізні перекладини, а 1837—38 за проектом арх. В. *Беретті* їх укріплено новою цеглою, контрфорсами, площадку обнесено чавунною огорожею. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київ*, т. 5.

ЗОЛОТІ РУ́ДИ І РОЗСИ́ПИЩА — природні мінеральні утворення з вмістом *золота* в таких кількостях, що його на сучасному етапі розвитку техніки економічно вигідно добувати. Родовища золота поділяють на корінні, або рудні, і розсипні (розсипища). В окрему групу виділяють золотоносні *конгломерати* — давні розсипища. Корінні родовища формуються з гарячих розчинів магматичного походження і представлені гол. чин. *жилами*. Їхня потужність від 0,05 м до десятків метрів, довж.— від десятків метрів до кількох сотень кілометрів. Вміст золота в них здебільшого коливається в межах 1—10 г/т. Розсипища золота утворюються при *вивітрюванні* корінних родовищ або в долинах річок і струмків, які відкладали золото у вигляді *алювію*. Вміст золота в розсипищах — від 1 до 50 г/м³, іноді — до десятків кг/м³. Родовища і розсипища золота відомі в Канаді, США, Австралії, Пд. Африці та ін.; в СРСР є на Уралі, в Казахстані, Узбекистані, Сх. і Пн.-Сх. Сибіру. *О. Л. Литвин.*

ЗОЛОТНИ́К — рухомий автоматичний пристрій (*клапан*) для розподілу потоку робочого тіла (рідини, пари, газу) в гідравлічних, парових або пневматичних машинах і пристроях. У процесі експлуатації З. (мал.), з'єднуючи вікна з замкненим простором або з порожниною, спрямовує потік робочого тіла в належному напрямі. Розрізняють З. коробчасті, циліндричні і кранові. З. наз. також повітряний неповоротний клапан автомоб. *шини*.

ЗОЛОТНИ́К — стара російська міра маси, яка вживалася до запровадження *метричної системи мір*. 1 золотник = 1/96 фунта = = 4,266 г.

ЗО́ЛОТО (Aurum), Au — хімічний елемент I групи періодичної системи Д. І. Менделєєва, ат. н. 79, ат. м. 196,9665; належить до групи *благородних металів*. Має один стабільний ізотоп ^{197}Au. Вміст З. в земній корі $4 \cdot 10^{-7}$%. У природі буває переважно у вільному стані. З.— важкий метал жовтого кольору, дуже тягучий і ковкий (з нього можна виготовити листи завтовшки $8 \cdot 10^{-5}$ мм); густ. 19 320 кг/м³, $t_{пл}$ 1064,43° С, $t_{кип}$ 2877° С. Добре проводить тепло й електрику, стійке до дії хім. агентів. З неметалами, крім галогенів, практично не реагує. Звичайні к-ти і луги на З. не діють. Розчиняється в суміші концентрованих азотної й соляної к-т, у водному розчині ціаніду натрію при доступі кисню повітря. На цьому грунтується ціанідний спосіб добування З. Характерним для З. є здатність утворювати комплексні сполуки і легко відновлюватись із сполук до металу. З. добувають промиванням золотоносного піску і як побічний продукт при переробці поліметалевих руд. Використовують гол. чин. як валютний метал і меншою мірою (у вигляді *золота сплавів*) — у ювелірній і зуболікарській справі та в техніці.

Економічне значення. З. в умовах *товарного виробництва* виконує функцію *загального еквівалента*. Виражаючи *вартість* усіх інших товарів, З. набуває особливої *споживної вартості*, стає *грошима*. Розвиток капіталізму, розширення світової торгівлі посилили попит на З. як на грош. метал. Зростання світового видобутку З., особливо приплив його в Європу з Америки, Австралії й Африки, прискорили витіснення знецінюваного срібла й створили умови для переходу більшості країн в кінці 19 ст. до золотого *монометалізму*. Створення *світового ринку* розширило сферу обігу З. і зробило його світовими грошима. В період *загальної кризи капіталізму* панівним стає паперовогрош. оборот і З. перестає виконувати функції засобу обігу й засобу платежу. Однак воно й надалі лишається мірою вартості, зберігає своє значення як засіб утворення скарбів і світових грошей, лишається базою *грошових систем* і засобом кінцевих грош. розрахунків капіталістичних країн. Від розмірів запасів З. значною мірою залежить сталість капіталістичних *валют*. З. як *золотий запас* зберігається у центр. банках д-в, а для пром. споживання й приватної тезаврації (приватне нагромадження З. як скарбу) купується й продається на спец. ринках золота.

В соціалістичних країнах З. є заг. еквівалентом вартості, одним із засобів забезпечення сталості валюти, резервним фондом для *міжнародних розрахунків*.

Літ.: Фосс Г. В. Золото. М., 1963; Борисов С. М. Золото в экономике современного капитализма. М., 1968.

Ф. А. Деркач
(золото як хім. елемент).

ЗОЛОТОБА́ЛКІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення скіфо-сарматського часу (2 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.) на правому березі Дніпра поблизу с. Золотої Балки Нововоронцовського р-ну Херсон. обл. Досліджувалося 1951—63. Відкрито залишки кам'яних оборонних мурів і садиб з глинобитними та кам'яними будівлями житл. і госп. призначення, зернові ями, залишки залізообробного і гончарського виробн. Жителі З. п. займалися землеробством, скотарством, гончарством та ін. ремеслами, вели торгівлю з античними містами Пн. Причорномор'я, зокрема з *Ольвією*. На Пн. Зх. від поселення досліджено сучасний йому безкурганний могильник.

Літ.: Вязьмітіна М. І. Золота Балка. К., 1962; Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., 1972.

ЗОЛОТОГУ́ЗКА (Euproctis chrysorrhoea) — метелик родини *хвилянкових*. Шкідник садів і лісів. Крила (розмах 30—40 мм), груди й черевце сніжно-білі з шовковистим відблиском. Гусениця (довж. 35—40 мм) сірувато-коричнева з червоними і білими поздовжніми смугами, вкрита пучками жовтувато-бурих волосків. З. пошир. в Європі, Малій і Серед. Азії; є в СРСР, у т. ч. на Україні — скрізь. Літ метеликів — з червня до серпня. Яйця відкладає на листки купками по 300 шт. і більше. Гусінь з'являється в липні, живиться м'якоттю листків; зимує у зимових гніздах з павутини. Навесні живиться бруньками, молодим листям. Заходи боротьби: обробка рослин у період появи гусені *інсектицидами*; збирання і знищення восени і навесні зимових гнізд.

В. П. Васильєв.

ЗОЛОТОМОНЕ́ТНИЙ СТАНДА́РТ — найбільш досконала, класична форма *золотого стандарту*, за якою грошова одиниця країни мала певний, встановлений законом і незмінний золотий вміст (золотий *паритет*), «ціна» золота в грошових знаках відповідала цьому паритетові. Існував у більшості капіталістич. країн з ост. чверті 19 ст. до 20-х рр. 20 ст.

ЗОЛОТОНІ́СЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — виступ селян Золотоніського пов. Полтав. губ. проти нім. окупантів і *гетьманщини*. Почалося стихійно в травні нападом партизанів на нім. каральний загін у с. Бурімці. Підпільний ревком, хоч і вважав повстання передчасним, вирішив надати йому організованого характеру. В середині травня воно охопило більшість волостей повіту. Повстанці створювали бойові дружини, ліквідовували органи гетьманської влади. Для придушення повстання нім. командування перекинуло регулярні війська. Після запеклого бою 20.V повстанці відступили в ліс (частина їх пізніше приєдналася до *Звенигородського збройного повстання 1918* і *Таращанського збройного повстання 1918*). Остаточно придушити повстання окупантам не вдалося.

ЗОЛОТОНІ́СЬКИЙ ПАРТИЗА́НСЬКИЙ ЗАГІ́Н. Діяв з лютого 1942 по листопад 1943 під час Великої Вітчизн. війни в Золотоніському р-ні Полтав. обл. (тепер цей район — у Черкас. обл.). Налічував 72 чол. Командиром загону був М. І. Савран, комісарами — Г. Р. Ніколаєв (з лютого 1942 по березень 1943; розстріляний гестапо), П. М. Потапов (з червня по вересень 1943). Загін здійснював диверсійні акти, приймав по радіо і поширював повідомлення Радінформбюро тощо.

ЗОЛОТОНІ́СЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Нас. 85,6 тис. чол. (1978). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані міській та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Золотоноша*.

З. р. на Пд. омивається водами Кременчуцького водосховища. Лежить у межах *Придніпровської*

низовини. Корисні копалини: торф, цегельні глини, пісок. Річки — *Дніпро* та його притоки *Супій, Золотоноша.* Грунти в осн. чорноземні й торфово-болотні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, вільха, липа, клен) займають 15,8 тис. га. Підприємства харч. пром-сті(Пальмирський цукр. з-д у с. Вознесенському, золотоніські консервний, виноробний, парфюмер. виробів і ефірних олій та лікеро-горілч.

з-ди, комбінат хлібопродуктів). В Золотоноші — ремонтно-мех. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Золотоноша) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 93,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Вирощують також коноплі, м'яту, картоплю та овочеві культури. Розвинуті скотарство, птахівництво, вівчарство, свинарство, кролівництво. У З. р.— 22 колгоспи, 8 радгоспів, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту луб'яних культур (біля Золотоноші), райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Золотоноша, Пальмира, Гладківщина, Чапаєвка. Автошляхів — 434 км, у т. ч. з твердим покриттям — 312 км.

У районі — 41 заг.- осв., технічна, 2 муз. і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, с.-г. технікум: 53 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 23 будинки культури, 33 клуби, 2 кінотеатри, 57 кіноустановок, 64 б-ки, 2 краєзнавчі музеї. В с. Скориківці З. р. народився укр. поет і видавець К. О. *Білиловський,* в с. Підставках — рад. військ. діяч М. І. *Василенко,* в с. Ковраї — укр. письменник О. *Варнак,* у с. Щербинівці — укр. рад. поет М. І. *Терещенко.* В З. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1919).

В. М. Пелішенко.

ЗОЛОТОНО́ША, Золотоношка — річка в Черкас. обл. УРСР, ліва прит. Дніпра (впадає в Кременчуцьке водосховище). Довж. 88 км, пл. бас. 847 км². Долина З. широка, подекуди заболочена. Використовується для зрошування, водопостачання, риборозведення. На З.— м. *Золотоноша.*

ЗОЛОТОНО́ША — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Золотоноші (прит. Дніпра). Залізнична станція. Перша згадка про місто належить до 1576. Жителі З. брали участь у сел.-козац. повстаннях проти польс. шляхти в загонах М. *Жмайла* (1625), Т. *Федоровича* (1630), П. Бута (*Павлюка* — 1637), Я. *Острянина* (1638), у нар.-визвольній війні 1648—54, *Богуна повстанні 1659, Переяславського полку повстанні 1666,* у боротьбі проти швед. окупантів 1708—09. У 18 ст. тер. Золотонощини була однією з тилових баз гайдамацьких загонів. У жовтні 1905 у З. відбувся збройний виступ проти царизму. Рад. владу встановлено в січні 1918. Весною вибухнуло *Золотоніське збройне повстання 1918* проти австро-нім. окупантів. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.- фашист. окупації З. (19.IX 1941 — 22.IX 1943) в р-ні З. діяв *Золотоніський партизанський загін,* керований комуністами. Осн. пром. підприємства — комбінат хлібопродуктів, птахокомбінат; з-ди: ремонтно-мех., залізобетонних конструкцій, буд. матеріалів, парфюмерних виробів та ефірних олій, калібрування насіння кукурудзи, конопляний, виноробний, маслоробний, лікеро-горілчаний, пивоварний, консервний; ф-ки: швейна, художніх виробів та меблева, райсільгосптехніка з спеціалізованим виробничим відділенням, комбінат побутового обслуговування. 11 заг.-осв., музична, спортивна і тех. школи, профес.-тех. уч-ще, с.-г. технікум; 11 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 5 клубів , кінотеатр, 17 б-к, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятка — Преображенська церква Красногірського монастиря (1760—70, арх. І. *Григорович-Барський*). В З. народилися академіки АН СРСР О. М. *Бах* і О. П. *Баранников,* укр. історик і археолог В. Г. *Ляскоронський.* Тут навчалися і починали творчу діяльність укр. рад. письменники С. Д. *Скляренко,* М. І. *Терещенко,* Іван *Ле.*

ЗОЛОТООЧКОВІ, хризопіди (Chrysopidae) — родина комах ряду *сітчастокрилих.* Комахи блідо-зеленого кольору, з світлими райдужно- або перламутрово-переливчастими прозорими крилами (розмах 19—50 мм); очі часто золотисті, звідки й назва. Яйця — на тоненьких стебельцях прикріплюють до листків різних рослин. Личинки живляться попелицями, щитівками або кліщами, у т. ч. шкідниками цитрусових і винограду, чим приносять значну користь. З. поширені на всіх материках, крім Антарктиди. Відомо 800 видів. У Європ. частині СРСР, у т. ч. і на Україні, бл. 20 видів, найвідоміші — золотоочка перлиноподібна (Chrysopa perla) і золотоочка звичайна (Ch. vulgaris).

О. П. Кришталь.

ЗОЛОТОТИ́СЯЧНИК (Centaurium) — рід рослин родини тирличевих. Одно-, дво- або багаторічні трави з чотиригранними стеблами. Листки супротивні. Квітки рожеві або білі; зібрані у напівзонтики. Плід — коробочка. Відомо 50 видів, пошир. переважно в помірній і субтропічній зонах. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 6. Найпошир. З. малий, або зонтичний (C. minus, син. C. umbellatum), вис. до 30 см, з рожевими квітками. Росте на луках, узліссях (по всій Україні). Містить глікозиди еритаурин та еритроцентаурин і алкалоїд еритрицин. З стебел і листя З. малого, зібраного на поч. цвітіння, виготовляють засоби, що збуджують апетит (відвари, настойки).

ЗОЛОТУ́ХА — пагорб у Сум. обл. УРСР, на Придніпровській низовині в бас. р. Сули, поблизу м. Ромен. Вис. 60 м. Походження пов'язане з *діапіризмом.*

ЗОЛОТУ́ХА, скрофульоз — застарілий термін, яким у педіатрії позначали *діатез.* У побуті З. наз. своєрідні прояви ексудативно-катарального діатезу або деякі, переважно поверхневі форми *туберкульозу* (шкіри, очей, лімфатичних вузлів тощо). З. спостерігається здебільшого у дітей молодшого віку.

ЗОЛОТУ́ШНИК, золота лоза (Solidago) — рід рослин родини *складноцвітих.* Багаторічні трави з черговими суцільними листками. Кошики зібрані у волоть. Квітки жовті; крайові язичкові — жіночі, серединні трубчасті — двостатеві. Плід—сім'янка з чубком. Бл. 100 видів, пошир. переважно в Пн. Америці, а також у Євразії. В СРСР бл. 16 дикорослих видів, з них в УРСР — 4. Деякі види З. культивують як декоративні або зустрічаються як здичавілі. Найпошир. З. звичайний (S. virgaurea), що росте по сухих лісах серед чагарників, медонос; його квітки та листя дають жовту фарбу.

ЗОЛО́ЧЕННЯ — нанесення на поверхню металевих і неметалевих виробів шару *золота.* Товщина такого покриття досягає 0,01—3,5 мкм (іноді 30—35 мкм). Золоченням створюють *антикорозійні покриття, захисні покриття,* декоративні, герметизуючі, електропровідні, антифрикційні та покриття з комплексом різних властивостей. Золото наносять способами гальванічним (див. *Гальванічні покриття, Гальваностегія*), катодного розпилювання (див. *Вакуумні покриття*), листовим (наклеюванням тонких пелюстків золота), контактно-механічним (втиранням золота у поверхневі шари), вогневим (нанесенням *амальгами* золота) тощо. Золоченням наз. також покривання виробів речовинами золотистого кольору. З. використовують у ювелірному і годинниковому виробн., напівпровідниковій техніці, прикладному мистецтві.

ЗО́ЛОЧІВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Золочівці (притока Бугу). Залізнична станція. Відомий з 1442. В 1523 дістав *магдебурзьке право.* За 1-м поділом Польщі (1772) З. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1907, 1911, 1912 в З. проходили робітн. страйки, 1914 — маніфестація, присвячена 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. В березні 1919 у З. відбулося

Золототисячник малий. Нижня і верхня частини рослини та квітка.

Золотушник звичайний: *1* — верхня частина рослини; *2* — язичкова квітка; *3* — трубчаста квітка; *4* — суцвіття (кошик).

збройне повстання місц. гарнізону проти уряду ЗУНР. У 1919 З. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Революц. боротьбою трудящих З. у 20—30-х рр. керував повітовий к-т КПЗУ, створений 1926. В 1939 у складі Зх. України З. возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації З. (2.VII 1941—18.VII 1944) в місті діяли підпільна орг-ція *«Визволення Вітчизни»*, партизанський загін

Золочів. Пам'ятник воїнам-односельчанам, які полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни. 1951. Скульптори А. Білостоцький і О. Супрун.

П. К. Кундіуса і месники золочівського відділу *«Народної гвардії»* ім. Івана Франка на чолі з І. Дубасом. У місті — швейна (філіал Львів. фірми «Маяк»), картонажна і валяльно-повстяна ф-ки, меблеве виробниче об'єднання, радіо, цукр., спиртовий, маслосироробний, консервний, 2 асфальтобетонні, 2 цегельні з-ди, м'ясокомбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв. та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Палац і Будинок культури, 3 клуби, 3 кінотеатри, 9 б-к, науково-природничий та атеїзму музеї. В 1931—40 у З. жив і працював укр. письменник Степан *Тудор*. Архіт. пам'ятки: замок-фортеця (кін. 16 ст., реконструкція 1634—36), Воскресенська церква (1604), Миколаївська церква (кін 16 ст., перебудована 1767), з якої походить унікальна пам'ятка укр. *гаптування* — золочівський феlon (кін. 13—поч. 14 ст., Львів. музей укр. мист.), костьол (1726—33).

ЗО́ЛОЧІВ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Уди (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 13,2 тис. ж. (1978). З. виник 1677. Рад. владу встановлено наприкінці листопада 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (22.X 1941 — 6.VIII 1943) в З. діяв підпільний райком партії. У с-щі — цегельний, молочний і хлібний з-ди, елеватор, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. шкіл, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 8 бібліотек.

ЗО́ЛОЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 80,2 тис. чол. (1978). У районі — 103 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Золочів*. Пн. частина З. р. лежить у межах *Буго-Стирської рівнини*, пд.— у межах *Гологір*. Корисні копалини: буре вугілля, торф, вапняки, мергелі, керамічна глина, піски. Річки — *Буг* (бере початок), *Золота Липа* (притока Дністра). Грунти чорноземні й дерново-підзолисті. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, бук, сосна, ялина) займають 22 тис. га. Підприємства радіотех., лісової та деревообр., легкої та харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: золочівські радіозавод, швейна та валяльно-повстяна ф-ки, цукр., консервний, маслосироробний з-ди, Глинянська ф-ка худож. виробів (виготовлення килимів). Комбінат побутового обслуговування (Золочів) та 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 68,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, льон. Вирощують також овочі, картоплю. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво. В З. р.— 19 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, міжколг. підприємство по виробн. свинини, агрохімоб'єднання. Залізничні станції: Золочів, Зарваниця, Княже, Плугів, Скваржава. Автошляхів — 449 км, у т. ч. з твердим покриттям — 262 км. У районі — 55 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи, 3 профес.-тех. уч-ща, с.-г. технікум; 81 лік. заклад, у т. ч. 9 лікарень. Палац та 11 будинків культури, 97 клубів, 3 кінотеатри, 80 кіноустановок, 86 б-к. У Золочеві — музей наук.-природничий та атеїзму; в с. Підліссі, що є батьківщиною укр. поета-демократа М. С. *Шашкевича*,— літ.-меморіальний музей поета і пам'ятник йому. В с. Жуличах З. р. народився укр. поет В. М. *Пачовський*, в с. Плугові — укр. рад. поет А. І. *Шмигельський*. Серед архіт. пам'яток — замок 16 ст. в смт Поморянах. У З. р. видається газ. «Ленінське слово» (з 1939). *В. І. Федоришин.*

ЗО́ЛОЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. майже 1 тис. км². Нас. 43,0 тис. чол. (1978). У районі — 86 нас. пунктів, підпорядкованих селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Золочів*. Поверхня району рівнинна, подекуди порізана балками і ярами. Найбільша річка — Уди (бас. Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, клен, липа, ясен) — 9 тис. га. Найбільші підприємства: Конгресівський цукр. комбінат (с. Олександрівка) та Івашківський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Золочів) і будинок побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, овочів, картоплі, а також виробн. молока, м'яса та яєць. Площа с.-г. угідь 1978 становила 75,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 64,3 тис. га. У З. р.— 8 колгоспів, 7 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Золочів, Одноробівка, Рогозянка. Автошляхів — 444 км, у т. ч. з твердим покриттям — 183 км. У районі — 32 заг.-осв., музична, художня і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 41 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 11 будинків культури, 32 клуби, 21 кіноустановка, 36 б-к, літ.-меморіальний музей Г. С. Сковороди в с. Сковородинівці, де він провів останні роки життя й помер. У с. Олександрівці З. р. народився укр. рад. письменник П. Ф. *Автомонов*, у с. Розсохуватому — укр. рад. історик-арабіст А. П. *Ковалівський*, в с. Великій Рогозянці — укр. рад. художник Г. О. *Томенко*. В З. р. видається газ. «Зоря» (з 1931). *В. В. Рижко.*

ЗО́ЛУШКА — печера у Прикарпатті, на кордоні між УРСР та Молд. РСР. Довж. 40 км. Утворилася у гіпсах, перекритих ін. породами. Являє собою лабіринт великих (шир. до 35 м, довж. до 170 м) залів, з'єднаних між собою вузькими ходами. У печері понад 20 озер. Відкрита 1977.

В. М. Дублянський.

ЗОЛЯ́ (Zola) Еміль (2.IV 1840, Париж — 29.IX 1902, там же) — франц. письменник. Перші літ. твори З. позначені романтизмом. Пізніше, наслідуючи естетику І. *Тена*, створив т. з. теорію натуралізму, в якій пропонував зображувати соціально-біологічні зако-

номірності буття людей. Біологічний ухил цієї теорії особливо позначився на ранніх т. з. «наукових» романах «Тереза Ракен» (1867), «Мадлена Фера» (1868). У кращих романах двадцятитомної серії «Ругон-Маккари» (1871—93) засуджував політ. режим Наполеона III («Кар'єра Ругонів», 1871; «Розгром», 1892), таврував фінансові афери буржуазії («Здобич», 1872; «Гроші», 1891), розбещеність верхів («Нана», 1880), духовне убозтво й користолюбство міщан («Черево Парижа», 1873), викривав церкву як посібника реакції («Завоювання Плассана», 1874). В ряді творів змалював благородні постаті республіканців, простих трудівників; у романі «Пастка» (1877) показав бідування ремісників і пролетарів Парижа. «Жерміналь» (1885) — перший у Франції 19 ст. соціальний роман про боротьбу робітн. класу. В серії «Троє міст» («Лурд», 1894; «Рим», 1896; «Париж», 1898) і незакінч. циклі «Четвероєвангеліє» («Плодючість», 1899; «Праця», 1901; «Істина», 1903) звучить осуд капіталістичної системи. Автор відкритого листа до президента Республіки («Я звинувачую», 1898) з приводу *Дрейфуса справи*. В Росії й на Україні З. відомий з 70-х рр. 19 ст. Перші укр. переклади й статті про нього належать І. Франкові.

Тв.: Укр. перекл.— Твори, т. 1—18. Х.—К.—Одеса, 1929—30; Здобич. К., 1960; Жерміналь. К., 1961; Щастя Ругонів. К., 1969; Завоювання Плассана. К., 1972; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—26. М., 1960—67.

Літ.: Франко І. [Повість Е. Золя «Довбня»].— Нова повість Еміля Золя «Fécondité».— Еміль Золя, його життя і писання. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Якимович Т. К. Молодой Золя. Эстетика и творчество. К., 1971; Кучборская Е. П. Реализм Эмиля Золя. М., 1973; Пузиков А. И. Жизнь Золя. М., 1976; Лану А. Здравствуйте, Эмиль Золя! Пер. с франц. М., 1966; Лещинская Г. И. Эмиль Золя. Библиографический указатель... 1865—1974. М., 1975.

Т. К. Якимович.

ЗО́ЛЬНЕНСЬКЕ ПОХОВА́ННЯ — поховання воїна 8 — поч. 7 ст. до н. е., досліджене 1959 поблизу с. Зольного Сімферопольського р-ну Крим. обл. З. п. було впускним (померлого поховали в давнішому кургані, що належить до *ямної культури*). В похованні знайдено заліз. меч, точило, бронзові, залізні й кістяні наконечники стріл, уламки посуду. Особливий інтерес становлять знахідки кінської збруї, бронзові вудила, кістяні лунниці та бляшки, зроблені з великою майстерністю.

ЗО́ЛЬНИЙ ГРА́ВІЙ — пористий матеріал (штучний *гравій*), одержуваний *грануляцією* золи теплоелектростанцій з наступним *випалом* гранул у обертових печах. Об'ємна маса З. г. 400—800 кг/м³, міцність на стиск 2,3—10 МПа, коефіцієнт водовбирання 7—12%. З. г. є *заповнювачем* для легкого бетону.

ЗО́ЛЬНИКИ — особливий тип археологічних пам'яток: курганоподібні насипи, в яких містяться велика кількість попелу та різноманітні залишки; характерні для пізнього бронзового і раннього залізного віків. Відомі в Єгипті, Греції, Румунії, СРСР (особливо поширені в Лісостепу УРСР). З. розміщені на поселеннях і пов'язані, ймовірно, з землеробським культом і культом домашнього вогнища.

ЗОМА́Н — *отруйна речовина* нервово-паралітичної дії, безбарвна, малолетка рідина, $t_{кип}$ 42° С (0,2 мм рт. ст.), обмежено розчинна у воді, добре розчиняється в органічних розчинниках. Характеризується різко вираженою міотичною дією (звуження зіниць). Смертельна концентрація бл. 20 мкг/л при експозиції 1 хв. Захист від З.— протигаз і захисний одяг. Для дегазації З. використовують водні розчини аміаку й амінів.

ЗО́МБАРТ (Sombart) Вернер (19.I 1863, Ермслебен, Гарц — 18.V 1941, Берлін) — німецький економіст, соціолог та історик, філософ. З 1890 — професор у Бреславлі (тепер Вроцлав, ПНР) та Берліні. На ранніх працях позначився вплив марксизму, пізніше виступав проти його революц. суті. Погляди З. являли собою різновид *катедер-соціалізму*. В багатьох питаннях додержувався методології *історичної школи*. Вирішальну роль у розвитку суспільства З. приписував змінам у психіці людей. Намагався спростувати теорію трудової вартості К. Маркса; заперечував неминучість екон. криз за капіталізму. В останні роки життя З. перейшов на позиції фашизму.

ЗО́ММЕРФЕЛЬД (Sommerfeld) Арнольд (5.XII 1868, Кенігсберг — 26.IV 1951, Мюнхен) — нім. фізик і математик, іноз. член АН СРСР (з 1929). Закінчив Кенігсберзький ун-т (1891). У 1908—40—професор математики Мюнхенського ун-ту. Наук. праці з теорії атома, теорії металів, матем. фізики. Зокрема створив строгу матем. теорію дифракції (1895), одержав інтегральне подання бесселевих функцій (т. з. інтеграл Зоммерфельда, 1896), розв'язав задачу про випромінювання вертикального диполя, розташованого на межі двох середовищ (1909), створив теорію тонкої структури водневоподібних атомів (1916), розробив теорію гальмівного випромінювання електронів (1931).

ЗО́НА (грец. ζώνη — пояс) — 1) У географії — територіальна одиниця *географічної оболонки* Землі. Характеризується спільними рисами фізико-геогр. умов (клімату, гідрогеології, геоморфології, ґрунтів, рослин, тваринного світу). Див. також *Зони фізико-географічні*, *Зональність географічна*. 2) У геології — одиниця загальної стратиграфічної шкали в складі ярусу. Включає геол. відклади, що характеризуються певним комплексом видів викопних тварин або рослин, які не повторюються у відкладах, що їх підстелюють та перекривають. Назви зонам дають в основному за характерним провідним видом, напр. зона Belemnitella lanceolata у відкладах маастрихту (див. *Маастрихтський вік і ярус*). 3) У теорії твердого тіла — див. *Зони енергетичні* в кристалах.

ЗОНА́ — хвороба хлібних злаків, зокрема пшениці, спричинювана паразитними грибами, див. *Сажка*.

ЗО́НА ПАНА́МСЬКОГО КАНА́ЛУ — частина території Панами вздовж *Панамського каналу*. Площа 1432 км², ширина 16,1 км. Населення 45 тис. чол. (1972). Осн. порт — м. Бальбоа-Гайтс. По тер. З. П. к. прокладено з-цю та шосе. З 1903 до 1979 З. П. к. перебувала під юрисдикцією США. Статус зони визначався *американо-панамськими договорами*. Згідно з договором 1977 між Панамою і США З. П. к. 1. X 1979 повернуто Панамі. Осн. заняття населення — обслуговування каналу. Військові бази США. Див. також *Панама*, розділ «Історія».

ЗО́НА ФРА́НКА — див. *Валютні зони*.

ЗОНА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ — рослинність, що утворює самостійну зону (тундрову, лісову, степову тощо). Риси З. р. найповніше виражені на підвищених рівних вододільних (т. з. плакорних) місцях, кліматичні умови яких найбільше відповідають кліматичним умовам даної геогр. зони. Прикладами З. р. є деревна рослинність у лісовій зоні, степові асоціації (див. *Асоціація* рослинна) трав'янистих рослин у степовій зоні. Див. також *Азональна рослинність*, *Екстразональна рослинність*, *Інтразональна рослинність*.

ЗОНА́ЛЬНІ ЦІ́НИ — державні *закупівельні ціни* на сільськогосподарську продукцію, встановлені для певної території (зони) країни.

ЗОНА́ЛЬНІСТЬ ГЕОГРАФІ́ЧНА — одна з основних закономірностей просторової диференціації *географічної оболонки*. Проявляється в зміні характеру, динаміки, властивостей природних комплексів (*поясів фізико-географічних*, *зон фізико-географічних*) та їхніх компонентів зі зміною геогр. широти. Причиною З. г. є сфероїдальність Землі та її положення відносно Сонця, що зумовлює зміну кута падіння сонячних променів на земну поверхню й інтенсивності сонячної радіації, яка зменшується від низьких широт до високих. Із зональним розподілом сонячної енергії і тепла пов'язана зональність клімату, поверхневого стоку, геохім., грунтоутворювальних та ерозійних процесів, рослинного

Е. Золя.

А. Зоммерфельд.

Кістяні предмети кінської збруї з Зольненського поховання.

ЗОНАЛЬНІСТЬ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

Найбільші острови з групи Зондських островів

Назва	Площа, тис. км²
Великі Зондські острови	
Калімантан	734
Суматра	435
Сулавесі	180
Ява	126.5
Малі Зондські острови	
Тімор	34
Флорес	15,2
Сумбава	15,5
Сумба	11,2
Балі	5,6
Ломбок	5,4

покриву і його продуктивності, тваринного світу, *ландшафтів* географічних. Великий вплив на З. г. має розподіл материків і океанів, характер рельєфу.

Розрізняють горизонтальну (зміна зон з широтою) і вертикальну *(висотна поясність)* З. г. Горизонтальна зональність на суходолі найкраще виявлена на великих рівнинах (Сх.-Європейській, Зх.-Сибірській та ін.), в Африці. Вона добре простежується на аерокосмічних знімках. Висотна поясність властива гірським країнам, де характер природних комплексів і процесів залежить від *абсолютної висоти, експозиції схилів* та простягання хребтів відносно панівних повітр. мас. Характер З. г. змінюється в напрямі з Зх. на Сх. у зв'язку з віддаленням тер. від впливу океану та зі зміною *циркуляції атмосфери*. Це проявляється в зміщенні надмірно зволожених зон на Пд. (напр., мішаних лісів Сх.-Європейської рівнини і відсутності мішаних лісів у Зауралля), неоднаковому наборі вертикальних поясів (напр., Кавказу і Тянь-Шаню, що лежать на одних і тих же широтах) тощо. Від характеру зональних умов найбільше залежить сільс., лісове, водне, мисливське г-во, меліорація та рекультивація земель, їх враховують при тер. плануванні, у містобудівництві, при організації відпочинку тощо. Див. також *Зональність Світового океану*.

Літ.: Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Марков К. К. [та ін.]. Введение в физическую географию. М., 1973; Будыко М. И. Глобальная экология. М., 1977; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977.

П. Г. Шищенко.

ЗОНА́ЛЬНІСТЬ СВІТОВО́ГО ОКЕА́НУ — поступова зміна властивостей водних мас у напрямі від екватора до полюсів. Зумовлена спільним впливом радіаційної енергії Сонця, обертання Землі, а також дією вітрів та циркуляцією вод, що мають переважно широтний характер. З. С. о. полягає у зміні з широтою т-ри, солоності, хім. складу вод тощо і найкраще виявлена у верх. шарах (до глиб. 150—200 м). Розрізняють екваторіальну, тропічні, субтропічні, помірні, субполярні та полярні зони. В кожній з них під впливом відповідних фізико-геогр. умов формуються свої, притаманні саме цій зоні, властивості водних мас. Екваторіальна зона характеризується високою т-рою вод, солоність їх у зв'язку з переважанням опадів над випаровуванням порівняно невисока. В міру віддалення від екватора відбувається зниження т-ри, солоність вод збільшується, досягаючи максимуму в субтропічних широтах. У субполярних і полярних зонах солоність знижується внаслідок переважання опадів над випаровуванням та опріснення вод, зумовленого таненням льоду. Зональному розподілові осн. властивостей *Світового океану* сприяють особливості циркуляції його вод, яка має добре виявлений широтний характер. У зв'язку з наявністю материків та обертанням Землі навколо своєї осі біля зх. і сх. берегів океанів течії відхиляються від широтного напряму. В результаті в океанах формуються витягнуті в широтному напрямі замкнуті круговороти, які послаблюють інтенсивність водообміну між різними широтами Світового океану в його верх. шарі. Для формування гідрологіч. режиму Світового океану велике значення мають відхилення від широтної зональності, що проявляються в меандруванні (звивистості) мор. течій, наявності синоптичних вихорових утворень тощо. Дослідження З. С. о. має велике наук. й практичне значення, зокрема для судноплавства, рибальства. Див. також статті про окремі океани.

Літ.: Степанов В. Н. Мировой океан. М., 1974.

Г. К. Коротаєв. В. К. Коснирєв.

ЗОНГУЛДА́К — місто на Пн. Туреччини, адм. ц. ілу Зонгулдак. Розташований на узбережжі Чорного м. Залізничне сполучення з Анкарою. 90 тис. ж. (1975). Значний центр вугледобувної пром-сті країни. Підприємства хім. та харч. пром-сті; з-д пиломатеріалів. Гол. порт по вивозу вугілля.

ЗО́НД (франц. sonde — бур, щуп) — 1) Медичний інструмент (металева або гумова паличка), що його вводять у порожнисті і трубчасті органи, нормальні і патологічні канали, свищі або рани з діагностичною чи лікувальною метою. 2) Металевий електрод, за допомогою якого (з'єднуючи з електрометром) вивчають розподіл *електричного потенціалу* в електричному колі. 3) Металевий стрижень — щуп. 4) З. т р а л о в и й — апаратура, якою з рибопромислового судна, користуючись гідроакустичною лінією зв'язку, контролюють параметри риболовного *трала* і підводну обстановку в процесі тралення. 5) З. к а р о т а ж н и й — сукупність *електродів*, що їх опускають на кабелі у свердловину, вимірюючи там *електропровідність* гірських порід. 6) З. м е т е о р о л о г і ч н и й — повітряна куля з самозаписувальними приладами, за допомогою якої реєструють метеорологічні дані верхніх шарів атмосфери. 7) З. а к у с т и ч н и й — пристрій (хвилевод), яким вимірюють *звуковий тиск* у заданій точці звукового поля.

«ЗОНД» — назва серії рад. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС) для дослідження Землі, Місяця і міжпланетного простору, а також для відпрацювання техніки тривалих космічних польотів. Запуски «З.» відбувались 1964—70. За цей період було запущено 8 АМС, оснащених системою орієнтації, коригуючою установкою, системами далекого зв'язку тощо. На «З.-1» і «З.-2», виведених на геліоцентричну орбіту, проводилось відпрацювання бортових і космічних систем. На «З.-2» вперше випробувано *електромагнітний ракетний двигун*. «З.-3» (мал. 2) і «З.-4» фотографували зворотний бік Місяця. Знімки, одержані «З.-3», дали змогу створити першу повну карту *Місяця*. «З.-5» після обльоту Місяця фотографував Землю з віддалі 90 000 км. В ході польоту АМС «З.-6» вперше перевірявся метод керованого спуску з використанням аеродинамічної підйомної сили, що дає змогу точніше і з меншими перевантаженнями здійснювати приземлення *спускного апарата* (СА) в заданій точці (мал. 1). Програма і схема польоту «З.-7» і «З.-6» аналогічні. На АМС «З.-8» відпрацьовувався варіант повернення СА на Землю з боку Пн. півкулі.

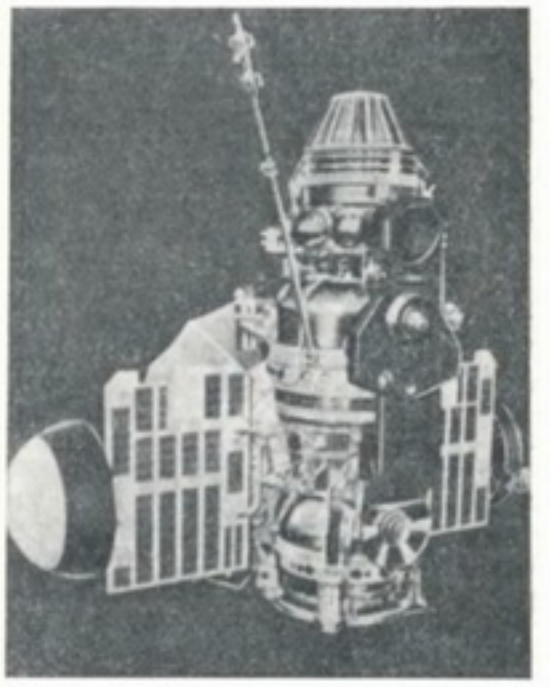

Мал. 2. Автоматична міжпланетна станція «Зонд-3».

О. А. Рубашевський.

ЗО́НДЕРБУНД (нім. Sonderbund — особливий союз) — блок 7 кантонів Швейцарського союзу на чолі з католицькою церквою і верхівкою буржуазії. Створений 1843—45 для протидії бурж.-демократичним перетворенням у кантонах і збереження політ. роздробленості країни. В 1847 сейм Швейцарського союзу проголосив З. розпущеним і запропонував кантонам вигнати єзуїтів. У відповідь на це З., спираючись на допомогу урядів Австрії і Франції, розв'язав громадян. війну (листопад — грудень 1847). Союзна армія протягом місяця розгромила збройні сили З. За конституцією 1848 Швейцарію було перетворено на єдину союзну державу.

ЗО́НДСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів Малайського архіпелагу, між Азією та Австралією. Пл. майже 1,4 млн. км². Входять до складу *Індонезії*, крім пн. частини о. *Калімантан*, де розташовані частина *Малайзії* і володіння Великобританії — *Бруней*, та пн.-сх.

Мал. 1. Схема спуску станції «Зонд-6».

частини о. Тімор (див. *Східний Тімор*). Рельєф гористий, вис. до 4101 м (г. Кінабалу на о. Калімантан). Багато діючих вулканів (Семеру, Кракатау, Рінджані), часті землетруси. Поширені заболочені низовини. Родовища олова, вольфраму, нафти, бокситів та ін. Клімат екваторіальний, вологий. Опадів — до 2000 мм на рівнинах і до 5000 мм у горах. Вологі тропічні ліси *(гілеї)*, мангрові ліси тощо. Багато *ендеміків*. З тварин — мавпи (орангутан), буйвіл, носоріг, тапір, крокодили, багато птахів. Культивують рис, кокосову пальму, гевею, банани, ананаси. На З. о.— природні парки Комодо, Рінджані, Гунунг-Льосер та ін.

ЗОНДУВА́ННЯ (від франц. sonder — досліджувати) — 1) Попереднє з'ясування якогось питання. 2) В медицині — метод дослідження порожнистих органів (шлунка, дванадцятипалої кишки, серця тощо), каналів (слізноносового каналу, стравоходу тощо), норицевих ходів (див. *Фістула*) і ран за допомогою різних *зондів*. Іноді З. може застосовуватись з лікувальною метою.

ЗОНДУВА́ННЯ АТМОСФЕ́РИ — визначення розподілу в *атмосфері* температури, вологості, тиску, вітру тощо аерологічними приладами. Розрізняють вертикальне й горизонтальне З. а. Вертикальне З. а. до вис. 30—40 км провадять *радіозондами*. Застосовують і непряме вертикальне З. а. — присмеркове (дані про розподіл т-ри і атм. тиску одержують вимірюванням присмеркової освітленості) та актинометричне (стан прозорості атмосфери визначають за матеріалами спостережень над прямою сонячною радіацією). На великих висотах (100 км і більше) З. а. провадять за допомогою *метеорологічних ракет* (при цьому, крім осн. метеороло г. елементів, реєструють пряму сонячну радіацію в окремих ділянках спектра і беруть проби повітря для визначення зміни газового стану атмосфери з висотою). Велика роль у З. а. належить *метеорологічним супутникам* Землі. Розробляють методи З. а. за допомогою лазерів, а також радіохвиль. Горизонтальне З. а. здійснюють літаками, обладнаними спец. апаратурою, а також автом. аеростатами, які дрейфують в атмосфері на відповідних висотах. При горизонтальному З. а. досліджують також *альбедо* та радіаційний баланс. Дані З. а. використовують при складанні прогнозів погоди та для дослідження будови й властивостей атмосфери. *М. Б. Барабаш.*

ЗО́НИ ЕНЕРГЕТИ́ЧНІ в кристалах — області дозволених та заборонених значень енергії *електронів*, що рухаються в кристалах; одне з осн. понять *зонної теорії*. Якщо вільний електрон може рухатися з будь-якою енергією, то енергія E локалізованих в атомах електронів набуває лише дискретних значень (див. *Атом*). Енерг. спектр електронів у кристалі займає проміжне місце між цими двома крайніми випадками. Коли певну просторову гратку, в якій атоми розміщені на далекій віддалі один від одного, стиснути так, щоб віддалі між атомами в ній дорівнювали міжатомним проміжкам d_0 в реальних кристалах, то початкові вузькі рівні окремих атомів розширяться в енерг. зони, розділені зонами заборонених значень енергії (мал.); при цьому можливе перекривання зон, які виникають з різних енерг. рівнів. Кожна зона дозволених значень енергії буде складатися з великої кількості дуже близько (квазінеперервно) розташованих рівнів. Причина розширення дискретних рівнів у зони зумовлена хвильовими властивостями електронів, завдяки чому вони можуть проникати крізь *потенціальний бар'єр*, який розділяє атоми (див. *Тунельний ефект*). Імовірність такого проникання (тунелювання) залежить від висоти і товщини потенціального бар'єра. Для сильно зв'язаних з ядром електронів внутр. електронних оболонок атомів ця імовірність мала, для слабко зв'язаних валентних електронів — велика. Енерг. рівні валентних електронів перетворюються в досить широкі зони (1—10 еВ). Енергія електрона, що рухається в періодичному полі кристалічної гратки, характеризується квазіімпульсом $\vec{p} = \hbar\vec{k}$, де $\hbar$ — *Планка стала*, $\vec{k}$ — *хвильовий вектор* електрона в кристалі. Простір квазіімпульсу можна розділити на окремі області, т. з. зони Бріллюена, всередині яких енергія неперервно залежить від $\vec{p}$, а на границях зазнає розриву. За *Паулі принципом*, у кожному квантовому стані з певним квазіімпульсом може перебувати не більше двох електронів (з протилежно орієнтованими *спінами*). При абс. нулі т-ри електрони заповнюють енерг. зону з найменших енергій — цілком або до певного макс. рівня (див. *Фермі енергія*). Цілком заповнені зони наз. валентними зонами, а порожні і частково заповнені — зонами провідності. Порожні і цілком заповнені зони не впливають на *електропровідність*, оскільки електр. поле в цьому разі не може спричинити перерозподіл електронів за швидкостями. Електр. поле переводить електрони в частково заповнених зонах на вакантні рівні і зумовлює їхній впорядкований рух, тобто електр. струм. Тіла з лише порожніми та цілком заповненими зонами є *діелектриками* і *напівпровідниками*, а з частково заповненими — *металами*. Якщо зона майже повністю заповнена, то при розгляді й інтерпретації різних явищ простіше стежити не за переміщенням усіх електронів, а за переміщенням не зайнятих у зоні станів — *дірок*. При введенні в кристал домішкових атомів або при наявності ін. структурних дефектів гратки (див. *Дефекти в кристалах*) у забороненій зоні можуть з'являтися вузькі енерг. рівні. Електрони, що займають їх, локалізовані біля домішкових атомів (дефектів). Домішкові атоми, при збудженні яких електрон з локалізованого рівня попадає в зону провідності, наз. *донорами*, а домішкові центри, які при збудженні можуть захоплювати електрон з валентної зони, створюючи в ній дірку,— *акцепторами*.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976; Каллуэй Дж. Теория энергетической зонной структуры. Пер. с англ. М., 1969.

П. М. Томчук.

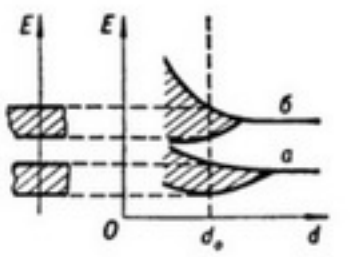

Утворення **зон енергетичних** з атомних електронних рівнів *а* і *б*.

ЗО́НИ ПРИРО́ДНО-ЕКОНОМІ́ЧНІ — частини території республіки або області, які сформувались історично на основі сусп. поділу праці у відповідності з екон. та грунтово-кліматичними умовами і характеризуються різним виробничим напрямом с. г., рівнем розвитку пром-сті тощо. Раціональне розміщення с.-г. виробництва за З. п.-е. сприяє максимальному використанню природних та екон. умов для збільшення і здешевлення виробн. с.-г. продукції, найповнішому задоволенню населення продуктами харчування, а пром-сті сировиною. З розвитком продуктивних сил виробничий напрям с. г. окремих З. п.-е. постійно удосконалюється, причому в його комплексі майже повсюдно галузі *рослинництва* все більше підпорядковуються потребам *тваринництва*, збільшенню виробн. молока, м'яса, яєць тощо. На тер. України склалось 6 З. п.-е.: Полісся; Лісостепу; пн. і центр. Степу; пд. Степу; передгірних та гірських р-нів Криму; передгірних та гірських р-нів Карпат. З. п. - е. Полісся охоплює 75 адм. р-нів, де провідне місце (майже 50%) товарної продукції с.-г. підприємств посідає продукція тваринництва, зокрема яловичина та молоко. Скотарство має чітко виражений м'ясо-молочний напрям; розвиваються *свинарство, птахівництво* і *вівчарство*. Серед рослинницьких галузей основна роль в економіці г-в належить *льонарству, картоплярству* та зерновим культурам, а в окремих районах — *хмелярству* і *буряківництву*. З. п. - е. Лісостепу — найбільша в республіці, займає 195 адм. р-нів. Крім м'ясо-молочного скотарства, розвинені свинарство і птахівництво; зосереджено основне виробн. цукр. буряків (їх частка в структурі товарної продукції с. г. становить майже 20%). Добре розвинені *зернове господарство* з високою питомою вагою озимої пшениці, а також кукурудзи на зерно і зернобобових культур; поширені *овочівництво* та *садівництво*. З. п. - е. пн. і центр. Степу охоплює 122 адм. р-ни. В товарному виробн. тваринницькі галузі переважають над рослинницькими. Скотарство переважно м'ясо-молочного та молочно-м'ясного напрямів, а поблизу великих міст та пром. центрів — молочного; розвинені свинарство та птахівництво. В рослинництві домінують зернові культури, насамперед пшениця та кукурудза; зосереджено основні посіви соняшнику, а також овочів, баштанних культур, для товарних цілей вирощують цукр. буряки.

З. п. - е. пд. Степу займає

48 р-нів з молочно-м'ясним скотарством, свинарством, птахівництвом і вівчарством. У рослинництві провідна роль належить зерновому г-ву, овочівництву та баштанництву; поширено *виноградарство*, садівництво. З. п.-е. передгірних та гірських р-нів Криму найменша в республіці, розміщена на тер. трьох адм. р-нів, де грунтово-кліматичні умови найсприятливіші для виноградарства, садівництва і овочівництва, продукція яких у структурі всієї товарної продукції с. г. займає 54%. Вирощують також *ефіроолійні рослини*. В тваринництві провідні галузі — молочне і молочно-м'ясне скотарство, несуче птахівництво та вівчарство. З. п.-е. передгірних та гірських р-нів Карпат займає 34 адм. р-ни. С. г.— багатогалузеве. Найбільш розвинені м'ясо-молочне скотарство і льонарство, продукція яких у товарному виробн. всієї с.-г. продукції зони становить понад 2/3.

Відміни грунтово-кліматичних та екон. умов, що склались в окремих р-нах, зумовлюють також різну спеціалізацію г-в в межах З. п.-е. На їх тер. виділяються підзони різної виробничої спеціалізації, серед яких найпоширеніші підзони с. г. приміського типу. Їх осн. завданням є забезпечення населення великих міст, пром. центрів та курортів малотранспортабельними продуктами с. г. В постанові ЦК КПРС (червень 1976) про дальший розвиток спеціалізації і концентрації с.-г. виробництва на базі міжгосп. кооперації і агропром. інтеграції накреслено перспективи поглиблення зональної спеціалізації з метою більш раціонального використання природно-кліматичних і екон. умов кожного р-ну та одержання все більшої кількості продукції і зниження затрат на її виробництво.

Літ.: Розміщення і спеціалізація сільського господарства Української РСР. К., 1967; Науково обгрунтована система ведення сільського господарства в Степу УРСР. К., 1974; Методические рекомендации и программа прогнозирования развития, размещения и специализации сельского хозяйства по природно-экономическим зонам Украинской ССР на период до 2000 года. К., 1975.

М. І. Щур, М. П. Коржинський.

ЗО́НИ ФІ́ЗИКО-ГЕОГРАФІ́ЧНІ, природні зони — територіальні одиниці *географічної оболонки* Землі, які характеризуються переважанням однорідних природно-тер. комплексів і закономірно змінюють одна одну в певному порядку в межах *поясів фізико-географічних*. Найчастіше мають вигляд широких смуг, які простягаються на великих просторах переважно в широтному (зх.-сх.) напрямі. Перші наук. узагальнення про зональність природи належать А. *Гумбольдту*. Основоположником сучас. вчення про природні зони є В. В. *Докучаєв*, який обгрунтував причини зональності, показав тісні взаємозв'язки між осн. компонентами природи та виділив природні зони. Це відіграло важливу роль у дальшому розвиткові геогр. наук, грунтознавства і геоботаніки. Вчення про зони природи набуло значного розвитку в працях Г. І. Танфільєва, Л. С. Берга, Г. М. Висоцького, А. О. Григор'єва, Б. Б. Полинова, С. В. Калесника та ін.

Існування З. ф.-г. зумовлене кліматич. факторами, гол. чин. певним співвідношенням тепла і вологи (див. *Зональність географічна*). Вивчаючи фактори геогр. зональності, А. О. Григор'єв і М. І. Будико 1956 сформулювали періодичний закон геогр. зональності. Він пояснює закономірності розміщення і повторність З. ф.-г. залежністю між співвідношенням річного радіаційного балансу (R) і річної кількості опадів (V), яке автори назвали радіаційним індексом сухості (K). Межі між З. ф.-г. здебільшого нечіткі й носять характер поступового переходу одних зональних природно-тер. комплексів у інші. Назви З. ф.-г., як правило, пов'язані з геобот. особливостями, тому що рослинний покрив надає зоні відповідного зовн. вигляду і чутливо реагує на зміни ін. компонентів природи. Значна кількість факторів, що визначають природу З. ф.-г., зумовлює внутрішньозональні відміни. Особливо велике значення при цьому відіграє характер зволоження, геолого-геоморфологічна будова та палеогеогр. умови. Тому в межах З. ф.-г. виділяють підзони (див. карту). На тер. Укр. РСР виділяють такі З. ф.-г.: мішаних лісів, лісостепову і степову. Геогр. зональність властива і Світовому океанові, але має свої специфічні риси (див. *Зональність Світового океану*).

Сучасні З.ф.-г. сформувалися внаслідок тривалої геол. еволюції, в осн. протягом кайнозою (див. *Кайнозойська ера і група*). В деяких з них є рештки реліктових природно-тер. комплексів попередніх геол. періодів. Протягом істор. часу З. ф.-г. зазнали значного впливу діяльності людини. Характер і масштаби цього впливу змінювалися залежно від розвитку суспільства. Капіталізмові властиве хижацьке, безпланове використання природних багатств. В умовах соціалістич. системи раціонально використовують природні багатства, здійснюють заходи щодо охорони, відновлення і збагачення природи (див. *Відтворення природних ресурсів, Охорона природи*). В кожній З. ф.-г. на Україні створено держ. заповідники та заказники. При плануванні й проведенні природоохоронних заходів враховують зональні особливості території. Всебічне вивчення властивостей природи З. ф.-г. має велике практичне значення для розвитку продуктивних сил, особливо для с.-г. виробн., водного г-ва, меліорації тощо. Карту див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза, т. 1—2. М., 1947—52; Докучаев В. В. Учение о зонах природы. М., 1948; Григорьев А. А., Будыко М. И. О периодическом законе географической зональности. «Доклады АН СССР», 1956, т. 110, № 1; Ланько А. І., Маринич О. М., Щербань М. І. Фізична географія Української РСР. К., 1969; Калесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М., 1970; Мильков Ф. Н. Природные зоны СССР. М., 1977.

О. М. Маринич.

ЗО́ННА ПЛА́ВКА, зонна перекристалізація — спец. спосіб обробки матеріалів, що полягає у послідовному розплавленні і кристалізації вузьких зон зливка. З. п. провадять у контейнерних і безтигельних горизонтальних або вертикальних установках періодичної та безперервної дії. Застосовують цей спосіб для *легування* і рівномірного розподілу домішок у зливку (т. з. зонне вирівнювання), одержання чистих матеріалів з вмістом домішок до 10^{-7}—10^{-9}% (т. з. зонне очищення), вирощуван-

ня монокристалів (див. *Кристали*), концентрування домішок тощо. Зонній *плавці* піддають майже всі метали, напівпровідники, а також діелектрики, неорганічні й органічні сполуки.

ЗО́ННА ТЕО́РІЯ — розділ квантової теорії *твердого тіла*, який розглядає рух валентних електронів у періодичному полі кристалічної гратки. За цією теорією можливі значення енергії таких електронів утворюють т. з. дозволені зони, розділені т. з. зонами заборонених енергій (див. *Зони енергетичні* в кристалах). З. т. пояснила природу багатьох закономірностей і властивостей твердих тіл, стала основою сучас. фізики металів, напівпровідників та діелектриків. Основи З. т. були закладені в працях Ф. *Блоха*, Л. *Бріллюена* та ін. в кінці 20-х — на поч. 30-х рр. 20 ст.

ЗО́НТИК — *суцвіття* рослин, у якому від верхнього кінця вкороченої головної осі відходять приблизно однакової довжини квітконіжки квіток, розміщених майже на одному рівні. Це т. з. простий З. (напр., у вишні, первоцвіту, цибулі). Найчастіше зустрічається складний З., в якому від верхівки вкороченої гол. осі відходять прості З.— зонтички (напр., у моркви, кропу тощо). В основі складного З. є загальна обгортка суцвіття з верхівкових листків (приквітків). Маленькі листки біля основи зонтичків наз. обгорточками, або частковими обгортками. Складний З. властивий більшості рослин родини *зонтичних*.

ЗО́НТИЧНА ПА́ЛЬМА, віялова пальма — поширена назва пальм з широкими, віялорозсіченими листками. Найчастіше З. п. наз. представників родів *хамеропс, трахікарп, сабаль*, лівістона та ін. Багато видів цих родів культивують в оранжереях, кімнатах і відкритому грунті як декоративні рослини.

ЗО́НТИЧНІ (Apiaceae, синонім Umbelliferae) — родина *дводольних* рослин. Переважна більшість З.— трави, лише деякі тропіч. види — кущі й невисокі дерева. Листки чергові, здебільшого з перисторозсіченими пластинками, листкові черешки при основі розширені в піхви, які охоплюють стебло. Квітки переважно двостатеві (іноді одностатеві), правильні, 5-членні, дрібні, білі, жовті або рожеві, зібрані в складні зонтики (рідко в прості зонтики або головчасті суцвіття). Плід — двосім'янка. Бл. 3000 видів (275 родів), поширр. по всій земній кулі (більшість у помірній зоні Пн. півкулі). В СРСР — понад 750 видів (бл. 150 родів), з них в УРСР — 146 видів (66 родів). З. в усіх своїх частинах містять ефірні олії або смолоподібні речовини. Окремі З. використовують як овочі або приправи до різних страв, напр. *морква, петрушка, кріп, кмин, пастернак, селера* та ін. Такі З., як *аніс, фенхель, коріандр* та ін., знаходять застосування в медицині, парфюмерії і кондитерській пром-сті. Деякі З.— дуже отруйні рослини: болиголов плямистий, цикута отруйна. Серед З. є й бур'яни, напр. різак звичайний, бутень дурманний та ін.

ЗООГЕОГРА́ФІЯ, географія тварин (від грец. ζῷον — тварина, γῆ — Земля і γράφω — пишу) — наука, що вивчає закономірності географічного поширення тварин, як сучасного, так і в минулі геологічні епохи; розділ *біогеографії*. Перші відомості з З. з'явилися в працях Арістотеля, Плінія Старшого та ін.; бурхливе нагромадження інформації припадає на час великих геогр. відкриттів 15—17 ст. Спроби поділу поверхні Землі на окремі зоогеогр. обшири робилися в 1-й пол. 19 ст. Велике значення для розвитку З. мали праці англ. вчених Ф. Склетера (1859) і А. Уоллеса (1876). Значний внесок у розвиток З. (переважно Євразії та оточуючих її морів) зробили рос. вчений М. О. Сєверцов, радянські — М. О. Мензбір, П. П. Сушкін, Л. О. Зенкевич, Л. С. Берг, І. І. Пузанов та ін. З.— комплексна наука, пов'язана з палеонтологією, геологією, кліматологією, екологією тощо. Методи З. подібні до методів *фізичної географії*. Осн. з них — картографування, при якому поширення окремих видів тварин наносять на карту для встановлення поширення цілих *фаун*. З. поділяється на реєстраційну З.— збирає й описує дані про геогр. поширення тварин; порівняльну З.— порівнює фауни різних країн і здійснює зоогеогр. районування Землі (див. *Біогеографічне районування*); каузальну З.— встановлює причини, що визначають поширення як окремих видів тварин, так і цілих фаун, і загальну З.— вивчає вплив на поширення тварин різних факторів зовн. середовища — кліматичних, едафічних (грунтових), забезпечення кормами, наявності конкурентів і ворогів тощо. В заг. З. важливе місце посідає вчення про *ареал*, зокрема вивчення поширення виду всередині ареалу, причин, що визначають межі ареалів, та їх класифікація. Все це є базою для пізнання закономірностей поширення різних тварин. В розробці питань З. важливе місце посідає вивчення перешкод поширенню тварин, здатності їх долати ці перешкоди шляхом активного або пасивного (занесення вітром, течією, ін. тваринами) розселення, а також вивчення *міграцій тварин*. З. має велике значення для розуміння та вивчення факторів і шляхів *видоутворення*. Знання про поширення корисних чи шкідливих тварин є основою для планування і реалізації заходів у галузі охорони тварин, раціонального використання корисних видів, обмеження чисельності або знищення шкідливих. Дані про минуле і сучас. поширення тваринних угруповань допомагають виявити риси минулого континентів і морів, встановити місця кол. континентальних зв'язків, зміни ландшафтів тощо.

Літ.: Гептнер В. Г. Общая зоогеография. М.—Л., 1936; Пузанов І. І. Зоогеографія. К., 1949; Бобринский Н. А., Гладков Н. А. География животных. М., 1961; Кістяківський О. Б., Корнєєв О. П. Посібник з зоогеографії. К., 1968; Дарлингтон Ф. Зоогеография. Пер. с англ. М., 1966.

О. Б. Кістяківський.

ЗООГІГІЄ́НА, гігієна тварин (від грец. ζῷον — тварина та ὑγιεινός — здоровий) — наука про охорону здоров'я тварин. З. вивчає взаємовідношення тваринного організму із зовнішнім середовищем, визначає умови раціонального утримання, годівлі, догляду та експлуатації, при яких тварина зберігає здоров'я і високу продуктивність. Розрізняють загальну З. і спеціальну. Загальна З. вивчає вплив на с.-г. тварин клімату, грунту, складу рослинності, води різної якості та кормів і розробляє загальні прийоми догляду за тваринами. Спеціальна З. вивчає питання догляду, годівлі та експлуатації окремих видів с.-г. тварин. Розвиток З. в Росії відноситься до 17 ст., коли почали друкувати спеціальні укази про *утримання сільськогосподарських тварин*. Значний вклад у З. внесли вітчизняні вчені І. П. Попов, М. П. Чирвинський, М. Ф. *Іванов*, А. К. *Скороходько*, О. В. Озеров, В. А. Алікаєв, О. П. Онегов та ін. Досягнення З. покладені в основу нормативів будівництва тварин. приміщень; зоогігієніч. та вет.-сан. правила є складовою частиною технології виробництва продуктів *тваринництва* на пром. основі.

Літ.: Алікаєв В. А. Зоогігієна. К., 1973; Онегов А. П. [та ін.]. Гигиена сельскохозяйственных животных. М., 1977.

ЗООЛА́ТРІЯ (від грец. ζῷον — тварина і λατρεία — служіння, культ), анімалізм — релігійний культ шанування тварин, в основі якого лежить уявлення про них як про священні істоти і втілення божеств. Джерела З. значною мірою пов'язані з *тотемізмом*. Одним з виявів З. було зображення богів у вигляді тварин чи напівлюдей-напівтварин. З. збереглась у віруючих в Індії, Індонезії, Єгипті та деяких ін. країнах.

ЗООЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Заснований 1930 на базі зоол. музею (кабінету) АН УРСР (організований 1919) та Біол. ін-ту ім. Ф. З. Омельченка (засн. 1919 як лабораторія) як Ін-т зоології й біології. Тепер. назву має з 1938. До складу ін-ту (1979) входять 12 відділів, 3 неструктурні лабораторії, Чорноморський держ. заповідник, експериментальні бази. Ін-т розробляє проблеми: біологічні основи освоєння, реконструкції й охорони тваринного світу; шляхи і закономірності історичного розвитку рослинних і тваринних організмів. З ін-том пов'язана діяльність ряду відомих вчених — І. І. *Шмальгаузена*, Д. К. *Третьякова*, М. М. Воскобойникова, І. Г. *Підоплічка*, В. Г. *Касьяненка*, О. П. *Маркевича* та ін. З 1926 ін-т видає «Збірник праць зоологічного музею» (1978 вийшов 35-й т.); з 1956 — багатотомне видання «Фауна України» (до 1978 видано 28 випусків

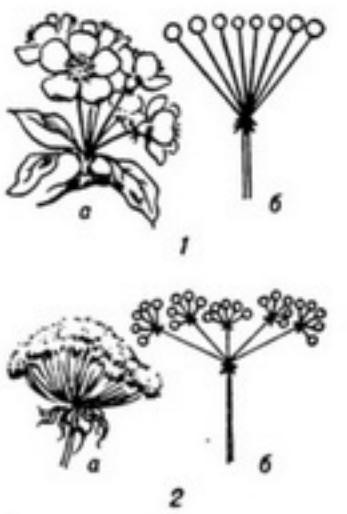

Зонтик: *1* — простий (*а* — вишні, *б* — схематичне зображення); *2* — складний (*а* — кропу, *б* — схематичне зображення).

18 тт.), з 1967 — журнал «*Вестник зоологии*».

ЗООЛОГІ́ЧНІ МУЗЕ́Ї — науково-дослідні установи, в яких зберігаються і демонструються колекції тварин; ведеться наукова та навчальна робота по вивченню тваринного світу. З. м. організують експедиції, які збагачують їхні наукові зоологічні фонди. Найбільшим і найстарішим в СРСР є З. м. Зоол. ін-ту АН СРСР в Ленінграді, що існує з 1832

Зоологічний музей Центрального науково-природничого музею АН УРСР у Києві: 1 — діорама «Чорноморський заповідник» (колонія мартина чорноголового); 2 — інтер'єр залу риб.

і створений на базі петровської *Кунсткамери* (1714). Найбільші в УРСР — З. м., що входить до складу *Центрального науково-природничого музею* АН УРСР у Києві, зоологічний відділ *Природознавчого музею* АН УРСР у Львові, З. м. Київ., Одес., Львів., Харків., Дніпроп. та ін. ун-тів. Найбагатші З. м. в зарубіжних країнах — Британський музей в Лондоні, Нац. музей природничої історії у Вашінгтоні, Американський музей природничої історії в Нью-Йорку, а також З. м. в Парижі, Стокгольмі, Будапешті, Бухаресті, Берліні. Копенгагені, Софії та інші.

М. А. Воїнственський.

ЗООЛОГІ́ЧНІ ПА́РКИ, зоопарки — культурно-освітні та н.-д. установи, де утримуються, експонуються і вивчаються дикі та деякі свійські тварини. Осн. завдання З. п. полягає в поширенні наук.-природничих знань та пропаганді ідей *охорони природи* серед широких мас трудящих. Тут проводяться екскурсії, лекції, бесіди та консультації, організовуються виставки. З. п. є також базою для проведення н.-д. роботи по вивченню біол. особливостей різних тварин, по *акліматизації* деяких з них, збереженню й розведенню рідкісних, зникаючих або вже вимерлих у природі диких тварин тощо. З. п. існували до н. е. в Єгипті, Китаї, давні З. п. були в Мексіці. В Європі перші З. п. з'явились у 18 ст.: у Відні (1752), Мадріді (1774), Парижі (1793). Тепер у світі існує понад 720 З. п. Серед зарубіжних З. п. найвизначнішими є Лондонський (засн. 1828), Берлінський (з 1841), Нью-Йоркський (Бронкський, з 1865), Аргентінський (м. Буенос-Айрес, з 1874), Бомбейський (з 1875), Стокгольмський (з 1891). В Росії перші З. п. були організовані у Москві (1864) та Петербурзі (1865). В 1978 в СРСР налічувалось 30 З. п., у т. ч. на Україні 5: у Харкові (з 1896), Миколаєві (з 1901), Києві (з 1908), Одесі (з 1936) та в Менському р-ні Черніг. обл. (з 1977). Найвизначнішим на Україні є Київ. З. п. площею 39,5 га, де утримується бл. 3500 тварин, що належать прибл. до 500 видів, а також росте понад 130 видів дерев і кущів.

ЗООЛО́ГІЯ (від грец. ζῷον — тварина і λόγος — вчення) — комплексна біологічна наука, що всебічно досліджує тварин: їхні будову, розмноження, індивідуальний та істор. розвиток, взаємозв'язки з навколишнім середовищем, закономірності геогр. поширення та значення для людини. З. являє собою цілу систему наук. дисциплін, кожна з яких має своє завдання й свої об'єкти дослідження. Одним із давніх розділів З. є *систематика* тварин, на основі якої З. поділяється на ряд підрозділів і окремих дисциплін: *протозоологію* — вивчає найпростіших, *гельмінтологію* — паразитичних червів, *карцинологію* — ракоподібних, *арахнологію* — павукоподібних, *ентомологію* — комах, *малакологію* — молюсків, *іхтіологію* — риб, *батрахологію* — земноводних, *герпетологію* — плазунів, *орнітологію* — птахів, *маліологію* — ссавців. Сукупність тварин тієї чи ін. території або акваторії вивчає фауністика. *Морфологія тварин* вивчає будову, форму тіла тварин і закономірності формоутворення окремих органів у процесі індивідуального та істор. розвитку. Вона включає *анатомію, порівняльну анатомію, ембріологію, гістологію, цитологію*. Життєві процеси в організмі тварин, зокрема обмін речовин, досліджує *фізіологія* тварин, яка пов'язана з *біохімією*. Умови існування тварин та їхні взаємовідношення з навколишнім середовищем вивчає *екологія*, поведінку тварин у порівняльному та еволюційному плані — *етологія*, закономірності поширення їх на земній кулі — *зоогеографія*, явища мінливості і спадковості у них — *генетика тварин*. Шляхи еволюції тваринного світу з'ясовує філогенетика, яка безпосередньо пов'язана з *палеозоологією* — наукою про вимерлих тварин попередніх геол. епох. На основі З. та ін. природничих наук розвинулись такі комплексні галузі знання, як *гідробіологія, паразитологія, епідеміологія, епізоотологія*. Ще задовго до початку н. е. було нагромаджено значний емпіричний матеріал у галузі З. Важливу роль у розвитку зоол. знань відіграли твори Арістотеля (384—322 до н. е.). Геогр. відкриття 16—18 ст. розширили знання про тварин, дали могутній поштовх для розвитку З. Винайдення в 17 ст. мікроскопа дало можливість нідерл. природознавцю А. Левенгуку виявити одноклітинних тварин (найпростіших) і почати мікроскопічні дослідження тваринних організмів. Для розвитку З. як науки у 18 ст. багато зробив швед. природознавець К. *Лінней*, який заклав основи сучас. системи тварин, запровадив *бінарну номенклатуру*. Значний вклад у розвиток З. у 18—19 ст. внесли франц. вчені Ж. *Бюффон*, Ж. *Кюв'є*, Е. *Жоффруа Сент-Ілер*, Ж.-Б. *Ламарк* та нім.— Е. *Геккель*, Ф. *Мюллер*. Еволюційне вчення Ч. *Дарвіна* (див. *Дарвінізм*) поклало початок новій епосі в розвитку З. Природним результатом перемоги дарвінізму було різке посилення інтересу до з'ясування питань істор. розвитку тварин. Систематичні дослідження в галузі З. в Росії, зокрема на Україні, розпочато в 2-й пол. 18 ст. (К. Ф. Вольф, П. С. Паллас та ін.). Великий внесок у розвиток З. в 19 ст. зробили К. М. Бер, К. Ф. Рульє, І. І. Меч-

Зоологічні парки. Київський зоопарк: 1, 2 — зовнішній і внутрішній вигляд пташника; 3 — кенгуру; 4 — білий африканський носоріг.

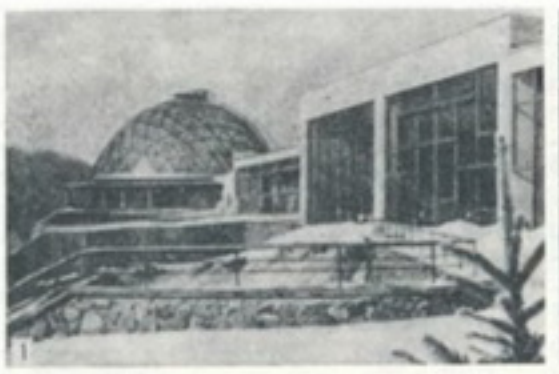

ГЕОГРАФІЧНІ ПОЯСИ І ЗОНИ ЗЕМЛІ

ЗОНИ — ПІДЗОНИ — ТИП ВИСОТНОЇ ПОЯСНОСТІ

I АРКТИЧНИЙ І АНТАРКТИЧНИЙ ПОЯСИ

1 Арктичних і антарктичних пустель — 1' Льодяних пустель; 1'' Кам'янистих пустель — Полярно-пустельний

2 Тундрова

II СУБАРКТИЧНИЙ І СУБАНТАРКТИЧНИЙ ПОЯСИ

3 Тундрова — Тундрово-холодно-пустельний

4 Лісотундрова й рідколісся — Рідколісно-тундровий

5 Океанічних луків

III ПОМІРНІ ПОЯСИ (ПІВНІЧНИЙ І ПІВДЕННИЙ)

6 Океанічних луків

7 Лісові — 7' Тайги; 7'' Мішаних лісів; 7''' Широколистих лісів — Лісотундровий і лісоспанниковий

8 Лісостепові — 8' Широколистих лісостепів; 8'' Прерій; 8''' Хвойно-дрібнолистих лісостепів — Лісолучний

9 Степові — Степолісотундровий і рідколісно-степовий

10 Напівпустель і пустель — Пустельно-рідколісно-степовий

IV СУБТРОПІЧНІ ПОЯСИ (ПІВНІЧНИЙ І ПІВДЕННИЙ)

11 Лісові — 11' Гемігілей; 11'' Мішаних лісів; 11''' Середземноморських літньосухих лісів і чагарників — Лісолучний

12 Лісостепові — 12' Саван; 12'' Прерій — Лісостеповий

13 Степові

14 Напівпустель і пустель — Пустельно-степовий і пустельний

V ТРОПІЧНІ ПОЯСИ (ПІВНІЧНИЙ І ПІВДЕННИЙ)

15 Лісові — 15' Постійно вологих лісів; 15'' Сезонно вологих лісів — Лісолучний

16 Рідколісся, саван і чагарників — 16' Сезонно вологих саван і рідколісся; 16'' Опустеленого рідколісся й чагарників — Рідколісно-степовий і рідколісно-пустельний

17 Напівпустель і пустель — 17' Внутріматерикових напівпустель і пустель; 17'' Західноприокеанічних напівпустель і пустель — Пустельно-степовий і пустельний

VI СУБЕКВАТОРІАЛЬНІ ПОЯСИ (ПІВНІЧНИЙ І ПІВДЕННИЙ)

18 Лісові — 18' Постійно вологих лісів; 18'' Сезонно вологих лісів — Лісолучний

19 Савanні — 19' Вологих високотравних саван і саванних лісів; 19'' Типових саван; 19''' Опустелених саван і рідколісся — Лісостеповий

VII ЕКВАТОРІАЛЬНИЙ ПОЯС

20 Екваторіальних лісів (гілей) — 20' Постійно вологих вічнозелених лісів (гілей); 20'' Гілей з коротким посушливим періодом — Гілейно-парамосний і гілейно-лучний

Межі географічних поясів

Межі зон і підзон

ГАВАЙСЬКІ ОСТРОВИ

МАСШТАБ 1: 100 000 000

МАСШТАБ 1: 100 000 000

4000 0 1000 2000 3000 4000 км

750–К

ЗОРЯНЕ НЕБО

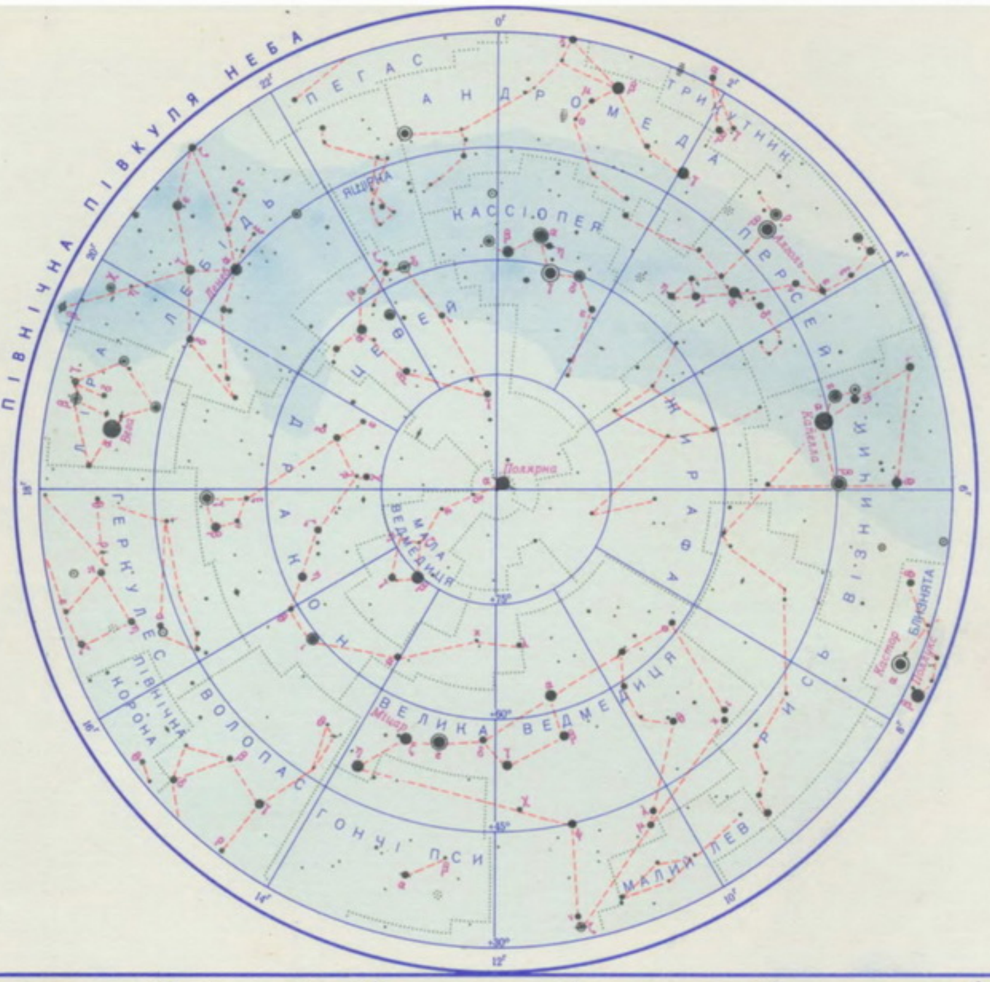

Зоряні величини

0,0 · 0,5 · 1,0 · 1,5 · 2,0 · 2,5 · 3,0 · 3,5 · 4,0 · 4,5 · 5,0

Подвійна зоря

Змінна зоря

Скупчення зір

Туманність

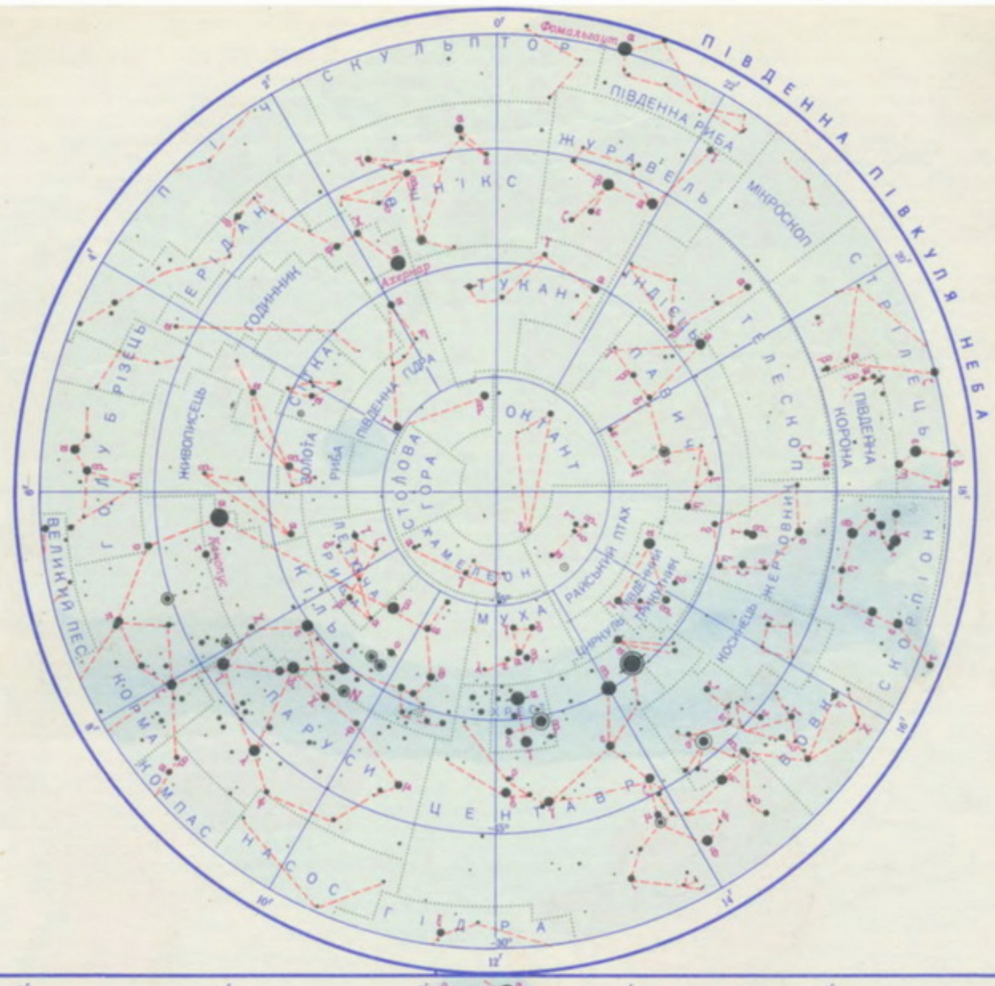
ПІВДЕННА ПІВКУЛЯ НЕБА
СКУЛЬПТОР
ПІВДЕННА РИБА
ЖУРАВЕЛЬ
МІКРОСКОП
ФЕНІКС
ТУКАН
ІНДІЄЦЬ
ПАВО
ТЕЛЕСКОП
СТРІЛЕЦЬ
ПІВДЕННА КОРОНА
ЛУСКА ГІДРИ
ЗОЛОТА РИБА
ПІВДЕННИЙ ТРИКУТНИК
ОКТАНТ
ГОДИННИК
ЖИВОПИСЕЦЬ
ЛІНІЙКА
ЦИРКУЛЬ
ЗОЛОТА ГОРА
ХАМЕЛЕОН
МУХА
ЦЕНТАВР
ГІДРА
ПАРУСИ
КОРМА
КОМПАС
НАСОС
ГОЛУБ
РІЗЕЦЬ
ВЕЛИКИЙ ПЕС
Фомальгаут
Канопус
Ахернар
Ахернар
Ахернар

ників, О. О. Ковалевський, В. О. Ковалевський, М. О. Максимович, К. Ф. Кесслер, О. Д. Нордман, М. В. Бобрецький та ін. За роки Рад. влади важливі зоол. дослідження здійснили О. М. Сєверцов, П. П. Сушкін, Є. Н. Павловський, К. І. Скрябін, В. О. Догель та укр. вчені О. М. Нікольський, І. І. Шмальгаузен, М. М. Воскобойников, М. Ф. Кащенко, В. О. Караваєв та ін. В галузі с.-г. З. працювали В. Г. Аверін, О. О. Браунер, В. П. Поспєлов, Є. В. Звірозомб-Зубовський, М. Ф. Іванов та ін. В СРСР провідна роль в н.-д. роботі з З. належить Зоол. ін-ту, Ін-ту еволюційної морфології та екології тварин, Палеонтологічному ін-ту (всі — АН СРСР); на Україні — *Зоології інституту* АН УРСР, *Гідробіології інституту* АН УРСР, *Біології південних морів інституту* АН УРСР та ін. З 1967 в УРСР видається «*Вестник зоологии*». З. користується найновішими методами дослідження, загальними для багатьох біол. дисциплін (див. *Біологія*). Дослідження з З. мають велике практичне значення для раціонального використання тваринних ресурсів, збільшення продуктивності корисних видів тварин, правильної організації боротьби з шкідливими видами, для успішного розвитку с.-г. виробн., медицини та ветеринарії. Дані З. використовують в організації рибного г-ва, шовківництва, бджільництва, в збагаченні *фауни* цінними пром. видами, в підвищенні продуктивності мисливського промислу. Опрацювання теоретичних питань З. є одним із засобів боротьби за діалектико-матеріалістичне світорозуміння.

Літ.: Плавильщиков Н. Н. Очерки по истории зоологии. М., 1941; Маркевич О. П. Зоологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Лункевич В. В. От Гераклита до Дарвина, т. 1—2. М., 1960; Мазурмович Б. М. Розвиток зоології на Україні. К., 1972; История биологии, т. 1—2. М., 1972—75; Кузнецов Б. А., Чернов А. З. Курс зоологии. М., 1978.

О. П. Маркевич.

ЗООНО́ЗИ (від грец. ζῷον — тварина і νόσος — хвороба) — група інфекційних і інвазійних хвороб тварин, на які можуть хворіти і люди (заражуючись від тварин). До З. належать *чума, сибірка, сказ, бруцельоз, туляремія, сап, ящур* та ін. Циркулювати в колективах людей З. не можуть, оскільки в організмі людини збудники З. не закінчують свого циклу розвитку.

ЗООПСИХОЛО́ГІЯ, психологія тварин — галузь *психології*, що вивчає психіку й поведінку тварин. Дані З. використовуються багатьма науками, зокрема *біонікою* й біокібернетикою. Спорідненими із З. є *порівняльна психологія* і *етологія*. В окрему галузь науки З. виділилася в кін. 18 — на поч. 19 ст. В її історії спостерігаються два протилежні напрями — механістичний, який прирівнював тварину до машиноподібного автомата (Р. *Декарт*, Ж. Леб та ін.), і антропоморфічний, що стирає якісну різницю між людською і тваринною психікою (Ж. *Бюффон*, Ж. *Ламарк*, Ч. *Дарвін*, Р. Йєркс та ін.). Еволюційно-матеріалістичний напрям у З. започаткували праці рос. учених К. Ф. *Рульє* й В. О. *Вагнера*. Становленню З. як науки сприяли дослідження рад. вчених, які, грунтуючись на вченні І. П. Павлова про *вищу нервову діяльність*, показали якісну відмінність психіки людей від психіки навіть найрозвиненіших тварин, що пов'язано із суспільним способом життя людей, їх виробничою діяльністю і мовним спілкуванням.

Літ.: Ладыгина-Котс Н. Н. Развитие психики в процессе эволюции организмов. М., 1958; Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М ,1976.

О. Т. Губко.

ЗООСПО́РИ (від грец. ζῳόν — живий і σπορά — насінина), зоогонідії — рухливі різної форми клітини багатьох водоростей і нижчих грибів, що служать для *нестатевого розмноження* і розселення. З. рухаються за допомогою *джгутиків*, кількість яких різна у різних видів (буває найчастіше 2, рідше — 4 або багато). Целюлозної оболонки у З. нема. З. багатьох водоростей мають *вічко*, скоротливі *вакуолі* і часто *хроматофори*. Утворюються З. внаслідок поділу *протопласта* материнської клітини; після руйнування її оболонки вони звільнюються. Через деякий час З. перестають рухатись, втрачають джгутики і проростають в нові рослини.

ЗООТЕХНІ́Я (від грец. ζῷον — тварина і τέχνη — майстерність) — наука про еволюцію, розведення і використання с.-г. тварин. Завданням З. є розробка і впровадження заходів, спрямованих на одержання якнайбільшої кількості високоякісної продукції *тваринництва* (молока, м'яса, яєць, вовни, шкіряної сировини та ін.) при найменших затратах кормів, праці і коштів. З. поділяють на загальну і спеціальну. З а г а л ь н а З. розробляє принципи розведення, годівлі й утримання різних видів і порід с.-г. тварин (див. *Розведення сільськогосподарських тварин, Годівля сільськогосподарських тварин, Утримання сільськогосподарських тварин*) тощо. С п е ц і а л ь н а З. вивчає окремі види с.-г. тварин, а також питання технології виробництва тваринницької продукції і раціонального ведення галузей тваринництва. Людина почала займатися змінами природи тварин після *одомашнення тварин* і розведення їх у неволі. Як самостійна наука З. почала розвиватися у 18 ст. Великий вплив на розвиток З. мали праці Ч. Дарвіна. Основи сучас. зоотех. науки в Росії заклали М. П. Чирвинський, П. М. Кулєшов, М. І. Придорогін, Є. А. Богданов, М. Ф. Іванов, Ю. Ф. Лискун та ін. Значний вклад у розвиток З. внесли укр. вчені П. Й. Широких, О. П. Бондаренко, Ф. О. Рюриков, О. О. Браунер, В. П. Устьянцев, О. М. Макаров, І. В. Бельговський, О. В. Квасницький, М. І. Холевчук та ін. Рад. вчені розробили системи спрямованого вирощування с.-г. тварин, норми їх годівлі, особливо в умовах великих *тваринницьких комплексів*, вивчили склад та поживність кормів у різних зонах країни, вивели багато нових порід тварин. В СРСР вперше в світі розроблено і запроваджено в практику *штучне осіменіння* с.-г. тварин. Сучасна З. базується на досягненнях біол. (зокрема *генетики*), тех. і екон. наук, тісно пов'язана з *ветеринарією*, *агрономією*, організацією с.-г. виробництва та ін. Наукова робота з З. проводиться в н.-д. ін-тах Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР, Тваринництва степових районів, Землеробства і тваринництва західних районів УРСР (див. окремі ст.) та ін. установах, на зоотех. ф-тах вузів, на дослідних станціях і безпосередньо в колгоспах та радгоспах. Питання З. висвітлюються в журн. «*Тваринництво України*» та ін. спец. виданнях.

Літ.: Чирвинский Н. П. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1949—51; Богданов Є. А. Вибрані твори. К.—Х., 1951; Іванов М. Ф. Вибрані твори, т. 1—3. К.—Х., 1951—52; Кулешов П. М. Теоретичні праці з племінного тваринництва. Х., 1951; Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959; Свечин К. Б. Введение в зоотехнию. М., 1977

П. Д. Пшеничний.

ЗООФІЛІ́Я (від грец. ζῷον — тварина і φιλέω — люблю) — один із способів *перехресного запилення* рослин, що здійснюється за допомогою тварин. В процесі *еволюції* у зоофільних рослин та тварин, що запилюють їх, виробилися взаємні пристосування — певна будова, колір і запах квіток, певна форма тіла тварин, наявність у них спец. пристосувань для збирання нектару або пилку з квіток тощо. Розрізняють такі види З.: запилення комахами *(ентомофілія)*, птахами *(орнітофілія)*, молюсками (малакофілія), деякими ссавцями, напр. кажанами (хіроптерофілія), гризунами та ін.

ЗООХЛОРЕ́ЛИ (Zoochlorella) — збірна назва одноклітинних *зелених водоростей*, які є внутрішньоклітинними симбіонтами (див. *Симбіоз*) нижчих тварин: кореневіжок, інфузорій, гідр, губок та деяких ін. Найчастіше З. належать до роду *хлорела*. Тварина, що має в собі З., використовує певну кількість вироблюваних водоростю вуглеводів, а водорость — азотні сполуки тварин і виділюваний нею вуглекислий газ.

ЗООХО́РІЯ (від грец. ζῷον — тварина і χωρέω — просуваюсь) — поширення діаспор (плодів, насіння, спор тощо) за допомогою тварин. Розрізняють е п і з о о х о р і ю — плоди чи насіння з клейкою поверхнею або різними зачіпками тварини переносять на поверхні тіла; е н д о з о о х о р і ю — попередньо проковтнуті плоди і насіння тварини розносять разом зі своїми екскрементами; с и н з о о х о р і ю — поширення плодів і насіння тваринами, що запасають їжу на зиму. До синзоохорії відносять і м і р м е к о з о о х о р і ю — поширення плодів і насіння мурашками.

ЗООЦЕНО́З (від грец. ζῷον — тварина і κοινός — загальний) —

сукупність тваринних організмів, що входять до складу *біоценозу*. Тварини З. взаємозв'язані між собою, з іншими організмами (вищі рослини, мікроорганізми тощо) та з неорганічним середовищем. З. значною мірою відображає специфіку свого біоценозу. Термін «зооценоз» має умовний характер і рідко вживається в сучас. екології.

ЗООЦИ́ДИ (від грец. ζῷον — тварина і лат. caedo — вбиваю) — хімічні речовини для знищення шкідливих хребетних тварин, гол. чин. гризунів (пацюків, мишей, полівок, ховрахів). Застосовують ці речовини (в осн. фосфід цинку, гліфтор, крисид та ін.) у вигляді отруєних принад. Часто обпудрюють вхід до нори гризуна пиловидним З. Як З. застосовують також газоподібні речовини (вуглекислий газ, окис вуглецю тощо), якими обробляють приміщення проти пацюків і мишей (див. *Дератизація*).

ЗОПІРІ́ОНА ПОХІД НА СКІФІВ — похід 30-тисячного війська, очоленого намісником *Александра Македонського* в провінції Понт Зопіріоном, проти *скіфів* Пн. Причорномор'я 331 до н. е. Військо Зопіріона, вирушивши з *Фракії*, просунулось у *Скіфію* до Пд. Бугу. Відомо, що воно обложило грец. місто *Ольвію* на правому березі Бузького лиману. Правляча верхівка міста змушена була відпустити на волю рабів, надати права громадянства іноземцям, які жили там, скасувати борги біднякам. Лише завдяки цим надзвичайним заходам, які дали можливість збільшити кількість оборонців, Ольвія змогла витримати облогу. За повідомленнями античних істориків, скіфи повністю знищили військо Зопіріона. Відомості про похід Зопіріона є в творах рим. істориків, зокрема **Павла** *Оросія*.

Літ.: Жебелёв С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953.

В. Л. Зуц.

Характеристики деяких зір

Зорі	Видима зоряна величина	Клас світності	Спектральний клас	Віддаль до зорі, парсеків	Світність	Радіус (порівняно з радіусом Сонця)
Рігель	0,13	I	B8	330	53 700	77
Бетельгейзе	1,0	I	M2	200	21 300	1080
Денеб	1,25	I	A2	290	70 000	108
β Центавра	0,59	II	B1	62,5	850	22
Арктур	—0,05	III	K2	11,1	102	27
Капела	0,08	III	G8	13,7	150	16
Поллукс	1,14	III	K0	10,7	34	11
Проціон	0,37	IV	F5	3,5	7,7	2,0
Сіріус	—1,46	V	A1	2,66	28	1,6
Вега	0,03	V	A0	8,1	54	2,6
№ 61 Лебедя	5,19	V	K5	3,40	0,085	1,65
Проксима Центавра	15,45	V	M5	1,32	0,000056	0,091
μ Кассіопеї	5,12	VI	G2	7,80	0,474	0,87
Супутник Сіріуса	8,65	VII	A5	2,66	0,00204	0,016
LP9—231	17,9	VII	?	3,22	0,000006	0,00085

ЗО́РГЕ Ріхард [22.IX (4.X) 1895, Баку — 7.XI 1944, Токіо] — рад. розвідник, журналіст, Герой Рад. Союзу (1964). Член Комуністичної партії з 1925. Троюрідний племінник Ф. *Зорге*. На поч. 20 ст. З. з батьками переїхав з Росії до Німеччини. Учасник 1-ї світової війни. З 1919 — член Компартії Німеччини. В 1924 приїхав до СРСР, працював у рад. установах, написав ряд праць з міжнар. відносин. У 30—40-х рр., перебуваючи в Німеччині, Японії та ін. країнах, здобував цінну для СРСР інформацію про агресивні плани німецького фашизму, про задуми японських мілітаристів. 18.X 1941 заарештований японською поліцією. 29.IX 1943 засуджений до смертної кари і згодом страчений.

ЗО́РГЕ (Sorge) Фрідріх-Адольф (9.XI 1828, Бетау, Саксонія — 26.X 1906, Хобокен, США) — німецький соціаліст, діяч міжнар. і амер. робітничого руху, учень і соратник К. Маркса та Ф. Енгельса. Брав участь у *революції 1848—49 в Німеччині*, після поразки якої емігрував. З 1852 жив у США, де був одним з керівників Комуністичного клубу в Нью-Йорку (засн. 1857) та ряду ін. робітн. і соціалістичних орг-цій. Організатор секцій *Інтернаціоналу 1-го* в США; 1872—74 — генеральний секретар його Ген. ради. Брав участь у заснуванні Соціалістичної робітн. партії США (1876). З 1878 відійшов від активної участі в робітн. русі. Автор ряду статей з історії амер. робітн. руху. Підготував видання свого листування з К. Марксом та Ф. Енгельсом (вид. 1906, рос. переклад з передмовою В. І. Леніна — 1907).

ЗО́РИНСЬК — місто Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнич. ст. Мануйлівка. З. виник 17.XII 1963 на основі об'єднання селищ ст. Мануйлівка (збудована 1878) і шахти «Никанор». Рад. владу в Мануйлівці встановлено в лютому 1918. У місті — 2 кам.-вуг. шахти, хлібозавод. 3 заг.-осв. і музична школи; 2 лікарні. 2 клуби, 8 б-к. Нар. музей бойової і трудової слави.

ЗО́РІ, зірки — небесні світила, які є джерелом променевої енергії, що створюється в їхніх надрах і випромінюється у космічний простір. З. складаються з сильно нагрітого іонізованого газу, стиснутого спільним гравітаційним притяганням. При заглибленні в надра З. тиск, густина і т-ра газу зростають; в центрі З. т-ра досягає 15—20 мільйонів градусів. Джерелом енергії є: на ранніх стадіях еволюції — тепло, що виділяється при стискуванні; на пізніших — ядерні реакції перетворення легких хім. елементів на важчі (в основному водню на гелій). Осн. спостережувані характеристики З.— видимий блиск, колір і спектр. З них виводять *зоряну величину, світність зорі*, т-ру її *фотосфери* та радіус (табл.). Видимий блиск З. залежить від віддалі між нею та спостерігачем. Цю віддаль найчастіше знаходять, вимірюючи *паралакси* З. Т-ру зовн. шарів З. визначають за їх кольором: червоні З. мають 2000—3000° С, жовті — 6000—7000, білі — 12 000, голубі — 25 000° С. Знаючи світність і т-ру, обчислюють радіус З. Осн. типи З. за розміром — гіганти і карлики (до останніх належить і *Сонце*). Детальніша класифікація враховує не тільки розміри, а й світність. Введено класи світності: I — надгіганти, II — яскраві гіганти, III — гіганти, IV — субгіганти, V — карлики (гол. послідовність), VI — субкарлики, VII— *білі карлики*.

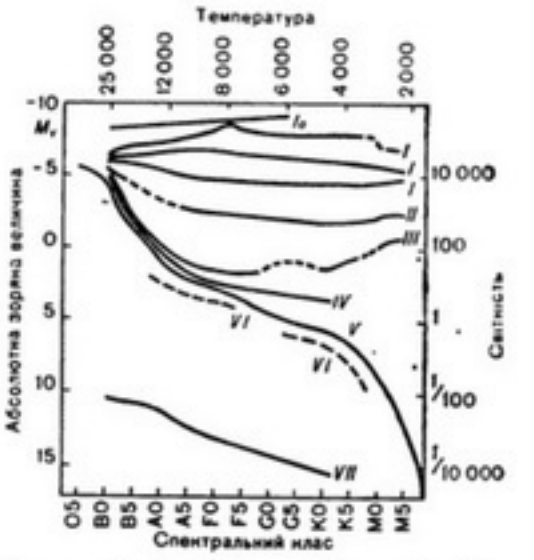

Класи світності зір на діаграмі Герцшпрунга — Ресселла.

Вид спектра З. залежить від хім. складу і т-ри зовн. шарів. Введено *спектральні класи зір*, позначувані літерами O, B, A, F, G, K, R, M, N і S (в порядку зниження т-ри фотосфери). Т-ра червоних зір класів M, N і S майже однакова; хім. склад різний: у спектрах зірок класу M переважають смуги оксиду титану, в S — оксиду цирконію, в R і N — смуги сполук вуглецю. Е. *Герцшпрунг* і Г. *Ресселл* вперше побудували діаграму «спектральний клас — світність» (див. *Герцшпрунга — Ресселла діаграма*), яка має виняткове значення в сучас. астрофізиці (мал.). Ця діаграма одержала тлумачення з погляду теорії *еволюції зір*.

Вивчаючи обертання *подвійних зір* навколо спільного центра маси, визначають їхні маси, а знаючи об'єм, обчислюють серед. густину речовини З. Густина у гігантів — порядку 10^{-6}—10^{-9} г/см³, у карликів — 1—10 г/см³, у білих карликів — від 25 · 10^3 до 10^6 г/см³, а в *нейтронних зір* (з радіусом бл. 30 км) — 10^{14} г/см³. Існує багато З. з різними особливостями. Це різні типи *змінних зір* — об'єктів, що перебувають у нестаціонарному стані, З. з потужним випромінюванням у рентгенівському діапазоні, З. з потужними магн. полями, З. з великою кількістю металів та ін. (див. також *Чорні діри*). Неозброєним оком на всій *небесній сфері* видно бл. 6000 зір; у потужні *телескопи* видно більш слабкі З.— їх мільярди. Будову, властивості та походження З. вивчає *астрономія*, зокрема *астрофізика*. Істотний вклад у вивчення фізики З. внесли рад. вчені: В. А. *Амбарцумян*, А. А. *Бєлопольський*

А. Б. *Северний*, Г. А. *Шайн*, Е. Р. *Мустель*, П. П. Паренаго, Б. О. Воронцов-Вельямінов, Б. В. Кукаркін та інші. Див. також *Галактика, Галактики, Зоряна астрономія, Кратні зорі, Наднові зорі*, карту до ст. *Зоряне небо*.

Літ.: Бронштэн В. А. Гипотезы о звездах и вселенной. М., 1974; Астрономія. К., 1976; Бакулин П. И., Кононович Э. В., Мороз В. И. Курс общей астрономии. М., 1977; Ефремов Ю. Н. В глубины Вселенной. М., 1977; Каплан С. А. Физика звёзд. М., 1977; Шкловский И. С. Звёзды. Их рождение, жизнь и смерть. М., 1977.

В. П. Цесевич.

«ЗОРІЛЄ БУКОВИНЄЙ» («Зоря Буковини») — газета, орган Чернівецького обласного к-ту Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Чернівцях 5 раз на тиждень молд. мовою. Почала видаватися 15.II 1941 під назвою «Адєверул болшевік» («Більшовицька правда»). З червня 1941 не видавалася. Видання відновлено 26.VI 1944 під назвою «Буковіна Совєтіке» («Радянська Буковина»). З квітня 1967 — «З. Б.».

ЗО́РКА Самійло — вигаданий укр. козацький літописець 17 ст. За твердженням С. *Величка*, З. нібито походив з Волині, служив писарем на Запорізькій Січі, 1648 став особистим секретарем Б. Хмельницького і вів до смерті гетьмана діаріуш (щоденник), в якому детально висвітлював події нар.-визвольної війни 1648—54, дипломатичні зносини гетьмана з різними країнами. С. Величко посилався на діаріуш З. як на джерело для свого твору «Сказание о войне козацкой с поляками». Питання про З. і його діаріуш тривалий час було предметом наук. дискусій. Нереальність особи З. довів укр. рад. історик М. Н. *Петровський*. Його висновки про недостовірність посилань С. Величка на діаріуш З. поділяє сучасна укр. рад. історіографія.

Літ.: Петровський М. Н. Псевдо-Діаріуш Самійла Зорки. К., 1928; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ЗОРОА́СТР (Ζωροάστρης) — грецька видозміна імені засновника *зороастризму* давньоіран. пророка *Заратуштри*.

ЗОРОАСТРИ́ЗМ, парсизм — релігія стародавніх народів Середньої Азії, Азербайджану, Афганістану та Ірану, що виникла в 1-му тис. до н. е. Назва походить від імені її напівміфічного засновника Зороастра (іран. *Заратуштра*). Гол. «священною книгою» З. є *Авеста*. З.— дуалістична релігія, в основі якої лежить ідея боротьби двох начал: доброго, світлого, уособленого в образі бога Ахурамазди (Ормузд), і злого, темного, що уособлюється в образі бога Анхра-Майнью (Аріман). Гол. роль у ритуалі З. відіграє вогонь, який нібито є уособленням божественної справедливості. Ідеї З. про кінець світу, загробну відплату за земне життя, про «страшний» суд, воскресіння мертвих та ін. мали вплив на догмати *іудаїзму, християнства* та *ісламу*. В наш час незначна кількість прихильників З. є серед парсів в Індії та гебрів в Ірані.

ЗОРОВА́ ТРУБА́ — прилад для візуального спостерігання віддалених об'єктів. З. т. є найпоширенішою *оптичною системою*, яка входить до складу різноманітних оптичних приладів: *телескопів, біноклів, далекомірів* тощо. Осн. елементи З. т.— *об'єктив* і *окуляр*. Об'єктивом є збірна оптична система (переважно з двох склеєних лінз), що дає дійсне

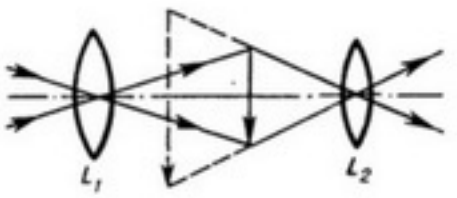

Зорова труба. Схема ходу променів: L_1 — об'єктив; L_2 — окуляр.

зменшене і перевернуте зображення віддаленого предмета біля своєї фокальної площини, яке розглядають в окуляр, як у *лупу*. Окуляр здебільшого також є збірною системою, тому зображення в З. т. стане уявним і залишиться перевернутим (мал.). Для одержання прямого зображення в З. т. вводять спец. систему, яка складається з лінз або призм і повертає зображення, що дає об'єктив, на 180°. Пряме зображення одержують і тоді, коли за окуляр беруть розсіювальну лінзу. Див. також *Астрономічні інструменти*.

ЗОРОВИ́Й НЕРВ — друга пара *черепномозкових нервів*, що є початковим відділом провідного зорового шляху. Бере початок від т. з. гангліозних клітин сітківки (див. *Око*); з очної ямки проходить у порожнину черепа; в середній черепній ямці утворюється перехрестя З. н.; частини, що лежать за перехрестям, наз. зоровими трактами. Вони закінчуються у підкіркових зорових центрах, що сполучені з корою *головного мозку*. З. н. проводять у головний мозок світлові подразнення.

ЗО́РУ О́РГАНИ — світлосприймаючі органи людини, всіх хребетних і більшості безхребетних тварин (крім губок). Осн. елемент З. о.— фоторецептор (чутлива зорова клітина). У більшості тварин З. о. розташовані на голові й *зоровими нервами* зв'язані з мозком. Розрізняють к о н в е р т о в а н і (кінець зорової клітини, що сприймає світло, повернутий до світла) й і н в е р т о в а н і (від світла) З. о. Найпростіші З. о.— це окремі розкидані по всій поверхні тіла світлочутливі клітини (напр., у дощових червів), здатні лише відрізняти світло від темряви. Наступне вдосконалення З. о.— зорові ямки, або скупчення світлочутливих і пігментних клітин у заглибленнях шкіри (напр., у морських зірок і багатьох молюсків). Складніші З. о. вже містять світлозаломлюючий апарат; такі З. о. утворюються в результаті перетворення зорової ямки на очний міхур: верхня частина очної ямки закривається прозорою роговою оболонкою, у передній частині міхура утворюється прозоре двоопукле тіло — кришталик (деякі членистоногі, хижі кільчасті черви, головоногі молюски). У багатьох членистоногих (комахи, ракоподібні) З. о. представлені т. з. *фасетковими очима*, що складаються з величезної кількості окремих *оматидіїв*. Найдосконаліші З. о. мають людина і хребетні тварини, у яких вони представлені камерним оком (див. *Око, Зір*).

Літ.: Беклемишев В. Н. Основы сравнительной анатомии беспозвоночных, т. 2. М., 1964.

ЗОРЯ́ — сукупність світлових явищ у атмосфері, пов'язаних зі сходом чи заходом Сонця. Спостерігається при освітленні верхніх шарів атмосфери сонячним промінням. Виражається в змінах кольору зх. чи сх. частини неба з переважанням жовтих, оранжевих і червоних тонів. Інтенсивність забарвлення З. залежить від метеорологічних умов (наявність у атмосфері пилу, вологи тощо). Характер З. здавна є однією з місц. ознак погоди.

«ЗОРЯ́» — літературно-громад. двотижневик ліберально-бурж. («народовського») напряму (див. «*Народовці*»). Виходив у Львові 1880—97. В 1883—86 у редагуванні «З.» брав участь І. Франко, який, друкуючи твори класиків укр. і рос. л-ри, надав журналу загальноукр. характеру. Праві «народовці» наприкінці 1884 не допустили переходу «З.» на позиції І. Франка. З 1885 вона стала органом *Наукового товариства імені Шевченка*. Редакторами «З.» були: О. *Партицький* (1880—85), Г. Цеглинський (1887—88), Василь Лукич (В. Л. Левицький) разом з В. Тисовським (1890—93), О. *Маковеєм* (1894—95), К. Паньківським (1896) та ін. В 1884—86 видавалася «Бібліотека «Зорі» (11 тт., зокрема два томи творів Т. Шевченка, «Слово о полку Ігоревім», «Boa constrictor» І. Франка та ін.). З 1898 «З.» реорганізовано в «*Літературно-науковий вістник*».

В. В. Яременко.

«ЗОРЯ́» — щомісячний літературно-науковий і громадсько-політ. ілюстрований журнал. Видавався у Дніпропетровську 1925—34. В 1935—37 на базі «З.» видавався журнал «Штурм». Крім місцевих літераторів (Ю. Дольд-Михайлик, І. Ткачук), у ньому друкувалися письменники з ін. областей Рад. України, а також із Зх. України (В. *Бобинський*), США (М. *Тарновський*), Канади (М. *Ірчан*), Чехословаччини (А. Павлюк). Журнал знайомив читача з культур. будівництвом у республіці, пропагував ідеї возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. В «З.» надруковано й переклади з рос., білорус. і зарубіж. літератур.

«ЗОРЯ́» — газета, орган Дніпропетровського обласного комітету Компартії України і обласної Ради нар. депутатів. Виходить у Дніпропетровську 5 раз на тиждень укр. мовою. Почала видаватися 4 (17).IV 1917 під назвою «*Звезда*». З 1929 виходить під тепер. назвою. Спочатку була органом Дніпроп. окружкому КП(б)У та окрвиконкому, з 1932 — Дніпроп. обкому КП(б)У та облвиконкому.

Р. Зорге.

Ф.-А. Зорге.

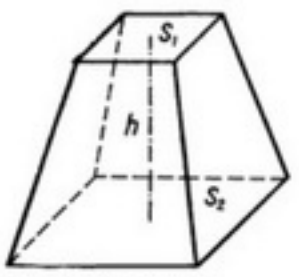

Зрізана піраміда.

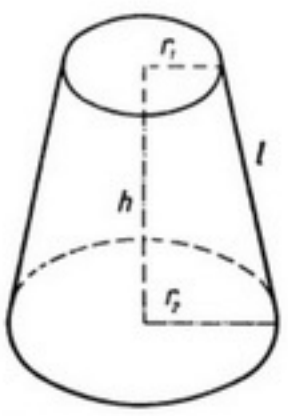

Зрізаний конус.

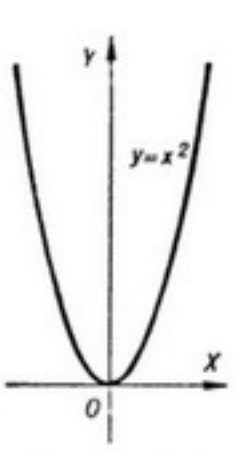

Проміжки зростання і спадання функції $y = x^2$.

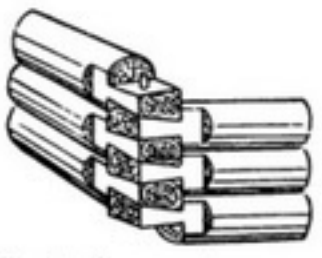
Зруб. Кутове з'єднання рубленої стіни.

В 1941—43 не видавалася. В 1967 «З.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

«ЗОРЯ ГАЛИЦЬКА» — газета, що виходила у Львові з 1848 по 1857. До 1851 була органом *Головної руської ради*. За висловом І. Франка, це «перша руська політична часопись». Спочатку газета прагнула йти в руслі нац.-культур. руху, й навколо неї згуртувалася значна група галицької інтелігенції. З 1850 зайняла «москвофільську» позицію (див. «*Москвофіли*»).

«ЗОРЯ ПОЛТАВЩИНИ» — газета, орган Полтавського обласного к-ту Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Полтаві 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від газети «*Молот*» (листопад 1917). З 1918 виходила під назвами «Вісті Ради», «Голос труда», «Більшовик Полтавщини» тощо. У вересні 1941 — вересні 1943 не виходила. З 24.IX 1943 — «З. П.». У 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ЗОРЯ́Н (справж. прізв.— Аракелян) Стефан Єгіайович [4 (16).IX 1890, с. Каракліс, тепер м. Кіровакан — 14.X 1967, Єреван] — вірменський рад. письменник. Акад. АН Вірм. РСР (1965). Друкуватися почав 1909. Повісті «Голова ревкому» (1923), «Дівчина з бібліотеки» (1926) — про Велику Жовтн. соціалістич. революцію й громадян. війну; роман «Біле місто» (1930) — про соціалістичне будівництво. Автор автобіографічного роману «Історія одного життя» (т. 1—2, 1934—38), істор. романів «Цар Пап» (1944), «Вірменська фортеця» (1959). Писав твори для дітей. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Безпритульний Аршо. Х., 1930; Повісті.— Оповідання. К., 1955; Історія одного життя. К., 1969; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1973—76.

ЗО́РЯНА АСТРОНО́МІЯ — розділ астрономії, в якому вивчаються будова і розвиток *Галактики* та зоряних систем, що входять до неї. Дослідження позагалактичних об'єктів (ін. *галактик*) в серед. 20 ст. виділились у *позагалактичну астрономію*. Задачі З. а.: знаходження просторового розподілу *зір*, зоряних систем і міжзоряної речовини в Галактиці; вивчення рухів цих об'єктів у просторі і дослідження характеру цих рухів, який визначається заг. силовим полем Галактики (а в *зоряних скупченнях* — локальними полями скупчень). Для розв'язування названих задач використовують геом., фіз. та динамічні характеристики галактичних об'єктів, виявляючи зв'язки між цими характеристиками статистичними методами.

Літ.: Куликовский П. Г. Звёздная астрономия. М., 1978.

О. М. Шульберг

ЗО́РЯНА ВЕЛИЧИНА́ — міра *освітленості*, створюваної небесним світилом на межі *атмосфери* Землі у площині, перпендикулярній світловим променям; одиниця вимірювання *блиску світила*. Поняття З. в. ввів у 2 ст. до н. е. *Гіппарх*, який усі *зорі*, видимі неозброєним оком, розділив на 6 З. в.: до 1-ї було віднесено найяскравіші, до 6-ї — найслабкіші (з доступних неозброєному оку). За основу сучас. шкали видимих З. в. згідно з міжнар. угодою взято формулу $E_n/E_m = (2{,}512)^{m-n}$ або $\lg(E_n/E_m) = 0{,}4\,(m - n)$, де E_n і E_m — блиск світил, n і m — їхні З. в. З наведеної формули видно, що З. в. може набувати і від'ємних значень. Так, З. в. найяскравішої зорі *Сіріуса* дорівнює — 1,46, повного Місяця — 12,71, Сонця — 26,78. У великі *телескопи* видно зорі до 22-ої З. в. Крім видимої, розглядають ще абсолютну З. в., яку б мало світило, віддалене на 10 *парсек*. Абс. З. в. обчислюють за видимою З. в. і *паралаксом* світила. Залежність між нею і *спектральним класом зорі* зображається *Герцшпрунга — Ресселла діаграмою*. Абс. З. в. M зв'язана з видимою З. в. m залежністю $M = m + 5 - 5 \lg r$, де r — віддаль до світила у парсеках. При вивченні небесних світил часто потрібно характеризувати їхній блиск у різних частинах спектра. Тому розрізняють фотографічні, фотовізуальні, фоточервоні та ін. зоряні величини.

ЗО́РЯНЕ МІСТЕ́ЧКО, — Центр підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна. Розташоване в Моск. обл. Побудовано 1960. Являє собою наукову, експериментальну й тренувальну базу підготовки космонавтів. Звідси виїхав на *Байконур* Ю. О. *Гагарін* для виконання першого у світі космічного польоту. У З. м. проводиться планомірна підготовка рад. космонавтів і космонавтів з країн — учасниць програми «*Інтеркосмос*». Тут проходили підготовку амер. астронавти, що брали участь у спільному рад.-амер. космічному польоті за програмою *ЕПАС*. У З. м. встановлено пам'ятник Ю. О. Гагаріну, створено (1967) музей *космонавтики*.

Літ.: Звёздный городок. М., 1977.

ЗО́РЯНЕ НЕ́БО — сукупність зір, що містяться на *небесній сфері*. Всього з Пд. і Пн. півкуль Землі протягом року неозброєним оком видно бл. 6000 *зір* до 6-ої *зоряної величини*. Для бачення в *телескоп* доступні набагато слабкіші зорі, туманності, *зоряні асоціації, зоряні скупчення, галактики*. На З. н. спостерігаються також *Місяць, планети* та їхні супутники, *комети*, часто можна бачити *метеори, штучні супутники Землі* тощо. В серед. широтах і на екваторі — *зодіакальне світло*, на яке в області, протилежній *Сонцю*, накладається *протисяйво*. Для розпізнавання зір ще в старод. часи З. н. було поділено на *сузір'я*. Ті з них, які Сонце проходить протягом року, наз. зодіакальними, або поясом *зодіаку*. З. н. здавна служило для орієнтування на місцевості та навігації. Найпростіший спосіб визначення частин світу — за *Полярною зорею*, що в сузір'ї *Малої Ведмедиці* (карту З. н. див. на окремому аркуші, с. 304—305). Вигляд З. н. постійно змінюється, що пояснюється як добовим обертанням Землі, так і її рухом навколо Сонця. Видимі добові рухи світил на небесній сфері залежать від геогр. *широти* місця спостереження. На полюсах світила рухаються по дугах, паралельних *горизонтові*; на екваторі світила сходять і заходять вертикально. На проміжних широтах лінії добового руху світил нахилені до горизонту тим більше, чим менша геогр. широта місця спостереження; при цьому одні світила не заходитимуть, інші — не сходитимуть. Точки сходу і заходу, а також траєкторії руху штучних супутників Землі по З. н. залежать від елементів *орбіти* супутника, положення спостерігача на земній поверхні та моменту спостереження. При рухові Сонця вздовж *екліптики* в різні пори року на З. н. видно різні сузір'я. Вікові зміни З. н., що проявляються через тисячоліття, зумовлені *власними рухами зір* і *прецесією* земної осі. Внаслідок прецесії *полюси світу* зміщуються серед зір, через 12 тис. років Пн. полюс світу буде в сузір'ї *Ліри*, поблизу *Веги*. Зміна вигляду З. н. з космічного апарата чи ін. планети залежить від законів їхнього руху. Оскільки віддалі до зір незрівнянно великі порівняно з розмірами *Сонячної системи*, вигляд З. н. з будь-якої планети, що обертається навколо Сонця, однаковий. Фон З. н., що спостерігається з поверхні Землі, не абсолютно чорний, а слабо світиться. Бл. 2% цього свічення припадає на світила, видимі неозброєним оком; бл. 20% — на світила, видимі лише в телескоп, і на зодіакальне світло; решта — свічення *атмосфери* Землі внаслідок атомних процесів, що відбуваються у верхніх шарах атмосфери, і розсіяне сонячне світло. Іноді на З. н. видно спалах *нової зорі* або *наднової зорі*, який у виняткових випадках настільки яскравий, що помітний навіть удень.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Очерки о Вселенной. М., 1969; Астрономія К., 1976.

Ю. О. Медведєв.

ЗО́РЯНИЙ ЧАС — система лічби часу, в основі якої лежить зоряна *доба*. З. ч. в кожний даний момент чисельно дорівнює годинному кутові (див. *Координати небесні*) точки весняного *рівнодення* в цей момент. З. ч. у побуті практично не застосовують, оскільки він не узгоджується з видимим рухом Сонця; тому З. ч. використовують тільки при астр. спостереженнях. 24 зоряні години = 23 год 56 хв 4,091 с серед. сонячного часу.

ЗО́РЯНІ АСОЦІА́ЦІЇ — розсіяні групи зір, що мають спільне походження. Розрізняють два типи З. а.: ОВ- і Т-асоціації. До ОВ-асоціацій входять зорі спектральних класів (див. *Спектральні класи зір*) О і В, а також зорі типів Вольф — Райє і Р Лебедя. Розміри цих асоціацій від 40 до 200 *парсек*. Їхньою характерною особливістю є наявність ядер — місць підвищеної зоряної густини. Ядрами ОВ-асоціацій є розсіяні *зоряні скупчення*. Відомо понад 80 ОВ-

асоціацій, віддаль яких від Сонця менша 3500 пк. Заг. кількість їх у *Галактиці* бл. 4000. Вони пов'язані з великими водневими *галактичними туманностями* і концентруються до площини Молочного Шляху. До Т-асоціацій входять *змінні зорі* типу Т Тельця. Ці асоціації розташовані в районі *дифузних туманностей*. Т-асоціації мають розміри порядку кількох десятків парсек і містять від одного до кількох десятків зір. Відкрито бл. 30 Т-асоціацій; всі вони віддалені від Сонця менше ніж на 500 пк. Наявність у З. а. зір типу Вольф — Райє і Т Тельця вказує на їхню молодість (10^6—10^7 років) і на те, що вони є областями Галактики, де триває процес утворення зір. З. а. відкрив 1947 В. А. *Амбарцумян*.

Літ.: Амбарцумян В. А. Проблемы эволюции Вселенной. Ереван, 1968.

М. С. Комаров.

ЗО́РЯНІ СКУ́ПЧЕННЯ — групи зір, що мають спільне походження і зв'язані між собою силами взаємного тяжіння. Їхні розміри — у межах від кількох до 150 *парсек*. Розсіяні З. с. містять, як правило, десятки й сотні, а масивніші кульові З. с.— десятки й сотні тисяч *зір*. Для сформованих З. с. характерна наявність центр. згущення (ядра), оточеного менш щільною корональною областю. Рухи, просторовий розподіл і хім. склад З. с. в будь-якій з *галактик* відображають особливості рухів, розподілу і складу дифузної речовини, в результаті гравітаційної конденсації якої на різних стадіях існування галактики виникають ці утворення. З. с., що перебувають у стадії формування з дифузної речовини, часто наз. *зоряними асоціаціями*.

Літ.: Холопов П. Н. Звёздные скопления. В кн.: Происхождение и эволюция галактик и звёзд. М., 1976; Сойер-Хогг Э. Звёздные скопления. В кн.: Строение звёздных систем. Пер. с англ. М., 1962.

П. М. Холопов.

ЗОСИМО́ВИЧ Володимир Павлович [н. 18 (30).X 1899, с. Шаповалівка, тепер Черніг. обл.] — український рад. біолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Закінчив Київ. с.-г. ін-т (1926). З 1967 — зав. відділом цитогенетики та поліплоїдії Ін-ту молекулярної біології і генетики АН УРСР. Праці в галузі генетики, селекції та еволюції рослин, зокрема буряка. З. створив нові форми, в т. ч. поліплоїдні (див. *Поліплоїдія*), та сорти, зокрема з однонасінними плодами, цукрового буряка. Розробив нову теорію походження культурного (зокрема, цукрового) буряка. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1960; премія ім. акад. В. Я. Юр'єва АН УРСР, 1965.

ЗО́ЩЕНКО Михайло Михайлович [29.VII (10.VIII) 1895, Петербург — 22.VII 1958, Ленінград] — російський рад. письменник-сатирик. У 1918 вступив добровольцем до лав Червоної Армії. Друкуватися почав 1921. Учасник літ. групи «Серапіонові брати». Перша зб.— «Оповідання Назара Ілліча, пана Синєбрюхова» (1922). В ранніх творах висміював міщан періоду непу (зб. «Шановні громадяни», 1926; «Над ким смієтесь», 1928). Автор повістей «Відплата», «Чорний принц» (1936), «Тарас Шевченко» (1939), оповідань, драматичних творів, фейлетонів, творів для дітей. Виступав і як перекладач. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1968; Избранное, т. 1—2. Л., 1978; Укр. перекл.— Манастир. Х., 1930; Вогні великого міста. В кн.: Російське радянське оповідання. К., 1974.

Літ.: Молдавский Д. М. Михаил Зощенко. Л., 1977; Чудакова М. О. Поэтика Михаила Зощенко. М., 1979.

Ю. І. Корзов.

ЗРА́ДА БАТЬКІВЩИ́НИ — за рад. правом злочин, умисно вчинений громадянином СРСР на шкоду держ. незалежності, тер. недоторканності або військ. могутності СРСР. За Конституцією СРСР 1977 (ст. 62) та конституціями союзних (в УРСР — ст. 60) і авт. республік З. Б.— найтяжчий злочин перед народом. Закон про кримінальну відповідальність за держ. злочини від 25.XII 1958 (в УРСР— ст. 56 КК УРСР) відносить З. Б. до найбільш небезпечних *державних злочинів*. З. Б. полягає у переході на бік ворога, *шпигунстві*, видачі держ. або військ. таємниці іноземній д-ві, втечі за кордон або відмові повернутися з-за кордону в СРСР, поданні іноземній д-ві допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змові з метою захоплення влади. З. Б. карається *позбавленням волі* на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна і засланням на строк до 5 років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна. Громадяни СРСР, завербовані іноземною розвідкою для проведення ворожої діяльності проти СРСР, не підлягають *відповідальності кримінальній*, якщо вони на виконання одержаного злочинного завдання ніяких дій не вчинили і добровільно заявили органам влади про свій зв'язок з іноз. розвідкою.

Б. С. Беззуб.

ЗРАЖЕ́ВСЬКИЙ Олександр Іванович [25.VIII (6.IX) 1886, Миколаїв — 14.XII 1950, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1940. Творчу діяльність почав 1905, грав у театрах Одеси, Харкова, Ленінграда, Москви та ін. міст. У 1935—50 — актор *Малого театру*. Ролі: Линяєв («Вовки та вівці» О. Островського), Печенєгов («Вороги» Горького), Галушка, Тур, Остапенко («В степах України», «Богдан Хмельницький», «Фронт» Корнійчука), Міллер («Підступність і кохання» Шіллера) та ін. З 1937 знімався в кіно («Великий громадянин», «Крейсер „Варяг"»). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1947.

«ЗРЕ́НИЕ» — більшовицька легальна щотижнева газета. Видавалася в Петербурзі під час виборчої кампанії по виборах до 2-ї Держ. думи. Вийшло 2 номери — 25.I (7.II) 1907 і 4 (17).II 1907. Газету було конфісковано, але при допомозі робітників майже весь тираж вивезено з друкарні й розповсюджено в Петербурзі та великих пром. центрах країни. Газета виходила за активною участю В. І. Леніна. В «З.» було надруковано 4 його статті, присвячені тактиці більшовиків у передвиборчій боротьбі. У виданні «З.» брав участь В. В. *Воровський*.

ЗРІВНЯ́ЛЬНИЙ КОМУНІ́ЗМ — один з різновидів *утопічного соціалізму*, ідеалом якого є суспільство, побудоване на колективній власності на засоби виробництва, а також на цілковитій рівності всіх виробників щодо розподілу матеріальних благ незалежно від кількості й якості вкладеної ними у виробництво праці. Виник у 19 ст. Ставив за мету зрівняти всіх людей шляхом нівелювання їхніх індивідуальних потреб і суворої регламентації їхнього життя й праці (Е. *Кабе*, В. *Вейтлінг*, С. Г. *Нечаєв* та ін.). К. Маркс називав З. к. «*казарменим комунізмом*» і різко критикував його за насильство над особою (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 18, с. 397—398). Ідеї З. к. в найпотворнішій формі знайшли втілення в теорії і практиці *маоїзму*. Наук. комунізм протиставляє З. к. вчення про комуністичну рівність, про всебічний розвиток *особи*, повний розквіт усіх людських здібностей, задоволення розумних потреб людини, про гармонійне поєднання інтересів особи і *колективу*.

А. Г. Слюсаренко.

ЗРІЗ в опорі матеріалів — руйнування пластичного матеріалу під дією дотичних напружень, зумовлених *зсувом*. Руйнування такого типу відбувається в болтових, заклепкових та зварних *з'єднаннях* листових конструкцій, часто супроводиться *зминанням*. У з'єднаннях дерев'яних конструкцій (врубках) З. по площині, паралельній волокнам деревини, наз. сколюванням. Величина *допустимого напруження* на З. залежить від властивостей матеріалу, особливостей навантаження і типу елемента конструкції.

Г. В. Ісаханов.

ЗРІ́ЗАНА ПІРАМІ́ДА — частина *піраміди*, яка міститься між основою та паралельною до неї площиною (мал.). Об'єм З. п. дорівнює $V = h\,(S_1 + S_2 + \sqrt{S_1 S_2})/3$, де h — висота З. п., S_1 і S_2 — площі її основ.

ЗРІ́ЗАНИЙ КО́НУС — частина прямого кругового *конуса*, яка міститься між основою та паралельною до неї площиною (мал.). Бічна поверхня З. к. дорівнює $S = \pi l\,(r_1 + r_2)$, де l — довжина відрізка твірної, r_1 і r_2 — радіуси основ; об'єм З. к. дорівнює $V = \pi h\,(r_1^2 + r_2^2 + r_1 r_2)/3$, де h — *висота* З. к.

ЗРОСЛОПЕЛЮСТКО́ВІ (Sympetalae), вторинно-покривні (Metachlamydae) — група родин *покритонасінних* дводольних рослин, для яких характерні зрослі (більш або менш повно чи частково) пелюстки віночка й листочки чашечки, циклічна квітка, наяв-

М. М. Зощенко.

О. І. Зражевський.

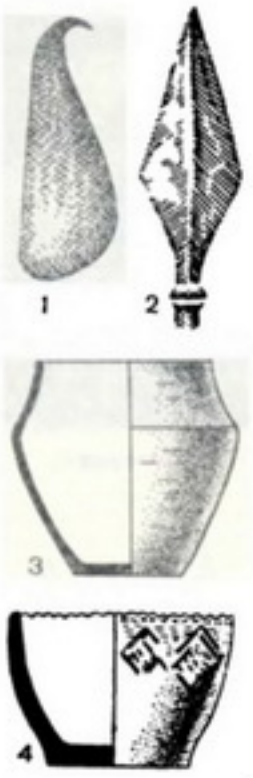

Зрубна культура. Речі з пам'яток: 1, 2 — бронзові серп і наконечник списка; 3, 4 — глиняні горщики

Найбільші зрошувальні канали УРСР

Канали	Протяжність км	Пропускна спроможність в голові, м³/с
Північно-Кримський •	403	294
Каховський	130	530
Дніпро — Донбас •	293	120
Красноармійський	100	42
Дніпро — Інгулець	40	90
Дунай — Дністер — Дніпро •	290	530
Інгулецький	53	36

• В стадії будівництва першої черги.

ність лише одного покриву *насінного зачатка*. За системами деяких ботаніків (Р. Ветштейна, Г. Енглера та ін.) З. виділяють в підклас дводольних рослин. Ряд ін. систематиків, зокрема рад. вчені (М. І. Кузнецов, М. А. Буш, О. А. Гроссгейм та ін.), вважають штучним поділ дводольних на 2 таксономічні групи — З. і роздільнопелюсткові.

ЗРОСТА́ННЯ І СПАДА́ННЯ ФУ́НКЦІЇ — збільшення (зменшення) значень функції при збільшенні значень *аргумента*. Функція $y = f(x)$ наз. зростаючою (спадною) на відрізку $[a, b]$, якщо для будь-яких x_1 і x_2, $a \leqslant x_1 < x_2 \leqslant b$, виконується нерівність $f(x_1) < f(x_2)$ [відповідно, $f(x_1) > f(x_2)$]. Диференційована ф-ція є зростаючою (спадною) на деякому проміжку, якщо її похідна в будь-якій точці цього проміжку додатна (від'ємна). Так, функція $y = x^2$ на відрізку $(-\infty, 0)$ спадає, а на відрізку $(0, +\infty)$ зростає. Іл. с. 308.

ЗРО́ШЕННЯ, іригація — штучне зволоження грунту для одержання гарантованих високих урожаїв; один із видів *меліорації*. Застосовують З. тоді, коли природне зволоження не забезпечує потребу рослин у воді протягом усього або частини їхнього вегетаційного періоду. З. має велике значення для розвитку бавовнярства, рисосіяння, зернового г-ва, тваринництва, садівництва і овочівництва. За часом дії З. підрозділяють на одноразове і регулярне. При одноразовому З. воду на поля подають один раз до початку вегетації с.-г. культур (*лиманне зрошення* і вологозарядкові *поливи*) у великій кількості (напр., при вологозарядковому поливі до вегетації від 700—800 до 1500—2000 м³/га). При регулярному З. воду подають на поля у певні строки і в необхідній кількості, витрачаючи за один полив (залежно від погодних умов, вирощуваної культури, типу грунту, техніки поливання тощо) від 300—350 до 700—800 м³/га води (норма поливу). В степових і пд. р-нах Лісостепу України зернові колосові культури поливають 1—3 рази за вегетаційний період, а овочеві — до 8—10 разів. При З. на Україні воду подають на поля провідним способом поливу — *дощуванням* за допомогою *дощувальних машин й установок*, або розподіляють по поверхні грунту за допомогою поливної мережі (борозни, смуги, чеки тощо). Застосовують краплинне зрошення, а також *підгрунтове зрошення*. Як джерела води для З. використовують річки, озера, великі канали, штучні водойми, підземні, стічні, побутові, промислові й шахтні води тощо. Вміст солей у зрошувальній воді не повинен перевищувати 1,5 г/л, а солей натрію — 1 г/л. Для З. будують спеціальні *зрошувальні системи*. Щоб запобігти засоленню грунту при З., застосовують колекторно-дренажну мережу. Для одержання гарантованих високих врожаїв враховують особливості вирощування с.-г. культур при З. (специфіч. способи обробітку грунту, підвищені дози добрив, узгодження поливів з доглядом за посівами тощо). В СРСР за роки, що минули з часу Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС, який накреслив програму дальшого розвитку с. г., площі З. в СРСР майже подвоїлись і займають (1978) понад 18 млн. га, в т. ч. в УРСР — 1,8 млн. га. Сучасне удосконалення З. грунтується на застосуванні таких досягнень наук.-тех. прогресу, як: автоматизація управління, зокрема забору, розподілу, обліку води і поливів; нові матеріали, передусім полімери (труби, плівки для екранів у каналах і водосховищах; трубопроводи і лотокові канали на заміну каналів у земляному руслі; облицювальні матеріали і екрани для протифільтраційного захисту); нові конструкції поливної техніки та ін. Питаннями З. в УРСР займається, зокрема, *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 року. К., 1978; Филимонов М. С. Орошение полевых культур. М., 1978.

С. М. Алпатьєв.

ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — комплекс гідротехнічних споруд, що забезпечують *зрошення* певної земельної території. З. с. будують для розвитку *зрошуваного землеробства*. До складу З. с. регулярного зрошування входять джерела зрошення; гол. водозабірний вузол; водоприймальна споруда; зрошувальна мережа; водозбірно-скидова мережа; гідротех. споруди на *зрошувальних каналах* і перехрещеннях (перекривні споруди для підтримання потрібних горизонтів води, шлюзи-регулятори, переходи, бистротоки, канали, *акведуки*, труби, *дюкери*, мости, тунелі, водомірні пристрої тощо); мережа експлуатац. шляхів; лінії зв'язку й електропередач, електропідстанції, лісосмуги вздовж каналів на межах поливних ділянок; об'єкти експлуатац. призначення (комунально-побутові, адміністративні, виробничі й житл. будівлі, автоматика й телекерування вузлами і спорудами та ін.). Крім цього, при необхідності З. с. оснащують колекторно-дренажною мережею, що регулює рівень підгрунтових вод, захищаючи зрошувані землі від вторинного засолення та заболочування (див. *Дренаж*). Залежно від водозабору З. с. є з самопливним водозабором (вода в канали надходить від джерел зрошення самопливом) і з мех. водопідйомом (воду подає насосна станція). За конструкцією З. с. підрозділяють на відкриті, закриті (трубчаті) і комбіновані. Відкриті З. с. — з каналами в земляному руслі з протифільтровим захистом; з лотоковими каналами; з чеками (рисові системи, де вся площа розбита земляними валиками на чеки — ділянки розміром 4—10 га). Закриті З. с.— стаціонарні, напівстаціонарні та пересувні; канали тут замінені трубопроводами. В стаціонарних системах всі ланки стаціонарні. Напівстаціонарні З. с. мають постійні розподільні і розбірні поливні трубопроводи. В пересувних системах всі трубопроводи розбірні. Закриті З. с. забезпечують високий коеф. корисної дії всієї системи. Комбіновані З. с. складаються з відкритого магістрального каналу та міжгосподарських розподільників, здебільшого з бетонованими руслами і трубчастою внутрігосп. зрошувальною мережею. Техніка поливу — переважно дощування, а також по борознах і т. п. Державні З. с., зокрема в УРСР (див. табл.), будуються з розрахунком на застосування високопродуктивної широкозахватної поливної техніки («Днепр», «Волжанка» та ін.), яка забезпечує економію води і підвищення коефіцієнта використання землі на 10—15%.

Найбільші зрошувальні системи УРСР

Зрошувальні системи	Площа зрошуваних земель, тис. га			
	На кінець 1978	В перспективі	1980	1985
Каховська (Херсон. і Запоріз. обл.)	96	784	120	220
Північно-Кримський канал (Крим. і Херсон. обл.)	195	539	228	283
Канал Дніпро — Донбас (Харків. обл.)	11	240	49	130
Північно-Рогачицька (Запоріз. обл.)	51	206	78	102
Дунай — Дністровська (Одес. обл.)	—	200	6	29
Канал Дніпро — Інгулець (Кіровогр. обл.)	—	190	—	5
Краснознам'янська (Херсон. обл.)	93	93	93	93
Інгулецька (Микол. обл.)	62	83	62	62
Нижньодністровська (Одес. обл.)	23	47	27	33
Бортницька (Київ. обл.)	36	36	36	36
Фрунзенська (Дніпроп. обл.)	36	36	36	36

Літ.: Багров М. Н., Кружилин И. П. Оросительные системы и их эксплуатация. М., 1978.

В. В. Рычков.

ЗРО́ШУВАЛЬНИЙ КАНА́Л — штучний відкритий водовід у земляному руслі, призначений для транспортування води на зрошування, що підвищує *родючість грунту*. За призначенням З. к. поділяють на магістральні, міжгосподарські, господарські, дільничні й тимчасові. Щоб запобігти втратам води на фільтрацію та погіршенню меліоративного стану земель, З. к. облицьовують бетоном, полімерними плівками тощо. Системи З. к. будують з самопливною подачею води, з мех. підкачуван-

ням та армуються гідротехнічними спорудами. Сучасні З. к. обладнані елементами для автом. регулювання рівня води в *каналі* та водорозподілу між користувачами. На Україні серед введених в дію З. к.: *Північно-Кримський канал*, Каховський, Дніпро — Донбас, Інгулецький, Дніпро — Кривий Ріг та ін. *В. В. Внучков.*

ЗРО́ШУВАНЕ ЗЕМЛЕРО́БСТВО — вирощування с.-г. культур в умовах *зрошення;* один з найінтенсивніших видів *землеробства*. Осн. завданням З. з. є одержання високих і сталих урожаїв усіх с.-г. культур як у зонах недостатнього зволоження, так і в р-нах з достатньою кількістю опадів, де овочеві культури, картопля, трави тощо при зрошенні їх у певні періоди вегетації (див. *Вегетаційний період*) дають вищі врожаї, ніж без зрошення. При застосуванні правильної технології вирощування с.-г. культур в умовах З. з. урожайність їх на Україні у 2—4 рази, а деяких культур і в 5 разів вища, ніж на неполивних землях. Наприклад, пшениця на зрошенні дає 50—60 (у передових господарствах 70—80) ц/га, кукурудза 70—80 (у передовиків до 100—120) ц/га зерна, рис 50—70 ц/га, люцерна (зелена маса) до 800—1000 ц/га. Це можливо тому, що в З. з. (на відміну від неполивного) *поливи* забезпечують штучне регулювання водного, повітряного, теплового й поживного режимів грунту і створюють у ньому сприятливі умови для мікробіологіч. процесів, зокрема для процесів *нітрифікації*. Застосування в З. з. післяукісних і післяжнивних посівів дає змогу одержувати з тієї самої площі 2 і 3 врожаї на рік кормових культур та 2 врожаї зернових — 60 ц/га озимої пшениці і 25 ц/га післяжнивного посіву проса. На Україні З. з. дає майже 15% продукції землеробства, хоча питома вага його площі дорівнює лише 5%. На нашій планеті З. з. займає бл. 16% земельної площі, що підлягає обробітку, але дає стільки ж продукції, скільки все незрошуване землеробство. Осн. р-ни З. з. в СРСР — Нижнє і Середнє Поволжя, Заволжя, Пн. Кавказ, Далекий Схід, Пд. Україна, Середня Азія, Казахстан, Закавказзя, Молдавія та ін. З. з. набуває поширення і в більш північних районах Степу і Лісостепу. На Україні для З. з. збудовано і введено в дію великі *зрошувальні системи*. Продовжується будівництво *Каховської зрошувальної системи*. Розробленням теоретичних і практичних питань розвитку З. з. (агротех. основ побудови сівозмін, систем обробітку грунту та удобрення, режиму зрошення, захисту рослин від хвороб і шкідників, створення нових сортів і гібридів, меліорації поливних земель, прогресивних технологій вирощування с.-г. культур тощо) займаються *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут, Зрошуваного садівництва український науково-дослідний інститут.*

Літ. див. до ст. *Зрошення.*

О. О. Собко.

ЗРО́ШУВАНОГО ЗЕМЛЕРО́БСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Засн. 1956 у Херсоні на базі Укр. н.-д. ін-ту бавовництва, попередниками якого було дослідне поле, організоване 1889 при Херсонській с.-г. школі, а у 1910 перетворене на Херсонську дослідну станцію, 1931 — на Укр. дослідну станцію бавовництва, 1949 — на Укр. н.-д. ін-т бавовництва, що діяв до 1956. В ін-ті (1979) є 19 відділів. У мережі ін-ту дві дослідні станції: Брилівська і Вознесенська; двоє дослідних г-в (Херсонське і Копані) та два радгоспи («Каховський» і «Піонер») — заг. площа землі 26 тис. га. Осн. завдання ін-ту є розроблення теоретичних і практичних питань в галузі високоефективного використання зрошуваних земель; найбільш прогресивних способів і техніки зрошення. При ін-ті організовано (1972) селекційний центр кормових культур на поливі. Ін-т нагороджений (1971) орденом Трудового Червоного Прапора.

О. О. Собко.

ЗРО́ШУВАНОГО САДІВНИ́ЦТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований Головплодвинпрому УРСР. Засн. 1972 у Мелітополі (Запоріз. обл.) на базі Мелітопольської дослідної станції садівництва, попередником якої був опорний пункт Млієвської дослідної станції садівництва (1928—30). В ін-ті (1979) є 13 відділів та спеціалізованих лабораторій, карантинно-інтродукційний розсадник, 2 дослідних г-ва («Мелітопольське» і «Червоний фронт»). Осн. завданням ін-ту є розробка технології вирощування інтенсивних насаджень зерняткових, кісточкових, ягідних культур та вирощування садивного матеріалу в *плодових розсадниках* в умовах *зрошення*, створення тех. засобів зрошення. Ін-том виведено 12 районованих сортів плодово-ягідних культур, розроблено технологію вирощування зерняткових порід, що забезпечує врожайність 200—250 ц/га та кісточкових — 100—150 ц/га. Ін-т нагороджено (1978) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. І. Сенін.

ЗРУБ — споруда (житлова та ін.) з колод чи брусів, які укладають горизонтальними рядами, а в кутах і місцях перетину з'єднують врубками (див. *Замо́к* в архітектурі). Зрубові будівлі характерні для *дерев'яної архітектури*; поширені в Росії, на Україні, в Білорусії, країнах Зх. Європи. Іл. с. 308.

ЗРУ́БНА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *бронзового віку*, поширена в степовій і лісостеповій зонах Європ. частини СРСР у 2-й пол. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. Виділив її В. О. *Городцов* на поч. 20 ст. На тер. України досліджено численні поселення, могильники і скарби З. к. Поселення містилися на надзаплавних терасах річок і звичайно складалися з кількох десятків жител — землянок або напівземлянок. Поховання— кургани, гол. чин. у ямах, в яких влаштовано дерев'яні зруби (звідси й назва культури). У племен З. к., які жили в районі *Дніпрових порогів*, поширеним типом поховальної споруди була кам'яна скриня. Померлих ховали в скорченому стані. Для посуду З. к. характерні гостроребері посудини та банки, оздоблені геом. орнаментом і скісними насічками або валиком під вінцями. Носії З. к. користувалися бронзовими знаряддями праці й зброєю, а також кістяними виробами. Осн. заняття племен З. к.— землеробство й скотарство. Племена З. к. жили патріархально-родовим ладом, що був на початковій стадії розкладу.

Літ.: Зрубна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

С. С. Березанська.

ЗСІДА́ННЯ КРО́ВІ — процес утворення згустка з рідкої крові. З. к.— фізіол. реакція організму, яка захищає його від крововтрати в умовах порушення цілості судинного русла. З. к.— складний багатостадійний ферментативний процес, що перебігає за участю т. з. факторів З. к., які позначаються рим. цифрами (див. табл.). Всі фактори (крім IV)—складні білки глобулінової природи, IV — іони Са. Механізм З. к. здійснюється двома шляхами — внутр. та зовн. Внутр. шлях відображає реакції, які є провідними в утворенні *тромбіну* з використанням факторів, наявних в плазмі та *тромбоцитах*. Зовн. шлях, крім плазмових факторів, включає в себе і тканинні компоненти. Він має місце при ушкодженні тканин і появі тканинного тромбопластину, який є могутнім фактором З. к. Процес З. к. починається з контактної фази — активації XII фактора, яка має місце при контакті з чужорідною поверхнею (напр., при ушкодженні стінки кровоносної судини). Потім іде ланцюг реакцій перетворення неактивних факторів плазми (X, II, XIII) в активні фактори (ферменти) Ха, IIа, XIIIа. В активації X фактора беруть участь як внутр., так і зовн. шляхи. Фактори Ха, V та іони Са активізують перетворення *протромбіну* на тромбін. Активний тромбін перетворює розчинний білок плазми *фібриноген* на нерозчинний білок *фібрин*, який і є основою згустка крові, або тромбу. Швидкість зсідання нормальної крові людини (поза організмом) становить 5—10 хв. При багатьох патологічних станах З. к. може сповільнюватися (напр., при *гемофілії*), при недостатній активності системи, що запобігає З. к., спостерігається посилення З. к. Це може спричинювати *тромбози*. В медицині широко застосовуються речовини, що перешкоджають З. к. *(антикоагулянти)*, та речовини, які стимулюють або виправляють цей процес (коагулянти).

Літ.: Кудряшов Б. А. Биологические проблемы регуляции жидкого состояния крови и её свёртывания. М., 1975; Зубаиров Д. М. Биохимия свёртывания крови. М., 1978.

С. С. Лаврик.

ЗСУВ — процес сповзання по схилу мас гірських порід під впливом сили тяжіння. Звичайно З. виникають на крутих схилах, складених

Зсув: *1* — зсувні тераси; *2* — горби; *3* — зсувний цирк.

Чистий **зсув:** *P* — діюче навантаження (стискальні й розтягальні сили, рівні за величиною); τ — дотичне напруження.

Позначення факторів зсідання крові

Фактор зсідання	Позначення
Фібриноген	I
Протромбін	II
Тканинний фактор (тромбопластин)	III
Іони кальцію	IV
Проакцелерин плазмовий	V•
Проконвертин	VII
Антигемофілічний глобулін А	VIII
Фактор Крістмаса	IX
Фактор Стюарт	X
Попередник плазмового тромбопластину	XI
Фактор Гагемана, або контакту	XII
Фібринстабілізуючий фактор	XIII

• VI фактора не існує.

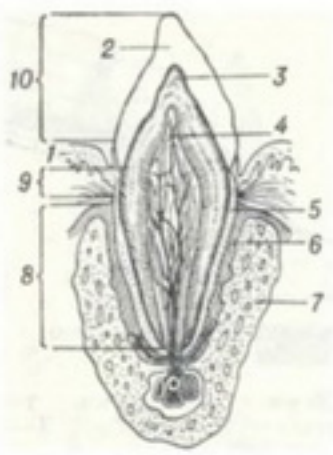

Схема будови **зуба** і навколишніх тканин у людини: *1* — ясна; *2* — емаль; *3* — дентин; *4* — пульпа; *5* — цемент; *6* — періодонт; *7* — кісткова тканина; *8* — корінь; *9* — шийка; *10* — коронка.

Зубвинцеві. Лунка срібляста: метелик і гусениця.

із водопроникних порід, що переверствовуються з *водотривкими породами*. Причиною З. є порушення рівноваги порід, зумовлене надмірним зволоженням їх, підмиванням схилів у процесі *абразії* або бокової *ерозії*, зрушення порід під час *землетрусів* тощо. Нерідко розвиткові З. сприяє госп. діяльність людини, що проявляється в підрізуванні схилів при прокладанні доріг, у спорудженні зрошувальних систем і водоймищ, перевантаженні верхньої частини схилів при забудові їх тощо. З. спричинюють утворення своєрідних форм рельєфу: зсувних терас, цирків, горбів, пасом та ін. З. завдають великої шкоди нар. г-ву. Боротьба з ними полягає у відведенні підземних і поверхневих вод, закріпленні схилів тощо. На Україні З. поширені вздовж правого берега Дніпра (зокрема в районі Києва, Канева), на узбережжях Чорного (Пд. берег Криму, район м. Одеси) й Азовського морів, у Карпатах та ін. районах. Іл. с. 311.

Літ.: Дранников А. М. Инженерная геология. К., 1964; Емельянова Е. П. Основные закономерности оползневых процессов. М., 1972; Оползни Черноморского побережья Украины. М., 1977

М. В. Щербакова.

ЗСУВ в опорі матеріалів — поперечне зміщення шарів тіла (бруса, балки тощо) відносно осі під дією зовнішніх сил; вид *деформації*. Зумовлюється двома силами, однаковими за величиною і протилежно напрямленими, що діють на близькій відстані перпендикулярно до осі тіла. Різновидом деформації такого типу є чистий З., при якому на гранях прямокутного елемента тіла діють лише дотичні напруження. Чистий З. характеризується зміною прямих кутів елемента тіла — кутом З. (відносний З.). У межах пружності залежність між дотичними напруженнями і кутом зсуву визначається *Гука законом*. Найчастіше З. супроводиться *згином*. Розрахунки на З. виконують при дослідженнях шаруватих *композиційних матеріалів*, болтових і заклепкових *з'єднань*, зварних швів тощо. Іл. с. 311.

Г. В. Ісаханов.

ЗУА́ВИ (франц. zouaves, від назви кабільського племені зуауа в Алжірі) — 1) Легка піхота у франц. колоніальних військах. Уперше сформована 1830 з жителів Пн. Африки й добровольців-французів під час війни в Алжірі. З. брали участь у багатьох війнах Франції 19—20 ст. У 20 ст. формувалася на базі військ. повинності. 2) Наймані стрілецькі частини в султанській Туреччині. 3) Загони, яким доручалися найнебезпечніші завдання під час *польського повстання 1863—64*.

ЗУБА́Н (Dentex) — рід риб родини *спарових* (морських карасів).

Зубан великоокий.

Бл. 15 видів. З. мають однорядні конічні зуби, передні з яких збільшені, ікловидної форми, звідки й назва. Довж. тіла до 40 см, а З. лобастого — до 1 м. Поширені в Атлантичному та Індійському океанах, Середземному і Чорному морях. Живуть З. на глибині до 100 м. Хижаки. Живляться переважно рибою, частково безхребетними (креветки, краби, каракатиці, молюски). Забарвлення рожево-червоне. Найбільше пром. значення мають З. марокканський (D. maroccanus), З. великоокий (D. macrophtalmus) і З. лобастий (D. filosus).

ЗУ́БАРЄВ Олександр Гордійович [16 (29).VIII 1916, м. Дружківка, тепер Донец. обл.— 15.II 1942] — перший секретар Харків. підпільного обкому ЛКСМУ, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1940. Н. в сім'ї робітника. В 1941 — секретар Орджонікідзевського райкому ЛКСМУ Харкова. Перед окупацією міста залишений на підпільній роботі. Очолюваний З. підпільний обком ЛКСМУ почав роботу в листопаді 1941. З. керував підпільними районними комсомольськими орг-ціями. Складав листівки, які розповсюджувалися не лише в Харкові, а й в області. 23.I 1942 З. був заарештований гестапо і згодом страчений.

ЗУ́БА́ТИЙ (Zubatý) Йосеф (20.IV 1855, Прага — 21.III 1931, там же) — чеський мовознавець, академік (з 1904), президент Чеської АН (з 1923); чл.-кор. АН СРСР (з 1924). Професор Празького ун-ту (з 1891). Праці з інд., класичного, балт. та слов. мовознавства: «Порівняльний синтаксис індоєвропейських мов» (1901), «Дослідження й статті» (т. 1—2, 1945—54, посмертно) тощо. Розробляв також питання чес. мови.

В. Т. Коломієць.

ЗУБА́ТІ КИТИ́ (Odontoceti) — підряд водяних ссавців ряду *китоподібних*. Довж. тіла від 1,4 (пихтун) до 21 м (*кашалот*), маса відповідно від 30 кг до 100 т. З. к., на відміну від *беззубих китів*, мають одновершинні зуби (від 2 до 240), непарну ніздрю, асиметричний череп. Ідильного апарата немає, здобич (рибу, молюсків) захоплюють щелепами, іноді всмоктують. Поширені З. к. в морях і океанах обох півкуль, деякі прісноводні. Відомо бл. 80 сучас. видів, об'єднаних у 4 родини: кашалотові (Physeteridae), дзьоборилі (Ziphiidae), *дельфінові* та річкові дельфіни (Platanistidae). У водах СРСР — 23 види, зокрема України — 3 види (*афаліна, дельфін звичайний, пихтун*). З. к.— промислові тварини (використовують жир, *спермацет, амбру*, шкіру, кістки). В СРСР окремі види З. к. перебувають під охороною. Добування їх у Світовому океані регламентовано міжнар. угодами. У викопному стані З. к. відомі з нижньоолігоценових відкладів.

О. П. Корнєєв.

ЗУБА́ТІ ПТА́ХИ (Odontornithes, або Odontognathae) — підклас вимерлих мезозойських птахів. Включає 2 ряди: гесперорніси та *іхтіорніси*. Для З. п. була характерна наявність у щелепах конічних гострих зубів. З часом зуби у З. п. втратили свою функцію і поступово зникли. Внаслідок цього на поч. палеогену з'явилися беззубі птахи, які живуть і тепер. Деякі вчені відносять З. п. до підкласу нових, або сучас. птахів (Neornithes), а деякі виділяють у підклас З. п. тільки гесперорнісів, а іхтіорнісів включають у підклас віялохвостих (Ornithurae). Викопні рештки З. п. знаходять у крейдяних відкладах Пн. Америки і Зх. Європи.

А. С. Уманська.

ЗУБА́ТОВЩИНА — політика царського уряду, спрямована на відвернення робітників від революц. боротьби шляхом створення фальшивих робітн. орг-цій, що діяли під таємним наглядом поліції і мали добиватися від капіталістів дрібних екон. поступок. Ініціатором цього був начальник московського охоронного відділу Зубатов (звідси й назва). Перші зубатовські орг-ції виникли 1901 в Москві, Мінську, Вільнюсі. В 1903 агент охоронного відділу священик Гапон створив таку орг-цію в Петербурзі (див. *Гапонівщина*). Провокатор Шаєвич заснував в Одесі псевдоробітн. орг-цію «Комітет незалежних». Спроби створити зубатовські орг-ції в Києві, Катеринославі й Харкові зазнали невдачі. Революц. соціал-демократія та її орган — ленінська газ. «*Искра*» роз'яснювали поліцейський, провокаційний характер З., закликали робітників до політ. боротьби проти царизму й капіталізму. Масова політ. боротьба пролетаріату 1901—02, *загальний страйк на Півдні Росії 1903* показали повне банкрутство З. Влітку 1903 зубатовські орг-ції було ліквідовано.

Ф. Є. Лось.

ЗУ́БИ — кісткоподібні утвори, що входять до складу *травної системи* більшості хребетних тварин і людини. Служать для захоплювання і подрібнення їжі, а також для захисту. Є похідним плакоїдної *луски*. Немає З. у сучасних птахів, деяких риб і в окремих ссавців (напр., мурахоїда). Кількість З. та особливості їхньої будови у різних представників тваринного світу різноманітні. У більшості риб З. розміщені в ротовій порожнині (в м'яких тканинах, на кістках порожнини) й на зябрових дугах; у земноводних — на кістках ротової порожнини; в плазунів — приростлі до щелеп; у ссавців, а також у крокодилів — в альвеолах щелеп. У отруйних змій у верхній щелепі є З., зв'язані каналом з отруйною залозою. За формою і розміщенням на щелепах З. ссавців поділяють на різці, ікла і кутні. У коней, хижаків і свиней — по 6 пар різців, у більшості жуйних — 3 пари. У слонів пара різців верхньої щелепи набуває форми *бивнів*. У моржів, свиней, деяких хижаків великих розмірів досягають ікла; немає їх у жуйних та гризунів. Найскладнішої будови кутні З., що, на відміну від різців і ікол, мають 2—4 корені. У дорослої людини 32 З.

Молочні З. (по 10 в кожній щелепі) з'являються на 6—30 місяці життя, перші постійні З.— з 5—6 років, а останні, т. з. зуби мудрості (треті моляри) — у 18—25 років. Тканини З. поділяються на тверді (емаль, *дентин* і цемент) та м'які

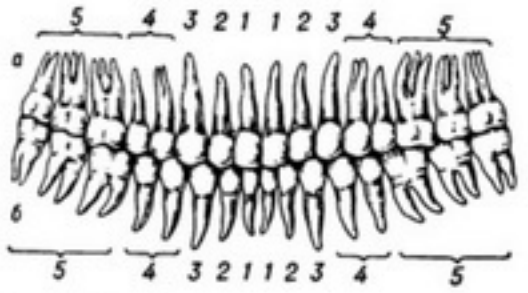

Постійні зуби людини:
а — верхня щелепа; *б* — нижня щелепа; *1* — серединні різці; *2* — бічні різці; *3* — ікла; *4* — малі кутні зуби (премоляри); *5* — великі кутні зуби (моляри).

(*пульпа* і перицемент, або періодонт) (мал., с. 312). Зубні ряди верхньої і нижньої щелеп, що розташовані у певному взаємовідношенні, утворюють *прикус*. Він впливає на зовн. вигляд обличчя. З. людини беруть також участь у вимовленні звуків. Про захворювання З. див. *Зубні хвороби*.

ЗУБКО́В Сергій Дмитрович (н. 25.IX 1919, с. Орчикова Чернещина, тепер с. Чернещина Зачепилівського р-ну Харківської обл.)— укр. рад. літературознавець, текстолог. Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. пед. ін-т (1948). Доктор філологічних наук. З 1974 — директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР. Осн. праці присвятив дослідженню укр. л-ри дожовтневого періоду, рос.-укр. літ. зв'язків, проблемам текстологічного аналізу.

Тв.: Євген Павлович Гребінка. К., 1962; Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1978; Русская проза Г. Ф. Квитки и Е. П. Гребенки в контексте русско-украинских литературных связей. К., 1979.

ЗУБКО́ВСЬКИЙ Георгій Семенович (н. 15.VIII 1921, с. Бехтери, тепер Голопристанського р-ну Херсон. обл.) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1972). В 1953 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у І. *Плещинського*, А. *Середи* та В. *Касіяна*. Твори: серії — «Донбас. Шахта 17—17 „біс“» (1951), «Радянський Борислав» (1957), «На варті миру» (1965), «Індустріальне Придніпров'я» (1971); ілюстрації до книжок — «Переджнив'я» Ю. Збанацького (1968), «Ярошенко» О. Маковея (1967), зб. «Козацькі пісні» (1969).

ЗУБКО́ВСЬКИЙ Панас Андрійович (1855, Миргород — 1921) — революц. народник. Н. в сім'ї священика. Навчаючись у Київ. ун-ті, брав участь у діяльності народницьких гуртків у Полтаві і Києві. З. близько стояв до орг-ції «*Земля і воля*» і групи В. А. *Осинського* в Києві, був одним з організаторів замаху (1879) на харків. губернатора Кропоткіна. Заарештований у травні 1879 у Роменському пов. Полтав. губ. За «процесом 16-ти» 1880 засуджений на 15 років каторжних робіт. Каторгу відбував на Карі.

ЗУБНИ́Й КА́МІНЬ — мінералізовані аморфні або кристалічні відкладення на поверхні *зубів* людини, найчастіше в ділянці шийки. Складається З. к. з фосфорнокислого і вуглекислого кальцію, слизу, злущених клітин *епітелію*, бактерій та ін. Утворюється при змінах фіз.-хім. властивостей слини, порушенні процесів *обміну речовин* в організмі, що спричинені різними захворюваннями (гол. чин. шлунково-кишкового тракту, печінки тощо), та деякими ліками. Особливо часто З. к. буває у курців. Спричинює *гінгівіт*. Профілактика: ретельний гігієнічний догляд за порожниною рота. Лікування: мех. видалення.

ЗУБНИ́ЦЄВІ (Notodontidae) — родина комах ряду *метеликів*. Тіло товсте, волохате; передні крила видовжено-трикутні, часто з волосистим зубцеподібним виростом посередині заднього краю. Яйця відкладають на листки дерев і кущів. Гусінь гола або вкрита дрібними волосками, часто з горбковидними виростами на спині; живиться листям. Лялечки в коконі або без нього, зимують, можуть перебувати в *діапаузі* 2—3 роки. З. поширені в лісових р-нах жарких і помірних поясів. Відомо бл. 3000 видів, в СРСР — бл. 100 видів, з яких майже всі поширені і на Україні. З. — типові представники лісової фауни, деякі з них — шкідники; так, в'язовий ногохвіст (Exaereta ulmi) ушкоджує дерева род. в'язових: лунка сріблясta (Phalera bucephala) — дуб, вербу, березу.

ЗУБНІ́ ХВОРО́БИ — захворювання *зубів* і прилеглих до них тканин. Вивчення З. х. і розроблення методів їх профілактики та лікування є одним з розділів *стоматології*. Розрізняють хвороби твердих тканин зуба (емалі, дентину і цементу) — флюороз, *гіпоплазія*, *карієс*, м'яких (пульпи) — *пульпіт* та тканин, що оточують зуб (ясен, альвеол),— папіліт, *гінгівіт*, *піорея альвеолярна* (пародонтоз). Хворобливий процес з прилеглих до зуба тканин іноді поширюється на кістки щелеп—виникають *періостит*, *остеомієліт*. Серед З. х. центральне місце посідають карієс і пародонтоз. Вони майже в 100% випадків є причиною втрати зубів. Мікрофлора карієсних зубів являє собою вогнище постійної *інтоксикації* та *сенсибілізації* усього організму. Карієс, *періодонтит*, пародонтоз часто спричинюють ураження серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, нирок. Причини виникнення З. х. різні: місцеві — мікрофлора порожнини рота, зубний наліт; загальні — захворювання ендокринної, нервової та серцево-судинної систем, порушення обміну речовин, спадкова схильність, неповноцінне формування тканин зубів і періодонта в період зародкового розвитку, недостатнє надходження в організм вітамінів, мікроелементів, амінокислот тощо. Профілактика: санація (огляд, лікування) порожнини рота, фторування питної води, гігієнічний догляд за порожниною рота. Лікування: заг. і місцеві заходи з використанням спец. апаратури, біологічно активні ліки, пломбування.

Літ.: Данилевский Н. Ф., Вишняк Г. Н. Пародонтоз у детей и подростков. М., 1977; Криштаб С. И., Котляр А. А. Ортопедическое лечение пародонтоза. К., 1979.

М. Ф. Данилевський.

ЗУ́БОВ Костянтин Олександрович [8 (20).IX 1888, с. Базарний Сизган, тепер Інзенського р-ну Ульян. обл.— 22.XI 1956, Москва] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1942. Сценічну діяльність почав 1908. В 1910—25 (з перервою) працював у Харкові і Києві в антрепризі М. *Синельникова*, а також в театрах Саратова, Далекого Сходу. В 1925—31 З.— актор і режисер моск. Театру Революції, 1932—38 — худож. керівник Театру Ленради, з 1936 — актор і режисер (з 1947 — гол. режисер) *Малого театру*. В поставлених виставах грав ролі: Циганова («Варвари» Горького), Макферсона («Російське питання» Симонова), Горлова, Платона Кречета («Фронт», «Платон Кречет» Корнійчука) та ін. Поставив також спектаклі: «Васса Желєзнова» Горького, «Крила» Корнійчука та ін. З 1946 — професор театр. уч-ща ім. М. Щепкіна. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1948, 1951.

О. Г. Зубарєв.

К. О. Зубов.

В. Д. Зудов.

А. П. Зуєва.

ЗУ́БОВИ — родина російських живописців і графіків. Федір Євтихійович З. (р. н. невід.— п. 1689) — живописець. Працював у Москві в *Оружейній палаті*. Твори: настінні розписи Новоспаського монастиря у Москві, мініатюри «Тлумачного Євангелія» (1678). Іван Федорович З. (1667 — п. після 1744) — гравер. Син Ф. Є. Зубова. Створив види Петербурга, плани, баталії, портрети. Олексій Федорович З. (1682 — п. після 1750) — гравер. Син Ф. Є. Зубова. Жив у Петербурзі, з 1732 — у Москві. Твори: портрет Петра I (1712), «Панорама Петербурга» (1716), «Баталія при Гренгамі» (1721) та ін.

ЗУБОВИМІ́РЮВАЛЬНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, якими вимірюють параметри коліс *зубчастих передач*. Розрізняють такі З. п.: стаціонарні (зубчасте колесо встановлюють на прилад) — найпоширеніші; накладні (прилад накладають на зубчасте колесо) і приставні (зубчасте колесо і прилад встановлюють на контрольній плиті або верстаті). За допомогою З. п. вимірюють міжцентрову відаль (див. *Міжцентромір*), довжину заг. нормалі (див. *Нормалемір*), крок зачеплення (див. *Крокомір*), хвилястість поверхні, напрям і товщину зубців тощо. Ними користуються для приймального і технологічного контролю.

ЗУБО́ВИЧ Дмитро Іванович [бл. 1820—5 (17).XI 1887, Ростов-на-Дону] — рос. та укр. актор. Сценічну діяльність почав суфлером (1843—46) в Одес. трупі І. Л. Мо-

Зубчасті передачі: 1 — циліндрична; 2 — конічна; 3 — гвинтова.

чалова. В 1946 у складі трупи Д. *Жураховського* брав участь у поїздці М. С. *Щепкіна* по Україні (Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь і Севастополь, де залишився працювати до 1849); 1852—54 працював у трупах Харкова, Севастополя, Києва; 1863 виступав разом з М. С. Щепкіним у Ростові-на-Дону. Ролі: Виборний, Чупрун («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Котляревського), Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Репетилов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлестаков («Ревізор» Гоголя). *Р. Я. Пилипчук.*

ЗУБОНІ́ЖКА (Hydrotaea dentipes) — муха родини *мух справжніх*. Тіло (довж. 6,5—8 мм) блискучо-чорне, на середньоспинці білий наліт, на черевці — сірий з шаховим малюнком, у самців на стегнах передніх ніг є зубець (звідки й назва). З. пошир. в Пн. Америці, Зх. Європі, Європ. частині СРСР, на Кавказі, в Серед. Азії та на Далекому Сході. Личинки З. живляться личинками *мухи кімнатної, жигалки осінньої* та ін. мух.

ЗУБООБРО́БНИЙ ВЕРСТА́Т — автоматичний або напівавтоматичний металорізальний верстат, на якому обробляють зубці зубчастих коліс. За способом обробки і застосовуваним *зуборізним інструментом* розрізняють верстати такого типу: зубофрезерні, зубострогальні, зубодовбальні, зубонакатні й зубовикінчувальні (зубообкатні, зубошевінгувальні, зубошліфувальні, зубохонінгувальні, зубопритиральні та зубозакруглювальні). На З. в. зубці обробляють: способом обкатування (найпоширеніший), за яким заготовка і черв'ячна *фреза* або *довбач* відтворюють рух пари спряжених елементів *зубчастої передачі*, і способом ділення з застосуванням фасонних і модульних фрез, форма і розміри яких відповідають формі і розмірам оброблюваних зубців. Застосовують також спосіб ділення і копіювання, за яким різальні краї різця або фрези рухаються по траєкторії, що відповідає профілю зубців. У масовому виробн. циліндричні зубчасті колеса невеликих розмірів обробляють способом *протягання*.

А. Ф. Пічко.

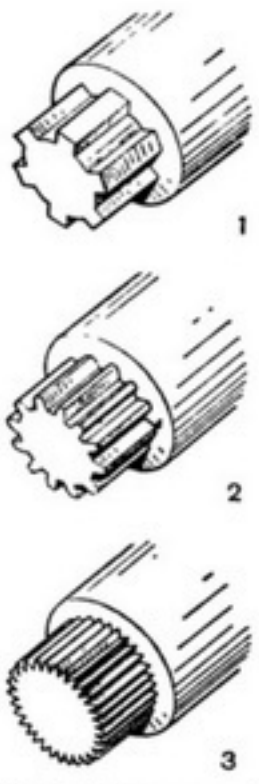

Зубчасті з'єднання: 1 — прямобічне; 2 — евольвентне; 3 — трикутне.

ЗУБОРІ́ЗНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — металорізальний інструмент, за допомогою якого на *зубообробних верстатах* виготовляють зубці черв'ячних та зубчастих коліс, витки черв'яків тощо. Розрізняють інструменти для виготовлення зубців способом обкатування (черв'ячні *фрези, довбачі*, зубострогальні *різці* і різцеві головки, зуборізні гребінки) і способом копіювання (модульні, дискові або пальцьові фрези, зуборізні головки). Зубострогальні різцеві головки застосовують для обробки конічних зубчастих коліс з криволінійними зубцями. В корпусі таких головок є різці, що прорізують западини між зубцями. Зуборізні гребінки (зубчасті рейки) поділяють на прямозубі (для нарізування циліндричних зубчастих коліс) і косозубі (для нарізування коліс з косими зубцями). Зуборізними головками, у яких профіль робочої частини кожного різця являє собою копію западини між зубцями, одночасно вирізають усі западини зубчастих коліс.

ЗУБР, бізон європейський (Bison bonasus) — дикий сучасний представник родини *бичачих* у Європі. Має масивний тулуб, коротку та широку голову із зігнутими всередину і наперед рогами й довгу бороду. Довж. тіла самців до 3 м, висота в холці до 2 м, жива маса до 1 т; самки значно менші. Забарвлення темно-буре. На холці, шиї, грудях волосся здовжене і утворює гриву, особливо у самців. Статевої зрілості З. досягає на 3—4-му році життя. Парується в серпні — жовтні. Самка після бл. 9 міс. вагітності народжує одне теля, зрідка двійню. Тривалість життя З. до 35 років. Тварини стадні, живуть у лісах, живляться травою, листям, гілками дерев та кущів. Бл. 1—2 тис. років тому З. був поширений в Європі, а також на Кавказі, в Криму, Карпатах і Альпах. На поч. 20 ст. З. було бл. 2 тис. голів, а після 1-ї світової війни кількість їх зменшилась до 48 голів. Була розпочата робота щодо збереження і збільшення поголів'я, але її перервала 2-а світова війна. Тепер кількість З. зросла до 1000 голів, їх розводять в 25 країнах, в т. ч. США, Канаді, найбільше — в СРСР і Польщі. Створено нові стада З. у Біловезькій Пущі, в Карпатах, на Кавказі, в Приоксько-Терасному і Окському заповідниках РРФСР та ін. З. у 1965 і 1967 завезено у Львів., Волин., Київ., Ровен. обл. України. В Асканії-Новій одержано гібриди З. з *бізоном* американським (*зубробізони*).

ЗУБРИ́ЦЬКИЙ Денис Іванович (1777, с. Батятичі, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.— 1862) — укр. історик реакційного напряму, архівіст, етнограф. Працював в адм.-судових установах у сільс. місцевості Зх. Галичини. Член *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві, Археографічної комісії. Видав у Львові польс. мовою «Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві» (1837), написаний з позицій клерикалізму, і рос. мовою «Історію древнього Галицько-Руського князівства» (ч. 1—3, 1852—55). Виступав з позицій «*москвофілів*» проти тверджень польс.-шляхет. історіографії, що нібито Сх. Галичина і Зх. Волинь є одвічними польс. землями.

ЗУБРИ́ЦЬКИЙ Михайло (1856 — квітень 1919) — укр. етнограф ліберально-бурж. напряму, член *Наукового товариства імені Шевченка*. Вивчав побут *бойків*. Осн. праці: «Народний календар» (1900), «Верхня вовняна ноша українсько-руського народу в Галичині» (1908), «Селянські будинки у Мшанці Старосамбірського повіту», «Ходяки, обув селян Старосамбірського і Турчанського повітів» (1909).

ЗУБРИ́ЦЬКИЙ Никодим (1688—1724) — укр. гравер. Працював у Львові, Києві та Чернігові. Гравюри З. на біблійні та євангельські сюжети відзначаються рисами реалізму. Для жанрових композицій З. часто брав образи з нар. оповідань і легенд. Помітне місце в творчості З. посідає пейзаж. Збереглося бл. 400 гравюр З., з яких найвідоміші: «Облога Почаєва турками» (1704), цикл ілюстрацій до «Іфіки ієрополітики» (1712) та «Нового завіту» (1717).

ЗУБРОБІЗО́Н, бізонозубр — міжвидовий гібрид (помісь) *зубра* з *бізоном*. З. мають ознаки батьків, але крупніші від них і з більшою оброслістю передньої частини тіла. Вперше З. був виведений у 1907 в *Асканії-Новій* від самця зубра і самки бізона. З. плодючі при паруванні між собою, а також із зубром та бізоном. У 1940 група З.— самець і 4 самки з Асканії-Нової були переселені в Кавказький заповідник, де добре акліматизувались і дали численне потомство. З. є також в Нальчицькому лісомисливському г-ві (Кабардино-Балкарія).

ЗУБЧА́СТА ПЕРЕДА́ЧА — механічна *передача*, в якій енергія від ведучої ланки до веденої передається за допомогою зубчастих коліс. За взаємним розміщенням осей обертання коліс розрізняють З. п. (мал.) циліндричні, конічні, гвинтові; за кількістю послідовно зачеплених пар коліс — одно- і багато ступінчасті; за формою профілю зубців — евольвентні (див. *Евольвента і евольвента*) і неевольвентні; за розміщенням зубців у колесах — зовнішні і внутрішні; з прямими, косими і криволінійними зубцями. З. п. відзначаються високим ккд (0,97—0,99 у одноступінчастих), значною довговічністю і надійністю в експлуатації, компактністю. Застосовують їх як окремі агрегати — *редуктори* або як складові частини машин і механізмів. *Ю. О. Попченко.*

ЗУБЧА́СТЕ З'Є́ДНАННЯ, шліцьове з'єднання — з'єднання *деталей машин* за допомогою виступів (зубців), що входять у відповідні западини (шліці) сполучуваної деталі. За профілем зубців розрізняють З. з. (мал.) прямобічне (найпоширеніше), а також евольвентне (див. *Евольвента і евольвента*) і дрібнозубе трикутне. За умовами експлуатації З. з. поділяють на рухомі (ковзні), коли деталь, насаджена на вал, може переміщуватися в осьовому напрямі, і нерухомі.

ЗУГРЕ́С — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Харцизькій міськраді, на р. Кринці (прит. Міусу). Залізнич. ст. Орлова Слобода. Виник 1929—32 як робітн. с-ще, в зв'язку з будівництвом *Зуївської ДРЕС* (поблизу с. Зуївки). З 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (кінець жовтня 1941 — 3.IX 1943) у З. діяла підпільна група партизанського диверсійного загону «За Батьківщину». В З.— спеціалізоване підприємство «Донбасенергоспецремонт», Зуївські ДРЕС-2 та

експериментальна ТЕЦ (на базі кол. Зуївської ДРЕС); Зуївський енергомех. та Орлово-Слобідський щебеневий з-ди, ковбасна ф-ка, будинок побуту. 5 заг.-осв. і музична школи, Зуївський енерг. технікум, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка, 2 профілакторії, 8 мед. пунктів. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

ЗУ́ДОВ Вячеслав Дмитрович (н. 8.I 1942, м. Бор Горьк. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1976), полковник. Член КПРС з 1963. В 1963 закінчив Балашовське вище військ. авіац. училище льотчиків. У загоні космонавтів — з 1965. Разом з В. І. *Рождественським* здійснив (14—16.X 1976) політ на космічному кораблі «Союз-23». Портрет с. 313.

ЗУ́ЄВ Василь Федорович [1.I (12.I) 1754, Петербург — 7.I (18.I) 1794] — рос. природознавець та мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1779). У 1768—74 як учасник академічної експедиції під керівництвом П. С. *Палласа* досліджував Урал і Сибір. Здійснив подорож на Пд. Росії, яку описав у «Подорожніх записках від Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 роках». З. уперше описав заліз. руди в долині р. Саксагані (Криворіжжя), солоні озера між Полтавою та Кременчуком, склав карту Дніпровського лиману. З.— автор першого вітчизняного підручника з природознавства «Начерки природної історії...» (1786), праць із зоології та ін.

ЗУ́ЄВА Анастасія Платонівна [н. 5 (17).XII 1896, с. Спаське, тепер Тул. обл.] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1957). Творчу діяльність почала в 2-й студії МХТ (1916). З 1924 — в трупі МХАТу. Ролі: Матрьона («Воскресіння» за Л. Толстим), Коробочка («Мертві душі» за М. Гоголем), Домна Пантелеївна («Таланти і поклонники» О. Островського), Мар'я («Любов Ярова» Треньова). Знімалася в кіно («Ревізор», «Ювілей» та ін.). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 313.

ЗУ́ЇВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Харцизькій міськраді, на лівому березі р. Кринки (прит. Міусу), за 11 км від залізнич. ст. Харцизьк. 5,1 тис. ж. (1979). Дільниця Вільхівського гідровузла, племптахорадгосп «Зуївський», комбінат побутових послуг. Середня школа, поліклініка, 2 клуби, 2 б-ки. Засн. 1775.

ЗУ́ЇВСЬКА ДРЕС — теплова електростанція в м. Зугрес Донец. обл. Буд-во почато 1930. Перша черга ДРЕС потужністю 150 тис. кВт стала до ладу 1932, друга — 100 тис. кВт 1937, третя — 100 тис. кВт 1939. В 1937 на ДРЕС вперше в СРСР встановлено турбогенератор потужністю 50 тис. кВт. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 станцію було зруйновано. Відбудована протягом 1943—47. У післявоєнні роки потужність ДРЕС зросла до 380 тис. кВт. У 1978 на З. ДРЕС вироблено 178,9 млн. кВт · год електроенергії. В 1978 З. ДРЕС передано Всесоюзному теплотехнічному н.-д. ін-ту для проведення експериментальних робіт. В 1939 ДРЕС нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1975 почалося буд-во З. ДРЕС-2 (проектна потужність — 2400 тис. кВт). *О. С. Бурлака.*

ЗУЇХА Явдоха (справж. прізв.— Сивак Явдоха Микитівна; 1.III 1855, с. Кущинці, тепер Гайсинського р-ну Вінн. обл.— 19.I 1935, с. Зятківці, тепер тих самих району та області) — українська нар. співачка. Нар. у кріпацькій сім'ї. Була неписьменна. З дитинства поневірялася по наймах і заробітках. Від З. за рад. часу фольклорист Г. Т. *Тачцюра* записав понад 1000 пісень, багато прислів'їв, приказок, загадок, казок, ін. етнографічно-фольклорний матеріал. Серед пісень важливе місце посідають наймитські й заробітчанські, пісні про тяжку жіночу долю в дореволюц. час («Пісні Явдохи Зуїхи». К., 1965).

ЗУЙО́К — спільна назва кількох видів птахів роду сивка родини *сивкових*. З.— маленькі кулики, трохи більші за горобця. Забарвлення переважно сірувато-буре з темними плямами, черево — біле. Живуть З. гол. чин. по узбережжях річок, озер, морів. Гніздо на землі. Кладка з 4 плямистих яєць. Живляться З. комахами та ін. безхребетними. Поширені майже на всіх континентах. В СРСР — 9 видів, з них в УРСР — 4: галстучник, або великий З. (Charadrius hiaticula), малий галстучник, або малий З. (Ch. dubius), морський З. (Ch. alexandrinus) і дуже рідко — товстодзьобий З. (Ch. leschenaultii).

М. А. Воїнственський.

ЗУ́ЛУ, амазулу, зулуси — народ, який живе переважно в провінції Наталь у ПАР, де становить основну частину афр. населення. Заг. чисельність — 5,4 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — зулу, належить до мов *банту*. Релігія більшості З.— культи предків і сил природи. На поч. 19 ст. у зв'язку з загрозою англо-бурського вторгнення З., об'єднавшись у союз племен, створили армію, що чинила опір завойовникам. У 1887 З. поневолені англ. колонізаторами. В 1906 відбулося антиангл. повстання З. На сучас. етапі вони продовжують разом з ін. корінним населенням ПАР боротьбу проти расизму й *апартеїду*. Осн. заняття З.— землеробство й скотарство, частина працює наймитами на фермах і плантаціях, а також у промисловості.

ЗУЛЬФІ́Я [справжнє прізв.— Ісраїлова Зульфія; н. 1 (14).III 1915, Ташкент] — узбецька рад. письменниця, нар. поетеса Узбекистану. Член КПРС з 1953. Друкуватися почала 1932. Поезії З. присвячені розкріпаченій жінці Сходу (зб. «Дівочі пісні», 1939; «Хулькар», 1947; «Розмова з по-

Зурна.

другами», 1953), боротьбі за мир, дружбі народів (зб. «Близькі моєму серцю», 1958; «Серце в дорозі», 1966), рідній природі. Автор поем («Його називали Фархадом», «Поема вогню і дороги» та ін.), лібретто опери «Зейнаб і Аман» (за поемою Х. Алімджана), публіцистичних статей. Перекладала твори Т. Шевченка. Міжнар. премія ім. Джавахарлала Неру (1968). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1975. *З. У. Умарбекова.*

ЗУРНА́ (перс. сурна, сурнай, букв.— святкова флейта) — духовий тростинний музичний інструмент. За формою і звуковидобуванням близька до *гобою* і є однією з його попередниць. Поширена серед народів Кавказу, Середньої Азії, в країнах зарубіжного Сходу.

ЗУ́СТРІЧНИЙ БІЙ — різновидність наступального бою, в якому обидві сторони намагаються виконати поставлені завдання наступом. З. б. може виникнути на марші при зіткненні з противником, у ході розвитку наступу при відбитті контратак і контрударів противника, в обороні — при проведенні контратак і контрударів, при знищенні повітр. і мор. десантів. Він характеризується неясністю обстановки, швидкоплинністю і рішучістю дій сторін. Умовами успіху З. б. є безперервна розвідка, своєчасне прийняття рішення і доведення завдань до військ, випередження в завданні вогневих ударів і розгортанні гол. сил для атаки у фланг і тил противника. З. б. може перерости в зустрічну битву, в оборонний бій, відхід і переслідування.

ЗУСТРІ́ЧНИЙ ПЛАН — одна з важливих і необхідних стадій системи соціалістичного планування, що відображає участь широких мас трудящих у безпосередньому управлінні виробництвом. Виникнувши в ході *соціалістичного змагання* за дострокове виконання першого п'ятирічного плану (на Ленінградському з-ді ім. К. Маркса, липень 1930), З. п. із змінно-зустрічного зобов'язання (плану) розвинувся в зустрічний *техпромфінплан* підприємства, а потім поширився на всі галузі нар. г-ва СРСР. Зустрічне планування стало могутнім засобом прискорення зростання рад. економіки на базі введення додаткових резервів. Мобілізуюча роль його ще більше зросла в умовах розвинутого соціалізму. Зустрічне планування полягає в тому, що ще до остаточного затвердження завдань підприємствам і об'єднанням на п'ятирічку в цілому і поточний рік, їхні колективи, ретельно виявивши резерви, зобов'язуються випустити більше доброякісної продукції і з меншими затратами, ніж передбачено завданнями, що надійшли з вищестоящих орг-цій. Визначаються й шляхи виконання більш напруженого плану — підвищення продуктивності праці, ефективне використання матеріальних і фінанс. ресурсів, боротьба з втратами. Додаткові можливості підвищення

Н. Зубрицький. Рівність у дружбі. Гравюра з «Іфіки ієрополітики» львівського видання. 1760.

Зубр.

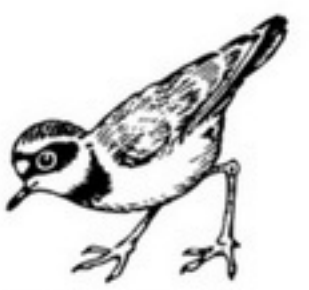

Зуйок. Малий галстучник.

Зяблик.

ефективності виробн. включаються самими підприємствами в проект нар.-госп. плану. Після погодження й затвердження З. п. стає законом, тобто планом, обов'язковим для всіх. З. п. поєднує централізоване керівництво з ініціативою колективів, що відповідає принципам загальнонар. д-ви. Велике значення має наук. координація З. п. не лише всередині країни, а й з планами ін. соціалістичних країн, де вони також дістали широке застосування. Це дає можливість ще більшою мірою поєднувати досягнення наук.-тех. революції з перевагами соціалістичної системи господарювання.

Г. П. Жеребкін.

Е. Зюсс.

ЗУ́Я — річка в Крим. обл. УРСР, права притока *Салгиру*. Довж. 55 км, площа бас. 421 км². Бере початок на пн. схилах Кримських гір. У верхів'ї має гірський характер. Улітку пересихає.

ЗУ́Я — селище міського типу Білогірського р-ну Крим. обл. УРСР, на р. Зуї, за 21 км від Сімферополя. 4,7 тис. ж. (1978). В З.— винозавод з консервним цехом, хлібозавод, виробниче відділення райсільгосптехніки, будинок побуту. Поблизу с-ща — філіал Всесоюзного ін-ту ефіроолійних культур з ефіроолійним з-дом. Середня школа, лікарня, поліклініка; будинок культури, клуб, кінотеатр, бібліотека.

ЗЧЕ́ПЛЕННЯ ГЕ́НІВ — сумісне передавання нащадкам двох або більше *генів* у тих самих комбінаціях, в яких вони були у батьків. Пояснюється локалізацією відповідних генів у одній *хромосомі* (тобто в одній групі зчеплення) і неможливістю випадкового перекомбінування їх у процесі *мейозу*. З. г. відкрито англ. генетиками У. Бетсоном і Р. Пеннетом (1906), які при схрещуванні рослин спостерігали порушення закону незалежного комбінування ознак (див. *Менделя закони*). З. г. буває неповним, коли внаслідок *кросинговеру* відбувається перерозподіл генів, що входять до групи зчеплення, між гомологічними (парними) хромосомами; повним — при відсутності кросинговеру. Явище З. г. дає змогу пояснити, чому деякі ознаки людини, як і ін. організмів, часто успадковуються разом.

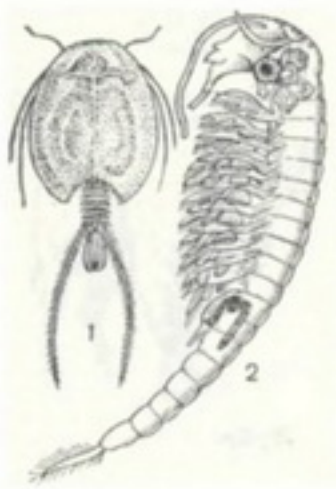

Зяброногі ракоподібні: 1 — щитень Triops cancriformis; 2 — зяброніг Branchipus stagnalis.

ЗЧІПЛЯ́НКИ — клас зелених водоростей; те саме, що й *кон'югати*.

ЗЧЛЕНУВА́ННЯ — сполучення кісток або хрящів між собою, що має певну рухливість. Залежно від ступеня рухливості розрізняють З. діартрози, або рухливі (напр., *суглоби*), і синартрози, або малорухливі (безперервне з'єднання кісток без суглобової щілини — напр., кісток черепа).

ЗЮСС (Suess) Едуард (20.VIII 1831, Лондон — 26.IV 1914, Відень) — австрійський геолог. У 1852 закінчив Віденський політехнікум. У 1857—1901 — професор Віден. ун-ту; 1898—1911 — президент Віден. АН. Вивчав геол. будову й тектоніку Альп, Апеннін тощо. Його тритомна праця «Лице Землі», в якій використано фактичні дані, надіслані з ін. країн, зокрема рос. геологами І. Д. *Черським*, І. В. *Мушкетовим*, В. О. *Обручевим* та ін., є синтезом відомостей про геол. будову Землі на рубежі 19—20 ст.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ И
Сінаїська	𐤉
Фінікійська	𐤉 𐤉 𐤉 𐤉
Давньогрецька	𐤉 Η
Візантійська	Η Ή ή Ϋ η
Латинська	𐤉 Η Ч Ϟ
Романська	Η h Κ ħ
Готична	𐤉 h ϟ ſ
Кирилиця	Н н Н н
Глаголиця	⚒ ⚒ ⚒
Російська й українська	И и Ϋ и

ЗЯ́БЛЕВИЙ ОБРОБІ́ТОК ГРУ́НТУ — літньо-осінній основний *обробіток грунту* (після *збирання врожаю*) під весняний посів майбутнього року, а також під *чорний пар*. З. о. г. створює умови для поліпшення водно-повітряного й поживного режимів грунту, є дуже дійовим засобом знищення бур'янів, шкідників та збудників хвороб с.-г. рослин. Розрізняють 3 осн. види З. о. г.: після зернових та ін. культур суцільного посіву; після просапних культур; на задернілих площах. При З. о. г. після зернових та ін. культур суцільного посіву здебільшого застосовують такі 4 варіанти: 1) Оранка поля після попереднього (одноразово з збиранням урожаю) *лущення стерні*. Під оранку вносять органічні й мінеральні добрива, а на кислих грунтах — і вапно під лущення. Час оранки та її глибину визначають агрономи, виходячи з конкретних грунтово-кліматичних і погодних умов, стану поля та особливостей наступних культур. 2) Так само, як в першому варіанті, оранка поля після попереднього лущення стерні, але з обов'язковим наступним напівпаровим (див. *Напівпар*) З. о. г. в р-нах достатнього зволоження. 3) Поліпшений або комбінований варіант З. о. г.— два лущення, обробіток культиваторами і боронами у міру потреби, оранка (в зоні нестійкого та недостатнього зволоження). 4) Розпушування грунту (спеціальними знаряддями) без перевертання його верхнього шару, із залишенням стерні на поверхні для захисту грунту від вітрової *ерозії* (запроваджують у Казахстані, Зх. Сибіру, пд.-сх. р-нах Європейської тер. СРСР, зокрема на Пд. України). При З. о. г. після просапних культур, якщо поле чисте від бур'янів і добре розпушене, лущення не провадять, а відразу слідом за збиранням урожаю орють; після збирання кукурудзи та соняшнику (для подрібнення післяжнивних решток і кращого їх загортання під час оранки) провадять лущення, як і на забур'янених полях. З. о. г. на задернілих площах — це культурна оранка (див. *Оранка*), при якій на дернині створюються найкращі водно-повітряний і поживний режими грунту та найсприятливіші умови для росту і розвитку с.-г. культур.

С. С. Рубін.

ЗЯ́БЛИК (Fringilla coelebs) — птах родини *в'юркових*. Довж. тіла до 17 см, маса до 23 г. Голова сіра з синюватим відтінком, спина коричнева, поперек зеленувато-жовтий, низ (у самців) рожево-червоний, на крилах темні й білі смуги. Самка забарвлена тьмяніше за самця. Поширений в Європі, Пн.-Зх. Африці, Зх. Азії. В СРСР численний, на Україні — звичайний гніздовий птах скрізь, де є деревна рослинність. Гніздо на дереві. За рік 1—2 кладки по 4—7 яєць. Живиться З. насінням рослин і комахами. Самці добре співають, через що З. часто утримують у клітках. Іл. с. 315.

ЗЯ́БРА — тонкостінні вирости тіла, які виконують функцію *дихання* у водяних тварин, що дихають розчиненим у воді киснем. Поглинають розчинений у воді кисень і виділяють вуглекислий газ. З. мають різні будову й походження. У безхребетних З. зовнішні — перисті, гребінчасті або нитчасті вирости на різних ділянках тіла. У хордових тварин З. внутрішні, завжди пов'язані з *глоткою*. У риб З.— складчасті, багаті на кровоносні судини вирости (зяброві пелюстки), розташовані на перегородках між зябровими щілинами (в акул) або безпосередньо на зябрових дугах (у костистих риб). У личинок деяких риб (напр., в'юнів, поліптеруса, дводишних) та земноводних і навіть у деяких дорослих земноводних (сирени, протеї) З. зовнішні.

ЗЯБРОДИ́ШНІ, зябродихаючі (Branchiata) — підтип безхребетних тварин типу *членистоногих*. Включає єдиний клас — *ракоподібних*.

ЗЯБРОНО́ГІ РАКОПОДІ́БНІ (Branchiopoda, синонім Euphyllopoda) — ряд нижчих *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,5—10 см) частково або повністю вкрите хітиновою раковиною (у зяброногів її немає), сегментоване. Кожен сегмент грудей має пару листоподібних ніжок із зябровими придатками (звідси й назва). Сучасних З. р. поділяють на 2 ряди: зяброноги (Anostraca) і листоногі раки (Phyllopoda). Відомо бл. 800 видів, пошир. у всіх частинах світу. Населяють майже виключно внутр. водойми, у т. ч. пересихаючі. Розмноження статеве та партеногенетичне (див. *Партеногенез*). Розвиток прямий або з *метаморфозом*. Яйця більшості видів при висиханні або промерзанні не втрачають здатності до розвитку. Живляться З. р. мікроорганізмами, *детритом*, іноді рослинами. Більшість видів є кормом для риб. Щитні ушкоджують посіви рису.

М. Л. Підгайко.

И

И — десята буква укр. алфавіту. Є в більшості алфавітів, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. Сучас. вигляду набула в 14 ст. В укр. алфавіті, починаючи з «*Русалки Дністрової*» (1837), вживається на позначення голосного, що виник із давньорус. ъı та и (укр. «мити», «милий» з давньорус.— «мыти», «милый»). В сучас. укр. мові

буквою «и» позначають голосний переднього ряду високого (обниженого) підняття. На початку слів буква «и» в укр. мові не пишеться. Винятком є кілька слів, здебільшого власних назв, з ін. мов.

ИЧ-ОБА́, Трибратні кургани — три великі кургани на Пд. від Керчі. Розкопували їх 1966—67. Частину поховань у курганах пограбовано в давнину. Інтерес становить непограбоване поховання двох знатних жінок у кам'яному склепі. При розкопках знайдено численні золоті й срібні прикраси, грец. столовий посуд, амфори тощо. В другому кургані досліджено парне поховання чоловіка й жінки в дерев'яному саркофазі. Знайдено залізні наконечники списів, унікальні щодо стану збереження залишки дерев'яного лука й дерев'яних стріл з бронзовими наконечниками, грец. розписний посуд тощо. Поховання, які датують 4 ст. до н. е., належали представникам знаті *Боспорської держави.*

і

І — одинадцята буква укр. алфавіту. Є в деяких алфавітах, створених на слов'яно-кириличній, а також в алфавітах на латинській графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. В укр. алфавіті, починаючи з «Грамматики малороссийского наречия» О. П. Павловського (СПБ, 1818), буквою «і» позначають голосний, що виник з давніх ѣ, з о та·е в новозакритому складі. В сучас. укр. мові цією буквою позначають голосний переднього ряду високого підняття, а на початку деяких слів, залежно від вимови, крім звичайного «і», також звук «і» з більшим чи меншим наближенням до «и» (і"нший, і"рій або и'нший, и'рій тощо).

ІБА́ДАН — місто на Пд. Зх. Нігерії, адм. ц. штату Ойо. Вузол з-ць і автошляхів. 847 тис. ж. (1975). Підприємства хім., харч., деревообробної пром-сті. Кустарні промисли. Торгівля бобами какао. Ряд н.-д. установ. Університет.

ІБА́РРУ́РІ ГО́МЕС (Ibárruri Gómez) Долорес (н. 9.XII 1895, с-ще Гальярта, пров. Біскайя)— діяч icп. й міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї гірника. З 1917 брала участь у соціалістичному русі, редагувала робітн. газети і виступала в них під псевдонімом Пасьйонарія. Одна з організаторів Компартії Іспанії (КПІ; 1920). З 1930 — член ЦК, з 1932 — Політбюро (з 1960 — Виконкому, з 1978 — Постійної комісії Виконкому) ЦК КПІ. В 1932—42 — секретар ЦК КПІ. Не раз зазнавала арештів. У 1935 обрана канд. в члени Виконкому Комінтерну. З 1936 — депутат, з 1937 — віце-голова парламенту респ. Іспанії. Одна з керівників національно-революційної війни іспанського народу 1936—39 проти фашизму. В 1939 емігрувала до СРСР. З 1942 — ген. секретар, з 1960 — голова КПІ. З 1945 — віце-голова, з 1964 — почесний віце-голова Виконкому Міжнар. демократичної федерації жінок. В 1977, після легалізації КПІ, повернулася в Іспанію, була обрана депутатом парламенту. Автор праць з питань міжнар. комуністичного руху. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1964. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями СРСР.

ІБЕ́РИ — давні племена, які населяли спочатку територію Сх. і Пд. Іспанії, а згодом розселилися на значну частину Піренейського півострова. В 5—3 ст. до н. е. І. були завойовані карфагенянами, в 3—2 ст. до н. е.— римлянами. В 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. поступово романізувалися.

ІБЕРІ́ЙСЬКІ ГО́РИ — гори на Пн. Сх. Піренейського п-ова, в Іспанії. Довж. бл. 440 км, шир. 100—250 км. Вис. до 2313 м (г. Монкайо). Поширений *карст.* Родовища заліз. руд. На схилах — ксерофітні чагарники, подекуди — соснові, букові та дубові ліси.

ІБЕРІ́ЙСЬКО-КАВКА́ЗЬКІ МО́ВИ — див. *Кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови.*

ІБІСОВІ (Plegadidae, синонім — Ibididae) — родина птахів ряду *лелекоподібних.* Довж. тіла 51—83 см, маса 0,5—2 кг. Мають довгий, зігнутий дугою до низу дзьоб (крім *колпиць*, у яких він прямий і розширений на кінці), передня частина голови (іноді вся голова) і шия неоперені, ноги довгі, передні три пальці з'єднані невеликою плавальною перетинкою. У родині 20 родів з 32 видами, поширпереважно в тропіках. В СРСР 4 види, з них в УРСР— 2: коровайка і колпиця. Моногамні (див. *Моногамія* у тварин) птахи, гніздяться колоніями поблизу води. Гнізда на деревах або в очереті, в кладці 3—5 яєць. Живляться переважно водяними комахами та ін. безхребетними, деякі — мальками риб, жабами тощо. Викопні рештки І. відомі починаючи з еоценових відкладів. *О. Б. Кістяківський.*

ІБЛЬ (Ybl) Міклош (6.IV 1814, Секешфегервар — 22.I 1891, Будапешт) — угорський архітектор. Навчався в Політех. ін-ті у Відні (1831) та в АМ у Мюнхені (поч. 1840-х рр.). Працював у дусі неоренесансу й необарокко. Серед споруд: палац Каройї (1863), митниця (1870—74), Оперний театр (1875—84), базиліка (1867—91), зх. крило королівського палацу (1880—91), всі — в Будапешті; церква та школа у Фоті (1845—55).

ІБН-АЛЬ-АСІ́Р (Ізз-ад-дін Абу-ль-Хасан Алі; 12.V 1160, Джезірат-ібн-Омар — 1233 або 1234, Мосул) — арабський історик. Навчався в Мосулі, Єрусалимі та Дамаску. Автор праці «Досконалий в історії», або «Повна історія» (12 томів, виклад до 922—923 — переробка «Історія» *Табарі*, далі до 1231 — самостійна праця), біографічного словника сподвижників *Мухаммеда* і твору з історії правителів Мосула. Уривки з творів І.-а-А. в рос. перекладі є в працях А. Ю. *Кримського.*

ІБН-БАТТУ́ТА Абу Абдаллах Мухаммед Ібн-Абдаллах аль-Лаваті ат-Танджі (24.II 1304, Танжер — 1377, Фес) — арабський мандрівник, купець. Протягом 1325—53 відвідав багато країн Європи, Азії і Африки. Був у Криму, пд. областях сучас. України. Залишив записки про свої подорожі — «Подарунок споглядачам про дива міст та чудеса подорожей», які є цінним істор. джерелом. Інтерес становлять записи І.-Б. про його перебування у *Золотій орді* (зокрема, в Криму і при дворі хана *Узбека*).

ІБН-МІСКАВА́ЙХ (Ібн-Міскавейх, Абу Алі Ахмед Ібн-Мухаммед; р. н. невід.—п. 1030) — арабський історик і філософ. Автор праці з заг. історії — «Книги досвідів народів». Вона містить відомості про захоплення племенем русів 944 м. Бердаа в Сх. Закавказзі. Складав трактати з філософії та етики.

ІБН-РУ́СТЕ (Ібн-Руста, Ібн-Даста Абу Алі Ахмед Ібн-Омар; кін. 9 — поч. 10 ст.) — арабський енциклопедист. За походженням перс з Ісфагана. Подорожував (903) до Мекки, знав Іран та Середню Азію. Автор енциклопедії «Книга дорогоцінних скарбів». Збереглась лише остання, сьома частина, в якій доводиться сферичність Землі, подаються істор.-геогр. відомості, в т. ч. і про слов'янські народи.

ІБН-РУШД [Ібн-Рошд Абу-ль-Валід Мухаммед Ібн-Ахмед (латинізоване — Аверроес; 1126, Кордова — 10.XII 1198, Марракеш, Марокко)]— арабський філософ, лікар. Поклав початок *аверроїзму.* І.-Р. був коментатором творів *Арістотеля,* створив власну філос. систему. В трактаті «Спростування спростування» відкинув нападки теологів на філософію, захищаючи права розуму в пізнанні. Відстоював вчення про *двоїсту істину.* Стверджував вічність і нестворюваність матерії і руху. Визнаючи буття бога, І.-Р. вважав, що воно не передує буттю матерії, а «співвічно» йому. Заперечував існування безсмертної душі й доводив, що безсмертним може бути лише заг. розум людства. Вчення І.-Р. жорстоко переслідувалось мусульманськими і християнськими церковниками. Його твори справили значний вплив на розвиток європ. філософії, зокрема на творчість *Сігера Брабантського.* Ідеї І.-Р. викладали на лекціях з філософії в *Київській академії.* І.-Р.— автор енциклопедичної мед. праці Кітаб аль-колліят (загальний посібник з медицини) та ін.

Літ.: История философии, т. 1. М., 1957.

ІБН-СІ́НА [Абу Алі Хусейн Ібн-Абдаллах (латинізоване Авіценна; 980, с. Афшана, біля Бухари — 18.VI 1037, Хамадан)] — учений, філософ, природознавець, лікар і поет таджицького народу, народів Середньої Азії та Ірану. Жив і

Д. Ібаррурі Гомес.

Ібн-Рушд. Мініатюра з рукопису його творів.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ І
Давньосиметська	4 1
Сінайська	5
Фінікійська	2 7 ~
Давньогрецька	2 5 2 1
Візантійська	1 1 2 2
Латинська	1 J i i
Романська	1 i J i
Готична	J i J i
Кирилиця	1 1 1 1
Глаголиця	8 8
Російська (до 1918) і українська	1 i J i

Ібн-Сіна.

А. І. Ібрагімов.

М. А. Ібрагімов.

С. І. Ібраїмов.

працював у Бухарі, після завоювання її тюрками (999) переїхав до Хорезму; з 1012 — в Ірані. І.-С. належить понад 300 творів. Найважливішими філос. працями є «Книга зцілення» і «Книга знання». За І.-С., началом буття є дві субстанції: матеріальна й ідеальна. Виникаючи шляхом *еманації* з божества, світ за своєю суттю є матеріальним. *Матерія* так само вічна, як і *бог*. Однак лише бог має абс. існування, усе ж інше само по собі — тільки можливе й стає дійсним завдяки богові. В світі панує природна необхідність. Рух, за І.-С., є невід'ємною властивістю матерії. Пізнання, за І.-С., зумовлено вічним існуванням космічного, потенціального розуму, але воно здійснюється за допомогою чуттєвого досвіду, спостережень та експерименту. І.-С. досліджував проблеми руху, інерції, походження тваринного світу, утворення гір тощо. Класифікація мінеральних тіл, створена І.-С., визнавалась наукою до середини 18 ст. У праці «Канон лікарської науки», що була гол. джерелом мед. знань протягом ряду століть, І.-С. вперше описав будову ока, дав чіткі уявлення про менінгіт та апоплексію, виклав вчення про т. з. соки (кров, лімфу, жовч), основи анатомії людини, розглянув причини і симптоми хвороб. І.-С. розробив вчення про раціональне харчування тощо.

Поряд з наук. спадщиною збереглися нечисленні вірші араб. мовою і мовою фарсі, найзначніший з них — велика «Касада про душу». Характерні риси поезій І.-С. — афористичність, художня виразність. Більшість його віршів мовою фарсі написана у формі *рубаї*. Виступав і як теоретик літератури.

Літ.: Терновский В. Н. Ибн Сина (Авиценна). М., 1969.

ІБН-ФАДЛА́Н Ахмед Ібн-Аббас (рр. н. і см. невід.) — арабський мандрівник і письменник 1-ї пол. 10 ст. У 921—922 як секретар посольства багдадського халіфа здійснив подорож з Багдада через Бухару і Хорезм до *Булгарії*. В книзі-звіті про подорож, що дійшла до нас в уривках, подав відомості про *огузів*, башкирів, булгар, плем'я русів та ін., опис Хорезму. Описав зовн. вигляд і побут русів, їхню торгівлю, релігію, організацію і озброєння війська. Дослідження книги І.-Ф. про його подорож на Волгу належить укр. історикові А. П. *Ковалівському*.

ІБН-ХАЛЬДУ́Н (Ібн-Халдун Абдуррахман Абу Зейд Ібн-Мухаммед; 27.V 1332, Туніс — 17.III 1406, Каїр) — арабський історик і філософ. Послідовник *Ібн-Рушда*. У 1349—75 обіймав різні посади при дворах правителів Тунісу, Фесу, Гранади, Біджайї. В 1379 повернувся до Тунісу; 1382, переслідуваний духівництвом, утік до Єгипту. Автор «Книги повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі». Був одним з перших мислителів, що намагалися створити філософію історії. Різницю в способах життя людей пов'язував з геогр. середовищем.

ІБН-ХА́УКАЛЬ (Абу-ль-Касім Ібн-Хаукаль ан-Насібі; рр. н. і см. невід.) — арабський географ і мандрівник 10 ст., купець. Автор «Книги шляхів і держав», або «Книги картини Землі» (977). І.-Х. переказує оповідання про три «види» русів. Дає опис міст Куяби (Київ), Слави (Новгород) і загадкової Арси; згадує про розгром волзьких булгар і хозарів русами бл. 969 (на думку дослідників, це відбулося під час походу київ. князя *Святослава Ігоровича*).

ІБН-ХОРДА́ДБЕГ (Ібн-Хурдазбіг Абу-ль-Касім Убайдаллаг Ібн-Абдаллаг; бл. 820 — бл. 912)— арабський географ і письменник, за походженням перс. Автор праці «Книга шляхів і держав», де описано шляхи й деякі геогр. пункти Багдадського халіфату та навколишніх країн. І.-Х.— найдавніший з відомих нам араб. письменників, що писав про сх. слов'ян, русів, про маршрути руських купців до пд. країн, про їхнє перебування у Багдаді. В книзі є виклад геоцентричної системи Птолемея.

ІБН-ЮНУС (Ібн-Юніс; 950—1009) — арабський астроном. Вів спостереження в обсерваторії поблизу Каїра, на основі яких склав астр. таблиці руху Місяця, Сонця та планет. І.-Ю. уточнив значення прецесійної сталої та кута нахилу *екліптики* до екватора, удосконалив методи розв'язування плоских та сферичних трикутників, поліпшив *гномон* і довів, що його тінь показує висоту над горизонтом верхнього краю сонячного диска, а не його центра.

ІБО, ігбо — народ, який живе у Сх. Нігерії. Чисельність — понад 12 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — ібо, належить до групи ква конго-кордофанської сім'ї мов. Частина І. зберігає місц. традиційні вірування, решта — християни (переважно католики). Осн. заняття І.— землеробство, тваринництво, ремесла; частина І. працює на пальмових і каучук. плантаціях і в пром-сті. Див. також *Нігерія*.

ІБРАГІ́МОВ Алі Ізмайлович [н. 18.IX (1.X) 1913, с. Усть-Кара, тепер Читин. обл.] — держ. і парт. діяч Азербайджанської РСР. Член КПРС з 1943. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Азерб. індустріальний ін-т (1937). В 1938—40 — в Рад. Армії. В 1941—43 — в Баку гол. інженер маш.-буд. з-ду ім. 1 Травня, 1943—45 — директор маш.-буд. з-ду імені С. М. Кірова. В 1945—46 працював у Бакинському міськкомі партії. В 1946—48 — керуючий трестом «Азнафтомаш». У 1948—50 — на відповідальній роботі в ЦК КП(б) Азербайджану. В 1950—53 — голова, 1953—54 — перший заст. голови, 1954—63 — голова Держплану Аз. РСР (одночасно 1957—58 — заступник Голови Ради Міністрів Аз. РСР). У 1963—65 — голова Планової комісії Закавказ. екон. р-ну (Тбілісі). В 1965—70 — перший заст. Голови, з квітня 1970 — Голова Ради Міністрів Аз. РСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ІБРАГІ́МОВ Галімджан Гірфанович [28.II (12.III) 1887, с. Султанмуратово, тепер Аургазінського р-ну Башк. АРСР — 21.I 1938] — татарський рад. письменник, громадський діяч. Герой Праці (1928). Член Комуністичної партії з 1917. Проводив революц. роботу на Україні 1912—13. Автор оповідань з життя тат. народу в роки революції 1905—07, громадян. війни й відбудовного періоду; романів «Наші дні» (1920), «Дочка степу» (1924), «Глибоке коріння» (1928). І. належать праці з мовознавства, історії л-ри. Присвятив Т. Шевченкові статтю «Поет-борець» (1914).

Літ.: Карімуллін А. Статті Галімджана Ібрагімова і Муси Джаліля про Шевченка. «Вітчизна», 1962, № 3.

ІБРАГІ́МОВ Мірза Аджар-огли [н. 15 (28).X 1911, с. Еве Сарабської провінції, Пд. Азербайджан] — азербайджанський рад. письменник, державний і громад. діяч, акад. АН Аз. РСР (1945), нар. письменник Азербайджану (1961). Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1930. Після поїздок по РРФСР і Україні видав зб. нарисів «Країна гігантів» (1932). Автор п'єс «Хаят» (пост. 1937), «Мадрід» (пост. 1938), «Махаббет» (пост. 1942), «Селюк» (пост 1962), «Дон Жуан (1976); романів «Настане день» (1948; Держ. премія СРСР, 1951), «Злиття вод» (1956), роману-епопеї «Перване» (1969—70). Публіцистичні статті з питань мови й л-ри. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Злиття вод. К., 1969; Перване. К., 1979; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—2. М., 1972.

ІБРАГІ́МОВ Хабібулла Калимуллович [17 (29).XII 1894, Оренбург — 16.III 1959, Уфа] — башкирський рад. драматург і композитор, засл. діяч мистецтв Башк. АРСР (1951). Автор муз. комедій «Черевички» (1921), «Зятенько» (1947), п'єс з життя Рад. Башкирії («Партизани», «Подарунки», «Парубок з міста», «Чабан Шарафі» та ін.), пісень.

ІБРАЇ́МОВ Султан Ібраїмович (н. 20.IX 1927, с. Алчалуу, тепер Чуйського р-ну Кирг. РСР) — партійний і держ. діяч Кирг. РСР. Член КПРС з 1954. Н. в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав 1943, був колгоспником, трактористом, гідротехніком. З 1954 після закінчення Ташкентського ін-ту інженерів іригації та механізації с. г.— на наук. роботі. З 1957 — на парт. роботі. В 1961—66 — міністр меліорації і водного г-ва Кирг. РСР. З 1966 — секретар ЦК Компартії Киргизії. В 1968—78 — перший секретар Ошського обкому партії. З серпня 1978 — Голова Президії Верховної Ради Кирг. РСР, з січня 1979—Голова Ради Міністрів Кирг. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ІБСЕН (Ibsen) Генрік (20.III 1828, Шієн — 23.V 1906, Крістіанія, тепер Осло) — норвезький драматург. Літ. діяльність почав у 50-і

рр. У 1857—62 — керівник норв. нац. театру в Крістіанії. В істор. драмах «Пані Інгер із Естрота» (1855), «Вояки в Гельгелані» (1858; в укр. перекл.— «Велетні Півночі», 1930), «Боротьба за престол» (1863) відчутний відгомін європ. романтизму. У філософсько-символічних поетичних драмах «Бранд» (1866) і «Пер Гюнт» (1867) викривав норв. бурж. лібералізм. Гостро критичні, реалістичні п'єси «Підпори суспільства» (1877), «Ляльковий дім» (1879), «Примари» (1881), «Ворог народу» (1882) принесли І. світову славу. В драмах «Дика качка» (1884), «Росмерсгольм» (1886), «Жінка з моря» (1888), «Гедда Габлер» (1890) з'являються елементи символіки, особливо характерні для творів останнього періоду: «Будівничий Сольнес» (1892), «Маленький Ейольф» (1894) та ін. З 1907 п'єси І. йшли на укр. сцені, зокрема в *Театрі товариства «Руська бесіда»* (Львів), театрах ім. Т. Шевченка (Харків), ім. І. Франка (Київ) та ін. Серед перших перекладачів творів І. укр. мовою — А. *Крушельницький*, М. *Грінченко*.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 2—3. Х.—К., 1930—32; Вибране. К., 1956; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1956—58; Драмы.— Стихотворения. М., 1972. *Літ.:* Франко І. «Ворог народу» Г. Ібсена. В кн.: Франко І. Про театр і драматургію. К., 1957; Українка Л. Новейшая общественная драма. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977; Адмони В. Г. Генрик Ибсен. М., 1956; Шайкевич Б. А. Ибсен и русская культура. К., 1974; Хейберг Х. Генрик Ибсен. Пер. с норв. М., 1975; Моршинер М. ІС., Житомирская З. В. Генрик Ибсен. Биобиблиографический указатель. М., 1956.

О. Д. Сенюк.

ІВАЇ Акіра (н. 25.IV 1922, префектура Нагано) — профспілковий діяч Японії. З 1946 бере участь у робітн. русі. В 1955—70 — генеральний секретар Генеральної ради профспілок Японії. З 1956 — член Соціалістичної партії Японії. З 1972 — віце-президент Т-ва японо-рад. дружби. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

ІВАЙЛА ПОВСТАННЯ 1277—80 — селянське повстання в Болгарії. Виникло в умовах наростання феод. гніту і постійних нападів ногайських татар. Повстанці розгромили кочовиків, потім армію болг. царя Костянтина Асеня, 1278 захопили Тирново. Керівник повстання пастух Івайло був проголошений царем. За допомогою Візантії болг. феодали придушили повстання. Івайло загинув.

ІВАКІН Юрій Олексійович [н. 24. XII 1916 (6.I 1917), м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — український рад. літературознавець, письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1940). Осн. праці присвячені творчості Т. Шевченка. Автор збірок літ. пародій і фейлетонів: «Парнаський цирульник» (1970), «Пародії» (1971), «Пересмішки» (1973), «Гіперболи» (1975), «Від велічкого до смішного...» (1979). Нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня, медалями.

Тв.: Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. К., 1964; Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр. К., 1968; Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975 [у співавт.].

В. П. Лета.

ІВАН (рр. н. і см. невід.) — ігумен Києво-Печерського монастиря, можливий автор Початкового літописного зведення (1093—95), яке стало основою *«Повісті временних літ»*. У 1093 І. висланий Святополком до Турова.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ІВАН I (Іван Данилович Калита; р. н. невід.— п. 31.III 1340) — князь московський з 1325, великий князь владимирський 1328—40. Онук *Олександра Невського*. Прізвисько «Калита» (грошовий мішок) дістав за багатство і заощадливість. Одним з перших почав об'єднувати пн.-сх. рус. землі навколо Москви. Ведучи обережну політику щодо *Золотої орди*, домігся припинення тат. наскоків на підвладні йому землі. Переніс резиденцію митрополита з Владимира до Москви (1325). Діяльність І. І сприяла зміцненню могутності Моск. князівства.

ІВАН III (Іван Васильович; 22.I 1440 — 27.X 1505, Москва) — великий князь московський з 1462. За його правління завершилося складання осн. території *Російської централізованої держави*. В результаті воєн 1487—94 і 1500—03 проти *Великого князівства Литовського* до Москви також відійшли Чернігів, Новгород-Сіверський, Гомель та деякі ін. міста. За І. III почав складатися централізований апарат держ. влади (див. *Прикази*), проведено кодифікацію законів (*Судебник 1497*), зміцнено армію, розширено помісне землеволодіння, зросло політ. значення *дворянства*. Водночас посилилася кріпосна залежність селян (див. *Юріїв день*). Найголовнішим досягненням за князювання І.III було скинення *монголо-татарського іга* на Русі (1480). Зріс міжнар. авторитет Рос. д-ви. Встановлено дипломатичні відносини з рядом д-в Європи і Азії. Розгорнулося будівництво *Кремля Московського*, кам'яних фортець у Коломні, Тулі, Івангороді.

А. А. Вовк.

ІВАН IV (Іван Васильович Грозний; 25.VIII 1530, с. Коломенське — 18.III 1584, Москва) — великий князь московський (з 1533), перший російський цар (з 1547). Проводив курс на зміцнення самодержавства. Створена 1549 вибрана рада здійснила ряд реформ, спрямованих на укріплення централізованої д-ви. Після падіння ради цей курс було посилено І. IV. В 1565 запровадив жорстокий режим *опричнини*. За І. IV було посилено закріпачення селянства — скасовано *Юріїв день*, введено *«заповідні літа»*. В результаті військ. походів 1547—52 до Росії було приєднано *Казанське ханство*, 1556 — *Астраханське ханство*, залежними від Рос. д-ви визнали себе Сибірське ханство (1555), Велика Ногайська орда, кабардинські й черкеські князі (1557), почато завоювання Зх. Сибіру. З метою виходу до Балтики вів *Лівонську війну 1558—83*.

Літ.: Зимин А. А. Реформы Ивана Грозного. М., 1960; Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии. М., 1962; Скрынников Р. Г. Иван Грозный. М., 1975.

А. А. Вовк.

ІВАН ЛЮТИЙ [Іван Вода Лютий (Грозний) р. н. невід.— п. 14.VI 1574] — молд. господар 1572—74. Проводив політику зміцнення центр. влади. В 1574 очолив збройну боротьбу молд. народу проти тур. іга. На допомогу Молдавії прийшов загін укр. козаків на чолі з І. Свирговським (Сверчевським). Наступ молд.-козац. війська спочатку розвивався успішно. Проте через зраду бояр військо І. Л. зазнало поразки в битві біля Кагульського оз. (10.VI 1574). І. Л. потрапив у тур. полон і був страчений.

ІВАН МАЛЯР (рр. н. і см. невід.) — укр. живописець 17 ст. Твори: ікони — намісні Спас (1629) і Богоматір з Кам'янки-Бузької (обидві — у Львів. музеї укр. мист.).

ІВАН ПІДКОВА (р. н. невід.— п. 16.VI 1578) — молд. господар 1577—78. Був запорізьким козаком. У 1577, спираючись на підтримку нар. мас, дрібних і серед. феодалів Молдавії, очолив загони молд. селян і запорізьких козаків в їхній боротьбі проти тур. іга. Молд.-укр. загони розгромили військо тур. ставленика молд. господаря П. Мірчича і 31.XI 1577 визволили Ясси. І. П. став молд. господарем. У 1578 під натиском об'єднаних сил турків і молд. бояр відступив на Україну. Був по-зрадницькому схоплений у м. Немирові. На вимогу султана за рішенням польс. сейму І. П. стратили у Львові. Згодом був похований козаками в Канівському монастирі. Т. Г. Шевченко присвятив його подвигам поему «Іван Підкова».

ІВАН-ГОРОД — давньоруське місто-фортеця 12 — 1-ї пол. 13 ст. в урочищі Іван-Гора поблизу сучас. селища міського типу Ржищева Кагарлицького р-ну Київської обл. Був одним з опорних пунктів на Дніпрі, що захищав Київ з Пд. від нападів кочовиків. Згадується в літописі під 1151. Зруйнований монголо-татарами 1223. Археол. дослідження проводилися 1960—69. Розкопками відкрито залишки дерево-земляних укріплень навколо *дитинця*, а також земляні рови. Виявлено залишки зрубних жител, керамічних горен, ковальської майстерні, знайдено знаряддя праці, зброю, прикраси, обгорілі жито, пшеницю, просо, кістки тварин. Жителі займалися землеробством, скотарством та різними ремеслами.

ІВАНЕНКО Варвара Павлівна (н. 27.X 1918, м. Переяслав, тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1952. В 1940 закінчила Київ. пед. ін-т ім. О. М. Горького. Протягом 1943—73 працювала вчителькою історії й суспільствознавства в серед. школі м. Києва. З 1973 — на пенсії.

П. Д. Іваніна.

Г. Ібсен.

А. Іваї.

Іван Підкова. Копія 17 ст. з портрета 16 ст. невідомого автора.

Іван Маляр. Намісний Спас із села Кам'янки-Бузької. 1629. Львівський музей українського мистецтва.

О. Д. Іваненко.

О. Г. Іваненко.

А. І. Іванов. Подвиг молодого киянина. Близько 1810. Державний Російський музей в Ленінграді.

ІВАНЕ́НКО Григорій Васильович (парт. псевд.— Бараба; 3.XI 1893—14.IX 1938) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1919. Н. в с. Довгому (тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в селянській сім'ї. В 1915, як солдат австр. армії, потрапив у рос. полон. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Сибіру. З 1920 — на підпільній парт. роботі на Зх. Україні. І.— організатор страйку нафтовиків Борислава (1921), засновник підпільної орг-ції КПЗУ на Зх. Волині (1923). В 1923—25 — секретар окружкомів КПЗУ у Станіславі, Коломиї, на Волині, в Дрогобичі. В 1928—33 — секретар ЦК КПЗУ і кандидат у члени Політбюро ЦК КПЗУ, 1930—33 — кандидат у члени ЦК Компартії Польщі. Делегат 3 і 4-го конгресів Комінтерну.

ІВАНЕ́НКО Дмитро Дмитрович [16 (29).VII 1904, Полтава] — радянський фізик-теоретик, доктор фізико-математич. наук (з 1940). Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1927) працював у ряді наук. установ і вузів країни (з 1930 — професор). З 1942 — в Моск. ун-ті. Наук. роботи з теорії атомного ядра, фізики космічного проміння, теорії гравітації, квантової теорії поля і елементарних частинок тощо. Перший запропонував гіпотезу про будову атомного ядра з протонів і нейтронів (1932). Одночасно з І. Є. *Таммом* заклав основи теорії ядерних сил (1934—36). Спільно з І. Я. *Померанчуком* передбачив синхротронне випромінювання і розробив його теорію (1946—48). Держ. премія СРСР, 1950.

ІВАНЕ́НКО Оксана Дмитрівна [н. 31.III (13.IV) 1906, Полтава] — українська рад. письменниця. Член КПРС з 1940. Сестра Д. Д. *Іваненка*. Закінчила Харківський ін-т нар. освіти (1926). Працювала в дитячій колонії ім. Горького під керівництвом А. С. *Макаренка*. Друкується з 1925. І. належать книжки казок, оповідань, повістей (переважно для дітей). Авторка роману «Тарасові шляхи» (1961, перші дві частини вийшли 1939), повістей «Друкар книжок небачених» (1947), «Рідні діти» (1951), «Великий шум» (1967), роману «Марія» (1973) про Марка Вовчка. Переклала укр. мовою окремі твори Г.-К. Андерсена, братів Грімм, В. Короленка, П. Бажова. Нагороджена орденом Дружби народів, трьома орденами «Знак Пошани», медалями. Літ. премія ім. Лесі Українки (1974).

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1966—68; Рос. перекл.— Пути Тараса. М., 1964; Мария. М., 1976.

Літ.: Шкаровська І. Оксана Іваненко. К., 1969 *С. А. Крижанівський.*

ІВАНЕ́НКО Олександр Григорович (н. 4.III 1927, м. Антрацит, тепер Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва на автомобільному транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1961. Працюючи з 1951 водієм автотранспортного підприємства м. Антрацита, досяг значних успіхів у виконанні завдань в перевезенні нар.-госп. вантажів. Делегат XXIV та XXV з'їздів Компартії України. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

О. М. Семененко.

ІВАНИ́ЦЬКИЙ Олександр Борисович [2 (14).II 1811 — 13 (25).XI 1872, місця н. і см. невідомі] — вітчизняний гірничий інженер. Після закінчення гірничого корпусу (1831) працював на Луганському ливарному з-ді. Проводив геол. дослідження в Донбасі, на Керченському п-ові. В 1845—66 керував гірничими роботами на Кавказі. Осн. праці присвячені описові геол. будови та родовищ кам'яного вугілля Донбасу.

ІВА́НИЧІ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 6,4 тис. ж. (1978). Відомі з 1545; перебували під владою феод. Литви, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. В 1795 повернені Росії. Рад. владу встановлено в серпні 1920. З вересня 1920 — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1929 в І. створено осередок КПЗУ. В 1939 І. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В І.— цукр. і консервний з-ди, дільниця Луцького з-ду культпобутвиробів, харч. комбінат, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., муз. та спорт. школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 8 бібліотек.

ІВА́НИЧІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 38,3 тис. чол. (1978). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Іваничі*.

І. р. лежить у межах *Волинської височини*. Осн. корисна копалина — кам. вугілля (частина *Львівсько-Волинського вугільного басейну*). Річки — *Буг* (тече на зх. і пд.-зх. межі району) з прит. Луга. Грунти темно-сірі, сірі та опідзолені чорноземи. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, ялина) займають 7,8 тис. га. Переважають підприємства харч. промсті (іваничівські цукр., консервний та Павлівський пивоварний з-ди); дільниця Луцького з-ду культпобутвиробів. Комбінат побутового обслуговування (Іваничі) та 21 будинок побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерновобуряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 46,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 37,7 тис. га, сіножаті — 5,8 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки та овочеві. В І. р.— 21 колгосп, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Іваничі. Автошляхів—

235 км, у т. ч. з твердим покриттям — 152 км.

У районі — 43 заг.-осв., музична і спортивна школи; 46 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 17 будинків культури, 30 клубів, кінотеатр, 47 кіноустановок, 49 б-к. Численні архіт. пам'ятки, у т. ч. Успенська церква у с. Низкиничах (1-а пол. 17 ст.), дерев'яні церкви в селах Старій Лішні і Бужковичах (обидві — з 2-ї пол. 18 ст.). В І. р. видається газ. «Колос» (з 1945).

М. Т. Кажан.

ІВАНИЧУ́К Роман Іванович (н. 27.V 1929, с. Трачі, тепер Косівського р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1961. Закінчив Львів. ун-т (1957). Друкуватися почав 1954. Опублікував збірки оповідань «Прут несе кригу» (1958), «Не рубайте ясенів», «Під склепінням храму» (обидві — 1961), «Тополина заметіль» (1965), «Сиві ночі» (1975), роман-трилогію «Край битого шляху» (1960—64), істор. роман «Мальви» (1968), повість «Місто» (1977).

Тв.: Червене вино. К., 1977; Рос. перекл.— У столбовой дороги. Львов, 1966: У отчего порога. М., 1978.

Л. І. Міщенко.

ІВА́НИШЕВ Микола Дмитрович [5 (17).XI 1811, Київ — 14 (26).X 1874, Київ] — укр. бурж. історик права. Після закінчення пед. інституту в Петербурзі з 1840 — професор, декан юрид. ф-ту, 1862—65 — ректор Київ. ун-ту. Один із засновників *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві, згодом — гол. редактор її видань. У 1845 провадив розкопки кургану *Перепʼятиха*, в яких брав участь і Т. Г. Шевченко. Гол. праці І. присвячені історії рос. та укр. правових інститутів. Серед них: «Копні суди на Україні» (1850), «Відомості про початок унії, виявлені в актах Київського центрального архіву» (1858), «Про давні сільські общини в Південно-Західній Росії» (1863) та ін. Праці І. написані з позицій *історичної школи права*.

ІВА́НІВКА — селище міського типу Антрацитівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 3 км від залізнич. ст. Штерівка. 10,4 тис. ж. (1978). Верстатобуд. з-д, Краснолуцький пивзавод, рем. майстерні ст. Штерівка, птахо- та плодорадгоспи, лісгоспзаг, комбінат комунальних підприємств. 2 середні й музична школи; лікарня, поліклініка Будинок культури, клуб, 3 б-ки. І. засновано 1771. Тут відбулося *Іванівське селянське заворушення 1906*.

ІВА́НІВКА (до 1946 — Янівка) — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на р. Великому Куяльнику, за 2 км від залізнич. ст. Ротове. 2,9 тис. ж. (1978). Виникла в кін. 18 ст. В 1-й пол. 19 ст. наз. Малобаранівкою, з 1858 — Янівка. В серпні 1903 відбулися виступи селян-наймитів проти місц. поміщика, жорстоко придушені царською адміністрацією. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селищі — маслосироробний, хлібний і комбікормовий з-ди, олійниця, харч. комбінат, елеватор.

будинок побуту. 2 заг.-осв. та музич'а школи, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

ІВА́НІВКА — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр, за 36 км від залізнич. ст. Сірогози. 5 тис. ж. (1978). Засн. в 20-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В І.— маслоробний та комбікормовий з-ди, харчосмакова ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, клуб, 4 бібліотеки.

ІВА́НІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян у містечку Іванівці Слов'яносербського пов. Катеринославської губ. (тепер смт Ворошиловградської обл.). 30.VII (12.VIII) 1906 іванівці, об'єднавшись з селянами с. Штерівки та навколишніх сіл (всього бл. 1 тис. чол.), домоглися звільнення заарештованих «за підбурювання» селян. Під час збройної сутички з військами трьох селян було вбито і кількох поранено. Заворушення було придушено. Найбільш активних його учасників заарештовано і віддано до суду.

ІВА́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,2 тис. км². Нас. 30,3 тис. чол. (1978). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Іванівка*. Розташований в межах *Причорноморської низовини*. Поклади ракушняку. Річки — *Великий Куяльник, Малий Куяльник* (у посушливий період пересихають). У грунтовому покриві переважають пд. чорноземи. Лежить у степовій зоні.

Найбільше підприємство — Червонознам'янський цукр. з-д. В Іванівці — комбінат побутового обслуговування. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 98,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 78,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Виноградарство. В І. р.— 11 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Буялик, Ротове та інші. Автошляхів — 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 302 км.

У районі — 24 заг.-осв. і 3 муз. школи, 30 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 8 будинків культури, 22 клуби, 31 кіноустановка, 32 б-ки. В с. Рацуловому (тепер с. Малинівка) І. р. народився двічі Герой Рад. Союзу С. Є. *Артеменко*, в с. Джугастровому — новатор с.-г. виробн. М. О. *Посмітний*. В І. р. видається газ. «Степові зорі» (з 1935). *Г. П. Дмитрієнко.*

ІВА́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — в сх. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 19.9 тис. чол. (1978). У районі — 32 населені пункти, підпорядковані селищній і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Іванівка*. І. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*: Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Найбільші підприємства: іванівські маслоробний, комбікормовий та Нововасилівський консервний заводи. Комбінат побутового обслутовування (Іванівка). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 104 тис. га, у т. ч. орні землі — 93,3 тис. га. Зрошується 12,4 тис. га (на Пд. району проходить магістральний канал *Каховської зрошувальної системи*). Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, горох, соняшник, рицина. Вирощують також баштанні культури, овочі; садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В І. р.— 12 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 207 км, у т. ч. з твердим покриттям — 132 км. У районі — 25 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 21 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 25 будинків культури, 4 клуби, 32 кіноустановки, 21 бібліотека. В І. р. видається газ. «Нове життя» (з 1934).

Л. М. Путін.

ІВА́НКІВ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Тетереві (прит. Дніпра), за 40 км від залізнич. ст. Тетерів. 7 тис. ж. (1978). Засн. 1589 Іваном Проскурою (звідси назва населеного пункту, спочатку Іванів, згодом — Іванків). Після 2-го поділу Польщі (1793) І. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації (23.VIII 1941 — 11.XI 1943) на тер. району діяли 2 партизанські загони. В І.— льонозавод, прод. товарів, овочесушильний, маслоробний, комбікормовий та цегельний з-ди, філія Київ. ф-ки худож. виробів, комбінат побутового обслуговування, райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. В І. народився укр. рад. письменник В. С. *Швець*.

ІВА́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 41,2 тис. чол. (1978). У районі — 73 населені пункти, підпорядковані селищній і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Іванків*. Розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: піски, глини. Гол. річка — *Тетерів* з прит. Здвиж (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті і глейово-піщані. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, береза, дуб) займають понад 40% тер. району. В межах району — частина *Дніпровсько-Тетерівського заповідно-мисливського господарства*. Найбільші підприємства: іванківські льонозавод, маслоробний, овочесушильний, прод. товарів і комбікормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Іванків). С. г. району спеціалізується на вирощуванні картоплі, льону, зернових, овочів, хмелю та виробн. молока і м'яса. Садівництво. Площа с.-г. угідь 1978 становила 70,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 21,3 тис. га. В І. р.— 14 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Автошляхів — 380 км, у т. ч. з твердим покриттям — 262 км. У районі — 35 заг.-осв. і музична школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 41 клуб, кінотеатр, 54 кіноустановки, 48 б-к, 2 краєзнавчі музеї. В с. Обуховичах І. р. народилася укр. майстер худож. ткацтва Г. І. *Верес*, у с. Кухарях — укр. рад. оториноларинголог Л. А. *Зарицький*. В І. р. видається газ. «Трибуна праці» (з 1932).

І. Г. Дудар.

ІВА́НКОВЕ́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — ранньослов'янське поселення *черняхівської культури*, виявлене на території сучас. с. Іванківців Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. І. п.— металург. осередок 4—6 ст. н. е. Розкопками 1951—52 відкрито залишки залізоробного виробн., наземних жител та госп. ям, знайдено уламки гончарного та ліпного посуду, знаряддя праці, прикраси, срібні римські монети тощо. Виявлено залишки дохристиянського капища, де знайдено три гранітні давньослов. ідоли

Кам'яні давньослов'янські ідоли з **Іванковецького поселення.**

Б. М. Іванов. Моряки. Гіпс. 1938. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

А. В. Іванов.

А. О. Іванов.

В. М. Іванов.

В. Є. Іванов

(тепер зберігаються в Кам'янець-Подільському та Чернівецькому краєзнавчих музеях).

ІВАНО́В Анатолій Степанович (н. 5.V 1928, м. Шемонаїха, тепер Сх.- Каз. обл.) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1952. Друкуватися почав 1948. Перша книга оповідань — «Алчині пісні» (1956). Автор романів «Тіні зникають опівдні» (1963; однойменн. телефільм, 1972), «Вічний поклик» (1971—77; однойменн. телефільм, 1978). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1, М., 1979 [в 5-ти т.]; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1975; Укр. перекл.— Вічний поклик. К., 1974.

І. М. Давидова.

ІВАНО́В Андрій Васильович [16 (28).X 1888, с. Кукшево, тепер Костром. обл.— 10.VI 1927, Москва, похований в Києві] — радянський партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Учасник революц. подій 1905. В 1916 очолив більшовицьку групу на з-ді «Арсенал» у Києві. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* — голова ревкому. Один з керівників *Київського січневого збройного повстання 1918*. З грудня 1917 — член ЦВК, з березня 1918—Президії ЦВК Рад України. В 1918— нар. секретар (комісар) внутр. справ України. В 1919—25 був головою Київ., Харків. і Одес. губвиконкомів. На 5-му Всеукр. з'їзді Рад (1921) обраний секретарем ВУЦВК. З 1925 — член Президії і секретар Ради Союзу ЦВК СРСР. В 1924—25 — кандидат у члени ЦК РКП(б). З 1919 — член ЦК КП(б)У. В 1920 — кандидат, 1921—23 — член Політбюро ЦК КП(б)У. В Києві йому встановлено пам'ятник (скульптор М. К. Вронський, 1976).

ІВА́НОВ Андрій Іванович [бл. 1776—12 (24). VII 1848, Петербург] — російський живописець, представник *класицизму*. В 1782—97 навчався в петерб. АМ у Г. *Угрюмова*. З 1803 — академік. У своїх істор. картинах втілював громадянські ідеї («Смерть Пелопіда», 1800-і рр.; «Подвиг молодого киянина», бл. 1810; «Єдиноборство Мстислава Удалого з Редедею», бл. 1812, та ін.). Викладав в академії. Серед учнів І.— його син О. *Іванов*, К. *Брюллов*. Іл. с. 320

ІВАНО́В Андрій Олексійович [30.XI (13.XII) 1900, Замосць, тепер Люблінське воєводство, ПНР — 1.X 1970, Москва] — український і російський рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1944). В 1921—24 навчався співу в Києві у приватній студії. В 1925—26 брав участь у виставах Київ. пересувного оперного колективу, з 1926 — в Азерб., Одес., Свердловському театрах опери та балету. В 1934—49 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, 1950—56 — Великого театру СРСР. Партії: Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Нагульнов («Піднята цілина» Дзержинського), заголовні ролі в операх «Щорс» Лятошинського, «Князь Ігор» Бородіна, «Євгеній Онєгін», «Мазепа» Чайковського. Виконавець, зокрема, укр. нар. пісень і романсів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями.

ІВА́НОВ Антон Козинаров (26.X 1884, Копривштиця — 23.VII 1942, Софія) — діяч болгарського робітн. руху. З 1904 — член Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів). У 1918—23 — секретар Софійського міськ. і окружного к-тів Болг. компартії (БКП), з 1922 — член ЦК БКП. Учасник *Вересневого антифашистського повстання 1923*, 1923—25 ув'язнений. Після звільнення емігрував до СРСР. Член Закорд. бюро БКП. У 1928—30 — член Виконкому *Червоного Інтернаціоналу профспілок*. У 1935—38 — секретар ЦК БКП. На поч. 2-ї світової війни таємно повернувся в Болгарію. З 1941 — член Політбюро ЦК Болг. робітн. партії. Заарештований (в квітні 1942) і страчений монархо-фашист. владою.

ІВАНО́В Борис Миколайович (9.IV 1902, Петербург— 15.IX 1941) — укр. рад. скульптор. У 1924—29 навчався в Одес. худож. ін-ті у Б. Яковлєва. Твори: «Воєнмор» (1929), «Снайпер» (1935), «Моряки» (1938); портрети — Г. Петровського, П. Постишева, актора М. Щепкіна (всі — 30-і рр. 20 ст.), статуї — Г. Котовського (1937), В. Чкалова (1939). Загинув на фронті під час Великої Вітчизняної війни. Іл. с. 321.

Літ.: Пекаровский М. Жизнь, творчество, подвиг. «Искусство», 1964, № 2.

ІВАНО́В Вадим Миколайович [18 (30). V 1892, м. Маріуполь, тепер м. Жданов — 15.I 1962, Київ] — укр. рад. терапевт, дійсний чл. АМН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1957), засл. діяч н. УРСР (з 1946). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1916), з 1918 працював у клініках при цьому ун-ті, в перші роки — під керівництвом Ф. Г. *Яновського*. З 1933 — проф., зав. кафедрою 2-го Київ. мед. ін-ту, з 1944 — Київ. мед. ін-ту, одночасно з 1953 — зав. відділом клінічної фізіології Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці І. присвячені проблемам фізіології й патології органів травлення, онкології, питанням клініки й діагностики захворювань легень тощо. Одним з перших в СРСР розробляв метод гастрографії. Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ІВАНО́В Віктор Євгенович [н. 9 (22).XI 1908, Стара Майна, тепер райцентр Ульян. обл.] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1967), чл.-кор. АН СРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1929. Закінчив Ашхабад. пед. ін-т (1942) і Одес. гідрометеорологічний ін-т (1945). З 1947 — в Харків. фізико-тех. ін-ті (з 1965 — директор). Професор Харків. ун-ту (з 1962). Наук. роботи в галузі фізико-хімії неорганічних матеріалів. Зокрема, розробив методи одержання та обробки високочистих металів, а також одержання нових жаростійких високотемпературних матеріалів. Під керівництвом І. розроблено нові типи тепловиділюючих елементів ядерних реакторів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972.

ІВАНО́В Віктор Михайлович [н. 31.I (13.II) 1909, м. Козятин, тепер Вінн. обл.] — укр. рад. кінорежисер і кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. З 1936 після закінчення ДІКу — на Київ. кіностудії худож. фільмів. Поставив картини: «Шельменко-денщик» (1957), «Сто тисяч» (1959), «Олекса Довбуш» (1961), «За двома зайцями» (1962), «Ключі від неба» (1965), «Вулиця 13 тополь» (1970), «Веселі Жабокричі» (1975). В 50-х рр. працював також на Свердлов., Вільнюс., Каунас. кіностудіях худож. фільмів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ІВА́НОВ Всеволод Вячеславович [12 (24). II 1895, с. Лебяже, тепер Павлодар. обл.— 15.VIII 1963, Москва] — російський рад. письменник. Друкуватися почав 1915. Перша кн.— «Рогульки» (1919). Повісті «Партизани» (1921), «Бронепоїзд 14-69» [1922; покладена в основу однойменної п'єси (1927, нова ред. 1952) та опери Д. Кабалевського «Микита Вершинін»], «Кольорові вітри» (1922) — про боротьбу в роки громадян. війни за встановлення Рад. влади. Автор роману «Пархоменко» (1939, фільм «Олександр Пархоменко», 1942), автобіографічних романів «Пригоди факіра» (1935), «Ми йдемо до Індії» (1956), спогадів «Зустрічі з Максимом Горьким» (1947), істор. драм, оповідань, публіцистичних статей. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1973—78; Укр. перекл.— Пригоди факіра, ч. 1—2. К.—Х., 1935; Пархоменко. К., 1941; Бронепоїзд 14—69. К., 1952.

Ю. І. Корзов.

ІВАНО́В Вячеслав Миколайович (н. 30.VII 1938, Москва) — рад. спортсмен, весляр на академічних суднах, засл. майстер спорту (з 1956). Володар трьох олімпійських золотих медалей (1956, 1960, 1964) у веслуванні на одномісному човні. Чемпіон світу (1962), чемпіон Європи (1956, 1959, 1961, 1964). Одинадцятикратний чемпіон СРСР у веслуванні на одномісному човні (1956—66). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 ін. орденами.

ІВАНО́В Георгій Іванов (н. 2.VII 1940, м. Ловеч) — льотчик-космонавт Народної Республіки Болгарії, інженер-підполковник. Герой Радянського Союзу (1979). Герой НРБ (1979). Член БКП з 1968. Закінчив (1964) вище народне військ.-повітр. училище ім. Г. Бенковського. Служив в авіац. частинах Болг. нар. армії. В загоні космонавтів — з 1978. За програмою «*Інтеркосмос*» разом з М. М. *Рукавишниковим* здійснив (10—12.IV 1979) політ на космічному кораблі «Союз-33».

ІВАНО́В Іван Іванович (н. 21.XI 1918, с. Раменьє, тепер Бежецького р-ну Калінін. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1946) Казанський авіац. ін-т, працював на підприємствах авіац. і машинобудівної пром-сті. Осн. дослідження — з гідрогазодинаміки, тепломасообміну, міцності і надійності мех. конструкцій. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1977.

ІВАНО́В Ігор Миколайович (н. 26.VII 1928, Київ) — український рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1965. У 1955 закінчив Київ. інж.-буд. ін-т. Серед творів — готелі «Київ» у Києві (1973, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*, т. 5), «Чорне море» в Одесі (1973), «Інтурист» у Харкові (1978), мед. ін-т у Кишиневі (1976); реконструкція *Жовтневої революції площі* (1977), житл. р-н «Оболонь» (з 1977), музей «Україна у Великій Вітчизняній війні» (з 1977), всі — в Києві; у співавторстві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ІВАНО́В Ілля Іванович [1800, Гродно — 26.XII 1838 (7.I 1839)] — декабрист. Н. в сім'ї поштового службовця. Служив при штабі 3-го піхотного корпусу в Житомирі. На поч. 1825 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян* і був обраний його секретарем. Прихильник повалення самодержавства, встановлення республіки і ліквідації кріпацтва в Росії. Брав участь у підготовці збройного повстання військ. частин, розташованих у Волин. губ. Заарештований у Житомирі. Засуджений на 12 років каторги. Відбував строк у Читинському острозі і Петровському Заводі. З 1832, після скорочення строку каторги, перебував на поселенні в Ірк. губ., де й помер.

ІВАНО́В Ілля Іванович [20.VII (1.VIII) 1870, м. Щигри, тепер Курської обл.— 20.III 1932, Алма-Ата] — російський рад. біолог-тваринник, проф. (з 1907). У 1896 закінчив Харків. ун-т. Працював у Держ. ін-ті експеримент. ветеринарії (1917—21, 1924—30), на Центр. дослід. станції по розмноженню свійських тварин (1920—24), у Моск. зоотехніч. ін-ті (1928—30), Казах. вет.-зоотехніч. ін-ті (1931—32). В 1910 в Асканії-Новій організував зоотехніч. станцію, де одержав ряд гібридів між дикими і свійськими тваринами. Поклав початок вивченню біології розмноження с.-г. тварин, розробив методи *штучного осіменіння*. Портрет с. 324.

ІВАНО́В Ілля Іванович [1 (13).VIII 1899, Брянськ — 2.V 1967, Ленінград] — рад. конструктор в галузі арт. зброї, генерал-лейтенант інженерно-тех. служби (1951), Герой Соціалістичної Праці (1940). Член КПРС з 1948. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1928 закінчив Арт. академію (Ленінград). В 1932—37 викладав у Військ. академії ім. Ф. Е. Дзержинського. Брав участь у створенні ряду нових зразків арт. зброї. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

ІВАНО́В Костянтин Васильович [15 (27).V 1890, с. Слакбаш, тепер Белебеєвського р-ну Башк. АРСР — 13 (26).III 1915, там же] — чуваський поет. Літ. діяльність почав 1907. Автор віршованої казки «Дві дочки», балад «Залізна м'ялка», «Вдова», трагедії «Раб диявола», ліричних віршів «Наш час», «Думи старого лісу», «Осінь», пройнятих співчуттям до трудящих, любов'ю до рідного краю. Лірико-епічна поема «Нарспі» (1908) — про трагічну долю безправної чувас. жінки. Відомий також як педагог, фольклорист, художник, скульптор.

Тв.: Укр. перекл.— Нарспі. К., 1953; Рос. перекл.— Сказки. Чебоксары, 1954; Нарспи. М., 1965.

ІВАНО́В Костянтин Костянтинович [н. 8 (21).V 1907, м. Єфремов, тепер Тул. обл.] — російський рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1958). У 1937 закінчив Моск. консерваторію. З 1941 — диригент Великого симф. оркестру Всесоюзного радіо. У 1946—65 — гол. диригент Держ. симф. оркестру СРСР. Автор 2 симфоній, симф. поеми та ін. творів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Портрет с. 324.

ІВАНО́В Лев Миколайович [15 (28).VII 1903, Городище, тепер місто Пензенської обл.— 6.IX 1957, Москва] — рад. історик та економіст, акад. АН СРСР (з 1943). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ун-т (1923). З 1924 — на н.-д. і викладацькій роботі. В 1925—47 працював в Ін-ті світового г-ва і світової політики Комакадемії (з 1946 — АН СРСР). З 1948 — в Ін-ті економіки АН СРСР. Праці з економіки та історії міжнар. відносин, з воєнномор. проблем. Нагороджений 2 орденами, медалями. Портрет с. 324.

ІВАНО́В Леонід Дмитрович [3 (16).IV 1913, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 29.XI 1972, Харків] — український рад. літературознавець і педагог. Закінчив Дніпропетр. ун-т (1934), з 1940 працював у ньому, з 1968 — в Харків. ун-ті. Автор праць з питань укр., рос. і зарубіжної л-ри та їхніх взаємозв'язків (М. Коцюбинський і рос. дожовтнева л-ра, М. Коцюбинський і М. Горький, І. Франко й світова л-ра, Л. Толстой і Р. Роллан, та ін.).

Тв.: Михаил Коцюбинский. М., 1956; Зарубіжна література 1871—1917 рр. К., 1959; Творчість Ромена Роллана. Львів, 1960. *К. П. Фролова.*

ІВАНО́В Микола Іванович (н. 19.V 1923, с. Лукіно, тепер Вишневолоцького р-ну Калінін. обл.) — укр. рад. економіст, засл. діяч науки УРСР (з 1979), доктор екон. наук (з 1969). Закінчив Моск. гірничий ін-т (1951). З 1954 — на викладацькій роботі. З 1967 — зав. відділом, з 1973 — одночасно заст. директора Ін-ту економіки пром-сті АН УРСР. Праці з проблем підвищення екон. ефективності капітальних вкладень в пром. виробн., удосконалення планування й управління виробн. на базі застосування матем. методів та ЕОМ. Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

ІВАНО́В Микола Кузьмич [10 (22).X 1810, с. Вороніж, тепер смт Шосткинського р-ну Сум. обл., за ін. даними — Полтава — 7 (19).VII 1880, Болонья] — вітчизняний співак (тенор). Українець за походженням. Один з видатних майстрів *бельканто*. З 1820 співав у Придворній співацькій капелі в Петербурзі. Основи муз. освіти здобув у Д. *Бортнянського*, вокальної — у М. *Глинки*, з яким 1830 виїхав до Італії з метою вдосконалення майстерності. З 1832 співав у театрах Неаполя, Парижа, Лондона; в 1839—52 — Болоньї, Мілана («Ла Скала» та ін.). Одна з кращих партій — Родріго («Отелло» Россіні).

ІВАНО́В Михайло Федорович [20.IX (2.X) 1871, Ялта — 29.X 1935, Москва] — рад. вчений в галузі тваринництва, акад. ВАСГНІЛ (з 1935). Закінчив Харків. вет. ін-т (1897). З 1906 — проф. цього ін-ту, з 1914 — проф. Моск. с.-г. ін-ту (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1925 організував у *Асканії-Новій* зоотех. дослід. плем. станцію (тепер *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* «Асканія-Нова» імені М. Ф. Іванова), якою керував до кінця життя і в якій проводив наук. дослідження з породоутворення. І. створив методику виведення нових порід і удосконалення існуючих порід свиней і овець, вперше розробив класифікацію смушків, вивів *асканійську породу овець* та *українську степову білу породу свиней*. В 1968 встановлена золота медаль ім. М. Ф. Іванова, яку присуджує ВАСГНІЛ. Портрет с. 324.

ІВА́НОВ Олександр Андрійович [16 (28).VII 1806, Петербург — 3 (15).VII 1858, там же] — російський живописець. Син А. І. *Іванова*. В 1817—28 був «вільноприхожим» учнем петерб. АМ, академіком якої став з 1836. У 1831 оселився в Римі. В процесі творчого розвитку І. майже зовсім відійшов від академічних традицій, що позначилося вже на ранніх його творах: «Аполлон, Гіацинт і Кіпарис» (1831—34, ДТГ) і «З'явлення Христа Марії Маг-

В. В. Іванов.

Г. І. Іванов.

О. А. Іванов. З'явлення Христа народу. 1837—57. Державна Третьяковська галерея в Москві.

І. І. Іванов.

К. К. Іванов.

Л. М. Іванов.

М. Ф. Іванов.

далині» (1835, ДРМ). В 1837—57 створив велике полотно «З'явлення Христа народу» (ДТГ). Ідейний зміст цієї картини виходить далеко за межі євангельського сюжету; в ньому художник прагнув втілити мрії людства про волю. В Римі І. написав кілька жанрових творів: «Наречений, що вибирає сережки для своєї нареченої» (1838), «Аве Марія» (1839), «Жовтневі свята в Римі» (1842), портрет М. Гоголя (1841) та ін. В 40—50-х рр. працював над циклом акварельних і графічних ескізів на сюжети біблійних легенд. В 1857 в Лондоні відвідав О. Герцена. В 1858 повернувся до Петербурга.

Літ.: Алпатов М. В. Александр Андреевич Иванов, т. 1—2. М., 1956; Ракова М. М. А. Иванов. М., 1960; Загянская Г. А. Пейзажи Александра Иванова. М., 1976.

Л. А. Пелькіна.

ІВАНО́В Олександр Володимирович [1836, Таврійська губ., тепер Крим. обл.— 26.IX (8.X) 1880, Київ] — рос. і укр. офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1859). З 1867 — лікар очного відділення Київ. військ. госпіталю; з 1869 — проф. щойно організованої кафедри очних хвороб Київ. ун-ту (водночас зав. очним відділенням військового госпіталю), з 1875 — ординарний професор. Праці І. присвячені мікроскопічній, нормальній та патологічній анатомії ока, вивченню відшарування скловидного тіла, набряку й запаленню сітківки та зорового нерва, захворюванням кон'юнктиви та рогівки тощо.

ІВАНО́В Олексій Григорович (1921, с. Новоалександровка, тепер Усть-Таркського р-ну Новосиб. обл.— 10.V 1944, поблизу м. Володимира-Волинського Волинської обл.) — учасник партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністичної партії. З грудня 1941 — в партизанському загоні, потім з'єднанні під командуванням А. З. *Одухи*. За участю І. пущено під укіс 32 ворожі ешелони. Був нач. штабу загону. Загинув у бою.

ІВАНО́В Олексій Петрович [н. 9 (22).IX 1904, с. Чижово, тепер Бежецького р-ну Калінін. обл.] — російський рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1951). В 1932 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1932—36 — соліст Ленінгр. Малого оперного театру, 1938—68 — Великого театру СРСР. Перший виконавець ролей Комісара («У вогні» Кабалевського, 1943), Рилєєва («Декабристи» Шапоріна, 1953). Партії: Біс («Черевички» Чайковського), Петро («Ворожа сила» О. Сєрова); заголовні партії у «Демоні» А. Рубінштейна, «Князі Ігорі» Бородіна, «Мазепі» Чайковського та ін. Автор книг «Про мистецтво співу» (1963), «Про вокальний образ» (1968), «Життя артиста» (1978). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1948, 1950. Портрет с. 326.

ІВА́НОВ Сергій Васильович [4 (16).VI 1864, м. Руза, тепер Моск. обл.— 3 (16).VIII 1910, с. Свистуха, тепер Дмитровського р-ну Моск. обл.] — російський живописець. У 1878—82 та 1884—85 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1882—84 — петерб. АМ. Був членом Т-ва *передвижників* (з 1899) і одним з засновників Союзу рос. художників. У своїх творах відобразив життя рос. народу («Біля острогу», 1885; «В дорозі. Смерть переселенця», 1889). Демократична спрямо-

С. В. Іванов. В дорозі. Смерть переселенця. 1889. Державна Третьяковська галерея в Москві

ваність творчості І. яскраво виявилася в картинах, присвячених подіям революції 1905 («Розстріл», 1905; «Ідуть. Каральний загін», 1905—09). І.— автор історичних полотен. Твори І. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мистецтва, Одес. худож. музеї.

Літ.: Грановский И. Н. Сергей Васильевич Иванов. Каталог. М., 1964; Суздалев П. К. Сергей Васильевич Иванов. Альбом. М., 1975.

ІВА́НОВ Яніс Андрійович [н. 26.IX (9.X) 1906, Прейлі] — латиський рад. композитор, піаніст, диригент. нар. арт. СРСР (з 1965). В 1931 закінчив Латв. консерваторію. В 1931—61 працював на радіо, з 1945 — худож. керівник муз. мовлення Латв. РСР. З 1944— викладач Латв. консерваторії (з 1955 — професор). Автор 18 симфоній (в т. ч. «Атлантида», 1941, «Латгальська симфонія», 1949), симф. поем, сюїти, концертів, камерно-інструм. творів, романсів, музики до кінофільмів, обробок нар. пісень. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 326.

ІВАНО́ВА Яніна Григорівна (н. 17.III 1930, с. Красне Козятинського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1969. З 1944 — робітниця радгоспу Юзефо-Миколаївського цукрокомбінату, з 1948 — телятниця, з 1968 — бригадир молочнотоварної ферми відділку «Красне», яка протягом багатьох років досягає високих виробн. показників. І.— депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Портрет с. 326.

Ю.С.Жугін.

ІВАНО́ВИЧ Володимир Ієронімович [н. 14 (27).VII 1905, Одеса] — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. пед. ін-т (1933). Друкуватися почав 1927. Збірки гумористичних віршів: «Свиня на пасіці» (1950), «Низенько кланяємось!» (1953), «Кропивою сміху по всякому лиху» (1957), «Перебендя посміхається» (1960), «На городі бузина, а за морем сатана» (1963), «Сміхомовки» (1974) та ін. Автор книжок для дітей: «В білу сніговицю» (1956), «Казки та бувальщина», «Порося в мішку» (обидві — 1965) та ін.

Тв.: Поезії. К., 1967; Червоний огнецвіт. К., 1975.

В. П. Павловська.

ІВАНО́В-КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ (справж. прізв.— Іванов) Митрофан Трохимович [1850, Київ. губ.— 15 (27).I 1898, Петербург] — російський актор. Творчу діяльність почав 1869 в Житомир. театрі. З 1872 — в Київ. театрі, з 1873 — в Харків. трупі М. Дюкова, 1874—91 грав у різних театрах Москви, Петербурга, Одеси, Харкова. Ролі: Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Урієль Акоста (однойменна п'єса Гуцкова), Франц Моор («Розбійники» Шіллера) та ін. Портрет с. 326.

ІВА́НОВО (до 1932 — Іваново-Вознесенськ) — місто, обласний і районний центр РРФСР, на р. Уводі (ліва притока Клязьми). Вузол з-ць і автошляхів. 465 тис. ж. (1979). Має 3 міські райони. Утворено 1871 з с. Іванова (перша згадка — 1561) й Вознесенського Посаду (виник 1853) як місто Іваново-Вознесенськ. У 1741 в с. Іванові відкрито першу полотняну мануфактуру. З 70-х рр. 19 ст. розвивався страйковий рух (див. *Іваново-Вознесенські страйки*). В 1892 створено перший марксистський гурток. У 1895 його перетворено на «Робітничий союз» (1898 реорганізований у к-т РСДРП, згодом зв'язаний з «Искрой»). Під час страйку 1905, яким керувала більшовицька орг-ція, було обрано Раду уповноважених — першу в Росії Раду робітн. депутатів. Восени 1906 парт. орг-ції міста об'єднано в Іваново-Вознесенський союз РСДРП. Рад. владу встановлено 25.X (7.XI) 1917. З 1918 місто — центр Іваново-Вознесенської губ., з 1929 — області. І. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1970).

І.— один з найбільших центрів текст., зокрема бавовняної, промсті союзного значення (меланжевий, камвольний і бавовняний комбінати, текст. і прядильні ф-ки тощо). З осн. спеціалізацією г-ва І. пов'язані текст. машинобудування, виробн. барвників, окремі обслуговуючі підприємства (шпульно-катушкова, вибільно-красильна ф-ки та ін.). З-ди текст. і торфового машинобудування, автокранів, важкого верстатобудування, випробувальних приладів, комбінат штучної підошви. Розвинута харч. пром-сть: м'ясокомбінат, молочний маргариновий і рибопереробний з-ди, кондитерська ф-ка. З ТЕЦ. В І.— ун-т, енерг., хім.-технологічний, текст., с.-г., мед. ін-ти; 13 серед. спец. навч. закладів. Драм., муз. комедії та ляльковий театри, філармонія. Об'єднаний історико-революційний музей з філіалами— будинком-музеєм Першої Ради, музеєм А. С. Бубнова; худож. музей. Пам'ятники В. І. Леніну, М. В. Фрунзе. Меморіальний комплекс революції 1905.

ІВА́НОВО-ВОЗНЕСЕ́НСЬКІ СТРАЙКИ. Перший заг. страйк відбувся 22.XII 1897 (3.I 1898) — 12 (24).I 1898. Охопив понад 14 тис. робітників. Революц. пропаганду серед страйкуючих проводив іваново-вознесенський «Робітничий союз». Незважаючи на репресії, робітники добилися часткових поступок.

Заг. політ. страйк 1905 відбувся 12 (25).V—23.VII (5.VIII), охопив 70 тис. робітників Іваново-Вознесенського пром. району. Виступом керувала Іваново-Вознесенська група Пн. к-ту РСДРП, до якої входили Ф. О. Афанасьєв, М. В. Фрунзе, Ф. М. Самойлов та ін. більшовики. Страйк набув політ. характеру. Робітники обрали об'єднаний страйковий к-т — Раду уповноважених, яка стала фактично однією з перших у Росії *Рад робітничих депутатів 1905*. 3 (16).VI царська влада вчинила криваву розправу над страйкуючими.

Заг. страйки 1915 пройшли 25—30.V (7—12.VI) і 10 (23) — 13 (26). VIII. У травневому страйку взяла участь 31 тис. робітників 64 підприємств міста. Під керівництвом більшовиків робітники добилися деякого підвищення заробітної плати та зниження цін. У серпні 1915 під керівництвом більшовиків страйкувало понад 25 тис. робітників. Вони протестували проти арешту 20 товаришів по боротьбі. Проти страйкарів влада кинула війська. Було вбито бл. 100 чол. Але страйк під лозунгами «Геть царя!», «Геть війну!» тривав ще три дні. Страйки протесту і солідарності відбулися в Петрограді, Тулі, Нижньому Новгороді, Харкові, Катеринославі та ін. містах. І.-В. с. 1915 — перші у воєнний час масові політ. виступи робітників.

П. М. Шморгун.

ІВА́НОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в центр. частині Сх.-Європейської рівнини, в основному в межиріччі Волги і Клязьми. Утворена 14.I 1929. Пл. 23,9 тис. км². Нас. 1321 тис. чол. (1979, перепис), переважно росіяни, живуть також татари й українці; міськ. нас.— 80%. В області — 19 адм. районів, 17 міст і 29 селищ міськ. типу. Центр — м. *Іваново*. Поверхня — слабохвиляста рівнина з висотами, що не перевищують 196 м. Корисні копалини — торф і буд. сировина (піски, глини). Клімат помірно континентальний, пересічна т-ра січня —12°, липня +18, +19°. Опадів 550—600 мм на рік. Річки належать до бас. Волги, яка перетинає І. о. на Пн. Сх.; найбільші з них — ліві притоки Клязьми: Теза, Уводь, Лух та ін. В межах області — більша частина Горьковського водосховища, канал Волга — Уводь, понад 200 озер, багато боліт (бл. 3% тер.). Грунти підзолисті, дерново-підзолисті, болотні й лучні. І. о. лежить у перехідній (від тайги до мішаних лісів) смузі. Під лісами (сосна, береза, ялина, осика, дуб) — бл. 40% території. Гол. галузь г-ва — текст., зокрема бавовняна, пром-сть, що визначає спеціалізацію області в єдиному нар.-госп. комплексі країни. Найбільші підприємства — меланжеві комбінати в Іванові та Родниках. Значного розвитку набуло також виробн. лляних, шовкових та вовняних тканин, швейних і трикотажних виробів. З текст. пром-стю пов'язане виробн. ткацьких машин, барвників та вибілюючих речовин. Розвиваються метало- і трудомісткі галузі машинобудування (підйомно-трансп. і шляхове, верстато- і приладобудування). Харч. пром-сть представлена гол. чин. м'ясо-молочним, кондитерським та маслоробним виробн. Деревообр. пром-сть (дерев'яні деталі, меблі). Енерг. базу становлять теплові електростанції — Івановська ДРЕС у м. Комсомольську, ТЕЦ-2 і ТЕЦ-3 в Іванові. Використовують місцевий торф та довізні нафту і газ. Частина електроенергії надходить з сусідніх областей. Широко відомі художні промисли *(палехська мініатюра* і *хо́луйська мініатюра)*. Гол. пром. центри — Іваново, *Кінешма, Шуя, Вічуга,* Фурманов, Тейково, Родники. Осн. напрям розвитку с. г. — молочне скотарство й свинарство з виробн. картоплі й овочів. Вирощують також льон, жито й пшеницю, кормові трави і коренеплоди. Розводять овець та племінних коней. Важливе значення для розвитку с. г. має осушення заболочених земель. Гол. залізничні лінії: Ярославль — Іваново — Новки та Александров — Іваново — Кінешма. Судноплавні, крім Волги (порт Кінешма), ще Клязьма і Теза (в нижній течії). В І. о.— 7 вузів (у т. ч. ун-т), 30 серед. спец. навч. закладів, 4 театри: драм., муз. комедії і ляльковий в Іванові та драм. в Кінешмі, філармонія. Об'єднаний історико-революц. музей з 13 філіалами, зокрема будинок-музей Першої Ради, музей А. С. *Бубнова* (в Іванові) і Д. А. *Фурманова* (у м. Фурманові), меморіальний музей М. В. *Фрунзе* в Шуї, 8 краєзнавчих. Інші музеї: обл. художній з будинком-музеєм І. І. Левітана в м. Пльосі; палехського мистецтва (смт Па́лех, з філіалом у смт. Хо́луй). Пам'ятник Борцям революції і меморіальний комплекс революції 1905 в Іванові.

ІВАНО́ВСЬКИЙ Дмитро Йосипович [28.X (9.XI) 1864, с. Низи, тепер Ленінгр. обл.— 20.VI 1920, Ростов-на-Дону] — рос. ботанік-фізіолог і мікробіолог. Закінчив Петерб. ун-т (1888), в якому з 1895 викладав. У 1901—15 — професор Варшавського, з 1915 — ун-ту в Ростові-на-Дону. Праці І. присвячені питанням мікробіології та фізіології вищих рослин. Вивчаючи захворювання тютюну на Україні, в Бессарабії та в Нікітському бот. саду (Крим), відкрив і описав збудника мозаїчної хвороби тютюну, названого згодом *вірусом*, чим поклав початок розвиткові *вірусології*. І. проводив дослідження і в галузі мікробіології грунту, вивчав спиртове бродіння, питання *спадковості* та *мінливості* тощо. Портрет с. 331.

Тв.: Избранные произведения. М., 1953.

Літ.: Овчаров К. Е. Дмитрий Иосифович Ивановский. М., 1952.

ІВА́НОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Створено 1974 на базі пед. ін-ту. В 1975 вузу присвоєно ім'я першої в Росії Іваново-Вознесенської загальноміської Ради робітничих депутатів. В ун-ті 8 ф-тів: матем., фіз., біол.-хім., екон., юрид., істор., філол. і романо-германської філології. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. в І. у. навчалося 5730 студентів, зокрема 3350 на денному відділенні. При ун-ті працюють проблемна лабораторія з рідких кристалів, обчислювальний центр, бот. сад, б-ка (фонд 400 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає навч. посібники, міжвузівські збірники наук. праць тощо.

М. Ю. Анциферов.

ІВАНО́ПІЛЬ (до 1946 — Янушпіль) — селище міського типу Чуднівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 20 км від залізнич. ст. Чуднів-Волинський. 5,8 тис. ж. (1978). Цукр. та хлібний з-ди, радгосп. Середня та муз. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 клуби, 2 б-ки. І. засн. у 17 ст.

ІВА́НО-ПУ́СТЕНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення скіфського часу (6—5 ст. до н. е.) на території с. Іване-Пустого Борщівського р-ну Терноп. обл. Виявлене 1935; досліджувалось 1958—69. Розкопано залишки наземних жител з печами й відкритими вогнищами, знайдено знаряддя праці, уламки глиняного місцевого, а також привізного посуду. Осн. заняттями населення І.-П. п. було скотарство та орне землеробство (виявлено зерна пшениці, жита, проса, льону тощо).

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬК (до 1962— Станіслав) — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований у Прикарпатті, в межиріччі Бистриці Солотвинської і Бистриці Надвірнянської (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автошляхів, аеропорт. 150 тис. ж. (1979). Заснований 1662. Після 1-го поділу Польщі (1772) місто загарбала Австрія (1867—1918 — Австро-Угорщина). В лютому 1919 у Станіславі створено Компартію Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*). В 1919—39 місто входило до складу

О. А. Іванов.

О. Г. Іванов.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

О. П. Іванов.

Я. А. Іванов.

Я. Г. Іванова.

М. Т. Іванов-Козельський.

бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 Станіслав разом з усією Зх. Україною возз'єднано з УРСР. З грудня 1939 Станіслав—обл. центр. У період тимчасової окупації Станіслава нім. фашист. загарбниками (2.VII 1941—27.VII 1944) в місті діяв підпільний обком партії на чолі з Ю. С. Безкровним. До возз'єднання Західної України з УРСР пром-сть міста була розвинута слабо. За післявоєнні роки відбудовано старі підприємства, зруйновані під час нім.-фашист. окупації міста, і збудовано нові. Промисловість І.-Ф. багатогалузева. Розвинуті легка (шкіряне, швейне об'єднання, грикотажна і худож. виробів ф-ки), харч. (м'ясний, хлібний комбінати, пивоварний з-д, кондитерська та харчосмакова ф-ки тощо), деревообр. (меблевий комбінат, меблева ф-ка) галузі. Машинобудування представлене прилалобуд. (випускає прилади контролю і регулювання технологічних процесів), арматурним, пресів, «Автоливмаш», локомотиворемонтним і авторемонтним заводами. Розвивається хімічна пром-сть (з-д тонкого органічного синтезу), виробн. буд. матеріалів (залізобетонних виробів, цегельний з-ди).

В 1977/78 навч. р. у місті діяло 17 загальноосв. шкіл усіх видів (17,8 тис. учнів), 3 муз. і 1 худож. школи, 6 серед. спец. навч. закладів (2,7 тис. учнів), 6 профес.-тех. уч-щ (2,9 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Івано-Франківський інститут нафти і газу, Івано-Франківський медичний інститут* та *Івано-Франківський педагогічний інститут* імені В. С. Стефаника, в яких навчалося 14,5 тис. студентів. В І.-Ф.— відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту орг-ції управління й економіки нафтової та газової пром-сті по УРСР; відділ наук. атеїзму Ін-ту філософії АН УРСР; Карпатський філіал *Лісового господарства і агролісомеліорації українського науково-дослідного інституту* імені Г. М. Висоцького, проектно-конструкторський технологічний ін-т Мінліспрому УРСР, філіал респ. інституту проектування міст «Діпроміст» та ін.

У місті — 72 масові б-ки (фонд — понад 3,2 млн. одиниць зберігання), 8 клубних закладів, 11 кіноустановок, два театри — *Івано-Франківський український музично-драматичний театр* ім. І. Франка й театр ляльок ім. П. Морозова, філармонія, музеї — обл. краєзнавчий, на правах його відділу — музей історії релігії та атеїзму, та музей бойової слави, 5 музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. Позашкільні заклади: Палац і будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська, дит. спортивні школи тощо. В І.-Ф. виходить дві обл. газети — «*Прикарпатська правда*» й «Комсомольський прапор». Працюють обл. радіомовлення й телебачення. Архіт. пам'ятки: ратуша (тепер краєзнавчий музей; 1695, арх. К. Баноє, перебудована в 30-і рр. 20 ст.); єзуїтський костьол (17 ст.) та колегіум (1742), вірм. храм (1763, скульптура в інтер'єрі — *Пінзель*; розписи — Я. Стилецький). Серед споруд рад. часу — Будинок художника (1971, архітектори Л. Лукомська, Л. Попиченко, художник В. Данилюк), дит. комплекс «Олімп» (1976, архітектори М. Назаров, С. Василевський), муз.-драм. театр (1979, арх. С. Сліпець, художник В. Зарецький). Пам'ятники: В. І. Леніну (1975, скульптори Г. Кальченко, О. Супрун), героям, які визволили І.-Ф. від нім.-фашист. загарбників (1967, скульптори А. Ленд'єл, А. Міцкевичу, Д. В. Січинському; обеліск на честь 25-річчя визволення І.-Ф. від нім.-фашист. загарбників (1969, скульптор П. Сопільник, арх. Б. Мартин).

Івано-Франківськ. Вид центральної частини міста.

У Станіславі вчились І. М. *Вагилевич*, С. *Баронч*, А. Л. *Могильницький*, жили і працювали український композитор Д. В. *Січинський*, українська письменниця Н. І. *Кобринська*, не раз бував І. Я. Франко.

Літ.: Голубков М., Січкар Г. Івано-Франківськ. Львів, 1963.

В. П. Лавинюков (культура).

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (до 1962 — Станіславська) — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1939, після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР. Перші комуністичні гуртки і групи виникли на Прикарпатті під впливом Великої Жовтн. соціалістичної революції в кін. 1918 — на поч. 1919 в Станіславі (з 1962 — Івано-Франківськ), Коломиї, Калуші. Вони влились у засновану в лютому 1919 Комуністичну партію Східної Галичини (КПСГ). Під керівництвом комуністів в кінці 1918—1919 розгорнулась боротьба трудящих проти контрреволюц. уряду «*Західноукраїнської народної республіки*». У Станіславі, Коломиї, Косові утворилися Ради робітн. і солдат. депутатів, у Тлумачі — повіт. сел. Рада. Влітку 1919 Зх. Україну загарбала бурж.-поміщицька Польща. Революц. боротьбу трудящих за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною очолила КПСГ, 1923 перейменована на *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ), яка діяла в складі Компартії Польщі. Комуністичні осередки в Болехові, Коломиї, Станіславі та багатьох ін. населених пунктах наприкінці 1920 активізували свою діяльність, об'єдналися в окружну парт. орг-цію. Під проводом комуністів на тер. сучасної Івано-Фр. області 1923—39 проходили масові робітн. і сел. страйки, політ. демонстрації, зокрема великі робітн. страйки 1923, 1935—37 в Станіславі, *Заболотівська першотравнева демонстрація 1924*, страйк калуських калійників 1930, *Галицький селянський страйк 1937*. В грудні 1939 з утворенням Станіславської області оформилась обл. парт. орг-ція, яка при найактивнішій підтримці трудящих розгорнула боротьбу за зміцнення Рад. влади, здійснення соціалістичних перетворень. На 1.VI 1941 в її рядах налічувалось 4584 комуністи.

В роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території області діяли підпільний обком партії (секретар Ю. С. Безкровний), підпільні антифашист. орг-ції в Богородчанському, Галицькому, Рогатинському, Косівському, Надвірнянському та ін. р-нах. Яскраву сторінку в літопис боротьби з окупантами вписала Заболотівська підпільна комуністична орг-ція, яку очолював І. І. Голубцов. Жителі області подавали допомогу партизан. з'єднанню С. А. *Ковпака* під час *Карпатського рейду 1943*. Після визволення області від нім. -фашист. загарбників обл. парт. орг-ція очолила боротьбу трудящих за відбудову й дальший розвиток економіки і культури, продовження соціалістичного будівництва, яке проходило в запеклій боротьбі з залишками експлуататорських класів, націоналістичними бандами. Для успішного розв'язання завдань госп. і культур. будівництва ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У у 1944—45 направили на роботу в область багато кваліфікованих працівників, у т. ч. 1652 комуністи. Одночасно парт. орг-ція розгорнула велику роботу по підготовці кадрів з місцевого населення. Під керівництвом Комуністичної партії трудящі Прикарпаття, спираючись на допомогу братніх народів Рад. Союзу, в короткі строки здійснили індустріалізацію краю, колективізацію с. г., докорінні культур. перетворення. В області створено сучасну промисловість, сільс. г-во стало високомеханізованим і високопродуктивним, зміцнено матеріально-тех.

базу колгоспів і радгоспів. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих в дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Під керівництвом обл. парт. орг-ції, яка складається з 3 міських і 12 районних орг-цій і налічує 46 522 комуністи (на 1.I 1979), трудящі області вносять гідний вклад у виконання виробн. планів, підвищення ефективності виробництва й якості продукції. Успішному виконанню нар.-госп. планів сприяє традиційне соцзмагання трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. 27 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а Ю. Т. *Личуку* це звання присвоєно двічі. В різний час обласну партійну організацію очолювали М. В. Груленко, М. В. Слонь, П. К. Щербак, Я. П. *Погребняк*, В. Ф. *Добрик* та ін. За час існування І.-Ф. о. п. о. відбулося 18 обл. парт. конференцій. Бойовим помічником парт. орг-ції є обласна комсомольська організація, яка налічує в своїх лавах 176 612 комсомольців (на 1.I 1979). Органом І.-Ф. о. п. о. є газета «*Прикарпатська правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Івано-Франківська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К., 1966; Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Назустріч мрії. Нариси історії Прикарпаття. Ужгород, 1978.

І. І. Скиба.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКА ОБЛА́СТЬ (до 1962 — Станіславська область) — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939, після возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. Розташована на Зх. республіки, гол. чин. на Прикарпатті і в *Карпатах Українських*. В області — 14 районів, 352 сільради, 13 міст і 26 с-щ міськ. типу. В 1967 область нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Природа. Пн.-сх. частина тер. І.-Ф. о. рівнинна, пд.-зх.— гірська. На Пн. в межі області заходить *Опілля* — найбільш розчленована частина *Подільської височини*. Уздовж правобережжя Дністра простягається *Передкарпатська височина*, густо розчленована річковими долинами. У межиріччі Пруту й Черемошу лежить Покуття, для якого характерні карстові форми рельєфу. Українські Карпати в межах області представлені системою паралельних хребтів з куполоподібними, плескатими вершинами й пологими схилами. Пн.-зх. частина гір — *Горгани*, заввишки до 1836 м (г. *Сивуля*), на Пд. Сх. від них — *Покутсько-Буковинські Карпати*, на Пд., на межі з Закарп. обл.,—*Чорногора* з найвищою вершиною Українських Карпат — г. *Говерлою* (2061 м), а також *Гриняви* та *Чивчинські гори*. В надрах області — поклади нафти, горючого газу, калійної та кухонної солей, озокериту, бурого вугілля, сланців, фосфоритів, мінеральних буд. матеріалів, графіту, є джерела мінеральних вод (Черче, Буркут та ін.). Клімат області в цілому помірно континентальний. Рівнинна її частина характеризується теплим літом і помірно м'якою зимою (пересічна т-ра липня +18, +19°, січня — від —4 до —6°;

Ріка Прут.

опадів 500—800 мм на рік); у горах літо прохолодне, зима довга з частими відлигами (т-ра відповідно +16, +18° та бл. —6°; річна сума опадів 800—1100 мм). Найбільша річка — *Дністер* з притоками *Свічею, Ломницею, Бистрицею* (правими), *Свіржем, Гнилою Липою* (лівими); на Пд. Сх. області — р. *Прут* з притокою *Черемошем*. Річки мають переважно гірський характер, на них споруджено водосховища (найбільше — на Гнилій Липі біля смт Бурштина) та багато ставків. Ґрунтовий покрив області строкатий. У Придністров'ї переважають опідзолені чорноземи, темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти. На Прикарпатті — дерново-підзолисті, дернові й лучні глеюваті та глейові у комплексі з болотно-лучними ґрунтами. У Карпатах — гірські бурі лісові ґрунти, переважно щебенюваті, гірсько-лучні й гірсько-торфові. Бл. 35% тер. області вкрито лісами. На рівнинних просторах, значною мірою розораних, подекуди збереглися масиви широколистяних лісів (дуб, бук, граб, ясен, клен тощо) та ділянки степової рослинності, по долинах річок і в балках — луки. Нижні частини гірських схилів вкриті лісами з бука, ясена, явора, дуба, які вище змінюються хвойними лісами (ялина, ялиця та інші). Найвищі вершини зайняті високогірними луками — *полонинами*. Із тварин у гірських районах поширені дика свиня, благородний олень, козуля, бурий ведмідь, рись, куниці, лісовий кіт, борсук, білка, норка, горностай, вовк та ін., з птахів — глухар, тетерев, рябчик, слуква, сови, дятли, орли та ін.; з плазунів — ящірка живородяща, гадюка звичайна, тритони, саламандра плямиста; в річках — форель, харіус. На Придністров'ї — лисиця, тхори, видра, заєць сірий, ховрахи, хом'як, сіра й водяна полівки, качки, кулики та ін.; з риб — підуст, марена, лящ, головень, сом тощо. В межах І.-Ф. о.— частина *Карпатського заповідника* (Говерлянський і Чорногорський масиви) та 9 держ. заказників (Турова Дача, Яйківський, Кливський, Княждвірський, Талпиширківський, Джурджийський, Бредулецький, Садки, Пожератульський).

Населення. Осн. нас.— українці (95%, перепис 1970). Живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота нас.— бл. 96 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселені райони Придністров'я і Прикарпаття. Міське нас. становить 36% (1979). Найбільші міста: *Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Надвірна, Долина*.

Народне господарство. До возз'єднання з УРСР (1939) тер. сучас. І.-Ф. о. входила до складу буржуазної Польщі. Г-во її було відсталим, майже вся земля й надра належали поміщикам, капіталістам, у т. ч. іноземним, і церкві. Нафт., лісова, меблева, харчова галузі пром-сті були представлені в основному дрібними напівкустарними й кустарними майстернями. Екон. відсталість краю зумовлювала значне агр. перенаселення. Винятково тяжкі умови життя змушували багатьох трудящих у пошуках роботи емігрувати до ін. країн. За роки Рад. влади внаслідок індустріалізації, докорінної реконструкції старих і спорудження нових підприємств провідне місце в нар.-госп. комплексі області посіла промисловість, яка спеціалізується, зокрема, на добуванні й переробці мінеральних і лісових ресурсів та місц. с.-г. сировини; виробн. машин і приладів. Високопродуктивним стало перебудоване на соціалістичній основі с. г. **Промисловість.** У структурі пром. виробн. області провідне місце належить таким галузям, що мають загальносоюзне значення (1978, у процентах до валової продукції): хім.— 13,7, маш.-буд. та металообр.— 14,7, лісовій — 11,4, нафтодобувній — 1,5, газовій — 1,2. На легку пром-сть припадало 21,2% валової пром. продукції,

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 13,9 тис. км²

Населення — 1333 тис. чол. (1979, перепис)

Центр — м. Івано-Франківськ

Івано-Франківська область. Пам'ятник Олексі Довбушу поблизу селища міського типу Печеніжина Коломийського району.

Легкоатлетичний манеж та басейн Івано-Франківського технікуму фізичної культури. Івано-Франківськ. Новобудови міста.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978, %)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори, фіз. одиниць	3,3	6,1
Зернозбиральні комбайни	0,5	1,2
Електродвигуни	8,7	36,6

Долинський газопереробний завод. Калуське виробниче об'єднання «Хлорвінил». Бурштинська ДРЕС. На Івано-Франківському приладобудівному заводі.

на харч.— 13,6%. Паливно-енерг. базу області становлять місц. нафта і газ, що їх добувають у Долині (*«Долинанафтогаз»*), Надвірній, Биткові, Богородчанах, та енергія *Бурштинської ДРЕС*, Калуської ТЕЦ та ін. На базі використання родовищ хім. ресурсів (*Калусько-Голинське родовище калійних солей* та ін.) й переробки нафти розвивається хім. і нафтохім. пром-сть, які представлені виробн. калійних добрив, вінілхлориду, аеросилу, карбамідних і поліхлорвінілових смол, синтетичних жирів, засобів захисту рослин, нафтобітумів, хім. наповнювачів тощо (*калуське виробниче об'єднання «Хлорвінил»*, Надвірнянський нафтопереробний та Івано-Франківський тонкого органічного синтезу з-ди). Маш.-буд. й металообробна пром-сть спеціалізується на виробн. приладів контролю й регулювання технологічних процесів, машин для тваринництва, мех. пресів, електротех. й нафтопром. устаткування, ремонті локомотивів, с.-г. машин: осн. з-ди: приладобудівний, «Автоливмаш», локомотиворем. в Івано-Франківську; сільськогосподарськ. машин і металовиробів у Коломиї. Підприємства лісової пром-сті — у Надвірній, Болехові, Верховині, Брошневі-Осаді, Вигоді *(Вигодський дослідний лісокомбінат)*, Ворохті, Ділятині, меблевої — в Івано-Франківську, Снятині, Болехові, паперової — в Коломиї. Велика увага приділяється питанням відновлення й раціональної експлуатації лісів. Легка пром-сть представлена шкіряним і швейним об'єднаннями, трикотажною (Івано-Франківськ), гардинною, ткацькою, швейною, взут., щетино-щітковою (Коломия) ф-ками, виробничим хутровим об'єднанням (Тисмениця). Розвинута харч. пром-сть: цукр. (Городенка, Бовшів), мол. і маслосироробна (Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Галич, Городенка, Косів, Снятин); є підприємства м'ясної (Івано-Франківськ, Коломия), хлібопекарської, спиртогорілчаної, пивоварної, тютюновоферментаційної, консервної, соляної, кондитерської галузей. Виробн. буд. матеріалів — залізобетону, цегли, цементу. Широко розвинуті худож. промисли: різьблення на дереві, килимарство, ткацтво, вишивання, гончарство. В Івано-Франківську — ф-ка худож. виробів, у *Косові* — виробничо-худож. об'єднання тощо.

Сільське господарство. Осн. напрямом розвитку с. г. області є м'ясо-мол. скотарство й вівчарство та зернове г-во у поєднанні з виробн. цукр. буряків і льону. На кін. 1977 в області було 150 колгоспів, 28 радгоспів, 21 об'єднання райсільгосптехніки з виробничими відділеннями, 24 міжколгосп. підприємства та об'єднання. С.-г. виробн. області оснащене сучас. с.-г. технікою, електрифіковане (див. таблицю).

З 801,7 тис. га, які перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 610,4 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 422,7 тис. га — орні землі, 173,3 тис. га — сіножаті і пасовища (1977). Осушено 120 тис. га земель. Землеробство розвинуте в осн. на Придністров'ї. Осн. с.-г. культури: пшениця, ячмінь, жито, кукурудза, цукр. буряки, льон-довгунець, картопля. Розвинуте садівництво (яблука, сливи, груші, вишні, волоський горіх та ін.). Площа плодово-ягідних насаджень 1978 становила 24,1 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 15,4 тис. га. Розвиткові тваринництва в області сприяє міцна кормова база, яка включає природні сіножаті й пасовища, вирощування кормових культур. В передгірних і гірських районах розводять гол. чин. велику рогату худобу, овець. Осн. породи великої рогатої худоби — симентальська, чорно-ряба, пінцгау; свиней — велика біла, ландрас; овець — мериносфляйш, гірсько-карпатська. В області діють 7 міжгосп. підприємств по виробн. свинини, 1 — по виробн. яловичини, 3 птахофабрики.

Обробіток плантацій цукрових буряків. Відгодівля великої рогатої худоби на промисловому комплексі колгоспу імені 17-го Вересня Городенківського району.

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1978 становила 493 км. Осн. залізничні лінії сполучають Івано-Франківськ з Москвою, Києвом, Львовом, Одесою, Мінськом та ін. містами. Залізничні вузли — Івано-Франківськ, Коломия і Калуш. Автошляхів — 5,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,6 тис. км. Осн. з них від Івано-Франківська на Львів, Коломию — Чернівці, Ділятин—Рахів, Стрий—Мукачеве—Ужгород, Коломию—Косів—Верховину. В Івано-Франківську — аеропорт. На тер. області проходить траса *газопроводу «Союз»*, бере початок газопровід «Братерство».

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за післявоєнний період (1946—77) становили (у порівнянних цінах) 5220 млн. крб., у т. ч. 1977 — 366 млн. крб. Діють 65 держ. і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій і 29 міжгосп. буд. орг-цій. У післявоєнний період держ., кооп. підприємства та орг-ції, колгоспи й населення спорудили житл. будинки площею 9425 тис. м², у т. ч. 402 тис. м² 1977.

Торгівля, побутове обслуговування. На кін. 1977 в області діяло 5998 підприємств роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. й кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1977 зріс проти 1970 у 1,7 раза. В 1977 було 1657 підприємств побутового обслуговування, у т. ч. 695—у сільській місцевості. У 1977 обсяг побутових послуг населенню зріс (у порівнянних цінах) проти 1970 у два рази.

Охорона здоров'я. В 1977 в І.-Ф. о. налічувалося 14,8 тис. лікарняних ліжок (112 ліжок на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 3,8 тис. лікарів (28,8 лікаря на 10 тис. ж.) та 11,3 осіб серед. мед. персоналу. В області — 134 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. Відомі кліматичні курорти *Яремча, Ворохта, Татарів* та бальнеологічний курорт *Черче*.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області було 757 загальноосв. шкіл усіх видів (234 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (13,2 тис. учнів), 22 профес.-тех. уч-ща (13,9 тис. учнів); у 3 вищих навч. закладах — *Івано-Франківському інституті нафти і газу, Івано-Франківському медичному інституті, Івано-Франківському педагогічному інституті* імені В. С. Стефаника навчалося 14,5 тис. сту-

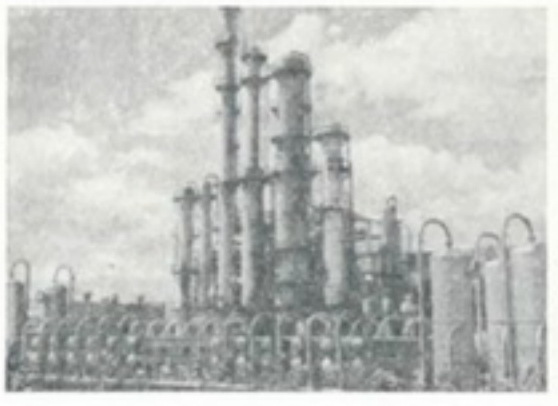

дентів. Працюють відділ наук. атеїзму Ін-ту філософії АН УРСР, Карпатський філіал *Лісового господарства і агролісомеліорації українського науково-дослідного інституту* імені Г. М. Висоцького, Івано-Фр. обласна с.-г. дослідна станція, Всесоюз. н.-д. ін-т орг-ції управління й економіки нафт. та газової промисловості по УРСР, проектно-конструкторський технологічний інститут Мінліспрому УРСР та інші науково-дослідні установи й проектні орг-ції.

Діють обл. відділення респ. спілок художників (з 1958), письменників (з 1971), журналістів (з 1957), обл. об'єднання самодіяльних композиторів. В області 880 масових б-к (9336 тис. одиниць зберігання), 809 клубних закладів, 847 кіноустановок, два театри — *Івано-Франківський український музично-драматичний театр* імені І. Франка, обл. театр ляльок імені П. Морозова (в Івано-Франківську), обл. філармонія, *Гуцульський ансамбль пісні і танцю*, вокально-інструментальний ансамбль «Беркут». Функціонують 4 музеї: *Івано-Франківський краєзнавчий музей, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини, Стефаника В. С. музей* у Русові Снятинського р-ну, *Черемшини М. музей* у Снятині, на правах відділів обл. краєзнавчого музею — *Франка І. музей* в с. Криворівні Верховинського р-ну, *Мартовича Л. музей* у с. Торговиці Городенківського р-ну, Партизанської слави в Яремчі та ін.; 76 музеїв працюють на громад. засадах, 11 із них — народні. При культур.-осв. закладах — 4788 драм., муз., хорових та ін. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 72 тис. аматорів. 41 колектив удостоєно звання народних: заслужена самодіяльна чоловіча хорова капела (засн. 1936 в с. Радчі Івано-Фр. р-ну), хорові капели Долинського, Калуського, Косівського районних будинків культури, оркестр нар. інструментів Косівського районного будинку культури, ансамблі танцю Долинського і Верховинського районних будинків культу-

Івано-Франківський краєзнавчий музей.

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Архіт. пам'ятка — дерев'яна церква 1733.
2. Місце народження одного з керівників боротьби проти окупації Зх. України буржуазною Польщею П. М. *Шеремети*. Кімната-музей П. М. Шеремети.
3. Архіт. пам'ятки — церква Різдва 12 ст.; мури з брамами 13—14 ст.; Святодухівська церква 17 ст.; костьол 1666.
4. Археол. пам'ятка — поселення й могильник 1—3 ст.
5. Тут протягом 1884—1914 жила Н. І. *Кобринська*. Могила письменниці.
6. Пагорб Слави на честь рад. воїнів, які загинули під час визволення Прикарпаття 1944.
7. Археол. пам'ятка — поселення й могильник доби бронзи 15—12 ст. до н. е.
8. Архіт. пам'ятка — церква Різдва 13—18 ст.
9. Місце народження керівника нар. повстання 1648 Семена *Височана*.
10. Архіт. пам'ятки — Успенська церква 15Є6; каплиця 15 ст.
11. Залишки міста Галича — столиці Галицько-Волинського князівства (11—13 ст.).
12. Місце народження скульптора М. Ф. *Бринського*. Музей М. Ф. Бринського.
13. Архіт. пам'ятка — церква Пантелеймона 13—16 ст.
14. Давньорус. городище 12—13 ст.
15. Будинок, у якому 1919 на 1-й конференції комуністич. орг-цій Сх. Галичини було створено Комуністич. партію Східної Галичини.
16. Братське меморіальне кладовище рад. воїнів, які загинули під час визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
17. Пам'ятник рад. танкістам — визволителям міста від нім.-фашист. загарбників.
18. Пам'ятник жертвам фашизму.
19. Обеліск на честь 25-річчя визволення міста від нім.-фашист. загарбників.
20. Пам'ятник А. Міцкевичу.
21. Могила композитора Д. В. *Січинського*.
22. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
23. Пам'ятник І. Я. Франкові.
24. Пам'ятник одному з керівників партизан. боротьби 1922 С. О. *Мельничукові*.
25. Архіт. пам'ятки — культова споруда 17 ст.; колегіум єзуїтів 1742; вірм. храм 1763.
26. Краєзнавчий музей.
27. Музей історії релігії та атеїзму.
28. Місце народження письменника І. М. *Вагилевича*. Обеліск авторам альманаху «*Русалка Дністровая*».
29. Архіт. пам'ятки — культова споруда 1745; будинок 1762.
30. Місце народження керівника сел. повстання 40-х рр. 19 ст. І. *Капущака*. Могила І. Капущака.
31. Архіт. пам'ятка — замок 17 ст.
32. Архіт. пам'ятка — *Манявський скит* 17 ст.
33. Пам'ятник рад. танкістам — визволителям міста від нім.-фашист. загарбників.
34. Архіт. пам'ятка — Благовіщенська церква 1587.
35. Музей нар. мистецтва Гуцульщини.
36. Місце народження Мирослава *Ірчана*. Пам'ятник письменникові.
37. Місце народження письменника І. В. *Ткачука*.
38. Місце народження С. О. Мельничука. Пам'ятник С. О. Мельничукові.
39. Літ.-меморіальний музей Мирослава Ірчана, І. В. Ткачука і С. О. Мельничука.
40. Архіт. пам'ятка — культова споруда 1725.
41. Архіт. пам'ятки — культові споруди 1760.
42. Пам'ятник комсомольцям-підпільникам, розстріляним фашистами 1941.
43. Церква і дзвіниця 18 ст.
44. Стела на місці боїв партизан. з'єднання С. А. Ковпака з нім.-фашист. загарбниками. Обеліск на місці загибелі комісара з'єднання С. В. *Руднєва*.
45. Місце народження О. *Довбуша*. Нар. істор.-краєзнавчий музей О. Довбуша. Пам'ятник О. Довбушу.
46. Місце народження П. С. *Козланюка*. Нар. літ.-меморіальний музей письменника.
47. Місце народження В. І. *Касіяна*.
48. Місце народження В. С. *Стефаника*. Літ.- меморіальний музей В. С. Стефаника. Могила письменника.
49. Місце народження Леся *Мартовича*. Літ.- меморіальний музей і пам'ятник письменникові.
50. Пам'ятник на братській могилі партизанів-ковпаківців і рад. воїнів, які загинули в боях під час визволення міста 1944.
51. Пам'ятник комсомолці В. Гнатюк, яка загинула в боротьбі проти націоналістичних банд 1947.
52. Музей партизан. слави.
53. Нар. музей історії релігії та атеїзму.
54. Архіт. пам'ятка — Дмитрівська церква 18 ст.
55. Архіт. пам'ятка — церква Різдва 17 ст.
56. Пам'ятник на братській могилі рад. розвідників, які загинули в боях з нім.-фашист. загарбниками.
57. Будинок, у якому 1927—35 жив і працював Я. О. *Галан*.
58. Будинок, у якому 1880 і 1913 жив І. Я. Франко.
59. Обеліск на місці розстрілу першотравневої демонстрації трудящих 1924.
60. У 1912—27 тут жив і працював Марко *Черемшина*. Літ.-меморіальний музей і могила письменника.
61. Меморіальний знак на місці розстрілу нім.-фашист. окупантами 5 тис. мирних жителів.
62. Місце народження М. І. *Павлика*. Нар. літ. музей письменника.
63. Філіал Коломийського музею нар. мистецтва Гуцульщини.
64. Місце народження Марка Черемшини. Будинок-музей Марка Черемшини. Пам'ятник письменникові.
65. Місце народження діяча КПЗУ С. В. *Букатчука*. Могила С. В. Букатчука.
66. У 1901—14 тут відпочивали І. Франко та В. *Гнатюк*. Літ.-меморіальний музей І. Франка. Пам'ятник письменникові.
67. Обеліск на честь учасників сел. повстання 1920 проти буржуазної Польщі.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАФТИ І ГАЗУ

ри, самодіяльні театри — Коломийського міськ. будинку культури, с. Ямниці Івано-Фр. р-ну та ін. Прикарпаття здавна славиться декоративно-ужитковим мистецтвом. У Косівському, Верховинському, Коломийському, Надвірнянському та ін. районах поширене різьблення на дереві, інкрустація, худож. ткацтво, вишивання, килимарство, гончарство тощо. В Косові працює виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» (філіали в селах

Літературно-меморіальний музей І. Я. Франка в селі Криворівні Верховинського району.
Школа в селищі міського типу Печеніжині Коломийського району.
Піонерський табір «Зірка» в селі Микуличині Надвірнянського району

Річці та Брустурові), худож.-виробничі майстерні Худож. фонду УРСР, технікум нар. худож. промислів. Високою майстерністю відзначаються роботи майстра худож. вишивки Г. В. *Василащук*, за-

Вироби майстрів Прикарпаття, які експонуються в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва УРСР. Київ.

служених майстрів народної творчості УРСР різьбярів М. Ф. Кіщука, І. В. *Балагурака*, майстра декоративного розпису П. П. Хоми. 35 майстрів Прикарпаття є членами Спілки художників СРСР. Серед позашкільних закладів області — 27 палаців та будинків піонерів і школярів, 5 станцій юних техніків, 4 — натуралістів, одна — екскурсійно-туристська, 27 дитячо-юнацьких спорт. шкіл тощо. Виходять дві обл. газети — «*Прикарпатська правда*» і «Комсомольський прапор», дві районні у містах і 12 районних газет. Працюють обл. радіомовлення, телебачення. Дружні зв'язки встановлено між трудящими І.-Ф. о. і Марамуреського повіту СРР. Тер. І.-Ф. о. багата на істор., археол., етногр., архіт. пам'ятки. 870 пам'яток історії та культури Прикарпаття взято державою під охорону. Тут є чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Івано-Франківської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти Івано-Франківської області).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Природа Івано-Франківської області. Львів, 1973; Радянське Прикарпаття. Ужгород, 1974; Социально-экономические преобразования в Западных областях УССР за годы Советской власти. К., 1977.

Й. М. Гах (господарство), *М. В. Кривий* (населення), *М. К. Фіглевський, В. М. Яковишин* (культура, охорона здоров'я).

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НА́ФТИ І ГА́ЗУ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1967 на базі філіалу Львів. політех. ін-ту. В ін-ті—9 ф-тів: геологорозвідувальний, газонафтопромисловий, нафтогазопроводів, механічний, автоматизації та економіки, загальнотех., вечірній, заочний та підвищення кваліфікації; є аспірантура, підготовче відділення. Фонд бібліотеки налічує (1979) 480 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1979) 7,5 тис. студентів. За час існування в І.-Ф. і. н. і г. підготовлено понад 13 тис. спеціалістів. *Р. С. Яремійчук.*

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Створений 1940. Міститься в приміщенні кол. ратуші (1639, арх. К. Баноє). На 1979 в музеї було понад 84 тис. одиниць зберігання. Музей має відділи: природи, історії дорад. суспільства, рад. суспільства, нар. мистецтва, художній та охорони пам'яток. На правах відділів йому підпорядковано Івано-Фр. музей історії релігії та атеїзму, Яремчанський музей партизанської слави, Криворівнянський *Франка І. музей*, Крилоський краєзнавчий музей і Торговицький літературно-меморіальний *Мартовича Л. музей.*

Літ.: Ивано-Франковский краеведческий музей. Путеводитель. Ужгород, 1972.

О. І. Синиця.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ МЕДИ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — учбовий заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1945. В ін-ті — лікувальний і стоматологічний ф-ти, на яких навчається (1979) 2,5 тис. студентів. Є аспірантура і підготовче відділення. За час існування ін-т підготував бл. 7,3 тис. лікарів; має 39 кафедр. Бібліотека ін-ту налічує (1979) понад 248,5 тис. томів. Науковці вивчають осн. закономірності виникнення, розвитку та лікування злоякісних новотворів; розробляють заходи профілактики та лікування серцево-судинних захворювань, досліджують значення мікроелементів в обміні речовин для здоров'я людини. Ін-т видає зб. «Мікроелементи в медицині». *Г. О. Бабенко.*

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. С. Стефаника — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 в Станіславі як учительський ін-т, який 1950 перетворено на педагогічний. Ім'я В. С. Стефаника присвоєно 1971. В 1978/79 навч. р.

Івано-Франківський педагогічний інститут імені В. С. Стефаника.

в ін-ті було 7 ф-тів: істор., філол., фіз.-матем., іноз. мов, муз.-пед., підготовки вчителів поч. класів і підвищення кваліфікації директорів серед. загальноосв. шкіл. На всіх ф-тах навчалося 4539 студентів, зокрема 2537 на денному відділенні. Є заочне й підготовче відділення, респ. курси перепідготовки старших піонервожатих і вчителів шкіл. Ін-т має галузеву н.-д. рентгено-спектральну лабораторію, досл. поле, б-ку (понад 400 тис. одиниць зберігання). Працює н.-д. сектор. За час існування ін-т підготував понад 18,85 тис. спеціалістів. *І. К. Васюта.*

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 0,8 тис. км². Нас. 93,9 тис. чол. (1978). У районі — 55 нас. пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Івано-Франківськ*. І.-Ф. р. розташований на Прикар-

Івано-Франківський інститут нафти і газу. Головний корпус.

шатті. Поверхня — похила рівнина, в рельєфі якої окремі підвищення чергуються з плескатими улоговинами; розчленована річковими долинами. Поширені карстові форми рельєфу. Поклади гіпсу, глин, вапняків тощо. Річки — *Дністер, Бистриця* з притоками *Бистриця Надвірнянська* і *Бистриця Солотвинська*. Грунти дерново-підзолисті, дернові, глейові, лучно-болотні та опідзолені чорноземи. Ліси (дуб, граб, береза) займають 7,6 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Івано-Франківськ. У районі найбільші пром. підприємства — виробниче хутрове об'єднання «Тисмениця» і

Тисменицьке виробниче меблеве об'єднання. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Тисменицяя) та 5 будинків побуту. В с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. і землеробство зерновольонарського напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 57,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,6 тис. га, сіножаті і пасовища — 10,3 тис. га. Гол. культури: зернові, льон, овочеві, картопля, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, птахівництво. В І.-Ф. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, міжгосп. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Івано-Франківськ, Братківці, Майдан, Марківці, Єзуполь. Автошляхів — 300 км, у т. ч. з твердим покриттям — 272 км. У районі — 48 заг.-осв. та 2 муз. школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень; дит. санаторій. 21 будинок культури, 33 клуби, 54 кіноустановки, 56 б-к. У с. Вовчинець І.-Ф. р. 1914 на кошти селян збудовано один з перших на Прикарпатті пам'ятник Т. Г. Шевченку. В смт Тисмениця — Богородицька дерев'яна церква 18 ст. В І.-Ф. р. видається газ. «Вперед» (з 1945).

В. Я. Кіріндас.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені І. Франка. Засн. в 1939. В репертуарі — твори вітчизн. і зарубіжної класики («Украдене щастя» Франка, «Мати-наймичка» за Шевченком, «У неділю рано зілля копала» за Кобилянською, «Ревізор» Гоголя, «Тартюф» Мольєра, «Марія Тюдор» Гюго, «Балладина» Словацького), рад. авторів («Правда» Корнійчука, «Зачарований вітряк» Стельмаха, «Голубі олені» Коломійця, «Васса Желєзнова» Горького, «Клоп» Маяковського, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Співають жайворонки» Крапиви) та ін. В театрі працювали: нар. арт. УРСР М. *Равицький,* засл. артисти УРСР М. Юхименко, Д. Нарбут та ін. В складі театру (1979): нар. арт. УРСР В. *Смоляк,* засл. артисти УРСР В. Мельник, К. Сидорчук, Х. Фіцалович, Г. Шиманський, Ю. Суржа, М. Гурін.

В. З. Савченко.

ІВА́НО-ФРАНКО́ВЕ (до 1945 — Янів) — селище міського типу Яворівського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Верещиці (ліва притока Дністра). Залізнич. ст. Янів-Львівський. 4,8 тис. ж. (1978). В І.-Ф.— меблевий комбінат, учліспзаг Львів. лісотех. ін-ту з цехом по виробн. аудиторно-лабораторного обладнання, виробниче об'єднання «Облрибкомбінат», меліоративна станція, пекарня, будинок побуту. Середня школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, дві б-ки. Пам'ятник І. Франку. Перша писемна згадка про с-ще 1611.

ІВА́Н-ЧАЙ, хаменерій вузьколистий (Chamenerium angustifolium) — багаторічна трав'яниста рослина род. онагрових. Листки чергові, сидячі або короткочерешкові, лінійно-ланцетні. Квітки чималі пурпурові, рожеві, зрідка білі. Плід — коробочка. Поширв Європі, Азії, Пн. Америці, Гренландії. Росте на сухих піщаних місцях у світлих лісах, на вирубках. Медонос. Листки містять вітамін С, танін та ін. речовини; насіння — до 40% олії. Назва рослини пов'язана із вживанням у минулому її листків як сурогату чаю. Лікарська рослина, застосовують як протизапальний засіб.

ІВАНЧЕ́НКОВ Олександр Сергійович (н. 28.IX 1940, м. Івантеєвка Моск. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1978), Герой НДР (1978). Член КПРС з 1972. Закінчив 1964 Моск. авіац. ін-т. Працював у конструкт. бюро. В загоні космонавтів — з 1970. Разом з В. В. *Ковальонком* як бортінженер здійснив тривалий космічний політ (15.VI—2.XI 1978). «Союз-29», на якому стартували космонавти, було зістиковано 17.VI з станцією «Салют-6». Під час польоту із станцією «Салют-6» здійснено стикування кораблів «Союз-30» (космонавти П. І. *Климук* і М. *Гермашевський*), «Союз-31» (В. Ф. *Биковський* і З. *Йєн*), трьох автоматичних транспортних кораблів «*Прогресс*» і перестикування корабля «Союз-31». Виконано велику програму наук.-тех. та мед.-біол. досліджень і експериментів, підготовлених вченими СРСР, ПНР та НДР, проведено фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-31». І. нагороджений орденами Леніна, Карла Маркса (НДР) та «Хрест Грюнвальда» першого ступеня (ПНР).

ІВА́НЧОВ Федір Васильович (н. 17.X 1916, с. Зубівка, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — український письменник у Чехословаччині. Член КПЧ з 1948. Освіту здобув у Мукачівській учит. семінарії. Вчителював на Закарпатті. Під час фашист. окупації Закарпаття 1939 перейшов до СРСР, де 1943 вступив до 1-ої Чехословацької окремої бригади. Літ. діяльність почав у довоєнні роки. В 1936 на Закарпатті вийшла п'єса І. «Обманство», в 1937 — п'єса «Що посієш, то пожнеш», у 1938 — зб. оповідань «Під солом'яною стріхою». Після війни видав у Пряшеві збірки «Підіймається хлібороб» (1954), «Грішні душі» (1961), «Дорогами життя» (1976), «Люди в строю» (1977), присвячені життю укр. населення Сх. Словаччини, а також Закарпаття.

О. В. Мишанич.

ІВА́НЧУ́К Андріан Михайлович (17.IX 1903, с. Струсів, тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.— 23.IX 1951, там же) — укр. рад. письменник. Вчився у Львів. ун-ті, працював учителем. За революц. діяльність на зх.-укр. землях, загарбаних бурж. Польщею, його двічі ув'язнювали в концтаборі Береза Картузька. Друкуватися почав 1926. Був членом літ. орг-ції «*Горно*». Твори І. друкувалися в журн. «*Вікна*», «*Нові шляхи*» та ін. Після визволення Тернопільщини від нім.-фашист. загарбників брав активну участь в організації культурно-освіт. життя краю. У с. Струсів 1962 відкрито літ. музей А. Іванчука.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Революційні поети Західної України. К., 1958.

ІВАСА́КІ Акіра (н. 18.XI 1903) — япон. кінокритик, режисер, продюсер. Закінчив Токійський ун-т (1927). Один з організаторів спілки япон. пролетарського кіно. Під час другої світової війни був ув'язнений. Виступав як продюсер фільмів «Ефективність дії атомної бомби» і «Трагедія Японії», заборонених амер. військ. адміністрацією (обидва — 1946) та ін. Автор праць з історії і теорії кіно.

Тв.: Рос. перекл.— Современное японское кино. М., 1962.

В. В. Рибак-Акімов.

Д. Й. Івановський.

О. С. Іванченков.

Івасі, або далекосхідна сардина.

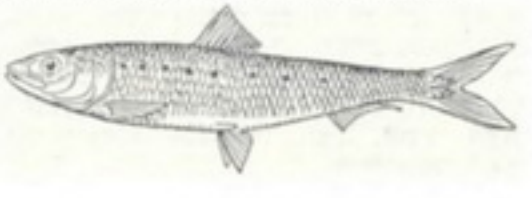

Іван-чай: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина квітучої рослини; *3* — плід.

М. І. Івасюк.

М. І. Івасюк. Гуцулка під деревом. Початок 20 ст.

Я. Івашкевич.

І. Б. Іващенко

тут і нагулюються до вересня, зимують у пд. частині *ареалу*. Статевозрілими стають на 3-му році життя. Розмножуються з грудня по березень. Ікра пелагічна. Плодючість бл. 50 тис. ікринок. Живляться І. переважно планктонними (див. *Планктон*) ракоподібними. Цінний об'єкт промислу. Див. також *Сардини*. *Ю. В. Мовчан.*

ІВАСЮ́К Микола Іванович [16 (28).IV 1865, м. Заставна, тепер Чернів. обл.— 1930] — український живописець. Навчався у віденській (1884—89) та мюнхенській (1890—96) АМ. Працював у Чернівцях, Львові та Києві. Автор істор. картин на теми визвольної боротьби укр. народу («Битва під Хотином», 1903; «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», 1892—1912; «Богун під Берестечком», 1919), жанрових полотен («Біля криниці», «Поцілунок», «Чекання», «Гуцулка під деревом», «Жнива», «Буковинець», 1889; «Мати», 1908), портретів (Ю. Федьковича, 1885; автопортрет 1887; О. Кобилянської, О. Мишуги; Т. Шевченка, І. Франка, обидва — 1925). Твори І. зберігаються в Львів. музеї укр. мист., ДМУОМ. І.— організатор першої худож. школи (1899—1908) у Чернівцях.

ІВА́ХНЕНКО Олексій Григорович [н. 17 (30).III 1913, м. Кобеляки Полт. обл.] — український рад. вчений у галузі технічної кібернетики. Чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Закінчив 1938 Ленінгр. електротех. ін-т, з 1945 — викладач Київ. політех. ін-ту. З 1964 працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР. Праці з питань тех. кібернетики, самоорганізації систем матем. моделей для прогнозування та автом. управління тощо.

ІВАШКЕ́ВИЧ (Iwaszkiewicz) Ярослав (н. 20.II 1894, с. Кальник, тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.)— польс. письменник і громад. діяч. Закінчив Київ. ун-т (1918). Друкуватися почав 1915. В 1918 виїхав до Варшави. Пройшов складний шлях від індивідуалізму і песимізму (збірки «Восьмивірші», 1919; «Діонізії», 1922) до критичного реалізму (повісті «Місяць сходить», 1925; «Червоні щити», 1934; «Стара цегельня», 1946; драми «Літо в Ноані», 1936—37; «Маскарад», 1939). Автор збірок поезій «Вірші різних епох» (1952), «Завтра жнива» (1963), прозових творів «Млин на Лютині» (1946), «Коханці з Марони» (1961), драматичних — «Весілля Бальзака» (1959), книг есе про діячів світової культури. Роман-трилогія «Честь і слава» (1956—62) — про духовні пошуки польс. інтелігенції 10—40-х рр. 20 ст., об'єктивно закономірний шлях Польщі до соціалізму. Перекладач творів рос. (Л. Толстого, А. Чехова), укр. (Т. Шевченка, М. Бажана) та зх.-європ. письменників. Нагороджений рад. орденом Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами» (1970).

Тв.: Укр. перекл.— Честь і слава, т. 1—3. К., 1966; Новели. К., 1974; Заруддя. «Всесвіт», 1977, № 1; Пригорщ вербового листя. Всесвіт, 1978, № 12; Твори. К., 1979; Рос. перекл.—Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1976—79. [в 8-ми т.].

Літ.: Вервес Г. Д. Ярослав Івашкевич. К., 1978. *Г. Д. Вервес.*

ІВАШУ́ТИЧ Олександр Григорович (15.X 1900, Київ — 18.I 1970, Харків) — укр. рад. актор і режисер, нар. артист Узб. РСР (з 1943). Член КПРС з 1952. Сценічну діяльність почав 1919 в Київ. Другому районному укр. драм. театрі. Працював у театрі «*Березіль*» (1922—26), Одес. укр. драм. театрі (1927—29). В 1929—41 — актор, 1941—55 (з перервою) — режисер Харків. театру муз. комедії. Ролі: Каленик і дід Нечипір («Майська ніч» і «Весілля в Малинівці» Рябова), Зупан («Цигансь кий барон» Й. Штрауса). Вистави: «Сорочинський ярмарок» Рябова, «Аршин мал Алан» Гаджибекова, «Жирофле-Жирофля» Лекока. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ІВА́ЩЕНКО Ігор Єфремович (н. 17.XII 1931, с. Григорівка Обухівського р-ну Київ. обл.) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1956. В 1957 закінчив Київ. консерваторію (клас симф. диригування О. *Климова*). З 1955 — диригент, з 1956 — гол. диригент *Ансамблю танцю УРСР*. Автор обробок нар. танців для програм ансамблю.

І́ВЕНС (Ivens) Йоріс (н. 18.XI 1898, Неймеген) — нідерландський кінорежисер. Ранні фільми належать до кін. 20-х рр. В 1932 приїздив в СРСР, де зняв фільм «Пісня про героїв» (будівників Магнітогорська). У фільмах 30-х рр. «Боринаж» (1933), «Іспанська земля» (1937), «Чотириста мільйонів» (1938) виступив на захист інтересів робітн. класу. Брав участь у створенні стрічки «Наш російський фронт» (1941). Інші фільми: «Говорить Індонезія» (1945), «Перші роки» (1947, про життя соціалістич. країн), «Мир переможе у всьому світі» (1951), «Ми за мир!» (1952, разом з І. *Пир'євим* і А. Торндайком), «Пісня великих рік» (1954), «17-а паралель» (1968, про боротьбу В'єтнаму). В 70-х рр. став на ліворадикальні позиції. Міжнародна премія Миру, 1955; Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1968.

ІВЕ́РИ, ібери — стародавні сх.-грузинські племена, що населяли *Іверію* (Картлі). Назва «івери» згадується в творах античних авторів. І. належала гол. роль у процесі консолідації груз. племен і формуванні єдиного груз. народу.

ІВЕ́РІЯ, Іберія (грец. Ἰβηρία, лат. Hiberia, Iberia) — давня назва Сх. Грузії (Картлі) в творах античних і візантійських авторів. У кін. 4 — на поч. 3 ст. до н. е. на тер. І. виникла ранньорабовласницька д-ва, до якої ввійшла й частина Зх. Грузії. В 4 ст. почався розвиток феод. відносин. У кін. 4 ст. І. захопив Іран. У 5 ст. перси ліквідували в І. царську владу і перетворили її на свою провінцію. Визволившись з-під гніту перс. та ін. завойовників, І. (Картлі) з кін. 10 ст. стала основою єдиної груз. д-ви. Див. також *Картлійське царство*.

І́ВЕРСЕН (Iversen) Фелікс (22.IX 1887, Любек, Німеччина — 7.VIII 1973, Хельсінкі) — фінський громад. діяч. У 1909 закінчив Хельсінкський ун-т, де працював з 1911 (1920—54 — професор математики). З 20-х рр.— активний учасник боротьби за мир; 1950—52 — голова Союзу миру країн Пн. Європи, з 1950 — член *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

ІВИ́ЦЬКИЙ Ростислав Георгійович (18.V 1908, Київ — 13.II 1974, там же) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1959. Навчався у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка. З 1928 працював у Харків. театрі «*Березіль*». Під час Великої Вітчизн. війни виступав з виконанням літ. творів у частинах діючої армії. З 1943 керував Харків. держ. естрадою. Виконавець власних літ. композицій «Десять днів, які потрясли світ», «Безсмертний Кобзар», «Великий сучасник» (про О. Пушкіна) та ін.; автор радіомоноспектаклю «Дума про Москву», телевистави «Слово про Кобзаря», кіносценарію і п'єси «Безсмертна ліра поета». Знімався в кіно (роль Тура у фільмі «Богдан Хмельницький» та ін.).

Ю. Г. Токарєв.

ІВИЧЕ́ВИЧІ — революц. народники, брати Гнат Миколайович [бл. 1857 —18.II (2.III) 1879] та Іван Миколайович [бл. 1859 — 20.II (4.III) 1879]. Н. в Херсонській губ. Гнат Миколайович, перебуваючи 1877 на військ. службі (Одеса), проводив революц. пропаганду серед солдатів. Іван Миколайович 1877 — на поч. 1878 працював слюсарем на заводі в Ростові-на-Дону, де входив у революц. робітн. гурток. У 1878 обидва примкнули до народницької групи В. А. *Осинського* в Києві і взяли активну участь в її діяльності. В лютому 1879 під час арешту в Києві вчинили збройний опір, були смертельно поранені.

І́ВО — місто на Пд. Зх. Нігерії, у штаті Ойо. 214 тис. ж. (1975). Торг. центр. Розвинуті ремесла, харч. пром-сть (виробн. пальмової олії, індиго).

І́ВОЛГА — рід птахів. Те саме, що й *вивільга*.

І́ВОТКА, Івот — річка в Брянській обл. РРФСР та Сумській обл. УРСР, ліва притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 81 км, площа бас. 1370 км². Рівнинна, живлення дощове. Використовують для зрошування, пром. та комунального водопостачання.

ІВРИ́Т — сучасний варіант давньоєврейської мови, збагаченої новою науковою й тех. термінологією. Належить до *семітських мов*. В фонетиці І. в основному зберігся семітський консонатизм, а вокалізм значно змінився. В граматиці — імена, займенники (почасти дієслова) мають два граматичні роди, два числа, залишки форм двоїни; дієслово має дві осн. форми часу, два способи, два стани та кілька порід (видозмін дієслівного кореня, з різними значеннями). В І. розвинулися нові

засоби словотвору (порівняно з давньоєвр. мовою). Для І. використовується *єврейське письмо*. Про л-ру мовою І. див. *Єврейська література, Ізраїль* (розділ Література).

Літ.: Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. М., 1972. *А. О. Білецький.*

ІВЧЕНКО Віктор Іларіонович, [24.X (2.XI) 1912, Богодухів, тепер райцентр Харків. обл.— 6.IX 1972, Київ] — український рад. кінорежисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1941. В 1937 закінчив Київ. ін-т театр. мист. В 1937—53 — режисер і актор Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. З 1953 — режисер Київ. кіностудії худож. фільмів. Серед фільмів: «Доля Марини» (1954, разом з І. Шмаруком), «Надзвичайна подія» (1959), «Іванна» (1960), «Гадюка» (1966, за О. Толстим), «Шлях до серця» (1970), «Софія Грушко» (1971). Екранізував твори Т. Шевченка і Лесі Українки [«Назар Стодоля», 1955 (з Г. Чухраєм), «Лісова пісня», 1961]. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967.

ІВЧЕНКО Олександр Георгійович [10 (23).XI 1903, м. Великий Токмак, тепер м. Токмак Запорізької обл.— 30.VI 1968, Запоріжжя] — рад. конструктор авіадвигунів, акад. АН УРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1924. Після закінчення (1935) Харків. механіко-машинобудівного (тепер політех.) ін-ту працював на авіазаводі. З 1945 — гол. конструктор дослідно-конструкторського бюро, з 1963 — ген. конструктор. Створив серію авіац. поршневих, турбореактивних і турбогвинтових двигунів. Розробив перші вітчизн. вертольотні поршневі й газотурбінні двигуни. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1948. Ленінська премія, 1960.

ІГЛУ (англ. igloo, з мови ескімосів) — зимове житло канадських ескімосів, зроблене з снігових блоків. Має форму купола, висота якого бл. 2 м, діаметр — 3—4 м.

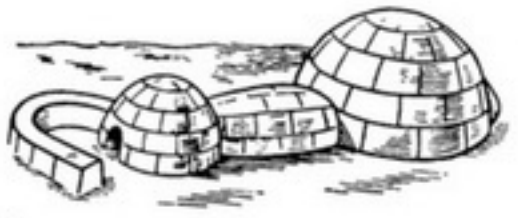

Іглу.

Більша частина житла зайнята сніговою лежанкою, вкритою шкурами. Входять до І. через отвір у підлозі, до якого веде коридор, проритий в снігу нижче підлоги. Якщо сніг неглибокий, вхід роблять у стіні. Опалюється і освітлюється І. тваринним жиром.

ІГНАТЕ́НКО Володимир Пименович (н. 16.I 1920, с. Дімамерки, тепер Лоєвського р-ну Гом. обл. БРСР) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1965. В 1944—55 працював у Ніжинському пересувному укр. драм. театрі ім. М. Коцюбинського, 1955—65 — в Черніг. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка, з 1965 — в Черкас. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Дмитро («Не судилось» Старицького), Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Глоба («Лють» Яновського), Шевченко («Тарас Шевченко» Малишка), Дикой («Гроза» О. Островського) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 335.

ІГНАТІЄ́НКО Варфоломій Андріанович [13 (25).VIII 1892, с. Озеряни, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.— 7.XII 1943] — український рад. бібліограф. Закінчив Київ. комерційний ін-т (1919). Завідував бібліографічним сектором Укр. н.-д. ін-ту книгознавства (1923—31), займався пед. діяльністю. Автор праць з історії книги й бібліографії укр. преси. Найголовніша з них — «Бібліографія української преси. 1816—1916» (Х.— К., 1930).

ІГНАТО́ВИЧ Гнат Гнатович [справжнє прізв.— Балінський; 5 (17). XI 1898, Немирів, тепер Вінн. обл.— 16.I 1978, Ужгород] — український рад. режисер, актор, педагог, засл. арт. УРСР (з 1960). В 1918—19 навчався в драм. студії при *«Молодому театрі»* у Києві. В 1922—25 — у театрі *«Березіль»*. Ролі: Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), син мільярдера («Газ» Кайзера), Макдуф («Макбет» Шекспіра). В 1924—28 — викладач Київ., 1928—34 — Харків. муз.-драм. ін-тів; 1934—46 — актор драм. школи Київ. кіностудії худож. фільмів. В 1946—59 (з перервою) до 1963 — гол. режисер Закарпат. укр. муз.-драм. театру (Ужгород). Вистави: «Людина-маса» за Е. Толлером; «Пророк» Кочерги, «Міщани» Горького, «Острів Афродіти» Парніса. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ІГНА́ТЬЄВ Григорій Григорович [11 (23).IX 1846—1898] — російський військовий фахівець в галузі зв'язку. По закінченню Петерб. Військ.-інженерного уч-ща служив у військово-телеграфному парку. В 1880 перший у світі розробив систему одночасного телеграфування й телефонування по одному й тому самому проводу. Ця система вперше пройшла успішне випробування в Київському ун-ті. В 1892 на 4-й електротех. виставці в Петербурзі І. за цей винахід присуджено золоту медаль.

ІГНА́ТЬЄВ Олексій Олексійович [2 (14).III 1877, Петербург — 20.XI 1954, Москва] — рос. дипломат, генерал-лейтенант Радянської Армії, письменник. Син графа О. П. Ігнатьєва, який 1889—96 був київ., подільським і волинським генерал-губернатором. На поч. 90-х рр. навчався в Київ. кадет. корпусі. Закінчив Академію Генштабу (1902). Учасник рос.-япон. війни 1904—05. Військ. аташе Росії у Данії, Швеції та Норвегії (1908—12) і у Франції (1912—17). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік Рад. влади, допоміг зберегти для Рад. країни кошти, які належали Росії і були вкладені на його ім'я у франц. банки. До 1937 працював у рад. торгпредстві в Парижі. В 1937—47 — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Автор спогадів «П'ятдесят років у строю» (т. 1—2, вид. 1959).

ІГНА́ЩЕНКО Анатолій Федорович (н. 28.I 1930, с. Захарівці, тепер Хмельницького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1958. В 1953 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Осн. роботи: станція Київ. метрополітену «Дніпро» (в співавт., 1956), архіт. частини пам'ятників В. І. Леніну (м. Градець-Кралове, ЧССР), видатним діячам укр. та рос. культури, партизанам і рад. воїнам, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни, встановлених в багатьох містах і с-щах України, а також у США (в *Арров-Парку* в Нью-Йорку), Канаді (Торонто), Франції (Париж). Твори виконані здебільшого у співавт., зокрема з скульпторами В. *Бородаєм*, Г. *Кальченко*, В. *Знобою*, М. *Лисенком* та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1974.

ІГНІТРО́Н [від лат. ignis — вогонь і *(елек)трон*] — одноанодний *іонний прилад*, яким змінний електричний струм перетворюють (випрямляють) на постійний. Являє собою металевий або скляний балон з анодом, катодом і допоміжним електродом для запалювання приладу та регулювання випрямленого струму. Дія ігнітрона грунтується на виникненні дугового розряду між анодом і катодом (в результаті пропускання через допоміжний електрод імпульсного струму), що зумовлює вентильні (випрямляючі) властивості приладу. І. застосовують у потужних керованих *випрямлячах струму*, електроприводах, електрозварювальних пристроях тощо. Іл. с. 334.

ІГНЯ́ТОВИЧ (Игньатовић) Яков (12.XII 1824, Сент-Ендре, Угорщина — 4.VIII 1889, Новий Сад) — сербський письменник. Один із зачинателів реалізму в серб. л-рі. В 1848 брав участь у нац.-визвольній боротьбі угор. народу. Друкуватися почав 1838. Автор істор. романів і повістей — «Джурадж Бранкович» (1859), «Манзор і Джеміля» (1860), «Кров за рід» (1862) — про боротьбу сербів і угорців проти турків; авантюрно-гумористичних — «Мілан Наранджич» (1860), «Люба Чекмеджич» (1862), «Васа Решпект» (1875) і соціальних романів — «Чудний світ» (1869), «Вічний жених» (1878), «Старі й нові майстри» (1883), «Страдниця» (1888) тощо.

В. Г. Гримич.

ІГОР (р. н. невід.— п. 945) — великий князь київський (912—945). Літописець приписує І. походження від Рюрика (див. *Рюрик, Синеусі Трувор*). Фактично І.— родоначальник 2-ї київської династії, що заступила нащадків Кия (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Підкорив сх.-слов. племена (*древлян, уличів* та ін.), які відокремилися від Києва на поч. його князювання. Уклав мирну угоду з *печенігами*, які 915 з'явилися в пд.-рус. степах. У 941 і 944 здійснив походи на Константинополь.

Ф. Іверсен.

Р. Г. Івицький.

В. І. Івченко.

О. Г. Івченко.

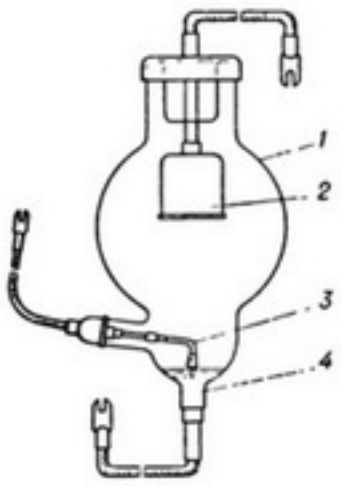

Ігнітрон: *1* — скляний балон; *2* — графітовий анод; *3* — допоміжний електрод; *4* — ртутний катод.

Ігрунка звичайна.

Ігуанодон. Скелет.

В 944 було укладено договір між Руссю і Візантією, який забезпечував інтереси Русі на Чорному м. І. здійснив також два походи на Кавказ. Вбитий під час *древлянського повстання 945*.

Літ.: Повесть временных лет, ч. 1—2, М.—Л., 1950; Історія Української РСР, т. 1, К., 1977.

ІГОР ОЛЬГОВИЧ (р. н. невід.— п. 1147, Київ) — князь новгород-сіверський, з 1146 — великий князь київський. Син черніг. князя Олега Святославича, родоначальника князівської дин. *Ольговичів*. Брав участь у міжусобній князівській боротьбі, підтримуючи черніг. князів. Міська біднота Києва, невдоволена утисками Ольговичів, підняла 1146 повстання. Київське боярство видало І. О. повсталим городянам, які його вбили.

ІГОР СВЯТОСЛА́ВИЧ (1151—1202) — князь новгород-сіверський (з 1178) і чернігівський (з 1198), син чернігівського князя Святослава Ольговича. Брав участь у боротьбі за київ. великокнязівський престол, спираючись на допомогу *половців*. Проте посилення їхніх нападів на Пд.-Зх. Русь змусило І. С. разом з деякими ін. князями 1185 виступити проти кочовиків. Руські війська після тимчасової перемоги зазнали поразки від орди ханів Гзи й *Кончака*, сам І. С. потрапив у полон, звідки йому пощастило втекти. Похід 1185 є сюжетною основою «*Слова о полку Ігоревім*».

ІГОР ТЕО́РІЯ — розділ математики, що вивчає моделі конфліктних ситуацій і розробляє методи оптимальної поведінки в умовах конфлікту. І. т. створили (1944) амер. математики Дж. фон *Нейман* та О. Моргенштерн. Матем. методи І. т. входять у заг. теорію оптимізаційних методів (лінійне й динамічне *програмування*, теорія оптимального керування тощо). В моделях І. т. виходять із скінченної множини гравців, для кожного з яких визначено можливі способи його поведінки — с т р а т е г і ї. Г р а полягає в детермінованому або випадковому виборі кожним гравцем однієї з можливих стратегій. Якщо 1-й гравець застосовує стратегію d_1, 2-й — стратегію d_2 і т. д., то виграш і-го гравця дорівнює $w_i(d_1, d_2, \ldots)$ (w_i — число будь-якого знака). Найбільшого розвитку набули ігри двох гравців у нормальній формі з нульовою сумою. Ці ігри характеризуються тим, що $w_1(d_1, d_2) = -w_2(d_1, d_2)$. Функція двох змінних $w(d_1, d_2) = w_1(d_1, d_2)$ наз. в цьому разі ф у н к ц і є ю в и г р а ш у. Перший гравець обирає стратегію d_1 з метою максимізації свого виграшу, другий — стратегію d_2 з метою мінімізації цієї ж величини. Якщо існують такі стратегії d_1^* і d_2^* 1-го і 2-го гравців, що застосування кожним з них будь-якої іншої стратегії може лише збільшити виграш партнера при належній його стратегії, то дані d_1^* і d_2^* є оптимальними стратегіями 1-го та 2-го гравців; така ситуація наз. ситуацією у з г о д ж е н о г о о п т и м у м у і математично зводиться до наявності т. з. сідлової точки у функції $w(d_1, d_2)$. Проте часто узгодженого оптимуму не існує. Тоді оптимальною буде випадкова поведінка гравців, яка передбачає вибір кожним з них стратегії за випадковим законом. Виходячи з критерію математичного сподівання виграшу, будують оптим. стратегії обох гравців. У багатьох випадках стратегія кожного гравця розкривається лише в процесі покрокового прийняття рішень (як у шахах), і тому застосування ігор у нормальній формі незручне у зв'язку з практичною неможливістю наперед визначати наслідки кожного «кроку».

Менш розвинена І. т. у випадку багатьох гравців. Одним з центр. питань її є вивчення можливих к о а л і ц і й гравців. І. т. широко застосовують у соц.-екон. дослідженнях, військовій справі, *математичній статистиці*, методах оптимізації поведінки в умовах невизначеності тощо. Істотний внесок у розвиток І. т. та її застосування зробили рад. вчені М. М. Воробйов, В. С. *Михалевич*, А. М. Ширяєв та ін.

Літ.: Карлин С. Математические методы в теории игр, программировании и экономике. Пер. с англ. М., 1964; Нейман. Дж. фон, Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. Пер. с англ. М., 1970.

І. М. Коваленко.

ІГРАШКА — предмет, створений для гри. І. відомі з давніх часів. Використовуються з метою всебічного, гармонійного розвитку особистості дітей, залучення їх до праці й відпочинку. Діючи з І., діти відображають свої уявлення про навкол. світ і завдяки цьому уточнюють, поглиблюють, розширюють знання, розвивають мову. І. допомагає формувати моральні почуття й досвід моральної поведінки. І. сприяє розвиткові естетичного смаку й відчуття прекрасного. В іграх з І. вдосконалюються органи чуттів дітей, що є передумовою їхнього розумового розвитку. Спонукаючи дітей до різноманітних рухів, І. сприяють вдосконаленню їх. І. слід добирати й використовувати відповідно до конкретних завдань морального, фізичного, розумового й естетичного виховання. Відбиваючи за змістом суть навколишнього світу, І. за свою історію пройшла великий шлях. Зберігаючи традиційні форми (ляльки, зображення тварин), вона стала відтворювати найновіші досягнення сучас. техніки (місяцеходи, літаки тощо). Розрізняють такі типи І.: сюжетно-образні, дидактичні, моторно-спортивні, технічні, музичні, забави, театральні. До І. ставляться вимоги доцільності, худож. досконалості, відповідності віковим особливостям дітей, високої гігієнічності. В УРСР при М-ві освіти республіки діє Міжвідомча худож.-тех. комісія по затвердженню нових зразків І. та Респ. учбово-методичний кабінет ігор та іграшок М-ва освіти УРСР.

Л. В. Артемова.

ІГРЕ́НСЬКІ СТОЯ́НКИ — група стоянок часів *неоліту* на березі Ігренського п-ова в гирлі р. Самари (тепер пд. околиця Дніпропетровська). Виявлені в 30-х рр. 20 ст. При розкопках на 5-й і 8-й стоянках знайдено знаряддя праці з кременю і кістки, а також уламки глиняного і кам'яного посуду. Стоянки, що їх не раз заселяли носії *дніпро-донецької культури* і *сурсько-дніпровської культури* датуються кін. 5-го і 4-м тис. до н. е. На 8-й стоянці виявлено й *культурний шар* мезолітичного часу з залишками згорілого наметоподібного житла, досліджено поховання *середньостогівської культури*.

ІГРИ ДИТЯ́ЧІ — вид активної діяльності дітей, в процесі якої вони оволодівають суспільними функціями, відносинами та рідною мовою як засобом спілкування між людьми. В бурж. теоріях гри основою її вважаються інстинктивні, біологічні потреби дитини — її потяги і бажання, які з'являються мимовільно (спонтанно). Прогрес. рос. дореволюц. вчені розглядали гру як справді людську діяльність. Рад. вчені поглибили аналіз І. д. й науково пояснили її. За походженням І. д.— сусп. явище, що є свого роду дитячим моделюванням соціальних відносин. Тому мета, зміст і напрям І. д. залежать від оточуючого сусп. середовища, умов життя, визначаються інтересами та ідеалами сусп. класів. Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський вважали І. д. найдійовішим засобом розумового розвитку, виховання й самовиховання дітей. При вмілому і правильному керівництві з боку дорослих І. д. формують емоційну, моральну та інтелектуальну сфери дитини, розвивають її уяву, сприяють фіз. удосконаленню, виховують у дітей волю до дії та здатність до гальмування — якості, необхідні людині в трудовій і сусп. діяльності. Рад. педагогіка і психологія розглядають І. д. не тільки як один із пед. засобів виховання, а й як органічну і сусп. необхідність, властиву дітям різного віку. В *дошкільному віці* ігри є осн. видом діяльності дітей. Важливу роль вони відіграють і в молодших класах школи. У пед. л-рі розрізняють І. д. творчі (рольові), рухливі (з правилами), дидактичні (навчальні), конструктивні. Особливе місце в шкільному віці займають ігри піонерські («Зірниця», різні експедиції, мандрівки тощо).

Т. Л. Пономаренко.

ІГРУ́НКА (Callithrix) — рід *широконосих мавп* родини ігрункових. Довж. тіла 15—30 см, хво-

Похід **Ігоря Святославича** 1185 на половців. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

ста — до 40 см, маса до 450 г. Волосяний покрив густий, м'який, на тулубі мінливий від білого або сірого до чорного, на голові — жовтого, бурого, сірого кольорів. Поширений у тропічних і субтропічних лісах Пн. Америки. 11 видів, з них найвідоміші І. звичайна (C. jacchus), І. карликова (C. pygmaea). Тримаються І. групами (до 12 особин). Активні вдень. Живляться переважно дрібними тваринами і рослинними кормами. Статева зрілість настає прибл. у 14-місячному віці. Самка після 142—150-денної вагітності народжує 2 малят. Тривалість життя до 10—16 років. Добре витримують неволю.

ІГУА́НОВІ (Iguanidae) — родина ящірок. Близькі до *агамових*. Довж. тіла від 10 см до 1,8 м. Забарвлення різноманітне. Багато з І. мають химерний вигляд завдяки наявності на тілі розвинених

Ігуанові: 1— ігуана звичайна (Iguana iguana); 2—василіск шоломоносний (Basiliscus basiliscus); 3—ропуховидна, або рогата ящірка (Phrynosoma coronatum); 4—аноліс оздоблений (Anolis cyanopleurus)

гребенів тощо. Бл. 700 видів, що належать більше як до 50 родів, зокрема власне ігуана, аноліс, василіск, ропуховидна, або рогата, ящірка та ін. Поширені в Америці, а також на Мадагаскарі, о-вах Фіджі та Тонга. Живуть у лісах, пустелях і горах, деякі ведуть напівводний спосіб життя. Живляться комахами та ін. безхребетними, окремі рослиноїдні. Більшість — яйцекладні, деякі — яйцеживородні. М'ясо і яйця І. їстівні.

В. І. Таращук.

ІГУАНОДО́НТОВІ (Iguanodontidae) — родина вимерлих рослиноїдних плазунів ряду птахотазових *динозаврів*. І. були великими тваринами (довжина їхнього тіла досягала 10 м, висота — 5 м) з дуже міцними і довгими трипалими задніми кінцівками, на яких вони пересувались, і значно меншими, п'ятипалими з шипом замість першого пальця передніми кінцівками. Голова зі звуженим біля потилиці черепом; розташована під прямим кутом до шийного хребця. Викопні рештки І. відомі з верхньоюрських і нижньокрейдяних відкладів Європи (зокрема, на тер. України), Азії і Африки.

М. Д. Поплавська.

ІГУАСУ́ — 1) Ріка в Пд. Америці, в межах Бразилії, ліва притока *Парани*. Довж. бл. 1320 км, площа бас. 62 тис. км². У нижній течії є кордоном між Бразилією і Аргентіною. Порожиста, є водоспади. 2) Водоспад у Пд. Америці, на р. Ігуасу, за 26 км від впадіння її в р. Парану. Вис. 72 м, шир. до 4 км. У районі І.— нац. парки Аргентіни і Бразилії цієї ж назви. Об'єкт туризму.

ІГУ́МЕН (грец. ἡγούμενος — той, що веде, йде попереду) — у православній церкві титул управителя або помічника управителя монастиря.

ІГУ́МНОВ Костянтин Миколайович [19.IV (1.V) 1873, Лебедянь, тепер Липец. обл.— 24.III 1948, Москва] — російський рад. піаніст і педагог, нар. арт. СРСР (з 1946). В 1894 закінчив Моск. консерваторію (з 1899 — професор, 1924—29 — ректор). Виступав з концертами з 1895 (неодноразово на Україні). І.— засновник однієї з піаністичних шкіл. Серед його учнів — *Л. Оборін*, *А. Александров*, *Я. Флієр*, *А. Бабаджанян*. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946.

ІГУ́МНОВ Сергій Миколайович [8 (20).X 1864, містечко Лебедянь Тамб. губ., тепер Липец. обл.— 25.X 1942] — рад. лікар. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1889), після чого працював лікарем у Лебедянському земстві й санітарним лікарем у Херсон. і Моск. губ. З 1904 — зав. санітарним бюро Харків. губ. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, працюючи в Харкові, брав активну участь у будівництві рад. системи охорони здоров'я. Праці І. присвячені питанням епідеміології і демографії, а також санітарній справі; узагальнив і розвинув передові ідеї *земської медицини*.

ІДА́ЛЬГО (Ідальго-і-Костілья; Hidalgo y Costilla) Мігель (8.V 1753, Корралехо, штат Гуанахуато — 30.VII 1811, Чіуауа) — національний герой Мексіки, керівник повстання 1810—11 проти ісп. панування. Священик. 16.IX 1810 у м. Долоресі закликав народ до війни за незалежність. Очолив революц. армію й уряд. Після поразки повстанців полоненого І. розстріляли ісп. колонізатори.

ІДЕА́Л (франц. idéal, від грец. ἰδέα — *ідея*, первообраз) — уявлення про найвищу досконалість, яка, як взірець, норма і найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу. І. вірно чи ілюзорно відображує корінні суспільні, насамперед класові, інтереси. Залежно від сфер людської життєдіяльності формуються суспільні, політ., етичні, естетичні, гносеологічні та ін. І., які є виразом активно-творчого ставлення людини до дійсності й відіграють роль кінцевих цільових орієнтирів. Марксистсько-ленінська філософія дає наук. методологію формування й реалізації І., формулює заг. зміст комуністичного І. На протилежність *ідеалізму*, який відриває І. від дійсності, діалектичний і істор. матеріалізм доводить обумовленість І. суспільним буттям і націлює на те, щоб «з в л а с н и х форм існуючої дійсності розвинути істинну дійсність як її повинність і кінцеву мету» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 353). Комуністичний І. як найвища мета є організуючим, цілеспрямовуючим, смислоутворюючим принципом реальної комуністичної діяльності; в цьому розумінні *комунізм* є не просто передбачене в І. майбутнє, а реальний рух. На відміну від метафіз. уявлень про І. як вираз, мовляв, завершеної незмінної досконалості, в комуністич. світогляді І. відображає живу діалектику суспільного прогресу, безперервно наповнюючись конкретним змістом. Проголошуючи вільний, цілісний, гармонійний розвиток людини самоціллю, комуністичний І. виступає як принцип, що вимагає створення оптимальних умов для такого розвитку шляхом революц. перетворення й невпинного вдосконалення суспільних відносин на комуністичних засадах. І. е с т е т и ч н и й — взірець естетичної досконалості, що формується в процесі духовно-практичного освоєння дійсності за законами краси. Як особлива форма *цілепокладання* І. спирається на діалектику сущого і належного, реального і бажаного, відкриває нові потенціальні можливості гармонізації відносин людини з середовищем. Зміст його відображає назрілі естетичні потреби суспільства, розкриває людські уявлення про всебічний і цілісний розвиток особистості. Спрямований у майбутнє, І. естетичний стає найвищим критерієм естетичної оцінки життєвих явищ, дає змогу розпізнати їхню справжню естетичну цінність. У худож. творчості І.— своєрідна призма, крізь яку відображується дійсність; він зумовлює вибір художником об'єкта, його оцінку, відповідність худож. правді. Сучас. бурж. естетика розглядає І. як абстрактно-формальну категорію або недосяжну модель довершеності, а це є фактично намаганням виправдати й теоретично обгрунтувати модерністські течії й школи (абстракціонізм, сюрреа-

В. П. Ігнатенко.

К. М. Ігумнов.

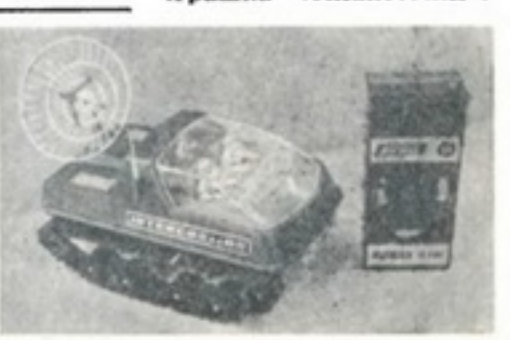

Іграшка.
Традиційні українські іграшки з кераміки 19—20 ст.
Ляльки: дівчинка і хлопчик в українському національному вбранні. Іграшка «Планетохід».

лізм, поп-арт тощо). Марксистсько-ленінська *естетика* націлює митців на відтворення перспектив соціалістичної дійсності, виховання нової людини, всебічно й гармонійно розвиненої особистості. Утвердження комуністичного І. в мистецтві — вагомий внесок *соціалістичного реалізму* в світову худож. культуру. *К. П. Шудря* (Ідеал естетичний), *В. Г. Яценко.*

ІДЕА́Л у математиці — непуста підмножина A комутативного *кільця* R, сума чи різниця елементів і добуток довільного елемента якої на довільний елемент кільця належать цій підмножині. І. A наз. простим, якщо з $a \cdot b \in A$, $a \notin A$ випливає $b \in A$ для $a, b \in R$. Добутком І. A і B наз. найменший І., що містить усі можливі добутки $a \cdot b$, де $a \in A$, $b \in B$.

Теорія І. виникла в зв'язку з питанням про *розкладання на множники* цілих алгебр. *чисел*. Існують кільця (напр., кільце чисел виду $a + b\sqrt{-5}$, де a і b — цілі числа), в яких числа розкладаються на прості множники неоднозначно. Щоб добитись однозначності розкладу, нім. математик Е. Куммер у 40-х рр. 19 ст. запровадив поняття «ідеального числа» (числа, на яке діляться всі елементи І. кільця цілих алгебр. чисел). За аналогією нім. математики Р. *Дедекінд* і Л. Кронекер (1823—91) запровадили заг. поняття І. і довели, що у множині цілих алгебр. чисел, які належать алгебр. *полю* скінченного ступеня, І. дорівнює однозначно визначеному добуткові простих І. Незалежно від них Є. І. *Золотарьов* запропонував теорію ідеальних множників, незалежну від теорії І., але еквівалентну їй. Теорія І. поширена також на некомутативні кільця.

Літ.: Граве Д. А. Трактат з алгебраїчного аналізу, т. 2. К., 1938; Чеботарёв Н. Г. Собрание сочинений, т. 1. М.—Л., 1949; Калужнин Л. А. Введение в общую алгебру. М., 1973; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 2. К., 1976; Ван дер Варден Б. Л Алгебра. Пер. с нем. М., 1976. *В. С. Чорін.*

ІДЕАЛІЗА́ЦІЯ (франц. idéalisation, від idéal — *ідеал*) — 1) Уявлення про когось чи щось як про значно краще й досконаліше, ніж воно є насправді; наділення когось або чогось властивостями, що відповідають ідеалу. 2) Спосіб логічного *моделювання*, завдяки якому створюються теоретичні (ідеалізовані) об'єкти типу *абсолютно чорного тіла, ідеального газу, точки* тощо. Вони відображають реальні можливості конструювання моделей емпіричних об'єктів у «чистому» вигляді, звільненому від конкретних властивостей, неістотних з погляду розвитку певної наук. теорії. Результати І.— не довільні. У граничному випадку вони відповідають окремим реальним властивостям об'єктів чи допускають *інтерпретацію* їх, виходячи з даних спостереження. І. пов'язана з «мисленим експериментом», внаслідок якого з гіпотетичного (див. *Гіпотеза*) мінімуму деяких означень поведінки об'єктів відкриваються або узагальнюються закони їхнього функціонування. Межі ефективності І. визначаються *практикою*. І. відрізняється від абстрагування, яке передбачає, насамперед, утворення понять про реальні речі та процеси, тим, що спрямована на процеси мислимої побудови можливих об'єктів.

С. Б. Кримський.

ІДЕАЛІЗМ (франц. idéalisme, від грец. ἰδέα — *ідея*, первообраз) — протилежний *матеріалізмові* філософський напрям, який у розв'язанні *основного питання філософії* намагається довести, що *дух, свідомість, мислення, ідеальне* є первинним, а *буття, природа, матеріальне* — вторинним. Залежно від того, як І. розуміє духовне першоначало, він поділяється на *об'єктивний ідеалізм* та *суб'єктивний ідеалізм*. І. може бути сенсуалістичним, раціоналістичним або ірраціоналістичним залежно від того, яка форма пізнання абсолютизується (див. *Сенсуалізм, Раціоналізм, Ірраціоналізм*). Розрізняють метафіз. та діалектичний І. (див. *Діалектика, Метафізика*). На відміну від спрощеного, *метафізичного матеріалізму*, що вбачає в І. лише нісенітницю, яка суперечить здоровому глуздові, *діалектичний матеріалізм*, відкидаючи І. в цілому як *заблудження*, розкриває його як світогляд і спосіб мислення, що має глибоке коріння в сусп. бутті і свідомості, викриває й критично переробляє раціональні ідеї, сприймає й переосмислює реальні проблеми, які висувались і розроблялись філософами в ідеалістичній формі. І. має своє гносеологічне і соціально-класове коріння. В. І. Ленін показав, що гносеологічним корінням І. є метафізичний метод мислення, роздування, розпухання одного з моментів пізнання, перетворення його на абсолют, відірваний від матерії і обожнений. «Прямолінійність і односторонність, дерев'яність і закостенілість, суб'єктивізм і суб'єктивна сліпота voila (ось — ред.) гносеологічне коріння ідеалізму» (В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, с. 304). Можливість І., породжена його гносеологічними коренями, перетворюється на дійсність завдяки класовому корінню І., що полягає в заінтересованості реакційних соціальних сил утверджувати хибний світогляд, у свідомій підтримці й усілякому культивуванні ідеалістичних поглядів. Соціальним грунтом І. є історично зумовлене відокремлення розумової праці від фізичної. Історія філософії являє собою історію боротьби матеріалізму й І., яка відображає боротьбу прогресивних і реакційних соціальних сил. У кінцевому підсумку І., незважаючи на окремі конкретно-істор. випадки, є світоглядом і ідейним прапором консервативних і реакційних класів. Усі різновидності І., прямо чи опосередковано споріднені з *релігією*, «є дорогою до попівщини» (там же, с. 304). Спотворюючи розуміння пізнавального процесу, проповідуючи *агностицизм*, паразитуючи на об'єктивних труднощах наук. пізнання, І. гальмує розвиток науки. Найзначнішими представниками І. в історії філософії були *Платон, Арістотель, Августин, Фома Аквінський, Дж. Берклі, Д. Юм, І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г.-В.-Ф. Гегель*. І. є панівним напрямом сучас. бурж. філософії. Об'єктивний І. знайшов вияв у *неотомізмі, неогегельянстві, персоналізмі*; суб'єктивний І.— у *неопозитивізмі, «філософії життя», екзистенціалізмі, феноменології, прагматизмі*. Якщо класичний І. висунув хоч і в спотвореній формі ряд позитивних ідей, зокрема, створив на ідеалістичній основі теорію діалектики (Г.-В.-Ф. Гегель), то сучас. бурж. ідеалістична філософія переживає глибоку кризу, що є одним з виразів *загальної кризи капіталізму*. Сучас. І. розпадається на безліч напрямів та шкіл, яким, проте, притаманні й спільні риси, найголовнішими з яких є: намагання видати кризу капіталізму за кризу людини, суспільства, науки, цивілізації, зневіра в силу людського розуму, заперечення сусп. прогресу: проповідь песимізму; заперечення світоглядної функції філософії або здатності філософії науково розв'язувати світоглядні проблеми, протиставлення її науці (ірраціоналістичні та релігійні течії). Найреакційніші напрями І. змикаються з *антикомунізмом*. Типовим для сучас. бурж. філософії є намагання замаскувати свій І., проголошення застарілим поділ філософії на матеріалізм та І., претензія на третю, нейтральну лінію в філософії. В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*» показав, що боротьба матеріалізму й І. виражає тенденції й ідеологію антагоністичних класів, що вона є виявом *партійності* філософії, що будь-які спроби примирення матеріалізму й І. є насправді прихованою боротьбою проти матеріалізму (Повне зібр. тв., т. 18, с. 351).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Буржуазная философия XX века. М., 1974; Верніков М. М. Криза сучасного ідеалізму. К., 1975; Идеалистическая диалектика XX века. Л., 1978. *О. І. Яценко.*

ІДЕА́ЛЬНА РІДИНА́ — уявна абсолютно нестислива й абсолютно нев'язка (див. *В'язкість*) рідина. Поняття І. р. широко застосовують у *гідроаеромеханіці* малих швидкостей при розв'язанні деяких задач течії реальних рідин і газів.

ІДЕА́ЛЬНЕ — 1) Філософська категорія для позначення особливої, нематеріальної природи тих образів дійсності, що виникають у людській свідомості в процесі *відображення* і перетворення матеріального світу. На відміну від *ідеалізму*, який визнає І. особливою первинною *субстанцією*, що визначає *матеріальне*, діалектичний матеріалізм розглядає І. як вторинне й похідне від матеріального, як суб'єктивний образ об'єктивної дійсності. За висловом К. Маркса, «ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересаджене в людську голову і перетворене в

вій» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 23). Специфіка І. полягає в тому, що, відображаючи властивості матеріального, саме воно цих властивостей не має, і що воно безпосередньо існує лише як необхідний момент, активна форма суспільно-практичної діяльності людини. 2) Досконале, довершене, те, що відповідає *ідеалові*.

ІДЕА́ЛЬНИЙ ГАЗ — 1) Класичний І. г.— газ, силами взаємодії між молекулами якого можна знехтувати (середня кінетична енергія молекул набагато більша за енергію взаємодії між ними). Молекули І. г. обмінюються енергією між собою лише при зіткненнях, тому сумарна енергія І. г. дорівнює сумі енергій окремих його молекул. Стан І. г. описується *Клапейрона — Менделєєва рівнянням*, а розподіл молекул за енергією визначається *Больцмана статистикою*. Дуже розріджені гази можна вважати ідеальними. 2) Квантовий І. г.— сукупність великої кількості мікрочастинок (фотонів, електронів, нейтронів) або *квазічастинок*, взаємодією між якими можна знехтувати.

ІДЕ́ЙНЕ ВИХОВА́ННЯ — складова частина *комуністичного виховання* трудящих, спрямована на формування у них комуністичних *ідейності*, поглядів і переконань. І. в. передбачає насамперед оволодіння *марксизмом-ленінізмом*, його методом *пізнання*, засвоєння наук. світогляду. І. в. має на меті формування у всіх членів рад. суспільства активної життєвої позиції, нерозривної єдності слова й діла, почуття рад. *патріотизму* і соціалістич. *інтернаціоналізму*, відданості справі комунізму, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології. Роз'яснюючи теорію і політику партії, поширюючи комуністичні ідеї в масах, партійна *пропаганда, агітація*, система *партійної освіти, засоби масової інформації і пропаганди*, рад. л-ра і мистецтво сприяють перетворенню цих ідей на тверді *переконання*, ефективність яких виявляється в практичних справах, трудовій і громад. діяльності рад. людей. Велику увагу питанням І. в. приділено в матеріалах XXIII—XXV з'їздів КПРС, ін. парт. документах, зокрема в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979). *А. В. Мяловицький.*

ІДЕ́ЙНІСТЬ — відданість певній системі *ідей* та відповідних їй суспільних *ідеалів*; послідовне відстоювання їх у теорії і на практиці. Об'єктивним критерієм І. є соціальна значущість ідей, поглядів, теорій, сусп. діяльності, їхній зв'язок з інтересами прогресивної громадськості на кожному істор. етапі. І. є джерелом творчого натхнення, морального піднесення, ентузіазму, мужності і героїзму. В усі часи вона завжди була прапором революц. дій. Вища форма І.— комуністична ідейність. В її основі лежить боротьба за побудову комуністич. суспільства. Для неї характерна єдність знань, *переконань* і практичного здійснення їх, єдність слова і діла. Вона нерозривно пов'язана з комуністичною *партійністю*. За соціалізму І. стає характерною рисою всього суспільства, виявляється в усіх сферах сусп. діяльності і духовного життя — в науці, політиці, моралі, мистецтві тощо. Комуністична І. орієнтує рад. людей на послідовну принциповість, партійність і *громадянськість*. Будучи виявом марксистсько-ленінського світогляду, вона сприяє дальшому піднесенню і розвиткові науки і культури в СРСР. Комуністич. І. несумісна з проявами формалізму, аполітичності тощо. Формування І.— одне з найважливіших завдань *комуністичного виховання* і його складової частини — *ідейного виховання*. В соціалістичному суспільстві І. невіддільна від боротьби кожного громадянина проти будь-яких пережитків минулого, за утвердження всього передового, прогресивного, від віддання своїх сил і знань загальнонар. справі. Комуністична І. в корені протилежна проповідуваній бурж. ідеологією безідейності.

В. Мяловицький

ІДЕН (Eden) Антоні (лорд Ейвон з 1961; 12.VI 1897 Уїндлстон, Дарем—14.I 1977, Олведістон, Уілтшір) — англійський держ. діяч. Навчався в Ітоні й Оксфорді. Учасник 1-ї світової війни, офіцер. У 1923—57 — член палати громад від Консервативної партії. В 1935—38, 1940—45, 1951—55 — міністр закорд. справ. Брав участь у підписанні рад.-англ. угоди 1941 і договору 1942, у конференції міністрів закорд. справ 1943 (див. *Московські наради*), у Тегеранській, Кримській і Потсдамській конференціях. У післявоєнні роки став на позиції «*холодної війни*». У 1955—57 — прем'єр-міністр. Виступав за збереження колоніальної *Британської імперії*. Один з ініціаторів *англо-франко-ізраїльської агресії проти Єгипту 1956*, після провалу якої був змушений подати у відставку і відійти від політ. діяльності.

Літ.: Трухановский В. Г. Антони Иден. М., 1976.

ІДЕНТИФІКА́ЦІЯ [від лат. identi(tas) — тотожність і facio — роблю] — уподібнення, встановлення тотожності об'єктів на підставі тих чи інших ознак.

І. с у д о в а — ототожнювання конкретних людей та предметів за їхніми характерними ознаками з метою одержання *доказів*. Здійснюється шляхом порівняльного дослідження переважно при проведенні *криміналістичної експертизи* різних об'єктів *судовомедичної експертизи*. В криміналістиці та суд. медицині велике значення мають методи І. особи: за ознаками зовнішності; почерку; за відбитками пальців (див. *Дактилоскопія*), ін. слідами, залишеними на місці злочину (див. *Трасологія*); а також суд.-тех. І. матеріалів та реквізитів документів; суд.-балістичної І. вогнепальної зброї по слідах на кулях і гільзах (див. *Балістика судова*) тощо. Висновки про тотожність людей або речей набувають сили суд. доказів, якщо їх зафіксовано у відповідній процесуальній формі (протокол пред'явлення для впізнання, висновок експерта тощо).

І. в м а т е м а т и ц і — встановлення еквівалентності елементів певної множини шляхом розбиття цієї множини на неперетинні підмножини (к л а с и е к в і в а л е н т н о с т і) за якоюсь ознакою. У множині всіх *трикутників* класом еквівалентності є, наприклад, підмножина трикутників, подібних даному; у множині цілих *чисел* — підмножини парних і непарних чисел тощо. В х і м і ї — встановлення засобами фіз. і хім. аналізу тотожності досліджуваної сполуки із сполукою відомої будови.

Літ.: Герзиев М. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности. М., 1961; Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. . 1970; Колмаков В. П. Идентификационные действия следователя. М., 1977; Сигорский В. П. Математический аппарат инженера. К., 1977; Вайбель С. Идентификация органических соединений. Пер. с англ. М., 1957. *М. Я. Сегай* (І. судова).

ІДЕОГРАФІ́ЧНЕ ПИСЬМО́ (від грец. ἰδέα — ідея, образ і γράφω — пишу) — тип письма, знаки якого (ідеограми) передають здебільшого цілі слова. Ідеографічний

Давньоєгипетські	Месопотамські (давньошумерські)	Китайські
з „людина"	лу „людина"	人 жéнь „людина"
х-м. т „жінка"	еш „дім"	女 нюй „жінка"
р-м „риба"	бур „вухо"	魚 юй „риба"
м-з „око. бачити"	ігі „око"	目 мù „око. дивитися"
рс „сонце"	ан „зірка. небо"	日 жì „сонце"
д-в „гора"	кур „гора"	山 шāнь „гора"

Деякі знаки ідеографічного письма.

характер мали найдавніші системи письма — давньоєгипетська (див. *Єгипетське письмо*), китайська (див. *Китайське письмо*) та деякі ін. Системи І. п. дуже складні; в більшості народів розвинулися набагато простіші — *складове письмо* й буквене (див. *Алфавіт*).

Літ.: Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965.

ІДЕОЛОГІ́ЧНА РОБО́ТА КПРС — невід'ємна складова частина діяльності Комуністичної партії, одна з найважливіших ділянок комуністичного будівництва.

Включає дальший творчий розвиток теорії *марксизму-ленінізму*, ідейно-політ. виховання комуністів і всіх трудящих, керівництво культур. будівництвом, *засобами масової інформації і пропаганди*, л-рою, мистецтвом. Гол. завдання І. р. КПРС — наук. обґрунтування внутр. і зовн. політики партії, пропаганда марксистсько-ленінського вчення, формування комуністичного світогляду

трудящих, виховання нової людини, залучення широких мас трудящих до участі в управлінні державою, всіма громад. справами, підвищення їхньої політ. свідомості й сусп. активності, утвердження норм комуністичної моралі, почуття рад. *патріотизму* і пролет. *інтернаціоналізму*, непримиренна наступальна боротьба проти бурж. ідеології, правого і «лівого» *ревізіонізму*. Осн. принципами І. р. КПРС є її *партійність*, науковість, правдивість, конкретність, оперативність, наступальність, зв'язок з життям. Важливий напрям І. р. КПРС — її теор. діяльність. Вагомим внеском у марксистсько-ленінську теорію є матеріали з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, теор. і політ документи, присвячені 50-річчю і 60-річчю Великої Жовтн. соціалістичної революції, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР, 70-річчю II з'їзду РСДРП, прийняттю нової Конституції СРСР, праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва. Партія виходить з того, що «на нинішньому етапі розвитку країни потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а, навпаки, стає ще більшою» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 81). І. р. КПРС здійснюється на основі єдності теорії і практики, постійного підвищення її ідейно-теор. рівня і практичної дієвості. Осн. засоби ідейно-виховної роботи, яка посідає важливе місце в І. р. КПРС,— *пропаганда*, зокрема через систему *партійної освіти*, і політ. *агітація*, гол. метою яких є *комуністичне виховання* трудящих. Важлива роль в І. р. КПРС, у її теор. діяльності, в комуністичному вихованні нар. мас належить *суспільним наукам*. Комуністична партія виходить із необхідності посилення ефективності ідейно-виховної роботи на основі комплексного підходу до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політ., трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення. Важливе завдання І. р. КПРС — забезпечення виконання госп. планів, підвищення політ. і трудової активності робітників, колгоспників, інтелігенції в боротьбі за здійснення політики партії. XXIII—XXV з'їзди КПРС підкреслили роль і значення І. р. партії у зв'язку із загостренням ідеологіч. *боротьби двох суспільних систем*, в якій не може бути місця нейтралізмові і компромісам. Партія постійно піклується про вдосконалення форм і методів І. р. КПРС. В 70-і рр. прийнято ряд постанов ЦК, що узагальнюють досвід ідеологіч. роботи, визначають гол. напрями її поліпшення,— зокрема, про участь керівних й інженерно-тех. працівників Череповецького металург. з-ду в ідейно-політ. вихованні членів колективу (1971); про роботу Ташкентської міської парт. орг-ції по марксистсько-ленінській освіті комуністів (1972); про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у парт. орг-ції Білорусії (1974); про завдання парт. навчання в світлі рішень XXV з'їзду КПРС (1976); про підвищення ролі усної політ. агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС (1977); про здійснення Орським міськкомом КПРС комплексного розв'язання питань ідейно-виховної роботи (1977); про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди (1978); про дальше поліпшення ідеологічної, політ.-виховної роботи (1979) та ін. Постійну увагу цим питанням приділяє Компартія України. Проблеми ідеологічної роботи обговорювалися, зокрема, на Липневому (1972), Квітневому (1973), Травневому і Вересневому (1974), Квітневому і Листопадовому (1977), Червневому (1979) пленумах ЦК Компартії України. Сила І. р. КПРС — у її нерозривній єдності з орг. роботою партії, її керівництвом екон. і зовнішньополіт. діяльністю Рад. д-ви, з *кадровою політикою КПРС* та всіма ін. напрямами її роботи. Озброюючи комуністів і всіх трудящих знанням марксистсько-ленінської теорії і вмінням застосувати її на практиці, роз'яснюючи широким нар. масам ідеї марксизму-ленінізму, зовнішню і внутр. політику КПРС, парт. орг-ції підвищують комуністичну свідомість рад. людей, виховують у них комуністичне ставлення до праці, сприяють зростанню їхньої творчої ініціативи й активності в боротьбі за побудову комунізму.

Літ. див. до ст. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

Л. М. Кравчук.

ІДЕОЛОГІ́ЧНЕ СПІВРОБІ́ТНИЦТВО МАРКСИ́СТСЬКО-ЛЕ́НІНСЬКИХ ПА́РТІЙ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ КРАЇ́Н — одна з форм співробітництва комуністичних і робітн. партій держав *соціалістичної співдружності*. Осн. форми і напрями цього співробітництва визначені в документах з'їздів братніх партій, зокрема XXIV і XXV з'їздів КПРС. Питання співробітництва постійно обговорюються на регулярних багатосторонніх і двосторонніх зустрічах керівників комуністичних і робітн. партій країн соціалістичної співдружності (в Криму — 1971—73, 1976—78; Будапешті — березень 1975; Варшаві — грудень 1975), на засіданнях *Політичного консультативного комітету* країн Варшавського Договору. Виробленню погоджених дій у галузі ідеологічної роботи сприяють наради секретарів ЦК братніх партій [у Москві (1973), Празі (1975), Варшаві (1976), Будапешті (1978), Берліні (1979)], партійних працівників, взаємні контакти місцевих партійних органів, обмін досвідом ідеологічної роботи на спільних наук.-теор. конференціях, присвячених важливим проблемам міжнар. комуністич. і робітн. руху й видатним подіям в його історії. Ці проблеми обговорюються на сторінках журналу «*Проблемы мира и социализма*». Братні партії узагальнюють досвід ідеологічного співробітництва, постійно ним обмінюються, урізноманітнюють форми і методи ідеологічної роботи, розширюють і поглиблюють зв'язки у цій сфері. Вони виходять з того, що в умовах *мирного співіснування* д-в з різним соціальним ладом та загострення ідеологіч. боротьби з імперіалізмом зростає роль і вплив ідеологічної роботи на характер і темпи соціального прогресу. Боротьба за уми людей стала одним з вирішальних напрямів *боротьби двох суспільних систем*. Вагомого значення братні партії надають координації діяльності *засобів масової інформації і пропаганди*, інформаційно-пропагандист. роботи, спрямованої на зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності, на виховання трудящих у дусі соціалістичного *інтернаціоналізму*. Велику увагу вони приділяють аналізу осн. рис і закономірностей світового розвитку в умовах *науково-технічної революції, розрядки міжнародної напруженості*. Одним з першорядних напрямів ідеологічного співробітництва братніх партій є дальший розвиток теорії соціалістичної революції і будівництва соціалізму, колективна розробка марксистсько-ленінської теорії, проблем будівництва розвинутого соціалізму і комунізму. Постійна увага приділяється пропаганді переваг *соціалістичного способу життя, соціалістичної демократії*, поширенню правди про соціалізм в умовах широкого обміну духовними цінностями, дальшому розвиткові *суспільних наук*, освіти, культури, вивченню проблем сучас. імперіалізму, посиленню критики бурж. і ревізіоністських концепцій. Важливою ланкою ідеологічного співробітництва братніх партій є викриття концепцій і практики *маоїзму*, що зімкнувся з крайньою імперіалістич. реакцією, його гегемоністських, великодержавних устремлінь, намагань розколоти єдність країн соціалістичної співдружності. Першорядне значення надається також роз'ясненню програмних цілей зовн. політики країн соціалізму, боротьбі за збереження і зміцнення миру, відверненню ядерної катастрофи. Ідеологічне співробітництво братніх партій підвищує рівень ідейно-виховної роботи в кожній з них, сприяє пропаганді досягнень соціалізму, її зовнішньополіт. спрямованості на захист миру і безпеки народів, ефективнішій боротьбі проти бурж. ідеології (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 11).

А. В. Мяловицький.

ІДЕОЛО́ГІЯ (від *ідея* і грец. λόγος — вчення) — система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних класів або соціальних груп. І.— складова частина надбудови; її осн. зміст і розвиток у кінцевому підсумку визначаються базисом суспільства (див. *Базис і надбудова*). І. тісно пов'язана з суспільною психологією. І. являє собою певну систему теоретично осмислених ідей, поглядів на дійсність і разом з сусп. психологією (включає в себе буденні, емпіричні погляди, що виникли стихійно і не зведені в

систему, а також сусп. почуття, настрої, звички) входить до складу сусп. свідомості, що відображає сусп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*). Розрізняють політ., правову, реліг. І. тощо. Кожна форма сусп. свідомості співвідноситься з певною формою сусп. відносин, організації (суспільного інституту), діяльності (напр., політ. ідеї — політ. відносини — політ. орг-ції — політ. діяльність). Залежно від конкретних істор. умов, природи *класів суспільних* І. може бути істинною або хибною, науковою чи ненауковою; прогресивною, революційною або консервативною, реакційною; інтернаціоналістською чи націоналістичною. Типи І. розрізняються також за істор. типами сусп. класів, інтереси яких виражає дана І. (рабовласницька, феод., бурж., пролет. І. тощо). Будучи зумовлена системою екон. відносин суспільства, вона водночас має відносну самостійність і підпорядкована ще своїм специфічним закономірностям. Існує певна наступність у виникненні, існуванні та розвитку істор. типів І. Така спадкоємність властива більшою чи меншою мірою усім ідеологічним формам сусп. свідомості, напр. правознавству, *філософії, етиці, релігії* тощо. Між істор. типами І. існують істотні відмінності, а відмінність бурж. і пролет. І. переростає в принципову протилежність. «Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає (бо ніякої „третьої" ідеології не виробило людство, та й взагалі в суспільстві, яке роздирають класові суперечності, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології)» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 6, с. 37). Таким чином, І. класова за своїм походженням, природою, цілями. Ідеологічна боротьба є однією з форм *класової боротьби*. Соціалістична І. виникла ще в умовах капіталізму як наука про революц. боротьбу пролетаріату, створена його теоретиками і вождями — К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним — та їхніми послідовниками. Сучас. бурж. І. за своєю суттю — антинаукова, не спроможна вказати правильні шляхи розв'язання проблем, які постали перед людством. Захищаючи інтереси привілейованого класу, вона вимушена вдаватися до *ірраціоналізму, містицизму,* наклепів на марксизм-ленінізм, комуністичні й робітн. партії, країни соціалістич. співдружності. Спрямована на духовне пригнічення нар. мас, сучас. бурж. І. переживає глибоку кризу, виявом якої є, зокрема, «*деідеологізації теорія*» та «*реідеологізації теорія*».

Комуністична І.— найвищий історич. тип І. Вона виражає інтереси робітн. класу, переважної більшості населення земної кулі і є справді науковою, гуманістичною, інтернаціоналістською, служить справі побудови комунізму. *Марксизм-ленінізм* — її складова частина, основа, наук. ядро. Марксистсько-ленінська І. є панівною в *розвинутому соціалістичному суспільстві. Ідеологічна робота КПРС* спрямована на виховання у трудящих комуністичного світогляду і моралі, рад. *патріотизму* і соціалістичного *інтернаціоналізму,* подолання пережитків минулого в свідомості і поведінці людей, боротьбу з будь-якими проявами бурж. ідеології. Див. також *Ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн.*

В. І. Куценко.

ІДЕОМОТО́РНІ А́КТИ (від грец. ἰδέα — образ і лат. motor — рушій) — мимовільні, частіше слабкі м'язові рухи, що виникають у людини внаслідок уявлення про той чи інший рух. Фізіол. основа І. а.— міцні нервові зв'язки між сенсорними й моторними центрами головного мозку. В більшості випадків І. а. непомітні, їх виявляють лише за допомогою спец. приладів. Експериментально доведено (І. М. Сєченов, М. С. Бичков, Джекобсон), що уявлення руху завжди супроводяться мікроскороченнями м'язів; макроскорочення м'язів реалізувало б уявлювані рухи. І. а. використовують для демонстрації т. з. читання думок, з метою психодіагностики тощо. Найбільше значення має проблема ідеомоторики в її широкому розумінні, як проблема зв'язку рухів, що їх уявляють, і тих, що їх виконують.

І. Д. Бех.

ІДЕ́Я (грец. ἰδέα — вигляд, образ, начало) — форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовн. світу, спрямована на його перетворення. За своєю логічною будовою І. є форма мислення, різновид *поняття,* зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про наявну дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямовану на її перетворення. Особливістю І. є здатність виявляти найсуттєвіші, всепідпорядковуючі риси і закони об'єктивних процесів і створювати цілісний, взірцевий образ предмета в пізнанні або творчості. З цього погляду І. споріднена з *ідеалом,* оскільки спрямована на досягнення вищої істинності й довершеності у відображенні й перетворенні існуючого. Вона органічно поєднує в собі теор. і практичний аспекти відношення людини до світу. «Ідея є пізнання і прагнення (хотіння) [людини]...» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 164). Виникаючи з потреб практичної діяльності і пізнання, І. найповніше виявляє активно-творчу, формуючу роль людської свідомості в перетворенні світу. На противагу *ідеалізмові,* який вбачає в І. духовну першооснову речей, *діалектичний матеріалізм* стверджує вторинність І., їхню зумовленість об'єктивною дійсністю та сусп. практикою і водночас підкреслює, що, оволодіваючи масами людей, вони здатні ставати великою перетворюючою матеріальною силою. Будучи випереджаючим *відображенням* дійсності, І. виконують конструктивну функцію синтезу, систематизації, цілеспрямування знань і уявлень у всіх свідомо організованих сферах творчості і сусп. життя. Специфічним видам діяльності відповідають своєрідні за змістом і спрямованістю І.: науковій — пізнавальні, суспільній — політичні, філософські, моральні, релігійні, художні тощо. В сукупності вони концентровано виражають картину духовного життя суспільства, наявні в ньому *ідеологію* і *світогляд.* Суспільно-істор. *практика* є вирішальним критерієм як об'єктивної істинності, так і ефективності І. В класово антагоністичному суспільстві І., відображаючи сусп. буття, неодмінно набувають класового змісту й спрямованості. І. реакційних класів істотно гальмують сусп. розвиток, у той час як революційні І. є могутнім рушієм істор. прогресу. Сучас. епоха розвитку людства перебуває під визначальним впливом революц. І. *марксизму-ленінізму,* які спрямовують боротьбу трудящих усього світу за перемогу соціалізму і комунізму.

В. П. Іванов.

ІДЗИКО́ВСЬКИЙ Леон Вікентійович [1827, Краків — 6 (18).V 1865, Київ] — український і польський видавець. Заснував 1858 у Києві нотну фірму. Після смерті І. фірмою керувала його дружина Герсилія Гнатівна, з 1897 — син Владислав (помер 10.VI 1944, Варшава). Фірма видала майже всі твори укр. композиторів, зокрема М. В. Лисенка.

Л. З. Мазепа.

ІДЗУ-БОНІ́НСЬКИЙ ЖО́ЛОБ — западина в Тихому ок., між о. Хонсю на Пн. і о-вами Бонін на Пд. Довж. бл. 1000 км. Переважні глибини — 7000—9000 м, максимальна — 9985 м.

ІДИ́ЛІЯ (грец. εἰδύλλιον, букв.— маленький образ, малюнок) — поетичний жанр. Найхарактернішою ознакою І. є прикрашене, ідеалізоване зображення життя землеробів, пастухів, рибалок на лоні сільської природи (див. *Буколіка*). Виникла в давньогрец. л-рі (*Феокріт,* 3 ст. до н. е.). В епоху *Відродження* і в нових європ. літературах розвивалася на основі античних зразків. У 17—18 ст. І. поширюється й на прозу. І. писали рос. письменники-сентименталісти М. Карамзін, В. Жуковський, М. Гнєдич, А. Дельвіг. В укр. л-рі риси цього жанру виявилися лише в творах окремих письменників («Орися» П. Куліша, «Наталя» М. Макаровського). Ідеалізоване зображення сільського життя і картин природи властиве й деяким муз. жанрам, творам образотворчого мистецтва (див. *Пастораль*).

ІДИШ, їдиш — мова частини євреїв, що живуть у Європі (в т. ч. в СРСР), Америці, Пд. Африці, Зх. Азії (Ізраїль) тощо. Належить до зх.-германської підгрупи германської групи індоєвроп. сім'ї мов. Мова І. почала формуватись у 12—13 ст. Склалася вона на основі середньоверхньонім. діалектів у взаємодії з давньоєврейською й деякими ін. мовами. Для І. використовується *єврейське письмо.* Про л-ру мовою І. див. *Єврейська література.*

Літ.: Фалькович Э. М. Еврейский язык (идиш). В кн.: Языки народов СССР, т. 1. М., 1966.

А. О. Білецький.

ІДІОАДАПТА́ЦІЯ (від грец. ἴδιος — власний, своєрідний і *адаптація*) — напрям *еволюції* організмів, що полягає у виникненні у них окремих пристосувань до певних умов середовища без зміни загального рівня їхньої організації. І. є, напр., захисне *забарвлення тварин*, пристосування насіння і плодів рослин до поширення тощо. Формою І. є *аломорфоз*. Поряд з *ароморфозом* І. передує *адаптивній радіації*. Термін «ідіоадаптація» запровадив О. М. *Сєверцов*. Це поняття близьке до поняття *кладогенез*.

ІДІО́МА (грец. ἰδίωμα — особливість) — стійкий, властивий певній мові вираз, який передає єдине поняття й дослівно іншими мовами не перекладається. Зміст І. відмінний від прямого значення слів, що входять до її складу (напр., «хоч греблю гати» — «дуже багато», «байдики бити» — «нічого не робити»). І. є наслідком мовної творчості народу протягом багатьох віків, у них яскраво виявляються самобутність мови, її нац. колорит, образність мислення народу. І. як специфічні фразеологічні одиниці досліджує *ідіоматика*. Див. також *Фразеологія*.

К. В. Ленець.

ІДІОМА́ТИКА — 1) Сукупність *ідіом* якоїсь мови. 2) Розділ *мовознавства*, який вивчає ідіоми. Див. також *Фразеологія*.

ІДІОМОРФІ́ЗМ (від грец. ἴδιος — власний і μορφή — форма) — здатність мінералів набувати в мінеральних комплексах властивої їм форми добре огранених кристалів. Ідіоморфними мінералами в гірських породах часто бувають *гранати, польові шпати, амфіболи, авгіт, кварц, нефелін* тощо; в рудах — *пірит, арсенопірит* та ін.

ІДІОСИНКРА́ЗІЯ (від грец. ἴδιος — своєрідний, особливий і σύγκρασις — змішування) — генетично зумовлена, своєрідна хвороблива реакція організму деяких людей і тварин на певні речовини (харчові продукти, лікарські препарати, пилок рослин тощо), які у більшості ін. організмів не спричинюють ніяких патологічних процесів. Проявляється гостро набряком шкіри і слизових оболонок, кропив'янкою, нежитем. У найбільш тяжких випадках розвиваються задишка, приступи астми, блювота, пронос. Ці явища можуть зникнути через кілька годин або днів. На відміну від алергічних реакцій (див. *Алергія*), до яких організм схильний від дії багатьох різних алергенів, при І. спостерігається підвищена чутливість організму до певної речовини або групи речовин.

Ю. А. Гриневич

ІДІОТІЯ (грец. ἰδιωτεία — неуцтво, невігластво) — крайній ступінь психічного недорозвинення *(олігофренії)*, зумовленого порушенням розвитку головного мозку плоду або дитини в перші роки її життя. Мовлення у хворих на І. недорозвинене, рухи незграбні. Іноді хворі на І. мляві, малорухливі, а інколи, навпаки, у них настає рухове і заг. розгальмування. Лікування: головна роль належить лікувальній педагогіці (систематичне виховання звичайних елементарних навичок поведінки, самообслуговування тощо), іноді медикаментозне і хірургічне.

І́ДОЛ (від грец. εἴδωλον — зображення, образ, подоба) — 1) Об'єкт реліг. культу, предмет, який начебто уособлює божество, зображує його або сам є об'єктом поклоніння. Культ І.— ідолопоклонство — виник у давнину. В сучас. релігіях ідолопоклонство існує в формі поклоніння іконам, розп'яттям, статуям богів тощо. 2) Переносно — об'єкт безрозсудливого, сліпого поклоніння.

ІЄ́НА — місто на Пд. НДР, в окрузі Гера. Розташована на р. Зале. Вузол з-ць. 100,5 тис. ж. (1976). Гол. галузь пром-сті — оптико-механічна. На з-дах «Карл Цейс, Ієна» виробляють оптичні прилади, мікроскопи, астроном. і мед. устаткування, фотооб'єктиви, біноклі (гол. чин. на експорт). Розвинуті також скляна (оптичне скло) і фарм. пром-сть. *Ієнський університет*. Сейсмологічний інститут, обсерваторія, планетарій. Бот. сад. 14.X 1806 поблизу І. армія *Наполеона I* завдала поразки Пруссії.

ІЄ́НА — грошова одиниця Японії, поділяється на 100 *сенів*. За курсом Держбанку СРСР, на квітень 1979 1000 І. дорівнюють 3,19 крб. І. називалися також старовинні золоті й срібні монети Японії.

ІЄ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Фрідріха Шіллера — один з найбільших ун-тів у НДР. Засн. 1548 як академія (типу гімназії), яка 1558 одержала статус ун-ту. З І. у. пов'язана діяльність Й.-В. Гете, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шіллера, Г.-В.-Ф. Гегеля, К. Геккеля та ін. У 1841 в ньому захистив докторську дисертацію К. Маркс. У 1977/78 навч. р. в ун-ті було 16 секцій (відділень): марксизму-ленінізму, марксистсько-ленінської філософії, пед., історії, л-ри і мистецтва, психології, фіз. виховання, філол., юрид., економіки, біол., хімії, математики, фізики та ін., на яких навчалося бл. 6 тис. студентів. При ун-ті працюють ін-ти класичних студій, історії медицини й природничих наук, обчислювальний центр. Б-ка (засн. 1558) налічує 2,7 млн. томів.

А. В. Санцевич.

ІЄРА́РХІЯ (від грец. ἱερός — священний і ἀρχή — влада) — принцип розташування частин та елементів цілого в певному порядку від вищого до нижчого; поділ на вищі й нижчі посади, чини; порядок підлеглості нижчих за посадою або чином осіб вищим. Звідси вираз ієрархічна драбина (ступені підлеглості). І. соціальна — в класово антагоністичному суспільстві поділ людей на вищі й нижчі соціальні групи залежно від їхнього сусп. і майнового стану. В сучас. бурж. соціології поняттями І. престижу, І. багатства, І. влади, І. контролю тощо відображуються *соціальна стратифікація* суспільства, сусп. нерівність. І. церковна — порядок підлеглості нижчих за посадою і саном духовних осіб вищим; в *християнстві* — назва трьох ступенів священства: *диякон, священик* (або *ієрей* чи *пресвітер*), *єпископ*.

ІЄРА́РХІЯ у тварин — розподіл тварин окремого угруповання за ступенем їх домінування однієї над одною (або підпорядкування однієї одній). Див. *Домінування* в етології.

ІЄРЕ́Й (грец. ἱερεύς — священнослужитель) — церковна офіційна назва *священика* у православній церкві.

ІЄРИХО́Н — одне з найдавніших міст *Палестини*. Поселення на місці І. виникло в період *неоліту*. В епоху ранньої бронзи (3-є тис. до н. е.) тут було поселення міськ. типу. Розквіту І. досяг у 18—16 ст. до н. е. В кін. 2-го тис. до н. е. був зруйнований євр. племенами, що вторглися до Палестини. За біблійним міфом, стіни І. впали від звуків сурм завойовників (звідси вираз — «ієрихонська сурма»).

ІЄ́РІНГ (Ihering) Рудольф фон (22.VIII 1818, Аурік — 17.IX 1892, Геттінген) — нім. юрист. Професор *римського права*. Автор відомих праць, у т. ч. перекладених рос. мовою («Боротьба за право», 1874; «Мета в праві», 1881), в яких робив спроби соціологічного дослідження права і д-ви. З бурж. позицій заперечував класову суть д-ви і права, вбачав суттєвий елемент права в практичній корисності, намагався довести, ніби бурж. д-ва захищає інтереси не тільки пануючого класу, а й всього суспільства.

ІЄРО́ГЛІФИ (від грец. ἱερός — священний і γλυφή — вирізьблене зображення) — 1) У вузькому розумінні — знаки найдавнішого періоду *єгипетського письма*. Вони являли собою здебільшого схематичні зображення відповідних предметів і з часом могли перетворюватися на фонетичні знаки. Всього відомо бл. 5 тис. єгип. І. 2) У широкому розумінні — знаки *китайського письма*, хеттського ієрогліфічного письма, японської та ін. систем письма. Іл. див. до ст. *Єгипетське письмо, Ідеографічне письмо*.

Літ.: Шампольон Ж.-Ф. О египетском иероглифическом алфавите. Пер. с франц. М., 1950.

«ІЄРО́ГЛІФІВ ТЕО́РІЯ» — антинаукова концепція пояснення процесу пізнання, за якою людські *відчуття* є не образами зовнішніх речей, а лише умовними позначеннями (символами, ієрогліфами) їх, що не мають нічого спільного з речами та їхніми властивостями. Основою «І. т.» був «*фізіологічний*» *ідеалізм*. Розробляючи цю теорію, Г. *Гельмгольц* заперечував подібність відчуття і предмета, тлумачив відношення між ними як відношення предмета й символа, знака. «І. т.» є одним з виявів *агностицизму*. Критику «І. т.» з позицій *відображення теорії* дав В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*».

ІЄРУСАЛИ́МСЬКИЙ Микола Дмитрович [4 (17).I 1901, Тула — 16.V 1967, Москва] — радянський мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1946. Закінчив (1931) Моск. ун-т. З 1966 — директор створеного ним 1961 Ін-ту біохімії і фізіології мікроорганізмів АН СРСР. Праці з питань фізіології та біохімії мікроорганіз-

мів, їхнього росту і розвитку, тех. мікробіології. Дослідження І. значною мірою зумовили матем. моделювання процесів періодичного та безперервного культивування мікроорганізмів, лягли в основу розвитку ряду мікробіол. виробництв. Займався також дослідженнями в галузі мікробіол. синтезу білків з нафтопродуктів. Держ. премія СРСР, 1971 (посмертно). Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

Іжевськ. У центрі міста

ІЖЕ́ВСЬК — місто, столиця Удм. АРСР. Лежить на р. Іжі (права притока Ками). Вузол з-ць та автошляхів. 549 тис. ж. (1979). Має 4 міські райони. С-ще Іжевський Завод виникло навколо засн. 1760 залізоробного з-ду. В червні 1774 його зайняли загони О. І. *Пугачова*. В 1904 на з-ді організовано с.-д. групу. Робітники з-ду брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. 21.II 1918 селище перетворено на місто. З 1921 І.— центр Вотської (з 1932 — Удм.) а. о., з 1934 — столиця Удм. АРСР. Місто нагороджено орденом Жовтневої Революції (1978). І.— значний індустріальний центр з переробно-металург., маш.-буд. і металообр. підприємствами союзного значення. Серед них — з-д ім. В. І. Леніна (редуктори, підйомно-трансп. та металург. обладнання), металург. (якісна сталь, прокат, штампування), маш.-буд. (мотоцикли, електропилки, токарно-гвинторізні верстати), автомоб. (малолітражні автомобілі), мех. (мотоциклетні двигуни, мисливські й спорт. рушниці), нафтового машинобудування, паперобних машин з-ди. Легка (льоноволокно, бавовняні тканини, меблі, взуття, художні вироби) та харч. пром-сть. Іжевська ТЕЦ-2. Удмуртський ун-т, мед., с.-г., мех. ін-ти; 5 серед. спец. навч. закладів. Удм. і рос. драм., ляльковий театри, цирк; краєзнавчий музей.

ІЖЕ́ВСЬКИЙ Василь Петрович [4 (16).VI 1863, Рязань — 23.X 1926, Київ] — український рад. вчений у галузі металургії. Закінчив (1887) Моск. ун-т. В 1889—1926 викладав у Київ. політех. ін-ті. Осн. праці з питань доменного виробн., металографії, електрометалургії і термообробки. І. розробив (1901—07) кілька оригінальних конструкцій електр. печей, вперше рекомендував (1903) застосовувати для нагріву сталі перед гартуванням соляні ванни, запропонував (1903) реактиви для виявлення мікроструктури залізовуглецевих сплавів, створив (1921) новий тип газогенератора зі спалюванням низькосортного палива тощо.

ІЖЕ́МЦІ, коми-іжемц — в минулому етнографічна група в складі народу *комі*.

ІЖО́РА, іжорці — нечисленний народ, який живе в Ломоносовському й Кінгісеппському р-нах Ленінгр. обл. До поч. 20 ст. зберігали свою мову (іжорська, фінської групи) й деякі своєрідні риси культури. Тепер говорять переважно рос. мовою; побутом і культурою майже не відрізняються від навколишнього рос. населення.

ІЖО́РА — 1) Інгрія, Інгерманландія, Іжорська земля — частина давньоруської *Новгородської землі* на берегах р. Неви та узбережжі Фінської затоки. В 1478 І. разом з Новгородом приєднана до *Московського великого князівства,* на поч. 17 ст. загарбана шведами. Повернута Росії 1702—03. 2) Інгри, інкері, інкерикот — фін. плем'я, яке жило за часів Київської Русі на берегах р. Неви.

ІЗАБЕ́ЛЛА (Isabel; 22.IV 1451, Мадрігаль-де-лас-Альтас-Торрес — 26.XI 1504, Медіна-дель-Кампо) — королева *Кастилії* з 1474, Іспанії з 1479. Шлюб І. 1469 з Фердінандом, який з 1479 став королем Арагону, привів до фактичного об'єднання Іспанії. За правління І. в Іспанії було закладено основи *абсолютизму,* завершено *Реконкісту* (відвойовано *Гранаду*), запроваджено *інквізицію* (1480), споряджено експедиції *Колумба*.

ІЗАЇ (Ysaÿe) Ежен (16.VII 1858, Льєж — 12.V 1931, Брюссель) — бельгійський скрипаль і композитор. Учень А. *В'єтана* і Г. *Венявського*. У 1882—83 (потім майже щороку до 1912) виступав у Росії, зокрема на Україні (в Києві, Одесі). З 1886 — професор консерваторії в Брюсселі; засновник струнного квартету (1888) і симф. т-ва «Концерти Ізаї» (з 1894). Автор творів для скрипки, транскрипцій, опери «Шахтар П'єр» (пост. 1927). В Брюсселі були проведені Міжнар. конкурси скрипалів (1937) та піаністів (1938) ім. Ізаї.

ІЗАНА́ГІ — в японській міфології бог повітря. Разом зі своєю сестрою Ізанамі нібито створили першу на світі сім'ю, породили *Аматерасу* — богиню Сонця, Тсукуомі — бога Місяця та ін. богів.

ІЗБЕ́КОВ Володимир Олексійович [8.VII (20.VII) 1881, с. Погромне, тепер Волгогр. обл.— 20. III 1963, Київ] — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Після закінчення Юр'євського (тепер Тартуського) ун-ту (1909) працював у вузах Києва та одночасно у н.-д. ін-тах АН УРСР (1931—1962). Осн. дослідження І.— в галузі *електрохімії* розплавлених солей та хім. переробки мінеральної сировини і виділення рідкісних металів із відходів виробництв. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ІЗБО́РНИКИ СВЯТОСЛА́ВА — найдавніші збережені пам'ятки писемності Київської Русі — два збірники літ. творів, виготовлені 1073 і 1076 для великого князя київського *Святослава Ярославича*. Ізборник 1073 є списком збірника, перекладеного в 9 ст. в Болгарії з грец. на старослов. мову. Крім статей церковного змісту, включає матеріали з граматики, логіки, поетики. Київ. художник прикрасив зб. розкішними орнаментами й мініатюрами (серед них портрет князя Святослава з книжкою в руках в оточенні родини). Зберігається в істор. музеї (Москва). Ізборник 1076 укладено на основі рукописів великокнязівської бібліотеки, як перекладних, так і оригінальних. Містить різноманітні повчання, зокрема «Слово» про користь читання. Зберігається в Ленінградській публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Видання: Изборник 1076 года. М., 1965.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; Изборник Святослава. 1073. М., 1977. *Я. Д. Ісаєвич.*

ІЗБО́РСЬК — одне з найдавніших руських міст, що згадується в літописах з 862; тепер с. Ізборськ Печорського р-ну Псков. обл. Кам'яна фортеця 14 ст., перебудована пізніше, збереглася до наших днів.

ІЗВА́РИНЕ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 14 км від Краснодона. Залізнична станція. 4,0 тис. ж. (1978). Вантажно-трансп. управління виробничого об'єднання «Гуковвугілля». Населення І. працює переважно на підприємствах об'єднання «Краснодонвугілля» та м. Донецька Ростов. обл. РРФСР. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. І. виникло 1914.

«ИЗВЕ́СТИЯ МОСКО́ВСКОГО СОВЕ́ТА РАБО́ЧИХ ДЕПУТА́ТОВ» — 1) Щоденна газета, орган Моск. Ради робітн. депутатів, що виходила під час Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. З 7 (20) до 12 (25).XII вийшло 6 номерів. 2) Щоденна газета, орган Моск. Ради робітн. депутатів, що виходила з 1 (14).III 1917. Злилася з «Известиями ВЦИК» (22.VI 1918). Редакторами газети, за винятком періоду з травня до 5 (18). IX 1917, коли вона була під впливом меншовиків, працювали І. І. *Скворцов-Степанов*, М. Л. *Мещеряков*, М. М. *Покровський*. Літ.-художній відділ очолював О. С. *Серафимович*. Див. *«Известия Советов народных депутатов СССР»*.

М. Д. Іерусалимський.

Перші сторінки **Ізборника Святослава** 1073.

«ИЗВЕСТИЯ НИКОЛАЕВСКОГО СОВЕТА РАБОЧИХ ДЕПУТАТОВ»

Ізмаїл. Пам'ятник О. В. Суворову. Скульптор Б. В. Едуардс. 1913, встановлено 1945.

«ИЗВЕ́СТИЯ НИКОЛА́ЕВСКОГО СОВЕ́ТА РАБО́ЧИХ ДЕПУТА́ТОВ» — газета, орган Микол. Ради робітн. депутатів. Видавалася в грудні 1905 в Миколаєві. Вийшло 4 номери. В газеті друкувалися розпорядження і постанови Ради, матеріали про революц. боротьбу в країні, про страйковий рух робітників міста тощо.

«ИЗВЕ́СТИЯ ОДЕ́ССКОГО СОВЕ́ТА РАБО́ЧИХ ДЕПУТА́ТОВ» — нелегальна газета Одес. Ради робітн. депутатів. Видавалася з 13 (26).XII 1905 по 9(22).I 1906. Всього вийшло 4 номери (3 в Одесі, останній у Кишиневі). В газеті друкувалися звіти й інформації про діяльність виконавчого к-ту Одес. Ради, повідомлення про страйковий рух і демонстрації робітників Одеси та ін. міст, про *Грудневе збройне повстання 1905* в Москві, а також статті загальнополіт. змісту.

«ИЗВЕ́СТИЯ СОВЕ́ТА РАБО́ЧИХ ДЕПУТА́ТОВ» — інформаційний бюлетень, орган Петерб. Ради робітн. депутатів. За період 17 (30).X—14 (27).XII 1905 вийшло 10 номерів, № 11 конфісковано. Публікували інформацію про діяльність Ради, висували вимоги скликання Установчих зборів і створення демократичної республіки, демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, передачі землі селянам. У грудні 1905 звернулися до робітників і солдатів із закликом готуватися до збройного повстання.

«ИЗВЕ́СТИЯ СОВЕ́ТОВ НАРО́ДНЫХ ДЕПУТА́ТОВ СССР», «Известия» — щоденна загальнополіт. газета, що її видає в Москві Президія Верховної Ради СРСР. Перший номер газети вийшов під назвою «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов» 28.II (13.III) 1917 у Петрограді. З 1 (14).VIII 1917 виходили як «Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», з 29.IX (12.X) — «Известия ЦИК Советов рабочих и солдатских депутатов». З встановленням Рад. влади «Известия» з 27.X (9.XI) 1917 стали органом ЦВК і Петроградської Ради робітн. і солд. депутатів. В газеті було опубліковано перші декрети Рад. влади: *Декрет про мир*, *Декрет про землю* та ін. З 12.III 1918 виходили в Москві під назвою «Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов крестьянских, рабочих, солдатских и казачьих депутатов». З 22.VI 1918 «Известия» — орган ВЦВК і Московської Ради, а після утворення СРСР (1922) з 14.VII 1923 — орган ЦВК СРСР і ВЦВК. З 26.I 1938 газета виходила під назвою «Известия Советов депутатов трудящихся СССР». З 8.X 1977 має сучас. назву. З червня 1960 видається також вечірній випуск — для читачів Москви і Підмосков'я. З 1959 виходить недільний ілюстрований додаток «Неделя». «Известия» нагороджено орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

«ИЗВЕ́СТИЯ ФЕДЕРАТИ́ВНОГО СОВЕ́ТА ХАРЬКОВСКИХ КОМИТЕ́ТОВ РСДРП» — нелегальна більшовицька газета, орган *Федеративної Ради харківських комітетів РСДРП*, до редакції якої входили й меншовики. Видавалися з 18.XI (1.XII) по 24.XII 1905 (6.I 1906) в Харкові. Вийшло 7 номерів, а також додаток до № 1. В газеті друкувалися матеріали про хід загальнополіт. страйку, боротьбу харків. пролетаріату проти самодержавства, про революц. рух в армії тощо. Напрям газети був загалом більшовицький.

«ИЗВЕ́СТИЯ ЦЕНТРА́ЛЬНОГО КОМИТЕ́ТА РОССИ́ЙСКОЙ КОММУНИСТИ́ЧЕСКОЙ ПА́РТИИ (БОЛЬШЕВИКО́В)» — інформаційний бюлетень ЦК РКП(б), що висвітлював питання парт. життя. Почав видаватися 28.V 1919 за постановою VIII з'їзду РКП(б). Перші номери виходили як щотижневий додаток до газ. «*Правда*», з № 21 (1920) — окремий журнал. У 1926 журнал перейменовано на «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)». В «Известиях» друкувалися постанови, інструкції, повідомлення ЦК, Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК партії, статті з питань парт. будівництва тощо. У жовтні 1929 «Известия» реорганізовано в журн. «Партийное строительство».

«ИЗВЕ́СТИЯ ЮГА» — газета, орган Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів та обл. комітету Донецького й Криворізького басейнів. Газета виходила. 1917—18 в Харкові. Брала початок від «Известий Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», що виходили з 4.III 1917. З № 85 від 16.VI 1917 її видавали під назвою «И. Ю.». Випуск газети припинився в квітні 1918 в зв'язку з окупацією Харкова військами кайзерівської Німеччини.

ІЗГО́Ї — 1) В Давній Русі люди, які вийшли з свого звичайного суспільного становища і перебували під покровительством церкви. 2) Давньоруські князі, позбавлені феод. уділів. 3) Знедолені люди, вигнанці.

ІЗЕР (Iser) Йосиф (21.V 1881, Бухарест — 25.IV 1958, там же) — румунський живописець і графік. У 1899—1904 навчався в мюнхенській АМ, в 1908—09 — академії Рансона в Парижі. В 1910-х рр. співробітничав у прогресивних журналах і газетах. Твори: серія антимонархічних малюнків («Вбивця», 1911; «Карл I», 1913), сповнений сарказму триптих «Свобода. Рівність. Братерство» (1905—06), «Татарська сім'я», «Пейзаж у Добруджі» (1918), «Арлекін і танцівниця» (1929), «Одаліска в сірому та голубому» (1945), «Автопортрет» (1950).

Літ.: Комарнеску П. Иосиф Изер. Альбом. Бухарест, 1964.

ІЗМАЇЛ — місто обласного підпорядкування Одес. обл. УРСР, райцентр. Порт на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 80 км від Чорного м., доступний для мор. суден. Залізнична станція. 80 тис. ж. (1978). В кінці 14 ст. на місці сучас. І. існувало слов. с-ще Сміл, яке в 16 ст. захопила Туреччина. В 1595 його здобули запорізькі козаки. Пізніше ним оволоділи турки, які збудували тут фортецю І. Рос. війська тричі здобували її (1770, 1790, 1809). За *Бухарестським мирним договором 1812* І. відійшов до Росії, а за *Паризьким мирним договором 1856* — до Молдавського князівства. Під час рос.-тур. війни 1877—78 був учетверте здобутий рос. військами. Трудящі І. брали участь у страйках і демонстраціях 1905—07. Рад. владу встановлено 29.X (11.XI) 1917. В лютому 1918 в складі Бессарабії І. загарбала боярська Румунія. В 1940 І. увійшов до УРСР (1940—54 — обл. центр). У роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації І. (22.VII 1941—26.VIII 1944) в місті діяло парт.-комсомольське підпілля. В місті — підприємства харч. пром-сті (консервний комбінат — головне підприємство Ізмаїльського виробничо-агр. об'єднання, рибообробний з-д — філіал Чорномор. виробничого об'єднання «Антарктика», м'ясний та хлібний комбінати, молочний, винобробний, прод. товарів і пивоварний з-ди). Суднорем., суднорем.-мех., целюлозний, оцинкованого посуду, цегельний, залізобетонних виробів, рем.-технологічного обладнання, таропакувальних виробів з-ди, швейна ф-ка тощо. Радянське дунайське пароплавство. Будинок побуту. Пед. ін-т, технікум механізації і електрифікації с. г.; 4 профес.-тех. уч-ща, 14 заг.-осв., музична, художня, спортивна та морехідна школи; 11 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 7 будинків культури і клубів, 2 кінотеатри, 47 б-к, музей О. В. Суворова (у т. ч. діорама «Штурм фортеці Ізмаїл», художники Є. Данилевський та В. Сибірський), турбаза.

Архіт. пам'ятки: мечеть (16 ст.), Покровський собор (1838, арх. А. Мельников), церкви — Різдва (1823) та Микільська (1833). Пам'ятник О. В. Суворову (1913, встановлено 1945, скульптор Б. *Едуардс*); пам'ятник матросам і офіцерам Дунайської військової флотилії (1967).

В різний час в І. перебували О. С. Пушкін (1821), Х. Ботев, М. Горький (1891), М. М. Коцюбинський, В. Г. Короленко, В. В. Докучаєв, Г. В. *Музиченко*, П. П. Шмідт (1905), А. Г. *Желєзняков* (1918).

ІЗМАЇЛЬСЬКЕ ВИРОБНИЧО-АГРА́РНЕ ОБ'Є́ДНАННЯ КОНСЕ́РВНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ. Утворене 1971. До складу об'єднання входять: Ізмаїльський консервний комбінат (гол. підприємство), 4 радгоспи, томатний цех із закінченим технологічним циклом (м. Кілія Одес. обл.), 12 пунктів первинної переробки томатів (подрібнення їх) і обмолоту зеленого горошку, ремонтно-буд. дільниця. Буд-во Ізмаїл. консервного комбінату почато 1952. В 1954 його введено в дію (потужність 17 млн. банок консервів на рік). Після розширення й реконструкції потужність комбінату (1978) становила понад 120 млн. банок консервів. В об'єднанні виробляється понад

70 видів консервів (1954 — 4 види). На комбінаті впроваджено (1975) автоматизовану систему управління підприємством. *В. В. Таранов.*

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ Олександр Олексійович [22. II (6.III) 1851, Петровський повіт, тепер Сарат. обл. — 19.X (1.XI) 1914] — вітчизн. вчений, агроном. У 1875 закінчив Петровську землеробську і лісову академію (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва), де потім працював асистентом. У 1879—83 читав лекції з с. г. й завідував учбовою фермою в Херсон. земському училищі (тепер Херсон. с.-г. ін-т). Був (з 1883) віце-президентом Полтав. с.-г. т-ва. Наукова діяльність І. присвячена питанням історії розвитку степів, вологості грунту та боротьбі з засухою Пд. Росії. Довів, що в боротьбі з засухою вирішальне значення мають глибокий обробіток грунту, снігозатримання, ярозакріплювальні насадження, створення полезахисних лісових насаджень тощо. *М. І. Поляков.*

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Радянському Дунайському пароплавству*. Розташований на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 80 км від Чорного моря. Працює з поч. 19 ст. Після Великої Вітчизн. війни порт реконструйовано й значно розширено, оснащено сучас. технікою. В І. м. п. переробляються вантажі: металеві руди, вугілля, мінерально-буд. матеріали, зерно та ін. Вантажообороти порту 1977 збільшився проти 1945 у 25 раз. Здійснюються пасажирські перевезення по Дунаю та Чорному морю.

О. Ф. Техов.

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ МУЗЕЙ О. В. СУВОРОВА. Заснований 1947. В музеї експонуються матеріали, що розповідають про життєвий та бойовий шлях О. В. *Суворова,* зброя рос. і зарубіж. армій 18—20 ст. Відділ музею — діораму «Штурм фортеці Ізмаїл» (відкрито 1973; художники Є. І. Данилевський, В. М. Сибірський) розміщено в будинку кол. тур. мечеті 16 ст. *В. К. Чигирин.*

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Створено 1953 на базі Білгород-Дністровського вчительського ін-ту (засн. 1940). В 1977/78 навч. р. в ін-ті було

Будинок Ізмаїльського педагогічного інституту.

три ф-ти: філол., іноземн. мов (з відділеннями англ. і франц. мов) і підготовки вчителів поч. класів (з денним і заоч. навчанням), на яких навчалося бл. 1640 студентів, зокрема на денному відділенні — 1086. Працюють курси підвищення кваліфікації вчителів іноземн. мов, підготовчі курси. Ін-т має б-ку (понад 120 тис. одиниць зберігання). За роки існування вуз підготував 6885 спеціалістів.

В. А. Кокош.

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Одеської обл. УРСР. Утворений 1954. Площа 1,2 тис. км². Нас. 60,6 тис. чол. (1978). У районі — 21 населений пункт, підпорядкований селищній і 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ізмаїл*. І. р. лежить у межах *Причорноморської низовини*. Річки: Дунай (на пд. межі району), Ташбунар, Великий Катлабух та Малий Катлабух, Єніка. Озера: *Ялпуг, Катлабух, Китай*. Грунти чорноземні. Розташований в степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Ізмаїл. У районі в осн. підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші: суворовські залізобетонних конструкцій та виноробний з-ди. 13 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, соняшнику, овочів, винограду, фруктів, баштанних культур, а також виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. утідь 1978 становила 83,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 72,1 тис. га, сади і виноградники — 6,7 тис. га. Зрошується 30,9 тис. га (Ізмаїльська, Суворовська, Озерненська, Кислицька та ін. зрошувальні системи). Скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство, птахівництво, рибництво. В І. р.— 15 колгоспів, у т. ч. 2 риболовецькі, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Ізмаїл, Катлабух, Ташбунар. Автошляхів — 340 км (усі з твердим покриттям). В районі — 21 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 34 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 15 будинків культури, 9 клубів, 21 кіноустановка, 34 б-ки. В І. р. видається газ. «Ленинский путь» (з 1940).

С. О. Караченцев.

ІЗМАЙЛОВ Микола Аркадійович [9 (22).VI 1907, Сухумі — 2.X 1961, Харків] — український рад. фізико-хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1955). Член КПРС з 1948. Після закінчення аспірантури при Харків. ун-ті (1931) працював у вузах Харкова (1931—61). Дослідження в галузі кількісної теорії *дисоціації* електролітів у розчинах, а також *адсорбції* з розчинів. І. належить пріоритет у розробці тонкошаруватої *хроматографії*. Монографія І. «Електрохімія розчинів» відзначена 1960 премією АН СРСР ім. Д. І. Менделєєва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1973.

ІЗМАЙЛОВ Олександр Юхимович [14 (25).IV 1779, Влад. губ.— 16 (28).I 1831, Петербург] — рос. письменник, журналіст. Друкуватися почав 1798. Гол. місце у творчості І. посідають байки, спрямовані проти лицемірства й користолюбства («Осел і кінь», «Чорний кіт» та ін.). Автор роману «Євгеній...» (1799—1801), повістей «Бідна Маша» (1801), «Ібрагім та Осман» (1806).

ІЗМАРАГДИ (грец. σμάραγδος — ізумруд) — літературні збірники реліг.-повчального змісту, пам'ятки сх.-слов'янських літератур. Складені невідомими авторами в 14 ст. Поряд з темами сусп.-побутового характеру («О почитаніи книжном», «О добродетелях», «О казнях», «О женах добрых и злых», «О наказаніи чад» та ін.) в І. містяться й соціальні мотиви, напр., «О богатых и немилостивых», «Како имети челядь» тощо. І. мали вплив на літ. процес у Росії (напр., «Домострой» — 15—16 ст.) і на Україні. І. Франко у зб. «Мій ізмарагд» (1898) переосмислив теми й образи І., сповнивши їх демократичними, визвольними ідеями.

Ф. Я. Шолом.

О. О. Ізмаїльський.

ІЗМІР — місто на Зх. Туреччини, адм. ц. ілу Ізмір. Порт на узбережжі Ізмірської зат. Егейського м. Вузол з-ць і автошляхів; аеропорт міжнар. значення. 636 тис. ж. (1975). Торг. центр. Підприємства текст., маш.-буд. (зокрема, суднобудівної), цем., скляної, деревообр., харчосмакової пром-сті. Щорічні міжнар. ярмарки. Ун-т, консерваторія, археол. музей. Засн. у 2-му тисячолітті до н. е. під назвою Смірна.

ІЗМІТ, Коджаелі — місто на Пн. Зх. Туреччини, адм. ц. ілу Коджаелі. Порт на узбережжі Ізмітської зат. Мармурового м., залізнична станція. 165 тис. ж. (1975). Розвинуті целюлозно-паперова, нафтопереробна (великі нафтосховища), металург., автоскладальна, хім., харч. промисловість.

ІЗО... (від грец. ἴσος — рівний, однаковий) — частина складних слів, що означає рівність або подібність за формою чи призначенням (напр., *ізолюкс, ізомерія*).

ІЗОБАРИ (від *ізо...* і грец. βάρος — вага, тягар) — 1) Атоми різних хімічних елементів з однаковою кількістю *нуклонів,* але різною кількістю окремо протонів і ней-

Ізоклінальна складка.

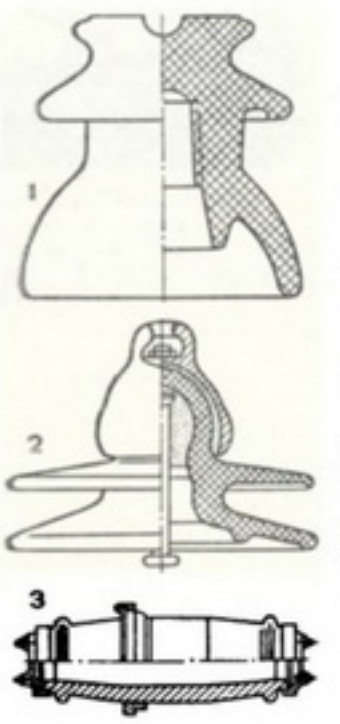

Електричні ізолятори: 1 — лінійний штирьовий; 2 — лінійний підвісний; 3 — станційний прохідний.

тронів у їхніх ядрах (див. *Атомне ядро*). Маси І. з одним і тим же *масовим числом A* дещо різняться між собою внаслідок відмінності *енергії зв'язку* ядер. Прикладом І. є т. з. ізобарна тріада $^{50}_{22}Ti$, $^{50}_{23}V$, $^{50}_{24}Cr$ з $A = 50$. 2) Лінії, що з'єднують на геогр. карті місця з однаковим атмосферним тиском (див. *Ізолінії*).

ІЗОБА́РНІ ПРОЦЕ́СИ, ізобаричні процеси — процеси, які відбуваються в фізичній системі при сталому тиску. Прикладом І. п. є утворення пари у відкритій посудині. Об'єм *ідеального газу* при І. п. пропорційний т-рі (*Гей-Люссака закон*). Робота, яку виконує ідеальний газ при І. п., дорівнює $p\ \Delta V$, де p — тиск газу, ΔV — зміна його об'єму. Практично І. п. можна вважати утворення пари в паровому котлі, згоряння палива в компресорному й прямоточному повітряно-реактивних двигунах тощо.

ІЗОБУТИЛЕ́Н, $(CH_3)_2\ C = CH_2$ — ненасичений вуглеводень; безбарвний газ, густина (—6,6° С) 626,6 кг/м³, $t_{кип}$ 6,9° С; нерозчинний у воді, розчиняється в етиловому спирті й ефірі; легко піддається *полімеризації*. У пром-сті І. одержують дегідруванням ізобутану або дегідратацією ізобутилового спирту. Застосовують для добування *ізооктану*, синтетичного *каучуку* та ін.

ІЗОГА́МІЯ (від *ізо...* і грец. γάμος — шлюб) — тип статевого процесу, при якому *гамети*, що зливаються, однакові за зовн. виглядом і відмінні лише за фізіологіч. та біохім. властивостями (т. з. ізогамети). І. поширена у водоростей, нижчих грибів, багатьох найпростіших, кореневіжки, радіолярії, нижчі регарини). Див. також *Анізогамія*, *Гетерогамія*.

ІЗОГЛО́СА (від *ізо...* і грец. γλῶσσα — мова) — лінія на географічній карті, якою в *лінгвістичній географії* позначають межі поширення певного мовного явища. Крім заг. терміна «ізоглоса», вживають вужчі — ізофона, тобто лінія що вказує на межі поширення фонетичного явища, ізолекса — лексичного явища тощо.

ІЗОКЛІНА́ЛЬНА СКЛА́ДКА (від *ізо...* і грец. κλίνω — нахиляю) — складка верств гірських порід, крила якої паралельні або майже паралельні до її осі й нахилені в один і той же бік. Утворюються в умовах інтенсивного бокового стиснення під час *гороутворення* або при *зсувах*. Див. також *Складчастість гірських порід*.

ІЗОЛЕЙЦИ́Н, α-аміно-β-метилвалеріанова кислота, $C_2H_5CH\ (CH_3)\ CH\ (NH_2)\ COOH$ — моноаміномонокарбонова *амінокислота*. Відомо чотири оптично активні ізомери (див. *Ізомерія*), що відрізняються фіз. властивостями. Мол. м. 131,17. Тверда речовина, добре розчинна у воді, лугах і гарячій оцтовій к-ті. І. — структурний елемент багатьох білків рослинного і тваринного походження. Є *незамінною амінокислотою*.

ІЗОЛІ́НІЇ — лінії на географічній карті, що сполучають точки з однаковим значенням певної величини, напр., атмосферного тиску, глибини, кількості атмосферних опадів, температури тощо (див. таблицю). За допомогою І. на картах позначають різні характеристики певних явищ — зміни їх у часі, швидкість переміщення, час настання тощо.

Найпоширеніші ізолінії

Назва	Явище, яке характеризується
Ізобари	Атмосферний тиск
Ізобати	Глибина водойми
Ізогієти	Кількість опадів
Ізогіпси (гіпсографізи)	Висота земної поверхні над рівнем моря
Ізоклінії	Магнітне схилення
Ізосейсти	Інтенсивність землетрусів
Ізотерми	Температура повітря, води, ґрунту

ІЗОЛЮ́КС (від *ізо...* і лат. lux — світло) — уявна лінія на освітленій поверхні, яка сполучає точки з однаковою *освітленістю*, вираженою в *люксах*.

ІЗОЛЮ́ЮЧІ МО́ВИ — мови, в яких немає *афіксів*, а відношення між словами виражаються порядком їх та службовими словами. До І. м. відносять здебільшого кореневі ізолюючі (аморфні, кореневі) мови, в яких взагалі немає афіксів, а рідше — й основоізолюючі, в яких немає тільки афіксів словозміни. Нові поняття в І. м. виражаються сполученням коренів. *Частини мови* в звичайному розумінні не розрізняються. Але мов чисто ізолюючого структурного типу, як і чисто *аглютинативних мов* або чисто *флективних мов* немає. Ізолюючими є кит. (особливо давньокит.), в'єтнамська, деякі мови Зх. Африки тощо.

А. П. Кримський.

ІЗОЛЯ́ТОР (франц. isolateur, від isoler — роз'єднувати) — 1) В медицині — спеціально обладнане приміщення для хворих з підозрою на *інфекційні хвороби* та ін. осіб, небезпечних в епідеміологічному відношенні. І. входять до складу переважної більшості лік.-профілактичних закладів: лікарень, поліклінік, інфекційних лікарень (для запобігання поширенню внутрішньолікарняної інфекції); І. створюють також при дитячих закладах, будинках відпочинку, санаторіях, військових частинах тощо. Найпоширеніший тип І. — *бокс* з окремими виходом і входом. Для менш строгої ізоляції використовують напівбокс, шлюзовані та боксовані палати. 2) У ветеринарії — відокремлене приміщення для хворих тварин, розташоване на віддалі 200 м від ін. будівель. При вході в І. на підлогу кладуть просякнуті дезинфектором мати, килимки з повсті тощо. На м'ясокомбінатах обладнують І., що вміщують до 1% добового надходження худоби.

ІЗОЛЯ́ТОР електричний — пристрій для *електроізоляції* і кріплення проводів, шин та частин приладів, які перебувають під напругою. Складається з ізолюючого елемента, що його виготовляють з електроізоляційних матеріалів *(діелектриків)*, і кріпильних деталей (арматури), зроблених з чавуну, сталі або немагнітних матеріалів. Розрізняють І. низько- (до 1000 В) і високовольтні (понад 1000 В); внутр. (в закритих приміщеннях) і зовн. розміщення. Є також І. (мал.): лінійні (штирьові й підвісні), за допомогою яких кріплять проводи до підпори ліній електропередачі; станційні (підпорні, прохідні фарфорові й прохідні маслонаповнені — вводи), що їх застосовують для монтажу струмоведучих частин у розподільних пристроях, та апаратні (підпорні, прохідні фарфорові й прохідні маслонаповнені — вводи) — для кріплення й розділяння деталей в електр. апаратах і машинах.

ІЗОЛЯЦІОНІ́ЗМ — напрям у зовнішній політиці США. Полягав у нейтралітеті щодо воєн поза амер. континентом (з 1793), крім найбільших світових конфліктів. Формально проголошував неучасть США в європ. справах. Термін виник у серед 19 ст. І. та *Монро доктрина* прикривали експансію США в Лат. Америці й на Далекому Сході. США під тиском ізоляціоністів не ратифікували *Версальський мирний договір 1919*, не ввійшли до *Ліги націй*. Нейтралітет США в 30-х рр. сприяв розв'язанню 2-ї світової війни. Після війни І. перестав відігравати відчутну роль. У серед. 50-х і кін. 60-х рр. в США мали місце прояви «неоізоляціонізму», спрямовані проти воєн. допомоги ін. д-вам і втручання в їхні справи, критика *НАТО* з ліберальних позицій.

ІЗОЛЯ́ЦІЯ (франц. isolation — відокремлення, роз'єднання) в біології — перешкоди до вільного *схрещування* організмів різних видів та до *панміксії* (вільного схрещування особин у межах *популяції* або якоїсь іншої внутрішньовидової групи); один з факторів *еволюції*. Тривала І. сприяє виникненню і закріпленню різниці між близькими формами організмів, а тим самим — *видоутворенню*. Відповідно до прояву в природі І. поділяють на 2 групи: просторову та біологічну. Просторова І. може існувати в різних формах (напр., водні бар'єри, що є перешкодою для розселення наземних видів, суходіл — для водяних, гори — для долинних і долини — для гірських видів тощо). Вона сприяє *інбридингу* і спричинює алопатричне (див. *Алопатрія*) видоутворення. Останнім часом виникнення просторової І. часто зумовлюється також діяльністю людини (інтенсивні полювання, вирубування лісу, висушування боліт тощо). Біологічна І. забезпечується механізмами, що перешкоджають схрещуванню (докопуляційні), та механізмами, що діють при схрещуванні (післякопуляційні). У біол. І. виділяють екологічну, або біотопічну, І., при якій потенціальні партнери по паруванню живуть у різних *біотопах* і тому рідко або зовсім не зустрічаються, що може спричинити симпатричне (див. *Симпатрія*) видоутворення; етологічну І.— перешкоди до парування, зумовлені особливостями поведінки; морфофізіологічну І., зумовлену виникненням морфофізіол. відмінностей у органах розмноження; фізіологічну І.— різними строками розмноження; власне генетичну І., що включає загибель *зигот*, розвиток повністю або частково стерильних *гібридів*, а також знижену життєздатність останніх.

Н. Л. Корнієць.

ІЗОЛЯ́ЦІЯ в техніці та будівництві — захист устат-

кування, а також огороджувальних конструкцій будинків і споруд від шкідливого впливу атмосферних явищ, експлуатаційних та інших факторів; сукупність заходів, що запобігають втратам теплової або електричної енергії, зумовлюють безпечне використання енергії в електротех. пристроях, електропобутових приладах, знижують рівень шуму. Розрізняють *вологоізоляцію, гідроізоляцію, звукоізоляцію, пароізоляцію, теплоізоляцію* та *електроізоляцію*.

ІЗОЛЬО́ВАНА ТО́ЧКА — точка деякої множини, в достатньо малому *околі* якої нема інших точок цієї множини. Так, точка (0; 0) є І. т. кривої $y^2 = x^4 - 4x^2$ (мал.). Див. також *Особливі точки*.

ІЗОЛЬО́ВАНІ О́РГАНИ — частини тіла (органи чи їхні системи), які видаляють з організму і утримують у штучному середовищі, що на деякий час забезпечує збереження їхніх найхарактерніших функціональних властивостей. Ізолювати можна різноманітні органи: м'яз, кишку, матку, вухо, голову, серце, мозок тощо. Найпростіше ізольовувати органи холоднокровних тварин, які в звичайних *фізіологічних розчинах* або в насиченому вологою повітрі здатні зберігати свої функціональні властивості протягом кількох діб. Значно складніші умови необхідні для І. о. теплокровних тварин. І. о. широко використовуються у фізіології (для вивчення деяких сторін діяльності організмів), у фармакології (для з'ясування дії різних лікарських препаратів), в ембріології (для вивчення розвитку і росту окремих органів з їхніх ембріональних зачатків) і в медицині (І. о., взятий від *донора* чи трупа, іноді використовується для пересадки — *трансплантації*).

ІЗОМЕРА́ЗИ — клас *ферментів*, які каталізують внутрішньомолекулярні переміщення різних груп, у т. ч. реакції *ізомеризації* в рослинному і тваринному організмах. До І. відносять *рацемази* (епімерази), цис-транс-ізомерази (каталізують реакцію змін геометричної конфігурації сполук, що мають подвійні зв'язки — див. *Ізомерія*), внутрішньомолекулярні *оксидоредуктази, трансферази, ліази*.

ІЗОМЕРИЗА́ЦІЯ (від *ізо...* і грец. μέρος — частина) — процес внутрішньомолекулярного перетворення хім. сполуки на сполуку ін. будови або з ін. розташуванням атомів чи груп у просторі без зміни молекулярного складу й молекулярної маси. При І. може змінюватися вуглецевий скелет молекули, її функціональні групи, відбувається звуження й розширення циклу, змінюється просторове розташування атомів у молекулі, оптична активність речовин тощо. І. відбувається при зміні т-ри, тиску, розчинника, при застосуванні каталізаторів ($AlCl_3$, BF_3, $TiCl_4$, к-т та ін.), опроміненні тощо. Напр., І. є *крекінг* нафти, перетворення оксиду етилену в ацетальдегід, гідразобензолу в бензидин, І. *каучуків*, перегрупування циклогексаноноксима в *капролактам*. І. галогенопохідних жирного ряду вивчав О. П. *Ельтеков*, аліциклічного ряду — В. В. *Марковников* та ін. *Н. Д. Трусевич.*

ІЗОМЕ́РІЯ — явище існування кількох речовин однакового складу та молекулярної маси, але різної хім. будови. Такі речовини наз. ізомерами. Вони мають неоднакову послідовність *хімічних зв'язків* атомів у молекулі або різне розташування атомів у просторі, різняться фіз. і хімічними властивостями. І. відкрив 1828 Ю. *Лібіх*, термін запропонував 1830 Й. *Берцеліус*. Розрізняють два види І.: структурну й просторову. Основи теорії структурної І. заклав О. М. *Бутлеров*, просторової — Я.-Г. *Вант-Гофф* і франц. хімік А.-Ж. Ле Бель. До структурної належить І. ланцюга молекули (норм. бутан та ізобутан) або скелета (хінолін та ізохінолін). Існує також І. положення (орто-, мета-, пара-дихлорбензоли) та І., зв'язана із зміною характеру функціональної групи (оцтова к-та й гліколевий альдегід). Таутомерія — особливий випадок структурної І., коли ізомерні форми перебувають у стані динамічної рівноваги (кето-енольна таутомерія). Із збільшенням числа атомів вуглецю в молекулі кількість ізомерів швидко зростає, напр., у бутана C_4H_{10} — два ізомери, у ейкозана $C_{20}H_{42}$ теоретично можливі 366 319 ізомерів.

Просторова І. (стереоізомерія) поділяється на геометричну, оптичну та поворотну. Геометрична І. властива сполукам з *подвійним зв'язком* у ланцюгу та сполукам з неароматичним циклом. Вона зумовлена неможливістю вільного обертання атомів навколо кратних зв'язків або в циклі [к-ти малеїнова (цис-ізомер) й фумарова (транс-ізомер)]. Оптична І. властива асиметричним (хіральним) молекулам, тобто таким, що не мають площини або центра симетрії. Найчастіше вона виникає внаслідок наявності в молекулі асиметричного атома (вуглець, кремній, азот, фосфор), зв'язаного з чотирма різними замісниками. Фіз. й хім. властивості *антиподів оптичних* (енантіомерів) однакові, але різні напрям обертання площини поляризованого світла й реакційна здатність щодо ін. оптично активних речовин. Суміш рівних кількостей оптичних антиподів наз. рацематом. У сполук з кількома асиметричними центрами при збігу конфігурації хоча б одного з них можливі діастереоізомери (діастереомери), що відрізняються фіз. й хім. властивостями (див., зокрема, *Винні кислоти*). Поворотна І. зумовлена обмеженим або загальмованим обертанням у молекулі груп атомів навколо простих зв'язків (див. *Конформаційний аналіз*). І. є однією з причин, що зумовлює величезну кількість органічних сполук.

Літ.: Потапов В. М. Стереохимия. М., 1976; Илиел Э. Л. Основы стереохимии. Пер. с англ. М., 1971.

Н. Д. Трусевич.

ІЗОМОРФІ́ЗМ (від *ізо...* і грец. μορφή — вигляд, форма) у математиці — математичне поняття, пов'язане з тим, що різні матем. об'єкти можуть мати однакові властивості. Нехай маємо дві групи (див. *Груп теорія*) G і G' відповідно з елементами $x, y, \ldots$ та $x', y', \ldots$ і груповими множеннями $*$ і $\circ$. Ці групи наз. ізоморфними, якщо між їхніми елементами можна встановити *взаємно однозначну відповідність* $x \leftrightarrow x'$, $y \leftrightarrow y'$, ... таку, що груповий добуток елементів G переходить у груповий добуток відповідних елементів G' : $x * y \leftrightarrow x' \circ y'$. Так, група *дійсних чисел* $x, y, \ldots$ з додаванням як груповим множенням ізоморфна групі додатних чисел $x', y' \ldots$ із звичайним множенням як груповим множенням; їхній І. встановлюється відповідністю $x \leftrightarrow x' = a^x$, де $a > 1$ — фіксоване число. Кожний результат, при доведенні якого використовують лише аксіоми теорії груп і який правильний для однієї групи, буде автоматично правильним і для ізоморфної з нею групи. Поняття І. поширюється на складніші матем. об'єкти, ніж групи, і є одним з центр. понять сучас. математики.

Літ.: Курош А. Г. Лекции по общей алгебре. М., 1973; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1. К., 1974.

Ю. М. Березанський.

ІЗОМОРФІ́ЗМ у хімії, фізиці, мінералогії — властивість атомів, іонів або молекул взаємно заміщуватись у кристалах з утворенням кристалів мішаного складу — твердих розчинів заміщення. І. проявляється, напр., у кристалах галунів $KAl(SO_4)_3 \times 12H_2O$, де іони K^+ можуть заміщуватися іонами Rb^+, NH_4^+, а іони Al^{3+} — іонами Fe^{3+}, Cr^{3+}. І. зумовлюється близькістю розмірів атомів, іонів або молекул елементів. Дуже поширений у природі.

ІЗОМОРФІ́ЗМ І ГОМОМОРФІ́ЗМ — загальнонаукові поняття, що характеризують тотожність *структур* об'єктів *(моделей, систем)*, які порівнюються. Два об'єкти (системи, моделі), які розглядають, абстрагуючись від природи їхніх складових елементів, є ізоморфними, якщо кожному елементові (відношенню, операції, зв'язкові) першого об'єкта відповідає лише один елемент (відношення, операція, зв'язок) другого і навпаки. Причому кожне відношення (операція, зв'язок) другого об'єкта здійснюється тільки тоді, коли реалізується відповідне відношення (операція, зв'язок) першого об'єкта. Повний ізоморфізм може бути лише між ідеалізованими об'єктами (напр., між множинами точок сфер різних діаметрів). Узагальненням ізоморфізму є гомоморфізм, який означає однозначну відповідність. Тому гомоморфний образ об'єкта є неповним, наближеним відображенням структури об'єкта (напр., відношення між обличчям людини та її портретом). Поняття «ізоморфізм» і «гомоморфізм» широко вживають у математиці, математичній логіці, кібернетиці, фізиці, хімії, біології та ін. галузях знань. У *пізнанні теорії* ці поняття засто-

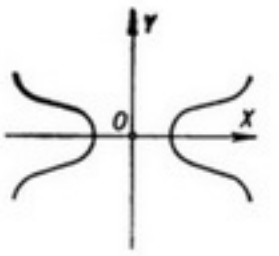

Ізольована точка кривої $y^2 = x^4 - 4x^2$.

М. О. Ізотов.

совують при аналізі відношень між *образом* і предметом, *теорією* і об'єктом, при аналізі перетворень *інформації*.

В. С. Лук'янець.

ІЗОНІТРИ́ЛИ, карбіламіни, ізоціаніди — органічні сполуки загальної формули $R-\overset{+}{N}\equiv\overset{-}{C}$, ізомерні з *нітрилами*. Безбарвні рідини з специфічним неприємним запахом, токсичні. І. нерозчинні у воді, розчиняються у спирті й ефірі, стійкі щодо дії лугів; розведеними к-тами швидко гідролізуються (див. *Гідроліз*) до первинних *амінів* (RNH_2) та мурашиної к-ти (HCOOH). Одержують взаємодією суміші хлороформу або бромоформу і первинного аміну з спиртовим розчином лугу та ін. способами. Деякі І. використовують для синтезу різних азотовмісних речовин (нітрилів, *амінокислот* тощо.). І. відкрив 1866 А. *Гофман*.

ІЗООКТА́Н, 2, 2, 4-триметилпентан, $(CH_3)_3CCH_2CH(CH_3)CH_3$ — насичений вуглеводень: прозора безбарвна рідина з запахом бензину; густ. 691,92 кг/м³. $t_{пл}$ — 107.38° С; $t_{кип}$ 99,24° С. І. нерозчинний у воді, розчиняється в органічних розчинниках. Є в невеликій кількості у нафтових бензинах. Входить до складу палива для карбюраторних *двигунів внутрішнього згоряння*, для підвищення антидетонаційної стійкості бензину і як еталонне паливо для визначення *октанового числа* бензинів.

ІЗОПОЛІКИСЛО́ТИ — багатоядерні *координаційні сполуки* з містковими —О— групами, що мають в *аніоні* кілька кислотних залишків однієї і тієї ж *кислоти*. І. можна уявити як похідну кисневмісної к-ти, в якій *кисень* заміщений на аніон цієї к-ти. Напр., якщо в хроматній к-ті H_2CrO_4 поступово заміщувати кисень на аніон к-ти CrO_4^{2-}, то одержимо І. $H_2Cr_2O_7$, $H_2Cr_3O_{10}$ тощо. Утворення І. та їхніх солей особливо характерне для елементів V та VI груп періодичної системи елементів (хрому, молібдену, вольфраму, танталу, ніобію, ванадію, кремнію, бору, урану). Застосовують І. в аналітичній хімії.

Літ.: Гринберг А. А. Введение в химию комплексных соединений. Л., 1971.

В. В. Скопенко.

ІЗОПРЕ́Н, 2-метилбутадієн-1,3, $CH_2=C(CH_3)-CH=CH_2$ — ненасичений вуглеводень з двома спряженими *подвійними зв'язками*. Безбарвна рідина; густ. 681 кг/м³; $t_{пл}$ — 146° С; $t_{кип}$ 34,07° С. Нерозчинний у воді, розчиняється в спирті й діетиловому ефірі. І.— дуже реакційноздатний, легко піддається *полімеризації* та *співполімеризації*. Одержують взаємодією *ацетилену* і *ацетону*, *ізобутилену* і *формальдегіду* та ін., а також з газів *піролізу* нафтопродуктів. Суміші з повітрям вибухонебезпечні. Застосовують для виробн. *ізопренових каучуків*, *бутилкаучуку* та ін. синтетичних каучуків.

ІЗОПРЕ́НОВІ КАУЧУКИ́ — синтетичні *каучуки*, одержувані на основі стереорегулярних полімерів *ізопрену*. За структурою аналогічні натуральному каучуку. І. к. аморфні при кімнатній т-рі, густ. 910—940 кг/м³, т-ра склування бл. —70° С. Розчиняються у хлороформі, чотирихлористому вуглеці, циклогексані, сірковуглеці, бензолі, толуолі, не розчиняються в спиртах і кетонах. Нестійкі проти дії концентрованих лугів і к-т, стійкі проти дії води. Вулканізують їх гол. чин. *сіркою*. Для одержання І. к. *полімеризацію* ізопрену проводять при наявності стереоспецифічних ініціаторів — металевого літію та літійорганічних сполук (літієві поліізопрени) або під дією каталізаторів Циглера — Натта — комплексів типу AlR_3-TiCl_4, де R — вуглеводневий радикал (титанові поліізопрени). Найбільш близькі властивостями до натурального каучуку — титанові поліізопрени; літієві — поступаються їм міцністю при підвищеній т-рі, але переважають їх еластичністю та стійкістю проти теплового старіння. СРСР займає перше місце у світі по виробн. І. к. (вітчизн. назва СКІ-3). Застосовують замість натурального каучуку при виготовленні практично всіх *гумових виробів*.

Ю. П. Гетьманчук.

ІЗОПРОПІЛБЕНЗО́Л, кумол, $C_6H_5CH(CH_3)_2$ — безбарвна рідина з приємним запахом; густ. 861,8 кг/м³; $t_{пл}$ — 96,03° С; $t_{кип}$ 152,39° С. І.— малорозчинний у воді, змішується з багатьма органічними розчинниками; горючий, отруйний. І. одержують парофазним (при наявності фосфорної к-ти) або рідкофазним (при наявності $AlCl_3$) *алкілуванням* бензолу пропіленом. І. входить до складу «сирого бензолу», що утворюється під час *коксування* вугілля або *ароматизації нафтопродуктів*. Застосовують як розчинник, високооктанову домішку до авіац. бензинів та для виробн. *фенолу* й *ацетону*.

ІЗОПРОПІ́ЛОВИЙ СПИРТ, пропанол-2, $CH_3CH(OH)CH_3$ — найпростіший вторинний *спирт* аліфатичного ряду; безбарвна рідина з характерним запахом; густ. (20° С) 785,1 кг/м³; $t_{пл}$ — 89,5° С; $t_{кип}$ 82,4° С; вибухонебезпечний. І. с. змішується з водою і багатьма органічними розчинниками. Добре розчиняє ефірні масла, деякі синтетичні смоли, алкалоїди. У пром-сті І. с. одержують гідратацією *пропілену*. Застосовують його для виробн. *ацетону*, як розчинник, компонент *антифризів* тощо.

ІЗОСПОРІ́Я (від *ізо...* і грец. σπορά — посів, насінина), рівноспоровість — утворення у рослин спор, однакових за розмірами та фізіологічними особливостями. Характерна для папоротей (крім водяних — сальвіній, марсилій, азол), деяких хвощів, плаунів (крім селагінел). Див. також *Гетероспорія*.

ІЗОСТА́ЗІЯ (від *ізо...* і грец. στάσις — стояння) — стан рівноваги мас гірських порід *земної кори*. Полягає в тому, що земна кора, окремі частини якої ніби плавають у пластичному підкоровому шарі, перебуває в стані рівноваги, збільшення густини і товщини в межах окремих блоків земної кори призводить до її занурення, зменшення — до підняття. Сучас. дані *гравіметрії*, зокрема глибинних *сейсмічних зондувань*, свідчать про те, що більша частина великих блоків земної кори на континентах і в океанах розміщена у відповідності з умовами І. Винятком є тектонічно активні ділянки.

ІЗОТЕРМІ́ЧНА ОБРО́БКА металів (від *ізо...* і грец. θέρμη — тепло) — обробка металів (переважно сталей), що полягає у нагріванні їх до т-ри, при якій утворюється *аустеніт*, а потім охолодженні з витримуванням при постійній температурі. Найчастіше вдаються до ізотермічного *гартування* або *відпалу*. В процесі ізотермічного гартування сталь охолоджують переважно у розплавлених солях і лугах, рідше — у розплавленому свинці. Застосування такої ізотермічної обробки підвищує міцність багатьох інструментальних і конструкційних сталей, знижує жолоблення, сприяє усуненню гартівних тріщин, одержанню світлої (без *окалини*) поверхні. Ізотермічний відпал буває одно- і двоступінчастим (залежно від кількості температурних витримувань, під час яких аустеніт перетворюється на феритокарбідну суміш). Ним користуються в основному для скорочення тривалості самого процесу відпалу. Ізотермічному відпалу найчастіше піддають високо- і складнолеговані сталі.

ІЗОТЕРМІ́ЧНИЙ АВТОМОБІ́ЛЬ — автомобіль, пристосований для перевезення вантажів, що швидко псуються. Кузов І. а. захищений шаром ізоляційних матеріалів, що обмежують *теплообмін* між внутр. і зовн. поверхнями. І. а. обладнують автом. холодильними установками (автомобілі-*рефрижератори*) або пристроями електр. опалення, що забезпечують т-ру від +10 до —15° С.

ІЗОТЕ́РМНІ ПРОЦЕ́СИ, ізотермічні процеси — процеси, які відбуваються в фізичній системі при сталій температурі. Прикладами І. п. є кипіння рідини або плавлення твердого тіла при сталому тиску, повільне розширення (стиснення) газу. При І. п. добуток об'єму даної маси *ідеального газу* на його тиск є сталою величиною (*Бойля — Маріотта закон*). Графічно І. п. зображується кривою (мал.), яка наз. ізотермою. І. п. входить як складова частина до *Карно циклу*.

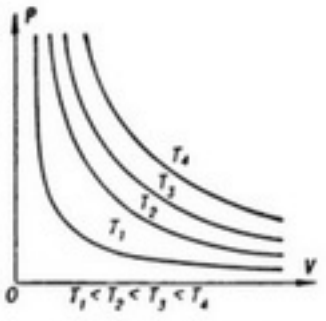

Ізотермні процеси. Кожна ізотерма відповідає певній сталій температурі T; V — об'єм; P — тиск.

ІЗО́ТОВ Микита (Никифор) Олексійович [27.I (9.II) 1902, с. Мала Драгунка, тепер Кромського р-ну Орлов. обл.—14.I 1951, м. Єнакієве Донец. обл.] —шахтар, один із зачинателів *стахановського руху* в Донбасі. Член КПРС з 1936. Працюючи в 30-х рр. вибійником шахти № 1 «Кочегарка» (Горлівка), І. досяг високої продуктивності праці, показав високу майстерність в освоєнні нової техніки. В 1932—33 виступив ініціатором передачі досвіду роботи молодим шахтарям, організувавши т. з. ізотовські школи. 11.IX 1935 І. видобув за зміну 240 т вугілля, виконавши понад 30 змінних норм; 1.II 1936 встановив новий світовий рекорд — 607 т

вугілля за 6 год. роботи. В 1935—37 навчався в Пром. академії (Москва). З кінця 1937 займав керівні посади у вуг. пром-сті. І.— автор книги «Моє життя, моя робота» (Х., 1934). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ІЗОТО́НИ (від *ізо...* і грец. τόνος — напруга) — атоми різних хімічних елементів з однаковою кількістю нейтронів у їхніх ядрах (див. *Атомне ядро*). Прикладом І. є атоми $^{3}_{2}He$, $^{6}_{3}Li$, $^{7}_{4}Be$, $^{8}_{5}B$, ядра яких містять 3 нейтрони.

ІЗОТОНІ́ЧНІ РО́ЗЧИНИ (від *ізо...* і грец. τόνος — напруга) — у біології і медицині розчини, які мають такий самий *осмотичний тиск*, як кров або вміст рослинних чи тваринних клітин. У тваринних організмів внутрішньоклітинний вміст звичайно ізотонічний позаклітинній рідині. Порушення ізотонічності розчинів в рослинній клітині та навколишньому середовищі може призвести до розладу функцій клітини (див. *Плазмоліз*). Штучні І. р., що мають назву *фізіологічних розчинів*, широко застосовують в медицині і фізіол. експериментах.

ІЗОТО́ПИ (від *ізо...* і грец. τόπος — місце) — різновиди *атомів* певного хім. елемента, ядра яких складаються з однакової кількості *протонів* і різної — *нейтронів*. У природі більшість хім. елементів є сумішшю І., причому для кожного елемента процентний вміст різних І. приблизно сталий. Хім. елемент може мати як стабільні (не зазнають радіоактивних перетворень), так і *радіоактивні ізотопи*. Внаслідок складної залежності *енергії зв'язку* ядра від кількості протонів і нейтронів у ньому кількість І. у різних елементів неоднакова. Всі елементи з *атомним номером* більшим за 83, а також *технецій* і *прометій* мають лише радіоактивні І. Хім. властивості І. певного елемента майже тотожні, оскільки вони в осн. визначаються будовою зовн. електронних оболонок, однакових для всіх І. Відмінності у фіз.-хім. властивостях І. зумовлені неоднаковістю їхніх мас, а для радіоактивних І.— також різними *періодом півроспаду* і типом розпаду. І. застосовують як *атоми мічені*, а радіоактивні І.— і як джерела радіоактивного випромінювання. І. *урану* і *плутонію* (^{235}U, ^{233}U, ^{239}Pu) є *ядерним пальним*.

М. Д. Корнієнко.

ІЗОТО́ПНИЙ РАКЕ́ТНИЙ ДВИГУ́Н — те саме, що й *радіоізотопний ракетний двигун*.

ІЗОТО́ПНІ ІНДИКА́ТОРИ — речовини з відмінним від природного ізотопним складом, що застосовуються як мітки при дослідженні фізичних, хім., біохім. та ін. процесів. Див. також *Атоми мічені*.

Застосування І. і. в медицині грунтується на властивостях радіоактивних препаратів випромінювати γ-промені (див. *Гамма-випромінювання*), α- або β-частинки, що дає змогу за допомогою радіометрів (апарати типу УР, «Гамма», скенери, гамма-камери та ін.) стежити за переміщенням, розподілом і накопиченням їх в організмі. Найширше застосування в медицині дістали *ізотопи* ^{131}I, ^{99m}Te, ^{32}P, ^{51}Cr та їхні сполуки: гіпуран — ^{131}I, бенгальська роза — ^{131}I, неогідрин — ^{197}Hg та ін. За їхньою допомогою можна визначити локалізацію (розташування) патологічного процесу, ступінь його поширення, функціональний стан майже всіх органів і систем, диференціювати характер пухлин та виявити наявність метастазів, вивчати стан процесів обміну тощо. І. і. в організм вводять у дуже малих дозах, що не здатні спричинити будь-які патологічні зрушення. Достовірність одержаної інформації, можливість не тільки якісного, а й кількісного аналізу процесів і явищ, що вивчаються, дослідження структурно-морфологічних особливостей органів і систем, тканин та пухлин дали змогу широко використовувати І. і. в клініці та н.-д. роботі. Про застосування І. і. в біології див. *Мічених атомів метод*.

Т. П. Сиваченко.

ІЗОТРОПІ́Я, ізотропність (від *ізо...* і грец. τροπή — поворот, зміна, напрям) — однаковість фізичних властивостей середовища (тіла) в усіх напрямах. Одне й те саме тіло може бути ізотропним відносно одних властивостей і анізотропним (див. *Анізотропія*) — відносно інших. Усі гази, а також рідини і тверді тіла в *аморфному стані* ізотропні відносно всіх фіз. властивостей.

ІЗОФЕРМЕ́НТИ (від *ізо...* і *ферменти*), ізозими — молекулярні форми певного ферменту. Мають каталітичну активність одного типу, тобто каталізують одну й ту саму реакцію. Відрізняються лише фіз.-хім. властивостями (різним амінокислотним складом чи різною амінокислотною послідовністю, просторовою структурою, імунохім. властивостями, специфічністю до *коферментів*, електрофоретичною рухливістю, адсорбційними властивостями тощо) та субклітинною локалізацією. Бувають у тому самому організмі й навіть у тій самій клітині. Наявність ізоформ виявлена для багатьох ферментів (напр., *лактатдегідрогеназа*, малатдегідрогеназа, креатинкіназа). Ізоформи одного ферменту складають т. з. спектр І. Він строго специфічний для різних тканин організму людини, тварин і рослин і може змінюватись при деяких їхніх патологічних станах. Визначення І. має певне діагностичне значення.

ІЗОХО́РНІ ПРОЦЕ́СИ (від *ізо...* і грец. χωρέω — вміщую) — процеси, які відбуваються в фізичній системі без зміни її об'єму. При І. п. механічна робота не виконується; зміна *внутрішньої енергії* системи відбувається лише за рахунок поглинання або виділяння тепла. В І. п. при зміні т-ри газу T змінюється його тиск p. Для *ідеального газу* справджується т. з. закон Шарля, за яким тиск газу пропорційний його абс. т-рі: $p = p_0 (T/T_0)$, де p_0 — тиск газу при т-рі $T_0 = 273{,}15$ К. Для реальних газів цей закон не справджується, оскільки частина наданого газові тепла йде на збільшення енергії взаємодії його частинок.

ІЗОЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від *ізо...* і грец. κύκλος — коло, цикл), карбоциклічні сполуки — органічні сполуки, молекули яких містять цикли з атомів вуглецю. Поділяють на *аліциклічні сполуки* й ароматичні сполуки. Цикли в І. с. мають три або більше атомів вуглецю і сполучаються між собою ланцюгом з атомів вуглецю безпосередньо простим або *подвійним зв'язком;* у них можуть бути і спільні атоми вуглецю — один (спірани) і більше (конденсовані та місткові сполуки). Похідні І. с. містять *алкіли*, ін. атоми, замість атомів водню, та різні функціональні групи. І. с. мають велике практичне значення. Серед них є природні сполуки (*терпени, гормони, простагландини* тощо), *барвники*, ліки, розчинники, напівпродукти органічного синтезу та вихідні речовини для одержування полімерних сполук.

М. Ю. Корнілов.

ІЗРА́ЇЛЬ, Держава Ізраїль — держава в Зх. Азії, на *Близькому Сході*. На Зх. омивається Середземним м.

В адм. відношенні поділяється на 6 округів. Столиця м. Тель-Авів. У 1950 уряд І., ігноруючи рішення ООН про виділення *Єрусалиму*

Герб Ізраїлю.

ІЗРАЇЛЬ

Площа — 14,1 тис. км² (у кордонах, визначених ООН 1947)

Населення — понад 3,6 млн. чол. (1977, оцінка)

в самостійну адм. одиницю, проголосив його зх. частину столицею І.

Державний лад. І.— республіка. Замість конституції діють окремі законодавчі акти. Осн. права і свободи громадян не мають конституційних гарантій. Глава держави — президент, якого обирає *кнесет* (парламент) строком на 5 років. Повноваження президента обмежені. Законодавчий орган — кнесет обирається населенням строком на 4 роки. Виконавча влада належить урядові на чолі з прем'єр-міністром. Уряд фактично спрямовує всю політику д-ви.

В. Н. Денисов.

Природа. Узбережжя рівнинне, розчленоване дуже мало. Більша частина території країни зайнята горбистим плато заввишки до 1208 м (г. Мейрон). На Сх.— глибока западина Ель-Гор (Гхор), у межах якої лежать озера Хула й Тіверіадське та Мертве море. На Пд.— пустеля Негев. Поклади фосфоритів, кам. солі, кварцових пісків, мармуру, незначні родовища міді, заліз. руди, нафти, газу і торфу. Води Мертвого м. багаті на солі калію, натрію та брому. Клімат субтропічний, середземномор., на Пд. і в западинах — напівпустельний і пустельний. Пересічна т-ра січня від +6 до +18°, липня — від +23 до +36°. Річна сума опадів на плато 600—800 мм, у пустелі Негев — 100—200 мм, на узбережжі — 400—800 мм. Поверхневих вод мало. Єдина річка, що не пересихає протягом року,— Йордан. Поширені коричневі й сіро-коричневі грунти, сіроземи. В рослинному покриві переважають вічнозелені чагарники, лісів майже не лишилося, на Пд.— напівпустельні рослинні угруповання, частково — пустелі.

Населення. 84,3% населення (1977, оцінка) становлять *євреї*, решта — араби (12%), вірмени, *друзи*. Араби зазнають расистської дискримінації. Більша частина єврейського населення— іммігранти з країн Європи, Азії, Африки та Америки. Різні етнічні групи євр. населення І. нерівноправні за своїм сусп. становищем. Особливим довір'ям правлячих кіл користуються сабра (євреї, які народилися в І.), потім — ашкеназі (іммігранти — вихідці з Європи); дискримінації зазнають євреї — вихідці з країн Азії та Африки (сефарди). Офіц. мова — *іврит*. Пересічна густота нас.— понад 255 чол. на 1 км². Понад 82% нас. живе в містах і поселеннях міськ. типу. Найбільші міста: *Тель-Авів*, *Хайфа*, Рамат-Ган.

Гель-Авів.
Вид частини міста.

Історія. Д-ву І. утворено 14.V 1948 відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29.XI 1947 про скасування мандату Великобританії на *Палестину* та утворення на її території двох незалежних д-в: єврейської та арабської (останню так і не було створено). Тер. І. визначалася в 14 тис. км² (бл. 56% тер. Палестини). Місто Єрусалим виділялося в самостійну адм. одиницю під управлінням ООН. Після проголошення д-ви І. до влади прийшла велика євр. буржуазія, тісно пов'язана з міжнар. *сіонізмом* та імперіалізмом, насамперед імперіалістами США. Доктрини сіонізму було покладено в основу офіц. ідеології й політики ізраїльської д-ви. Її правлячі кола стали на шлях експансії щодо сусідніх араб. країн, посиленої мілітаризації країни. Імперіалізм США, з свого боку, незмінно робить ставку на І. у боротьбі проти нац.-визв. руху араб. народів, за зміцнення своїх позицій на Бл. Сході. В результаті *арабо-ізраїльської війни 1948—49* І. загарбав 6,7 тис. км² араб. частини Палестини і зх. частину Єрусалима. В 1956 І. разом з Великобританією і Францією розв'язав війну проти Єгипту, що закінчилася провалом (див. *Англо-франко-ізраїльська агресія проти Єгипту 1956*). Внаслідок агресії проти араб країн 1967 І. окупував значну частину тер. Єгипту, Сирії, Йорданії (бл. 70 тис. км²) і сх. частину Єрусалима. Авантюристична політика І. призвела восени 1973 до нової арабо-ізраїльської війни, в результаті якої І. зазнав значних втрат у живій силі й техніці. 18.I 1974 і 4.IX 1975 І. підписав з Єгиптом, а 31.V 1974 з Сирією угоди про роз'єднання військ і створення між ними буферних зон з розміщенням у них військ ООН. Уряд І. ігнорує резолюції Ради Безпеки ООН від 22.XI 1967 і 22.X 1973 про політ. врегулювання кризи на Бл. Сході, саботує поновлення роботи Женевської мирної конференції по Бл. Сходу (розпочала роботу 1973 за участю делегацій СРСР, США, Єгипту, Йорданії, Ізраїлю та представників ООН), відмовляється визнати законні права араб. народу Палестини (див. *Близькосхідна криза*). В результаті гострої внутрішньополіт. кризи в І. у травні 1977 до влади прийшов правоекстремістський блок Лікуд (замість Партії праці, яка правила 29 років). Новий уряд І. взяв курс на відкриту анексію араб. земель, посилення терору щодо араб. населення, інтенсивну колонізацію загарбаних земель, створюючи на них ізраїльські поселення. В березні 1978 І. здійснив збройну інтервенцію в Пд. Лівані, у ході якої намагався розгромити *Палестинський рух опору* за допомогою сепаратистських сил розколоти ліванську д-ву.

В червні 1978 І. був змушений вивести свої війська з Лівану. В квітні 1979 І. та Єгипет уклали під патронажем США сепаратний договір, який суперечить рішенням ООН, ігнорує ключові питання врегулювання на Бл. Сході, проповне виведення ізраїльських військ з окупованих араб. територій та забезпечення законних прав араб. народу Палестини. Ізраїльсько-єгип. договір спрямований проти інтересів та єдності араб. народів і миру на Бл. Сході. Цей договір рішуче засудили араб. країни, зокрема на своєму форумі в Багдаді (березень 1979), прогресивна світова громадськість. Мілітаризація країни, авантюристич. курс І. призвели до різкого загострення екон. кризи в І., погіршання матеріального становища його трудящих, викликали широкий розмах страйкової боротьби, зокрема в 1977—78. В І. ширіться масова кампанія проти загарбницької політики уряду на Бл. Сході, за демократизацію внутрішньополіт. життя. В авангарді цієї боротьби — Компартія І. З 1949 І.—член ООН. Дипломатичні відносини між І. та СРСР встановлено 1948, проте 10.VI 1967 Рад. уряд розірвав їх на знак протесту проти ізраїльської агресії.

В. І. Нагайчук.

Політичні партії, профспілки. Ліку д (Союз) — правлячий блок політ. партій, створений 1973. До його складу входять: Либеральна партія, засн. 1961, правоцентристська; Херут, засн. 1948, крайньо права сіоністська партія; Державний список, засн. 1968, права партія; Рух за великий Ізраїль, засн. 1967. Партія праці Ізраїлю (МАІ), засн. 1968 в результаті об'єднання трьох правосоціалістичних партій. Об'єднана робітнича партія (МАПАМ), засн. 1948. Лівоцентристська дрібнобурж. партія. Національно-релігійна партія, засн. 1956. Права клерикальна партія. *Комуністична партія Ізраїлю*, засн. 1919. Загальна федерація праці, засн. 1920 (єдине профспілкове об'єднання в країні).

Господарство. І.— індустр.-агр. країна, г-во якої розвивається гол. чин. за рахунок іноз. фінансування. Характерний високий рівень мілітаризації економіки. Постійні іноз. субсидії, приплив кваліфікованої робочої сили за рахунок еміграції, експлуатація араб. населення окупованих територій давали змогу г-ву країни певний час розвиватися відносно високими темпами. Але в умовах різкого зростання воєнних витрат (найвищі в світі на душу населення), посилення залежності від іноз. капіталу з серед. 70-х рр. стан економіки І. значно погіршився. У 1977 валовий нац. продукт зріс лише на 1,7%, у березні 1978 налічувалося 40 тис. безробітних. Темпи інфляції 1977 становили 27%, податки — понад 70% нац. доходу країни (за сумою податків на душу населення І. посідає перше місце в світі). Іноз. заборгованість досягла 13,8 млрд. доларів (квітень 1977). Поряд з високим рівнем розвитку галузей, пов'язаних з воєнним виробн., властиві риси слаборозвинутих країн, зокре-

ма невелика частка продуктивних галузей в структурі нац. доходу. Промисловість. Випереджаючими темпами розвиваються галузі, пов'язані з воєнним виробн. (металообр., електронна), а також ті, що фінансуються монополістичним капіталом (хім., гумова). На легку, харч., алмазообробну і добувну (добування неметалевих мінералів) пром-сть 1975 припадало 54,3% заг. вартості пром. продукції. Переважна більшість підприємств належить приватному секторові (понад 95%). Легка пром-сть представлена текст., швейною, шкіряною та ін. галузями. Розвинута харч., деревообр., нафтопереробна пром-сть. Підприємства алмазообробної, буд. матеріалів пром-сті. В невеликій кількості добувають калійну та кам. солі, мідну й заліз. руди, нафту. Енергетика базується переважно на довізній сировині. В 1977 вироблено 10 660 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри — Тель-Авів і Хайфа.

Сільське господарство. Більша частина оброблюваних земель належить д-ві й сіоністським колонізаційним трестам, які здають їх в оренду с.-г. кооперативам (кібуци, мошави) та окремим колоністам. В обробітку — понад 20% зем. площі, понад 40% її зрошують. Гол. галузь с. г.— землеробство інтенсивного напряму (в араб. г-вах в умовах І.— екстенсивного). На експорт вирощують цитрусові (1976—1395 тис. т), які разом з ін. фруктами становлять понад 30% заг. вартості с.-г. продукції: для власного споживання — пшеницю (203 тис. т), картоплю, сорго, овочі; з технічних — бавовник, цукр. буряки, оливки тощо. Садівництво, виноградарство. Поголів'я (1976, тис.): великої рогатої худоби — 323, овець і кіз — 227. Рибальство. С. г. не забезпечує потреб країни в продовольстві.

Транспорт в осн. автомобільний. Довж. автошляхів — 10,7 тис. км, з-ць — 994 км. Діє кілька нафтопроводів, якими нафта від берегів Червоного м. надходить до портів Середземного м. Тоннаж мор. торг. флоту — 4,5 млн. т дедвейт. Гол. мор. порти — Хайфа, Ейлат. Поблизу Тель-Авіва — міжнар. аеропорт. З І. вивозять продукцію с. г. (гол. чин. цитрусові) й машинобудування, оброблені алмази, хімікати, зброю. Довозять прод. товари, машини й устаткування, необроблені алмази, напівфабрикати, сировину, зброю, паливо. Характерний постійний дефіцит торг. балансу. Гол. торг. партнери: США, Великобританія, ФРН. Грош. одиниця — ізраїл. фунт. 1 ізраїл. фунт = 16,98 долара США (травень 1978). *Г. С. Нікітіна.*

Медичне обслуговування. В 1975 в І. було 19,5 тис. лікарняних ліжок (173 ж. на 1 ліжко) та 9143 лікарі (в т. ч. непрацюючі). Поширена приватна практика. Лікарів готують на трьох мед. факультетах вузів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В І. існують окремі школи для євреїв та арабів. Поряд з держ. є приватні навч. заклади, частину яких утримують реліг. орг-ції. Запроваджено (1969) обов'язкове 10-річне навчання дітей віком від 5 до 15 років. Строк навчання в поч. школі — 6 років. В усіх єврейських школах обов'язкове вивчення Біблії й Тори, в араб.— Корану. Серед. школа — 6-річна (3-річна молодша і 3-річна старша). У 1976/77 навч. р. налічувалося 224 єврейські серед. школи (56,8 тис. учнів) і 83 араб. (14,9 тис. учнів). В І.—5 ун-тів і 17 ін-тів; найбільші вищі учбові заклади: Єврейський ун-т в Єрусалимі (засн. 1918; в 1978 — 14 тис. студентів); ун-т у Тель-Авіві (засн. 1953; 17,5 тис. студентів); Технологічний ін-т («Технікон») у Хайфі (засн. 1912; 5,8 тис. студентів). Є Ізраїльська академія природничих і гуманітарних наук (засн. 1961). Найбільші б-ки: Єврейська нац., ун-тів, зокрема в Тель-Авіві, Ізраїльський держ. архів. Музеї: Нац. музей І. (засн. 1965); Муніципальний музей старожитностей у Тіберіасі, Гаарец-музей у Тель-Авіві, музей сучас. мист. в Хайфі та ін.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 23 щоденні газети заг. тиражем до 1,5 млн. примірників. Найбільші мовою іврит — «Гаарец» («Країна», з 1918), «Ал-Гамішмар» («На сторожі», з 1943) — орган МАПАМ; «Єдіот ахронот» («Останні новини», з 1939), «Маарів» («Вечір», з 1948); англ. мовою — «Джерузалем пост» («Єрусалимська пошта», з 1932). Преса Компартії І.: щотижневі газети «Зу Гадерех» («Цей шлях», з 1965, мовою іврит) і «Аль-Іттіхад» («Союз», з 1944, араб. мовою) та щомісячний журнал «Арахім» («Цінності», з 1969, мовами іврит і арабською). Інформаційне агентство ІТІМ засновано 1950 як кооп. об'єднання. Управління радіомовлення І.— урядова служба (створена 1948), контролює радіомовлення й телебачення. Радіопередачі ведуться урядовою радіостанцією «Шідурей Ісраел» мовами іврит та арабською. Телебачення — з 1968. *О. В. Ткачов.*

Література І. розвивається гол. чином мовою іврит. Окремі письменники (Ш. *Агнон*, А. *Шльонський*, Л. Гольдберг, Х.-Н. *Бялик* та ін.), які ще задовго до утворення І. емігрували до Палестини, продовжували тут свою творчість і після 1948. У 50-х рр. в л-ру влилася група літераторів, які виросли в Палестині,— Є. Мар, Є. Аміхай, Т. Рівнер, С. Ізгар та ін. У своїх творах вони порушували соціальні проблеми. В 60-х рр. посилився вплив модерністської західноєвропейської л-ри й філософії *екзистенціалізму*. Проблеми єврейсько-арабських відносин, протест проти конформізму й офіційної екстремістської політики відобразили письменники М. Аві-Шаул, А. *Пен*, Х. Кадмон, А. Кенан, Д. Бен-Амоц, Е. Бен-Езер та ін. Багато письменників — зачинателів л-ри мовою іврит писали й мовою *ідиш*, яку сіоністський уряд довгий час намагався витіснити з культур. життя країни. Представники л-ри І. мовою ідиш — І. Зрубавел, М. Ман, І. Паперников, П. Бінецький та ін. Осн. тема творчості поетів Тауфіка Зійяда, Ханна Абу Хана, Саміха ель-Кесема, новелістів Еміля Хабібі, Мухаммеда Алі Тахі та ін., які пишуть араб. мовою,— протест проти мілітаристського курсу уряду І. і його дискримінаційної політики щодо араб. населення. Частина літераторів І. пропагує реакційну політику уряду.

Архітектура та образотворче мистецтво. З 50-х рр. 20 ст. розвиваються міста Тель-Авів, Хайфа, Реховот. Серед адм. і громад. будівель — концертний зал Ф. Манна (1957), госпіталь Бейлінсон (1950—58), Гаарец-музей (1958—60-і рр.), конторська й торг. споруда «Шалом» (70-і рр.), усі — в Тель-Авіві; готельний комплекс у м. Бет-Ям (1968—69).

В образотворчому мист. переважають різні модерністські напрями і школи. Реалістичні традиції заклала школа мист. і худож. ремесел «Бецалель» (заснований 1906 художником Б. Шацем).

Музика, театр, кіно. Музика І. розвивається на основі культур палестинських євреїв і арабів та традицій, принесених євреями-переселенцями. В І. функціонують: Ізраїльська нац. опера і муз. театр «Інбал», консерваторія в Холоні, Єврейська консерваторія в Тель-Авіві, Академія музики в Єрусалимі.

В Тель-Авіві працюють Нац. театр (засн. 1958) і Камерний театр (засн. 1944), в Хайфі — Міський театр (засн. 1963). В 50-і рр. організовано кіноцентр при м-ві торгівлі та індустрії. Налічується понад 10 кінокомпаній (найбільші — «Ісраел» і «Гева-фільм»).

Літ.: Иванов К. П., Шейнис З. С. Государство Израиль, его положение и политика. М., 1959; Никитина Г. С. Государство Израиль. М., 1968; Крах ілюзій. (Правда про життя в Ізраїлі). Ужгород. 1970; Ладейкин В. П. Источник опасного кризиса. М., 1973; Примаков Е. М. Анатомия ближневосточного конфликта. М., 1978.

Виробництво основних видів промислової продукції (тис. т)

Продукція	1977
Нафта	30
Цемент	1804
Сірчана кислота	190
Сода каустична	28
Пластмаси	32
Пряжа бавовняна	24
Пряжа вовняна	9
Автомобілі, тис. шт. (складання)	6,9

ІЗРАЇЛЬСЬКА АГРЕСІЯ 1967 — див. *Близькосхідна криза.*

ІЗРАЇЛЬСЬКЕ ЦАРСТВО — давня держава у Пн. *Палестині* (бл. 928—722 до н. е.). Утворилося після розпаду єдиного Ізраїльсько-Іудейського царства. Столицею І. ц. було м. Сіхем (Шехем, сучас. Наблус), з кін. 9 ст.— Самарія. Розвиток землеробства, ремесла, посередницької торгівлі та грош. обігу викликав соціальну диференціацію в І. ц., посилення соціальних та міжплемінних суперечностей. Внутр. боротьба, постійні війни проти сусідніх д-в призвели до занепаду І. ц. у 8 ст. до н. е. В 722 до н. е. його завоював цар *Ассирії* Саргон II. Більшу частину жителів І. ц. було переселено у віддалені провінції Ассирії.

ІЗУМРУ́Д, смарагд (перс., араб. зумурруд, тур. zümrüd, від грец. σμάραγδος) — мінерал класу силікатів, яскраво-зелений різновид *берилу*. Найбільші родовища — в СРСР (Урал), Єгипті, ПАР, Колумбії. Є також на Україні. І. одержують і штучно. Дорогоцінний камінь 1-го класу.

Ізюбр.

ІЗЮ́БР (Cervus elaphus xanthopygus) — підвид *оленя звичайного*. Довж. тіла до 2,5 м, висота в холці до 1,65 м, жива маса до 250 кг. У самців гіллясті роги довж. до 85 см, які ніколи не утворюють крони і спадають. Самки менші за самців, безрогі. Забарвлення влітку червоно-руде, взимку жовто-сіре. І. поширений в Азії (Сх. Сибір, Далекий Схід). Живе переважно в гірських лісах. Живиться трав'янистою рослинністю, листям і гілками дерев. Парування у вересні — жовтні, народжує 1—2 оленят у травні — червні. І.— цінна промислова тварина; цінять ся м'ясо, шкура і *панти*. Полювання обмежене.

ІЗЮ́М — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сіверському Дінці. Залізнична станція. 59 тис. ж. (1978). Виник у 2-й чверті 17 ст. У 1681 козаки *Харківського полку* збудували тут фортецю на *Ізюмському шляху*. В 1685—1765 — центр *Ізюмського полку*, населення якого брало участь у *Булавінському повстанні 1707—09*, *гайдамацькому русі* (1765, 1770—71). У 1905 в І. проходили страйки, демонстрації. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки громадян. війни та іноз. воєнної інтервенції відбулось *Ізюмське збройне повстання 1918* проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації І. (24.VI 1942 — 5.II 1943) в місті і районі діяв партизанський загін. В І.— оптико-мех., приладобуд., тепловозорем., залізобетонних конструкцій, буд. матеріалів, пивоварний, маслоробний та хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування, будинок побуту. 12 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 профес.-тех. і мед. уч-ща, 4 лікарні. Палац культури, 2 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, планетарій, 11 б-к, краєзнавчий музей. Архіт. пам'ятки: Преображенський собор (1684), Миколаївська церква (1809—23). На околицях І. відкрито неолітичні стоянки (4—3-є тис. до н. э.). В І. народилися укр. живописець С. І. *Васильківський*, двічі Герой Рад. Союзу А. К. *Недбайло*.

ІЗЮ́МСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — масовий виступ трудящих Ізюмського пов. Харківської губ. проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. Восени 1918 під керівництвом Ізюм. підпільної більшовицької орг-ції в повіті було сформовано 3 партизанські загони. До їхнього складу ввійшли робітники Ізюм. залізничних майстерень і селяни навколишніх сіл. І. з. п., очолене більшовицьким ревкомом, почалося 10.XI 1918. Повстанці захопили ст. Ізюм, яку утримували протягом 5 днів. Лише під тиском переважаючих сил австро-нім. військ партизан. загони відступили. В 2-й пол. листопада повстанці визволили 8 волостей. У грудні 1918 повстання охопило весь повіт. 15.XII було визволено с. Цареборисів (тепер с. Червоний Оскіл) і оточено м. Ізюм, де на той час владу захопили петлюрівці. 5.I 1919 об'єднані партизанські загони визволили місто і відновили в повіті Рад. владу; згодом повстанські частини влилися в Червону Армію.

ІЗЮ́МСЬКИЙ ПО́ЛК — адм.-тер. та військ. одиниця на *Слобідській Україні*. Виділився 1685 з *Харківського полку*. Заселення території І. п. почалося в 60—80-х рр. 17 ст. переважно переселенцями з Правобережної України. Полковим центром було місто Ізюм, сотенними містечками — Цареборисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл.), Валуйки, Сватове, Печеніги, Куп'янка (тепер м. Куп'янськ Харків. обл.) та ін. В 1732 на тер. І. п. було 17 сотень, 99 населених пунктів, де жило 30 458 чол., зокрема понад 3500 виборних козаків та 11 400 козаків-підпомічників. Козаки І. п. в складі рос. армії брали участь в *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, зокрема в *Полтавській битві 1709*, в рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. Нар. маси І. п. взяли участь у *Булавінському повстанні 1707—09* (влітку 1708 тут діяв повстанський загін на чолі з С. *Драним*). У 1765 царський уряд ліквідував слобідські полки, в т. ч. й І. п., який було реорганізовано на Ізюмський гусарський полк. Його територія ввійшла до Ізюмської провінції *Слобідсько-Української губернії*, а козаків перетворено на *військових обивателів*.

ІЗЮ́МСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,6 тис. км². Нас. 27,5 тис. чол. (1978). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ізюм*. Поверхня — хвиляста рівнина. На Пд.— відроги *Донецького кряжа*. Корисні копалини: нафта, горючий газ, буре вугілля, фосфорити, вохра, вапняки, піски тощо. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Оскіл*, Сухий Ізюмець та ін. В районі — частина *Червоноосківського водосховища*. Лежить у степовій зоні.

Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Ізюм. У районі — ізюмські з-д буд. матеріалів, харчосмакова ф-ка. Районний комбінат побутового обслуговування (Ізюм). Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 93,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 73,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, гречка, цукр. буряки, соняшник; вирощують кукурудзу, просо, картоплю, овочі. Скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство, свинарство, птахівництво. В І. р.— 11 колгоспів, 2 радгоспи, міжгосп. г-во по виробн. свинини, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Ізюм, Букине, Закомельська, Циганська. Автошляхів — 325 км, у т. ч. з твердим покриттям — 230 км.

У районі — 27 заг.-осв. шкіл, сільс. профес.-тех. уч-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 33 кіноустановки, 29 б-к. У с. Куньйому І. р. народився рос. рад. письменник С. П. *Бабаєвський*, в с. Бугаївці — укр. письменник В. С. *Александров*, у с. Червоному Осколі — рад. військ. діяч Я. М. *Федоренко*. В І. р. на території Малокомишуваської сільради— пам'ятник на могилі декабриста А. Е. Розена; в с. Червоному Осколі — пам'ятник на місці Цареборисівської фортеці, збудованої 1599. В І. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1919).

Н. І. Лисенко.

ІЗЮ́МСЬКИЙ ШЛЯХ, Ізюмська сакма — одне з розгалужень *Муравського шляху*, яким користувалися загони кримських і ногайських татар для розбійницьких наскоків на Слобідську Україну і Російську державу в 16 — на поч. 18 ст. Починався у верхів'ях р. Орелі, де відокремлювався від Муравського шляху. Біля тепер. м. Ізюма перетинав на Ізюмському броді (звідси й назва шляху) Сіверський Донець, далі йшов на Пн. вздовж правого берега р. Осколу і в межиріччі верхів'їв Псла, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу знову з'єднувався з Муравським шляхом.

ІЗЯСЛА́В — місто Хмельн. обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (притока Прип'яті). Залізнична станція. І. засн. 987. В 13 — 1-й пол. 14 ст. І. входив до складу *Галиць-*

Ізюм. Пам'ятник борцям за владу Рад і воїнам Великої Вітчизняної війни.

ко-Волинського князівства. В 2-й пол. 14 ст. загарбаний феод. Литвою, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщею. В 16—17 ст. І.— власність князів Заславських, з 1673 — Сангушків. Населення І. брало участь у повстанні С. *Наливайка* 1594—96, визвольній війні укр. народу 1648—54. За *Андрусівським перемир'ям 1667* І. відійшов до шляхет. Польщі. В 1754 І. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України І. возз'єднано з Росією. В 1793—95 І.— центр Ізяславського намісництва. Рад. владу встановлено 19.XI (2.XII) 1917. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації І. (5.VII 1941 — 5.III 1944) в місті й районі діяли рад. підпілля та загони партизанських з'єднань під командуванням С. А. *Олексенка* й А. З. *Одухи*.

В І.— з-д технолог. устаткування для консервної пром-сті, меблева та муз. інструментів ф-ки, цегельний та хлібний з-ди, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки.

Серед архіт. пам'яток: замок (16 ст.), костьоли — кафедральний (16 ст.), місіонерів і бернардинців (обидва — 17 ст.), мури з брамою та баштами (17 ст.), садиба з палацом (18 ст.).

ІЗЯСЛА́В МСТИСЛА́ВИЧ (близько 1097—1154, Київ) — великий князь київський, старший син новгородського князя Мстислава Володимировича, онук *Володимира Мономаха*. З 1134 — князь володимиро-волинський, з 1143 — переяславський. Після Київського повстання 1146, спрямованого проти *Ольговичів*, став великим князем. У 1149 *Юрій Долгорукий* вигнав І. М. з Києва, але 1151 І. М. знову захопив київ. престол і князював тут до кінця життя. І. М. розірвав церк. зв'язки з Константинополем і 1147 призначив київ. митрополитом *Климента Смолятича*.

ІЗЯСЛА́В ЯРОСЛА́ВИЧ (1024 — 3.X 1078, Нежатина Нива, біля теперішнього м. Ніжина Черніг. обл.) — великий князь київський з 1054. Син *Ярослава Мудрого*. До 1054 — князь Туровського князівства. Під час *Київського повстання 1068—69* втік до Польщі. В 1069 за допомогою польс. війська повернувся до Києва і жорстоко розправився з повсталими киянами. Вигнаний 1073 своїми братами *Святославом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем* з Києва, І. Я. знову втік до Польщі, але 1077 при підтримці польс. війська вдруге захопив Київ і великокнязівський престол. Брав участь у складанні 2-ї частини «*Руської правди*» (т. з. «Правди Ярославичів»). Загинув у бою під час міжусобної боротьби.

ІЗЯСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця (1793—95) на території колишніх Волинського та пн. частини Київського воєводств. Див. *Волинське намісництво*.

ІЗЯСЛА́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,2 тис. км². Нас. 67,9 тис. чол. (1978). У районі — 94 населені пункти, підпорядковані міській та 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ізяслав*.

Лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, вапняки, глини, піски. Річки: *Горинь*, *Хомора* (бас. Дніпра). Грунти опідзолені та чорноземні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, береза, осика) займають 26,1 тис. га. Найбільші підприємства: ізяславські з-д технологічного устаткування для консервної пром-сті, муз. інструментів та меблева ф-ки, Клембівський цукр. з-д (с. Клубівка), Плужненський з-д кормових антибіотиків. Комбінат побутового обслуговування (Ізяслав). Спеціалізація сільського господарства — землеробство буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 84,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 70,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, жито, цукр. буряки, картопля. Садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво, бджільництво. В І. р.— 27 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Ізяслав і Клембівка. Автошляхів — 476 км, у т. ч. з твердим покриттям — 258 км.

У районі — 63 заг.-осв., музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; 62 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 24 будинки культури, 87 клубів, кінотеатр, 62 кіноустановки, 59 б-к.

У с. Білогородці І. р. народився український радянський актор В. К. *Сокирко*. В І. р. видається газ. «Колгоспне життя» (з 1921).

І. П. Басько.

ІЙЄШ (Illyés) Дюла (н. 2.XI 1902, с. Рацегрешпуста) — угорський письменник. У 1919 — в лавах угор. Червоної Армії. Після придушення Угор. Рад. республіки емігрував до Парижа, де жив до 1926. В 30-і роки виступив з реалістичними творами. У 1934 брав участь у 1-му з'їзді рад. письменників, опублікував книгу «Росія». Відіграв значну роль у групі т. з. «Народних письменників». Написав кн. про угор. селян «Люди пу́сти», худож. біографію «Петефі» (обидві — 1936), зб. віршів «Порядок серед руїн» (1937) та ін. В 50-і рр., подолавши ідейну кризу, звернувся до теми трудового життя народу (зб. «Нові вірші», 1961, та ін.). Автор прозових творів «Обід у замку» (1962), «В човні Харона» (1967), істор. і сучасних драм та комедій, збірок віршів, сценаріїв, нарисів, перекладів, літературознавчих есе тощо.

Тв.: Укр. перекл.— Добірка поезій. «Всесвіт», 1968, № 11; Рос. перекл.— В ладье Харона.— Люди пу́сты.— Обед в замке. М., 1978.

ІКАО — див. *Міжнародна організація цивільної авіації*.

ІКА́Р (Ἴκαρος) — 1) У грецькій міфології син *Дедала*. Щоб утекти з о. Кріт від царя Міноса, Дедал зробив собі й синові крила з великих пір'їн, скріплених воском. Але під час польоту І. забув батькові поради не підійматися занадто високо, щоб проміння сонця не розтопило воску, і не спускатися занадто низько, щоб бризки води не змочили крил. Сонце розтопило віск, і крила розпались. І. впав у море й загинув. 2) Переносно «політ Ікара» — сміливі нездійснені поривання.

Дедал та Ікар. Античний барельєф. Вілла Альбані. Рим.

ІКА́Р — мала планета № 1566. Відкрив 1949 У. *Бааде*. В афелії (див. *Апоцентр*) І. відходить від Сонця далеко за орбіту Землі, а в перигелії (див. *Перицентр*) підходить до Сонця вдвічі ближче, ніж *Меркурій*. Серед. віддаль І. від Сонця менша, ніж у ін. *малих планет* (бл. 161,5 млн. км).

ІКА́СА (Icaza) Хорхе (10.VII 1906, Кіто — 5.VI 1978) — еквадорський письменник. Літ. діяльність почав у 30-х рр. побутовими драмами і комедіями. Романи «Уасіпунго» (1934), «На вулицях» (1935), «Метиси» (1937), «Півстоліття в темряві» (1942), зб-ки оповідань «Бруд сієрри» (1933), «Шість разів померлий» (1952) та ін. відзначаються соціальною загостреністю. Був послом Еквадору в СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Лихі пригоди Ромеро-і-Флореса. К., 1967; Рос. перекл.— На улицах. М., 1963; Человек из Кито. М., 1966; Уасипунго. М., 1976.

Т. Д. Ковальова.

ІКБА́Л Мухаммад (22.II 1873 або 1877, Сіалкот, Пенджаб — 21.IV 1938, Лахор) — індійський поет і філософ. Виступав проти капіталістичної експлуатації, закликав до звільнення людини від реліг. забобонів. Філос. поеми перс. мовою: «Секрети свого Я» (1915), «Таємниці самозречення» (1918), «Послання Сходу» (1923), «Книга Джавіда» (1932), мовою урду — «Крило Гавриїла» (1935), «Жезл Мойсея» (1936), «Дари Геджаза» (1938). І. вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію, з симпатією ставився до ідей соціалізму (поема «Ленін»).

Тв.: Рос. перекл.— Звон караванного колокольчика. М., 1964.

Ю. В. Покальчук.

Ікебана.

Іконопис. Ікона «Юрій-змієборець» з села Станилі (тепер Львівської області). Темпера. 14 ст. Львівський музей українського мистецтва.

Іконопис. Ікона «Деісус» з села Березної (тепер смт Чернігівської області). Темпера. 1760. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

І́КВА — річка у Львів., Терноп. і Ровен. областях УРСР, права притока Стиру (бас. Дніпра). Довж. 155 км, площа бас. 2250 км². Бере початок у *Кременецьких горах*, тече Волинською височиною. Використовують для водопостачання, зрошування. На І.— м. Дубно.

І́КВА — річка в Хмельн. обл. УРСР, ліва притока Пд. Бугу Довж. 57 км, площа бас. 505 км². Рівнинна, живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання і риборозведення.

ІКЕБА́НА (япон.) — мистецтво складання букетів, поширене в Японії. Виникло в 15 ст. як частина ритуалу «чайної церемонії». До І. входять 3 осн. компоненти: природний матеріал (квіти, гілки дерев, листя, хвоя), ваза та кендзан (пристосування для закріплення і надання необхідного положення стеблу). Композиція І. визначається 3 осн. гілками, що мають символічне значення: висока — небо, середня — людина, нижня — земля. Гол. естетичний принцип І.— вишукана простота, яка досягається виявленням природної краси матеріалу.

ІКО́НА (грец. εἰκών — зображення, образ) — 1) У *християнстві (православ'я, католицизм)* — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення «святих», якому надають священного характеру; об'єкт релігійного культу. Виникли у 2 ст. Культ І. офіційно був прийнятий на 7-му вселенському соборі 787 в м. Нікеї. Проти поклоніння І. виступили *отці церкви*, іконоборці (див. *Іконоборство*). Культ І. існує в деяких ін. релігіях (зокрема в *ламаїзмі*). 2) Твір станкового живопису культового призначення (див. *Іконопис*).

ІКО́ННИК Віктор Михайлович (н. 29.IX 1929, с. Іванівка, тепер Оболонського р-ну Полт. обл.) — український рад. хоровий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). В 1957 закінчив Одес. консерваторію. З того ж року викладав у Ніжинському, з 1961 — у Київ. пед. ін-ті ім. М. Горького. З 1973 — худож. керівник та гол. диригент Київ. камерного хору.

ІКО́ННИКОВ Володимир Степанович [9 (21).XII 1841, Київ — 26.XI 1923, там же] — вітчизняний історик, акад. Петерб. АН (з 1914), акад. АН УРСР (з 1920). У 1865 закінчив Київ. ун-т, в якому працював з 1871. Один з фундаторів і голова (1873—77) *Історичного товариства Нестора-літописця*. В 1873—1913 — гол. редактор «Университетских известий». Автор книги «Спроба російської історіографії» (т. 1—2, 1891—1908; т. 3 неопублікований, рукопис зберігається в Центр. наук. б-ці АН УРСР) та ін. праць з історіографії, джерелознавства, а також історії науки, культури і сусп.- політ. рухів у Росії і на Україні. Твори І. завдяки зібраному в них великому фактичному матеріалові зберігають довідково-бібліографічну цінність.

ІКОНОБО́РСТВО — релігійно-політичний рух 8—9 ст. у *Візантії*, спрямований проти шанування *ікон*, мощей та ін. предметів культу. Осн. силу І. становили нар. маси, протест яких проти гноблення набув форми єретичного руху *павлікіан*. В середині пануючого класу Візантії боротьба проти культу ікон по суті була боротьбою за владу. В 730 імператор Лев III заборонив поклоніння іконам, супроводивши цей акт *секуляризацією* церк. земель і конфіскацією церк. майна в інтересах військ.-землевласницької знаті. Проте широкий розмах нар. виступів і повстань, радикальний характер лозунгів І. змусили в серед. 9 ст. різні верстви пануючих класів згуртуватися для спільної боротьби проти І. Імператорська влада 843 відновила шанування ікон, але не повернула церкві її володінь. І. мало місце в Росії в 14 ст. й Зх. Європі в період *Реформації*.

ІКОНОГРА́ФІЯ (від грец. εἰκών — зображення, образ і γράφω — пишу) — перелік, опис і систематичне вивчення різноманітних зображень певної особи, події, сюжету, місцевості тощо. До появи фотографії найважливішим матеріалом для І. були твори живопису, графіки і скульптури. Термін «іконографія» вживається для визначення системи канонічних правил, прийнятих або продиктованих церковною владою для зображення певних осіб чи подій. І. називають також таблиці або книги з досконалими численними зображеннями тварин і рослин (сучас. і викопних), мінералів тощо.

ІКОНО́МОВ Матей Спасов (7.I 1871, Сопот, Пловдивський округ — 10.III 1960, Софія) — болгарський актор, режисер і театральний діяч, нар. арт. НРБ (з 1955). Один з організаторів «Сучасного театру» (1902—12), пересувної трупи «Рідна сцена» (1924—35). Автор і перекладач ряду п'єс.

ІКОНО́ПИС — вид культового станкового живопису *(ікони)*. І. виник на базі античної худож. культури (найдавніші ікони Сіная, *енкаустика*, 6 ст.).

У 8—9 ст. розвиток І. був загальмований *іконоборством*. З часом І. набув специфічних рис, підпавши під контроль церкви, яка регламентувала теми й сюжети мист. обов'язковими «зразками». Іконописні твори виконувалися в техніці яєчної *темпери*, іноді *мозаїки*. У Візантії провідною школою І. була константинопольська, яка мала вплив на школи Італії, Балкан, Грузії, Русі, а також *Київської Русі*. В кін. 11 ст. склалася київська школа І. [з пам'яток відома ікона «Печерська (Свенська) богоматір», 1288; в Києві розроблено композицію ікони із зображенням Бориса і Гліба, поширеної на Русі]. З художників того часу відоме ім'я *Алімпія* Печерського. В 12 ст. виникають худож. школи І. у великих удільних князівствах — Володимиро-Суздальському, Новгородському, Псковському, Галицько-Волинському. Давньоруський І. 11—13 ст. має багато спільних рис з тодішніми мозаїками й *фресками*. Серед відомих творів І. того періоду — ікони «Ярославська Оранта», «Устюзьке благовіщення», «Спас Нерукотворний», всі — ДТГ; «Архангел», або «Ангел — золоте волосся». ДРМ; «Георгій-воїн» — Успенський собор моск. Кремля. Свого розквіту І. досяг в 14—15 ст. в Моск. князівстві у творчості *Феофана Грека*, Прохора з Городця, Андрія *Рубльова*, *Данила Чорного*, *Діонісія*. З 16 ст. в рос. І. починають проникати світські тенденції (*Строгановська школа живопису*). Художником-реформатором І. в 17 ст. виступив Симон *Ушаков*. Укр. І. 14—16 ст. відомий переважно з пам'яток Галичини та Волині. В 14 ст. він мав відчутні зв'язки з традицією давньорус. спадщини (ікони «Юрій-змієборець» із с. Станилі, ЛМУМ; «Волинська богоматір» з Луцька, ДМУОМ). У 15 ст. з формуванням *іконостасу* І. набуває тих чи інших стилістичних ознак («Деісус» та «Народження Марії» з Ванівки, «Архангели» з Далявки, «Богоматір» з Красова, «Страсті» з Звиженя, всі — ЛМУМ). Все більш відчутні в ньому впливи нар. поетики. В 16 ст. в І. проникають окремі риси реальної дійсності, елементи пейзажу (ікона «Преображення» з Яблунева ЛМУМ), змінюється типаж персонажів, який стає все більш демократичним. Майстри часто підписують твори і датують їх (Олексій, «Успіння богородиці» з Смільника, 1547; Дмитрій, «Спас Вселержитель» з Долини, 1565, обидві ікони — ЛМУМ; Федуско з Самбора, «Благовіщення», 1579, Харків. худож. музей; Федір зі Львова, «Богоматір з пророками» з Ріпнева, 1599; Григорій Дубенський, «Іллінська богоматір» з Чернігова, 1658); В 17—18 ст. І. розвивається в ренесансно-барокових формах. Значний вплив на І. справила *гравюра*, зокрема твори львів. майстрів Ф. *Сенькевича* та М. *Петрахновича* втрачають багато традиційних рис, властивих І., і стають більш «картинними» (ікони «Воскресіння Лазаря», «Христос у Пілата», 1630—38, в Успенській церкві у Львові). Живописні надбання львівської школи продовжували і вдосконалювали майстри *жовківської школи художників* (Іван *Руткович*, Йов *Кондзелевич*). Під впливом нар. смаків працювали майстри Судововишнянського осередку (Ілля *Бродлакович*). Широко розвинувся І. на Придніпров'ї, де особливо відома була київська школа. В І. вводяться портретні зображення («Покрова» з портретом Богдана Хмельницького з с. Дашки, серед. 17 ст.; «Покрова» з с. Сулимівки, серед. 18 ст., обидві — ДМУОМ; «Розп'яття» з портретом Леонтія Свічки, з м. Пирятина, 2-а пол. 17 ст., ДМУОМ). У 18 ст. київська школа стала центром художньої освіти не тільки на Україні, а й за її межами (на Балканах та ін.). В кін. 18 ст. у зв'язку з кризою церковно-феод. ідеології укр. І., так само як і рос., занепав. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Український середньовічний живопис. Альбом. К., 1976; Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII вв. К., 1978.

Л. С. Міляєва.

ІКОНОСКО́П (від грец. εἰκών — зображення і σκοπέω — розглядаю) — перетворювач світлового сигналу на електричний (*відеосигнал*); перша *передавальна телевізійна трубка* з нагромадженням електричних зарядів, що застосовувалась на початку розвитку електронних систем телебачення. Досконалішими світлоелектр. перетворювачами є *відикон*, *плюмбікон* і *суперортикон*.

ІКОНОСТА́С (від *ікона* і грец. στάσις — місце стояння) — у православному храмі — стіна, що відокремлює вівтар від *нефа*. Виник І. з передвівтарної огорожі й сформувався в Моск. князівстві в кін. 14—15 ст. Тоді ж склалася заг. композиційна структура І.: ікони, якими було виражено основні догмати християнства, встановлювалися рядами в певній ієрархічній послідовності. Згодом І., набувши поширення в усіх сх. слов'ян і на Балканах, став ідейним і естетичним центром інтер'єра кожної церкви. З часом змінювалися його архіт. композиція, декор, сюжетний склад ікон. Укр. І. розвивався синхронно з рос., але поряд з високим, розвинутим І. існував до серед. 17 ст. і низький, близький до давньорус. передвівтарної огорожі. Під впливом стилів *Відродження* та *бароккo* виникли нові архітектурні рішення І., змінювалося їхнє декоративне оздоблення. В 17 ст. І. мав ще врівноважену статичну композицію, прикрашався здебільшого позолоченим або поліхромним різьбленням низького рельєфу, в якому переважав мотив виноградної лози, а іноді й орнаментальним живописом (іконостаси Успенської, 1630—38, різьбяр Станіслав Дріар; П'ятницької, 1644 — в м. Львові; св. Духа, 1649—50 — в м. Рогатині, тепер Івано-Фр. обл., церков). Наприкінці 17 ст. в І. виникли додаткові яруси ікон (іконостаси Вознесенської церкви в с. Волиці-Деревлянській Львів. обл., 1680—82; Києво-Миколаївського Військового собору, близько 1696). У 18 ст. на образному ладові І. позначились всі нюанси еволюції архіт. стилів, від барокко до *класицизму*. В 1-й пол. 18 ст. І. набув вибагливих динамічних форм, позолоченого ажурного різьблення з мотивами місцевої флори, яке майже суцільно покривало стіну (іконостаси *Преображенської церкви* в с. Великих Сорочинцях, тепер Полтав. обл., 1736). В серед. 18 ст. композиція І. знаходиться під відчутним впливом творчості арх. В. *Растреллі* — створеного ним І. *Андріївської церкви* в Києві (1753), в якому на кольоровому тлі стіни вимальовуються вишукані, з елементами *рококо* рами ікон, а також І. собору Мгарського монастиря, біля Лубен Полтав. обл. (1762—65). У стилі класицизму вирішено збудований 1774 іконостас Іллінської церкви в Чернігові (див. *Іллінська церква*) Дедалі більшого значення в І. набувала кругла й горельєфна скульптура (іконостас Покровської церкви в м. Ромнах, 1764). В кін. 18 ст. в І. переважала стримана класицистична композиція, в ньому майже зник різьблений декор (іконостас церкви Миколи Набережного в Києві, 1772). *Л. С. Міляєва.*

ІКОСА́ЕДР [грец. εἰκοσάεδρον, від εἴκοσι(ν) — двадцять і ἕδρα — грань] — многогранник з двадцятьма гранями. Правильний І. (мал.) — один з 5 типів правильних *многогранників*; має 20 трикутних граней, 30 ребер, 12 вершин (у кожній сходиться по 5 ребер). Об'єм правильного І. $V = 5a^3 (3 + \sqrt{5})/12 \approx 2{,}1817\ a^3$, де a — довжина ребра.

ІКРА́ — *яйця* риб, молюсків, ракоподібних, голкошкірих, земноводних і деяких інших тварин. Найчастіше І. відкладається самкою у воду, де запліднюється самцем; рідше самка або самець виношує І. в спец. утворах (шкірні мішки на череві у морського коника, комірки на спині у суринамської жаби тощо) або в ротовій порожнині (напр., морські соми) чи голосовому мішку (жаба ринодерма Дарвіна), в зябрових кишенях (у ряду видів панцирних молюсків); прісноводна риба гірчак відкладає запліднену І. в мантійну порожнину двостулкового молюска. У риб розрізняють пелагічну (плавучу), неклейку донну та клейку І., що прикріпляється до частинок грунту, водяних рослин, каміння, черепашок тощо. Розмір ікринок у риб — від 0,23 мм (у вугра) до 18 мм (у деяких сомових). Спец. приготована І. багатьох видів риб (особливо осетрових і лососевих) є цінним харч. продуктом.

ІКРА́МІ Джалол [7 (20).IX 1909, Бухара] — тадж. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1927 (оповідання «Ніч на Регістані»). Основною в творчості І. є тема революційної боротьби за встановлення Рад. влади в Середній Азії. Перша зб.— «Життя і перемога» (1934). Автор романів «Шоді» (ч. 1—2, 1940—49), «Визнаю себе винним» (1957), трилогії «Дванадцять воріт Бухари» (1962—74), повістей «Павутина» (1960), «Гарнізон не здається» (1975), п'єс «Дохунда» (1954), «Опалені серця» (1970). Нариси «Герой дніпровського берега», «Від Душанбе до Києва» — про дружбу тадж. і укр. народів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. *Х. Шодикулов.*

ІКСО́ДОВІ КЛІЩІ — родина кліщів. Те саме, що й *пасовищні кліщі*.

ІКТІ́Н (Ἰκτῖνος) — давньогрец. архітектор 2-ї пол. 5 ст. до н. е. Побудував *Парфенон* (447—438 до н. е.; разом з арх. *Каллікратом*) та одеон Перікла в Афінах, храм Аполлона в Бассах (бл. 430 до н. е.), де вперше застосував корінфську *капітель*; Телестеріон в Елевсіні (430-і рр. до н. е., добудований в кін. 5 ст. до н. е.).

ІЛАРІО́Н (рр. н. і см. невід.) — давньоруський церковний письменник 11 ст., перший митрополит з руських. Був священиком у князівському с. Берестові біля Києва. В 1051 Ярослав Мудрий, який прагнув звільнитися від опіки Візантії у церк. справах, і собор руських єпископів поставили І. київ. митрополитом. Автор церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать», написаного між 1037 і 1050, в якому з християнських позицій прослав дував мир і згоду між народами. Був поборником політ. і культурної самостійності Київ. Русі.

ІЛАРІО́НОВЕ (до 1899 — Іванівка) — селище міського типу Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 11 тис. ж. (1978). Асфальтовий з-д, колійна машинна станція. 2 заг.-осв. школи; лікарня, поліклініка. Кінотеатр, б-ка. І. виникло 1875.

ІЛАХАБА́Д, Аллахабад — місто в Індії, у штаті Уттар-Прадеш. Розташований при злитті річок Гангу і Джамни. Трансп. вузол. 514 тис. ж. (1971). Підприємства харч., тютюнової, скляної пром-сті. Виробн. предметів реліг. культу. Ун-т. Реліг. центр *індуїзму*. Архіт. пам'ятки (3 ст. до н. е.—17 ст.).

ІЛЕ́К — річка в Каз. РСР та Оренбурзькій обл. РРФСР, ліва притока р. Уралу. Довж. 623 км, площа бас. 41 тис. км². Бере початок на зх. схилах *Мугоджар* злиттям двох витоків. Долина широка, в заплаві багато озер. Живлення переважно снігове. Пересічна річна витрата води у пониззі 39,8 м³/с. Влітку міліє. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Використовується для водопостачання. На І.— місто Актюбінськ.

ІЛІ́ — ріка в Китаї й СРСР (Каз. РСР). Бере початок у Тянь-Шані двома витоками — Текес і Кунгес, впадає в оз. *Балхаш*. Довж. (з Текесом) 1439 км. Площа бас. 140 тис. км². У верхів'ї І.— гірська ріка. Далі тече широкою, подекуди заболоченою долиною, ділиться на рукави, у пониззі — серед пісків Таукум та Сариесик-Атирау. Має велику *дельту* (пл. 9000 км²) з численними рукавами. Гол. притоки: Каш, Хоргос (праві), Чарин, Чилік, Талгар, Курти (ліві). Живлення снігове й льодовикове. Пересічна витрата води у пониззі 479 м³/с. Замерзає у грудні, скресає у березні. І. має велике іригаційне значення. Рибальство, в дельті — промисел ондатри. В межах СРСР судноплавна від пристані Баканас до держ. кордону. На І.— Капчагайська ГЕС.

«ІЛІА́ДА» (Ἰλιάς) — пам'ятка античної грецької літератури, автором якої вважають *Гомера*. На думку сучас. дослідників, «І.» складена в 9—8 ст. до н. е. на основі народноепічної творчості. Написана *гекзаметром*; поділяється на 24 пісні (рапсодії). В ній відображено події 12 ст. до н. е., пов'язані з облогою м. Іліона (*Трої*) багатоплемінним ахейським ополченням (див. *Ахейці*) на чолі з *Агамемноном*. Осн. герої епосу — *Ахілл, Менелай, Гектор* та ін. Реальність багатьох істор. і геогр. фактів, описаних в «І.», підтверджується розкопками Г. *Шлімана* та ін. археологів (див. також *Троянська війна*). За худож. і пізнавальними якостями «І.» належить до найкращих творів героїчного епосу в світовій літерату-

В. С. Іконников.

Іктін. Храм Аполлона в Бассах. Близько 430 до н. е.

«Іліада» Гомера. Обкладинка роботи В. Машкова і Ю. Шейніса. Київ. 1978.

Правильний **ікосаедр.**

Б. Іллеш.

К. Ф. Ілляшенко.

рі. «І.» укр. мовою перекладали С. Руданський, П. Ніщинський, І. Франко, Борис Тен.

Видання: Укр. перекл.— Гомерова Іліада. Львів, 1903; Щит Ахілла. В кн.: Франко І. Твори, т. 15. К., 1955; Гомер. Іліада. К., 1978; Рос. перекл.— Гомер. Илиада. М., 1978.

ІЛІЄВ Любомир Георгієв (н. 9.IV 1913, Тирново) — болгарський математик, акад. АН НРБ (з 1967), іноз. член АН СРСР (з 1976). Член БКП з 1947. Професор Софійського ун-ту з 1952. Осн. праці стосуються теорії аналітичних функцій та теорії наближень. Димитровська премія, 1951, 1969.

ІЛІ́НСЬКИЙ (Iliński) Януш-Станіслав (Іван Августович; 1795, с. Романів, тепер смт Дзержинськ Житомир. обл.— 23.XII 1860, м. Броди, тепер Львів. обл.) — польський композитор і муз. діяч. Навчався в Відні в А. *Сальєрі*, консультувався у Л. *Бетховена*. Утримував оркестри — симф. та роговий (оркестр з мисливських рогів), а також хор у Романові. В 30-х рр. у Києві — член дирекції постійного театру, директор міськ. оркестру, перший почесний попечитель ун-ту (1834 написав «Великий марш на відкриття Київського університету»). Автор симф., камерних і вокальних творів.

Р. Я. Пилипчук.

ІЛІО́Н (Ἴλιον) — друга назва *Трої* — стародавнього міста на Пн. Зх. Малої Азії.

І́ЛЛЕШ (Illés) Бела (н. 22. III 1895, м. Кашша, тепер Кошіце, Чехословаччина — 1.V 1974, Будапешт) — угорський письменник. Член Компартії Угорщини з 1919. Дитинство й молоді роки провів на Закарпатті. В 1919 — учасник пролетарської революції в Угорщині. Після її поразки емігрував. У 1920 вів нелегальну роботу на Закарп. Україні. З 1921 жив у Відні, 1923—45 — в СРСР. В 1925—33 — секретар Міжнар. об'єднання революц. письменників. У 1944—45 як офіцер Рад. Армії брав участь у визволенні Угорщини. В 1945 повернувся в Будапешт. Автор оповідань, нарисів, романів — «Тиса палає» (рос. перекл. 1929—33, угор. мовою опубл. 1957), «Віднайдена Батьківщина» (кн. 1—3, 1952—54) та ін. Закарп. Україні присвятив трилогію «Карпатська рапсодія» (рос. перекл. 1941, угор. мовою опубл. 1945), нариси «Вогнища на Верховині» (1939) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Тісса палає, ч. 1—3. К.—Х., 1930—34; Карпатська рапсодія. Ужгород, 1956; Віднайдена Батьківщина. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1979; Обретение родины. М., 1976.

ІЛЛЄ́НКО Вадим Герасимович (н. 3.VII 1932, м. Новомосковськ Дніпроп. обл.) — український рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1978). З 1955 після закінчення ВДІКу — на Київ. кіностудії художніх фільмів ім. О. П. Довженка, де зняв картини: «Олекса Довбуш» (1961), «За двома зайцями» (1962), «Вечір напередодні Івана Купала» (1968), «Поштовий роман» (1970), «Білий башлик» (1973), «Там вдалині, за рікою» (1976), «Свято печеної картоплі» (1977), «Незручна людина» (1978). В 1958—61 працював на Ялтинській кіностудії (фільм «Військова таємниця», 1958, та ін.).

ІЛЛЄ́НКО Юрій Герасимович (н. 18.VII 1936, Черкаси) — український рад. кінооператор та кінорежисер. Брат В. *Іллєнка*. У 1960 закінчив ВДІК. З 1965 — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Поставив фільми: «Вечір напередодні Івана Купала» (1968), «Білий птах з чорною ознакою» (1972, золотий приз Моск. міжнар. кінофестивалю), «Всупереч усьому» (1973, спільна рад.-югославська постановка), «Мріяти і жити» (1976), «Свято печеної картоплі» (1977), «Смужка нескошених диких трав» (1979). В 1965 одержав спец. приз на міжнар. кінофестивалі в Мар-дель-Плата (Аргентіна) за операторську роботу.

ІЛЛІ́ МИС — мис на Пд. Сх. Кримського п-ова, біля м. Феодосії. Вис. до 310 м.

ІЛЛІ́НЕЦЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Вінницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 76,2 тис. чол. (1978). У районі — 92 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Іллінці*. І. р. розташований в межах *Придніпровської височини* та частково *Подільської височини*. Корисні копалини: граніти, піски, каолін, глини. Річки: *Гірський Тікич* (верхів'я), *Соб* (обидві бас. Пд. Бугу), Роська (бас. Дніпра). Грунти сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (граб, ясен, липа, клен, дуб, сосна) — 19,6 тис. га. Найбільші підприємства: Іллінецький, Бабинський та Кам'яногірський цукрові з-ди, Сороцький комбінат хлібопродуктів, Якимівський дріжджовий і Дашівський ремонтно-мех. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Іллінці). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 103,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, горох, кукурудза, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник. Овочівництво, садівництво. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В І. р.— 32 колгоспи, 6 радгоспів, райсільгосптехніка з двома виробничими відділеннями. Залізничні станції: Дашівська, Криштопівка, Оратів, Сорока, Фронтівка. Автошляхів — 492 км, у т. ч. з твердим покриттям — 310 км.

У районі — 64 заг.-осв. і 2 муз. школи, Іллінецький радгосп-технікум; 80 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 32 будинки культури, 43 клуби, 76 б-к, 4 краєзнавчі музеї. В с. Жорнищі І. р. народився двічі Герой Радянського Союзу І. Н. *Бойко*, в с. Кальнику — польс. письменник і громад. діяч Я. *Івашкевич*, у с. Неменці — укр. композитор і поет-перекладач П. І. *Ніщинський*. Тут бували П. І. *Пестель*, М. П. *Бестужев-Рюмін*, М. І. *Кибальчич*. В смт Дашеві — пам'ятка архітектури 18 ст.— дерев'яна церква. В І. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1930).

І. М. Дудник.

ІЛЛІНО́ЙС — штат на Пн. США. Займає пн. частину Центр. рівнин. Пл. 146 тис. км². Нас. 11,1 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Спрінгфілд. Поверхня рівнинна. Гол. річки — Огайо і Міссісіпі, на Пн. Сх.— оз. Мічіган. Видобувають кам. вугілля, нафту, плавиковий шпат. Підприємства гірничодобувної, металург., електротех., маш.-буд. (виробн. пром. і буд. устаткування, с.-г. знаряддя, локомотивів і вагонів тощо), нафтопереробної та хім. пром-сті. Розвинуті харчосмакова (м'ясоконсервна, виноробна), швейна, поліграф. галузі. Осн. пром. центр — м. *Чікаго*. Гол. с.-г. культура — кукурудза. Вирощують також пшеницю, овес, трави. Розвинуте тваринництво. Територією І. проходить каналізований водний шлях, що сполучає систему *Великих озер* з бас. р. Міссісіпі.

ІЛЛІ́НСЬКА Варвара Андріївна (н. 19.IX 1920, м. Іжевськ, тепер Удм. АРСР) — український рад. археолог, доктор істор. наук (з 1972). Член КПРС з 1944. В 1941 закінчила Ленінгр. ун-т. З 1945 працює в Ін-ті археології АН УРСР. Досліджує пам'ятки скіфського часу. Співавтор праці «Археологія Української РСР» (т. 2. К., 1971). Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968; Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.). К., 1975.

ІЛЛІ́НСЬКА ЦЕ́РКВА — 1) В Києві — пам'ятка укр. архітектури. Споруджена 1692 на Подолі. Баня І. ц. і брама (1775) перед церквою — в стилі укр. *барокко*. Поряд з церквою — невелика дзвіниця з характерним для рос. архітектури 17 ст. шатровим верхом. У 1-й пол. 19 ст. до церкви добудовано класицистичний портик та кілька бокових приміщень. 2) В Суботові (Черкас. обл.) — пам'ятка укр. архітектури. Збудована 1653 як родинна усипальниця Богдана *Хмельницького*. 23.VIII 1657 в ній було його поховано (1664 Суботів і могила Б. Хмельницького були зруйновані польсько-шляхет. військами). Храм оборонного типу. В стінах двометрової товщини і в верх. ярусі бароккового *фронтону* зроблено бійниці. В плані церква являє

собою прямокутник, у зх. частині якого є неглибокі хори, в східній — гранчаста *абсида*. В І. ц. створено музей, присвячений визвольній війні укр. народу 1648—54 і возз'єднанню України з Росією, а також життю й діяльності Богдана Хмельницького. В 1845 Т. Шевченко, перебуваючи в цій місцевості, виконав малюнок «Богданова церква в Суботові». Іл. див. до ст. *Суботів*. 3) В Чернігові — пам'ятка укр. архітектури. Збудована в 12 — на поч. 13 ст. на тер. Іллінського монастиря, засн. 1069. Однонефний дводільний храм. У 1649 до нього з заходу було зроблено прибудови. Первісне оздоблення в інтер'єрі не збереглося. Сучас. іконостас виготовлено 1774. З І. ц. пов'язана визначна пам'ятка укр. живопису — ікона «Іллінська богоматір» (1658, маляр Григорій Дубенський).

Ю. С. Асєєв, С. К. Кілессо.

ІЛЛІ́НСЬКИЙ Микола Серафимович (н. 27.I 1934, Новомосковськ Моск. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1977. В 1957 закінчив ВДІК і почав працювати на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Поставив фільми: «Ярослав Галан» (1962), «В мертвій петлі» (1963, разом з С. Цибульником), «Лють» (1965), «Зоряний цвіт» (1971), «Секретар парткому» (1970), «Довір'я» (1972), «Юркові світанки» (1974, 4 серії), «Рідні» (1978), останні чотири — телевізійні. Респ. комсомольська премія ім. Миколи Островського, 1976.

ІЛЛІ́НЦІ — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Собі (притока Пд. Бугу), за 16 км від залізнич. ст. Липовець. 4,1 тис. ж. (1978). Вперше згадуються в писемних джерелах серед. 17 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) І. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (23.VII 1941—13.III 1944) в І. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін, який 1943 з'єднався з загоном ім. С. М. Кірова, створивши партизанську бригаду. У селищі — цукр. з-д, молокоцех Гайсинського маслосирозаводу, харчоцех Липовецького з-ду прод. товарів, меблевий цех Гайсинського філіалу Вінницького виробничого деревообр. об'єднання, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 6 б-к, краєзнавчий музей. В І. народився польс. революціонер, поет і публіцист *С. Гощинський*. В 1823—25 в І. жив *П. І. Пестель*.

ІЛЛІРІ́ЗМ, хорватське Відродження — громадсько-політ. та культурний рух 30—40-х рр. 19 ст. у *Хорватії* та *Славонії* (Югославія). В умовах розвитку капіталістичних відносин і розкладу феодалізму посилився процес формування хорватської нації, яка перебувала під владою австр. монархії в межах Угор. королівства. Рух розгортався під керівництвом ліберального дворянства та інтелігенції. Гол. метою І. було спочатку літ.-мовне, згодом — політ. об'єднання пд. слов'ян, створення «Великої Іллірії» (назва — від *іллірійців*). Організаційно сформувався 1835 навколо газ. «Новіне хорватске». В русі намітилися 3 течії — консервативна, ліберальна (провідна), бурж.-демократична. Під час революції 1848—49 в Австрії та Угорщині Хорватія домоглася автономії, було скасовано феод. повинності, проведено бурж. реформи. Поразка революції призвела до втрати більшості з цих завоювань. Хорватська буржуазія та дворянство почали орієнтуватися на програму *австрославізму*.

ІЛЛІРІ́ЙЦІ — група індоєвропейських племен, які жили в давнину на Пн. Зх. Балканського п-ова від середньої течії Дунаю до Адріатичного м. (далмати, лібурни, істри, яподи та ін.) і частково на Пд. Сх. Апеннінського п-ова (япіги, месапи та ін.). У 2—1 ст. до н. е. І. завоювали римляни. І. зазнали сильної романізації. В ході *великого переселення народів* І. були остаточно асимільовані. Нащадками давніх І. деякі вчені вважають *албанців*. Пам'ятки культури І. збереглися в Австрії, Італії, Албанії, Югославії.

ІЛЛІ́РІЯ — історична область у пн.-зх. частині Балканського п-ова. В давнину була заселена *іллірійцями*. З 1 ст. до н. е.— рим. провінція Іллірік. З поч. 5 ст. зазнавала навали *вестготів*, у кін. 5 ст. була завойована *остготами*. З 6 ст. І. почали заселяти *слов'яни*, які згодом утворили на її території ряд держав.

ІЛЛІ́ЧІВСЬК — місто обласного підпорядкування Одес. обл. УРСР. Лежить на правому березі Сухого лиману, за 30 км від Одеси. Залізнична станція, один з найбільших портів Чорного м. (див. *Іллічівський морський порт* торговельний). З 1978 діє міжнар. поромна переправа, що зв'язала І. з портом Варна (Болгарія). На тер. І. з 2-ї пол. 18 ст. селилися вихідці з України, Росії та Молдавії, з кін. 18 ст.— нім. і грец. колоністи. Поселення наз. Бугові Хутори. Рад. владу встановлено в січні 1918. У 1927 перейменовано на честь В. І. Леніна на Іллічівський, з 1928 — Іллічівка. З 1952 — с-ще міськ. типу. З 1973 І.— місто. У місті — судноремонтний з-д з комплексом контейнерного виробн., ливарним, деревообр. і вуглекислотним цехами; заводи залізобетонних конструкцій, комбінат комунальних підприємств, 2 будинки побуту. 5 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч-ще, вечірнє відділення Одес. морехідного уч-ща. Лікарня, численні бази відпочинку; портовий клуб, кінотеатр, інтернаціональний клуб моряків.

ІЛЛІЧІ́ВСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству*. Розташований на пн.-зх. узбережжі Чорного м., на правому березі Сухого лиману, за 26 км від Одеси. Засн. 1958 як причали 4-го району *Одеського морського порту*. В 1961 виділений у самостійний мор. порт. В І. м. п. перероблюють штучні (метал, труби, машини й устаткування, каучук, папір, бавовна, великотоннажні контейнери тощо), навалочні (руда, вугілля, пісок, добрива та ін.), насипні (зерно), наливні (олія й жири, вино) вантажі. В 1977 вантажооборот порту збільшився проти 1965 в 2,3 раза (проти 1958—в 35 раз). У порту впроваджено прогресивний метод перевалювання вантажів у великотоннажних контейнерах, обробку суден з горизонтальним способом перевантажування, освоєно ін. високопродуктивні технологічні процеси. В І. м. п. створено першу в СРСР укрупнену комплексну бригаду докерів-механізаторів, яку очолив А. А. *Барановський*. В 1978 введено в дію міжнар. залізничну поромну переправу Іллічівськ — Варна (Болгарія). І. м. п. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

В. І. Золотарьов.

ІЛЛЯ (рр. н. і см. невід.) — український гравер на дереві 17 ст. Працював у Львові, пізніше — у Києві. Виконав понад 400 робіт. Серед них: ілюстрації до Требника Петра Могили (1646), гравюри до «Лицевої біблії» (1645—49) і «Печерського патерика» (1661). До своїх творів І. вводив жанрові сцени, краєвиди, зокрема Києва.

ІЛЛЯ МУ́РОМЕЦЬ — один з головних героїв у *билинах*. І. М.— мужній воїн-богатир, простий і скромний, безмежно відданий батьківщині. Разом із *Альошею Поповичем* і *Добринею Нікітичем* він захищає Руську землю від зовн. ворогів. Билинний образ І. М. перейшов в укр. нар. казки. Образ І. М. широко відтворено в л-рі, музиці, живопису (зокрема, в картині В. М. Васнецова «Богатирі»), кіно.

ІЛЛЯ́ МУ́РОМЕЦЬ —водоспад в СРСР на о. Ітуруп у групі *Курильських островів*. Вис. падіння води — 141 м (найвищий в Рад. Союзі).

ІЛЛЯШЕ́НКО Кирило Федорович [н. 14 (27).V 1915, с. Липецьке, тепер Котовського р-ну Одес. обл.] — державний і парт. діяч Молд. РСР. Член КПРС з 1945. Н. в сел. сім'ї. В 1939 закінчив фізико-матем. ф-т Тираспольського пед. ін-ту. З лютого 1940 — в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1945—46 — співробітник газ. «Молдова сочіалісте». З 1946 — в апараті ЦК КП Молдавії, зокрема 1951—53 — зав. відділом худож. л-ри і мистецтва, 1953—62 — науки, шкіл і культури ЦК КП Молдавії. В 1962—63 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів Молд. РСР по координації наук.-дослідних робіт, заст. Голови Ради Міністрів Молд. РСР. З березня 1963 — Голова Президії Верховної Ради Молдавії, з серпня 1966 — також заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР. У 1966—71 — член Центр. ревізійної комісії КПРС; з 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна,

Іллінська церква в Києві. 1692.

Іллінська церква в Суботові. 1653.

Іллінська церква в Чернігові. 12—початок 13 ст.

Ілля. Стефан, ігумен Печерський. Гравюра на дереві. **1661.**

Е. К. Ілтнер.

Б. Ф. Ільїн.

І. В. Ільїнський.

М. О. Ільїнський.

орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ІЛЛЯШЕ́НКО-КУЦЕ́НКО Севастян Юхимович (бл. 1850, Полтавщина — р. см. невід.) — революційний народник. Н. в сел. сім'ї. Працював кочегаром на торг. суднах Чорномор. т-ва пароплавства і торгівлі. В 1876 був ув'язнений за доставку з Лондона нелегальної л-ри. Після звільнення працював кочегаром на паровозах Одес. і Бендеро-Галацької з-ць. Улітку 1879 брав участь у перевезенні з Бендер у Київ шрифту для підпільної друкарні. На поч. 1880 увійшов до Київ. народницького гуртка М. Р. *Попова*. Незабаром був заарештований і засуджений на 15 років каторги. яку відбував у Сибіру.

ІЛОВА́ЙСЬК — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Харцизькій міськраді. Залізнич. вузол. Виник у 60-х рр. 19 ст. як залізничний роз'їзд № 17 на лінії Харків — Таганрог. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 І.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації І. (23.X 1941—4.IX 1943) в місті діяла диверсійно-розвідувальна партизанська група. В місті — локомотивне та вагонне депо, виробниче відділення райсільгосптехніки, будинок побуту. 5 заг.-осв. і 2 муз. школи, 2 лікарні, 3 поліклініки. Палац культури, клуб, 10 б-к, музей революц., бойової і трудової слави.

ІЛОВА́ЙСЬКИЙ Дмитро Іванович (1832, м. Раненбург, тепер м. Чаплигін Липецької обл.— 1920) — рос. історик і публіцист дворянсько-монархічного напряму. Закінчив Моск. ун-т (1854). В зб. статей «Розвідки про початок Русі» (1876) піддав критиці норманістські погляди ряду істориків. У його компілятивній праці «Історія Росії» (т. 1—5, 1876—1905) висвітлено історію і феод. Литви 16—17 ст., включаючи укр. землі. І.—автор підручників з всесвітньої та рос. історії для дореволюц. початкової та середньої школи, що мали відверто консервативний характер.

ІЛОВА́ЙСЬКИЙ Олександр Семенович [28.II (12.III) 1873, с. Сирське, тепер смт Сирський Липец. обл.— 22.IX 1954, Харків] — український рад. вчений у галузі буд. механіки і гідротехніки, професор (з 1920), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1949). Член КПРС з 1938. Після закінчення (1899) Петерб. ін-ту інженерів шляхів працював на підприємствах водного транспорту у Київ. окрузі шляхів. З 1907 викладав у вищих тех. закладах Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Харкова та ін. Осн. дослідження з механіки стрижневих систем і сипких тіл, з питань динаміки і гідротехніки.

ІЛО́ТИ (грец. εἵλωτες)— безправна категорія населення Стародавньої *Спарти*. Утворилися внаслідок завоювання *дорійцями* місц. землеробського населення. Вважалися власністю д-ви і були прикріплені до зем. наділів *спартіатів*. Відрізнялися від рабів тим, що володіли засобами виробництва, необхідними для обробки землі, мали своє г-во. Спартіати не мали права вбивати або продавати І. Останні сплачували спартіатам апофору — встановлений д-вою натуральний оброк. Не раз виступали проти своїх гнобителів. З метою запобігання повстанням І. спартіати проводили проти них систематичні каральні експедиції — криптії.

ІЛТНЕР Едгар Карлович (3.III 1925, хутір Бурікі, тепер Лієпайського р-ну Латв. РСР) — латиський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1977), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975). В 1949—56 навчався у ризькій АМ Латв РСР у О. *Скулме*. Твори: «Чоловіки повертаються» (1957), «Господарі землі» (1960), «Мозолясті руки» (1962), «Безсмертя» (1968), триптих «Наше століття» (1971), «Курземський берег» (1974), «Дорога додому» (1975), «Індустріальний пейзаж» (1978). Голова Спілки художників Латв. РСР (з 1968). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ІЛУРА́Т — місто-фортеця *Боспорської держави*. Залишками І. вважають городище за 17 км на Пд. Зх. від Керчі (біля с. Іванівки

Ілурат. Залишки муру і вхід до башти.

Ленінського р-ну Крим. обл.), на якому з 1948 провадяться археол. розкопки. І. збудовано в 1 ст. н. е. Кам'яні укріплення складалися з 3 поясів оборонних мурів, досягаючи в деяких місцях понад 8 м завтовшки. Між кварталами кам'яних будинків проходили прямі бруковані вулиці з водостоками. Осн. склад населення І., очевидно, становили еллінізовані *скіфи* й *сармати*. В 60-х рр. 3 ст. І. загинув під час вторгнення *готів* і боранів. У 8—9 ст. на його руїнах короткий час існувало середньовічне поселення.

Літ.: Гайдукевич В. Ф. Илурат. В кн.: Боспорские города. II. Работы Боспорской экспедиции 1946—1953 гг. М. — Л., 1958.

Е. К. Ілтнер. Чоловіки повертаються. 1957. Державний художній музей Латвійської РСР. Рига.

ІЛЮВІЙ (від лат. illuvies — повінь, мул) — мінеральні й органічні речовини, винесені водою з верхньої і відкладені в нижній частині грунту (ілювіальному горизонті). Залежно від типу грунту І. складається з *карбонатів*, *гіпсу*, гідроксидів заліза, іноді гумусу (див. *Органічна речовина грунту*).

ІЛЮЗІОНІ́ЗМ (франц. illusionisme, від лат. illusio — омана) — жанр циркового та естрадного мистецтва. Створення складних трюків та ефектів, грунтується на використанні спец. апаратів — ящиків з подвійним дном, оптичних приладів, а також на маніпуляції — спритності, непомітності рухів рук артиста. В І. широко використовуються явища, побудовані на обмані зору. Серед найбільш відомих циркових та естрадних рад. ілюзіоністів Е. Т. Кіо (Ренард) та його сини Е. Е. та І. Е. Кіо, Аллі-Вад (О. О. Вадимов-Маркелов), І. К. Символоков, О. О. Білоусов, А. А. Акопян та ін.

ІЛЮ́ЗІЯ (лат. illusio — омана) — 1) Викривлене, хибне сприйняття дійсності. І. були однією з причин виникнення деяких забобонів і марновірств. І. відмінна від *галюцинації*, при якій реального зовн. об'єкта немає. *Агностицизм* використовує І. як аргумент для доведення неадекватності людських сприйнять об'єктивному світові. *Діалектичний матеріалізм* розглядає І. як *відображення* дійсності, хибність якого має свої гносеологічні, психічні чи соціальні причини.

2) Необгрунтована *надія*, нездійсненна *мрія*. Джерелом соціальних І. є відсутність наукового розуміння законів розвитку суспільства. Див., зокрема. *Утопічний соціалізм*.

ІЛЮЗО́РНІСТЬ (від лат. illusorius — примарний, оманливий) — в образотворчому мистецтві — ілюзія чуттєвої вірогідності зображення. Може проявлятися у ніби видимій тілесності й об'ємності відтворюваних на площині предметів, у тривимірності, стереоскопічності зображуваного простору.

ІЛЮСТРА́ЦІЯ (від лат. illustratio — живий опис, наочне зображення) — 1) Пояснення, тлумачення за допомогою наочних прикладів. 2) Зображення, що супроводжує й доповнює текст (малюнки, гравюри, фотографії, репродукції, карти, схеми тощо). 3) Галузь мистецтва (гол. чином графіки), пов'язана з образотворчою інтерпретацією літ. і наук. творів. У деяких виданнях, зокрема для дітей дошкільного віку, І. посідають основне місце, а текст супроводжує їх. І. була відома ще в стародавньому світі (Єгипті, Греції, Римі) у вигляді малюнків у рукописах, а в середні віки — *мініатюр*. З 15 ст. І. до друкованих книг гравірувалися на дереві (див. *Деревориз*), згодом — на металі. З винайденням у 18 ст. техніки *деревориту*, а в 19 ст.— *літографії* і особливо фотомех. репродукування І. набула масового поширення. В галузі І. працювали

видатні художники: в Німеччині — А. Дюрер, Г. Гольбейн; у Франції — Е. Делакруа, Г. Доре; в Росії — О. Агін, В. Тімм, П. Соколов, П. Боклевський, В. Сєров; у Польщі — А. Гроттгер; у Чехословаччині — М. Алеш; у США — Р. Кент та інші.

Укр. І. бере свій початок у книжковій мініатюрі Київ. Русі («Остромирове євангеліє», 1056—57, та ін.). Розвиток її пов'язаний із здобутками граверів 17—18 ст. (Л. Тарасевич, О. Тарасевич, І. Щирський, Н. Зубрицький, Г. Левицький), а також митців, імена яких не збереглися (київські дереворити до віршів К. Саковича на смерть П. Сагайдачного, 1622, та ін.). Зародження в 19 ст. укр. реалістич. гравюри пов'язане з іменем Т. Шевченка. Визначними майстрами І. були К. Трутовський, О. Сластіон. Для рад. ілюстраторів характерне прагнення до глибокого образного розкриття ідейного змісту літ. твору, виявлення його істор., нац. і стильових особливостей, різноманітність технік та індивідуальність художніх манер. Сучас. І. є окремим жанровим різновидом книжкової графіки. Серед майстрів рад. І.: в Росії — Д. Кардовський, В. Фаворський, Кукрінікси, Д. Шмаринов, Є. Кибрик; на Україні — І. Їжакевич, В. Касіян, О. Кульчицька, М. Дерегус, В. Литвиненко, С. Адамович, А. Базилевич, О. Данченко, Г. Якутович; у Грузії — Т. Абакелія, С. Кобуладзе; у Вірменії — А. Коджоян; у Латвії — С. Красаускас та ін. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Гравюра*, т. 3, с. 448—449; *Графіка*, т. 3, с. 144—145.

Літ.: Сидоров А. А. История оформления русской книги. М., 1946; Подобедова О. И. О природе книжной иллюстрации. М., 1973; Шпаков А. П. Художник і книга. К., 1973.

ІЛЬБЕ́КОВ Микола Пилипович [псевд. — Ільбек Мигулай; н. 6 (19). V 1915, с. Три-Ізби Шумурша, тепер Шемуршинського р-ну Чуваської АРСР] — чуваський рад. письменник, нар. письменник Чув. АРСР (з 1970). Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1932. Оповідання і повісті: зб. «Ми радянські солдати» (1950), «Нова людина» (1959), «Сурбан» (1964), роман «Тімер» (1971), повість «Війна і перемога» (1973), «Оповідання» (1974). Роман «Чорний хліб» (кн. 1—2, 1957—61) — про революц. події 1905—07 у чувас. селі. Автор творів для дітей. Перекладач творів М. Гоголя, М. Горького, І. Франка, П. Панча та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— В пошуках правди. В кн.: Оповідання чуваських письменників. К., 1964; Рос. перекл.— Чёрный хлеб. Чебоксары, 1977.

П. М. Чичканов.

ІЛЬДЕГІЗИ́ДИ, Ельдегізиди — феодальна династія в Азербайджані і Пн. Ірані з 1136 по 1225. Родоначальником її був Шамсаддін Ільдегіз (1136—74), який об'єднав під своєю владою тер. Пд. і частково Пн. Азербайджану і Пн.-Зх. Ірану. Д-ву І. ослабила навала монголів 1220—22, остаточно вона розпалася під ударами хорезмшаха Джелал-ад-діна.

ІЛЬ-ДЕ-ФРАНС — історична область Франції між річками Сеною, Марною і Уазою. Була ядром франц. д-ви, становлячи в кін. 10 ст. королівський *домен* династії *Капетінгів*, до якого поступово приєдналися сусідні землі. Поділена на департаменти Париж, Івелін, Ессонн, Верхня Сена, Сен-Сен-Дені, Валь-де-Марн, Вальд-д'Уаз, Уаза, частково департаменти Сена та Марна і Ена.

ІЛЬЇН Борис Федорович [н. 8 (21). IV 1901, Саратов] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). З 1920, після закінчення Вищих театр. майстерень у Саратові, працював у міськ. театрі, пізніше в театрах Одеси, Куйбишева, Баку, Харкова та ін. З 1936 — в трупі Свердловського драм. театру. Ролі: Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Войницький («Дядя Ваня» Чехова), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Платон, Ромодан, Огнєв («Платон Кречет», «Крила», «Фронт» Корнійчука), Дон Сезар де Базан («Рюї Блаз» Гюго) та ін. Створив образ В. І. Леніна у виставі «Кремлівські куранти» Погодіна.

ІЛЬЇН М. [справж. прізв., ім'я та по батькові — Маршак Ілля Якович; 29.XII 1895 (10.I 1896), м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 15.XI 1953, Москва] — рос. рад. письменник. Брат С. Маршака. Друкувався з 1924. Автор книги для дітей «Сто тисяч чому» (1929), науково-популярних нарисів і оповідань про розвиток техніки, про творчу працю рад. людей («Як автомобіль учився ходить», 1930; «Гори і люди», 1935; «Перетворення планети», 1951; «Народ-будівник», 1955, та ін.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1962; Укр. перекл.— Оповідання про план великих робіт. Х.— Одеса, 1932; Гори і люди. Х.— Одеса, 1937; Сто тисяч чому. К., 1938; Сьогодні і вчора. К., 1939.

ІЛЬЇНСЬКИЙ Григорій Андрійович [11 (23).III 1876, Петербург — 14.XII 1937] — російський і український рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1921). Закінчив Петерб. ун-т (1898). Працював у Харків. ун-ті (з 1907), професор Ніжинського історико-філологічного ін-ту (з 1909), Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту (з 1916), Саратов. (з 1920), Моск. (з 1927) ун-тів. Праці з слов. мовознавства: «Грамоти болгарських царів» (1911), «Праслов'янська граматика» (1916), «До питання про асиміляцію голосних в українській мові» (1926), серія статей «Слов'янські етимології», чимало з яких присвячено походженню укр. слів.

Літ.: Журавлев В. К. Григорий Андреевич Ильинский (1876—1937). М., 1962.

М. А. Жовтобрюх.

ІЛЬЇНСЬКИЙ Ігор Володимирович [н. 11 (24). VII 1901, Москва] — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1960. З 1917 навчався в студії Ф. Ф. Комісаржевського. Акторську діяльність розпочав 1918 в Театрі ім. В. Ф. Комісаржевської, пізніше — в Театрі В. *Мейєрхольда*. З 1938 — актор *Малого театру*. Ролі: Хлестаков, Городничий («Ревізор» Гоголя), Аким («Влада темряви» Л. Толстого), Мурзавецький («Вовки та вівці» О. Островського), Угодовець, Присипкін («Містерія-буфф», «Клоп» Маяковського), Лев Толстой («Повернення на круги своя» Друце), дяк Гаврило, Часник («Богдан Хмельницький», «В степах України» Корнійчука). Поставив спектаклі: «Ярмарок пихи» за Теккереєм, «Ревізор» Гоголя та ін. З 1924 знімається в кіно, де створив комедійні образи у фільмах: «Свято св. Йоргена», «Волга-Волга», «Карнавальна ніч» та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1951.

Літ.: Владимирова З. В. Игорь Ильинский. М., 1967.

ІЛЬЇНСЬКИЙ Михайло Олександрович [1 (13). XI 1856, Петербург — 18.XI 1941, Борове, тепер Кокчетавської обл.] — рад. хімік-органік і технолог, почесний член АН СРСР (з 1935), засл. діяч науки і техніки РРФСР (з 1934). У 1882 закінчив Берлін. вищу тех. школу. Осн. праці І. у галузі синтетичних *барвників* (зокрема похідних антрахінону). Він уперше запровадив в аналітичну практику застосування органічних реагентів; виявив каталітичний вплив ртуті на процеси сульфування антрахінону; розробив спосіб одержання першого синього кислотного антрахінонового барвника алізарину-сафіролу (1891) та методи одержання нових сульфокислот антрахінону, поліоксиантрахінонів, кислотних та кубових антрахінонових барвників (1899—1914); запропонував (1911) новий спосіб абсорбційного фарбування.

ІЛЬЇНСЬКИЙ Олександр Костянтинович [29.X (11.XI) 1903, тепер с-ще Мир Грод. обл.— 28.III 1967,

Ілюстрація Н. Зубрицького до «Іфіки ієрополітики». Гравюра на міді. 18 ст.

Ілюстрація.
Е. Делакруа. Ілюстрація до поеми Й.-В. Гете «Фауст». Літографія. 1828.
О. О. Агін. Ілюстрація до поеми М. В. Гоголя «Мертві душі» (ксилографія Є. Ю. Бернардського). 1846.
Д. О. Шмаринов. Ілюстрація до роману М. Горького «Діло Артамонових». Чорна акварель, вугіль. 1953.
І. С. Їжакевич. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Варнак». Олія, гризайль. 1938.
Г. В. Якутович. Ілюстрація до драми І. А. Кочерги «Свіччине весілля». Ліногравюра. 1962.

Ілюстрація. Падишах на слоні. Мініатюра з рукопису «Акбар-Наме». Кінець 16 ст.

Ільм: *1*—квітуча гілка; *2*—гілка з плодами.

Імбир лікарський. Рослина з безплідними і квітучими пагонами; праворуч — квітка.

Вітебськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Сценічну діяльність почав 1919 в Мінську. З 1926 — актор Білорус. держ. драм. театру (тепер Білорус. драм. театр ім. Я. Коласа, Вітебськ). Ролі: Талаш («У пущі Полісся» Коласа), Нестерка («Нестерка» Вольського), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Печенєгов («Вороги» Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ІЛЬЇЧО́В Леонід Федорович [н. 2 (15).III 1906, Єкатеринодар, тепер Краснодар] — радянський філософ, акад. АН СРСР (1962). Член КПРС з 1924. Закінчив Півн.-Кавказ. комуністичний ун-т (1930), Ін-т червоної професури (1937). В 1930—53 — на пед. роботі. Водночас 1938—40 — відповідальний секретар журн. «Большевик», 1940—44 — відповідальний секретар газ. «Правда», 1944—48 — гол. редактор газ. «Известия». В 1948—49 — в апараті ЦК КПРС. В 1949—52 — заст. гол. редактора, гол. редактор газ. «Правда». В 1953—58 — в апараті МЗС СРСР. В 1958—61 — зав. відділом пропаганди й агітації ЦК КПРС. В 1961—65 — секретар ЦК КПРС. З травня 1965— заст. міністра закорд. справ СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Автор праць з діалектичного й істор. матеріалізму, методологічних проблем сусп. і природничих наук, питань зовн. політики СРСР і міжнар. відносин та ін. Ленінська премія, 1960. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ІЛЬКЕ́ВИЧ Григорій Степанович (псевд.— Мирослав Ількевич та ін.; 13.X 1803, с. Нове Село, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.— 1841, м. Городенка, тепер районний центр Івано-Франківської обл.) — укр. фольклорист, етнограф і педагог. Працював учителем у Коломиї (1824—35) й Городенці (1835—41). Зібрав і видав 2700 нар. прислів'їв і загадок — у збірці «Галицькі приповідки й загадки, зібрані Григорієм Ількевичем» (1841). У 1836—40 надрукував кілька етногр. праць («Про українську міфологію...» та ін.). З великого «Збірника українських історичних пісень» І. (залишився в рукопису) дещо опубліковано в «*Русалці Дністровій*» і фольклорно-етногр. виданнях Я. Головацького.

Г. А. Нудьга.

ІЛЬМ, в'яз шорсткий (Ulmus scabra) — дерево род. в'язових. Вис. до 30 м. Молоді гілки здебільшого опушені. Листова пластинка велика, зверху шорстка, зрідка гладенька. Квітки зібрані в головчасті суцвіття. Плоди — крилаті горішки. Поши́р. в Європі, Середземномор'ї, Малій Азії. В СРСР, зокрема на Україні, у лісових і лісостепових районах — у мішаних і широколистяних лісах, у заплавах річок, іноді в горах. Вирощують у садах і парках як декоративну рослину. Є кілька садових форм І. Деревину використовують у машинобудуванні, теслярській справі тощо.

ІЛЬМЕНІ́Т, титанистий залізняк (від назви Ільменських гір на Уралі) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. (Fe, Mg, Mn) TiO_3. *Сингонія* тригональна. Твердість 5,5—6,5. Густ. 4,75. Колір залізно-чорний. Блиск напівметалевий. Слабо магнітний. І. одержують і штучно. Найбільші родовища І.— в Норвегії. В СРСР є в РРФСР (Пд. і Серед. Урал, Алтай, Кольський п-ів), на Україні *(Український щит)*. Руда титану.

ІЛЬМЕ́НСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК імені В. І. Леніна — на сх. схилах Пд. Уралу, в межах Челяб. обл. РРФСР. Тер. І. з. охоплює частину *Ільменських гір,* хребти Косої гори, Ішкульський та прилеглі озера (Аргаяш, Велике Міасове та ін.). Пл. 32 тис. га. Створений 1920 як мінералогічний заповідник Декретом РНК, підписаним В. І. Леніним. У 1935 перетворений на комплексний заповідник, 1940 І. з. присвоєно ім'я В. І. Леніна. Це унікальний за мінералогічними багатствами район на всій земній кулі. В заповіднику виявлено бл. 200 мінералів, частину яких (понад 30) знайдено тільки в Ільменських горах. Поширені соснові й березові ліси, є степи. З тварин живуть лось, козуля, глухар, водоплавні птахи тощо. Акліматизовано плямистого оленя, відновлено поголів'я бобра, хохулі звичайної. В І. з. створено наук. лабораторії та музей природи Пд. Уралу.

Ільменський заповідник.

ІЛЬМЕ́НСЬКІ ГО́РИ — гірська система на Пд. Уралі, в межах Челяб. обл. РРФСР. Вис. до 753 м, г. Ільментау. Складаються з гранітів, гнейсів. Багато жил *пегматиту,* що містять у собі численні мінерали (апатит, ільменіт, гранат, топаз тощо). На схилах — ліси (сосна, модрина, береза), по долинах — луки, болота. В І. г.— *Ільменський заповідник* імені В. І. Леніна.

ІЛЬМЕ́НСЬКІ СЛОВ'Я́НИ, новгородські слов'яни, словени — східнослов'янське плем'я, яке в 2-й пол. 1-го тис. жило в басейні оз. Ільмень і верхньої течії р. Мологи. Досліджено археол. пам'ятки І. с. — залишки поселень і високі кургани з рештками трупоспалень. Знахідки с.-г. знарядь праці свідчать про розвиток с. г. у І. с. Вони згадуються в давньорус. літописах. Згодом земля ільменських слов'ян становила ядро володінь *Новгородської феодальної республіки.*

ІЛЬМЕНЬ (у давніх слов'ян — Словенське море) — озеро в межах Новгор. обл. РРФСР. Довж. бл. 45 км, шир. до 35 км. Площа змінюється від 610 до 2100 км². Глиб. від 3 до 10 м. Береги переважно низькі, заболочені. В І. впадає понад 50 річок, витікає р. Волхов. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Судноплавство. Рибальство. За стародавніх часів по І. проходили важливі торг. шляхи, які з'єднували, зокрема, басейн Балтійського м. з Дніпром (див. *Шлях з варяг у греки*).

Ільниця — селище міського типу Іршавського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 4 км від залізнич. ст. Іршава. 7,9 тис. ж. (1978). На тер. с-ща — буровуг. шахта, дослідний з-д механіч. зварювального устаткування, Закарпатський з-д вузлів і деталей мастильного обладнання, комбінат побутового обслуговування. Радгосп. 5 заг.-осв. шкіл, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. І. вперше згадується 1450.

ІЛЬНИ́ЦЬКИЙ Лука Васильович (н. 1844 — р. см. невід.) — укр. громадський діяч ліберально-бурж. напряму, архівіст, видавець. Закінчив Київ. духовну семінарію. В 60-х рр. збирав укр. фольклор. У 1871—81 працював у Київ. центр. архіві давніх актів. Опублікував описи двох Житомир. гродських книг 17 ст. (1875, 1882). У 1873—76 — дійсний член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві. Мав у Києві книгарню укр. книги (до 1885). Належав до Київ. *громади,* разом з якою видав (1881) альманах «Луна», ряд творів укр. письменників. Розповсюджував укр. л-ру в Галичині і на Закарпатті. Згодом засланий до Сибіру.

ІЛЬФ Ілля [справж. прізв.— Файнзільберг Ілля Арнольдович; 3 (15).X 1897, Одеса — 13.IV 1937, Москва] — російський рад. письменник-сатирик. Літ. діяльність почав 1918. У співавт. з *Є. Петровим* написав романи «Дванадцять стільців» (1928) і «Золоте теля» (1931), фейлетони й нариси на суспільно-побутові теми (зб. «Фейлетони і оповідання», 1957), книгу нарисів «Одноповерхова Америка» (1936).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961 [у співавт.]; Укр. перекл.— Директивний бантик. Х., 1934 [у співавт.]; Дванадцять стільців. Золоте теля. К., 1972 [у співавт.].

Ільченко Олександр Єлисейович [н. 22.V (4.VI) 1909, Харків] — український рад. письменник. Друкуватися почав 1929. Перша книга нарисів — «Дніпрельстан» (1932). В повісті «Серце жде» (1939; в наступних виданнях — «Петербурзька осінь») змалював життя Т. Шевченка в Петербурзі після повернення з заслання. В роки Великої Вітчизн. війни був кореспондентом газ. «Известия». Подвиг рад. людей на війні відтворив у книгах нарисів і оповідань «Бійці з наших місць» (1941), «Гірський пейзаж» (1942), «Пам'ять серця» (1942); «Тисячолистник» (1946). Автор п'єс «Завтра вранці» (1950), «Петербурзька осінь» (1954), «Тривоги дальніх літ» (1956). У 1958

вийшов роман «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця», в основу якого покладено фольклорні мотиви. За сценарієм І. знято худ. фільм «Роман і Франческа» (1961). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Дружби народів, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1979; Рос. перекл.— Петербургская осень. М.— Л., 1961; Козацкому роду нет переводу, или Мамай и Огонь-Молодица. М., 1978.

М. Г. Іщенко.

ІЛЬЮШИН Сергій Володимирович [18 (30).III 1894, с. Ділялово Волог. губ.— 9.II 1977, Москва] — рад. авіаконструктор, генерал-полковник інженерно-тех. служби (1967), акад. АН СРСР (з 1968), тричі Герой Соціалістичної Праці (1941, 1957, 1974). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1919. В 1926 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З 1931 — нач. Центр. конструкторського бюро, з 1933 — гол. і генеральний конструктор КБ. Під керівництвом І. сконструйовано різноманітні типи літаків з поршневими і турбореактивними двигунами: бомбардувальник Іл-4, штурмовики Іл-2 (1939), Іл-8, Іл-10 (1943), реактивні бомбардувальник Іл-28 (1948) і штурмовик Іл-40 (1953), пасажирські літаки Іл-12 (1946), Іл-14 (1951), Іл-18 (1957), Іл-62 (1962). Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1943, 1946, 1947, 1950, 1952. Ленінська премія, 1960.

О. М. Граціанський.

ІМА́ГО (лат. imago — образ, вигляд) — кінцева стадія розвитку комах. І. наз. також дорослу комаху. У комах з повним перетворенням І. розвивається з *лялечки*, у комах з неповним перетворенням — в результаті линяння *німфи* останнього віку (див. *Метаморфоз*).

ІМАЖИНІ́ЗМ (від франц. image — образ) — формалістична течія в літературі. Виник в англ. і амер. л-рах напередодні 1-ї світової війни (Е. Паунд, Т.-Е. Х'юм, Е. Лоуелл). В рос. поезії існувала група імажиністів 1919—27 (І. Грузинов, Р. Івнєв, А. Маріенгоф, В. Шершеневич, почасти ранній С. Єсенін). Імажиністи проголошували осн. принципом поетичної творчості самоцільність форми, зводили поезію до штучних образів-метафор, побудованих здебільшого на надуманих, неприродних асоціаціях. Безідейність, аполітизм, розлад із соціальною дійсністю ріднять І. з ін. течіями *декадентства*. В укр. поезії І. не був поширений.

ІМА́Ї Тадасі (н. 8.I 1912, Токіо) — япон. кінорежисер. Навчався в Токійському ун-ті. В 1939 почав діяльність у кіно. Прогресивне спрямування й демократичні погляди найяскравіше проявились у фільмах: «Вороги народу» (1946), «А все-таки ми живемо!» (1951), «Темрява серед дня» (1956), «Рис» (1957), «Помста» (1964), «Річка без мосту» (1969—70), «Її звали О-ен» (1971) та ін. Премія Миру (1951).

В. В. Рибак-Акімов.

ІМА́М (араб., букв.— той, що стоїть попереду) — 1) Духовний наставник у мусульман. 2) У мусульманських теократичних д-вах — верховний правитель, наділений реліг., політ. і військ. владою. 3) Верховний глава шиїтів (див. *Шиїзм*). 4) Засновник релігійно-юрид. напрямів (мазхабів) у *суннізмі*. 5) Управитель або гол. *мулла* в мечеті.

ІМАМА́Т — 1) Одна з форм мусульманської *теократії*. 2) Держава мюридів (див. *Мюридизм*) у Дагестані та Чечні, що виникла в кін. 20-х рр. 19 ст. в ході боротьби народів Кавказу проти колонізаторської політики царизму (див. *Кавказька війна 1817—64*). Особливо посилилася під час правління *Шаміля* (1834—59). Класові суперечності, що загострилися в Імаматі під кінець його правління, були однією з причин розпаду держави.

ІМА́НДРА — озеро на Кольському п-ові, в межах Мурманської обл. РРФСР. Пл. 812 км², глиб. до 67 м. В озеро впадає бл. 20 річок, витікає р. Ніва, що впадає в Біле м. Замерзає в листопаді, скресає у травні. Після створення (1952) Ніва ГЕС-1 озеро перетворено на водосховище площею 876 км². Рибальство. Використовують для лісосплаву та водопостачання. На пн.-зх. березі озера — м. Мончегорськ.

«ІМАНЕ́НТИ» — представники суб'єктивно-ідеалістичного напряму бурж. філософії, які проголошували *буття*, об'єктивну реальність іманентним (внутрішнім) змістом свідомості й заперечували існування зовнішньої щодо свідомості дійсності. Серед прихильників цих псевдонаук. ідей, що виникли в 2-й пол. 19 ст. в Німеччині,— В. Шуппе, А. Леклер, Й. Ремке, Р. Шуберт-Зольдерн; в Росії — М. О. *Лосський* та ін. Погляди «І.» близькі до *емпіріокритицизму* й *позитивізму*. Методологічною основою й вихідними джерелами «І.» була філософія Дж. *Берклі*, Д. *Юма*, І. *Канта*. Заперечення «І.» *відображення теорії*, тлумачення ними процесу *пізнання* як «входження речей у свідомість» були сприйняті *неореалізмом*. «І.» вели боротьбу проти природничоісторичного матеріалізму, філософського матеріалізму взагалі. В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» піддав нищівній критиці погляди «І.» як реакційні, прямо пов'язані з *фідеїзмом* (див. Повне зібр. тв., т. 18, с. 205).

В. І. Даниленко.

ІМАНЕ́НТНЕ (від лат. immaneo — перебуваю) — те, що перебуває в чомусь, внутрішньо притаманне предметам або явищам дійсності (властивості, закономірності тощо). І. протилежне *трансцендентному* як зовнішньому.

ІМАТРА — водоспад на Пд. Фінляндії, на р. Вуоксі. Довжина відрізку річки, де падає вода,— 1,5 км, заг. вис. падіння становить 18,4 м. Більша частина води відводиться для роботи ГЕС біля м. Іматри. Об'єкт туризму.

ІМБЕЦИ́ЛЬНІСТЬ (від лат. imbecillus — слабкий, немічний) — психічне недорозвинення, середній ступінь слабоумства, зумовленого порушенням розвитку головного мозку плоду або дитини в перші роки її життя. Див. *Олігофренія*.

ІМБИ́Р (Zingiber) — рід багаторічних рослин родини імбирних. Бл. 80—90 видів, що дико ростуть у тропіч. Азії, Пн. Австралії. В культурі (тропіч. Азія, Зх. Африка, Австралія та ін.) пошир. І. лікарський (Z. officinale) з м'ясистим розгалуженим кореневищем і прямостоячими стеблами заввишки до 1 м. Листки ланцетні, короткочерешкові, піхвові. Квітки пурпурові, фіолетово-жовті, зібрані в колосоподібні суцвіття. Кореневище має приємний запах і пекучий смак (містить ефірну олію і фенолоподібну речовину гінегрол). Сухе кореневище під назвою «імбир» використовують у кулінарії як пряноші, в харчовій пром-сті для ароматизації пива, лікерів тощо, а також у медицині.

ІМЕ́ННИК — частина мови, яка має значення предметності й характеризується певними граматичними ознаками та своєрідною системою словотвірних моделей. І. історично виділився з заг. класу *імені*. За характером вияву предметності І. поділяють на конкретні (напр., хліб, дерево) й абстрактні (радість, знання). Серед конкретних І. розрізняють загальні (дуб, білка) і власні назви (Дніпро, Ганна). Граматичні ознаки І. в різних мовах неоднакові. В укр. і рос. мовах, як і в ін. слов'янських, для І. характерні граматичні категорії *відмінка*, *роду* й *числа*. І. бувають чоловічого, жіночого й середнього родів. Чисел два — однина й множина (є й залишки *двоїни*). В укр. мові є шість відмінків і *кличка форма* І., в рос. та білоруській — шість відмінків. У більшості слов. мов І. теж змінюються за відмінками. В реченні І. виступають здебільшого в ролі *підмета* й *додатка*. І. характеризується власною системою *словотвору*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.

С. П. Бевзенко.

ІМЕННІ КЛА́СИ, граматичні класи — морфологічні групи *імен*, об'єднаних за певними ознаками. Характерні для більшості *дагестанських мов*, для деяких мов Африки та *індіанських мов*. Кількість І. к. у різних мовах неоднакова. Напр., у табасаранській мові Дагестану розрізняють два класи (один — назви розумних істот, другий — решта назв), в аварській і даргинській є 3 класи (перший — назви чоловіків, другий — назви жінок, третій — решта назв). Особливо складна система І. к. (до 20 класів) у мовах *банту* (Африка). Покажчики І. к. *(префікси, суфікси* чи *інфікси)* повторюються в ін. словах у реченні.

А. П. Критенко.

ІМЕРЕТИ́НИ — *грузини*, які живуть в *Імеретії*. Говорять на імеретинському діалекті *грузинської мови*. І. притаманні деякі особливості в культурі і побуті.

О. К. Ільїнський.

Л. Ф. Ільїчов.

С. В. Ільюшин.

О. Є. Ільченко.

ІМЕРЕ́ТІЯ — історична область у Зх. Грузії з центром у м. Кутаїсі. З кін. 15 ст.— одне з трьох самостійних феод. царств у Грузії (поряд з Картлі та *Кахеті*). В 1555 І. підкорила османська Туреччина, зробивши її своїм васалом. У 18 ст. царі І. не раз зверталися до рос. уряду по допомогу в боротьбі проти тур. агресії. В 1804 І. прийнято під покровительство Росії; з 1811 — Імеретинська обл в Росії.

ІМІТА́ЦІЯ (лат. imitatio — наслідування) — 1) В м у з и ц і — повторення *теми* або мелодійного звороту одним з голосів безпосередньо за ін. голосом (іноді починається до закінчення викладу теми попереднім голосом). І. покладено в основу *фуги*, найпослідовніше запроваджено в *каноні*. 2) Наслідування (напр., наслідування гри відомого артиста). 3) Підроблення, виготовлення менш цінних матеріалів, схожих на цінніші.

ІМКО — див. *Міжурядова морська консультативна організація*.

ІМЛА́ — помутніння повітря внаслідок наявності в ньому частинок пилу, диму тощо. При великій І. видимість зменшується до десятків метрів, як при густому тумані. Спостерігається у степах, пустелях та великих містах, а також при лісових пожежах.

І́ММЕРМАН (Immermann) Карл-Лебрехт (24.IV 1796, Магдебург — 25.VIII 1840 Дюссельдорф) — німецький письменник, драматург. В 1822 виступив як поет (зб. «Вірші»). В драматургії продовжував традиції романтизму («Тірольська трагедія», 1827). Автор драматичної трилогії з рос. історії «Олексій» (1833), сатиричних романів «Епігони» (1836), «Мюнхгаузен» (1838), «Спогадів» (1840—43), досліджень про театр.

ІММІГРА́НТИ [від лат. immigrans (immigrantis) — той, що вселяється] в б і о л о г і ї — тварини (їх *види*, *роди* і т. д.), які входять до складу *фауни* даної території, але переселились туди (або переселені людиною й акліматизовані) з іншої території, де вони виникли в процесі *еволюції*. І. називають за місцем, звідки вони переселились (напр., ондатра — американський І. на Україні), або за часом переселення (напр., представники род. конячих у Євразії — верхньотретинні І. з Америки).

ІММІГРА́ЦІЯ (лат. immigratio — вселення, в'їзд) — в'їзд до країни громадян інших держав з метою постійного чи тимчасового проживання. Залежно від причин І. поділяють на політичну та економічну, або трудову (див. *Еміграція*). До І. відносять також переселення людей на території, захоплені в результаті воєнних дій і призначені для *колонізації*. До 2-ї світової війни І. мала в основному переселенський характер. Десятки мільйонів людей виїздили з Європи в Пн. і Пд. Америку, Австралію, Нову Зеландію, Пд. Африку для постійного проживання. В основі цього руху лежали екон. причини. Іммігранти були одним з гол. компонентів при становленні бурж. націй у США, Канаді, Австралії. 50—70-м рр. 20 ст. властива переважно трудова І., що зумовлено нерівномірністю екон. розвитку окремих капіталістичних країн. Більшість іммігрантів прибуває для тимчасового працевлаштування; зазнає різних форм дискримінації бурж. властей країни перебування.

М. М. Фролкін.

ІММОБІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. immobilis — нерухомий) — створення нерухомості для ушкодженої або хворої частини тіла. Застосовують при переломах кісток, вивихах суглобів, запальних захворюваннях опорно-рухового апарата (остеомієліт, туберкульоз та ін.), різних ранових ушкодженнях кісток і м'яких тканин, у післяопераційному періоді для фіксації частин тіла в певному положенні. І. є осн. заходом для запобігання *шоку*, зменшення болю, проти розповсюдження інфекції, а також найважливішим лікувальним заходом. Розрізняють І. транспортну і лікувальну. При т р а н с п о р т н і й (тимчасовій) І. як першу допомогу (напр., при травмах кінцівок) накладають пластмасові, фанерні, дротові або ін. шини, а якщо їх немає, допоміжні засоби — палиці, дошки, лозини, закріплюють ушкоджену ногу на здоровій, руку на грудях тощо. Л і к у в а л ь н а (постійна) І. здійснюється за допомогою *витягання*, гіпсової пов'язки, ортопедичних апаратів і корсетів тощо. При лікуванні переломів хірургічним шляхом для з'єднання і утримання уламків кісток застосовують спец. гвіздки, пластини, гвинти та ін.

К. С. Терновий.

ІМОВІ́РНІСТЬ математична — числова характеристика ступеня можливості появи якоїсь події у певних умовах, які можуть повторюватись нескінченне число разів. Див. *Імовірностей теорія*.

ІМОВІ́РНОСТЕЙ ТЕО́РІЯ — розділ математики, в якому вивчаються способи обчислювання імовірностей одних випадкових подій за імовірностями інших. Закономірності І. т. мають велике значення у природознавстві, техніці, статистиці. Осн. елементарними положеннями І. т. є теореми додавання й множення *імовірностей* та формула повної імовірності. Якщо події A і B несумісні, то $P(A \text{ або } B) = P(A) + P(B)$, де $P(\ldots)$ — символ імовірності події. Для будь-яких подій A і B $P(A \text{ і } B) = P(A)\,P(B/A)$, де $P(B/A)$ — імовірність події B за умови, що A настала. Якщо $P(B/A) = P(B)$, то події A і B наз. незалежними. Якщо подія B може настати гільки разом з однією з несумісних подій $A_1, \ldots, A_n$, то має місце формула п о в н о ї і м о в і р н о с т і:

$$P(B) = P(A_1)\,P(B/A_1) + \cdots + P(A_n)\,P(B/A_n)$$

Особливе значення в І. т. має вивчення *випадкових величин*, що характеризуються функціями *розподілу*. Як числові характеристики випадкових величин особливу роль відіграють *математичне сподівання* і *дисперсія*. Велике значення для І. т. має теорема П. Л. *Чебишова*: якщо $\xi_1, \xi_2, \ldots$ — послідовність взаємно некорельованих величин, дисперсії яких обмежені деякою сталою, то для будь-якого $\varepsilon > 0$

$$P\left\{\left|\frac{1}{n}\sum_{k=1}^{n}\xi_k - \frac{1}{n}\sum_{k=1}^{n}M\xi_k\right| < \varepsilon\right\} \xrightarrow[n\to\infty]{} 1.$$

Ця теорема є теоретичним обґрунтуванням відомого правила: щоб одержати більшу точність при вимірюваннях деякої величини, які проводять без систематичної *похибки*, необхідно брати *арифметичне середнє* одержаних значень. Важливий окремий випадок *великих чисел закону* довів один із засновників І. т. Я. *Бернуллі*. Ін. осн. граничну теорему І. т. довів О. М. *Ляпунов*. Якщо теорема Чебишова встановлює, що при додаванні випадкових величин зі збільшенням числа доданків відбувається зближення сум з деякими сталими, то теорема Ляпунова дає змогу оцінити імовірність відхилень від цих сталих. Виявилось, що при деяких заг. умовах

$$P\left\{\frac{\sum_{k=1}^{n}\xi_k - \sum_{k=1}^{n}M\xi_k}{\sqrt{\sum_{k=1}^{n}D\xi_k}} < x\right\} \xrightarrow[n\to\infty]{} \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_{-\infty}^{x} e^{\frac{-z^2}{2}}\,dz$$

І. т. як матем. наука виникла у середині 17 ст. Перші праці з І. т. належать Б. *Паскалю*, П. *Ферма*, Х. *Гюйгенсу*, Я. Бернуллі. Різні питання І. т. пізніше розробляли А. *Муавр*, П. *Лаплас*, С. *Пуассон*, П. Л. Чебишов, О. М. Ляпунов, А. А. *Марков*, С. Н. *Бернштейн*, О. Я. *Хінчин*, А. М. *Колмогоров* та ін. В. Я. *Буняковський* написав перший курс І. т. рос. мовою. А. М. Колмогоров запропонував аксіоматичну побудову І. т., що стала загальновизнаною. Він же і О. Я. Хінчин заклали основи теорії *випадкових процесів*. На Україні розробка І. т. має давні традиції. М. В. *Остроградський* використав результати І. т. для дослідження питань, пов'язаних з *математичною статистикою*. С. Н. Бернштейн запропонував першу аксіоматичну побудову І. т., створив основи теорії стохастичних диференціальних рівнянь. М. М. *Крилов* і М. М. *Боголюбов* розробили теорію марковських випадкових процесів у зв'язку з проблемами *статистичної фізики* Б. В. *Гнеденко* розвинув теорію граничних теорем для сум незалежних доданків. У галузі І. т. працюють н.-д. колективи у Києві, Харкові, Львові, Ужгороді, Одесі. Тепер І. т. розвивається гол. чин. у напрямі вивчення випадкових процесів різних типів.

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969; Колмогоров А. Н. Основные понятия теории вероятностей. М., 1974; Скороход А. В. Елементи теорії ймовірностей та випадкових процесів. К., 1975; Гнеденко

Б. В., Хинчин А. Я. Элементарное введение в теорию вероятностей. М., 1976; Шефтель З. Г. Теорія ймовірностей. К., 1977; Гмурман В. Е. Теория вероятностей и математическая статистика. М., 1977; Справочник по теории вероятностей и математической статистике. К., 1978.

Б. В. Гнеденко.

ІМПЕДА́НС (англ. impedance, від лат. impedio — перешкоджаю). 1) І. а к у с т и ч н и й — комплексний опір, який (за аналогією з *повним опором* в електротехніці) вводять при розгляді коливань акустичних систем. Поняття І. широко застосовують, вивчаючи поширення звуку в трубах змінного діаметра, рупорах та ін. подібних системах, а також акустичні властивості випромінювачів та приймачів звуку. 2) І. е л е к т р и ч н и й — стара назва повного опору.

ІМПЕРА́ТОР (лат. imperator — володар) — 1) Титул глави держави в деяких монархічних країнах. Вищий ранг порівняно з королем, царем. Часто І. наділялся необмеженою держ. владою. Нині титул І. зберігся лише в конституційній монархії — Японії. 2) У Стародавньому *Римі* — також почесний титул полководця.

ІМПЕРІА́Л (від лат. imperialis — імператорський) — російська золота монета. Карбувалася з 1755 номіналом 10 крб. і була рівноцінною 10 срібним карбованцям, з 1897—номінал 15 крб. Нові золоті монети в 10 і 5 крб., що карбувалися після грош. реформи 1895—97, становили вже 2/3 і 1/3 імперіала.

ІМПЕРІАЛІ́ЗМ (від лат. imperium — влада, панування) — монополістичний *капіталізм*, його найвища й остання стадія, переддень соціалістичної революції. Перехід від капіталізму вільної конкуренції до І. відбувся на рубежі 19 і 20 ст. Наук. теорія І., вперше розроблена В. І. Леніним у творі «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» та в ін. його працях початку 20 ст., є новим ступенем у розвитку соціально-екон. вчення К. Маркса. В останній третині 19 — на поч. 20 ст. в економіці капіталістичних країн, насамперед в осн. галузях пром-сті, відбувалося значне зосередження виробн. в руках обмеженої кількості великих і надвеликих виробників (підприємств, фірм, компаній), що призвело до виникнення *монополій*, монополістичних об'єднань. до безроздільного панування їх (див. *Монополії капіталістичні*). Екон. суть І., за В. І. Леніним, становить монополія. П е р ш а е к о н. о з н а к а І.— «концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль в господарському житті» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 363). У 2-й пол. 20 ст. сферою панування монополій стають і с. г., і невиробнича сфера. Виникає тенденція до переростання пром. монополій у пром.-торг.-фінансові. Процес *концентрації виробництва* і *концентрації капіталу*, що посилився в умовах *науково-технічної революції*, означає гігантське *усуспільнення виробництва*. Однак монополії не усувають повністю дрібне й середнє капіталістичне виробн., вони зберігають і використовують його в своїх інтересах. Не ліквідують вони й *конкуренцію*, навпаки, поглиблюють, загострюють її, породжують нові форми, зокрема так звану нецінову конкуренцію, при якій гол. засобом у боротьбі за покупця є реклама, умови продажу товарів при незмінних цінах та ін. Вільна конкуренція поступилася місцем боротьбі за допомогою фінанс. та ін. махінацій, використання держ. апарату, перетворилася на «удушення монополістами тих, хто не скоряється монополії, її гнітові, її сваволі» (там же, с. 302). Концентрація і монополізація виробн. є матеріальною основою концентрації *банківського капіталу*, утворення банківських монополій. Тісне переплетення й злиття банківського й пром. капіталу, утворення *фінансового капіталу* і *олігархії фінансової* — д р у г а е к о н. о з н а к а І. Найбільші банківські монополії перетворюються на універсальні фінанс. комплекси. Вони залучають як вкладників найширші верстви населення, акумулюють заощадження трудящих, перетворюючи їх на *капітал* і таким чином збільшуючи прибутки фінанс. олігархії, надають індивідуальним клієнтам позички, оплачують їхні рахунки, купують для них *акції*, здійснюють страхування, створюють систему безготівкових розрахунків. Це веде, як відзначали К. Маркс і В. І. Ленін, до створення в сусп. масштабі форми заг. рахівництва і заг. розподілу засобів виробн. Нечисленна верхівка буржуазії, фінанс.-монополістичні групи, кожна з яких об'єднує сукупність пром., банківських, кредитних, страхових, трансп., торговельних та ін. компаній, що перебувають під контролем одного або кількох магнатів капіталу, панують над усіма галузями економіки, привласнюють переважну частину сусп. багатства, захоплюють політ. владу в країні. Нагромадження в руках фінанс. олігархії маси *грошового капіталу*, що не знаходить достатньо прибуткового застосування всередині країни, призводить до необхідності експортувати його в ін. країни. *Вивіз капіталу*, що є т р е т ь о ю е к о н. о з н а к о ю І., на відміну від вивозу товарів, набуває особливо важливого значення. Він відіграє велику роль у формуванні міжнар. мережі залежностей і зв'язків фінанс. капіталу. Осн. експортерами капіталу є США, Великобританія, ФРН, Франція, Японія. В 70-х рр. 20 ст. відносно великого поширення набув експорт капіталу з *країн, що розвиваються* (Індія, нафтодобувні країни та ін.). Відбулися зміни і в напрямах вивозу капіталу. Перед 2-ю світовою війною бл. 70% усіх довгострокових закордонних *інвестицій* припадало на колонії, напівколонії та ін. економічно слаборозвинуті країни, а в 70-х рр. прибл. 3/4 усіх прямих закордонних інвестицій — на розвинуті капіталістичні країни. Особливостями сучас. експорту капіталу є гігантське зростання розмірів та питомої ваги вивозу держ. капіталу: розвиток імперіалістичними д-вами колективного експорту капіталу, здійснюваного через фінанс. орг-ції типу *Міжнародного банку реконструкції і розвитку*, *Міжнародного валютного фонду* та ін.; продаж за кордон патентів і ліцензій, експорт знань у формі т. з. «інджиніринг», тобто послуг щодо проектування пром. та ін. комплексів. Все це посилює міжнар. переплетення капіталу, загострює суперечності між монополіями, імперіалістичними д-вами, між розвинутими капіталістичними країнами та країнами, що розвиваються. Експорт капіталу тісно пов'язаний з ч е т в е р т о ю і п ' я т о ю е к о н. о з н а к а м и І.— утворенням монополістичних союзів капіталістів, що ділять світ, і територіальним поділом світу великими д-вами, який завершився до кінця 19 ст., боротьбою за його переділ (див. *Територіальний поділ і переділ світу*). Для І. характерні угоди між великими монополіями окремих країн щодо розподілу світових ринків, тобто утворення, за визначенням В. І. Леніна, надмонополій. Тенденція інтернаціонального переплетення капіталів проявляється у 2-й пол. 20 ст. в імперіалістичній *інтеграції економічній*, яка в умовах науково-технічної революції спричинила виникнення міжнар. і транснаціональних монополій (див. *Міжнародні монополії*, *Транснаціональні монополії*). Якщо на початку 50-х рр. в усьому світі існувало лише 4 багатонац. корпорації (БНК), що мали свої філіали в кількох країнах з мільярдними активами, то 1963 їх було 57, а в середині 70-х рр.— понад 300. Концентрація міжнар. монополістичного капіталу не усуває міжімперіалістичних суперечностей. Ці суперечності, в т. ч. між трьома гол. центрами сучас. І.— США, Зх. Європою (насамперед *Європейське економічне товариство*) та Японією, що виникли внаслідок діяння *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму закону* в епоху імперіалізму, дедалі поглиблюються. Монополії цих центрів прагнуть до загарбання нових ринків збуту, джерел сировини і сфер застосування капіталу. Однак існування *світової системи соціалізму*, крах *колоніальної системи імперіалізму*, страх перед світовим революц. процесом змушують імперіалістів меншою мірою вдаватися до воєнних конфліктів, а шукати розв'язання наростаючих суперечностей гол. чин. у міжнар. держ.-монополістичних угодах, на шляхах *неоколоніалізму*.

Визначаючи істор. місце І., В. І. Ленін писав: «Імперіалізм є (1) — монополістичний капіталізм; (2) — паразитичний або загниваючий капіталізм; (3) — умираючий капіталізм» (Повне зібр. тв., т. 30, с. 154). І. є остання стадія капіталізму, оскільки на цій стадії завершується створення об'єктивних і суб'єктивних передумов соціалістичної революції. Загниван-

ня, паразитизм І. зумовлені тим, що капіталістичні *виробничі відносини* втратили свій відносно прогресивний характер, перетворились на гальмо сусп. прогресу; проявляються в тенденції гальмування технічного прогресу, яка виникла в умовах панування монополій, в утворенні верств рантьє і держав-рантьє, вивозі капіталу, пограбуванні колоніальних народів, у підкупі верхівки робітн. класу—т. зв. робітничої аристократії, в політ. реакції (див. *Фашизм*). Відмирання капіталізму під ударами соціалістичної революції, здійснюваної *робітничим класом* і його союзниками,— тривалий істор. процес, що охоплює період *загальної кризи капіталізму* і становлення комуністичної формації. Ленінська теорія І. дістала завершення в аналізі *державно-монополістичного капіталізму* (ДМК), який прискорює створення матеріальних передумов соціалізму. так що «лишається тільки перетворити реакційно-бюрократичне регулювання в революційно-демократичне» (Повне зібр. тв., т. 34, с. 159). Це підтвердила Велика Жовтн. соціалістична революція.

Дореволюц. Росія, у т. ч. Україна, хоч і відставала в екон. відношенні від розвинутих капіталістичних країн, однак ступінь монополізації провідних галузей її пром-сті був досить високим. Україна стала ареною утворення й діяльності найбільших у Росії капіталістичних монополій — «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», синдикату цукрозаводчиків та ін. (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*). Розвиток концентрації індустрії, зокрема на Україні, в роки 1-ї світової війни створив сприятливі умови для її соціалістичного усуспільнення після Великого Жовтня 1917.

Перехід від капіталізму до соціалізму в усіх країнах характеризується заг. закономірностями, однак різні істор. умови визначають відмінності у формах, темпах революц. перетворень. Сучас. епоха є «епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1978, с. 5).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму: т. 32. Війна і революція; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2. М., 1975; Ленинская теория империализма и современность. М., 1977. *В. М. Мазур.*

«ІМПЕРІАЛІЗМ, ЯК НАЙВИЩА СТАДІЯ КАПІТАЛІЗМУ» — класична праця В. І. Леніна, в якій вперше з позицій історичного матеріалізму і революційної діалектики в систематизованому вигляді дано глибокий науковий аналіз економічної і політичної суті *імперіалізму*, найвищої і останньої стадії капіталізму. В цій праці В. І. Ленін підсумував розвиток світового капіталізму за піввіку, що минув після виходу у світ першого тому «*Капіталу*» К. Маркса, розвинув марксистську теорію капіталізму в нових екон. умовах, що склалися на поч. 20 ст. Ленінське вчення про імперіалізм, викладене в цій та в ряді ін. праць, належить до найвизначніших відкриттів людської думки, знаменує значний ступінь у розвитку марксистської політ. економії, теорії наук. комунізму. Книга «І., як н. с. к.» написана у січні — червні 1916 в Швейцарії, вперше надрукована в серед. 1917 в Петрограді. За роки Рад. влади в нашій країні вона перевидавалася 255 раз, надрукована 54 мовами народів СРСР, у т. ч. українською, і мовами зарубіжних країн заг. тиражем понад 9,2 млн. примірників; її видано більш ніж у 30 країнах світу.

При підготовці книги В. І. Ленін вивчив і узагальнив величезну кількість матеріалів з найрізноманітніших питань економіки і політики капіталізму в нову істор. епоху, використав найважливіші джерела світової л-ри з розвитку г-ва й техніки, історії й географії, дипломатії, робітничого й нац.-визвольного руху.

«І., як н. с. к.» складається з передмови, передмови до франц. і нім. видань та 10 розділів; перші шість присвячені аналізові екон. суті імперіалізму, що проявляється в його осн. екон. ознаках. Вони об'єднані спільністю гол. предмета дослідження — виникнення й утвердження панування монополій. В останніх чотирьох розділах підбиваються підсумки, дається узагальнююча характеристика імперіалізму, визначається його істор. місце, показується неспроможність реформістських та бурж.-апологетичних теорій імперіалізму (Дж. *Гобсона*, Р. *Гільфердінга*, К. *Каутського* та ін.). Ленінське визначення імперіалізму включає п'ять осн. екон. ознак: «Імперіалізм є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ всієї території землі найбільшими капіталістичними країнами» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 363). Вихідна точка цього визначення — утворення монополій на основі *концентрації виробництва*, панування їх в осн. сферах життєдіяльності суспільства. Найкоротше визначення імперіалізму, за висловом В. І. Леніна, це — «імперіалізм є монополістична стадія капіталізму» (там же, с. 362). Охарактеризувавши імперіалізм як паразитичний, загниваючий, вмираючий капіталізм, як всесвітню систему колоніального гноблення й фінанс. придушення гігантської більшості населення земної кулі купкою імперіалістичних країн, В. І. Ленін робить висновок про те, що імперіалізм є переддень соціалістичної революції. «Це,— писав він у передмові до франц. і нім. видань своєї книги 1920.— підтвердилося з 1917 року у всесвітньому масштабі» (там же, с. 290). В «І., як н. с. к.» дано екон. обгрунтування ленінської теорії *соціалістичної революції*. Весь хід історії 20 ст. повністю підтвердив ленінську характеристику імперіалізму. Праця В. І. Леніна є методологічною і теоретичною основою всебічного пізнання осн. явищ і тенденцій розвитку бурж. суспільства, розробки стратегії і тактики революц. боротьби пролетаріату, комуністичного руху. В сучас. умовах, коли імперіалізм набув нових рис і в світовій системі капіталізму відбулися глибокі зміни, ленінська праця є могутньою теоретич. зброєю для аналізу цих змін, у боротьбі проти нових і найновіших «теорій» відкритих і замаскованих захисників імперіалізму.

В. М. Мазур.

ІМПЕ́РІЯ (лат. imperium — влада, держава) — 1) Монархічна держава, главою якої є *імператор*. Напр., «*Священна Римська імперія*», Австро-Угорська І (див. *Австро-Угорщина*), *Російська імперія* та ін. 2) Велика колоніальна д-ва, яка загарбала обширні території у різних частинах земної кулі. Такі І. складалися з *метрополії* й *колоній*. Внаслідок піднесення нац.-визвольного руху пригноблених народів колоніальні І. (*Британська імперія*, Французька, Португальська та ін.) розпалися.

ІМПЕТИ́ГО (лат. impetigo, від impeto — нападаю, вражаю) — контагіозне (заразне) гноячкове захворювання шкіри, що спричинюється *стафілококами* і *стрептококами*. Виявляється у вигляді гноячкового висипу, який після себе не залишає виразок і рубців (див. *Піодермія*). Інфекція проникає через тріщини, садна шкіри тощо. З'являється висип на обличчі, голінках, колінах і легко переноситься на ін. частини тіла. Виникненню І. сприяють пил, підвищена пітливість, неохайність тощо. Припускають, що зустрічається І. також ендокринного, токсичного або нервового походження, спостерігається у вагітних жінок. Лікування: молочно-рослинна дієта, вітамінотерапія, медикаментозне (сульфамідні препарати, антибіотики, місцеве).

«ІМПІРІАЛ КЕМІКАЛ ІНДАСТРІС (ІКІ) — БЕ́РІНГ БРА́ТЕРС — ШРЕ́ДЕР» — міжнар. фінансово-монополістична група, одна з найбільших у Великобританії. Виникла після 2-ї світової війни внаслідок зближення англ. хім. монополії «ІКІ» та банкірських домів «Берінг братерс» і «Шредер». Наприкінці 70-х рр. активи її становили 15—17 млрд. дол. «ІКІ» посідає 3-є місце серед хім. монополій капіталістичного світу. На підприємства її припадає 75% нац. виробн. азотних добрив і 25% всіх добрив, які реалізуються на внутр. ринку Великобританії. «ІКІ» — найбільший виробник вибухових речовин та ін. воєнної продукції. Разом з «Кертолдс» монополізувала виробн. пластмас і синтетичних смол, а з «Брітіш петролеум» — переробку нафти.

Група «ІКІ — Б. б.— Ш.» поширює свою діяльність в електротех. і радіоелектронній пром-сті та в банківській справі. Має підприємства майже в 50 країнах.

В. А. Колибанов.

ІМПІ́ЧМЕНТ (англ. impeachment, від старофранц. empeechement — осуд, обвинувачення) — за конституціями ряду бурж. держав (Англія, Франція, США) процедура обвинувачення вищих службових осіб (президентів, міністрів) у службових правопорушеннях тощо. Застосовується дуже рідко. Зокрема, в США нижня палата (палата представників) конгресу порушує справу та висуває обвинувачення, а верхня палата (сенат) розглядає питання на закритих засіданнях. При наявності тяжких злочинів, вчинених вищими служб. особами, створюється к-т по їх розслідуванню. Наслідком І. для обвинуваченого є звільнення з посади (напр., 1974 за І. звільнено з посади президента США Р. Ніксона).

ІМПЛАНТА́ЦІЯ (від лат. in (im) — в, всередину і plantatio — садіння, пересаджування] — самочинне перенесення і приживлення клітинних і тканинних елементів у процесі життєдіяльності тварин та людини. У більшості ссавців і людини під І. звичайно розуміють прикріплення *зародка (бластоцисти)* до стінки *матки*. Забезпечується І. спільною активністю бластоцисти та ендометрія. Кінцевим результатом І. є встановлення функціонального зв'язку зародка з судинною системою матері та утворення *плаценти*. Розрізняють І. центральну — зародок залишається в просвіті матки (у рукокрилих, жуйних), ексцентричну — зародок проникає в глиб складки слизової оболонки матки (у гризунів) та інтерстиціальну — зародок цілком занурюється у стінку матки (у людини та ін. *приматів*). Штучне пересаджування шматочків тканин або органів наз. *трансплантацією*. І. наз. також «вживлення» *органів штучних* у організм людини чи тварини.

ІМПЛІКА́ЦІЯ (лат. implicatio — введення, вживання) — операція *логіки*, що відображає застосування сполучника «якщо..., то ...» в змістових логічних висновках. Див. також *Зв'язки логічні*.

ІМПОРТ (англ. import, від лат. importo — вношу, ввожу) — ввіз товарів у будь-яку країну з-за кордону для реалізації їх на внутрішньому ринку. Поряд з *експортом* І. є складовою частиною зовн.-торг. зв'язків кожної країни. Див. *Зовнішня торгівля*.

ІМПО́СТ (італ. impósta, від лат. impono — кладу, ставлю) — 1) Верхній камінь стовпа або стіни, який є підпорою *арки* або балки. Має вигляд полиці або профільованого *карниза*. Деталь між *капітеллю* колони і п'ятою арки у вигляді піраміди або відрізка *антаблемента*. 2) Середник над віконними чи дверними стулками або між самими стулками.

ІМПОТЕ́НЦІЯ (лат. impotentia — слабкість, безсилля), статеве безсилля — стан, при якому статевий акт або зовсім не може бути здійснений, або можливий лише в неповному обсязі. Розрізняють кілька осн. форм І. Органічна І. виникає, коли є мех. перешкоди до статевого акту (водянка яєчка, деформуючі рубці зовн. статевих органів тощо). Кортикальна (церебральна) І. є наслідком органічних і функціональних захворювань головного мозку; при цій формі І. найчастіше порушуються *ерекція*, еякуляція (виверження сім'я) і статевий потяг. Спінальна І. пов'язана з первинним ушкодженням спинномозкових статевих центрів (при сифілісі, туберкульозі, травмах тощо). При цій формі І. відсутня ерекція, еякуляція сповільнюється. Нейрорецепторна І. виникає при запальних захворюваннях передміхурової залози, сечовипускного каналу, сім'яних пухирців. Постійне подразнення периферичних *рецепторів* цих органів призводить спочатку до підвищення збудливості, а потім до виснаження ерекційного і еякуляційного центрів. Ендокринна І. є наслідком зниження чи припинення ендокринної функції яєчок; виявляється в послабленні статевого потягу й ерекції. І. може бути також наслідком неправильної поведінки обох партнерів при статевих зносинах — т. з. умовна І. Лікування залежить від форми захворювання.

Літ.: Корик Г. Г. Половые расстройства у мужчин. Л., 1973; Общая сексопатология. М., 1977.

ІМПРЕСІОНІ́ЗМ (франц. impressionnisme, від impression — враження) — напрям у мистецтві останньої третини 19 — початку

Е. Мане. Олімпія. 1863. Музей імпресіонізму. Париж.

20 ст. Найповніше виявився І. у франц. живописі. Мав поширення також у скульптурі, літературі, музиці, театрі. І. склався у Франції в 60-х рр. 19 ст., досяг розквіту в 70—80-х рр. і незабаром розпався як цілісна система. Вперше імпресіоністи експонували свої твори на виставці 1874 в Парижі. Учасниками її були К. *Моне* (картина «Враження. Схід сонця» — «Impression. Soleil levant», 1872, Музей Мармоттан, Париж), О. *Ренуар*, К. *Піссарро*, Е. *Дега*, А. *Сіслей*, Б. Морізо, Е. *Мане*, який був зв'язаний з імпресіоністами в 70—80-х рр. Спираючись на досягнення реалістичного демократичного мистецтва, імпресіоністи продовжували боротьбу проти ідеалістичного, рутинного, епігонського *академізму* й салонного мистецтва, виступали за відтворення краси навколишнього світу, повсякденного життя. Вони вважали, що художник повинен зображувати навколишнє так, як він його сприймає і відчуває. Звідси — розширення мотивів у мист. імпресіоністів, пошуки нових худож. засобів, найповніша передача зорових вражень. І. властиве життєствердкуюче захоплення чуттєвою красою світу (О. Ренуар, «Бал у Мулен де ла Галетт», 1876, Лувр; К. Моне, «Бульвар Капуцинок», 1873; Е. Дега, «Танцівниця у фотографа», всі — Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна у Москві; Е. Мане, «Скачки в Булонському лісі», 1872,— зб. Уїтні, Нью-Йорк) тощо. Однак І. втратив властиві попередньому етапу реалізму узагальненість і соціальну загостреність, інтерес до драматизму істор. дійсності, складного духовного світу людини. Тільки пізніше в І. виникли більш складні образи (Е. Дега, Е. Мане). На І. вплинули япон. гравюра і фотографія. В І. особливе місце займає близька людині природа. На традиціях Д. *Констебла*, художників *барбізонської школи*, зокрема К. *Коро*, імпресіоністи розробили закінчену систему *пленеру*. Вони працювали на натурі, в їх творчості зблизилися поняття етюду і картини. Імпресіоністи тонко передавали перехідні стани природи, гру сонячного світла. Живописна манера стала вільнішою, складні тони розкладали на чисті кольори, які наносилися на полотно короткими взаємопроникаючими мазками, що створювало багатство *валерів*, гру *рефлексів*. В скульптурі І. виявився в мінливій живописності форми, навмисно недбалому ліпленні (у Франції — О. *Роден*, в Італії — М. Россо, в Росії — П. *Трубецькой*, Г. *Голубкіна*). Під впливом І. працювали художники: в Англії — Д.-М.-Н. *Уістлер*, у Німеччині — М. *Ліберман*, Л. Корінт, М. Слефогт, у Швеції — А. *Цорн*, у Росії — К. *Коровін*, І. *Грабар*, на Україні — О. *Мурашко*, М. *Бурачек*. В літературі І. виявився порізному: в творчості таких письменників, як брати Е. і Ж. *Гонкур* у Франції, П. Альтенберг і А. Шніцлер у Австрії, він зближався з *натуралізмом*. У А. Гольца та Г. Гауптмана в Німеччині, О. Уайльда в Англії І. переплітався з *символізмом*. Така нечіткість І. в л-рі не дає змоги говорити про нього як про оформлений творчий напрям. Осн. увагу імпресіоністи приділяли відтворенню змін у настрої, фіксуванню хвилинних вражень, не завжди вникаючи в суть явищ і їхню соціальну зумовленість. Крайні вияви І. призводили до руйнування худож. образу, на що вказували Г. Плеханов, І. Франко. Окремі елементи поетики І. використовували на реалістичній основі Гі де Мопассан у франц. л-рі, А. Чехов — у рос., М. Коцюбинський і О. Кобилянська — в українській.

І. в музиці виявився у відтворенні настроїв, що набувають значення символів, тонких психологічних нюансів, тяжіння до поетичної пейзажної програмності. Йому притаманні витончена фантастика,

Імпресіонізм. О. Роден. Портрет О. Бальзака. Етюд до статуї. Бронза. 1895. Київський музей західного та східного мистецтва.

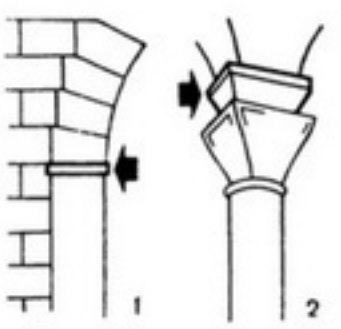

Імпост: 1 — в арці; 2 — над капітеллю колони.

Імпульсні лампи.

поетизація старовини, екзотика, інтерес до тембрової і гармонічної барвистості (К. *Дебюссі*, М. *Равель*, П. Дюк, М. де *Фалья*). Рисами І. позначена творчість ряду видатних режисерів і акторів кін. 19 — поч. 20 ст.: у Франції — режисер А. *Антуан;* в Італії — актори Е. *Дузе*, Е. Цакконі; в Німеччині — А. *Моїссі*, М. *Рейнгардт*; в Росії — Ф. Комісаржевський, П. *Орленєв*. Іл. див на окремому аркуші, с. 120—121.

Літ.: Импрессионисты, их современники, их соратники. Живопись. Графика. Литература. Музыка. М., 1976; Ревалд Д. История импрессионизма. Пер. с англ. Л.—М., 1959; Импрессионизм. Пер. с франц. Л., 1969.

О. М. Говдя (образотворче мистецтво), *О. К. Бабишкін* (література).

ІМПРИ́НТИНГ (від англ. imprint — відбиток) — те саме, що й *відбиття в пам'яті*.

ІМПРОВІЗА́ЦІЯ (від лат. improvisus — несподіваний, раптовий) — різновид художньої творчості; творення в процесі виконання, без попередньої підготовки. І. можлива в поезії, музиці, танцях, театр. мист. та ін. Джерела її — в нар. творчості (мист. *аедів, шпільманів, ашугів*, російських сказителів, українських *кобзарів* і *бандуристів* тощо).

Поетична і. виконується на задану тему. В музиці І. відводилася важлива роль в 16—18 ст. Деякі назви муз. жанрів (напр., експромт) вказують на їхній зв'язок з І. В сучас. муз. практиці І. найбільш притаманна *джазу*. І. знаходить вияв також у нар. (укр., рос., груз. чоловічих) танцях та професіон. танц. мистецтві. І. в театрі — гра акторів, не зумовлена сталим драматургічним текстом і не підготовлена на репетиціях. І. була властива давньому театру Сходу, античному й середньовічному театрам, високого мист. вона досягла в італ. *комедії дель арте*.

ІМПУЛЬС (від лат. impulsus — удар, поштовх). 1) І. механічний (кількість руху) — міра механічного руху, яка для матеріальної точки маси m, що рухається з швидкістю $\vec{v}$, дорівнює добутку $m\vec{v}$. І. мех. системи $\vec{K}$ дорівнює геом. сумі І. усіх точок або добутку маси M системи на швидкість $\vec{v}_c$ її центра мас: $\vec{K} = \Sigma m_i\vec{v}_i = M\vec{v}_c$. Для частинки, яка рухається з швидкістю, близькою до *швидкості світла* c, І. визначається за формулою $p = m_0 v \sqrt{1-(v/c)^2}$, де m_0 — маса спокою частинки. Див. також *Відносності теорія*. 2) І. сили — міра дії сили за деякий час; дорівнює добутку серед. значення сили $\vec{F}_{\text{серед.}}$ на час її дії t: $\vec{S} = \vec{F}_{\text{серед.}}\, t$. 3) І. хвильовий — короткочасне збурення, яке поширюється в просторі або середовищі (напр., раптове і швидкозникаюче підвищення тиску або т-ри в обмеженому об'ємі газу або рідини, короткочасне випромінювання світла джерелом оптичного випромінювання тощо). 4) І. електричний — короткочасна зміна електр. напруги або сили струму. 5) Переносно — поштовх до дії.

ІМПУЛЬС НЕРВО́ВИЙ — хвиля *збудження*, що виникає як відповідь *рецепторів* на подразнюючий вплив будь-яких факторів і короткочасно з великою швидкістю поширюється по *нервовому волокну* до нервових центрів, всередині *центральної нервової системи* й від неї до органів, що виконують певні функції (напр., до м'язів, судин, залоз тощо). В основі І. н. лежать фізіол. й фіз.-хім. зміни в *нервовій тканині*. Причиною поширення І. н. є утворення різниці потенціалів між збудженими і незбудженими ділянками цієї тканини. Величина І. н. визначається амплітудою потенціалу дії (див. *Біоелектричні потенціали*). Швидкість поширення І. н. в різних нервових елементах коливається від 0,5 м/с до 100—120 м/с, а тривалість — від кількох десятитисячних до десятих часток секунди. І. н. лежить в основі діяльності *нервової системи*.

ІМПУЛЬСИ́ВНІСТЬ — риса вдачі, *характеру* людини, що виявляється в нестримності, схильності діяти під впливом першої спонуки, потягу. І. може бути результатом невміння керувати собою, безвілля, відсутності самовладання, а також вікових і типологічних особливостей людини при деяких захворюваннях нервової системи *(неврастенія)*. Див. *Типи нервової системи, Темперамент*.

ІМПУЛЬСНА ЛА́МПА — газорозрядне *джерело світла* з короткочасними світловими імпульсами (спалахами) високої інтенсивності. Дія І. л. грунтується на світінні *плазми*, яке виникає при іскровому розряді конденсатора в інертному газі або внаслідок згоряння алюмінієвої чи магнієвої фольги в кисні. На відміну від газорозрядних джерел світла безперервного горіння в імпульсних лампах (мал.) вища температура плазми (до 30 000 К) і більша густина струму. І. л. використовують для фото- і кінознімання, оптичної локації, світлової сигналізації та ін.

ІМПУЛЬСНА ОБРО́БКА — обробка матеріалів напрямленим короткочасним (імпульсним) діянням механічної, електричної, електромагнітної, теплової або ін. енергії. Видами І. о. є: вибухова обробка (див. *Вибухове штампування*), *електрогідравлічна обробка, електроерозійна обробка, магнітно-імпульсна обробка*, імпульсна *лазерна обробка*. І. о. дає змогу надавати матеріалові необхідних форм або фізико-мех. властивостей. Див. також *Абразивно-імпульсна обробка*.

ІМПУЛЬСНА ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з одержанням (генеруванням), підсиленням, перетворенням, вимірюванням та використанням електричних *імпульсів* — одиночних (відео- і радіоімпульсів) або у певній послідовності (серіями). Імпульси такого виду одержують за допомогою релаксаційних (див. *Релаксація*) або ін. *генераторів* (напр., електричних машин, *мультивібраторів*). Джерелами і *підсилювачами* цих імпульсів є *імпульсні лампи* і *напівпровідникові прилади*, що діють в імпульсному режимі (електр. сигнали подаються не безперервно, а переривчасто). Щоб перетворювати амплітуду або полярність імпульсів, не змінюючи їхньої форми, застосовують трансформуючі кола, основу яких становлять імпульсні *трансформатори*. Тривалість імпульсу зменшують диференціюючими колами, що складаються з котушок *індуктивності*, електр. *конденсаторів* і *резисторів*. Для збільшення його тривалості використовують інтегруючі кола, у складі яких є конденсатори і резистори. До засобів І. т., що ними вимірюють параметри електр. імпульсів, належать *аналізатори спектра частот, аналізатори імпульсів, осцилографи, частотоміри* та ін. Тривалість імпульсу й відношення його періоду до тривалості становлять відповідно 0,01—1 с і 10 (в *автоматиці*), до 10^{-6} с і 10—100 (в *імпульсному радіозв'язку*), 10^{-3}—10^{-9} с і 100—10 000 (в *радіолокації*); потужність імпульсів досягає десятків мільйонів ват. Під час проходження імпульсів через електр. коло можуть виникати перехідні процеси, що зумовлюються переходом від одного режиму дії до іншого і супроводяться зміною напруги та сили струму. Явища, пов'язані з такими процесами, використовують в імпульсних пристроях. Однак у деяких з них вони призводять до *перенапруги* і стрибків струму. Засоби І. т. застосовують у телебаченні, імпульсній радіонавігації, радіолокації, радіозв'язку, в інформаційно-вимір. і обчисл. техніці та ін. Особливою галуззю є І. т. високих напруг і сильних струмів, засоби якої використовують у ядерній техніці, енергетиці, експериментальній фізиці тощо.

Літ.: Справочник по импульсной технике. К., 1971; Браммер Ю. А., Пащук И. Н. Импульсная техника. М., 1976

Г. І. Гладишев.

ІМПУЛЬСНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗО́К — зв'язок з передаванням повідомлень за допомогою несучих імпульсних (переривчастих) радіосигналів; вид *радіозв'язку*. Під час сеансу І. р. несучі (з високою частотою коливань) радіосигнали зазнають під впливом передаваних (з нижчою частотою коливань) сигналів (мови, музики тощо) належних змін — відбувається їхня *модуляція*: амплітудно-імпульсна (змінюється *амплітуда* несучих *імпульсів*), фазово-імпульсна (імпульси зміщуються за часом) або частотно-імпульсна (змінюється частота імпульсів). Крім того, користуються модуляцією кодово-імпульсною (з передаванням кодових комбінацій імпульсів) і дельта-імпульсною (з передаванням імпульсів, що відповідають знаку — негативному або позитивному — приросту передаваного сигналу). Системи І. р. відзначаються високою *перешкодостійкістю*, є основою *багатоканального зв'язку* з часовим ущільненням (див. *Лінії зв'язку ущільнення*). І. р. застосовують у телеметрії, телеуправлінні (див. *Телемеханіка*) тощо.

В. К. Стєклов.

ІМПУЛЬСНИЙ РЕА́КТОР — *ядерний реактор*, в якому ланцюгова *ядерна реакція* поділу відбувається короткочасними імпульсами (спалахами). Імпульсний режим дії реактора забезпечується швидким короткочасним введенням в *активну зону* надлишкової кількості *ядерного пального* або видаленням з неї стрижнів — вбирачів нейтронів. Гасіння імпульсів зумовлюється самозгасанням ядерної реакції (в результаті підви-

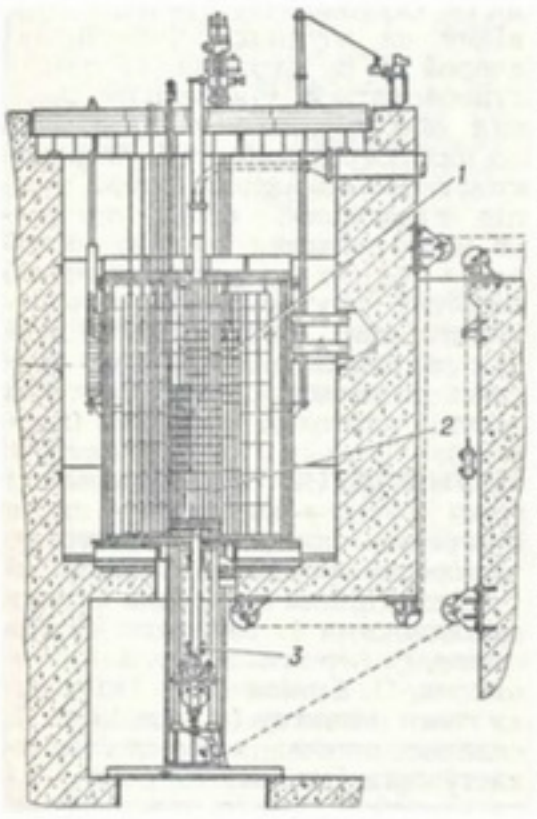

Гомогенний імпульсний реактор:
1 — нерухома частина активної зони;
2 — рухома частина активної зони;
3 — механізм переміщення рухомої частини активної зони.

щення т-ри в активній зоні) чи введенням стрижнів — вбирачів нейтронів. В СРСР діє імпульсний уран-графітовий *гомогенний реактор* (мал.), в якому пусковим елементом, що викликає нейтронний імпульс, є рухома центр. частина активної зони. Часто імпульсними наз. пульсуючі ядерні реактори з періодичними високочастотними пульсаціями ланцюгової реакції. Перший такий реактор (типу ІШР — імпульсний швидкий реактор) став до ладу 1960 в м. Дубні (СРСР). За допомогою І. р. генерують потоки нейтронів і гамма-променів для фізичних експериментів, випробовують матеріали для ядерних реакторів тощо. *В. Б. Климентов.*

ІМУНІЗА́ЦІЯ (від лат. immunis — вільний, звільнений від чогось) — метод створення штучного *імунітету*. Запроваджується гол. чин. для профілактики інфекційних захворювань. Розрізняють І. а к т и в н у, що її здійснюють введенням в організм *вакцин*, і п а с и в н у, коли застосовують препарати, що містять готові *антитіла (сироватки імунні* та *гамма-глобуліни)*.

ІМУНІТЕ́Т (від лат. immunitas — звільненість) — прояв спрямованих на збереження сталості внутрішнього середовища захисних реакцій організму на генетично чужорідні речовини — *антигени*. Якщо антигенами є мікроорганізми або токсини, розвивається інфекційний вірусний або антитоксичний І.; при пересаджуванні чужорідних клітин, тканин і органів (див. *Трансплантація*) — трансплантаційний І.; у відповідь на виникнення пухлини — протипухлинний І. і т. д. Найчастіше поняття «імунітет» означає несприйнятливість до інфекційних хвороб. Розрізняють І. п р и р о д н и й, зумовлений природженими біол. особливостями, властивими організму людини і тварин, та н а б у т и й, який виникає як наслідок антигенного діяння. Останній може бути а к т и в н и м, тобто таким, що розвинувся після захворювання або *вакцинації*, коли організм сам виробляє *антитіла*, та п а с и в н и м — після введення препаратів, що містять готові антитіла (*сироватки імунні*, плазма крові, *гамма-глобуліни* та ін.). Активний І. розвивається повільно, проте зберігається довго, іноді все життя. Пасивний І. виникає відразу після введення препаратів і швидко зникає. Здійснює І. імунна система організму, що являє собою сукупність лімфоїдних органів (тимус, селезінка, кістковий мозок, лімфатичні вузли та ін.) та імунокомпетентних клітин (І-, В-, О-лімфоцити), які здатні розпізнавати чужорідні речовини і формувати специфічну імунну відповідь. Імунна відповідь включає клітинні реакції і продукцію антитіл — різних *імуноглобулінів*. Сенсибілізовані клітини (див. *Сенсибілізація*) і антитіла здійснюють імунні реакції, спрямовані на нейтралізацію і видалення антигена. В механізмах І. беруть участь і ін. клітини: макрофаги, що відповідають за *фагоцитоз*, *лейкоцити* (нейтрофіли, еозинофіли), система *комплементу*, *лізоцим* та ін. фактори. Механізм виникнення І. пояснює клонально-селекційна теорія (Ф. *Бернет*, 1964). Відповідно до цієї теорії в організмі людини і тварин передіснують *клони* клітин, здатних реагувати з усіма можливими антигенами. Залежно від виду і дози антигенів активується відповідний їм клон лімфоцитів, що зумовлює утворення специфічних антитіл і сенсибілізованих клітин. Ступінь імунітету визначають різними клітинними і *серологічними реакціями*. Див. також *Імунологія*.

Літ.: Вершигора А. Е. Основы иммунологии. К., 1975; Петров Р. В. Иммунология и иммуногенетика. М., 1976 *К. Ф. Чернушенко.*

ІМУНІТЕ́Т ДЕРЖА́ВИ від іноземної юрисдикції — непідсудність держави та її органів суду іншої держави. І. д. випливає з засад держ. *суверенітету*, за яким до д-ви не можуть бути застосовані примусові заходи. Так, іноз. д-ва, без її явно вираженої згоди, не може бути притягнена до суду як відповідач, її не можна примусити забезпечити *позови* або виконати *судові рішення*, на її *майно* не можна накладати стягнення. І. д. є загальновизнаною нормою *міжнародного права*. Радянський Союз по відношенню до всіх іноз. д-в послідовно дотримується принципу І. д., який закріплено в ст. 61 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік*. *В. І. Євінтов.*

ІМУНІТЕ́Т РОСЛИ́Н — несприйнятливість рослин до хвороб і шкідників та продуктів їхньої життєдіяльності. Основоположником вчення про І. р. є М. І. *Вавилов*, який поклав початок вивченню його генетичної природи. Розрізняють природний (природжений, генетично зумовлений) імунітет і набутий, або штучний. П р и р о д н и й І. р. виникає й закріплюється в процесі еволюційного (див. *Еволюція* в біології) розвитку рослин. Його поділяють на пасивний і активний. П а с и в н и й І. р. не є специфічним і цілком залежить від анатомо-морфологічних, деяких функціональних, фізіол., біохім. та хім. особливостей рослин. А к т и в н и й І. р. характеризується посиленою реакцією рослинного організму на збудника хвороби або на шкідника (активізація ферментної діяльності, утворення захисних *некрозів* тощо) і виявляється в пригніченні або припиненні їхнього розвитку, а інколи і в повному *лізисі* (розчиненні) їх. Виявлення рослин з природним імунітетом і використання їх у *селекції* з метою створення стійких до хвороб і шкідників сортів культур. рослин має велике практичне значення. Н а б у т и й І. р. виникає після перенесення рослиною хвороби або внаслідок введення в рослину ослабленої чи вбитої культури збудника, а також при застосуванні *антибіотиків* або *інгібіторів росту*, що затримують розвиток або інактивують збудників хвороб.

Літ.: Вавилов Н. И. Избранные труды, т. 4. Проблемы иммунитета культурных растений. М.—Л., 1964; Страхов Т. Д. О механизме физиологического иммунитета растений к инфекционным заболеваниям. Х., 1959; Горленко М. В. Краткий курс иммунитета растений к инфекционным болезням. М., 1973. *В. Ф. Пересипкін.*

ІМУНОГЕНЕ́ТИКА (від *імунітет* і *генетика*) — наука, що вивчає закономірності успадковування й мінливості факторів, які становлять основу імунітету і регулюють імунну відповідь організму, з одного боку, та з'ясовує його генетичні механізми за допомогою імунологічних методів — з другого. І. зародилася на поч. 20 ст. у зв'язку з відкриттям і дослідженнями *груп крові* тварин і людини, а також з працями, які показали, що ступінь чутливості різних видів організмів і окремих індивідуумів до дії *токсинів* або сприйнятливості їх до інфекцій — спадкова ознака. І.— біол. наука, що лежить на стику *імунології*, *генетики*, *молекулярної біології* й *біохімії*, методи яких вона поєднує. Її прогрес особливо пов'язаний з відкриттям *генів*, що кодують (див. *Генетичний код*) синтез *антигенів* тканинної сумісності, та генів, що регулюють імунну відповідь. Продукти діяльності генів тканинної сумісності являють собою унікальну мозаїку на поверхні клітин тваринного організму, відмінності в якій і є причиною *несумісності імунологічної* при пересадці ор-

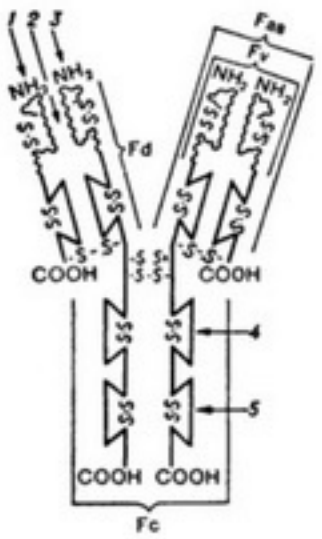

Молекула **імуноглобуліну** G (IgG) людини (схема): Fd, Fab, Fv, Fc — ділянки молекули з різними біологічними властивостями; *1* — легкий ланцюг; *2* — активний центр антитіла — зв'язування з антигеном; *3* — важкий ланцюг; *4* — зв'язування з комплементом; *5* — зв'язування з моноцитом.

ганів і тканин, а також при переливанні крові. Тому добір імунологічно найменш відмінних *донорів* і *реципієнтів* є запорукою успішної *трансплантації*. В результаті дослідження генів гол. системи тканинної сумісності встановлено, що чутливість людини до багатьох хвороб (множинного склерозу, ревматичного артриту, діабету дитячого віку, анкілозуючого спондиліту, глистяних інвазій тощо) залежить від певних *алелів* цих генів. До деяких антигенів поверхневої мембрани клітини (див. *Мембрани біологічні*) вибірково можуть прикріплюватися *віруси* (у т. ч. онкогенні), внаслідок чого ці антигени визначають сприйнятливість організму до вірусної інфекції. Поряд з генами антигенів тканинної сумісності гол. її система містить домінантні (див. *Домінантність*) гени Ir, що регулюють імунну відповідь. Крім дослідження генів і продуктів їхньої діяльності, що становлять «мішень чужого» для імунокомпетентних клітин, І. вивчає механізми імунного пізнавання «чужого». До структур, що розпізнають «чуже», належать імуноглобулінові *рецептори* на поверхні *лімфоцитів* В та їхні аналоги на лімфоцитах Т. Структурні гени *імуноглобулінів* представлені трьома групами генів V і С. Одна з них кодує синтез важких поліпептидних ланцюгів, друга — легких κ, третя — легких λ. Синтез кожного поліпептидного ланцюга імуноглобуліну закодований принаймні двома генами: V, що визначає специфічність *антитіла*, і С, який визначає його клас, підклас або тип.

Об'єктами І. є також різні фактори взаємодії імунокомпетентних клітин при формуванні імунної відповіді, а також успадковувані ураження імунної системи. Результати досліджень в галузі І. мають велике значення для трансплантології, трансфузіології, імуногематології, клінічної І., племінної справи тощо.

Літ.: Незлин Р. С. Строение и биосинтез антител. М., 1972; Петров Р. В. Иммунология и иммувогенетика. М., 1976; Введение в иммуногенетику. Пер. с англ. М., 1975; Immunogenetics and immunodeficiency. London, 1975; Генетический контроль иммунного ответа. Пер. с англ. М., 1977.

С. В. Комісаренко.

ІМУНОГЛОБУЛІ́НИ (Ig) — група глобулярних білків хребетних тварин і людини, яким властива активність *антитіл*. Молекула І. складається з двох однакових, т. з. легких, і двох однакових, т. з. важких, поліпептидних (див. *Пептиди*) ланцюгів, зв'язаних між собою гол. чин. дисульфідними (—S—S—) зв'язками. Така основна чотириланцюгова структура І. може повторюватись, утворюючи димери (IgA) або пентамери (IgM). Кожний поліпептидний ланцюг (легкий і важкий) має дві ділянки — константну (COOH-кінцеву), амінокислотна послідовність якої дуже схожа у різних І., і варіабельну (NH_2-кінцеву) — різну у різних І. Специфічність І. визначається просторовою структурою їх активного центра, що утворений варіабельною ділянкою одного легкого і одного важкого ланцюга. Їх ін. біол. властивості (перенесення через плаценту, потрапляння в секрети, фіксація на тканинах, активація системи *комплементу* або виділення біологічно активних речовин) визначені структурою константної ділянки молекули. Відповідно до структурних і антигенних відмінностей константних ділянок важкі ланцюги поділяють на п'ять класів: γ, μ, α, δ, ε, що утворюють відповідно п'ять класів І.— IgG, IgM, IgA, IgD, IgE. Легкі ланцюги бувають двох типів: κ і λ, кожний з яких може входити до складу молекули будь-якого класу. І. синтезуються лімфатичними клітинами і знаходяться гол. чин. у крові, в малих кількостях — у слині, жовчі, спинномозковій рідині, сечі, різних секретах та ін. тканинних рідинах. На поверхні лімфоцитів І. функціонують як специфічні рецептори впізнавання відповідних антигенів. Збагачені певними антитілами фракції І. використовують у медицині для лікування деяких інфекційних хвороб (напр., протикоровий І., протистафілококовий І.).

Літ.: Вершигора А. Е. Основы иммунологии. К., 1975; Петров Р. В. Иммунология и иммуногенетика. М., 1976.

С. В. Комісаренко.

ІМУНОДЕПРЕСА́НТИ (від *імунітет* і лат. deprimo — знижую, пригнічую) — речовини, що гальмують або повністю пригнічують утворення імунітету в організмі. Механізм дії І. проявляється у блокуванні ключових етапів біосинтезу нуклеїнових кислот і білка, що призводить до зниження та втрати функціональної активності імунокомпетентних клітин або повної їх інактивації. І. можуть бути гормони (*кортикостероїди*); протипухлинні цитотоксичні препарати: антиметаболіти пуринового і піримідинового синтезу (імуран, метотрексат, 6-меркаптопурин, 5-фторурацил тощо), алкілюючі агенти (циклофосфамід, тіофосфамід, мілеран та ін.), антибіотики (актиноміцини С і Д, мітоміцин С тощо), ферменти (L-аспарагіназа); значні дози *антилімфоцитарної сироватки* і антитимоцитарної сироватки та *глобулінів*, одержаних з них. Менш активні І.— *інгібітори* клітинного дихання (йодацетат, ціанід тощо). Найефективніше поєднувати І. з різним механізмом дії. І. застосовують при *трансплантації* органів і тканин, лікуванні *автоімунних захворювань* і *алергічних хвороб*.

Ю. О. Уманський.

ІМУНОДЕПРЕСІ́ЙНА ТЕРАПІ́Я — *терапія*, спрямована на пригнічення імунологічної реактивності організму (див. *Імунітет*). Застосовується для пригнічення трансплантаційного імунітету, що виникає при пересаджуванні органів і тканин (див. *Трансплантація*) при алергічних і автоімунних захворюваннях. Для І. т. застосовують *стероїди* (кортизон, кортикостерон, преднізолон тощо), *антиметаболіти* пуринового, піримідинового і білкового синтезу (імуран, 6-тіогуанін, 5-фторурацил, метотрексат тощо), алкілюючі речовини (похідні іприту, циклофосфамід, мілеран тощо) та *антилімфоцитарні сироватки*. Більшості цих препаратів властиві широкий профіль та неспецифічний механізм дії. В поєднанні з хім. депресорами може успішно застосовуватись рентгенівське опромінювання.

Ю. А. Гриневич.

ІМУНОДІАГНО́СТИКА (від *імунітет* і *діагностика*) — розпізнавання хвороб за допомогою методів, в основі яких лежить специфічність імунологічної реакції організму на збудників інфекційних хвороб чи на *алергени*. Ці реакції супроводяться утворенням *антитіл* або підвищеною чутливістю до них. Серед методів І. розрізняють: *серодіагностику* (напр., реакція *аглютинації*); шкірні проби — на місці введення в шкіру (у тварин в око) малих доз відповідного алергену спостерігається почервоніння (напр., туберкулінова проба); клітинні реакції, при яких спостерігаються специфічні зміни реакції клітин на *антигени* (алергени).

І. М. Моргунов.

ІМУНОЛО́ГІЯ (від *імунітет* і грец. λόγος — вчення) — наука про реакції організму на генетично чужорідні речовини інфекційної і неінфекційної природи. Основоположниками І. вважають Л. *Пастера*, Е. Берінга, Е. Ру, І. І. *Мечникова*, П. *Ерліха* та ін. На початку свого розвитку (кінець 19 ст.) І. склалась як вчення про способи захисту організму від мікробів і була частиною вчення про *інфекції*. В дальшому було встановлено (Ж. Борде, М. М. Чистович, І. І. Мечников та ін.), що імунологічні реакції виникають під впливом і неінфекційних агентів. Так було відкрито *групи крові* (1900), що різнилися антигенним (див. *Антигени*) складом *еритроцитів* (К. *Ландштейнер*). З 1945 почала розвиватися нова галузь І.— трансплантаційна І. (П. Медавар), що вивчає реакції організму при пересадці органів і тканин (див. *Трансплантація*). Протягом 2 останніх десятиліть у галузі І. досягнуто великих успіхів: створено клонально-селекційну теорію імунітету (Ф. Бернет, 1964); встановлено існування імунної системи, яка включає центр. і периферичні органи імунітету та різні класи лімфоцитів; розроблені методи їх кількісної і функціональної характеристики, розшифровано структуру і функцію 5 класів *імуноглобулінів*. Виявлено первинні і вторинні порушення імунітету; сформульовано основні закономірності клітинної взаємодії при формуванні імунної відповіді; відкрито лейкоцитарні антигени, визначено їх роль у трансплантаційному імунітеті та розподілення їх у окремих індивідуумів; встановлено існування імунологічної *толерантності*. Відбувся розподіл І. на 2 напрями — інфекційну і неінфекційну І. Всередині них виділилися такі розділи, як трансплантаційна І., *імунохімія*, імуноморфологія, *імуногенетика*, *алергологія* та ін. Розвиток космічних досліджень привів до створення космічної І. Розрізняють також теоретичну І., що вивчає загальні

питання розвитку імунних реакцій на різні антигени, та прикладну, або клінічну, І., яка використовує досягнення теоретичних досліджень для діагностики, лікування і профілактики як інфекційних, так і неінфекційних захворювань. Значний внесок у розвиток І. в нашій країні зробили Л. О. *Зільбер*, П. Ф. Здродовський, Р. В. Петров, Л. М. Фонталін, П. М. Косяков, В. І. Говалло, Р. М. Хаїтов, О. Я. Фріденштейн, І. Л. Чертков, зокрема на Україні — О. О. *Богомолець*, М. М. *Сиротинін*, Р. Є. *Кавецький*, І. М. Моргунов, Г. М. Бутенко, О. Е. Вершигора та ін.

Літ.: Зильбер Л. А. Основы иммунологии. М., 1958; Петров Р. В. Иммунология и иммуногенетика. М., 1976; Чернушенко Е. Ф., Когосова Л. С. Иммувологические исследования в клинике. К., 1978.

К. Ф. Чернушенко.

ІМУНОПАТОЛО́ГІЯ (від *імунітет* і *патологія*) — розділ *імунології*, який вивчає патологічні процеси в організмі людини і тварин, що виникають при порушенні імунних механізмів. Розрізняють процеси природжені і набуті. Природжені (первинні імунодефіцити) бувають при недорозвитку центр. органа імунітету — тимуса, що призводить до недостатності клітинних захисних реакцій, відсутності або зниження продукції *антитіл*, порушення систем *фагоцитозу* або *комплементу*. Набуті виникають внаслідок ушкоджуючої дії хім., фіз., інфекційних та ін. факторів на імунну систему організму. За цих умов спостерігається недостатнє формування імунної відповіді організму (вторинні імунодефіцити) або порушення імунної *толерантності* до власних тканин. Найчастішим проявом патологіч. процесу є розвиток **автоімунізації** (див. також *Імунізація*), зумовленої появою антитіл і сенсибілізованих (див. *Сенсибілізація*) *лімфоцитів*, які реагують з антигенами власного організму. Автоімунізація є основною причиною *автоімунних захворювань* і може ускладнювати перебіг ін. хвороб.

К. Ф. Чернушенко.

ІМУНОПРОФІЛА́КТИКА (від *імунітет* і *профілактика*) — запобігання інфекційним захворюванням шляхом створення специфічної несприйнятливості до них організму введенням імунологічних препаратів — *вакцин*, *сироваток імунних*, *гамма-глобулінів* та ін. (див. *Вакцинація*, *Імунізація*). І.— важливий засіб профілактики масових інфекцій (віспа, дифтерія, поліомієліт тощо), яким не вдається запобігти ін. заходами.

ІМУНОСТИМУЛЯ́ТОРИ (від *імунітет* і лат. stimulator — спонукач) — речовини, що підсилюють утворення імунітету в організмі. Механізм дії І. пов'язаний з активацією обміну речовин в імунокомпетентних клітинах, підсиленням їх функції і підвищенням опірності організму до патологічних процесів. І. можуть бути малі дози антиретикулярної, антилімфоцитарної, антитимоцитарної цитотоксичних сироваток (див. *Сироватки імунні*), коринебактерії і вакцина проти віспи, ендотоксини, ліпосахаридні фракції паличок черевного тифу, коклюшу, полісахариди дріжджів (зимозан), мікробів (продигіозан), рослин (лентинан), *інтерферон* та ін. І. застосовують для лікування хвороб, що протікають з імунодепресією.

Ю. О. Уманський.

ІМУНОТЕРАПІ́Я (від *імунітет* і *терапія*) — лікування інфекційних хвороб біопрепаратами, що підвищують імунітет до збудника інфекції або до його *токсинів*. До методів І. відносять *серотерапію*, до якої вдаються при гострих інфекційних хворобах (дифтерія, сибірка, чума, ботулізм тощо) якнайраніше від початку їх розвитку; вакцинотерапію (лікування *вакциною* із збудника хвороби, що стимулює створення імунітету організмом хворого), яку застосовують при затяжному перебігу хвороби (бруцельоз, фурункульоз тощо). Окремі види вакцинотерапії — лікування автовакциною (вакцина із збудника, виділеного від самого хворого) та *анатоксином* (анатоксинотерапія).

І. М. Моргунов.

ІМУНОХІ́МІЯ — розділ *імунології*, що вивчає молекулярні основи імунологічних явищ за допомогою фізико-хім. та біохім. методів дослідження. Найбільші успіхи в галузі І. пов'язані з вивченням структури *імуноглобулінів (антитіл)*, *антигенів*, реакцій антитіл з антигенами. І. досліджує також структуру поверхневих мембран імунокомпетентних клітин, фактори взаємодії цих клітин в імунній відповіді, послідовності та механізми реакцій, що приводять до спеціалізації або розмноження *лімфоцитів*. Імунохім. методи аналізу, які базуються на взаємодії антитіл (як правило, мічених ізотопами, ферментами тощо) з відповідними антигенами і яким властива висока специфічність і чутливість, широко використовуються в біології, медицині та сільс. господарстві.

С. В. Комісаренко.

ІМХОТЕ́П (жив бл. 28 ст. до н. е. у Мемфісі) — давньоєгипетський архітектор, верховний сановник, начальник усіх будівельних робіт при фараоні Джосері. Спорудив ступінчасту піраміду та заупокійний храм фараона Джосера в Саккарі (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Єгипет* Стародавній, с. 96—97).

ІМШЕНЕ́ЦЬКИЙ Василь Григорович [4 (16).I 1832, Іжевськ — 24.V (5.VI) 1892, Москва] — російський математик і механік, акад. Петерб. АН (з 1881). Закінчив (1853) Казан. ун-т. Працював у Казан. (1868—71) та Харків. (1872—82) ун-тах. З 1884 викладав на Вищих жіночих курсах у Петербурзі, а згодом — у Петерб. технологічному ін-ті. Праці в галузі диференціальних рівн. з частинними похідними (зокрема, створив простий і ефективний спосіб розв'язування таких рівн. першого порядку), аналітичної механіки та теорії функцій. І.— один із засновників Харків. (1879) і Петерб. (1891) матем. товариств.

ІМШЕНЕ́ЦЬКИЙ Олександр Олександрович [н. 26.XII 1904 (8.I 1905), Київ] — рад. мікробіолог, акад. АН СРСР (з 1962), Герой Соціалістич. Праці (1975). Закінчив Воронезький ун-т (1926). З 1930 — співробітник Ін-ту мікробіології АН СРСР, з 1949 — його директор. Праці з питань морфології, *мінливості* та фізіології мікроорганізмів, їхньої ролі в *кругообігу речовин* на Землі тощо. І. встановив відмінність ядерного апарата бактерій від клітинних ядер вищих організмів. Автор праць з космічної біології. І. присуджено медаль Л. Пастера (1955). Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

В. Г. Імшенецький.

О. О. Імшенецький.

ІМ'Я — 1) В логіці — *знак*, розуміння якого дозволяє виділити один єдиний об'єкт, позначений (названий) даним І. В природній мові розрізняють заг. і власні імена; в формалізованих мовах (штучні мови, всі вирази яких є формулами) аналогом перших є змінні, других — сталі (константи) величини. Синонімія власних імен знаходить у логіці вираз у правилі заміни рівнооб'ємних імен: якщо об'єкт, про який говориться в реченні, має кілька І., то речення не змінює свого значення при заміні одного імені іншим. При цьому в логіці об'єкт може бути абстрактним, напр., числом, істиною, смислом речення і т. д., а також неіснуючим об'єктом, а це створює значні труднощі для формальної теорії І. Поряд з І., які закріплюються за об'єктами довільно, в логіці розглядають І.-описи (дескрипції), в структурі яких відображено спосіб визначення об'єкта (напр., «51» — «те число, яке є п'ять десятків і одиниця»). І. властивості — це І. класу об'єктів, що мають цю властивість; аналогічно для І. відношень (напр., відношення «>» є І. пари класів тих x і y, для яких вірно «$x > y$»). 2) В праві — ім'я, прізвище, по батькові людини. Право на І. належить до цивільних прав громадян. З І. пов'язано ряд правовідносин, зокрема в *авторському праві*, *сімейному праві*, при *спадкуванні* тощо. За рад. правом (в УРСР — ст. 63 КпШС УРСР) І. дитини визначається за згодою батьків; при відсутності такої згоди спір вирішується органами *опіки* і *піклування*. Зміна І. громадянами СРСР проводиться відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.III 1971 «Про порядок зміни громадянами СРСР прізвищ, імен і по батькові» та відповідного Положення, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 20.VIII 1971. 3) В мовознавстві — спільна назва для *іменника*, *прикметника*, *числівника*, іноді й *займенника*, яким властиві граматичні категорії відмінка й роду. І. протиставляють ін. повнозначним частинам мови — здебільшого *дієслову* й *прислівнику* (деякі вчені відносять прислівник до І.). Чітке розмежування І. й дієслова характерне для більшості індоєвропейських та деяких ін. мов.

М. В. Попович (І. в логіці), *М. М. Пилинський* (І. в мовознавстві).

С. Й. Інашвілі.

ІНАВГУРА́ЦІЯ, інаугурація (лат. inauguratio — початок, посвячення в сан) — у буржуазних державах урочиста церемонія введення на посаду *глави держави* або посвячення у вищий духовний сан.

ІНАДАПТА́ЦІЯ (від лат. in — проти та *адаптація*) — непристосованість окремих груп організмів до змінених конкретних умов існування. Для інадаптивних форм характерна наявність таких пристосувань, виниклих в процесі *еволюції*, які виявляються недосконалими й пізніше зумовлюють вимирання їх (див. *Вимирання організмів*). Прикладами І. є недосконалі зміни в скелеті кінцівок, зокрема в суглобах, багатьох копитних, що виникли при зміні способу їх пересування. Термін «інадаптація» запровадив (1873) рос. палеонтолог В. О. *Ковалевський*, який за скелетами кінцівок поділяв викопних копитних на адаптивні (пристосовані) та інадаптивні (непристосовані) типи. Типи організмів з інадаптивними ознаками з'являлися раніше, ніж з адаптивними, але з часом останні їх витісняли. Напр., сумчасті ссавці, які набули великого поширення в крейдовому періоді, в палеогені і пізніше були витіснені скрізь (крім Австралії та Америки) досконаліше організованою групою плацентарних ссавців.

Н. Л. Корнівець.

ІНАРІ — озеро на Пн. Фінляндії. Розташоване на вис. 114 м над р. м. Пл. майже 1050 км², глиб. до 60 м. Багато островів (бл. 3000). Замерзає в листопаді, скресає у березні. Рікою Патсйокі сполучається з Баренцовим морем.

ІНАШВІ́ЛІ Сандро (Олександр) Йович [11 (23).VIII 1887, Тбілісі — 4.VI 1958, там же] — грузинський рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1946. Один із засновників груз. оперно-вокальної школи. В 1916 закінчив Тбіліське муз. уч-ще. З 1916 — соліст оперного театру (тепер Груз. театр опери та балету ім. З. Паліашвілі). З 1928 викладав у Тбіліській консерваторії (з 1942 — професор). Партії: Мурман, Кіазо («Абесалом і Етері», «Даїсі» З. Паліашвілі). Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ескамільо («Кармен» Бізе). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ІНБЕР Віра Михайлівна [28.VI (10.VII) 1890, Одеса — 11.XI 1972, Москва] — рос. рад. письменниця. Чл. КПРС з 1943. Друкуватися почала 1910. У зб. «Ціль і шлях» (1925), «Синові, якого немає» (1927), «Вповголоса» (1932) порушено теми рад. дійсності. Автор зб. віршів «Душа Ленінграда» (1942), ленінградського щоденника «Майже три роки» (1945) та поеми «Пулковський меридіан» (1943; останні дві книги удостоєні Держ. премії СРСР, 1946) — про дні блокади Ленінграда. Зб. віршів «Квітень» (1960) — на ленінську тему. Присвятила вірш Т. Шевченкові, перекладала його твори, а також твори укр. рад. поетів. Нагороджена трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1965—66; Избранная проза. М., 1971; Укр. перекл.— Майже три роки. К., 1948; Пулковський меридіан. В кн.: Російська радянська поезія. К., 1950; Трамвай іде на фронт. В кн.: Сузір'я. в. 9. К., 1975.

Ю. І. Корзов.

ІНБРИ́ДИНГ (англ. inbreeding, від in — в, всередині та breeding — розведення), інцухт — схрещування близькоспоріднених форм у межах однієї *популяції* організмів. У самозапильних рослин (пшениця, горох та ін.) та тварин, яким властиве *самозапліднення* (гідри, плоскі черви, деякі кільчасті черви, молюски), І.— нормальне явище. У перехреснозапильних рослин і в тварин з перехресним *заплідненням* при І. може виявитися дія шкідливих рецесивних *генів* (див. *Рецесивність*), які переходять у гомозиготний стан (див. *Гомозиготність*) і призводять до часткової або повної загибелі інбредних організмів, виникнення у них виродливостей, зниження продуктивності або життєздатності. Дія цих генів найсильніше виявляється у перших поколіннях, потім знижується і нарешті стабілізується на певному рівні. В ряді випадків схрещування інбредних ліній (див. *Лінія* в генетиці) спричинює *гетерозис* у першому гібридному поколінні, що широко використовується у рослинництві (напр., при вирощуванні кукурудзи) і в тваринництві (при поглибленій плем. роботі, виведенні нових порід тварин, використовуючи І., було виведено, зокрема, *українську степову білу породу свиней*).

ІНВАЗІ́ЙНІ ХВОРО́БИ — захворювання людини, тварин та рослин, зумовлені паразитуванням у їхньому організмі найпростіших, червів, кліщів і деяких інших членистоногих. Деякі *паразити* здатні спричинювати І. х. лише на певній стадії свого розвитку, інші проходять всі стадії *життєвого циклу* в тілі одного хазяїна (людини, спричинюючи антропонози, тварини — *зоонози*). В організм хазяїна паразити можуть проникати активно (через ушкоджену шкіру тощо) або пасивно (з їжею, водою тощо). У людини спостерігаються такі І. х.: *гельмінтози*, протозоози (збудники — паразитичні найпростіші; напр., *амебіаз*), акарози (збудники — паразитичні кліщі: *короста*), ентомози (збудники — паразитичні комахи: вошивість). Найпоширеніші І. х.— *аскаридоз*, *малярія*, *токсоплазмоз*, *трихомоноз*, *ентеробіоз* та ін.

До І. х. тварин належать гельмінтози (*акантоцефальози, нематодози, трематодози, цестодози*), протозоози (*піроплазмідози, бабезіоз, кокцидіоз*), арахнози (короста, демодекоз), ентомози (*оводові хвороби*) та ін. І. х. знижують продуктивність тварин і нерідко призводять до загибелі їх, чим завдають значної шкоди тваринництву. Деякі І. х. (*трихінельоз, цистицеркоз*) небезпечні для людини; м'ясо від уражених цими хворобами тварин забороняється для вживання і утилізується. Заходи боротьби залежать від біології збудника. Застосовують різні ліки, *дегельмінтизацію*, *дезинсекцію*, протикліщові засоби та ін. Серед І. х. рослин найпоширеніші хвороби, які спричинюють *галова нематода* і *бурякова нематода* (див. *Нематодні хвороби рослин*).

ІНВА́ЗІЯ (лат. invasio — напад, вторгнення) — зараження організму людини, тварин або рослин паразитами тваринної природи, які спричинюють *інвазійні хвороби*.

ІНВАЛІ́ДНІСТЬ (від лат. invalidus — безсилий, немічний) — постійна або тривала втрата *працездатності*, яка виникла внаслідок поранення, контузії, захворювання, анатомічного дефекту тощо. В СРСР І. встановлюється у тих випадках, коли наявні прояви захворювання та викликані ними функціональні розлади організму перешкоджають виконанню професійної роботи і, незважаючи на проведене лікування, набули сталого характеру. Групи І. визначаються *лікарсько-трудовими експертними комісіями* (ЛТЕК) за інструкцією, затвердженою М-вом охорони здоров'я СРСР і ВЦРПС 1—2.VIII 1956. Розрізняють три групи І.: перша встановлюється при таких порушеннях функцій організму, внаслідок яких інвалід не може сам себе обслуговувати і потребує постійного стороннього догляду, допомоги або нагляду другої — коли в людини функціональні порушення викликали повну постійну чи тривалу непрацездатність, але не призвели до необхідності постійного стороннього догляду, або у неї такий стан, що ті або інші види праці можуть бути доступні тільки в спеціально створених умовах; третя група встановлюється при значному зниженні працездатності внаслідок зумовленого хронічними захворюваннями або анатомічними дефектами порушення функцій організму. ЛТЕК встановлює також причини, які викликали І. (проф. захворювання, трудове каліцтво, захворювання, пов'язане з перебуванням на фронті, тощо). І. встановлюється на визначений строк або безстроково. Від встановленої групи і причини І. залежить як розмір *пенсії*, так і надання певних *пільг*. Інваліди Великої Вітчизн. війни і особи, прирівняні до них, забезпечуються пенсіями у підвищених розмірах, їм надається ряд пільг (переваги при одержанні житл. площі, право безплатного проїзду тощо). Такий порядок передбачено, зокрема, Законом про держ. пенсії 1956; постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: про додаткові пільги для інвалідів Вітчизн. війни та сімей загиблих військовослужбовців (18.IV 1975); про додаткові заходи по дальшому поліпшенню матеріально-побутових умов учасників Великої Вітчизн. війни (10.XI 1978). ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 23.V 1979 прийняли постанову «Про покращення матеріальної забезпеченості інвалідів з дитинства», яка визначила, що з 1.I 1980 збільшується розмір грошової допомоги залежно від групи І. особам, що досягли 16 років, та одночасно запроваджу-

ється щомісячна виплата допомоги особам до 16 років.

І. С. Александров.

ІНВАРІА́НТИ [від лат. invarians (invariantis) — незмінний] — числа, вирази тощо, які пов'язані з деяким математичним об'єктом і не змінюються при його певних перетвореннях. Так, у прямокутній декартовій системі координат положення точки A визначається її координатами x і y, а кривої 2-го порядку — рівнянням

$$ax^2 + 2bxy + cy^2 + 2dx + \\ +2ey + f = 0.$$

Повернувши систему координат навколо її початку, дістанемо нові координати x' і y' точки A і нові коеф. a', b',... рівн., але вирази $x^2 + y^2$ і $ac - b^2$ не зміняться, і тому вони є І. при повороті координатних осей. Коли взагалі фігуру F визначено в системі відліку M числами $x_1, x_2, \ldots x_n$, що переходять в $x_1', x_2', \ldots x_n'$ при перетворенні G системи M, то ці числа характеризують як фігуру F, так і її відношення до системи M. Якщо при цьому $f(x_1, x_2, \ldots x_n) = f(x_1', x_2', \ldots x_n')$, то величина $f(x_1, x_2, \ldots x_n)$ наз. І. при перетворенні G. В геометрії важливу роль відіграють І. груп геом. перетворень. Див. також *Інваріантність*.

Літ.: Гуревич Г. Б. Основы теории алгебраических инвариантов. М.—Л., 1948; Погорелов А. В. Аналитическая геометрия. М., 1968.

ІНВАРІА́НТНІСТЬ — незалежність, незмінність об'єкта (напр., фіз. чи геом. величини, рівняння в теор. фізиці, квантово-мех. оператора тощо) відносно певних перетворень або від фізичних умов (див., зокрема, *Інваріанти*). Величини, які залишаються незмінними відносно *Лоренца перетворень*, наз. лоренц-інваріантними. Прикладом такої величини є т. з. чотиривимірний інтервал (див. *Відносності теорія*). Важливість поняття І. зумовлена тим, що за його допомогою можна виділити величини, які не залежать від вибору системи координат. Ці величини можуть характеризувати внутр. властивості досліджуваного об'єкта. З І. рівнянь руху фіз. систем відносно тих чи ін. перетворень пов'язані *збереження закони*.

ІНВЕКТИ́ВА (від лат. invectivus — викривальний, різкий) — гострий виступ проти якого-небудь явища або особи. Прикладом І. в худож. л-рі можуть бути полемічні твори І. Вишенського, вірші «Смерть поета» М. Лермонтова, «Відповідь землякам» В. Сосюри. «Огнистою інвективою» назвав Франко поему Т. Шевченка «Кавказ», спрямовану проти самодержавства і кріпосного гніту.

ІНВЕНТАРИЗА́ЦІЯ (від лат. inventarium — опис майна) — облік і перевірка в натурі наявності й стану матеріальних цінностей *(основних фондів* і *оборотних фондів)*, коштів на підприємствах, в установах, організаціях, лишків коштів на рахунку в банку та контроль за правильністю розрахунків щодо них. І. в СРСР — один з найважливіших способів контролю за збереженням соціалістичної власності, за якісним станом сировини, матеріалів, готових виробів і товарів, за правильністю ведення складського г-ва і поточного обліку, за зміцненням фінанс.-розрахункової дисципліни тощо. І. обов'язкова для всіх держ., кооп. і громад. підприємств, орг-цій та установ. Розрізняють І. повну й часткову, планову й несподівану. Порядок проведення І. визначають м-ва й відомства.

ІНВЕНТА́РІ (лат. inventarium — опис майна) — господарські описи міст, замків, королівських, старостинських і поміщицьких маєтностей на зх.-укр. землях, Правобережній Україні, в Білорусії, Литві і Польщі в 15 — 1-й пол. 19 ст. Вперше госп. описи було запроваджено грамотами польс. королів *Ягайла* (1413) і *Казимира IV* (1457) в держ. маєтках для визначення обсягу феод. повинностей селян. У кін. 15 — на поч. 16 ст. описи держ. маєтків набули офіц. назви «інвентарів». Широкому застосуванню І. сприяв перехід держ. і поміщицьких маєтків до волочної системи господарювання (див. *Волока*, «*Устава на волоки*» *1557*). З виданням царським урядом *інвентарних правил 1847—48* І. стали обов'язковими для всіх поміщицьких г-в Правобережної України. Складання І. на зх.-укр. землях було скасовано *селянською реформою 1848*, на Правобережній Україні — *селянською реформою 1861*.

Літ.: Історія селянства Української РСР. т. 1. К., 1967.

ІНВЕНТА́РНІ ПРА́ВИЛА 1847—48 — положення, які визначали розмір наділу, уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусії та Литві. Видані 26.V (7.VI) 1847; нова редакція — 29.XII 1848 (10.I 1849) з метою зміцнення кріпосницьких відносин. Запровадження І. п. було зумовлено зростанням товарного виробництва в поміщицьких маєтках, посиленням антикріпосницької боротьби. І. п. діяли на тер. Київської, Подільської і Волинської губ. до *селянської реформи 1861*, а в деяких ін. місцевостях України — до 1863. Розмір панщини І. п. встановлювали залежно від майнового стану сел. г-ва. Запровадження І. п. викликало 1848—49 на Правобережній Україні понад 350 сел. виступів; антикріпосницький рух на Київщині охопив десятки тисяч селян і 1855 переріс у повстання (див. *Київська козаччина*).

Літ.: Кошик А. К. Инвентарная реформа 1847—1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине. «Наукові записки Київського університету», 1949, т. 8, в. 1. Історичний збірник, № 2.

ІНВЕ́НЦІЯ (лат. inventio — винахід, вигадка) — назва інструментальних поліфонічних п'єс, що відзначаються муз. винахідливістю щодо мелодики, розвитку теми тощо.

ІНВЕ́РСІЇ ТЕМПЕРАТУ́РИ в атмосфері — підвищення температури повітря з висотою (замість звичайного її зниження). Спостерігаються в приземних шарах, а також у вільній атмосфері. Приземні І. т. виникають над поверхнею грунту (снігового, або льодового покриву), охолодженого нічним випромінюванням, а також у гірських районах, коли холодне повітря стікає у міжгірні долини. І. т. можуть бути пов'язані з *адвекцією* теплого повітря на холодну підстилаючу поверхню (адвективна інверсія), з поверхнею *фронту атмосферного* (фронтальна інверсія), з *турбулентністю* (турбулентна інверсія), з орографією (орографічна інверсія). Потужність шару приземних І. т. становить десятки й сотні метрів (напр., в Антарктиді). Підвищення т-ри в шарі інверсії коливаються від десятих частин градуса до 10—15°.

К. Т. Логвинов.

ІНВЕ́РСІЯ (лат. inversio — переставляння, перевертання). 1) В мовознавстві — зміна звичайного порядку слів у реченні. Метою І. є стилістичне або логічне виділення певного слова чи групи слів. У худож. л-рі І. є засобом посилення виразності мови. Напр., «Оживуть степи, озера, і не верствовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться» (Т. Шевченко). 2) В музиці — повторення мотиву або теми у зворотному русі; обернення, зміна напряму висхідних інтервалів на низхідні й навпаки. Застосовувалась у *канонi*, *фузі*. В серійній *додекафонії* І.— один з осн. технічних засобів. 3) В біології — один із типів *хромосомних перебудов*, що виникає при одночасному розриві *хромосоми* у двох точках і полягає в повороті внутрішнього її сегмента на 180°. І. наз. парацентричною, якщо інвертована ділянка знаходиться з одного боку від *центромери* (первинної перетяжки хромосоми), та перицентричною, якщо інвертована ділянка включає і центромеру. І. утруднюють обмін між гомологічними (парними) хромосомами, чим зменшують частоту *рекомбінацій* генів і тому мають деяке значення в заг. еволюції видів. 4) В математиці — 1) Точкове перетворення площини відносно заданого в ній кола з центром у точці O і радіусом R. Кожній точці A, відмінній від точки O, ставиться у відповідність така точка променя OA, що $OA \cdot OA_1 = R^2$ (мал.). Точка O наз. центром, або полюсом, І., величина R^2 — степенем І. Аналогічно визначається І. в просторі відносно *сфери*. 2) Порушення нормального порядку двох елементів у перестановці незалежно від того, стоять ці елементи поряд чи ні. Так, у перестановці *cbad* елементи c і b, c і a, b і a утворюють І., якщо їхнім нормальним порядком вважати *abcd*.

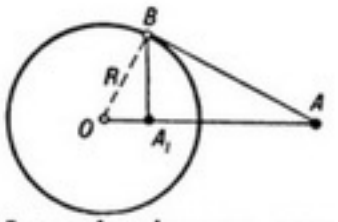

Інверсія відносно кола з центром у точці O.

ІНВЕ́РСІЯ ГЕОМАГНІ́ТНОГО ПО́ЛЯ — зміна полярності (напряму) *магнітного поля Землі*. Зумовлена порушенням режиму переміщення речовини в зовн. ядрі (див. *Ядро Землі*), пов'язаним зі зміною швидкості обертання Землі навколо осі. За палеомагнітними даними (див. *Археомагнетизм*) перехід від однієї полярності до іншої триває 10 000—10 500 років. Під час І. г. п. Земля на деякий

ІНВЕРСІЯ СТАТЕВА

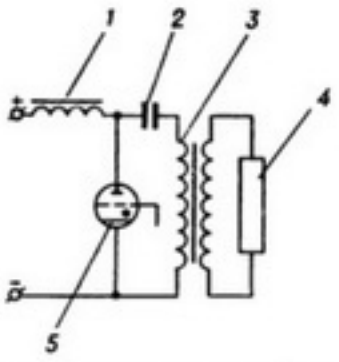

Інвертор із самозбудженням: *1* — дросель; *2* — конденсатор; *3* — трансформатор; *4* — навантаження; *5* — вентиль.

час втрачає магнітосферу (див. *Земний магнетизм*), що може впливати на зміни клімату й деяких атм. явищ. Досліджує І. г. п. галузь геофізики *палеомагнетизм*. На Україні питання І. г. п. вивчає Ін-т геофізики АН УРСР.

О. Н. Третяк.

ІНВЕ́РСІЯ СТАТЕ́ВА — порушення статевої поведінки самців. У найпростішому вигляді виявляється в тому, що самець перед паруванням набирає пози самки. І. с. є наслідком виникнення якихось перешкод в цей час (невдалі спроби парування, відсутність реакції самки на статеву поведінку самця тощо) або в конфліктних ситуаціях. І. с. не завжди можна чітко виявити, оскільки акти статевої поведінки самців і самок (напр., у птахів) дещо подібні. Див. також *Зміщення активності*.

В. П. Мельничук

ІНВЕ́РТОР (від лат. inverto — перевертаю, перетворюю) — 1) В електротехніці — пристрій з керованими електричними *вентилями*, яким перетворюють постійний електричний струм на одно- або багатофазний змінний. Розрізняють І. залежні, в яких частота струму визначається частотою струму *електричної мережі*, і незалежні, або з самозбудженням (мал.), де частота струму зумовлюється режимом керування і параметрами електр. кіл І. й навантаження. І. застосовують у високовольтних *повітряних лініях електропередачі* постійного струму, *індукційних печах*, електр. тягових пристроях, системах електроживлення автономних об'єктів (напр., суден, літальних апаратів) тощо. 2) В радіотехніці — електричне коло або електронний пристрій, в якому зміна амплітуди, полярність і фаза електричного сигналу на вході протилежні вихідним. 3) В обчислювальній техніці — електронний пристрій, за допомогою якого в цифрових *обчислювальних машинах* виконують логічну операцію заперечення, а в *аналогових обчислювальних машинах* змінюють полярність вхідного сигналу на протилежну.

ІНВЕСТИЦІ́ЙНІ БА́НКИ — капіталістичні банки, що спеціалізуються на фінансуванні й довгостроковому кредитуванні різних галузей нар. г-ва, гол. чин. промсті, транспорту, торгівлі. Розвиток І. б. типовий для капіталістичної кредитної системи в епоху імперіалізму. І. б. проводять в основному емісійно-засновницькі операції та купують і продають *цінні папери*. Див. також *Банки*.

ІНВЕСТИ́ЦІЯ (нім. Investition, від лат. investio — одягаю) — довгострокове вкладення капіталу у різні галузі капіталістич. економіки в межах країни або за кордоном для одержання найвищого *прибутку*. За імперіалізму величезних розмірів досягли закордонні І., які є знаряддям підкорення ін. країн. Внутрішні І. поділяють на фінанс. та реальні. Фінансові І.— вкладення капіталу шляхом купівлі *акцій*, *облігацій* та ін. *цінних паперів*; реальні — вкладення капіталу в виробничий осн. капітал (будівлі, споруди, устаткування), товарно-матеріальні запаси тощо. Зовнішні І. поділяють на прямі та портфельні. Прямі І. забезпечують повне володіння пром., торг., банківськими підприємствами, плантаціями або контроль за їхньою діяльністю. Портфельні І., вкладені в закордонні цінні папери, не дають їх держателям права на володіння або контроль над підприємствами. І. здійснюють приватні корпорації та д-ва. Приватні І. спрямовуються в найбільш прибуткові галузі, а державні — в основному на воєнні цілі та в малоприбуткові галузі. Див. також *Інвестиційні банки*.

ІНВОЛЮ́ТА (від лат. involutus — обгорнутий) — те саме, що й евольвента. Див. *Евольвента і евольвента*.

ІНВОЛЮ́ЦІЯ (лат. involutio — вигин, завиток, згортання) — 1) У біології — процес часткової чи повної *редукції* окремих органів, що втратили в ході *еволюції* пристосовне значення. І. супроводиться спрощенням будови інволюційних органів, згасанням їхніх морфо-фізіол. функцій (див. *Паразитизм*, *Рудиментарні органи*). І. наз. також «зворотний розвиток» — повернення збільшеного внаслідок будь-якої причини органа до нормальних розмірів (напр., матки після розродження); явища *атрофії* тканин і органів внаслідок вікових змін організмів; виродження, *дегенерацію* мікробів і найпростіших, коли вони під впливом несприятливих умов набувають незвичних форм і властивостей (інволюційні форми); своєрідний процес впинання клітин при *гаструляції*, здійснюваній шляхом інвагінації.

2) В математиці — перетворення площини (простору), повторне застосування якого дає тотожне перетворення. Так, І. є *інверсія*, центр. чи осьова *симетрія*.

О. П. Маркевич (І. в біології).

ІНГАЛЯ́ЦІЯ (від лат. inhalatus — дихання) — метод введення лікарських речовин в організм шляхом вдихання їх. Розрізняють І. природну і штучну. Природна І.— вдихання розрідженого повітря в горах, смолистих випаровувань у хвойному лісі, кисню або вуглекислого газу біля джерел, що їх виділяють, тощо. Для штучної І. лікарські речовини вводять в організм у вигляді пари, газу, сухого пилу, аерозолів тощо, гол. чин. за допомогою спец. приладу — інгалятора. І.— найчастіше призначають при захворюваннях органів дихання.

ІНГА́РДЕН (Ingarden) Роман (5.II 1893, Краків — 15.VI 1970, там же) — польс. філософ-ідеаліст, представник *феноменології*. Учень і послідовник Е. *Гуссерля*, К *Твардовського*. Професор, дійсний член Польс. АН (з 1957). Викладав філософію у Львів. (1933—41) і Ягеллонському (з 1945) ун-тах. Відомий як один з фундаторів т. з. феноменологічної естетики, в основу якої покладав ідеалізм Е. Гуссерля. Автор праць з проблем гносеології, логіки, сучас. бурж. філософії (феноменології, бергсоніанства, *неопозитивізму*).

Тв.: Рос. перекл.— Исследования по эстетике. М., 1962.

С. О. Кошарний.

ІНГІБІ́ТОРИ (від лат. inhibeo — затримую, зупиняю) в біології — природні або синтетичні речовини, що повністю чи частково пригнічують ферментативні реакції, а також інші клітинні процеси (перенесення речовин, передачу *імпульсу нервового*, біосинтез білків тощо). І. розрізняють за їхньою хім. природою, специфічністю дії та ін. характеристиками. Природними І. в організмі є продукти *обміну речовин*. Вплив І. може бути зворотним, якщо після їх видалення швидкість процесу відновлюється, і незворотним, якщо реактивація (напр., ферменту) неможлива. І. широко використовують для вивчення механізму дії ферментів і з'ясування їхньої ролі в обміні речовин. І. мають також практичне значення. Дія багатьох фармакологічних засобів грунтується на вибірковому гальмуванні ферментативних реакцій в організмі. І. застосовують у с. г. як отрутохімікати для боротьби з шкідливими комахами і рослинами. Див. також *Інгібітори росту рослин*.

В. К. Лишко.

ІНГІБІ́ТОРИ в хімії — речовини, які уповільнюють перебіг хім. реакцій або запобігають йому. Набули широкого практичного застосування. Так, І. корозії запобігають руйнуванню металів під дією агресивних середовищ, гальмують електрохім. процеси й можуть пасивувати поверхню металу (див. *Пасивування*). І. окислення (антиоксиданти) застосовують для захисту мастил, моторного палива, жирів, полімерів тощо від окислювання при тривалому зберіганні або експлуатації. І. використовують також для уповільнювання реакцій *полімеризації*, регулювання їхньої швидкості або повного уповільнювання (напр., при зберіганні *мономерів*). І. окислення й полімеризації беруть участь в *ланцюгових реакціях*; можуть їх переривати, змінювати їхній напрям тощо. Як І. застосовують різні (в т. ч. леткі) органічні й неорганічні сполуки — *альдегіди*, *аміни*, *феноли*, *сірку*, *фосфати* та ін. Кількість доданого І.— від часток процента до кількох процентів.

В. М. Толмачов.

ІНГІБІ́ТОРИ РО́СТУ рослин — речовини (*фітогормони*), що гальмують перебіг ростових процесів у рослинах. Природні І. р. представлені переважно фенольними (скополетин, кумарин, саліцилова к-та та ін.) та терпеноїдними (абсцизова к-та, ксантоксин та ін.) сполуками. З наявністю в рослинах природних І. р. пов'язують такі явища, як опадання листя, гальмування росту стебла, розкриття бруньок, проростання насіння тощо. При зменшенні концентрації І. р. активізуються ростові функції рослин. У значних кількостях природні І. р. нагромаджуються в рослинних тканинах в періоди зниженої ростової активності, а також в умовах, несприятливих для росту. Для практичного застосування створено ряд синтетичних

l. р.: антагоністи транспорту *ауксинів*, *ретарданти* — гальмують ріст стебла, морфактини — порушують *морфогенез* та інші.
Р. Ф. Процко.

ІНГІГЄРДА, Ірина (р. н. невід.— п. 10.II 1051) — дочка шведського короля Олафа (Улоф Шетконунг). В 1019 одружилася з київ. князем *Ярославом Мудрим* (була його другою дружиною). Мала 6 синів (Володимира, *Всеволода Ярославича*, Святослава, *Ізяслава Ярославича*, Ігоря та Вячеслава) і 3 дочок (*Анну Ярославну*, Анастасію та *Єлизавету Ярославну*). Поховано І. в Києві в Софійському соборі. На її честь у Києві було збудовано Іринінський монастир (11 ст.), який зруйнували монголо-татари 1240. В Софійському соборі в Києві було фрескове зображення І. серед членів сім'ї Ярослава Мудрого (дійшло до нашого часу лише на малюнку А. *Вестерфельда*).

ІНГОДА́ — ріка в Читинській обл. РРФСР, зливаючись з р. Ononом, утворює Шилку (один з витоків *Амуру*). Довж. 708 км, площа бас. 37,2 тис. км². Бере початок з хр. Хентей. Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води у гирлі 72,6 м³/с. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. При впадінні в І. р. Чити — місто Чита. Долиною І. проходить Транссибірська магістраль.

ІНГОЛИЧ (Ingolič) Антон (5.I 1907, с. Сподня Полскава) — словенський письменник. Друкуватися почав 1932. Романи і повісті «Цибулярі» (1936), «Громада» (1939), «Матевж Височник» (1941—45), «Виноградна гора» (1946) — про боротьбу словен. селянства за землю і соціальну справедливість; «Страйк» (1951), «Загасла долина» (1956), трилогія «Де ви, Ламути?» (1958) та ін. — про словен. пролетаріат. Автор романів «Шумлять рідні ліси» (1969), «Прадіди» (1975) та «Горіли багаття» (1978). Враження від поїздки до Рад. Союзу описав у книгах «Сибірські зустрічі» (1966) та «Діаманти, риба і самовар» (1974).

Тв.: Укр. перекл.— На сплавах. К., 1968; Таємне товариство ПГЦ. К., 1973; Рос. перекл. — Первые ступеньки. М., 1967. *В. Г. Гримич.*

ІНГРЕДІЄ́НТ [від лат. ingrediens (ingredientis) — вхідний] — 1) Складова частина хім. сполуки або суміші; 2) І. у біології — види рослин, що тимчасово входять до складу рослинних угруповань (*фітоценозів*) посушливих областей. Кількість їх дуже змінюється в різні роки залежно від погодних умов. У посушливі роки І. можуть зовсім не розвиватися. Розр.зняють І. весняні, літні й осінні. Типовими І. є стоколос розчепірений, конюшина рівнинна, хрінниця пронизанолиста тощо. Термін «інгредієнт» запропонував укр. і польс. ботанік Й. К. Пачоський (1910). Деякі вчені розуміють І. як *асектатори*, тобто постійні компоненти угруповання, які, проте, не домінують.

ІНГРЕ́СІЯ (лат. ingressio — вступ, входження) — проникнення морських вод у зниження рельєфу прибережної смуги. Відбувається внаслідок підвищення рівня моря або опускання берега. На відміну від *трансгресії* І. не супроводжується *абразією*. І. зумовлює формування інгресивних берегів (у межах УРСР — береги пн.-зх. Причорномор'я та ін.).

ІНГУ́Л — ріка на Пд. УРСР, у межах Кіровогр. й Микол. областей, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 354 км, площа бас. 9890 км². Бере початок на Придніпровській височині, у верхів'ї має вузьке русло, скелясті береги. В серед. течії І. виходить на Причорноморську низовину, розширюється, стає багатоводним. Гол. притоки: Сугоклія, Громоклія (праві), Березівка (ліва). Живлення дощове й снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Стік зарегульовано 10 водосховищами (найбільше — Софіївське), багато ставків. Використовується для водопостачання, зрошування. На І.— м. Кіровоград, при впадінні в Пд. Буг — м. Миколаїв. *О. О. Русинов.*

ІНГУЛЕ́ЦЬ — ріка на Пд. УРСР, у межах Кіровогр., Дніпроп., Микол. й Херсонської областей, права притока Дніпра. Довж. 549 км, площа бас. 14 460 км². У верхів'ї тече Придніпровською височиною, нижче виходить на Причорноморську низовину. Русло звивисте. Гол. притоки: Бешка, Бокова, Висунь (праві), Жовта, Саксагань (ліві). Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Стік ріки зарегульовано 9 водосховищами (найбільші — Олександрійське і Карачунівське), багато ставків. Використовується для зрошування (див *Інгулецька зрошувально-обводнювальна система*), водопостачання. зокрема Криворізького залізорудного басейну, та риборозведення. На І.— міста Олександрія, Кривий Ріг, Снігурівка. *О. О. Русинов.*

ІНГУЛЕ́ЦЬ — місто Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Інгулецькій райраді м. Кривого Рога. Залізнич. станція. Лежить на р. Інгульці (права прит. Дніпра). Виник на поч. 20 ст. в зв'язку з початком видобування тут залізної руди. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 І.— місто. В місті — *Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат* імені 50-річчя СРСР, виробниче об'єднання «Дніпрошляхбудматеріали»; хлібний і дріжджовий з-ди, підприємства побутового обслуговування. 9 заг.-осв. і музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничорудний технікум; 2 лікарні, 4 поліклініки; 2 палаци культури, клуб, 2 кінотеатри, 6 б-к. Палац піонерів, Палац спорту.

ІНГУЛЕ́ЦЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНО-ОБВО́ДНЮВАЛЬНА СИСТЕ́МА — одна з перших на Україні систем для *зрошення* та *обводнення* земель у посушливих степах Пд. республіки. Розташована на правому березі р. Дніпра в межах Микол. і Херсон. областей. Споруджена 1951—63. Обводнює 175 тис. га території і зрошує 62,7 тис. га с.-г. угідь. За останні роки до водозабору І. з.-о. с. підключені міжгосп. *зрошувальні системи* (Спаська — 8,1 тис. га, Явкинська — 2,1 тис. га), а також зрошувані ділянки обмеженого водокористування — 4 тис. га. Джерелом обводнення і зрошення земель І. з.-о. с. є води р. Дніпра, які надходять по антируслу Інгульця протяжністю 83 км. Подає воду головна насосна станція (потужність 36 м³/с) по напірних трубах на висоту 60 м до водоприймального басейну, звідки вода самопливом надходить в І. з.-о. с. Гідротех. комплекс цієї системи складається з магістрального каналу завдовжки 53 км, міжгосп. розподільних каналів — 465 км, внутрігосп. водопровідної мережі — 1263 км, гідротех. споруд — 4000, колекторно-дренажної мережі — 596 км. Всі канали розподільної та водопровідної мереж виконані в земляних руслах, з яких облицьовано твердим покриттям 1070 км. Обводнення території (для водопостачання населених пунктів та нар.-госп. об'єктів) здійснюють, заповнюючи ставки, створені в балках, що перетинають масиви І. з.-о. с., а для водопостачання Миколаєва збудовано Жовтневе водосховище на 31,5 млн. м³. Зрошення земель в І. з.-о. с. провадять за допомогою *дощувальних машин й установок*; в зоні *зрошуваного землеробства* розташовані 54 г-ва, де зрошувані землі використовують для виробництва кормів, зерна, цукр. буряків тощо. Середня врожайність у г-вах І. з.-о. с. озимої пшениці — 45,7 ц/га (у передових г-вах — 50—65 ц/га), цукр. буряків — 379 ц/га (у передових г-вах — 500—600 ц/га), овочів — 225 (в передових г-вах — 400—700) ц/га.
О. Ф. Рубан, Л. І. Шевченко.

ІНГУЛЕ́ЦЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені 50-річчя СРСР— підприємство гірничої пром-сті. Розташований за 50 км від м. Кривого Рогу Дніпроп. обл. Буд-во комбінату почато 1961 на базі залізистих кварцитів Інгулецької дільниці *Криворізького залізорудного басейну*. Здійснювалось за три черги. Першу чергу комбінату введено в дію 1965, другу — 1968, третю — 1975. Залізну руду добувають відкри-

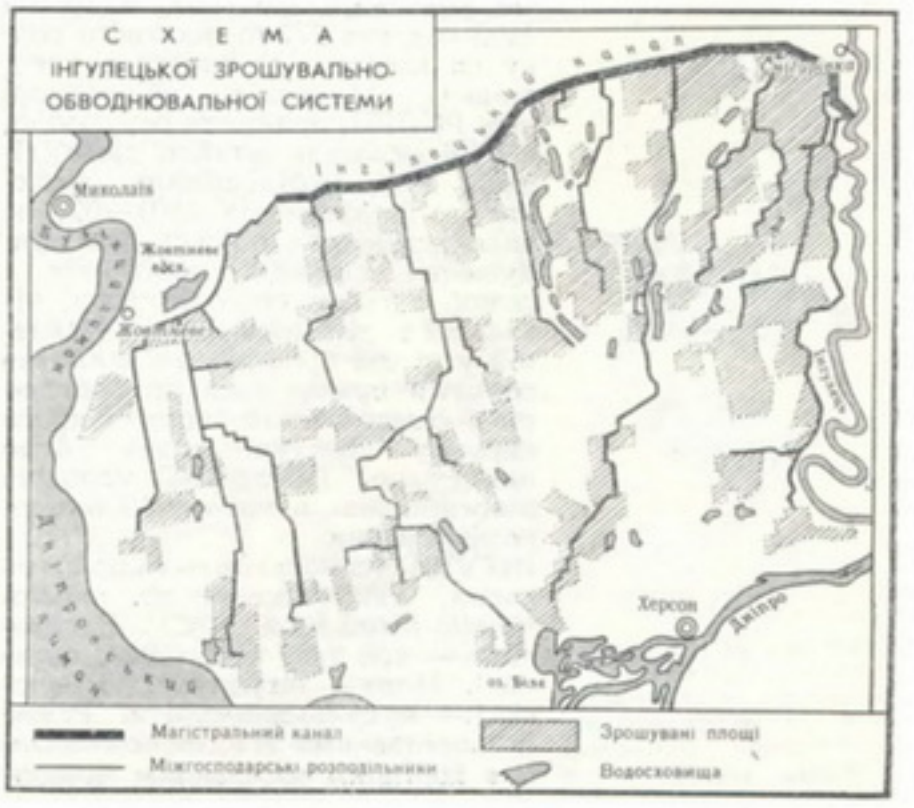

тим способом. До складу комбінату входять: рудник, подрібнювальна та збагачувальна ф-ки, трансп. цех, ін. допоміжні цехи. І. г.-з. к. виробляє залізорудний концентрат для металург. підприємств. У 1977 було добуто 33,3 млн. т сирової руди й вироблено 14,7 млн. т концентрату (1965 відповідно — 7,7 млн. т і 1,8 млн. т). На І. г.-з. к., обладнаному сучас. гірничотранспортним та рудопомельним устаткуванням, засобами механізації й автоматизації виробничих процесів, застосовується прогресивна технологія добування й збагачення бідних магнетитових руд. З 1970 на комбінаті діє автоматизована система управління виробництвом.

А. А. Шильман.

ІНГУ́ЛОВ Сергій Борисович (1893 — 3.IX 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Миколаєві. В 1919 — керівник Микол. підпільної орг-ції, член Одес. підпільного губкому КП(б)У начальник Одес. військ.-революц. повстанського штабу. В 1920 — секретар Одес. губкому КП(б)У. В 1921—23 — зав. відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У. В 1923—30 — зав. пресбюро агітпропу ЦК ВКП(б). З 1935 — начальник Головліту СРСР.

ІНГУ́ЛЬСЬКИЙ Петро Мокійович [4 (17).VII 1912, с. Медівка, тепер Липовецького р-ну Вінн. обл.— 22.VII 1976, Львів] — український рад. письменник, публіцист. Член КПРС з 1947. Закінчив Харків. хіміко-технологічний ін-т (1937). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор збірок нарисів і оповідань «Джерела б'ють» (1956), «Львівська легенда» (1962), «Формула неспокою» (1963), «Ватра» (1964), «Слово про побратимів» (1968, премія ім. Ярослава Галана, 1969), «Обрії пахнуть вітрами» (1972), «Смак джерельної води» (1975) та ін.

Тв.: Відгомін.— Вірність.— В Загір'ї. К., 1963; З усіх доріг. Львів, 1977

Л. І. Міщенко.

ІНГУ́ЛЬСЬКОГО ПО́ЛКУ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — антиуряд. виступ солдатів у Миколаєві під час революції 1905—07. В грудні 1905 солдати 277-го піхотного полку на мітингу, де виступив представник Миколаїв. об'єднаного к-ту РСДРП, прийняли резолюцію, в якій вимагали негайної демобілізації всіх мобілізованих запасних та призовників 1901—02, не використовувати війська для придушення страйків робітників і селян, а також свободи слова, мітингів і т. д. Миколаїв. к-т у виданій у ці дні прокламації закликав солдатів приєднатися до робітників і селян в їхній боротьбі проти царизму. Виступ полку було придушено. Понад 200 солдатів заарештовано; в лютому 1906 полк розформовано.

ІНГУШІ (самоназва — галгай) — народ, який населяє зх. райони *Чечено-Інгушської АРСР*. Чисельність — 158 тис. чол. (1970, перепис). Мова — інгушська. Віруючі І.— мусульмани-суніти. Разом із спорідненими з ними *чеченцями* І. є корінним населенням Чечено-Інгушетії. У дореволюц. час в побуті І. було багато пережитків патріархально-родового ладу (сімейна громада, *патронімія*, звичай кривавої помсти тощо). За Рад. влади життя їх докорінно змінилося: створено писемність, ліквідовано неграмотність, зросла нац. інтелігенція, виникли театр і худож. л-ра. Осн. заняття І.— землеробство і тваринництво; частина І. працює у промисловості

ІНГУ́ШСЬКА МО́ВА — мова *інгушів*. Належить до нахської групи кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Близька до *чеченської мови*. Розмовляють І. м. понад 153 тис. чол. (1970, перепис). Характеризується багатством голосних і приголосних фонем, розвинутою системою відмінків, наявністю *іменних класів, ергативної конструкції* речення. Писемність — з 1923 на основі латинського, з 1938 — рос. алфавіту.

ІНД — одна з найбільших рік Пд. Азії, в межах Китаю, Індії і Пакистану. Довж. 3180 км, площа бас. 980 тис. км². Бере початок на Тібетському нагір'ї, на вис. 5300 м над р. м., перетинає Гімалаї в каньйоноподібних ущелинах.

Інд у Гімалаях.

утворюючи численні пороги та водоспади; нижче виходить на *Індо-Гангську рівнину*. Впадає в Аравійське м., утворюючи дельту площею бл. 8 тис. км². Найбільші притоки: Шайок, Гілгіт, Кабул, Гумаль (праві), Сатледж (у нижній течії — Панджнад) — ліва. Живлення снігово-льодовиково-дощове. Найнижчий рівень води з листопада по березень, найвищий — у липні — серпні (за рахунок танення льодовиків у горах і мусонних дощів на рівнинах). Влітку часто бувають поводі. Русло обваловане (для захисту прилеглих територій від руйнівних поводей). Пересічна річна витрата води біля м. Гайдарабада становить 3850 м³/с. Вода ріки каламутна, її річний твердий стік перевищує 450 млн. т. Судноплавний від м. Дераїсмаїлхана. На І. побудовано 14 гребель, водами ріки зрошують понад 15 млн. га земель. На берегах І.— міста Суккур, Гайдарабад, у дельті — Карачі.

В. С. Гаврилюк.

ІНДА́УР, Індур — місто в центр. частині Індії, в штаті Мадх'я-Прадеш. Трансп. вузол. 573 тис. ж. (1971). Розвинута бавовноочисна пром-сть, підприємства маш.-буд., металообр., харч. і хім. пром-сті. Ін-т пром. використання рослин.

І́НДЕКС (лат. index, від indico — вказую) — 1) Список, покажчик, перелік будь-чого. 2) Числовий чи буквений покажчик, яким відмічають вирази, що позначаються однаковими символами, щоб відрізняти їх один від одного, напр. x_0, x_i, a_3, a_m тощо (тут 0, i, 3, m індекси). 3) Числа, що застосовуються при розв'язуванні *порівнянь* у теорії чисел.

«І́НДЕКС ЗАБОРО́НЕНИХ КНИГ» (лат. «Index librorum prohibitorum») — офіційний список книг, які заборонялося віруючим католикам читати і розповсюджувати. Видавався у Ватікані. Перший «І. з. к.» було видано 1559. Перевидавався більше 40 разів (останнє видання 1948); регулярно поповнювався. До «І. з. к.» було внесено багато кращих творів світової л-ри. «І. з. к.» використовувала католицька церква для боротьби проти прогрес. наук., філос., сусп.-політ. і атеїстичної думки. З 1966 видання «І. з. к.» офіційно припинено. Водночас на конгрегацію віровчення і конференцію єпископів покладено завдання застерігати віруючих від читання книг, що їх не схвалює католицька церква.

І́НДЕКСИ (лат. index — показник) в статистиці — відносні показники, що характеризують зміну рівня певного явища порівняно з іншим його рівнем, прийнятим за базу порівняння. Використовують, як правило, для порівняння явищ у часі або просторі, зіставлення фактичних рівнів з плановими, виявлення ролі окремих факторів у розвитку тих чи ін. явищ. Розрізняють І. індивідуальні й загальні. Індивідуальними І. користуються для характеристики співвідношення між рівнями безпосередньо сумірних величин. Напр., загальносоюзний індекс виробн. сталі становив 1977 проти 1975 1,042 $\left(\frac{147 \text{ млн. т}}{141 \text{ млн. т}}\right)$. В заг. вигляді індивідуальний індекс може бути виражений так: $i = \frac{q_1}{q_0}$, де q_0 — базисний рівень явища, q_1 — звітний. Загальні І. застосовують при вивченні явищ, що характеризуються сукупністю різнорідних, безпосередньо несумірних елементів. Тому рівні цих явищ не можна одержати простим підсумовуванням. Напр., продукція пром-сті країни складається з багатьох окремих виробів, які обчислюють у різних вимірниках (тоннах, метрах, літрах та ін.). Для визначення заг. індексу слід спочатку елементи складної сукупності зробити сумірними, тобто подати їх в однакових одиницях (у грош. виразі, різні продукти харчування — в калоріях та ін.). Заг. рівень складного явища — це сума добутків співмножників $\Sigma q \cdot p$, де q — змінна величина окремого елемента складної сукупності (напр., кількість певного виду продукції), p — сумірник (напр.,

незмінна ціна одиниці продукції), Σ — знак суми. Співвідношення двох рівнів складного явища наз. агрегатним індексом. Його формула: $i = \frac{\Sigma q_1 p}{\Sigma q_0 p}$. В агрегатному індексі величина q, яка є об'єктом вивчення і наз. індексованою величиною, неоднакова в чисельнику й знаменнику, величина p — сумірник, незмінна в чисельнику й знаменнику. Сумірник можна взяти за базисний (p_0), звітний (p_1) або будь-який ін. період залежно від завдання, що розв'язується. Вибір сумірника заг. індексу має важливе значення по суті. В деяких випадках заг. індекс обчислюють на основі індивідуальних індексів окремих елементів сукупності. Напр., індивідуальні індекси цін окремих продуктів, врожайності окремих культур, затрат праці на одиницю продукції тощо відомі, а необхідно одержати заг. індекси цих показників. У зв'язку з тим, що величина заг. індексу є об'єктивною характеристикою конкретного процесу, вона не повинна залежати від вибору матем. формули. Тому для обчислення заг. індексу на основі індивідуальних індексів перетворюють формулу агрегатного індексу, який є основним. Агрегатний індекс з базисними сумірниками перетворюється так:

$$\frac{\Sigma q_1 p_0}{\Sigma q_0 p_0} = \frac{\sum \frac{q_1}{q_0} q_0 p_0}{\Sigma q_0 p_0}$$: із звітними сумірниками $\frac{\Sigma q_1 p_1}{\Sigma q_0 p_1} = \frac{\Sigma q_1 p_1}{\sum \frac{q_0}{q_1} q_1 p_1}$.

Перший перетворений індекс наз. зваженим середньоарифметичним з сумірниками $q_0 p_0$, другий — зваженим гармонійним з сумірниками $q_1 p_1$. Вибір форми індексу, його сумірників тощо рад. статистика проводить на основі всебічного екон. аналізу, виходячи з самої суті досліджуваних процесів. Рад. статистика створила систему індексів (фіз. обсягу продукції, товарообороту, цін, собівартості, продуктивності праці, врожайності, продуктивності худоби та ін.), яка використовується для аналізу розвитку нар. г-ва.

Для бурж. статистики характерний формально-матем. підхід, який полягає в прагненні знайти «ідеальний» індекс, однаково застосовуваний до різних екон. процесів і явищ. Бурж. теорія індексів ігнорує реальну дійсність, використовується для затушовування антагоністичних суперечностей капіталізму.

Літ.: Яблочник А. Л. Общая теория статистики. М., 1976.

Й. С. Пасхавер.

ІНДЕПЕНДЕ́НТИ (англ. independents, букв.—незалежні)—1) Прихильники радикальної течії *пуритан* — одного з напрямів *протестантизму*; більше відомі під назвою *конгрегаціоналісти*. 2) Політ. партія періоду *англійської буржуазної революції 17 століття*, що представляла інтереси радикального крила буржуазії та нового, обуржуазненого дворянства. Виступ І. на чолі з О. *Кромвелем* проти *абсолютизму* династії Стюартів відображав певною мірою антифеод. прагнення широких нар. мас. Роки індепендентської республіки (1649—53) і протекторату Кромвеля (1653—59) ознаменувались розгромом демократичних рухів, загарбницькою зовн. політикою. Після реставрації Стюартів (1660) партія І. зійшла з політ. арени.

ІНДЕТЕРМІНІ́ЗМ — філософське вчення, яке заперечує загальну закономірність і причинний зв'язок явищ у природі й суспільстві. Див. *Детермінізм та індетермінізм*.

ІНДЖІЄВ Ліджі Очирович (н. 8. XI 1913, с. Годжур, тепер Приозерного р-ну Калм. АРСР) — калмицький рад. письменник. Нар. поет Калм. АРСР (з 1973). Член КПРС з 1938. Друкуватися почав 1931 (оповідання «Два життя»). Автор збірок віршів «Радість» (1940), «Джерело» (1941), «Вдячність» (1958), «Роки і степ мій» (1967), «Буря й дерева» (1970), п'єси «Байчх» (1934), зб. оповідань «Зачаровані серця» (1966) й роману «Дочка Ольди» (1963) — про соціалістичні перетворення в Калм. АРСР. Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, рос. класиків. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ІНДИВІДУАЛІ́ЗМ (франц. individualisme, від лат. individuum — неподільне) — риса світогляду і принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абсолютизуються, протиставляються колективові й суспільству. І. докорінно протилежний *колективізмові*. Виникає в класово антагоністичному суспільстві. Бурж. відносини породжують психологію ізольованого одинака, створюють видимість відособленості індивіда від будь-якого соціального цілого. Ідеологи капіталізму розглядають І. як вічну й незмінну властивість людської природи. Марксизм-ленінізм пояснив природу, істор. роль І., показав шляхи подолання його. Наук. комунізм протиставляє бурж. І. класову солідарність трудящих у боротьбі за соціальне визволення. І. глибоко суперечить принципам комуністичного світогляду і моралі, *соціалістичного способу життя*. Лише соціалізм, утверджуючи колективістські форми сусп. життя, створює всі умови для вільного розвитку людської особистості.

Б. О. Рутковський.

ІНДИВІДУА́ЛЬНА ПСИХОЛО́ГІЯ — 1) Один з напрямів *глибинної психології*. Основоположник І. п. (кін. 19 ст.) — А. *Адлер*. На його думку, визначальним у розвитку особистості є конфлікт між її почуттям неповноцінності і породженим на його грунті прагненням до самоствердження. При цьому людина нібито прагне до якоїсь ірраціональної, незбагненної мети. І. п. давала теологічне тлумачення людської психіки. Зародилася на базі *психоаналізу*, розглядала людську психіку поза істор. і соціальними відносинами, біологізувала її. Теоретичною основою І. п. в час її виникнення була філософія індивідуалізму. Зосереджуючи зусилля на вивченні індивідуальних відмінностей у психіці людини, І. п. розробила ряд позитивних терапевтичних і пед. процедур щодо вивчення й корекції психіки здорової і хворої людини, нагромадила значний емпіричний матеріал. В І. п. використовувалися психологічні *тести*, прості апаратурні процедури, клінічні обстеження, методи статистики тощо. Найбільше поширилась І. п. у 20-і рр. 20 ст., особливо в галузі педагогіки і психотерапії. І. п. дала поштовх розвитку соціально-психологічних та групових методів терапії й соціологічних напрямів у психології й медицині (гол. чин. у США). 2) Термін для позначення сукупності психічних функцій, станів і властивостей індивіда. Див. також *Диференціальна психологія*.

В. І. Войтко.

ІНДИВІДУА́ЛЬНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — див. *Одиничне виробництво*

ІНДИВІДУА́ЛЬНИЙ РОБО́ЧИЙ ЧАС — час, затрачений окремими виробниками (підприємством) на виготовлення одиниці даного виду продукції. І. р. ч. залежить від тех. рівня застосовуваних *засобів праці*, організації виробн., кваліфікації робітників, ступеня поділу праці та ін. умов, що впливають на *продуктивність праці*. Зменшення І. р. ч. окремих працівників і колективів загалом сприяє зниженню суспільно необхідних затрат праці на виробн. продукції.

ІНДИВІДУА́ЛЬНІ ЗА́СОБИ ЗА́ХИСТУ — комплекс засобів, призначених для захисту особового складу від проникнення в організм і потрапляння на шкіряний покрив та обмундирування отруйних, радіоактивних речовин та біологічних засобів, а також для зменшення ступеня ураження світловим випромінюванням ядерного вибуху. До І. з. з. належать фільтруючі ізолюючі *протигази*, захисні накидки, панчохи, імпрегноване (просочене особливою сумішшю) обмундирування, захисні фартухи й комплекти захисного одягу — комбінезони, гумові чоботи, рукавички.

Одним із варіантів захисного одягу є загальновійськ. захисний комплект. Порядок використання І. з. з. залежить від характеру зараження місцевості, повітря та дій військ. Див. також *Захист від зброї масового ураження*.

Індивідуальні засоби захисту:
1 — загальновійськовий захисний комплект: *а* — захисний плащ; *б* — захисні рукавички; *в* — захисні панчохи;
2 — використання захисного комплекту: *а* — у вигляді накидки; *б* — одягнутим з рукавами; *в* — у вигляді комбінезона.

ІНДИВІДУА́ЛЬНІСТЬ (від лат. individuum — неподільне) — сукупність рис, що визначають своєрідність людини, а також тваринного чи рослинного організму. Поняття І. використовується в цілому ряді наук — філософії (як один із аспектів проблеми загального і часткового, особливого), біології, літературознавстві й мистецтвознавстві, соціології (співвідношення індивіда і групи, колектива), психології тощо. В психології І. виступає як цілісна характеристика окремої людини, як оригінальність, самобутність її психологічної структури. В І. роз-

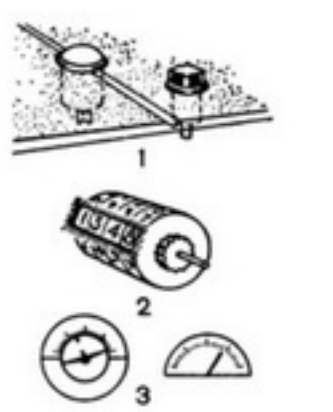

Візуальні індикатори:
1 — сигнальна лампа (ліворуч) з регулятором яскравості; 2 — цифровий пристрій; 3 — стрілкові пристрої.

Індіанці.
Живопис на шкірі (плем'я гайда). Музей народного мистецтва. Берлін.

різняють як вроджені якості, так і набуті. До перших відносяться задатки здібностей, конституційні особливості, тип нервової системи, що визначає *темперамент*, тощо. До виховуваних компонентів І. насамперед відноситься *характер*, а також неповторне поєднання ін. психічних якостей. Див. також *Особистість*. *С. Д. Максименко.*

ІНДИ́ГО (ісп. indigo, з лат. Indicum, від грец. Ἰνδικός — індійський), індиготин. $C_{16}H_{10}N_2O_2$ —

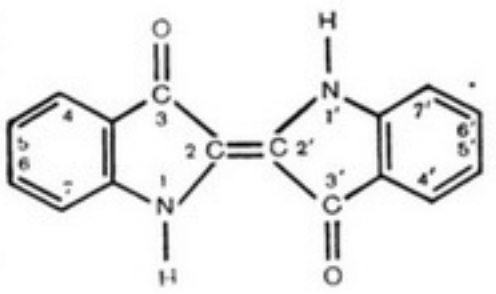

органічний *барвник*; кристалічна речовина синього кольору, $t_{пл}$ 390—392° С, важкорозчинне у більшості органічних розчинників, розчиняється в аніліні, фенолі. Будову І. встановив 1883 А. *Байєр*. І. легко відновлюється дією $Na_2S_2O_4$, утворюючи безбарвний розчин лейкоіндиго, яке добре адсорбується тканиною. Лейкоіндиго під дією кисню повітря переходить у нерозчинне індиго. Натуральне І. добувають з листя деяких видів тропічних рослин роду Indigofera. Розроблено багато методів виготовлення синтетичного І., напр., з аніліну і хлороцтової к-ти готують фенілгліцин, з якого, стопленням з амідом натрію при 180—240° С, одержують індоксил, що при окисленні дає барвник. І.— недорогий *кубовий барвник* для фарбування рослинного волокна, іноді вовни. Малостійкий проти діяння хлору й тертя; стійкішими є *індигоїдні барвники*.

О. В. Стеценко.

ІНДИГО́ЇДНІ БАРВНИКИ, індигоїди (від *індиго* і грец. εἶδος — вигляд) — синтетичні органічні *барвники*, молекули яких містять

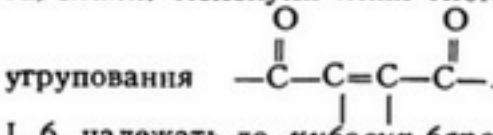

угруповання —C—C=C—C—.

І. б. належать до *кубових барвників*. Виробн. І. б. розпочато в 20 ст. До них належать: 1) барвники, одержувані заміщенням атомів водню в бензольних ядрах індиго

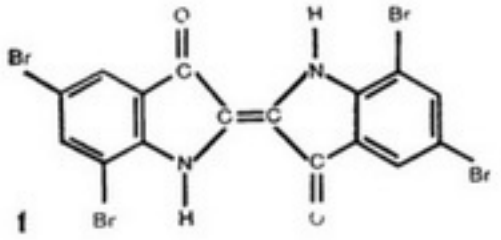

1

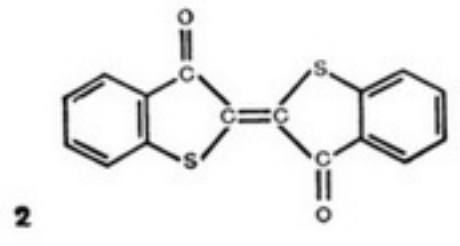

2

на ін. атоми (Cl, Br) і групи (—CH_3, —C_6H_5, —NH_2, —NO_2), напр. барвник броміндиго (мал., 1); 2) аналоги індиго та його похідних, в яких одна або обидві групи >NH заміщено на ін. гетероатоми, напр. тіоіндиго червоне С (мал., 2); 3) барвники, в яких замість бензольних кілець є нафталінові, антраценові та ін. ядра. І. б. стійкі проти діяння світла, мила тощо. Мають широку гаму кольорів — від червоного до чорного. Застосовують для друкування, фарбування тканин. *О. В. Стеценко.*

ІНДИК СВІЙСЬКИЙ (Meleagris domestica) — найбільший с.-г. птах. Походить від *індика* звичайного. Розводять І. с. для одержання високопоживного з дієтичними якостями м'яса. Жива маса індиків 13—20 кг, індичок 8-9 кг. Індички починають нестись з 10—11 міс. і несуть до 70 яєць на рік. Середня маса яйця 80—85 г. Від індички можна виростити за рік 40—60 індиченят, з яких після відгодівлі одержують 160—200 кг м'яса. Годують І. с. переважно *комбікормами* та ін. Розводять майже в усіх країнах світу. В СРСР І. с. поширений переважно на Україні, Пн. Кавказі, в Молдавії, Сибіру та ін. В УРСР розводять *бронзову широкогруду породу індиків, московську породу індиків, білу широкогруду породу індиків, північнокавказьку породу індиків* та ін.

ІНДИКА́ТОР (від лат. indico — вказую, визначаю) — прилад (пристрій, елемент), що відображає перебіг процесів або стан об'єктів у формі, зручній для сприймання людиною. Розрізняють індикатори: візуальні (найпоширеніші), до яких належать, напр., сигнальні лампи, стрілкові та цифрові пристрої у *вимірювальних приладах*, пристрої кругового огляду на радіолокаційних станціях; акустичні — дзвінки, сирени тощо і тактильні — показання їх сприймаються органами нюху, дотиканням та ін. Акустичні І. використовують в разі поганої видимості або неможливості візуального сприймання; тактильні (звичайно у поєднанні з візуальними) — якщо необхідна швидка реакція спостерігача. Див. також *Гетеродинний індикатор резонансу*. Іл. с. 373.

ІНДИКА́ТОРИ в х і м і ї — речовини, які застосовують в *титриметричному аналізі* для визначення точки еквівалентності або концентрації воднєвих іонів у розчині. Дія І. полягає в зміні кольору досліджуваного розчину або в утворенні осаду чи, навпаки, розчиненні каламуті наприкінці реакції. Відомі к и с л о т н о - о с н о в н і І.: метилоранж, фенолфталеїн, лакмус; а д с о р б ц і й н і: еозин, флуоресцеїн; о к и с л ю в а л ь н о - в і д н о в н і: крохмаль, індигокармін, дифеніламін та ін.

Літ.: Бабко А. К., П'ятницький І. В. Кількісний аналіз. К., 1974; Индикаторы, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1976.

І. В. П'ятницький.

ІНДИКА́ТОРНІ РОСЛИ́НИ, рослини-індикатори — рослини, які тісно пов'язані з певними екологічними умовами і є виразниками цих умов. Об'єктами індикації (визначення якості) можуть бути грунти, підземні води, наявність певних елементів у середовищі тощо. Усі І. р. поділяють на т. з. прямі і посередні індикатори. П р я м і І. р.— це рослини, що мають безпосередній зв'язок з об'єктом індикації в межах усього *ареалу*. До них належать рослини — показники реакції грунтового розчину (напр., наявність біловусу, щавлю, папороті є показником кислої реакції), характеру засоленості грунту (напр., наявність солонцю, содника свідчить про засоленість грунту хлоридами) тощо. П о с е р е д н і І. р. представлені рослинами, які виявляють зв'язок з якимось фактором, що знаходиться у кореляційній (див. *Кореляція* в біології) залежності від об'єктів індикації і можуть непрямим способом (побічно) вказувати на наявність певних речовин у грунті (так, карликовість рослин, зміна кольору квіток з рожевого на синій свідчать про велику кількість міді в грунті). І. р. користуються для визначення мех. складу та засоленості грунтів при пошуках прісної води в пустелях, при картуванні грунтоутворюючих порід та деяких видів корисних копалин.

ІНДИ́КИ—птахи родини індикових ряду *куроподібних*. Голова і верхня частина шиї не оперені, з лоба звисає м'ясистий наріст, на горлі має складку шкіри. У самців на грудях китиця з довгого пір'я; вони більші за самок і яскравіше забарвлені; довж. тіла 100—110 см, жива маса 8 кг. Оперення І. бурувато-руде з металічним блиском. Живляться переважно рослинною їжею. Гніздяться на землі, кладку з 10—15 яєць насиджують бл. 28 діб. Тримаються зграями. 2 роди: Meleagris і Agriocharis, в кожному по 1 виду — І. звичайний (M. gallopavo), поширений у пд.-сх. частині США і в Мексиці, та І. очкатий (A. ocellatus) — у Центр. Америці. Об'єкт полювання. Від І. звичайного, завезеного в 1515 в Європу, походять породи *індика свійського*. Викопні рештки І. відомі з пліоценових і антропогенових відкладів на території Америки.

ІНДИФЕРЕ́НТНІСТЬ [від лат. indifferens (indifferentis) — байдужий]. У п с и х о л о г і ї розрізняють І.: в широкому розумінні — як стійку особливість характеру відсутність *інтересу* до оточуючого, байдужість, пасивність у трудовій і соціальній діяльності на противагу активній життєвій позиції особистості; в окремих видах діяльності — І. до політики, театру, музики, спорту; ситуаційну — як стан, що виникає у тої чи ін. людини в певних умовах. У п с и х і а т р і ї — патологічна байдужість, що спостерігається при *астенії*, *апатії* та ін. хворобливих станах. *Н. І. Рейнвальд.*

ІНДІА́НА — штат на Пн. США. Пл. 94 тис. км². Нас 5,3 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Індіанаполіс. Поверхня рівнинна. На Пн. Зх.— оз. *Мічіган*. Гол. річка — *Огайо*. Провідні галузі пром-сті — маш.-буд. (авіац., ракетне, с.-г., авто-

мобілебудування, радіоелектроніка), чорна металургія. Підприємства хім., хім.-фарм., гумової, харчосмакової пром-сті. Пром. центри — Індіанаполіс, Гері. Гол. товарні культури — кукурудза і пшениця. Тваринництво м'ясо-мол. напряму.

ІНДІАНА́ПОЛІС — місто на Пн. США, адм. ц. штату *Індіана*. Розташований на р. Уайт-Рівер. Вузол з-ць і автошляхів. 714,9 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (виробн. авіац. двигунів, автомоб. устаткування, запасних частин тощо). Хім.- фарм. і харчова пром-сть. Ун-т, тех. ін-ти, музей мистецтв. І. засн. 1820.

ІНДІА́НСЬКІ МО́ВИ, мови індіанців Америки — мови корінного населення Америки — *індіанців*. Виділяють такі найбільші мовні сім'ї: на-дене, алгонкіно-ритванську, ючі-сіу, кадо-ірокезьку, галф, хокальтек (переважно Пн. Америка), ацтеко-тано, отоманзьку, майя-кіче (Центр. Америка); чибча, аравакську, тукано, кечумара, такано-пано, тупі-гуарані (Пд. Америка). Генетичні зв'язки І. м. залишаються спірними. Ці мови вивчено мало. Найбільше досліджено пн. і центральноамер. мови (Е. Сепір, М. Хаас, Е. Маттесон та ін.). Хоча фонологічні системи І. м. дуже різноманітні, здебільшого розрізняють мови «тихоокеанського типу», в яких консонантизм (система приголосних звуків) переважає над вокалізмом (системою голосних), і мови «атлантичного типу» з розвинутою системою голосних і сонорних приголосних (загалом розвинуті ларингальні артикуляції, занепад дзвінких, трапляються явища *сингармонізму*). За морфологічною будовою І. м. належать до *аглютинативних мов*. У багатьох мовах розвинута *інкорпорація*. Синтаксична будова І. м. майже не досліджена. В плані змістової *типології* серед цих мов можна виділити номінативні (кечумара), ергативні (алгонкіно-ритванські) й активні (тупі-гуарані) мови. Більшість І. м. безписемні. У давнину писемність була в сапотеків, ольмеків, кечуа, аймара та деяких ін. народів. Складне письмо існувало в індіанців майя (див. *Майя письмо*). Більшість пам'яток цього письма знищили завойовники-іспанці, а ті, що збереглися, розшифровано лише частково. Для деяких І. м. (переважно в Пд. Америці) створено нове письмо на лат. графічній основі.

Літ.: Народы Америки, т. 1—2. М., 1959; Кнорозов Ю. В. Иероглифические рукописи майя. Л., 1975; Климов Г. А. Типология языков активного строя. М., 1977. *Г. А. Климов.*

ІНДІА́НЦІ — загальна назва корінного населення Америки (за винятком *ескімосів* і *алеутів*). Виникнення назви І. пов'язане з помилкою Х. *Колумба*, який вважав відкриту ним частину світу Індією. Заг. приблизна чисельність І. в Америці — понад 35 млн. чол. (оцінка на серед. 70-х р. 20 ст.). Мови І. дуже різноманітні (див. *Індіанські мови*, а також етногр. карти до ст. *Північна Америка* і *Південна Америка*). Переважна більшість І. належить до *монголоїдної раси*. Вважають, що предки І. переселилися до Америки 30—20 тис. років тому з Пн.-Сх. Азії. Напередодні відкриття європейцями Америки більшість І. перебувала на стадії первіснообщинного ладу. Деякі народи Центр. Америки (*тольтеки, ацтеки, майя, муїски*) і області Андів (*інки*), створивши рабовласницькі д-ви, досягли високого ступеня розвитку: існували різні системи землеробства, розвивалися скотарство і металургія. Племена сх. частини Пн. Америки (*ірокези, мускоги*, сх. *алгонкіни*) і бас. Оріноко та Амазонки (*тупі-гуарані, араваки, кариби*) знали мотичне землеробство. Основою г-ва І. в Канаді і на Алясці було полювання на пн. оленя (пн. алгонкіни, пн. *атапаски*), в пн.-амер. преріях — на бізона (зх. алгонкіни, *сіу*, кедо, *шошони*), в пд.-амер. пампах — на *гуанако* (пуельче, техуельче, *араукани*). У І. пн.-зх. узбережжя Пн. Америки було розвинуте рибальство. Найвідсталіші племена Каліфорнії і Вогняної Землі займалися збиральництвом, рибальством, мисливством. Самобутній розвиток І. був перерваний вторгненням в Америку в 16—18 ст. європ. колонізаторів. Внаслідок колонізації багато племен І. були повністю винищені (беотуки, тимуква та ін.). Більшість І. було вигнано з своїх земель, позбавлено засобів існування і приречено на вимирання. Переважну кількість тих І., що залишилися, поселено в *резерваціях* США і Канади. І. цих країн ведуть боротьбу за громадянські права (один з найбільших виступів — похід І. з Каліфорнії на Вашінгтон влітку 1978). Частина І. злилася з найбіднішим населенням цих країн і країн Лат. Америки. Лише незначна частина І. зберегла свій культурно-побутовий уклад (зокрема *аймара, кечуа*, кариби, *тукано*). В ряді латиноамер. країн І. стали важливим компонентом при формуванні сучас. націй (*мексіканців, парагвайців, перуанців* та ін.).

Мистецтво частини І. в давнину досягло високого рівня розвитку, але було майже цілком знищене європ. завойовниками. На тер. сучас. Мексіки і Гватемали з перших століть н. е. поширилося мист. майя (моноліт з Кірігуа, статуя бога Маїса, фрески з Бонампаку). В Центр. Мексіці тольтеки в 1-му тис. н. е. створили самобутній декоративно-орнаментальний стиль стінопису і скульптури. На основі тольтекської культури в 14—16 ст. в долині Мехіко виникло й розвинулося мист. ацтеків (скульптура, вироби з золота, мозаїка з каменю та пір'я). У взаємодії з цими культурами в Мексіці співіснували культури: ольмекська, сапотекська, тотонакська, міштеків-пуебло та ін. В Пд. Америці іспанці застали на території Перу і Болівії культуру інків (15—16 ст.), якій у 1-му тис. н. е. передувала культура мочика (реалістичні, часто портретні фігурні керамічні посудини), а в Болівії — культура *тіаунако* (барельєфи на «Брамі Сонця»). Мист. ін. аборигенів Америки виявилося в різних галузях нар. творчості: плетінні, ткацтві, кераміці, різьбленні на дереві (тотемні стовпи з зображенням предків і тварин, дрібна пластика), оздобленні глиняних люльок, карбуванні срібла, окрасах з пір'я і раковин, ритуальних масках та ін. У Ленінграді та Москві (1976) і Києві (1977) експонувалася виставка «Золото доколумбової Америки» (з колекцій Метрополітен-музею, Музею примітивного мистецтва в Нью-Йорку).

Літ.: Народы Америки, т. 1—2. М., 1959; Кинжалов Р. В. Искусство древних майя. Л., 1968; Североамериканские индейцы. Пер. с англ. М., 1978.

ІНДІГІ́РКА — ріка в Якут. АРСР. Довж. 1726 км, площа бас. 360 тис. км². Бере початок з Халканського хр. двома витоками, впадає в Сх.-Сибірське м. Тече по Оймяконському нагір'ю, перетинає хр. Черського, утворюючи пороги, й виходить на заболочену низовину. Гол. притоки: Мома, Бадяриха (праві), Селеннях, Уяндіна (ліві). Живлення снігове, льодовикове й дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі 1800 м³/с. Замерзає в жовтні, скресає у червні. Характерні полії (напливи води поверх льоду). Судноплавна на 1086 км від гирла. Рибальство.

І́НДІЙ [Indium; названо через сині (кольору *індиго*) лінії спектра], In — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 49, ат. м. 114,82. Складається з ізотопів ^{113}In (4,33%) і ^{115}In (95,67%). Відкрили 1863 нім. вчені Ф. Рейх та Т. Ріхтер. Вміст І. в земній корі $1 \cdot 10^{-5}$%. Накопичується в *сфалеритах* (до 0,1%) та *каситеритах*. І.— сріблясто-білий м'який метал, густ. 7362 кг/м³, $t_{пл}$ 156,6° С, $t_{кип}$ 2024° С. І. стійкий на повітрі, у воді та розчинах лугів; у мінер. к-тах на холоді розчиняється повільно. Розчини солей І. легко гідролізуються (див. *Гідроліз*). Реагує з сіркою, фосфором, миш'яком, сурмою. Добувають І. з відходів виробн. цинку, олова та свинцю. І. та його сполуки застосовують у напівпровідниковій техніці, для *антикорозійного покриття*, виготовлення *легкоплавких сплавів* та ін.

Літ.: Федоров П. И., Мохосоев М. В., Алексеев Ф. П. Химия галлия, индия и таллия. Новосибирск, 1977.

О. Т. Нижник.

ІНДІ́ЙСЬКА НАЦІОНА́ЛЬНА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — громадська наукова організація в Індії. Створена 1970 на базі Нац. ін-ту наук Індії (засн. 1935). Координує діяльність наук. орг-цій у країні. Своїх дослідних центрів академія не має. Публікує наук. праці й монографії. Видає бюлетні, щорічник, журнали з історії науки в Індії, з фундаментальної й прикладної математики тощо.

ІНДІ́ЙСЬКЕ НАРО́ДНЕ ПОВСТА́ННЯ 1857—59, Сипайське повстання — вибухло проти англ. колоніального панування. Почалось 10.V 1857 виступом солдатів-індійців (сипаїв) у м. Міруті і швидко поширилося на всю Пн. Індії. Охопило великі міста: Лакхнау, Канпур, Джхансі та ін. Гол. рушійною

Індіанці.
Підвіска у вигляді фігурки фантастичної істоти. Золото.
Підвіска у вигляді фігурки з головою крокодила. Золото, колчедан. 12—16 ст.
Підвіска у вигляді фігурки людини в головному уборі. Золото. 14—16 ст.

Індійське письмо. Печатки з Мохенджо Даро з зображеннями тварин і з написами.

силою І. н. п. були маси трудящих, насамперед селяни-общинники. Очолювали його патріотично настроєні феодали (*Нана Сагіб, Лакшмі-Баї, Тантіа Топі* та ін.). Скориставшися з відсутності у повстанців централізованого керівництва та оборонною тактикою їхніх керівників, англ. війська захопили воєн. ініціативу. В 1857 вони придушили виступи в Пенджабі, 1859 — в Ауді. Повстанці перейшли до партизанської війни, яка точилася до квітня 1859. Придушення І. н. п. відбувалося з нечуваною жорстокістю. Десятки тисяч повстанців було страчено.

Літ.: Осипов А. М. Великое восстание в Индии. 1857—1859. М., 1957.

С. П. Полюк.

ІНДІЙСЬКЕ ПИСЬМО́ — група писемностей народів Південно-Східної Азії, пов'язаних спільним походженням і єдиним принципом побудови алфавітів. Найдавнішим зразком І. п. є й досі не прочитані написи на печатках від 3—2-го тис. до н. е. з Мохенджо Даро, Хараппи тощо. Найранішими з дешифрованих пам'яток І. п. є написи від 3 ст. до н. е., зроблені *брахмі*. В 3 ст. до н. е.— 5 ст. н. е. в Індії існувало й письмо кхароштхі. На основі місцевих різновидів брахмі склалося три осн. гілки І. п.: північна, південна й пд.-східна. До пн. гілки належать гуптське, тібетське, нагарі та його пізніша форма *деванагарі*, шарада, бенгальське, орія тощо; до південної — грантха, канада, телугу, малаяльське й тамільське; до пд.-сх. гілки — сингальське, бірманське, кхмерське, лаоське письмо та ін. Див. також *Індійські мови*.

ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ КОНГРЕ́С (ІНК) — політична партія Індії. Засн. в грудні 1885. В кін. 19 ст. не виходив за межі лояльної опозиції колоніальному режимові. В 1918—22 ІНК почав перетворюватися на масову партію. Ідеологом ІНК став М. К *Ганді*. В 1927 ІНК виступив за повну незалежність Індії. З часу завоювання Індією незалежності (1947, прем'єр-міністр Дж. *Неру*) ІНК був правлячою партією до березня 1977. Своєю метою ІНК проголошував побудову в країні суспільства, соціально-політ. основою якого було б співробітництво всіх класів під наглядом д-ви, економічною — створення т. з. мішаної економіки, в якій поєднуються держ. і приватний сектори. На міжнар. арені уряд ІНК проводив політику неприєднання та нейтралітету, мирного співіснування з ін. країнами, зокрема з Рад. Союзом. Уряд ІНК, очолений І. *Ганді*, здійснив ряд демократичних соціально-екон. перетворень в Індії. З серед. 70-х рр. популярність партії серед населення почала падати. Гол. причиною цього було невиконання програмних обіцянок партії трудящим і боротьба різних течій та угруповань в середині ІНК. В результаті ІНК зазнав поразки на заг. парламентських виборах у березні 1977. В кінці 1977 — на поч. 1978 відбувся розкол ІНК (раніше ІНК зазнавав розколу 1907, 1934, у 50-х рр., 1969). З ІНК вийшла нова партія на чолі з І. Ганді, яка також називається ІНК.

С. П. Полюк.

ІНДІ́ЙСЬКИЙ ОКЕА́Н — третій за розмірами океан земної кулі. Розташований між Азією на Пн., Африкою на Зх., Австралією на Сх. й Антарктидою на Пд. Площа 76 175 тис. км², з островами — 77 001 тис. км². Об'єм водної маси 284,6 млн. км³. Пересічна глиб. 3736 м, макс.— 7209 м. Берегова лінія найбільше розчленована в пн. частині, де виділяються великі затоки — Бенгальська, Аденська, на Пд. береги порізані мало (*Велика Австралійська затока, Карпентарія затока*). Морів порівняно небагато, найбільші з них — у пн. частині океану, на Пд.— невеликі антарктичні моря.

Острови — гол. чин. у зх. частині океану. Найбільші з них материкового походження (*Мадагаскар, Тасманія, Шрі-Ланка, Сокотра*), деякі острови є вершинами підводних вулканів (Кергелен, Крозе, Прінс-Едуард та ін.), у тропічних широтах — коралові острови (Мальдівські, Лаккадівські, Чагос, Кокосові, Андаманські).

Р е л ь є ф д н а. Материкова обмілина (шельф) займає 30% площі океану. Ширина її збільшується від кількох сотень метрів навколо океанічних островів до 200 км і більше у пн. частині І. о. Зовн. край шельфу має пересічну глиб. бл. 140 м. На океанічне ложе припадає 46% площі океану. В межах його виділяються окремі глибоководні улоговини — Крозе, *Африкансько-Антарктична улоговина, Західно-Австралійська улоговина, Мадагаскарська улоговина, Центральна улоговина, Австрало-Антарктична улоговина*, Кокосова, Агульяс. Гол. елементом рельєфу улоговин є абісальні рівнини. Глибоководних жолобів у І. о. мало, вони мають порівняно невеликі глибини (див. таблицю). Серединно-океанічні хребти займають бл. 20% площі океану, вони мають переважно меридіональне простягання. В зх. частині підноситься *Центральноіндійський хребет*, який на Пн. переходить в *Аравійсько-Індійський хребет*. Вздовж осі хребта простягається сейсмічно активна зона — *рифт*, глибина якої відносно навколишніх ділянок досягає 2000 м. У сх. частині океану — Сх.-Індійський хребет завдовжки майже 5000 км, відносна висота його до 4000 м. У межах ложа І. о. відкрито підводні гори (МДУ, Курчатова, Афанасія Нікітіна). Більшу частину дна І. о. вкривають пелагічні відклади — вапняковий мул, гол. чин. глобігериновий (54% площі океану, переважно в екваторіальній зоні), кремнистий, в осн. діатомовий мул (бл. 20% площі, в пд. частині). Червоні глини вкривають бл. 25% площі океану, гол. чин. глибоководні улоговини. Є невеликі ділянки, зайняті птероподовим та радіолярієвим мулами, теригенні відклади поширені поблизу материків та островів.

Індійський океан. Моря

Море	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Андаманське	понад 600	4507
Аравійське	3683	5875
Арафурське	1017	3652
Дейвіса	21	1369
Дюрвіля	—	3610
Космонавтів	699	5127
Моусона	333	понад 1000
Рісер — Ларсена	1138	понад 4000
Співдружності	260	понад 4000
Тіморське	615	3310
Червоне	450	3039

К л і м а т І. о. визначається його положенням у різних кліматичних поясах та близькістю Азії, над якою взимку розвивається область високого тиску, влітку — баричний мінімум. У пд. частині океану утворюються Південноіндійський максимум і Антарктичний мінімум. Розподіл атм. тиску зумовлює мусонну циркуляцію в пн. частині океану і стійкі вітри — у південній. У помірних широтах зх. вітри досягають великої сили. В тропічних широтах зх. частини І. о. взимку часто бувають урагани. Термічний екватор взимку зміщений на Пд. до 10° пд. ш. Макс. т-ра взимку бл. 27,5°, починаючи з 20° пд. ш. т-ра знижується у пд. напрямі до —20, —25° біля узбережжя Антарктиди. Влітку макс. т-ра повітря (до +30° і більше) спостерігається в районі Червоного й Аравійського морів, на Пд. т-ра зменшується до —5°. На розподіл т-ри значно впливають

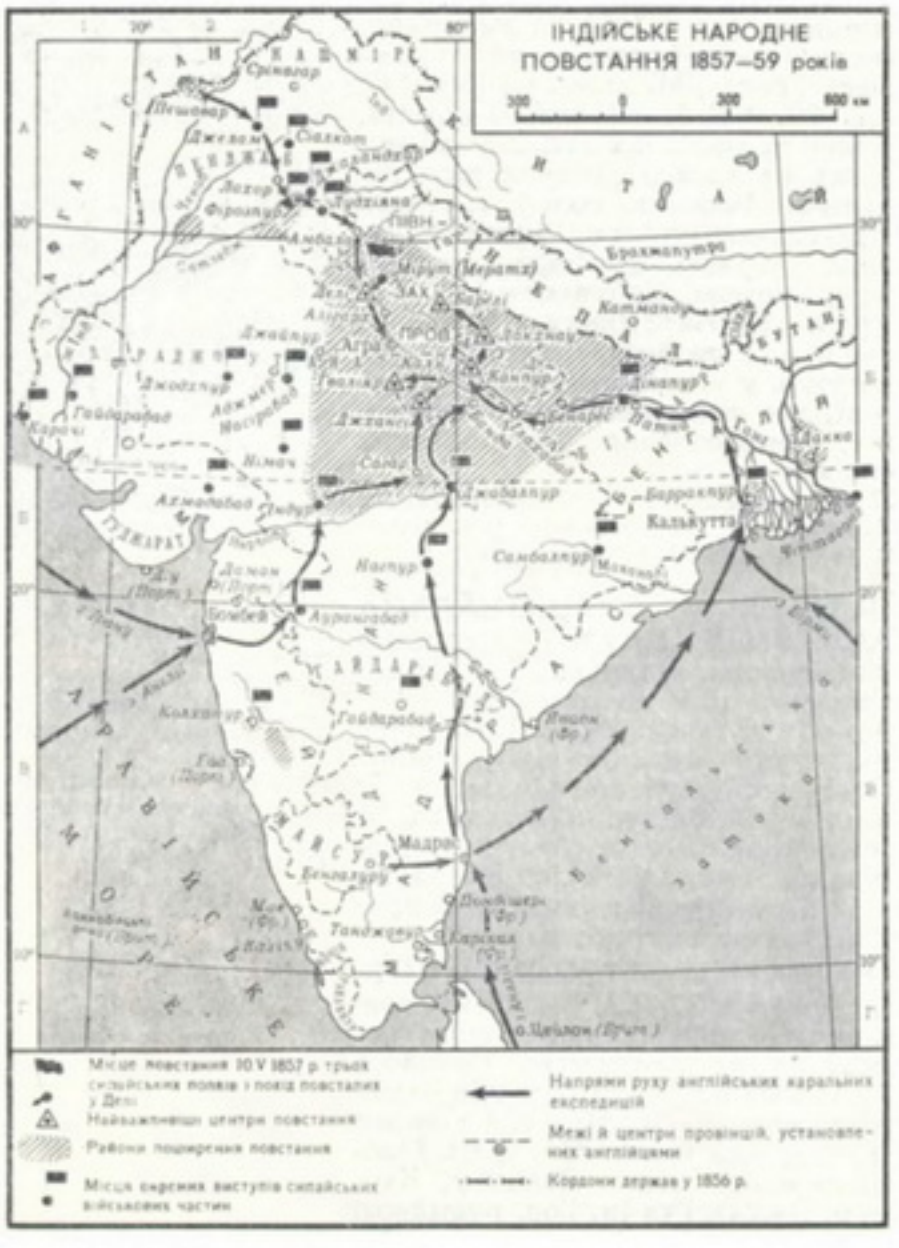

ІНДІЯ

Цифрами на карті позначені

штати:

1 Джамму і Кашмір
2 Гімачал-Прадеш
3 Пенджаб
4 Гар'яна
5 Раджастхан
6 Уттар-Прадеш
7 Сікким
8 Ассам
9 Мегхалая
10 Нага-Прадеш
11 Маніпур
12 Тріпура
13 Гуджарат
14 Мадх'я-Прадеш
15 Бігар
16 Західний Бенгал
17 Махараштра
18 Орісса
19 Карнатака
20 Андхра-Прадеш
21 Керала
22 Таміленад

союзні території:

I Чандігарх
II Делі
III Аруначал-Прадеш
IV Мізорам
V Дадра і Нагарханелі
VI Гоа, Даман, Діу
VII Лакшадвіп
VIII Путтуччері
IX Андаманські й Нікобарські о-ви

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

МАСШТАБ 1 : 40 000 000

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

глибини 4000 2000 1000 200 0 200 500 1000 2000 3000 5000 вище

МАСШТАБ 1:17 000 000

170 0 170 340 км

750–К

ІНДІЯ, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Деревообробна й паперова
- Джутова

ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ

- понад 1 млн. кВт
- від 800 тис. до 1 млн. кВт
- від 300 тис. до 800 тис. кВт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Рис
- Рис у поєднанні з пшеницею, ячменем, бобовими культурами й кукурудзою
- Пшениця, просо, бобові культури й кукуруда
- Просяні (джовар, баджра) та бобові культури
- Бавовник, зернові та бобові культури
- Маловикористовувані та невикористовувані землі
- Основні райони зрошуваних земель

Примітка. В усіх землеробських районах Індії розводять велику рогату худобу

МАСШТАБ 1:17 000 000

170 0 170 340 км

АФГАНІСТАН
ПАКИСТАН
КИТАЙ
НЕПАЛ
БУТАН
БАНГЛАДЕШ
М'ЯНМА
ПАКИСТАНСЬКЕ ПЛОСКОГІР'Я
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
БЕНГАЛЬСЬКА ЗАТОКА
АНДАМАНСЬКЕ МОРЕ
ШРІ-ЛАНКА
Кабул
Пешавар
Ісламабад
Срінагар
Джаммю
Форт-Сандімен
Мултан
Лахор
Чаруланг
Катманду
Тхімпху
Дарджілінг
Делі
Біканер
Джайсалмер
Покаран
Джодхпур
Аджмер
Джайпур
Гайдарабад
Удайпур
Ахмедабад
Порбандар
Раджкот
Вераваль
Сурат
Нашик
Бомбей
Пуна
Колхапур
Мармаган
Бенгалуру
Мадрас
Майсур
Кожікоде
Ернакулам
Коллам
Тіруванантапурам
Нагаркоіл
Путтуччері
Тірунелвелі
Нагапаттінам
Тірунелвелі
Джафна
Галлі
Коломбо
Трінкомалі
Вішакхапатнам
Какінада
Мачхаліпаттанам
Бхубанешвар
Калькута
Дургапур
Джамшедпур
Ранчі
Бокаро
Гая
Варанасі
Аллахабад
Канпур
Лакхнау
Агра
Джабалпур
Райпур
Корба
Нагпур
Акола
Аурангабад
Індор
Удджайн
Бхопал
Кота
Ахмедабад
Вадодара
Ахмедабад
Бхавнагар
Джамнагар
Раджкот
Порбандар
Вераваль
Сурат
Нашик
Бомбей
Пуна
Колхапур
Мармаган
Бенгалуру
Мадрас
Майсур
Кожікоде
Ернакулам
Коллам
Тіруванантапурам
Нагаркоіл
Путтуччері
Тірунелвелі
Нагапаттінам
Джафна
Галлі
Коломбо
Трінкомалі
Вішакхапатнам
Какінада
Мачхаліпаттанам
Бхубанешвар
Калькута
Дургапур
Джамшедпур
Ранчі
Бокаро
Гая
Варанасі
Аллахабад
Канпур
Лакхнау
Агра
Джабалпур
Райпур
Корба
Нагпур
Акола
Аурангабад
Індор
Удджайн
Бхопал
Кота
Порт-Блер
Ларкаданські о-ви (Ind.)
Лаккадівські о-ви (Ind.)
Андаманські о-ви (Ind.)
Нікобарські о-ви (Ind.)
Ганг
Брахмапутра
Інд
Годавері
Кришна
Нармада
Тапті
Маханаді
Годавері
Кришна
Пенна
Кавері
Вайгай
Тунгабхадра
Нарбада
Тапті
Махі
Сабарматі
Луні
Чамбал
Бетва
Сон
Дамодар
Субарнарекха
Брахмапутра
Ганг
Ямбак
Пемо
Хотан
Хотан
Ярканд
Сурхоб
Кабул
Кунар
Сват
Бунер
Індус
Джелам
Чінаб
Раві
Бейас
Сатледж
Ганг
Ямуна
Гімалаї
Гімалаї
Гімалаї

течії. Пересічна річна кількість опадів на Зх. Аравійського м. 100 мм, поблизу екватора 3000 мм, у помірних широтах понад 1000 мм, на Пд. до 250 мм.

Гідрологічний режим І. о. визначається кліматичними умовами та водообміном з прилеглими океанами. Пересічна т-ра води на поверхні бл. 18°, найбільша — понад 34°, найменша — 1°. Зх. частина океану дещо холодніша від східної. Найбільша солоність поверхневих вод спостерігається в Червоному м. й Перській зат. (40—41‰ — макс. для Світового ок.), біля берегів Антарктиди — 33—34‰. Мусонна циркуляція зумовлює правильну сезонну зміну поверхневих течій у пн. частині океану: взимку тут розвивається зх. мусонна течія, влітку — сх. мусонна течія. В субтропічних широтах пд. частини океану утворюється антициклональний круговорот, який складається з Пасатної, Мозамбіцької, Голкової, Південно-Індоокеанської та Зх.- Австралійської течій. Між 40° і 60° пд. ш. існує Східна Антарктична течія, в антарктичних широтах розвиваються два циклонічні кругообороти. В 1959 в районі екватора рад. вчені виявили глибинну протитечію Тареєва. Найбільші хвилі спостерігаються в зоні зх. вітрів пд. помірних широт, у пн. частині океану сильне хвилювання пов'язане з проходженням тропічних ураганів. Припливи на Пн. мають півдобовий цикл, біля пд. берегів Австралії і в Антарктиці — добовий, вис. їх 1,1—8 м, у відкритому океані — 0,5—1,6 м. Лід утворюється лише у високих пд. широтах (на Пд. від 40° пд. ш.), переважно у вигляді дрейфуючої криги, берегового припою й *айсбергів*.

Рослинний і тваринний світ І. о. відзначається багатством і різноманітністю. На узбережжях у тропічних широтах поширені *мангрові ліси*, з риб характерні мулисті стрибуни. На невеликих глибинах багато коралів, молюсків, губок, голкошкірих тощо. На узбережжях у помірному поясі І. о. поширені червоні і бурі водорості, багато безхребетних. У відкритому океані до глиб. 100 м — *планктон*, який у тропічному поясі зумовлює світіння води (див. *Світіння моря*); з риб характерні летючі риби, анчоус, тунець, камбала, акули та ін. Водяться мор. черепахи, зрідка трапляються дюгонь, беззубі і зубаті кити, ластоногі; з птахів — альбатроси, фрегати, пінгвіни.

Історія дослідження. На першому етапі дослідження І. о. (до 1772) внаслідок плавань інд., єгип., фінікійських (за 3000—1000 років до н. е.), а також інд., малайських (1 ст. н. е.) та ін. мореплавців було одержано перші відомості про розподіл суходолу і моря в цій частині земної кулі. В 1340 в пн. частині І. о. плавав араб. мандрівник Ібн-Баттута, 1405—33 — кит. мореплавець Чжен Хе. В 1487 португалець Б. Діаш обігнув Африку, 1497—99 португ. мореплавець Васко да *Гама* пройшов з Атлантичного ок. в Індію, 1642—43 голландець А. *Тасман* — з І. о. в Тихий ок. Протягом другого періоду (1772—1873) проведено перші виміри т-ри води на різних глибинах (Дж. *Кук*, О. Є. *Коцебу*, Д. Росс). Третій період пов'язаний з організацією комплексних океанографічних експедицій на спец. обладнаних кораблях: «Челленджер» (1873—74, англ.), «Витязь» (1886—89, рос.), «Вальдівія» (1898—99, нім.), «Гаусс» (1901—03, нім.), «Діскавері II» (1930—51, англ.), «Альбатрос» (1947—48, швед.). Новий етап вивчення І. о. розпочався 1956 в рамках міжнар. співробітництва. Експедиції за програмою Міжнародного геофізичного року (1957—58) і Міжнародної Індоокеанської експедиції (1960—65) зібрали дані про фіз., хім., біол. й геол. особливості І. о. Велике значення мають океанографічні дослідження океану рад. експедиціями на суднах «Об», «Витязь», «Михайло Ломоносов», «Академік Вернадський», «Академік Курчатов». У вивченні І. о. беруть участь Мор. гідрофізичний ін-т АН УРСР, Ін-т біології південних морів ім. О. О. Ковалевського АН УРСР, Азово-Чорномор. ін-т рибного г-ва і океанографії та ін. н.-д. установи Української РСР.

І. о. має велике економічне і стратегічне значення. На нього припадає осн. обсяг мор. перевезень нафти; через І. о. проходять судноплавні шляхи з портів Чорного і Балтійського морів на Далекий Схід і країни Азії та Африки. І. о.— важливий район рибальства. Значні запаси мінеральної сировини — нафти й газу (Перська й Суецька затоки, Бассова прот.), олов'яної руди (на шельфі поблизу Таїланда і Малайзії), ільменіту, рутилу, циркону та ін. У донних відкладах є фосфоритові, баритові, залізо-марганцеві конкреції. Карту див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Канаев В. Ф., Нейман В. Г., Парин Н. В. Индийский океан. М., 1975; Гидрология Индийского океана. М., 1977.

Ю. Ф. Безруков. М. П. Булгаков.

ІНДІЙСЬКІ МОВИ, індоарійські мови — група мов індоєвропейської сім'ї. Ведуть початок, як і *іранські мови* й *дардські мови*, від давньої індоіранської мовної спільності (див. *Індоіранські мови*). І. м. поширені в пн. частині Індії, в Пакистані, Бангладеші, Непалі, Шрі-Ланці. До сучас. І. м., т. з. новоіндійських, належать мови гінді, урду, бенгальська, маратхі, гуджаратська, панджабі, орія, ассамська, синдхі, непальська, сингальська та ін. Особливе місце посідає циганська мова, яка, поширившись далеко за межами Індії, зазнала великого впливу ін. мов, але зберігає ряд рис, спільних з мовами Пн.-Зх. Індії. В історії розвитку І. м. розрізняють три періоди: давньоінд., середньоінд. і новоіндійський. До давньоіндійських мов належать мова *вед* і *санскрит*. До середньоінд. мов належать *палі*, численні *пракрити* (шаурасені, магадхі, ардхамагадхі, махараштрі, апабхранша тощо). На межі 1-го і 2-го тисячоліть почали формуватися новоінд. мови. Для фонетики сучас. І. м. характерна наявність 30—60 фонем (серед них — придихові й церебральні приголосні). У морфології переважає тенденція до аналітизму (хоч є і синтетич., і аналітичні форми), протиставлення прямої й непрямої форми відмінка, розвинута система *післяйменників*, широко вживаються неособові форми дієслова. В синтаксисі — стале місце в реченні дієслова і пов'язаних з ним слів, наявність *ергативної конструкції* речення. Лексика сучас. І. м. зазнала значного впливу санскриту, в ній є чимало запозичень із араб., перс., дравідійських, англ. мов. І. м. існує багата л-ра. Для більшості мов використовується *індійське письмо*, для деяких — *арабське письмо* та ін.

Літ.: Зограф Г. А. Языки Индии, Пакистана, Цейлона и Непала. М., 1960; Елизаренко Т. Я. Исследования по диахронической фонологии индоарийских языков. М., 1974; Зограф Г. А. Морфологический строй новых индоарийских языков. М., 1976.

В. М. Топоров.

ІНДІЙЦІ — назва всього населення Індії незалежно від національної, релігійної, расової або кастової належності (в т. ч. й вихідців з Індії, які живуть в інших країнах). Див. *Індія*, розділ «Населення».

ІНДІЯ, Республіка Індія — держава в Пд. Азії. Більша її частина розташована на п-ові Індостан. Омивається водами Бенгальської зат. Індійського ок. та Аравійським м. До складу І. входять Лаккадівські, Аміндівські, Андаманські й Нікобарські о-ви.

В адм. відношенні поділяється на 22 штати і 9 союзних територій (табл.). Карти див. на окремому аркуші, с. 376—377.

Державний лад. І.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. За формою держ. устрою — федерація. Діє конституція 1949 (вступила в силу 1950). Глава д-ви — президент, що обирається строком на 5 років колегією виборців, яка складається з виборних членів парламенту і законодавчих зборів штатів. Законодавча влада належить парламентові в складі президента і двох палат — Нар. палати і Ради штатів. Нар. палата обирається населенням строком на 6 років, два її члени (від англо-індійців) призначаються президентом. Рада штатів — федеральна палата, яка представляє інтереси штатів,— обирається членами законодавчих зборів штатів строком на 6 років, 12 депутатів призначаються президентом. Через кожні 2 роки 1/3 Ради оновлюється. Виконавчу владу здійснює Кабінет міністрів (уряд) на чолі з прем'єр-міністром. Уряд фактично формується партією, яка одержала перемогу на виборах до Нар. палати. У кожному штаті є Законодавчі збори у складі губернатора (глави виконавчої влади), якого призначає президент, та однієї або двох палат, обираних населенням строком на 6 років, а також уряд штату. В союзні території президент призначає гол. комісарів або сам здійснює управління ними. Вищу судову владу

Герб Індії.

ІНДІЯ

Площа — 3287,6 тис. км².

Населення — понад 634 млн. чол. (червень 1978, оцінка)

Столиця — м. Делі

Індійський океан. Глибоководні жолоби

Жолоб	Найбільша глибина, м
Яванський	7209
Діамантіна	7102
Східно-Індійський	6335
Обі	5880
Розлом «Витязь»	5544

ВИРОБНИЦТВО РИСУ
(очищеного, тис.т)

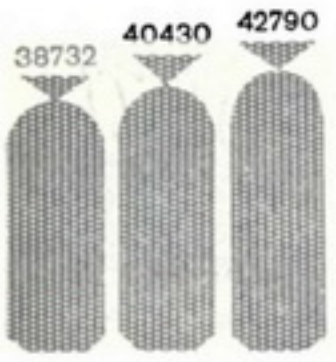

здійснює Верховний суд, що є й органом *конституційного нагляду*.

В. Н. Денисов

Природа. Берегова лінія п-ова *Індостан* розчленована мало, береги переважно низькі, піщані. Пд. частина зх. узбережжя має назву Малабарський берег, сх.— Коромандельський берег. Більшу частину тер. І. займає плоскогір'я *Декан* (пересічна вис. 600—900 м). Вздовж мор. узбереж підносяться гори Західні Гати (вис. до 2633 м), які далі на Пд. переходять в окремі горстові масиви заввишки до 2698 м (г. Анаймуді), та Східні Гати. На Пн. плоскогір'я Декан облямоване середньовисокими горами і плато, які уступами спускаються до *Індо-Гангської рівнини*, поверхня якої розчленована численними долинами річок, старицями, ярами. Вздовж пн. кордону країни простягаються гірські області *Гімалаїв* та *Каракоруму* — найвищих гірських систем світу. Гол. вершини в межах І.— г. Нангапарбат (8126 м) у Гімалаях і г. Чогорі (вис. 8611 м) у Каракорумі. На Пн. Зх.— пустеля Тар. Надра І. багаті на поклади заліз., свинцево-цинкових, уранових, марганцевих і мідних руд, хромітів, золота, слюди, коштовного каміння, кам. вугілля, бокситів, нафти й газу. Клімат більшої частини І. субекваторіальний, мусонний, на Пн.— гірський субтропічний, високогірний. Пересічна т-ра січня на Пн. бл. +15°, на Пд. до +27°, травня — від +28° до +35°, у горах відповідно —1, —8°, і +18, +23°. Найбільше зволожені навітряні схили Зх. Гат і Гімалаїв (до 5000—6000 мм). Макс. кількість опадів випадає у районі нагір'я Шіллонг — до 12 тис. мм на рік, найменша — в центрі Декану і в пустелі Тар (бл. 50 мм), на решті тер. І.— 1000—1500 мм. Бл. 80% річної суми опадів припадає на вологий період (червень — жовтень). Осн. річки — *Ганг, Інд, Брахмапутра, Годаварі*, Крішна. На більшій частині території поширені червоноземи, на Індо-Гангській рівнині та на приморських низовинах — сіроземи, сіро-коричневі й коричневі грунти, в горах — різні типи гірських грунтів. Рослинність представлена переважно *саваною* й мусонними чагарниками. Під лісами — 23% тер. країни (тик, сандал, бамбук та ін.), у дельтах річок — вічнозелені мішані ліси. В горах — вологі тропічні ліси, які з висотою змінюються мусонними та хвойними лісами і гірськими луками. Створено бл. 50 заповідників і нац. парків. Найбільші з них: Гірський Ліс у Гуджараті, Казіранга в Ассамі та Джалдапара в Зх. Бенгалії.

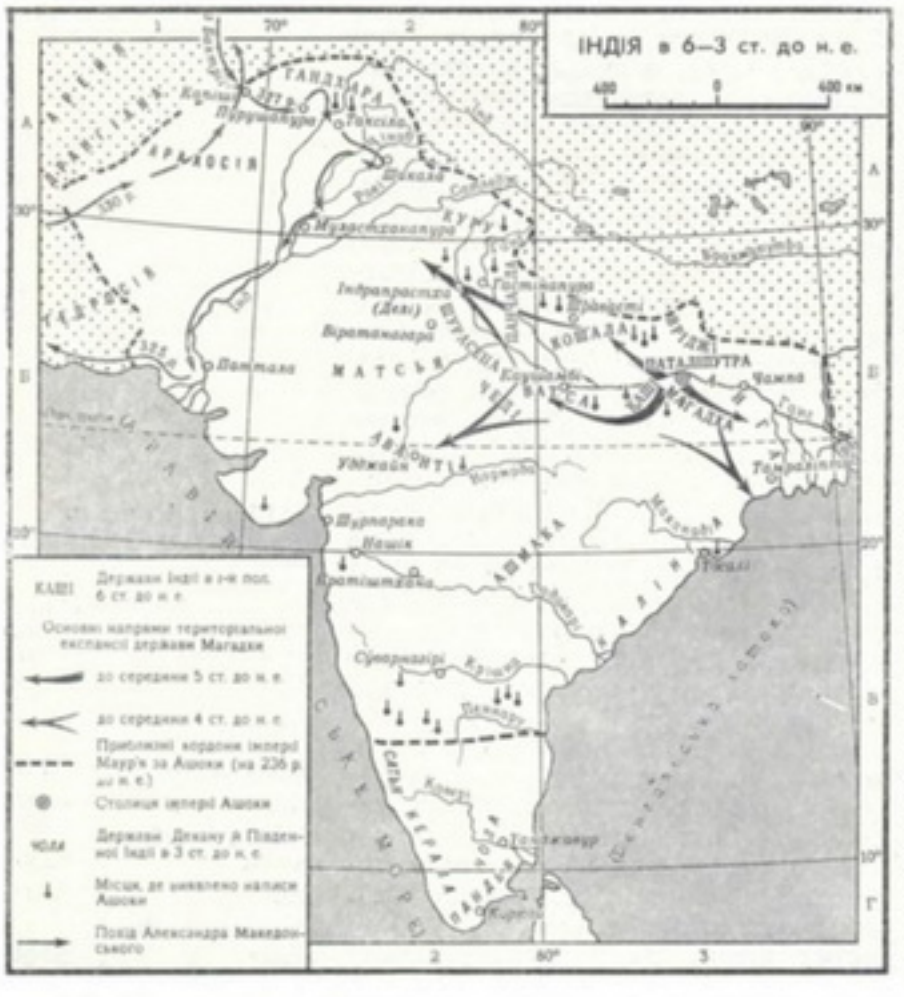

Населення. В І. налічується кілька сотень націй, народностей і племінних груп, що говорять різними мовами. Найчисленнішими є *гіндустанці, андхра* (телугу), *бенгальці, маратхи, таміли, біхарці, гуджаратці, канара* (канада), *малаялі*. Офіц. мови — гінді та англійська. Пересічна густота нас.— бл. 193 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Бл. 21% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Делі, Калькутта, Бомбей, Мадрас, Гайдарабад, Ахмадабад, Бенгалуру, Канпур*.

Історія. Тер. І. було заселено з раннього *палеоліту*. На поч. 4-го тис. до н. е. вже існували поселення неолітичних племен — скотарів і землеробів. Паралельно з ними в долині р. Інд виникла високорозвинута міська цивілізація епохи бронзи — Хараппська цивілізація (див. *Хараппа*). В 2-й пол. 2-го тис. до н. е. в І. з Пн. Зх. вторглися індоєвроп. племена. До серед. 1-го тис. до н. е. вони заселили Пн. І., освоїли долину р. Ганг. В той час в І. тривало класове розшарування, виникли перші д-ви, в яких значну роль відігравало рабство. Стани — варни (брахмани, кшатрії, вайшії та шудри) поступово перетворилися на *касти*. В серед. 4 ст. до н. е. посилилася д-ва *Магадха*. В 327 до н. е. в І. вторглася армія *Александра Македонського* (дійшла до р. Беас). За правління дин. Маур'я (4—2 ст. до н. е.) Магадха поширила свою владу майже на всю тер. І. і частину сучас. Афганістану. Внутр. суперечності, а також вторгнення бактрійських греків (див. *Греко-Бактрійське царство*) призвели до розпаду д-ви Магадхи. В 3 ст. до н. е. в Пд. І. утворилася могутня д-ва Андхра, яка встановила своє панування на більшій частині Декану. Пн. І. в 1 ст. н. е. опинилася під владою *Кушанського царства*, після розпаду якого знову зміцніла д-ва Магадхи. З нею суперничали південноінд. імперії Сатаваханів, Паллавів, Пандіїв та ін. Ці д-ви вели жваву торгівлю з Римом і країнами Далекого Сходу.

В перші ст. н. е. в І. почався процес розкладу рабовласницького ладу. Виникли форми експлуатації, характерні для феод. формації. Зростали міста, перетворюючись на центри ремесла й торгівлі. В 6—12 ст. в І. існували численні д-ви (Палів, Сенів, Гуджара-Пратіхарів, Чалук'я, Паллавів, Чола та ін.), що вели між собою війни. В 11 ст. Пн. І. зазнала навали сусідніх мусульм. д-в. На поч. 13 ст. на тер. Пн. І. виник *Делійський султанат*. У 14 ст. він підкорив своїй владі д-ви Декану. Завойовницький похід *Тімура* (1398) та феод. заворушення, що сталися після нього, призвели до розпаду султанату. Протягом 15—16 ст. на тер. І. існували самостійні д-ви (Ахмаднагар, Бідар, Гуджарат, Віджаянагар та ін.), які перебували під владою мусульм. та індуських правителів. Про суспільний лад, держ. управління, г-во, релігію та побут І. 15 ст. залишив відомості А. *Нікітін*, який відвідав її 1469—72. У кін. 15 ст. в І. з'явилися перші європ. колонізатори — португальці. В 17 ст. виникли англ. та франц. факторії (див. *Ост-Індські компанії*).

В 16 ст. правитель Фергани *Бабур* заснував на тер. Пн. І. імперію *Великих Моголів*. Найбільшого розквіту вона досягла за Акбара (1556—1605), який завоював *Кашмір*, Гуджарат, *Бенгалію* та ін. д-ви. За його наступників, особливо за *Аурангзеба*, боротьба між центр. владою і феодалами, що супроводилася нар. виступами, призвела імперію до кризи. В результаті повстання маратхів виникла самостійна д-ва (див. *Маратхські князівства*), яка вела війни проти імперії Моголів. У 1739 з Ірану на тер. І. вторгнувся *Надір-шах*. У 1747 почалися походи в І. правителя Афганістану *Ахмад-шаха Дуррані*, внаслідок яких він домігся визнання своїх прав на *Пенджаб*. Зовн. експансія, міжусобні війни та внутр. суперечності спричинилися на поч. 18 ст. до розпаду імперії Великих Моголів. Це створило франц. і англ. Ост-Індським компаніям сприятливі умови для воєнної експансії. Вона супроводилася англо-франц. суперництвом (1746—63), що закінчилося перемогою Великобританії. Англійці захопили Бенгалію, підкорили Карнатік і Ауд, в результаті англо-майсурських воєн (1767—99) — Майсур і Гайдарабад, укріпилися в Пд. І. На поч. 19 ст. було завойовано Маратхські князівства. В 1803 колонізатори загарбали Делі. В 1814—26 було анексовано землі в пд. передгір'ях Гімалаїв та Ассам, 1843 — Сінд, 1845—49 — Пенджаб. Агр. перетворення, що їх здійснено в І. в кін. 18 — на поч. 19 ст., сприяли посиленню феод. експлуатації селянства, пристосовували с. г. І. до потреб колоніальної експлуатації. В кін. 50-х рр. 19 ст. невдоволення широких нар. мас іноз. пануванням викликало *Індійське народне повстання 1857—59*, яке справило великий вплив на подальшу історію І., зокрема на англ. колоніальну політику. В 1858 було ліквідовано Ост-Індську компанію; І. перейшла під владу брит. корони. Склалася колоніально-феод. монополія на землю, а місц. поміщики та князі стали гол. соціальною опорою колонізаторів (див. *Заміндарі*). Пром-сть, що зароджувалася, перетворювалася

на придаток англ. капіталу. Разом з тим почалося формування інд. нац. буржуазії та пролетаріату. Виник нац.-визвольний рух. У кін. 19 ст. було створено нац. бурж. орг-ції, які 1885 об'єдналися в Інд'йський національний конгрес (ІНК). На поч. 20 ст. в ньому, поряд з поміркованою течією, сформувалося радикальне дрібнобурж. крило на чолі з Б. *Тілаком*. У 1905—08 сталося нове піднесення нац.-визвольного руху, активну участь у якому взяв інд. пролетаріат. Англ. влада намагалася розколоти нац.-визвольний рух за реліг.-общинною ознакою. Через те вона сприяла появі 1906 партії Мусульманська ліга. На противагу їй було створено індуську політ. орг-цію Гінду махасабха («Великий союз індусів»). У 1914 Великобританія втягнула І. в 1-у світову війну. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в І. 1918 почалося нове піднесення антиколоніальної боротьби. ІНК, одним із керівників якого став М. К. *Ганді*, розгорнув масовий рух, намагаючись надати йому мирних, ненасильницьких форм, які відповідали б інтересам інд. нац. буржуазії (див. *Гандизм*). В 1918—22 зросла активність робітн. класу. В 1920 створено Всеіндійський конгрес профспілок. У 1925 засн. Комуністичну партію Індії (КПІ). В 1930 ІНК оголосив кампанію громадян. непокори, що супроводилася антиімперіалістичними виступами трудящих (повстання в Шолапурі, Пешаварі, Чіттагонгу та ін.). Проте непослідовна політика керівництва ІНК і репресії колоніальної влади призвели до загасання нац.-визвольного руху. В 1934 КПІ було оголошено поза законом. У 1935 англ. парламент прийняв Акт про управління І., який закріплював колоніальне становище країни. В кампанії протесту проти Акта об'єдналися всі осн. класи інд. суспільства і політ. партії. В 1936 ІНК висунув завдання створення єдиного фронту антиімперіалістичних сил. Під час 2-ї світової війни 1939—45 І. виступала на боці антифашист. коаліції. Наприкінці війни в І. склалася гостра політ. ситуація, яка знайшла вияв у новому піднесенні нац.-визвольної боротьби 1945—47, що змусила англ. владу надати країні незалежність. У 1946 з представників ІНК було сформовано тимчасовий уряд на чолі з Дж. *Неру*. 15.VIII 1947 на тер. І. виникли два *домініони* (створені англ. колонізаторами за реліг. ознакою) — І. та *Пакистан*. Того ж року І. встановила дипломатичні відносини з СРСР. В 1950 І. проголошено республікою. ІНК, що перебував при владі, взяв курс на прогресивну в цілому внутр. і зовн. політику. Уряд ІНК здійснив ряд соціально-екон. та культур. перетворень, спрямованих на створення незалежної нац. економіки, поліпшення становища широких мас країни. У 1962 маоїстський Китай спровокував збройний конфлікт у Гімалаях проти І. В 1965 виник інд.-пакистанський збройний конфлікт, який було врегульовано завдяки ініціативі СРСР (див. *Ташкентська зустріч 1966*). В 1969 з ІНК вийшло праве крило, що утворило партію Організація Конгрес. На виборах ця партія блокувалася з правими орг-ціями — Сватантра і Джан Сангх. Не завжди послідовна політика уряду ІНК, кризові явища в економіці країни, недостатній політ. досвід частини нар. мас сприяли тому, що праві партії після виборів 1971 змогли об'єднатися і зміцнити свої позиції. На виборах 1977 ІНК вперше за всю свою історію зазнав поразки. До влади прийшла створена незадовго перед виборами на базі правих бурж. партій Джаната парті. У липні 1979 внаслідок внутр. незгод та суперечливої політики відбувся розкол Джаната парті. З неї вийшла опозиційна Джаната парті (с). Виникла урядова криза, що призвела до проведення дострокових парламентських виборів. І. проводить політику мирного співіснування л-в, неприєднання до агресивних блоків, займаючи антиімперіалістичну позицію в міжнар. справах, виступає за зміцнення *азіатської безпеки*. З 1945 І.— член ООН. Між І. та СРСР встановилися послідовно дружні відносини. Цьому сприяли Договір про мир, дружбу і співробітництво 1971, угоди про співробітництво в галузі економіки, торгівлі, культури і науки, зокрема укладені 1979 (див. *Радянсько-індійські документи*). *Л. В. Шапошникова.*

Політичні партії, профспілки. Джаната парті засн. 1977. Джаната парті (с), засн. 1979. *Індійський національний конгрес*, засн. 1885. *Комуністична партія Індії*, засн. 1925. Індійський національний конгрес профспілок, засн. 1947. Входить до МКВП. Всеіндійський конгрес профспілок, засн. 1920. Входить до ВФП. Спілка індійських робітників, засн. 1948. Входить до МКВП. Конгрес об'єднаних профспілок, засн. 1949. Спілка робітників Індії, засн. 1954.

Господарство. І.— агр.-індустріальна країна з багатоукладною економікою. За об'ємом валового нац. продукту посідає 10-е місце в капіталістичному світі, за виробн. на душу населення — 120—125-е

ЗРОСТАННЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА (1970-100%)

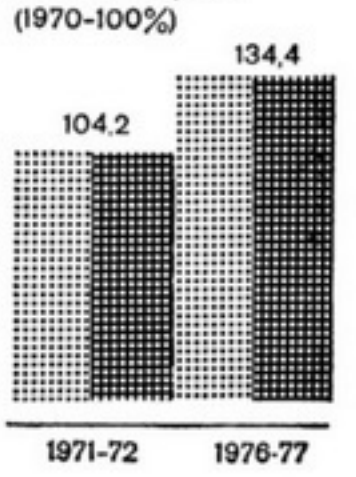

Адміністративно-територіальний поділ

Адміністративна одиниця	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол. (1971)	Адміністративний центр
Штати			
Андхра Прадеш	277	43,5	Гайдарабад
Ассам	79	14,6	Діспур
Біхар	174	56,3	Патна
Гар'яна	44	10,0	Чандігарх
Гімачал Прадеш	56	3,5	Шімла
Гуджарат	196	26,7	Гандінагар
Джамму і Кашмір	222	4.6 •	Срінагар
Зх. Бенгал	88	44,3	Калькутта
Карнатака	192	29,3	Бенгалуру
Керала	39	21,3	Тіруванантапурам
Мадх'я Прадеш	443	41,7	Бхопал
Маніпур	22,4	1,1	Імпхал
Махараштра	308	50,3	Бомбей
Мегхалая	22	1,0	Шіллонг
Нага-Прадеш	16,5	0,5	Кохіма
Орісса	156	21,9	Бхубанешвар
Пенджаб	50	13,6	Чандігарх ••
Раджастхан	342	25,8	Джайпур
Сіккім •••	7,3	0,3	Гангток
Тамілнад	130	41,2	Мадрас
Тріпура	10,4	1,6	Агартала
Уттар-Прадеш	294	88,3	Лакхнау
Союзні території			
Андаманські й Нікобарські о-ви	8,3	0,11	Порт-Блер
Аруначал-Прадеш	83,6	0,5	Ітанагар
Гоа, Даман і Діу	3,8	0,86	Панаджі
Дадра і Нагархавелі	0,5	0.07	Сілваса
Делі	1,5	4,0	Делі
Лакшадвіп ••••	0,03	0.03	Кавараттті
Мізорам	21	0,3	Аїджал
Пондішері	0,5	0,5	Пондішері
Чандігарх	0,1	0,26	—

• Населення штату без території, яка перебуває під контролем Пакистану.

•• Чандігарх — загальна столиця штатів Пенджаб і Гар'яна і водночас союзна територія.

••• Штат із травня 1975.

•••• Лакшадвіп — нова назва союзної території Лаккадівські о-ви. Мінікой і Аміндівські о-ви.

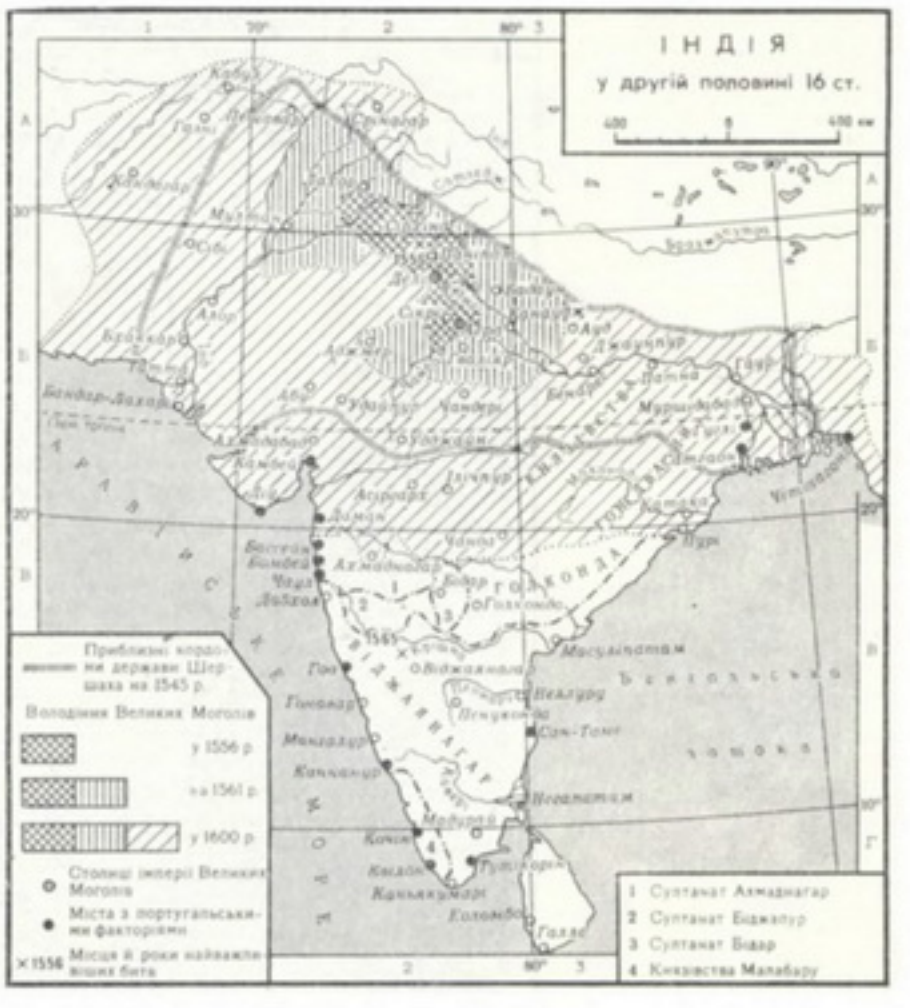

І. належить провідне місце в світі за виробн. та експортом чаю, джуту, бавовняних тканин, слюди, за збором рису й цукр. тростини, арахісу. З ліквідацією колоніального режиму і здобуттям політ. незалежності уряд І. вживає заходів для досягнення екон. самостійності країни шляхом розвитку нац. економіки, створення нових галузей виробн., піднесення с. г., розв'язання прод. проблеми, раціонального розміщення продуктивних сил. Політика індустріалізації, введення планових засад з 1951 у розвитку г-ва, а також націоналізація найбільших приватних банків і страхових компаній сприяли створенню держ. сектора, в якому виробляється бл. 16% валового нац. продукту. Він домінує у провідних галузях важкої і добувної пром-сті (створених значною мірою за допомогою СРСР), в енергетиці, банківській справі, зв'язку, в залізничному й авіац. транспорті. Разом з тим за роки незалежності посилились і позиції інд. монополістичного капіталу. У с. г. шляхом агр. реформ поступово ліквідуються докапіталістичні форми експлуатації, завдяки чому дається поштовх розвиткові капіталізму на селі й росту с.-г. виробн., але вирішальну роль у с. г. ще продовжують відігравати дрібні сел. г-ва. Велика кількість селян лишається безземельною. З 1977 гол. ухил в екон. політиці робиться на розвиток с. г. і галузей, що його обслуговують, децентралізацію планування розвитку економіки, заохочення приватного нац. капіталу. На економіку І., темпи її розвитку впливають кризові явища світової капіталістичної системи, роздрібні ціни за 1970—77 виросли на 76%, число безробітних становило бл. 10 млн. чол. (1977).

Сільське господарство. У с. г., що є основою економіки І., зайнято понад 70% економічно активного нас.; виробляється понад 41% валового нац. продукту. З 2-ї пол. 60-х рр. проводиться т. з. зелена революція (застосування нових високоврожайних сортів провідних с.-г. культур), значна увага приділяється іригації земель, застосуванню мінеральних добрив. Під с.-г. угіддями — 162,5 млн. га (більше половини заг. площі країни), у т. ч. під зерновими та бобовими — 128,2 млн. га (1975/76). Зрошується бл. 25% орної землі. Гол. зернові культури: рис, пшениця, просяні, кукурудза, ячмінь; тех. культури: бавовник, джут, цукр. тростина, чай; олійні — арахіс, гірчиця, рапс, кунжут, льон, рицина. Вирощують також тютюн, кокосову пальму, кавове дерево, каучуконоси (1976/77 — 192 тис. т каучуку), прянощі.

Збір головних сільськогосподарських культур (тис. т)

Культури	1971/72	1976/77
Рис (очищений)	42 735	42 790
Пшениця	26 477	29 080
Ячмінь	2501	2300
Кукурудза	5026	6260
Просяні	16 859	19 673 *
Бобові	11 058	11 210
Бавовник	1181	985
Джут	1023	964
Олійні культури **	8270	7830
Цукрова тростина (в перерахунку на гур)	11 626	15 840
Тютюн	340 ***	410
Чай	453	512
Кава	69	103

* 1975/76.
** Арахіс, рицина, сизаль, гірчиця і рапс, лляне сім'я
*** 1972/73.

За поголів'ям худоби країні належить провідне місце в світі, але продуктивність його низька. Індуїстська релігія забороняє вбивати корів. У 1976 налічувалось (млн. голів) : великої рогатої худоби — 241,4, кіз — 70,4, овець — 40,2. І.— найбільший у світі виробник шкірсировини. Щорічний вилов риби — бл. 2 млн. т. Лісозаготівлі.

Промисловість. У валовому нац. продукті частка пром-сті становить бл. 22%. За роки незалежності фактично заново було створено хім., нафтову, алюмінієву пром-сть, більшість галузей машинобудування. Велику допомогу І. надає Радянський Союз, за участю якого у країні збудовано та будується бл. 70 великих пром. об'єктів (1978), зокрема металург. комбінати у Бхілаї та Бокаро, з-ди важкого маш.-буд. у Ранчі, гірничо-шахтного устаткування у Дургапурі, важкого електроустаткування у Гардварі, нафтопереробні у Барауні й Коялі, гідротех. комплекси Бхакра-Нангал, фармацевтичні ф-ки тощо. На них виробляється бл. 80% продукції важкого машинобудування, 60% електроустаткування, 30% продуктів переробки нафти, 30% виробн. сталі й 20% електроенергії. Інтенсивно розвивається дрібна механізована пром-сть (за рівнем розвитку її І. посідає 2-е місце в капіталістичному світі після Японії), що сприяє розв'язанню проблеми зайнятості. В гірничодобувній пром-сті провідне місце належить видобуванню нафти (гол. чин. у шт. Ассам і Гуджарат), вугілля (переважно у Дамодарській долині). Крім того, добувають залізну, марганцеву, мідну і свинцево-цинкові руди, слюду, боксити, золото, а також уранову руду. В енергобалансі переважає вугілля, бл. 42% потужності електростанцій припадає на ГЕС і 3% на АЕС (1977). З галузей обробної пром-сті найбільше розвинуті текст. (переважно у Бомбеї, Ахмадабаді, Канпурі, Мадураї, Мадрасі та ін.), металург. (у Бхілаї, Бокаро, Дургапурі, Роуркелі, Джамшедпурі), заг. і трансп. машинобудування — гол. чин. виробн. гірничо-шахтного й важкого енергоустаткування, локомотивів і вагонів, дизелів, велосипедів, швейних машин, літаків тощо (у Бомбеї, Калькутті, Мадрасі, Бенгалуру, Чіттаранджані, Варанасі та ін.). Значне місце посідає та-

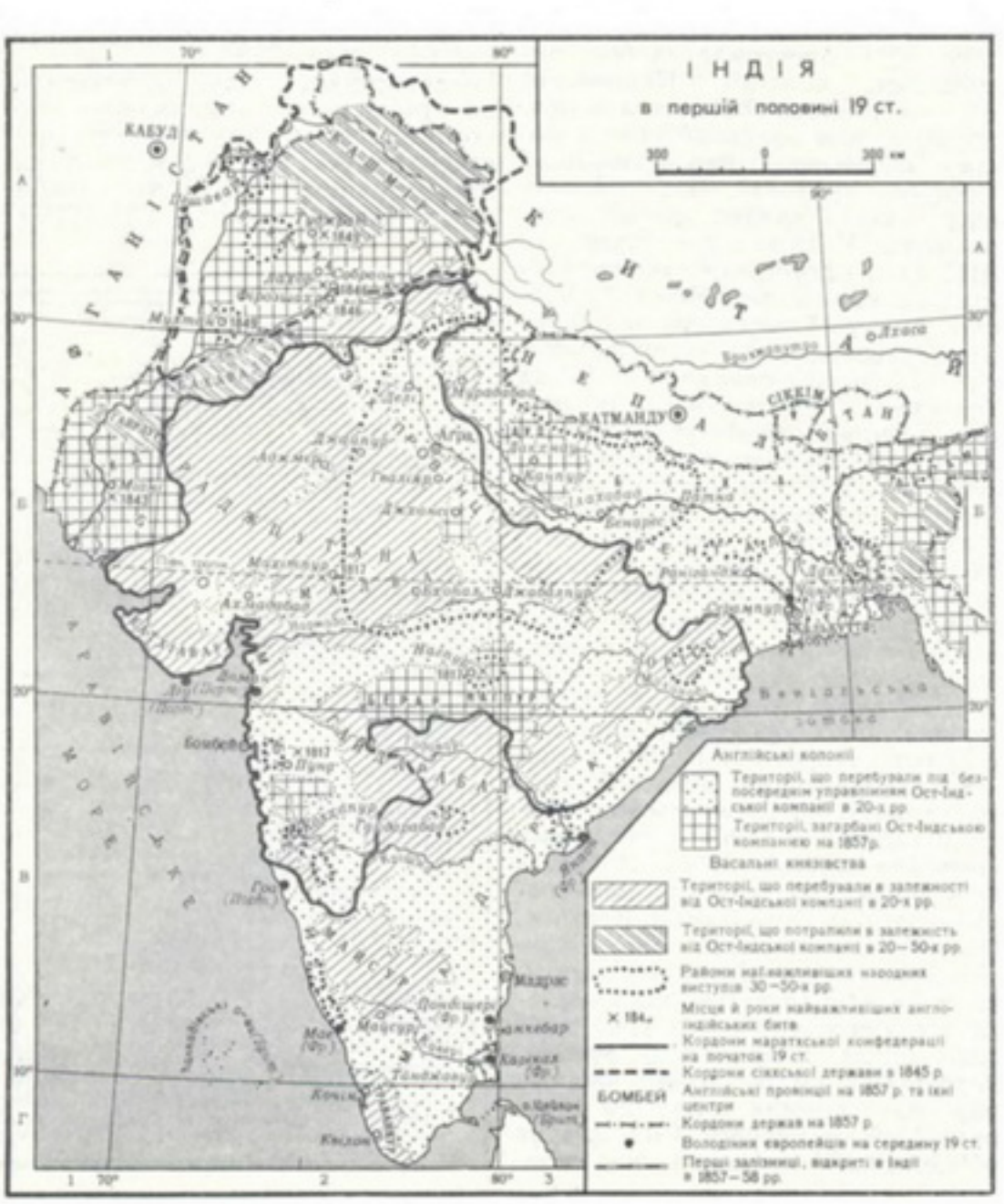

кож хім. (виробн. соди, мінеральних добрив, синтетичних і штучних волокон, барвників тощо — переважно у штатах Тамілнад, Махараштра, Гуджарат, Біхар і Пенджаб), цем., целюлозно-паперова пром-сть. Традиційною для І. є джутова, харч. (особливо цукр., борошномельна, тютюнова галузі) та шкіряна пром-сть. Розвинуті кустарні промисли, худож. ремесла. Гол. пром. райони — Кальк

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1971/72	1976/77
Електроенергія, млрд. кВт·год	60,7	89,2
Нафта, млн. т	7,2	8,7
Вугілля, млн. т	72,6	104,9
Залізна руда, млн. т	36,2	42,3
Сталь (у злитках), млн. т	6,4	8,1
Алюміній, тис. т	181,5	208,7
Сірчана кислота, тис. т	975	1650
Цемент, млн. т	15	18,8
Бавовняні тканини фабричного виробництва, млн. м	4039	4161
Бавовняні тканини кустарного виробництва, млн. м	3508	4238
Джутові вироби, тис. т	1129	1187
Цукор, млн. т	3,1	4,7

куттсько-Дамодарський, Зх.-Індійський (Бомбей — Ахмадабад), Пд.-Індійський (Мадрас, Бенгалуру та ін.), Делійський.

Транспорт. Більшість перевезень здійснює залізничний транспорт. Довжина з-ць (1977) — бл. 62 тис. км, автошляхів — 706 тис. км, з них 482 тис. км з твердим покриттям. Тоннаж мор. торг. флоту 5,24 млн. брутто реєстрових тонн. Гол. порти: Бомбей, Мармаган, Вішакхапатнам, Калькутта, Мадрас. У Делі, Бомбеї, Мадрасі та Калькутті — міжнар. аеропорти.

Зовнішня торгівля. В експортних поставках І. найбільше значення мають бавовняні, джутові й шкіряні вироби, бавовник, чай, цукор, руди чорних металів, продукція машинобудування й металообробки; вивозять також залізну й марганцеву руди, слюду й хімікати, продукцію с. г.; кустарно-худож. вироби. Імпортують нафту й нафтопродукти, машини та устаткування, добрива, зерно, чорні й кольорові метали тощо. Осн. торг. партнери: США, Японія, Іран, Великобританія, ФРН, Канада. На СРСР та ін. соціалістичні країни Європи 1977 припадало 15% експорту і 9,5% імпорту. Грош. одиниця — інд. рупія. За курсом Держбанку СРСР 100 рупій = 8,3 крб. (серпень 1979).

Б. П. Супрунович.

Медичне обслуговування. В 1975 в І. було 473,2 тис. лікарн. ліжок (1 ліжко на 1289 ж.), 1976 мед. допомогу подавали 154 тис. лікарів (2,5 лікаря на 10 тис. ж.) та 9,4 тис. зубних лікарів. Значне місце в практиці охорони здоров'я посідає нар. медицина. Лікарів готують у 99 мед. школах. СРСР подає І. допомогу в боротьбі з інфекційними хворобами, розвитку нац. мед. промисловості, в підготовці мед. кадрів. Відомі кліматичні курорти Окаламунд в Тамілнаді та приморські Вальтер і Пурі.

Освіта і культурно-освітні заклади. На час завоювання незалежності понад 96% нас. країни було неписьменним. Конституція 1949 проголосила обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років. У 1977 неписьменних було 33,8%. З 1968 в країні впроваджується уніфікована система освіти за формулою 10 + 2 + 3, тобто 10-річна загальноосв. серед. школа, 2-річна повна або старша середня школа і 3 роки вищої серед. школи. Сучас. система нар. освіти складається з дошкільних закладів (для дітей 3—6 років), поч. і молодших основних шкіл (для дітей 6—11 років), неповних серед. (для дітей 11—14 років), повних (вищих) серед. шкіл (для дітей 14—17 років).

Навчання в державних поч. та більшості неповних серед. шкіл безплатне. Серед. освіта у більшості шкіл платна. Навчання в держ. школах проводиться рідною (регіональною) мовою учнів. З поч. 60-х рр. в школах країни вводиться т. з. тримовна формула: в школах негіндомовних штатів вивчаються три мови — рідна, гінді й англ., а в гіндомовних штатах — гінді, англ. та одна з регіональних мов. У 1975/76 навч. р. у поч. школах навчалося 64,7 млн. дітей (83,9% вікової групи), в неповних серед.— 15,9 млн. (36,9% вікової групи), в повних серед.— 8,8 млн. (22,4% вікової групи). Кваліфікованих робітників готують профес. навч. заклади з терміном навчання 1—3 роки (на поч. 70-х рр. в них налічувалося понад 3 млн. учнів). Термін навчання у вищих навч. закладах — 5—6 років. Навчання платне. Викладання у вузах — в основному англ. мовою. В 1976 в І. було 120 ун-тів і ін-тів, прирівняних до ун-тів, понад 4,7 тис. коледжів, де навчалося бл. 3,1 млн. студентів. Крім того, в І 130 тех. ін-тів (найбільший — Кхарагпурський, Бомбейський, побудований за допомогою СРСР, Мадраський, Канпурський) і 320 технікумів. Найстаріші вузи — *Бомбейський університет*, Мадраський ун-т (1857) і *Калькуттський університет*. Найбільші б-ки: Нац. б-ка в Калькутті (засн. 1902), Публічна в Делі (засн. 1951), Центр. публічна в Мадрасі (засн. 1896), Публічна в Тіруванантапурамі (засн. 1847). Гол. музеї: Нац. музей І. в Делі (засн. 1949), Інд. музей в Калькутті (засн. 1814), Нац. галерея сучас. мистецтва (засн. 1954), Меморіальний музей та б-ка Дж. Неру (засн. 1964), Меморіальний музей М. Ганді (засн. 1948), усі — в Делі, Держ. музей в Мадрасі (засн. 1851). Цінні істор. і архіт. пам'ятки в Агрі, Джайпурі, Махабалапурамі та ін. перебувають під охороною держави.

В. І. Акинфієв.

Наука і наукові установи. В 1-му тис. н. е. набули розвитку природничі науки. Інд. учені винайшли десяткову позиційну систему числення. В І. вперше розроблено таблицю синусів для обчислення місцезнаходження планет. Відомим астрономом і математиком був *Аріабхата*. Видатним досягненням у теорії чисел стали праці математика Брахмагупти (7 ст.). У розвиток математики й астрономії великий внесок зробили також Варахаміхіра (6 ст.), Шрідхара (9—10 ст.), Бхаскара (12 ст.). В період імперії Великих Моголів було створено обсерваторії в Делі, Джайпурі та ін. містах. Високого рівня досягла медицина, особливо хірургія. В цій галузі відомі імена Вагабхати, Садхавакари, Бхаскари, Бхатти — авторів наукових праць з анатомії тощо. Складено класифікації лікарських рослин. В 5 ст. написано перші праці з хімії. В трактатах Говіндабхагавати (11 ст.), Сомадеви (12—13 ст.) та ін. дано класифікацію мінералів і органічних речовин, описано різні хім. процеси, устаткування. Про високий рівень розвитку металургії свідчить, зокрема, відлита в 5 ст. залізна колона в Делі, що збереглася до наших днів.

У період англ. колоніального панування розвивалися тільки ті галузі знань, які задовольняли потреби колонізаторів: досліджувалися природні багатства, клімат І. тощо. В 1784 в І. створено Азіатське т-во Бенгалії (Калькутта), яке спочатку вивчало історію азіатських народів, зоологію та ботаніку, а пізніше стало видавати й праці з фізики, хімії, геології, медицини, метеорології. В Мадраській обсерваторії (засн. 1792) проводились дослідження з астрономії, метеорології, навігації. Було засновано Інженерну асоціацію в Калькутті (1895), мед. т-ва в Ахмадабаді (1902) та Бомбеї (1904), матем. т-во в Делі (1907), Інд. асоціацію розвитку науки в Калькутті (1909). У 1-й пол. 20 ст. вагомий внесок у розвиток світової науки зробили інд. учені: С. Рамануджан, лауреат Нобелівської премії (1930), Ч. В. Раман, Ш. Бозе, Х. Баба, С. Сані та ін.

Філософія. Інд. філос. думка зародилася в період розкладу первіснообщинного і формування класового (кастового) ладу. Філос. (реліг.-міфологічні, а також наївно-матеріалістичні) ідеї зустрічаються вже у *ведах* (див. також *Брахманізм*), в *Упанішадах;* у післяведичний період — в «*Махабхараті*», «*Рамаяні*», брахманістській, ранній буддійській і джайністській л-рі, тогочасних реліг.-правових і сусп.-політ. кодексах (закони Ману, Артхашастра). Класичні ідеалістичні й матеріалістичні напрями інд. філософії формувалися переважно в період раннього середньовіччя. Матеріалістичні та атеїстичні ідеї пропагувались школами чарвака, *ньяя, вайшешика,* міманса, вайбхашика, саутрантика та ін. Лінія ідеалізму та

Декоративна таріль із зображенням танцюристки. Робота майстрів промислу «Нірмал» з штату Андхра-Прадеш. Лак. Середина 20 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Скульптура з зображенням Гандарви. Дерево. 17—18 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Латунна ваза з різьбленим орнаментом. Робота майстрів з міста Мурадабада. Середина 20 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

містики виявилася у *веданті* Бадараяни, у філософії *джайнізму, буддизму*, в школі *йога;* пізніше в адвайті веданті Шанкари, у вченні *йогачарів*. Встановлення в І. колоніального режиму загальмувало розвиток прогресивної сусп.-політ. та філос. думки. На перший план вийшла ортодоксальна індуїстська й мусульм. теологія. Проте на грунті загострення антифеод., антиколоніальної боротьби в І. виникло *Просвітительство*, що виступило в реліг. формі (Раммохан *Рай, Рамакрішна, Вівекананда* та ін.). У 20 ст. набуло поширення реліг.-філос. і сусп.-політ. вчення М. Ганді, яке стало ідеологією нац.-визвольного руху в І. (див. *Гандизм*). У сучас. інд. філософії існують три осн. течії: феод., бурж. і марксистська. Феодальна характеризується ортодоксальним реліг. (*індуїзм, іслам*) світоглядом. Бурж. філософія, яка посідає панівне становище в сучас. філософії І., суперечлива й непослідовна. З одного боку, для неї характерні релігійно-ідеалістичні тенденції, з другого — вона з позицій гуманізму критикує феод. ідеологію і зх.-капіталістичну цивілізацію. Носієм ідей марксизму-ленінізму виступають інд. філософи-марксисти. А. К. *Гхош*, Ш. А. *Данге* та ін. у своїх працях дають марксистський аналіз соціально-екон. і політ. проблем розвитку країни.

Після 1947 наука в І. спрямовує свої зусилля на досягнення країною екон. незалежності. Осн. проблемою в галузі с. г. стало забезпечення нас. Індії продовольством. Широке коло питань охоплюють пром. дослідницькі лабораторії. Мед. дослідження здійснюють ун-ти й спец. центри (відомі праці фізіолога А. С. Укіла, хірурга А. Баліги, патолога й онколога, іноз. члена АМН СРСР В. Р. Кханолкара та ін.). Дослідження з природничих наук проводять в ун-тах і спец. центрах, найбільшими серед яких є Ін-т фундаментальних досліджень ім. Тата в Бомбеї й Атомний центр ім. Г. Баба; з фізики — в ун-тах: Делійському, Мадраському й Андхра. В галузі математики в ун-тах Делі, Лакхнау й Варанасі досліджують класичний та функціональний аналіз, диференціальні рівняння тощо; в Атомному центрі — проблеми ядерної й тех. фізики, електронного приладобудування, радіаційної безпеки. В 1975 в цьому центрі створено й за допомогою радянської ракети-носія запущено на орбіту перший індійський штучний супутник Землі «Аріабхата-1».

Науковими дослідженнями керують урядові установи: Рада з наук. і пром. досліджень, Комісія з атомної енергії, Інд. рада з мед. досліджень, Інд. рада з с.-г. досліджень, Комісія по субсидуванню ун-тів. В І. численні наук. т-ва й асоціації, кілька академій наук. Найбільша громад. наук. орг-ція — *Індійська національна академія наук*. Наймасовіше наук. товариство І.— асоціація Інд. науковий конгрес.

В. І. Акинфієв, О. С. Онищенко (філософія).

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в І. виходило 12 423 періодичні видання заг. тиражем бл. 34 млн. примірників, у т. ч. 835 щоденних газет заг. тиражем понад 9 млн. примірників, що видаються більш як 20 мовами. Осн. щоденні газети: англ. мовою — «Таймс оф Індія» («Час Індії», з 1838), «Гіндустан таймс» («Індійський час», з 1923), «Індіан експресс» («Індійський експрес», з 1932); мовою гінді — «Нав Бхарат таймс» («Час нової Індії», з 1950); мовою бенгалі — «Джугантар» («Нова епоха», з 1937), англ. мовою й мовами гінді та бенгалі — «Амріта базар патріка» (від назви монополії, з 1868). Осн. щотижневі газети: «Соушеліст Індія» («Соціалістична Індія», з 1970, англ. мовою), «Соушеліст Бхарат» («Соціалістична Індія», з 1974, мовою гінді), «Органайзер» («Організатор», з 1947, англ. мовою), «Сварадж'я» («Самоврядування», з 1956, англ. мовою). Преса Компартії І.: щоденна газета «Джан юг» («Епоха народу», з 1973, мовою гінді), щотижнева «Нью ейдж» («Новий вік», з 1953, англ. мовою) — центр. орган Нац. ради Компартії І., двотижневик «Партілайф» («Партійне життя», з 1965, англ. мовою) — теор. орган Нац. ради Компартії І., щомісячний журн. «Комуніст» (з 1975, мовою гінді). Щотижневий журн. «Блітц» («Блискавка», з 1941) видається англ. мовою та мовами урду й гінді. В І.— бл. 30 інформ. агентств. Основні: кооперативні — Пресс Траст оф Індія (засн. 1949), Юнайтед Ньюс оф Індія (засн. 1960), Гіндустан Самачар (засн. 1948); приватне — Самачар Бхараті (засн. 1961). У 1974 створено інформ. агентство Компартії І.— Сентрал Ньюс Ейдженсі. Радіомовлення — з 1927, телебачення з 1959. В 1932 створено урядову службу — Всеіндійське радіо. Передачі ведуться 133 мовами й діалектами. Діють 4 телецентри та ретрансляційна станція.

О. В. Ткачов.

Література. Найдавніша літ. пам'ятка І.— *веди* (кін. 2 — 1-а пол. 1-го тис. до н. е.), записані санскритом. В період з 5—4 ст. до н. е. по 1 ст. н. е. складалися епічні поеми «*Махабхарата*» й «*Рамаяна*». Близькі до них священні тексти середньовічного індуїзму — «*Пурани*». В кін. 1-го тис. до н. е.— на поч. 1-го тис. н. е. розвивалася л-ра реліг. напрямів — буддизму та джайнізму, писана розмовними в той період *палі мовою* та *пракритами*. Найвідоміші збірки давніх інд. казок — «*Панчатантра*», «Гітопадеша», «Веталапанчавіншаті», «Шуксаптаті». Зародження авторської л-ри припало на поч. 1-го тис. н. е. Найвидатніший поет і драматург у санскр. л-рі — *Калідаса*. Відомими драматургами були Бхаса (3—4 ст.) й Шудрака (5—6 ст.); помітний слід у л-рі залишили Гарша (7 ст.), Бгавабгуті (8 ст.). Вершиною худож. прози на санскриті є роман «Пригоди десяти царевичів» Дандіна (7 ст.). З перших століть н. е. існували л-ри і *дравідійськими мовами*, зокрема *тамільською мовою* (зб. ліро-епічної поезії Тіруваллувара «Курал», 4—5 ст.). Новоінд. л-ри почали розвиватися переважно з кін. 1-го тис. дравідійськими (див. розділи про л-ру в статтях *Канада, Малаяльська мова, Телугу мова*) та новоіндоарійськими мовами (див. *Бенгальська література*, а також розділи про л-ру у ст. *Гінді мова, Орія, Гуджаратська мова, Маратхі мова, Пенджабська мова, Урду мова*). На розвиток новоінд. л-р вплинув реліг. рух бгакті, спрямований проти кастової системи. В той час у л-рі гінді виступили Сур Дас, поет-ткач Кабір, Намдев, Мірабаї, у бенгальській л-рі — Чондідаш (15 ст.) та Відьяпаті, в л-рі гуджараті — Н. Мехта, в тамільській — М. Васагар, малаяльській — Намбутірі, пенджабській — Нанак (1469—1539), телугу — Тіккана, Потана, Марана та ін. Особливе місце в середньовічній л-рі належить поетові *Тулсідасу*. Кращі зразки поезії урду створили Валі (17—18 ст.), *Мір Такі* Мір (18—19 ст.), Мірза Галіб (19 ст.) та ін. У 2-й пол. 19 ст. в результаті піднесення нац.-визвольного руху в л-рі І. почався період, названий інд. Просвітительством. В авангарді тогочасної л-ри виступали Дінобондху Міттро, Б. *Чоттопаддхай* та ін. письменники Бенгалії. Видатним представником л-ри урду був Галі, л-ри гінді — Б. *Харішчандра*. Нове піднесення нац.-визвольного руху в І. на поч. 20 ст., вплив Великої Жовтн. соціалістич. революції благотворно позначилися на розвитку інд. л-ри. Найвидатнішим письменником І. того часу був бенгалець Р. *Тагор*. Високої художності досяг у своїх творах поет М. *Ікбал*, який писав мовами фарсі й урду. В період між 1-ю та 2-ю світовими війнами в інд. л-рі дедалі частіше, поряд з проблемами нац.-визвольної боротьби, звучали заклики до соціального визволення. Важливу роль у згуртуванні передових сил інд. л-ри відіграла Асоціація прогресивних письменників Індії, засн. 1936 *Премчандом*, М. Р. *Анандом* і С. Захіром. Основоположником реалістичного напряму в сучас. л-рі гінді й урду був Премчанд. Після здобуття І. держ. незалежності прогресивна л-ра висунула на перший план соціальну тематику. Сучасну багатонац. л-ру І. представляють, зокрема, письменники: М. Гупта, С. Т. Нірала, С. Пант, *Яшпал*, М. Варма, Д. *Прасад*, Аг'єй, І. Джоші (л-ра гінді); К Чандр, Х. А. Аббас, А. С. Джафрі, І. Чуґтаї (л-ра урду); М. *Бондопаддхай*, Г. Галдар, А. Міттро, Б. Бгаттачар'я, Ш. *Чоттопаддхай* (бенгальська л-ра); Шрі Шрі (л-ра телугу), Н. М. Валлатхол і С. Поттекат (малаяльська л-ра); Н. Сінгх, А. Прітам, Б. В. Сінгх, М. Сінгх (пенджабська л-ра), а також письменники ін. інд. л-р. Деякі інд. літератори пишуть англ. мовою (М. Р. Ананд, Р. К. *Нараян* та ін.). Новоінд. мовами перекладено твори О. Пушкіна, Т. Шевченка, Л. Толстого, Ф. Достоєвського, А. Чехова, М. Горького, О. Толстого, М. Шолохова, О. Корнійчука, В. Василевської та ін. рос. і укр.

класиків і рад. письменників. З серед. 19 ст. вітчизн. вчені почали перекладати безпосередньо з санскриту, розгорнулися наукові дослідження в галузі інд. філології (див. *Індологія*). Рад. індологи, зокрема академік О. *Баранников* та його послідовники, розширили коло досліджень, включивши в нього вивчення нової інд. л-ри й культури. Твори інд. л-ри укр. мовою перекладали І. Франко, Леся Українка, Є. *Тимченко*, П. *Ріттер*. Укр. мовою перекладено твори Р. Тагора, Премчанда, К. Чандра, Р. К. Нараяна, Г. А Аббаса, С. Т. Нірали, Аг'єя, С. Панта, М. Ракеша, Б. Бгаттачар'ї, А. С. Джафрі, Н. Сінгха, Яшпала, Н. М. Валлатхола та багатьох ін. інд. письменників.

Ю. В. Покальчук.

Архітектура. Ще в 3—1-му тис. до н. е. в І. будували великі міста з регулярним плануванням, з оборонними, госп. і житл. спорудами, з парками та басейнами (Сангхол, Лотхал, Матхура, Паталіпутра та ін.). В 4—2 ст. до н. е. створювалися великі комплекси фортець, палаців (палац царя Ашокі в Паталіпутрі), своєрідні культові споруди — ступи (зокрема, в Санчі, 3—2 ст. до н. е.), меморіальні стовпи (стамбха), печерні храми («чайтья» в Карлі, 1 ст. до н. е.; в *Аджанті*, 2 ст. до н. е.— 7 ст. н. е.) й монастирі (віхара). На поч. н. е. створено нові види буддійських культових споруд — наземний, кубічної форми з чотириколонним портиком храм у Санчі (5 ст.), висічений зі скельного моноліту храм в Еллорі (8 ст.) та ін. В 6—7 ст. визначилися 2 осн. типи храмів — т. з. північний (нагара — шикхара) з баштою обтічної форми (храми Кандар'я Махадео в *Кхаджурахо* та Муктешвара в Бхубанешварі, обидва — 10 ст.) і південний (дравіда-шикхара) зі ступінчастою баштою (храм Дхармараджаратха в Махабаліпурамі, 7 ст.), для яких характерні багатство пластичних членувань, плавний перехід архіт. форм у скульптурні. З 13 ст. у період Делійського султанату будували великі палацові ансамблі, мечеті, купольні гробниці, мінарети (мечеть Кувват-уль-Іслам з мінаретом Кутб-Мінар у Делі, буд-во почато 1193). З утворенням імперії Великих Моголів архітектура І. досягла найвищого розквіту: створено визначні зразки містобудування та фортифікаційного мист. (фортеця в *Агрі*, місто-фортеця Фатіхпур-Сікрі, 1569—84); споруджено класичні типи центральнокупольних мавзолеїв (мавзолей Гумаюна в Делі, 1565, *Тадж-Махал* поблизу Агрі). В той час архітектура окремих районів І. зберігала місц. колорит (павільйон джерела Дада-Гарір в Асарві, 16 ст., палац Бір Сінгх Део в Датії, поч. 17 ст., та ін.). У 19 ст. розвивалися старі міста (Калькутта, Мадрас, Бомбей) і виникали нові з будівлями європ. архітектури. Після проголошення незалежності розгорнулося буд-во, пов'язане гол. чин. з індустріалізацією країни. Побудовано нові міста (Чандігарх, 1951—56, група архітекторів на чолі з *Ле Корбюзьє*; Бхілаї, з 1963, група інд. архітекторів). Серед сучас. споруд — банк у Калькутті, 1969, арх. А. Гупта; музей Ганді, 1960—63, арх. Ч. Корреа, Технологічний інститут у Канпурі, 1963, арх. А. Канвінде; готель «Тадж-Махал» в Бомбеї, 1975.

Ю. С. Асєєв.

Образотворче мистецтво. На Пд. І. з часів кам. віку збереглися малюнки в печерах, вироби з випаленої глини, ювелірні прикраси. В Мохенджо-Даро, Хараппі та

Народні музичні інструменти: 1 — сарангі; 2 — віна; 3 — табла.

ін. центрах басейну Інду з 3—2-го тис. до н. е. розквітло мистецтво ранньокласового суспільства (печатки-амулети з рельєфними зображеннями тварин і міфологічних сцен, статуї тощо). Для 4—2 ст. до н. е. характерні пам'ятки з каменю (статуя богині з Дідарганджа, «Левова капітель» з Сарнатха та інші). В 1—5 ст. н. е. в Гандхарі за Кушанів розвивалася скульптура на буддійські сюжети. В 5—7 ст. високого рівня досяг стінопис (печерні храми Аджанти). В 10—12 ст. поширюється бронзова пластика [статуетка танцюючого Шіви (Натараджана), 10 ст.]. З 13 ст. в нових державах з мусульм. династіями (Делійському султанаті та пізніше в імперії Великих Моголів) розвинулися декоративно-ужиткове мистецтво і книжкова мініатюра. В 16 ст. склалися школи мініатюрного живопису: раджпутська, могольська, деканська та ін. За колоніального періоду профес. мист. І. майже не розвивалося, поширилися нар. ремесла (килимарство, вишивання, ткацтво, різьблення на слоновій кістці та дереві, інкрустація, карбування та ін.). Наприкінці 19 ст. в І. зародився сучас. живопис (Р. Р. Варма). На поч. 20 ст., в період «Бенгальського Відродження», ряд художників зберігав нац. традиції (живописці А. Тагор, Н. Бос, С. Укіл; скульптор В. П. Кармаркар та ін.). В образотворчому мист. незалежної І. розвиваються різні течії та школи, серед яких є й модерністичні. В традиціях нац. мист. працюють живописці Д. П. Р. Чоудхурі, Б. Н. Джіджа, С. Н. Банерджі; скульптори К. Сен, Ч. Кар, П. Д. Гупта; графіки Г. Дас та ін. Розквітає й декоративно-ужиткове мист. В 1953 в Києві відбулася виставка інд. мистецтва. З І. пов'язані життя і діяльність художника М. К. *Реріха*.

С. І. Тюляєв.

Музика. Інд. музика має тисячолітні традиції (збірка гімнів-заклинань «Самаведа», 2-е тис. до н. е.; трактат з театр. мистецтва, музики і танцю «Натьяшастра», 1 ст. н. е.). Нар. музика одноголоса, відзначається багатством жанрів, форм, мелодійної орнаментики й ритміки. Муз. інструменти (понад 300) — струнні (віна, ситар, сарангі), духові (флейта бансурі, інструмент типу гобою — шанхаї), ударні (барабани — мриданг і табла, тарілки — картал і манджира) та ін. Нар. танці пов'язані з пантомімою, співом, музикою, відображають трудові процеси, побутові сценки тощо. Для інд. музики характерна імпровізаційність. Серед класиків інд. музики Найк Байджу Бавра (15—16 ст.), Тансен (16 ст.), Тьягараджа, І. Дікшітар, І. Шастрі (18—19 ст.). Розвиток муз. культури І. поч. 20 ст. пов'язаний з творчістю Р. Тагора (понад 2500 муз. творів, у т. ч. 20 для муз. театру). Після здобуття І. незалежності створено Академію музики, танцю і драми (1953), Нац. оркестр Всеінд. радіо (1952), хорові колективи при радіоцентрах Делі, Бомбея та ін. Широко розвивається музика інд. кіно (композитори А. Бісвас, Н. Алі, Р. Шанкар, Ш. Чоудхурі та ін.). Чимало творів інд. композиторів і хореографів створено за мотивами стародавніх епічних поем «Рамаяна» і «Махабхарата». Сучас. тема втілена у творах композиторів Ш. Ватс (опера «Висушена земля»), Г. Гайдара (опера «Нескорений Пенджаб»), М. Бхаттачарія і Б. Нунда та ін. У Києві виступала інд. балетна трупа «Калакшетра» (1975) і танцювально-драматична трупа «Шріран Бхаратія Кала Кендра» (1977).

М. П. Котовська.

Театр. Інд. театр. мистецтво бере початок в реліг. обрядах і танцях різних племен. Осн. форми нар. театру І. дійшли до нашого часу. Сюжети давніх епічних поем «Рамаяни» і «Махабхарати» знаходять сценічне втілення у багатьох нар. видовищах (танцювальні пантоміми, що супроводжуються співом, драм. мистецтвом). Найпопулярніші форми нар. видовищ пн. частини І.— рамліла і крішналіла, які розігруються у дні нац. свят і пов'язані з культом епічних героїв Рами і Крішни. На Зх. Бенгалії та Оріссі відома лірична драма — джатра. Вистави відбуваються просто неба (без сцени і декорацій). Нар. театри є й в ін. районах І.— в Махараштрі (тамаша), Кашмірі (джаші), Раджастхані (свангі) та ін. Нар. театр вплинув на розвиток класичного інд. театру, розквіт якого пов'язаний з творчістю Бхаси, *Калідаси* і Шудракі (4—6 ст.). В 12—13 ст. класична драма І. занепала. В 16 ст. на малабарському узбережжі склався містерійний театр катакалі, вистави якого відбувалися вночі під час храмових свят. Спрощений вид цього театру — тулаль зберігався до 18 ст. В 1795 рос. вчений і мандрівник Г. С. *Лебедєв* створив у Калькутті перший театр європ. типу, де інд. актори грали європ. п'єси переважно бенгальською мовою. В 1872 бенгальський драматург Г. Гхош заснував нац. театр, який

«Левова капітель» з Сарнатха. Пісковик. 3 ст. до н. е.

Орнаментальне різьблення на зовнішніх стінах будинку раджі Бірбала. Червоний пісковик. 17 ст.

справив значний вплив на розвиток інд. театр. мист. В 40-х рр. 20 ст. виникли профес. та аматорські колективи, об'єднані в Асоціацію нар. театрів (засн. 1943). Діють театри: в Калькутті — «Бахурупі», «Мінерва», «Стар», «Рангмахал», Театр. центр, «Тарун опера»; в Делі — «Новий театр», в Бомбеї — «Драматік Вінт»; в Ілахабаді, Мадрасі, Варанасі, Пуні. В 70-х рр. створено театр : Новий театр (Делі). Популярні театри ляльок, маріонеток, тіньовий театр.

Кіно. Перший фільм «Раджа Гарішчандра» (реж. Д. Г. Пхалке) вийшов 1913. У 30-х рр. випущено картини «Алам Ара» (перша звукова, 1931, реж. А. Ірані), «Девдас» (1935, реж. П. С. Баруа), «Не ждали» (1936, реж. В. Шантарам). Серед фільмів, які реалістично відображали життя народу — «Бродяга» (1951, реж. Р. Капур), «Діти землі» (1946), «Супутник» (1953, обидва — реж. Х. А. Аббас), «Два бігхи землі» (1953, реж. Б. Рой), кінотрилогія С. *Рея* «Пісня дороги» (1955), «Непереможні» (1957), «Світ Апу» (1959). Значну частину кінопродукції І. становлять фільми з численними піснями й танцями, не пов'язаними зі змістом картини. В 60-і рр. виникла т. з. калькуттська школа кіно, твори якої «Хор» (1975), «Парашурам» (1978, обидва — реж. М. Сен), «Противник» (1970), «Далекий грім» (1973, обидва — реж. С. Рей), «Мантхан» (1977, реж. Ш. Бенегал) та ін., на відміну від розважальної продукції (муз. мелодрами) Бомбейської студії, показують реальну дійсність І. Серед акторів: Б. Сахні, Д. Ананд, Д. Кумар, Р. Капур, Наргіс, М. Кумарі та ін. Іл. див. на окремому арк., с. 448—449.

Літ.: Маркс К. Хронологические выписки по истории Индии (664—1858 гг.). Л., 1947; Маркс К. Британське панування в Індії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9; Ленін В. І. Пробудження Азії. Повне зібрання творів, т. 23; Русско-индийские отношения в XVII в. Сборник документов. М., 1958; Новейшая история Индии. М., 1959; Новая история Индии. М., 1961; Русско-индийские отношения в XVIII в. Сборник документов. М., 1965; Люстерник Е. Я. Русско-индийские экономические, научные и культурные связи в XIX в. М., 1966; История Индии в средние века. М., 1968; Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. Древняя Индия. М., 1969; Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии. М., 1973; Страны и народы Востока, в. 19. М., 1977; Синха Н. К., Банерджи А. И. История Индии. Пер. с англ. М., 1954; Сардесаи Ш. Г. Индия и революция в России. Пер. с англ. М., 1967; Сдасюк Г. В. Индия. География хозяйства. М., 1975; Васильев В. В. Экономика Индии и мировой капиталистический рынок. М., 1976; Индустриализация в Индии и в СССР. М., 1977; Куцобин П. В., Чичеров А. И. Современная Индия: достижения, проблемы, перспективы. М., 1977; Егоров И. И. Государственный капитализм в развивающейся экономике Индии. М., 1978; Интеграционные процессы в индийской экономике. М., 1978; Маляров О. В. Роль государства в социально-экономической структуре Индии. М., 1978; Тер-Аванесян Д. В. Земледелие Индии. Л., 1978; Чуфрин Г. И. Внешнеэкономические связи современной Индии. М., 1978; Культура современной Индии. М., 1966; Проблемы индийского романа. М., 1964; Серебряков И. Д. Очерки древнеиндийской литературы. М., 1971; Балин В. И. [та ін.]. Краткая история литератур Индии. Л., 1974; Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос. М., 1974; Бирман Д. А., Котовский Г. Г., Сосина Н. Н. Библиография Индии. М., 1976; Короцкая А. А. Архитектура Индии раннего средневековья. М., 1964; Короцкая А. А. Сокровища индийского искусства. М., 1966; Тюляев С. И. Искусство Индии. М., 1968; Сидорова В. С. Скульптура Древней Индии. М., 1971; Шептунова И. И. Живопись Бенгальского возрождения. М., 1978; Синявер Л. С. Музыка Индии. М., 1958; Бабкина М. П. Музыка Индии. В кн.: Культура современной Индии. М., 1966; Виноградов В. С. Индийская рага. М., 1976; Драматургия и театр Индии. М., 1961; Соболев Р. П. Кино Индии. М., 1977; Алендер И. З. Музыкальные инструменты Индии. М., 1979.

ІНДО-ГА́НГСЬКА РІВНИ́НА — рівнина на Пд. Азії, в межах Індії, Пакистану та Бангладеш. Довж. майже 3000 км, шир. до 350 км, пересічна вис. 50—100 м. Рельєф рівнинний. Складена з потужних алювіальних наносів. Клімат змінюється від субекваторіального вологого (на Сх.) до тропічного посушливого (на Зх.). Опадів — від 100—150 мм на Пд. Зх. до 1500 мм на Пд. Сх. Багато річок (*Інд, Ганг, Брахмапутра*). Рослинність змінюється від тропічних лісів на Сх. до пустель на Зх. І.-Г. р. густо заселена. Культивують рис, кукурудзу, бавовник та ін. Садівництво. Гол. міста — Калькутта, Делі (Індія), Карачі (Пакистан), Дакка (Бангладеш).

ІНДОЄВРОПЕ́ЙСЬКІ МО́ВИ — одна з найчисленніших мовних сімей. Поширені тепер у всіх частинах світу. До І. м. належать споріднені між собою живі й *мертві мови*, більшість яких об'єднують у групи, а в складі груп виділяють підгрупи. До групи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї належать російська, українська та білоруська, що розвинулися з єдиної давньоруської мови, польська, чеська, словацька, лужицькі (верхньо- й нижньолужицька), болгарська (давньоболгарська, або старослов'янська, мова була літ. мовою багатьох слов. народів починаючи з 9 ст.), македонська, сербохорватська, словенська, полабська (тепер мертва). Найближчою до слов'янських є група *балтійських мов*, до якої входять сучасні литовська й латиська, а також мертві — прусська, мови ятвягів, куршів та ін. До групи *германських мов* І. м. відносять сучасні шведську, норвезьку, датську, ісландську, фарерську, англійську, німецьку, нідерландську (голландську), фризьку, ідиш, африкаанс мови, а також вимерлі готську, бургундську, вандальську та ін. *Кельтські мови* включають сучасні бретонську, валлійську, ірландську, гаельську (шотландську), менкську, а також вимерлі галльську й корнуельську (корнську) мови. До групи *італьських мов* належать тепер мертві латинська, оскська, умбрська, фалійська та ін. мови. На основі лат. мови розвинулися сучасні *романські мови* — іспанська, португальська, французька, провансальська, італійська, сардінська, реторомансьські, румунська, молдавська та ін., а також тепер мертва далматинська мова. До групи *іранських мов* належать сучасні мови — перська (фарсі), таджицька, пушту (афганська), осетинська, курдська, белуджська, татська, талишська, мунджанська, ягнобська, памірські та ін. мови, а також мертві — давньоперська, середньоперська (пехлеві), аланська, скіфська, парфянська, хорезмійська та ін. До групи *індійських мов* (індоарійських) входять сучасні мови гінді, урду, бенгальська, маратхі, гуджаратська, панджабі, орія, ассамська, синдхі, непальська, сингальська, циганська та ін., а також давньоіндійські (мова вед і санскрит) та середньоіндійські (палі й пракрити). Окремі групи І. м. становлять *грецька мова, вірменська мова* й *албанська мова*. До цієї мовної сім'ї належать також давно вимерлі хетто-лувійські мови, тохарські мови, фрігійська, фракійська, іллірійська та ін. Спорідненість І. м. виявляється в спільності або близькій подібності формальних елементів — лексичних основ і граматичних формантів, які виконують у різних мовах однакові найбільш звичайні в кожній мові семантичні функції. Це дає підстави вважати, що І. м. розвинулись або на основі єдиної в минулому мови — т. з. індоєвропейської *прамови*, або (менш імовірно) виникли внаслідок об'єднання ряду колишніх окремих мов і діалектів у єдиний мовний союз. Припускається, що первісна індоєвропейська мовна єдність формувалась на території між Центр. Європою і Пн. Причорномор'ям. Гіпотеза про належність І. м. разом із семіто-хамітськими, урало-алтайськими, картвельськими й дравідійськими мовами до ширшої, т. з. ностратичної, сім'ї мов (див. *Ностратичні мови*) недостатньо обгрунтована.

Літ.: Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938; Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. Пер. с нем. М., 1964; Иванов В. В. Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965; Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние. Л., 1967.

О. С. Мельничук.

ІНДОІРА́НСЬКІ МО́ВИ — особлива гілка індоєвропейської сім'ї мов. До неї належать *індійські мови, іранські мови* й проміжні між ними *дардські мови*. Наявність у давнину індоіранської мовної й культур. спільності (самоназва цих народів агуа — «арії») підтверджується даними порівняльно-істор. граматики й лексики цих мов.

ІНДОКИТА́Й — півострів на Пд. Сх. Азії. Омивається Бенгальською зат., Андаманським м. та Малакською прот. на Зх. і Пд.-Китайським м. на Сх. Площа бл. 2 млн. км². Поверхня переважно гориста. В меридіональному напрямі І. перетинають Араканські гори (Ракхайн, заввишки 3053 м) на Зх., Центр. гірська система (на Пн. розширюється, утворюючи Шанське нагір'я) і Аннамські гори (Чионгшон) на Сх. Між ними —

ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН

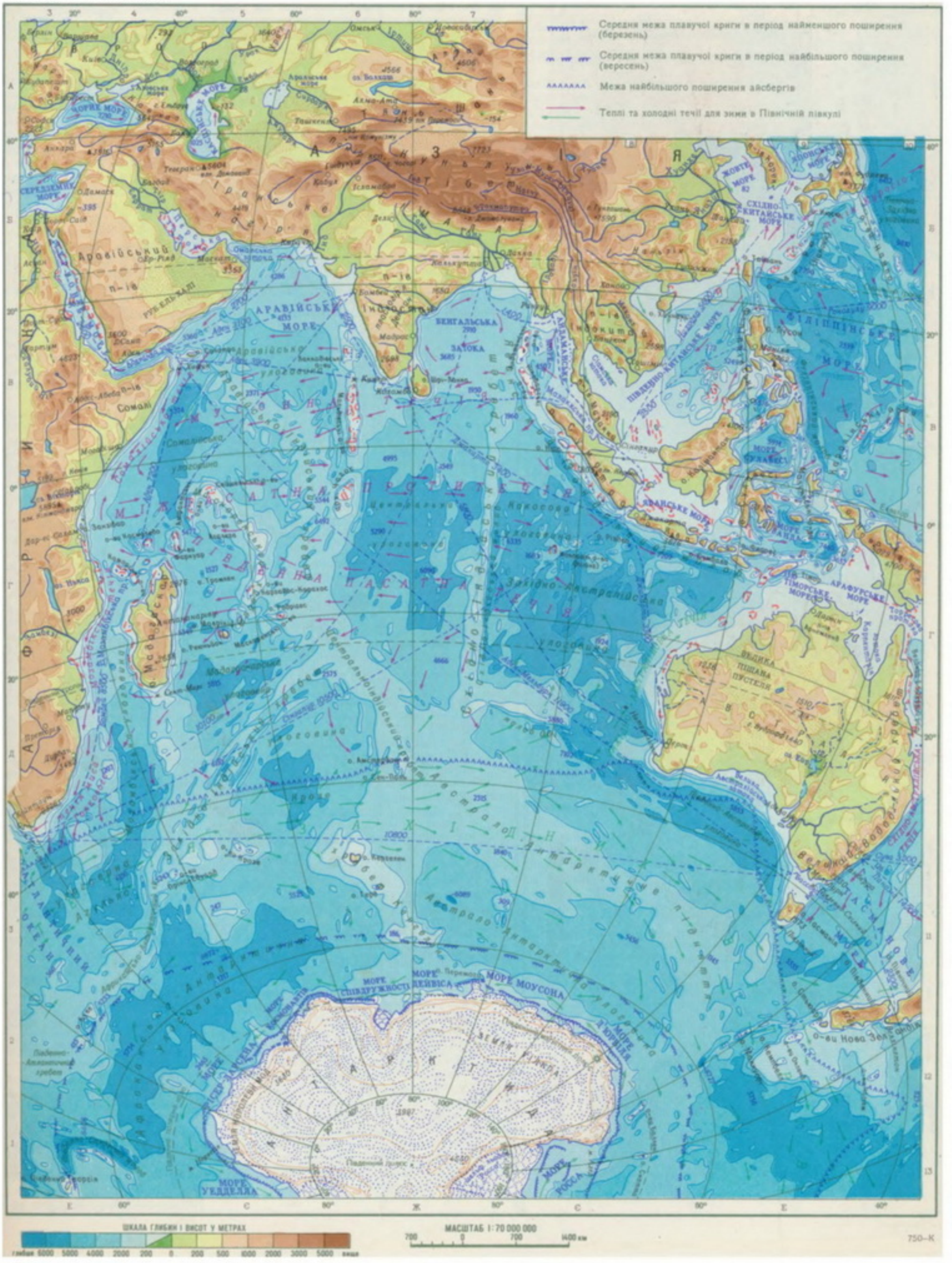

ІНДОНЕЗІЯ

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

глибше 6000 4000 2000 200 0 200 500 1000 2000 3000 4000 вище

1 Бруней (Брит.)

Примітка. За теперішнього часу Східний Тімор окупований Індонезією і включений до складу цієї країни всупереч резолюціям Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
- Металургія олова
- Гумове виробництво

ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ (тис. кВт)
- понад 100
- від 50 до 100
- від 25 до 50

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
- Рис
- Рис і кукурудза
- Технічні культури
- Лісові масиви з нечисленними осередками землеробства

РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ:
- цінних лісових порід (ротанга, амфорного, тикового, чорного дерев)
- хінного дерева
- сизалю
- Райони добування перлів

О. ЯВА

МАСШТАБ 1:10 000 000

МАСШТАБ 1:25 000 000

Іравадійська і Камбоджійська рівнини, Менамська низовина. Поклади заліз., мідних, поліметалевих руд, кам. вугілля, золота, бокситів, дорогоцінного каміння. Клімат переважно тропічний, на Пд.— екваторіальний. Ріки (*Іраваді, Салуін, Меконг, Менам* та ін.) у верхів'ї порожисті, у пониззі судноплавні. Використовують для зрошування. Багато озер (*Сап*, Інле та ін.). Поширені тропічні ліси, у внутр. районах — *савани*. Тваринний світ належить до Індо-Малайської біогеографічної області. В І. — нац. парки Кхао-Яй, Кхао-Салоб та ін. (Таїланд), резерват Шуеземмо (Бірма). На тер. І. розташовані д-ви: Кампучія, Таїланд, більша частина Бірми, Малайзії, В'єтнаму та Лаосу, невелика частина д-ви Бангладеш.

В. С. Гаврилюк.

ІНДОЛО́ГІЯ, індіаністика — комплекс дисциплін, що вивчають історію, літературу, мову Індостану, економічні, політичні, соціальні проблеми Індії. І. сформувалася на поч. 19 ст. в Європі. Вчені того часу досліджували пам'ятки літератури, *буддизм* та *джайнізм*. Осн. досягнення І. було підсумовано в «Енциклопедії індоарійських досліджень» (Страсбург, 1896—1915). Першим рос. індологом став Г. С. *Лебедєв*. Видатними рос. індологами були В. П. *Васильєв* та І. П. *Минаєв*, які створили рос. буддологічну школу. В 20 ст. центр І. перемістився до Індії. З'явилися капітальні монографії з І. Після 2-ї світової війни розширилося вивчення екон. і соціальної історії Індії, виникли групи істориків-марксистів в ун-тах Індії. Праці рад. вчених (О. П. *Баранников*, О. М. Дьяков, М. П. *Павлович*, Ф. І. Щербатської та ін.) присвячено дослідженню санскритології, буддології, філологічним, істор., соціально-політ., екон. та ін. аспектам І. Центром І. в СРСР є Ін-т сходознавства АН СРСР.

ІНДО-МАЛА́ЙСЬКА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — біогеографічний підрозділ, що охоплює тропічну частину Азії (Індостан, Індокитай), о-ви Великі Зондські, Філіппінські, Шрі-Ланка, Тайвань, Хайнань та ін. (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417). Пн. і пд. межі чітко визначені Гімалаями та Індійським ок., на Зх. і Сх.— перехідні зони. І.-М. б. о. відзначається великим різноманіттям видів і родів тварин та рослин; ендемічними (див. *Ендеміки*) родинами тварин є довгоп'ятові, шерстокрилові, тупайєві, рослин — матонієві (папороті), сцифостегієві (дводольні) тощо. Характерні субтропічні й тропічні ліси (зокрема, *джунглі, мангрові ліси*) та *савани*. Тут зосереджена найстародавніша на Землі *флора* квіткових рослин. Поширені диптерокарпові, зозулинцеві, хвойні, фікуси, пальми, пандани, банани, папороті (в т. ч. деревовидні). У *фауні* І.-М. б. о. збереглися риси міоценової фауни (слон індійський, носороги, тапір індійський, оленці). Характерні лісові тварини (білки, летяги, лорі, тупайї та ін.). З копитних чимало бичачих (дикі буйволи, гаур), справжніх оленів (замбар, аксис), свиней (бабіруса та ін.); антилопи нечисленні. З хижаків зустрічаються тигр, димчастий леопард, чорна пантера, ведмеді, панда. З птахів численні фазанові (павичі, аргуси, трагопан, банківська курка тощо). З плазунів поширені отруйні змії, пітони, черепахи, крокодили, ящірки. Численні й різноманітні метелики. І.-М. б. о. поділяють на 3 підобласті. У флорі Індійської підобласті 50 ендемічних родів і понад 2100 ендемічних видів. В багатьох густозаселених місцях природна рослинність майже не збереглася; в малозаселених зустрічаються тропічні дощові ліси з видами диптерокарпуса, мусонні ліси (салові та тикові). Великі простори зайняті рідколіссям, чагарниками (джунглі) і саванами. З ссавців характерні антилопи нільгау та гарна, свиня індійська, носоріг однорогий, бенгальський тигр, мавпа гульман, з птахів— павич, з плазунів — гавіал, в ріках — акули. В Бірмано-Китайській підобласті налічують понад 250 ендемічних родів рослин. Поширені тропічні дощові ліси, в горах — ліси субтропічного типу (моховиті ліси) з вічнозеленими представниками букових, лаврових, вересових, магнолієвих, чайних тощо; багато *епіфітів*. *Домінантними видами* в мусонних лісах є тик та листопадні види диптерокарпових. Поширені савани, рідколісся, зарості бамбука. Серед тварин переважають лісові форми — гібони і макаки, довгоп'ят, слон, носоріг дворогий, тигр, чорна пантера, летяги; багато птахів — папуги, різноманітні фазанові; з плазунів — алігатор. У флорі Зондсько-Філіппінської підобласті ендемічними є родини матонієвих й сцифостегієвих та багато видів. Характерні тропічні дощові ліси з диптерокарповими, пальмами, фікусами, панданами, деревовидними папоротями, хлібним деревом, заростями бамбука. В горах — моховиті ліси, зустрічаються мусонні ліси, рідколісся, савани. Характерні мангрова рослинність і зарості ендемічної пальми ніпи. З ссавців ендемічні тапір, бабіруса, гібон сіаманг, орангутан, носата мавпа, з плазунів — варан комодський. Є слон, носоріг дворогий, бантенг, з птахів — аргуси, смітні кури. Численні летючі жаби.

Літ. див. до ст. *Біогеографічне районування*.

О. Б. Кістяківський.

ІНДО-МАЛА́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — біогеографічний підрозділ, рівнозначний *Індо-Малайській біогеографічній області*.

ІНДОНЕЗІ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *індонезійців*. Належить до індонезійської групи малайсько-полінезійської сім'ї мов. Розвинулася на основі *малайської мови*, від якої відрізняється деякими рисами в лексиці й морфології. У фонетичному складі І. м.— 6 голосних, 4 *дифтонги* й 18 приголосних, які протиставляються за дзвінкістю — глухістю. Частини мови диференційовані слабо. Алфавіт — на лат. графічній основі.

Літ.: Тесёлкин А. С., Алиева Н. Ф. Индонезийский язык. М., 1960; Алиева Н. Ф. [та ін.]. Грамматика индонезийского языка. М., 1972.

ІНДОНЕЗІ́ЙСЬКІ МО́ВИ — група мов малайсько-полінезійської сім'ї. До І. м. відносять індонезійську, малайську, яванську, тагальську, малагасійську та ін. мови. За типологією належать до основоізолюючого префіксально-суфіксального типу мов. У системі голосних є монофтонги й *дифтонги*. Склади переважно відкриті. Частини мови диференційовані слабо. Словотвір відбувається афіксацією (додаванням префіксів, суфіксів, інфіксів, конфіксів), подвоєнням кореневих морфем, словоскладанням. Алфавіти всіх І. м.— на лат. графічній основі.

Літ.: Аракин В. Д. Индонезийские языки. М., 1965.

ІНДОНЕЗІ́ЙЦІ — населення Індонезії, яке складається з групи народів, близьких за мовою, культурою та побутом. 96% населення країни становлять власне І., які говорять *індонезійськими мовами*. В широкому значенні терміном «індонезійці» позначають усіх громадян Індонезії. Заг. кількість народів країни — понад 150. За релігією І. здебільшого мусульмани. Серед них — *яванці* і близькі їм *сунданці* та *мадурці*, *малайці* і споріднені їм реджанг-лампонгці та *мінангкабау, батаки, ачинці, макасари, буги, даяки, тораджі* та ін. У 16 ст. І. зазнали колоніальної експансії з боку португальців, іспанців, а згодом — голландців. На межі 19 і 20 ст. почалося формування сучас. націй. Культура І., відзначаючись великою різноманітністю, разом з тим має багато спільних рис — як генетичних, так і набутих протягом століть у результаті внутр. і зовн. контактів. Про історію, економіку і культуру І. див. *Індонезія*.

Літ.: Народы Юго-Восточной Азии. М., 1966.

ІНДОНЕ́ЗІЯ, Республіка Індонезія — держава в Пд.-Сх. Азії, на о-вах Малайського архіпелагу та в зх. частині о. Нова Гвінея. Омивається водами Індійського і Тихого океанів.

В адм. відношенні поділяється на 24 провінції; міста Джакарта і Джок'якарта виділено в окремі адм. одиниці. Карти див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Державний лад. І.— республіка. Формально діє конституція 1945. Глава держави та уряду — президент із широкими повноваженнями, який обирається строком на 5 років Народним консультативним конгресом (НКК). Він же — верховний головнокомандуючий збройними силами. Найвищим органом держ. влади є НКК, який складається з Ради нар. представників (РНП) та представників від районів, які делегуються місц. РНП і т. з. функціональними групами (Голкар), представленими військовими, нац. буржуазією, чиновництвом, реліг. угрупованнями, селянами, робітниками, молодіжними і жіноч. орг-ціями тощо. Більшість місць

Герб Індонезії.

ІНДОНЕЗІЯ

Площа — 1904,3 тис. км²

Населення — 138,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Джакарта

у РНП після виборів 1977 належить функціональним групам — представникам армії та політ. угрупованням, що підтримуються нею. За законом про заг. вибори 1969 виборчих прав позбавляються ті, кого влада вважає причетними до «руху 30 вересня 1965» після якого владу в країні захопила армія, а зі складу НКК було усунуто ліві сили, в т. ч. комуністів. *В. Н. Денисов*

Природа. І. розташована більше як на 3000 островах, серед них *Зондські острови* (Суматра, Сулавесі, Ява, Сумбава, Сумба, Флорес, більша частина о. Калімантан та ін.), *Молуккські острови*, частина о. Нова Гвінея та ін. Вони розділені внутр. морями — Яванським, Банда, Сулавесі та ін. Берегова лінія розчленована слабо. Береги важкодоступні — скелясті, заболочені. В рельєфі переважають височини й гори. Через о-ви Суматра, Ява і Малі Зондські простягаються гірські хребти й масиви з великою кількістю вулканів (бл. 80 з них — діючі). Гори займають також більшу частину Молуккських о-вів і о. Сулавесі та центр. частину о. Калімантан. Найвища вершина І.— г. Джая (вис. 5029 м) у зх. частині о. Нова Гвінея. Часто бувають землетруси. Низовини займають значні площі на Сх. Суматри, на Пд. Калімантану та в зх. частині о. Нова Гвінея. В межах І. виявлено поклади нафти, вугілля, заліз., марганцевої олов'яної та нікелевої руд, бокситів. Переважає екваторіальний клімат, на Сх. о. Ява та на Малих Зондських о-вах — субекваторіальний. Пересічна місячна т-ра на низовинах від +24° до +27°, в горах від +15° до +17°. Опадів 2000—4000 мм на рік, часто у вигляді злив. Річкова сітка густа, річки повноводні, в гірських районах — порожисті, вони несуть велику кількість мулу. Гол. з них — Капуас, Баріто, Махакам (о. Калімантан), Харі, Кампар і Мусі (о. Суматра) та ін. У грунтовому покриві переважають червоно-жовті латеритні й гірські латеритні грунти, на рівнинах — тропічні болотні та латеритні глейові. Більша частина території І. (до вис. бл. 1300—1500 м) вкрита вологими вічнозеленими екваторіальними лісами, на Пд. Сх.— листопадні екваторіальні ліси й *савана*, в горах — гірськотропічні ліси (до вис. 3000 м). В І. створено природні парки — Гунунг-Льосер (о. Суматра), Когаварінгін, Сампіт і Кутаї (о. Калімантан), Комодо (о. Комодо), Пулау-Панайтан (о. Ява) та ін.

Населення. В І. живе понад 150 народів. Переважна більшість їх (96% нас. країни), близьких за мовою, культурою і побутом, належить до індонез. групи австронезійської мовної сім'ї. Найчисленніші з цієї групи: *яванці* та споріднені з ними *сунданці* й *мадурці*, *малайці*, а також банджари, *мінангкабау*, реджанг-лебонги й лампунги. Живуть також *ачинці*, *батаки*, *даяки*, *макасари*, *тораджі* та ін. Переважно в містах і районах плантацій живуть китайці, араби та вихідці з Індії й Пакистану. Держ. мова — індонезійська. Пересічна густота нас.— 72 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Понад 30% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Джакарта*, *Сурабая*, *Бандунг*, *Семаранг*, *Медан*.

Історія. Тер. І.— один з центрів формування людини (див. *Пітекантроп*). Виникнення класового суспільства і ранніх д-в належить до 2 — серед. 7 ст. н. е. Велике значення для оформлення держ. влади мали контакти з Індією, звідки поширились в І. *буддизм* та *індуїзм*. До 7 ст. в І. склалися феод. відносини. Виникли великі ранньофеод. д-ви: морська торг. імперія Шрівіджайя з центром на Сх. Суматрі (7—14 ст.) і д-ва Матарам на Центр. Яві (8—11 ст.). В 11 ст. центром екон. й політ. життя І. стала д-ва Матарам. В 40-х рр. 11 ст. вона розпалася на дві д-ви — Кедірі й Джангала. Бл. 1120 д-ва Кедірі об'єднала майже всю тер. кол. Матараму. Д-ва Сінгасарі (назва д-ви Кедірі з 13 ст.) підкорила частину Суматри, пд. частину п-ова Малакка, зх. частину Калімантану та ін. райони. В кін. 13 ст. вона розпалася. В 1293 на Яві склалася імперія Маджапахіт, яка підкорила більшу частину великих о-вів Малайського архіпелагу. З 14 ст. в І. почав поширюватись *іслам*. На поч. 16 ст. імперія Маджапахіт розпалася. До кін. 16 ст. знову відбулося об'єднання Центр. і Сх. Яви в нову д-ву Матарам. На поч. 16 ст. в І. проникли португальці, в 90-х рр. 16 ст.— голландці. Голл. Ост-Індська компанія (ОІК; див. *Ост-Індські компанії*), відтіснивши португальців, посідала до серед. 17 ст. монопольне становище в І. В 1755 ОІК покінчила з незалежністю Матараму. В 1800 ОІК було ліквідовано, її володіння перейшли до Нідерландів. У 1811 І. захопила Великобританія. За англо-голл. угодою 1814 І. було повернено Нідерландам. У 1825—30 в І. велася широка антиголл. війна під керівництвом принца *Діпонегоро*. Прийняті під тиском голл. буржуазії закони 1870 (цукр., агр. та ін.) зумовили широке проникнення приватного капіталу в І. Розвивалися плантаційне г-во, пром-сть. У ході колоніальних воєн голландці на поч. 20 ст. завершили підкорення незалежних до того султанатів і князівств. Слабка у воєнному й екон. відношенні голл. влада з поч. 20 ст. перейшла до політики «відкритих дверей», що ознаменувало початок широкої імперіалістичної експлуатації І. На поч. 20 ст. в І. виникли перші нац. орг-ції: «Буді утомо» («Висока мета», 1908), «Сарекат ісламу» («Союз ісламу», 1911), Індійська партія (1912). Остання висунула вимогу незалежності країни. Формувався робітн. клас, з'явилися профспілки. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції сприяла зростанню нац.-демократичного і робітн. руху в І. В 1920 було створено Компартію Індонезії (КПІ). В 1927 під керівництвом *Сукарно* організовано Національну партію Індонезії (НПІ). Під час 2-ї світової війни, навесні 1942, І. окупувала Японія. 17.VIII 1945, після капітуляції Японії, проголошено незалежність країни. І. стала республікою. Президентом І. було обрано Сукарно. В кін. вересня 1945 почалася збройна імперіалістична агресія проти І.: спочатку англо-голл. інтервенція, потім колоніальні війни Голландії проти І. Патріотичний опір, світова демократична громад. думка, виступи СРСР в ООН змусили голл. колонізаторів припинити агресію. В 1949 Нідерланди визнали незалежність І., яка проголошувалася федеративною д-вою. До 1950 І. перетворилася на унітарну республіку. З 1950 І.— член ООН (1965—66 виходила з неї). В 1953—55 та 1956—57 уряди лівого крила НПІ здійснили ряд прогресивних заходів: було проведено націоналізацію голл. підприємств; розірвано кабальні голл.-індонез. угоди; було розширено зв'язки І. з соціалістич. країнами, 1956 укладено Ген. угоду про екон. і тех. співробітництво і торг. угоду з СРСР; дедалі помітнішу роль в політ. житті почала відігравати КПІ. У 1954 І. й СРСР обмінялися посольствами. Всеіндонез. нар. конгрес, скликаний після *Бандунзької конференції 1955*, створив Нац. фронт боротьби за *Західний Іріан*. В 1957 Сукарно висунув тезу про перехід І. до дрібнобурж. системи «спрямовуваної демократії» та «спрямовуваної економіки». Було встановлено авторитарний режим Сукарно. Розпущено праві партії, проголошено ідею єдності трьох сил — націоналістів, реліг. партій і комуністів. Уряд Сукарно оголосив про проведення мирних екон. перетворень. Однак цю програму не було здійснено. В 1963 з І. було возз'єднано Зх. Іріан. З поч. 60-х рр. І. переживала тяжку госп. кризу. В країні активізувалася реакція. У вересні 1965 група лівих офіцерів при підтримці частини керівництва Компартії Індонезії, що перебувало в той час під впливом *маоїзму*, зробила спробу верхівкового держ. перевороту («Рух 30 вересня»). Виступ не дістав підтримки нар. мас і був придушений. Військові під керівництвом ген. *Сухарто* взяли під

контроль становище в країні. Реакція, розпалюючи мусульм. фанатизм, розв'язала масовий терор, знищивши сотні тисяч людей. КПІ та всі прогресивні орг-ції було розгромлено, а 1966 офіційно заборонено. В 1967 Сукарно було усунуто з поста президента; президентом І. призначено Сухарто. Встановлений у країні військ.-бюрократичний режим узяв курс на держ.-капіталістичний розвиток І. Було відкрито доступ іноз. капіталу. Антикомунізм став одним з елементів держ. політики. Незважаючи на контроль над діяльністю партій і профспілок з боку військових, в І. мали місце масові виступи (в січні 1974, листопаді — грудні 1977) проти корупції, влади імперіалістичних монополій. В 1975 І. окупувала *Східний Тімор*. В основі зовн. політики І. офіційно залишається принцип неприєднання. Екон. залежність від Заходу обмежує можливості проведення справді незалежного курсу. Індонезійська громадськість виступає за розширення співробітництва з соціалістичними країнами. В 1974 між СРСР та І. підписано угоду про екон. та тех. співробітництво. І.— член *АСЕАН*.

Г. Г. Бандиленко.

Політичні партії, профспілки. Функціональні групи (Голкар), створені 1964. Проурядове політ. об'єднання понад 200 різних орг-цій і союзів. Партія єдності і розвитку, утворена 1973 при злитті 4 мусульм. партій. Демократична партія Індонезії, утворена 1973 при злитті Нац., Католицької і Християнської партій, партій Мурба і Ліги захисників незалежності. *Комуністична партія Індонезії*, засн. 1920; з 1965 — у підпіллі. Федерація робітників Індонезії, утворена 1973. Об'єднує бл. 20 профспілок. Спілка єдності селян Індонезії, засн. 1973.

Господарство. І.— переважно агр. країна, г-во якої спеціалізується на виробн. на експорт традиційних с.-г. культур і деяких видів мінеральної сировини. Після завоювання незалежності було створено держ. сектор, націоналізовано більшість іноз. підприємств, проводилася агр. реформа. З 1965 почалося інтенсивне проникнення в економіку країни іноз. монополій (гол. чин. США і Японії), збільшились іноз. інвестиції, іноз. власникам повернуто частину націоналізованих підприємств. Значно зросла кількість підприємств за участю нац. (держ. або приватного) та іноз. капіталу, проте частка нац. капіталу в них незначна. Для країни характерні значне безробіття (1977 налічувалось 4—5,5 млн. безробітних).

Сільське господарство — основа економіки країни. В ньому зайнято бл. 70% самодіяльного населення, створюється 36% валового нац. продукту (1976). Переважають дрібні сел. г-ва, поряд з якими існують великі плантації, що належать держ. сектору або іноз. капіталу. Більшість земель є власністю поміщиків. Гол. галузь — землеробство. В обробітку 9,5% тер. країни (бл. 18 млн. га), з них 5 млн. га зрошується. Майже половина всіх с.-г. угідь зосереджена на о. Ява. Найважливіші експортні культури — каучуконоси, кокосова та олійна пальми, чай, кава, хінне дерево, цукр. тростина, тютюн, перець. І. належить 2-е місце в світі за виробн. натурального каучуку і копри, 3-є — за виробн. пальмової олії, 1-е — за експортом кори хінного дерева і одне з перших — за виробн. чаю. Осн. прод. культура — рис (у 1977 — 15,6 тис. т); вирощують також кукурудзу, цукрову тростину, касаву, батат, арахіс, сою. Тваринництво розвинуте слабо. Поголів'я (млн. голів, 1977): великої рогатої худоби — 8,6, у т. ч. буйволів — 2,5, овець і кіз — 9,1, свиней — 4,4 (1976). Широко використовують лісові багатства — заготівлі цінних порід тропічної деревини (у 1976 — 23 млн. м³), смол і бальзамів, виробн. скипидару, ефірних масел, пряностів, дубителів тощо. Вилов риби 1975 становив 1397 тис. т.

Промисловість представлена гол. чин. гірничодобувною галуззю. Провідна роль належить видобуванню нафти, переважно на о. Суматра та в Яванському м. і Макасарській протоці. Добувають також природний газ, олов'яну, нікелеву, мідну й марганцеву руди, кам. вугілля, золото, срібло, боксити, сірку, фосфорити тощо. З галузей обробної пром-сті найбільше розвинуті текст. (на імпортній сировині) і харчосмакова (очищення рису, виробн. кокосової та пальмової олії, цукру, тапіоки, мила, кондитерських виробів, первинна обробка тютюну, кави тощо). Є підприємства шкіряно-взут., швейної, паперової, буд. матеріалів, деревообр., металообробної, маш.-буд., зокрема суднобудівної, електро- і радіотех.,

Видобування найважливіших видів корисних копалин

Корисні копалини	1973	1977
Нафта, млн. т	65,8	83,6
Газ, млрд. м³	5	8.7 •
Олово (за вмістом металу у руді), тис. т	22.5	25,2
Боксити, тис. т	1230	1301,4
Нікелева руда, тис. т	867.3	967,9
Мідна руда (концентрат), тис. т	165	189.1
Кам'яне вугілля, тис. т	149	230.6

• 1976

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції (тис. т)

Продукція	1973	1977
Каучук	886	828
Копра	1199	1406
Пальмова олія й пальміста	289	573
Чай	65	75
Кава	167	185

Поліхромна ширма. Різьблення на дереві. 19 ст. Острів Балі.

хім. (гол. чин. по виробн. добрив) пром-сті. Розвивається нафтопереробна пром-сть — у 1976 діяло 8 держ. нафтопереробних з-дів, заг. потужністю бл. 21 млн. т нафти на рік; на о. Сулавесі збудовано феронікелевий з-д, на о. Ява — перший в І. сталеплавильний з-д, на о. Суматра будується (1979) Асаханський алюмінієвий комбінат тощо. У 1975 вироблено 3,3 млрд. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри: Джакарта, Сурабая, Джок'якарта, Паданг, Семаранг.

Транспорт. Довж. з-ць — 8596 км, автошляхів — 85 тис. км (1976). Гол. вид транспорту — морський. Заг. тоннаж мор. торг. флоту — 1163 тис. брутто реєстрових т (1977). Міжнар. перевезення обслуговує переважно іноз. флот. Гол. мор. порти: Танджунгпріок (обслуговує Джакарту), Сурабая, Белаван, Палембанг, Балікпапан, Уджунгпанданг. Через Джакарту проходить міжнар. повітряна траса із Зх. Європи до Австралії. Діють нафтопроводи, найбільші з яких — Танджунг — Балікпапан та Темпіно — Пладжу.

Зовнішня торгівля. В експортних поставках І. найбільше значення мають (%, 1976): нафта— 70, продукція експортних с.-г. культур — бл. 20; в імпортних — машини й устаткування — 55,7, сировина — 27,1, споживчі товари — 17,2. Осн. торг. партнери: Японія, США, Сінгапур, ФРН. Грош. одиниця — індонез. рупія. За курсом Держбанку СРСР 1000 індонез. рупій = 1, 07 крб (серпень 1979). *В. І. Антипов.*

Медичне обслуговування. У 1975 в І. було бл. 83,7 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 1560 ж.), працювали 8279 лікарів (0,6 лікаря на 10 тис. ж.), 2100 зубних лікарів та 16 222 фармацевти. Мед. допомога подається в приватних і держ. лікувальних закладах, а також лікарями, які практикують приватно. Лікарів готують на 27 мед. ф-тах вузів.

Освіта. В 1977 близько 50% нас. було неписьменним. Поч. школа вважається обов'язковою для дітей віком від 6 до 12 років, але значний контингент дітей її не відвідує. Термін навчання в поч. школі — 6 років, у серед.— 6 років. В 1975/76 навч. р. у поч. школі налічувалось 14,3 млн., у серед. навч. закладах — 2,5 млн. учнів. Поряд з держ. є приватні школи. Профес. підготовку здійснюють тех., комерційні та ін. школи 1-го й 2-го ступенів. Учителів готують 3-річні пед. школи, пед. коледжі та ун-ти. В І. 29 держ. і 23 приватні ун-ти (в 1973/74 навч. р.— 329 тис. студентів): Ун-т І. (держ.), засн. 1950; Нац. ун-т, засн. 1949 (обидва у Джакарті); Ісламський ун-т І. (приватний) у Джок'якарті (засн. 1945) та ін. У країні працюють Ін-т наук І. (засн. 1967), до якого входить понад 10 н.-д. ін-тів; понад 40 ін. наук. установ і т-в. Найбільші б-ки: Публічна, Парламентська, Нац. наук. документації, з політ. і соціально-істор. наук, усі — в Джакарті; б-ки в Бандунгу, Богорі, Джок'якарті, Макассарі, Медані та ін. Музей індонез. культури в Джакарті (засн. 1778), зоол. музей у Богорі (засн. 1894). *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. У 1975 в І. виходило 172 щоденні газети та 360 ін. періодичних видань заг. тиражем бл. 6 млн. примірників. Осн. щоденні газети: індонез. мовою — «Мердека» («Свобода», з 1945), «Ангкатан берсенджата» («Збройні сили», з 1965), «Компас» (з 1965), «Сінар харапан» («Промінь надії», з 1961, вечірня), «Пеліта» («П'ятирічка», з 1974); англ. мовою — «Індонезія таймс» («Індонезійський час», з 1974, 1967—74 виходила під назвою «Джакарта таймс»). Нац. інформаційне агентство АНТАРА засновано 1937. Регулярні радіопередачі на тер. І. почалися 1934. Урядова орг-ція Радіо Республіки Індонезії створена 1945. Телебачення — з 1962, контролюється урядовою службою Телебачення Республіки Індонезії. Для закордону ведуться передачі «Голос Індонезії» араб., кит., англ., франц., гінді, урду та ін. мовами. *О. В. Ткачов.*

Література. Найраніші відомі пам'ятки писемності давньояванською і давньомалайською мовами належать до 8—9 ст. У 14—17 ст. л-ра розвивалася на основі інд. класики та власної міфології й історії. Яванська традиція стала зразком для писемної словесності сунданською, мадурською, балійською мовами, що формувалися в 16—18 ст. У цих л-рах було вироблено канонічні класичні форми, що існували аж до 19 ст.: хікайят (казка, оповідання), пантун (вірш, подібний до європ. сонета), утвердилася нова метрична система мачапат. З розгортанням нац.-визвольного руху малайська мова стала мовою загальнонац. індонез. л-ри (див. *Індонезійська мова*). Перші романи індонез. мовою створили на поч. 20 ст. пролет. письменники М. Картодікромо й Семаун. В 20—30-х рр. переважали побутові романи (М. Руслі, М. Сірегар, Н. С. Іскандер), спрямовані на перегляд застарілих традицій відповідно до норм бурж. суспільства. Нац.-визвольні ідеї знайшли відображення в поезії й драматургії Р. Ефенді, М. Яміна, С. Пане, а згодом їх підхопили письменники, що групувалися навколо журн. «Пуджанга Бару»,— С. Т. *Алішахбана*, А. Пане, Інтойо, А. Хамзах та ін. Проголошення незалежності І. активізувало творчий процес. У л-ру прийшло багато молодих письменників. Поезія Х. Анвара, А. Сані, Р. Апіна, С. Ситуморанга, проза Ідруса, П. А. Тура, драматургія У. Т. Сонтані та ін. стали найбільшим досягненням літ. течії «Покоління 45 року». Прогресивні письменники об'єдналися навколо Т-ва нар. культури (Лекра). Події 1965 привели до розгрому Лекра. Члени його зазнали репресій, багато з них емігрували. До значних творів сучас. л-ри І. належать вірші й оповідання В. С. Рендри, А. Росіді, оповідання С. Хірупа, Г. Пойка, романи М. Буше, П. Віджайї, І. Сіматупанга.

В. В. Сікорський.

Архітектура. На тер. І. збереглися *мегалітичні споруди* — менгіри, дольмени, склепи (комплекси Пасемах на Пд. Суматри, Лебак-Сібедуг на Зх. Яви) кін. 2-го — серед. 1-го тис. до н. е. В Центр. Яві залишилися «чанді» — невеликі храми-святилища з багатою пластикою форм (Пунтадева та ін.) 7—8 ст. Найвищого розквіту архітектура І. досягла у 8—9 ст. Будувалися «чанді» — Каласан (778 — серед. 9 ст.), Мендут (кін. 8 ст.). Створювалися грандіозні храмові ансамблі, найбільший з яких — *Боробудур* (бл. 800). В 13—15 ст. споруджувалися храми на о. Ява та о. Балі. В 18—20 ст. на забудові міст (Джакарта, Бандунг, Сурабай) позначився вплив європейської архітектури. Після здобуття незалежності почалося будівництво нових міст (м. Сумберджая на Суматрі, місто-супутник Джакарти — Кебайоран), житл. районів, великих громад. і адм. споруд (зокрема, спорт. комплексу в Джакарті, створеного за допомогою рад. спеціалістів).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки — на о. Ява (рельєфи на галереях терас Боробудура, статуї Будди на його ступах і в нішах; на сюжети з давньоінд. епосу «Рамаяна» в храмі Шіви в Прамбанані, 9 ст.). Колонізаторський вплив Голландії загальмував розвиток мистецтва Індонезії. В період з 16 ст. до проголошення незалежності І. в країні переважало народне декоративно-ужиткове мист. (маріонетки для тіньового театру, тканини, розписані технікою батик, худож. вироби з дерева, глини, металу, кістки, рогу та ін.). Серед представників сучас образотворчого мист.: живописці Б. Абдуллах, С. Суджойоно, Х. Нгантунг; скульптор Г. Хендра, графіки У. Ефенді, Суромо. Після подій 1965 прогресивні худож. орг-ції було розгромлено. В мист. переважають модерністичні напрями. *С. І. Тюляєв.*

Музика І. відзначається розвинутою мелодійністю. Її ладова основа — 5-звукова система слендро (вид пентатоніки), що розширяється до 7-звукової системи пелог. Муз. інструменти — гонг, ксилофон, литавра тощо (входять до складу нац. індонез. оркестру гамелан). Нар. танці відзначаються різноманітністю хореографічних малюнків та виконавських традицій. На індонез. профес. муз. мистецтві позначився вплив європ. духовної музики, яку культивували християнські місіонери. Після встановлення незалежності почалося піднесення нац. музичної культури (композитори Суджасміна, А. Пасарібу, Сусбіні); в Джок'якарті та Джакарті при радіо створено камерні оркестри, 1952 в Джок'якарті — муз. школу, в Суракарті — консерваторію, школу індонез. класичної музики. Після 1965 розвиток муз. мист. загальмувався, прогрес. муз. об'єднання припинили свою діяльність, деякі муз. діячі (напр., Пасарібу) змушені були емігрувати. В 1968 в Джакарті створено симф. оркестр.

Театр. Джерела театру І.— в давніх театралізованих видовищах,

що входили до церемоніалу культових свят. Найхарактерніші традиційні театр. форми, що збереглися з 9—11 ст.: ваянг-топенг, в якому виконавці виступають у масках, поєднуючи драму, спів, музику й танці; ваянг-пурво (тіньовий театр), ваянг-келітик (театр плоских дерев'яних маріонеток), ваянг-голек (театр об'ємних маріонеток) та ін. В драм. основі цих вистав — епізоди з давньоінд. епосу «Рамаяни» і «Махабхарати», а також матеріали індонез. оповідань і хронік. На рубежі 19—20 ст. поряд з традиційними формами створено сучас. театр — кетопрак і лудрук, який поєднує традиц. засоби виразності з європейськими. В 50-і рр. були відомі трупи «Мархаен», «Тріснокантен». Створювалися трупи, наближені до сучас. європ. театру. В репертуарі — п'єси нац. драматургів (Утуй Татанг-Сонтані, Абу Ханіфаха, Алі Мохаммада, Санусі Пане та ін.), а також світової, зокрема рос., класики (А. Чехова, М. Гоголя, Л. Толстого, М. Горького). **Кіно.** Перші кіностудії створено в 20-х рр. на іноз. кошти. У 30-х рр. випущено фільми з життя народу І.— «Парех, пісня рису», (голл. реж. М. Франкен), «Ясний місяць» (голл. реж. А. Балінк). У 40-х рр. випуск індонез. фільмів майже припинено. В роки боротьби за незалежність випускалася хроніка. В 1950 засн. першу держ. кінофірму «ПФН», приватні фірми «Перфіні» (Джакарта) та ін. Серед фільмів 50-х рр.— «Калі-ка» (реж. К. Сукарді, в рад. прокаті «Гіман»), «Туранг» (реж. Б. Сіагін), «Повернення на батьківщину» (реж. Б. Еффенді), «Борець» (реж. У. Ісмаїл). Фільми 60—70-х рр.: «Семеро лицарів» (1969, реж. В. Умбох), «Саміун і Дасіма» (1971, реж. Н. Ісмаїл), «Тапол» (1978, реж. А. Узхар). Іл. див. на окремому арк., с. 448—449.

Літ.: Ленін В. І. Пробудження Азії. Повне зібрання творів, т. 23; Национально-освободительное движение в Индонезии (1942– 1965). М., 1970; Заказникова Е. П. Рабочий класс и национально-освободительное движение в Индонезии. М., 1971; Николаев Н. Э. Индонезия: государство и политика. М., 1977; Беленький А. Б. Идеология национально-освободительного движения в Индонезии 1917—1942 гг. М., 1978; Республика Индонезия. Политика, экономика, идеология. 1965—1977. М., 1978; Антипов В. И. Индонезия. М., 1967; Александров Ю. Г. Современная Индонезия. Аграрная политика 1965—1975. М., 1977; Симония Н. А. Индонезия. М., 1978; Сикорский В. В. Индонезийская литература. М., 1965; Демин Л. М. Искусство Индонезии. М., 1965.

ІНДОСАМЕ́НТ (італ. indossamento, від лат. in — на і dorsum — спина) — передатний напис, зроблений на звороті оборотних і товаророзпорядчих документів *(чеків, векселів, коносаментів* та інших *цінних паперів*), яким передаються права за цими документами однією особою (індосантом) іншій. В СРСР І. використовують лише при розрахункових і кредитних операціях у *зовнішній торгівлі* з капіталістичними країнами.

ІНДОСТА́Н — півострів на Пд. Азії. На Зх. омивається Аравійським м., на Сх.— Бенгальською зат. Індійського ок. На І. розташовані більша частина Індії, частина Пакистану і Бангладеш. Пл. майже 2 млн. км². Тер. І. зайнята плоскогір'ям *Декан* (пересічна вис. 800 м), яке до узбережжя обривається терасами Зх. і Сх. Гат. Уздовж узбережжя простягаються вузькі низовини: *Малабарський берег* (на Зх.) та *Коромандельський берег* (на Сх.). Родовища заліз. і марганцевих руд, золота, кольорових металів, графіту, кам. вугілля, нафти, алмазів, монациту та ін. Клімат тропічний, мусонний. Річки (Годаварі, Крішна та ін.) судноплавні у нижній течії, використовуються для зрошування. На зх. схилах Зх. Гат — тропічні ліси, у внутр. районах Декану — *савани,* в дельтах — *мангрові ліси*. І. густо заселений. Гол. міста: Бомбей, Мадрас, Гайдарабад. Заповідники — Бандіпур, Періяр та ін.

ІНДРА — один з основних богів *ведичної релігії*. Спочатку бог грому, грози, дощу; пізніше — наймогутніший бог, цар усіх богів.

ІНДРИКОТЕ́РІЙ (Indricotherium) — рід вимерлих велетенських носорогів. Були великими (до 5 м в холці) рослиноїдними тваринами, що мали довгі трипалі кінцівки з найбільш розвиненим серед. пальцем, малу голову та довгу шию. Населяли паркоподібні ліси та напіввідкриті простори. Жили в олігоцені в Євразії, зокрема на тер. Казахстану, Монголії й Китаю. Вимерли в кін. олігоцену або на поч. міоцену.

ІНДУЇЗМ (санскр. гіндумата) — комплекс релігійних вірувань, релігійно-соціальна організація значної частини населення Індії; одна з найпоширеніших релігій світу. В осн. рисах склався в перші сторіччя н. е. на основі *ведичної релігії* й *брахманізму*. Ідейними джерелами І. є стародавні інд. священні тексти — *веди,* брахмани, *упанішади,* пурани, «Закони Ману», «*Махабхарата*», «*Рамаяна*» тощо. Реліг.-філос. основу І. становлять ідеї дхарми (безликої упорядковуючої сили всього всесвіту і норми реліг. і світського життя), сансари (вічного круговороту життя, як перевтілення душ), *карми* (відплати при перевтіленні душ за добрі й погані вчинки), ахімси (незавдання зла всьому живому) і мокші (звільнення душі від круговороту перевтілення і злиття її з божественним абсолютом). Сукупністю засобів, за допомогою яких можна досягти мокші, оголошується *йога*. І.— релігія синкретична, політеїстична (див. *Політеїзм*), поряд з гол. богами (*Брахма, Вішну, Шіва*) шанується пантеон інших.

Основними течіями І. є *вішнуїзм* і *шіваїзм*. Для І. характерні розгалужена обрядовість, залишки *тотемізму, фетишизму* тощо. Традиційна соціально-політ. концепція І. проголошує вічними соціальну нерівність, кастовий поділ суспільства. Догмати і міфи І. використовують нині реакційні кола Індії для боротьби проти соціального прогресу. І. поширений також у Пакистані, Малайзії, Шрі-Ланці, в ряді країн Африки (серед вихідців з Індії).

Літ.: Религии и атеизм в Индии. М., 1973; Гусева Н. Р. Индуизм. М., 1977; Радхакришнан С. Индийская философия, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1956—57; Боги, брахманы, люди. Четыре тысячи лет индуизма. Пер. с чеш. М., 1969. *О. С. Онищенко.*

ІНДУ́КТА (від лат. inductus — уведений, запроваджений) — митний податок на Лівобережній Україні, який стягувала гетьманська адміністрація за ввіз товарів з Росії у 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. Як правило, І. здавали на *відкуп*. Скасовано 1754, одночасно з ліквідацією евекти (зворотний податок).

ІНДУКТИ́ВНА ЛО́ГІКА — розділ *логіки,* який вивчає міркування про прийняття *гіпотез* за умов, коли доведення однієї з них і спростування конкурентних неможливі. І. л. складалась як теорія особливого типу *умовиводів,* що діють в емпіричних науках і дають змогу переходити від знань про факти до знань про закони (Ф. *Бекон,* Д.-С. *Мілль* та ін.). Насправді узагальнення фактичних даних або набуває форми гіпотетико-дедуктивних побудов (див. *Індукція* в логіці), або не є умовиводом, оскільки висновок не завжди істинний, коли істинні *засновки*. Місце висновку в І. л. належить гіпотезі, місце засновків — свідченню. Засобами дедуктивної логіки визначаються поняття «гіпотеза», «свідчення», «підтвердження», «обгрунтованість гіпотези», «прийнятність гіпотези». Розширюючи І. л. логічною інтерпретацією *імовірностей теорії,* можна одержати імовірнісну логіку, в якій на основі емпірично встановлюваних імовірностей певних вихідних тверджень визначаються імовірності інших, складніших тверджень.

Літ.: Костюк В. М. Підтвердження та вибір гіпотези в науковому дослідженні. К., 1973; Костюк В. Н. Логика. К.— Одесса, 1975; Кайберг Г. Вероятность и индуктивная логика. Пер. с англ. М., 1978. *М. В. Попович.*

ІНДУКТИ́ВНІСТЬ (від лат. inductio — наведення, збудження) — фізична величина, яка характеризує магнітні властивості *кола електричного*. Чисельно І. дорівнює відношенню величини *магнітного потоку* Φ, який пронизує контур, до величини сили струму I в контурі, що створює цей потік: $L = \Phi/I$. І. залежить від розмірів і форми контура, а також *магнітної проникності* провідників, з яких він складається, та магн. проникності навколишнього середовища. Ділянки електр. кола з великою І. виготовляють у вигляді т. з. котушок індуктивності — згорнутих у спіраль провідників. У *Міжнародній системі одиниць* одиницею І. є *генрі*.

ІНДУКТИ́ВНОСТІ ВИМІ́РЮВАЧ — електричний прилад, яким вимірюють *індуктивність* провідників. Принцип дії І. в. залежить від методу вимірювання. Найпоширенішими є мостовий метод (див. *Міст вимірювальний*) і резонансний, що грунтується на використанні резонансних властивостей коливального контура, утворюваного вимірюваною індук-

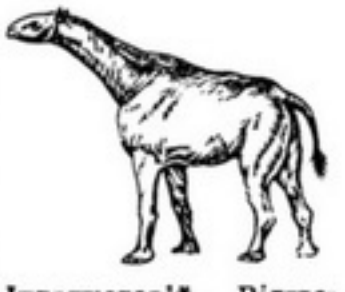

Індрикотерій. Відтворений вигляд.

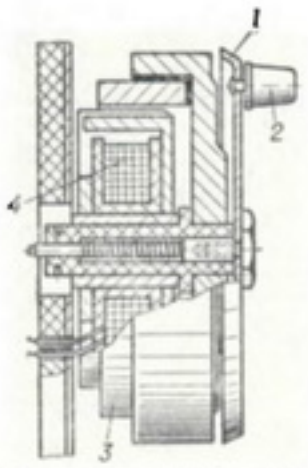

Багатополюсний телефонний **індуктор:** *1* — диск; *2* — рукоятка; *3* — обертовий магніт; *4* — нерухома обмотка.

гивністю й еталонною ємністю. Іноді велику індуктивність (від 0,1 до 1000 Г) на низьких частотах визначають непрямим способом «амперметра—вольтметра». За допомогою І. в. вимірюють індуктивність обмоток трансформаторів і дроселів, котушок індуктивності, контурів з зосередженими параметрами тощо.

ІНДУ́КТОР (лат. inductor, від induco — вводжу, збуджую) — 1) І. нагрівний — пристрій для *індукційного нагріву* твердих, рідких і газоподібних провідників. Складається з індукуючого провода, за допомогою якого утворюють змінне магнітне поле, і струмопідводів, по яких в пристрій надходить електр. струм. 2) І. телефонний — магнітоелектричний *генератор* змінного електр. струму низької (18—21 Гц) частоти з ручним приводом. Розрізняють І. з обертовою обмоткою та двома нерухомими постійними прямокутними магнітами і з нерухомою обмоткою та обертовим багатополюсним магнітом кільцевої форми (мал.). І. використовують для посилання сигналів виклику у телефонних мережах з місцевою батареєю (системи МБ) військ. та сільс. телефонного зв'язку.

П. І. Кожем'якін.

ІНДУКТОТЕРМІ́Я (від лат. inductio — наведення, введення і грец. θέρμη — тепло) — метод електролікування, при якому певні ділянки тіла хворого нагріваються під впливом змінного, переважно високочастотного (від 10 до 40 Мгц) електромагнітного поля. Для проведення І. застосовують апарат ДКВ-2. І. використовується при лікуванні різних підгострих і хронічних запальних процесів, нервово-судинних захворювань тощо.

ІНДУКЦІ́ЙНА ПІ́Ч — електрична піч для плавлення металів і сплавів, що їх піддають *індукційному нагріву*. Розрізняють І. п. канальні і тигельні. В канальних І. п. (мал.) є сталеве осердя, що проходить через внутр. порожнину *індуктора*. Зовні індуктор оточений керамічною футеровкою з вертикальним плавильним каналом.

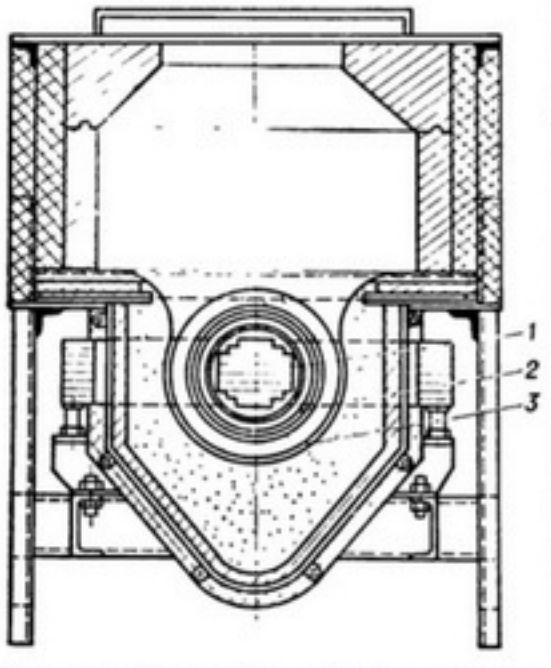

Канальна індукційна піч: *1* — осердя; *2* — індуктор; *3* — канал.

верхня частина якого являє собою шахту, де нагромаджується розплавлений метал. Живляться такі печі електр. струмом промислової частоти (50 Гц). В тигельних І. п. в індуктор вміщено *тигель* (набивний, керамічний, графітовий, металевий або зварний). Тигельні І. п. (вакуумні, відкриті) живляться електр. струмом промислової (50 Гц), середньої (до 10 кГц) або високої (понад 10 кГц) частоти (див. *Високочастотна піч*). І. п. відзначаються великою продуктивністю, інтенсивним перемішуванням і високою якістю металів (сплавів). Місткість печей від кількох кілограмів до сотень тонн. В І. п. плавлять сталь, чавун, кольорові метали і сплави, дорогоцінні метали.

В. А. Кравченко.

ІНДУКЦІ́ЙНИЙ НАГРІ́В — нагрівання *провідників* теплом, джерелом якого є електричний струм, що збуджується змінним *електромагнітним полем*. Створюють електромагнітне поле за допомогою *індукторів*, використовуючи електричний струм промислової (50 Гц), середньої (до 10 кГц) і високої (понад 10 кГц) частоти. Для І. н. характерне виділення тепла в поверхневому шарі, товщина якого залежить від фіз. властивостей провідника і частоти електр. струму. І. н. відзначається відсутністю електр. контакту з джерелом струму, значною концентрацією електр. потужності, високою продуктивністю, легкістю автоматизації тощо. Застосовують І. н. для плавлення металів і сплавів (див. *Індукційна піч*), термічної обробки, обробки тиском, для зварювання і паяння тощо.

І. І. Поляков.

ІНДУКЦІ́ЙНИЙ ПРИ́ЛАД вимірювальний — електромеханічний прилад, за допомогою якого вимірюють витрату електроенергії, величину струму тощо, використовуючи взаємодію одного або кількох змінних магнітних потоків з потоком, створюваним електричним струмом, що індукується у рухомій частині приладу; вид вимірювального *електричного приладу*. Складається з магн. системи і рухомої частини (алюмінієвого або латунного диску); експлуатують його тільки на змінному електр. струмі. І. п. звичайно використовують як *лічильних електроенергії* змінного струму, рідше — як *амперметр, вольтметр* або *ватметр*.

ІНДУКЦІ́ЙНИЙ ПРИСКО́РЮВАЧ заряджених частинок — прискорювач, в якому електричне прискорююче поле створюється за рахунок зміни магнітного поля. Див. також *Прискорювачі заряджених частинок*.

ІНДУ́КЦІЯ в біології — 1) В фізіології — взаємодія основних нервових процесів — *збудження* і *гальмування*, яка полягає в тому, що виникле в нервовій ділянці гальмування спричинює (індукує) збудження (позитивна І.), а виникле збудження — індукує гальмування (негативна І.). Розрізняють: послідовну І.— коли збудження через деякий час після припинення діяння подразника замінюється гальмуванням в тій самій ділянці, і навпаки; одночасну І.— вплив осередку збудження або гальмування на ін. ділянки нервової системи, внаслідок якого в них одночасно виникає протилежний процес. Напр., центри розгинання кінцівки гальмуються при збудженні центрів її згинання. І. має велике значення в координації рефлекторної діяльності (див. *Рефлекси*) центральної нервової системи. 2) В ембріології — вплив одного ембріонального зачатка (індуктора) на розвиток *(диференціювання)* іншого. Ембріональна І. виявляється на всіх стадіях *зародкового розвитку*. Напр., у *бластулі* клітини ділянки майбутньої дорсальної губи впливають на розвиток ін. частин зародка, зокрема *хорди*. Хорда разом з прилеглою до неї *мезодермою* (т. з. хордомезодерма) в свою чергу індукує закладання нервової системи; частина головного мозку, з якої утворюється сітківка ока, впливає на сусідню ділянку *ектодерми*, спонукаючи її до перетворення на рогівку, тощо. Наявність І. доведено експериментально шляхом пересадки деяких ділянок зародка в незвичайні для них місця. Напр., при пересадці на початку *гаструляції* ділянки хордомезодерми на бік ранньої *гаструли* під її впливом розвивалась друга нервова трубка й навіть цілий другий зародок. Розвиток кришталика ока земноводних відбувається тільки в присутності очного міхура, і якщо очний міхур пересадити під черевну ектодерму, він викликає утворення кришталика, а не шкіри. І. здійснюється при безпосередньому контакті та взаємодії груп клітин між собою (поверхнева взаємодія) або шляхом передачі індукуючої дії через хім. речовини, які мають властивості низькомолекулярних *білків*. Явище І. відкрите 1901 нім. ембріологом Г. *Шпеманом*. Терміном «індукція» позначають деякі ін. явища в індивідуальному розвитку організмів, напр. І. процесу *регенерації* інгібіторами росту, І. диференціювання вторинних статевих ознак статевими гормонами тощо.

Л. О. Тинякова.

ІНДУ́КЦІЯ в логіці — перехід до загального твердження на підставі тверджень про окремі випадки. Найпростіша повна І.— коли є можливість перевірити кожний окремий випадок і на цій підставі зробити заг. висновок. Твердження про загальне на підставі спостережень над частиною окремих випадків — неповна І. Як відзначав В. І. Ленін, «найпростіша істина, найпростішим, індуктивним шляхом здобута, **завжди** неповна, бо досвід завжди незакінчений» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 151). Реальний шлях від окремого до загального здійснюється через діалектичне поєднання І. та *дедукції*. Перехід до заг. твердження здійснюється або висуненням заг. *гіпотези* і перевіркою її наслідків (гіпотетико-дедуктивний метод), або *доведенням* того, що коли заг. положення має місце для *n*-го випадку, воно має місце

й для $(n+1)$-го випадку (див. *Індукція* у математиці), або за допомогою оцінки імовірності певних гіпотез (див. *Індуктивна логіка*). *М. В. Попович.*

ІНДУ́КЦІЯ у математиці — один з методів доведення математичних тверджень та впровадження математичних означень. У неявному вигляді цей метод використовував ще *Евклід*; у чітко вираженій формі він застосовується в роботах Б. *Паскаля*. Метод математичної (повної) індукції грунтується на такому принципі: нехай твердження, що стосується натуральних чисел, правильне для $n=1$; якщо із справедливості його для n випливає правильність його для $n+1$, то це твердження правильне для всіх натуральних чисел. У *множинотеорії* метод матем. І. поширюють з множини натуральних чисел на клас усіх порядкових чисел і наз. методом трансфінітної індукції. Широко вживаються в математиці також індуктивні означення, такі як, напр., означення заг. члена u_n *арифметичної прогресії* з першим членом a та різницею d: $u_1 = a$; $u_{n+1} = u_n + d$. Цей метод означення систематично використовують для означення рекурсивних *функцій*.

М. І. Кратко.

ІНДУ́КЦІЯ у фізиці — 1) Явище наведення електр. зарядів або виникнення електрорушійної сили в провідниках і діелектриках в електричних або магнітних полях (див. *Електромагнітна індукція, Електростатична індукція, Взаємна індукція, Самоіндукція*). 2) Фізична величина, яка характеризує *електромагнітне поле*. Електрична І. (електричне зміщення), $\vec{D}$ — векторна величина, яка в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) дорівнює геом. сумі напруженості електр. поля $\vec{E}$, помноженій на *електричну сталу* ϵ_0, і вектора поляризації $\vec{P}$ (див. *Поляризація діелектриків*): $\vec{D} = \epsilon_0 \vec{E} + \vec{P}$. У *СГС системі одиниць* $\vec{D} = \vec{E} + 4\pi\vec{P}$. Магнітна І., $\vec{B}$ — векторна величина, силова характеристика магн. поля. В системі СІ числове значення магн. І. дорівнює відношенню сили dF, з якою магн. поле діє на малий елемент провідника з електр. струмом, до добутку сили струму I на довжину цього елемента dl, якщо елемент розташований у полі так, що відношення dF/dl має найбільше значення: $B = \frac{1}{I} \times \times \left(\frac{dF}{dl}\right)_{max}$. Вектор магн. І. перпендикулярний до площини, яка проходить через $d\vec{F}_{max}$ і $\vec{dl}$, і направлений так, що з його кінця обертання по найкоротшій віддалі від $\vec{dF}$ до $\vec{dl}$ буде спостерігатися проти годинникової стрілки (мал.). Одиницею вимірювання магн. І. у системі СІ є *тесла*, а в системі СГС — *гаус*.

ІНДУЛЬГЕ́НЦІЯ (лат. indulgentia — милість, прощення) — 1) В римському праві — помилування з нагоди будь-якого торжества. 2) В католицизмі — відпущення гріхів; грамота, свідоцтво про повне або часткове «відпущення гріхів». Продаж І. був для *папства* одним з джерел величезних прибутків. Вимога припинення продажу І. стала одним з лозунгів *Реформації*. Торгівля І. в певних розмірах триває і досі.

ІНДУСТРІАЛІЗА́ЦІЯ (від *індустрія*) — процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства. Наслідком І. є перетворення пром-сті на осн. і переважну галузь нар. г-ва, переведення с. г. на пром. основу, створення якісно нової матеріально-тех. бази суспільства, підвищення *продуктивності праці*, дальше посилення сусп. характеру виробн., зростання чисельності *робітничого класу*. І. властива капіталістичному (капіталістична І.) і комуністичному (соціалістична І.) *способам виробництва*. Панівні в даній країні *виробничі відносини* визначають характер, темпи, джерела засобів і соціальні наслідки індустріалізації.

Капіталістична І.— створення великого машинного виробн. в умовах панування капіталістичних виробничих відносин, формування матеріально-тех. бази капіталістичних країн. Відбувається стихійно, нерівномірно. Осн. рушійною силою її є гонитва капіталістів за прибутками. Вона супроводиться поглибленням усіх суперечностей капіталізму, особливо його осн. суперечності — між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення, між працею і капіталом; посилює екон. і політ. панування капіталу над *найманою працею*, розширює сферу капіталістичної *експлуатації*, веде до розширеного *відтворення* капіталістичних виробничих відносин. Разом з тим розвиток великого пром. виробництва означає швидке зростання пролетаріату і зосередження його в містах і пром. районах, що створює передумови для зростання його самосвідомості й організованості, формування пролетаріату як класу, виникнення його політ. партій. Передумовою капіталістичної І. є первісне нагромадження капіталу. Джерелами коштів для І. є експлуатація трудящих даної країни і колоніальних народів, воєнні *контрибуції*, позики та ін. Капіталістична І., як правило, починається з розвитку легкої пром-сті, оскільки в ній капітал приносить більші прибутки. Важка пром-сть розвивається після *нагромадження капіталу* внаслідок розвитку легкої пром-сті і зростання попиту на машини та устаткування. В епоху імперіалізму суперечності, властиві капіталістичній І., загострюються: посилюється нерівномірність розвитку всіх галузей пром. виробн. внаслідок руйнівної дії *економічних криз*, збільшується розрив між рівнем розвитку метрополій і колоніальних та залежних країн, а згодом між промислово розвинутими і економічно слаборозвинутими країнами.

На дальший індустріальний розвиток капіталістичних країн значний вплив здійснює *науково-технічна революція*. Але використання її результатів обмежується дією *основного економічного закону капіталізму*. Гонитва за макс. прибутками спонукає капіталістів до прискореного тех. переоснащення виробн., що призводить до нерівномірності в розвитку окремих галузей, порушення міжгалузевих пропорцій, економічних криз. Імперіалістичні д-ви гальмують розвиток пром-сті в економічно слаборозвинутих країнах. Вони намагаються різними методами (надання кредитів, позик та ін.) розвивати там такі галузі, які закріплювали б їхні екон. позиції й політ. вплив. Визволившись від колоніалізму, країни, що розвиваються, намагаються добитися екон. незалежності на шляху І. В ряді з них до влади прийшли представники нац. буржуазії, що зумовило капіталістичну спрямованість здійснюваної в них І. Країни, які обрали шлях соціалістичної орієнтації, в умовах наявності світової соціалістич. системи мають сприятливі можливості здійснювати прогресивні соціально-екон. перетворення, створювати нац. велике машинне виробн. СРСР та ін. соціалістичні д-ви подають їм ефективну й безкорисливу допомогу пільговими кредитами, матеріалами й устаткуванням, передаванням наук.-тех. досвіду, підготовкою нац. кадрів.

Соціалістична І.— це планомірне створення і розвиток великого машинного виробн., насамперед важкої індустрії, необхідної для перебудови всіх галузей нар. г-ва на базі передової техніки. Соціалістична І. потрібна для досягнення високої продуктивності праці, повної ліквідації капіталістичних елементів, соціалістичної перебудови дрібнотоварного виробн., особливо в с. г. (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*), перемоги й розвитку соціалістичних форм г-ва, забезпечення тех.-екон. незалежності країни, зміцнення її обороноздатності. «Єдиною матеріальною основою соціалізму може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 44, с. 9). Соціалістич. революції відбуваються в країнах, що значно відрізняються за рівнем продуктивних сил і ступенем розвитку соціально-екон. відносин. Тому в різних країнах заг. закономірності соціалістич. перетворення суспільства проявляються в різних формах залежно від конкретних істор. і нац. особливостей, рівня тех.-екон. розвитку, класової структури. Це стосується і проведення соціалістич. І. Для СРСР І. була істор. необхідністю і мала вирішальне значення для побудови розвинутого соціалізму, створення його матеріально-тех. бази. Соціалістична революція встановила в Росії найпередовіший в світі політ. лад, але в екон. відношенні країна

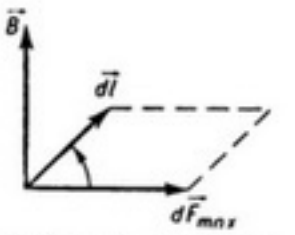

Визначення напряму вектора магнітної індукції.

була відсталою. Інтереси побудови соціалізму і наявність капіталістичного оточення вимагали високих темпів І. Курс на соціалістичну І. в СРСР проголосив XIV з'їзд ВКП(б) (1925). Було поставлено завдання — створити потужну індустрію в усіх союзних республіках і національних районах; розв'язання його давало можливість ліквідувати фактичну нерівність нац. окраїн, піднести їхню економіку і культуру. Соціалістична І. здійснюється на основі сусп. *власності* на *засоби виробництва*. Для неї характерний першочерговий розвиток важкої пром-сті, особливо виробн. машин і устаткування, що дає можливість в найкоротший строк реконструювати все нар. г-во на основі найновішої техніки, створити *матеріально-технічну базу соціалізму*. Особливу роль у соціалістичній І. відіграє *електрифікація*, яка є необхідною умовою побудови комунізму. Ресурси для соціалістичної І. створюються шляхом соціалістичного нагромадження (прибутків від виробничих підприємств, зовн. і внутр. торгівлі, держ. банківської системи тощо). Важливе значення мають послідовний режим економії і творча ініціатива трудящих мас у боротьбі за підвищення продуктивності праці, зниження *собівартості* продукції, дострокове виконання нар.-госп. планів. Внаслідок соціалістичної І. Рад. Союз з країни відсталої, аграрної перетворився на могутню індустріальну державу з високомеханізованим с. г. Уже на кінець другої п'ятирічки СРСР за обсягом пром. виробн. випередив Францію, Великобританію та Німеччину і вийшов на 1-е місце в Європі і на 2-е місце в світі.

Соціалістична І. створила матеріальні передумови для проведення *культурної революції* в СРСР. Вона була одним з найважливіших засобів здійснення ленінської нац. політики. Велике значення І. мала для зміцнення обороноздатності країни. Успішне проведення І. було однією з основ перемоги Рад. країни у Великій Вітчизняній війні 1941—45.

В післявоєнні роки рад. народ досяг величезних успіхів у розвитку соціалістичної економіки. Валова продукція пром-сті 1977 збільшилась проти 1940 в 19 раз, зокрема виробн. засобів виробництва — в 26 раз, виробн. *предметів споживання* — в 10 раз. Продуктивність праці пром. робітників 1977 зросла проти 1940 в 7,1 раза. Змінилася структура промисловості СРСР. В 1940 виробн. засобів виробн. становило 61%, а виробн. предметів споживання — 39%, 1977 — відповідно 74% і 26%. Створено багато нових галузей індустрії: виробн. якісних металів, штучних волокон, шкіри, пластичних мас, багато нових видів машинобудування (автомобілебудування, виробн. тракторів, комбайнів, металург., гірничого та хім. устаткування тощо). На сучас. етапі відбувається І. всіх сфер матеріального життя.

Соціалістична І. на Україні була складовою частиною загальнодерж. процесу І. IX з'їзд КП(б)У (1925) визначив шляхи І. в УРСР: макс. використання природних багатств, першочерговий розвиток важкої індустрії, а також розвиток легкої і харч. пром-сті. За роки довоєнних п'ятирічок збудовано *Дніпрогес* імені В. І. Леніна, нові великі шахти в Донбасі і гіганти металургії «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь», Нікопольський південно-трубний металургійний з-д; маш.-буд. з-ди в Донбасі, Харкові, Дніпропетровську, Києві, Одесі та в ін. містах; хім. комбінати в Лисичанську, Рубіжному, Горлівці, Дніпропетровську. За допомогою братніх республік успішно відбудовано нар. г-во республіки після Великої Вітчизняної війни. Великих успіхів у проведенні дальшої І. досягнуто в УРСР за післявоєнні роки. Створено потужну електроенерг. систему, що є складовою частиною *Єдиної енергетичної системи СРСР*. Змінилася структура пром-сті республіки. Питома вага виробн. засобів виробн. збільшилася з 62% 1940 до 72% 1977. Випуск валової продукції пром-сті перевищив рівень 1940 майже в 13, а машинобудування — в 46 раз. Зросло виробн. предметів нар. споживання. Індустріалізовано зх. області, які до возз'єднання з Рад. Україною були екон. відсталими. Освоєно *Львівсько-Волинський вугільний басейн*, збудовано потужні електростанції, великі маш.-буд. з-ди, багато нових підприємств по переробці с.-г. сировини тощо. Здійснено соціалістичну перебудову с. г. Досвід соціалістичної І. в СРСР та ін. соціалістичних країнах має велике міжнар. значення. Його використовують, враховуючи конкретні умови, інші країни, зокрема країни соціалістичної орієнтації. *Міжнародний соціалістичний поділ праці* звільняє ряд соціалістич. країн від необхідності розвивати всі галузі важкої пром-сті і створює можливість концентрувати зусилля на тих з них, для яких є сприятливі природні та соціально-істор. передумови. В умовах світової соціалістичної системи господарства при здійсненні І. широко використовується взаємодопомога соціалістич. країн, спільне розв'язання госп. завдань, що постають перед ними в процесі соціалістичного будівництва (див. *Соціалістична економічна інтеграція*).

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Щербицький В. В. Радянська Україна. К., 1978; Индустриализация СССР. 1933—1937. Документы и материалы. М., 1971; Гудзенко П. П. Україна — держава індустріальна. К., 1971; Лельчук В. С. Социалистическая индустриализация СССР и ее освещение в советской историографии. М., 1975; Ильин С. С. Индустриализация социалистического сельского хозяйства. (Экономические формы и закономерности). М., 1975; Каніщенко Л. О. Індустріальний розвиток і структурні зрушення в економіці соціалістичних країн. К., 1976; История социалистической экономики СССР. т. 1—7. М., 1976—78; Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). К., 1979.

М. М. Паламарчук.

«ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО» — сучасна буржуазно-апологетична концепція, представники якої упереджено тлумачать суть і соціально-економічні наслідки *науково-технічної революції*. Основні соціально-економічні явища і процеси в суспільстві вони пояснюють лише змінами безпосередньо в галузі техніки. Виникла і розвинулась у 50—60-х рр. 20 ст. Її представники: Р. Арон (Франція), Дж.-К. *Гелбрейт*, У. Ростоу (США), Р. Дарендорф, Г. Ліліенштерн (ФРН) та ін. Виникнення й поширення концепції «І. с.» відображає спробу ідеологів буржуазії пристосуватися до нових умов класової боротьби, створити альтернативу марксистсько-ленінському вченню про сусп.-екон. розвиток. На думку авторів концепції «І. с.», технічний прогрес і зростання великого машинного виробн. є основою створення «І. с.» як єдиної моделі для всіх країн. Однобічне підкреслювання деяких спільних рис розвитку капіталістичної і соціалістичної економіки (наявність великого пром. виробн., машинної техніки, ускладнення галузевої структури, широке застосування науки тощо) при одночасному ігноруванні принципових відмінностей між двома системами, протилежного характеру *виробничих відносин*, форм власності на засоби виробн. призводять прихильників цієї концепції до проголошення капіталізму і соціалізму однотипними «І. с.». Тим самим заперечується необхідність переходу від капіталізму до соціалізму. Див. також «*Постіндустріальне суспільство*», «*Конвергенції теорія*».

П. М. Левоненко.

«ІНДУСТРІАЛЬНІ РОБІТНИКИ СВІТУ» («ІРС») — профспілкова організація в США. Засн. 1905. Виступала за скасування капіталістичної системи, проти політики «класового співробітництва», яку проводила Амер. федерація праці. «ІРС» було побудовано за виробничим принципом, вона об'єднувала гол. чин. некваліфікованих робітників. У 1908 керівництво в ній захопили прихильники *анархо-синдикалізму*, які відкидали політ. боротьбу. «ІРС» провела понад 150 страйків. Виступала проти 1-ї світової війни, вітала перемогу Великого Жовтня в Росії. У 20-х рр. представники революц. крила «ІРС» перейшли до Компартії США. «ІРС» поступово припинила свою діяльність.

«ИНДУСТРИАЛЬНОЕ ЗАПОРОЖЬЕ» — газета, орган Запорізького обкому Компартії України, обл. Ради народних депутатів. Виходить 5 раз на тиждень рос. мовою. Видається з 24.II 1939. Мала назву «Большевик Запорожья». В 1941—45 не виходила. Відновлена в травні 1945 під назвою «Запорожская правда». З 1963 видається під тепер. назвою. В 1978 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

ІНДУ́СТРІЯ (лат. industria — старанність, діяльність) — те саме, що *промисловість*.

ІНЕ́РТНІ ГА́ЗИ [від лат. iners (inertis) — бездіяльний], благородні гази — елементи VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *гелій* He, *неон* Ne, *аргон* Ar, *криптон* Kr, *ксенон* Xe, *радон* Rn. Всі І. г., крім радону, не радіоактивні. І. г. (крім аргону) дуже рідкісні, існують лише у вільному стані: в атмосфері, в розчиненому вигляді у воді, у природних газах і в мінералах. Атоми І. г. мають стійкі завершені електронні оболонки (див. *Валентність*), з чим пов'язані хім. пасивність газів, нездатність їхніх атомів вступати в зв'язки один з одним (молекули їх одноатомні), важкість переходу в рідкий або твердий стан. І. г. безбарвні, без запаху і смаку, з надзвичайно низькими т-рами плавлення і кипіння. Розчинність їх у воді та ін. розчинниках різко підвищується від гелію до радону. Для всіх І. г. відомі сполуки у вигляді іонізованих молекул і *клатратів*. Сполуки валентного типу одержано поки що для ксенону, криптону і радону. Гелій добувають з гелієвмісних природних газів, радон — з радіоактивних руд. Інші І. г. одержують фракційною перегонкою рідкого повітря. Використовують І. г. в хім. пром-сті і металургії для створення інертного середовища, в електро- і світлотехніці, у вакуумній і космічній техніці, атомній енергетиці, електроніці, медицині тощо.

Літ.: Бердоносов С. С. Инертные газы, вчера и сегодня. М., 1966; Василега М. Д. Благородні гази. К., 1975; Соединения благородных газов. Пер. с англ. М., 1965.
В. С. Телегус.

ІНЕРЦІА́ЛЬНА НАВІГАЦІ́ЙНА СИСТЕ́МА, система інерціальної навігації — комплекс встановлених на рухомому об'єкті тех. пристроїв, якими визначають швидкість руху і координати цього об'єкта, використовуючи як вихідну інерціальну (нерухому відносно зір) систему відліку. Осн. частинами І. н. с. є *акселерометри* і лічильно-розв'язувальний пристрій. Акселерометрами вимірюють первинну навігаційну величину — лінійні *прискорення* об'єктів (літаків, ракет, суден тощо) під впливом негравітаційних сил (див. *Ньютона закони механіки*). Лічильно-розв'язувальний пристрій інтегруванням складових лінійних прискорень визначає швидкість руху об'єкта, а способом інтегрування складових вектора швидкості (з моменту початку руху об'єкта) — пройдений ним шлях (координати). Щоб прискорення Землі не впливало на точність вимірювань, акселерометри встановлюють на гіростабілізовану платформу (див. *Гіроскопічні пристрої*), площина якої завжди має бути перпендикулярна до місцевої вертикалі Землі. Перевагами І. н. с. порівняно з ін. навігаційними системами (див. *Радіонавігаційна система*) є автономність дії, універсальність застосування. Її недолік — залежність точності вимірювання від часу, внаслідок чого система потребує періодичної корекції. І. н. с.— важливий засіб розв'язування проблем *навігації* надводних суден, підводних човнів, космічних апаратів тощо.

Літ.: Фролов В. С. Инерциальная навигация. М., 1970; Фролов В. С. Инерциальное управление ракетами. М., 1975.
М. К. Сафронов.

ІНЕРЦІА́ЛЬНА СИСТЕ́МА ВІ́ДЛІКУ — система відліку, в якій справджується закон *інерції*, тобто система, пов'язана з тілом, що перебуває у стані спокою або рівномірного прямолінійного руху. Будь-яка система, що рухається відносно І. с. в. поступально, рівномірно і прямолінійно, є також І. с. в. Поняття про І. с. в.— наук. абстракція. Оскільки в природі немає нерухомих тіл (тіло, нерухоме відносно Землі, рухається разом з нею з прискоренням відносно Сонця і т. д.), реальну *систему відліку* можна розглядати як І. с. в. лише наближено. В задачах небесної механіки і космонавтики І. с. в. можна вважати систему, початок координат якої міститься в *центрі мас* Сонячної системи, а осі координат напрямлені на 3 зорі. При розв'язуванні багатьох практичних задач як І. с. в. беруть систему, пов'язану з Землею або з тілом, що рухається відносно неї рівномірно і прямолінійно. Всі закони, за якими відбуваються фіз. процеси, однакові в усіх І. с. в. (див. *Відносності теорія*). При переході від однієї І. с. в. до ін. просторові координати і час перетворюються за певними законами (див. *Галілея принцип відносності*, *Лоренца перетворення*).

ІНЕ́РЦІЇ ЗАКО́Н — перший закон Ньютона (див. *Ньютона закони механіки*).

ІНЕ́РЦІЯ (лат. inertia — бездіяльність) — властивість тіла зберігати незмінним стан руху або спокою, якщо на нього немає зовнішніх діянь (або вони взаємно зрівноважені), а в разі зовнішніх діянь — змінювати рух поступово, тобто набувати скінченного *прискорення*. Мірою І. тіла при поступальному русі є його *маса*, а при обертальному — *момент інерції*.

ІН'Є́КЦІЯ (лат. injectio — вкидання), впорскування — метод безпосереднього введення в тканини та деякі порожнини організму (в шкіру, підшкірну клітковину, м'язи, кровоносні судини, спинномозковий канал, серце тощо) стерильних лікарських речовин у невеликих кількостях. Роблять здебільшого за допомогою шприца. Див. також *Вливання* в медицині.

ІНЖЕ́КТОР (франц. injecteur, від лат. injecto — вкидаю) — струминний насос, що ним рідина нагнітається в посудини, де створено підвищений тиск. Найпоширенішими є І., що живлять водою *парогенератори* малої потужності. В таких І. (мал.) живильна вода підхоплюється струменем пари (з паропроводу), який набуває в паровому конусі великої швидкості, а пароводяна суміш, що утворилася, через водяний (конденсаційний) і нагнітальний (де зменшується швидкість і збільшується тиск води) конуси попадає у зворотний клапан, а з нього — у парогенератор. Насоси, якими відсмоктують газ, пару або рідину, наз. *ежекторами*.

ІНЖЕНЕ́РНА ГЕОЛО́ГІЯ — галузь геології, що вивчає геологічні умови і динаміку верхніх горизонтів *земної кори* у зв'язку із здійсненням інженерно-будівельних та ін. господарських заходів. Гол. завдання І. г.— розв'язання прикладних питань геології, пов'язаних з проектуванням, буд-вом і експлуатацією різних споруд. Важлива роль належить І. г. у розробленні питань раціонального використання і охорони геогр. середовища.

В СРСР І. г. як наука сформувалась у 30-х рр. 20 ст. завдяки роботам Ф. П. *Саваренського*, В. О. Приклонського, І. В. Попова та ін. У складі І. г. визначилися наук. напрями: інженерне грунтознавство — досліджує склад та інженерно-геол. властивості гірських порід; інженерна геодинаміка — займається вивченням природних і зумовлених інженерною і госп. діяльністю людини явищ і процесів (*зсуви*, *селі*, *карст*, просадки тощо) та розробляє рекомендації по боротьбі з ними; регіональна І. г.— вивчає характер закономірностей змін інженерно-геол. умов на різних ділянках земної кори. Розвиваються також морська І. г., інженерна сейсмологія, І. г. міст тощо. На Україні інженерно-геол. дослідження проводить Ін-т геол. наук АН УРСР, кафедри ун-тів та ін. організації й установи.

Літ.: Саваренский Ф. П. Инженерная геология. М.—Л., 1939; Сергеев Е. М. Инженерная геология. М., 1978.
В. Ф. Краєв.

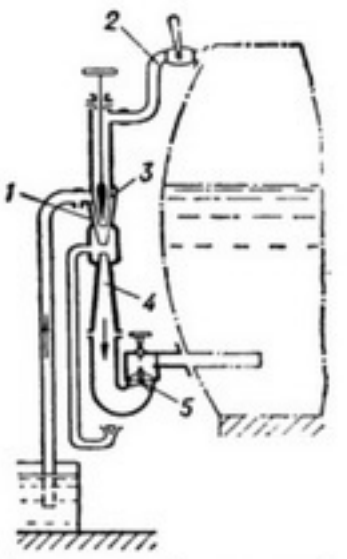

Інжектор: *1* — водяний (конденсаційний) конус, куди з бака надходить живильна вода; *2* — паропровід; *3* — паровий конус; *4* — нагнітальний конус; *5* — зворотний клапан, через який пароводяна суміш надходить у парогенератор.

ІНЖЕНЕ́РНА ПІДГОТО́ВКА територій населених місць — комплекс інженерних заходів, спрямованих на раціональне містобудівне використання території населених місць, а також на поліпшення в них сан.-гіг. і мікрокліматичних умов; складова частина *містобудування*. До І. п. належать: вертикальне планування території, яке полягає у зміні та пристосуванні для відповідної забудови природ. рельєфу місцевості (див. *Земляні роботи*); відведення поверхневих вод; дренажні (див. *Дренаж*), протизсувні (див. *Зсув*) і берегоукріпні роботи (див. *Берегоукріпні споруди*); регулювання водотоків (див. *Регуляційні споруди*); створення і реконструкція водойм. І. п. полягає також у захисті територій від затоплювання й підтоплювання, від руйнівної дії сельових потоків і лавин, у боротьбі з карстовими явищами (за умов пасивного *карсту*), відбудові порушених (через виробничу або містобудівну діяльність людини) територій тощо. Склад І. п. визначають відповідно до заг. заходів, передбачених *генеральним планом* розвитку населеного місця на основі гідрогеол. та поверхневих розвідувань і обстежень. І. п. сприяє найкращому використанню територій (з освоєнням непридатних і обмежено придатних) при будівництві нових, реконструкції

існуючих міст, поліпшенню *благоустрою населених місць*.

Літ.: Черепанов В. А., Гуревич Л. В., Евтушенко М. Г. Инженерное проектирование планировки городов. М., 1971; Бирюков Л. Е. Основы планировки и благоустройства населенных мест и промышленных территорий. М., 1978.

В. С. Коваль.

ІНЖЕНЕ́РНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає об'єктивні закономірності процесів інформаційної взаємодії людини й тех. засобів за певних умов природного й соціального середовища. Мета І. п.— підвищення ефективності проектування й створення, а також експлуатації *систем «людина — машина»*. Виникла І. п. в 40-х рр. 20 ст. Тісно пов'язана з заг., соціальною, пед. психологією, фізіологією, *ергономікою*, наук. організацією праці, тех. естетикою, з тех. і матем. науками. Вихідними принципами І. п. є: доцільність тех. пристроїв, оптимальність, надійність функціонування людського фактора, одночасного проектування всіх трьох складових антропотех. комплексу (людина — ЕОМ — середовище), гуманізація умов праці та ін. Як наука інтегральна й комплексна І. п. використовує методи як психології, так і ін., суміжних з нею галузей (*кібернетики*, теорії інформації, фізіології людини тощо). Осн. методи дослідження: спостереження (доповнюється бесідами й анкетуванням), експеримент (лабораторний і природний) і моделювання (фізичне й математичне). І. п. має такі напрями: методологічний, психофізіологічний, системотех., експлуатаційний і педагогічний. Гол. завданням І. п. є вивчення психологічних можливостей людини з метою припасувати до неї заново створювані тех. пристрої, а не проста адаптація людини до машини.

Літ.: Ломов Б. Ф. Человек и техника. М., 1966; Денисов В. Г., Онищенко В. Ф. Инженерная психология в авиации и космонавтике. М., 1972; Инженерная психология. М., 1977; Основы инженерной психологии. М., 1977

В. І. Войтко.

ІНЖЕНЕ́РНЕ УСТАТКУВА́ННЯ будинків і населених місць — пристрої і установки, за допомогою яких створюють сприятливі (комфортні) умови побуту і трудової діяльності людини. До І. у. будинків належать внутр. пристрої систем *водопостачання, газопостачання, каналізації, опалення, вентиляції, кондиціювання повітря*, штучного *освітлення, радіомовлення, телебачення, телефонного зв'язку*. Таким І. у. є також засоби внутр. переміщення людей і вантажів (напр., *ліфти, ескалатори*, поштові підйомники), пристрої, якими видаляють сміття, гасять пожежі тощо. Поліпшенню експлуатації житл. фонду сприяє роздільна (напр., опалювальних систем) або об'єднана *диспетчеризація* дії осн. видів І. у. будинків звичайно в межах мікрорайону. Експлуатацію І. у. будинків, а також громад. споруд, комун. і пром. підприємств забезпечує І. у. населених місць. До І. у. такого типу належать установки й агрегати, за допомогою яких виробляють, перетворюють і розподіляють електроенергію, виробляють і розподіляють водяну пару і гарячу воду, очищують і знезаражують *стічні води*, спалюють і переробляють сміття. Крім того, І. у. населених місць є газорозподільні й холодильні установки, радіо- і телефонні станції, а також підземні, наземні або надземні інженерні комунікації (*водопровідні мережі, каналізаційні мережі, теплові мережі, газопроводи, лінії електропередачі, лінії зв'язку* тощо), прокладувані роздільно або у заг. *колекторах*. Суміщене прокладання таких комунікацій створює оптимальні умови для комплексної експлуатації І. у. Часто інж. устаткуванням населених місць (міст) вважають і *шляхопроводи, тунелі*, підземні *переходи* та ін. споруди трансп. призначення. Удосконалення І. у.— один з найважливіших заходів, що підвищує рівень *благоустрою населених місць*.

Літ.: Федоров Н. Ф., Гусев В. М. Санитарно-техническое оборудование зданий и сооружений. Л., 1969; Федоров Н. Ф., Веселов С. Ф. Городские надземные сети и коллекторы. М., 1972.

Б. Ф. Левицький.

ІНЖЕНЕ́РНІ ВІЙСЬКА́ — спеціальні війська, призначені для інженерного забезпечення бойових дій з'єднань і частин родів військ. Є в арміях більшості д-в. До І. в. входять з'єднання, частини й підрозділи різного призначення: саперні, штурмові, загородження, дорожньо-мостові, понтонні, позиційні, маскувальні, польового водопостачання, будівельні та ін. Організаційно входять до складу з'єднань і частин родів військ і видів збройних сил. Свої завдання І. в. виконують у взаємодії з ін. родами військ. Вперше І. в. створено у Франції в 17 ст., у Росії — на поч. 18 ст. Рад. І. в. формувалися разом з організацією Червоної Армії. За героїзм і мужність, виявлені під час Великої Вітчизн. війни, 642 воїни І. в. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 266 чол. нагороджено орденами Слави трьох ступенів. Див. також *Військово-інженерне мистецтво*.

ІНЖЕНЕ́РНО-ТЕХНІ́ЧНИХ РОЗВІ́ДУВАНЬ УКРАЇ́НСЬКИЙ ГОЛОВНИ́Й ІНСТИТУ́Т — установа Держбуду УРСР. Засн. 1959 у Києві. У складі ін-ту (1979) відділи: інж. геології, інж. гідрогеології, інженерно-геодезичних робіт, спец. інженерно-геол. і геофіз. робіт, комплексних розвідувань, розвідувань і проектування водозаборів, н.-д. робіт, програмування і механізації інженерних розрахунків, механізації розвідувальних робіт тощо. Тер. відділи комплексних розвідувань у мм. Вінниці, Житомирі, Кіровограді, Черкасах, Чернігові та Хмельницькому, філіали — у Львові, Одесі та Сімферополі. Ін-т є провідною установою в республіці в галузі інженерно-тех. розвідувань для проектування об'єктів житлово-цивільного, пром. і сільс. будівництва.

О. О. Гриза.

ІНЖИ́Р, смоковниця, фігове дерево (Ficus carica) — плодове субтропічне дерево роду *фікус* родини шовковицевих заввишки 4—8 м. Листки великі чергові, прості, на довгих черешках. І.— переважно дводомна рослина. В дикому стані росте в Середземномор'ї, Малій та Пд. Азії, в СРСР зустрічається в пд. р-нах. Суцвіття м'ясисті, порожнисті, з вузьким отвором зверху. На чоловічих деревах вони наз. каприфігами; складаються з чоловічих (тичинкових) і редукованих, т. з. галових, квіток. На жіночих деревах суцвіття — фіги з жіночими квітками. І. запилюється за допомогою оси бластофаги. У багатьох сортів суплідля розвивається без запилення — партеногенетично (див. *Партеногенез*). Плоди — дрібні горішки, що знаходяться всередині м'ясистого суплідля — розрослого квітколожа. Суплідля І. споживають свіжими, сушеними тощо. Достиглі сушені суплідля І. містять (у %): цукрів до 71, пектинових речовин до 5,9, білка 5,7, жиру 1,3, а також вітаміни B_1, B_2 і С. Вирощують І. в Туреччині, Алжірі, США та ін. країнах; в СРСР — у Серед. Азії, Закавказзі, Криму, на Кавказі. Врожайність — 40—60 кг плодів з 50-річного дерева.

ІНИЛЬЧЕ́К — льодовики в Центральному Тянь-Шані, в межах Кирг. РСР. Південний І.— довж. 59,5 км, пл. понад 800 км²; Північний І., або льодовик Різниченка,— довж. 38,2 км (відокремлений від Пд. І. Серединним хребтом з піком *Хан-Тенгрі*). Вперше досліджені експедицією АН УРСР (1929—33).

ІНІЦІАТИ́ВА (франц. initiative, від лат. initium — початок) — почин, перший крок у якійсь справі, здатність людини до започаткування своїх рішень у різних сферах суспільного життя.

ІНКА́СО (італ. incasso) — одержання банком грошей за дорученням клієнта й зарахування цих грошей на його банківський рахунок на підставі розрахункових документів. Інкасова операція в умовах планового соціалістичного г-ва виконує важливу нар.-госп. функцію контролю за товарністю розрахункових документів і своєчасністю розрахунків та платежів. В СРСР І. широко застосовують у *безготівкових розрахунках* між госп. орг-ціями при акцептній формі розрахунків (див. *Акцепт*) за товари й послуги та при одержанні з боржника платежу за виконавчими або прирівняними до них документами, які подав на І. кредитор. Інкасові операції провадять *Державний банк СРСР* та його контори на місцях. І. застосовують і в міжнар. розрахунках.

ІНКВІЗИ́ЦІЯ (лат. inquisitio — розслідування, розшук) — судово-слідча орг-ція католицької церкви; створена в 13 ст. для боротьби проти *єресей*. Підпорядковувалася *папі римському*. І. переслідувала противників феод.-церк. ідеології та борців проти феод. гніту. З 1231 І. була у віданні ордену *домініканців*. Жорстока діяльність І. набула широкого розповсюдження в ряді країн Зх. Європи, особливо Іспанії (див. *Аутодафе*). І. були спалені видатні мислителі, вчені Дж. *Бруно*,

Інки. Інка з шнуром кіпу (вузликове письмо), в лівому нижньому кутку — лічильна дошка (з хроніки Пома де Аяла, 16 ст.). Посудина, що зображує духа кукурудзи.

Інжир: *1* — гілка з плодами; *2* — розріз суцвіття; *3* — тичинкова квітка; *4, 5* — маточкові квітки.

Дж. *Ваніні*, переслідувався Г. *Галілей* та ін. З 1452 вищим органом І. став Верховний інквізиційний трибунал у Римі. В 16 ст. І. перетворилась на одне з гол. знарядь *контрреформації*. Протягом 18—19 ст. І. було ліквідовано. Її функції частково перейшли до Конгрегації священної канцелярії у *Ватікані*, на яку в серед. 20 ст. було покладено завдання боротьби проти комунізму. В 1965 зі створенням Конгрегації віровчення священну канцелярію ліквідовано.

Літ.: Григулевич И. Р. Инквизиция М., 1976. *В. М. Катрич.*

ІНКЕРМА́НСЬКА БИ́ТВА 1854 — відбулася 24.X (5.XI) між рос. і англо-франц. військами під час *Кримської війни 1853—56* в районі Інкермана (місцевість на Сх.

від Севастополя). Цією битвою рос. командування запобігло штурму Севастополя і примусило ворога перейти до тривалої облоги міста.

ІНКЕРМА́НСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — великий могильник 4 ст. на правому березі р. Чорної в Інкерманській долині поблизу Севастополя. Відкритий 1940, досліджувався 1948. І. м. дуже зруйнований (з кількох тисяч поховань досліджено 50). Серед них — земляні склепи, прості ями тощо. В І. м. було поховано переважно воїнів. При розкопках виявлено античний, у т. ч. скляний посуд, срібні й бронзові пряжки, фібули (застібки), люстерка, браслети, залізні мечі, кинджали, ножі, золоті бляшки, бронзові римські монети тощо. Особливий інтерес становлять знахідки посуду *черняхівської культури*, який при розкопках археол. пам'яток Криму трапляється рідко.

І́НКИ, інка — одне з давніх індіанських племен мовної групи кечуа (див. *Кечуа мова*), які жили на тер. Перу в 11—13 ст., пізніше — пануюча верства в державі *Тауантінсуйу*, створеній 1438 союзом племен. Столицею цієї д-ви було м. *Куско*. І., будучи в д-ві пануючою кастою, жили за рахунок податків з підкорених племен (аймара, мочика та ін.). Культура населення д-ви І. досягла високого на той час розвитку. Про те свідчать залишки пам'яток архітектури — храмів, палаців, обсерваторій, амфітеатрів, фортець, зокрема *Мачу-Пікчу* та ін. І. створили централізовану іригаційну систему. В них було розвинуте землеробство (вирощували зернові, картоплю — звідси вона була вивезена до Європи), тваринництво; вони видобували мідь, олово, золото, срібло, свинець, бронзу і майстерно їх обробляли. І. винайшли т. з. вузликове письмо — кіпу. Високого рівня досягли І. в худож. кераміці й ткацтві. Тканини з вовни і бавовни відзначаються майстерністю оздоблення, різноманітністю візерунків і гармонійністю кольорів. Високохудожніми були також ювелірні вироби. І. мали знання з астрономії, арифметики і геометрії, топографії і географії, хірургії і гомеопатії, ботаніки й агрономії. В 1532 ісп. завойовники на чолі з Пісарро захопили в полон останнього правителя І.— *Атауальпу*, пограбували і розгромили м. Куско, а потім і всю д-ву І. Культура І. була знищена. Протягом кількох століть І. боролися проти колонізаторів за відновлення індіанської д-ви (зокрема повстання 1571, очолене Тупак Амару). Згодом вони стали одним з компонентів при формуванні народності *кечуа*.

Літ.: Кинжалов Р. В. Искусство древней Америки. М., 1962; Зубрицкий Ю. А. Инки — кечуа. М., 1975; Гавриков Ю. П. Перу: от инков до наших дней. М., 1977. *Р. Г. Семененко.*

ІНКОРПОРА́ЦІЯ (лат. incorporatio — включення до складу) — 1) У м о в о з н а в с т в і — об'єднання в одно морфологічне ціле основ, що мають власне лексичне значення. Напр., коряцьке тыкокапка-нтыват-ын — «я ставлю капкан». Інкорпоративні комплекси в *інкорпоруючих мовах* використовуються поряд із самостійними *словами*, що виступають членами речення. І. в цих мовах тісно пов'язана з *аглютинацією*. 2) У п р а в і — вид систематизації законів (див. *Систематизація законодавства*) та ін. нормативних актів, при якій їх розміщують у збірнику в хронологічному, систематичному або ін. порядку. І. дає змогу внести в первинний текст цих актів усі наступні офіційні зміни й доповнення, виключити всі скасовані законодавцем норми тощо. Прикладом І. є «Збірник законів Української РСР» (т. 1—2. К., 1974).

ІНКОРПОРУ́ЮЧІ МО́ВИ — структурний тип мов, для яких характерною є *інкорпорація*. Інкорпоративні комплекси в І. м. утворюються за певними для кожної мови правилами. В І. м. широко розвинута й *аглютинація*, що зближує ці мови з *аглютинативними мовами*. До І. м. належать деякі *палеоазіатські мови* (чукотська, коряцька, нівхська та ін.) і *індіанські мови* (цимшіан, пают, лакота тощо).

ІНКРЕ́ТИ [від лат. in — в і (se)cretus — виділений] — продукти залоз *внутрішньої секреції*; те саме, що й *гормони*.

ІНКРЕ́ЦІЯ [від лат. in — в і (se)cretio — виділення] у ф і з і о л о г і ї — утворення й виділення *гормонів* (інкретів) залозами *внутрішньої секреції* безпосередньо в кров або лімфу.

ІНКРУСТА́ЦІЯ (лат. incrustatio — облицювання) — техніка виконання творів *декоративно-ужиткового мистецтва*. Оздоблення виробів або фасадів чи інтер'єрів будівель шматочками твердих матеріалів (дерева, металу, мармуру, слонової кістки, перламутру та ін.), відмінними за кольором і матеріалом від поверхні, в яку їх врізають для надання їм більшої худож. виразності. Розрізняють також І. деревом на дереві *(інтарсія)*, металом на металі (насічка), каменем на камені. І. застосовували у скульптурі Старод. Сходу й античності. На Україні, крім названих видів, поширена ще й своєрідна техніка — І. соломкою (монументальні композиції О. *Саєнка*, вироби нар. майстрів Поділля і Тернопільщини).

ІНКУБА́ТОР (від лат. incubo — висиджую пташенят) — апарат для виведення молодняка с.-г. птиці з яєць. В СРСР пром. виробництво І. почалося у 1928 (марки «Український гігант», «Комунар»), що були розраховані для *інкубації* 16—24 тис. яєць. Сучасні І. випускають кімнатного і шафового типів, що розраховані на 39—92 тис. яєць («Рекорд-39», «Універсал-55», «Вір-9», ІКП-90, «Кавказ»). І.—електрифікований і автоматизований апарат, складається з камер, обладнаних лотками для яєць, нагрівниками, вентиляторами, зволожувачами та ін. приладами, що забезпечують необхідну для інкубації т-ру, вологість та обмін повітря і періодичне повертання яєць. В І. яйця закладають великими партіями в лотках одночасно через кожні 3 дні. Лотки в камерах встановлюють у колонки в порядку, зазначеному на стінці коридора, та інкубують. І. працюють у будь-яку пору року і виведення пташенят у них становить до 95%. В СРСР щорічно закладають в І. понад 2 млрд. яєць.

Інкубатор «Рекорд-39» (поперечний розріз): *1* — вивідні лотки; *2* — інкубаційні лотки; *3* — термометр; *4* — вентилятор; *5* — редуктор повертання лотків; *6* — психрометр.

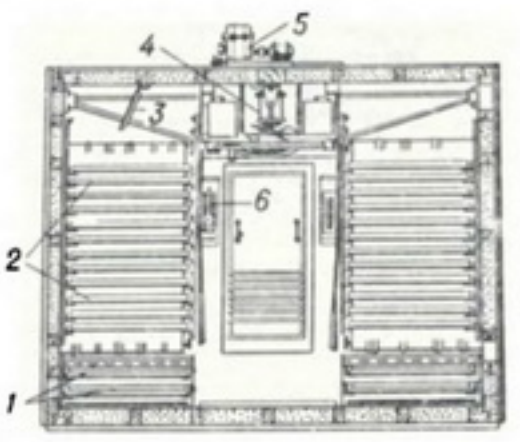

ІНКУБА́ТОРНО-ПТАХІВНИ́ЦЬКА СТА́НЦІЯ (ІПС) — спеціалізоване державне, колгоспне або міжколгоспне підприємство, яке займається виведенням в *інкубаторах* молодняка с.-г. птиці. ІПС одержують яйця для *інкубації* від держ. плем. заводів, радгоспів-репродукторів, птахофабрик і плем. ферм г-в. Виведений молодняк птиці ІПС реалізують спеціалізованим птахогосподарствам, колгоспам, радгоспам і населенню в одноденному віці або після доро-

Інкрустація. Накривка скриньки — «рахви». 1960. Художньо-виробниче об'єднання «Гуцульщина». Місто Косів Івано-Франківської області.

Інкрустація. Д. Ф. Шкрібляк. Кубок. Дерево, різьблення, інкрустація. 20 ст. Село Яворів Косівського району Івано-Франківської області.

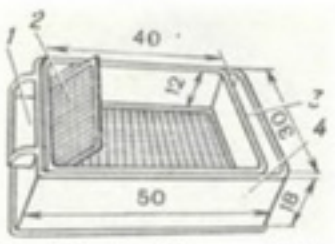

Інкубація. Апарат Шустера: *1* — зливний носик; *2* — похила сітка; *3* — внутрішній ящик; *4* — зовнішній ящик.

щування до 60—90-денного віку. Більшість ІПС провадить цілорічну інкубацію яєць, що дає змогу комплектувати стадо несучок у всі пори року й усувати сезонність у виробництві яєць і пташиного м'яса. Кожна ІПС організовує плем. роботу з птицею в г-вах своєї зони і надає зоотехніч. допомогу у вирощуванні молодняка.

ІНКУБАЦІЙНИЙ ПЕРІОД (від лат. incubo, тут — перебуваю в спокої), латентний період, інкубація — час, що проходить з моменту зараження організму збудником певної хвороби до появи ознак захворювання. І. п. властивий *інфекційним хворобам*. Протягом І. п. в організмі відбуваються розмноження збудника і нагромадження виділюваних ним отруйних продуктів. Тривалість І. п. залежить від виду збудника та його *вірулентності*, певною мірою — від механізму зараження, а також від опірності зараженого організму і становить від кількох годин — 3 днів (при грипі) до 20 років (при проказі). При *скарлатині*, *вісні*, *поліомієліті*, *дифтерії* та деяких ін. інфекційних хворобах протягом І. п. людина виділяє збудників хвороби і тому стає джерелом зараження для оточуючих. Тривалість І. п. є важливим фактором для виявлення джерела інфекції, а іноді й для встановлення діагнозу.

ІНКУБА́ЦІЯ (лат. incubatio — висиджування пташенят) — виведення молодняка з яєць птиці, *гренн* шовкопряда, ікри риб і бджолиного розплоду. У птахівництві розрізняють природну І., коли яйця висиджує квочка, і штучну І.— виведення в *інкубаторах* на *інкубаторно-птахівницьких станціях*, у птахогосподарствах і птахофабриках. Успіх І. залежить від повноцінності яєць і режиму інкубування. Тривалість І. курячих яєць 20—22 дні, качачих — 27—28, гусячих — 29—31, індичачих — 26—28, цесарок — 26—48, фазанячих — 25—26 днів. У рибництві І.— витримування запліднепої ікри у водоймах (незаводський метод) або в рибоводних апаратах (заводський) для одержання личинок риб (див. мал.). Тривалість І. у різних риб неоднакова — від декількох днів до кількох місяців. У шовківництві розрізняють природну І., коли гусінь виводять з грени при звичайному весняному підвищенні т-ри повітря, і штучну І.— виведення гусені в приміщеннях — інкубаторіях. Тривалість розвитку 12—17 діб. І. бджолиного розплоду — витримування печатного розплоду в спец. шафах-термостатах. Застосовують для одержання одновікових молодих бджіл. Тривалість розвитку 16—24 дні.

ІНКУНА́БУЛИ (лат. incunabula — колиска, роки дитинства, початок) — перші книги, друковані наборними літерами в найранішу добу історії друкарства в Європі — від 1440 до 1500 включно. І. мають багато спільного з рукописами: в них, крім основного тексту, набраного друкарським способом, без абзаців і проміжків між словами, писано від руки ініціали, розмальовано рамки; відсутні титульні аркуші й нумерація сторінок, а відомості про книгу подано в короткій післямові. Більшість І.— культового змісту й надруковані лат. мовою. З 1470-х рр. з'являються видання світського характеру нім., франц., англ. та ін. мовами. Старослов. мовою І. друкувалися *глаголицею* («Мисал», 1483) й *кирилицею* (друкарі Ш. *Фіоль*, 1491, й *Макарій*, 1494—95). Протягом 15 ст. надруковано бл. 500 тис. примірників І. Найбільше І. мають Британська б-ка, Нац. б-ка Франції, б-ка Ватікану. В СРСР — бл. 10 тис. І.: у Публічній б-ці імені М. Є. Салтикова-Щедріна — 5 тис., у Б-ці СРСР імені В. І. Леніна — 1032 примірники. В УРСР налічується до 750 І., зокрема у ЦНБ АН УРСР — 516; у Львів. наук. б-ці імені В. Стефаника — 42; Одес. наук. б-ці імені О. М. Горького — 52; Львів. музеї укр. мистецтва — 15; в б-ках ун-тів (Львівського — 46, Ужгородського — 24, Харківського — 18). З 1904 у Берліні працює міжнар. комісія з обліку І., яка видає (з 1924) «Зведений каталог інкунабул» (вийшло 8 тт.). Б-ка СРСР імені В. І. Леніна складає каталог І., що є в СРСР.

Єсмогласник (Октоіх). Видання Ш. Фіоля. Краків. 1491. Зберіг. в СРР. Чудеса Мадонни. Видання Манфредуса де Боннелліса. Венеція. 1498. Зберіг. в ЦНБ АН УРСР (Київ).

Літ.: Люблинский В. С. Книга в истории человеческого общества. М., 1972; Инвентарь инкунабулов Всесоюзной библиотеки имени В. И. Ленина, в. 1—2. М., 1939—77; Максименко Ф. П. Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету. Львів, 1958; Александрович Е. С. Инкунабулы Центральной библиотеки Харьковского университета. Каталог. Х., 1962; Зданевич Б. Каталог інкунабул. К., 1974; Луцик Р. Я. Інкунабули Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук УРСР. Каталог. Львів, 1974; Сак Ю. М. Інкунабули бібліотеки Ужгородського державного університету. Ужгород, 1974.

Ф. П. Максименко.

ІНЛЕ́НДЕР Людвік (1849 — 1.IX 1900, Львів) — громадсько-політ. діяч у Галичині. Закінчив Львів. ун-т. У кін. 70-х рр. 19 ст. вів пропаганду соціалістичних ідей у робітн. самоосвітніх гуртках Львова. Брав участь у виданні польс. газ. «Праца» («Праця»), у складанні опублікованих 1881 «Програми галицьких соціалістів» (разом з І. Франком і Б. Червенським) та «Програми галицької робітничої партії» (разом з Б. Червекським).

Літ.: Франко І. Людвіг Інлендер. [Некролог]. «Літературно-науковий вісник», 1900, кн. 10.

Я. Д. Ісаєвич.

ІННЕРВА́ЦІЯ (від лат. in — в, до та *нерви*) — зв'язок органів і тканин організму людини чи тварини з *центральною нервовою системою*, що здійснюється за допомогою *доцентрових нервових волокон* (аферентних) і *відцентрових нервових волокон* (еферентних). Відповідно розрізняють І. аферентну і еферентну. Аферентна І. забезпечує передачу *імпульсів нервових*, що виникають у відповідь на подразнення *рецепторів*, до центр. нервової системи. Еферентна І. забезпечує передачу імпульсів від центр. нервової системи до робочих органів і тканин. Діяльність деяких органів (напр., скелетних м'язів) відбувається виключно завдяки еферентній І. Деякі органи (напр., серце, кишечник) здатні до роботи під впливом імпульсів, що виникають у самому органі (див. *Автоматизм*). Див. також *Нервова регуляція*.

ІНОВРО́ЦЛАВ — місто в центральній частині Польщі, в Бидгощському воєводстві. Вузол з-ць. 59,7 тис. ж. (1975). Виробн. соди на місцевій сировині, с.-г. машин, автомоб. частин. Харч. пром-сть. Поблизу І.— видобування кам. солі й гіпсу. Бальнеологічний курорт.

«ІНОЗЕ́МНА КОЛЕ́ГІЯ» при Одеському обласному комітеті КП(б)У, Колегія іноземної пропаганди при Одеському обласному комітеті КП(б)У — підпільна агітаційно-пропагандистська група, створена в Одесі за вказівкою В. І. Леніна в грудні 1918 під час інтервенції Антанти на Півдні України. Діяльністю колегії керували підпільний Одес. обком партії, очолюваний І. Ф. *Смирновим* (М. Ласточкіним), і президія «І. к.» (С. І. *Соколовська*, Ж. *Лябурб*, А. Залік). Колегія в умовах підпільно-партизан. боротьби проти інтервентів і білогвардійців проводила велику роботу по розкладу військ Антанти. В її складі діяли франц. (очолювали Ж. Лябурб, Я. Л. *Елін*), рум. (А. Залік.

М.-Г. *Бужор*), польс. (Я. *Гжеляк-Вімут*), серб. (С. *Ратков*) і грец. (А. Іоанніді, В. Атанасов) групи. Колегія видавала газ. «*Коммунист*» (рос. і франц. мовами), листівки й відозви іноз. мовами. Під їхнім впливом у військах інтервентів спалахнув ряд заворушень, найбільшим з яких було *Чорноморське повстання французького флоту 1919*. 1.III 1919 ворожа контррозвідка захопила 11 керівників колегії, які в ніч на 2.III були розстріляні, вдалося втекти лише С. Раткову. Діяльність колегії продовжувалася в легальних умовах після визволення Одеси рад. військами й припинилася в серпні 1919, коли після загарбання Одеси денікінцями члени колегії пішли на фронт.

Літ.: Коновалов В. Г. Иностранная коллегия. Одесса, 1958; Коновалов В. Г. Герои одесского подполья. М., 1960; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977.

М. Ю. Раковський.

ІНОЗЕ́МНИЙ ЛЕГІО́Н — наймані військові формування у Франції та Іспанії в 19—20 ст. Франц. І. л. створено 1831. Брав участь у колоніальних війнах і придушенні нар. виступів, зокрема *Паризької комуни 1871*, у 1-й та 2-й світових війнах, у боротьбі проти нац.-визвольного руху у В'єтнамі (1946—54), Алжірі (1954—62), Заїрі (1977—78). Ісп. І. л. засн. 1920. Брав участь у війні проти Іспан. республіки 1936—39. Склад І. л. переважно формують з карних та ін. роду злочинців, авантюристич. і декласованих елементів. В І. л. знайшли притулок і деякі кол. фашисти.

ІНОЗЕ́МНИХ ЗАКО́НІВ ЗАСТОСУВА́ННЯ в СРСР — має місце у випадках, передбачених рад. законодавством, зокрема у зобов'язаннях по *зовнішньоторговельних угодах*, а також міжнар. угодами і визнаними СРСР *міжнародними звичаями*. Норми щодо реалізації іноземних законів вміщено в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основах цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік, Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю, відповідних кодексах союзних республік (див. розділ VIII *Цивільного кодексу УРСР*, розділ VI *Цивільного процесуального кодексу УРСР*, розділ VI *Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР*), *Кодексі торговельного мореплавства СРСР*, *Повітряному кодексі СРСР* та ін. актах і міжнар. угодах, укладених СРСР, насамперед в угодах про правову допомогу. Такі угоди, зокрема, СРСР має з рядом країн *соціалістичної співдружності*. Іноземний закон в СРСР не застосовується, якщо його застосування суперечить основам рад. ладу (напр. норми, спрямовані на расову та ін. дискримінацію). В разі встановлення *договором міжнародним*, угодою, в яких бере участь СРСР, ін. правил, ніж ті, які містяться в рад. законодавстві, застосовуються правила міжнар. акту. Те саме положення діє на території УРСР, коли законодавство республіки містить правила, не передбачені міжнар. договором, угодою.

С. І. Соколенко.

ІНОЗЕ́МЦЕВ Микола Миколайович (н. 4.IV 1921, Москва) — рад. економіст і історик-міжнародник, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Закінчив Моск. ін-т міжнар. відносин (1949). Працював на викладацькій роботі. У 1959—61 — заст., з 1966 — директор Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин АН СРСР; 1961—66 — заст. головного редактора газ. «Правда». Осн. праці присвячені проблемам зовн. політики і міжнар. відносин, світової економіки й політ економії, міжнар. комуністичного руху. На XXIV та XXV з'їздах КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ІНОЗЕ́МЦІ — особи, що перебувають на території даної держави, але мають *громадянство* або *підданство* іншої держави. Правове становище І. визначається законодавством країни перебування та міжнар. угодами між відповідними д-вами. В країні перебування І. на основі взаємності надається або нац. режим (див. *Національного режиму принцип*), або *найбільшого сприяння режим*. В СРСР І. нарівні з рад. громадянами користуються правоздатністю (див. *Правоздатність іноземців і осіб без громадянства*), мають право на працю, на житло, на освіту та ін. соціально-екон. права. Деякі обмеження щодо цього, зокрема заборона І. обіймати ряд посад на повітряних і морських суднах, займатися рибним і гірничим промислами тощо, пов'язані з необхідністю захисту важливих інтересів д-ви. За винятком *виборчого права*, І. користуються в СРСР політ. та особистими правами і свободами (свободою слова, совісті, недоторканності особи й житла та ін.). І. не залучаються до військ. служби. В разі скоєння ними злочину на тер. СРСР І., крім осіб, які користуються *дипломатичними привілеями та імунітетами*, притягаються до кримінальної відповідальності. В СРСР діє дозвільна система виїзду та в'їзду І. (система *віз*), встановлена, виходячи з інтересів захисту держ. *суверенітету*. Бездозвільний порядок встановлюється на основі міжнар. угод.

Ю. К. Качуренко.

ІНОЗИ́Т — циклічний шестиатомний спирт. Один з дев'яти ізомерів І.— *мезоінозит* має властивості вітамінів.

ІНОК — у *православ'ї* те саме, що й чернець. Див. *Чернецтво*.

ІНОКЕ́НТІЇВЦІ — православна бузувірська секта, заснована 1908 ієромонахом Балтського монастиря Інокентієм. Оголосивши себе живим втіленням святого духа, він проповідував близький кінець світу, наближення «страшного суду», ознаки якого вбачав у революц. русі. Вчення І. набуло поширення серед деяких відсталих верств сільс. населення Молдавії й України. І. вороже ставилися до Рад. влади. Культ І. призвів до загибелі багатьох людей, зокрема дітей. Керівників секти за антирад. і бузувірську діяльність було віддано до суду. Кілька незначних груп І. з дещо видозміненим ритуалом існує й досі.

ІНОКЕ́НТІЙ IV (Innocentius IV; світське ім'я — Сінібальдо Фієскі; бл. 1195, Генуя — 7.XII 1254, Неаполь) — папа римський з 1243. Вів боротьбу проти німецького імператора *Фрідріха II* Штауфена та його наступника — Конрата IV. Активно підтримував *Тевтонський орден* у його загарбницькій політиці в Сх. Європі. Ініціатор місії Дж. *Карпіні*. У 1252 заснував т-во «братів мандрівників», метою якого було поширення католицизму на Русі. Намагався втягти в унію Галицько-Волинську землю (див. *Данило Галицький*). Робив спроби встановити зв'язки з *Олександром Невським* і штовхнути Русь на хрестовий похід проти монголо-татар за несприятливої для неї внутр. і зовн. обстановки.

М. М. Іноземцев.

ІНОКУЛЯ́ЦІЯ (лат. inoculatio — щеплення) — введення живих мікроорганізмів, інфікованого матеріалу, сироватки або інших речовин у тканини рослин, тварин, людини, а також у поживне середовище. І. ослабленого живого збудника інфекційного захворювання (напр., віруса вакцини) людині чи тварині сприяє розвитку *імунітету*. І. проводять з лікувальною або профілакт. метою (див. *Вакцинація*), для зараження бобових рослин *бульбочковими бактеріями*, при мікробіол. дослідженнях.

ІНОМО́ВЛЕННЯ — радіомовлення, яке ведеться для слухачів зарубіжних країн. Як особливий вид мовлення І. з розвитком сучасної техніки досягло високого рівня в усьому світі. І. соціалістичних країн є засобом пропаганди комуністичної ідеології, зброєю в боротьбі проти імперіалізму і неоколоніалізму, за мир і безпеку народів, за демократію і соціалізм, служить зміцненню міжнар. солідарності трудящих.

Регулярне мовлення Моск. радіо на зарубіжні країни почалося з жовтня 1929, спочатку нім., потім франц., англ. та ін. мовами. Ведуться передачі на країни всіх континентів. В 1964 створено радіостанцію «Мир і прогрес» — орган рад. громад. орг-цій. У 1978 заг. обсяг І. Всесоюзного радіо становив понад 207 годин на добу 69 мовами.

Однією з ланок єдиного рад. І. є мовлення на закордон Укр. радіо, яке регулярно веде передачі з 1950 укр., з 1962 — також англ., з 1966 — нім. мовами. Радіопрограми з Києва слухають більш як у 40 країнах на всіх континентах планети. Вони здобули популярність, зокрема, серед зарубіжних українців, які живуть в Канаді, США, Лат. Америці, Зх. Європі, Австралії. Передачі Укр. радіо пропагують внутр. і зовн. політику КПРС і Рад. д-ви, соціалістичний спосіб життя, успіхи укр. народу в госп. і культур. будівництві у братній сім'ї народів СРСР.

Головним змістом програм І. імперіалістичних країн є антикомунізм, бурж. пропаганда (див. *Британська радіомовна корпо-*

Іностранцевія.
Відтворений вигляд.

Іноцерамові:
1 — Inoceramus retrorus;
2 — I. balticus.

ваця, «*Вільна Європа*», «*Голос Америки*» та ін.). З поширенням телебачення набули розвитку телевізійні передачі для закордону (див *Інтербачення, Євробачення*).

І. П. Хропко.

ІНО́ПІН Євген Васильович (н. 16.VIII 1923, м. Бєлозерськ Волог. області) — український рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1967), професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1952 закінчив Харків. ун-т. З 1953 працює в Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків). Осн. праці з теорії атомного ядра і ядерних реакцій. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, іншими орденами, медалями.

«ИНОСТРА́ННАЯ ЛИТЕРАТУ́РА» — літературно-художній і громадсько-політ. щомісячний журнал СП СРСР. Виходить у Москві з 1955. Продовжує діяльність журн. «Интернациональная литература» (виходив з 1933 по 1943). В «И. л.» друкуються переклади кращих творів зарубіжних письменників, літ.-критичні, публіцистичні й мистецтвознавчі статті, матеріали про зв'язки рад. і зарубіжної літератур.

ІНОСТРА́НЦЕВ Олександр Олександрович [12 (24).VII 1843, Петербург — 31.XII 1919, Петроград] — рос. геолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1901). У 1867 закінчив Петерб. ун-т, з 1873 — професор цього ун-ту. Проводив геол. дослідження в пн. частині Європ. Росії, на Уралі, Алтаї, Кавказі, на Україні, зокрема в Донбасі і Криму. Вперше в країні (1867) застосував мікроскопічний метод дослідження гірських порід. Основні праці — з стратиграфії, палеонтології, гідрогеології і петрографії.

ІНОСТРАНЦЕ́ВІЯ (Inostrancevia) — рід вимерлих *звіроподібних* плазунів підряду *звірозубих*. Були рухливими хижими тваринами завдовжки до 3 м. Мали вузький череп, великі, міцні верхньощелепні передні ікла та гострі різці, вертикально поставлені п'ятипалі кінцівки з великими кігтями на пальцях. Викопні рештки І. відомі з верхньопермських відкладів СРСР (Архангельська обл.). Уперше рештки І. знайшов у пермських відкладах на березі Пн. Двіни рос. учений В. П. *Амалицький*, який дав їй назву на честь рос. геолога О. О. *Іностранцева*.

М. Д. Поплавська.

ІНОЦЕРА́МОВІ (Inoceramidae) — вимерла родина *двостулкових молюсків*. Мали нерівно- або рівностулкову, з концентричною, рідше — радіальною скульптурою, іноді — гладеньку черепашку з дуже розвиненим призматичним шаром. Замковий край прямий з численними прямими зв'язковими ямками. Черепашки окремих видів досягали довж. 1 м. Відомі з юрських та крейдяних відкладів усіх частин світу. Чимало видів І. зазначених відкладів правлять за провідні форми.

А. Л. Путь.

ІНСА́ЙТ (англ. insight — проникливість, збагнення) — 1) У сучасній ідеалістичній філософії (гол. чин. *інтуїтивізми*) термін, що означає раптове проникнення в суть проблеми без логічного аналізу її; акт безпосереднього пізнання. 2) У психології — в мислительному процесі — момент зрозуміння, осяяння, здогадки. При цьому в ході розв'язання завдань завжди здійснюється хоча б мінімальне, зовсім незначне мислительне передбачення невідомого. Завдяки такому передбаченню вдається перекинути місток від відомого до невідомого. Поняття «інсайт» не має єдиного трактування. В більшості випадків мають на увазі саме раптову здогадку, відкриття, зрозуміння чогось невідомого. І. часто розглядають як результат інтуїтивного мислення (див. *Інтуїція*), коли суб'єкт не усвідомлює всього перебігу цього процесу, тому й кінцевий результат сприймається як здогадка, на відміну від раціонального поетапного пізнання, коли всі висновки витікають один з одного й усвідомлюються.

В. О. Моляко.

ІНСБРУК — місто на Зх. Австрії, адм. ц. землі Тіроль. Розташований у Сх. Альпах, на р. Інн. Вузол міжнар. трансп. шляхів через Альпи. 121,9 тис. ж. (1975). Підприємства текст., металообробної, хім. і харч. пром-сті. Художні промисли. Міжнар. центр туризму і зимових видів спорту. В 1968 в І. проходили X зимові Олімпійські ігри. В І.— ун-т (17 ст.), музеї, бот. сад. Архіт. пам'ятки: міська башта (14—16 ст.), палац Гофбург (14—18 ст.), церква Гофкірхе (1553—63), колона св. Анни (1706); стадіон з критим катком (1964, арх. Г. Бухрайнер).

ІНСЕКТА́РІЙ (від лат. insecta — комахи) — приміщення для виведення, утримання або розведення комах. І. бувають різної конструкції залежно від мети використання їх. Найпростіший І.— скринька, стінки й накривка якої затягнуті рідкою тканиною або металевою сіткою; іноді великою сіткою покривають ділянку поля, чагарника тощо. Деякі сучас. І.— великі будівлі з пристосуваннями для регуляції освітлення, т-ри, вологості тощо. І. здебільшого використовують для виведення комах, застосовуваних у наук. дослідах (у галузі акліматизації, токсикології, генетики, біофізики та ін.) та для опрацювання біол. методу боротьби з шкідниками с.-г. культур.

ІНСЕКТИЦИ́ДИ (від лат. insectum — комаха і caedo — вбиваю) — хімічні речовини (отрути) для знищення шкідливих комах. Більшість І. проникає в організм комах крізь шкірні покриви, ротовий отвір, деякі — крізь трахейну систему. Існують також І., що проникають в рослини крізь листкову поверхню або кореневу систему з ґрунту і роблять рослинні тканини отруйними для комах. Класифікують І. переважно за хім. складом. Найпоширеніші І. за діючою речовиною належать до класів хлор- і фосфорорганічних сполук та карбаматів. І. здебільшого не розчинні у воді і для практичного застосування виготовляють: концентрати, що емульгуються — розчини в *емульгаторах*, які при додаванні води утворюють стабільні *емульсії*; концентрати емульсій, які для обприскування розчиняють у воді; порошки, що складаються з нейтрального наповнювача (трепел, каолін), інсектициду і поверхнево-активної речовини, які при додаванні води утворюють стійку суспензію; порошки для обпилювання — застосовують у сухому вигляді; гранульовані препарати з розміром гранул 0,5—4,0 мм — розсівають по поверхні ґрунту та рослин або вносять в ґрунт. В СРСР, зокрема на Україні, використовують такі І.: гамма-ізомер гексахлорану, поліхлорпінен, поліхлоркамфен — проти шкідників тех. культур, картоплі; хлорофос, метафос, карбофос — проти шкідників зернових, овочевих, плодових культур; фосфамід — проти сисних шкідників рослин. Див. також *Пестициди, Фуміганти*.

Літ.: Мельников Н. Н. Химия и технология пестицидов. М., 1974; Гар К. А. Химические средства защиты сельскохозяйственных культур. М., 1978.

В. П. Васильєв.

ІНСОЛЯ́ЦІЯ (від лат. insolo — виставляю на сонце) — надходження *сонячної радіації* на земну поверхню. Інтенсивність І. залежить від висоти Сонця над горизонтом, положення поверхні, на яку падає проміння, висоти над р. м., хмарності та прозорості атмосфери. І. впливає на загальну *циркуляцію атмосфери* та вологообіг на Землі, тобто і на кліматичні умови Землі, а також на біофіз. і біохім. процеси в рослинних і тваринних організмах.

ІНСПЕ́КЦІЇ ДЕРЖА́ВНІ (лат. inspectio — огляд, нагляд) — в СРСР спеціальні загальнодерж. контрольні органи, що входять до складу центр. галузевих органів управління (міністерств, держ. к-тів). Діють на основі положень, затверджених урядом. Створюються для контролю та нагляду за фактичним виконанням єдиних правил і вимог загальнодерж. (а не відомчого) характеру (додержання правил тех. безпеки, рад. торгівлі, користування природними ресурсами тощо). Існують І. д.: по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті та гірнич. нагляду (держгіртехнагляд), по держ. сан. нагляду, по пожежному нагляду, мисливська, ветеринарна, автомобільна (ДАІ) та ін. *Службові особи* І. д. мають право відвідувати підконтрольні об'єкти, знайомитися з документами, проводити огляди, обстеження, брати проби, розробляти заходи щодо попередження правопорушень. На винних у порушенні правил І. д. може накладати *адміністративні стягнення* (заборона експлуатації об'єктів, відсторонення від роботи, накладення штрафу тощо).

Л. В. Коваль.

ІНСТА́НЦІЯ (лат. instantia — безпосередня близькість) — кожна з послідовних ланок у системі підпорядкованих один одному органів *державного апарату*, судових, парт., громадських тощо. В рад. держ. апараті більшість справ

розглядається остаточно в одній І. Суд. розгляд справ в СРСР здійснюється, як правило, у двох І. У *судовій системі* СРСР судами першої І. є народні суди, військ. трибунали з'єднань і гарнізонів. Вищестоящі суди є першою І. у справах, віднесених до їхньої *підсудності*, і другою та наглядовою І.— у справах, розглянутих судами першої інстанції. Див. *Касаційний розгляд справ, Перегляд у порядку судового нагляду.*

ІНСТИ́НКТ (від лат. instinctus — спонука) — сукупність природжених складних актів поведінки, що властиві гваринам даного *виду* і виникають як реакція на зовн. і внутр. подразнення. Початок наук. вивченню І. поклав Ч. Дарвін. Він уперше показав зв'язок розвитку І. з істор. формуванням виду, а також зв'язок І. з особливостями організації нервової системи. І. вивчали І. М. Сєченов, І. П. Павлов та його послідовники. І.— це складні *безумовні рефлекси*, на основі яких утворюються *умовні рефлекси*. І. розвиваються внаслідок *добору природного*; міцно закріплюються з мінім. *латентним періодом*, завдяки чому вони особливо ефективні. За біол. значенням І. можна поділити на такі осн. групи: харчові (добування їжі, запасання корму тощо); оборонні, або захисні, спрямовані на збереження виду — пасивні («завмирання» при дотику, втеча та ін.) й активні (захист за допомогою зубів, рогів тощо); статеві, пов'язані з функціонуванням *статевих залоз* (статевий потяг, парування, міграція риб на нерест тощо); батьківські, що виявляються в піклуванні про нащадків (будування гнізд, годування молодняка, навчення захисту, полювання тощо); групові — становлять основу взаємовідносин членів стада, зграї, рою або сім'ї. Поведінку комах визначають майже виключно І. У риб і птахів значну, а у ссавців переважну частину актів поведінки становлять не І., а умовні рефлекси. І. людини значною мірою підпорядковані її свідомій діяльності, що формується в процесі виховання. Вивчення І. та їх використання має велике практичне значення для тваринництва, мисливського г-ва, боротьби з шкідниками с.-г. культур, переносниками інфекцій тощо.

Літ.: Павлов І. П. Лекції про роботу великих півкуль головного мозку. К., 1952; Крушинский Л. В. Формирование поведения животных в норме и патологии. М., 1960; Слоним А. Д. Инстинкт. Загадки врождённого поведения организмов. Л., 1967; Бабич І. А., Мегедь О. Г. Бджільництво. К., 1973.

ІНСТИ́НКТ ДО́МУ, хомінг — поведінкова реакція тварин, що виявляється у прив'язаності їх до території проживання та в прагненні повернутися «додому». Тварина обмежує свої переміщення певною, звичайно невеликою територією, яку нерідко захищає від проникнення інших представників того ж *виду*, а якщо вона потрапила за межі «своєї» території, намагається якнайшвидше повернутися назад. У мігруючих тварин І. д. виявляється в тому, що вони щороку повертаються на свою батьківщину, точно до того самого місця, де жили в минулому році, напр. птахи — до свого торішнього гнізда. І. д. забезпечує стабільність *популяцій*, запобігає розсіянню особин, що заважало б нормальному розмноженню, підтриманню стабільної чисельності виду. Наявність І. д. враховують при інтродукції тварин (див. *Інтродукція* організмів). І. д. широко використовується при вивченні *орієнтації тварин*.

Літ.: Кистяковский А. Б. [та ін.] Бионика. К., 1978.

О. Б. Кістяківський.

ІНСТИНКТИ́ВНА ПОВЕДІ́НКА — закріплена спадково частина *поведінки тварин*, характерна для даного виду організмів, в основі якої лежать *інстинкти*. Виявляється у представників одного виду приблизно в однакових формах і спрямована на забезпечення найважливіших для існування виду їхніх життєвих функцій. І. п.— цілісна реакція всього організму, що складається з інстинктивних дій або актів, які в свою чергу складаються з окремих інстинктивних рухів і поз та з інстинктивних реакцій (звукових, термічних, електричних, виділення секретів, зміни забарвлення тощо). І. п. спричинюється внутр. біол. потребами, які приводять у дію фізіол. механізми. В реалізації І. п. беруть участь і спец. зовн.— т. з. ключові подразники. І. п. тісно пов'язана з процесами *навчення, відбиття в пам'яті*, які спричинюють її пластичність, мінливість і розвиток. Доцільність І. п. може порушуватись факторами зовн. середовища (напр., бджоли продовжують наповнювати медом комірки стільника і тоді, коли людина зруйнує його дно). І. п.— результат еволюційного процесу. І. п. тварин, як і ін. форми їхньої поведінки, вивчає *етологія*.

Літ.: Фабри К. Э. Основы зоопсихологии. М., 1976; Тинберген Н. Поведение животных. Пер. с англ. М., 1978.

Л. О. Тінякова.

ІНСТИТУ́Т (лат. institutum — устрій, основоположення) у праві — сукупність норм права, які регулюють певну групу однопорядкових *суспільних відносин* і звичайно становлять частину відповідної *галузі права*. Так, І. є норми, що регулюють *усиновлення* в сімейному праві, заробітну плату в трудовому праві, тощо. Окремі групи сусп. відносин регулюються нормами різних галузей права. Напр., норми, що визначають порядок розрахунків між підприємствами за поставку товарів, становлять єдиний правовий І., але належать до фінанс., цивільного і частково до адм. права. Поділ права на І. дає можливість правильно обрати й застосувати *норму права* у необхідних випадках і забезпечити ефективне *правове регулювання* цих відносин.

ІНСТИТУ́Т ІСТО́РІЇ ПА́РТІЇ ПРИ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — ФІЛІА́Л ІНСТИТУ́ТУ МАРКСИ́ЗМУ-ЛЕНІНІ́ЗМУ ПРИ ЦК КПРС — науково-дослідна установа ЦК Компартії України. Здійснює переклад і видання укр. мовою творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, їхніх біографій, документів КПРС; наук. розробку історії КПРС та її місц. орг-цій, проблем наук. комунізму, парт. будівництва; проводить роботу по пропаганді ідейної спадщини класиків марксизму-ленінізму, критиці бурж. ідеології. Здійснює збирання, зберігання, наук. обробку і публікацію документів парт. та комсомольських органів; координує наук.-дослідну роботу в республіці в галузі історії КПРС, парт. будівництва. Попередником ін-ту була створена 1921 на Україні Комісія по історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (див. *Істпарт*). У 1929 Істпарт реорганізовано в н.-д. Ін-т історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. В 1939 ін-т перейменовано на Укр. філіал Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). З 1956 — сучас. назва. Ін-т здійснив підготовку видання укр. мовою 2-го, 4-го і Повного зібрання творів В. І. Леніна, Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, ряду тематичних збірників (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса, Видання творів В. І. Леніна*), біографій К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, збірника документів «*Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*» в 2-х томах (1976—77), «Нарисів історії Комуністичної партії України» та ін. праць з актуальних питань політики і історії КПРС, парт. будівництва, наук. комунізму. При ін-ті є парт. архів і спеціальна історико-парт. бібліотека. Ін-т здійснює наук.-методичне керівництво парт. архівами обл. к-тів Компартії України, Київським і Львівським філіалами Центрального музею В. І. Леніна. Ін-т разом з Ін-том історії АН УРСР видає «*Український історичний журнал*». Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

В. І. Юрчук

ІНСТИТУ́Т МАРКСИ́ЗМУ-ЛЕНІНІ́ЗМУ ПРИ ЦК КПРС (ІМЛ) — центральна партійна н.-д. установа. Міститься у Москві. Ін-т збирає, зберігає і публікує документи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, матеріали про їхнє життя і діяльність, документи центр. парт. установ, документи видатних діячів партії, готує до видання твори і біографії основоположників марксизму-ленінізму, розробляє питання історії КПРС, парт. будівництва, актуальні проблеми теорії наук. комунізму, марксистсько-ленінської теорії, історії міжнар. комуністичного руху тощо. Попередниками ІМЛ були *Істпарт*, заснований 1920, Ін-т К. Маркса і Ф. Енгельса (ІМЕ), створений 1921, та Ін-т В. І. Леніна, організований 1923. В 1931 на базі цих установ створено єдиний Ін-т Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б) (ІМЕЛ). З березня 1956 ін-т має сучас. назву. За час свого існування ІМЛ підготував 5 видань Творів В. І. Леніна, 2 видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, 38 «Ленінських збірників», випустив вибрані твори К. Маркса і Ф. Енгельса в 2 т., 13 т. «*Архива Маркса и*

Энгельса», вибрані твори В. І. Леніна в 6, 2 і 3 т., ряд тематичних збірників творів В. І. Леніна, окремі праці В. І. Леніна, спогади про В. І. Леніна, 8 видань збірника документів «*Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*», стенограми і протоколи з'їздів і конференцій КПРС, багатотомну «Історію Комуністичної партії Радянського Союзу» та ін. Разом з Ін-том марксизму-ленінізму при ЦК СЄПН ІМЛ здійснює підготовку багатотомного видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса мовами оригіналу (МЕГА), разом з прогресивними вид-вами Великобританії і США — видання творів Маркса і Енгельса англ. мовою. Серед багатотомних видань ін-ту зокрема, «В. І. Ленін. Біографічна хроніка» (вийшло 9 томів). ІМЛ має 16 філіалів: у Москві, Ленінграді, столицях союзних республік (див., зокрема, *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). При ін-ті існує музей К. Маркса і Ф. Енгельса, Центр. парт. архів. ІМЛ здійснює наук.-методичне керівництво *Центральним музеєм В. І. Леніна* та його філіалами, видає журн. «*Вопросы истории КПСС*». Ін-т нагороджено орденом Леніна (1971).

О. Д. Педосов.

ІНСТИТУ́Т СОЦІА́ЛЬНИЙ — сукупність норм, що регулюють стосунки між людьми в тій чи іншій галузі *суспільних відносин* (напр., І. держави. І. власності. І. шлюбу).

ІНСТИТУ́Т ФРА́НЦІЇ — офіційна наук. установа, що об'єднує діяльність галузевих наук. і мистецьких академій Франції. Засн. 1795. До І. Ф. входять: 1. Французька академія (засн. 1635) — займається дослідженнями мови й л-ри. В її складі «40 безсмертних» — видатних діячів л-ри, політики, економіки. Присуджує кілька літ. премій; 2. Академія написів і красного письменства (засн. 1663) — досліджує питання історії всіх часів, вивчає стародавні і сх. мови й середньовічні говірки; 3. Академія наук (засн. 1666) — займається природничими науками, застосуванням досягнень науки в пром-сті; 4. Академія мистецтв (засн. 1803) — має секції живопису, скульптури, архітектури, гравюри й муз. композиції; 5. Академія моральних і політ. наук (засн. 1832) — розробляє питання філософії, моральних наук, права, політ. економії, статистики, фінансів, географії тощо. Членами І. Ф. були відомі рос., рад. учені, зокрема й ті, що працювали на Україні,— В. І. Вернадський, М. О. Лаврентьєв, І. І. Мечников. Деякі академії не входять до І. Ф. (медицини, с. г. та ін.).

А. В. Санцевич.

ІНСТИТУ́Т ЧЕРВО́НОЇ ПРОФЕСУ́РИ (ІЧП) — спец. вищий навч. заклад, що готував викладачів суспільних наук для вузів, а також працівників н.-д. установ, центр. парт. і держ. органів. Створений згідно з підписаною В. І. Леніним постановою РНК РРФСР від 11.II 1921 в Москві. Ректором ІЧП у 1921—32 був М. М. *Покровський*. В 1930 ІЧП розділено на самостійні ін-ти: історії, історико-парт., екон., філософії і природознавства. В 1931, після приєднання до ІЧП аспірантури н.-д. ін-тів Комуністичної академії, створено галузеві ІЧП: аграрний, світового г-ва і світової політики, рад. будівництва права, л-ри, техніки і природознавства, підготовки кадрів (кол. підготовче відділення). Курс навчання становив 3 роки. В 1932 на Україні було створено 6 галузевих ІЧП. В січні 1934 їх реорганізували в єдиний ІЧП при ВУЦВК. Містився в Харкові; з вересня 1934 — в Києві. Існував до 1937. В міру зміцнення вузів і науково-дослідних інститутів ІЧП почали втрачати своє значення, і в 2-й пол. 30-х рр. їх було закрито.

ІНСТИТУ́ТИ ВДОСКОНА́ЛЕННЯ ВЧИТЕЛІ́В — в СРСР навчально-методичні установи. Вивчають, узагальнюють і поширюють передовий пед. досвід і досягнення пед. науки; вивчають стан викладання і якість знань школярів з окремих предметів; розробляють і вдосконалюють методи й форми навч.-виховної роботи. Надають систематичну допомогу вчителям, шкільним методичним об'єднанням і районним та міським метод. кабінетам в організації та проведенні метод. роботи; здійснюють курсову перепідготовку й допомагають самоосвіті вчителів та ін. працівників нар. освіти, поширюють пед. знання серед населення. Організовують пед. читання, проводять наук.-практичні конференції й семінари, влаштовують пед. виставки; видають методичну л-ру для вчителів та ін. І. в. в. створюють при м-вах освіти (нар. освіти) союзних і авт. республік, крайових, обласних відділах нар. освіти. Перші І. в. в. на Україні створено 1939; в 1978 їх налічувалося 27, в т. ч. Центр. ін-т удосконалення вчителів (Київ).

Г. М. Коберник.

ІНСТИТУ́ТИ ВДОСКОНА́ЛЕННЯ ЛІКАРІ́В — в СРСР особливі вищі мед. навч. заклади, в яких лікарі й провізори підвищують свою кваліфікацію з різних теоретичних, клінічних і гігієнічних спеціальностей. В діяльності І. в. л. розрізняють дві форми: *спеціалізацію* — оволодіння молодими лікарями певною спеціальністю та *удосконалення* знань в галузі, в якій вони вже мають досвід і стаж. Строк навчання в І. в. л.— від 1 до 6 місяців. В УРСР є три І. в. л.— Запорізький, Київський і Харківський (див. окремі ст.). Є також ф-ти вдосконалення лікарів у ряді медичних навчальних інститутів. Див. також *Медична освіта*.

В. М. Гирін.

ІНСТИТУ́ТИ КУЛЬТУ́РИ — в СРСР вузи, що готують бібліотекарів-бібліографів широкого профілю, а також спеціалістів високої кваліфікації для роботи в масовій мережі культурно-освітніх закладів. Реорганізовані з колишніх бібліотечних інститутів. Студенти І. к. поряд з заг. різнобічною підготовкою в галузі культур.-осв. роботи одержують кваліфікацію керівників худож. самодіяльності, хорового або театрального колективів, оркестру нар. інструментів. У 1979 в СРСР було 17 І. к., у т. ч. на Україні *Київський інститут культури* імені О. Є. Корнійчука, *Ровеньский інститут культури* та *Харківський інститут культури*. В усіх вузах є денні, заочні відділення, в деяких — вечірні. Строк навчання в І. к.— 4 роки, без відриву від виробництва — 5 років.

ІНСТИТУ́ТИ НАРО́ДНОЇ ОСВІ́ТИ (ІНО) — вищі педагогічні навчальні заклади. Створені в УРСР 1920 на базі ун-тів і пед. закладів. Готували працівників освіти для загальноосв. і профес. шкіл усіх типів і виховних закладів. Мали два ф-ти — соціального виховання (трирічні) й профес. освіти (чотирирічні). В 1930 на базі ІНО створено *Інститути соціального виховання*, *Інститути професійної освіти* та ін.

ІНСТИТУ́ТИ ПРОФЕСІ́ЙНОЇ ОСВІ́ТИ — вищі пед. навчальні заклади. Засн. в УРСР 1930 на базі ф-тів профес. освіти *Інститутів народної освіти*. І. п. о. готували викладачів для технікумів, шкіл ФЗУ, робітн. ф-тів тощо. Мали ф-ти: соціальних наук, фіз.-матем., агробіологічний. Строк навчання 4 роки. І. п. о. існували до 1933. На їхній базі було відновлено університети.

ІНСТИТУ́ТИ СОЦІА́ЛЬНОГО ВИХОВА́ННЯ — вищі педагогічні заклади. Засн. в УРСР 1930 на базі ф-тів соціального виховання *Інститутів народної освіти*. В І. с. в. були ф-ти: шкільний, педолого-педагогічний, позашкільний. Строк навчання на всіх ф-тах 3 роки. В 1933 І. с. в. реорганізовано в пед. інститути.

ІНСТИТУ́ТИ ШЛЯХЕ́ТНИХ ДІВЧА́Т — закриті привілейовані навчально-виховні заклади в дореволюц. Росії для дочок дворян, а згодом і для заможних верств населення. Перший І. ш. д. засн. 1764 в Петербурзі (Смольний). На Україні І. ш. д. було створено в Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1828), Керчі (1835), Києві (1838). Дівчата перебували в ін-тах з 6 до 18 років. Навчання й виховання мали вузькостановий характер. При деяких ін-тах вихованки одержували пед. підготовку в спец. додаткових однорічних класах. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції І. ш. д. ліквідовано.

ІНСТИТУ́ЦІЇ (лат. institutio — настанова) — 1) У давньому Римі назва елементарних підручників римських юристів, у яких викладено практично діюче право, здебільшого цивільне, доповнене короткими істор. відомостями. Найдавнішими з них є І. *Гая*, складені в кін. 2 ст. н. е. Матеріал у них розташовано за певними правовими *інститутами* — особи, речі, позови. І. Гая складаються з 4-х книжок, які діляться на титули, а титули — на параграфи. І. Гая відтворено в *кодексі Юстиніана*, який став осн. частиною *Корпус юріс цівіліс*. Поряд з І. Гая

До ст. **Історичний жанр.**

С. Н. Гуєцький. Смольний. 1917 рік. 1957. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Ф. Г Кричевський. Переможці Врангеля. 1934—35 Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

2

3

4

5

До ст. **Історичний жанр. 1.** Д. Веласкес. Здача Бреди. 1634–35. Прадо. Мадрід. **2.** Ж.-Л. Давід. Клятва Горацiїв. 1784. Лувр. Париж. **3.** В. І. Суриков. Бояриня Морозова. 1887. Державна Третьяковська галерея. Москва. **4.** О. О. Мурашко. Похорон кошового. 1900. **5.** С. І. Васильківський. Вибори полковником Мартина Пушкаря. 1901–08. **6.** Б. В. Йогансон. Допит комуністів. 1933. Державна Третьяковська галерея. Москва. **7.** О. М. Лопухов. Арешт Тимчасового уряду. 1955–57. **4** і **7** — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

6

7

відомі І. ін. правознавців — Марціала, Каллістрата, Павла, *Ульпіана*. І. були спрямовані на захист інтересів рабовласників, у них законодавчо закріплено безправне становище рабів. Найдавнішим рукописом І., що дійшов до нас, є Веронський рукопис; рос. переклади І.— Ф. Проскурякова, 1859, Д. Расснера, 1888—90. 2) Переносно — установи, заклади.

В. М. Катрич.

ІНСТИТУЦІ́ЙНО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ПА́РТІЯ Мексіки. Засн. 1929. Буржуазна націонал-реформістська партія. Правляча з 1929, фактично зрослася з держ. апаратом. Соціальна база — проурядові профспілки, що є колективними членами партії. В своїй програмі ставить мету побудови суспільства «соціальної справедливості», закликає до класового співробітництва і нац. єдності. У внутр. політиці сприяє прискоренню індустріалізації, розвиткові с. г., обмеженню впливу іноз. капіталу. В зовн. політиці додержується принципів *мирного співіснування*. Друк. орган — журн. «Лінеа» («Лінія»).

ІНСТИТУЦІОНАЛІ́ЗМ — напрям у буржуазній *політичній економії*, що виник в кінці 19 — на початку 20 ст. Найбільшого поширення набув у США. Основоположник — амер. економіст Т. *Веблен*. Виникнення І. пов'язане з посиленням панування монополістичного капіталу і зародженням *державно-монополістичного капіталізму*. Як різновид «психологічного методу» в політекономії, І. на відміну від *австрійської школи* та *історичної школи*, які вивчали психіку окремого суб'єкта та історію ізольованого г-ва, досліджує «психіку колективу» (монополістичного об'єднання, бурж. д-ви та ін.). І. підміняє аналіз екон. законів капіталізму поверховим описом і систематизацією різних соціальних явищ («інституцій») — звичаїв, традицій, сусп. психології тощо. Залежно від визначення основи екон. процесів І. поділяється на: соціально-психологічний (Т. Веблен), соціально-правовий (Дж. Коммонс), кон'юнктурно-статистичний, або емпіричний (У. Мітчелл). У сучас. умовах найбільше розвинувся перший напрям (Дж. Гелбрейт, Р. Хейлбронер). Його особливістю є дослідження залежності соціально-екон. відносин лише від рівня розвитку сучас. техніки і технології без врахування існуючого в суспільстві соціально-екон. ладу. На цій хибній методологічній основі розвиваються різні бурж.- реформістські концепції «*трансформації капіталізму*».

А. І. Кредісов.

ІНСТРУМЕ́НТ (лат. instrumentum — знаряддя) — 1) Знаряддя або пристрій, які в процесі праці безпосередньо стикаються з предметом праці з метою зміни чи контролю його форми, стану, властивостей тощо. Розрізняють *дереворізальні інструменти, металорізальні інструменти, будівельні інструменти, ковальські інструменти*, слюсарно-складальні, *столярно-теслярські інструменти* тощо. До вимірювальних І. належать *калібри, мікрометри, циркулі*, лінійки, косинці та ін.; до медичних — *елеватори, зонди, катетери, канюлі* тощо. Див. також *Музичні інструменти*. 2) Переносно — засіб для досягнення поставленої мети.

ІНСТРУМЕНТАЛІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістичне філософське вчення, що вважає *свідомість* одним із знарядь (інструментів) пристосування організму до середовища, яке постійно змінюється; різновид *прагматизму*. Гол. представники — Дж. *Дьюї*, С. *Хук*. І. розглядає світ як безперервний потік неповторних ситуацій, в яких *суб'єкт і об'єкт*, психічне й фізичне зливаються в єдине ціле. Заперечуючи об'єктивний зміст знання, І. вважає наук. закони й теорії не відображенням дійсності, а тим, що забезпечує успіх у даній ситуації. Оскільки, за І., властивості середовища похідні від впливу на нього організму (тварини, людини, суспільства), організм розглядається як первинний щодо середовища. За інструменталістською «теорією прогресу» («меліоризмом») прогрес полягає не в досягненні суспільством певної мети, а в самому процесі руху. Прихильники І. не визнають класової структури суспільства, виступають проти марксизму-ленінізму.

ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНА МУ́ЗИКА — музика, призначена для виконання на муз. інструментах (без участі людського голосу). І. м. поділяється на сольну (із супроводом і без нього), ансамблеву і оркестрову.

ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь машинобудування і металообробки, підприємства якої випускають інструмент — металорізальний, вимірювальний, деревообробний, слюсарно-монтажний та технологічну оснастку. В дореволюц. Росії спеціалізованого інструментального виробн. не було. Існували дрібні майстерні, де виготовляли простий слюсарний, столярний та ковальський інструмент. Різальний та вимірювальний інструмент імпортувався. Перший спеціалізований інструментальний з-д (терпуговий) було збудовано 1916 в м. Міассі (тепер Челяб. обл.). І. п. як галузь створено за роки довоєнних п'ятирічок. На виробн. інструменту було переведено ряд підприємств, а також збудовано нові з-ди (інструментальний з-д, «Фрезер», «Калібр», всі — в Москві), великі інструмент. цехи на підприємствах машинобудування й металообробки. В роки Великої Вітчизн. війни створено Оренбурзький, Томський, Новосибірський, Ташкентський, Свердловський, Челябінський та ін. інструментальні заводи. В післявоєнні роки стали до ладу підприємства І. п. в Мінську, Вільнюсі, Саранську, Вінниці, Львові та ін. Випуск металообр. інструменту і технологіч. оснастки в країні зріс 1977 проти 1965 майже в 3 рази.

В УРСР перше спеціалізоване підприємство І. п.— терпуговий з-д у Ворошиловграді, створено 1921. В 1977 на Україні діяло 15 спеціалізованих підприємств по випуску інструменту й технологічної оснастки. Ці з-ди виробляють продукцію широкої номенклатури — фрези, мітчики, плашки, різці, зенкери, розвертки, терпуги, слюсарно-монтажний інструмент та ін. Освоєно виробн. інструменту з нових надтвердих матеріалів, які широко застосовуються в машинобудуванні, особливо при обробці загартованих сталей. За останнє десятиріччя значного розвитку набуло виробн. нових видів технологіч. оснащення — універсально-збірної переналагоджувальної оснастки (УЗПО), застосування якої значно зменшує витрати і скорочує строки підготовки виробн. машинобудівної продукції. В 1977 на Україні випуск інструменту та технологічної оснастки збільшився проти 1965 в 3,2 раза. Найбільші підприємства галузі: *Вінницький інструментальний завод*, Львів., Харків., Запорізький інструментальні заводи, Харків. дослідний завод технологічної оснастки та ін. Проблемами розвитку І. п. займається Всесоюзний н.-д. інструментальний ін-т у Москві. Серед ін. соціалістичних країн розвинуту І. п. мають НДР, Чехословаччина, Польща; серед капіталістичних країн — США, Великобританія, ФРН, Японія.

Ю. П. Соляник.

ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНА СТАЛЬ — сталь, що відзначається високою або підвищеною *твердістю* та стійкістю проти зношування. Належить до *вуглецевих сталей* і *легованих сталей*. І. с. поділяють на нетеплостійкі сталі, що їх висока твердість і стійкість проти зношування не змінюються до т-ри 200—250° С, напівтеплостійкі сталі, що зберігають високу твердість і стійкість проти зношування до т-ри 350—500° С, і теплостійкі сталі (див. також *Швидкорізальна сталь*), у яких висока *міцність*, твердість і стійкість проти зношування не змінюються до т-ри 625—725° С. Розрізняють також І. с. високої твердості й підвищеної в'язкості. І. с. піддають *гартуванню* й відпуску (див. *Відпуск металу*), що підвищує твердість (до 60—70 *HRC*, див. *Роквелла метод*), міцність на *згин* (до 3,5—4 ГПа), стійкість проти зношування і *теплостійкість*. Використовують І. с. переважно для виготовлення штампових, різальних і вимірювальних інструментів, деяких деталей машин, що їх експлуатують при незначних динамічних навантаженнях.

ІНСТРУМЕНТО́ВКА — виклад музичного твору для виконання будь-яким інструментальним складом — від камерного ансамблю до симфонічного оркестру. В муз. практиці І. ідентична поняттю оркестровки. Процес І. передбачає темброве відчуття композитором муз. твору і безпосередній запис його у вигляді *партитури*. Практичною основою І. є знання всіх можливостей інструментів і технології оркестрової звучності, елементами якої є добір і кількість інструментів, поєднання їх у групи (струнні, дерев'яні й мідні духові, ударні), використання (способи гри, фразування, теситура, динаміка), сполучення інструментів,

що відповідають худож. задумові твору. Еволюція І. тісно пов'язана з розвитком усього муз. мистецтва, зміною різних стилів, розвитком інструментарію та виконавства, розширенням складу оркестру (симфонічного, духового, народного, естрадного). *Л. З. Мазепа.*

ІНСУЛІ́Н (від лат. insula — острів) — гормон *підшлункової залози*. Утворюється в β-клітинах *Лангерганса острівців*. За хім. природою — білок, що складається з 51 амінокислотного залишку. Мол. м. 6000. І. впливає на діяльність м'язової і жирової тканин, печінки та деяких ін. органів. Нестача І. в організмі чи зниження його впливу на тканини призводить до цукрового *діабету*. Регулює гол. чин. *вуглеводний обмін* — підвищує рівень перенесення глюкози через мембрани клітин і стимулює клітинні біосинтетичні процеси. Препарати І. широко застосовують у медицині та ветеринарії. Їх одержують з підшлункової залози вел. рогатої худоби, свиней та китів. Синтетичним похідним І. (протамін-цинк-інсулін, цинк-інсулін) властива триваліша дія в організмі. Здійснено хім. синтез інсуліну.

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977. *О. С. Мікоша.*

ІНСУ́ЛЬТ (від лат. insulto — скачу, стрибаю) — гостре порушення мозкового кровообігу, що спричинює ушкодження тканин мозку і розлади його функцій. Найчастіше І. виникає при *гіпертонічній хворобі*, *атеросклерозі*, *аневризмах*, *васкулітах*, захворюваннях серця тощо. Спричинюються І. порушеннями кровообігу, коагуляційних властивостей крові, зміною реактивності судин, спазмом, дистонією судин, коливаннями артеріального тиску, психотравмою, фіз. навантаженням тощо. За характером перебігу І. поділяють на геморагічні та ішемічні. Г е м о р а г і ч н и й І. є наслідком крововиливу у мозок. Кров, що вилилась у мозок, руйнує, частково здавлює нервову тканину, спричинює *набряк* мозку, при якому спостерігаються зміщення мозкових структур, здавлення стовбура мозку. Для геморагічного І. характерні гострий розвиток, втрата притомності, порушення дихання і серцевої діяльності. І ш е м і ч н и й І. розвивається при закупорці магістральних судин шиї або мозку тромбом, емболом (див. *Емболія*) чи при недостатньому припливі крові через звужену атеросклеротичним процесом чи спазмом кровоносну судину. Трапляється при значних крововтратах, падінні або підвищенні кров'яного тиску, послабленні серцевої діяльності. Якщо надходження поживних речовин і кисню до мозку зменшується чи припиняється, це призводить до розм'якшення тканин мозку (мозковий *інфаркт*). Для ішемічного І. характерні порушення рухів, мовлення, чутливості, на фоні не втраченої притомності. П р о ф і л а к т и к а: правильна організація режиму праці та відпочинку, харчування, запобігання нервово-психічним перенапруженням, профілактика і лікування судинних захворювань. Л і к у в а н н я спрямоване на нормалізацію дихання, серцево-судинної діяльності, покращання кровопостачання мозку, боротьбу з набряком мозку, хірургічне, відновлювальна терапія, лікувальна фізкультура, масаж тощо.

Літ.: Ромоданов А. П., Педаченко Г. А. Мозговой геморрагический инсульт. К., 1971; Аносов Н. Н., Виленский Б. С. Инфаркт мозга. Л., 1978. *Г. О. Педаченко.*

ІНСЦЕНІЗА́ЦІЯ (від лат. in — в, на і scaena, scena — сцена) — переробка для сцени, радіо літературного твору (роману, повісті, поеми, оповідання). При інсценуванні враховується специфіка драматичних жанрів, зокрема необхідність розкрити образи персонажів в осн. за допомогою діалога, показати найгостріші життєві суперечності, яскраві характери. І. називають ще літ. опрацювання якогось матеріалу з урахуванням вимог сцени (інсценізована газета тощо).

ІНТА́ — місто республіканського підпорядкування Комі АРСР, на р. Великій Інті (бас. Печори), за 12 км від залізнич. ст. Інта. 52 тис. ж. (1977). Один з центрів видобування кам. вугілля (Інтинське родовище *Печорського вугільного басейну*). Ремонтно-мех., деревообр., залізобетонних виробів, цегельний з-ди; птахофабрика, ТЕЦ. Індустріальний технікум. Філіал респ. краєзнавчого музею. Утворено 1940. З 1954 — місто.

ІНТА́ЛІЯ (від італ. intaglio — різьблення) — різьблений камінь із зображенням у вигляді заглибленого рельєфу. І. з'явилась у 4-му тис. до н. е. в країнах Старод. Сходу, поширилась в період античності. Використовувалася переважно як печатка. Іл. див. до ст. *Гліптика*, т. 3, с. 62

ІНТА́РСІЯ (італ. intàrsio — *інкрустація*) — вид інкрустації. Зображення або узори, які виконуються способом врізування шматочків дерева, різних за фактурою і кольором, врівень з поверхнею дерев'яного виробу. І. відома з глибокої давнини (керченський саркофаг, 5 ст. до н. е., ДЕ). На Україні І. побутує майже в усіх областях, особливо широко до неї вдаються самодіяльні майстри.

Інтарсія. Ю. Лакатош. Скринька «Народні музики». Дерево. 1960. Ужгород.

ІНТЕГРА́Л (від лат. integer — цілий) — одне з основних понять *математичного аналізу*. Див. *Інтегральне числення*.

ІНТЕГРА́ЛЬНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ математики, що вивчає спеціальні числові характеристики («міри») множин точок, прямих, площин тощо за допомогою інтегрування. *Міра множини* геом. елементів у певному просторі повинна бути єдиною, інваріантною (див., зокрема, *Інваріантність*) відносно групи (див. *Груп теорія*) перетворень, яка діє в просторі. Звичайно міру шукають як інтеграл належної кратності від зовн. диференціальної *форми*, що наз. густиною. Зокрема, густиною множини прямих $x\cos\varphi + y\sin\varphi = p$ в евклідовій площині є $dpd\varphi$. Якщо n — число точок перетину прямих $x\cos\varphi + y\sin\varphi = p$ з спрямною кривою K, то довжина лінії K визначається інтегралом $\frac{1}{2}\iint ndpd\varphi$. Термін «інтегральна геометрія» з'явився 1935 у працях В. Бляшке (Гамбург) та його співробітників; ними відшукувалися і досліджувалися міри різних множин геом. елементів. Стимулом для розвитку І. г. стали задачі, що належать до т. з. геом. імовірностей. Класичною є задача *Бюффона* (1777) про знаходження *імовірності* того, що голка довжиною a, кинута на площину, на якій проведено паралельні прямі, віддаль між якими більша за a, перетне хоча б одну з цих прямих. До осн. задач І. г. відносять (І. М. Гельфанд та ін.) також задачу про від-

Інструментовка. Сторінка партитури увертюри до опери «Тарас Бульба» М. В. Лисенка. Редакція Л. М. Ревуцького, інструментовка Б. М. Лятошинського.

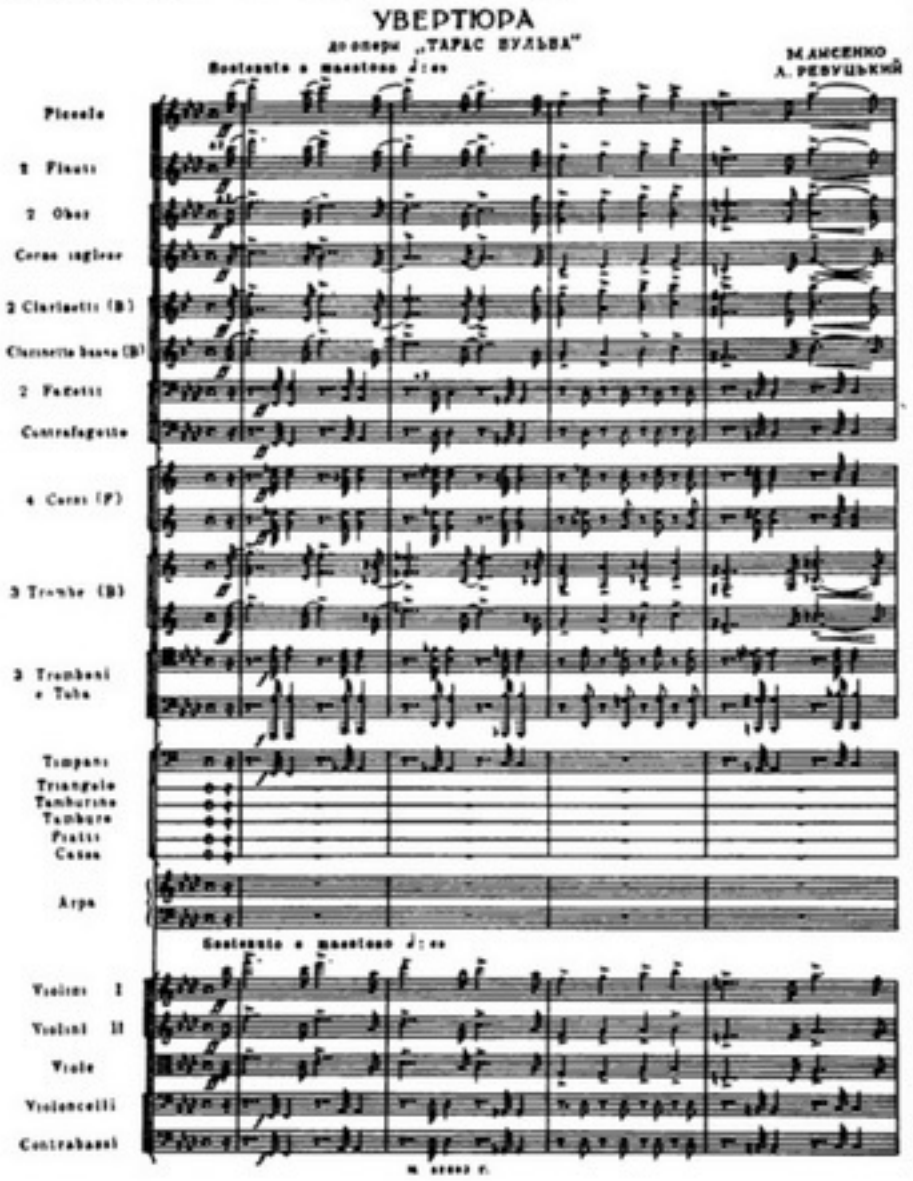

новлення функції за відомими інтегралами від неї по всіх площинах простору однієї і тієї ж розмірності. І. г. в цьому розумінні корисна в теорії представлень груп *С. Лі*. На Україні перші праці з І. г. належать П. О. Соловйову (Харків); подальший розвиток І. г. пов'язаний з працями Г. І. Дрінфельда, С. О. Демидової, А. В. Луценка та ін.

Літ.: Гельфанд И. М., Граев М. И., Виленкин Н. Я. Интегральная геометрия и связанные с ней вопросы теории представлений. М., 1962; Алгебра. Топология. Геометрия. 1968. М., 1970; Бляшке В. Лекции по интегральной геометрии. Пер. с нем. «Успехи математических наук», 1938, в. 5; Сантало Л. Введение в интегральную геометрию. Пер. с англ. М., 1956; Хадвигер Г. Лекции об объёме площади поверхности и изопериметрии. Пер. с нем. М., 1966. *Г. І. Дрінфельд.*

ІНТЕГРА́ЛЬНА КРИВА́ — крива, що геометрично зображує розв'язок *диференціального рівняння* або системи диференціальних рівнянь.

ІНТЕГРА́ЛЬНА СХЕ́МА, інтегральна мікросхема — мікромініатюрний електронний пристрій, що його всі елементи або їхня частина конструктивно пов'язані (інтегровані) й електрично з'єднані між собою на спільній платівці (основі). Є функціональним вузлом електронної апаратури. Розрізняють І. с. (мал.) напівпровідникові, плівкові й гібридні. Напівпровідникові І. с. виготовляють з особливо чистих кристалів (звичайно кремнію або германію), частини яких стають функціональними елементами складної схеми: вони генерують і підсилюють сигнали, зменшують частоту електр. коливань тощо. Такі І. с. (переважно у вигляді пластинок) високонадійні й довговічні. Плівкові І. с. створюють осаджуванням на нагріту керамічну або напівпровідникову платівку тонкого (до 1 мкм) чи товстого (понад 1 мкм) шару алюмінію, золота, титану, танталу або ін. матеріалу. Кожен такий шар має властивості певного пасивного елемента: мікрорезистора (див. *Резистор*), мікроконденсатора (див. *Конденсатор*), провідника електричного струму та ін. В гібридних І. с., крім пасивних плівкових, є активні елементи — безкорпусні напівпровідникові *діоди* і *транзистори*. І. с. застосовують для *мікромініатюризації* вузлів електронних обчислювальних машин, контрольно-вимірювальної і радіоапаратури тощо. Див. також *Велика інтегральна схема, Мікроелектроніка*.

Літ.: Мигулин И. Н., Чаповский М. З. Интегральные схемы в радиоэлектронных устройствах. К., 1978. *Г. І. Гладишев.*

ІНТЕГРА́ЛЬНЕ СТЕРЕОКІНО — виробництво і демонстрування кінофільмів з об'ємно-просторовим зображенням об'єктів, створюваним проеціюванням на *растровий екран* багатьох (більше двох) *стереопар*; вид *стереоскопічного кіно*. Найпростіший спосіб зіймання І. с.— звичайним однооб'єктивним *кінознімальним апаратом* (з підвищеною частотою знімання), що повернутий відносно осі об'єктива на 90° і переміщується в горизонтальній площині навколо об'єкта. Є також багатооб'єктивні апарати, що дають змогу одержувати зображення під різними кутами. Демонструють такі кінофільми багатооб'єктивними (від 5 до 10 об'єктивів) *кінопроекційними апаратами*. Число об'єктивів зумовлює число елементарних зон вибіркового бачення (в них відбувається поступова зміна ракурсів спостережуваного об'єкта), які створюють одну інтегральну (суцільну) зону стереоскопічного бачення. Порівняно з однопарним стереоскопічним кіно в І. с. при відхиленні глядача ліворуч або праворуч стереоефект не зникає. Повністю об'ємно-просторове зображення, незалежно від точки спостереження, виникає при демонструванні *голографічного кіно*. І. с. створив 1963 рад. вчений С. П. Іванов. Перший кінофільм, знятий інтегральним методом, демонструвався 1972 у Москві.

О. А. Янушевський.

ІНТЕГРА́ЛЬНЕ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчаються інтеграли та їхні застосування. І. ч. є однією з складових частин *математичного аналізу*. Осн. поняттями І. ч. є невизначений інтеграл та визначений інтеграл. Осн. задача *диференціального числення* полягає в знаходженні похідної заданої *функції*. В багатьох питаннях доводиться розв'язувати обернену задачу: на деякому проміжку відома функція $f(x)$; треба знайти таку функцію $F(x)$, щоб у кожній внутр. точці проміжку $F'(x) = f(x)$. Функція $F(x)$ наз. **первісною функцією** (п. ф.) для $f(x)$. П. ф. існує не для всякої функції $f(x)$. Але для функції, неперервної на заданому відрізку, п. ф. існує завжди. Якщо $F(x)$ є п. ф. для $f(x)$, то $F(x) + C$ (C — довільна стала) також є п. ф. для $f(x)$. Отже, якщо $f(x)$ на заданому проміжку має п. ф., то цих п. ф. безліч. Надаючи C конкретних значень, кожного разу одержують п. ф. Множина всіх п. ф. для функції $f(x)$ наз. **невизначеним інтегралом** (н. і.) від функції $f(x)$ і позначається символом $\int f(x)\,dx$. Отже,

$$\int f(x)\,dx = F(x) + C.$$

Операція знаходження н. і. від функції наз. інтегруванням цієї функції, що є дією, оберненою до диференціювання. Тому для кожної формули чи правила диференціального числення можна сформулювати відповідну формулу чи правило І. ч. (табл.). Припустимо, що на відрізку $[a; b]$ задана функція $f(x)$. Розбивають його на n довільних частин точками $a = x_0 < \dots \leq x_k < x_{k+1} < \dots < x_n = b$. Нехай $\lambda = \max\limits_{0 \leqslant k \leqslant n-1} (x_{k+1} - x_k)$. На кожному відрізку $[x_k; x_{k+1}]$ довільно вибирають точку c_k і утворюють суму

$$\sigma = \sum_{k=0}^{n-1} f(c_k)\,(x_{k+1} - x_k). \qquad (1)$$

Сума (1) наз. **інтегральною сумою** для функції $f(x)$ відповідно до розбивки $[a; b]$ точками $x_1, \dots, x_{n-1}$. Якщо $\lambda \to 0$ (і, отже, $n \to \infty$), *границя* інтегральної суми (1) наз. **визначеним інтегралом** (в. і.) функції $f(x)$ на відрізку $[a; b]$ і позначається символом $\int\limits_a^b f(x)\,dx$. Якщо в. і. існує, то функція $f(x)$ наз. інтегровною на відрізку $[a; b]$. Функція, неперервна на відрізку, завжди інтегровна на ньому. Зв'язок між в. і. та н. і. встановлює т. з. формула Ньютона — Лейбніца:

$$\int_a^b f(x)\,dx = F(b) - F(a), \qquad (2)$$

де $F(x)$ — будь-яка п. ф. для підінтегральної функції $f(x)$. В. і. використовують для обчислювання площі криволінійних фігур на площині, швидкості руху і пройденого шляху за відомим прискоренням, моментів інерції, роботи сили тощо. Поняття в. і. узагальнено у зв'язку з потребами застосування його в різних напрямах (див. *Криволінійні інтеграли, Кратні інтеграли, Поверхневий інтеграл, Лебега інтеграл*).

Виникнення І. ч. пов'язане з обчислюванням площ і об'ємів. Ще *Архімед* та ін. античні математики застосували для цього способи, що через 2 тис. років розвинулись в І. ч. Важливим етапом у розвитку І. ч. були праці *Й. Кеплера, Б. Кавальєрі, Е. Торрічеллі, Дж. Валліса, Б. Паскаля*. Вчитель І. *Ньютона* І. Барроу встановив у геом. формі зв'язок диференціювання та інтегрування, а І. Ньютон і Г. *Лейбніц* незалежно один від одного розробили для цих операцій системи позначень і правил.

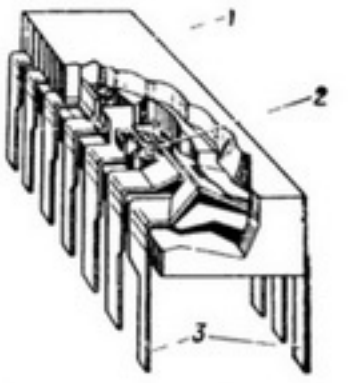

Інтегральна схема:
1 — корпус;
2 — кристал;
3 — провідник струму

Таблиця основних інтегралів і правил інтегрування

$$\int x^\mu dx = \frac{x^{\mu+1}}{\mu+1} + C\ (\mu \neq -1); \qquad \int \frac{dx}{x} = \ln|x| + C;$$

$$\int a^x dx = a^x/\ln a + C; \qquad \int e^x dx = e^x + C;$$

$$\int \sin x dx = -\cos x + C; \qquad \int \cos x dx = \sin x + C;$$

$$\int \operatorname{tg} x dx = -\ln|\cos x| + C; \qquad \int \operatorname{ctg} x dx = \ln|\sin x| + C;$$

$$\int \frac{dx}{\sin^2 x} = -\operatorname{ctg} x + C; \qquad \int \frac{dx}{\cos^2 x} = \operatorname{tg} x + C;$$

$$\int \frac{dx}{x^2+a^2} = \frac{1}{a}\operatorname{arctg}\frac{x}{a} + C;$$

$$\int \frac{dx}{x^2-a^2} = \frac{1}{2a}\ln\left|\frac{x-a}{x+a}\right| + C;$$

$$\int \frac{dx}{\sqrt{a^2+x^2}} = \ln\left(x + \sqrt{a^2+x^2}\right) + C;$$

$$\int \frac{dx}{\sqrt{a^2-x^2}} = \arcsin\frac{x}{a} + C;$$

$$\int [f_1(x) \pm f_2(x)]\,dx = \int f_1(x)\,dx \pm \int f_2(x)\,dx;$$

$$\int kf(x)\,dx = k\int f(x)\,dx\ (k \neq 0); \qquad \int u \cdot dv = uv - \int v \cdot du;$$

якщо $x = \varphi(t)$, то $dx = \varphi'(t)\,dt$ і $\int f(x)\,dx = \int f[\varphi(t)]\,\varphi'(t)\,dt$.

вказали у заг. формі на зв'язок між ними і відокремили їх у самостійний розділ математики. В розвитку І. ч. важливу роль відіграли праці Й. *Бернуллі*, Л. *Ейлера*, М. *Жордана*, О. *Коші*, Г. *Рімана*, Е. *Бореля*, А. *Данжуа*, А. *Лебега*, вітчизняних математиків П. Л. *Чебишова*, М. В. *Остроградського*, А. М. *Колмогорова*, М. М. *Лузіна*, О. Я. *Хінчина* та інших.

Літ.: Кудрявцев Л. Д. Математический анализ, т. 1. М., 1973; Давидов М. О. Курс математичного аналізу. ч. 1. К., 1976; Шкіль М. І. Математичний аналіз. ч. 1. К., 1978.

М. І. Шкіль.

ІНТЕГРА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, які пов'язують шукану функцію та інтеграли від неї. До І. р. зводяться численні задачі фізики, *крайові задачі* і задачі на власні значення для *диференціальних рівнянь* та ін. Найбільш вивченими є лінійні І. р., зокрема т. з. рівняння Фредгольма 2-го роду, які в найпростішому випадку мають вигляд

$$u(x) - \int_a^b K(x, y)\, u(y)\, dy = f(x)\ (a \leqslant x \leqslant b), \quad (*)$$

де $u(x)$ — шукана, $K(x, y)$ і $f(x)$ — задані функції (K — т. з. ядро). Якщо рівняння (*) наближено замінити системою алгебр. лінійних рівн. відносно невідомих

$$u_j = u(x_j), \text{ де } a \leqslant x_j \leqslant b \quad (j = 1, 2, \ldots, n),$$

то одержимо систему типу

$$u_j - \sum_{k=1}^{n} K_{jk} u_k = f_j \quad (j = 1, 2, \ldots, n),$$

для якої з алгебри добре відомі умови розв'язності. Подібна теорія розв'язності встановлена і для рівн. (*) (т. з. теорія Фредгольма). Важливу роль в теорії І. р. відіграють т. з. в л а с н і функції (в. ф.). Функція $\varphi \not\equiv 0$ наз. власною для рівн. (*) з власним значенням λ, якщо

$$\int_a^b K(x, y)\, \varphi(y)\, dy = \lambda \varphi(x) \quad (a \leqslant x \leqslant b).$$

Це поняття аналогічне поняттю власного вектора *матриці*. Теорія в. ф. особливо добре розвинута для рівнянь з ермітовим ядром K, тобто ядром, для якого $K(x, y) = \overline{K(y, x)}$. В цьому разі в. ф. подібні до системи тригонометричних функцій або до системи власних векторів ермітової матриці: вони ортогональні, по них можна розкладати довільні функції в *ряди*, аналогічні до *Фур'є ряду*, тощо. Важливим окремим випадком рівн. (*) є т. з. рівн. Вольтерри, яке одержується з (*) заміною b на x; таке рівняння розв'язне при довільній $f(x)$. Теорія І. р. стимулювала розвиток теорії *операторів* в абстрактних просторах та *функціонального аналізу*.

Літ.: Петровский И. Г. Лекции по теории интегральных уравнений. М., 1965; Колмогоров А. М., Фомін С. В. Елементи теорії функцій і функціонального аналізу. К., 1974.

Ю. М. Березанський.

ІНТЕГРА́ЦІЯ (лат. integratio — відновлення, від integer — цілий) — об'єднання в ціле раніше ізольованих частин. І. с о ц і а л ь н а — об'єднання різних *груп соціальних* (класова І.), асиміляція різнорідних елементів культури в єдину культуру (культурна І.), уніфікація різних моральних норм і цінностей (моральна І.). Одним з видів І. є *інтеграція економічна*. Термін І. використовується й для характеристики процесу зближення і зв'язку наук, що відбувається поряд з процесом їх диференціації (див. *Диференціація та інтеграція наук*).

ІНТЕГРА́ЦІЯ в б і о л о г і ї — явище функціонального об'єднання взаємозалежних диференційованих структурних елементів живого, а також фізіологічних механізмів, їх взаємоупорядкування і узгодження в процесі історичного та індивідуального розвитку живих систем різного рівня організації, які складають живу природу. І. проявляється на кожному рівні організації живого: м о л е к у л я р н о м у (напр., І. амінокислот у складній молекулі білка), к л і т и н н о м у (функціональне об'єднання спадкових факторів), о р г а н і з м о в о м у (напр., І. морфологічних структур і фізіол. механізмів в складну координовану пристосувальну діяльність цілого організму), н а д о р г а н і з м о в о м у (складна і взаємозумовлена *еволюція* угруповань живих організмів — *популяцій, видів* і *біоценозів*). Поняття «інтеграція» запровадив у науку англ. вчений Г. Спенсер (1857), який трактував процес утворення живих систем механістично, зводячи його до мех. об'єднання (інтеграції) і комбінації складових елементів.

О. П. Маркевич.

ІНТЕГРА́ЦІЯ ЕКОНОМІ́ЧНА — сучасна форма *інтернаціоналізації виробництва*, зближення й поглиблення взаємодії нац. економік ряду країн, що проявляється у взаємному переплетенні відтворюваних процесів інтегрованих держав. Зумовлена зростанням *продуктивних сил*, підвищенням рівня *усуспільнення виробництва* та *науково-технічною революцією*. За капіталізму І. е. проявляється в держ.-монополістичних формах об'єднання капіталістичних країн (напр., *Європейська асоціація вільної торгівлі*, *Європейське економічне товариство* — «Спільний ринок»), в інтернац. переплетенні монополістич. капіталу різних д-в для створення більш сприятливих можливостей його функціонування в умовах *загальної кризи капіталізму*; виступає як засіб колективного *неоколоніалізму*. Наслідком І. е. є посилення експлуатації трудящих тих д-в, що інтегруються, та ін. країн, особливо *країн, що розвиваються*. В умовах капіталізму І. е. відбувається під впливом стихійного діяння екон. законів, незважаючи на всі спроби її держ.-монополістичного регулювання. Розвиток І. е. характеризується посиленням антагоністичних міжімперіалістичних суперечностей в межах інтегрованих регіонів, а також щодо ін. д-в. І. е. неспроможна розв'язати найбільш гострі проблеми капіталізму, які посилюються і проявляються в кризових явищах капіталістичної економіки, напр. кризі 1974—75 (див. *Економічні кризи*). Існують також інтеграційні союзи країн, що розвиваються, — *Економічне товариство країн Західної Африки*, *Андський пакт* (об'єднання країн Лат. Америки) та ін. На цілком протилежній основі розвивається *соціалістична економічна інтеграція*.

В. С. Будкін.

ІНТЕГРА́ЦІЯ МОВ — процес мовної еволюції, що полягає у зближенні різних діалектів і мов аж до їхнього злиття. Характеризує становлення будь-якої загальнонар. мови. Зворотним процесом є *диференціація мов*. І. м. відбувається або шляхом відмови від однієї мови з переходом на іншу (напр., перехід протоболгарських племен до вживання слов. мови), або злиттям мов у єдину, що істотно відрізняється від мов, які інтегрувалися (напр., внаслідок злиття давньогерм. діалектів і франц. мови нормандських завойовників розвинулася сучас. англ. мова). І. м. пов'язана з процесами екон., політ. і культур. інтеграції, етнічного змішування. Найчастіше спостерігається при взаємодії споріднених мов і діалектів.

С. В. Семчинський.

ІНТЕ́ГРО - ДИФЕРЕНЦІА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, що містять невідому функцію як під знаком інтеграла, так і під знаком диференціала, напр.

$$u'(x) - \int K(x, y)\, u(y)\, dy = f(x)$$

Іноді І.-д. р. можна звести до *інтегральних рівнянь* чи *диференціальних рівнянь*. Розв'язок І.-д. р. можна шукати *послідовних наближень методом*.

ІНТЕГУМЕ́НТ (лат. integumentum — покривало, покрив) — зовнішній покрив *насінного зачатка* у *насінних рослин*. Розвивається з основи *нуцелуса* (центр. частини насінного зачатка) і вкриває його суцільним шаром, залишаючи на верхівці лише вузький канал — *мікропіле*. У *голонасінних* І. один, у більшості *покритонасінних* — два. Після *запліднення* І. перетворюється на насінну шкірку.

ІНТЕЛЕ́КТ (від лат. intellectus — пізнання, розуміння, розум) — розумові *здібності* людини: здатність орієнтуватися в навкол. середовищі, адекватно його відображати й перетворювати, мислити, навчатися, пізнавати світ і перейняти соціальний досвід; спроможність розв'язувати завдання, приймати рішення, розумно діяти, передбачати. Структура І. включає такі психічні процеси, як *сприймання* й запам'ятовування, *мислення* і *мовлення* та ін. Розвиток І. залежить від природних *задатків*, можливостей мозку і від соціальних факторів — активної діяльності, життєвого досвіду. Рівень І. визначають за результатами діяльності людини, психоло-

гічними *тестами* (див. *Коефіцієнт інтелектуальності*) тощо.

В. Ф. Шморгун.

ІНТЕЛЕКТУАЛІЗА́ЦІЯ ПРА́ЦІ (від лат. intellectualis — розумовий) — процес розвитку розумових, пізнавальних, творчих здібностей людини в її виробничій діяльності. *Науково-технічна революція* веде до якісних змін *робочої сили,* збільшення розумової праці в заг. обсязі сусп. праці. Цей процес відбувається внаслідок підвищення її складності й змістовності, зростання питомої ваги представників розумової праці, насамперед *інтелігенції,* а також в результаті підвищення вимог до *кваліфікації* працівників. Процес І. п. має класовий характер. За капіталізму відбувається дедалі більший поділ суспільства на «інтелектуальну еліту» і робочі маси, які повинні виконувати лише те, що їм наперед визначено. За соціалізму І. п. здійснюється на основі розвитку марксистсько-ленінського світогляду, оволодіння основами *наукової організації праці* і управління виробн., підвищення профес. та заг. освіти всіх працівників. В СРСР здійснена справжня *культурна революція* (заг. середня освіта стала обов'язковою, найбільш високий процент населення, що навчається, у т. ч. й у вузах), праця перетворюється на першу життєву потребу кожної людини.

Г. П. Жеребкін.

ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНА ВЛА́СНІСТЬ — узагальнена назва прав, пов'язаних з результатами розумової (інтелектуальної) діяльності в галузі виробництва, науки, літератури, мистецтва. Увійшла в міжнар. ужиток у 60-х рр. 20 ст. І. в. охоплює, напр., права, що стосуються творів науки, л-ри, мистецтва, винаходів, відкриттів, промислових зразків, *товарних знаків,* фірмових найменувань, виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телепередач та ін. В правових системах різних країн зміст поняття І. в. не однаковий. В рад. праві інтереси особи, пов'язані з її творчою діяльністю, охороняються на підставі норм *авторського права, винахідницького права, права на відкриття,* пром. зразок, товарний знак. СРСР, а також УРСР беруть участь у міжнар. угодах про охорону І. в., є членами *Всесвітньої організації інтелектуальної власності.*

Є. Ф. Мельник.

ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ (лат. intelligentia — розуміння, пізнавальна сила, знання, від intelligens — розумний, мислячий) — соціальна група людей, що професійно займаються творчою розумовою працею, розвитком та поширенням культури, виконанням специфічних функцій управління у виробництві та ін. сферах сусп. життя. Основним критерієм виділення І. в окрему верству є її місце в сусп. *поділі праці.* Термін «інтелігенція» вперше було запроваджено в Росії в 60-х рр. 19 ст., згодом поширився й в усіх країнах. І. як соціальна група формувалася одночасно з капіталізмом, хоч зародження її відбулося значно раніше внаслідок відокремлення розумової праці від фізичної. К. Маркс визначив три осн. різновиди розумової праці. По-перше, праця, продукти якої набувають властивостей *товару* (праця письменника, художника, скульптора та ін. творців матеріально-культур. цінностей). По-друге, праця, в процесі якої «вироблюваний продукт невіддільний від того акту, в якому він виробляється» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 26, ч. 1, с. 393). Це праця лікаря, вчителя, актора, адвоката тощо. По-третє, праця таких представників І., як інженери, техніки, агрономи тощо, тобто спеціалістів, які беруть безпосередню участь у виробн. матеріальних благ. Два перші різновиди розумової праці в бурж. суспільстві являють собою т. з. вільні професії. Характеризуючи бурж. інтелігенцію, В. І. Ленін підкреслював, що вона не є самостійним екон. класом і тому не являє собою ніякої самостійної політ. сили (див. Повне зібр. тв., т. 14, с. 177).

В той же час, будучи пов'язаною з класами, виражаючи і відображаючи розвиток класових інтересів і політ. угруповань в суспільстві, І. відіграє велику політ. роль. Природа І. бурж. суспільства становить складний соціальний організм. Частина І. держ.-адм. апарату безпосередньо чи опосередковано здійснює функцію гноблення трудящих. Більшість І. капіталістичних країн належить до категорії людей *найманої праці* і зазнає експлуатації, незначна її частина, яка має великі прибутки, змикається з великою *буржуазією,* деяка частина за умовами життя і психологією близька до *дрібної буржуазії.* Це зумовлює строкатість ідейних поглядів І., її хитання між пролетаріатом і буржуазією. В зв'язку з *науково-технічною революцією,* зростанням чисельності і ролі І. в сусп. процесах бурж. та ревізіоністські ідеологи висунули ряд концепцій, в яких намагаються видати І. за «надкласову силу», довести розшарування робітн. класу серед І., «перетворення» його на І. тощо (див. *Технократія*). Проте практика спростувала подібні твердження. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу як проти реформістських спроб принизити роль робітн. класу, так і проти недооцінки значення процесу його зближення з І. В сучас. умовах роль робітн. класу не тільки не «зменшується», як це твердять бурж. та ревізіоністські ідеологи, навпаки, він в ще більш активній мірі виступає як вирішальна сила творення нового суспільства. Розрізняють І. бурж., дрібнобуржуазну і пролетарську. «Як і всякий інший клас сучасного суспільства,— писав В. І. Ленін,— пролетаріат не тільки виробляє свою власну інтелігенцію, але й бере собі також прихильників з числа всіх і всяких освічених людей» (Повне зібр. тв., т. 6, с. 364). За умов *державно-монополістичного капіталізму* й розгортання наук.-тех. революції відбувається дальша соціальна й політ. диференціація І., посилюється її пролетаризація, зростає серед І. *безробіття,* серед значної її частини ширяться прогресивні революц. тенденції. Передові представники І. пов'язують свою долю з комуністичними й робітн. партіями, стають ідейними виразниками інтересів пролетаріату. Широкі прошарки І. сприймають пролет. мету, стають на шлях активної антиімперіалістич. боротьби разом з робітн. класом. І. в країнах, що розвиваються, значною мірою займає революц.-демократичні, антиімперіалістичні позиції. Там, де пролетаріат ще не сформувався, І. часто виступає керівною силою прогрес. соціального розвитку, висуває з свого середовища ідеологів нац.-демократич. руху.

Соціалістична революція докорінно змінює становище і соціальну роль І. Вона перетворюється на соціальну верству, яка обслуговує потреби всіх трудящих, її інтереси невіддільні від інтересів робітників і селян. Створення нової, соціалістич. І. пролетарська д-ва розглядає як одне з найважливіших своїх завдань. У рад. суспільстві І. формувалася в результаті перевиховання старої І., яка сприйняла ідеологію робітн. класу і брала активну участь у соціалістич. будівництві; шляхом масового висування робітників і селян на керівну і організаторську госп.-культур. роботу та підготовки багатонаціональних кадрів спеціалістів через вищу і середню спец. школу з робітників і селян та їхніх дітей. Такий шлях формування І. є заг. закономірністю для всіх країн, що будують соціалізм, складовою частиною *культурної революції.* Передумовою дальшого зростання І. є неухильний розвиток культури й освіти всього народу. З розвитком наук.-тех. революції, перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, розширенням масштабів застосування розумової праці, уречевлення сили знань зростає питома вага і роль І. в житті рад. суспільства, ускладнюється професійно-кваліфікаційна структура її. Крім професійного поділу, серед І. ще зберігається різниця соціального характеру (між міською і сільською І.) і різниця, пов'язана з специфікою творчої діяльності (між групами з різним ступенем складності праці, рівнем кваліфікації тощо). Однак всі загони рад. І. характеризуються ідейно-політ. єдністю. В сучас. виробн. виникла й безперервно зростає група робітників-інтелігентів, праця яких має творчий характер і потребує відповідної середньої спец. або й навіть вищої освіти (див. *Інтелектуалізація праці*). В соціалістичному суспільстві розрізняють І. в и р о б н и ч у (інженерно-тех. працівники, спеціалісти с. г., економісти), м е д и ч н у (лікарі, працівники мед. та сан.-гіг. лабораторій, інструктори фіз. культури), п е д а г о г і ч н у (вчителі шкіл усіх типів, викладачі ПТУ та середніх спец. навч. закладів, вихователі дитячих садків), к у л ь т у р н о - о с в і т н ю (бібліотекарі, культпрацівники, працівники громад. орг-цій та орг-цій засобів масової інформації).

художню (діячі л-ри та мистецтва, актори, музиканти, кінематографісти), адміністративну (працівники апарату управління, юрид. органів, банківсько-фінанс. системи), науковУ разом з висококваліфікованими пед. кадрами вищої школи, військовУ. В нар. г-ві СРСР 1977 працювало 37 млн. 500 тис. працівників переважно розумової праці, з них 11 млн. 550 тис. інженерно-тех. та агрозоотех. працівників, 7 млн. 315 тис. наук. працівників, викладачів, учителів, вихователів, працівників л-ри та мистецтва, культур.-освітніх закладів; 2 млн. 285 тис. керівників органів держ. та госп. управління, громад. орг-цій, 5 млн. 665 тис. працівників планування та обліку тощо. В складі Комуністичної партії представники рад. І. становлять 44% (див. Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 70). В Укр. РСР працюють 4 млн. 630 тис. (1977) спеціалістів з вищою та середньою спец. освітою. Серед них 468 тис. учителів, 161,3 тис. лікарів, 174 тис. наук. працівників. В міру переходу до комунізму при збереженні провідної ролі робітн. класу відбувається процес зближення всіх класів і соціальних груп, все більше встановлюється соціальна однорідність соціалістич. суспільства в результаті стирання суттєвих відмінностей між фізичною і розумовою працею.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 6. Що робити?; т. 8. Крок вперед, два кроки назад; Калінін М. І. Про завдання радянської інтелігенції. К., 1939; Луначарский А. В. Интеллигенция в её прошлом, настоящем и будущем. М., 1924; Семенов В. С. Диалектика развития социальной структуры советского общества. М., 1977; Руткевич М. Н. Интеллигенция в развитом социалистическом обществе. М., 1977.

Г. Ф. Ассонов. Н. Т. Ассонова.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (від лат. intelligibis — умоглядний) — філософський термін, який позначає предмет або явище, що осягається розумом, інтелектуальною *інтуїцією*, а не чуттями. Застосовувався в деяких ідеалістичних філос. системах (*платонізм, неоплатонізм, схоластика, кантіанство*). Термінові «І.» протистоїть термін *сенсибельний* (те, що сприймається органами чуттів).

ІНТЕ́ЛЛІДЖЕНС СЕ́РВІС (англ. Intelligence service — служба інформації, розвідка) — мережа установ розвідки та контррозвідки Великобританії. Створена в 15—16 ст.

ІНТЕНСИ́ВНІСТЬ (від лат. intensio — напруження, посилення) — фізична величина, що дорівнює енергії, яку переносить хвиля (акустична, електромагнітна тощо) за одиницю часу через одиничну площадку, перпендикулярну до напряму її поширення. І. звукової хвилі наз. також силою звуку. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ) І. вимірюють у Вт/м². Термін «інтенсивність світла» вживають замість *світловий потік, яскравість, освітленість* у тих випадках, коли не істотний конкретний зміст цих термінів, а необхідно лише підкреслити їхню більшу чи меншу абс. величину.

ІНТЕНСИ́ВНІСТЬ ПРА́ЦІ — ступінь напруженості *праці;* одна з складових *продуктивності праці*. На відміну від продуктивної сили праці (плодотворність однакової кількості праці залежно від її умов) І. п. характеризується затратою *робочої сили* людини за одиницю часу і визначається кількістю продукції, виробленої за цей же час при незмінних умовах виробн. Нормальна І. п. передбачає задоволення природної потреби людини в праці, повне використання *робочого часу*, повне відновлення працездатності до початку наступного робочого дня, збереження нормального здоров'я працівника, забезпечення його гармонійного розвитку. Середня І. п. серед. *кваліфікації* входить до поняття суспільно необхідної праці, яка визначає *вартість* товару. І. п. на окремому робочому місці, підприємстві, в об'єднанні, галузі не завжди збігається з сусп. І. п., а рівень її в одній країні — з рівнем ін. країн. І. п. має конкретний істор. зміст, що зумовлюється сусп.-екон. ладом. За капіталізму, особливо на стадії *імперіалізму*, надмірна І. п., якої досягають в результаті капіталістичної *раціоналізації виробництва*, є гол. засобом посилення експлуатації трудящих, збільшення *додаткової вартості*, надприбутків монополій. Сучас. потогінні методи організації праці (див. *Тейлоризм, Фордизм*) призводять до руйнування робочої сили, зростання травматизму і профес. захворювань, збільшення *безробіття*, яке, в свою чергу, ще більше посилює І. п. Соціалізм встановлює нормальну І. п., що є великим завоюванням трудящих і однією з корінних його переваг. Встановлення нормального суспільно необхідного рівня І. п. в соціалістичн. країнах зумовлюється неухильн. *науково-технічним прогресом*, впровадженням *наукової організації праці*, поліпшенням умов життя і праці, *підвищенням кваліфікації* працівників, зміцненням трудової дисципліни, розвитком *соціалістичного змагання* за раціональне використання *внутрівиробничих резервів*.

Літ. див. до ст. *Інтенсифікація виробництва.*

Г. П. Жеребкін.

ІНТЕНСИФІКА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА (від лат. intensio — напруження, посилення і facio — роблю) — напрям розвитку розширеного *відтворення* суспільного *виробництва*, що грунтується на все повнішому, раціональному використанні трудових, матеріальних і фінанс. ресурсів на базі *науково-технічного прогресу*. Інтенсивний розвиток відрізняється від екстенсивного (що зводиться до простого нарощування виробничих потужностей, матеріальних і трудових ресурсів на тій самій тех. основі) вдосконаленням і кращим використанням усіх елементів і факторів, що беруть участь у відтворенні *сукупного суспільного продукту*. Зміст і методи І. в. зумовлюються сусп. ладом. За капіталізму, особливо на стадії імперіалізму, І. в. спрямована на збільшення додаткових прибутків пануючих класів і досягається посиленням експлуатації робітників, підвищенням *інтенсивності праці*, що призводить до зростання профес. захворювань і виробничого травматизму, витіснення з виробн. зайвих робітників і збільшення *безробіття*. В умовах соціалізму І. в. досягається підвищенням *продуктивності праці* шляхом *наукової організації праці, комплексної механізації і автоматизації виробництва* та підвищення *інтелектуалізації праці*. В СРСР, де побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*, для успішного розв'язання екон. і соціальних завдань, що стоять перед д-вою, немає іншого шляху, крім невпинного зростання продуктивності праці, підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Конкретні форми І. в. залежать від особливостей кожної галузі, ланки нар. г-ва. В масштабі всього нар. г-ва найважливішим є органічне поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи г-ва, вдосконалення галузевої структури, тер. пропорцій виробн., його механізація й автоматизація, електрифікація й хімізація, комплексне використання сировини, суворе додержання *режиму економії*, вдосконалення планування і управління всіма ланками сусп. виробн. Для підприємств характерними напрямами І. в. є раціональна організація праці, повніше використання встановлених потужностей, устаткування, виробничих площ, боротьба з втратами робочого часу, сировини, матеріалів, енергії, палива, підвищення якості роботи, додержання суворої технологічної і трудової дисципліни, розвиток *соціалістичного змагання*. На XXIV і XXV з'їздах КПРС розкрито і обгрунтовано напрями й методи всебічної І. в. як вирішального фактора підвищення ефективності виробн. і *життєвого рівня* населення. На це спрямована й постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1979) «Про поліпшення планування й посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». В результаті підвищення продуктивності сусп. праці за 1976—77 одержано 75% приросту нац. доходу, забезпечено економію праці більш як 7 млн. чол.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. «Наукова» система видавлювання поту; т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 39. Великий почин; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Сінгаєвський О. М. Важливі фактори економічного зростання. К., 1974; Производительность труда в условиях развитого социализма. М., 1976.

Г. П. Жеребкін.

ІНТЕ́НЦІЯ (лат. intentio — прагнення, намір), інтенційність — у деяких напрямах ідеалістичної філософії — намір, ціль, спрямованість *свідомості, волі* й почасти *почуття* на якийсь предмет. Поняття І. вживалося в *схоластиці*, в 19 ст. поновлено у філософії Ф. *Брентано* й *Е. Гуссерля*. За-

провадження у філософії поняття І. є своєрідною формою проведення ідеалістичної тези про залежність буття від мислення, предмета від акту свідомості.

«ІНТЕРАТОМЕНЕ́РГО» — міжнар. господарське об'єднання соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* та СФРЮ по співробітництву в галузі атомної енергетики. Засн. в грудні 1973. До складу «І.» входять госп. орг-ції країн-учасниць: НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР і СФРЮ. Осн. завдання: розробка балансів потреб і виробництво устаткування, приладів і матеріалів для АЕС; проведення заходів щодо спеціалізації й кооперування виробн. устаткування, приладів, матеріалів і запасних частин для атомних електростанцій та їх взаємопоставок; надання тех. допомоги в проектуванні, будові й обслуговуванні атомних електростанцій та підготовці кадрів. Керівний орган «І.» — Генеральна Рада, що складається з представників членів об'єднання (по одному від кожного). Голову Ради обирають строком на 4 роки по черзі від кожної країни-учасниці. Оперативною діяльністю керує генеральний директор. Місцеперебування «І.» — Москва. *В. І. Дудчак.*

«ІНТЕРАТОМІНСТРУМЕ́НТ» — міжнар. наук.-виробниче об'єднання соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* з ядерного приладобудування. Засн. в лютому 1972. До його складу входять підприємства і об'єднання країн-учасниць: НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРСР і ЧССР. Осн. завдання: найповніше задоволення потреб країн-учасниць у приладах і спец. устаткуванні ядерної техніки високої якості (дозиметрична, радіометрична і ядерно-фіз. апаратура). Керівний орган «І.» — Рада, що складається з представників членів об'єднання (по одному від кожного). Голову Ради обирають щороку по черзі від кожної країни-учасниці. Постійний виконавчий орган — Дирекція у складі спеціалістів країн-учасниць. Має філіали в містах Плевені (Болгарія), Зельоній Гурі (Польща) та Дубні (СРСР). Місцеперебування «І.» — Варшава. *В. І. Дудчак.*

ІНТЕРБА́ЧЕННЯ [від лат. inter— поміж, взаємно і *(теле)бачення*] — організаційно-тех. система міжнар. обміну телевізійними програмами в рамках *Міжнародної організації радіомовлення і телебачення*. Створена 1960. До складу системи входять телеорганізації Білоруської РСР, Болгарії, В'єтнаму, Ест. РСР, Куби, Латв. РСР, Лит. РСР, Молд. РСР, МНР, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, Української РСР, Фінляндії й Чехословаччини. Рада (що її обирають кожні чотири роки з представників країн—членів І.), Програмний координаційний і Техніч. центри І. містяться у Празі. Згідно з Статутом І. країни — члени І. обмінюються інформацією про найважливіші міжнародні події, науку, спорт, культурне життя народів та ін. Програми передають по *кабельних лініях зв'язку*, засобами *радіорелейного зв'язку* та *космічного зв'язку*. З 1961 І. обмінюється програмами з *Євробаченням*. Щорічно у Москві провадиться Телефорум, на якому делегати країн — членів І. демонструють свої найкращі програми.

Л. А. Корольов.

ІНТЕРВА́Л (лат. intervallum — проміжок, відстань) у математиці — множина всіх чисел (точок), що містяться між двома числами (точками). Інакше кажучи, І.— множина чисел (точок), які (для точок — їхні *координати*) задовольняють умову $a < x < b$. І. позначають (a, b). Якщо до І. приєднати його кінці, одержимо *сегмент* (на прямій — *відрізок*). Розглядають також півінтервали $(a, b]$ та $[a, b)$, нескінченні І. $(-\infty, a)$, $(-\infty, b]$, $(a, +\infty)$ та $[b, +\infty)$. Тут квадратна дужка означає, що відповідне число включається в І., кругла — що не включається.

ІНТЕРВА́Л у музиці та акустиці — співвідношення двох звуків за їх висотою, тобто за частотою звукових коливань (див. *Звук музичний*). Звуки, взяті одночасно, утворюють гармонійний І., послідовно — мелодійний. Назва І. (лат. порядковий числівник жін. роду) визначається числом ступенів звукоряду, які він охоплює (напр., секунда — 2 ступені, терція — 3 ступені і т. д.), а його величина — кількістю півтонів і тонів. У прийнятому тепер рівномірно темперованому ладі (див. *Темперація*) кожна октава поділяється на 12 півтонів. І. бувають діатонічні і хроматичні. За характером звучання І. поділяються на *консонанси* і *дисонанси*.

ІНТЕРВЕ́НЦІЯ (лат. interventio— втручання) — в *міжнародному праві* одна з найбрутальніших форм втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави або в її взаємовідносини з третіми державами. І.— знаряддя політики імперіалізму, спрямованої на придушення революц. і *національно-визвольного руху*, загарбання територій, підтримку реакційних режимів. Залежно від форми здійснення розрізняють відкриту І.— воєнні дії на тер. іноз. д-ви (І. Антанти під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20* в Росії, *агресія США у В'єтнамі* та ін.) і приховану — фінансування і підтримку контрреволюц. груп, організацію *громадянської війни*, засилання шпигунів і терористів, перекидання найманців, дипломатичний тиск тощо. Екон. І. виявляється в *демпінгу*, кабальних позиках, *ембарго* тощо. І. є порушенням осн. принципів міжнар. права — *суверенітету* і *невтручання принципу* — і заборонена *Статутом ООН*. СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності послідовно відстоюють політику миру і мирного співіснування, рішуче виступають проти *агресії* та І. У 1965 ООН за ініціативою СРСР прийняла Декларацію про невтручання у внутр. справи держав (див. *Декларації ООН*).

Ю. В. Костенко.

«ІНТЕРВОДООЧИ́ЩЕННЯ» (ІВО) — міжнар. господарське товариство в галузі водоочищення. Засн. 14 квітня 1977 представниками компетентних відомств НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР. Угода набула чинності 20.1 1978. Осн. завданням ІВО є розширення й поглиблення співробітництва в наук.-дослідній діяльності, спрямованій на створення, впровадження у виробн. і експлуатацію устаткування й установок для очищення вод і для станцій підготовки питної води, розвиток міжнар. спеціалізації і кооперування виробн. та найефективніше використання існуючих потужностей в галузі водоочищення з урахуванням досягнень науки і техніки. Учасниками ІВО є відповідні госп. орг-ції країн, що підписали угоду, в т. ч. від Рад. Союзу — Всесоюзний н.-д. ін-т по охороні вод (Харків). Керівний орган — Рада в складі представників усіх учасників ІВО. Робочі органи ІВО — Дирекція і спеціалізовані робочі групи. Місцеперебування робочого апарату ІВО — Софія. *С. І. Соколенко.*

ІНТЕРДИ́КТ (лат. interdictum — заборона) — 1) В католицькій церкві за середньовіччя одне з церковних покарань, що полягало в тимчасовій повній або частковій забороні виконання богослужінь, таїнств, реліг. обрядів на певній території. Запроваджений у 6 ст., широко застосовувався в 11—12 ст. з метою примусити світських володарів підкоритися *папі римському*, а також у боротьбі проти *єресей*. 2) В *римському праві* наказ *претора* сторонам, що позиваються, про заборону або здійснення певної дії.

«ІНТЕРЕЛЕ́КТРО» — міжнар. орг-ція соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* та СФРЮ по співробітництву в галузі електротех. пром-сті. Засн. в грудні 1973. До її складу входять: НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР і СФРЮ. Мета «І.» — найповніше задоволення потреб країн — членів «І.» в електротех. продукції високої якості на основі використання переваг міжнар. соціалістичного поділу праці. Осн. завдання орг-ції: спільна розробка прогнозів і планів розвитку виробн. і збуту електротех. виробів, проведення робіт щодо їхньої уніфікації, стандартизації, підвищення тех. рівня та якості продукції, розвиток спеціалізації й кооперування виробн., розробка нових електротех. матеріалів, технологічного устаткування. Керівний орган «І.» — Рада. Голову Ради обирають на 4—5 років з представників країн-учасниць. Кожну країну в Раді представляє міністр електротех. пром-сті. Робочі органи — Секретаріат і 10 робочих груп. Місцеперебування «І.» — Москва.

С. І. Соколенко.

ІНТЕРЕ́С (від лат. interest — має значення, важливо) — 1) В соціології — об'єктивна причина *діяльності* суб'єкта (окремої людини, класу, суспільства), спрямованої на задоволення певних потреб. Зміст І. визначається матеріальними умовами життя людей, місцем, яке вони посідають

в історично-конкретних *виробничих відносинах*. Розрізняють І. екон. (матеріальні), що виникають у сфері *виробництва* матеріального і є корінними І. суспільства, й підпорядковані їм духовні І., які виявляються у сфері *духовного виробництва*. Політ. І. виражають ставлення певного класу, соціальної групи, партії чи д-ви до матеріального й дух. життя. В класово-антагоністичних суспільствах І. антагоністичних класів різко протилежні. З перемогою соціалізму й утвердженням загальнонар. власності на засоби виробництва утворюється спільність екон. І. і на цій основі спільність дух. і політ. І. усього суспільства (див. *Соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*). Усвідомлення класом своїх об'єктивних І. і вироблення на цій основі *ідеології* як теор. виразу цих І. є важливим моментом для визначення істор. статусу того чи ін. класу. КПРС і братні комуністичні та робітн. партії в основу своїх політ. дій ставлять боротьбу за І. робітн. класу, всіх трудящих. 2) У п с и х о л о г і ї — емоційний вияв пізнавальної потреби *особистості*. І. людини виникають під впливом сусп. умов її життя і виступають усвідомленим активним мотивом діяльності й поведінки особи. В повсякденній мові слово «інтерес» розуміється ширше — як будь-яка спрямованість на значущий для людини предмет чи діяльність. І. має вибірковий характер і виявляється в стійкому зосередженні уваги на певних об'єктах. І. людей мають різний зміст, обсяг, глибину, стійкість. За змістом І. поділяють на суспільно-політ., профес., наук., естетичні та ін. Спрямованість особистості визначається тим, які за змістом І. у неї переважають, наскільки вони є суспільнозначущими.

О. В. Неровня (І. в психології).

ІНТЕРЕ́СИ ЕКОНОМІ́ЧНІ — категорія, що виражає об'єктивно зумовлені матеріальні (економічні) потреби окремих людей, класів, суспільства. Природа і зміст І. е. визначаються *способом виробництва*, системою екон. відносин і законів сусп. розвитку; в них відображаються екон. становище і взаємовідносини класів і соціальних груп певного суспільства. І. е. здійснюються через свідому й активну діяльність людей, є спонукальним мотивом цієї діяльності, рушійною силою в досягненні певних екон. наслідків. Відіграючи вирішальну роль у розвитку суспільства, І. е. зумовлюють зміст і характер ін. інтересів — політ., ідеологічних, морально-етичних, які, в свою чергу, не тільки мають зворотний вплив, а й є умовою реалізації І. е. людей, класів, суспільства. В. І. Ленін підкреслював, що «основний економічний інтерес пролетаріату може бути задоволений тільки через політичну революцію, яка заміняє диктатуру буржуазії диктатурою пролетаріату» (Повне зібр. тв., т. 6, с. 44). Лише завоювавши політ. владу і взявши в свої руки осн. *засоби виробництва*, робітн. клас створює передумови для реалізації своїх І. е. За соціалізму вони виступають у формі особистих, колективних (групових) і загальнонар. інтересів. Корінною перевагою соціалістичного ладу перед капіталістичним є те, що сусп. *власність* на засоби виробн. об'єднує людей у боротьбі за досягнення заг. мети, зумовлює спільність матеріальних інтересів особи, колективу, класів, породжує загальнонар. І. е., які є основою спільності соціально-політ., нац. і культур. інтересів усього суспільства, єдності дій рад. людей, керованих КПРС. В умовах капіталізму з його приватною власністю і експлуатацією людини людиною інтереси класів не тільки не збігаються, а є прямо протилежними, що неминуче породжує антагоністичні суперечності, класову боротьбу. За соціалізму ступінь задоволення екон. потреб кожного трудівника залежить не тільки від його трудової участі, а й від результатів діяльності виробничого колективу, де він працює, від досягнень у розвитку всієї соціалістичної економіки. Саме на цій основі відбувається поєднання особистих, колективних і сусп. І. е. при провідній ролі інтересів сусп., загальнонародних. В соціалістичному суспільстві І. е. реалізуються через Рад. д-ву — виразника загальнонар. інтересів, систему загальнодерж. планування нар. г-ва, регулювання заробітної плати, організацію матеріального стимулювання, ціноутворення, оподаткування, пенсійне забезпечення, а також за рахунок *суспільних фондів споживання* тощо. В системі І. е. за соціалізму, при їх єдності й взаємодії, можуть виникати певні розбіжності й суперечності. Проте вони не мають антагоністичного характеру, переборюються в процесі здійснення *економічної політики* Комуністичної партії і Рад. д-ви, спрямованої на розробку широкого комплексу заходів щодо органічного поєднання особистих, колективних і загальнонар. інтересів, посилення ролі екон. важелів і стимулів у підвищенні *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і повнішого задоволення І. е. суспільства й кожного трудящого.

Літ.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Интересы в системе экономических отношений социализма. К., 1974; Вишневецький Й. А. Економічні інтереси соціалістичного суспільства. К., 1975; Каманкин В. П. Экономические интересы развитого социалистического общества. М., 1978.

В. О. Хилько.

«ІНТЕРЕТАЛОНПРИЛАД» — міжнар. науково-виробниче об'єднання соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* в галузі *метрології*. Створений в листопаді 1972 представниками НРБ, НДР, МНР, СРР, СРСР і ЧССР, 1978 учасниками «І.» стали СРВ та УНР. До «І.» ввійшли орг-ції, що займаються стандартизацією, метрологією і якістю продукції, та підприємства, які розробляють і випускають прецизійну вимірювальну апаратуру, в т. ч. «Тесла» (ЧССР), «Мера» (ПНР), «Карл Цейс» (НДР), «Еталон» (СРСР) тощо. Осн. завдання «І.»: проводити спільну н.-д. та проектно-конструкторську діяльність у галузі метрології, проектування й виробн. еталонних і зразкових засобів вимірювання, що відповідають найвищому технічному рівню; здійснювати спеціалізацію і кооперування виробн. окремих видів еталонних засобів вимірювання і обладнання для метрологічних лабораторій; надавати взаємну тех. допомогу у створенні метрологічних лабораторій і служб тощо. Керівний орган «І.» — Рада уповноважених, яка складається з уповноважених представників усіх країн-учасниць. Постійний робочий апарат «І.» перебуває в Москві.

С. І. Соколенко.

ІНТЕР'Є́Р (від франц. intérieur — внутрішній) — 1) В а р х і т е к т у р і — внутрішній простір будівлі, створений архіт. засобами, а також за допомогою розпису, оздоблення, меблів тощо. Розквіту досяг у палацових ансамблях 17—18 ст., де в єдину худож. структуру об'єднували великі групи парадних та житл. приміщень. В сучас. архітектурі створення І. спрямоване на задоволення естетичних вимог та зручності приміщень для життя, праці й відпочинку. 2) У ж и в о п и с і — жанр, характерний для голл. і флам. живопису 17 ст., в Росії — для художників *венеціановської школи живопису*. І. відіграє значну роль у картинах на побутові та істор. сюжети.

ІНТЕР'Є́Р тварин — особливості внутрішньої будови (анатомо-гістологіч., біохім., фізіол.) окремих органів і тканин організму, пов'язані з *конституцією тварин* і напрямом продуктивності. Вчення про І. виникло в кінці 19 — на поч. 20 ст. (праці вітчизн. вчених П. М. Кулешова, Ю. Ф. Лискуна та ін. і зарубіжних — К. Мальсбурга, У. Дюрста). При визначенні І. досліджують кістки, м'язи, шкіру, молочні залози, кров, серце, легені тощо. Це дає змогу більш правильно встановити госп. придатність тварин та вести поглиблену плем. роботу. Між І. і будовою тіла тварин та їхньою продуктивністю існує кореляційний (див. *Кореляція* в біології) зв'язок. Напр., у молочних корів залозиста тканина вим'я розвинена краще, ніж у корів м'ясного типу, у яких краще розвинені м'язові волокна; у верхових і рисистих коней розміри серця і місткість легень більші, ніж у ваговозів (на 100 кг живої маси), є залежність між будовою шкіри і якістю *вовни* у овець і кіз тощо.

ІНТЕРІОРИЗА́ЦІЯ (від латинського interior — внутрішній) — процес перетворення зовнішніх, реальних дій у внутрішні, ідеальні дії. Поняття «інтеріоризація» розкриває взаємозв'язок *діяльності* й *свідомості* людини, механізм оволодіння нею суспільно-історичним досвідом у процесі взаємодії з продуктами людської праці. Важливим чинником І. є опанування *мови*, що також містить в уза-

гальненій формі досвід попередніх поколінь. І. дає змогу людині оперувати образами предметів, які в даний момент відсутні в її полі сприймання, думкою переміщатися в минуле, в майбутнє, в просторі тощо. Завдяки І. зовн. фактори людської поведінки перетворюються на усталені внутр. якості особи. І. є психологічним механізмом *соціалізації* особи. Див. також *Екстеріоризація*.

С. Д. Максименко.

ІНТЕРКАЛЯ́РНИЙ РІСТ (лат. intercalaris — вставний, додатковий), вставний ріст — ріст рослин (або їхніх органів) у довжину внаслідок поділу клітин вставної твірної тканини (*меристеми*). Зона І. р. міститься між тканинами, що сформувалися та закінчили свій розвиток (напр., в основі міжвузлів стебел злаків, в окремих ділянках листків тощо).

«ІНТЕРКО́СМОС» — 1) Рада по міжнар. співробітництву в галузі дослідження і використання космічного простору при АН СРСР. Створено 1965. «І.» координує діяльність міністерств і відомств СРСР по здійсненню міжнар. зв'язків у галузі вивчення та освоєння космосу на основі багатосторонніх та двосторонніх угод, укладених з соціалістичними країнами (НРБ, УНР, НДР, Республіка Куба, МНР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР і СРВ), Францією, США, Індією, Швецією та ін. країнами і міжнар. орг-ціями. Див. також *Космонавтика*.

2) Назва програми багатостороннього співробітництва соціалістичних країн у галузі дослідження та використання космічного простору, а також серії *штучних супутників Землі* (ШСЗ). За 1969—79 запущено 19 супутників цієї серії. Частина з них призначена для вивчення Сонця у рентгенівському та ультрафіолетовому діапазонах шкали електромагн. хвиль, друга — для вивчення магнітосфери й іоносфери Землі та виконування ін. наук. завдань. 14.IX 1978 здійснено відокремлення чехословацького малого наук. супутника *«Магіон»* від ШСЗ «І.-18». На ШСЗ «І.» встановлюється апаратура, виготовлювана в різних країнах (табл.). На пропозицію СРСР з 1976 у Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна (див. *Зоряне містечко*) до косміч. польотів готуються громадяни соціалістичних країн — учасниць програми «І.».

До складу 1-го міжнар. екіпажу (березень 1978) входив космонавт ЧССР В. *Ремек*, 2-го (червень — липень 1978) — космонавт ПНР М. *Гермашевський*, 3-го (серпень — вересень 1978) — космонавт НДР З. *Йєн*, 4-го (квітень 1979) — космонавт НРБ Г. *Іванов*.

М. В. Братійчук.

ІНТЕРЛІНГВІ́СТИКА (від лат. inter — між і lingua—мова) — 1) Розділ мовознавства, який досліджує проблеми створювання й функціонування *допоміжних мов* — міжнародних *штучних мов* (*есперанто*, інтерлінгва, новіаль та ін.), математичних *мов-посередників*, інформаційно-логічних мов і допоміжних кодів для *машинного перекладу*, для інформаційних машин тощо). 2) Розділ мовознавства, який вивчає міжмовні відносини і взаємодію мов.

Літ.: Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. К., 1966.

Ю. О. Жлуктенко.

«ІНТЕРЛІ́ХТЕР» — міжнар. госп. підприємство в галузі судноплавства соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Засн. у травні 1978. Учасниками - співвласниками його є пароплавства НРБ, УНР, СРСР і ЧССР. Завдання «І.» — найбільш повне й ефективне задоволення потреб у перевезеннях зовнішньоторг. вантажів у сполученні «ріка — море» внаслідок запровадження прогресивної технології з використанням ліхтеровозної системи. Суть її полягає в тому, що завантажувані біля причалів річкових портів ліхтери (особливі річкові судна — баржі) доставляються по кілька штук буксиром у спеціально обладнану гавань — порт, де їх приймає на борт ліхтеровоз і морем доставляє в порти призначення. «І.» відіграє особливо велику роль для Угорщини і Чехословаччини, які не мають безпосереднього виходу до моря. Першим рад. ліхтеровозом став «Юліус Фучик», який приймає на борт 26 ліхтерів вантажопідйомністю 1100 т кожний. Вперше в практиці світового портобудування в гавані Дунаю (поблизу м. Вилкового) будується спеціалізована база-порт Рад. Дунайського пароплавства для навантажування і розвантажування ліхтерів. Керівний орган — Рада у складі уповноважених представників учасників підприємства. Місцеперебування дирекції «І». — Будапешт.

В. І. Дудчак.

ІНТЕРЛЮ́ДІЯ (від лат. inter — між і ludus — гра) — 1) Невелика музична п'єса або сполучна побудова, яка виконується між двома важливішими частинами музичного твору (між актами опери, драми, строфами хоралу тощо). 2) Вид драм. творів, які розвинулися в Англії в кін. середньовіччя і на поч. *Відродження*. Спочатку — коротке сценічне дійство під час свят. Те саме, що й *інтермедія*. Наприкінці 15 ст. І. проникла в театр і була перехідною формою від *моралітe* до фарсової комедії.

ІНТЕРМЕДИ́Н (від лат. intermedius — проміжний) — гормон проміжної частки *гіпофіза*, те саме, що й *меланоцитостимулюючий гормон*.

ІНТЕРМЕ́ДІЯ (від лат. intermedius — проміжний) — коротенькі сценки, переважно гумористичного характеру, що ставилися між актами шкільної драми. І. розвинулася за доби середньовіччя, була поширена в *містеріях*, в театрах Італії, Англії, Іспанії в 16—17 ст., в укр. та рос. *шкільному театрі* 17—18 ст. Збереглося бл. 50-ти укр. І. 17—18 ст. Найвідоміші — до драм Я. *Гаватовича* (1619), М. *Довгалевського* (1736—37), Г. *Конiського* (1746).

Літ.: Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1. К., 1965; Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., 1960.

«ІНТЕРМЕТА́Л» — організація соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* по співробітництву в галузі чорної металургії. Засн. 1964. До «І.» входять: НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРСР і ЧССР. В 1968 «І.» почав співробітничати з Югославським об'єднанням металург. з-дів; 1970 підписано угоду між «І.» і держ. зовнішньоторг. підприємством «Металімпортекспорт» (СРР) про співробітництво в обміні продукцією чорної металургії. Осн. завдання «І.»: застосування нових, ефективних форм співробітництва в галузі металургії для кращого використання виробничих потужностей, дальшого розвитку їх, підвищення тех. і екон. рівня виробн. «І.» розробляє пропозиції щодо спеціалізації і кооперування виробництва прокату, сталевих труб, металовиробів, координації капітальних вкладень і узгодження планів виробн. цих металів тощо. Керівний орган — Рада, до якої входять делегації у складі 3-х представників, що їх призначають урядові органи країн — учасниць «І.» Постійний виконавчий орган — Бюро у складі спеціалістів країн-учасниць. Місцеперебування «І.» — Будапешт.

С. І. Соколенко.

ІНТЕРМЕТАЛЕ́ВІ СПОЛУ́КИ, інтерметалічні сполуки — хімічні сполуки металів між собою, наприклад KNa_2 — натрид калію, $MgCu_2$ — (ди)куприд магнію, $Mg_{0,5\to2,0}Ag$ — аргентид магнію тощо. Належать до класу *металідів*. Склад І. с. часто не відповідає стехіометричним співвідношенням (див. *Стехіометрія*) і може коливатися в значних межах без порушення однорідності речовини. І. с. утворюються при охолодженні розплаву металів, при взаємодії розплаву з твердою фазою, при взаємодії двох твердих фаз або охолодженні *твердого розчину* одного металу в другому внаслідок упорядкування розподілу атомів різних металів. Кристаліч-

Запуск супутників серії «Інтеркосмос»

Номери апаратів	Країни, що виготовляли апаратуру	Дата запуску
«І.-1»	НДР, СРСР, ЧССР	14.X 1969
«І.-2»	НДР, НРБ, СРСР, ЧССР	25.XII 1969
«І.-3»	СРСР, ЧССР	7.VIII 1970
«І.-4»	НДР, СРСР, ЧССР	14.X 1970
«І.-5»	СРСР, ЧССР	2.XII 1971
«І.-6»	МНР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР	7.IV 1972
«І.-7»	НДР, СРСР, ЧССР	30.VI 1972
«І.-8»	НРБ, НДР, СРСР, ЧССР	1.XII 1972
«І.-Коперник-500»	ПНР, СРСР, ЧССР	19.IV 1973
«І.-10»	НДР, СРСР, ЧССР	30.X 1973
«І.-11»	НДР, СРСР, ЧССР	17.V 1974
«І.-12»	НДР, НРБ, СРР, СРСР, УНР, ЧССР	31.X 1974
«І.-13»	НРБ, СРСР, УНР, ЧССР	27.III 1975
«І.-14»	СРСР, ЧССР	11.XII 1975
«І.-15»	НДР, ПНР, СРСР, УНР, ЧССР	19.VI 1976
«І.-16»	НДР, СРСР, ЧССР, Швеція	27.VII 1976
«І.-17»	СРР, СРСР, УНР, ЧССР	24.IX 1977
«І.-18»	НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР	24.X 1978
«І.-19»	НДР, НРБ, ПНР, СРСР, УНР, ЧССР	27.II 1979

ною структурою і властивостями І. с. відрізняються від вихідних компонентів і твердих розчинів. *Електропровідність* і *теплопровідність* І. с. нижчі, ніж чистих металів, а т-ра плавлення, твердість і крихкість — переважно вищі. І. с. входять до складу різних сплавів, збільшуючи їхню твердість, жаростійкість, антикорозійність, змінюючи магн. та електр. властивості.

Літ.: Крипякевич П. И. Структурные типы интерметаллических соединений. М., 1977.

В. Л. Павлов, П. І. Крип'якевич.

ІНТЕРМЕ́ЦЦО (італ. intermèzzo, від лат. intermedius — проміжний) — невеликий інструм. твір довільної будови. Вперше термін «інтермеццо» запровадив Р. *Шуман* 1832 (цикл фп.п'єс, опус 4). Іноді І.— самостійний епізод в опері: інструментальний, вокально-інструментальний, хоровий.

ІНТЕРНАТУ́РА (від лат. internatus — вирощений поміж) — одна з форм стажування, спеціалізації і удосконалення знань *лікарів* — випускників мед. вузів—у великих клініках, лікарнях. Здійснюється протягом одного чи кількох років після одержання диплома лікаря.

«ІНТЕРНАФТОПРОДУ́КТ» — міжнар. господарське товариство по співробітництву в галузі малотоннажних нафтопродуктів (спец. мастила, добавки до палива і мастил, що підвищують їхню якість, каталізатори для нафтопереробки тощо). Засн. у червні 1978 на підставі угоди, підписаної представниками відповідних органів НРБ, УНР, ПНР, СРСР і ЧССР. Завдання «І.» — координація діяльності учасників товариства при розробці планів, виробн. і взаємному забезпеченні малотоннажними нафтопродуктами, міжнар. спеціалізація і кооперування виробн. і ефективніше використання існуючих потужностей по виробн. малотоннажних нафтопродуктів. Керівний орган— Рада, виконавчий — Бюро. Місцеперебування — місто Варна (НРБ).

В. І. Дудчак.

«ІНТЕРНАЦІОНА́Л» (франц. L'Internationale, від лат. inter — між і natio — народ) — міжнар. пролетарський гімн, партійний гімн КПРС та інших комуністичних партій, 1917—44— держ. гімн СРСР. Текст створений 1871 Е. *Потьє* (опублікований 1887), музика — 1888 П. *Дегейтером*. Вперше виконаний влітку 1888 лілльським робітн. хором т-ва «Ліра трудящих» і того ж року виданий у Ліллі окремою листівкою. Здобув всесвітнє визнання як символ пролет. інтернаціоналізму і боротьби за визволення трудящих. Рос. мовою текст приспіву опублікований ленінською «Искрой» (№ 1, грудень 1900). Загальноприйнятий рос. текст «І.», створений А. Коцем (Даніним) 1902, надрукований (не повністю) в лондонсько-женевському журн. «Жизнь». На основі рос. редакції «І.» перекладено всіма мовами народів СРСР (укр. мовою — М. *Вороним*, 1919). Муз. обробки «І.» належать багатьом рос. та укр. композиторам (Д. Черномордикову, О. Кастальському, В. *Суку*, Я. *Степовому*, С. *Людкевичу*, В. *Верховинцю*). У 1923 утвердилася єдина муз. редакція «І.» (Д. Васильєв-Буглай, О. Гедіке, Л. Шульгін та ін.). Муз. обробку «І.» для симф. оркестру зробив 1937 Д. *Шостакович*.

Обкладинки перших українських видань «Інтернаціоналу».

Інтернаціонал 1-й, Міжнародне товариство робітників — перша масова міжнародна організація пролетаріату, засновниками і керівниками якої були К. Маркс і Ф. Енгельс. Створений 28.IX 1864 в Лондоні на міжнар. зборах робітників, скликаних представниками англ. і франц. пролетаріату для протесту проти придушення європ. д-вами *Польського повстання 1863—64*. В зборах брали участь також представники польс., італ., ірландських та нім. робітників. К. Маркс був автором «Установчого маніфесту Міжнародного товариства робітників» та ін. програмних документів, у яких визначено класовий, пролет. характер І. 1-го, висунуто положення, що сприяли злиттю роз'єднаних загонів робітн. класу різних країн, відкривали можливість дальшого поєднання робітн. руху з наук. комунізмом; розроблено програму й тактику І. 1-го, дано чітке формулювання вихідного програмного положення пролет. руху: «Визволення робітничого класу повинно бути завойоване самим робітничим класом» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 14). За статутом І. 1-го найвищим його органом був щорічний конгрес, між конгресами — *Генеральна рада Міжнародного товариства робітників*, обирана конгресом. Її місцеперебуванням став Лондон. У кожній країні І. 1-й спирався на вже існуючі робітн. орг-ції або на свої щойно створені секції, які діяли в багатьох країнах Європи, а також у США та Австралії. В нац. масштабі секції об'єднувалися у федерації. Зв'язок з секціями здійснювали секретарі-кореспонденти, які входили до складу Генеральної ради. В діяльності І. 1-го активну участь брали рос. революціонери-емігранти (О. О. Серно-Соловйович, Г. О. *Лопатін*, П. Л. *Лавров*). У 1870 в Женеві остаточно оформилась *Російська секція 1-го Інтернаціоналу*. Її секретарем-кореспондентом був К. Маркс. В тому ж році до складу Генеральної ради увійшов Ф. Енгельс. Опорою Маркса і Енгельса в керівництві І. 1-м були А. *Бебель*, В. *Лібкнехт*, Й. *Беккер*, Ф. *Зорге* та ін. І. 1-й виник і розвивався в умовах найвищого розквіту домонополістичного капіталізму, піднесення загальнодемократичного і робітн. руху поч. 60-х рр. 19 ст., коли пролетаріат виступив як революц. клас у міжнар. масштабі. І. 1-й став втіленням прагнень пролетаріату різних країн до класової солідарності, до об'єднання своїх сил у боротьбі проти капіталістів. Він спрямовував свою діяльність на організацію активної підтримки страйкового руху в різних країнах, на залучення робітників до боротьби за демократичні перетворення (кампанія за заг. виборче право в Англії, боротьба проти рабства в США тощо), підтримку нац.-визвольного руху (в Польщі, Ірландії). Члени І. 1-го (Л. *Варлен*, Л. *Франкель*, В. *Врублевський*, Є. *Дмитрієва* та ін.) брали активну участь у *Паризькій комуні 1871*. Велику роль у розвитку міжнар. пролет. руху відіграли конгреси і конференції І. 1-го, на яких К. Маркс і Ф. Енгельс вели непримиренну боротьбу проти опортуністичних дрібнобурж. течій — *анархізму*, тред-юніонізму (див. *Тред-юніони*), *лассальянства*, *прудонізму*. І. 1-й виробив на своїх конгресах заг. вимоги міжнар. пролетаріату: про страйковий рух та боротьбу за 8-годинний робочий день, про залучення жінок до виробництва й охорону жіночої і дитячої праці, про профспілки і тісне пов'язання екон. і політ. боротьби пролетаріату, про необхідність боротьби проти приватної власності і встановлення колективної власності на землю, копальні, залізниці тощо, про боротьбу проти мілітаристської політики бурж. урядів. Наприкінці 60-х рр. 19 ст. І. 1-й став впливовою і популярною орг-цією серед робітників. На основі його програми почали створюватися перші самостійні робітн. партії в окремих країнах. Так, 1869 на з'їзді в м. Ейзенасі засновано *Соціал-демократичну партію Німеччини*. Проте орг. та ідейне згуртування пролетаріату ускладнювалося дезорганізаторською діяльністю анархістів (М. *Бакуніна* та ін.). IV конгрес І. 1-го (1869) підтвердив рішення про колективну власність на землю, чим завдав остаточної поразки прудоністам. V конгрес (1872) виключив М. Бакуніна і його прибічників за підривну діяльність з І. 1-го. Таким чином, було завершено ідейний та орг. розгром анархістів. Генеральну раду було вирішено перевести до Нью-Йорка. В 1876 за рішенням міжнар. конференції у Філадельфії І. 1-й розпущено. Його істор. завдання було виконане. Діяльність І. 1-го сприяла поширенню марксизму і забезпечила його ідейну перемогу над домарксистськими дрібнобурж. формами соціалізму. Оцінюючи істор. значення І. 1-го, В. І. Ленін вказував, що він «кінчив свою історичну роль, поступившись місцем перед епохою незмірно більшого зростання робітничого руху в усіх країнах світу, а саме епохою зростання його в ш и р, створення м а с о -

Преса Інтернаціоналу 1-го.

в и х соціалістичних робітничих партій на базі окремих національних держав» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 43). Іл. с. 412.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16—18, 31—33; Ленін В. І. Про міжнародний робітничий і комуністичний рух. К., 1959; Карл Маркс. Біографія. К., 1975; Фрідріх Енгельс. Біографія. К., 1972; Сторіччя Першого Інтернаціоналу. 1864—1964. (Тези). К., 1964; Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; Кривогуз И. М., Стецкевич С. М. Очерки истории I и II Интернационалов. М., 1958; Итенберг Б. С. Первый Интернационал и революционная Россия. М., 1964; Шморгун П. М. Карл Маркс і Україна. К., 1968; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 1. М., 1976; Фостер У. З. История трех Интернационалов. Пер. с англ. М., 1959. *Г. С. Ігошкін.*

ІНТЕРНАЦІОНА́Л 2-й — міжнародне об'єднання соціалістичних і робітн. партій. Заснований 1889 за активною участю Ф. *Енгельса*. Передумовами створення його було зростання робітн. руху в обстановці початку переходу від домонополістич. капіталізму до імперіалізму, формування на грунті, підготовленому *Інтернаціоналом 1-м*, політ. партій робітн. класу, поширення ідей марксизму. І установчий конгрес І. 2-го відбувся в Парижі 1889. Робітники різних країн вітали його утворення; привітання надіслали, зокрема, робітники Харкова. Конгрес приділив велику увагу питанням екон. і політ. боротьби робітн. класу; прийняв рішення про щорічне святкування дня міжнар. пролет. солідарності — *Першого травня*. На II конгресі (1891) було прийнято резолюції, які засуджували *мілітаризм* і закликали до боротьби проти загрози війни. III конгрес (1893) рішуче засудив анархістів (див. *Анархізм*) і вирішив приймати до лав І. 2-го лише ті робітн. орг-ції, які визнають політ. боротьбу. IV конгрес (1896) виключив анархістів з І. 2-го, підтвердив рішення попередніх конгресів про політ. боротьбу робітників і рекомендував застосовувати всі форми організованої боротьби пролетаріату для завоювання політ. влади, засудив *колоніалізм*, висловився за *право націй на самовизначення*. IV конгрес завершив перший період діяльності Інтернаціоналу 2-го, роботу якого до 1895 спрямовував Ф. Енгельс. Осн. підсумком цього періоду було розповсюдження марксизму в робітн. русі, утворення нових соціалістичних і робітн. партій і орг-цій та встановлення зв'язків між ними. Після смерті Ф. Енгельса керівництво І. 2-м захопили праві опортуністи, які виступили з ревізією осн. положень марксизму. Вже V конгрес І. 2-го (1900) на пропозицію К. *Каутського* прийняв «каучукову» резолюцію з питання про завоювання пролетаріатом політ. влади і про ставлення до бурж. партій, що свідчило про посилення впливу опортунізму в І. 2-му. На конгресі було створено виконавчий орган І. 2-го — *Міжнародне соціалістичне бюро* (МСБ). *Ревізіонізмові*, яскравим виявом якого було *бернштейніанство*, та *центризмові*, ідеологом якого був К. Каутський, протистояла партія більшовиків, створена В. І. Леніним 1903. Під впливом робітн. мас VI конгрес І. 2-го (1904) прийняв рішення, що засуджувало *російсько-японську війну 1904—05* як загарбницьку з обох сторін. Він рекомендував соціалістичним партіям дотримуватися революц. тактики, боротися проти ревізіонізму, уникати участі в бурж. урядах. Але відкриті опортуністи залишалися в лавах І. 2-го. Визнання конгресом «крайнім засобом» боротьби пролетаріату масового страйку, а не збройної боротьби створило можливість для опортуністичного тлумачення ролі страйкового руху. В зв'язку з піднесенням революц. боротьби пролетаріату, особливо під впливом *революції 1905—07 в Росії*, відбувалося дальше загострення боротьби опортуністичної і революц. течій, що з особливою силою виявилося на VII конгресі І. 2-го (1907). На ньому вперше був присутній В. І. Ленін, який очолював делегацію більшовиків. Конгрес засудив колоніальну політику імперіалізму, війни, викрив причини мілітаризму. VIII конгрес І. 2-го (1910) рекомендував соціалістам вимагати від своїх урядів скорочення озброєнь і повного роззброєння, організовувати одночасні протести робітників усіх країн проти мілітаризму. Прийнятий на IX надзвичайному конгресі *Базельський маніфест 1912* вимагав від усіх соціалістичних партій єдності в боротьбі проти імперіалізму. Але опортуністичні лідери цих партій нічого не зробили для здійснення антивоєн. рішень конгресів І. 2-го. З початком *першої світової війни 1914—18* вони підтримали імперіалістичну політику своїх бурж. урядів, що призвело до краху і розпаду І. 2-го. Лише партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним з перших днів війни проводила послідовну марксистську лінію в питаннях війни і миру, підняла прапор справжнього *інтернаціоналізму* і стала центром об'єднання лівих елементів у *міжнародному робітничому русі* (див. *Циммервальдська конференція, Кінтальська конференція*). Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, яка викликала піднесення масового революц. руху в усьому світі, на базі лівих елементів соціалістичних партій і окремих комуністичних груп почали складатися марксистсько-ленінські комуністичні партії, які 1919 заснували 3-й, *Комуністичний Інтернаціонал*. Після краху І. 2-го соціалістичні партії робили спроби створити нове міжнар. соціалістичне об'єднання. Вони організували т. з. Бернський інтернаціонал (1919—23), *«Інтернаціонал 2½-й»* (1921—23), *Соціалістичний робітничий інтернаціонал* (з 1923 до другої світової війни), *Соціалістичний інтернаціонал* (створено 1951).

Літ.: Енгельс Ф. Промова при закритті Міжнародного соціалістичного робітничого конгресу в Цюріху 12 серпня 1893 року. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 16. Міжнародний соціалістичний конгрес у Штутгарті; т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 26. Крах II Інтернаціоналу; Володимир Ілліч Ленін. Біографія. К., 1970; Кривогуз И. М. Второй Интернационал. 1889—1914. М., 1964; История Второго Интернационала, т. 1—2. М., 1965—66; Лещенко М. Н. Фрідріх Енгельс і революційний рух на Україні. К., 1970; Международное рабочее движение. Вопросы истории и теории, т. 2—3. М., 1976—78; Тёмкин Я. Г., Туполев Б. М. От Второго к Третьему Интернационалу. М., 1978. *Г. С. Ігошкін.*

«ІНТЕРНАЦІОНА́Л 2½-й» («двохзполовинний») — назва Міжнародного робітничого об'єднання соціалістичних партій (т. з. Віденський інтернаціонал). Засн. у Відні в лютому 1921 на конференції центристських партій і груп, які під тиском революц. мас вийшли з відверто опортуністичного Бернського інтернаціоналу (створеного 1919). До «І. 2½-го» входили центристські соціалістичні партії і групи Австрії, Великобританії, Німеччини, США, Франції та деяких ін. країн, а також рос. меншовики та есери. Лідери «І. 2½-го» (Ф. *Адлер*, О. *Бауер*, Дж.-Р. *Макдональд* та ін.) проводили опортуністичну, розкольницьку центристську політику. «Пани з II ½ Інтернаціоналу, бажаючи називатися революціонерами, на ділі виявляються при всякому серйозному становищі контрреволюційними, бо вони бояться насильного зруйнування старого державного апарату, вони не вірять в сили робітничого класу» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 44, с. 97). У травні 1923 «І. 2 ½-й» об'єднався з Бернським інтернаціоналом у *Соціалістичний робітничий інтернаціонал*. *Б. М. Забарко.*

ІНТЕРНАЦІОНА́Л 3-й — міжнародна організація, що об'єднувала 1919—43 комуністичні партії світу і здійснювала загальне керівництво світовим комуністичним рухом. Див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

«ІНТЕРНАЦІОНА́Л 4-й» — назва, що її присвоїло міжнародне троцькістське об'єднання, утворене 1938 в Парижі невеликою групою (21 чол.) троцькістів. До «І. 4-го» ввійшли троцькістські групи, а також окремі ревізіоністські елементи, виключені з компартій за фракційну діяльність. У 1953 він розколовся на паризький «Міжнар. секретаріат» і лондонський «Міжнар. к-т»; в 60-х рр. з «Міжнар. секретаріату» виділилися «Латиноамериканське бюро» (1962) і «Марксистсько-революц. тенденція 4-го Інтернаціоналу» (1963); на поч. 70-х рр. відбувся розкол

Конгреси 1-го Інтернаціоналу

I — 3—8.IX 1866. Женева
II — 2—8.IX 1867. Лозанна
III — 6—13.IX 1868. Брюссель
IV — 6—11. IX 1869. Базель
V — 2—7.IX 1872. Гаага

Конгреси 2-го Інтернаціоналу

I — 14—21.VII 1889. Париж
II — 16—22.VIII 1891. Брюссель
III — 6—12.VIII 1893. Цюріх
IV — 27.VII—1.VIII 1896. Лондон
V — 23—27.IX 1900. Париж
VI — 14—20.VIII 1904. Амстердам
VII — 18—24.VIII 1907. Штутгарт
VIII — 28.VIII — 3.IX 1910. Копенгаген
IX — 24—25.XI 1912. Базель

Ф. Енгельс і А. Бебель (четвертий праворуч) серед учасників III конгресу **Інтернаціоналу 2-го.** Цюріх. 1893.

Будинок у Лондоні, де відбувалися засідання Генеральної ради **Інтернаціоналу 1-го** (червень 1868 — лютий 1872).

Перше видання Установчого маніфесту **Інтернаціоналу 1-го** російською мовою.

в «Міжнар. к-ті», з якого виділилось угруповання «За реорганізацію 4-го Інтернаціоналу». Крім того, виникла група «Міжнар. соціалізм». Троцькістські центри, кожний з яких претендує на монопольне право називатися «І. 4-м», проводять свої конгреси (раз у 2—3 роки), видають журнали, пропагандистські матеріали. При всіх внутр. чварах і взаємній ворожнечі вони сходяться на підтримці розкольницьких течій у міжнар. робітн. русі, проводять контрреволюц. провокаційну діяльність, виступають проти марксизму-ленінізму, СРСР і світової соціалістичної співдружності, міжнар. комуністичного, робітн. та національно-визвольного рухів. Див. також *Троцькізм*. *Б. М. Забарко.*

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — процес переростання *продуктивними силами* нац. кордонів; встановлення таких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, коли виробництво однієї країни стає частиною світового виробничого процесу; найвищий ступінь *усуспільнення виробництва*. Як екон. категорія виражає процеси поглиблення *міжнародного поділу праці, кооперації праці*, міжнар. *спеціалізації виробництва* і розвитку інтернац. обміну. І. в. створює матеріальну базу для міжнар. *інтеграції економічної*. Процеси інтернаціоналізації в їх політико-екон. розумінні багатопланові за своїми об'єктами. Вони починаються з інтернаціоналізації праці й виробн. і розвиваються в тенденцію до інтернаціоналізації всієї госп., політ. і духовної діяльності та життя людства вже за капіталізму. З розвитком світового ринку підвищується роль *інтернаціональної вартості* як засобу міжнар. переливання капіталу. Ця тенденція починає формуватися в машинний період розвитку капіталізму, особливо інтенсивного характеру набуває в епоху імперіалізму. Поступово вона охоплює всі осн. галузі виробн., веде до *інтернаціоналізації капіталу* і виникнення нових форм міжнар. екон. зв'язків, інтернаціоналізації транспорту і небаченого зростання вантажних перевезень. На І. в. великий вплив справляє *науково-технічна революція*. Швидкого розвитку набуває інтернаціоналізація наук. і тех. досліджень, створення міжнар. екон. орг-цій як у сфері виробн., транспорту, зв'язку, так і у сфері міжнар. торгівлі й фінансів. І. в. сприяє вирівнюванню умов виробн. в різних країнах, створенню інтернаціональної ціни виробн., поглиблюючи одночасно нерівномірність екон. розвитку країн за імперіалізму, посилюючи міжімперіалістичні суперечності, а також сприяє виникненню різних форм *неоколоніалізму*.

Повністю І. в. завершується, як вказував В. І. Ленін (див. Повне зібрання творів, т. 23, с. 303), за соціалізму, коли вона діє як об'єктивний закономірний процес; відбувається на основі соціалістичних *виробничих відносин*, планомірного формування *міжнародного соціалістичного поділу праці*, суспільно-екон. спільності д-в. Найбільш повного розвитку набуває у взаємовідносинах країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Див. *Соціалістична економічна інтеграція*.

В. І. Філіпов.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ КАПІТА́ЛУ — процес розширення сфери діяльності капіталу, який проявляється в створенні окремими компаніями господарських об'єктів в ін. країнах, у розвитку наднаціональних форм зв'язків між капіталами різних країн. І. к.— істор. тенденція, що виникла з поглибленням *міжнародного поділу праці, інтернаціоналізацією виробництва*, посиленням міжгосп. зв'язків, створенням *світового капіталістичного ринку*. Значного поширення набула на монополістичній стадії капіталізму, коли зростання екон. взаємозалежності г-в сприяє підвищенню ступеня *усуспільнення виробництва* та капіталу і веде до перетворення нац. монополій на *міжнародні монополії*.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ пролетарський — один з головних принципів теорії і практики *марксизму-ленінізму*, найважливіша закономірність революц. руху. І. поєднує в собі класову солідарність, міжнар. єдність робітн. класу, його комуністичного авангарду, всіх трудящих у боротьбі за повалення капіталізму, за побудову соціалізму і комунізму, за згуртування *міжнародного комуністичного руху*, всіх революц. сил сучасності. І.— об'єктивно існуюче істор. явище. Він відображає процес інтернаціоналізації сусп. життя і класової боротьби, місце робітн. класу в суспільстві, його соціальну місію як могильника *капіталізму*. Пролет. І. виступає як науково обгрунтована ідеологія, що стверджує об'єктивно необхідну єдність нац. загонів робітн. класу, зумовлену спільністю їхнього екон. і політ. становища, корінних інтересів, цілей і завдань боротьби проти світової буржуазії. І.— це світогляд робітн. класу в *національному питанні*; комплекс соціально-психологічних явищ — почуттів, емоцій, настроїв і традицій, що відображають відносини класової єдності, дружби і братерства трудящих; моральний принцип у сфері нац. відносин. І.— політика марксистсько-ленінських партій, спрямована на об'єднання трудящих усіх країн у боротьбі за спільні цілі, певний тип відносин, практика солідарних дій, взаємопідтримки і взаємодопомоги нац. загонів робітн. класу. Проблеми теорії і практики І. були вперше розроблені К. Марксом та Ф. Енгельсом і творчо розвинені В. І. Леніним. Вони набули свого дальшого розвитку в документах з'їздів КПРС та ін. марксистсько-ленінських партій. Наріжним каменем марксистсько-ленінського вчення про пролет. І. є положення про те, що інтернац. завдання пролетаріату вищі за завдання національні, але не суперечать їм, оскільки класово усвідомлені корінні нац. інтереси в головному збігаються з інтернац. інтересами. Ідеї пролетарського І. визначили зміст програм, стратегії і тактики революц. пролетарських партій, стали джерелом сили й могутності всього революц. руху. Прикладом непорушної відданості ідеям пролетарського І. є історія КПРС, вся її теор. і практична діяльність на кожному етапі розвитку рад. суспільства, боротьба партії за зміцнення єдності і згуртування світового комуністичного руху. Тріумфом ідей пролет. І., свідченням виконання трудящими нашої країни під керівництвом КПРС свого інтернац. обов'язку є перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, подвиг рад. народу в *Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45*, побудова *розвинутого соціалістичного суспільства*. Завдяки послідовній інтернаціоналістській політиці КПРС в СРСР розв'язано нац. питання, забезпечено фактичну рівність усіх націй і народностей країни. Зміцніла *дружба народів*, інтернац. єдність рад. суспільства, склалася нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Вірна інтернаціоналістським принципам і традиціям, КПРС спрямовує свої зусилля на виконання найвищого інтернаціонального обов'язку — побудову комуністичного суспільства в нашій країні, на зміцнення єдності і згуртованості країн *соціалістичної співдружності*, на захист завоювань соціалізму, інших революц. сил сучасності. Цим завданням і меті підпорядкована інтернаціоналістська за своїм змістом і характером зовнішня політика СРСР. Пролет. І. став глибоким переконанням і нормою поведінки мільйонів рад. людей (див. *Інтернаціональне виховання*). Інтернаціоналістські основи рад. суспільства законодавчо закріплено в *Конституції СРСР*. З перемогою Великого Жовтня, в ході соціалістичного будівництва в СРСР, створення *світової системи соціалізму*, нагромадження досвіду інтернаціоналістських міжнар. і міждерж. відносин розвивалися і збагачувалися зміст, принципи і норми пролет. І., розширювалися його соціальна база, функції та сфера дії. Якісно новим щаблем у розвитку пролет. І. став і н т е р н а ц і о н а л і з м с о ц і а л і с т и ч н и й, на основі якого розвиваються нац. відносини в кожній країні соціалістичної співдружності, будуються міждерж. відносини між соціалістичними країнами, їхніми марксистсько-ленінськими партіями, народами. Соціалістичний І. нерозривно пов'язаний з соціалістичним *патріотизмом*, який втілюється у відданості своїй Батьківщині, всій співдружності соціалістичних д-в. Новий тип відносин дружби, взаємодопомоги і співробітництва, що склалися між членами соціалістичної співдружності, є основою закономірного процесу поступового формування міжнар. інтернац. спільності.

Відбувається дальше інтернац. згуртування робітн. класу капіталістичних країн. Інтеграційні про-

ції в світі капіталу, загострення міжімперіалістичних суперечностей у міжнар. масштабі приводять до посилення ідейно-політ. єдності нац. загонів пролетаріату, розвитку нових форм співробітництва між ними в боротьбі проти засилля монополій, за мир, демократію і соціальний прогрес. Посилюються й зв'язки загонів нац.-визв. руху між собою, з країнами соціалізму і робітн. класом капіталістичних країн. І.— найважливіша умова збереження миру, відвернення загрози термоядерної війни. Велику увагу питанням І. приділено в документах міжнар. Нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, регіональних конференцій пролетарських партій. Ці форуми мали важливе значення для зміцнення єдності міжнар. комуністичного і робітн. руху, сил миру і демократії, в боротьбі проти імперіалізму, правого і «лівого» *опортунізму*. Світова реакція і *маоїзм*, що з нею зімкнувся, роблять ставку на *націоналізм*, розраховуючи таким шляхом розколоти, роздробити комуністичний рух, протиставити революц. загони одні одним. Дальше згуртування комуністичних партій на основі марксизму-ленінізму і пролет. І.— найважливіша умова об'єднання сил соціалізму, миру і демократії в широкому антиімперіалістичному фронті.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1971; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—6. К., 1971—78; Кравцев И. Е. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. К., 1965; Шитов Н. Ф. Развитие В. И. Лениным идеологии и политики пролетарского интернационализма (1894—1907 гг.). М., 1966; Інтернаціональна сила ленінських ідей. К., 1970; Серова И. И. О пролетарском интернационализме. Минск, 1970; Теоретические вопросы пролетарского интернационализма. М., 1972; Куличенко М. И. Укрепление интернационального единства советского общества. К., 1976; Пролетарский, социалистический интернационализм. Традиции, современный опыт, творческое развитие. М., 1978; Семенов В. С. Интернационализм и общественный прогресс. М., 1978.

Л. Ф. Лаврова.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМИ, інтернаціональна лексика — слова, які виражають поняття міжнар. значення і існують у багатьох мовах світу (споріднених і неспоріднених), зберігаючи близьке або спільне значення й фонетико-морфологічну будову. Один із видів іншомовних слів. Входять у лексичний склад мови разом з новими поняттями. Осн. частину І. становлять *терміни* з галузі науки, техніки, сусп.-політ. життя, л-ри, мистецтва тощо. Значна частина І.— слова з грец. мови (автономія, театр), латинської (клас, рецепт), французької (ансамбль, комуна), німецької (гастроль, курорт), англійської (чемпіон, катер), з італ., голландської та ін. мов. Лексика багатьох мов світу збагачується на *термінологію* з рос. мови (совет, спутник).

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНА ВА́РТІСТЬ — вартість товарів, які реалізуються на світовому ринку. Величина І. в. визначається затратами суспільно необхідної *абстрактної праці*, з урахуванням світових умов виробництва товарів, що беруть участь у міжнар. обміні. При цьому затрати на виробн. цих товарів в окремих країнах виступають як індивідуальна вартість щодо І. в., яка є проявом суспільно необхідної праці в умовах світового г-ва. Теорію І. в. розробив К. Маркс. Як екон. категорія вона виникла на основі розвитку і поглиблення *міжнародного поділу праці*, усуспільнення та *інтернаціоналізації виробництва* і поширилася з розвитком *світової системи капіталізму* і *світового капіталістичного ринку*. Обмін товарів і за межами нац. ринків відбувається на основі діяння *вартості закону*, який вирівнює нац. суспільно необхідні затрати праці у заг. середньосвітові. Середньосвітова суспільно необхідна праця визначається середньою *продуктивністю праці*, яка, в свою чергу, визначається середніми умовами виробн. і середніми нац. витратами на виробн. осн. маси експортної продукції. На світовому ринку нац. рівні інтенсивності праці зводяться до середньосвітового рівня. Більш інтенсивна нац. праця порівняно з менш інтенсивною виробляє за однаковий час більшу вартість, тому на світовому ринку вона має і вищу ціну. Різні кількості товарів одного й того ж виду, що їх виробляють в різних країнах за однаковий *робочий час*, мають неоднакову І. в. з розрахунку на одиницю товару. У світовому г-ві виявляється тенденція до перетворення І. в. на інтернац. *ціну виробництва*. Фактори цього перетворення специфічні, вони все чіткіше проявляються з розвитком капіталізму, розширенням закордонного інвестування (див. *Інвестиція*), міжнар. міграції робочої сили, діяльності багатонац. та транснац. корпорацій (див. *Міжнародні монополії*), заг. поглибленням поділу праці в інтернац. масштабах. Нац. виробн. все тісніше пов'язується з світовим ринком у процесі заг. інтернаціоналізації виробн. Специфічні особливості нац. виробн. зумовлені та визначаються сусп.-екон. характером конкретної світової системи г-ва. В межах світового соціалістичного г-ва виникає регіональна І. в. на основі нац. індивідуальних витрат виробн. соціалістичних країн. На міжнар. соціалістичному ринку відбувається взаємодія нац., інтернаціональної і регіональної вартостей. Тому ціноутворення на цьому ринку здійснюється з урахуванням як нац. суспільно необхідних виробничих витрат, так і світових цін за певний попередній період, причому коливання останніх усереднюється внаслідок взаємної домовленості заінтересованих сторін. У відносинах країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* масштабом цін виступає *перевідний карбованець*, а ціноутворення здійснюється планомірно в умовах координації госп. діяльності соціалістичних д-в, що набуває особливо великого значення у здійсненні процесів міжнар. *соціалістичної економічної інтеграції*. На *світовому соціалістичному ринку* немає стихійного коливання цін, а екон. відносини будуються на відносинах рівноправності та взаємній вигоді.

В. І. Філіпов.

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНЕ ВИХОВА́ННЯ — цілеспрямоване, систематичне, планомірне формування у рад. людей марксистсько-ленінського інтернаціоналістського світогляду, виховання їх у дусі солідарності з трудящими країн соціалістичної співдружності, з революц. боротьбою міжнародного робітн. класу проти імперіалізму. Методологічною та ідейно-теоретичною основою І. в. є марксистсько-ленінське вчення про пролетарський *інтернаціоналізм*. І. в.— одна з найважливіших складових частин *комуністичного виховання*, пов'язана з вихованням радянського *патріотизму*, із зміцненням інтернац. братерства трудящих усіх республік Рад. Союзу і країн соціалістичної співдружності, вихованням почуття загальнонац. гордості рад. людей. В документах і матеріалах КПРС, а також компартій союзних республік підкреслюється, що І. в. повинно здійснюватися на основі комплексного підходу до постановки всієї справи виховання диференційовано з усіма категоріями й соціальними групами населення з урахуванням віку, професії та ін. особливостей, починаючи з сім'ї й *дошкільних закладів*. В школі і вузах І. в. пронизує весь процес навчання, продовжується в позакласній та позалекційній роботі (інтернац. клуби тощо). Першорядну роль в І. в. відіграють трудові колективи, система парт. освіти, засоби масової інформації і пропаганди, л-ра, мистецтво, т-во «Знання» та т-ва дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами, спорт. орг-ції. Велике значення в І. в. належить вихованню трудящих СРСР у дусі непримиренності до будь-яких проявів *націоналізму* й *шовінізму*, нац. обмеженості і чванливості, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей, до всіх трудящих земної кулі. Інтернаціоналізм — характерна риса, притаманна рад. способові життя.

Літ.: Брежнєв Л. І. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974; Щербицкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. К., 1977; Фарфоровский В. Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание школьников. К., 1978; Інтернаціональне виховання студентської молоді. Львів, 1976; Серова И. И. Сила, сплачивающая воедино. Интернациональное воспитание трудящихся в развитом социалистическом обществе. Минск, 1975.

М. Д. Василевський.

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНИЙ АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т — підпільна антифашист. орг-ція. Діяла в Лейпцігському окрузі 1943—44 на чолі з нім. комуністом М. Гауке й рад. громадянином, донецьким шахтарем М. Румянцевим. Виникненню к-ту передувало співробітництво рад. військовополонених з нім. підпільниками групи М. Гауке в антифашист. боротьбі з кін. 1941. К-т мав контакти з багатьма таборами рад.

військовополонених та іноз. робітників в окрузі, організовував саботаж, готував повстання проти гітлерівців. У травні 1944 випустив «Відозву до всіх», у якій закликав антифашистів до єднання. Невдовзі гестапо розгромило к-т, розстріляло його керівників і бл. 100 членів активу, в основному рад. громадян. Активними діячами к-ту були жителі Павлограда (УРСР) Б. Лосинський, Т. Тонконог та ін. У 1960 в Лейпцігу членам комітету відкрито пам'ятник.

Фрагмент пам'ятника керівникам Інтернаціонального антифашистського комітету в Лейпцігу.

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНІ БРИГА́ДИ — бойові з'єднання іноземних добровольців з 54 країн у республіканській армії Іспанії, що боролися проти фашист. заколотників та італо-нім. інтервентів під час нац.-революц. війни іспан. народу 1936—39. В 1936—37 сформовано 7 І. б. В них налічувалося бл. 35 тис. антифашистів, серед яких були рад. добровольці (3 тис.). Провідну роль у керівництві І. б. відігравали комуністи, зокрема П. *Тольятті*, Л. *Лонге*, М. *Залка*, К. *Сверчевський*, Ф. *Мюнніх* та ін. І. б. брали участь в обороні Мадріда 1936—37, Харамській операції 1937, в боях на Арагонському фронті й на р. Ебро 1938 (див. *Іспанська революція 1931—39*). І. б. втратили бл. 20 тис. чол. вбитими й пораненими. В лавах І. б., зокрема в батальйонах ім. Лінкольна, ім. Димитрова, ім. Чапаєва, боролися українці з зх.-укр. земель (що тоді перебували в складі бурж. Польщі), Канади, США, Аргентини. В 1937 в 13-й бригаді ім. Домбровського створили укр.-білорус. *роту імені Тараса Шевченка*. В 1938 за рішенням Міжнар. комісії *Ліги націй* і за згодою респ. уряду І. б. евакуйовано з Іспанії.

С. Я. Єлисаветський.

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНІ ФОРМУВА́ННЯ НА УКРАЇНІ В РО́КИ ГРОМАДЯ́НСЬКОЇ ВІЙНИ́ — військ. частини, сформовані з добровольців — іноземних трудящих (військовополонених, біженців, переселенців та ін.), які перебували на території Рад. країни і в складі Червоної Армії брали участь у збройній боротьбі за владу Рад, зокрема, на Україні. Інтернац. загони створювались і діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, в Криму і на Донбасі. В кін. 1917 — на поч. 1918 в Одесі було створено інтернац. Червону гвардію. Наприкінці лютого 1918 в Києві працював штаб міжнар. революц. військ, що формував інтернац. частини. У боях проти нім.-австр. окупантів відзначились югосл. (під командуванням О. *Дундича* і Д. Ф. *Сердича*), чехословацькі, польські, болгарські та ін. інтернаціоналісти. Влітку 1918 Нар. комісаріат військ. справ Рад. Росії створив Комісію по формуванню інтернац. груп РСЧА при ВЦВК, перетворену в квітні 1919 на Управління по формуванню інтернац. частин Червоної Армії. У травні 1919 в Києві було утворено відповідне управління при Наркоматі військ. справ України. Велику роботу по формуванню інтернац. частин проводила *Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)*, утворена в травні 1918. Навесні 1919 вона зосередила свою роботу в Києві, де до серпня того року діяла Федерація іноз. комуністичних груп на Україні. У травні 1919 в Одесі формувалася інтернац. д-зія в складі 3 бригад, які відразу ж рушили на фронт. У червні 1919 почалося формування інтернац. дивізії із штабом у Києві в складі 2 бригад. 1-а інтернац. бригада 14.VII 1919 була включена до 12-ї армії Зх. фронту. Бригада боролася проти петлюрівців, банд Зеленого, денікінських військ під Васильковом, Остром, в районі гирла Прип'яті. До бригади входили угорці, німці, чехи, словаки, поляки, румуни, югослов'яни, греки та ін. Під час формування 2-ї бригади у Черкасах зібралося бл. 2 тис. інтернаціоналістів, яких окремими загонами було відправлено на фронт. Протягом весни — літа 1919 на Україні вели бої проти ворогів Рад. влади: 1-й Полтавський інтернац. полк (командир — угорець Р. Фекете); 1-й інтернац. піхотний полк (угорець Тардін, серб Юрічек); 3-й (519-й) інтернац. полк (угорець Л. *Гавро*); рум. інтернац. загін Павлова та ін. Всього в той час в інтернац. та ін. формуваннях Червоної Армії на Україні перебувало не менше 10 тис. іноз. трудящих. У 1920 проти військ бурж.-поміщицької Польщі билися переведені із Сх. фронту 1-й (216-й) інтернац. полк і 1-й Туркестанський інтернац. полк. У боях проти Врангеля взяла участь окрема інтернац. кав. бригада (командир — чех Е. Кужело). Багато інтернаціоналістів, особливо болгар і сербів, воювало в бригаді Г. І. *Котовського* та 1-й *Кінній армії*. Ряд іноз. інтернаціоналістів обіймали командні посади в Червоній Армії. Членом Реввійськради Пд. фронту був угорець Б. *Кун*, нач. штабів армій — румун В. Попович, хорват Г. Барабаш та ін. Участь представників трудящих зарубіж. країн у збройній боротьбі за владу Рад у роки громадян. війни стала яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму й була високо оцінена В. І. Леніним.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 37. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р.; т. 38. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Звіт Центрального Комітету 18 березня; Жаров Л. И., Устинов В. М. Интернациональные части Красной Армии в боях за власть Советов в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. М., 1960; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920). К., 1967; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977.

В. Ю. Мельниченко.

ІНТЕРНУВА́ННЯ (франц. interner — оселяти, затримувати, від лат. internus — внутрішній) — у *міжнародному праві* особливий режим обмеження свободи під час збройного конфлікту, встановлений відповідно до 5 і 13-ї Гаазьких конвенцій 1907 та Женевської конвенції 1949. Полягає у затриманні і роззброєнні нейтральною д-вою військ воюючих д-в (у т. ч. військ. кораблів, військ. літаків), що вступили на територію цієї д-ви, у затриманні воюючою д-вою громадян ворожої д-ви, які перебувають на її території, до закінчення війни.

ІНТЕРОРЕЦЕ́ПЦІЯ, інтероцепція (від лат. internus — внутрішній і receptio — сприймання) — сприймання центральною нервовою системою подразнень, що надходять з внутрішнього середовища організму від чутливих нервових закінчень — інтерорецепторів (див. *Рецептори*). Існують особливі інтерорецептивні *безумовні рефлекси* і інтерорецептивні *аналізатори*. Організм здатний утворювати інтерорецептивні *умовні рефлекси*. Як умовні, так і безумовні інтерорецептивні рефлекси беруть участь в регуляції майже всіх функцій організму. І. травного тракту забезпечує нормальне травлення; І. серцево-судинної системи має величезне значення для рефлекторної регуляції *кровообігу* і дихання. І. тісно пов'язана з *екстерорецепцією* і є однією з форм взаємодії між зовн. і внутр. середовищами організму.

ІНТЕРПЕЛЯ́ЦІЯ (лат. interpellatio — переривання, порушення) — в бурж. державах особливий вид *запиту депутатського* в парламенті, звернений до уряду в цілому або до окремих його членів з приводу заг. політики уряду або з певних питань. Прийнята І. вимагає обов'язкового обговорення відповіді на неї. Бурж. уряди часто ухиляються від відповіді на І. під приводом збереження військ. таємниці тощо.

«ІНТЕРПО́Л» (Interpol) — скорочена загальномовна назва Міжнародної організації кримінальної поліції (International Criminal Police Organization). Заснована 1923 у Відні. Її сучас. назва вперше з'явилася 1947 як телеграфна адреса цієї орг-ції. У 1949 ООН офіційно надала їй статус *неурядової міжнародної організації*. Діючий статут «І.» набрав сили з 13.VI 1956. Осн. завдання «І.» — міжнар. співробітництво в боротьбі з загальнокримінальною *злочинністю* — злочинністю *неповнолітніх*, *контрабандою* і торгівлею наркотиками,

підробленням грошей та цінних паперів, *бандитизмом* на внутр. та міжнар. лініях цивільної авіації тощо. На 1.IX 1975 «І.» об'єднував 120 країн. Найвищі органи «І.»: генеральна асамблея, сесії якої скликаються щороку; виконавчий комітет, очолюваний президентом «І.»; генеральний секретаріат на чолі з ген. секретарем. «І.» видає з 1946 журнал «International Criminal Police Review» («Огляд Міжнародної кримінальної поліції»). Постійна резиденція «І.»— Париж.

Ф. Г. Бурчак.

ІНТЕРПОЛЯЦІ́ЙНІ ФО́РМУЛИ — вирази $H_n(z)$, які здійснюють *інтерполяцію* функції $f(z)$ в деякій системі точок $z_0, \ldots, z_n$ (вузлах) так, що $H_n(z_k) = f(z_k)$, $k = 0, \ldots, n$. Найвідоміші такі І. ф. (кожна з них — многочлен):

І. ф. Ж. *Лагранжа*

$$H_n(z) = \sum_{k=0}^{n} f(z_k) \frac{P_{nk}(z)}{P_{nk}(z_k)}$$

де $P_{nk}(z) = (z - z_0) \ldots (z - z_{k-1}) \times (z - z_{k+1}) \ldots (z - z_n)$;

І. ф. І. *Ньютона*

$$H_n(z) = f(z_0) + \sum_{k=1}^{n} f(z_0, \ldots, z_k) P_k(z),$$

де $P_k(z) = (z - z_0) \ldots (z - z_{k-1})$,

$$f(z_0, \ldots, z_k) = \frac{f(z_0, \ldots, z_{k-1}) - f(z_1, \ldots, z_k)}{z_0 - z_k}$$ — т. з.

розділені різниці функції $f(z)$ порядку k. Хоча І. ф. Лагранжа має дуже простий вигляд, на практиці частіше користуються І. ф. Ньютона, бо вона мало змінюється при введенні додаткових вузлів. Крім наведених, існують І. ф. для інтерполяції *періодичних функцій* тригонометричними поліномами, довільних функцій *раціональними функціями* тощо.

Осн. питання для І. ф.— це питання про оцінку різниці $R_n(z) = f(z) - H_n(z)$. При збільшенні кількості вузлів та вдалому виборі їх $H_n(z)$ у випадку гладких функцій, як правило, достатньо швидко прямує до $f(z)$; разом з цим існують неперервні функції, для яких це не виконується.

Літ.: Гончаров В. Л. Теория интерполирования и приближения функций. М., 1954; Тиман А. Ф. Теория приближения функций действительного переменного. М., 1960; Смирнов В. И., Лебедев Н. А. Конструктивная теория функций комплексного переменного. М.—Л., 1964; Турецкий А. Х. Теория интерполирования в задачах, ч. 1—2. Минск, 1968—77.

Г. А. Алібеков, В. К. Дзядик.

ІНТЕРПОЛЯ́ЦІЯ (від лат. inter — між і polatio — пригладжую) — 1) У математиці — побудова для функції $f(z)$ по її значеннях на дискретній множині S деякої нової функції $H(z)$, що означена на ширшій множині M, така, щоб $H(z) = f(z)$ при всіх $z \in S$. Існують різні способи І. Вони здійснюються використанням всіляких *інтерполяційних формул* — многочленів (у найпростішому випадку — лінійна І.), раціональних функцій, тригонометричних поліномів, *сплайнів* тощо. І. застосовують для наближеного представлення функції $f(z)$ на всій множині M; тому домагаються, щоб значення функції $H(z)$ якомога менше відрізнялося від відповідних значень функції $f(z)$ у всіх точках $z \in M \setminus S$, в яких значення функції $f(z)$ відомі або їх можна знайти. Якщо множина S складається із скінченної кількості *дійсних чисел* $z_0 < z_1 < \ldots < z_n$ (вузлів І.), термін «інтерполяція», як правило, означає знаходження значень функції $f(z)$ у відмінних від вузлів І. точках z з інтервалу (z_0, z_n) за відомими значеннями цієї функції у вузлах І. Якщо ж точка z розташована поза сегментом $[z_0, z_n]$, вживають термін *екстраполяція*.

2) В статистиці — спосіб математичного обґрунтування наближеного зображення відсутніх членів у динамічному ряді явищ. Невідомі значення ряду обчислюють за допомогою відомих сусідніх членів ряду або на основі встановленого взаємозв'язку інтерпольованого явища з ін. явищами, кількісний вираз яких відомий. І. завжди дає наближені результати. Точність їх залежить від обґрунтованості вибору функції для вирівнювання, від урахування якісних особливостей явища, що інтерполюється. За однакових ін. умов І. тим точніша, чим менші коливання рівнів ряду, чим менший інтервал між сусідніми рівнями. На відміну від *екстраполяції* І. полягає у використанні закономірностей, що склалися всередині даного відрізка часу.

Г. А. Алібеков, В. К. Дзядик (І. у математиці).

«ІНТЕРПО́РТ» — спільна господарська орг-ція ПНР і НДР для координації роботи портів. Засновано 1.I 1974. «І.» має сприяти раціональному використанню потужностей найбільших портів НДР і ПНР шляхом визначення найоптимальніших маршрутів у вантажопотоці «море — суша». «І.» задовольняє потреби й ін. країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги,* зокрема Угорщини і Чехословаччини, які не мають безпосереднього виходу до моря. Завданням «І.» є також спільне буд-во і розширення г-ва портів, типізація й уніфікація устаткування їх, знешкоджування відходів і очищення баластових вод з метою охорони навколишнього середовища. Керівний орган «І.» — Рада. Поточною оперативною діяльністю керує Бюро. Перший директор Бюро — представник ПНР, його заст.— представник НДР. Місцеперебування «І.» — Щецін (ПНР).

В. І. Дудчак.

ІНТЕРПРЕТА́ЦІЯ (лат. interpretatio — тлумачення, пояснення) — тлумачення, розкриття змісту чогось. У математиці, логіці, методології науки, теорії пізнання — сукупність значень (змістів), що їх надають тим чи ін. способом елементам (виразам, формулам, символам тощо) якоїсь природничонаук. або абстрактно-дедуктивної теорії. Поняття І. відіграє важливу роль при побудові наук. теорії, при описі різних способів побудови теорії, при характеристиці змін співвідношення між цими способами в процесі розвитку пізнання.

І. в *юриспруденції* — розкриття змісту «спеціальних» виразів, у яких викладено, сформульовано ту або ін. статтю *кодексу, норму права,* а також рекомендації щодо її застосування.

ІНТЕРСЕКСУА́ЛЬНІСТЬ (від лат. inter — між і sexus — стать) — наявність у однієї і тієї самої особини роздільностатевого організму, крім типових чоловічих або жіночих ознак, ще й ознак, які за своїм характером є перехідними між чоловічими і жіночими. Такі особини наз. інтерсексами. Від І. слід відрізняти *гінандроморфізм,* тобто наявність у тварин ділянок тіла з ознаками чоловічої і ділянок з ознаками жіночої статі. Розрізняють зиготну, або генетичну І., що є наслідком відхилення від норми набору *статевих хромосом* і *генів* аутосом, та гормональну, що виникає при *кастрації* або *трансплантації* статевої залози протилежної статі у тварин, у яких розвиток *вторинних статевих ознак* визначається жіночими або чоловічими статевими гормонами, виділюваними *статевими залозами.* Див. також *Гермафродитизм.*

ІНТЕРСТИЦІА́ЛЬНІ КЛІТИ́НИ (від лат. interstitium—проміжок), проміжні клітини — клітини, розташовані в *сполучній тканині* яєчників та між канальцями сім'яників у ссавців, у т. ч. в людини. Виробляють статеві гормони: в сім'яниках — *андрогени,* в яєчниках — *естрогени.*

«ІНТЕРТЕКСТИЛЬМА́Ш» — міжнар. госп. об'єднання соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* по виробництву технологічного устаткування для текстильної пром-сті. Засн. у грудні 1973. До його складу входять госп. орг-ції країн-учасниць: НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР і ЧССР. Осн. завдання: проведення заходів щодо спеціалізації і кооперування у виробн. сучас. машин і технологічного устаткування для текст. пром-сті (прядильного, ткацького, трикот., швейного і фарбувально-обробних виробн.). Керівний орган — Рада у складі уповноважених представників членів об'єднання. Оперативною діяльністю керує генеральний директор. Місцеперебування «І.» — Москва.

А. М. Тищенко.

ІНТЕРФА́ЗА (від лат. inter — між і грец. φάσις — поява) — стадія життєвого циклу клітини між двома послідовними мітотичними поділами (див. *Мітоз*). Під час І. ядро перебуває в стані найвищої метаболічної (див. *Метаболізм*) та синтетичної активності, при якій реалізується *генетична інформація* клітини, що виявляється в синтезі специфічних білків та утворенні в *цитоплазмі* спец. структур клітини. І. поділяється на 2 періоди: гетеросинтетичний — коли клітина росте, диференціюється (див. *Диференціація* в біології), здійснює властиві їй функції; автосинтетич-

ІНТЕРФЕРЕНЦІЙНА МІКРОСКОПІЯ

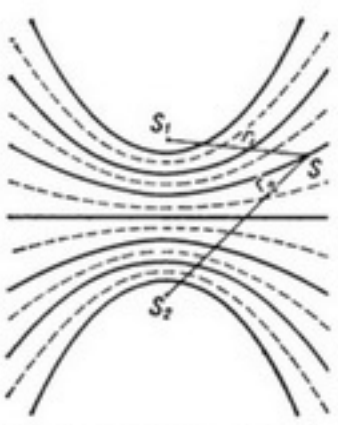

Інтерференція хвиль.

ний — в якому відбувається підготовка клітини до наступного поділу. Автосинтетичний період І., в свою чергу, поділяється на 3 періоди: передсинтетичний — тривалий період, в якому функціонують *гени* та відбуваються підготовчі процеси до синтезу *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК): синтетичний — відбувається синтез ДНК, що забезпечує подвоєння числа *хромосом;* постсинтетичний — починається підготовка до мітозу, закінчується синтез ДНК, посилюється синтез *рибонуклеїнової кислоти* (РНК) та білків, відбуваються упакування та спіралізація хромосом. Тривалість І. різна — від кількох хвилин до кількох годин.

ІНТЕРФЕРЕНЦІЙНА МІКРОСКОПІЯ — метод дослідження структури різних об'єктів, який грунтується на явищі *інтерференції світла*. І. м. здійснюється за допомогою інтерференційного *мікроскопа* і застосовується переважно при дослідженні біол. об'єктів. Дає можливість визначати кількість сухої речовини в мікрооб'єкті, її концентрацію, а також товщину і показник заломлення мікрооб'єкта. Див. також *Мікроскопічна техніка*.

ІНТЕРФЕРЕ́НЦІЯ (від лат. inter — взаємно і ferio — б'ю, вражаю) — 1) В біології — вплив перехреста *(кросинговеру)*, що виник у одній ділянці *хромосоми*, на виникнення інших перехрестів у розташованих поблизу ділянках. Здебільшого І. перешкоджає або навіть повністю виключає перехрест (позитивна І.). Ступінь І. зменшується з віддаленням від місця перехреста, що вже виник. Ефект І. вимірюється відношенням кількості подвійних перехрестів, що спостерігаються у дослідах, до кількості теоретично сподіваних і наз. індексом збігу, або коінциденції; виражається в частках одиниці або процентах. Вважають, що в основі І. лежать мех. властивості хромосом. 2) У медицині — властивість одного *вірyса* пригнічувати репродукцію іншого при мішаній інфекції.

Ю. М. Александров.

ІНТЕРФЕРЕ́НЦІЯ СВІ́ТЛА — явище перерозподілу інтенсивності (підсилення в одних і ослаблення в інших точках простору) світлових хвиль при їх накладанні; окремий випадок *інтерференції хвиль*. Інтерференційна картина, яка утворюється внаслідок І. с., має вигляд світлих і темних (для *монохроматичного світла*) або кольорових (для білого світла) смуг, що чергуються в просторі. Явище І. с. спостерігається тільки в разі *когерентності хвиль* світлових. Оскільки елементарними випромінювачами світла є атоми й молекули, які в звичайних джерелах світла випромінюють світлові хвилі неузгоджено між собою, довільні два джерела не будуть когерентними; тому при накладанні світлових пучків від незалежних джерел інтерференція не спостерігається. Джерелом когерентного випромінювання в оптичному діапазоні є *лазер*. Для одержання інтерферуючих пучків світла від звичайних джерел спонтанного випромінювання застосовують метод поділу променів від одного джерела (за допомогою дзеркал, призм, напівпрозорих пластинок тощо) на дві або більше груп хвиль, які внаслідок спільного походження будуть когерентними. Явище І. с. широко застосовують у *спектроскопії* та *метрології*, воно лежить в основі методу *просвітлення оптики*.

Літ. див. до ст. *Інтерференція хвиль.*

І. С. Горбань.

ІНТЕРФЕРЕ́НЦІЯ ХВИЛЬ — явище підсилення в одних і ослаблення в інших точках простору *амплітуди* результуючої *хвилі*, одержаної при накладанні двох (або більше) хвиль. І. х. веде до перерозподілу енергії коливань між сусідніми областями середовища, проте в середньому для досить великої ділянки простору результуюча енергія дорівнює сумі енергій інтерферуючих хвиль. У випадку двох гармонічних хвиль з амплітудами A_1 і A_2 амплітуда результуючої хвилі в певній точці

$$A = \sqrt{A_1^2 + A_2^2 + 2A_1 A_2 \cdot \cos\varphi},$$

де φ — різниця *фаз* хвиль у цій точці. Оскільки в кожну точку простору хвилі приходять різними шляхами, φ (отже і A) буде змінюватися від точки до точки. Результуюча амплітуда набуває макс. значення $(A_1 + A_2)$ при $\varphi = 2\pi n$ (n — ціле число) і мінімального $(A_1 - A_2)$ — при $\varphi = \pi(2n+1)$. Якщо φ у кожній точці з часом не змінюється (тобто виконується умова *когерентності хвиль*), в просторі встановлюється стійкий розподіл амплітуди результуючої хвилі з максимумами і мінімумами, що чергуються. Різниця фаз у точці визначається віддалями r_1, r_2 від цієї точки до джерел хвиль S_1, S_2 (мал.) і зв'язана з довжиною хвилі λ співвідношенням: $\varphi = \frac{2\pi}{\lambda}(r_1 - r_2)$. Тому максимуми амплітуди будуть спостерігатися в місцях, де $r_1 - r_2 = 2n\frac{\lambda}{2}$, а мінімуми — $r_1 - r_2 = (2n+1)\frac{\lambda}{2}$. Геом. місця точок простору з однаковими різницями фаз утворюють поверхні, форма яких залежить від властивостей і взаємного розташування джерел хвиль. У випадку двох точкових когерентних джерел сферичних хвиль ці поверхні є двопорожнинними *гіперболоїдами*. І. х. спостерігається для когерентних хвиль, а також коли φ змінюється настільки повільно, що за час, необхідний для спостерігання інтерференційної картини, максимуми і мінімуми не встигають зміститися на величину віддалі між ними. Окремим випадком І. х. є інтерференція зустрічних хвиль, зокрема прямої і відбитої, яка приводить до утворення *стоячої хвилі*. Розглянуті осн. риси І. х. характерні для будь-яких хвиль незалежно від їхньої природи. Явище інтерференції хвиль застосовують при розв'язуванні задач, пов'язаних з визначенням віддалей, довжини та швидкості хвилі. Див. також *Інтерференція світла*.

Літ.: Вавилов С. И. Микроструктура света. М., 1950; Горелик Г. С. Колебания и волны. М., 1959; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1970.

І. С. Горбань.

ІНТЕРФЕРО́МЕТР — вимірювальний прилад, в якому використовується явище *інтерференції хвиль* (електромагнітних чи акустичних). Дія І. полягає у просторовому розщепленні променя на два (або більше) когерентні промені (див. *Когерентність хвиль*), які, пройшовши різні шляхи, дають інтерференційну картину. Найпоширеніші оптичні І. Прикладом їх є І. Майкельсона (мал.), де пучок паралельних променів світла розділяється посрібленою пластинкою $П_1$ на два (*1* і *2*), які, відбившись відповідно від дзеркал $Дз_1$ і $Дз_2$, зводяться докупи й інтерферують у фокальній площині об'єктива $О$. Для компенсації різниці ходу пучків, спричиненої тим, що пучок *1* двічі проходить крізь $П_1$, на шляху пучка *2* ставлять пластинку $П_2$. Незначне зміщення $Дз_1$ (або $Дз_2$) спричинює помітне зміщення в полі зору інтерференційних смуг. Поставивши на місце $Дз_1$ (або $Дз_2$) деталь, можна за характером інтерференційної картини судити про якість її поверхні. І. застосовують для вимірювання довжин хвиль спектральних ліній, показників заломлення прозорих середовищ, кутових розмірів зір, геом. довжин тощо.

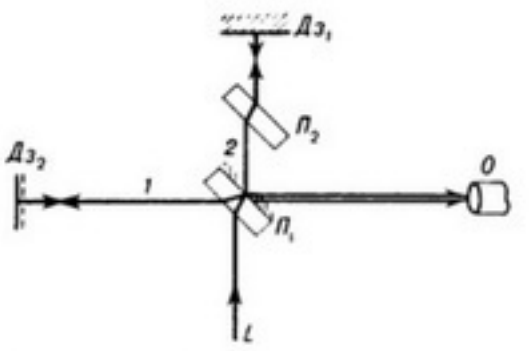

Схема інтерферометра.

Літ.: Захарьевский А. Н. Интерферометры. М., 1952; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

М. С. Бродин.

ІНТЕРФЕРО́Н (від лат. inter — між і ferio — б'ю, вражаю) — збірна назва групи білків, які утворюються в клітині у відповідь на потрапляння в неї вірусів і є головним захистом організму від гострої вірусної інфекції. Утворення І. стимулюється також синтетичними полінуклеотидами (див. *Нуклеотиди*), *токсинами, антиметаболітами* тощо Належить до розчинних білків, мол. м. 30 000—160 000. Утворюється в клітинах *ретикуло-ендотеліальної системи* і *лімфоцитах*. І. не діє безпосередньо на вірус, а викликає в клітині утворення противірусних білків, які гальмують синтез вірусних *нуклеїнових кислот*. Має високу біол. активність — кількох молекул І. достатньо для захисту клітини, але на інфіковану клітину І. не впливає І. видоспецифічний, тобто він діє лише в клітинах того виду, де був утворений; проте активний проти будь-яких вірусів. І. або речовини, що активують його утворення в клітині, можна також

вводити в організм для запобігання вірусній інфекції або її лікування. *С. В. Комісаренко.*

«ІНТЕРХІМ» — міжнар. організація соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* та СФРЮ по співробітництву в галузі малотоннажної хім. продукції. Засн. 1969. До складу «І.» входять: НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРСР, ЧССР, СРР, СФРЮ, Куба. Осн. завдання: спеціалізація і кооперування виробн. малотоннажної хім. продукції (синтетичних барвників та напівпродуктів для їхнього виробн., хімікатів — домішок для полімерних матеріалів, хім. засобів захисту рослин тощо), координація планів виробн. цієї продукції, розвитку й використання виробничих потужностей, розширення асортименту малотоннажної хім. продукції та обмін нею тощо. Керівний орган — Рада, виконавчий — Правління, очолюване директором. Місцеперебування «І.» — Галле (НДР). *А. М. Тищенко.*

«ІНТЕРХІМВОЛОКНО» — міжнар. господарське об'єднання соціалістичних країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* та СФРЮ по співробітництву в галузі виробництва хімічних волокон. Засн. у червні 1974. До його складу входять госп. орг-ції НРБ, УНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, ЧССР і СФРЮ. Осн. завдання «І.» — найповніше задоволення потреб країн - учасниць у хімічних волокнах. «І.» організує н.-д., експериментальну, проектно-конструкторську, виробничу та ін. діяльність, сприяє розширенню торгівлі з ін. д-вами, координує постачання сировини й устаткування. Керівний орган — Рада у складі уповноважених представників членів об'єднання. Оперативною діяльністю керує генеральний директор. Місцеперебування «І.» — Бухарест. *А. М. Тищенко.*

ІНТОКСИКА́ЦІЯ (від лат. in — в, всередину і грец. τοξικός — отруйний) — ушкодження організму людини або тварин *отрутами*, що потрапляють до нього ззовні (екзогенні І.) або утворюються в самому організмі (ендогенні І.). Екзогенні І. спричинюються речовинами як тваринного і рослинного (отрути, що містяться в різних рослинах, бактеріальні, отрути змієві та ін.), так і хім. походження (ртуть, органічні речовини, гази тощо). Ендогенні І. виникають при порушенні видільної функції організму, ендокринних захворюваннях, що можуть призвести до утворення або нагромадження в ньому речовин, що діють як токсини (див. *Автоінтоксикація*). І. залежить не тільки від чинника, що її спричинив, а й від особливостей реактивності даного організму (зокрема, від стану нервової системи). Див. також *Токсикоз. Харчові отруєння.*

ІНТОНА́ЦІЯ (від лат. intono — голосно вимовляю) в мовознавстві — структурний і виразовий засіб усної мови. Сприймається як комплексне вираження мелодики (висоти тону), голосності (сили звучання), темпу, наголосів і пауз. Фіз. показниками І. є частота осн. тону, амплітуда інтенсивності, час звучання, а також діапазони, інтервали й рівні частоти осн. тону й інтенсивності, швидкість тональних змін (піднесення й спаду тону).

І. визначає комунікативний тип висловлення (розповідь, питання, спонукання), завершеність, ряд синтаксичних залежностей (напр., вставність, протиставлення, чужу мову), емоційність *мовлення*. І. виконує такі функції: комунікативну, предикативну, синтаксичну й модальну. На письмі І. передають певною мірою через *розділові знаки*.

Літ.: Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. М., 1977; Типологія інтонації мовлення. К., 1977; Интонация. К., 1978. *А. Й. Багмут.*

ІНТОНА́ЦІЯ в музиці — 1) У широкому розумінні — мелодичний або мелодико-гармонічний зворот, комплекси зворотів, відібрані у процесі творчості, музикування, характерні для даного автора, суспільства, епохи. 2) Мелодичний або мелодико-гармонічний зворот, в якому втілено найяскравіші особливості муз. образу. 3) Термін для позначення ступеня відповідності відтворюваних голосом (або на музичних інструментах) звуків їхній акустичній, зумовленій музичною системою, висоті.

ІНТРАЗОНА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ (від лат. intra — всередині і грец. ζώνη — пояс, зона) — рослинність, що не утворює самостійних зон, а є включенням в *зональну рослинність*. На відміну від *азональної рослинності*, І. р. зустрічається лише в певних зонах. До І. р. належать рослинні *асоціації* солонців і солончаків у степових і пустельних зонах, асоціації сфагнових боліт у тундровій зоні та пн. частині лісової зони тощо. При переході від однієї зони до іншої І. р. змінюється, хоч деякі особливості І. р. відповідної зони зберігаються.

ІНТРАЗОНА́ЛЬНІСТЬ — поширення природних явищ або компонентів природи (грунтів, ландшафтів тощо) на окремих ділянках у вигляді вкраплень на території однієї або кількох зон. Несуть на собі риси впливу оточуючої природної зони, але не переважають її за площею (напр., сфагнові болота у тайзі, солончаки в степових зонах та ін.). І. є різновидом *азональності*.

ІНТРАМОЛЕКУЛЯ́РНЕ ДИ́ХАННЯ (від лат. intra — всередині та *молекула*), анаеробне дихання — тип дихання рослин, що відбувається за рахунок зв'язаного кисню. Є обов'язковим компонентом заг. дихального процесу, але в нормальних умовах частка його обмежена. За своїм хімізмом ($C_6H_{12}O_6 = 2C_2H_5OH + 2CO_2 +$ + 28 ккал) дуже близьке до спиртового *бродіння* і може деякою мірою замінювати нормальне киснев дихання органів і тканин рослин в разі нестачі кисню (напр., при затопленні рослин водою). Проте для більшості вищих рослин тривале підтримання життя лише за рахунок процесу І. д. неможливе через малий вихід енергії та отруєння спиртом.

«ІНТРАНСМА́Ш» — болгаро-угорське товариство по проектуванню й удосконаленню машин і систем для механізації внутрізаводського транспорту. Засн. 1964. Керівний орган «І.» — Правління. Місцеперебування «І.» — Софія; відділення є в Будапешті, торг. представництва — в Москві і Варшаві.

ІНТРИ́ГА (франц. intrigue, від лат. intrico — заплутую) — 1) В літературі — складне сплетіння вчинків персонажів у розповідному або драматичному творі як спосіб організації *сюжету* й *композиції*. І. виникає внаслідок гострого зіткнення інтересів і активної боротьби героїв. 2) Приховані зловмисні дії, підступи, наклепи.

ІНТРОВЕ́РСІЯ (від лат. intro — всередину і verso — спрямовую) — властивість особистості, що полягає в спрямованості її психічних процесів (*уваги, сприймання, мислення* тощо) на свій внутрішній світ. Термін запровадив К.-Г. *Юнг* для позначення одного з двох осн. психологічних типів: екстраверта (див. також *Екстраверсія*) та інтроверта. Осіб, для яких характерна І., називають інтровертами. І. зумовлюється вродженими індивідуально-типологічними особливостями, однак вирішальним фактором її розвитку є соціальне середовище — характер навчання й виховання, специфіка професії, рівень духовного розвитку. *С. Д. Максименко.*

ІНТРОДУ́КЦІЯ (лат. introductio — вступ) — 1) Короткий в помірному темпі вступ до циклічних або одночастинних інструментальних творів. 2) Оркестровий вступ до опери або балету. 3) Вокальний ансамбль або хорова сцена на початку опери.

ІНТРОДУ́КЦІЯ організмів — переселення окремих видів тварин і рослин за межі їхнього природного *ареалу* та їх *адаптація* до нових умов існування. Термін «інтродукція» іноді вживають як синонім початкової фази *акліматизації*.

ІНТРОЄ́КЦІЯ (від лат. intro — всередину і jacio — кидаю, кладу) — 1) В ідеалістичній *пізнання теорії* — термін, який запровадив Р. *Авенаріус* для позначення недопустимого, з його погляду, «вкладання» образів, що сприймаються, у свідомість людини. Авенаріус, будучи суб'єктивним ідеалістом, заперечував поділ на реальне й ідеальне, на суб'єкт і об'єкт, на внутр. і зовн. світ. Він розглядав зовн. об'єкти як продукти суто суб'єктивного досвіду — розумової діяльності, фантазії тощо (див. *Емпіріокритицизм*). 2) У психології і *психоаналізу* — включення індивідом у свій внутр. світ поглядів, мотивів, установок ін. осіб як своїх власних, що є основою *ідентифікації*. Див. також *Проекція* в психології.

ІНТРОСКОПІ́Я (від лат. intro — всередині і грец. σκοπέω — спостерігаю, розглядаю) — візуальне спостереження об'єктів, явищ і процесів в оптично непрозорих тілах

і середовищах або за умов поганої видимості. Розрізняють І. гамма-рентгенівську (з використанням гамма- і рентгенівських променів, що проникають крізь рідкі й тверді об'єкти), інфрачервону (пов'язану з властивістю багатьох речовин вбирати й відбивати інфрачервоні промені відповідно до хім. складу, структури молекул і агрегатного стану), безпосереднього спостереження за розподілом магнітних та ін. проникних полів (див. *Керра явище*, *Фарадея явище*), ультразвукову (див. *Звукобачення*, *Голографія*) і радіоінтроскопію (із застосуванням радіохвиль). Деякі методи й засоби І., що їх застосовують для неруйнівного контролю пром. виробів і матеріалів, подібні до методів і засобів *дефектоскопії*. І. дає змогу виявляти відхилення від заданих параметрів виробів, тіл і середовищ, досліджувати об'єкти під водою, у товщі гірських порід, тумані тощо.

ІНТРОСПЕКТИ́ВНА ПСИХОЛО́ГІЯ (від лат. — introspecto дивлюся всередину) — один з напрямів у психології, який вважає основним методом психологічного дослідження людини *самоспостереження* (інтроспекцію). І. п. набула поширення в кінці 19 ст. Переоцінка методу самоспостереження зумовила появу інтроспекціонізму як ідеалістичного вчення у психології. Представники І. п., виходячи із наявного у людини вміння спостерігати за своїми почуттями, думками, бажаннями, тлумачать цю здатність суб'єктивістськи, однобічно, як єдине джерело знань про внутр. світ людини. Проте психологія, яка базується на матеріалістичній основі, доводить, що метод самоспостереження у вивченні суб'єктивного світу людини — допоміжний. Його дані потребують перевірки ін. наук. методами і практикою. Гносеологічні і соціальні корені інтроспекціонізму, наук. неспроможність І. п. було доведено діалектико-матеріалістичною філософією.

В. І. Войтко.

ІНТРУЗИ́ВНІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — магматичні породи, що утворилися внаслідок кристалізації магми в глибинах земної кори. Формуються в умовах повільного охолодження під високим тиском за активною участю летких компонентів. І. г. п. характеризуються повнокристалічною структурою. Див. також *Інтрузія*. *Магматичні гірські породи*.

ІНТРУ́ЗІЯ (від лат. intrudo — вштовхую) — 1) Процес проникнення *магми* в товщу земної кори. Внаслідок І. утворюються *інтрузивні гірські породи*. 2) Магматичне геологічне тіло, яке утворилося в результаті застигання магми в надрах Землі. По відношенню до структури вміщуючих порід розрізняють І. згідного (*лаколіти*) і незгідного (*батоліти*, *штоки*, *дайки* тощо) залягання.

ІНТУБА́ЦІЯ (від лат. in — в, всередину і tuba — труба) — введення порожнистої трубки в гортань при звуженні її просвіту, що загрожує хворому задушенням. Застосовується І. при *дифтерії* гортані, її гострих набряках (напр., алергічних), хім. опіках, деяких травмах тощо. І. іноді може замінити *трахеотомію*.

ІНТУЇТИВІ́ЗМ — ідеалістичний напрям у бурж. філософії, який абсолютизує й ідеалістично тлумачить *інтуїцію* як єдино вірогідний вид *пізнання*. Виник у середині 19 ст. Представники І. (Ф.-В.-Й. *Шеллінг*, А. *Шопенгауер*, А. *Бергсон*, Е. *Гуссерль*, М. О. *Лосський* та ін.) твердять, що наук. пізнання спроможне дати лише знання явищ і фактів, тоді як інтуїція схоплює сутність, заг. ідею. На противагу класичному *раціоналізмові*, який розглядав інтуїцію як інтелектуальний акт, І. зводить її до ірраціонального (див. *Раціональне та ірраціональне*), до містичного акту злиття *суб'єкта і об'єкта*. Критикуючи метафізичний, суто розсудковий спосіб *мислення*, І. твердить, що світ як боротьба воль (А. Шопенгауер), вічне становлення (Ф. *Ніцше*), безперервна еволюція (А. Бергсон), потік переживань (*феноменологія*, *екзистенціалізм*) може адекватно відобразитися лише з інтуїції. І. поширений у бурж. естетиці, яка, абсолютизуючи роль інтуїції в процесі худож. творчості, зводить останню до несвідомих ірраціональних актів (А. Бергсон, Б. *Кроче*, З. *Фрейд*), та в етиці

Літ.: Лях В. В. Критика інтуїтивізму сучасної буржуазної філософії. К., 1975.

Є. М Причепій.

ІНТУЇЦІОНІЗМ у математиці — філософсько-математичний напрям розробки основ математики який відхиляє теоретико-множинну побудову математики і бере *інтуїцію* за єдину основу матем. конструкцій. Основоположником І. в математиці є Л.-Е.-Я. *Брауер*. Вимоги інтуїціоністів до *основ математики* (вимога ефективності усіх побудов, заперечення актуально заданих нескінченних множин, відмова від *виключеного третього закону* та ін.) приводять до того, що у їхньому трактуванні багато розділів математики набувають вигляду, відмінного від традиційних (класичних) форм їхнього викладу.

Літ.: Гейтинг А. Интуиционизм. Пер. с англ. М., 1965

М І. Кратко.

ІНТУЇЦІЯ (лат. intuitio, від intueor — уважно дивлюсь) — відображення дійсності, при якому висновок грунтується головним чином на здогаді, неусвідомлюваних мислительних процесах. В ідеалістичній філософії і психології І.— містична здатність безпосереднього розпізнавання істини без будь-якого зв'язку з чуттєвим і раціональним пізнанням, суспільно-істор. практикою людства. Діалектичний матеріалізм розглядає І. як явище, зумовлюване великою попередньою пізнавальною діяльністю, тривалими творчими пошуками й багатим соціальним досвідом людини. І. має підсвідомий характер, усвідомлюється лише результат. Вона не може замінити розгорнутого логічного пізнання, розсудкового мислення. Правильність висновків І. вимагає перевірки практикою.

Б. Ф. Баєв.

«ІНТУРИ́СТ» — в СРСР всесоюзне акціонерне товариство по закордонному туризму. Створений 1929. Діючий статут схвалено 1955. Завдання «І.» — організація подорожей рад. туристів за кордон і обслуговування іноз. туристів в СРСР, встановлення ділових зв'язків з орг-ціями й фірмами зарубіжних країн, що займаються туризмом. «І.» підтримує зв'язки майже з 700 зарубіжними туристичними орг-ціями (1978). У союзних республіках (зокрема в УРСР) є Управління по іноз. туризму при Радах Міністрів. «І.» допомагає іноземцям глибше пізнати нашу країну, її соціалістичний лад, рад. спосіб життя, ознайомитися з досягненнями СРСР у галузі науки й культури. Правління «І.» міститься в Москві. В 28 країнах світу діють рекламно-інформаційні бюро «Інтуристу».

ІНУЛІ́Н $(C_6H_{10}O_5)_n$ — *полісахарид*, що складається гол. чин. із залишків D-*фруктози*, з'єднаних між собою 1,2-глюкозидними зв'язками. Молекула І. містить також невелику кількість залишків *глюкози*. Мол. м. 5000—6000. Білий кристалічний порошок, солодкий на смак, добре розчиняється в гарячій воді. Міститься в багатьох рослинах (складноцвітих, дзвоникових, лілійних, лобелієвих, фіалкових, деяких водоростях тощо). Як і крохмаль, є резервною речовиною деяких рослин. Добувають із цикорію і топінамбура (земляної груші). Легко засвоюється організмом людини. Застосовують у медицині як замінник крохмалю і цукру при цукровому *діабеті*, в промисловості — для одержання фруктози.

ІНФА́НТ [ісп. і португ. infante, від лат. infans (infantis) — мала дитина] — в Іспанії та Португалії титул принців королівського дому; жіночий рід — інфанта.

ІНФАНТИЛІ́ЗМ (від лат. infantilis — дитячий) — клінічний синдром різного генезу (походження), який характеризується затримкою розвитку організму зі збереженням у хворого морфологічних, фізіологічних і психічних особливостей, що характерні для більш раннього віку.

ІНФА́РКТ (від лат. infarctus — набитий, начинений) — змертвіння *(некроз)* певної ділянки тканини організму, що виникає внаслідок припинення її кровопостачання. Найчастіше зумовлюється утворенням *тромбів*, емболів (див. *Емболія*) або тривалим спазмом відповідної артерії, *гіпоксією*. І. практично може виникати в будь-якому органі — серці, легенях, нирках, селезінці, кишечнику, головному мозку тощо. Локалізація (розташування) І. визначає його клінічні прояви і ступінь тяжкості захворювання (останній залежить від калібру ураженої судини). Припинення кровотоку у великій судині життєво важливого органа на кілька хвилин призводить до смерті. І. передує гіпоксія, потім виникає некроз, а пізніше на його місці розвивається сполучна тканина, утворюється рубець. Лікування

тільки в умовах стаціонара, спрямоване на видалення або розчинення тромбу чи ембола, відновлення кровотоку, функції ураженого органа. *О. А. П'ятак.*

ІНФА́РКТ МІОКА́РДА — захворювання, що характеризується утворенням ділянки *некрозу* в серцевому м'язі внаслідок порушення коронарного кровообігу. Осн. причинами І. м. є атеросклероз *(артеріосклероз)* вінцевої артерії, а також *тромбоз* серцевих судин. Факторами, що сприяють розвиткові І. м., є перевтома, психічні травми, фіз. перенапруження, *гіпертонічна хвороба, куріння* тощо. Клінічну картину І. м. вперше докладно описали укр. лікарі В. П. Образцов і М. Д. Стражеско (1909). Див. також *Ішемічна хвороба серця*.

ІНФЕКЦІ́ЙНА АНЕМІ́Я КО́НЕЙ — вірусна хвороба *непарнокопитних*, що характеризується гарячкою, недокрів'ям, ураженням серцево-судинної системи та крові. Джерело інфекції — хворі тварини, які виділяють вірус з фекаліями, слиною, молоком тощо. Збудника хвороби переносять також кровосисні комахи. Інкубац. період 5—30 днів. Перебіг хвороби надгострий, гострий, рідше хронічний, іноді прихований. У хворих тварин спостерігається гарячка, т-ра 40—42°, видимі слизові оболонки спочатку гіперемійовані, потім бліді, з крововиливами. Пульс прискорений, на підгрудку, животі й кінцівках з'являються набряки. Жеребні кобили часто абортують. Хворі тварини здебільшого гинуть. Заходи боротьби. Лікування не розроблене. При виникненні І. а. к. на г-во накладають *карантин*, хворих тварин ізолюють та знищують; проводять комплекс обов'язкових вет.-сан. заходів, передбачених діючою інструкцією.

ІНФЕКЦІ́ЙНИХ ХВОРО́Б КИ́ЇВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1949. В ін-ті (1979)—5 клінічних відділень, у т. ч. консультативна поліклініка та 17 лабораторій. Ін-т є головним в УРСР з проблеми «Вірусологія, вірусні та інфекційні захворювання». Осн. напрям наук. досліджень: вивчення патогенезу ускладнених і затяжних форм грипу, вірусного гепатиту, менінгоенцефаліту, дизентерії. Ін-том щорічно видається збірник праць «Вирусы и вирусные заболевания».

А. Ф. Фролов.

ІНФЕКЦІ́ЙНІ ХВОРО́БИ, заразні хвороби — хвороби людини, тварин, спричинювані *вірусами, бактеріями*, найпростішими, мікроскопічними грибами тощо. Їхньою заг. рисою є здатність поширюватись від організму до організму через збудника. І. х. л ю д и н и, зокрема *проказа, сказ, чума, малярія* та ін., відомі з давніх часів. Науково обгрунтоване їх вивчення розпочалося з серед. 19 ст. у зв'язку з досягненнями мікробіології, зокрема бактеріології, та імунології.

Ці успіхи пов'язані з іменами франц. вченого Л. Пастера, нім.— Р. Коха та вітчизняних учених (у т. ч. укр.) — І. І. Мечникова, Г. М. Мінха, М. Ф. Гамалії, Д. К. Заболотного, О. М. Безредки та ін. І. х. людини поділяють на: к и ш к о в і (*дизентерія*, сальмонельози, *черевний тиф* та ін.), д и х а л ь н и х ш л я х і в (*грип, скарлатина* тощо), к р о в' я н і (*висипний тиф*, малярія та ін.), з о в н і ш н і х п о к р и в і в (*дерматомікози*, деякі *венеричні хвороби* та ін.). І. х. виникають лише при сприйнятливості організму до збудника; їх поширенню сприяють деякі соціальні фактори (війна, голод) тощо. В основі розвитку І. х. лежить складний процес взаємодії збудника і організму, який узагальнюється поняттям *патогенез* хвороби. І. х. виникає після *інкубаційного періоду*. Заг. ознаками І. х. є *гарячка*, запальні ураження окремих органів, порушення діяльності нервової, серцево-судинної та ін. систем, які перш за все є наслідком токсичної дії збудника, а також алергічних реакцій організму (див. *Алергія*) на нього та на продукти порушеного *обміну речовин*, що затримуються в значній кількості в організмі хворого. П р о ф і л а к т и к а: додержання сан.-гіг. вимог, правил особистої гігієни, запобіжні щеплення тощо. Впровадження щеплення в СРСР проти ряду інфекційних хвороб дало змогу знизити захворюваність на них до поодиноких випадків (віспа, сказ, поліомієліт, кір). Л і к у в а н н я: застосування специфічних та симптоматичних засобів (див. також *Вірусні хвороби*). Збудники І. х. т в а р и н потрапляють в організм через органи дихання, травний тракт, слизові оболонки, шкіру тощо. Контагіозні хвороби передаються при контакті хворих тварин із здоровими. За характером поширення І. х. розрізняють *ензоотії, епізоотії* і *панзоотії*. Появі й поширенню І. х. сприяють антисан. умови утримання і годівлі тварин, перевезення їх без вет. огляду, завезення нових тварин без витримування у *карантині*, несвоєчасне прибирання трупів і проведення профілактич. щеплень у неблагополучних пунктах. І. х. поділяють на спільні для кількох видів тварин (*сибірка, туберкульоз, сказ, ящур* та ін.) і хвороби, властиві окремим видам. І. х., якщо не вживати своєчасно запобіжних заходів і не лікувати хворих тварин, швидко поширюються і завдають тваринництву великих збитків. Деякі І. х. передаються людині (сибірка, сап, *бруцельоз*, туберкульоз, ящур та ін.). І. х. тварин вивчає *епізоотологія*. Див. також статті про І. х. за назвами хвороб.

Літ.: Громашевский Л. В. Механизмы передачи инфекции. К., 1958; Бароян О. В. Очерки по мировому распространению важнейших заразных болезней человека. М., 1967; Хвороби сільськогосподарських тварин. К., 1971; Горбань М. І. Епізоотологія з мікробіологією. К., 1978.

А. Ф. Фролов (І. х. у людини).

ІНФЕКЦІ́ЙНІ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — хвороби, що виникають внаслідок дії на рослину патогенних (хвороботворних) організмів. Розвиваються на поверхні або всередині рослин за рахунок їхніх клітин. За характером збудника І. х. р. поділяють на *грибні хвороби рослин* (мікофітози), *бактеріози* (бактеріальні хвороби), *вірусні хвороби рослин* (вірози), мікоплазми, *нематодні хвороби рослин* та ін. У розвитку І. х. р. розрізняють фази: зараження (контакт збудника з рослиною), інкубації (період від зараження до появи перших ознак хвороби) і прояву хвороби з певними ознаками на різних органах рослини. Хвороботворні організми (патогени) можуть проникати в рослину активно чи пасивно через природні отвори (продихи, гідатоди тощо), квітки, проростки, кореневі колоски тощо. Кожен вид патогена для проникнення в рослину і розвитку в ній потребує певних умов середовища. Зараження рослин часто залежить від інфекційного навантаження (кількості індивідуумів патогена на окремих органах рослини). Тривалість інкубаційного періоду І. х. р. не є постійною і залежить від активності хвороботворних організмів, сортових особливостей рослини-живителя та зовнішніх умов, насамперед від температури. Ураження рослин буває місцеве (локальне) і загальне (дифузне). Патогени І. х. р. зберігаються здебільшого в рослині, на рослинних рештках і в грунті. Поширюються вони через повітря, воду, тваринами тощо. Розрізняють загальний *ареал* І. х. р.— район їхнього природного поширення та ареал шкідливості, де патогени, широко розмножуючись, нагромаджуються у великій кількості і, спричиняючи масове ураження рослин, завдають с. г. великої шкоди. І. х. р. за характером поширення бувають розсіяні, або спорадичні. Проти І. х. р. впроваджують системи заходів, в яких головну роль відіграє профілактика.

В. Ф. Пересипкін.

ІНФЕ́КЦІЯ (лат. infectio, від inficio — отруюю) — проникнення патогенних мікроорганізмів в організм людини, тварин або рослин (макроорганізм), розмноження з наступним розвитком складного комплексу їх взаємодії — від носійства до вияву хвороби. На розвиток інфекційного процесу впливають: патогенні властивості збудника (див. *Вірулентність*), ступінь зараженості (доза мікроба), опірність макроорганізму (див. *Імунітет, Імунітет рослин*) тощо. Залежно від цих факторів макроорганізм захворює або інфекційний процес перебігає приховано (бактеріоносійство, вірусоносійство, паразитоносійство; див. *Бацилоносійство*). Більшість мікроорганізмів виробляє *токсини* (отрути), які виділяє в навколишнє середовище в процесі життєдіяльності — екзотоксини (дифтерійна паличка, бацили газової *гангрени, ботулізму*). Токсини ряду мікроорганізмів звільняються при руйнуванні мікробної клітини — ендотоксини. Розмноження і життєдіяльність мікроорганізмів у макроорганізмі стимулюють його захисні механізми: під-

вищується специфічна активність фагоцитів (див. *Фагоцитоз*), розвивається імунітет, виробляються *антитіла* — і разом з тим можуть спричинити *алергію*, місцеву запальну реакцію. Механізми передачі І. різноманітні. Знання їх лежить в основі профілактики і лікування *інфекційних хвороб*.

ІНФЕЛЬД (Infeld) Леопольд (20.VIII 1898, Краків — 15.I 1968, Варшава) — польський фізик-теоретик, член Польської АН (з 1952). Закінчив Краківський ун-т (1921). У 1930—33 працював у Львів. ун-ті, 1933—38 — у Кембріджі та Прінстонському ін-ті фундаментальних досліджень, з 1939 — проф. ун-ту м. Торонто. З 1950 очолював кафедру теор. фізики Варшавського ун-ту, з 1951 — водночас директор Ін-ту теор. фізики Польської АН. Наук. праці з теорії відносності, теорії електромагн. поля. Зокрема, разом з М. *Борном* подав інтерпретацію *невизначеностей співвідношення* в велінійній електродинаміці. Разом з А. *Ейнштейном* і Б. Гофманом вивів з рівнянь заг. теорії відносності точніші, ніж ньютонівські, рівняння руху подвійних зір. Автор кількох повістей, серед них — про Е. *Галуа*.

ІНФІКС (лат. infixus — вставлений) — *афікс*, який вставляється всередину основи для утворення нових слів чи нових форм того самого слова. І. характерний для давніх індоєвроп. мов (лат. vici — «я переміг», vinco — «я перемагаю»). Інфіксація розвинута в індіанських, індонезійських та ін. мовах.

ІНФІЛЬТРА́Т (від лат. in — в і filtratus — проціджений) — скупчення клітинних елементів з домішкою крові й *лімфи* в тканинах організму людини і тварин. Найчастіше утворюються пухлинні І., що складаються з пухлинних клітин, та запальні І. Залежно від переважання в запальному І. *лейкоцитів*, *еритроцитів*, лімфоїдних клітин тощо розрізняють відповідно гнійний, геморагічний, круглоклітинний та ін. І. У хірургіч. практиці І. наз. ущільнення, що виникає в тканинах внаслідок їх просякання знеболювальними розчинами.

ІНФІЛЬТРА́ЦІЯ (від лат. in — в, всередину і filtratio — проціджування) — проникнення атмосферних і поверхневих вод у гірські породи і грунти по порах, тріщинах та ін. невеликих порожнинах. І. належить важлива роль у поповненні запасів *грунтових вод* і *підземних вод*.

ІНФІНІТИ́В (лат. infinitivus, букв.— невизначений), неозначена форма дієслова — дієслівна форма, що означає дію безвідносно до особи, числа, часу й способу. І. має категорії виду, перехідності — неперехідності (брати — вибрати — вибратися). Форма І. властива всім дієсловам укр. мови. Її вважають вихідною дієслівною формою. В укр. літ. мові вона закінчується здебільшого на «-ти», рідше на «-ть» (лити — лить).

ІНФЛУЕ́НЦА (італ. influènza, від лат. influo — вливаюсь, проникаю, поширююсь) — назва *грипу* під час його *пандемії* у 1780—82.

«ІНФЛЯЦІ́ЙНОЇ СПІРА́ЛІ ТЕО́РІЯ» — сучасне бурж. трактування інфляційного процесу, згідно з яким причиною *інфляції* є «надмірне» зростання *заробітної плати* робітників і службовців, що нібито призводить до збільшення витрат на виробн. товарів і надання послуг, отже і до підвищення цін. Підвищення ж цін викликає, мовляв, прагнення робітників добиватися нового підвищення заробітної плати. Таким чином, процес зростання цін і знецінювання *грошей* набуває характеру «зачарованого кола», нагадує рух по спіралі. Насправді ж підвищення заробітної плати, як правило, не причина, а наслідок зростання товарних цін, що їх роздувають монополісти для одержання надприбутків. «І. с. т.» правлячі кола капіталістичних країн намагаються використати для обґрунтування й виправдання політики *«заморожування» заробітної плати*.

ІНФЛЯ́ЦІЯ (лат. inflatio — розбухання) — переповнення каналів *грошового обігу* капіталістичних країн масою надлишкових *грошей паперових*, що спричинює знецінювання їх і відповідне зниження їхньої купівельної спроможності. І. призводить до зростання цін на товари і послуги, перерозподіляє *національний доход* і сусп. багатство на користь монополістичної буржуазії за рахунок зниження реальних доходів трудящих. І. є складним соціально-екон. явищем. Її механізм пов'язаний з умовами *відтворення* і *нагромадження капіталу*, з політикою монополій і бурж. д-ви, держ.-монополістичним регулюванням економіки, зростанням держ. боргу, валютними операціями на міжнар. грош. ринках тощо. Найдійовішим фактором І. є *мілітаризація капіталістичної економіки*. В умовах *загальної кризи капіталізму* І. набуває загального й хронічного характеру. Одним з проявів суперечностей сучас. держ.-монополістичного капіталізму є т. з. повзуча І., яка проявляється в безперервному зростанні цін, вартості життя, зниженні купівельної спроможності валют. Інфляційні процеси є причиною різких коливань *валютних курсів* багатьох капіталістичних країн (див. *Валютна криза*).

В. П. Степаненко.

ІНФОРМА́ТИКА — наукова дисципліна, що вивчає структуру, загальні властивості й закономірності наукової *інформації*, а також системи наукової комунікації (сукупності методів і засобів розповсюдження наукової інформації) з метою підвищення ефективності функціонування цієї системи. Центр. поняттям І. є наук. інформація — відомості, одержувані в будь-якій сфері громад. життя шляхом наук. пізнання, відповідно перероблені абстрактно-логічним мисленням, які не суперечать усталеній системі наук. знань про природу, суспільство і мислення й використовуються в сусп.-істор. практиці. І. належить до сусп. наук. В її завдання не входить вироблення критеріїв істинності, новини і корисності наук. інформації. І. склалась на межі *бібліотекознавства*, *кібернетики*, *лінгвістики*, *математичної логіки*, *наукознавства* та ін. Початком процесу формування І. вважають 1895, коли в Брюсселі було створено Міжнародний бібліографічний ін-т (з 1938 — Міжнародна федерація по документації — МФД). До кінця 60-х років 20 ст. замість терміна «І.» вживали термін «документація» або «документація й інформація». Науково-технічна революція, особливо поява *електронних обчислювальних машин* та ін. засобів інформаційної техніки (мікрофотографування, копіювальної техніки й зв'язку) значно прискорили розвиток І. В СРСР в 1952 створено Всесоюзний ін-т наук. і тех. інформації (ВІНІТІ), який став ядром для створення загальнодержавної системи наук. і тех. інформації і центром досліджень у галузі інформатики. Наукові дослідження в галузі І. провадить також Український науково-дослідний ін-т наук.- тех. інформації Держплану УРСР. Див. також *Довідково-інформаційний фонд*.

Літ.: Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С. Основы информатики. М., 1968; Основные проблемы информатики и библиотечно-библиографическая работа. Л., 1976.

А. І. Чорний.

ІНФОРМА́ЦІЇ ТЕО́РІЯ — розділ *кібернетики*, що досліджує способи матем. описання й оцінки методів передавання, зберігання, добування і класифікації *інформації*. Основи І. т. заклав 1948—49 амер. математик К. *Шеннон*. Великий внесок в І. т. зробили рад. вчені А. М. *Колмогоров*, О. Я. *Хінчин*, В. О. *Котельников*, О. О. *Харкевич* та ін. І. т. використовує методи *імовірностей теорії*, *математичної статистики*, *алгебри*, *графів теорії*, *ігор теорії* та ін. розділів математики. І. т. виходить з уявлення про те, що повідомлення, призначені для передавання *каналом зв'язку* або для збереження в *запам'ятовувальному пристрої* ЕОМ, наперед з повною визначеністю невідомі. Предметом вивчення в І. т. є імовірнісні характеристики досліджуваних об'єктів і явищ, тому що *імовірність* — зручна чисельна міра невизначеності, із зменшенням якої і пов'язаний процес одержування інформації. В теорії передавання інформації, яка є складовою частиною І. т., відшукуються оптимальні щодо швидкості й надійності способи передавання інформації, методи її кодування й декодування, встановлюються теор. межі досяжної якості. До І. т. відносять також сукупність застосувань статистичних методів для описування способів перетворення сигналів на вході й виході каналів зв'язку, а також теорію *розпізнавання образів*, що розробляє *алгоритми* розподілу об'єктів за певними ознаками. І. т. широко застосовують у математиці, природничих, тех., соц.-екон. науках. Див. також *Зворотний зв'язок*.

Літ.: Черный А. И. Введение в теорию информационного поиска. М., 1975; Управление, информация, интеллект. М., 1976; Галлагер Р. Теория информации и надежная связь. Пер. с англ. М., 1974. *Р. Л. Добрушин.*

ІНФОРМАЦІ́ЙНА МО́ВА — *штучна мова,* призначена для записування семантичної інформації і подальшого використання її в інформаційно-логічних та *інформаційно-пошукових системах* і в *автоматизованих системах управління*. І. м. забезпечує однозначне записування інформації чи алгоритмічне розпізнавання (ототожнювання) записаних різними способами фактів. Повнота й точність відображення інформації в термінах І. м. визначає її семантичну силу, яка є найважливішою характеристикою І. м. Типовою І. м. є, напр., інформаційно-пошукова мова.

Е. Ф. Скороходько.

ІНФОРМАЦІ́ЙНЕ БЮРО́ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ, Інформбюро — міжнародний центр ряду комуністичних і робітн. партій, що існував 1947—56. Створене за рішенням Наради комуністичних і робітн. партій (відбулася 1947 у Польщі) для організації обміну досвідом і координації дій компартій на основі взаємної згоди. Складалося з представників центр. к-тів комуністичних і робітн. партій Болгарії, Італії, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, Франції, Чехословаччини, Югославії (до 1948). Інформбюро перебувало 1947—48 в Белграді, 1948—56 — в Бухаресті. Мало друк. орган — газ. «*За прочный мир, за народную демократию!*». В січні й червні 1948 в Румунії та в листопаді 1949 в Угорщині Інформбюро провело наради комуністичних і робітн. партій, які прийняли важливі документи про міжнар. становище, про обмін досвідом і координацію діяльності партій, про боротьбу за мир тощо. Діяльність Інформбюро відіграла позитивну роль у справі зміцнення і розвитку зв'язків комуністичних і робітн. партій, сприяла мобілізації сил трудящих світу на боротьбу за мир, демократію і соціалізм. У 1956 в зв'язку зі зміною істор. умов і потребою нових форм контактів між компартіями спільним рішенням центр. к-тів партій, що входили до Інформбюро, його діяльність було припинено.

Л. Л. Дмитренко.

ІНФОРМАЦІ́ЙНО-ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНИЙ ГОЛОВНИ́Й НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ЦЕНТР ДЕРЖПЛА́НУ УРСР. Міститься в Києві. Створений 1963 як Обчислювальний центр Держплану УРСР, з 1973 існує під сучас. назвою. Є гол. центром по розробці та впровадженню автоматизованих систем планових і фінанс. розрахунків, респ. автоматизованої системи збирання та обробки інформації для обліку, планування й управління нар. г-вом УРСР та автоматизованої системи управління розвитком науки і техніки тощо. Має відділення в Одесі (1965).

М. І. Кирилюк.

ІНФОРМАЦІ́ЙНО-ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНИЙ ЦЕНТР ПІДПРИЄ́МСТВА — спеціалізований підрозділ підприємства; основна ланка *автоматизованої системи управління* (АСУ), призначена для збирання, нагромадження та централізованої обробки даних. В центрі проводиться екон. аналіз виробничо-госп. діяльності, розробляються плани, виконуються необхідні розрахунки, ведеться нормативне г-во, здійснюється контроль за ходом виконання планів, готується статистична та оперативна звітність тощо. І.-о. ц. п. розрізняють за складом обладнання, характером розв'язуваних задач та рівнем автоматизації. До технічних комплексів АСУ в І.-о. ц. п. входить одна або кілька *обчислювальних машин,* комплект термінального обладнання та ін. Часто І.-о. ц. п. наз. координаційно-керуючим центром, коли він виробляє керуючі рішення, виконуючи ф-ції планово-виробничого відділу або відділу диспетчерського керування. Див. також *Автоматизована система управління підприємством, Обчислювальний центр.*

В. В. Шкурба.

ІНФОРМАЦІ́ЙНО-ПОШУКО́ВА СИСТЕ́МА — сукупність мовно-алгоритмічних і тех. засобів для зберігання, автоматичного пошуку й видавання необхідної *інформації*. На вхід І.-п. с. надходить інформація двох видів: про досягнутий рівень знань у якійсь галузі (інформаційний, або пошуковий, масив) і про інформаційну потребу абонентів системи (інформаційний запит). Осн. функцією І.-п. с. є виявляння елементів інформаційного масиву, які відповідають на запит, що його поставлено системі. За характером інформаційного масиву І.-п. с. поділяють на документальні й фактографічні. Документальна у відповідь на поставлений запит видає множину документів, що містять шукану інформацію, або вказує адреси зберігання цих документів, а фактографічна видає безпосередньо шукану інформацію. Див. також *Дисплей.*

ІНФОРМАЦІ́ЙНО - ТЕЛЕГРА́ФНЕ АГЕ́НТСТВО — організація, що добирає, обробляє та постачає інформацію газетам, вид-вам, громад. орг-ціям та приватним особам. Див. *Агентство преси.*

ІНФОРМА́ЦІЯ (лат. informatio — пояснення, викладення) — одне з загальних понять *науки*; в широкому розумінні — нові відомості про навколишній світ, одержувані в результаті взаємодії з ним. В процесі використання І. може бути об'єктом зберігання, передавання й перетворення. В результаті соц. прогресу й бурхливого розвитку науки і техніки в серед. 20 ст. потік І. та кількість її незмірно зросли. У зв'язку з цим виникла потреба в узагальненні, систематизації і найдоцільнішому використанні її. Одним з типів І. є *інформація* соціальна. Поняття І. включає обмін відомостями не лише між людьми, а й між людиною і автоматом, між автоматами, обмін сигналами в тваринному й рослинному світах (див. *Генетична інформація, Диспетчерського управління автоматизація, Кібернетика біологічна, Кібернетика медична*). Запропоноване в працях Р. Хартлі, К. *Шеннона,* А. М. *Колмогорова* та ін. визначення міри кількості І. привело до створення *інформації теорії*. Дослідження проблем, пов'язаних з наук. поняттям І., розгорнулось у трьох осн. напрямах. Перший з них полягає в розробці матем. апарату, що відображає осн. властивості І. (див. *Інформація* в кібернетиці). Другий напрям полягає в розробці на базі відомих матем. засобів будь-яких аспектів розгляду І., дослідженні різних її властивостей. Так, майже з самого початку виникнення теорії І. постало питання про вимірювання цінності й корисності І. з погляду її використання (О. О. *Харкевич,* Р. *Карнап* та ін.). Третій напрям пов'язаний з використанням інформаційних методів у *біології, лінгвістиці, соціології* тощо. В сучас. марксистсько-ленінській філософії І. можна розглядати як конкретизацію ленінської тези про властивість *відображення,* притаманну всій *матерії*. Див. також *Наукової і технічної інформації державна система, Довідково-інформаційний фонд.*

Літ.: Петрович Н. Т. Поговорим об информации. М., 1973; Колмогоров А. Н. Предисловие к русскому изданию. В кн.: Эшби У. Р. Введение в кибернетику. Пер. с англ. М., 1959.

О. В. Андрєєва.

ІНФОРМА́ЦІЯ в кібернетиці. Вивчається І. в *кібернетиці* з огляду на здатність машин і живих організмів сприймати, зберігати, перетворювати й передавати інформацію. Для забезпечення ефективного передавання І. *каналом зв'язку* від джерела повідомлення (передавача) до одержувача (приймача) (мал.), а також для найкращого її зберігання за допомогою незмінних у часі носіїв І., розв'язуються проблеми перетворювання І. (кодування й декодування). Розрізняють дві осн. форми подання І.— неперервну й дискретну. Оскільки ЦОМ є найбільш універсальним і ефективним засобом переробки І. в дискретній формі, то роль і галузі застосування дискретних способів подання І. мають першорядне значення. Заг. властивості І. незалежно від її змісту вивчає *інформації теорія,* яка оперує лише з кількістю передаваної І., хоча тенденції розвитку цієї теорії спрямовані до збагачення її змісту якісними поняттями.

Загальна схема системи передавання **інформації** в кібернетиці.

Літ.: Кузьмин И. В., Кедрус В. А. Основы теории информации и кодирования. К., 1977; Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. Пер. с англ. М., 1963.

О. В. Андрєєва.

ІНФОРМА́ЦІЯ соціальна — вищий тип інформації, відображення соціальної дійсності, життєдіяльності суспільства у повідомленнях, відомостях, знаннях. Осн. види соціальної І.: наук.-тех., сусп.-політ., ідеологічна тощо. І. несуть усі соціальні процеси (трудовий, пізнавальний, виховний, організаційний тощо). Засобом безпосереднього обміну І. між людьми є спілкування. І. в класовому суспільстві має класовий характер.

Інфрачервона фотографія. Зображення віддалених гір у видимому світлі (1) та в інфрачервоному випромінюванні (2).

Відбиваючи інтереси *класів суспільних*, І. використовується в *класовій боротьбі*. Методам дезінформації, що застосовуються бурж. пропагандою, робітн. клас протиставляє об'єктивну, правдиву, парт. І., використовуючи її як засіб внутрікласової консолідації трудящих, їхнього згуртування навколо політ. партії робітн. класу. За соціалізму І. відіграє велику роль у наук. управлінні сусп. процесами, в боротьбі проти бурж. ідеології, в комуністич. вихованні трудящих (див. *Засоби масової інформації і пропаганди*). Один з основних видів І. соціальної є І. економічна. Вона включає відомості, що відображають народногосп. процеси та використовуються для управління нар. г-вом та його окремими ланками. Джерелами І. екон. є виробничі процеси, процеси обігу матеріальних цінностей, коштів, використання трудових ресурсів тощо. Класифікують її за джерелами виникнення (констатуюча й керуюча), стадіями виникнення (первинна й вторинна), формами подавання (текстова, таблична, графічна, цифрова, мішана), метою й характером використання (планова, облікова, диспетчерська, нормативна, аналітично-прогнозуюча та звітна). Сукупність І. екон., пов'язану з певним об'єктом управління, наз. системою І. економічної.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о печати. М., 1974; Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом. М., 1975; Коробейников В. С. Духовное общение, обмен информацией, идеологическая борьба. М., 1976; Молчанов В. И. Социальная информация и управление предприятием. М., 1977; Виноградов В. А. Общественные науки и информация. М., 1978.

Ю. Д. Прилюк (І. соціальна).

ІНФРАЗВУ́К (від лат. infra — нижче, під) — коливання частинок пружного середовища (газу, рідини, твердого тіла), які поширюються в ньому у вигляді хвиль з частотами, нижчими за 16 Гц. Джерелами І. є: вітер, грозові розряди, вибухи і т. д. І. мало поглинається середовищем і може поширюватися на великі віддалі. Цю властивість І. застосовують для дослідження верхніх шарів атмосфери, земної кори тощо.

ІНФРАСТРУКТУ́РА (від лат. infra — нижче, під і structura — будова, розміщення) — сукупність галузей господарства, що обслуговують галузі матеріального виробництва (будівництво шосейних шляхів, каналів, портів, мостів, аеродромів, складів, енергетичне г-во, залізничний транспорт, зв'язок, водопостачання, загальна та профес. освіта, витрати на науку, охорону здоров'я та ін.). Термін «І.» з'явився в екон. л-рі на поч. 20 ст. В сучас. екон. науці розрізняють І. виробничу й невиробничу (соціальну). До виробничої І. належать галузі, що безпосередньо обслуговують матеріальне виробн. (залізниці і шосе, водопостачання, каналізація та ін.), до невиробничої відносять галузі, опосередковано пов'язані з процесом виробн. (підготовка кадрів, шкільна і вища освіта, охорона здоров'я тощо). І. набула особливого значення в процесі формування й розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. На сучас. етапі велике значення має міжнар. І. країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги* (міжнар. лінії електропередачі, лінії зв'язку, транскомунікації та ін.), що є необхідною умовою розвитку *міжнародного поділу праці*.

Р. С. Язиніна.

ІНФРАЧЕРВО́НА АСТРОНО́МІЯ — розділ *астрофізики*, що вивчає природу космічних об'єктів, які випромінюють не менше 90% енергії в інфрачервоному діапазоні довжин хвиль. Джерелами *інфрачервоного проміння* можуть бути довгоперіодичні *змінні зорі* типу Міри Кита, *зорі* типу Т Тельця, вуглецеві та цирконієві зорі, напівправильні та неправильні змінні гіганти спектрального класу М, надгіганти спектрального класу після М2 (див. *Спектральні класи зір*), почервонілі зорі різних спектральних класів (див. *Міжзоряне поглинання*), гарячі зорі з газовими оболонками, розташовані в *дифузних туманностях*, протозорі (див. *Еволюція зір*).

М. С. Комаров.

ІНФРАЧЕРВО́НА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що грунтується на використанні *інфрачервоного проміння*. Вдаючись до І. д., контрольований виріб нагрівають (він стає джерелом інфрачервоного випромінювання), а наявність дефектів встановлюють, якщо т-ра поблизу дефектного місця відрізняється від т-ри сусідніх (бездефектних) ділянок хоч на кілька десятих градуса. Інфрачервоне випромінювання контрольованого виробу вимірюють *фотоелементами, фоторезисторами, болометрами* тощо. І. д. застосовують у машино- і приладобудуванні, електронній техніці та ін.

ІНФРАЧЕРВО́НА ТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з використанням *інфрачервоного проміння*. Джерелами такого проміння є, напр., *лампи розжарення, імпульсні лампи*, квантові генератори, а його приймачами — *болометри, термоелементи, фоторезистори* і *фотоелементи*. Засобами І. т. вимірюють на віддалі т-ру розжарених тіл (див. *Пірометр*), сушать деревину і лакофарбові покриття, піддають *спектральному аналізові* речовини, фотографують у темряві (див. *Інфрачервона фотографія*), виявляють внутр. дефекти (див. *Інфрачервона дефектоскопія*), провадять *діагностику* захворювань. Крім того, досліджують спектри далеких зірок і атмосферу планет (див. *Інфрачервона астрономія*), контролюють траєкторію космічних кораблів і автоматично керують ними, підтримують земний і космічний зв'язок. Засобами І. т. виявляють також наземні, морські і повітр. об'єкти (див. *Теплопеленгація*), наводять снаряди і ракети на ціль, спостерігають об'єкти вночі або в умовах поганої видимості тощо.

Літ.: Козелкин В. В., Усольцев И. Ф. Основы инфракрасной техники. М., 1974.

Ю. І. Карханін.

ІНФРАЧЕРВО́НА ФОТОГРА́ФІЯ — одержання зображень (фотографій) в *інфрачервоному промінні*. Найпростішим способом І. ф. є безпосереднє фотографування на спец. (з добавкою барвників) фотографічні пластинки і плівки (інфрапластинки і плівки), чутливі до інфрачервоного випромінювання з довжиною хвилі понад 0,74 мкм. Вдень джерелом такого випромінювання є Сонце, вночі — *лампи розжарення* або ін. температурні випромінювачі, а також сам об'єкт фотографування, якщо т-ра його вища за т-ру навколишнього середовища. Видиме світло від об'єкта затримують світлофільтрами, що їх одягають на об'єктив фото- чи кіноапарата. Щоб використати інфрачервоне випромінювання з довжиною хвилі до 1,5 мкм, застосовують електронно-оптичні перетворювачі невидимих інфрачервоних зображень на видимі. Ці перетворювачі водночас підсилюють їхню яскравість. Крім того, користуються спец. пристроями з фотопровідними *напівпровідниками*. Способом І. ф. (мал.) одержують виразні зображення об'єктів, віддалених на сотні кілометрів, оскільки інфрачервоне випромінювання порівняно з видимим менше розсіюється при проходженні крізь туман та імлу. І. ф. використовують для аерофотознімання, у медицині, ботаніці, криміналістиці, фізиці, *інфрачервоній астрономії*, у військовій справі тощо.

Літ.: Марков М. Н. Приемники инфракрасного излучения. М., 1968.

М. П. Лисиця.

ІНФРАЧЕРВО́НЕ ПРОМІ́ННЯ — невидиме електромагнітне промінння з довжиною хвилі λ від 0,74 мкм (межа найдовшого видимого електромаг. випромінювання) до 1 мм. Відкрив 1800 В. *Гершель* у спектрі сонячного світла. Після того, як 1923 рад. фізик О. А. Глаголєва-Аркадьєва (1884—1945) одержала *радіохвилі* з λ від кількох см до 82 мкм, було встановлено існування неперервного переходу від видимого випромінювання до І. п. та радіохвиль. Будь-яке нагріте тіло випромінює І. п. Близько 50% випромінювання Сонця і до 80% випромінювання ламп розжарювання становить І. п. Монохроматичне І. п. одержують за допомогою *іразерів*. У земній атмосфері І. п. ослаблюється внаслідок розсіювання (в основному на домішкових частинках) та поглинання (водяною парою, вуглекислим газом, озоном тощо). Залежно від природи джерела, спектри І. п. бувають лінійчастими (атоми, іони), смугастими (мол. гази) і суцільними (рідини, тверді тіла). Спектри поглинання І. п. подібні до спектрів випромінювання. Кожній речовині властиві певні спектри випромінювання і поглинання. І. п. застосовують у наук. дослідженнях, пром-сті, військ. справі тощо. Див. також *Інфрачервона астрономія, Інфрачервона дефектоскопія, Інфрачервона техніка, Інфрачервона фотографія*.

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976. *Ю. І. Карханін.*

ІНФУЗО́РІЇ (Infusoria) — клас тварин типу *найпростіших*. Розміри від 12 мкм до 3 мм. Тіло вкрите тоненькою щільною оболонкою — кортексом. Більшість І. рухається за допомогою протоплазматичних виростів — війок, які є і органами дотику. У зовн. шарі *цитоплазми* І. розташовані скоротливі волоконця — міонеми, а також захисні пристосування — трихоцисти, вміст яких при подразненні викидається назовні у вигляді пружних ниток. Їжа (дрібні органіч. рештки, бактерії, одноклітинні водорості та ін. найпростіші) з рота, розташованого на дні особливої заглибини — перистома, потрапляє в глотку, а з неї в травну *вакуолю*. Неперетравлені рештки їжі виштовхуються через спец. отвір — порошицю. Сисні І. всмоктують їжу за допомогою щупалець. Більшість І. має скоротливі вакуолі, за допомогою яких здійснюються осморегуляторна та видільна функції. І. мають 2 ядра: більше ядро — макронуклеус, що відіграє роль в регуляції обміну речовин та русі, і менше — мікронуклеус, пов'язане з статевим процесом. Розмножуються І. безстатевим шляхом — поперечним поділом клітини або пупкуванням; періодично в життєвому циклі І. відбувається статевий процес — *кон'югація*, а також *автогамія*. Відомо понад 6000 видів, які поділяють на 2 підкласи: війчасті І. (Ciliata) і сисні І. (Suctoria). Переважна більшість І. живе в прісній і морській воді, окремі — у вологому грунті. За несприятливих умов І. перетворюються в *цисти;* в такому стані вони можуть переноситися вітром в ін. водойми. Багато І. паразити (*балантидій, іхтіофтиріус,* хілодонела, триходина), що спричинюють небезпечні хвороби людини, с.-г. тварин і риб. І. походять від примітивних *джгутикових*.

Літ.: Стрелков А. Паразитические инфузории из кишечника непарнокопытных семейства Equidae. Л., 1939; Догель В. А., Полянский Ю. И., Хейсин Е. М. Общая протозоология. М.—Л., 1962; Серавин Л. Н. Двигательные системы простейших. Л., 1967; Фауна СССР. т. 2, в. 1. М., 1973.

В. П. Коваль

ІНЦИДЕ́НТ [від лат. incidens (incidentis) — той, що трапляється] — неприємна подія, непорозуміння.

ІНЦИДЕ́НТНІСТЬ — термін, що вживається в геометрії для вираження належності. Так, речення «точка *A* і пряма *a* інцидентні» означає, що точка *A* належить прямій *a* (лежить на ній) і разом з тим пряма *a* належить точці *A* (проходить через неї). Див. *Проективна геометрія*.

ІНЦУ́ХТ (нім. Inzucht, від in — в і Zucht — розведення) — схрещування близькоспоріднених організмів. Те саме, що й *інбридинг*.

ІНЧХО́Н, Чемульпо — місто в Пд. Кореї, адм. ц. провінції Кенгідо. Мор. порт на узбережжі Жовтого м. (аванпорт Сеула). 799,9 тис. ж. (1975). Мотороскладальний і металовиробів з-ди, судноверф, текст. ф-ки. Сталеливарна, хім., скляна, фарфоро-фаянсова, харч. пром-сть. Кустарні промисли. Військово-мор. база США. У гавані І. 1904 героїчно загинули рос. крейсер «*Варяг*» та канонерський човен «Кореєць».

«ІНЮРКОЛЕ́ГІЯ» — спеціалізована організація адвокатів СРСР, яка подає юридичну допомогу з питань *міжнародного приватного права*. Створена при Моск. міськ. колегії адвокатів 1937. На «І.» покладено захист за кордоном майнових прав рад. орг-цій і громадян — по реалізації *майна*, справ про *спадщину*, витребуванню банківських вкладень, страхових сум, справ пенсійних, про відшкодування заподіяної шкоди, про стягнення *аліментів* тощо. Адвокати «І.» виступають також як представники майнових інтересів *іноземців* та іноз. *юридичних осіб* у рад. судах, у *зовнішньоторговельній арбітражній комісії* і *морській арбітражній комісії*. В союзних республіках, у т. ч. в УРСР, діють уповноважені «І.» — адвокати відповідних колегій союзних республік. В УРСР представництво «І.» створено в 1937. «І.» співробітничає в разі потреби з іноз. адвокатами на основі укладених з ними угод. Ці угоди регулюють умови співробітництва по веденню майнових справ рад. і іноз. громадян, встановлюють взаємні права і обов'язки, визначають розмір гонорару за ведення справ і порядок оплати витрат по їх веденню.

С. І. Соколенко.

ІНЬ, або Шан — перша достовірна епоха в історії китайського народу і рання держава в Китаї (16—11 ст. до н. е.). В економіці д-ви І. осн. роль відігравали землеробство і скотарство, існували мисливство і рибальство. Значного розвитку досягло ремісниче виробництво. Питання про характер сусп. ладу епохи І. вченими не розв'язане. Пригноблені класи складалися з державнозалежних общинників і рабів (в основному військовополонених). У 11 ст. до н. е. державу І. захопило плем'я чжоу.

ІНЬЯМБА́НЕ — місто на Пд. Сх. Мозамбіку. Залізнична станція, порт на узбережжі Мозамбіцької прот. Індійського ок. 93 тис. ж. (1970). Підприємства по очищенню горіхів кеш'ю. Вивіз цукру, копри, бавовни, лісоматеріалів.

ІО́ (за ім'ям давньогрец. міфологічної жриці Іо) — один з чотирьох яскравих супутників *Юпітера*. Діаметр І. 3470 км, серед. віддаль від центра планети 421 600 км. Відкрив Г. *Галілей* 1610. Див. також *Супутники планет*.

ІОА́НН (рр. н. і см. невід.) — український живописець середини 16 ст. Твори І. виконані в традиціях укр. середньовічного живопису. Вони відзначаються поетичністю зображення, динамічністю композиції, тонким майстерним малюнком. У Львів музеї укр. мист. зберігається ікона роботи І. «Богоматір» з с. Ліскуватого (Лемківщина).

ІОА́НН (рр. н. і см. невід.) — український живописець 18 ст., ієромонах. Брав участь у розписах Троїцької надбрамної церкви в Києво-Печерській лаврі (20—30-і рр. 18 ст.).

ІОА́НН І ЦІМІ́СХІЙ (бл. 925, Іераполіс— 10. I 976, Константинополь) — імператор Візантії з 969. Походив із знатного малоазійського (вірменського) роду. Захопив престол внаслідок аристократичного перевороту. Пішов на ряд поступок візант. церкві. Витіснив з Болгарії київ. кн. *Святослава Ігоровича* (971), приєднав до Візантії Пн.-Сх. Болгарію. В 974—975 відвоював у *арабів* більшу частину Сирії і Фінікію.

ІОА́НН XXIII (Ioannes; світські імена і прізв. — Анджело-Джузеппе Ронкаллі; 25.XI 1881, Сотто-іль-Монте — 3.VI 1963, Ватікан) — папа римський з 28.X 1958. Учасник 1-ї світової війни. В 1925—53 — на дипломатичній службі Ватікану, 1953—58 — кардинал, патріарх Венеції. Під час свого понтифікату (папства) вів курс на пристосування католицької церкви до прогресивних змін, що відбувалися в світі. Виступав за *мирне співіснування* д-в з різним сусп. ладом, за роззброєння. У 1962 з метою зміцнення позицій католицької церкви скликав 2-й Ватіканський собор (див. *Вселенські собори*).

А. В. Сонцевич.

ІОА́НН БЕЗЗЕМЕ́ЛЬНИЙ (John Lackland; 24.XII 1167, Оксфорд — 19.X 1216, Ньюарк) — англ. король (з 1199) з династії *Плантагенетів*. Молодший син *Генріха II*. В результаті невдалої війни проти Франції 1202—04 втратив значну частину англ. володінь на континенті. Після конфлікту з рим. папою Інокентієм III (не визнав 1207 призначеного папою архієпископа кентерберійського) став його *васалом*. Повстання баронів 1215, підтримане лицарями і мешканцями міст, змусило І. Б. підписати *Велику хартію вільностей*.

ІОА́НН ДАМАСКИ́Н (Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός; н. бл. 675, Дамаск — п. бл. 753) — візантійський богослов, філософ, поет. Пропагував ідею зверхності духовної влади над світською. Активно виступав проти *іконоборства, маніхейства, несторіанства*. І. Д. систематизував грец. *патристику*. Намагався обгрунтувати догми *православ'я* за допомогою філософії і, зокрема, логіки *Арістотеля*. Заклав основи схоластичного методу (див. *Схоластика*), який пізніше поширився серед середньовічних теологів Заходу. Гол. твір І. Д.— «Джерело знання» був відомий на Русі вже в 10—12 ст. В історію л-ри І. Д. ввійшов як релігійний поет, автор церк. пісень.

ІОА́НН ДУНС СКОТ (Ioannes Duns Scotus; бл. 1266, Максton, Шотландія — 8.XI 1308, Кельн) — середньовічний філософ, представник *схоластики;* чернець-францісканець. Критикуючи *томізм*, вважав неможливим раціональне доведення буття бога. Обгрунтовував це твердження з позицій теологічного *волюнтаризму* та індетермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). На відміну від *Фоми Аквінського* І. Д. С. відводить гол. роль у пізнанні не *інтелектові*, *розумові*, а *волі* («воля вище розуму»), стверджую-

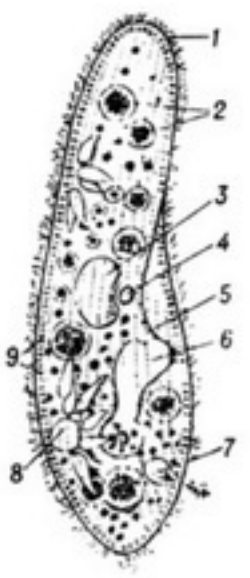

Інфузорії. Будова інфузорії-туфельки (Paramecium caudatum): *1* — війки; *2* — травні вакуолі; *3* — макронуклеус; *4* — мікронуклеус; *5* — ротовий отвір; *6* — глотка; *7* — порошиця; *8* — скоротлива вакуоля; *9* — трихоцисти.

І. М. Іоаннісян.

чи абс. свободу «божественної волі». В суперечці середньовічних філософів про природу загального *(універсалій)* додержувався *номіналізму*. Ідеї І. Д. С. певною мірою розвинули У. *Оккам* та його послідовники.

ІОА́НН ЗЛАТОУ́СТ (Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος; бл. 344/354, Антіохія — 14.IX 407, поблизу Комани, Понт) — константинопольський патріарх (з 398), ідеолог східнохристиянської церкви. Фанатично переслідував єретиків. Проповідував *аскетизм* і виступав проти пороків вищих верств суспільства (розкоші імператорського двору, розбещеності вищого духівництва тощо). Це викликало невдоволення константинопольської знаті. В 404 І. З. позбавлено посади й вислано. І. З.— блискучий оратор (звідси — прізвисько), автор багатьох проповідей, панегіриків, псалмів, коментарів до *Біблії*. Причислений християнською церквою до ліку «святих».

ІОА́НН ЗОНАРА́ (Ἰωάννης ὁ Ζωναράς; р. н. невід.— п. після 1159?) — візантійський хроніст, церковний письменник. Сановник при дворі імп. Олексія I Комніна. Автор всесвітньо-істор. хроніки від «створення світу» до 1118, в якій, однак, подав оригінальні відомості лише з історії Візантії на межі 11 і 12 ст. Залишив також збірник канонічного права, тлумачний словник, церк. вірші.

ІОА́НН ЛЕ́ЙДЕНСЬКИЙ (Jan van Leiden, Johann von Leiden). Ян Бокелзон (бл. 1509, поблизу Лейдена — 23.I 1536, Мюнстер) — нідерландський *анабаптист*, один з керівників *Мюнстерської комуни*. Син селянина, навчався ремеслу кравця. В 1534 захопив з ін. анабаптистами владу в Мюнстері, пізніше очолив верх. орган комуни. Здійснив у Мюнстері ряд заходів зрівняльного характеру, організував оборону міста, зробив спробу поширити повстання на вестфальські міста і Пн. Нідерланди. Під час захоплення міста 1535 військами мюнстерського єпископа потрапив у полон; був страчений.

ІОА́НН СКОТ ЕРІУГЕ́НА (Johannes Scotus Eriugena), Ерігена (Erigena) або Іеругена (Jerugena); бл. 810 — бл. 877) — середньовічний філософ и богослов. За походженням ірландець, жив у Франції. В ідеалістичній філос. системі І. С. Е., викладеній в основному у творі «Про поділ природи» (867), містика *неоплатонізму* поєднувалася з обожненням природи *(пантеїзм)* та раціоналістичними тенденціями (зокрема, ставив розум вище реліг. одкровення). Розвиваючи вчення *Платона* про примат загального (див. *Універсалії*) над одиничним, І. С. Е. став одним із засновників і найрадикальніших представників середньовічного *реалізму*. Раціоналістичні й пантеїстичні елементи вчення І. С. Е. мали свого часу прогресивне значення, не раз засуджувались католицькою церквою.

ІОА́НН ХРЕСТИ́ТЕЛЬ, Іоанн Предтеча — один з міфічних персонажів *Біблії*, пророк, який нібито провістив близьке пришестя месії («спасителя») — Ісуса *Христа*, був його безпосереднім попередником, хрестив його і, проповідуючи покаяння, запровадив обряд *хрещення* через символіч. обмивання (очищення від гріхів) у воді.

ІОАННІСЯ́Н Іоаннес Мкртичович [14 (26).IV 1864, Вагаршапат — 29.IX 1929, Єреван] — вірм. поет. Закінчив Моск. ун-т (1888). І. вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Друкуватися почав у 80-і рр. Видав три зб. «Віршів» (1887, 1908, 1912). Ранні твори — кращі зразки вірм. громадян. лірики. Писав на істор. теми («Князь Сюнійський», «Народження Ваагна», «Цар Артавазд»). Ряд поезій спрямовано на захист знедоленого селянства («Зерно», «Сільський храм», «На Алагяз-горі», «Ми довго йшли»). І.— майстер любовної лірики і співець природи. Звертався до джерел нар. творчості й нар. мови. Перекладав твори рос. та світової л-ри. Написав статтю про П. Тичину, переклав ряд його віршів. Поезії І. укр. мовою перекладав П. Тичина.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 3. К., 1947; Рос. перекл.— Лирика. М., 1963.

ІОАННІ́ТИ, госпітальєри — члени духовно-лицарського католицького ордену, заснованого на поч. 12 ст. хрестоносцями в Палестині під час *хрестових походів*. Назва походить від Єрусалимського госпіталю св. Іоанна (дому для паломників), у якому після 1-го хрестового походу містилася резиденція лицарів — засновників ордену. В 12—13 ст. орден став значною військ.-політ. силою, володів чималою кількістю земель на Бл. Сході та в Зх. Європі. Після витіснення хрестоносців зі Сходу І. 1291 переселилися на о. Кіпр, а на поч. 14 ст.— на о. Родос (звідси їхня ін. назва — родоські лицарі). З 1530 перебували на о. Мальті (звідси назва — Мальтійський орден). У 1798 о. Мальту зайняли франц. війська, після чого орден І. втратив колишнє значення. В 1834 резиденцію І. перенесено до Риму. Нечисленні орг-ції І. існують у ФРН, Великобританії, Швейцарії та деяких ін. капіталістичних країнах.

ІОА́НН-ПАВЛО́ II (Ioannes Paulus; світські ім'я і прізв.—Кароль Войтила; н. 18. V 1920, Владовиця, поблизу Кракова) — римський папа з жовтня 1978. З 1946 — священик; з 1958 — єпископ; з 1964 — архієпископ-митрополит Краківський; з 1967 — кардинал. Заявив, що продовжуватиме курс *Іоанна XXIII* і *Павла VI*.

ІО́ГРАФ — карстова печера на Головному пасмі Кримських гір у Кримській обл. УРСР, за 5 км на Пн. Зх. від м. Ялти. Складається з однієї великої зали та кількох вузьких хідників. Заг. довж. печери 54 м. У печері багато кальцитових напливів, фестонів, *сталактитів*. *Ю. І. Шутов.*

ІО́НИ (грец. ἰών — той, що йде) — електрично заряджені частинки, які утворилися з атомів або атомних груп в результаті втрати або приєднання *електронів*. Поняття та термін «іон» запровадив 1834 М. *Фарадей*. Позитивно заряджені І. наз. *катіонами* і позначають знаком + (напр., Na^+, Ca^{2+}, Al^{3+}), негативно заряджені — *аніони*, позначаються знаком — (Cl^-, SO_4^{2-} та ін.). У вигляді самостійних частинок І. є у всіх агрегатних станах речовини — в газах (зокрема, в атмосфері), в рідинах (у розчинах і розплавах), у кристалах (іонні кристали, напр. Cs^+Cl^-). Див. також *Іонізація*.

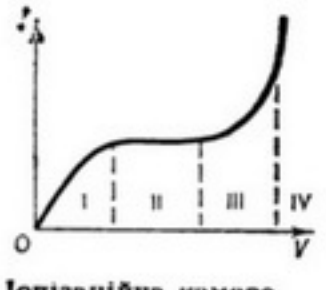

Іонізаційна камера. Вольт-амперна характеристика

ІОНІЗАЦІ́ЙНА КА́МЕРА — прилад для реєстрування іонізуючого випромінювання *(гамма-випромінювання, електронів, протонів,* α-частинок тощо). Являє собою наповнений газом до певного тиску об'єм з розміщеними в ньому *електродами* (у вигляді паралельних дисків, концентричних циліндрів або сфер і т. д.), до яких прикладається різниця *електричних потенціалів*. Принцип дії І. к. грунтується на збиранні електродами електр. зарядів, що виникають внаслідок *іонізації* газу випромінюванням. На мал. подано вольт-амперну характеристику І. к. (залежність струму *I* від прикладеної різниці потенціалів *V*) для сталої інтенсивності випромінювання. Область I відповідає умовам, коли збільшення *V* призводить до зменшення *рекомбінації* іонів, внаслідок чого *I* зростає; II — т. з. область насичення, де рекомбінації практично немає і *I* є сталою величиною; в області III *I* зростає за рахунок додаткової іонізації газу прискореними іонами; IV — область електр. пробою. Розрізняють два режими І. к.: імпульсний, коли реєструються окремі частинки і може вимірюватися їхня енергія, та інтегральний, при якому вимірюється лише інтенсивність випромінювання. І. к. можна застосовувати і для реєстрування *нейтронів*. Для реєстрування повільних нейтронів внутр. поверхню камери покривають шаром бору або наповнюють камеру фторидом бору (BF_3). У цьому разі іонізація здійснюється продуктами ядерної реакції $^{10}B\ (n, \alpha)^7\ Li$. Для реєстрування швидких нейтронів камеру наповнюють воднем, тоді іонізація здійснюється протонами віддачі. *О. Ф. Немець.*

ІОНІЗА́ЦІЯ — перетворення електрично нейтральних частинок середовища на заряджені частинки. 1) І. газів — відщеплення від атомів (молекул) газу одного або кількох електронів, а також приєднання вільних електронів до деяких нейтральних атомів (молекул). У результаті І. виникають позитивні й негативні *іони* та вільні *електрони*, і газ стає провідником електр. струму. І. вібувається: під дією ультрафіолетового, рентгенівського і γ -випромінювання (фотоіонізація); внаслідок ударів прискорених електронів та іонів (ударна І.); при високій т-рі (термоіонізація) тощо. Характеристикою здатності даного атома (молекули) до І. є іонізаційний потенціал $V_i = W/e$, де W — мінімальна енергія, яка необхідна для відриву електрона від нейтрального атома, e — заряд електрона.

Потенціал І. атомів періодично змінюється залежно від атомного номера і є найбільшим для гелію (24,587 В) та найменшим для цезію (3,894 В). Мірою здатності атома (молекули) захоплювати електрон і ставати негативним іоном є енергія *спорідненості до електрона*. 2) І. електролітів — розпад молекул розчинених речовин на іони внаслідок взаємодії з молекулами розчинника (див. *Дисоціація*). 3) І. твердого тіла — перехід електронів з валентної зони або з домішкового рівня у зону провідності (див. *Зони енергетичні* в кристалах) під дією світлового випромінювання, електр. поля, теплового руху тощо.

ІОНІЙЦІ, іоняни (Ἴωνες) — одне з основних давньогрецьких племен. Заселяли тер. *Аттіки*, частину о. Евбея, о-ви Хіос, Самос, Наксос та ін. В 11—9 ст. до н. е. колонізували серед. частину зх. узбережжя Малої Азії, потім узбережжя Чорного і Мармурового морів. У Пн. Причорномор'ї заснували міста-колонії *Тіру, Ольвію, Пантікапей, Феодосію, Фанагорію* та ін. На іонійському діалекті збереглася л-ра (напр., поеми *Гомера*, твори *Геродота*), написи (див. *Епіграфіка*).

ІОНІТИ — нерозчинні речовини, які беруть участь у реакціях іонного обміну. І. містять іоногенні групи, що утворюють фіксовані негативні або позитивні заряди. І. беруть участь у реакціях іонного обміну, в розчинах електролітів вони обмінюються катіонами (катіоніти) або аніонами (аніоніти). Важлива характеристика І.— обмінна ємність, що показує кількість *грам-еквівалентів* іонів, яку може обмінювати одиниця маси І. Звичайно І. в розчинниках набухають, що сприяє обміну *іонів*. Їх використовують у формі зерен, плівок, волокон. Як неорганічні І. використовують *алюмосилікати* (*цеоліти, глини* та ін.). Серед органічних І. найважливіші синтетичні іонообмінні смоли, що містять кислотні (у катіонітів) або основні (у аніонітів) іоногенні групи. І. застосовують для зм'якшування та знесолювання води, в гідрометалургії для вилучення та розділяння металів, в аналітичній хімії (в хроматографії), як каталізатори тощо.

Ю. О. Толмачова.

ІОНІЧНЕ МОРЕ — частина Середземного м. між Балканським і Апеннінським півостровами та островами Кріт і Сіцілія. Пл. майже 575 тис. км². Глиб. до 4594 м. Береги розчленовані затоками. В сх. частині І. м. багато островів (Іонічні та ін.). Т-ра води в лютому +14°, в серпні +25,5°. Солоність 38‰. Рибальство. Головні порти: Таранто, Катанія — в Італії, Патри і Керкіра (Корфу) — в Греції

ІОНІЧНИЙ ОРДЕР — один з трьох основних грецьких *архітектурних ордерів*. І. о. склався в кам'яному буд-ві в іонічних областях Старод. Греції між 560 і 500 до н. е. (храм Артеміди в Ефесі, розпочато в серед. 6 ст. до н. е., архітектори Херсіфрон і Метаген). На відміну від *доричного ордера* має більш легкі пропорції з багатшим декором. *Капітель* колони включає характерні для І. о. закрутки — *волюти*. В кількох варіантах поширився в епоху *еллінізму*.

ІОНІЧНІ ОСТРОВИ — група островів в Іонічному м., біля берегів Греції, до складу якої вони входять. Найбільші з них: Керкіра, Лефкас, Кефалінія, Ітака, Закінтос. Пл. понад 2,2 тис. км². Рельєф гористий, вис. до 1628 м. Часті землетруси. Клімат середземноморський. На схилах гір — вічнозелені чагарники, подекуди — дубові ліси. Культивують маслини, виноград, цитрусові. В горах — гваринництво. Рибальство. Гол. міста: Керкіра, Аргостоліон.

ІОННА ПРОВІДНІСТЬ у біологічних системах — провідність через клітинні мембрани (див. *Мембрани біологічні*) *іонів*, зумовлена гол. чин. *дифузією*. І. п. відіграє важливу роль у розподілі речовин між окремими клітинними структурами, створенні різниці потенціалів, регенерації та проведенні біоелектр. імпульсів на мембрані (див. *Біоелектричні потенціали*).

ІОННА ТЕОРІЯ ЗБУДЖЕННЯ — теорія, за якою носіями електр. струму, що проходить через поверхневу мембрану клітини під час *збудження*, є іони позаклітинного та внутрішньоклітин. середовища. Під час збудження нервової чи м'язової клітини спочатку виникає короткочасний спрямований у клітину трансмембранний електр. струм, зумовлений рухом іонів натрію чи кальцію або тих і інших. Згодом виникає трансмембранний іонний струм, що спрямований з клітини назовні, зумовлений рухом іонів калію. Поява, сила і тривалість трансмембранних іонних струмів під час збудження залежать від різниці потенціалів (див. *Біоелектричні потенціали*) на поверхневій мембрані та часу, протягом якого ця різниця зберігається на ній. Див. також *Мембранна теорія збудження*.

М. Ф. Шуба.

ІОННИЙ ЗВ'ЯЗОК — вид *хімічного зв'язку*, який характеризується повним переносом валентних електронів від одних атомів сполуки до інших (див. *Валентність*). Утворюється в сполуках найактивніших металів (лужних, лужноземельних тощо) з активними неметалами (галогенами, киснем). Сполуки з І. з. існують здебільшого у вигляді кристалічних речовин — іонних кристалів (NaCl, KCl, Al_2O_3 тощо). Завдяки великій поляризації електронної хмари в іонних сполуках, яка проявляється в перенесенні *електронів* (електронної густини) з атомів металів на атоми неметалів, можна наближено говорити про утворення іонів з ізольованими електронними оболонками. Це дає змогу застосувати класичну електростатичну модель для розрахунку енергії утворення іонних сполук. Але повне точне кількісне пояснення властивостей сполук з І. з., як і всіх ін. хім. сполук, можливе лише на основі *квантової механіки*.

Л. І. Савранський.

ІОННИЙ РАДІУС — умовна характеристика *іонів*, прийнята для позначення їхніх розмірів та для розрахунків між'ядерних віддалей в іонних сполуках. І. р. широко використовують у *кристалохімії* та *геохімії*.

ІОННИЙ РАКЕТНИЙ ДВИГУН — те саме, що й *електростатичний ракетний двигун*.

ІОННІ ПРИЛАДИ, газорозрядні прилади—спец. прилади, дія яких грунтується на явищі електричного *розряду в газах* або парі; вид *електровакуумних приладів*. Являють собою герметичні балони з електродами, заповнені інертними газами (аргоном, неоном тощо), воднем або парою ртуті. За видом електр. розряду розрізняють І. п.: тліючого розряду (*стабілітрони* з напругою 60—150 В, *тиратрони* з холодним катодом, *декатрони* та ін.), дугового розряду (*газотрони, ігнітрони*, тиратрони з розжареним катодом тощо), іскрового розряду (напр., *тригатрони*) і коронного розряду (стабілітрони з напругою від 300 В до 30 кВ). До І. п. належать і газорозрядні *джерела світла*. І. п. застосовують для стабілізації напруги, перетворювання (випрямляння) електр. струму, перетворювання електр. енергії на світлову, комутації електричних кіл тощо.

ІОНОСФЕРА [від *іон* та (*атмо*)*сфера*] — іонізована частина верхньої атмосфери, що характеризується високою концентрацією іонів та вільних *електронів*. Вільні електрони та іони разом з нейтральними часточками утворюють іонізовану *плазму*. Осн. причиною утворення І. є процеси *іонізації*, що відбуваються під впливом короткохвильового випромінювання Сонця. Значну роль відіграють також корпускулярне та рентгенівське випромінювання Сонця та галактичні космічні хвилі. Періодичні зміни сонячної активності зумовлюють зміни електронної концентрації в І., висоти й потужності окремих її шарів та ін. характеристик. На іонізацію впливають також метеори. За ступенем електронної концентрації в І. виділяють окремі шари: D — на вис. 70—90 км з найменшою кількістю вільних електронів (від кількох десятків до кількох тисяч в 1 см³); E — на вис. 90—120 км (до 100 тис. вільних електронів в 1 см³); F_1 та F_2 на вис. 200—300 км і більше (до кількох мільйонів вільних електронів в 1 см³). Шари E і F_2 простягаються над усією земною кулею, шари D і F_1 спостерігаються лише в певний час доби і року. Верхньою межею І. є зовн. частина магнітосфери Землі. Внаслідок значної електропровідності І. має великий вплив на поширення радіохвиль, зумовлює заломлення, відбивання й поглинання їх.

І. досліджують за допомогою радіохвиль, оптичних спостережень. Внаслідок спостережень, проведених у Рад. Союзі з ракет і штучних супутників Землі, досліджено верхню частину І., виміряно т-ру, концентрацію іонів і електронів, вивчено джерела іонізації.

К. Т. Логвинов.

Іпекакуана. Квітуча рослина і квітка.

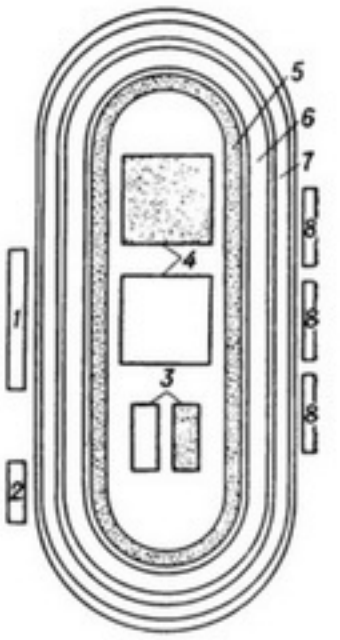

Центральний республіканський **іподром** у Києві (схема): *1* — головний корпус з трибунами для глядачів; *2* — паддок; *3* — поля для виїждження; *4* — конкурні поля; *5* — робоча доріжка (1450 м); *6* — бігова доріжка (1600 м); *7* — скакова доріжка (1800 м); *8* — стайні.

Іпомея пурпурова. Пагін з квітками

М. М. Іполитов-Іванов.

Александр Іпсіланті Молодший.

Ірак. Халед ар-Рахал. Портрет дівчини. Бронза. 20 ст

Ірак. Танцівниці. Фрагмент настінного розпису з палацу Джаусак у Самаррі. 9 ст.

ІПА́ТІЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — найдавніше староруське літописне зведення, складене на Україні в кін. 14 — на поч. 15 ст. Назву свою здобув від Іпатіївського монастиря (Кострома), в якому він зберігався і де його на поч. 19 ст. виявив рос. історик М. М. *Карамзін* (тепер І. л. зберігається в б-ці АН СРСР). І. л. поділяється на три частини: 1) «*Повість временних літ*», близька до *Лаврентіївського літопису* і доведена до 1117; 2) *Київський літопис* (1118—99); 3) *Галицько-Волинський літопис* (від поч. 13 ст. по 1291). Незважаючи на певну самостійність цих трьох літописів, І. л. є цілісним твором, в якому викладено історію Русі від найдавніших часів до кін. 13 ст. В І. л. розкрито героїчне минуле предків рос., укр. і білорус. народів.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967. *М. І. Марченко.*

ІПЕКАКУА́НА, блювотний корінь (Cephaëlis ipecacuanha) — напівкущ родини маренових. Кореневище тонке, розгалужене, з численними додатковими коренями. Стебло 15—40 см заввишки, несе цілісні овальні супротивні листки; квітки зібрані в напівкулясті головки. В дикому стані росте у вологих тропічних лісах Бразилії та Болівії. Корінь І. має гіркий смак і своєрідний запах; містить алкалоїди (еметин, цефаелін та ін.), іпекакуанову к-ту, сапоніни, цукри, крохмаль. Виготовлені з кореня І. порошки, настої, сиропи тощо використовують як відхаркувальний і блювотний засоби. Іл. с. 425.

ІПОДРО́М (грец. ἱππόδρομος, від ἵππος — кінь і δρόμος — місце для змагань з бігу) — спеціально підготовлене й обладнане місце для випробування коней та для кінно-спортивних змагань: установа, що організовує й проводить ці змагання. І. відомі з 1-го тис. до н. е., зокрема в Греції й Римі. І. має бігову та скакову кільцеві замкнені доріжки, посередині з майданчиками для різних кінно-спортивних змагань, та доріжки з перешкодами для *стипл-чейзу*. Довжина доріжок для випробування верхових коней 2000, 2400 і 3000 м, для рисистих — 1600 м. На І. споруджують трибуни для глядачів, стайні, ветеринарні будівлі, криті манежі, кузню. Багато які І. проводять н.-д. роботу з *конярства*. На Україні великі І. є в Києві, Харкові, Львові, Одесі. Див. також *Кінний спорт*. Іл. с. 425

ІПОЛИ́ТОВ-ІВА́НОВ Михайло Михайлович [справж. прізв.— Іванов; 7 (19).XI 1859, Гатчина — 28.I 1935, Москва] — російський рад. композитор, диригент, педагог і муз. діяч, нар. арт. Республіки (з 1922). В 1882 закінчив Петерб. консерваторію. В 1882—93 жив у Тбілісі, очолював місцеве відділення й муз. уч-ще Російського музичного т-ва. З 1893 — професор, 1905 — 18 — директор, 1919—22 — ректор Моск., 1924—25 — Груз. консерваторій. Серед його учнів — *З. Паліашвілі, С. Василенко, Р. Глієр, А. Баланчивадзе*. З 1925 — диригент Великого театру СРСР. Автор опер («Ася», 1900; «Зрада», 1910; «Остання барикада», 1933, та ін.), симф., хорових, камерно-інструм., вокальних творів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Учение об аккордах, их построение и разрешение. М., 1897; 50 лет русской музыки в моих воспоминаниях. М., 1934.

ІПОМЕ́Я, кручені паничі (Ipomoea, синонім Pharbitis) — рід однорічних витких рослин родини берізкових. Листки чергові, розсіяноволосисті. Квітки лійковидні, рожеві, червоно-пурпурові або сині, іноді білі, поодинокі або по 2—3. Плід — коробочка. 500 видів, поширений переважно в тропіч. і теплих помірних зонах. В СРСР дико ростуть 2 види; в УРСР зустрічаються лише в культурі, з них найпоширеніші: І. пурпурова (I. purpurea) — декоративна рослина. Використовують для озеленення альтанок, балконів тощо. Менш поширені І. голуба (I. tricolor) — декоративна рослина, що її культивують переважно на Пд., особливо в Криму. До роду І. належить також *батат*. Іл. с. 425.

Л. М. Яременко.

ІПОТЕ́КА (грец. ὑποθήκη — застава) — в капіталістичних країнах особливий вид застави нерухомого майна (головним чином землі та будівель), що є забезпеченням позички, наданої заставникові іпотечним банком; закладна на заставлене майно і борг за іпотечним кредитом. У соціалістичних країнах І. не існує, оскільки земля та ін. нерухоме майно не є об'єктом купівлі, продажу й застави.

ІПОТЕ́ЧНІ БА́НКИ — в капіталістичних країнах банки, що спеціалізуються на видаванні позичок під нерухоме майно — землю, будівлі тощо. Див. *Банки*.

ІПОХ — місто на Зх. Малайзії, адм. ц. штату Перак. Трансп. вузол. Бл. 248 тис. ж. (1970). Центр району видобування олова.

ІПОХО́НДРІЯ (від грец. ὑποχόνδριον — підребер'я), іпохондричний синдром — хворобливий стан людини, який характеризується безпідставним страхом за своє здоров'я і за саме життя. Хворі приписують собі вигадані хвороби або навіть вважають, що їхні органи згнили, зникли, заселені якимись дрібними тваринами тощо. І. спостерігається при *неврозах* і *психічних хворобах*. Механізм виникнення І. не з'ясований. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання (неврозу або психозу).

ІППОЛІ́Т (Hyppolite) Жан (8.I 1907, Жонзак — 27.X 1968, Париж) — французький філософ-ідеаліст. У циклі праць з питань гегелівської філософії зробив спроби витлумачити вчення Г.-В.-Ф. *Гегеля* з позицій, близьких до *екзистенціалізму* (через т. з. проблему існування, «трагічне» бачення світу тощо). В статтях, присвячених раннім творам К. Маркса, намагався вивести марксистське вчення про капіталістичну формацію з гегелівської концепції *відчуження*, зблизити марксизм з релігією, виходячи з хибної ідеї про «християнські джерела марксизму».

В. Г. Табачковський.

ІПРИ́Т, гірчичний газ (β, β′-дихлордіетилсульфід), $S(CH_2CH_2Cl)_2$ — органічна сполука, *тіоефір* аліфатичного ряду. І.— безбарвна рідина з запахом гірчиці; густина (температура 15° С) 1280 кг/м³, $t_{пл}$ 14,5° С; $t_{кип}$ 217° С; малорозчинна у воді, добре — в органічних розчинниках. Технічний І.— темно-коричнева рідина з неприємним своєрідним запахом. І.— отрута, уражає шкіру, очі, дихальні органи та ін. Вперше її застосували німці 12 липня 1917 проти англ.-франц. військ поблизу м. Іпра в Бельгії як бойову *отруйну речовину* (звідси й назва). Для захисту від І. застосовують *протигаз* і спец. захисний одяг.

ІПСІЛА́НТІ (Ὑψηλάντης) — грецький князівський рід, з *фанаріотів*. Александр І. Старший (1726, Стамбул — 13.I 1807, там же) — господар *Валахії* 1774—82, 1796—97 та *Молдови* 1786—88. Страчений гурками. Константінос І. (1760, Стамбул — 24.VI 1816, Київ) — син Александра І. Старшого. Господар Молдови 1799—1802 та Валахії 1802—06. З 1807 жив у Києві. Александр І. Молодший (12. XII 1792, Стамбул—31.I 1828, Відень) — син Константіноса І. З 1808 — в рос. армії, ген.-майор (1817). В 1820 був у Києві та Одесі, вступив до т-ва «*Філікі етерія*» й очолив його. В березні 1821 прибув до Ясс і підняв антитур. повстання в Молдові, яке стало поштовхом до *грецької національно-визвольної революції 1821—29*. Незгоди з Т. *Владіміреску* призвели до поразки повстанського війська Александра І. Він утік до Австрії, де був ув'язнений 1821—27. Дімітріос І. (1793—16.VIII 1832, Нафпліон) — брат Александра І. Молодшого, офіцер рос. армії. В червні 1821 прибув до повсталого Пелопоннесу як представник «Філікі етерії». В 1822 грец. Нац. збори обрали його головою Законодавчого корпусу. В 1828 І. *Каподістрія* призначив Дімітріоса І. головнокоманд. військами Сх. Греції.

ІПСУЇЧ— місто на Сх. Великобританії, у графстві Суффолк. Порт в *естуарії* р. Оруелл, яка впадає в Північне м. 122 тис. ж. (1974). Розвинуті маш.-буд., хім., поліграфічна, деревообр., швейна, харч. пром-сть. Природничо-істор. музей.

ІРАВА́ДІ — ріка в Бірмі. Довж. 2150 км, площа бас. 430 тис. км². Бере початок у Гімалаях (у межах Китаю), впадає в Андаманське м., утворюючи велику дельту (бл. 30 тис. км²). Живлення снігове й дощове. Пересічна річна витрата води у пониззі бл. 14 тис. м³/с. Під час літніх мусонів часто бувають катастрофічні повені. Судноплавна на 1600 км від гирла. Використовують для зрошування, лісосплаву. На І.— міста Мандалай, у дельті — Рангун.

ІРА́ЗЕР — квантовий генератор *(лазер)* електромагнітного випро-

мінювання інфрачервоної області спектра (довжина хвилі від $7{,}4 \cdot 10^{-7}$ м до $1 \cdot 10^{-3}$ м). Принцип роботи І., як і будь-якого лазера, грунтується на створенні умов виникнення когерентного випромінювання. І. побудовані на іонах *лантаноїдів* (Nd^{3+}, Dy^{2+}, Ho^{3+} та ін.), розчинах барвників (поліметинових, пентакарбоціанінових), напівпровідниках (InSb, PbTe, $Sn_xPb_{1-x}Te$), газах (CO_2, H_2O, NH_3). І. застосовують у локації, системах зв'язку тощо.

П. А. Коротков.

ІРАК, Іракська Республіка — держава в Зх. Азії.

В адм. відношенні поділяється на 18 мухафаз (губернаторств). До складу І. входить частина нейтральної зони між І. і Саудівською Аравією.

Державний лад. І.— республіка. Діє тимчасова конституція 1970. Найвищий орган держ. влади — Рада революц. командування (РРК). Глава держави — президент, якого обирає РРК, в якій він є головою. Президент є й главою уряду і головнокомандуючим збройними силами. Члени РРК одночасно є членами Регіонального керівництва Партії арабського соціалістич. відродження (ПАСВ). У 1974 було створено Законодавчу раду.

В. Н. Денисов.

Природа. Пд. частина І. розташована на *Аравійському півострові*, на Пд. Сх.— омивається Перською зат. (довж. берегової лінії 50 км). Рельєф І. переважно рівнинний. Більшу частину країни займає *Месопотамська рівнина*, що поділяється на Верхню Месопотамію, або Джезіре, на Пн. Зх. (вис. від 200 до 500 м) і Нижню Месопотамію на Пд. Сх. (вис. до 100 м). У пд. і пд.-зх. частині І. вона переходить у Сірійсько-Аравійське плоскогір'я вис. до 900 м. На Пн. і Пн. Сх.— гірські хребти Вірменського та Іранського нагір'їв (вис. 3000 м). Надра країни багаті на нафту, газ, фосфорити й сірку. Клімат пн. частини І. субтропічний, південної — тропічний, у горах — континентальний. Пересічна т-ра влітку понад +30° (на Пд. іноді піднімається до +50°), взимку +9°. Кількість опадів на рівнині від 100 до 300 мм, у гірських районах до 500 мм на рік.

Головні річки — *Тігр* і *Євфрат*, які, зливаючись, утворюють спільне русло — р. Шатт-ель-Араб. Вони судноплавні, використовуються для зрошування. Переважають каштанові й сіроземні степові та напівпустельні грунти, в долинах річок — алювіальні. Поширена степова й напівпустельна рослинність, схили гір вкриті чагарниками, на Пд.— насадження фінікової пальми.

Населення. І. населяють *араби* (бл. 76%), *курди* (19%), туркмени (2%) та ін. Офіц. мови — арабська і курдська. Пересічна густота нас.— 28 чол. на 1 км². 66% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Багдад*, *Басра*, *Мосул*.

Історія. Тер. сучас. І. є одним із найдавніших центрів цивілізації. На поч. 3-го тис. до н. е. тут існували міста-д-ви (див. *Шумер*). У 3-му тис. до н. е. тер. І. було об'єднано в єдину д-ву під владою правителів *Аккаду*. В 21 ст. до н. е. виникло об'єднане царство Шумеру та Аккаду, яке розпалося на поч. 2-го тис. до н. е. В центр. частині *Месопотамії* утворилася д-ва *Вавілонія*. З кінця 12 ст. до н. е. вона стала об'єктом боротьби між *Ассірією*, що склалася в 2-му тис. до н. е. в пн.-сх. частині сучас. І., *Еламом* та *халдеями*. Після падіння Ассирії в кін. 7 ст. до н. е. виникла Нововавілонська д-ва. В 6 ст. до н. е. тер. І. стала центром д-ви *Ахеменідів*, у 4—2 ст. до н. е. — д-ви *Селевкідів*, у 2 ст. до н. е. —3 ст. н. е.—*Парфянського царства*. В 7 ст. тер. І. завоювали *араби*, і вона 661 ввійшла до складу халіфату *Омейядів*, а 750 — *Аббасидів*. Осн. маса населення поступово сприйняла *іслам* і араб. мову. В 11 ст. тер. І. завоювали турки-*сельджуки*, в 13 ст.— *монголи*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. тер. І. входила до складу імперії *Тімура*, з 30-х рр. 16 ст. до 1918 — до *Османської імперії*. Під час 1-ї світової війни 1914—18 тер. І. окупували англ. війська. З 1920 І.— підмандатна тер. Великобританії. В 1920 в І. відбулося антиколоніальне повстання. В 1921 І. став конституційною монархією, 1932 — проголошений незалежною д-вою. Але Великобританія зберігала контроль над внутр. і зовн. політикою І. В 30-х рр. в І. посилився нац.-визвольний і робітн. рух. У 1934 засн. Ірак. компартію. Під час 2-ї світової війни в І. відбулися антиангл. виступи, 1943—45 спалахнуло повстання курдів. У 1944 уряд І. встановив дипломатичні відносини з СРСР (1955 їх було перервано). В 1955 І. увійшов до агресивного Багдадського пакту (див. *СЕНТО*). В 1958 в І. відбулась антиімперіалістична й антифеод. революція. Країну було проголошено республікою. І. анулював більшість кабальних договорів з Великобританією, вийшов з Багдадського пакту, відновив дипломатичні відносини з СРСР. Було легалізовано політ. партії, амністовано політ. в'язнів та учасників курдського повстання, здійснено ряд соціально-екон. перетворень. Проте з 1960 режим бурж.-демократичної республіки почав перетворюватися на військ. диктатуру, що стала на шлях придушення демократичних прав і свобод. 8.II 1963 реакційні кола здійснили держ. переворот. До влади прийшли екстремістські, крайньо націоналістичні елементи Партії арабського соціалістичного відродження (ПАСВ). 18.XI 1963 владу в країні взяло армійське угруповання на чолі з А. С. Арефом. 17.VII 1968 до влади прийшли ліві сили ПАСВ. У 1970 прийнято тимчасову конституцію. Проголошено програму соціально-екон. перетворень. В 1973 ПАСВ та Ірак. компартія підписали Хартію нац. дій — програму співробітництва всіх прогресивних сил І. у боротьбі проти імперіалізму та внутр. реакції і створили Прогресивний нац.- патріотичний фронт. В 1974 утворено Курдський авт. р-н. І. проводить антиімперіалістичну зовн. політику, був активним учасником у відсічі ізраїльській агресії на Бл. Сході (див. *Близькосхідна криза*). І. розвиває дружні відносини з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1972 І. уклав з СРСР договір про дружбу і співробітництво. В 1975 підписав угоду про співробітництво з *Радою Економічної Взаємодопомоги*. З 1945 І.— член ООН. І.— член *Ліги арабських держав*, *ОПЕК* та *Організації арабських країн—експортерів нафти*.

Г. Г. Зибіна.

Політичні партії, профспілки. *Партія арабського соціалістичного відродження* (ПАСВ), засн. 1947 (з 1954 є ірак. секцією загальноарабського ПАСВ). Правляча. *Іракська комуністична партія* (ІКП), засн. 1934. Демократична партія Курдистану (ДПК), засн. 1946. В 1974 створено нову ДПК. ПАСВ, ІКП, ДПК входять до Прогресивного нац.-патріотичного фронту. Загальна федерація робітничих профспілок Іраку, засн. 1959. Входить до ВФП.

Господарство І. — агр.-індустріальна країна. Тут проведено ряд заходів щодо створення незалежної нац. економіки, зокрема здійснюються агр. реформа, перебудова с. г. на базі кооперування, націоналізовано банки, страхові компанії, власність частини пром. і торг. компаній, водні ресурси, нафтодобувну пром-сть. У провідних галузях економіки й зовн. торгівлі зміцнюється держ. сектор. В екон. розвитку І. велику роль відіграє рад.- ірак. співробітництво. СРСР, зокрема, подає значну допомогу в розвиткові нац. нафт. пром-сті.

Промисловість. Частка пром-сті у валовому нац. продукті становить 64,8% (1976). На держ. сектор припадає (1977) бл. 80%

Герб Іраку.

ІРАК

Площа — 434,9 тис. км²

Населення — бл. 12,2 млн. чол. (1977)

Столиця — м. Багдад

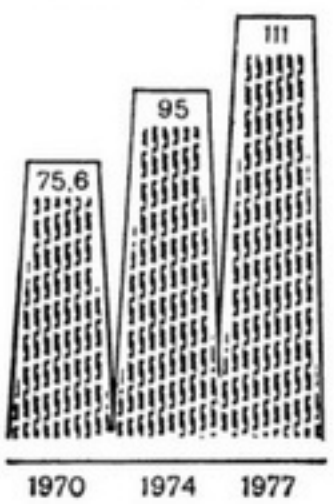

заг. виробн., в ньому зайнято понад 70% пром. робітників. Провідна галузь — видобування нафти, переважно на експорт. Гол. родовища — на Пн. (Кіркук, Найнава) і на Пд. (Ез-Зубайр і Ер-Румайла). Частину нафти переробляють на 7 заводах. Добувають також природний газ, сірку (родовище Ель-Мішрак). За допомогою СРСР у зх. частині країни ведуться роботи по освоєнню родовищ фосфоритів. В Ель-Таджі, Кіркуку та Басрі діють з-ди по зрідженню природного газу. Осн. галузі обробної пром-сті — машинобудування, виробн. буд. матеріалів, текст., взут. й харчова. Діють з-д сільськогосп. машин в Ель-Іскандарії (збудований за допомогою СРСР), цем., шкіряно-взут. з-ди, текст. підприємства, металург. (трубопрокатний з-д в Умм-Касрі, сталеливарний з-д в Ез-Зубайр), електротех. (з-д електротех. виробів у Багдаді), фармацевтична, целюлозно-паперова, хім. (з-д азотних добрив у Басрі), гумова, скляна пром-сть. Певне значення мають кустарні промисли. В 1975 вироблено бл. 4 млрд. кВт · год електроенергії, переважно на ТЕС. Осн. пром. центри: Багдад, Басра, Кіркук, Мосул.

Сільське господарство. У с. г. зайнято бл. 50% (1977) самодіяльного населення і створюється 5,7% валового нац. продукту. Використовується 25% придатної для обробітку землі. На кін. 1977 в країні налічувалося 1810 кооперативів, створено (за допомогою СРСР) машинопрокатні станції. Основа с. г.— землеробство екстенсивного напряму, для розвитку якого важливе значення має іригація. Вирощують переважно зернові культури, якими зайнято бл. 78% посівних площ. Збір гол. с.-г. культур (тис. т): пшениці — 950 (1977), ячменю — 585 (1977), рису — 163 (1976), бавовни-волокна — 40 (1975), тютюну — 6 (1976). Провідна культура — фінікова пальма; за збором (у 1976—501 тис. т) і вивозом фініків І. посідає 1-е місце в світі. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Розводять (поголів'я млн., 1976): велику рогату худобу — 1,8, овець — 8,4, кіз — 2,5 (1974), верблюдів, коней, ослів і мулів.

Транспорт. 70% об'єму вантажних перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. (1975) автошляхів — 11,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,7 тис. км., з-ць—2,5 тис. км. Значного розвитку набув трубопровідний транспорт (5,6 тис. км нафтопроводів, 1978). У 1977 стали до ладу нафтопродуктопровід Багдад—Басра (545 км, збудований за допомогою СРСР) і Кіркук—кордон з Туреччиною (345 км). Заг. тоннаж танкерного флоту становить 1,5 млн. т. Гол. порти—Басра, Умм-Каср, Фао. У Багдалі та Басрі — міжнар. аеропорти.

Зовнішня торгівля. І. експортує бл. 93% видобутої нафти (104 млн. т, 1977), що забезпечує 80% держ. прибутків. Вивозять також фініки (бл. 80% світового експорту), продукти кустарних промислів, електротех. вироби, бавовну, сірку, шкірсировину. Імпортують машини й устаткування, сировину, товари широкого вжитку і продовольство. Гол. торг. партнери в експорті — араб. країни, в імпорті — Японія, ФРН, США, Франція, Великобританія. Розширюються зовн. торг. зв'язки з СРСР та ін. країнами РЕВ. Грош. одиниця — ірак. динар. За курсом Держбанку СРСР 1 ірак. динар =2. 19 крб. (серпень 1979).

С. А. Дебабов.

Медичне обслуговування. У 1975 в І. було бл. 22,95 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 485 ж.). Бл. 97% ліжкового фонду належить д-ві. Мед. допомогу (1976) подавали 4547 лікарів (4 лікарі на 10 тис. ж.), 771 зубний лікар та 1456 фармацевтів. Значна кількість лікарів практикує приватно. Лікарів готують у 5 мед. коледжах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1970 прийнято закон про обов'язкову поч. освіту для дітей віком від 6 до 12 років. Створено департамент курдської освіти. Термін навчання у поч. школі — 6, у серед. школі 6 (3 + 3) років. У 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалось 1,9 млн. учнів, у серед. навч. закладах — 604,7 тис., у вищих навч. закладах (ун-тах, ін-тах і коледжах) — 81,5 тис. студентів. Ун-ти: Багдадський (засн. 1957), аль-Мустансірія в Багдаді (засн. 1963), в Басрі й Мосулі (засн. 1967), в Сулеймані (засн. 1968), Технологічний у Багдаді (засн. 1974). Ірак. академія наук (засн. 1947); Курдська академія наук; Організація наук. досліджень (засн. 1963), усі —в Багдаді. Найбільші б-ки: Центр. б-ка Багдадського ун-ту (засн. 1960),Нац. б-ка (засн. 1955), б-ка Ірак. музею (засн. 1934), усі — в Багдаді; Публічна б-ка в Мосулі (засн. 1930) та ін. Музеї: Іракський (засн. 1923), араб. старожитностей (засн. 1937), обидва — в Багдаді; в Мосулі (засн. 1951), при ун-ті в Басрі, Вавілонський (засн. 1949 на руїнах стародавнього Вавілона).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 7 щоденних газет, 185 ін. періодичних видань заг. тиражем бл. 1300 тис. примірників. Осн. газети: щоденні — «Аль-Джумхурія» («Республіка», з 1963), «Багдад обсервер» («Багдадський спостерігач», з 1967, англ. мовою) — урядові, «Ас-Саура» («Революція», з 1967) — орган партії ПАСВ, «Аль-Ірак» (з 1976) — орган Демократичної партії Курдистану. Преса Ірак. компартії: газ. «Тарік аш-Шааб» («Шлях народу», з 1973), щотижневик «Аль-Фікр аль-Джадід» («Нова думка», з 1972, араб. і курдською мовами), журн. «Ас-Сакафа аль-Джадіда» («Нова культура», з 1969). Урядове Ірак. інформ. агентство засн. 1959. Радіомовлення —з 1936, телебачення — з 1956. Внутр. радіомовлення ведеться араб., курдською, туркм., телебачення—араб. й курдською мовами.

О. В. Ткачов.

Література. До 2-ї пол. 19 ст. л-ра І. розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див. *Арабська культура,* розділ «Література»), розквіт якої в середні віки тісно пов'язаний зі столицею країни Багдадом. Відродження л-ри І. почалося наприкінці 19 — на поч. 20 ст. під впливом антиімперіалістичної боротьби араб. народів. Антиколоніальне повстання 1920 сприяло розвиткові патріотичної та соціальної поезії (Абд аль-Мухсін аль-Казімі, Джемаль Сідкі аз-Захаві й Мааруф *Русафі*). Зачинателем прози був Махмуд Ахмед ас-Сайїд. У 30-х рр. виступив прозаїк Зу-н-Нун Айюб, прогресивні поети Мухаммед Мехді аль-Джавахірі і Мухаммед Саліх Бахр аль-Улюм. Після 2-ї світової війни значних успіхів досягла проза, зародилася драматургія. Наприкінці 40-х рр. виникла поезія «вільного вірша». Визнання здобули прогрес. письменники 50-х рр. Абд аль-Малік Нурі, Едмон Сабрі, Гаїб Туама Фарман та ін., творчість яких в І. називають «новим реалізмом». Політ. мотиви зайняли провідне місце в творах Абд аль-Ваххаба аль-Баяті, Сааді Юсефа, Рушді аль-Аміля. Відомі лірики Бадр Шакер ас-Сайяб, поетеса Назік аль-Маляїка, Баланд Хайдарі та ін. В І. розвивається також л-ра курдською мовою (див. *Курдська література*).

Ю. М. Кочубей.

Архітектура. Найдавніша архітектура на тер. І. відома пам'ятками *вавілоно-ассірійської культури* та *Парфянського царства;* з 7 ст.— арабської культури. Розквіт архітектури середньовіччя припав на 9 ст.— великі палацові ансамблі, *мечеті* з монументальними *мінаретами* (Велика мечеть Мутаваккіля в Самаррі). З 12—1-ї пол. 13 ст. збереглися пам'ятки в Багдаді (комплекс медресе Мустансірія, міська брама Баб аль-Вастані) й Мосулі (Велика мечеть Нур ад-діна). Спору-

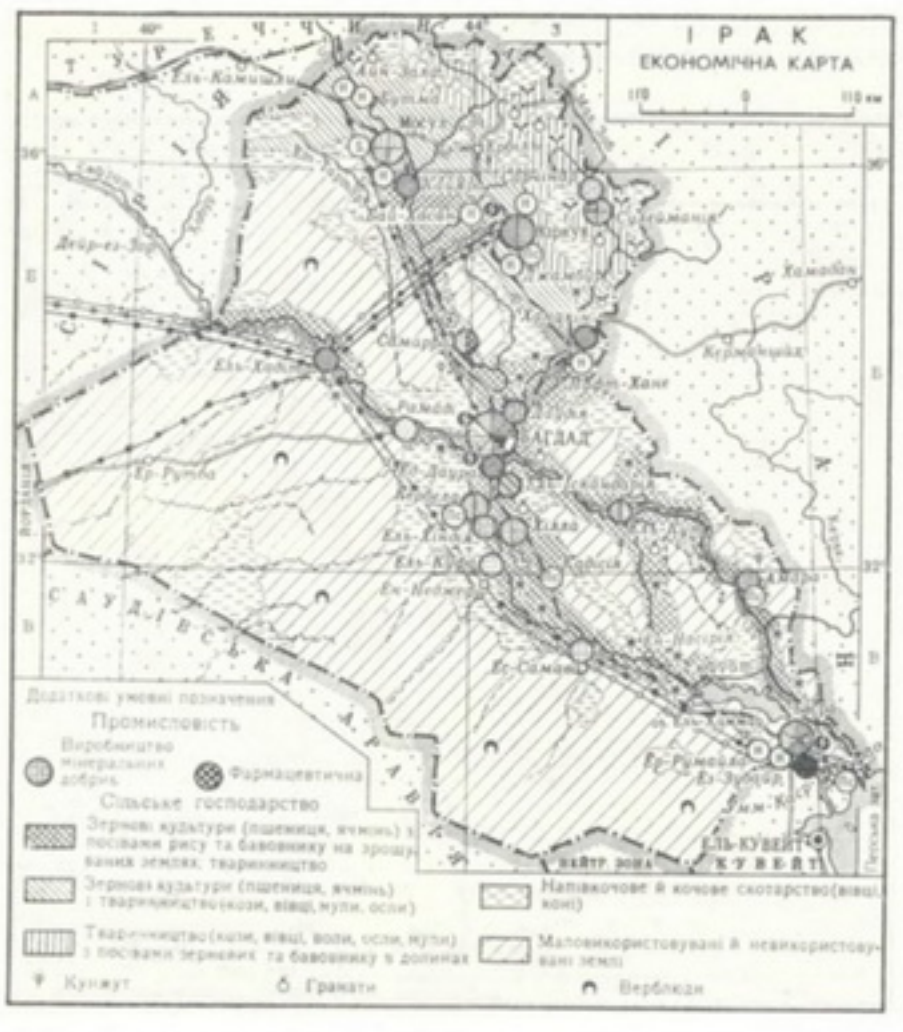

ди 16—17 ст. позначені впливом архітектури сефевідського Ірану (мавзолеї-мечеті: Муси аль-Кадіма, т. з. Золота мечеть у Багдаді, 1515; імама Хусейна в Кербелі). Сучас. архітектура зазнає впливу різних європ. стилів. Реконструюються й забудовуються громад. та житл. спорудами Багдад, Мосул, Басра та ін. міста. Серед ірак. архітекторів — Н. Джавдад, Р. аль-Чадерчі (автор пам'ятника Невідомому солдатові в Багдаді, 1959), Х. Мунір та ін.

Образотворче мистецтво. Найдавніші твори мист. на тер. І. (статуетки з алебастру і глини, печатки-амулети, кераміка) знайдено в поселеннях стародавніх культур 7—4-го тис. до н. е. В 4—1-му тис. до н. е. на тер. І. послідовно розвивалася худож. культура Шумера, Аккада, Вавілонії, Ассирії. Збереглися пам'ятки елліністичного, парфянського й сасанідського мистецтва. В середньовічному І. мистецтво розвивалося в заг. руслі арабської культури. Найвищого розквіту воно досягло в 8 — на поч. 13 ст. (різьблення на стуку й дереві, настінні розписи; мініатюри багдадської й північно-ірак. школи, кераміка з розписом люстром — Ракка, бронзові вироби з гравіруванням і срібною інкрустацією — Мосул). Особливого розвитку набули орнамент і каліграфія, що зберегли провідне значення в декоративно-ужитковому мист. до нашого часу. Олійний живопис виник в І. на поч. 20 ст. (художники Абдель-Кадер Рассам, Мухаммед Салех Закі та ін.). Серед сучас. митців — живописець і скульптор Джавад Салім, живописці Ата Сабрі, Халед аль-Джадер, скульптори Халед ар-Раххаль, Мухаммед Гані. *Т. Х. Стародуб.*

Музика І. розвивалася на основі араб. муз. мист. Муз. інструменти: уд (лютня), рабаб (проста віола), гіджак (струнний смичковий), канун (струнний щипковий), най (флейта), дуф (бубон) та ін. Музика І. характеризується широко розвинутою ладовою системою. Численні лади — макоми є основою вокально-інструм. циклів типу сюїти. Популярний жанр атаба — пісня-діалог (сольні речитативи і короткі відповіді). При багдадському радіо — оркестр сх. музики, хор. У 1971 створено Нац. симф. оркестр. Муз. кадри готує Академія красних мистецтв. Серед сучас. композиторів — Ахмед аль-Халіль, Салім аль-Челебі та ін.

Театр. Перші спроби створити профес. театр І. припадають на кінець 20-х рр. 20 ст. В 1929 учні серед. шкіл створили в Багдаді трупу — Ірак. нац. театр. У 1931 режисер Хаккі аш-Шіблі організував перший профес. ансамбль. У 1935 театр. ансамблі створюються також в Басрі й Мосулі. В І. немає профес. театрів, постійних драм. труп. Актори виступають по радіо, телебаченню, в концертах, які влаштовує Академія красних мистецтв.

Кіно І. почало розвиватися в середині 40-х рр. В 50-х рр., зокрема, було випущено фільми: «Саїд Ефенді» (реж. К. Хусні), «Фотна і Хасан» (реж. Х. Еломі), «Хто винен?» (реж. А. Валі), які показували життя бідноти. Серед стрічок 60—70-х рр.— «Нічний сторож» (1968, реж. аль-Харіс), «Жах» (1972, реж. А. Гаді ар-Раві), «Іграшка» (1973, реж. Ш. Сурін), «Поворот» (1975, реж. Дж. Алі). В 1959 засн. Заг. орг-цію кіно і театру. Випускаються також навч. фільми. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Данциг Б. М. Ирак в прошлом и настоящем. М., 1960; Зибіна Г. Г. Шлях Іраку до незалежності. К., 1969; Федченко А. Ф. Ирак в борьбе за независимость (1917—1969). М., 1970; Оганесян Н. О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917—1958 гг.). Ереван, 1976; Пенкин Ф. П. Иракская Республика и её вооружённые силы. М., 1977; Веймарн Б. В. Искусство арабских стран и Ирана VII—XVII веков. М., 1974.

ІРА́КЛІЙ II [7(18).XI 1720, Телаві — 11 (22).I 1798, там же] — груз. цар Кахетії (з 1744), Картлі-Кахетського царства (з 1762), держ. діяч і полководець. Походив з династії *Багратіонів* грузинських. Прагнув до створення груз. централізованої д-ви, незалежної від ірано-тур. панування, до розширення влади Грузії в Закавказзі. В 1783 уклав Георгіївський трактат про покровительство Росії над Сх. Грузією.

ІРА́КСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ІКП) — створена нелегально 31.III 1934 в Багдаді на базі марксистських гуртків. І з'їзд (1945) прийняв програму і статут партії. II конференція ІКП (1956) схвалила документ «Політична лінія партії в боротьбі за національне визволення». У складі Фронту нац. єдності, ств. 1957 за її ініціативою, ІКП взяла активну участь у підготовці і здійсненні Липневої революції 1958. В 1960 уряд заборонив діяльність ІКП. Після реакц. перевороту 1963 ІКП зазнала жорстоких репресій. У 1968, з приходом до влади *Партії арабського соціалістичного відродження* (ПАСВ), ІКП вийшла з підпілля. В 1972 два представники ІКП увійшли до складу уряду. В 1973 ІКП і ПАСВ створили Прогресивний нац.-патріотичний фронт. III з'їзд ІКП (травень 1976) прийняв нову програму партії, вніс зміни до її статуту, взяв курс на зміцнення фронту прогресивних сил Іраку. ІКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК ІКП—А. *Мухаммед* (з 1964). Друк. органи: щоденна газета «Тарік аш-Шааб» («Шлях народу»; виходить з 1973), щотижнева газ. «Аль-Фікр аль-Джадід» («Нова думка»), щомісячний художньо-політ. журн. «Ас-Сакафа аль-Джадіда» («Нова культура»).

ІРА́Н, Ісламська Республіка Іран — держава в Пд.-Зх. Азії. На Пн. омивається Каспійським м., на Пд.— водами Перської та Оманської заток. В адм. відношенні тер. країни поділяється на 23 остани (провінції). Карти див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Державний лад. І.— республіка. Після перемоги нац.-визвольної революції 1979 влада належить Ісламській революційній раді. В червні 1979 опубліковано проект нової конституції країни, який розгляне конституційна асамблея, що буде скликана з цією метою.

Природа. Узбережжя І. розчленоване слабо, береги низовинні. В рельєфі внутр. р-нів переважають гори і плоскогір'я. В межах І. лежить більша частина *Іранського нагір'я,* на Пн. Зх. до нього прилягає *Вірменське нагір'я*. У внутр. районах значні площі займають плоскогір'я, на яких розташовані великі пустельні западини Деште-Кевір, Деште-Лут, Джазмуріан та ін. Вони майже з усіх боків оточені гірськими хребтами. На Пн. простягаються гори Ельбурс з найвищою вершиною І.— згаслим вулканом Демавенд (5604 м), на Пн. Сх.— Туркмено-Хорасанські гори, в складі яких розрізняють Копетдаг (частина цього хребта лежить у межах СРСР) та Нішапурські гори, на Сх.— Сх.-Іранські гори, на Пд.— хребти Мекран, на Зх. і Пд. Зх.— система хребтів Загрос. Низовини займають невеликі площі, переважно на узбережжях і на Пд. Зх. (частина *Месопотамської рівнини*). Корисні копалини: нафта, газ, кам. вугілля, залізна, марганцева, хромова, мідна, поліметалеві руди, сірка, боксити, кам. сіль. Клімат переважно субтропічний, континентальний, на узбережжях Перської та Оманської заток—тропічний, жаркий. Пересічна т-ра січня зід +2 до +19°, липня—від +25 до +32°. Річна сума опадів здебільшого не перевищує 500 мм, в прикаспійських р-нах — до 2000 мм. Ріки маловодні, гол. з них — Карун, Кизилузен, Шатт-ель-Араб. У внутр. районах є безстічні озера (*Резайє,* Дер'ячейє-Немек та ін.). Грунти пустельно-степового типу, гол. чин. сіроземи. Переважає степова і напівпустельна рослинність. Ліси характерні лише для схилів Ельбурсу й пд. гірських областей. На Пн. І.— Джакашемський заповідник.

Населення. В І. живе понад 30 народів. Бл. 75% населення становлять народи іран. мовної групи: *перси,* близькі до них *гілянці* й мазендеранці, *курди,* лури, бахтіари, *белуджі* та ін.; понад 22% — народи тюрк. групи мов: азербайджанці, *кашкайці,* туркмени та ін. Живуть також араби, вірмени, ассірійці та ін. Офіц. мова — перська (фарсі). Пересічна густота нас.— понад 21 чол. на 1 км² (1976, перепис); 47% нас. живе в містах (1976). Найбільші міста : *Тегеран, Ісфаган, Мешхед, Тебріз, Шіраз, Абадан,* Ахваз.

Історія. Найдавніші поселення на тер. І. належать до кін. раннього *палеоліту*. На поч. 3-го тис. до

Панорама частини Тегерана.

ІРАН

Площа — 1648 тис. км²

Населення — 33,6 млн. чол. (1976, перепис)

Столиця — м. Тегеран

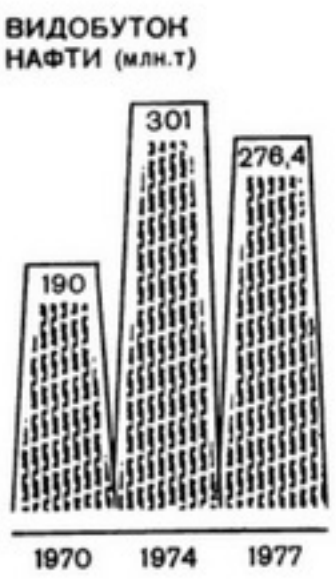

н. е. виникло класове суспільство на Пд. Зх. І.— спочатку окремі міста-держави, згодом утворилась д-ва *Елам*. Протягом 2-го тис. до н. е. на тер. І. проникли індоєвроп. племена іран. групи. Бл. 673—672 до н. е. в пн.-зх. частині І. виникла д-ва *Мідія*. В 7 ст. до н. е. вона підкорила Елам. В 6 ст. до н. е. Мідію завоювала перс. д-ва *Ахеменідів*. У 330 до н. е. д-ву Ахеменідів підкорив *Александр Македонський*. Після його смерті тер. І. ввійшла до д-ви *Селевкідів*. З серед. 2 ст. до н. е. тер. І. входила до складу *Парфянського царства*, а на поч. 3 ст. н. е.— д-ви *Сасанідів*, яку в 7 ст. завоювали *араби* і включили до араб. *Халіфату*. В 900 Хорасан та весь Сх. І. увійшли до д-ви *Саманідів* (після її розпаду — до д-ви Газневідів), Зх. І.— до д-ви Буїдів. У 11 ст. І. завоювали турки-сельджуки, а в 13 ст.— монголи. На поч. 16 ст. в І. утворилася д-ва *Сефевідів*. У 18 ст. її підкорили племена *афганців*. Антиафг. боротьбу очолив *Надір-шах*. Створена ним д-ва розпалася після його смерті. В кін. 18 ст. владу в І. захопила дин. *Каджарів*. За її правління Великобританія та Франція нав'язали І. нерівноправні договори. На поч. 19 ст. І. вів агресивну політику проти народів Закавказзя (див. *Російсько-іранські війни 18—19 століть*). В середині 50-х рр. 19 ст. різко загострилися соціальні суперечності в країні, які спричинили *Бабідські повстання* 1848—52. В кінці 19 — на поч. 20 ст. в економіці І. провідні позиції належали імперіалістич. д-вам, які поділили країну на сфери впливу. Невдоволення нар. мас режимом дин. Каджарів викликало *Іранську революцію 1905—11*. В ході 1-ї світової війни 1914—18 на тер. І. відбувалися воєнні дії англо-рос. та нім.-тур. військ. Під впливом Великої Жовтневої соціалістич. революції в І. розгорнувся широкий антиімперіалістичний і демократичний рух. Рад. уряд анулював усі нав'язані царизмом нерівноправні угоди з І. В 1919 І. окупувала Великобританія. В країні розгорнулася національно-визвольна боротьба. В 1920 у Гіляні виникла республіка, вибухнули повстання в Іран. Азербайджані (1920), Хорасані (1921).

В 1920 було створено Іранську компартію. 21.II 1921 праві сили здійснили держ. переворот. Новий уряд прагнув придушити демократичний рух. Проте під тиском громадськості він ліквідував кабальну англо-іран. угоду 1919. В 1920 між І. та РРФСР було встановлено дипломатичні відносини, 1921 укладено перший рад.-іран. договір (див. *Радянсько-іранські договори*). В 1925 шахом І. став *Реза-шах Пехлеві*. В 1927 було підписано рад.-іран. договір про гарантії та нейтралітет. Проте в 30-х рр. І. зблизився з фашист. Німеччиною. З метою ліквідації фашист. агентури в І. та гарантування безпеки СРСР Рад. уряд на основі договору 1921 в серпні 1941 тимчасово ввів у Пн. І. свої війська. Одночасно в пд. і зх. райони І. було введено англійські війська, а 1942 — американські військ. частини. В 1941 була створена Народна партія І. (Туде), яка стала наступницею Іранської компартії (з 1949 до березня 1979 діяла в підпіллі). Вона виступила за зміцнення нац. незалежності країни, здійснення соціально-економіч. перетворень. У 1941 Реза-шах зрікся влади на користь свого сина Мохаммеда Реза Пехлеві. В 1942 було підписано договір про союз між СРСР, Великобританією та І. У 1943 І. оголосив війну Німеччині, але у воєнних діях участі не брав. На *Тегеранській конференції 1943* підтверджено суверенітет і незалежність І. В 1945—46 в Іран. Азербайджані та ін. р-нах І. набув значного розмаху демократичний антиімперіалістичний рух, придушений лише при активній допомозі США та Великобританії. В 1951 уряд М. Мосаддика під тиском нар. мас націоналізував англо-іранську нафтову компанію.

Після реакц. держ. перевороту 1953, очоленого ген. Захеді, нафт. багатства І. перейшли (1954) під контроль Міжнар. нафт. консорціуму. В 1955 І. став членом агресивного Багдадського пакту (з 1959 — *СЕНТО*), 1959 підписав з США двосторонню воєнну угоду. На поч. 60-х рр. І. перебував у стані глибокої екон. та політ. кризи. Антиурядові виступи змусили правлячі кола І. з 1962 здійснити ряд половинчастих соціально-екон. реформ. У 1973 І. домігся підписання з іноземними нафтовими компаніями угоди, яка дала змогу іранському уряду здійснювати контроль над нац. нафт. ресурсами. Проте в країні було встановлено деспотичний режим, який перетворив І. на об'єкт експлуатації та опорну базу іноз. імперіалізму. Великих розмірів досягла мілітаризація І. Навесні 1978 в І. розгорнувся масовий антиурядовий рух, спрямований проти залежності країни від імперіалістичних держав, антинародної політики правлячих кіл. Шах 16.I 1979 таємно втік з країни, заздалегідь перевівши до іноз. банків величезні награбовані ним у іранського народу багатства. В лютому 1979 в І. перемогла народна, антиімперіалістична, національно-визвольна революція. І. в березні 1979 вийшов з СЕНТО. 1.IV 1979 в результаті референдуму, що відбувся в І., країну було оголошено Ісламською республікою. В кін. 1979 в І. загострилася внутрішньополіт. обстановка. Зокрема набуло гостроти питання про надання національної і культурної автономії національним меншостям — курдам та іншим. Безперервний тиск на І. з боку імперіалістичних сил на чолі з США та їхні підступи, спрямовані на реставрацію економічних і стратегічних позицій імперіалізму в І. з метою ліквідації завоювань іранської революції, викликали в кін. 1979 напруження політичної обстановки навколо І. Радянсько-іранські відносини базуються на договорі від 26.II 1921, договорі про гарантії і нейтралітет від 1.X 1927, договорі про торгівлю і мореплавство від 25.III 1940. В 1972 між СРСР і І. було підписано договір про розвиток економічного і технічного співробітництва, 1977—78 — ряд угод про економічне і культурне співробітництво. В 1979 Радянський Союз визнав Тимчас. уряд І. та Ісламську республіку І. З 1945 І.— член ООН. І.— член *ОПЕК*.

І. Г. Майдан.

Політичні партії і громадські організації. В І. існують численні політичні партії і громадські організації. Важливе місце в політичній структурі І. належить духівництву, його шиїтському крилу (див. *Шиїзм*). Найбільшим впливом користується Ісламська республіканська партія, засн. 1979. Інтереси трудящих у країні захищає Народна партія Ірану (Туде), засн. 1941.

Господарство. Тривалий час І. був відсталою агр. країною, в якій панували феод. відносини. На початку 60-х років завдяки інтенсивному розвиткові нафтодобувної пром-сті (посідав 3-є місце в капіталістичному світі, 1978) та здійсненню ряду соціально-екон. заходів країна стала на шлях перетворення на агр.-індустріальну. Значну допомогу І. в розвитку його економіки надав Рад. Союз, при тех. сприянні якого введено в дію 60 об'єктів (1977), зокрема першу чергу Ісфаганського металург. комбінату, пн. ділянку Трансіран. газопроводу, маш.-буд. завод у м. Ерак, комплекс гідротехнічних споруд на р. Аракс, ряд навчальних центрів та інші об'єкти.

Промисловість. Частка пром-сті у валовому нац. продукті зросла з 43,1% (1972) до 72,1% (1976). Провідне значення має гірничодобувна галузь, зокрема нафтодобувна. Нафт. пром-сть 1977 забезпечувала 75% прибутків в іноз. валюті. В Абадані, Тегерані, Кахреманшахрі й Ширазі збудовано нафтопереробні з-ди. Видобувають також мідну, марганцеву, поліметалеві та заліз. руди, вугілля, хроміти. Діють Ісфаганський металург. комбінат, два сталепрокатних з-ди, з-д по виготовленню труб. Зростає значення нафтохімії, хім. пром-сті (виробн. пластмас, миючих засобів, мін. добрив, каустичної соди, кислот та ін.). Підприємства маш.-буд. (автомобіле-, тракторо-, суднобудівної, металообр., автоскладальної), електронної, фарм., шкіряної пром-сті. З традиційних галузей найрозвинутіші харчова (особливо цукр.) і текст. Кустарні промисли, гол. чин. килимарство. В 1977 вироблено 17,2 млрд. кВт · год електроенергії. Осн.

Нафтохімічний завод на острові Харк у Перській затоці.

пром. центри: Тегеран, Абадан, Ісфаган, Тебріз, Ахваз.

Сільське господарство. У с. г. зайнято понад 60% самодіяльного нас., створюється 10,2% валового нац. продукту (1976). Ця галузь залишається відсталою, неспроможною задовольнити потреби населення в продуктах харчування. В обробітку — 17 млн. га землі. Більшість угідь потребує штучного зрошення, але здійснюється воно лише на 6 млн. га. Гол. с.-г. культури (збір, тис. т, 1976—77): пшениця—6000, ячмінь —1500, рис — 1566; з тех. культур — бавовник—510, цукр. буряки —5250, тютюн —19, чай —88. Вирощують також картоплю, овочі; садівництво, виноградарство. Осн. галузь тваринництва — вівчарство (1977— 28,8 млн. голів), розводять також (млн., 1977) велику рогату худобу — 5,6, кіз — 14,3, ослів, коней і мулів—2,7.

Транспорт. Бл. 90% внутр. перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1977) автошляхів — 50 (у т. ч. 16 з твердим покриттям), з-ць — 5,2. Осн. мор. порти на узбережжі Перської зат.— Абадан, Хорремшехр, Бендер-Шахпур і на о. Харк (вивіз нафти), на Каспійському м.— Ноушехр. Більшість вантажів перевозиться іноз. суднами. В Тегерані, Абадані, Бендер-Аббасі та Ширазі— міжнар. аеропорти. Розвинутий трубопровідний транспорт. За допомогою Рад. Союзу 1970 споруджено газопровід Гечсаран — Астара.

Зовнішня торгівля. І. вивозить нафту й нафтопродукти, газ, килими, продукцію с. г., текст. вироби, хімікати тощо, ввозить машини і устаткування, метали та вироби з них, прод. товари тощо. Розвиваються торг. й екон. зв'язки з СРСР. Грош. одиниця — *ріал*. За курсом Держбанку СРСР 100 ріалів = 0,89 крб. (серпень 1979). *І. Г. Майдан.*

Медичне обслуговування. У 1975 в І. налічувалося бл. 49,2 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 650 ж.); понад 40% з них — у приватних лікарнях. Позалікарняну допомогу подають приватні лікарі. Всього в країні 12430 лікарів (3,9 лікаря на 10 тис. ж.), 1947 зубних лікарів та 3850 фармацевтів. Лікарів готують 7 мед. ф-тів університетів. В Тегерані працює лікарня *Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР*.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 50% населення країни було неписьменним. Термін навчання в поч. школі — 5 років, у серед. —7 років (3+4). Заг. поч. освіта (з 1927) та навчання в старшій серед. школі й вищих навч. закладах (з 1975) безплатне. Ун-ти: Тегеранський (засн. 1934), Національний (засн. 1960), «Фарабі» (засн. 1975), усі — в Тегерані; є також ун-ти в Ахвазі, Ісфагані, Мешхеді, Ширазі, Тебрізі, Мазандарані та ін. Наук. центри: Ін-т дослідження й планування розвитку науки та освіти (засн. 1969), Дослідницький центр іран. культури (засн. 1971), Нац. центр історії мистецтва й археології (засн. 1972), усі — в Тегерані. Б-ки: парламенту (засн. 1924), Нац. (засн. 1935) — в Тегерані, б-ки при ун-тах.

Археол. та етногр. музеї, музей Голестанський палац (засн. 1894) у Тегерані, музеї в Ісфагані, Кумі, Мешхеді, Ширазі.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 20 щоденних газет заг. тиражем бл. 500 тис. примірників, 227 ін. періодичних видань заг. тиражем 650 тис. примірників. Урядове іран. інформ. агентство «Парс» засн. 1936. Радіомовлення в І. почалося 1940 (з 1925 передачі вела довгохвильова станція, споруджена за допомогою рад. спеціалістів), телебачення — з 1958. Урядова служба Нац. іран. радіо (з 1979 — «Голос іранської революції») і телебачення засн. 1971. *О. В. Ткачов.*

Література І. належить до найдавніших л-р світу. Першими її пам'ятками є *Авеста* (6—4 ст. до н. е.) — священна книга давньої перс. релігії (зороастризму) та наскельний Бегістунський напис. У період держави Сасанідів (3—7 ст. н. е.) середньоперською мовою (пехлеві) складено династійну хроніку «Хвадай-намак», ряд дидактично-реліг. творів, пов'язаних з маніхейством, християнством і рухом Маздака. З 7 ст. осн. мовою л-ри стала арабська; розвивалася панегірична, лірична й сатирична поезія. В 9—10 ст. виникла л-ра новоперс. мовою (фарсі, або дарі). В Бухарі й Самарканді творили видатні поети *Рудакі* й Дакікі, мова їхніх творів була спільною для л-ри перс. і тадж. народів. Поет *Фірдоусі* завершив розпочату Дакікі епічну поему «Книгу царів» («Шахнаме»). В 11—12 ст. виступають поети Насір Хосров, Аттар; гуманістичні тенденції знайшли відображення у філос.-ліричних рубаї *Омара Хайяма* й романтичних поемах *Нізамі Гянджеві* — великого азерб. поета, що писав перс. мовою, а також у лірициі *Сааді*. У л-рі 14 ст. виділяється поезія *Гафіза*; завершує класичну перс.-тадж. л-ру творчість *Джамі*. З кін. 15 ст. почався занепад цієї л-ри. В 19 ст. нац.-визвольний рух породив нову, антифеодальну л-ру. З Іран. революцією 1905—11 пов'язана творчість Алі Дехходи, Фарахані, *Бехара, Арефа Казвіні,* Джамалзаде. В 40—70-х рр. в л-рі І. утверджується реалізм, поглиблюється соціальна тематика (поети Парвіз Ханларі, Німа Юшідж, перший пролет. поет Ірану Абольгасем *Лахуті*, поетеси Сімінбар Бегбагані та Жале Сольтані). Серед відомих прозаїків — Садек Гедаят, *Бозорг Алеві,* Садек Чубек, Бегазін, Расул Парвізі та ін. *Я. Є. Полотнюк.*

Архітектура. Найдавніші пам'ятки архітектури І. належать до 3—1 тис. до н. е. (залишки храмів д-ви Елам, скельних гробниць у Даї-Дохтері тощо). За доби Ахеменідів (6—4 ст. до н. е.) споруджували монументальні палаци з багатоколонними парадними залами (ападана), які прикрашали рельєфами з каменю, поліхромними по-

Миття килимів.

Жінка грає на тарі. Олія. 18 ст. Музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

Алмазний трон. 17 ст.

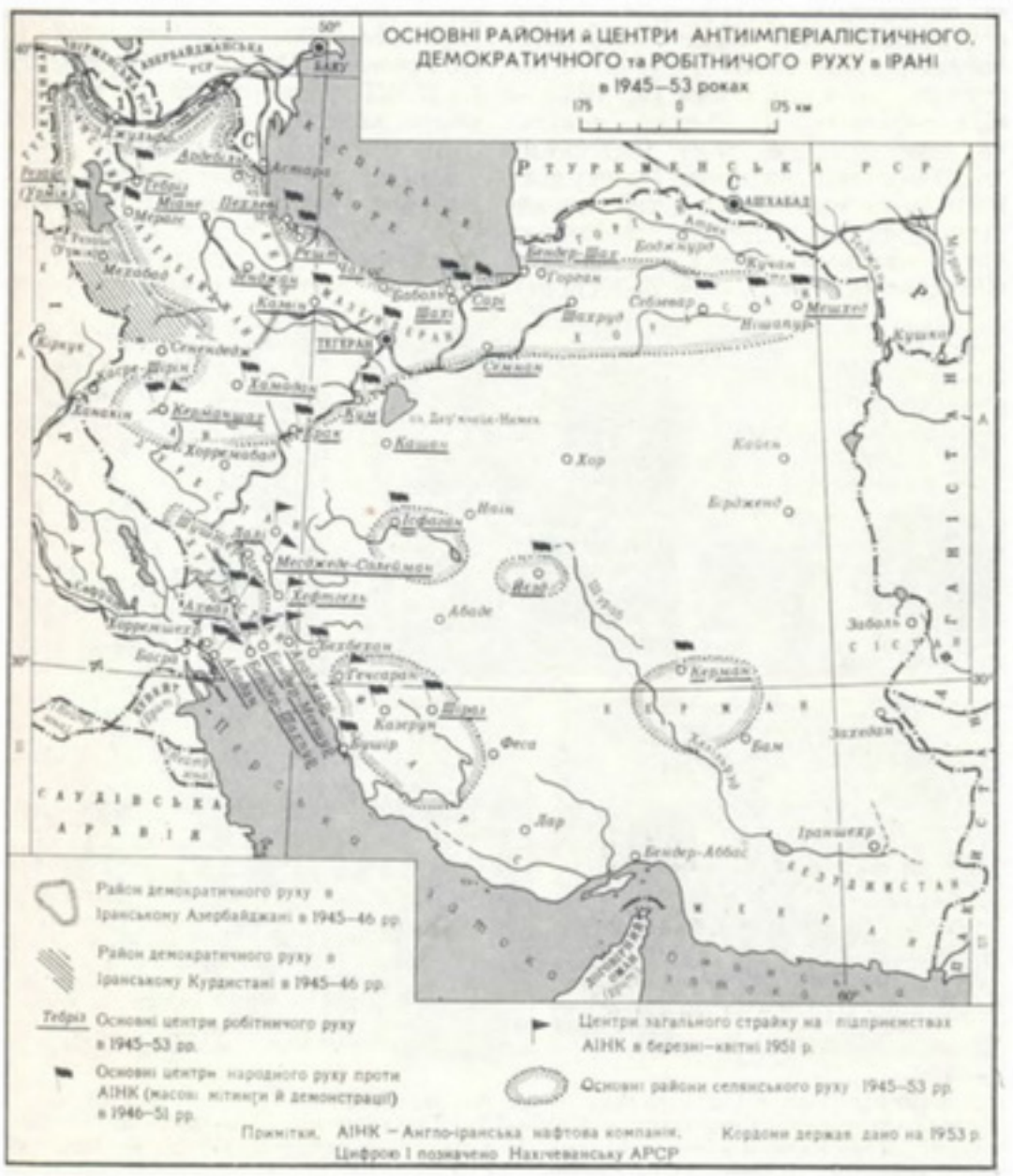

Цар бореться з твариною. Рельєф з Персеполя. Кінець 6 — початок 5 ст. до н. е

Тканина з фігурними зображеннями. Шовк. Київський музей західного та східного мистецтва.

Афзаль аль-Гусейні. Юнак з левом. Мініатюра. 1646. Київський музей західного та східного мистецтва

лив'яними плитками (комплекси в Пасаргадах, Персеполі, Сузах), скельні й наземні гробниці (гробниця Кіра в Пасаргадах). У сасанідський період (3—7 ст.) інтенсивно розвивалося *містобудування*, поширилися купольні перекриття (тронний зал палацу в Кінсіфоні, 6 ст.) і успадкований від Парфії (див. *Парфянське царство*) тип парадного залу — *айвану*. За доби середньовіччя будували мечеті (в Наїні, Нейрізі, обидві — 10 ст.; Ісфагані, 11 ст.), медресе, мавзолеї (мавзолей в Гомбеді-Кабусі поблизу Горгана, 1006). В серед. 13—14 ст. в І. споруджували великі культові ансамблі (комплекс у Нетензе, 1304—25); караван-сараї, баштові мавзолеї (мавзолей Ольджейту-Ходабенде в Сольтаніє, 1305—13, будівничий Алі-Шах). Споруди 16—17 ст. відзначалися величезними масштабами, витонченими деталями, складним і мальовничим декором (палац Чехель-Сотун в Ісфагані). У 20 ст. житл., громад. (ун-т у Тегерані, 30-і рр., арх. А. Годар; готель Хілтон поблизу Тегерана, 1962, арх. М. Фороугі, Х. Гіаї та ін.) споруди зводять із залізобетонних конструкцій, поєднуючи сучас. архіт. принципи з нац. традиціями.

Образотворче мистецтво. Пам'ятки мист. (фігурки з глини, печатки з каменю, керамічні, вкриті розписом посудини) 7 тис. до н. е. відкриті в Зх. І., 6—4 тис. до н. е.— в Пн.-Зх., Центр. (Тепе-Сіалк) та Пд. (Тепе-Яхья) І. В могильниках 12—8 ст. до н. е., в області Луристан, знайдено бронзові прикраси, зброю (т. з. луристанські бронзи). Найважливіші пам'ятки мист. давнього І. створено в 6—4 ст. до н. е. в столицях Ахеменідів — Пасаргадах, Персеполі, Сузах. Мист. сасанідського І. (3 — поч. 7 ст., особливо *торевтика* і *гліптика*) справило значний вплив на худож. розвиток Центр. та Серед. Азії і Близького Сходу. З поширенням ісламу (з 7 ст.) було розроблено специфічні види почерків араб. писемності, рослинного й геом. орнаментів. З винаходом в І. фарфорової маси (10—11 ст.) в Реї, Кашані та ін. центрах виготовляли фаянс з люстрованим розписом і кольоровими емалями («мінаї»). В Шіразі, Тебрізі, Ісфагані, Мешхеді, Казвіні виникли школи мініатюрного живопису, які поряд з килимарством і ткацтвом особливого розвитку досягли за доби Сефевідів. До 18—19 ст. належать цікаві зразки олійного (портрети) і лакового (скриньки, футляри, пенали) живопису. В 20 ст. поряд з традиційними видами розвиваються сучас. форми мист. Серед відомих сучас. митців — живописці *Кемаль оль-Мольк*, Хасан Алі Вазірі, Мохсен Мокаддам, скульптор Абулькасим Садегі, графік Хушенг Пезешк-Нія та ін. В 1959 в Тегерані створено Вищу школу декоративних мистецтв. *Т. Х. Стародуб.*

Музика І. монодична, вокально-інструм. форми з елементами багатоголосся. В нар. музиці поширені тесніфи (балади), теране (місц. наспіви), касиди (оди), газелі (ліричні пісні), маками — багаточастинні вокально-інструм. сюїти. Муз. інструменти: саз, тар (струнно-щипкові), кеманча (струнно-смичковий), карнай, зурна (духові), зарб (ударний). Серед композиторів і музикознавців — Абдулхасан Себа, Алі Нагі Вазірі, Р. Халегі, Ф. Ферзане та ін. В Тегерані — Театр опери та балету ім. Рудакі, філармонія, 2 симф. оркестри, консерваторії (Тегеран, Тебріз).

Театр. Джерела театр. мист. І.—в нар. обрядах. Збереглися відомості про давній театр базигер, що нагадував середньовічних жонглерів або *скоморохів*. Популярним було мист. *пантоміми, театру ляльок*. У 10 ст. розвинулася *містерія* як складова частина реліг. процесії шахсей-вахсей. До 30-х рр. 20 ст. існували мандрівні актори—масхаребази. В 1890 в Тегерані створено придворний театр, в 1911—12 — Нац. театр, в 1917 — театр Іран. комедія. В 1932 художник С. Керманшахі заснував у Тегерані театр-студію, яка стала центром передового театр. мист. В 60-і рр. організовано постійно діючі трупи — «Театр сьогодні», Нац. трупу. Серед відомих акторів: Мостафа і Махін Оскуйї, Мохаммед Алі Кешаварз, Джафар Валі, Амір Шерван та ін. В репертуарі окремих театрів І.— п'єси рос. класичної та сучас. драматургії (О. Островського, М. Горького, О. Арбузова). Працює ще ряд театрів у Тегерані, Мешхеді (Нац. театр), Ісфагані, Хамадані та ін.

Кіно. В 30-і рр. в І. відкрито кілька кіностудій, які невдовзі через відсутність тех. бази припинили існування. В 1946 створено кіностудію «Мітра-фільм» (з 1948 — «Парс-фільм»). В 70-х рр. декілька кіностудій щороку випускали бл. 100 худож. стрічок. На студіях Іран. ін-ту виховання дітей та юнацтва створено мультиплікаційні та дитячі фільми. Серед кінокартин: «Розкаяний» (1950, реж. І. Кушан), «Портовий злодій» (1954, реж. А. Ширазі), «Мазандаранський тигр» (реж. С. Хачікян), «Поштар» (1971, диплом 7-го міжнар. кінофестивалю в Москві), «Дейрех цикл» (1977, реж. Д. Мехрджуї), «Тупик» (1977, реж. П. Саяд). З 1955 в Тегерані періодично проводилися міжнар. кінофестивалі.

Літ.: Маркс К. Договір з Персією. Твори, т. 12; Ленін В. І. Горючий матеріал у світовій політиці.— Події на Балканах і в Персії. Повне зібрання творів, т. 17; Дьяконов М. М. Очерк истории Древнего Ирана. М., 1961; Иран. Очерки новейшей истории. М., 1976; История Ирана. М., 1977; Очерки новой истории Ирана. XIX— начало XX в. М., 1978; Современный Иран (Справочник). М., 1975; Современная Азия. Справочник. М., 1977; Иванов М. С. Иран в 60—70-х годах XX века. М., 1977; Дёмин А. И. Современная иранская деревня. М., 1977; Кримський А. Історія Персії та її письменства, т. 1. К., 1923; Краткая история литератур Ирана, Афганистана и Турции. Л., 1971; Веймарн Б. В. Искусство арабских стран и Ирана VII—XVIII веков. М., 1974; Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана. М., 1977; Сахаров И. В. Иран. Рекомендательный указатель литературы М., 1978.

ІРАНІ́СТИКА — комплекс гуманітарних наук, що вивчають історію, економіку, мови, пам'ятки матеріальної і духовної культури іраномовних народів. Склалася в 19 ст. в Зх. Європі. До 20 ст. включала осетинознавство, курдознавство, афганістику, таджикознавство. В Росії І. зародилася в 1-й пол. 19 ст. (В. В. *Бартольд*, В. Р. *Розен*). Значний внесок у розвиток І. зробили рад. дослідники — А. Ю. *Кримський*, Є. Е. *Бертельс*, Б. Г. *Гафуров*, М. П. *Павлович*, Н. В. *Пигулевська*, І. П. Петрушевський та ін. Рад. вчені велику увагу приділяють соціально-екон. проблемам Ірану, історії нац.-визвольного руху, рад.-іран. відносинам. Проблеми І. розробляють в Ін-ті сходознавства та ін. н.-д. установах АН СРСР, в ін-тах сходознавства Узбекиста-

Іран.
1. Гробниця Кіра в Пасаргадах. 6 ст. до н. е. 2. Мавзолей Ольджейту-Ходабенде в селі Сольтаніє. 1305—13. Будівничий Алі-Шах. 3. Купол мечеті Лутфалла в місті Ісфагані. Кінець 16 — початок 17 ст. 4. Міст у місті Ісфагані. Кінець 16 — початок 17 ст.

ІРАН

Цифрами на карті позначені:
республіки СРСР:
1 Азербайджанська РСР
2 Вірменська РСР
держави:
1 Сірія
2 Оман
3 Об'єднані Арабські Емірати
остани Ірану:
I Західний Азербайджан
II Східний Азербайджан
III Керманшахан
IV Центральний Остан
V Бахтіарія і Чехармехаль
VI Бойерахмеді і Кохгілуйє
VII Прибережний Остан
КОРИСНІ КОПАЛИНИ
Бірюза
МАСШТАБ 1: 12 500 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ В МЕТРАХ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
ОБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
Виробництво мінеральних добрив
Скляна й фарфорофаянсова
Видобування бірюзи
Райони добування перлів
ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ (тис кВт)
до 100
від 100 до 600
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Рис, чай, тютюн, кенаф, цитрусові, шовківництво, тваринництво (велика та дрібна рогата худоба)
Зернові (пшениця, ячмінь), бобові та олійні культури, бавовник, виноградарство, садівництво, городництво; пасовищне скотарство (велика та дрібна рогата худоба, коні, мули та ін.)
Пасовищне тваринництво (переважно дрібна рогата худоба); зернові культури (пшениця, ячмінь); садівництво
Пасовищне скотарство (вівці, кози, верблюди) з осередками зернового землеробства, фінікова пальма, тютюн
Маловикористовувані та невикористовувані землі
Райони поширення
опійного маку
фісташок
Північна межа поширення фінікової пальми
Рідколісся з переважанням фісташок і мигдалю
МАСШТАБ 1: 15 000 000
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
ПЕРСЬКА ЗАТОКА
ОМАНСЬКА ЗАТОКА
АРАВІЙСЬКЕ МОРЕ
ТЕГЕРАН
ДЕШТЕ-КЕВІР (ВЕЛИКА СОЛЯНА ПУСТЕЛЯ)
ЕЛЬБУРС
ЗАГРОС
ХОРАСАН
ЛУТ
ДАШТЕ-ЛУТ
СІСТАН
БЕЛУДЖИСТАН
ПУСТЕЛЯ ЛУТ
ПУСТЕЛЯ КАВІР
ПЕРСЬКА ПЛОСКОГІРНА ПУСТЕЛЯ
ТУРКМЕНСЬКА РСР
АШХАБАД
МЕШХЕД
ТАБРИЗ
ІСФАГАН
ШІРАЗ
ЕЛЬ-КУВЕЙТ
САУДІВСЬКА АРАВІЯ
БАГДАД
МАНАМА
ДОХА
ОМАН
Об'єднані Арабські Емірати

ІСПАНІЯ

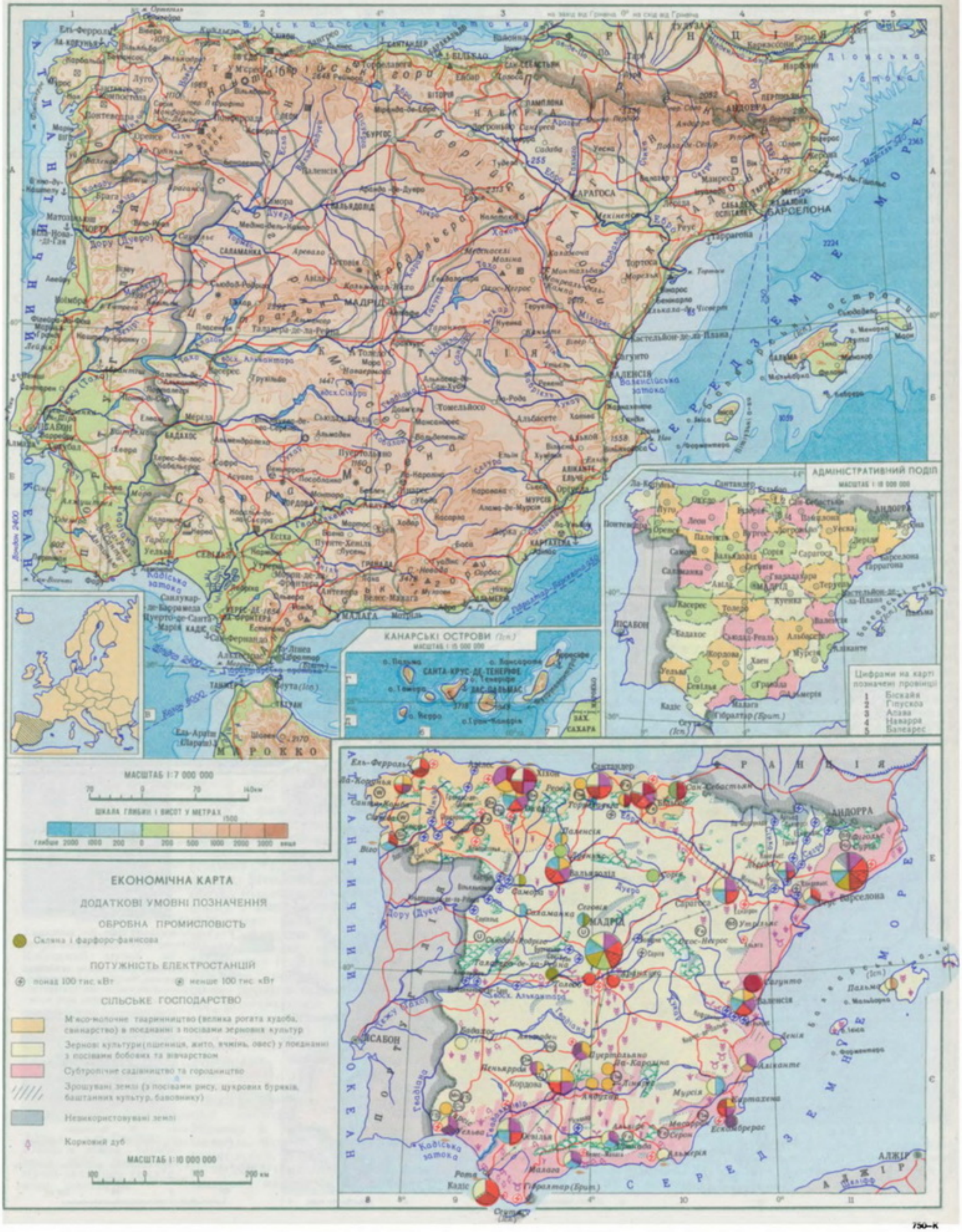

750–К

ну, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Таджикистану, Туркменії та в ряді ун-тів. Питання І. висвітлюються у журн. «Народы Азии и Африки» і «Азия и Африка сегодня». З 1966 проводяться міжнар. конгреси іраністів.

ІРА́НСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1905—11 — антифеод. та антиімперіалістична бурж. революція, що тривала з грудня 1905 по грудень 1911. Була спричинена суперечностями між реакц. правлячою феод. верхівкою, з одного боку, та іран. буржуазією, що зароджувалася, і масами трудящих, з другого. Ці суперечності загострювалися у зв'язку з перетворенням Ірану на напівколонію імперіалістичних д-в. На розвиток І. р. мала значний вплив *революція 1905—07 в Росії*. Під тиском народних мас шах був змушений скликати 7.X 1906 меджліс (парламент), який 30.XII 1906 прийняв конституцію. На наступному етапі революції визначилось 2 напрями — ліберальний і демократичний. Зросла активність нар. мас, були створені енджомени (бурж.-революц. орг-ції). 23.VI 1908 Мохаммед-Алі-шах здійснив контрреволюц. переворот у Тегерані. Меджліс та енджомени було розігнано. У відповідь на терор і репресії в Тебрізі 1908—09 розгорнулося збройне повстання. Революц. виступи нар. мас відбулися також в *Ісфагані, Гіляні* та ін. районах. В липні 1909 внаслідок походу гілянських *федаїв* та бахтіарських ханів на Тегеран Мохаммеда-Алі-шаха було скинуто, конституцію відновлено. Ліберальні феодали та компрадорська буржуазія, захопивши владу, прагнули перешкодити розвитку революції. Спільними зусиллями імперіалістич. д-в та іран. реакції революцію було придушено. І. р. завдала удару феод. ладу в Ірані.

І. Г. Майдан.

ІРА́НСЬКЕ НАГІ́Р'Я — нагір'я на Пд. Зх. Азії, в межах Ірану, Афганістану і Пакистану; крайові частини — в Іраку та СРСР. Пл. майже 2,7 млн. км². Складається з внутр. плоскогір'я, оточеного гірськими хребтами (гори *Ельбурс*, Туркмено-Хорасанські, *Паропаміз, Гіндукуш, Загрос*, Сулейманові та ін.). Вис. до 7690 м, г. Тірічмірг. Родовища нафти, природного газу, кам. вугілля, заліз., мідних, поліметалевих руд. Центр. частина І. н. зайнята пустелями (*Деште-Кевір, Деште-Лут*), є озера (*Резайє*, Хамун), солончаки. Рослинність пустельна й степова, на схилах гір — широколистяні ліси, рідколісся, субтропічні ліси.

ІРА́НСЬКІ МО́ВИ — група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. Генетично найближчі до *індійських мов* (індоарійських). І. м. разом з індійськими (індоарійськими) мовами і проміжними між цими групами *дардськими мовами* становлять індоіранську гілку індоєвроп. мов. І. м. поширені в Ірані, Афганістані, а також у Пакистані, Іраку, Туреччині тощо; в СРСР—у Серед. Азії й на Кавказі (Тадж. РСР, Пн.-Осет. АРСР, Пд.-Осет. а. о., частково в Вірм. РСР, Азерб. РСР, Груз. РСР, Даг. АРСР, Узб. РСР, Туркм. РСР, Кирг. РСР, Каз. РСР). Розрізняють І. м. давні (6—3 ст. до н. е.), середні (3 ст. до н. е.—9 ст. н. е.) й нові (з 8—9 ст. н. е.). Давні І. м. були за граматичною будовою *синтетичними мовами* з розвинутою системою флективних форм. Історія І. м. характеризується поступовим розкладом флексії і становленням аналітичних форм. Майже всі сучас. І. м. є *аналітичними мовами*. За класифікацією, що грунтується на істор.-фонетичних ознаках, І. м. поділяють на дві групи — західну (в ній виділяють пд.-зх. і пн.-зх. підгрупи) й східну (з пн.-сх. і пд.-сх. підгрупами). До пд.-зх. підгрупи належать сучасні перська (фарсі), таджицька, дарі, татська та ін., а також *мертві мови* — давньоперська й середньоперська (пехлеві); до пн.-зх. підгрупи — курдська, белуджська, талишська, гілянська та ін. мови, з мертвих — мідійська, авестійська й парфянська. До пн.-сх. підгрупи входять сучасні осетинська та ягнобська мови, а також мертві — аланська, скіфська, согдійська, хорезмійська мови; до пд.-сх. підгрупи — сучасні пушту (афганська), мунджанська, *памірські мови*, а також мертві саксська і бактрійська мови.

Літ.: Оранский И. М. Иранские языки. М., 1963; Опыт историко-типологического исследования иранских языков. т. 1—2. М., 1975.

Л. О. Пирейко.

ІРА́НЦІ — офіційна назва населення *Ірану*. Правлячі кола Ірану відносять до І., крім *персів*, які становлять майже половину населення країни, також ін. народи, що сповідають *іслам* (азербайджанців, курдів, лурів, туркменів та ін.).

ІРБІС — хижак родини котячих. Те саме, що й *сніговий барс*.

ІРБІ́Т — місто обласного підпорядкування Свердл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований в Зауралллі, на р. Ірбіті при впадінні її в Ніцу (бас. Іртиша). Залізнична станція. 52 тис. ж. (1977). З-ди — мотоциклетний, автопричепів, скла, хім.-фармацевтич., цегельний; швейна й меблева ф-ки. Мотоциклетний технікум, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей, картинна галерея. Виник 1631, з 1775 — місто.

ІРВІН (Irwin) Джеймс (н. 17.III 1930, Пітсбург, штат Пенсільванія) — астронавт США. Закінчив Військ.-мор. академію США (1951) і Мічіганський ун-т (1957). Служив у військ.-повітр. силах США. В 1966—72—в групі астронавтів. Разом із Д. *Скоттом* та А. *Уорденом* здійснив політ (26.VII—7.VIII 1971) на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-15». Тричі виходив на його поверхню, де перебував 66 год. 56 хв.

М. Я. Орлов.

ІРВІНГ (Irving) Генрі (справж. ім'я та прізв. — Джон-Генрі Бродрібб; 6.II 1838, Кейнтон — 13.X 1905, Лондон) — англійський актор, режисер і театральний діяч. Акторську діяльність почав 1856. Виступав у театрах Едінбурга, Манчестера, Ліверпуля, Глазго та ін. міст. У 1878—98 разом з Е. *Террі* керував театром «Ліцеум». Ролі: Гамлет (зіграв понад 200 разів), Макбет, Річард III (в однойм. трагедіях Шекспіра). Вистави за творами Шекспіра, Теннісона та ін. За ред. І. видані сценічні тексти У. Шекспіра.

ІРВІНГ (Irving) Уошінгтон (3.IV 1783, Нью-Йорк — 28.XI 1859, Таррітаун) — американський письменник, зачинатель романтизму й жанру новели в л-рі США. Довгий час перебував на дипломатичній роботі в Англії, Іспанії. Друкуватися почав 1807. Перший великий твір — гумористична хроніка «Історія Нью-Йорка» (1809). Автор збірок оповідань «Книга ескізів» (1819—20), «Брейсбрідж-холл» (1822), «Оповідання мандрівника» (1824), «Альгамбра» (1832), в яких висміював тупість і деспотизм можновладців, виступав на захист пригноблених, критикував бурж. суспільство. І. належать біографічні праці про Х. Колумба, О. Голдсміта, Дж. Вашінгтона.

Тв.: Рос. перекл.— Новеллы. М., 1974.

Дж. Ірвін.

Г. Ірвінг.

ІРГА́ (Amelachier) — рід рослин родини *розових*. Кущі або невеликі дерева. Листки чергові цілісні, з дрібними шилоподібними прилистками. Квітки двостатеві, білі або кремові, зібрані в китиці або поодинокі. Плід — чорна або червонувато-фіолетова їстівна ягода. Бл. 25 видів, поширені переважно в Пн. Америці, почасти в Сх. і Зх. Азії та Європі, Пн. Африці. В парках і садах України культивують І. круглолисту (A. rotundifolia), І. канадську (A. canadensis), І. колосисту (A. spicata) як декоративні рослини. Досить невибаглива, посухостійка, добре витримує морози в умовах Києва і далі на північ. Придатна для групових і поодиноких насаджень у парках і скверах. Іл. с. 434.

ІРД Каарел Кирилович [н. 14 (27). VIII 1909, Рига] — естонський рад. режисер, актор, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. В 1934—36 навчався в студії драм. мист. в Тарту. В 1937—39 — режисер і актор Робітничого театру в Тарту; з 1940 (з перервами) очолює театр «Ванемуйне» (Тарту). Вистави: оперні — «Вогні помсти» Е. Каппа, «Берег бур» Ернесакса, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича; драматичні — «Міщани», «Єгор Буличов та інші» Горького, «Коріолан» Шекспіра, «Життя Галілея» Брехта та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1967.

У. Ірвінг.

ІРДИ́НЬ — селище міського типу Черкаського р-ну Черкаської обл. УРСР, за 22 км від залізнич. ст. Білозір'я. 1,6 тис. ж. (1978). Торфопідприємство і торфобрикетний з-д. Середня школа, лікарня; будинок культури, б-ка. Селище утворено 1930.

ІР'Є-КО́СКІНЕН (Yrjö-Koskinen), Ір'є-Сакарі (10.XII 1830, Васа — 13.XI 1903, Хельсінкі) — фінський історик і політ. діяч. У 1863—82 — проф. Хельсінкського ун-ту. В 1872—82, 1885—91 — член фінського сейму, 1882—99 — сенатор (член уряду) Великого князівства Фінляндського. Один з лідерів

К. К. Ірд.

Іржа круглолиста. Гілка з квітками та гілка з плодами.

Фінської партії (належав до її правого крила — старофіннів) і нац.-бурж. руху проти швед. засилля в Фінляндії. Автор першої заг. праці з фінської історії — «Історії народу Фінляндії» (1869—73).

ІРЖА́ РОСЛИ́Н — група хвороб багатьох культурних і дикорослих рослин, що спричинюються *іржастими грибами*. Проявляється утворенням на органах рослин різної форми і розміру пустул (пухирців), з яких при розтріскуванні висипаються спори здебільшого іржавого кольору. Уражені рослини мають меншу посухо- і зимостійкість, відстають у розвитку, деформуються, урожай і його якість погіршується. Найбільше І. р. шкодить зерновим, зерновим бобовим, бобовим багаторічним травам, соняшнику, бурякам, плодово-ягідним та лісовим деревно-кущовим породам (бура іржа пшениці, бура іржа жита, корончаста іржа вівса, карликова іржа ячменю, іржа гороху та ін.). Проти І. р. найбільш ефективне виведення та впровадження у виробництво стійких сортів; провадять знищення проміжних живителів І. р., ізоляцію посівів та ін.

Літ.: Пересыпкин В. Ф. Сельскохозяйственная фитопатология. М., 1969. *В. Ф. Пересипкін.*

ІРЖА́СТІ ГРИБИ́ (Uredinales) — порядок базидіальних грибів. У *грибниці* і особливо в спорах І. г. містяться крапельки олії, забарвленої ліпохромом в рожевий колір; тому уражені І. г. рослини вкриваються плямами оранжевого, іржастого (звідси і назва) або майже чорного кольору. У І. г. є два типи грибниці: одноядерна (гаплоїдна) і двоядерна (диплоїдна). У одних видів обидва типи грибниці розвиваються на одній рослині, у ін.— на різних. І. г. мають 5 типів спороношень, що змінюють одне одного і закінчуються утворенням т. з. теліоспор, які, проростаючи (здебільшого після зимівлі), утворюють фрагмобазидії з одноядерними базидіоспорами. Останні заражають рослину. Понад 5000 видів (з них в УРСР — бл. 470), поширені в усіх частинах світу, крім Антарктиди, паразитують на насінних і папоротеподібних рослинах, спричинюючи *іржу рослин*. І. г. поділяють на 2 родини — Melampsoraceae і Pucciniaceae. Найшкідливіші роди: *пукцинія* (Puccinia), представники якого паразитують переважно на хлібних злаках, уроміцес (Uromyces), види якого уражають рослини родини бобових, та ін.

ІРИГА́ЦІЯ в медицині — лікувальна процедура, що полягає у зрошуванні запалених тканин водою чи лікарськими рідинами. Найчастіше І. застосовують у хірургії, гінекології, урології тощо.

ІРИГА́ЦІЯ (лат. irrigatio — зрошення) в сільському господарстві — штучне *зрошення* земель, що потребують вологи.

ІРИ́ДІЙ [Iridium; від грец. ἶρις (ἰριδος) — райдуга], Ir — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 77, ат. м. 192, 22; належить до металів групи *платини*. Складається з двох стабільних ізотопів ^{191}Ir (38,5%) та ^{193}Ir (61,5%). Відкрив 1804 англ. хімік С. Теннант. Вміст І. в земній корі 1×10^{-7}%, гол. чин. у вигляді мінералів групи осмистого іридію. І.— *благородний метал*, сріблясто-білий блискучий, твердий; густ. 22 500 кг/м³. $t_{пл}$ 2443° С, $t_{кип}$ 4547° С. Корозійно стійкий (див. *Корозія металів*). У вигляді компактного металу нерозчинний в к-тах і «царській водці». При нагріванні до т-ри червоного розжарювання взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою та ін. І. добувають разом з платиною. Застосовують І. у вигляді сплавів (переважно з платиною) для виготовлення хім. посуду, еталонів мір довжини, електр. контактів, термопар.

Т. Д. Штепа.

ІРИДОЦИКЛІ́Т [від грец. ἶρις (ἰριδος)—райдуга і κύκλος —коло] — запалення райдужної оболонки й циліарного тіла *ока*. Причиною І. можуть бути різні інфекції — туберкульоз, ревматизм, гонорея, сифіліс, стрептококова і стафілококова інфекції, а також порушення обміну речовин і травми очного яблука. Клінічні ознаки: світлобоязнь, сльозотеча, біль, погіршання зору, почервоніння ока, набряк повік; змінюється колір райдужної оболонки, виникає помутніння капсули кришталика, рогівки, звуження зіниці, помутніння в скловидному тілі. Наслідком тяжких випадків І. може бути *глаукома*. Лікування: усунення осн. причини, що викликала І., місцева терапія, антибіотики, судинорозширювальні засоби тощо.

ІРИДОЦИ́ТИ [від грец. ἶρις (ἰριδος) — райдуга і κύτος — вмістище, тут — клітина] — пігментні клітини, що містять *гуанін*, який надає блиску шкірі риб, земноводних і плазунів.

ІРИЗА́ЦІЯ (від грец. ἶρις — райдуга) — поява яскравого кольорового полиску на гранях і площинах спайності кристалів деяких мінералів при певному положенні їх відносно джерела світла. Осн. причина І.— неоднорідна будова кристала, що зумовлює *інтерференцію* світла та розсіювання його. Мінерали, для яких характерна І. (*польові шпати* тощо), використовують як *виробне каміння*, а гірські породи (напр., *лабрадорит*) — як облицьовувальний матеріал.

В. С. Мельников.

ІРИ́Т (від грец. ἶρις — райдуга) — запалення райдужної оболонки ока. Див. *Іридоцикліт*.

ІРІМЕ́СКУ (Irimescu) Йон (н. 1.III 1903, с. Преуцешті, пов. Сучава) — румунський скульптор, нар. художник СРР. Навчався в школах красних мистецтв у Бухаресті (1924—29) і Парижі (1929 — 31). Твори: портрети — художника К. Баба (1952), О. Бенчіле (1953), піонера Драгоша (1955), академіка Г. Опреску (1957); пам'ятник «1907 рік» у Крайові (1957), «Пегас і Аполлон» (1972), «Дівчина з занавіскою» (1974). У 1976 виставка творів І. експонувалася у Москві.

ІРКУ́ТСЬК — місто, обласний і районний центр РРФСР. Розташований у Передбайкаллі, при впадінні р. Іркуту в Ангару. Трансп. вузол на Сибірській залізнич. магістралі, аеропорт, річкова пристань. 550 тис. ж. (1979). Поділяється на 5 міських районів. Засн. 1661 як острог, з 1686 — місто. З 1764 — адм. центр Ірк. губ. Був резиденцією генерал-губернатора Сибіру (з 1803) і Сх. Сибіру (з 1822). За царизму І., як і вся Ірк. губ., був місцем політ. заслання. В кін. 1901 організовано Ірк. к-т РСДРП. Робітники

Іркутськ. Центр міста

І. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. В листопаді того ж року відбулися заворушення солдатів ірк. гарнізону. Рад. владу встановлено 22.XII 1917 (4.I 1918) (див. *Центросибір*). У липні 1918 І. захопили білогвардійці. В результаті повстання робітників і солдатів, очолених Ірк. к-том РКП(б), 25.I 1920 в місті відновлено Радянську владу.

І.— один з найбільших пром. і культур. центрів Сх. Сибіру. Енерг. основа пром-сті — Іркутська ГЕС; провідні галузі — машинобудування і металообробка (виробн. драг. доменного і металург. обладнання, верстатів. карданних валів, реле тощо). Слюдообробна ф-ка. Розвинута буд. індустрія (збірний залізобетон, цегла, стінові матеріали); виробн. меблів. І.— осн. центр легкої і харч. пром-сті області: швейне, взут., шкіряне об'єднання; м'ясний, олійно-жировий, мол., борошномельний, комбікормовий та ін. комбінати. В І.— ун-т; ін-ти: політех., інженерів залізнич. транспорту, с.-г., нар. г-ва, мед., пед., пед. іноз. мов, філіал заочного ін-ту рад. торгівлі, відділення заочного ф-ту Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації, 27 серед. спец. навч. закладів. Сх.-Сибірський філіал Сибірського відділення АН СРСР, у складі якого 8 ін-тів. 4 театри (драм., муз. комедії, юного глядача, ляльковий), філармонія, цирк. Музеї — худож. і краєзнавчий з філіалом (будинок-музей декабристів С. П. *Трубецького* і С. Г. *Волконського*).

ІРКУ́ТСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР, в Передбайкаллі. Утворена 26.IX 1937. Площа 767,9 тис. км². Нас. 2560 тис. чол. (1979, перепис), переважно росіяни, значна кількість бурятів, українців, білорусів і татар. Міськ. нас. — 78%. У складі області — *Усть-Ордінський Бурятський автономний округ*, 30 районів, 21 місто й 55 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Іркутськ*. У 1967 область нагороджено орденом Леніна. І. о.

розташована гол. чин. на Пд. Сх. *Середньосибірського плоскогір'я*, переважні висоти — понад 500 м. На тер. області — Пн.-Байкальське й Патомське нагір'я (до 3000 м), Лено-Ангарське і Центр.-Тунгуське плато, Ангарський кряж. На Пд. Зх. обмежована Сх. Саяном, на Пд. Сх.— Приморським, Байкальським та ін. хребтами. Поклади вугілля (*Іркутський вугільний басейн* і пд. частина *Тунгуського вугільного басейну*), заліз. руд (Ангаро-Ілімський залізорудний район, Нерюдинське родовище), золото, слюда (бас. р. Вітіму), кам. сіль, а також магнезит, графіт, каолін, гіпс, вапняки, тальк тощо. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —15° на узбережжі Байкалу до —33° у Бодайбо; липня +17, +19°. Опадів 350—430 мм, у горах — до 800 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Гол. ріки— *Ангара* (притоки: Іркут, Кітой, Ока, Ілім, *Чуна*, *Бірюса* та ін.), *Тунгуска Нижня* — належать до бас. *Єнісею*; *Лена* з Кіренгою й *Вітімом*. Вздовж пд.-сх. межі області — оз. *Байкал*. Грунти переважно тайгові підзолисті, дерново-підзолисті й болотні. На Пд. та в лісостепових районах — темно-коричневі, темно-сірі й чорноземи. Лісами (світло- й темнохвойними) вкрито бл. 75% тер. області (сосна, модрина, сибірський кедр, ялиця, ялина; з листяних — береза, осика, тополя). І. о.— пром. район, що швидко розвивається, г-во його базується на потужній енергетиці. Її основу становлять одні з найбільших у країні *Братська ГЕС*, *Усть-Ілімська ГЕС*, Іркутська ГЕС, а також ТЕС, що використовують місцеве вугілля. Вироблювану ними електроенергію споживають алюмінієва (заводи в Шелехові й Братську), нафтопереробна (Ангарськ, Усольє-Сибірське), нафтохімічна і хімічна (Ангарськ і Усольє-Сибірське), целюлозна (Байкальський, Братський та Усть-Ілімський з-ди) пром-сть. Великого розвитку набули галузі гірничодобувної пром-сті, зокрема добування золота й слюди. З введенням у дію Коршуновського гірничо-збагачувального комбінату створено умови для розвитку чорної металургії. І. о. посідає провідне місце в країні за обсягом лісозаготівель та первинної переробки деревини, зосереджених гол. чин. вздовж серед. течії Ангари, Іліму й Лени (Байкальський, Братський та Усть-Ілімський лісопром. комплекси). Підприємства машинобудування випускають металомістке устаткування для гірничодобувної та нафтохім. пром-сті, енергетики, металургії, транспорту, лісового г-ва і с. г., автотракторні деталі, електротехніку та ін. (Іркутськ, Черемхово, Ангарськ). Буд. індустрія виготовляє цемент, гіпсові, скляні, залізобетонні вироби й цеглу. Створено легку (швейну, взут. і трикотажну) пром-сть. Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясна, мол., маслосироробна та рибоконсервна. Гол. пром. центри: Іркутськ, *Ангарськ*, *Братськ*, *Усольє-Сибірське*, *Черемхово*, *Усть-Ілімськ*, *Тулун*, *Зима*, Шелехов. На тер. І. о.— Братсько-Усть-Ілімський тер.-виробничий комплекс.

Провідною галуззю сільського г-ва є тваринництво (розведення великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, оленів). Зростає значення кліткового звірівництва й промислу хутрових звірів, рибальства. Землеробство використовує тільки 3,2% тер. Понад 60% посівних площ займають зернові — ярі пшениця, ячмінь, овес та озиме жито. Значні посіви кормових культур, картоплі й овочів. Гол. вид транспорту — залізничний. Тер. І. о. перетинають Сибірська з-ця та зх. дільниця *Байкало-Амурської магістралі*. З-ці майже повністю електрифіковано. Зростає мережа автошляхів. Важливе значення мають водні шляхи, повітряний (міжнар. аеропорт в Іркутську) і трубопровідний транспорт (доставка нафти із Зх. Сибіру в Ангарськ). В І. о.— 8 вузів, 51 серед. спец. навч. заклад; Сх.-Сибірський філіал Сибірського відділення АН СРСР з 8 ін-тами. 6 театрів, цирк. Музеї: 3 краєзнавчі (в Іркутську, з філіалом — будинком-музеєм декабристів С. П. *Трубецького* та С. Г. *Волконського*, в Усть-Ординському та Братську) і художній в Іркутську. Телецентри в Іркутську і Братську. Місцеві курорти — Усольє-Сибірське та Усть-Кут.

Й. Ірімеску. Сталевар. Бронза. 1954. Музей мистецтв СРР. Бухарест.

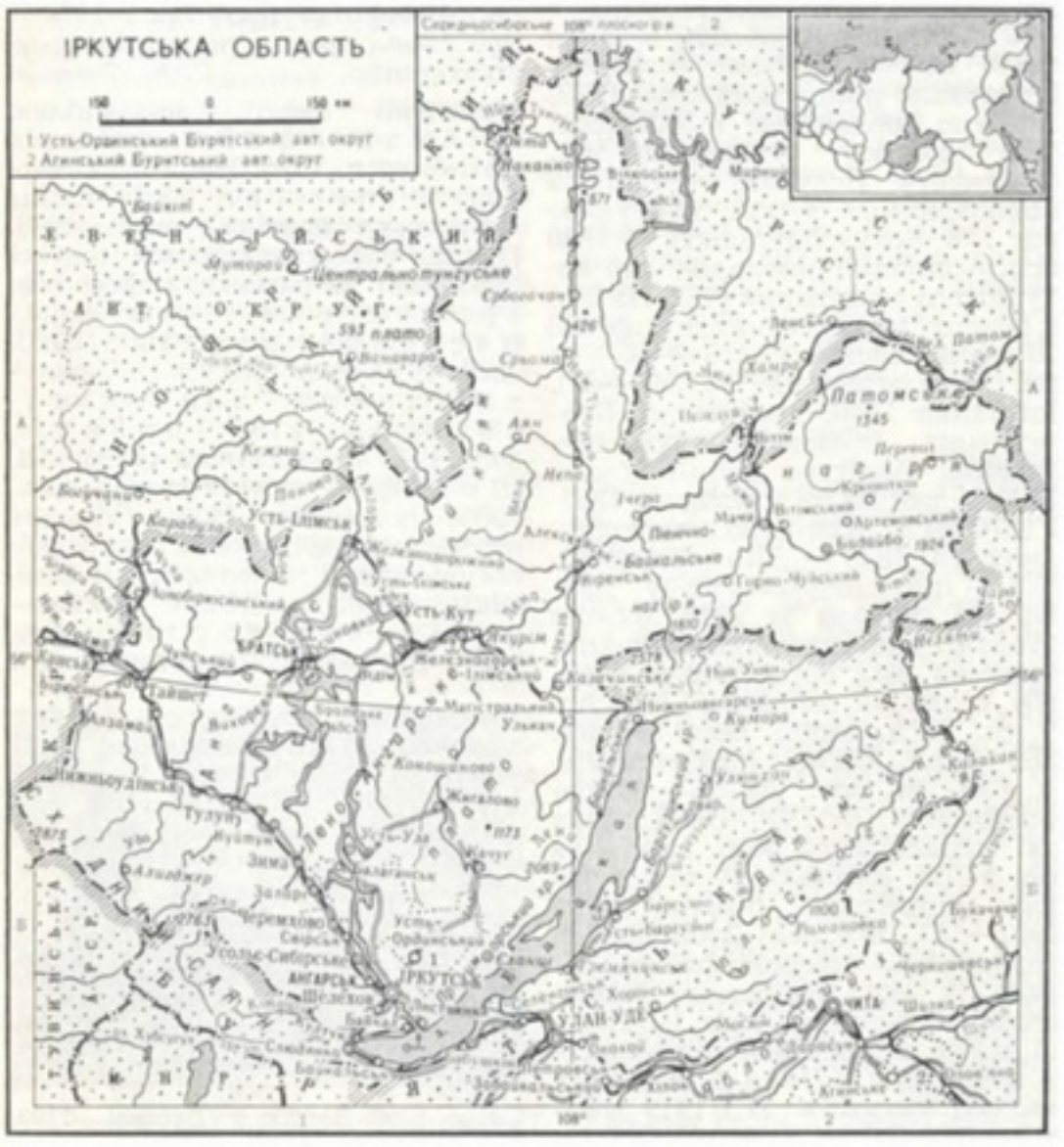

ІРКУ́ТСЬКИЙ ВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у південній частині Іркутської обл. РРФСР. Пл. 42,7 тис. км². Балансові запаси вугілля за категоріями $A + B + C_1$ становлять 7034 млн. т (1978). У геоструктурному відношенні І. в. б. являє собою Присаянський передгірський прогин, розміщений в зоні зчленування *Сибірської платформи* з Байкальською складчастою системою. Вугленосна товща представлена нижньо- і середньоюрськими (див. *Юрський період і юрська система*) та частково неогеновими (див. *Неогеновий період і неогенова система*) континентальними відкладами. В товщі юрських відкладів виявлено до 65 пластів і проверстків вугілля потужністю від кількох сантиметрів до 18 м. Глиб. залягання — до 400 м. Виявлено 29 родовищ, осн. з них — Черемховське, Забітуйське, Нукутське, Азейське, Новометьолкінське, Мугунське. В зх. частині басейну — буре вугілля, у східній — кам'яне. Вугілля середньої зольності (вміст золи 7—15%, рідше до 23%), з високим вмістом сірки (на деяких родовищах більше 10%). Поклади вугілля в І. в. б. виявлено 1869, у 1896 почали його видобування.

В. Ф. Череповський.

ІРКУ́ТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені А. О. Жданова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Перший вуз Сх. Сибіру. Засн. 1918. В 1939 присвоєно ім'я А. О. Жданова. В 1978/79 навч. р. в ун-ті було 9 ф-тів: біол.-ґрунтовий, фіз., філол., матем., хім., геогр., геол., істор., юрид. і підготовчий ф-т по роботі з іноз. громадянами, на яких налічувалося 9155 студентів, з них 5220—на денному відділенні. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти прикладної фізики, біології, нафтовуглехім. синтезу, обчислювальний центр, Байкальська біол. станція, геол.

Герб Ірландії.

ІРЛАНДІЯ

Площа — 70,3 тис. км²

Населення — 3,2 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Дублін

музей, зональна наук. б-ка (понад 2,5 млн. одиниць зберігання). Ун-т видає міжвузівські тематичні збірники з окремих галузей знань. За роки існування у вузі підготовлено понад 30 тис. спеціалістів (1978). За заслуги у справі підготовки кваліфікованих кадрів для Монголії І. у. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора МНР (1972). *Є. І. Хазанов.*

ІРЛА́НДІЯ — острів в Атлантичному ок., в архіпелазі Британських о-вів. Площа 84,4 тис. км². Вис. до 1041 м (г. Каррантуїлл). Родовища торфу, заліз., свинцевих, цинкових руд, фосфоритів тощо. Клімат океанічний з м'якою зимою і прохолодним літом. Багато невеликих річок і озер, поширені болота, луки, вересовища. На острові розташовані д-ва *Ірландія* і Пн. Ірландія (входить до складу Великобританії).

ІРЛА́НДІЯ, Ірландська Республіка — держава в Зх. Європі. Займає більшу частину о. Ірландія. Складається з 4 істор. провінцій; в адм. відношенні поділяється на 26 графств і 5 міст-графств. Карти див. на окремому аркуші, т. 2, с. 168—169.

Державний лад. І.— республіка. Діє конституція 1937. Глава д ви — президент із широкими повноваженнями, обираний населенням строком на 7 років. Законодавчу владу здійснює парламент у складі президента і двох палат: палати представників, що обирається нас. строком на 5 років, і сенату, більшість членів якого призначається президентом, а 11 чол. обираються шляхом непрямих виборів. Органом виконавчої влади є уряд, очолюваний прем'єр-міністром, якого призначає президент.

Природа. Див. статтю *Ірландія* (острів).

Населення. Бл. 98% нас. становлять *ірландці*. Живуть також англійці й шотландці. Офіц. мови — ірландська й англійська, осн. розмовна мова — англійська. Пересічна густота нас.— бл. 45 чол. на 1 км² (1976, оцінка). 52% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Дублін, Корк, Лімерік.*

Будинок митниці в Дубліні. Архітектор Дж. Гендон. 1781—91.

Історія. В 6—4 ст. до н. е. тер. І. заселили *кельти* (гели). В 3—4 ст. н. е. тут виникли ранньофеод. д-ви; в 5 ст. поширилося християнство. В 1169—71 англо-нормандські феодали завоювали пд.-сх. узбережжя І. Численні повстання у 14—16 ст. проти англ. завойовників зазнали поразки. Конфісковані землі захопили англ. феодали, в *Ольстері* — шотл. та англ. колоністи-протестанти. І. стала першою англ. колонією. В 1641—52 і 1688—91 ірл. народ піднімався на визвольну війну проти завойовників. З 1778 в І. розгорнувся масовий рух, під тиском якого Великобританія 1782 визнала автономію І. Ліве крило т-ва «*Об'єднані ірландці*» підготувало респ. повстання 1798, яке було придушено. У 1801 англ. уряд добився скасування ірл. парламенту (існував з 1297) й запровадження «Акта про унію» між І. й Великобританією. В 1840 засн. Асоціацію рипілерів, яка виступила за скасування унії. На базі її лівого крила виникли орг-ції «*Молода Ірландія*» (1842—47) та Ірл. конфедерація (1847—48). Повстання 1848, яке почала Конфедерація, зазнало поразки. Ірл. революц. братство *фенів* (засн. 1858) підготувало повстання 1867. В 1870 засн. Асоціацію самоврядування (з 1873 — Ліга *гомрулю*), 1874 — Ірл. парламентську партію, які ставили за мету досягти автономії конституційним шляхом. *Земельна ліга* організувала боротьбу селян за землю. В 20-х рр. 19 ст. засн. перші *тред-юніони*, 1869 — ірл. секції *Інтернаціоналу 1-го*, на поч. 20 ст.— масові профспілки. В 1896—1903 діяла Ірл. соціалістична респ. партія на чолі з Дж. *Коннолі*. В ході революц. піднесення робітн. руху (1907—14), під час Дублінського страйку 1913 створено робітн. міліцію та нац.-ліберальну волонтерську орг-цію. В роки 1-ї світової війни під впливом *Ірландського повстання 1916* в І. склалася революц. ситуація. 21.І 1919 депутати-шинфейнери проголосили себе ірл. парламентом, прийняли Декларацію незалежності; почалася нац.-визвольна революція 1919—23. В 1919—21 точилася англо-ірл. війна. Намагаючись припинити розвиток бурж.-демократичної революції, праві шинфейнери уклали *англо-ірландський договір 1921*, проти якого виступили республіканці на чолі з І. *Де Валера* (зазнали поразки в громадян. війні 1922—23). Революцію не було завершено. В 1922—32 уряд правих шинфейнерів (партія Куман на гел, 1923—33) проводив антинац. політику. Уряд Де Валера (1932—48; партія Фіанна файл, засн. 1926) ліквідував англ. військ.-мор. бази в І., 1932—38 вів «митну війну» з Великобританією. В 1933 засн. Компартію І. Конституція 1937 проголосила ірл. *домініон* суверенною д-вою Ейре. В роки 2-ї світової війни І. дотримувалася нейтралітету. В 1949 проголошено Ірл. Республіку, яка вийшла з брит. *Співдружності*; 1949 прийняла *Маршалла план*, 1951 відхилила його, відмовилася вступити до *НАТО*. З 1949 І.— член *Європейської ради*. З 1955 — член ООН. Після 2-ї світової війни при владі здебільшого перебували уряди Фіанна файл (крім 1948—51 — Фіне гел, лейбористи, республіканці; 1954—57, 1973—77 — Фіне гел і лейбористи). Політ. боротьба в І. за возз'єднання країни значно посилилася з 1969 внаслідок загострення кризи в *Північній Ірландії*. З 1973 І.— член ЄЕТ, *Європейського об'єднання вугілля і сталі*, *Євратому*, з 1979 — *Європейської валютної системи*. В 1973 І. встановила дипломатичні відносини з СРСР, уклала рад.-ірл. угоду про торг., 1976 — про екон., пром. і наук.-тех. співробітництво. *С. В. Толстов.*

Політичні партії, профспілки. Фіанна файл («Солдати долі»), засн. 1926. Нац.-бурж. партія. Фіне гел («Об'єднана ірландська партія»), засн. 1933. Права, виражає інтереси великої буржуазії та заможних фермерів. Ірландська лейбористська партія (ІЛП), засн. 1912. Реформістська. Соціалістична лейбористська партія Ірландії, засн. 1977 на базі лівого крила ІЛП. Шин фейн («Ми самі»), засн. 1905, поновлена 1957. Об'єднує націоналістичні й респ. кола дрібної буржуазії та інтелігенції (див. *Шинфейнери*). Шин фейн—робітнича партія, засн. 1977. Висуває соціалістичні цілі.

Собор Сент-Патрік у Дубліні. 1190. Відбудований після 1362.

Комуністична партія Ірландії, засн. 1933. Ірландський конгрес тред-юніонів, засн. 1959 внаслідок об'єднання профспілкових центрів І. та Пн. Ірландії (112 профспілок).

С. В. Толстов.

Господарство. І.— індустр.-агр. капіталістична країна. Частка пром-сті у валовому нац. продукті становить 36%, с. г.— 18% (1976). В економіці значне місце посідають іноз., в основному за-

Краєвид на південному заході Ірландії.
Ферма на околицях Дубліна.

хідноєвроп. та амер., монополії. Держ. секторові належать електроенерг., суднобудівна, нафтопереробна, торфодобувна пром-сть. За 1970—77 вартість життя трудящих зросла в 2,5 раза, рівень інфляції 1977 досягав 15%; 11,7% самодіяльного нас.— безробітні. У промисловості зайнято 28% економічно активного населення. Провідне місце посідають гірничодобувна пром-сть та галузі, пов'язані з переробкою с.-г. сировини. Розвивається важка індустрія. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням (за вмістом металу, тис. т, 1977): цинку — 116,4, свинцю — 42,5, а також вугілля — 65 (1975), піриту, срібла, міді, бокситів, фосфоритів, природного газу. Підприємства металург. (44 тис. т сталі, 1977), маш.-буд. (особливо суднобудівної, автоскладальної і приладобудівної), електротех., нафтохім., буд. матеріалів пром-сті. Розвинуті шкіряна й текст. пром-сть. Численні підприємства харчосмакової — м'ясної, мол., маслоробної, борошномельної, пивоварної, цукр., спирто-горілчаної галузей. У 1977 вироблено 8,4 млрд. кВт · год електроенергії. Осн. пром. центри: Дублін, Корк, Лімерік. У с. г. зайнято 25% самодіяльного населення. Переважають невеликі капіталістичні ферми, які спеціалізуються на виробн. с.-г. продукції на експорт. Провідна галузь с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму. Розводять (млн. голів, 1977): велику рогату худобу — 7,1, свиней — 1, овець — 3,5 (1976). Рослинництво задовольняє гол. чин. потреби тваринництва у кормах. Збір осн. с.-г. культур (тис. т, 1977): пшениці — 250, ячменю — 1300, вівса — 140, цукр. буряків — 1500, картоплі— 1200. Розвинуте рибальство. Довж. (тис. км, 1977): залізниць — понад 3, автошляхів — 88. Тоннаж мор. торговельного флоту— 212 тис. брутто реєстрових т. Мор. порти: Дублін, Корк. У Дубліні — міжнар. аеропорт. В експорті переважають прод. товари (50% обсягу). Осн. торг. партнери — Великобританія та ін. країни *Європейського економічного товариства*. Грош. одиниця — ірл. фунт (дорівнює англ. фунту стерлінгів).

А. П. Ревенко.

Медичне обслуговування. У 1975 в І. налічувалося бл. 33,8 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 93 ж.). Лікарняну допомогу населенню подають як у держ., так і в приватних лікарнях. У 1976 в країні працювало 3,8 тис. лікарів (12 лікарів на 10 тис. ж.), 869 зубних лікарів на 1970 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-тах університетів. Курорти: Ліздунварна, Спа, Лукан Спа, Трамор.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні запроваджено обов'язкове 9-річне навчання дітей від 6 до 15 років. Поч. школа — 6-річна (в 1975/76 навч. р.— 3508 шкіл, 528 тис. учнів). Серед. освіту здобувають у держ. або приватних школах (у 1975/76 навч. р.— 32 держ. школи і 15,6 тис. учнів; 539 приватних шкіл, 183,2 тис. учнів); вищу — у 5 ун-тах, а також в університетських коледжах (у 1978/79 навч. р.— 24,1 тис. студентів), зокрема у Дублінському ун-ті (Трініті-коледж, засн. 1592), Нац. ун-ті в Дубліні (засн. 1908), Нац. ін-ті вищої освіти з тех. ухилом у м. Лімеріку. Наук. установи: Королівське Дублінське т-во (засн. 1731), Королівська ірл. академія (засн. 1786), галузеві академії — мед. (засн. 1882), словесності (засн. Б. Шоу 1932), живопису, скульптури й архітектури (засн. 1823). Найбільші б-ки — Нац. й Публічна в Дубліні. Нац. музей (засн. 1731), Нац. галерея (засн. 1864), Цивільний музей (засн. 1953), Галерея сучас. мистецтва тощо.

В. П. Лапчинська.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 7 щоденних газет заг. тиражем бл. 700 тис. прим., понад 300 ін. періодичних видань заг. тиражем понад 4,5 млн. прим. Англ. мовою виходять щоденні «Айріш пресс» («Ірландська преса», з 1931), «Айріш таймс» («Ірландські часи», з 1859) та ін. Ірл. (гельською) мовою — «Іріс ефігюль» («Офіційна газета», з 1922) — урядовий двотижневик, «Інню» («Сьогодні», з 1943) — щотижнева. Преса Компартії І.— щомісячна газ. «Айріш соушеліст» («Ірландський соціаліст», з 1961), теор. журн. «Айріш соушеліст рев'ю» («Ірландський соціалістичний огляд», з 1969), щотижневий бюлетень «Айріш уоркерс войс» («Голос ірландських робітників»), усі — англ. мовою. Урядове інформ. бюро (засн. 1934). Держ. служба Ірл. радіо і телебачення (засн. 1960). Радіомовлення — з 1926, телебачення — з 1961. Передачі ведуться ірл. та англ. мовами.

О. В. Ткачов.

Література І. створювалась ірл. та англ. мовами. Найдавніші пам'ятки л-ри —ірл. *саги*, поезія *бардів*. В 16—17 ст. у світській і реліг. л-рі І. переважали патріотичні теми (Ф. О'Найв, Дж. Наджент, Е. О'Гассі та ін.). Особливе місце належить «Історії Ірландії» (бл. 1640) Дж. Кітінга. З розпадом кланової структури ірл. суспільства занепала поезія бардів (один з останніх її представників Т. О'Керолен). Ірл. поезія стає демократичнішою (Е. О'Рахіллі, Дж. Мак-Доннелл, О. Р. О'Салліван). З кін. 18 ст. ірл. л-ра розвивалася переважно англ. мовою. В 1-й пол. 19 ст. гол. напрямом в ірл. л-рі був *романтизм*. У 40-х рр. 19 ст. кращі поети згуртувалися навколо революц.-демократичної орг-ції «Молода Ірландія». Дж.-К. Манган, С. Фергюсон, Т. Девіс розвивали традиції політ. сатири й громадян. лірики. Найпопулярнішим жанром стала патріотична балада. В прозі набули поширення істор. і сімейно-побутовий романи (Дж. Гріффін, Дж. Бейнім, М.Еджуорт, У. Карлтон). У кін. 19 ст. в І. почався нац.-культур. рух «Ірландське відродження», одним з ініціаторів якого був У.-Б. *Їтс*. На поч. 20 ст. поезії та драматургії належали провідні позиції в л-рі (Дж. Сінг, А. Грегорі, П. Колум, Дж. Стівенс). Творчість поетів-патріотів Т. Мак-Донаха, П. Пірса, Дж. Планкетта, розстріляних англ. карателями 1916, пов'язана з революц. традиціями ірл. народу. В 20—30-і рр. провідним жанром став реалістичний роман (П. О'Доннелл, Ш. О'Фаолейн, Л. О'Флаерті, Дж. Фелан). Водночас модерністським експериментуванням позначена творчість Дж. *Джойса*. Ш. *О'Кейсі* в автобіографічній епопеї створив монументальні картини сусп.-політ. життя країни і нац.-визвольного руху ірл. народу. Традиції Ш. О'Кейсі відчутні у п'єсах Б. *Біена*. В 50—60-і рр. соціальні мотиви звучали в поезії О. Кларка, в романах У. Меккіна, П. Сміта, Дж. Планкетта, Р. О'Грейді та ін. Боротьба за громадян. права в Ольстері — одна з гол. тем сучасної ірл. л-ри (Р. Дж. Каррік, Р. Мерфі, Т. Кінселла, Б. Клів, Б. Фріл). Ірл. саги, твори багатьох ірл. письменників перекладено рос. мовою, укр. мовою — твори Дж. Джойса, Ш. О'Кейсі, Б. Фріла.

О. І. Земляний.

Виробництво основних видів продукції (тис. т)

Продукція	1970	1977
М'ясо	374	525
Молоко, млн. т	3,6	4,6
Масло	75	100
Сир	30	56

Дублін. Центральна частина міста.

Ірландія.
Бронзова накладна пластина з Атлона (графство Уесміт). 8—9 ст. Національний музей. Дублін.

Архітектура. На тер. І. від бронзового віку збереглися *дольмени* й *кромлехи*, кургани з поховальними камерами. В 5—12 ст. будувалися монастирі з каплицями (в Глендалосі, Келсі та ін.), сторожові башти-дзвіниці, прикрашені скульптурою романські капели (в Кашелі) та церкви (собори в Клонмакнойсі, Клонферті), з кін. 12—14 ст.— готичні храми (Крайстчерч, Сент-Патрік у Дубліні). В 17 — на поч. 19 ст. у Дубліні будували адм. споруди, палаци, особняки в стилі англ. *класицизму* (Трініті-коледж, 1752—59, арх. Г. Кін), з 1829 — церкви в дусі англ. неоготики. В 19 — на поч. 20 ст. в портових містах створювалися р-ни з регулярним плануванням і еклектичними будівлями. З серед. 20 ст. споруджують будинки й архіт. комплекси сучас. архітектури (роботи арх. М. Скотта і Т. Кеннеді в Дубліні та Голуеї).

Образотворче мистецтво. З часів бронзового віку відомі золоті прикраси з геом. орнаментом, залізного—металеві вироби зі складним лінійним візерунком. У 5—12 ст. будівлі, хрести з каменю, бронзові пластини та ін. оздоблювалися плетеним орнаментом з мотивами *«звіриного стилю»*. Була розвинута мініатюра («Євангеліє з Келса», бл. 800). У 18 ст. більшість художників (Ч. Джервас, Н. Гоун Старший, Дж. Баррет та ін.) навчалися і працювали в Англії. В 19 ст. для живопису І. характерне прагнення до реалізму й самобутності (пейзажі Н. Гоуна Молодшого, жанрові картини У. Осборна). На поч. 20 ст. склалася нац. реалістична школа (художники Дж.-Б. Їтс, Ч. Лемб, Дж.-Х. Крейг, В. Ірл). У сучас. І. поряд з реалістичними (Н. Мак-Гіннесс, Д. О'Ніл, А. О'Коннор, Дж. Кітінг) поширені різні модерністичні напрями.

Музика І. одноголоса, засн. на 7-ступеневих діатонічних ладах. Нар. муз. інструменти — *волинка* і *арфа*, грою на якій супроводили свій спів барди. Серед танців (з 14 ст.) — різновиди жиги, горнпайпа, сетданса. З кін. 16 ст. розвивалася багатоголоса культова музика. Перші профес. композитори і арфісти (16—17 ст.) — Рора Долл О'Катайн, Дж. і Х. Скотт, Керолл О'Дейлі, Т. і У. Конеллан, бард Т. О'Керолен. У 18 ст. відомі композитор і арфіст Д. Мерфі, співак і композитор М. Келлі, піаніст і композитор Дж. Філд; у 19 ст.— композитор і співак М. Балф; у 20 ст.— композитори Ч. Стенфорд та А. Бакс. Муз. центри — Дублін і Корк (симф. оркестри, хорові об'єднання, муз. т-ва). Ірл. академія музики (консерваторія, засн. 1856) та Ірл. нац. оперна трупа (засн. 1964) — в Дубліні.

Театр. Здавна в І. побутувало мистецтво усної поезії і декламації. В 16 ст. в Дубліні цехові гільдії влаштовували вистави *містерій*, з 17 ст. створювалися театри для англ. знаті. В 1899 в Дубліні виник Ірл. літ. театр (1899—1901), в 1901 — Ірл. нац. драм. т-во; в 1904 на базі останнього створено Театр Абатства. Значну роль у розвитку театру І. в кін. 19 — на поч. 20 ст. відіграли драматурги У.-Б. Їтс, І.-А. Грегорі, Дж.-М. Сінг, режисерська й акторська діяльність братів Ф. та У. Фей. В 1904 виник Ольстерський театр у Белфасті (після об'єднання 1939 з ін. трупами — Ольстерський груповий театр). У 1929 в Дубліні створено «Гейт-театр», який очолив актор, режисер і драматург М. Мак-Ліамоїр. В його репертуарі — п'єси ірл. драматургів, твори Шекспіра, Уайльда, Шоу, Чехова, Толстого. В 1928—31 існував Гельський театр у Голуеї. З 1939 вистави гельською мовою почав ставити і Театр Абатства.

І. Г. Посудовська.

Дж. Кітінг. Люди з Заходу

Кіно. Перший худож. фільм «Світанок» вийшов 1935. Діє кіностудія «Нью-Дублін». Серед худож. фільмів 70-х рр.— «Три тижні в башті» (реж. М. О'Келлі), документальних—«Країна Пітса», «Я — Ірландія», «Свобода». Відомі режисери — П. Керрі, У. Коркорен, Р. Мангс, Л. Маркес, К. Гіккі. В 1970 створено об'єднання кінематографістів.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 12. Маркс К. Збудження в Ірландії; т. 16. Енгельс Ф. Історія Ірландії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Класова війна в Дубліні; т. 30. Підсумки дискусії про самовизначення; Керженцев П. М. Ирландия в борьбе за независимость. М., 1936; Колпаков А. Д. Ирландия — остров мятежный. М., 1965; Орлова М. Е. Ирландия в поисках путей независимого развития. 1945—1948. М., 1973; Колпаков А. Д. Ирландия на пути к революции. 1900 — 1918 гг. М., 1976; Джексон Т. А. Борьба Ирландии за независимость. Пер. с англ. М., 1949; Устименко Ю. Познакомьтесь: Ирландия. М., 1978; Саруханян А. П. Современная ирландская литература. М., 1973; История западноевропейского театра, т. 6. М., 1974

Н. Мак-Гіннесс. Кінсейл.

ІРЛА́НДСЬКА МО́ВА. Належить до кельтської групи індоєвропейської сім'ї мов. Говорить нею частина *ірландців*, які живуть в Ірландській Республіці, Великобританії (переважно в Пн. Ірландії), а також у США, Канаді та ін. країнах. Характерні риси І. м.: збереження давньої мутації (пересуву) початкових приголосних, спрощення флективної будови, розвиток аналітичних конструкцій. Найдавніші пам'ятки — огамічні написи (див. *Огамічний алфавіт*) належать до 4—5 ст. Алфавіт сучас. І. м. базується на лат. алфавіті.

ІРЛА́НДСЬКЕ МО́РЕ— окраїнне море Атлантичного ок. між островами Великобританія на Сх. та Ірландія на Зх. Береги дуже розчленовані, багато островів (найбільші Мен і Англсі). Глиб. до 272 м. Т-ра води +5° в лютому, +16° влітку. Солоність 32—34,8‰. Часті шторми. Рибальство (оселедці, тріска та ін.). Гол. порти: Ліверпуль (Великобританія), Дублін (Ірландія).

ІРЛА́НДСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1916 — національне повстання проти англ. колоніального панування. Викликане посиленням імперіалістичного гніту в Ірландії напередодні і в роки 1-ї світової війни в умовах фактичного провалу *гомрулю*. Рушійну силу І. п. становила частина пролет. і дрібнобурж. верств нас. Дубліна. Готувалося таємним Ірл. респ. братством, яке наслідувало традиції *фенїїв*, радикальнодемократичним крилом патріотичної орг-ції Ірл. волонтери (ІВ) і робітн. міліцією — Ірл. цивільною армією. І. п. почалося 24.IV. Повстанці на чолі з Дж. *Коннолі* захопили поштамт, вокзал, ряд адм. установ у Дубліні. Було проголошено Ірл. республіку, сформовано Тимчасовий уряд. Ірл. патріоти билися проти англ. армії до 30.IV. Внаслідок зради поміркованого керівництва ІВ Дублін не дістав рішучої підтримки в провінції. І. п. було придушено, респ. уряд — страчено, 3,5 тис. чол.— заарештовано. Всупереч репресіям карателів, І. п. сприяло швидкому розгортанню нац.-визвольного руху в Ірландії.

С. В. Толстов.

ІРЛА́НДСЬКИЙ О́ЛЕНЬ — те саме, що й *велетенський олень*.

ІРЛА́НДЦІ — нація, основне населення Ірландії. Живуть також у Великобританії, США, Канаді та ін. країнах. Заг. чисельність 7,2 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять англ. та *ірландською мовою*. Віруючі І.— католики. Ірл. нація формувалась у 18—19 ст., зазнаючи екон. й нац. гніту з боку Великобританії (зокрема, заборона ірл. мови). Але І. в боротьбі проти англ. завойовників відстояли і зберегли свою нац. самобутність. Політика колоніальної адміністрації спричинилася до масової еміграції І. в 19—20 ст. до США, брит. домініонів та ін. країн. Осн. заняття сучас. І.— тваринництво, землеробство й рибальство; частина працює в промисловості. І. мають давній фольклор (*саги* 4 — 9 ст.), архітектуру, мистецтво. Про історію, господарство, культуру

і нац.-визвольну боротьбу І. див. *Ірландія, Північна Ірландія.*

ІРО́Д І Великий (бл. 73—4 до н. е.) — цар Іудеї з 40 (фактично з 37) до н. е. Ставленик Риму. За його правління тер. Іудеї було розширено майже до меж давнього царства *Давида*. Будувалися нові міста, храми, палаци. Будь-яке невдоволення в країні жорстоко придушувалося. Згідно з християнською міфологією І., коли довідався про народження Ісуса *Христа* (гаданого царя іудейського), наказав винищити в країні всіх немовлят, щоб усунути небезпеку для свого трону.

ІРОЇКОМІ́ЧНА ПОЕ́МА — один із видів бурлескної (див. *Бурлеск*) поеми, в основі якої лежить комічна невідповідність між буденним, незначним змістом і високим стилем викладу. Протилежністю І. п. була травестійна (перелицьована) бурлескна поема, де героїчний сюжет викладався зниженим, пародійним (як в «Енеїді» І. Котляревського) стилем. І. п. була поширена в л-рі зх.-європ. класицизму («Налой» Н. *Буало*), рос. л-рі 18 ст. («Гравець ломбера» В. Майкова). Рисами цього жанру позначена поема К. *Думитрашка* «Жабомишодраківка».

ІРОКЕ́ЗИ — група індіанських племен, які жили на Пн. Сх. сучасних США. Осн. заняттями І. були землеробство й мисливство, з 16 ст.— і торгівля хутром. Бл. 1570 виник союз племен І., описаний Л. *Морганом* як класичний приклад матріархально-родового ладу. В кін. 18 ст. війська США розгромили союз І.; їхні землі було експропрійовано, а І. розселено в *резерваціях* США і Канади. За останніми оцінками чисельність І. у США — бл. 60 тис. чол., у Канаді — бл. 30 тис. чол. Ірокезькі мови належать до мовної групи хока-сіу. За релігією більшість І. вважається християнами, фактично вони додержуються культу сил природи. Сучас. І. зайняті у с. г., частина працює в промисловості.

Літ.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Народы Америки, т. 1. М., 1959.

ІРО́НІЯ (грец. εἰρωνεία — удавання незнання, самопринижения) — 1) Тонка прихована насмішка. 2) І. в естетиці — вид *комічного*, ідейно-емоційна оцінка, яка виявляється в тому, що за зовнішньо схвальним, шанобливим, серйозним підходом до об'єкта криється негативна його характеристика, висміювання силами і засобами комічного. Завуальованість комічного в І. в творах мистецтва відрізняє його від ін. різновидів комічного — *гумору* і *сатири*, які не приховують критичного ставлення до об'єкта зображення. В історії світового мистецтва відомі «сократівська» І., І. *романтизму* в Німеччині, Англії, Франції, І. *критичного реалізму* в Росії 19 ст. Світова л-ра використовувала І. для критики негативного в соціальній дійсності, в духовному світі людини з метою утвердження ідей *гуманізму*. В л-рі і мист. *соціалістичного реалізму* І. є одним з могутніх засобів морально-естетичної оцінки негативних явищ дійсності, знаряддям боротьби за ствердження комуністичного естетичного ідеалу. 3) І. в стилістиці—форма вираження думки, коли слову або зворотові надається протилежного значення з метою насмішки, глузування. І. відносять до *тропів*, інколи — до фігур. Вона є важливим стилістичним засобом гумору й сатири. Коли іронічна насмішка стає злою, знущальною, її називають *сарказмом*.

В. Ф. Передерій
(І. в естетиці).

ІРПІ́НСЬКА ОСУ́ШУВАЛЬНО-ЗВОЛО́ЖУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — гідромеліоративна система, збудована 1947—53 в *заплаві* р. Ірпінь та її приток на території Київ. обл. для двостороннього регулювання водно-повітряного режиму осушуваних земель (див. *Осушення земель*), заг. площа яких 8 тис. га, в т. ч. під с.-г. угіддями— 7,4 тис. га. І. о.-з. с. являє собою гідротех. комплекс у складі: 2 *водосховищ*, що акумулюють річковий стік у верхів'ї Ірпеня (Лісне і Корнинське) — об'єм 17,5 млн. м³; магістрального каналу протяжністю 128 км (відрегульоване русло Ірпеня) з 9 підпірними шлюзами; 612-кілометрової водопровідної і регулюючої мережі; 810 шлюзів-регуляторів; 16 насосних станцій, які подають воду для *зрошення* підвищених ділянок заплави. Для підгрунтового зволоження торфових грунтів прокладають (кожні 2—3 роки) кротовий дренаж. С.-г. використанням осушуваних земель І. о.-з. с. займаються 22 г-ва приміської зони Києва, які постачають населенню міста овочі, картоплю і продукти тваринництва. В структурі посівів переважають кормові культури, де бл. 60% площі займають багаторічні та однорічні трави. Урожайність на землях І. о.-з. с. становить: сіна — 40—56 ц/га, кормових коренеплодів — 400—600, кукурудзи на силос — 250—300, картоплі — 120—160 ц/га. В 1974 частково закінчено реконструкцію І. о.-з. с. з метою підвищення продуктивності осушуваних земель. Регулююча мережа прокладається з гончарних труб, застосовуються сучасні тех. засоби автоматизації і диспетчеризації регулювання водного режиму.

О. Ф. Рубан, Л. І. Шевченко.

ІРПІ́НЬ — ріка в Українській РСР, у межах Житомирської та Київської областей, права притока Дніпра. Довж. 162 км, площа бас. 3340 км². Має широку заболочену заплаву. Найбільша притока Унава (права). Живлення снігове й дощове. У 1947—53 в заплаві І. створено *Ірпінську осушувально-зволожувальну систему*. На І.— м. Ірпінь.

ІРПІ́НЬ — місто обласного підпорядкування Київської обл. УРСР. Залізнична станція за 26 км від Києва. Лежить на лівому березі р. Ірпеня (прит. Дніпра). І. виник як залізничний роз'їзд 1902. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 І.— місто. Провідне місце належить пром-сті буд. матеріалів і маш.-буд.— один з найбільших на Україні цегельно-черепичний з-д, комбінат стінових матеріалів і буд. пластмас, з-д «Ірпіньторфмаш». Меблева та шкіргалантерейна ф-ки, комбінат комунальних підприємств. Технікуми — індустріальний і с.-г. бухгалтерського обліку, 5 заг.-осв. і музична школи; 4 лікарні, 2 поліклініки. 3 будинки культури, 2 клуби, Будинок творчості письменників, 14 б-к. І. — місто-здравниця: санаторії, піонерські табори, будинки відпочинку. Пам'ятка природи — 700-літній дуб.

ІРРАДІА́ЦІЯ (від лат. irradio — освітлюю) у фізіології — поширення процесів *збудження* або *гальмування* в центральній нервовій системі (ц. н. с.). Є необхідною умовою рефлекторної діяльності (див. *Рефлекси*). І. збудження виявляється при сильному подразненні, коли в рефлекторну відповідь залучаються нервові центри, які звичайно в ній не беруть участі. Завдяки І. гальмування здійснюється один з найкорисніших процесів в організмі — *сон*. Швидкість І. залежить від типу нервової системи й глибини збудження або гальмування. І. тісно пов'язана з протилежним процесом — концентрацією (зосередження в певному пункті ц. н. с. процесів збудження або гальмування) і разом з нею становить основу *вищої нервової діяльності*.

ІРРАЦІОНАЛІ́ЗМ (від лат. irrationalis — нерозумний, несвідомий) — ідеалістичне філософське вчення, яке на противагу *раціоналізмові* вважає основою світу *волю, інстинкти,* вічне становлення, які нібито не можуть бути адекватно пізнані розумом, а осягаються *інтуїцією, вірою,* «вчуттям» тощо. В історії філософії ірраціоналістична тенденція була притаманна *неоплатонізму*, вченням *Августина* Блаженного, Б. *Паскаля*. У 19 ст. І. оформився як основна тенденція ряду напрямів бурж. філософії (див. *Романтизм*). Типовими представниками І. є пізній Ф.-В.-Й. *Шеллінг*, А. *Шопенгауер*, С. *К'єркегор*, Ф. *Ніцше*, В. *Дільтей*, А. *Бергсон*, З. *Фрейд*, екзистенціалісти (див. *Екзистенціалізм*). Відкидаючи раціоналізм класичної бурж. філософії, який намагався вивести сенс людського буття (моральні принципи, ідеали) з природи чи бога, І. твердить, що існування людини позбавлене будь-якого сенсу. Соціальні корені І. становлять стихійність відносин, поширення *відчуження* на сферу розумової праці в бурж. суспільстві епохи імперіалізму. Гносеологічні корені І. криються в метафізичному тлумаченні розуму класичним раціоналізмом, у зведенні розуму до розсудку і людини до гносеологічного суб'єкта. Сучас. І. є проявом соціального песимізму, зневіри в розумі.

Є. М. Причепій.

ІРРАЦІОНА́ЛЬНЕ — філософська категорія, якою позначають недоступне розсудкові, здоровому глузду, невиражуване логічними поняттями. Див. *Раціональне та ірраціональне*.

ІРРАЦІОНА́ЛЬНІ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння*, що містять невідоме під знаком *кореня*. Напр., рівняння

Мирослав Ірчан.

$x + \sqrt{x-1} = 7$ є І. р., а рівняння $x\sqrt{2} = \sqrt{3}$ — раціональне.

ІРРАЦІОНА́ЛЬНІ ЧИ́СЛА — дійсні числа, які не можна записати у вигляді m/n, де m і $n \neq 0$ — цілі числа. Кожне І. ч. можна виразити нескінченним неперіодичним десятковим дробом (напр., 0,101001 ..., π = 3,14159..., $\sqrt{3}$ = 1,73205..., $-\sqrt{2}$ = — 1,414213...). Множина І. ч. незчисленна, вона є доповненням множини *раціональних чисел* до множини *дійсних чисел*. Ще математики Старод. Греції, встановивши несумірність діагоналі квадрата з його стороною, розуміли, що одних раціональних чисел для вимірювання довжин недосить. Термін «ірраціональні числа» з'явився вперше в 16 ст. Строгу теорію І. ч. створено в кін. 19 ст. (в працях К. *Вейєрштрасса*, Р. *Дедекінда*, Г. *Кантора* та ін.). Див. також *Число*.

Г. П. Бевз.

ІРРЕГУЛЯ́РНІ ВІЙСЬКА́ (лат. irregularis — неправильний) — війська, що не мали єдиної, сталої організації або за комплектуванням, проходженням служби, навчанням, озброєнням і обмундируванням значно відрізнялися від *регулярних військ*. В Росії до І. в. належали легка та козача кавалерія, деякі ін. частини. Після 1-ї світової війни І. в. було ліквідовано в усіх державах.

ІРТИ́Ш — ріка в СРСР, у межах Каз. РСР і РРФСР, ліва притока р. Обі. Довж. 4248 км, площа бас. 1643 тис. км². Бере початок у горах *Алтаю Монгольського* на тер. Китаю. У верхів'ї (до впадіння в оз. Зайсан) — гірська ріка. Від оз. Зайсан до м. Усть-Каменогорська зарегульований водосховищами Бухтармінської та Усть-Каменогорської ГЕС. Нижче м. Семипалатинська до гирла тече *Західно-Сибірською рівниною*. Річище звивисте, багато рукавів, перекатів, порогів, заплава заболочена. Гол. притоки: Курчум, Бухтарма, Ом, Тара, Дем'янка (праві), Ішим, Тобол, Конда (ліві). Живлення переважно льодовикове й снігове (у верхів'ї) та снігове й грунтове (у пониззі). Пересічна витрата води біля м. Тобольська 2150 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Під час льодоходу — великі *затори*, повені. В XVI—XVII ст. по І. проходили шляхи *землепрохідців* — перших дослідників Сибіру. Водою І. живиться канал Іртиш — Караганда, що має велике значення для водопостачання пром. центрів Каз. РСР — Караганди, Екібастуза, Теміртау. І. судноплавний від гирла до Усть-Каменогорська, має велике трансп. значення. Осн. вантажі: буд. матеріали, машини, зерно, ліс та ін. Розвинуте рибальство. В бас. І.— родовища поліметалевих руд, нафти. Гол. порти: Усть-Каменогорськ, Семипалатинськ, Павлодар, Омськ, Тобольськ, Ханти-Мансійськ.

Іртиш.

ІРЧА́Н Мирослав (літ. псевд. Бабюка Андрія Дмитровича; 14.VII 1897, с. П'ядики, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 1937) — український рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1920. Закінчив Львів. учительську семінарію (1914). Під час 1-ї світової війни мобілізований в австр. армію; 1920—21 в лавах Червоної Армії брав участь у боях за Рад. владу на Україні. В 1922—23 жив у Празі, навчався в ун-ті. У жовтні 1923 виїхав до Канади, активно працював у прогрес. пресі Канади і США, редагував журнали «Робітниця» і «Світ молоді», був секретарем заокеанської філії «*Гарт*». Повернувшись на Рад. Україну 1929, очолював у Харкові літ. організацію «*Західна Україна*», був редактором журналу «Західна Україна». Перша зб. новел «Сміх Нірвани» (1918) є своєрідним відгуком на події 1-ї світової війни 1914—18. Вірою в перемогу пролетаріату сповнена зб. новел «Фільми революції» (1923). Книги спогадів про громадян. війну на Україні «Трагедія Першого травня» (1923) і «В бур'янах» (1925). Антикапіталістичні, антимілітаристські п'єси І. «Безробітні» (1923), «Родина щіткарів» (1923), «Радій» (1928) ішли на сценах рад. і зарубіж. театрів, їх перекладено багатьма іноз. мовами. І. відображав революц. рух на Зх. Україні, боротьбу трудящих за возз'єднання західноукр. земель з Рад. Україною (п'єси «Бунтар», 1922; «Дванадцять», 1923; «Плацдарм», 1931; повість «Карпатська ніч», 1927; зб. нарисів «Проти смерті», 1927), викривав бурж. націоналістів (п'єса «Підземна Галичина», 1926; памфлети).

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1958; Плацдарм. К., 1966; Рос. пер е к л.— Избранное. М., 1958.

Літ.: Новиченко Л. М. Мирослав Ірчан. К., 1958; Власенко В. П., Кравчук П. І. Мирослав Ірчан. К., 1960; Мельничук-Лучко Л. Т. Драматургія Мирослава Ірчана. К., 1963; Машотас В. В. Мирослав Ірчан. Бібліографічний покажчик. К., 1961.

П. М. Довгалюк.

ІРЧІ́ КАЗА́К (бл. 1830, Муслімаул, тепер Буйнакського р-ну Даг. АРСР — бл. 1897) — кумицький поет, основоположник кумицької літератури. Прославився любовними й філос.-дидактичними віршами й піснями. Зазнав переслідувань місцевих феодалів. Був засланий до Сибіру, звідки писав листи у віршах про тяжке життя засланців («Як я міг передбачити підступність ханів», «Потрапили у залізний капкан», «Не соромте за скаргу» та ін.). Після повернення його із заслання творчість набула викривального характеру. Він таврував князів і еків, їхнє хижацьке прагнення до наживи (вірші «Щастя», «Інші часи» тощо). По-зрадницькому вбитий кумицькими беками.

ІРША́ — ріка в УРСР, у межах Житомирської обл., ліва притока Тетерева (бас. Дніпра). Довж. 136 км, площа бас. 3070 км². Гол. притоки: Тростяниця, Візня (праві), Іршиця, Різня (ліві). Живлення снігове й дощове. Використовують для пром. і побутового водопостачання, а також зрошування, є водосховище. На І.— м. Малин. У бас. І.— *Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС.

ІРША́ВА — селище міського типу Закарп. обл. УРСР, райцентр. Розташована в передгір'ї Карпат, на р. Іршаві (бас. Тиси). Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1978). Перша писемна згадка про І. належить до 1341, коли вона була під владою угор. феодалів. У 1919 І. захопила бурж. Чехословаччина. В 1921 в І. виникла комуністична орг-ція, 1933 на першотравневому мітингу з антифашист. промовою виступив О. О. *Борканюк*. У березні 1939 І. окупувала хортистська Угорщина. 25.X 1944 І. було визволено від фашист. окупантів. У 1945 І. в складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. В І.— абразивний, верстаторем., виноробний і комбікормовий з-ди, бавовняно-ткацька й меблева ф-ки, комбінати: пром., хлібопродуктів, побутового обслуговування та комунальних підприємств, райсільгосптехніка. 5 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ІРША́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Закарпатської обл. УРСР. Утворений 1947. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 94,2 тис. чол. (1978). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Іршава*.

І. р. лежить у передгір'ях *Карпат Українських*. Корисні копалини: буре вугілля, вапняки, мармур. Найбільша річка — *Боржава* (прит. Тиси). Грунти дернові, опідзолені та бурі лісові. Бл. 40% тер. району вкрито лісами (смерека, ялиця, граб, береза, дуб). У районі — підприємства маш.-буд., деревообр., легкої і харч. пром-сті. Найбільші з них: Ільницький дослідний з-д мех. зварювального устаткування, іршавські абразивний, верстаторем. і виноробний з-ди, бавовняно-ткацька і меблева ф-ки, Закарпатський з-д вузлів і деталей мастильного обладнання (смт Ільниця). Комбінат побутового обслуговування (Іршава) та 6 будинків побуту. В землеробстві переважає садівничо-виноградарський напрям, у тваринництві — м'ясо-мол. Площа с.-г. угідь 1978 становила 30,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 10,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 16,1 тис. га. Основні культури: кукурудза, озима пшениця, тютюн. У І. р.— 10 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Іршава, Білки, Кушниця. Автошляхів — 234 км, у т. ч. з твердим покриттям —

227 км. У районі — 59 заг.-осв., 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще; 45 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень; санаторій. 19 будинків культури, 42 клуби, 53 кіноустановки, 65 б-к, музей атеїзму (в с. Білках). У с. Загатті І. р. народився укр. рад. живописець А. М. *Ерделі*, в с. Лозі — діяч революц. руху на Закарпатті І. М. *Ваш*. В І. р. видається газ. «Нове життя» (з 1946) *М. І. Шарга.*

ІРША́НСЬК — селище міського типу Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. УРСР, на правому березі р. Ірші (прит. Тетерева), за 12 км від залізнич. ст. Нова Борова. 4,7 тис. ж. (1978). Гірничо-збагачувальний комбінат (розробка ільменітових руд), філія Турчинського промкомбінату, комбінат побут. обслуговування. Серед. школа, лікарня; Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки. І. виник 1953.

ІРШИ́НСЬКИЙ ГІРНИ́ЧО-ЗБАГА́ЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНА́Т імені XXV з'їзду КПРС — підприємство гірничої пром-сті. Розташований поблизу смт Іршанська Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл. Буд-во почато 1954 на базі Іршинського родовища титанових руд. Пром. добування почато 1958. І. г. к. виробляє титановий (ільменітовий) концентрат з розсипу. В 1977 випуск концентрату зріс проти 1965 в 6 раз. Комбінат оснащено сучас. гірничо-збагачувальним устаткуванням. На підприємстві вперше в республіці освоєно дражний спосіб відпрацювання терасового розсипу з замкненим циклом водообороту та гідротранспортуванням пісків на ф-ку попереднього збагачування. Для збагачування ільменітових пісків розроблено і впроваджено технологічну схему, що включає дезинтеграцію й дешламацію пісків, гравітаційне збагачування, електромагнітну та електростатичну сепарацію. Здійснюються роботи щодо рекультивації відпрацьованих площ. *М. С. Шишковський*

ІСАА́КІЇВСЬКИЙ СОБО́Р у Ленінграді — пам'ятка пізнього рос. *класицизму*. Збудований 1818—58, проект арх. А. *Монферрана*, дороблений спец. комісією (1821—25, арх. В. *Стасов* та ін.). В оздобленні І. с. брали участь кращі рос. скульптори (І. *Віталі*, П. *Клодт* та ін.) й живописці (К. *Брюллов*, Ф. *Бруні* та ін.). І. с. у плані має форму хреста розміром 111,5 × 97,6 м. Заг. висота собору 101,52 м. Стіни споруджено з цегли і граніту, зовні і всередині облицьовані малахітом, порфиром, мармуром усіх відтінків. Чотири фасади прикрашено портиками з монолітними гранітними колонами. Під куполом І. с. (діаметр 21,83 м) підвішено маятник Фуко (довж. 93 м). З 1931 І. с.— державний музей.

Літ.: Бутиков Г. П., Хвостова Г. А. Исаакиевский собор. Л., 1974.

ІСАА́КС (Isaács) Хорхе (1.VI 1837, деп. Вальє-дель-Каука — 17.VI 1895, Ібаге, деп. Толіма) — колумбійський письменник і громадський діяч. Брав участь у збройній боротьбі проти консервативного уряду Колумбії. Був депутатом парламенту. Перша зб.— «Поезії» (1864). Роман «Марія» (1867) є одним із найзначніших творів сентиментального напряму в романтичній л-рі Колумбії. І.— автор драм. поеми «Саул» (1881).

Ю. В. Покальчук.

ІСААКЯ́Н Аветік Саакович [18 (30).X 1875, Казарапат, поблизу м. Александрополя, тепер Ленінакан — 17.X 1957, Єреван]— вірменський рад. поет. Акад. АН Вірм. РСР (з 1943). У 1896 за революц. діяльність був заарештований; деякий час жив під наглядом поліції в Одесі. В 1911, переслідуваний царською охранкою, покинув батьківщину. В 1936 повернувся до Рад. Вірменії. Друкуватися почав 1892. Перша зб.— «Пісні і рани» (1897). Для творів 1900—10 характерні мотиви соціального протесту («Дзвін свободи» та ін.). Поезії років еміграції сповнені туги за рідним краєм. Під впливом перемоги Великого Жовтня створив поему «Сасма Мгер» (1919), патріотичні вірші «Дим Вітчизни» (1926), «Рідній країні» (1935), «Моїй Батьківщині» (1940). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні вірші («Серце моє на вершинах гір», 1941; «Вічній пам'яті С. Г. Закіяна», 1942; «День великої перемоги», 1945, та ін.), за які йому 1946 присуджено Держ. премію СРСР. Автор статті «На могилі Тараса Шевченка» (1939), передмови до вірм. видання «Кобзаря» (Єреван, 1939). Твори І. перекладали М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, М. Терещенко та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Твори. К., 1956; Поезії. К., 1975; Серце моє на вершинах. К., 1979; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1975.

ІСАВРІ́ЙСЬКА ДИНА́СТІЯ (правильніше — Сірійська) — династія візантійських імператорів (717—802). Заснував її Лев III (717—741), прозваний «Ісавром» (однак походив не з Ісаврії, а з Сирії). За правління І. д. зміцніло становище Візантії, яка успішно вела війни проти арабів і болгар. І. д. підтримала *іконоборство*, використавши його для конфіскації церк. маєтностей. Інші представники І. д.: Константин V (741—775), Лев IV (775—780), Константин VI (780—797), Ірина (797—802).

ІСА́ЄВ Олексій Михайлович [11 (24).X 1908, Петербург — 25.VI 1971, Москва] — радянський конструктор у галузі авіац. і ракетних двигунів, доктор тех. наук (1959), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1951. Закінчив Моск. гірничий ін-т (1932). З 1934 працював у авіац. пром-сті. Брав участь у створенні першого рад. літака з *рідинним ракетним двигуном*. З 1942 розробляв ракетні двигуни. Під його керівництвом створено серію двигунів для ракетної й космічної техніки: двигуни для космічних кораблів «*Восток*», «*Восход*», «*Союз*» та *автоматичних міжпланетних станцій*. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія (1958), Держ. премії СРСР (1948, 1968).

ІСА́КІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище на р. Білій (бас. Сіверського Дінця), у межах Ворошиловградської обл. УРСР. Споруджено 1933. У роки Великої Вітчизняної війни греблю було зруйновано, відбудовано 1954. Пл. 324 га, об'єм 23,4 млн. м³. Використовують для водопостачання, рибоводства.

ІСА́КОВ Валерій Трохимович (н. 7.VIII 1936, с. Верхошижем'є, тепер смт Верхошижемського р-ну Кіров. обл.) — український рад. кінорежисер. Член КПРС з 1973. Закінчив ВДІК (1964). В 1964—76 працював на Одес. кіностудії, де поставив фільми: «Погоня» (1965), «Тиха Одеса» (1967), «Севастополь» (1971), «До останньої хвилини» (1973, присвячений укр. письменнику Я. Галану); «Нащадки» (1975, телевізійний, 5 серій). З 1976—на кіностудії «Мосфільм». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ІСА́КОВ Іван Степанович [10 (22). VIII 1894, с. Аджикент, тепер смт Аз. РСР — 11.X 1967, Москва] — рад. військовий діяч. Адмірал флоту Рад. Союзу (1955), Герой Рад. Союзу (1965), чл.-кор. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової і громадянської воєн. У рад. ВМФ з 1918. В 1928 закінчив Вищі академічні курси при Військ.-мор. академії. У 1938 — заступник, 1939—46 — 1-й заст. наркома ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. Гол. мор. штабу, член Військ. ради Ленінгр., Пн.- Кавказ., Закавказ. фронтів. У 1946—47 — нач. Гол. штабу ВМФ, 1947—50 — заст. головнокоманд. ВМФ. У 1947—54 — відповідальний редактор «Морського атласу», 1954—55 — заст. міністра мор. флоту СРСР. З 1956 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор ряду наук. праць. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ІСАКО́ВИЧ Володимир Миколайович [11 (23).III 1893, м. Мстиславль, тепер Могильов. обл. — 10.XI 1966, Київ]—учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1914. В революц. русі — з 1913. Учасник 1-ї світової війни. В 1917 — член агітаційної комісії Харків. Ради робітн. депутатів, Колегії Нар. секретарства у військ. справах. З 1918 — комісар 1-ї Укр. рад. д-зії, Таращанського полку цієї д-зії, Харків. групи військ. Під час боротьби проти *денікінщини* працював у *Зафронтовому бюро ЦК КП(б)У*. В 1920 — комісар Херсон. групи військ. Після громадян. війни — на парт., рад. і видавничій роботі. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ІСАКО́ВСЬКИЙ Михайло Васильович [7 (19).I 1900, с. Глотовка, тепер Всходський р-н Смол. обл.— 20.VII 1973, Москва] — російський рад. поет. Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1918. Друкувався з 1914. Зб. «Провінція» (1930), «Майстри зем-

А. С. Ісаакян.

І. С. Ісаков.

Ісаакіївський собор у Ленінграді. 1818—58. Архітектори А. А. Монферран та інші.

М. В. Ісаковський.

Б. Л. Ісаченко.

А. Р. Іскендеров.

лі» (1931), «Чотири бажання» (1936) — про соціалістичні перетворення на селі. У роки Великої Вітчизн. війни писав про героїзм рад. людей на фронті й у тилу («Російській жінці», «Слово про Росію» та ін.). Багато віршів І. стали популярними піснями: «Йшов зі служби прикордонник», «Катюша», «І хто його знає», «Проводжання» та ін. Видав зб. «Вірші і пісні» (1940). Почуттям інтернаціоналізму пройняті поезії І. «Біля мавзолею Леніна», «Іспанська воєнна», «Слово про Росію», «Осінь 1939 року», «Слухайте, товариші». Україні присвятив вірш «Україно моя, Україно!». Виступав як критик і публіцист. Автобіографічні записки «На Єльнинській землі» (1975). Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, укр. рад. поетів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1949.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1968—69; Стихотворения. М., 1976; Укр. перекл.— Вибране. К., 1950; Про поетичну майстерність. К., 1952.

Літ.: Поликанов А. А. Песенное сердце. М., 1976. *Ю. І. Корзов.*

ІСАНБЕ́Т Накі Сіразійович [29. XII 1899 (11.I 1900), с. Малояз, тепер Салаватського р-ну Башк. АРСР] — татарський рад. письменник. Засл. діяч мистецтв Тат. АРСР (1957) і РРФСР (1959). Друкуватися почав 1914. Перша збірка—«Сполох» (1925). Автор поем («Дніпробуд» та ін.), балад, віршів. Деякі поезії І. стали нар. піснями. П'єси: «Ходжа Насретдін» (1940), «Мулланур Вахітов» (1947), «Райхан» (1953), «Муса Джаліль» (1955) та ін. Твори для дітей, фольклористичні праці, зокрема «Татарські народні прислів'я» (т. 1—3, 1959—67), «Татарські народні загадки» (1970). Переклав тат. і башк. мовами «Інтернаціонал». Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Р. К. Ганієва.

ІСА́НІН Микола Микитович [н. 9(22). IV 1904, Москва]—рад. вчений у галузі суднобудування, акад. АН СРСР (з 1970), двічі Герой Соціалістичної Праці (1963, 1974). Член КПРС з 1926. Закінчив (1935) Ленінгр. кораблебуд. ін-т. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Ленінська премія, 1959.

ІСАЧЕ́НКО Борис Лаврентійович [2 (14).VI 1871, Петербург — 17.XI 1948, Москва] — рад. мікробіолог і ботанік, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1936). Закінчив Петербурзький ун-т (1895). Професор Петроград. (Ленінгр.) ун-ту (1918—29). Директор Бот. саду АН СРСР (1917—30), директор ін-ту мікробіології АН СРСР у Москві (з 1939). Осн. праці І. присвячені питанням заг., с.-г., тех., геол. мікробіології, а також мікробіології пн. морів і грязьових озер. І. провадив дослідження з питань насінництва, фітопатології, застосування бактеріальних добрив тощо. Ім'ям І. названо острів у Карському м. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Избранные труды, т. 1—3. М.—Л., 1951—57.

ІСІ́ДА (грец. Ἶσις) — одне з головних божеств єгипетської міфології. За найранішими міфами — дочка богині неба Нут і бога землі Геба або бога сонця *Ра*, за пізніши ми — сестра і дружина бога *Осіріса*, богиня родючості й материнства. Зображували І. у вигляді корови з сонячним диском між рогами або в образі жінки з рогами і сонячним диском на голові, іноді — з сином *Гором* на руках. Це стало прообразом християнської богородиці.

ІСІКА́ВА Такубоку (літ. псевд.— Такубоку; 28.X 1885, префектура Івате — 13.IV 1912, Токіо) — японський письменник і критик. Один з перших представників реалізму в япон. л-рі, визначний майстер соціальної й інтимної лірики. Перша зб. віршів — «Прагнення і поривання» (1905). Найвідоміші зб. поезій «Жменя піску» (1910); «Свист і свисток» (1911), «Сумна іграшка» (1912). Більшість віршів написана у жанрі *танки*. Автор романів «Доля таланту» (1906), «Наша група й він» (1912) та ін. Багато віршів І. стали нар. піснями. В останні роки життя І. зацікавився ідеями соціалізму.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1972, № 1; 1977, № 6; Рос. перекл.—Стихи. М., 1957; Избранная лирика. М., 1971.

Б. П. Яценко.

ІСІКА́ВА Тацудзо (н. 2.VII 1905, префектура Акіта, о. Хонсю) — японський письменник. У 1931—38 виступив з трилогією («Знедолені», «Південне море», «Мовчазний народ») про долю япон. емігрантів у Бразилії. Автор багатьох романів, повістей, оповідань, в яких порушено важливі соціальні проблеми. Найвідоміші твори — «Знедолене село» (1937), «Живі солдати» (1938), «Невтрачені надії» (1947), «Очерет під вітром» (1949—50), «Опір сорокавосьмирічного» (1956), «Стіна людська» (1958—59), «Наші невдачі» (1961), «Коли кінчається любов» (1961) та ін.

Тв.: Рос. перекл. — Тростник под ветром. М., 1960; Стена человеческая. М., 1963.

Б. П. Яценко.

ІСКЕНДЕ́РОВ Аділь Рза-огли (н. 10.III 1912, Ганджа, тепер Кіровабад) — азербайджанський рад. режисер театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1940. В 1936 закінчив Держ. ін-т театр. мист. (Москва). В 1937—60—гол. режисер Азерб. театру ім. М. Азізбекова (Баку). Вистави: «Вагіф», «Фархад і Ширін» Вургуна, «Честь» Ширванзаде, «Ранок Сходу» Мамедханли, «Платон Кречет» Корнійчука, «Отелло» Шекспіра та ін. З 1961 працює в кіно. Фільми: «Ромео, мій сусід», «26 бакинських комісарів», «Останній перевал» та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ІСКЕНДЕРО́Н — місто на Пд. Туреччини, в ілі Хатай. Порт на узбережжі зат. Іскендерон Середземного м., залізнична станція. 81,6 тис. ж. (1970). Підприємства текст. і харч. пром-сті, виробн. мінеральних добрив. Металург. з-д. Військово-мор. база.

ІСКІТІ́М — місто обласного підпорядкування Новосибірської обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція, пристань на р. Берді, біля її впадіння в Новосибірське водосховище. 59 тис. ж. (1977). Розвинута пром-сть буд. матеріалів (Чорноріченський цем., шиферний, залізобетонних виробів з-ди, вапняковий кар'єр). З-ди «Теплоприлад» (кол. котельно-радіаторний) і мех.; меблева і кондитерська ф-ки. Чорноріченський індустріальний технікум, мед. уч-ще. Місто утворено 1938.

ІСКОРОСТЕ́НЬ — давня назва м. *Коростеня*.

І́СКРА Захар Юрійович (р. н. невід.— п. бл. 1730) — корсунський полковник (1684—1707). Один з керівників визвольного руху на Правобережній Україні проти польс.-шляхет. гніту в кін. 17 — на поч. 18 ст. В 90-х рр. 17 ст. брав участь у визвольній боротьбі, якою керував С. Палій (див. також *Палія повстання 1702—04*); очолюючи *Корсунський полк* — у розгромі польс.-шляхет. війська під Бердичевом (листопад 1702), в облозі і здобутті Білої Церкви. В січні 1704 перейшов зі своїм полком на Лівобережжя. Після *Прутського трактату 1711* обіймав старшинські посади в *Стародубському полку*.

І́СКРА Іван Іванович [р. н. невід.— 15(26).VII 1708, с. Борщагівка, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.] — полтавський полковник (1696—1703). У 1703 як прихильник Росії позбавлений гетьманом І. *Мазепою* полковництва. В серпні 1707 І. і генеральний суддя В. Л. *Кочубей* надіслали листа Петру I, в якому викривали таємні зносини гетьмана з польс. королем С. *Лещинським* і швед. королем *Карлом XII*. І. і Кочубей були видані Мазепі, якому вдалося виправдатись, і незабаром страчені як наклепники. Після зради Мазепи прах І. і Кочубея було поховано в *Києво-Печерській лаврі*.

І́СКРА Іван Якович (р. н. невід.— січень 1659) — козацький полковник. На поч. 1658 брав участь у повстанні під проводом М. *Пушкаря* проти шляхет.-старшинського угруповання, очолюваного гетьманом І. *Виговським*. За дорученням М. Пушкаря їздив до Москви повідомити царський уряд про підготовку І. Виговським зради. Восени 1658 І. разом з кошовим отаманом І. *Сірком* та наказним гетьманом І. *Безпалим* організував на Лівобережній Україні нар. повстання проти І. Виговського. Загинув у бою.

«ІСКРА» — перша загальнорос. політична марксистська нелегальна газета. Заснована В. І. Леніним 1900 для здійснення розробленого ним плану створення революц. марксистської партії в Росії. Перший номер вийшов 11 (24).XII 1900 в Лейпцігу, наступні — в Мюнхені, Лондоні (з квітня 1902), Женеві (з весни 1903). З серед. 1901 «И.»

виходила щомісяця, з 1902 — кожні 2 тижні. Тираж — бл. 8 тис. примірників. Редакція «И.» видавала також листівки, брошури та журн. «*Заря*». З-за кордону «И.» доставляли в Росію. На Україні транзитними пунктами доставки її були Львів, Кам'янець-Подільський, Теофіполь, Київ, Одеса, Херсон та ін. міста. Окремі номери «И.» перевидавалися в підпільних друкарнях у Росії (в Баку, Кишиневі, Умані та ін.). У своїй діяльності газета спиралася на групи сприяння на місцях, сітку агентів і кореспондентів, місц. іскрівські орг-ції (див., зокрема, *Іскрівські організації на Україні*), Рос. орг-цію «И.». До редакції «И.» входили В. І. Ленін, Г. В. Плеханов, В. І. Засулич, Ю. Й. Мартов, П. Б. Аксельрод, О. М. Потресов. Обов'язки секретаря спочатку виконувала І. Г. Смідович, з квітня 1901 — Н. К. Крупська. В. І. Ленін фактично був гол. редактором «И.», визначав її ідейно-політ. напрям. У газеті було вміщено понад 50 його статей з питань теорії і тактики марксизму, парт. будівництва, розвитку революц. руху. Ленінська «И.» — газета нового типу, трибуна всенар. політ. викриття експлуататорського ладу, колективний пропагандист і агітатор, колективний організатор партії. Вона наполегливо боролася за здійснення ленінського плану створення партії, викривала «*економізм*» і міжнар. опортунізм, рішуче виступала проти гуртківщини й кустарництва, роз'яснювала загальнопарт. завдання, виробляла ідейну й орг. єдність революц. соціал-демократії. «И.» розробила проекти Програми і Статуту, пропагувала стратегію і тактику партії, викривала антинар. політику лібералів і есерів, виступала за створення союзу робітн. класу з селянством, усіма демократичними верствами населення. В боротьбі проти націоналізму вона відстоювала інтернац. єдність пролетаріату Росії, висвітлювала революц. рух в усій країні, зокрема на Україні. Згуртувавши с.-д. рух Росії на революц. принципах, «И.» підготувала скликання *Другого з'їзду РСДРП*. На з'їзді було утворено партію нового типу — ленінську партію більшовиків, а «И.» визнано ЦО партії. 46—51-й номери «И.» редагували В. І. Ленін і Г. В. Плеханов. Коли ж Плеханов перейшов на меншовицькі позиції й самовільно ввів до складу редакції «И.» колишніх редакторів-меншовиків, В. І. Ленін вийшов з редакції, а газета з № 52 стала меншовицьким органом (виходила до жовтня 1905). Більшовики на чолі з В. І. Леніним почали видавати газ. «*Вперёд*». Істор. заслуга ленінської «И.» в тому, що вона заклала фундамент партії, була зразком бойового марксистського органу. Див. також *Більшовицька преса*.

Видання: «Искра», № 1—52. Декабрь 1900 — ноябрь 1903, в. 1—7. Л., 1925—29.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Заява редакції «Искры».— Насущні завдання нашого руху; т. 5. З чого почати?; т. 6. Що робити?; т. 8. Крок вперед, два кроки назад; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Волин М. Ленинская «Искра» (1900—1903 годы). М., 1964; Степанов В. Н. Ленин и Русская организация «Искры». 1900—1903. М., 1968; Ленинская «Искра». К семидесятилетию со дня выхода первого номера. М., 1970.

П. Л. Варгатюк.

ІСКРІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ — нелегальні с.-д. організації, складова частина загальнорос. революц. соціал-демократії. Керувались у своїй діяльності ідеологічними, політ. і орг. принципами, розробленими ленінською газ. «*Искра*». Виникли і діяли 1900—03. Ленінсько-іскрівські принципи утверджувались у с.-д. русі Росії, в т. ч. України, в рішучій боротьбі проти «*економізму*», *Бунду* і центристської групи «*Южный рабочий*», при постійній допомозі редакції газети і Рос. орг-ції «Искры». На Україні перша група сприяння «Искре» виникла в Полтаві (1900), друга — в Києві (1901). В Харкові 1901 створено Пд. відділ «Искры». В 1901 іскрівські групи діяли також у Херсоні, Одесі, Катеринославі та ін. містах. Групи сприяння поширювали «Искру», іскрівську л-ру, збирали кошти для газети, надсилали їй кореспонденції, допомагали революц. соціал-демократам на місцях кадрами пропагандистів і організаторів. Через Україну проходили гол. шляхи транспортування «Искры» [Варна — Одеса, Александрія (Єгипет) — Херсон, Львів — Теофіполь — Київ, Львів— Кам'янець-Подільський — Київ та ін.]. «Искра» та іскрівська л-ра широко розповсюджувалися в с.-д. орг-ціях України. Систематично листувалися з В. І. Леніним і редакцією «Искры» в 1901 соціал-демократи з 7, 1903 — з 12 міст України. Чимало місц. орг-цій підтримували листування і кореспондентські зв'язки з ленінською газетою. Щоб подолати опортунізм і завоювати с.-д. орг-ції, «Искра» направляла в них своїх агентів. У Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Полтаві та ін. містах України представниками «Искры» були Є. М. *Адамович*, М. Е. *Бауман*, Р. С. *Землячка*, П. А. *Красиков*, Ф. В. *Ленгнік*, В. П. *Ногін*, Г. І. Окулова, Г. П. Паромова, І. І. *Радченко*, М. О. Сільвін, М. О. *Скрипник*, Д. І. *Ульянов*, О. Д. *Цюрупа*, В. А. *Шелгунов*, О. Г. *Шліхтер* та ін. Діяльність агентів «Искры» і груп сприяння, масове поширення газети і ленінських творів, кореспондентські зв'язки та листування з В. І. Леніним і «Искрой» сприяли розгортанню боротьби за створення іскрівських орг-цій. В серед. 1901 іскрівці дістали перевагу в Катеринославському к-ті РСДРП. Іскрівські орг-ції виникли в Києві (група «*Робітнича воля*», поч. 1901), Харкові («Союз боротьби за визволення робітн. класу», поч. 1901), Одесі («*Південна революційна група соціал-демократів*», жовтень 1901; «*Південний революційний союз соціал-демократів*», вересень 1902). В 1902 боротьба за зміцнення іскрівських позицій в с.-д. орг-ціях України посилилась, зросла роль іскрівців у революц. русі. На кін. 1902 — поч. 1903 «економісти» були ідейно розбиті, створилася ідейна і орг. єдність соціал-демократії. З перемогою іскрівського напряму Харків., Київ., Катеринослав., Одес., Миколаїв., Єлисаветград. к-ти, Херсон. група РСДРП та ін. с.-д. орг-ції визнали «Искру» своїм керівним ідейним органом. Про визнання «Искры», щоправда з застереженнями, заявили група «Юж. рабочего» та «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників Півдня Росії». Більшість орг-цій підтримала також *Організаційний комітет по скликанню Другого з'їзду РСДРП*.

Літ.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с

Бронзова статуетка **Ісіди.** Фітцвільям-музей. Кембрідж. Великобританія.

ІСКРОВИЙ РОЗРЯДНИК

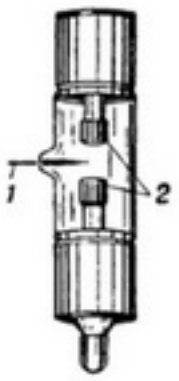

Керований іскровий розрядник: *1* — керуючий електрод; *2* — основний електрод.

Ісландський лишайник.

социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг. Сборник документов, т. 1—3. М., 1969—70; Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950; Доній М. Р., Горбунова М. І. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України. К., 1969. *П. Л. Варгатюк.*

ІСКРОВИ́Й РОЗРЯ́ДНИК — газонаповнений або вакуумний прилад, що різко змінює свою *електропровідність* в разі виникнення розряду між металевими електродами. Розрізняють І. р. (мал.) керовані (в них розряд виникає внаслідок додаткового зовн. діяння, напр. надходження на керуючий електрод імпульсної напруги) і некеровані. І. р. застосовують у високовольтних лініях електропередачі, лініях зв'язку, високовольтних і високочастотних електр. колах та ін. системах, щоб захистити електричну апаратуру від *перенапруги*. Див. також *Заземлення* електричне.

«ИСКУ́ССТВО В ЮЖНОЙ РОССИ́И» — щомісячний журнал з питань образотворчого мистецтва й архітектури, що виходив у Києві 1913 — 14. Спочатку мав назву «Искусство и печатное дело» (1909—10), пізніше «Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать» (1911—12). Журнал висвітлював питання історії світового мист. на різних етапах його розвитку. Багато уваги приділяв історії укр. мист., дослідженню худож. традицій укр. народу, заснованим на Україні худож. школам, майстерням, фотостудіям. В журналі співробітничали: В. *Брюсов*, М. *Врубель*, Ф. *Ернст*, П. *Мартинович*, О. *Новицький*, Ф. Титов, К. *Широцький*, М. *Ге*, М. І. *Петров* та ін.

ІСЛА́М (араб., букв.— покірність), мусульманство, магометанство — одна з трьох (поряд з *буддизмом* і *християнством*) світових релігій. Переважає в країнах Бл. та Серед. Сходу, Пн. Африки, в Індонезії. Виник в Аравії на поч. 7 ст. внаслідок створення феод.-теократичної араб. д-ви — *халіфату*. Остаточно склався в 11—13 ст., як ідеологія феод. суспільства Бл. та Серед. Сходу. Віровчення І. зазнало впливу гол. чин. християнства та *іудаїзму*, їхніх уявлень про єдинобожжя, посередництво між богом і людьми, загробну відплату, страшний суд. Гол. догмати — визнання єдиним богом *аллаха*, а засновника І. «пророка» *Мухаммеда* — його «посланником», вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі бога, який наперед визначає долю кожної людини. Віровчення І. викладено в «священних книгах» — *Корані* та *Сунні*, на основі яких діє *шаріат* — мусульманське право. І. має значний вплив на сусп.-політ. життя ряду країн, розвиток яких тривалий час гальмувався колоніальним поневоленням. З І. пов'язаний *панісламізм* — різновид *націоналізму*. В капіталістич. суспільстві І., який освячує соціальну нерівність, модернізується з метою пристосування його до потреб буржуазії та правлячих кіл. Догми І., як і кожної релігії, несумісні з наук. світоглядом і соціальним прогресом. В СРСР І. як реліг. пережиток зберігся серед деякої частини населення Серед. Азії, Казахстану, Азербайджану, ряду авт. республік і авт. областей.

Літ.: Аширов Н. Ислам и современность. М., 1970; Аширов Н. Эволюция ислама в СССР. М., 1973; Мавлютов Р. Р. Ислам. М., 1974; Саидбаев Т. С. Ислам и общество. М., 1978. *І. І. Бражник.*

Частина міста Ісламабада.

ІСЛАМАБА́Д — столиця Пакистану. Розташований на Пн. Сх. країни, в передгір'ях Гімалаїв. Адміністративно утворює столичну територію. Трансп. вузол. Понад 250 тис. ж. (1976). Підприємства легкої пром-сті. Розвинуті ремесла. Ун-т. Пакист. ін-т ядерних досліджень і технології, Ін-т ісламознавства, Нац. бібліотека. І. забудовується з 1961. Серед споруд— будинок парламенту (арх. А. Якобсен), готель «Шехерезада» (арх. Дж. Понті), будинок посольства СРСР (1969, арх. В. Богданов), Ін-т ядерних досліджень і технології (1960-і рр., арх. Е. Д. Стоун). Нац. парк.

ІСЛА́М-ГІРЕ́Й III (Іслам-Герай III; 1604—54) — кримський хан в 1644—54. В 1648 вступив у воєнний союз з Б. Хмельницьким проти шляхет. Польщі. Прагнучи ослабити як Польщу, так і Україну, І.-Г. III підступно порушував цей союз, тат. загони грабували укр. міста і села, брали *ясир*. У битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653) І.-Г. III зраджував Б. Хмельницького. Після рішення *Земського собору 1653* про возз'єднання України з Росією Б. Хмельницький розірвав союз з І.-Г. III і разом з Рос. д-вою повів боротьбу проти агресії шляхет. Польщі і Крим. ханства.

ІСЛА́НДІЯ — острів у пн. частині Атлантичного океану. На І. розташована держава *Ісландія*. Пл. 103 тис. км². Береги розчленовані *фіордами*. В рельєфі переважають вулканічні плато заввишки до 800 м, багато діючих і згаслих вулканів — Гваннадальсхнукур (2119 м, найвища точка І.), Гекла та ін. Численні *гейзери*, мінеральні джерела. Часто бувають землетруси. Поклади сірки, ісландського шпату, торфу. Клімат субарктичний, морський. Пересічна т-ра січня —1, —3°, липня +9, +11°. Понад 11% території вкрито льодовиками. Річки короткі, порожисті, є водоспади. Багато озер. Поширені луки, торфові болота, подекуди — березові ліси. На І.— заповідник Торсмйорк та ін. Гол. місто і порт — Рейк'явік.

ІСЛА́НДІЯ, Республіка Ісландія — держава на Пн. Зх. Європи. Розташована на о. Ісландія в Пн. частині Атлантичного ок. Адміністративний поділ —21 сісл (округ).

Державний лад. І.— республіка. Діє конституція 1944. Глава д-ви та уряду — президент, що обирається населенням строком на 4 роки. Законодавча влада належить президентові й парламентові (альтингу), більшість депутатів якого обирається населенням строком на 4 роки; виконавча — президентові та урядові, очолюваному прем'єр-міністром.

Природа. Див. *Ісландія* (острів).

Населення. Бл. 99% нас. становлять *ісландці*. Живуть також датчани, німці, норвежці та ін. Офіц. мова — ісландська. Пересічна густота нас.— 2 чол. на 1 км² (1978). Понад 87% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Рейк'явік*, *Акурейрі*.

Історія. В 870—930 І. заселили *норманни* (в основному норвежці). У 930 вперше скликано загальнонар. збори — альтинг. Офіц. релігією з 1000 стало християнство. І. торгувала з народами Європи, в т. ч. зі сх. слов'янами. Торвальд Мандрівник, поширювач християнства в І. (11 ст.), став настоятелем монастиря в Києві. З 10 ст. відбувалося формування феод. суспільства. В 1262—64 І. підкорила Норвегія. В 1380 І. разом з Норвегією підпала під владу Данії. З 1397 — у складі *Кальмарської унії*. З 1537 — під управлінням Данії. У 2-й пол. 19 ст. в І. розгорнувся нац.-визвольний рух під гаслом автономії. В 1904 управління екон. і політ. життям І. перейшло до місц. уряду. На рубежі 19—20 ст. в І. утвердилися капіталістичні відносини. Під час 1-ї світової війни ослабла залежність І. від Данії, зміцніли екон. і політ. зв'язки з Великобританією і США. 30.XI 1918 уряд Данії був змушений надати І. незалежність, обмежену королівською унією. Було проголошено постійний нейтралітет І. В 1920 прийнято першу ісл. конституцію. В 1930 засн.

Компартію І., яка, об'єднавшись 1938 з лівим крилом С.-д. партії, створила Єдину соціалістичну партію І. У 1968 вона разом з Партією захисту нації (засн. 1953) утворила Нар. союз, до якого 1976 увійшла також частина Орг-ції свободомислячих і лівих (засн. 1969). Під час 2-ї світової війни в І. 1940—41 перебували англ. війська, 1941—47 — амер. війська. В 1943 встановлено дипломатичні відносини між СРСР та І. Внаслідок референдуму в травні 1944 ісл. народ скасував унію з Данією. 17.VI 1944 І. проголошено республікою. З 1949 І. — член *НАТО*. В 1948 І. прийняла *Маршалла план*. В 1951 уряд І. уклав зі США «угоду про оборону», яка по суті перетворила І. на амер. військ. базу. Протест трудящих примусив альтинг 28.III 1956 прийняти рішення про перегляд угоди 1951, але США відклали вирішення цього питання. Уряди правих коаліцій (1959 — 71, 1974 — 78) проводили антиробітн. політику; 1974 укладено нову військ. угоду з США. Уряди лівого центру (1956—58, 1971— — 74, з 1978) робили спроби обмежити діяльність великого капіталу, добитися виведення з І. амер. військ. З 1946 І. — член ООН. З 1952 І.— член Північної ради, з 1970 — член *Європейської асоціації вільної торгівлі*. Між І. та СРСР підписано ряд угод: про торг. (1972), культур. і наук. (1973) співробітництво, Спільне комюніке (1975) про розвиток взаємовідносин. *А. К. Мартиненко.*

Політичні партії, профспілки. Прогресивна партія (ПП), засн. 1916. Фермерсько-буржуазна. Народний союз (НС), сформувався 1968. Очолює боротьбу за права трудящих, вимагає виходу І. з НАТО. Соціал-демократична партія Ісландії (СДПІ), засн. 1916. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. ПП, НС і СДПІ утворюють правлячу коаліцію лівого центру (з 1978). Партія незалежності (консервативна), засн. 1897, остаточно сформувалася 1929. Виражає інтереси торг.-фін. буржуазії, великих рибопромисловців. Федерація ісландських профспілок, засн. 1916. Входить до МКВП. *А. К. Мартиненко.*

Господарство. І.— індустріально-агр. країна, г-во якої спеціалізується на рибальстві й переробці риби, гол. чин. на експорт. Пром-сть, особливо енергомісткі галузі, розвивається за участю іноз. капіталу. Частка пром-сті у валовому нац. продукті становить 17,9% (1975). У зв'язку з обмеженістю власної сировинної бази добувна пром-сть розвинута мало. Енергетика базується на гідроресурсах. Для теплофікації будинків і в парникових г-вах використовуються гідротермальні джерела. На Пн. країни споруджено *геотермальну електростанцію*. У 1976 вироблено 202 млн. кВт год електроенергії. Численні рибоконсервні та жироборошняні підприємства, засолювальні станції, холодильники тощо, на яких працює бл. 45% економічно активного населення країни. В 1977 виловлено 1365 тис. т риби. За виловом риби на душу населення (понад 4 т) І. належить 1-е місце в світі. З-ди по виробн. алюмінію (на довізній сировині), азотних добрив, діатомітовий. Підприємства цем., хім., легкої (вовняні й трикотажні вироби тощо) та харчосмакової пром-сті, суднорем. майстерні. Гол. пром. центри: Рейк'явік, Акурейрі. В с. г. зайнято бл. 10% населення. Придатних для обробітку земель — бл. 20% площі І. Переважають невеликі фермерські г-ва. Провідна галузь — тваринництво м'ясо-вовнового і молочного напряму, яке дає понад 80% вартості с.-г. продукції. Поголів'я (тис., 1977): великої рогатої худоби — 68, овець — 872, коней — 50. Землеробство спеціалізується на виробн. кормів. Вирощують картоплю, овочі (у парниках). З-ць немає. Найбільше розвинутий мор. транспорт. У 1976 налічувалося 956 суден (у т. ч. 898 риболовних) заг. тоннажністю 167 тис.т. Довж. автошляхів понад 10 тис. км, з них лише 200 км з твердим покриттям. Осн. порти: Рейк'явік, Акурейрі. Велике значення має авіац. транспорт. З І. вивозять рибу і рибопродукти (75% вартості експорту), алюміній, діатоміт, вироби з вовни. Довозять машини й устаткування, хім. товари, паливо, деякі прод. товари. Осн. торг. партнери — США, Великобританія, ФРН, сканд. країни. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторг. обороті становить бл. 13,5%. Між СРСР та І. розвивається наук. й тех. співробітництво в галузі рибальства і досліджень живих ресурсів моря. Грош. одиниця — ісландська крона. За курсом Держбанку СРСР 100 ісландських крон = 0,19 крб. (серпень 1979). *І. Т. Твердохлібов.*

Медичне обслуговування. У 1975 в І. було бл. 3,37 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 65 ж.), мед. допомогу (1974) подавали 372 лікарі (16,9 лікарів на 10 тис. ж.), 126 зубних лікарів та 96 фармацевтів. Майже всі лікарні в І. належать держ. і муніципальним органам. Витрати на мед. обслуговування покриваються за рахунок обов'язкового соціального страхування всього населення. Лікарів готують на мед. ф-тах ун-тів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. З 1946 в країні діє закон про обов'язкове навчання дітей від 7 до 15 років. Термін навчання у поч. школі — 6 років, у серед.— 7 (3 + 4). В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 30,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 24,2 тис., у вищих — 3,1 тис. студентів. Вузи: ун-т (засн. 1911), пед. ун-т (засн. 1976), технологічний, муз. і комерційний коледжі, усі— в Рейк'явіку; є с.-г. коледж і с.-г. ін-т. Нац. рада з наук. досліджень (засн. 1965) координує діяльність кількох н.-д. ін-тів; працюють Ісланд. наук. т-во (засн. 1918), інженерна асоціація, ін-ти метеорології, патології та бактеріології (усі — в Рейк'явіку). Б-ки: Нац., міська, ун-ту. Нац. музей (засн. 1863), музей нац. історії (засн. 1889), худож. галерея (засн. 1920), усі — в Рейк'явіку. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 360 періодичних видань, у т. ч. 5 щоденних газет заг. тиражем бл. 100 тис. примірників. Щоденні: «Альтідюбладід» («Народна газета», з 1916), «Вісір» («Стрілка», з 1910), «Моргюнбладід» («Ранішня газета», з 1913), «Тімінн» («Час», з 1917), «Тьйоудвільїінн» («Воля народу», з 1936) — підтримує Нар. союз. Щотижневі газ. «Дагюр» («День», з 1918), «Ні утсін» («Нова перспектива», з 1969) — орган Нар. союзу. Радіомовлення — з 1930 і телебачення з 1966; діють під контролем урядових служб. *О. В. Ткачов.*

Література І. бере початок від давньоскандинав. фольклору. Найдавніша пам'ятка ісландської літератури — зб. міфологічних і героїчних пісень «Старша Едда» (пісні 7 ст., записані в 13 ст.). *Скальди* оспівували завойовницькі походи

Герб Ісландії.

ІСЛАНДІЯ

Площа — 103 тис. км²

Населення — 223 тис. чол. (на 1.I 1978)

Столиця — м. Рейк'явік

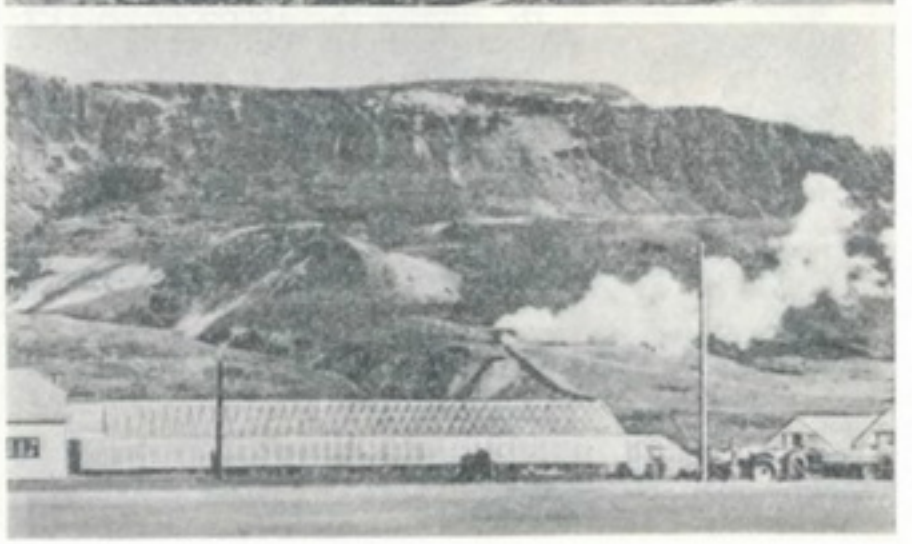

Портова частина міста Вестманнаейяра. Парникове господарство, що працює на теплі гейзерів.

Ісландія. С. Оулафссон. Портрет матері. Бронза. Державний художній музей. Копенгаген.

вікінгів. В 12—13 ст. поширилися ісландські *саги*. В л-рі епохи Просвітительства виступив філолог, поет і природознавець Е. Оулафссон. В кін. 18 ст. С. П'єтурссон написав перші ісландські комедії. Відомі письменники 19 ст.: Б. Тораренсен, Й. Гадльгрімссон, Г. Паульссон; кін. 19—поч. 20 ст.: М. Йохумссон, Г. Бенедіктссон, Г. Гуннарссон, Й. Сігурйоунссон та ін. Важливу роль у формуванні сучас. ісландської л-ри відіграв засн. 1935 щорічник «Червоне пір'я», навколо якого об'єдналися прогресивні письменники: Г. Стефаунссон. О. Сігурдссон, Т. Тоурдарссон, Й. Кетлум, Г.-К. *Лакснесс* та ін. Визнання здобули прозаїк Т. Вільхяумссон, драматург А. Богасон, публіцист Й. Аурнасон. Давні ісландські пісні та балади укр. мовою перекладав І. Франко.

Архітектура. Традиційним житлом ісландців були т. з. довгі будинки, заглиблені в землю, з дернових і торф'яних блоків. У 19 ст. споруджували 2—3-поверхові будинки з дерева, туфу, базальту, обшиті гофрованим залізом. У 20 ст. зводяться адм., пром. й житл. споруди сучас. архіт. форм із застосуванням залізобетонних та сталевих конструкцій (Нац. театр, 1928—32, ун-т, 1938—40, обидва — арх. Г. Самуельссон; мед. центр, 1946—50, арх. Е. Свейнссон; Нац. музей, 1950—54, арх. С. Гудмундссон, усі — в Рейк'явіку).

Образотворче мистецтво. З 11—12 ст. в І. поширене різьблення на дереві (статуї, рельєфи). Орнаментом *«звіриного стилю»* прикрашалися металеві чаші й вироби з дерева. У 14—15 ст. виникла мініатюра. В 19 ст. розвинувся станковий живопис (портретист С. Гудмундссон, пейзажист Т. Торлаухссон). У 20 ст. в мист. І. поширився реалістичний напрям (живописці К'ярваль, Й. Стефаунссон, Г. Торстейнссон, К. Йоунсдоуттір; скульптори Е. Йоунссон. С. Оулафссон). Серед сучас. живописців реалістичного напряму — С. Сігурдссон; модерністів — С. Арінб'ярнар, Т. Скулассон.

Музика. Нар. музика І. майже виключно вокальна. Пісні — двоголосі. Муз. інструменти — лангшпіль (смичковий) і скрипка. З кін. 19 ст. розвивається профес. музика (композитори С. Свейнбйорнссон — автор нац. гімну, Г. Гельгасон, Й. Лаксдаль, фольклорист Б. Торстейнссон). Серед композиторів 20 ст.— П. Ісоульфссон, Й. Лейфс, Е. Тородсен, К. Руноульфссон та ін;. виконавців — вокалісти Г. Сімонар, Ф. Паульсдоуттір, С. Ісланді та ін. В Рейк'явіку — Ісландський держ. симф. оркестр, чоловічий хор «Фостбрайдур», хор «Ісландські співаки», камерні ансамблі. Оперні спектаклі періодично ставить Нац. театр.

Театр. Елементи театр. дійства І.— в давніх ісландських сагах, у поезії скальдів. В 1897 засн. Рейк'явікське театр. т-во, діяльність якого заклала основи профес. театру. В 1950 на базі т-ва створено Нац. театр, в репертуарі якого — п'єси нац., сучас. зарубіжної та класичної драматургії (зокрема, М. Гоголя, А. Чехова, О. Арбузова). При театрі працює драм. школа.

К. Йоунсдоуттір. Біля гарячого джерела. 1931. Державна художня галерея. Рейк'явік

У Рейк'явіку, Ескіфйордурі, Акурейрі, Сіглуфйордурі працюють також напівпрофес. театр. трупи.

І. Г. Посудовська.

Літ.: Кущ П. Внешняя политика Исландии. М., 1963; Кристьянссон С. Великая Октябрьская социалистическая революция и Исландия. Пер. с дат. М., 1957; Ольгейрссон Э. Из прошлого исландского народа. Пер. с исл. М., 1957; Бенедиктссон Г. Исландия в борьбе за независимость (1940—1955). Пер. с исл. М., 1958; Серебрянный Л. Р. Исландия. М., 1969; Страны Северной Европы. Л., 1972; Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии. Л., 1967; Андрессон К. Е. Современная исландская литература. 1918—1948. Пер. с исл. М., 1957; Колли Н. Архитектура Исландии. В кн.: Советская архитектура, в. 12. М., 1960; Выставка живописи Исландии. Каталог. М., 1959.

ІСЛА́НДСЬКА МО́ВА — мова *ісландців*. Належить до пн.-германської (скандінавської) підгрупи германської групи індоєвроп. сім'ї мов. Діалектна диференціація І. м. незначна. У 12—13 ст. І. м. майже не відрізнялася від *норвезької мови*. У процесі розвитку І. м. зазнала істотних змін у фонетиці й лексиці, а її морфологічна система, багата на флективні форми, змінилася мало. Писемність — на лат. графічній основі.

ІСЛА́НДСЬКИЙ ЛИША́ЙНИК, ісландський мох, цетрарія ісландська (Cetraria islandica) — листовидно-кущовий *лишайник* родини пармелієвих. Слань з вертикальних, зібраних у вигляді кущика, лопастей, вис. до 15 см, зеленувато-коричнева, біля основи кривавочервона, прикріплюється до субстрату за допомогою коротких нитковидних виростів. Росте гол. чин. у тундрі і лісовій зоні Пн. півкулі. Зустрічається і на Україні. Використовують у вигляді відварів тощо при шлункових захворюваннях, для поліпшення травлення. Містить до 70% вуглеводів, цетрарин, фумарпротоцентрарову, аскорбінову, фолієву та ін. к-ти, камеді, цукри, мінеральні солі. В тундрі І. л. використовується як корм для пн. оленів. Іл. с. 444.

Є. Г. Копачевська.

ІСЛА́НДСЬКИЙ ШПАТ — мінерал класу *карбонатів*, безбарвний прозорий різновид *кальциту*. Найбільше родовище І. ш.— в Ісландії (звідки й назва); в СРСР родовища відомі в Якутській АРСР, Тувинській АРСР, у Серед. Азії, на Далекому Сході, Пн. Кавказі і на Закавказзі. Використовують для виготовлення поляризаційних призм різних приладів.

ІСЛА́НДЦІ — нація, основне населення Ісландії. Живуть також у США і Канаді. Заг. чисельність — бл. 250 тис. чол. (1977, оцінка). Говорять *ісландською мовою*. Віруючі І.— протестанти (лютерани). І.— нащадки давньоскандин. переселенців переважно з Норвегії, а також з Шотландії та Ірландії. Ісл. народність сформувалася в середні віки, а нація — в кін. 19 ст. З давніх часів у І. розвинутий морський промисел; частина І. працює в с. г. та пром-сті. І. мають давню і самобутню культуру. Про історію, економіку і культуру І. див. у ст. *Ісландія*.

ІСМАЇЛ Абдель Фаттах (н. 1939, Аден) — держ. і політ. діяч Нар. Демократичної Республіки Ємен. Один з засновників 1963 Нац. фронту (НФ), що боровся проти англ. колонізаторів. Після здобуття Пд. Єменом незалежності (1967) обіймав ряд урядових посад. З 1969 — член Президентської ради; з 1971 — голова Верх. нар. ради НДРЙ. В 1969—78 — ген. секретар НФ. З 1978 — ген. секретар ЦК Ємен. соціалістичної партії. Нагороджений орденом Дружби народів (1979).

ІСМАЇЛ І (17.VII 1487, Ардебіль — 23.V 1524, там же) — засновник держави *Сефевідів*. У 1500—01 встановив свою владу в Азербайджані, оволодів м. Тебрізом і вступив на шахський престол. У 1503—10 підкорив майже весь Іран, Вірменію, Арабський Ірак, частину Серед. Азії (1514 втратив Зх. Вірменію, Курдистан, Арабський Ірак). Сприяв розвиткові ремесла й торгівлі, зміцнював держ. апарат. Проголосив державною релігією *шиїзм*. Підтримував поетів, учених і художників. І. І відомий і як азерб. поет (псевдонім — Хатаї).

ІСМАЇЛІТИ — прихильники мусульманської шиїтської секти (див. *Шиїзм*), що виникла в арабському халіфаті в середині 8 ст. Назва походить від імені старшого сина шиїтського імама Джафара — Ісмаїла, якого секта І. оголосила своїм пророком. За уявленнями І., бог не має чуттєвого образу, недоступний пізнанню; він породив «світовий розум», який створив «світовий дух», а той — в свою чергу — матерію, природу. В 11 ст. від І. відкололася секта *друзів*. Громади І. існують нині в Пакистані, Індії, Ірані та ряді ін. країн Сходу і Сх. Африки. Послідовники І. в СРСР є серед віруючих в Таджицькій РСР.

ІСМАЇЛІЯ — місто на Пн. Сх. Єгипту, при впадінні каналу Ісмаїлія в оз. Тімсах на Суецькому ка-

Ісландія. Рейк'явік. Вид частини міста.

нал. Вузол з-ць і автошляхів. 189,7 тис. ж. (1974). З-д радіо- і телеапаратури, підприємства хім. та харч. пром-сті. Більшість населення зайнята на обслуговуванні каналу. Засн. 1863.

ІСНУВА́ННЯ — 1) Синонім терміна *буття*. 2) В історії філософії поняття «існування» звичайно вживається для позначення наявного, зовн. буття речі, яке, на відміну від сутності, осягається не мисленням, а за допомогою чуттєвого *досвіду*. 3) Центральне поняття філософії *екзистенціалізму* (див. *Екзистенція*).

ІСОКРА́Т (Ἰσοκράτης; 436 до н. е., Афіни — 338 до н. е., там же) — давньогрец. публіцист. Учень *софістів*, перебував також під впливом *Сократа*. Автор численних памфлетів-промов (збереглися 21 промова і 9 листів). Вважав загальноеллінську війну проти перс. д-ви засобом подолання політ. роздробленості Еллади і розв'язання соціальних проблем. Був прихильником монархії, критикував демократію як форму правління.

ІСПА́НІЯ — держава на Пд. Зх. Європи, на Піренейському п-ові. Омивається водами Атлантичного ок. і Середземного м. Включає *Балеарські острови* (у т. ч. Пітіузькі) й *Канарські острови*. В адм. відношенні поділяється на 50 провінцій; 47 з них розташовані на півострові, об'єднані в 13 істор. областей. І. утримує володіння в Африці — райони міст Сеута і Мелілья на узбережжі Марокко.

Карти див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Державний лад. І.— конституційна монархія. В 1979 після референдуму прийнято нову конституцію, яка юридично закріплює позитивні зміни, що відбулися в країні після смерті диктатора Франко. Конституція надала право голосу громадянам, які досягли 18 років, автономію нац. меншостям, встановила парламентський контроль над діяльністю уряду тощо. Глава д-ви — король. Законодавчий орган— двопалатні *кортеси*, що складаються з конгресу депутатів і сенату. Закони, які приймаються парламентом, підлягають затвердженню королем. Виконавчий орган — Рада міністрів (уряд) очолюється прем'єр-міністром; формується партією, що одержала перемогу на виборах у кортеси. При королі існує консультативний орган — Рада королівства. У *Басків Країні* створено автономний уряд.

В. Н. Денисов.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, лише на Пн. Зх. береги порізані численними бухтами. В рельєфі переважають гори і плоскогір'я. Центр. частину країни займає плоскогір'я *Месета*, поділене гірською системою Центр. Кордільєри на дві частини: пн.— Старокастільське плато (вис. 800—1000 м) і пд.— Новокастільське плато (вис. 500—600 м). На Пн. країни — *Кантабрійські гори*, що переходять на Сх. в гірську систему *Піренеїв*. На Пн. Сх. простягаються Іберійські гори, відділені від Піренеїв вузькою Арагонською рівниною. На Пд.— Андалуські гори з найвищою вершиною І.— г. Муласен (3478 м) на хр. Сьєрра-Невада. В пд.-зх. частині І. лежить Андалуська низовина. Надра країни містять поклади ртуті, піриту, заліз., мідних, свинцево-цинкових, уранових, хромових, вольфрамових і олов'яних руд, кам. вугілля, каоліну, апатитів тощо. Клімат пн. частини І. помірний океанічний. Пересічна т-ра січня від +7 до +19°, липня— від +18 до +20°, опадів 1000—2000 мм на рік. На плоскогір'ї Месета і Арагонській рівнині — континентальний з холодною зимою (до —25°) і жарким літом (до +40°), опадів менше 500 мм. Найбільш сухими і жаркими є середземноморські — пд. та сх. райони країни. Влітку т-ра тут досягає +40, +45°. Річкова сітка досить густа, річки переважно маловодні, порожисті. Гол. з них — *Дуеро, Тежу*, Гвадіана, *Гвадалквівір, Ебро* (останні дві судноплавні).

На Пн. країни поширені вологі лісові бороземи, підзолисті й торфові грунти, в центр. частині І.— сухі бороземи, у середземноморських районах — червоноземні та алювіальні грунти. На Пн. та Пн. Зх. країни і в горах — широколистяні ліси, які з висотою переходять у хвойні ліси та гірські луки. На значних площах — рослинність середземноморського типу (*маквіс*, гарига), на Пд.— зарості низькорослої пальми хамеропс.

Населення. Понад 70% нас. становлять *іспанці*. Живуть також *каталонці, галісійці, баски*, цигани, португальці та ін. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— 71 чол. на 1 км² (1977, оцінка). 67% населення живе в містах. Найбільші міста: *Мадрід, Барселона, Валенсія, Севілья, Сарагоса, Більбао, Малага*.

Історія. В давнину тер. сучас. І. населяли *ібери* та баски (9—7 ст. до н. е.). Пд. І. колонізували фінікійці й греки (7 ст. до н. е.). В 5—3 ст. до н. е. І. заселили *кельти*. В 3 ст. до н. е. більшу частину І. завоював *Карфаген*, бл. 206 до н. е.— *Рим* Стародавній (повністю — в кін. 1 ст. до н. е.). Під час *Великого переселення народів* у 3 ст. в І. вторглися *франки*, в 5 ст.— свеви (засн. королівство на Пн. Зх.), *алани* й *вандали*. *Вестготи* витіснили аланів і вандалів до Африки і заснували своє королівство (серед. 5 — поч. 8 ст.). В 711—718 І. (крім Пн. Зх.) завоювали араби. В 756 засн. Кордовський емірат (з 929 — халіфат). В 1031 халіфат розпався на ряд феод. д-в. У 8 ст. почався рух *Реконкісти*. Центрами опору арабам (маврам) у 8—9 ст. були *Астурія, Наварра*, Іспан. марка, в 10—11 ст.— *Леон, Кастілія, Арагон, Каталонія*. В 1139—43 здобула незалежність Португалія. В 1212 об'єднані іспан. війська завдали поразки маврам біля селища *Лас-Навас-де-Толоса*. В 1492 Реконкіста завершилася відвоюванням *Гранади*. В 12 ст. виникли кортеси — станово-представницькі установи, міські союзи — *ермандади*; почали складатися великі зем. володіння світських феодалів і церкви. Сел. повстання 15 ст. в Каталонії привели до скасування кріпосництва. В 1479, внаслідок династичного шлюбу *Фердінанда II* Арагонського та *Ізабелли*, укладеного 1469, Леоно-Кастільське та Арагоно-Каталонське королівства об'єдналися. Було обмежено права феодалів, 1480 запроваджено *інквізицію*. В І. встановлювався *абсолютизм*. У кін. 15—16 ст. І. завоювала великі тер. у Центр. та Пд. Америці, 1504 приєднала *Неаполітанське королівство* й Сіцілію, 1512 — Верхню Наварру, 1516 — Нідерланди, вела *Італійські війни 1494—1559*. Створивши колоніальну імперію, І. стала могутньою світовою д-вою. Іспан. король Карл I Габсбург 1519 став імператором «*Священної Римської імперії*» під ім'ям *Карла V*. Пожвавлення економіки в 16 ст. привело до зародження капіталістичної мануфактури. Проте приплив золота і срібла з колоній привів до революції (підвищення) цін раніше, ніж в ін. європ. країнах. Це зумовило швидкий занепад іспан. пром-сті в кін. 16—17 ст. У 1520—22 сталося повстання *комунерос* у Кастілії, 1568—70 — повстання *морисків*. Внаслідок поразок у численних війнах кін. 16—17 ст. І. втратила мор. гегемонію (розгром «*Непереможної армади*» 1588), ряд тер. у Європі, внаслідок *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* визнала незалежність Голландії. Повстання 1640—52 в Каталонії та 1646—48 в Італії ослабили іспан. монархію. В результаті війни 1701—14 за *Іспанську спадщину* іспан. корона дісталася *Бурбонам*, європ. володіння І. поділили Австрія, *Савойя* та Англія. У 2-й пол. 18 ст. почалось екон. піднесення країни, відродились ка-

Герб Іспанії.

ІСПАНІЯ

Площа — бл. 505 тис. км²

Населення — 36 млн. чол. (кін. 1977)

Столиця — м. Мадрід

піталістичні мануфактури. В 60—80-х рр. було проведено кілька реформ у дусі *освіченого абсолютизму*, вигнано єзуїтів, обмежено феод. привілеї, запроваджено *протекціонізм*. У період *Великої французької революції* І. переживала розгул феод.-клерикальної реакції. Зазнавши поразки у війні 1793—95 проти Франції, І. потрапила під її вплив і була вимушена воювати проти Англії (1796—1808) й Португалії (1801). В 1808 почалася франц. агресія проти самої І. Нар.-визвольна війна (*герилья*) переросла в п е р ш у бурж. революцію 1808—14. В 1810 було скликано кортеси (парламент); 1811 ліквідовано сеньйоріальні права поміщиків, церк. десятину, цехи, гільдії: 1812 — прийнято Кадіську конституцію; 1813 ліквідовано інквізицію. У 1814 до І. повернувся король Фердінанд VII (1808, 1814—33), який анулював демократичні реформи. Гол. силою в боротьбі проти абсолютистського режиму стала армія. Д р у г а революція 1820—23 почалася повстанням військових у Кадісі. В 1820 було відновлено конституцію 1812, скликано кортеси, конфісковано майно частини монастирів. Але уряд лівих лібералів (1822—23) не провів агр. реформи, і сел. маси відійшли від революції. В 1823 франц. війська придушили революцію. Внаслідок *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* І. зберегла тільки Кубу й Пуерто-Ріко. Під час 1-ї Карлістської війни 1833—40 (див. *Карлістські війни*) в І. почалася т р е т я революція 1834—43. В ході її проведено в життя декрети попередніх революцій, здійснено секуляризацію церк. земель, прийнято конституцію 1837 (двопалатні кортеси одержали законодавчу владу). І. стала конституційною монархією.

В 40-х рр. почався пром. переворот, засн. перші робітн. орг-ції. Ч е т в е р т а революція 1854—56 почалася з військ. повстання 28.VI 1854. Уряд блоку лівих і правих лібералів (1854—56) провів у кортесах ряд прогресивних законів. У 1854 в Барселоні засн. робітн. орг-цію Союз класів, яка 1855 провела перший в історії країни заг. страйк. Внаслідок держ. перевороту 1856 до влади прийшла права партія Ліберальний союз (засн. 1854). Нар. виступи було придушено, революц. завоювання скасовано.

В 1856—68 посилився робітн. рух. В 1857, 1861 й 1863 відбулися сел. повстання. П' я т а революція 1868—74 почалась 18.IX 1868 повстанням флоту в Кадісі. Після втечі королеви Ізабелли II уряд ліберального блоку запровадив заг. виборче право, осн. бурж.-демократичні свободи, 1869 було прийнято конституцію. В 1868 засн. іспан. групу *Інтернаціоналу 1-го*. В 1869 діяло бл. 200 робітн. орг-цій (більшість — під впливом *бакунізму*). Реакційне дворянство почало 2-у Карлістську війну 1872—76 з метою зупинити революцію. В 1873—74 встановлено респ. правління (ліворесп. уряд Ф. *Пі-і-Маргалля*). В січні 1874 владу захопив ліберальний блок, який підготував реставрацію Бурбонів (грудень 1874). Склався союз великої буржуазії і зем. аристократії. Розвиток капіталізму в с. г. пішов «прусським» шляхом. В економіку проникав англ. і франц., згодом нім. капітал. У 1879 засн. Іспан. соціалістичну робітн. партію (ІСРП). Внаслідок поразки в *іспано-американській війні 1898* І. втратила Кубу Пуерто-Ріко, Філіппіни, о. Гуам. Іспан.-франц. угодами 1904 й 1912 було поділено тер. Марокко (завоювання Пн. Марокко І. тривало до 1926). В 1909—12 прокотилася хвиля антивоєн. страйків. У 1913 Каталонія добилась обмеженої автономії.

В роки 1-ї світової війни І. дотримувалася нейтралітету. Під впливом Великого Жовтня 1918—20 нової сили набрав робітн. і нац. рух у Каталонії, *Галісії*, Басконії, пожвавився респ. рух (1909 ІСРП уклала пакт про спільні дії з бурж. республіканцями). В 1920 засн. Компартію І. (КПІ). Після держ. перевороту 1923 було встановлено військ.-монархічну диктатуру ген. *Прімо де Ріверн* (до 1930), розпущено кортеси, політ. партії (крім ІСРП), ін. орг-ції Опозиційний рух привів до скасування диктатури, 1930 відновлено конституцію 1876. 17.VIII 1930 бурж.-респ. партії створили Революц. к-т, який підтримала ІСРП. Респ. повстання 1930 було придушено, проте в І. посилювався революц. антимонархічний рух. На муніципальних виборах 12.IV 1931 перемогли респ. кандидати. 14.IX почалась *іспанська революція 1931—39*. Внаслідок поразки демократичних сил у нац.-революц. війні 1936—39 і падіння республіки в І. було встановлено фашист. диктатуру ген. Ф. *Франко* (березень 1939 — листопад 1975). Було скасовано закони періоду республіки, розпущено всі політ. партії, крім фашистської (*Іспанська фаланга*), репресовано революціонерів, ліквідовано класові профспілки (створено урядові «вертикальні синдикати» 1939—77). Бл. 500 тис. іспанців емігрували. Під час 2-ї світової війни І., проголосивши «нейтралітет», відправила проти СРСР «блакитну дивізію» (20 тис. солдатів). З 1943 франкізм намагався пристосуватись до змін у міжнар. обстановці. З 1945 в уряді І. брали участь католики (спочатку — «*Католицька дія*», з 1957 — орден «Опус деї») та монархісти. Незважаючи на терор, 1946 піднялася нова хвиля страйків. До 1949—50 тривав партизанський рух. У 1950 І. одержала допомогу за *Маршалла планом*. З 1953 має воєнні угоди з США. На її тер. розміщено амер. військ. бази. У кін. 50-х рр. І. стала індустр.-агр. д-вою з серед. рівнем розвитку. Значно зміцніли позиції держ.-монополістичного капіталу. В 1956 КПІ висунула програму створення Нац. антифашист. фронту для боротьби проти франкізму мирним шляхом. В І. сформувалась бурж. опозиція фашист. режиму. В 1962 відбулась іспан. загальнодемократична конференція в Мюнхені, страйки охопили 26 пров., було створено робітн. комісії (профспілки) на противагу «вертикальним синдикатам». Соціальна криза 1962—63 змусила диктатуру вдатися до політики часткової «лібералізації» (1963—69), проте режим не зміг нейтралізувати опозиційні сили, які 1971 підписали угоду про спільність дій. В атмосфері терору поч. 70-х рр. посилився страйковий рух. У 1974—76 пожвавився процес консолідації антифранкістських сил.

Після смерті диктатора Ф. Франко 1975 главою д-ви став король Хуан Карлос І. Демократична координація (1976—77; об'єднання осн. партій опозиції, в т. ч. КПІ) відіграла значну роль у демокра-

1
2

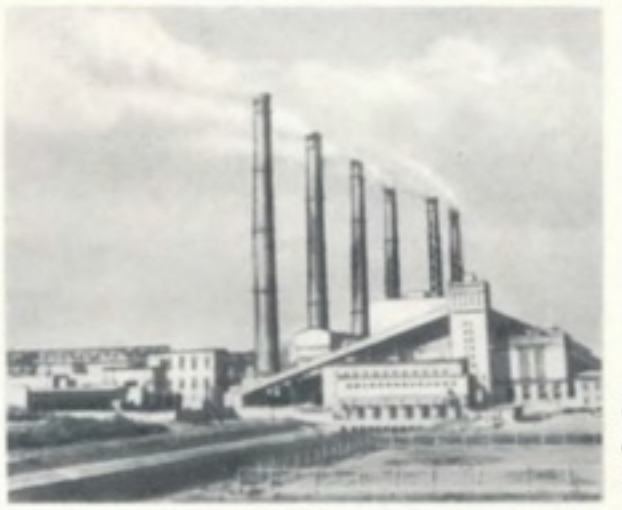

3
4
5

6
7
8

До ст. **Естонська РСР.**

1. Краєвид на півдні Естонії.
2. Таллін. Центральна частина міста.
3. Узбережжя Фінської затоки.
4. В Таллінському морському торговельному порту.
5. Прибалтійська ДРЕС.
6. Сланцепереробний комбінат імені В. І. Леніна в місті Кохтла-Ярве.
7. Видобування сланцю в розрізі «Сіргала». Кохтла-Ярвський район.
8. У прядильному цеху фабрики «Балтійська мануфактура». Таллін.
9. Лабораторія випробування електромоторів таллінського електромашинобудівного заводу «Вольта».
10. В цеху рибоконсервів опорно-показового рибальського колгоспу імені Кірова. Хар'юський район.
11. Теплиці овочівницького опорно-показового радгоспу «Сауе». Хар'юський район.
12. Доїльний майданчик радгоспу «Лаатре». Валгаський район.

9
10

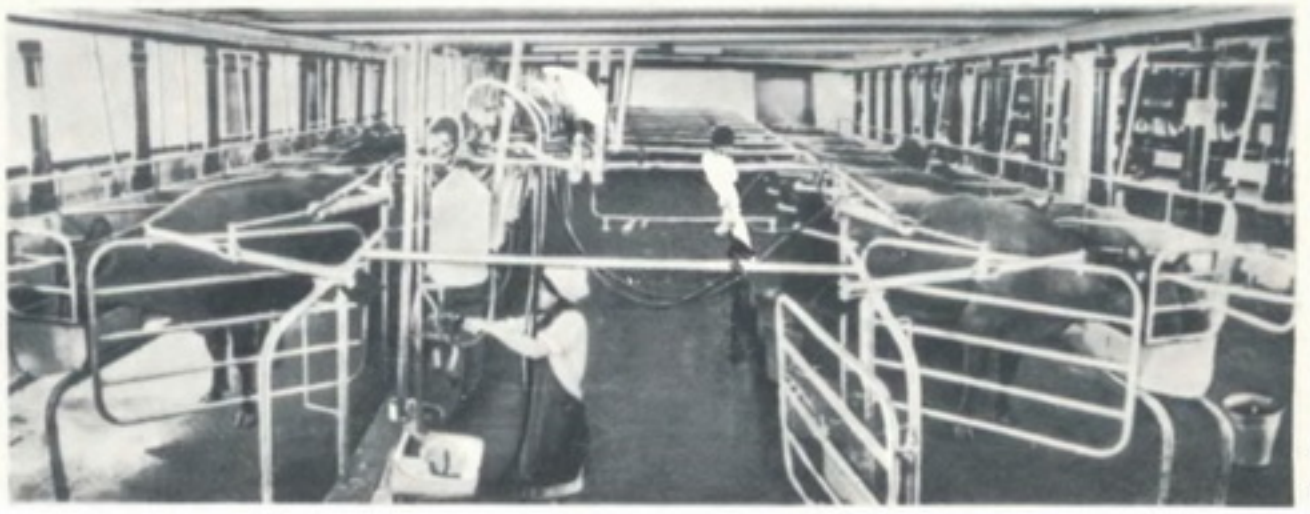

11
12

До ст. **Естонська РСР.**

1. Ратуша в Талліні. Основне будівництво 1402–04.

2. Палацово-парковий ансамбль Кадріорг у Талліні. 1718–25. Архітектори Н. Мікетті та М. Г. Земцов.

3. Готель «Віру» в Талліні. 1972. Архітектори Г. Сепманн і М. Порт.

4. Співацька естрада в Талліні. 1960. Архітектори А. Котлі та Г. Сепманн.

5. П. Рауд. На стежці. Початок 20 ст.

6. Пам'ятник воїнам-визволителям у Талліні. Фрагмент. 1947. Скульптори Е. Роос і А. Алас.

7. О. Суббі. Літо. 1969.

8. Е. Окас. Передовик. Із серії «Сланцева промисловість Естонської РСР». Акватинта. 1959.

9. Пам'ятник письменнику Ф.-Р. Крейцвальду.

10. Кадр з фільму «Джерело в лісі». Режисер Л. Лайус. 1973.

11. Сцена з опери «Вогні помсти» Е. А. Каппа. Академічний театр опери та балету «Естонія». Таллін. 1974.

12. Сцена з вистави «На задвірках» О. Лутса. Естонський академічний театр «Ванемуйне». Тарту. 1974.

1
2

До ст. **Індія.**

1. Гімалаї.
2. Делі. Одна з центральних вулиць міста.
3. Вид частини міста Бомбея.
4. Краєвид на півдні Індії.
5. Комплекс по видобуванню міді в місті Кхетрі.
6. Металургійний комбінат у місті Бхілаї.
7. Гребля гідроенергетичного комплексу Бхакра-Нангал.
8. В одному з цехів заводу важкого машинобудування в місті Ранчі.
9. На текстильному підприємстві в Делі.
10. Обробіток рисового поля.
11. Державна сільськогосподарська ферма в штаті Хар'яна.
12. В карбувальній майстерні.

3

4
5
6
7

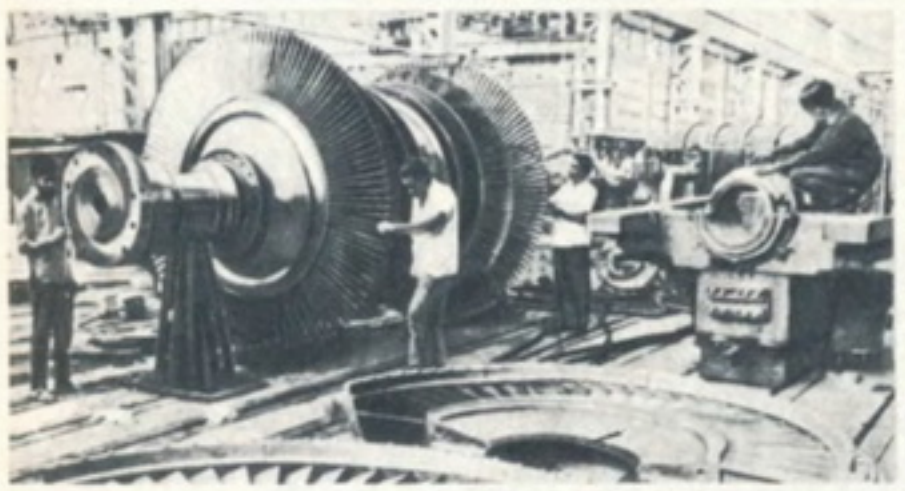

8
9
10

11
12

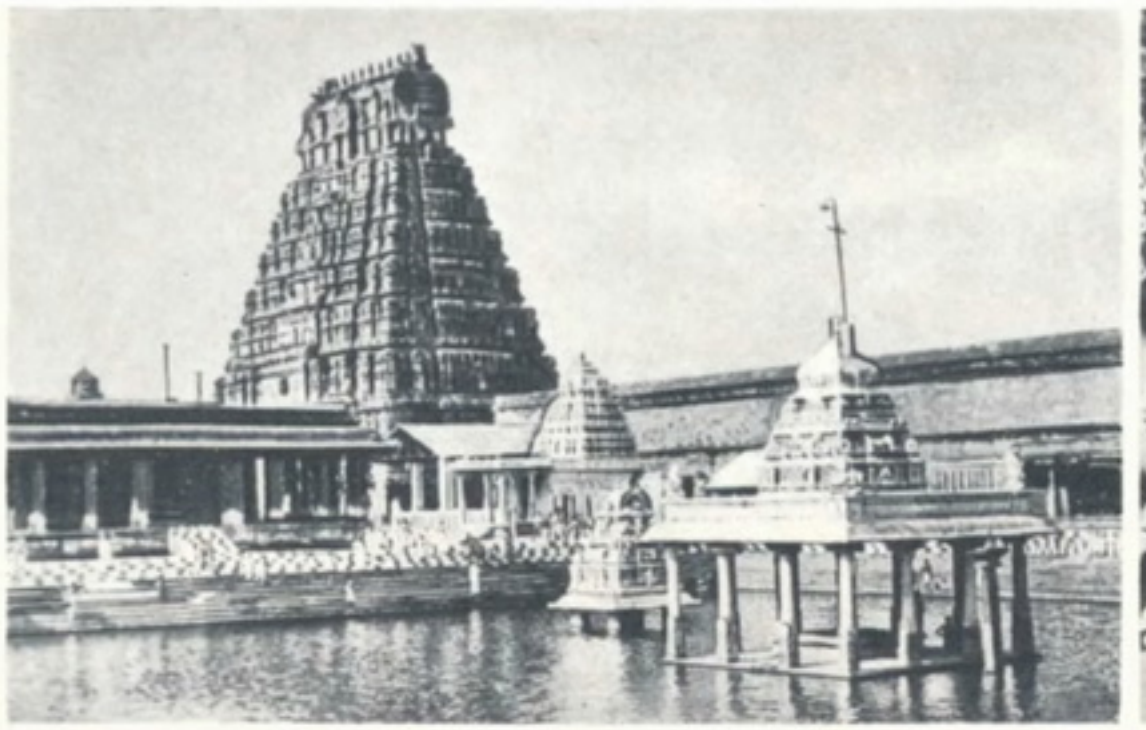

До ст. **Індія.**

1. Східна брама кам'яної огорожі в селі Санчі (штат Мадх'я-Прадеш). 1 ст. до н. е.
2. Храмовий комплекс у селі Махабаліпурам (штат Тамілнад). 7 ст.
3. Жінка що грає в м'яча. Статуя храму Кандар'я Махадео в Кхаджурахо. 10—11 ст.
4. Джайністський храм у Калькутті.
5. Мавзолей Гумаюна в Делі. 1565.
6. Мініатюра «Шіва і Парваті». Раджпутська школа. 17 ст. Музей мистецтв народів Сходу. Москва.
7. К. К. Хеббар. Сонячний південь. 20 ст.
8. Готель «Тадж-Махал» у Бомбеї. 1975.
9. Пані з служницями. Різьблення на дереві. 1800. Музей. Калькутта.
10. Кадр з фільму «Два бігхи землі». Режисер Б. Рой. 1953.
11. Виконавець на ситарі.
12. Танець холі класичного стилю катхак.

1
2

3
4
5

До ст. **Індонезія.**

1. Вулкан Семеру на о. Ява.
2. Панорама міста Бандунга.
3. Вид однієї з вулиць Джакарти.
4. Рисові поля на о. Сулавесі.
5. Розпилювання деревини.
6. Селище на о. Сулавесі.
7. Головний храм Шіви з комплексу храмів у Трамбанані. 9 ст.
8. Один з храмів Панатаран. 14 ст.
9. Субаве. Ранок. Дерево. Середина 20 ст. Острів Балі.
10. Невідомий художник. У лісі. 20 ст. Острів Балі.
11. Музикант з о. Суматра.
12. Виступ танцівників-балійців у дворі храму.

6
7
8

9
10
11
12

1

2

3

4

5

6

7

8

До ст. **Ефіопія.**

1. Водоспад на Голубому Нілі.
2. Панорама міста Аддіс-Абеби.
3. Обробіток поля.
4. Асмера. Вид центральної частини міста.
5. Ефіопська хатина.
6. Краєвид на Ефіопському нагір'ї.
7. Кафедрал св. Георгія в Аддіс-Абебі. Кінець 19 ст.
8. Обеліск на честь пам'яті жертв агресії в Аддіс-Абебі.
9. А. Текле. Мати Ефіопія.
10. Виступ танцювального ансамблю.
11. Кадр з фільму «Гума». Режисер М. Папатакіс. 1974.

9

10

11

1
2
3
4

5
6

До ст. **Ірак.**

1. Краєвид у Курдистані.
2. Гребля на р. Тігр.
3. Вид частини міста Равандуз у Курдистані.
4. Панорама Багдада.
5. Нафтопромисел у Північній Румайлі.
6. В цеху заводу сільськогосподарських машин в Ель-Іскандарії.
7. Обробка поля.
8. Кадум Хайдр. На Тігрі. 70-і рр. 20 ст.
9. Халед ар-Раххаль. Статуя «Іракська жінка» в Багдаді. 1960–61.
10. Вхід до мавзолею Муси аль-Кадіма, т. з. Золотої мечеті в Багдаді 1515
11. Кафе «14 липня». 1960. Архітектор Хішам Мунір та ін.

7

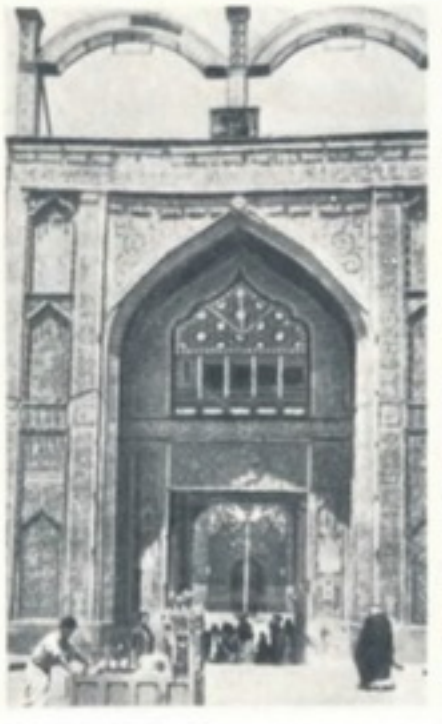

8
9
10
11

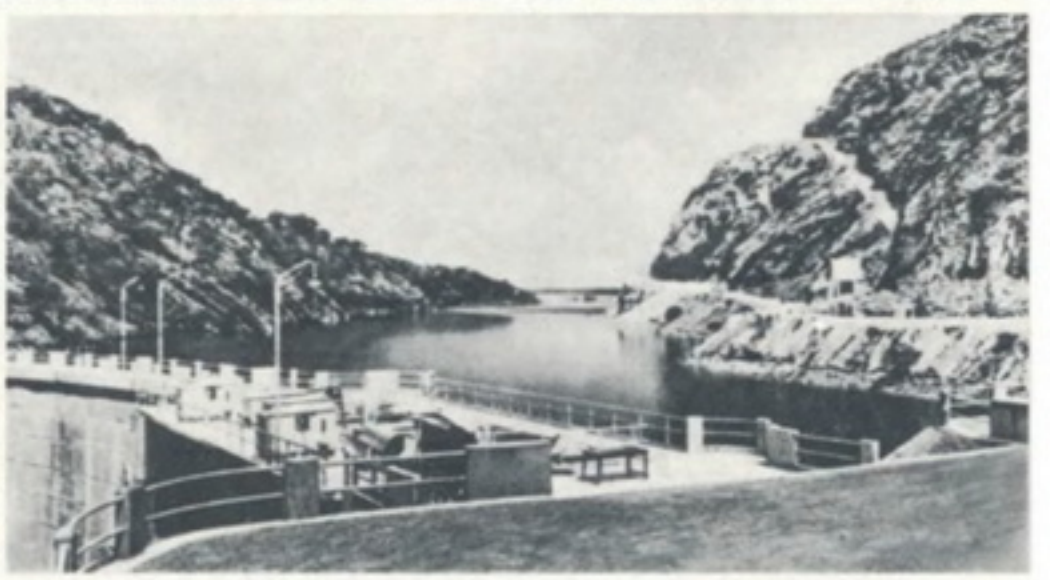

До ст. **Заїр**.

1. Озеро Ківу.
2. Панорама Кіншаси.
3. Завод мідних концентратів у Лікасі.
4. Гребля на річці Луалабі.
5. Видобування алмазів у провінції Східне Касаї.
6. Заготівля цінних порід деревини.
7. На бавовняній плантації.
8. Художнє оздоблення судилища народу мангбету.
9. Ослінчик. Дерево. Народ луба.
10. Хатина з орнаментальним розписом.
11. Декоративна композиція з зображенням тварин.

До ст. **Іспанія.**

1. Піренеї.
2. Узбережжя Середземного моря на північному сході країни.
3. У центрі Мадріда.
4. Місто Толедо.
5. Місто Більбао.
6. На підприємстві по виробництву оливкової олії.
7. Збирання апельсинів.
8. Заводський комплекс у місті Авілесі.
9. Водосховище Рікобайо.
10. Плантація оливкових дерев.
11. Ферма на півночі Іспанії.

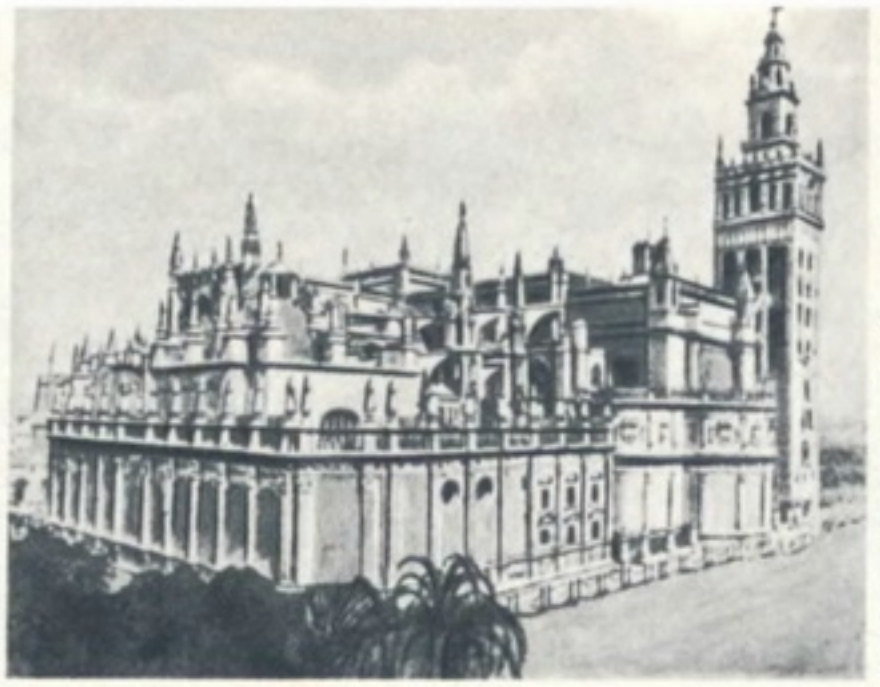

До ст. **Іспанія.**

1. Брама Пуерта дель Соль у місті Толедо. Близьк 1100, перебудована на початку 14 ст.
2. Собор у місті Севільї. 1402–1506.
3. Пам'ятник Сервантесу в Мадріді. 1835. Архі тектор А. Сола.
4. Університет у місті Вальядоліді. Будівництв почато 1715. Архітектор Н. Тома. Головни фасад.
5. Ель Греко. Поховання графа Оргаса. Фрагмен 1586–88. Церква Санта-Томе. Толедо.
6. Б.-Е. Мурільйо. Хлопець з собакою. 1650–6(Державний Ермітаж. Ленінград.
7. Ф. Гойя. «Яка мужність!». Офорт з сері «Лихоліття війни». 1810–20.
8. М. Блай-і-Фабрегас. Коваль і рудокоп (деталь пам'ятника Чаварі). 1904.
9. І. Сулоага. Пустотливе слівце. 1902. Приватн збірка. Буенос-Айрес.
10. Кадр з фільму «Смерть велосипедиста» Режисер Х. Бардем. 1954.
11. Сцена з балету «Кохання й чаклунство» на музику М. де Фальї. Трупа «Іспанський балет Антоніо». 1966.

1

До ст. **Італія.**

1. Краєвид в області Ломбардія.
2. Аппієва дорога.
3. Рим. Вид частини міста.
4. Флоренція. Панорама міста.
5. В морському порту Неаполя.
6. В одному з цехів автомобільного заводу концерну «ФІАТ» у Турині.
7. На заводі електротехнічного машинобудування в Мілані.
8. Розробки мармуру в Альпах.
9. Плантація маслини у центральній частині Італії.
10. Видобування кам'яної солі на острові Сардінія.
11. Гірське пасовище в області Лаціо.

2
3

4
5

6
7
8

9
10
11

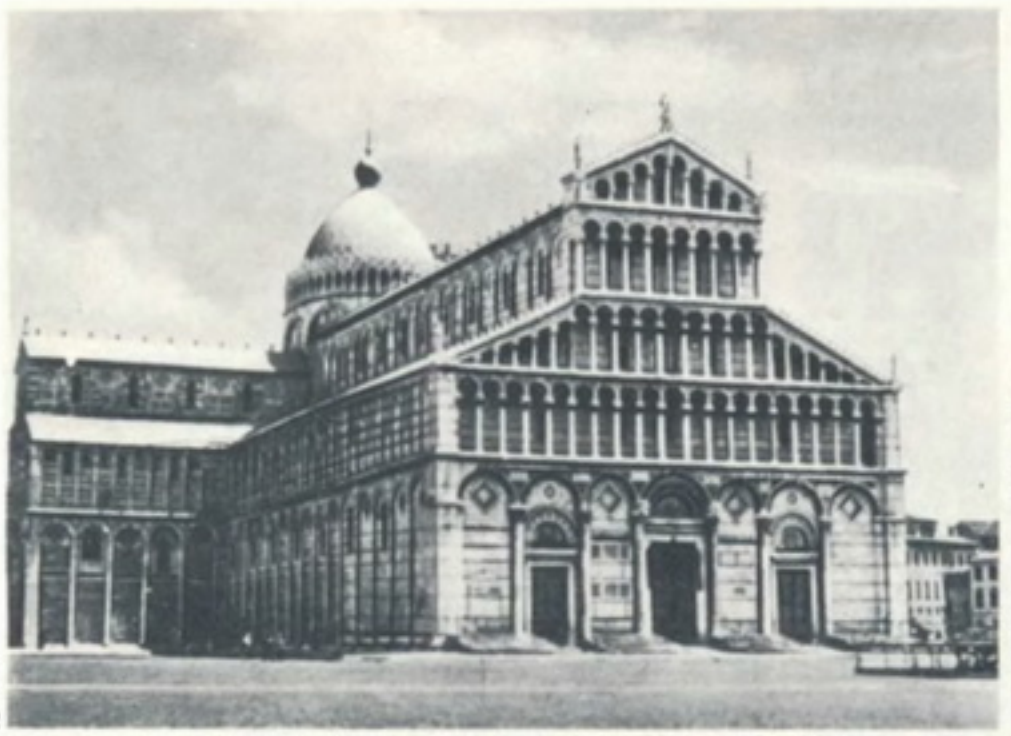

До ст. **Італія.**

1. Собор у Пізі. 1063–1160. Архітектори Бускето і Райнальдо.
2. Собор у Мілані. Будівництво почато 1386.
3. Фонтан Треві в Римі. 1732–62. Архітектор Н. Сальві, скульптор П. Браччі.
4. Рафаель. Пожежа в Борго. Фрагмент фрески. 1514–17. Ватікан. Рим.
5. Мікеланджело. Мойсей. Мармур. 1515–16. Церква Сан-П'єтро ін Вінколі. Рим.
6. Хмарочос у Мілані. 1955. Архітектор Л. Маттіоні.
7. Дж.-Б. Тьєполо. Прощання Венери з Енеєм Настінний розпис вілли Вальмарана поблизу міста Віченци. 1757.
8. Дж. Манцу. Голова Інге. Бронза. 1958.
9. А. Модільяні. Портрет молодої жінки. Початок 20 ст.
10. Сцена з опери «Норма» В. Белліні. Театр «Ла Скала», Мілан. 1972.
11. Кадр з фільму «Викрадачі велосипедів». Режисер В. Де Сіка. 1948.

1
2
3

4
5

До ст. **Казахська РСР.**

1. Озеро Борове. 2. На гірському пасовищі. 3. Алма-Ата. Один з районів міста. 4. Місто Джезказган. 5. Розкривні роботи на Коунрадському мідному руднику. 6. Головний конвейєр Павлодарського тракторного заводу. 7. Доменна піч на Карагандинському металургійному комбінаті в місті Темиртау. 8. В плавильному цеху Усть-Каменогорського титано-магнієвого комбінату. 9. Ткацький цех Алма-Атинського бавовняного комбінату. 10. В Екібастузькому вугільному басейні. 11. Отара овець радгоспу «Алтинтюбінський» Чимкентської області. 12. На польовому стані радгоспу «Харківський» Боровського району Кустанайської області.

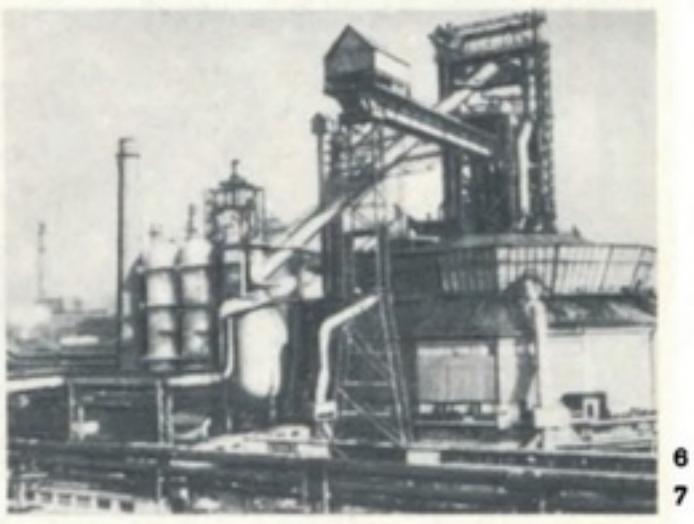

6
7

8
9
10

11
12

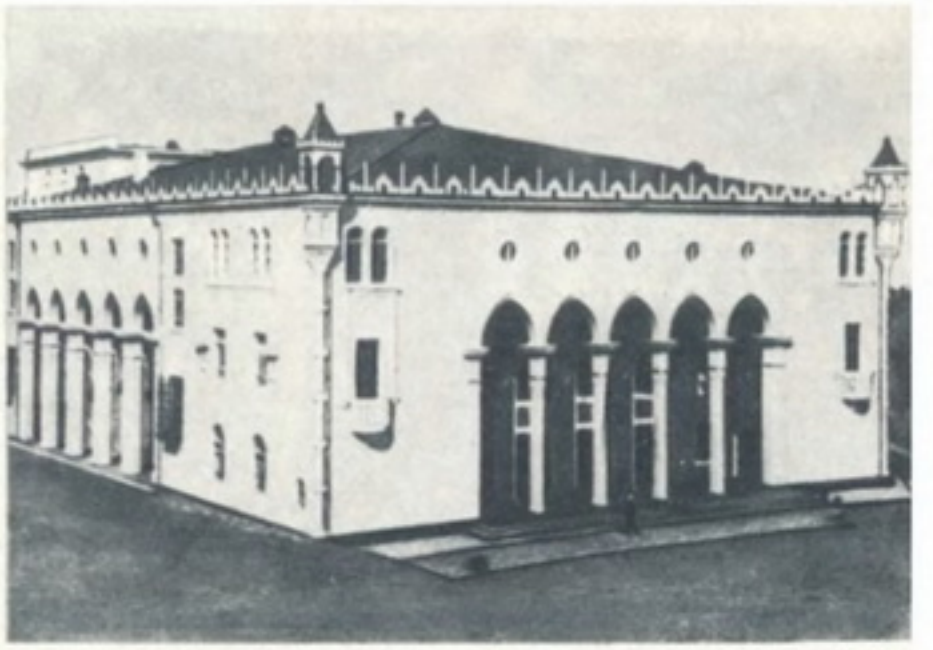

1
2
3

До ст. **Казахська РСР.**

1. Архітектурний комплекс Ахмеда Яссаві. 12–15 ст. Фасад і портал.

2. Пам'ятник Амангельди Іманову в Алма-Аті. 1950. Скульптор Х.-Б. Аскар-Сариджа, архітектори Т. К. Басенов, О. О. Усачов.

3. Будинок культури нафтовиків у Гур'єві. 1943–45. Архітектори О. В. Ареф'єв, С. В. Васильковський, І. М. Романовський.

4. Готель «Казахстан» в Алма-Аті. 1978. Архітектори Ю. Г. Ратушний, Л. Л. Ухобутов.

5. Драматичний театр у Караганді.

6. Пам'ятник Чокану Валіханову в Алма-Аті. 1969. Скульптор Х. І. Наурзбаєв.

7. М. Г. Хлудов. Жнива. 1927. Центральний музей Казахстану. Алма-Ата.

8. С. А. Мамбеєв. Біля юрти. 1958. Державна Третьяковська галерея. Москва.

9. Ш. Б. Кенжебаєв. Розмова на шляху. З серії «Люди мого аулу». Ліногравюра. 1960.

10. Сцена з опери Є. Рахмадієва «Алпамис». Казахський академічний театр опери та балету імені Абая. 1973.

11. Виступ казахського народного ансамблю.

12. Кадр з фільму «Киз-Жибек». 1972. Режисер С. Ходжиков.

4
5
6

7
8
9

10
11
12

До ст. **Канада.**

1. Краєвид у провінції Британська Колумбія.
2. Краєвид на півночі країни.
3. Оттава. Панорама міста.
4. Монреаль. Вид частини міста.
5. Гребля на річці Вінніпезі.
6. В ливарному цеху підприємства по виробництву нікелю в місті Садбері.
7. Нафтопереробне підприємство в провінції Онтаріо.
8. Видобування молібдену в центральній частині провінції Британська Колумбія.
9. В цеху турбінобудівного заводу в місті Лашін.
10. Збирання зернових у провінції Саскачеван.
11. На одній з ферм поблизу міста Камлупс.

1
2

3
4

5
6
7

8
9
10
11

1

2

3
4

5

6

7

8

9

10

До ст. **Канада.**

1. Фортеця Каса Лома в Торонто. 1911–14. Архітектор Е. Леннокс. **2.** Панорама міста Ванкувера. **3.** Ратуша в Торонто. 1965. Архітектор В. Ревелль та ін. **4.** Олімпійське селище в Монреалі. 1976. Французький архітектор Р. Танбер та група канадських архітекторів. **5.** П. Кейн. Портрет індіанця Кі-а-кі-ка-са-ку-уей. Після 1850. Королівський музей Онтаріо, Торонто. **6.** Т. Томсон. Сіра сосна. Кінець 19 ст. Художня галерея, Торонто. **7.** А. Пламандон. Полювання на голубів. Середина 19 ст. Художня галерея, Торонто. **8.** А. Пеллан. Натюрморт з доміно. 20 ст. Музей у Квебеку. **9.** Виступ балету Канади, Монреаль. **10.** Сцена з вистави «Багато галасу даремно» за п'єсою У. Шекспіра. Театр Шекспірівських фестивалів, місто Стратфорд, провінція Онтаріо.

тизації країни. В заг. страйку в листопаді 1976 взяли участь 12 млн. чол. У 1976 легалізовано більшість партій Демократичної координації, 1977—КПІ, робітн. комісії. 15.VI 1977 проведено перші з 1936 парламентські вибори, в яких взяли участь 100 партій і 18 коаліцій. На виборах до парламенту 1.III 1979 більшість одержав Союз демократичного центру. В 1977 дістала самоврядування Каталонія, 1978 — *Басків Країна*. І. втратила свої колоніальні володіння: 1956 — Пн. Марокко, 1968 — *Екваторіальну Гвінею*, 1976 — *Західну Сахару*. В 1970 І. уклала торг. угоду з ЄЕТ, 1976 — амер.-ісп. договір про дружбу і співробітництво. З 1955—член ООН. З 1977—член *Європейської ради*. В 1977 між І. та СРСР відновлено дипл. відносини (встановлено 1933, перервано 1939); 1978 укладено угоду про торг., 1979 — про культур. і наук.-тех. співробітництво. *Н. Є. Індутна.*

Політичні партії, профспілки. Союз демократичного центру, засн. 1977 на базі коаліції поміркованих бурж. партій. Правляча. Іспанська соціалістична робітнича партія (ІСРП), засн. 1879. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. В 1978 до ІСРП увійшла Соціалістична нар. партія, засн. 1964. *Комуністична партія Іспанії* (КПІ), засн. 1920. Народний альянс, засн. 1977. Неофранкістська партія. Робітничі комісії, засн. 1962. Перебувають під значним впливом КПІ. Загальний союз трудящих, підтримує ІСРП. Діють також Національна конфедерація праці, Єдиний синдикат та ін. профспілкові об'єднання. *Н. Є. Індутна.*

Господарство. І.— індустр.-агр. країна, яка за рівнем пром. виробн. посідає 8-е місце в капіталістичному світі (1978). За виробн. і експортом деяких продуктів субтропічного садівництва І. належить одне з перших місць у світі. В 60-х рр. у країні здійснено ряд заходів, спрямованих на раціональну перебудову пром-сті, зокрема в напрямі створення мішаних (за участю нац. монополій) і держ. компаній. Значні позиції в економіці І. (особливо у важкій пром-сті) утримує іноз. капітал. На держ. підприємства припадає бл. 20% пром. виробн. Заг. криза капіталістичної економіки 70-х рр. охопила майже всі галузі г-ва країни і призвела до значного скорочення виробн. На кін. 1977 було зареєстровано понад 770 тис. безробітних, ціни за рік зросли на 26,6%, вартість життя — на 26,4%. Промисловість. Частка пром-сті у валовому нац. продукті становить 41%, у ній зайнято бл. 40% самодіяльного населення. Провідна роль належить важкій пром-сті. Розвинута гірничодобувна галузь. За обсягом видобутку піритів і ртуті І. посідає провідне місце у капіталістичному світі. Видобувають також залізну, свинцево-цинкові й уранову руди, вугілля. З галузей обробної пром-сті найрозвинутіші машинобудування й металообробка, особливо судно-, автомобіле-, тракторо- і верстатобудування. Гол. судноверфі розташовані в Більбао, Сантандері, Кадісі, Картахені та Барселоні; автозаводи — у Мадріді, Барселоні, Вальядоліді, Віго. Розвивається радіоелектронна й електротех. пром-сть. Осн. райони чорної металургії — пров. Біскайя, Сантандер, Астурія, Валенсія, кольорової — пров. Кордова, Хаен, Мурсія, Ов'єдо, Сантандер, Гіпускоа, Біскайя (виплавка свинцю, цинку, міді, алюмінію). Підприємства хім. та буд. матеріалів пром-сті. Нафтопереробка (на довізній сировині) зосереджена в портових містах Ла-Корунья, Санта-Крус-де-Тенеріфе, Ескомбрерас (район Картахени) та ін. Традиційними є текст. й харч. пром-сть. Осн. райони виноробної пром-сті — провінції Каталонія, Арагон, Андалусія і Нова Кастілія (1977 вироблено 25 млн. гл вина). Електроенергетика базується в основному на ГЕС, діє три АЕС. Осн. пром. центри — Барселона, Мадрід, Більбао, Ов'єдо. Сільське господарство. Частка с. г. у валовому нац. продукті становить 14%. Більшість землі належить поміщикам, які здають її в оренду. Збереглися великі латифундії. Провідна галузь — рослинництво, на яке припадає бл. половини вартості с.-г. продукції. В обробітку — 71% площі країни. Гол. експортні культури — маслини, виноград і апельсини, за збором яких І. посідає відповідно 1-е і 3-і місця в капіталістичному світі. В 1977 зібрано 2,7 млн. т цитрусових, вироблено 324 тис. т оливкової олії. Для внутр. споживання вирощують (збір, млн. т, 1977) пшеницю—4, ячмінь — 6,7, кукурудзу — 1,54, рис—0,4, цукр. буряки (тис. т)—8, картоплю — 5,6. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 4,5, свиней — 9, овець — 15,6. У 1977 виловлено 1,6 млн. т риби. Транспорт. Заг. довжина з-ць — 19 тис. км, асфальтованих шляхів — 140 тис. км (1976). 90% об'єму зовн. торг. перевезень здійснює мор. транспорт. Тоннаж мор. торг. флоту — 7094 тис. брутто реєстрових т (1977). Гол. мор. порти: Більбао, Картахена, Барселона, Кадіс, Хіхон.

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1973	1977
Електроенергія, млрд. кВт·год	76,3	93,4
Вугілля, млн. т	6,9	8,2
Залізна руда, млн. т	7,3	7,9
Чавун, млн. т	6,2	5,7
Сталь, млн. т	10,8	10,9
Свинець, тис. т	87,7	89
Цинк, тис. т	106,4	83
Мідь рафінована, тис. т	112,3	178
Цемент, млн. т	22,2	28
Автомобілі, тис. шт.	823,3	1170,1
Трактори, тис. шт.	26,5	40
Судна (спущено на воду), тис. брутто реєстрових т	1596	1300

Зовнішня торгівля. Бл. 60% експорту І. становлять продукти с. г. Вивозять також судна, автомобілі, верстати, енергосилове устаткування, мінеральну сировину, продукцію взут. і текст. галузей. Імпортують нафту й нафтопродукти, машини й устаткування, продукцію хім. пром-сті, чорні метали, вугілля, деревину. Осн. торг. партнери — країни *Європейського економічного товариства*, США, країни Лат. Америки. Частка країн РЕВ у зовнішньоторг. обороті — бл. 3%. Грош. одиниця — *песета*. За курсом Держбанку СРСР 100 песет=0,99 крб. (серпень 1979). *Є. І. Лагутіна.*

Медичне обслуговування. У 1975 в І. було 185,2 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 190 ж.), з них понад 60% у держ. лікувальних закладах. В 1976 було 64,6 тис. лікарів, в т. ч. непрацюючі (18 лікарів на 10 тис. ж.), 3,7 тис. зубних лікарів і 19,3 тис. фармацевтів. Значна кількість лікарів практикує приватно. Лікарів готують на 19 мед. факультетах вузів. Численні курорти, особливо приморські. Головні з них Сан-Себастьян, Валенсія, Барселона.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Відповідно до закону, прийнятого 1970, в І. запроваджено 8-річне обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. У 1975 30% поч. і 80% серед. шкіл були приватні. Поч. школа — 4-річна (вік учнів — 6—10 років). Серед. школа — 7-річна (вік учнів — 10—17 років). У 1974/75 навч. р. в І. було понад 2 тис. серед. шкіл (792,2 тис. учнів). Функціонують профес.-тех. й тех. та комерційні школи підвищеного типу. В 1974/75 навч. р. в І. налічувалося 1596 таких навч. закладів (456,4 тис. учнів). Викладачів поч. школи готують у 3-річних пед. уч-щах, середньої — в ун-тах.

В І.— 410 вищих навч. закладів (1976/77 — 399, 5 тис. студентів), зокрема 25 ун-тів, 8 тех. ун-тів, 3 політех. ін-ти. Ун-ти: *Саламанкський університет* (засн. 1134), у Барселоні (засн. 1430), Севільї (засн. 1502), Мадріді (засн. 1508), Ун-т заочної освіти (засн. 1972), ун-т у Більбао (засн. 1968) та ін. Наук. дослідження в країні організовує й координує Вища рада наук. досліджень, створена 1939. Академії: Королівська ісп. у Мадріді (засн. 1713); Королівська академія юриспруденції й законодавства в Мадріді (засн. 1730); Королівська нац. медична академія (засн. 1732); Королівська академія наук і мистецтв у Барселоні (засн. 1764); Королівська академія моральних і політ. наук у Мадріді (засн. 1857) та ін. Функціонує ряд н.-д. ін-тів. В І.— 57 великих б-к, серед них — Нац. б-ка (засн. 1712) та університетська у Мадріді, б-ка Каталонії в Барселоні. Музеїв — 90, найбільші: музей *Прадо* (засн. 1819, має одне з найбагатших зібрань картин), Нац. археол. (засн. 1867) в Мадріді, худож. музеї в Барселоні, Кордові, Валенсії, Севільї. *В. П. Лапчинська.*

Дама з Ельче. Вапняк. 5 ст. до н. е. Лувр. Париж.

Зображення зубра в печері Альтаміра. Пізній палеоліт.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 115 щоденних і 132 ін. газети заг. тиражем бл. 7,5 млн. примірників, понад 5 тис. різних періодичних видань заг. тиражем понад 40 млн. примірників. Найбільші щоденні газ.: «А Бе Се» (з 1905), «Діаріо де Барселона» («Барселонська газета», з 1792), «Діаріо баско» («Баська газета», з 1934) — органи монархічних кіл; «Йа» («Вже», з 1935), «Алькасар» («Фортеця», з 1936), «Коррео де Андалусіа» («Андалузька пошта», з 1899) — католицькі; «Паіс» («Країна», з 1976) — ліберальна; «Сосьяліста» («Соціаліст», з 1886) — орган Іспсоціалістичної робітн. партії. Видання Компартії І.: щоденна газ. «*Мундо обреро*» (з 1931), теор. і політ. журнал «Нуестра бандера» («Наш прапор»); газ. «Еускаді роха» («Червона Басконія») та «Еускаді обрера» («Робітнича Басконія»). Інформ. агентство ЕФЕ засн. 1939 як акціонерне товариство. Радіомовлення — з 1919, телебачення — з 1956 (під контролем держ. служб Національне радіо І. і Національне телебачення І.).

О. В. Ткачов.

Література в І. розвивається іспан. (кастільською) мовою й мовами нац. меншостей. Зародження л-ри в І. збіглося з визвольною боротьбою іспан. народу (*Реконкістою*) проти араб. завойовників і створенням нац. д-ви. Усна творчість нар. співців (хугларів) стала початком іспан. л-ри. «Пісня про мого Сіда» (бл. 1140) — найвеличніша пам'ятка іспан. героїчного епосу. У л-рі серед. віків особливе місце посідає вчена церк. л-ра. Родоначальником реліг. поезії був Г. де Берсео. Важливу роль у створенні кастільської прози відіграв король Альфонс X Мудрий (1221—84). В середньовічній л-рі І. виділяються романи «Книга про Аполонія» (12—13 ст.), «Книга про Александра» (кін. 13 ст.), «Лицар Сіфар» (бл. 13 ст., опубл. 1512). Помітним явищем в іспанській літературі 14 ст. стала кн. «Граф Луканор» (1328—35) Х. Мануеля, якій притаманні гуманістичні мотиви. Останній визначний поет середньовіччя і провісник епохи *Відродження* — Х. Руїс. Реалізм його «Книги благої любові» вплинув на наступний розвиток іспан. л-ри. В 15 ст. розвивалася нар. творчість. Ліричними віршами в нар. дусі прославився І. Лопес де Мендоса (маркіз де Сантільяна). Видатним ліричним поетом був Хорхе Манріке. В епоху Відродження в іспан. л-рі письменники-гуманісти вивчали нар. творчість. Гарсіласо де ла Вега запровадив у іспан. поезії форми італ. ренесансної поезії. В прозі поширився лицарський роман (Г.-О. Родрігес де Монтальво, Ф. де Рохас). Почала формуватися іспан. нац. драма (Х. дель Енсіна, Х. Вісенте, Л. де Руеда). Розвивається поезія (громадян., інтимна й філос.). В прозі — пасторальний (Х. Монтемайора), «маврітанський» і «шахрайський» романи [анонімна повість «Ласарільйо з Тормеса», 1554; роман «Життєпис пройдисвіта Гусмана де Альфараче» (1599 — 1604) М. Алемана-і-де-Енеро; «Історія життя шахрая на ймення Паблос» (1626) Ф. де Кеведо-і-Вільєгаса та ін.]. Творчість М. де *Сервантеса* — вершина іспан. Відродження. Його роман «Дон Кіхот Ламанчський» (ч. 1—2, 1605—15) — своєрідна енциклопедія іспан. життя 17 ст. Драматург Л.-Ф. де *Вега Карпйо* завершив створення іспан. нац. театру. До його школи належали Г. де Кастро, Х. *Руїс де Аларкон-і-Мендоса, Тірсо де Моліна*. В 17 ст. поглибилася криза гуманізму, що відобразилося в іспан. л-рі. В поезії Л. де Гонгори-і-Арготе традиції нар. поезії суперечливо поєднувалися з тенденцією до аристократизації мистецтва. Криза гуманістичних ідеалів помітна в творчості Ф. де Кеведо-і-Вільєгаса, Л. Велеса де Гевари. В той період у драматургії провідну роль відігравав П. *Кальдерон де ла Барка* та його школа.

На л-ру 18 ст. вплинув франц. *класицизм*. Представники іспан. класицизму — І. де Лусан, Б.-А. Нассаро, А. де Монтіано, Т. де Іріарте, Н.-Ф. Моратін та ін. У 18 ст. в І., як і в ін. європ. країнах, розгорнувся просвітительський рух (Б. Фейхоо, Г.-М. де Ховельянос та ін.). У 20-х рр. 19 ст. розвивається *романтизм*, прогресивний напрям якого представляли М.-Х. Кінтана, Х. де *Еспронседа*, М.-Х. де *Ларра* та ін., консервативний — Х. Соррілья-і-Мораль, Г.-А. Беккер. Критичний реалізм в іспан. л-рі почав розвиватися з серед. 19 ст.: Р. де Месонеро Романос, Ф. Кабальєро, Х.-М. де Переда, П.-А. де Аларкон (останній в кінці життя перейшов на консервативні позиції), засновник реалістичного психологічного роману Х. Валера, найвидатніший прозаїк-реаліст 19 ст. Б. *Перес Гальдос*. У 80-х рр. поширились ідеї *натуралізму*, теоретиком якого була Е. Пардо Басан.

Кін. 19 — поч. 20 ст. позначилися глибокою кризою усієї соціально-політ. структури І., що відобразилось у творах письменників «Покоління 1898 року» (ідейно-культурна течія). Очолював цю групу філософ і письменник М. де *Унамуно*. До неї належали А. *Мачадо-і-Руїс*, Х.-Р. *Хіменес*, Р.-М. дель *Вальє Інклан*, Х. Бенавенте-і-Мартінес та ін. Романіст В. *Бласко Ібаньєс* дотримувався в основному традицій критичного реалізму. На розвиток іспан. л-ри 20-х рр. значно вплинула Велика Жовтн. соціалістич. революція, загострення класової боротьби після 1-ї світової війни 1914—18. У той час почав творчий шлях іспан. поет і драматург Ф. *Гарсіа Лорка*. В період бурж. республіки (1931—36) і особливо в роки нац.- визвольної війни 1936—39 прогресивні письменники згуртувалися навколо Комуністичної партії, а згодом — навколо Нар. фронту (Ф. Гарсіа Лорка, І. *Асеведо*, С.-М. *Аркона*да, Х. Ардеріус, М.-Д. Бенавідес, Р. *Альберті*, М. *Ернандес*, Х. Еррера Петере, А. Касона та ін.). Після встановлення фашист. режиму в І. 1939 іспан. л-ра переживала кризу. Багато письменників емігрувало. З поч. 50-х рр. опозиція прогресивних письменників франкізмові посилилася. Вони висували гострі соціальні проблеми, реалістично відображали життя народу (Б. де Отеро, Г. Селайя, Е. де Нора, Х. *Гойтісоло*, К.-Х. Села та ін.). Традиції критичного реалізму 19 ст. розвивають прозаїки Х.-А. Сунсунегі, Р. Фернандес де ла Регера. Багато письменників створюють гостросоціальні твори про життя простих людей (Л. Лопес Салінас, Х. Лопес Пачеко, Х. Гойтісоло, Х. Гарсія Ортелано, Р. Санчес Ферлосіо, М. Делібес, Л. Гойтісоло-Гай, А. Феррес та ін.), Х.-М. Хіронелья і Х.-Л. Кастільйо-Пуче в своїх романах зробили спробу об'єктивно оцінити події нац.-революц. війни. Д. Медіо, А.-М. *Матуте* поєднують правдиве зображення життя з тонким психологізмом. Гуманістичні принципи відстоює у своїй філософ. лірищі В. Алейксандре. С.-М. Арконада, С. Гонсалес-Гутьєррес, А. Ерраїс-Комас, Х. Матеу та ін. перекладали іспан. мовою твори Т. Шевченка. Укр. мовою перекладено твори прозаїків М. де Сервантеса, В. Бласко Ібаньєса, А.-М. Матуте та ін., поетів Л. де Гонгори-і-Арготе, Ф. Гарсіа Лорки, Р. Альберті, М. Ернандеса, А. Мачадо-і-Руїса, Х.-Р. Хіменеса, К. Альвареса та ін. Див. також *Баська мова. Каталанська мова*.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

Архітектура. На тер. І. збереглися мегалітичні поховання, залишки циклопічних кам. стін Таррагони (6 ст. до н. е.) та ін. міст, рим. театри, храми та ін. Від пам'яток арабської культури залишилися мечеть у Кордові (785—9 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Арабська культура*, т. 1, с. 224—225), палаци *Альгамбра* й Хенераліфе в Гранаді. З 2-ї пол. 11 ст. в архітектурі І. формувався *романський стиль* (собор у м. Сантьяго-де-Компостела, бл. 1080—1211). В розвитку іспан. *готики* не було стилістичної єдності. Собори в Бургосі, Толедо й Леоні нагадують французькі. Більш самобутні церкви Каталонії (собор у Жероні, 1325—1607) та громад. споруди — біржі («лонхи») в Пальмі (1426—51). В районах, бідних на камінь (Арагон, Валенсія), поширився т. з. стиль мудехар — споруджувалися маврітанські за формою й декором будівлі з рисами готичного, а пізніше — ренесансного стилю (собор Ла Сео в Сарагосі, 1119—1550; мінарет «Ла Хіральда» в Севільї, 1184—94, закінчено 1568). В 15 ст. розвивався нац. стиль іспан. Відродження—*платереско*, для якого було характерним багате скульптурне оздоблення (колегія Санта-Крус у Вальядоліді, 1487—91, арх. Е. де Егас; палац Каса де лос Пікос у Сеговії, 16 ст.). До серед. 17 ст. утверджується простий і строгий стиль «еререскo», названий за ім'ям придворного арх. Х.-Б. де Еррери, який збудував палацово-монастирський ансамбль *Ескоріал* В 17—18 ст. розвивалося іспан. *барокко* з пишним декором (храм Ла Пасьйон у Вальядоліді, 1666, арх. Ф. Беррохо). У 2-й пол. 18 ст. під

впливом франц. та італ. мист. поширився класицизм (арх. В. Родрігес, Х. де Вільянуева). Для архітектури 19 ст. характерні еклектика і стиль модерн. У 1928 в Барселоні було створено «Групу іспанських архітекторів та інженерів для сприяння прогресові сучасної архітектури», творчість яких грунтувалася на принципах *функціоналізму* (Університетське містечко, 1931, арх. М. Лопес Отеро; іподром, 1935, інж. Е. Торроха, обидва — в Мадріді). З 50-х рр. поряд з функціоналізмом набули поширення *органічна архітектура* та *бруталізм* (житл. будинок у Сітхасі, 1969).

Образотворче мистецтво. На тер. І. збереглися палеолітичні розписи (печера *Альтаміра* в *Астурії*), розписи й керамічні вироби часів неоліту, кельто-іберійська скульптура («Дама з Ельче», 5 ст. до н. е.), найраніші пам'ятки мистецтва феод. епохи — керамічні вази, ювелірні вироби вестготів. Історія власне іспан. мист. починається з часів Реконкісти. У той період створювалися мініатюри в рукописах, розфарбовані дерев'яні статуї, розписи. Високого розвитку досягло декоративно-ужиткове мист. (різьблення на камені й дереві, іспан.-маврітанська майоліка, 14—15 ст.). В 15 ст. мист. І. переживало значне піднесення (скульптори М. Мільян, Д. Формент; живописці Альфонсо з Кордови, Х. Хакомарт, А. Фернандес). Посилюється увага художників до реальної дійсності, хоч поряд з цим велике місце в їхній творчості належало містично-реліг. сюжетам (живописець Л. Моралес). Реалістичні тенденції особливо виявилися в портретному живописі, який розвинувся в серед. 16 ст. (Хуан Пантоха де ла Крус, А. Санчес Коельйо). Нац. мист. І. розквітло в останні десятиріччя 16 ст. Реалістичні тенденції іспан. образотворчого мист. на зламі 16 і 17 ст. особливо виявилися в творчості майстрів, що працювали в Севільї та Валенсії (живописці Ф. Еррера Старший, Ф. *Рібальта, Ель Греко,* Х. Роелас; скульптори Х. Мартінес-Монтаньєс, П. де Мена, А. Кано). В 17 ст. остаточно сформувалася школа іспан. нац. живопису, що зайняла одне з провідних місць в розвитку європ. мист. (живописці Х. *Рібера,* Ф. *Сурбаран,* Д. *Веласкес*). У 2-й пол. 17 ст. в творчості деяких художників-реалістів простежувалися риси певної ідеалізації та декоративізму (Б.-Е. *Мурільйо*). Наприкінці 17— у 18 ст. працювали і майстри академічного напряму. Нове піднесення нац. реалістичного мист. (2-а пол. 18 — поч. 19 ст.) пов'язане з творчістю Ф. *Гойї*. Ідеї визвольної боротьби знайшли відгук у творчості майстрів класицистичного напряму Х. Мадрасо, Х. Альвареса. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в бурж. колах поширилося салонне мист. (М. Фортуні), поряд з яким зберігалися реалістичні тенденції (живописці Х. Хіменес Аранда, А. Хісберт; скульптори М. Блай-і-Фабрегас, М. Бенедіто Вівес). На поч. 20 ст. широкого розвитку набули різні формалістичні течії: *кубізм* (Маноло, Х. К'яро), *сюрреалізм* (С. Далі, Т. Гаргальйо). Реалістичні й демократичні тенденції мист. І. знову посилилися в період нац. революції 1931—39, а пізніше в творчості художників-антифашистів, борців за мир (П. *Пікассо*). В роки нац.-революц. війни 1936—39 провідними галузями мист. були графіка і плакат. Реалістичні традиції зберегли в своїх творах пейзажисти Б. Паленсія, А. Дельгадо. В сучас. мист. І. міцніють демократичні тенденції. *Л. П. Логвинська.*

Музика. Іспан. нар. музика і танці емоційні, динамічні, з багатою і своєрідною ритмікою. Популярні в І. та за її межами нар. танці болеро, хота, фанданго, сегідилья, качуча та ін. Муз. інструменти: струнні — гітара, скрипка та ін.; ударні — тамбурин, барабани тунтун і пандерета, кастаньєти; духові — флейта флювіоль, волинка — гайта гальєга та ін. Найдавніші письмові пам'ятки профес. муз. творчості належать до 5—8 ст. В 15—16 ст. розквітло нац. мистецтво. Розвивався типовий для іспан. музики стиль романсу (романсеро) та вільянсикос (сільс. пісня) — композитори Х. де Анч'єта, Ф. Пеньялоса, Х. дель Енсіна; поширювалася інструм. музика (Л. Мілан, Е. де Вальдеррабано, М. де Фуенльяна); високого рівня досягла поліфонія (К. Моралес, Ф. Герреро, Т.-Л. де Вікторія, Х. Васкес, Х. Наварро). Розвивалися світські форми музичного театру: еклоги (16 ст.), специфічний оперний жанр сарсуела (17 ст.), лірична муз. комедія тонадилья (18 ст., Л. Місон, П. Естеве-і-Грімау, Б. де Ласерна, М. *Гарсіа*). Серед композиторів 18 ст.— А. Солер, В. Мартін-і-Солер, Р. Карнісер, Ф. Сорс. У 1-й пол. 19 ст. було відкрито консерваторії та оперні театри в Барселоні й Мадріді. В 1867 засн. мадрідський театр «Сарсуела». Період нового піднесення нац. муз. культури І. пов'язаний з іменами Ф. *Педреля,* І. *Альбеніса,* Е. *Гранадоса,* М. де *Фальї*. Високого рівня досягло в 20 ст. виконавське мистецтво (піаністи Х. Туріна, Р. Віньєс; скрипалі П. *Сарасате,* Х. Манен; віолончелісти П. *Касальс,* Г. Касадо; гітаристи Ф. Таррега, А. Сеговія; вокалісти М. Гай, Е. Ідальго, К. Супервіа та ін.). Під час нац.-революц. війни 1936—39 в І. поширилася масова пісня (автори С. Бакарісе, Е.-К. Чапі, К. Паласьйо). Серед сучас. композиторів — О. Еспла Тріай, Е. та К. Альфтер, Г. Піталуга, П. Соросабаль.

До іспан. нар. музики зверталися рос. композитори М. Глинка, О. Даргомижський, М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков, П. Чайковський, О. Глазунов, укр. композитори Я. Степовий, В. Гомоляка та ін. У 1843 в Києві гастролювала мадрідська балетна трупа. В 1979 в Мадріді вперше серед рад. театр. колективів виступав Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка.

Театр. Театр. дійство з давніх часів було органічною частиною життя й побуту народу І., його обрядів, карнавальних свят, в яких активну участь брали нар. актори — хуглари. Церква переслідувала ці видовища, пропагуючи *літургійні драми, містерії, міраклі*. В 16 ст. виник профес. театр, родоначальником якого був драматург і актор Л. де Руеда. Наприкінці 16 ст. створювалися перші постійні театри — коралі в Мадріді, Севільї, Валенсії, Барселоні, Гранаді та ін. містах, для яких писали п'єси М. Сервантес, Л.-Ф. де Вега Карпйо, Тірсо де Моліна. У 18 ст. розвивався придворний театр, який наслідував естетику франц. *класицизму*. Риси нар. театру збереглися в малих жанрах—сарсуелі, сайнеті, тонадильї. На поч. 19 ст. виникла романтична драма. Відкривалися нові театри: «Еспаньйоль» (1849), «Бельяс Артес» (1865). На поч. 20 ст. відбувалося становлення критичного реалізму в творчості акторів-реформаторів Ф. *Діаса де Мендоси* та М. *Герреро*. В роки Республіки (з 1931) іспан. театр зазнав значної перебудови. Виникли студентські колективи: «Ла Баррака» (1931—39), яким керував *Гарсіа Лорка* і «Театр педагогічної місії» (1931—39), очолюваний О. Касоною. Видатний режисер того часу — Рівас Черіф, актори — М. *Ксіргу,* Л. Мембрівес та ін. Було створено революц. театр «Носотрос», ставилися п'єси Горького, Брехта. В роки нац.-революц. війни організовано пересувні трупи «Геррільяс де театро» та «Моно асульйо», які виступали на фронті. За часів франкістського режиму росла опозиція з боку передових діячів театру, виник рух «нова хвиля». Сучасні театри: в Мадріді — Нац. театр ім. М. Герреро, «Ларра», «Еспаньйоль», «Еслава», «Реколетес», «Гойя» та ін.; в Барселоні — «Талья», «Барселона», «Атенео», «Кальдерон»; театри в Севільї, Валенсії, Гранаді. Провідні діячі театру: Х. Тамайо, Х.-Л. Алонсо Мільянес, Х. Осуна, А. де ла Торре, К. Лука де Тена, А. Марсільяк та ін. Акторські кадри готують спец. відділення Мадрідської та Барселонської консерваторій, а також школа драм. мист. (Мадрід). *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Перший худож. фільм створено 1905. В 1906 засн. першу кінофірму «Іспано фільмс» у Барселоні. Провідні режисери 20-х рр.— Б. Перохо, Ф. Рей. Перший звуковий фільм — «Вода у грунті» (1934, реж. Е. Ардавін). Серед соціально значущих кінотворів 30-х рр.— документальний фільм «Земля без хліба» (1932, реж. *Л. Бюнюель*). Після встановлення франкістської диктатури випускалася переважно комерційна кінопродукція. Критикою іспан. дійсності пройняті картини: «Ласкаво просимо, містер Маршалл!» (1953, реж. Л. Берланга, за сценарієм Х. Бардема та М. Міури), «Смерть велосипедиста» (1954) і «Головна вулиця» (1956, реж. обох — Х. Бардем), «Калабуч» (1956), «Пласідо» (1960), «Кат» (1963, реж. усіх— Л. Берланга), «Вірідіана» (1961, реж. Л. Бюнюель), «Бродяги» (1961), «Полювання» (1965), «Нагодуй ворон» (1977, реж. усіх — К. Саура), «Дев'ять листів Бер-

Х. Клара. Юність. Статуя на Пласа де Каталунья в Барселоні. Мармур. 1902.

Х. Мартіні. Женці. Гравюра. 1959.

Сцена з вистави «Нумансія» М. Сервантеса. Театр «Еспаньйоль». 1968.

Іспанська революція 1931—39.
Плакат з декретом республіканського уряду Іспанії про конфіскацію майна фашистських заколотників. Жовтень 1936.

ті» (1966, реж. Б. Патіно), «Кінець тижня» (1977), «Сім днів у січні» (1979, обидва—реж. Х. Бардем, золоті призи Моск. кінофестивалю). Серед відомих акторів — Х. Містраль, Ф. Рабаль, А. Баутіста та ін. В І. проводяться міжнар. кінофестивалі, найвідоміший — у Сан-Себастьяні. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Є. Н. Махтіна.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Революція в Іспанії. Статті і кореспонденції 1854—1873. К., 1938; Испания 1918—72 гг. М., 1975; Баранова Т. Н., Лукьянова Л. И. Испания: истоки и современные тенденции оппозиционного движения. М., 1977; История фашизма в Западной Европе. М., 1978; Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании, т. 1—2. Пер. с исп. М., 1951; Лагутина Е. И., Лачининский В. А. Страны Пиренейского полуострова. Л., 1977; Авилова А. В., Веденяпин Я. С. Экономика Испании. М., 1978; Смирнов А. А. Средневековая литература Испании. Л., 1969; Ясный В. К. Бегство в действительность. Современный испанский роман. М., 1971; Тертерян И. А. Испытание историей. Очерк испанской литературы XX в. М., 1973; Плавскин З. И. Испанская литература XVII — середины XIX века. М., 1978; Испанская поэзия в русских переводах. 1792—1976. М., 1978; Никитюк О. Д. Кордова. Гранада. Севилья — древние центры Андалусии. М., 1972; Малицкая К. М. Испанская живопись XVI—XVII веков. М., 1947; Левина И. М. Искусство Испании XVI—XVII веков. М., 1965; Оссовский А. В. Очерк истории испанской музыкальной культуры. В кн.: Оссовский А. В. Избранные статьи, воспоминания. М., 1961; Мартынов И. И. Музыка Испании. М., 1977; Игнатов С. Испанский театр XVI — XVII веков. М.—Л., 1939.

«ІСПА́НКА» — тяжка форма *грипу*, *пандемія* якого мала місце 1918. Назва походить від Іспанії, де «І.» вперше описана.

ІСПА́НО-АМЕРИКА́НСЬКА ВІЙНА́ 1898. Розв'язана США для переділу колоній Іспанії в Америці та Азії. Почалася 21.IV. Ісп. флот було розбито в портах Маніла (Філіппіни) і Сантьяго-де-Куба. 13.VIII відстала у військ. і екон. відношенні Іспанія капітулювала. За *Паризьким мирним договором 1898* ісп. колонія Куба проголосила незалежність (фактично стала колонією США); Філіппіни (див. *Американо-філіппінська війна 1899—1901*), о-ви *Пуерто-Ріко*, *Гуам* та ін.— передано США. І.-а. в.— перша імперіалістична війна за переділ світу. Вона знаменувала початок епохи *імперіалізму*.

ІСПА́НСЬКА МО́ВА. Належить до романської групи індоєвропейської сім'ї мов. І. м. говорять в Іспанії, в більшості країн Лат. Америки — Мексиці, Панамі, Гватемалі, Кубі, Болівії, Колумбії, Еквадорі, Перу, Венесуелі, Чілі, Уругваї, Парагваї, Аргентині тощо та в ряді ін. країн світу. Одна з п'яти офіц. мов ООН. На тер. Іспанії в І. м. виділяють кастільський, леоно-астурійський, андалузький та ін. діалекти. Діалекти І. м. є продовженням місцевих різновидів нар. латині, на основі якої сформувалися *романські мови*. В основу літ. І. м. ліг кастільський діалект. У країнах Лат. Америки є багато регіональних варіантів І. м. Взаємодіючи з *індіанськими мовами*, І. м. збагатилася словами, чимало з яких стали *інтернаціоналізмами* (наприклад, tomate — помідор, томат; casao — какао; tabaco — табак, тютюн). У сучас. І. м. є п'ять простих голосних (монофтонгів), багато *дифтонгів* і трифтонгів. Іменники та прикметники в І. м. не відмінюються. Дієслово має дуже розвинену систему часів. Алфавіт — на основі латинського.

Літ.: Степанов Г. В. Испанский язык в странах Латинской Америки. М., 1963; Карпов Н. П. Фонетика испанского языка. М., 1969; Васильева-Шведе О. К., Степанов Г. В. Теоретическая грамматика испанского языка. Морфология и синтаксис частей речи. М., 1972; Литвиненко Е. В. Грамматика испанского языка. К., 1976.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

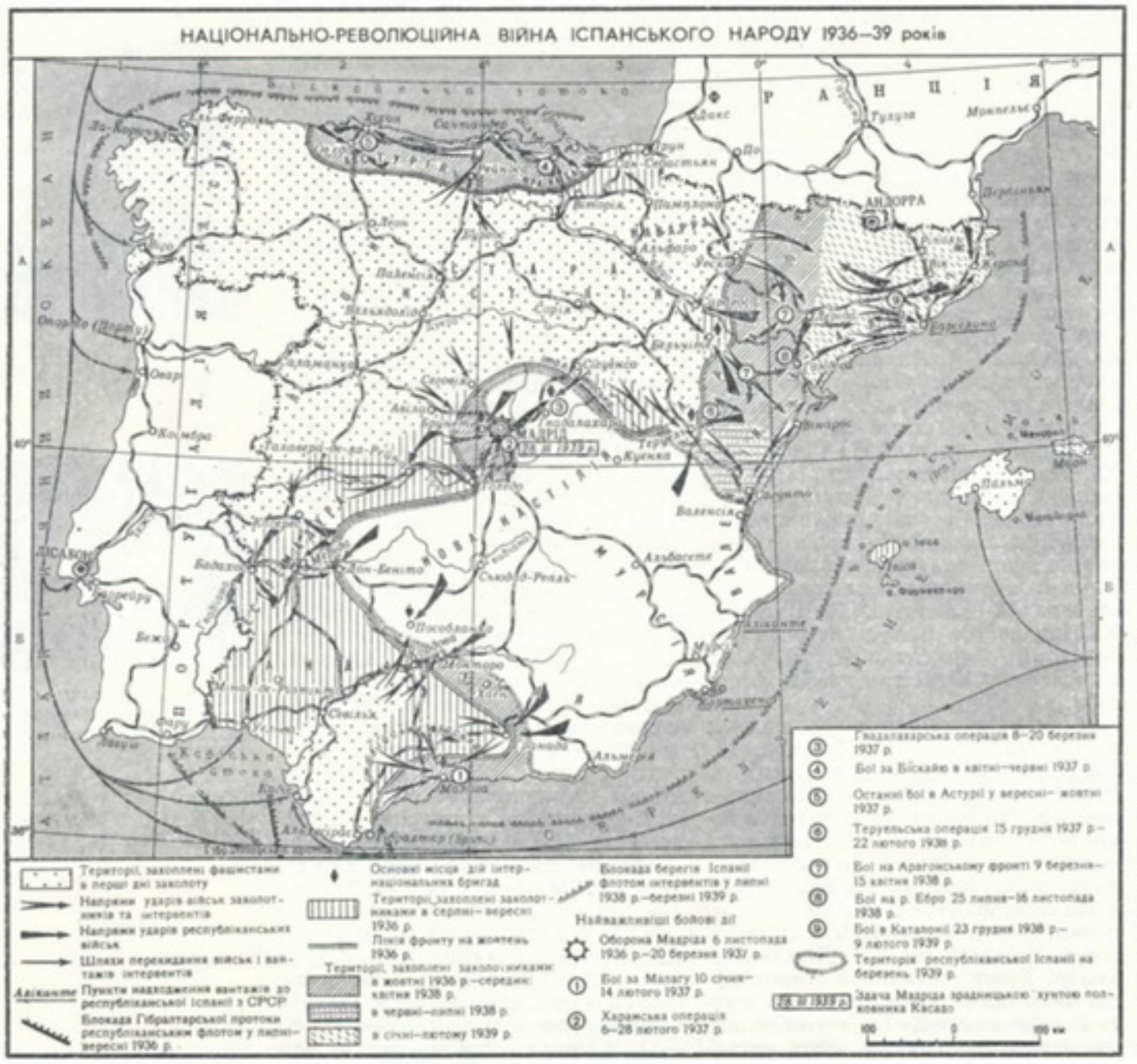

ІСПА́НСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1931—39 — бурж.-демократична, антиімперіалістична, ш о с т а ісп. революція. Напередодні І. р. різко загострилась гол. суперечність — між поміщицько-бурж. блоком, представленим монархією, та ісп. народом. Антинар. диктатура М. *Прімо де Рівери* (1923—30) викликала посилення революц. руху. Правлячі кола зробили спробу лібералізувати внутр. політику. Проте 12.IV 1931 на муніципальних виборах перемогли респ. кандидати. Революц. к-т з лідерів бурж. опозиції й Ісп. соціалістичної робітн. партії (ІСРП) 14.IV 1931 проголосив ліквідацію монархії, сформував тимчас. уряд Ісп. республіки. В 1 - й п е р і о д революції (14.IV 1931 — листопад 1933) при владі (з грудня 1931) був ліворесп.-соціалістичний блок. Конституція 1931 проголосила відокремлення церкви від д-ви, скасування феод. пережитків, заг. виборче право. В 1932 прийнято закони про агр. реформу (в 14 пров. з 50) й автономію *Каталонії*. В 1931 вийшла з підпілля Компартія Іспанії (КПІ), 1932 її очолили Х. *Діас* і Д. *Ібаррурі Гомес*. Поміркованість реформ уряду, суперечності в демократичному таборі зробили можливою перемогу реакції на виборах у кортеси 1933. В 2 - й п е р і о д революції (листопад 1933 — 16.II 1936) при владі були: 1933—34 — бурж. партії центру; 1934—35 до уряду ввійшли крайньо праві. Завоювання нар. мас було анульовано. Трудящі на чолі з ІСРП і КПІ відповіли заг. політ. страйком, який у Мадріді, Басконії, Каталонії й Астурії (жовтень 1934) переріс у збройні повстання. КПІ закликала до консолідації антифашист. сил і створення єдиного фронту боротьби проти реакції. В кін. 1935 до влади прийшли бурж. демократи. 15.I 1936 представники КПІ, ІСРП, Заг. союзу трудящих, Респ. союзу, ліворесп., синдикалістської та ін. партій підписали пакт про створення Народного фронту (переміг на виборах у кортеси 16.II 1936).

В 3-й період революції (16.II—17.VII 1936) ліворесп. уряд відновив дію демократичних законів 1931—33 і здійснював агр. реформу, проте не було проведено чистки армії, не розпущено профашист. орг-ції. Президентом став М. *Асанья*. Чисельність КПІ досягла 100 тис. чол. (серед. 1936). На поглиблення революції реакція відповіла фашист. заколотом 17—18.VII 1936, очоленим ген. Ф. *Франко*, який спирався на *Іспанську фалангу* (засн. 1933). Німеччина й Італія надали відкриту воєн. допомогу ісп. фашистам, а уряди Великобританії, Франції і США, проводячи політику «невтручання», заборонили продаж зброї республіці. Почалася національно-революційна війна ісп. народу (17.VII 1936—28.III 1939). 4.IX 1936 КПІ ввійшла до коаліц. уряду. Нар. фронт здійснив революц.-демократичні перетворення: конфіскацію майна ворогів республіки, передачу їхніх земель селянам, держ. контроль на підприємствах, монополію зовн. торгівлі, 1936 надав автономію *Басків Країні*. Уряд Х. *Негріна*, в якому брала участь КПІ, 1937 стабілізував тил республіки. В 1936—37 ісп. республіка набула деяких рис нар. демократії. Розгорнувся рух солідарності з Ісп. республікою. СРСР допомагав зброєю, медикаментами, надіслав військ. спеціалістів. Восени 1936 створено *Інтернаціональні бригади* з добровольців із 54 країн. Протягом 1938 КПІ організувала трудящих на відсіч ворогові. На поч. 1939 фашисти окупували Каталонію. 5.III 1939 праві капітулянти вчинили держ. переворот у Мадріді, засн. «Нац. хунту оборони». 28.III 1939 ця «*п'ята колона*» капітулювала перед франкістами. Імперіалізм руками заколотників та італо-нім. інтервентів (бл. 300 тис. солдатів) задушив революцію. В Іспанії було встановлено криваву диктатуру Ф. Франко (1939—75).

Літ.: Гарсиа Х. Испанский народ в борьбе за свободу и демократию против фашизма (1931—1939 гг.). М., 1956; Вместе с патриотами Испании. К., 1978; Война и революция в Испании. 1936—1939, т. 1. Пер. с исп. М., 1968.

Н. Є. Індутна.

ІСПА́НСЬКА СПА́ДЩИНА, війна за іспанську спадщину — війна 1701—14, викликана боротьбою Франції проти *Габсбургів* за гегемонію в Європі, а також прагненням молодих капіталістичних д-в — Англії та Голландії до поділу ісп. володінь з метою ослабити «*Священну Римську імперію*» та Францію. В 1700, після смерті ісп. короля Карла II, престол зайняв онук франц. короля Людовіка XIV Філіпп Анжуйський (Філіпп V). У 1701 Англія та Голландія в союзі з «Священною Римською імперією» почали війну проти Франції. До антифранц. коаліції приєдналися Бранденбург та більшість ін. нім. князівств, Данія, Португалія і Савойя. Війна за І. с. завершилась укладенням *Утрехтського миру 1713* і *Раштаттського миру 1714*.

ІСПА́НСЬКА ФАЛА́НГА — фашистська партія в Іспанії 1933—77. В 1936—39 брала активну участь у боротьбі проти *іспанської революції 1931—39*. З 1937 очолювана ген. Ф. *Франко*. Була правлячою і єдиною легальною партією 1939—76. Виражала інтереси державно-монополістичного капіталу, найреакційнішої частини фінансової олігархії, землевласників, вояччини. 1.IV 1977 розпущена.

ІСПА́НЦІ — нація, основне населення Іспанії. Живуть також в країнах Африки, Латинської Америки, у Франції та ФРН. Заг. чисельність — 28 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять *іспанською мовою*. Віруючі І.— католики. В етногенезі І. брали участь *ібери, кельти,* які, зазнавши романізації, змішувалися з *аланами,* свевами, *вандалами, вестготами* й арабами-завойовниками. Ісп. народність сформувалась у 8—15 ст. в період визволення Іспанії від арабів (див. *Реконкіста*). В націю І. консолідувались у кін. 19 ст. До 20 ст. зберігаються обласні назви І.— андалузці, арагонці, кастільці та ін. Осн. заняття І.— землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла; частина І. працює в пром-сті. І.— народ давньої культури. Про історію, економіку і культуру І. див. *Іспанія*.

ІСРАЕЛС (Israëls) — голландські живописці. Й о с е ф І. (27.I 1824, Гронінген — 12.VIII 1911, Гаага). Навчався в Амстердамі та Парижі. Жив у Гаазі, де очолював реалістичну школу. Твори І. присвячені життю рибалок і селян («Одна на світі», 1876; «Сумні думки», 1896; «Їдці картоплі», 1903). І с а а к І. (3.II 1865, Амстердам — 7.X 1934, Гаага). Син Йосефа І. Представник *імпресіонізму*. Малював портрети, пейзажі, сцени міськ. життя. Іл. с. 454.

ІСРАЕЛЯ́Н Рафаел Сергійович [Саркісович; 4 (17). IX 1908, Тбілісі — 8.IX 1973, Єреван] — вірменський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970). В 1929—34 навчався в Ленінград. АМ. З 1936 працював у Єревані. Твори: винні підвали тресту «Арарат» (1937—63, у співавторстві з арх. Г. Кочаром), постамент пам'ятника Перемоги (1949), монумент «Вааги» (1965, скульптор А. Арутюнян) — усі в Єревані, меморіальний комплекс в пам'ять битви під Сардарапатом у 1918 в Октемберянському р-ні (1968, скульптори Арутюнян, С. Манасян, А. Шагінян). Держ. премія СРСР, 1950.

ІССИ́К-КУЛЬ — безстічне солонувате озеро в Кирг. РСР, одне з найбільших озер СРСР. Лежить на вис. 1608 м над р. м. в горах Тянь-Шаню, між хребтами Кюнгьой-Ала-Тоо (на Пн.) та Терскей-Ала-Тоо (на Пд.). Пл. 6236 км², глиб. до 702 м. Береги слабо розчленовані, низовинні. Т-ра води на поверхні в січні +2, +3°, в липні — до +20°. Бувають шторми. Взимку не замерзає. До І.-К. впадає понад 50 річок. Рибальство. Судноплавство. Гол. пристані: Рибаче, Пржевальськ, поблизу якого на березі озера — могила рос. мандрівника М. М. *Пржевальського*. Об'єкт туризму. В районі озера — Іссик-Кульський заповідник.

ІССИ́К-КУ́ЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Кирг. РСР. Утворена 11.XII 1970. Розташована в сх. частині республіки. На Пд. Сх. межує з Китаєм. Пл. 43,5 тис. км². Населення 353 тис. чол. (1979, перепис), переважно киргизи, живуть також росіяни, українці, казахи, татари, уйгури, дунгани та ін.; міськ. населення — 30%. Область поділяється на 5 районів, має 3 міста, 5 селищ міськ. типу. Центр — м. *Пржевальськ*.

Іссик-Куль.

І.-К. о. розташована в межах гірської системи *Тянь-Шаню*. В пн. частині — Іссик-Кульська улоговина з оз. *Іссик-Куль*. На Пн. вона обмежована хр. Кюнгьой-Ала-Тоо, на Пд.— хр. Терскей-Ала-Тоо, пд. схили якого переходять у *сирти*, що лежать на вис. 2500—2850 м; з Пд. Сх. до них прилягає хр. Кокшаал-Тау з найвищою вершиною області — піком Перемоги (7439 м). Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра липня +16,9°, січня — 5,7°. Опадів

Р. С. Ісраелян.

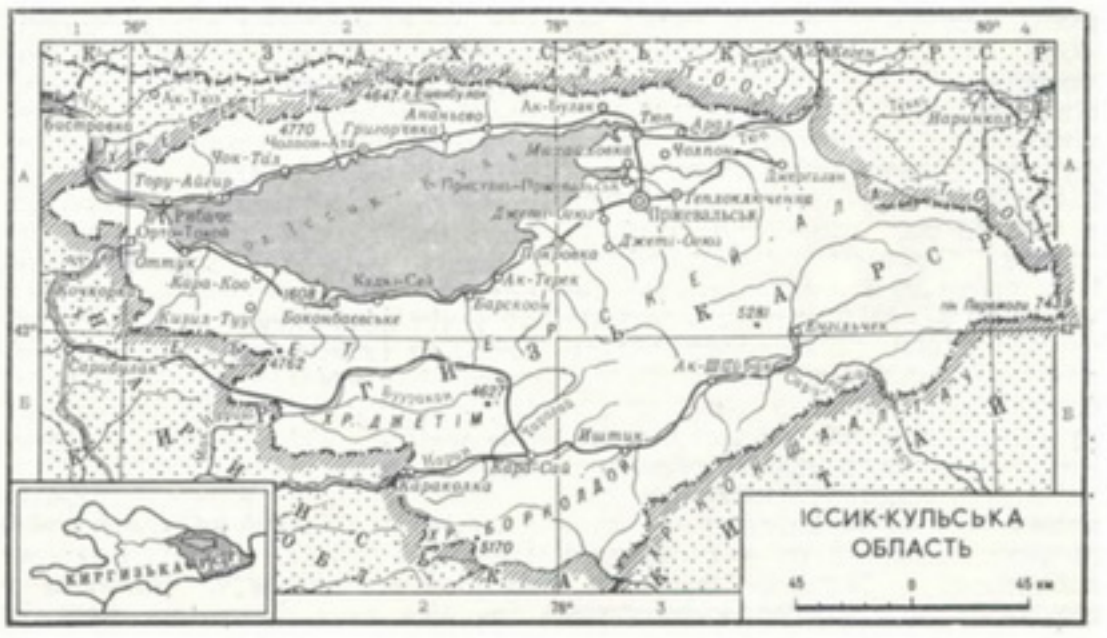

В. І. Істомін.

Й. Ісраелс. Сумні думки. 1896. Музей у Роттердамі.

від 100—200 мм на Зх. до 400—500 мм на Сх., на сиртах — до 300 мм на рік. У горах — великі льодовики: Інильчек, Каїнди, ім. Петрова та ін. Річки — Тюп, Джергалан, на Пд. області — р. Сари-Джаз, у пд.-зх. частині бере початок р. *Нарин*. Рослинність на Зх. Іссик-Кульської улоговини пустельна і напівпустельна, в горах до вис. 2100 м — злаково-різнотравні степи, що переходять у ліси (переважно хвойні), від 3200—3300 м — альпійські луки, з вис. 3500—3600 м — льодовики та сніжники. В області — Іссик-Кульський заповідник. І.-К. о.— район розвинутого тваринництва, промсті, що розвивається, і курортно-санаторного г-ва міжресп. значення. Провідна галузь пром-сті — обробна. Вона представлена електротех. об'єднанням, швейними ф-ками, пивоварним і хлібопекарським з-дами, плодовинкомбінатом (Пржевальськ), м'ясокомбінатом, лікеро-горілчаним з-дом, деревообр. підприємством і судноверф'ю (Рибаче), пром-стю буд. матеріалів (Пржевальськ, Ак-Булак, Рибаче). Видобувають кам. (Джергалан) і буре вугілля (в районі Каджі-Сая). У тваринництві провідне місце посідає тонкорунне вівчарство; розвинуті м'ясо-мол. скотарство і племінне конярство. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. Вирощують зернові й зернобобові культури. Розвинуте садівництво. На оз. Іссик-Куль — рибальство (форель, чебак, осман, сазан, маринка). Щороку виловлюють до 3 тис. ц риби. До м. Рибачого підходить з-ця від Фрунзе. Гол. роль у внутр. перевезеннях відіграє автомоб. транспорт. Регулярне судноплавство по оз. Іссик-Куль. В області: пед. ін-т (Пржевальськ), 5 середніх спец. навч. закладів, 2 краєзнавчі музеї. Курорти: Голубий Іссик-Куль, Ак-Суу, Джеті-Огюз та Джергалан. *К. Оторбаєв, К. Рахманов.*

ІСТЕ́БЛІШМЕНТ (англ. establishment, від establish — зміцнювати, засновувати) — 1) Термін, яким у США, Англії та інших англомовних країнах іноді характеризують високий рівень прибутків, стійке становище бізнесмена в бурж. суспільстві, достатки. 2) П е р е н о с н о — пануюча верхівка в цих країнах.

ІСТЕ́РІЯ (від грец. ὑστέρα — матка; давні греки вважали, що в основі І. лежить ураження матки) — захворювання, що належить до групи *неврозів* і характеризується різноманітними порушеннями психіки, рухової сфери, чутливості, функцій внутрішніх органів. За І. П. Павловим, І. спостерігається у осіб із заг. слабкістю нервової системи. Одним з типових проявів І. є істеричний припадок, що виникає як реакція на психічну травму або навіть на незначну неприємність. Під час припадку хворий плаче або сміється, у нього настає рухове збудження, він часто падає. Іноді виникають корчі, серцебиття, ядуха тощо. Найтяжчими проявами І. є формування т. з. істеричного характеру — своєрідної *психопатії*. П р о ф і л а к т и к а І. полягає у правильному вихованні в сім'ї, школі, громадських організаціях. Л і к у в а н н я: психотерапія, заспокійливі й тонізуючі засоби.

І́СТИНА — адекватне відображення в пізнанні об'єктивної дійсності, відтворення її такою, якою вона існує поза і незалежно від свідомості. Всупереч ідеалістичному зведенню І. до інтуїтивності, апріорності ідей, самоочевидності відчуттів, позалюдського буття ідеальних сутностей чи цінностей, діалектичний матеріалізм підкреслює об'єктивний зміст істинного знання. Опосередкований *практикою* збіг цього змісту з предметністю явищ, що існують незалежно від суб'єкта, є *об'єктивною істиною*. І. досягається в істор. русі пізнання від неповного, однобічного чи приблизно точного відображення дійсності (відносна істина) до всебічного, повного і точного відтворення її (абсолютна істина; див. *Абсолютна і відносна істини*). Заперечуючи об'єктивний характер відносних істин, бурж. ідеологи твердять про множинність, *плюралізм* основ і оцінок І., проповідують гносеологічний *релятивізм*. Насправді, усяка відносна І. містить у собі крупицю абсолютної І. В істор. розвитку пізнання і поступовій зміні відносних І. зростає сума абсолютного об'єктивного знання. Об'єктивність І. розкривається через сусп. практику, яка є *критерієм* істини. Тому І. завжди конкретна, її встановлення залежить від істор. обставин розвитку об'єктів, що вивчаються, та потреб практичного засвоєння їх.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966; Чудинов Э. М. Природа научной истины. М., 1977.

С. Б. Кримський.

«І́СТИННИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ», «німецький соціалізм» — напрям дрібнобурж. соціалізму, який поширився 1844—47 в Німеччині серед інтелігенції і ремісників. Ідеологами «І. с.» були К. Грюн, М. *Гесс*, Г. Кріге та ін. Концепції «І. с.» конструювались на основі реліг.-етичних принципів *класичної німецької філософії* та ідей франц. і англ. *утопічного соціалізму*. «І. с.» містифікував природу, людську свідомість, відривав сусп. розвиток від дійсності, висував ідеї заг. людинолюбства, прагнув обгрунтувати дрібнобурж. утопії про примирення соціальних суперечностей, ідеалізував докапіталістичні порядки, заперечував розвиток капіталізму і необхідність політ. боротьби. Під час революції 1848—49, яка повністю виявила банкрутство «І. с.», він як течія припинив своє існування. Теор. та ідейно-політ. неспроможність «І. с.» показали К. Маркс і Ф. Енгельс у працях «*Німецька ідеологія*», «*Маніфест Комуністичної партії*» та ін.

В. І. Даниленко.

І́СТИННО-ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА (ІПЦ) — монархічно-релігійне угруповання. Виникла в кін. 20-х рр. 20 ст. як реакція контрреволюц. православного духівництва на перехід церкви на лояльні щодо Рад. влади позиції. Керівництво ІПЦ звинувачувало *руську православну церкву* в зраді «істинному православ'ю». ІПЦ забороняла віруючим працювати в рад. установах, колгоспах, школах, проводила підривну антирад. діяльність, аж до терористичних актів проти активістів. Для відправлення культу створювалися нелегальні церкви й монастирі. Під впливом соціалістичної дійсності антирад. діяльність ІПЦ зазнала краху.

ІСТ-ЛО́НДОН — місто на Пд. Сх. Південно-Африканської Республіки, в Капській провінції. Вузол з-ць, порт на березі Індійського океану. 118,3 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд., текст., швейної, шкіряної, харч. пром-сті. Риболовна база. Засн. 1847—48.

ІСТО́МІН Володимир Іванович [1809, Пензенська губ.— 7 (19).III 1855, Севастополь] — контр-адмірал (1853), герой *Севастопольської оборони 1854—55*. З 1836 служив на Чорноморському флоті. В *Сінопському бою 1853* командував лінійним кораблем. З 1854 керував у Севастополі обороною *Малахового кургану* та прилеглих до нього редутів; на одному з них (Камчатському) загинув.

ІСТО́МІН Каріон (кін. 40-х рр. 17 ст., Курськ — 1717, Москва) — російський поет, чернець. Один з перших моск. просвітителів, учень Симеона *Полоцького*. Автор і перекладач з лат. мови багатьох догматичних, істор., педагогічних праць. Уклав перші ілюстровані букварі: «Малий буквар» (1694), «Великий буквар» (1696) і книгу «Поліс» — своєрідну віршовану енциклопедію, в якій дається характеристика наук, пір року, країн світу, церковних таїнств.

ІСТОРИ́ЗМ — принцип наукового пізнання об'єктивної дійсності, згідно з яким речі і явища мають розглядатися в їхньому закономірному історичному розвитку, в зв'язку з конкретними умовами їхнього існування. Принцип І.— один з найважливіших моментів діалектико-матеріалістичного світогляду. І. виник у 18 ст. в боротьбі проти *емпіризму* середньовічної науки та теологічного *провіденціалізму*. І. формувався у філос.- істор. концепціях Дж. *Віко*, *Вольтера*, Й.-Г. *Гердера*, Ж.-Ж. *Руссо*, Д. *Дідро*, Й.-Г. *Фіхте*, Г.-В.-Ф. *Гегеля*, А.-К. *Сен-Сімона*, представників *революційного демократизму* та ін. Значну роль в утвердженні принципу І. відіграли успіхи суспільних і природничих наук. Проте домарксистський І. спирався переважно на метафіз. теорію розвитку, розглядав бурж. суспільство як кінцеву мету соціального прогресу. В цьому полягала його обмеженість, яка перетворилась на *антиісторизм*. Універсального характеру й чітко визначеного змісту принцип І. набрав лише з виникненням діалектичного та істор. матеріалізму. Марксистсько-ленінський І. поширюється на всі сфери існування об'єктивної дійсності. Він заперечує архаїзацію чи модернізацію істо-

рії, ворожий *релятивізмові* і *догматизмові*, спрямований проти *суб'єктивізму* й *метафізики* в оцінці явищ природи, особливо суспільства. Конкретно-істор. підхід до явищ має велике значення для діяльності марксистсько-ленінських партій, для їхньої боротьби проти бурж. ідеології.

В. С. Горський.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ НІ́ЖИНСЬКОМУ ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНОМУ ІНСТИТУ́ТІ. Діяло 1894—1917. Засн. групою викладачів бурж.-ліберального напряму. Т-во видавало «Сборник Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине» (т. 1—15, 1896—1915), де опубліковано статті й документи з історії та етнографії Чернігівщини, матеріали про О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, вітчизн. істориків, археологів, кобзарів.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ НОВОРОСІ́ЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕ́ТІ. Діяло 1889—1917. Членами т-ва були викладачі Новоросійського ун-ту в Одесі, серед. навч. закладів міста. Видавало «Летописи Историко-филологического общества при Новороссийском университете» (т. 1—25, 1890—1916), де публікувалися праці з історії (в т. ч. з історії краю), філології, звіти товариства.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ХА́РКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕ́ТІ. Діяло 1877—1919. Засноване групою викладачів ун-ту бурж.-ліберального напряму. В різний час т-во очолювали О. О. *Потебня*, М. С. *Дринов*, М. Ф. *Сумцов*, членами його були Д. І. *Багалій*, О. Я. *Єфименко*, І. І. *Манжура* та ін. Т-во організовувало археол. та етнографічні експедиції. Матеріали їх, а також статті та публікації з історії Лівобережної і Слобідської України, звіти тощо публікувалися в «Сборнике Харьковского Историко-филологического общества» (т. 1—21, 1886—1914). З ініціативи т-ва 1880 засновано Харків. істор. архів.

ІСТОРИ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ — галузь історико-географічних знань, що вивчає в плані просторово-хронологічних змін і взаємозв'язків природні й соціально-екон. територіальні системи. І. г. досліджує фізичну, екон., політ., етнічну географію минулого від появи людського суспільства до наших днів, взаємодію природи і суспільства, вплив на різних істор. етапах госп. діяльності на геогр. середовище, геогр. факторів — на виробн. і етногенез. Провідне місце посідає метод історико-геогр. зрізів. І. г. використовує також дані і методику суміжних природничих та сусп. наук, зокрема етнографії, археології, топоніміки тощо. Сприяє розв'язанню проблеми наук. природокористування та геогр. прогнозування.

Літ.: Жекулин В. С. Историческая география. Л., 1975.

С. П. Романчук.

ІСТОРИ́ЧНА ГЕОЛО́ГІЯ — галузь геології, що вивчає геологічну історію розвитку Землі. Гол. завданнями І. г. є вивчення осн. етапів формування *земної кори*, встановлення послідовності утворення гірських порід, вивчення етапів розвитку органічного світу, виявлення закономірностей проявів у часі *ендогенних процесів* і *екзогенних процесів*. Значну увагу І. г. приділяє дослідженню умов утворення корисних копалин та зміни їх у часі. Цим самим вона дає матеріал для прогнозування і розшуків окремих видів копалин. І. г. спирається на висновки інших галузей геології, насамперед *стратиграфії*, *палеонтології*, *палеогеографії*, вчення про фації, структурної геології, *вулканології*, *геохронології* тощо. Як окрема галузь геології І. г. сформувалася наприкінці 18 — на поч. 19 ст. Основи її закладено в праці М. В. Ломоносова «Про шари земні» (1763). Велике значення для розвитку І. г. мали застосування Ж. *Кюв'є*, англ. геологом У. Смітом і франц. ботаніком А. Броньяром біостратиграфічного методу вікового зіставлення гірських порід, розроблення швейцарським геологом А. Греслі методу фаціального аналізу, застосування принципів *актуалізму* в геології, розвиток Ч. Дарвіном еволюційного вчення, встановлення Г. *Огом* закономірностей розвитку структури Землі тощо. Великий вклад в І. г. внесли рос. і рад. вчені О. П. *Карпінський*, В. О. *Ковалевський*, О. О. *Іностранцев*, М. І. *Андрусов*, О. О. *Борисяк*, М. М. *Страхов* та ін.

Літ.: Борисяк А. А. Курс исторической геологии. М.—Л., 1935; Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Ломоносов М. В. О слоях земных и другие работы по геологии. М.—Л., 1949; Клюшников М. М., Онищенко О. М. Історична геологія. К., 1974; Монин А. С. История Земли. Л., 1977.

І. Л. Соколовський.

ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА в політичній економії — напрям у буржуазній *політичній економії*. Виникла у середині 19 ст. в Німеччині. Представники — В. *Рошер*, Б. *Гільдебранд*, К. *Кніс*. Назва школи походить від вульгарно-істор. методу, який її прихильники намагалися запровадити в політ. економію. На противагу вченню К. Маркса вони заперечували об'єктивний характер екон. законів та ігнорували роль *виробничих відносин* в екон. розвитку суспільства. Положення теоретиків І. ш. базувалися в основному на теорії трьох факторів виробн. (праця, капітал, земля) і концепції суб'єктивної цінності. Екон. аналіз розвитку суспільства І. ш. підміняла описом істор. процесів без теорет. узагальнень, розкриття внутр. причинно-наслідкових зв'язків у системі продуктивних сил і виробничих відносин того чи ін. способу виробн. І. ш. пропагувала ідеї про усунення антагоністичної суперечності між робітн. класом і капіталістами за допомогою соціальних реформ бурж. д-ви. Більшість представників І. ш. широко запозичувала антинаук. положення *вульгарної політичної економії*. Спадкоємницею І. ш. є *нова історична школа*, яка виникла в 70-х рр. 19 ст.

Д. П. Богиня.

ІСТОРИ́ЧНА ШКО́ЛА ПРА́ВА — реакційний напрям у бурж. юриспруденції. Виходив з того, що право кожної країни є результатом саморозвитку т. з. нар. духу і розвивається поступово, історично, перетворюючись переважно на правові звички. І. ш. п. заперечувала необхідність кодифікації права. Найбільшого поширення набула в Німеччині в 1-й пол. 19 ст. Заперечувала положення школи *природного права*. Представники І. ш. п.— Г. Гуго, Ф.-К. Савіньї, Г.-Ф. Пухта та ін. К. Маркс піддав нищівній критиці І. ш. п., викрив її реакційну суть, характеризував І. ш. п. як таку, що «підлість сьогоднішнього дня виправдує підлістю вчорашнього, яка оголошує заколотницьким всякий крик кріпаків проти нагая, якщо тільки цей нагай — старий, успадкований, історичний нагай» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 386). Деякі положення І. ш. п., зокрема про пріоритет *звичаю* перед законом, мали вплив на формування *соціологічної школи права*. Реакційно-націоналістичні погляди представників І. ш. п. були сприйняті і повторені ідеологами нім. фашизму. Їх успадковують також представники *прагматизму* в сучас. амер. юриспруденції.

Літ.: История политических учений, ч. 1—2. М., 1971—72; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971.

ІСТОРИ́ЧНЕ І ЛОГІ́ЧНЕ — філософські категорії, які відбивають співвідношення реального процесу розвитку і його відображення в теоретичному мисленні. І с т о р и ч н е — 1) об'єктивний процес розвитку якогось предмета з усіма його особливостями й випадковостями; 2) певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності. Л о г і ч н е — «відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 466). І. і л. перебувають у діалектичній єдності. По-перше, реальне історичне містить у собі свою об'єктивну спрямованість, свою необхідність, яка стає змістом логічного; по-друге, співвідношення і взаємозалежність сторін розвиненого цілого, яке відображається логічним, відтворює історію виникнення і формування цього цілого. Проте єдність І. і л. містить у собі певну суперечливість. Логічний розгляд іде шляхом, зворотним щодо реального істор. процесу, оскільки логічне починається з розвиненої форми предмета, щоб через неї розкрити шлях його становлення. Логічне відображає історичне, абстрагуючись від випадковостей історії, даючи тим самим ніби виправлене відображення історичного, але «виправлене,— як зазначав Ф. Енгельс,— відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес» (там же, с. 466). Звідси випливає відмінність у логічному й істор. способах відображення дійсності в мисленні. Саме тому, що в самій дійсності процес і результат розвитку не збігаються, хоч і перебувають у єдност-

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

Історичний жанр. Облога Кафи (Феодосії) запорожцями. Гравюра на дереві. 1622.

Історичний жанр. Л. Тарасевич. Взяття Азова. Гравюра на міді. 1695.

ті, неминуча відмінність у змісті істор. і логічного способів дослідження. Завданням істор. дослідження є розкриття конкретних умов розвитку тих чи ін. явищ. Завданням логічного дослідження є розкриття ролі, яку окремі елементи системи відіграють у складі розвиненого цілого. Діалектика І. і л. є одним з осн. принципів *діалектичної логіки*.

ІСТОРИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО НЕ́СТОРА-ЛІТОПИ́СЦЯ. Діяло 1873—1917 в Києві, з 1874 — при Київ. ун-ті. Т-во висвітлювало з бурж.-ліберальних позицій історію України, поширювало істор. знання, досліджувало пам'ятки старовини. Названо на честь давньорус. літописця *Нестора*. В різний час його очолювали професори ун-ту: В. С. *Іконников*, В. Б. *Антонович*, М. Ф. *Владимирський-Буданов*, О. М. *Лазаревський* та ін. У роботі т-ва брали участь історики Києва, Харкова, Петербурга та ін. міст — І. І. *Срезневський*, М. І. *Костомаров*, І. В. *Лучицький*, П. С. *Єфименко*, Д. І. *Багалій*, О. І. *Левицький*, Л. В. *Падалка*, І. М. *Каманін*. Т-во видавало «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (т. 1—24, 1879—1914).

ІСТОРИ́ЧНИЙ ЖАНР — один з основних жанрів образотворчого мистецтва, присвячений зображенню подій істор. минулого й видатних явищ сучас. сусп. життя народів. Джерела І. ж. беруть початок у пам'ятках давнього Єгипту, Месопотамії тощо. Як самостійний жанр визначився за доби *Відродження*. В 17 — 1-й пол. 19 ст. І. ж. зайняв одне із провідних місць у мистецтві. Обмеженість І. ж. міфологічними, алегоричними й реліг. сюжетами характеризувала *академізм*. Видатними майстрами І. ж. були *Леонардо да Вінчі*, *Рембрандт*, Д. *Веласкес*, П.-П. *Рубенс*, Н. *Пуссен*, Ф. *Гойя*, Ж.-Л. *Давід*, Е. *Делакруа*, Ф. *Рюд*, Я. *Матейко*. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в мистецтві Зх. Європи І. ж. занепадає. У вітчизн. мистецтві своєрідне втілення І. ж. знайшов у давньоруських іконах і мініатюрах. І. ж. в рос. мистецтві 18 ст. представлений гравюрами О. *Зубова*, картинами І. Нікітіна, мозаїкою «Полтавська битва» (виконана під керівництвом М. Ломоносова). В 18 ст.— на поч. 19 ст. представники *класицизму* А. *Лосенко*, Г. *Угрюмов*, І. *Мартос*, Ф. *Толстой* та ін. втілювали в творах І. ж. ідеї громад. і патріотичного звучання. Істор. тематика притаманна полотнам К. *Брюллова* і О. *Іванова*, художників-передвижників — В. *Сурикова*, І. *Рєпіна*, В. *Васнецова*, В. *Сєрова*, скульптурам М. *Антокольського*.

В укр. мистецтві істор. події, зокрема нац.-визвольної боротьби, знайшли відображення в іконах, настінних розписах, книжковій графіці кін. 16—18 ст. (гравюри «Облога Кафи», 1622; «Взяття Азова» Л. *Тарасевича*, 1695; «Облога Почаєва турками» Н. *Зубрицького*, 1704; розписи палаців у с. Підгірцях Львів. обл., в м. Бережанах Терноп. обл., батальні картини в костьолі м. Жовкви (тепер Нестеров). До І. ж. звертався Т. Шевченко («Смерть Богдана Хмельницького», «Дари в Чигрині 1649 року»). Широкого розвитку І. ж. набув з 2-ї пол. 19 ст. в творчості С. *Васильківського*, О. *Мурашка*, М. *Пимоненка*, Л. *Позена*, Г. *Крушевського*, Ф. *Красицького*, К. *Устияновича*, М. *Івасюка*. Провідне місце в рад. І. ж. займає історико-революц. тематика, подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45, тема будівництва соціалістич. і комуністич. суспільства (М. *Греков*, І. *Бродський*, І. *Шадр*, Б. *Йогансон*, О. *Герасимов*, А. *Кутателадзе*, О. *Дейнека*, Г. Коржев, О. *Мойсеєнко*, М. *Савицький* та ін.). В укр. рад. мистецтві з І. ж. пов'язана творчість М. *Самокиша*, Ф. *Кричевського*, І. *Їжакевича*, І. *Кавалерідзе*, В. *Касіяна*, О. *Кульчицької*, М. *Лисенка*, С. *Гуєцького*, Г. *Меліхова*, О. *Лопухова*, М. *Божія*, В. *Пузиркова*, В. *Шаталіна*, М. *Хмелька*, О. *Данченка*, І. *Селіванова* та ін. Див. також *Батальний жанр*, розділи «Образотворче мистецтво» до ст. про союзні республіки та зарубіжні країни. Іл. див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Літ.: Дмитренко А. Український радянський історичний живопис. К., 1966; Зименко В. Советская историческая живопись. М., 1970.

Л. Г. Членова.

ІСТОРИ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ — загальна теорія історичного процесу, наука про відношення суспільної свідомості до суспільного буття, яка розкриває загальні закономірності та рушійні сили суспільного розвитку, невід'ємна складова частина марксистсько-ленінської філософії. Як соціальна філософія *марксизму-ленінізму* І. м. перебуває в органічній єдності з *діалектичним матеріалізмом*, оскільки розв'язує *основне питання філософії* стосовно суспільства і розглядає свій предмет у діалектичному розвитку. І. м. розкриває заг. закони розвитку суспільства: зумовленість сусп. свідомості сусп. буттям, визначальну роль способу *виробництва* в розвитку суспільства, залежність *виробничих відносин* від характеру і рівня розвитку *продуктивних сил*, зумовленість надбудови суспільства відповідним базисом, поступальний розвиток суспільства, зростання ролі нар. мас у сусп. житті тощо. Своєрідність законів сусп. розвитку полягає в тому, що вони є законами *діяльності* людей — свідомих істот, на відміну від законів *природи*, що діють, як стихійні сили. Загальносоціологічні закони знаходять логічний вираз у категоріях І. м.— *суспільне буття і суспільна свідомість*, виробництво, продуктивні сили і виробничі відносини, *базис і надбудова*, *суспільно-економічна формація*, *класи суспільні класова боротьба*, *народ*, *колектив*, *особа* та ін. Щодо окремих соціологічних теорій (соціології міста, села, сім'ї, особи тощо), конкретних *соціологічних досліджень*, прикладної *соціології*, а також усіх *суспільних наук — наукового комунізму*, *політичної економії*, *історії* тощо та ін. галузей сусп. знання І. м. виступає як заг. соціально-філос. наука і заг. методологія *пізнання* й революц. дії. В свою чергу, І. м. спирається на конкретні сусп. науки. Відкриття матеріалістичного розуміння історії, яке здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс у 40-х рр. 19 ст. на базі узагальнення досвіду всесвітньої історії, особливо класової боротьби пролетаріату, та досягнень сусп. наук, було справжнім революц. переворотом у суспільствознавстві. Замість реліг. *провіденціалізму*, *фаталізму* й *суб'єктивного ідеалізму*, які панували до того у вченнях про суспільство, К. Маркс і Ф. Енгельс дали наук., матеріалістичне пояснення історії, розробили найважливіші положення соціології — про визначальну роль матеріального виробн., про класову боротьбу як рушійну силу розвитку класово-антагоністичних суспільств, про істор. місію *пролетаріату* як могильника капіталізму і творця комунізму, про визначальну роль сусп. буття щодо сусп. свідомості, про заг. закономірності розвитку сусп. свідомості та її зворотний вплив на сусп. буття. Основоположники марксизму показали докорінну відмінність двох поглядів на характер сусп. розвитку — *матеріалізму* та *ідеалізму*. На противагу ідеалізмові І. м. виходить з реальних об'єктивних передумов, що коренятся в самому життєвому процесі, в умовах матеріального життя людей, у сусп. виробництві. Вивчення суспільства з позицій І. м. веде до розуміння його розвитку як закономірної зміни сусп.-екон. формацій, дає змогу осягнути всю складність сусп. життя. К. Маркс і Ф. Енгельс глибоко розкрили діалектику розвитку *капіталізму* — останньої класово-антагоністичної сусп. формації, довели неминучість її загибелі й заміни комуністичною сусп.-екон. формацією і на основі цього розробили наукову політичну економію, перетворили соціалізм з утопії в науку. Відкриттям матеріалістичного розуміння історії К. Маркс і Ф. Енгельс завдали нищівного удару ідеалізмові й метафізиці домарксистської соціології і вперше довели, що ключ до розуміння явищ сусп. життя треба шукати не в сфері свідомості, не в ідейних мотивах людської діяльності, а в умовах матеріального життя, способі виробн., в діяльності нар. мас. Це дало змогу довести неспроможність ідеалістичного тлумачення свідомості як творця істор. процесу, а також вульгарно-матеріалістичного та фаталістичного ігнорування ролі свідомості в розвитку суспільства і на цьому грунті показати єдність об'єктивної необхідності і свідомої діяльності людей у процесі істор. розвитку, розкрити умови, за яких цей взаємовплив може бути ефективним. Діалектико-матеріалістичний підхід до явищ сусп. життя дав змогу визначити напрям істор. руху по шляху прогресу від нижчих форм до вищих, довести історично минущий характер капіталізму, неминучість перемоги соціалізму і комунізму,

необхідність свідомої революц.-практичної діяльності трудящих мас на чолі з пролетаріатом та його партією для перетворення на дійсність істор. можливості побудови соціалізму. На противагу домарксистській соціології, яка розмірковувала про суспільство взагалі, К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що сусп. буття — це насамперед матеріальне виробниче життя. Це узагальнення, в свою чергу, дало змогу перейти від опису й оцінки соціальних явищ з точки зору абстрактного ідеалу до наук. аналізу їх, завдяки чому стало можливим виділити як загальне, так і специфічне в розвитку суспільства. Дальший розвиток І. м. пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна. Нові завдання визвольного руху, поставлені ходом сусп. розвитку, зумовили характер і напрям дальшої розробки В. І. Леніним І. м. В боротьбі проти ліберального *народництва*, «*легального марксизму*» та «*економізму*» В. І. Ленін розвинув положення про *партійність* І. м., питання про активну роль свідомості, її зворотний вплив на хід соціально-екон. розвитку, показав, що як *волюнтаризм*, так і фаталізм несумісні з наук. розумінням сусп. розвитку. Рішуче виступивши проти *суб'єктивізму*, вульгарно-екон. інтерпретації марксистської соціології, абстрактних логічних схем, спрощеного моделювання істор. процесу, проти соціального *фізикалізму* та біологізації сусп. явищ, В. І. Ленін обґрунтував і всебічно розвинув найважливіші принципи дослідження та оцінки соціального життя: відображення сусп. буття в сусп. свідомості, класової зумовленості поглядів того чи ін. мислителя; принцип *історизму*, наступності в розвитку ідей, партійності *ідеології*. З великого кола розроблених В. І. Леніним важливих соціологіч. проблем особливе значення мають закономірності виникнення і зміни сусп.-екон. формацій, матеріальних та ідеологічних відносин; співвідношення базису і надбудови, економіки і політики, свідомості і стихійності в революц. боротьбі; глибоке розкриття законів *імперіалізму*, відкриття закону нерівномірності екон. і політ. розвитку капіталізму і створення на цій основі нової теорії *соціалістичної революції*; закономірності й особливості переходу різних країн і народів до соціалізму; теорія *держави* і *диктатури пролетаріату*; шляхи, засоби і передумови становлення і розвитку комуністичної формації; місце *націй* і *національно-визвольних рухів* у розвитку суспільства. Розглядаючи роль суб'єктивного фактора в істор. процесі, В. І. Ленін особливого значення надавав питанням дальшого розвитку закону зростаючої ролі нар. мас в істор. процесі, керівній ролі комуністичних партій. Важливим внеском в І. м. є ленінська концепція культур. революції (див. *Культурна революція соціалістична*), практична реалізація якої є корінною умовою здійснення глибоких перетворень у свідомості людей, створення духовного багатства особи, залучення мільйонних мас до культурних надбань людства. Виходячи з ленінської теоретичної спадщини, КПРС, братні комуністичні партії творчо розробляють корінні проблеми сучас. сусп. розвитку. В рішеннях з'їздів партії, ідеологічних документах ЦК КПРС, працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва, документах нарад представників комуністичних і робітн. партій набули дальшої конкретизації і розвитку такі актуальні питання І. м., як різноманітність форм переходу до соціалізму, сутність і соціальні наслідки *науково-технічної революції*, тенденції розвитку *державно-монополістичного капіталізму*, зростаюча роль суб'єктивного фактора в сучас. епоху, закономірності розвитку соціалістичного суспільства і *світової системи соціалізму*, питання *мирного співіснування* д-в з різним сусп. ладом, можливість відвернення воєн у сучасну епоху, глибоко розроблено концепцію *розвинутого соціалістичного суспільства*, розкрито закономірності *боротьби двох суспільних систем*, обґрунтовано шляхи побудови комунізму. Характерною рисою І. м. є партійність, оскільки він розглядає будь-які сусп. явища з позицій інтересів революц. пролетаріату. Партійність І. м. органічно поєднується з об'єктивністю й суворою науковістю. І. м. прямо протилежний сучас. бурж. соціології, яка намагається затушувати суперечності капіталістичного ладу, довести його вічність і водночас «неправомірність» існування комуністичного суспільства. І. м. органічно пов'язаний з практикою визвольної боротьби робітн. класу, соціалістичного і комуністичного будівництва. Марксистсько-ленінська наука про суспільство базує свої висновки на аналізі реальної дійсності. Вона служить інтересам робітн. класу, всіх трудящих. Критерієм її істинності є практика сусп. розвитку, успіхи революц. боротьби, будівництва соціалізму і комунізму. І. м. не є сумою викінчених, абстрактних істин, недоторканних догм. Завдяки своєму творчому характерові він є керівництвом до дії для марксистсько-ленінських партій, для трудящих усього світу.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство...; т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. Злиденність філософії.— Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 18. Енгельс Ф. Про авторитет; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. — Роль насильства в історії; т. 22. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 6. Що робити?; т. 17. Марксизм і ревізіонізм; т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 23. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 26. Карл Маркс; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1971—78; Головаха І. П., Стогній І. П. Про матеріалістичне розуміння історії. К., 1975; Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976; Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. К., 1977; Марксистско-ленинская философия. Исторический материализм. М., 1977; Методологические проблемы социального предвидения. К., 1977; Федосеев П. Н. Марксизм в XX веке. М., 1977

І. П. Головаха.

ІСТОРИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД БІОГЕОГРАФІ́ЧНОГО РАЙОНУВА́ННЯ — один з методів, що застосовуються при виділенні царств, областей, підобластей та інших біогеографічних підрозділів (див. *Біогеографічне районування*). Базується на даних про походження та шляхи формування флористичних та фауністичних комплексів виділюваних біогеогр. підрозділів. Даним про сучас. поширення організмів, що відбивають вплив сучас. екологічних умов, надається другорядне значення. Цим І. м. б. р. відрізняється від *статистичного методу біогеографічного районування*.

О. Б. Кістяківський.

ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й у Москві — центральний музей історії СРСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Засн. 1872, відкритий 1883 у спеціально спорудженому для музею будинку (арх. В. Й. Шервуд). Експозиція музею розгорнута в 48 залах. Вона відображає істор. процес, зміну суспільно-екон. формацій на тер. Рад. країни. На 1978 осн. фонд музею налічує 3 млн. 815 тис. предметів і 46 тис. одиниць зберігання архівних матеріалів, що включають понад 10 млн. документів. У музеї зберігаються найбільші в СРСР археологічні й нумізматичні колекції, зібрання давніх рукописів і стародруків, найцінніші зразки рос., сх. і зх.-європ. зброї, вироби з металу, дерева, кістки, скла, ке-

Історичний музей у Москві.

раміки, тканин, ікони, картини тощо. З матеріалів, пов'язаних з історією України, в музеї представлено унікальну колекцію пам'яток *трипільської культури*, різні речі з давньорус. курганів, з розкопок Києва і Чернігова, копії фресок 11 ст. з Софійського собору в Києві, козац. зброю 17 ст.; гравюри і малюнки, що характеризують військ. побут *Запорізької Січі*, колекцію стародруків, матеріали про *возз'єднання України з Росією 1654*, про *Полтавську битву 1709*, документи нар. антифеод. рухів у Сх. і Зх. Україні 18 ст., перші видання творів Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, матеріали про Т. Г. Шевченка, вироби ужиткового мистецтва та ін. Філіали музею: кол. Новодівичий монастир (16—17 ст.), Покровський собор (храм Василія Блаженного, 16 ст.), церква Тройці (17 ст.) в Нікітниках, палати 16—17 ст. в Зарядді. *О. С. Корх.*

ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й УРСР. Бере початок від Міського музею старовини і мистецтва, створеного 1899. Його засновниками були М. Ф. *Біляшівський*, В. В. *Хвойко*, Д. М. *Щербаківський*. У 1924 був перейменований на Всеукр. істор. музей ім. Т. Г. Шевченка; згодом — Київ. держ. істор. музей. З 1965 — Держ. істор. музей Укр. РСР. Будинок музею розміщено на *Старокиївській горі*, де містяться залишки фундаментів *Десятинної церкви* та ін. споруд 10 — 13 ст. (ця територія з 1944 оголошена заповідною).

Історичний музей УРСР у Києві.

Експозиція складається з розділів: первісного сусп-ва, історії племен скіфського часу на тер. України, історії Київ. Русі, України 14 — 18 ст., України 19 — поч. 20 ст., Великої Жовтн. соціалістичної революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва, розвинутого соціалізму і комуністичного будівництва. В музеї зберігаються унікальні археол., етнографічні, нумізматичні колекції, твори живопису, скульптури, а також стародруки, речові експонати й документи з історії рад. періоду тощо — всього понад 600 тис. експонатів. Філіали музею — *Музей історичних коцтовностей УРСР*, *Косий капонір*.

Літ.: Державний історичний музей Української РСР. Путівник. К., 1966. *І. О. Дудник.*

ІСТОРИ́ЧНІ ЖУРНА́ЛИ — спеціалізовані періодичні видання з питань історії. Перші І. ж. в Росії з'явилися в кін. 18 ст. Поряд з виданнями *історичних товариств* і ун-тів у 19 — на поч. 20 ст. видавалися І. ж.: «*Русский архив*» (1863—1917), «*Русская старина*» (1870—1918), «Исторический вестник» (1880—1917), «Былое» (1906—07, 1917—26). На Україні виходив журн. бурж.-ліберального напряму «*Киевская старина*» (1882—1907), матеріали з укр. історії публікувалися також у журн. «*Основа*» (1861—62, Петербург). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з'явилися нові І. ж., які відображали з позицій марксизму-ленінізму якісно нові зміни в істор. науці: «Пролетарская революция» (1921—41), «Красный архив» (1922—41), «*Историк-марксист*» (1926—41), «Борьба классов» (1931—36), реорганізований 1937 на «Исторический журнал». З 1945 замість нього виходить журн. «*Вопросы истории*». З 1957 почали видавати І. ж.: «*Вопросы истории КПСС*», «История СССР», «Новая и новейшая история», а також «Военно-исторический журнал» (з 1959), ряд спеціалізованих журналів — «Советская археология» (з 1957), «Советская этнография» (з 1931), «Советское славяноведение» (з 1965), «Советские архивы» (з 1966), «Вестник древней истории» (з 1937) та ін. Періодичні видання з питань історії видають також установи АН СРСР і АН союзних республік, ун-ти. В УРСР після Великої Жовтн. соціалістич. революції виходили журн.: «*Літопис революції*» (1922—33), «*Архівна справа*» (1926—31) з додатком «Червоний архів», «*Східний світ*» (1927—31) і «Архів Радянської України» (1932—33). З 1947 видається журн. «*Архіви України*», з 1957 — «*Український історичний журнал*». В республіці виходять міжвідомчі наук. збірники: «Наукові праці з історії КПРС», «Питання історії народів СРСР», «Питання нової та новітньої історії», «Проблеми слов'янознавства», істор. серії періодичних видань: «Вісник Київського університету», «Вісник Львівського університету» та ін.

Серед І. ж. країн соціалістичної співдружності, найвідоміші: в Польщі — «Пшегльонд гісторични» («Історичний огляд»), в Болгарії — «Исторически прегледъ» («Історичний огляд»), у Чехословаччині — «Ческословенски часопіс гісторіцки» («Чехословацький історичний журнал»), в Угорщині — «Тертенелмі семле» («Історичний огляд»), у НДР — «Цайтшріфт фюр Гешіхтевіссеншафт» («Історичний журнал») та ін.

П. М. Калениченко. В. О. Нерод.

ІСТОРИ́ЧНІ ІНСТИТУ́ТИ — науково-дослідні установи, що проводять дослідження в галузі історії. В дореволюц. Росії істор. дослідженнями займалися Петерб. АН, університети та *історичні товариства*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції було створено (1918) Соціалістичну академію сусп. наук (1924—36 — Комуністична академія). В 1920—30 діяла Комісія по історії Жовтневої революції і РКП(б) — *Істпарт*. У створеній 1919 *Академії наук Української РСР* працював історико-філологічний відділ. Ін-т історії діяв у складі *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (1931 — 34). З 30-х рр. більшість І. і. діють у системі *Академії наук СРСР*, зокрема ін-ти: історії СРСР і загальної історії (створені 1968 на базі Ін-ту історії АН СРСР, що існував з 1936), слов'янознавства і балканістики (до 1968 — Ін-т слов'янознавства, створено 1946), ін-ти сходознавства (1930), міжнар. робітн. руху (1966).

Питання історії розробляються також в ін. ін-тах АН СРСР — Африки (1961), Латинської Америки (1961), Далекого Сходу (1966), Сполучених Штатів Америки і Канади (1967). Ін-ти історії є в АН усіх союзних республік. В авт. республіках створено ін-ти історії, мови й літератури. Сибірське відділення АН СРСР має Ін-т історії, філології і філософії. В Москві працює *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* (ІМЛ), при ЦК компартій союзних республік — ін-ти історії партії — філіали ІМЛ (в УРСР — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). У 1967 в системі М-ва оборони СРСР створено Ін-т воєнної історії. На Україні *Історії інститут* АН УРСР створено 1936. З 1951 у Львові діє *Суспільних наук інститут* АН УРСР з відділом історії. В 1978 створено *Соціальних і економічних проблем зарубіжних країн інститут* АН УРСР.

ІСТОРИ́ЧНІ МУЗЕ́Ї — науково-освітні установи, що збирають, зберігають, вивчають, експонують і популяризують документальні, речові, образотворчі, архітектурні та інші пам'ятки, які відображають історію розвитку людського суспільства. Найранішим музеєм в Росії була *Оружейна палата*. На Україні І. м. виникли на поч. 19 ст. Значного розвитку І. м. в СРСР досягли за рад. часу. І. м. поділяються на загальноісторичні, експозиції яких в СРСР будуються за соціально-екон. формаціями: *Історичний музей* у Москві, *Історичний музей УРСР*, Харків., Дніпропетр., Львів., Переяслав-Хмельницький, Чернігів. історичні музеї та ін. (див. окремі статті); історико-революційні (*Центральний музей В. І. Леніна* в Москві, *Музей Революції СРСР*, *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна* та ін.), воєнно-історичні (Центр. музей Збройних Сил СРСР у Москві, *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*, *Музей історії Полтавської битви*), археологічні (*Бахчисарайський історико-археологічний музей*, *Одеський археологічний музей*, *Херсонеський історико-археологічний музей* у Севастополі) та історико-культурні заповідники (*Києво-Печерський історико-культурний заповідник*, *Софійський собор* у Києві, *Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник*).

Літ.: Мезенцева Г. Г. Музеи Украины. К., 1959. *Г. Г. Мезенцева.*

ІСТОРИ́ЧНІ ПІСНІ — жанр народної поетичної творчості. Відомі в багатьох народів світу. Най-

давніша згадка про І. п. у сх. слов'ян належить до кінця 13 ст. Українські І. п. тісно пов'язані з рос. та білоруськими. Багато спільного мають вони і з І. п. ін. слов. народів. На Україні І. п.— один з осн. пісенних жанрів істор. епосу. Значного поширення набули вони, як і *думи*, в часи боротьби укр. народу проти іноземних загарбників. Характерною рисою укр. І. п. є широке відбиття в них конкретних істор. подій і змалювання реальних осіб, їхніх героїчних подвигів. За композиційними особливостями, поетикою, виражальними засобами вони близькі до ін. пісенних жанрів укр. фольклору, проте мають і деякі відмінності (в стилі, лексиці і символіці). Широко відбито в І. п. боротьбу проти тур.-тат. нападників у 14—17 ст. (пісні про *Байду*, про козака Супруна), події народно-визвольної війни 1648—54 (пісні про Б. *Хмельницького*, М. *Кривоноса*, Д. *Нечая*, І. *Богуна*), боротьбу проти швед. загарбників, гайдамацький рух (пісні про С. *Палія*, М. *Залізняка*, І. *Гонту*, М. *Швачку*), повстання селян проти визискувачів (пісні про повстання в с. Турбаях), виступи нар. месників проти панів (пісні про О. *Довбуша*, У. *Кармалюка*). І. п. пізнішого часу тісно змикаються з соціально-побутовими та з революц. піснями.

У кін. 19 — на поч. 20 ст. з'являються І. п., в яких відобразилася революц. боротьба пролетаріату Росії. Значне місце в І. п. рос. і укр. та ін. народів нашої країни займають події революції 1905—07. Органічне продовження і розвиток знайшли традиції І. п. у піснях про героїчні подвиги народу під час Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, а також у нар. піснях періоду Великої Вітчизн. війни. Мотиви та образи І. п., наснажених ідеями патріотизму, широко використовували письменники. Для збирання й дослідження укр. І. п. багато зробили М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, Я. Новицький, Д. Яворницький, Ф. Колесса, Д. Ревуцький та ін.

Видання: Исторические песни малорусского народа, т. 1—2. К., 1874—75; Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955; Історичні пісні. К., 1961; Исторические песни XIII—XVI веков. М.—Л., 1960; Исторические песни XVII века. М.—Л., 1966; Исторические песни XVIII века. Л., 1971. *Літ.:* Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958; Соколова В. К. Русские исторические песни XVI—XVIII вв. М., 1960.

І. П. Березовський.

ІСТОРИ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — громадські організації істориків (професіоналів і аматорів-краєзнавців). Перше в Росії І. т.— т-во для істор. досліджень виникло в Архангельську 1759. В дореформений період діяло бл. 15 т-в. Найзначніші з них: Моск. т-во історії і старожитностей російських (при Моск. ун-ті, засн. 1804), *Одеське товариство історії і старожитностей*, Рос. археолог. т-во (засн. 1846). У післяреформений період почали діяти Моск. археол. т-во (1864), в Петербурзі — Рос. істор. т-во (1866), Істор. т-во при Петерб. ун-ті (1889), Воєнно-істор. т-во (1907, відділи в Москві, Одесі, Києві) та ін. На Україні існували: *Історичне товариство Нестора-літописця*, *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті*, *Історико-філологічне товариство при Ніжинському історико-філологічному інституті*, *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті*, на Зх. Україні — *Галицько-руська матиця*, *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові. На Україні діяло також кілька історико-краєзнавчих т-в, зокрема на Волині (засн. 1900), Катеринославщині (засн. 1901), *Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва*, Київське товариство старовини і мистецтва, а також *Археологічне товариство* при Київ. духовній академії, Волинське (засн. 1894) і Подільське (засн. 1903) церковно-археол. т-ва. І. т. були бурж.-ліберальні, деякі з них за своїм складом і напрямом діяльності — бурж.-монархічні. Однак видавнича і публікаційна діяльність І. т. сприяла розробці багатьох істор. проблем, розширенню джерелознавчої бази. Зібрані І. т. писемні й речові джерела стали основою архівних і музейних фондів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції І. т. реакційного напряму припинили свою діяльність. З'явилися нові установи й т-ва, які вивчали розвиток суспільства з марксистсько-ленінських позицій. У 1921—35 діяло Т-во (з 1924 — Всесоюзне) кол. політкаторжан і зсильнопоселенців. Його відділення були в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах України. В 1925—33 в Москві існувало Т-во істориків-марксистів, з 1930 і до кін. 30-х рр.— Т-во краєзнавців-марксистів. Ці т-ва мали свої періодичні видання. В 1924 засновано Ленінградське т-во дослідників укр. історії, л-ри й мови, яке очолював акад. В. М. *Перетц*. У складі *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (1931—36) діяло 14 наук. т-в, у т. ч. істориків-марксистів. Активізувалася робота істор. т-в СРСР у серед. 50-х рр. На Україні в той період розгорнули діяльність *Одеське археологічне товариство*, Вінницьке і Хмельницьке обласні історико-краєзнавчі т-ва та Воєнно-наукові т-ва при Київ. і Львів. будинках офіцерів Рад. Армії та ін. В червні 1966 засновано Всерос. т-во охорони пам'яток історії та культури; того самого року створено *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. Наук. розробка питань історії в Рад. Союзі здійснюється гол. чин. в *історичних інститутах* АН СРСР, АН союзних республік, на кафедрах історії ун-тів і пед. ін-тів, у *музеях*, держ. *архівах* (див. також *Історичні музеї*, *Історичні журнали*).

І. Л. Бутич.

ІСТОРИ́ЧНОГО КОЛОВОРО́ТУ ТЕО́РІЯ — ідеалістична концепція, за якою в історії суспільства періодично повторюються ті самі стадії: зародження, піднесення, занепаду й загибелі. Уявлення про істор. процес як вічний коловорот одних і тих самих циклів виникло в давнину (*піфагореїзм*, *платонізм* тощо). У 18 ст. І. к. т. висунув Дж. *Віко*. Набула поширення в сучас. бурж. філософії (О. *Шпенглер*, А.-Д. *Тойнбі* та ін.). Марксистсько-ленінське вчення про сусп. прогрес спростовує цю концепцію. Див. *Прогрес і регрес* (у суспільному розвитку).

ІСТО́РІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа, яка вивчає вітчизняну історію та історію зарубіжних країн. Створений 1936 в Києві як Ін-т історії України на базі ряду кафедр і комісій АН УРСР та Ін-ту історії України *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*. З 1953 ін-т має сучас. назву. В І. і.— 13 відділів (1979), в т. ч. Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, історії соціалістич., комуністич. буд-ва, історії капіталізму, феодалізму, історії зарубіжних соціалістич. країн та ін. Ін-т підготував і видав, зокрема, восьмитомну «Історію Української РСР» (К., 1977—79), двотомні «Історію Української РСР» (К., 1967), «Історію робітничого класу Української РСР», (К., 1967), «Історію селянства Української РСР» (К., 1967), монографічні дослідження, документальні збірники, наук. записки (13 тт.), науково-популярні видання. Один з видавців *«Українського історичного журналу»*. В 1978 частина відділів І. і. перейшла до новоутвореного *Соціальних і економічних проблем зарубіжних країн інституту* АН УРСР.

Ю. Ю. Кондуфор.

ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ КУЛЬТУ́РИ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені академіка Д. І. Багалія — науково-дослідна установа, створена 1922 в Харкові. Спочатку існувала як н.-д. кафедра. Ін-т мав секції історії України, етнографії, л-ри, мистецтва. Пізніше було створено секції історії Росії, історії укр. права та ін. Очолював ін-т з часу організації Д. І. *Багалій*. В ін-ті гол. чин. вивчали історію України й Росії 17—18 ст., розробляли деякі важливі проблеми класової боротьби на Україні в 19 — поч. 20 ст. Ін-т видавав наук. записки і збірники (т. 1 — 10. Х., 1924—30). Бібліографічна комісія видала 2 випуски матеріалів до укр. істор. бібліографії. На деяких виданнях ін-ту негативно позначився вплив ідеалістичних концепцій істор. процесу. При ін-ті була аспірантура. В 1934 його ліквідовано, співробітників переведено в АН УРСР і *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів*.

«ИСТО́РИК-МАРКСИ́СТ» — наук. журнал. Видавався 1926—41 у Москві. В 1926—31 — орган Ін-ту історії й Т-ва істориків-марксистів при Комуністичній академії, 1936—41 — Ін-ту історії АН СРСР. У 1926—31 вийшло 22 номери; періодичність видання 1932—34 і 1936—39 — 6 номерів на рік, 1935 і 1940 — 12 номерів. Відповідальними редакторами були М. М. Покровський, М. М. Лукін, О. М. Ярославський. Журнал

висвітлював питання вітчизн. і заг. історії. Відіграв велику роль у боротьбі з бурж. історіографією й утвердженні марксистсько-ленінського вчення в рад. істор. науці. В 1941 «И.-м.» об'єднано з «Историческим журналом».

ІСТОРІОГРА́ФІЯ (від *історія* і грец. γράφω — пишу; букв.— письмова розповідь про минуле, звідси застаріла назва істориків — історіографи) — спеціальна істор. дисципліна, що вивчає розвиток теоретичних і методологічних принципів історичної науки, зміни проблематики істор. досліджень, виявляє соціальну основу і функцію наукового істор. пізнання, класовий зміст істор. концепцій, розкриває методи аналізу і використання істор. джерел. Завданням І. є також висвітлення орг. форм дослідн. роботи в галузі історії. Особливе місце в рад. І. посідає утвердження матеріалістичного розуміння історії, подальший розвиток марксистсько-ленінської методології та боротьба проти ревізіоністських, догматичних, націоналістичних істор. концепцій. І., як і вся істор. наука, поділяється за географічно-просторовим, хронологічним і структурним принципами. Від І. всесвітньої історії відокремлюються дисципліни, що висвітлюють історію вивчення великих регіонів або окремих країн. Поділ за хронологічним принципом виявляється у вивченні розвитку істор. науки в межах певних періодів (І. епохи соціалізму, середніх віків, нової і новітньої історії країн Європи і Америки тощо). Праці з І. присвячуються також вивченню наук. л-ри, що висвітлює окремі значні проблеми істор. науки (І. Великої Жовтн. соціалістич. революції, І. Київської Русі тощо). І. дає змогу з наук. позицій узагальнити й оцінити нагромаджену попередніми поколіннями вчених істор. спадщину, визначити не висвітлені або недостатньо розроблені питання, накреслити шляхи їх вивчення.

Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—4. М., 1955—66; Котов В. Н. Историография истории СССР (1917—1934 гг.). К., 1966; Історіографічні дослідження в Українській РСР, в. 1—5. К., 1968—72; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973; Сахаров А. М. Историография истории СССР. Досоветский период. М., 1978.

В. Н. Котов.

ІСТО́РІЯ (грец. ἱστορία — розповідь про минулі події, дослідження минулого). Марксизм-ленінізм розрізняє два поняття цього терміна: 1) всякий процес розвитку в природі і суспільстві — І. всесвіту, І. Землі, І. всіх наук тощо; 2) наука, що вивчає минуле суспільства з метою пізнання, розуміння його сучасного і перспектив розвитку в майбутньому. Маючи на увазі саме це широке розуміння терміна «історія», К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 16, примітка).

Предметом дослідження І. є творчість людей в усіх галузях життя — створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, зміни, що відбуваються при цьому в них самих. Від виготовлення кам'яних, потім бронзових, залізних знарядь (див. *Кам яна доба, Бронзовий вік, Мідний вік, Залізний вік*) людство йшло до створення мех. двигунів, машин і, нарешті, систем машин, на яких базується сучас. виробн. Складним є шлях освоєння природи, підкорення її волі людини, але ще складнішим є перетворення самого суспільства — від первісних колективів через класові формації до суспільства людей, які ліквідували експлуатацію людини людиною і будують безкласове суспільство. В сукупності факторів розвитку суспільства визначальним є матеріальне *виробництво*. Спосіб виробн. матеріального життя суспільства, що охоплює *продуктивні сили* і *виробничі відносини*, зумовлює соціальний, політ. і духовний лад суспільства, визначає тип панівних у ньому відносин. Головним творцем І. є нар. маси, які в ході *класової боротьби* рухають людське суспільство вперед — від *рабовласницького ладу* до *феодалізму, капіталізму* і, нарешті, від капіталістичного ладу до *комунізму*. Темпи розвитку суспільства весь час зростають. Сотні тисяч років людство жило в умовах *первіснообщинного ладу*. Існування людства в умовах рабовласницького і феод. суспільства вимірювалося століттями. Наступні етапи розвитку суспільство проходило у всезростаючому темпі. Сучас. людство вступило в нову еру розвитку — еру створення безкласового, комуністичного ладу.

Істор. наука постійно розвивалася і вдосконалювалася, збагачувався її зміст, відбувався процес нагромадження знань. Вона ставала хранителькою багатовікового досвіду людства в усіх галузях матеріального і духовного життя. Цей процес почався в глибоку давнину в усній творчості, а з кін. 4-го — поч. 3-го тис. до н. е., з виникненням писемності,— в писемних пам'ятках. Найдавнішими істор. творами були хроніки й огляди подій у Єгипті, Шумері, Аккаді, Вавілоні та деяких ін. країнах Старод. Сходу. Відомими істориками Старод. Греції були *Геродот, Фукідід, Полібій, Ксенофонт, Плутарх* та ін., Старод. Риму — *Т. Лівій, Тацит, Аппіан*. Науку І. розвивали й в араб. країнах (див. *Арабська культура*) та *Візантії*. На тер. СРСР найдавнішими є клинописні написи *Урарту*. Найвизначніший твір періоду Київської Русі — «*Повість временних літ*». У 11—18 ст. осн. істор. творами в давньорус. князівствах, Рос. д-ві були *літописи, хронографи, хроніки*, в яких зібрано значний фактичний матеріал. Численні літописи створено на Україні (див. *Межигірський літопис*, літописи С. В. *Величка* і Г. І. *Грабянки*, «*Літопис Самовидця*», *Львівський літопис, Острозький літописець* та ін.). Певний внесок в розвиток І. зробила *Київська академія*. І. протягом тривалого часу мала описовий, емпіричний характер. Гол. увага зосереджувалася на викладі в хронологічній послідовності подій, що відбувалися, наголошувалося на діяльності полководців, князів, детально висвітлювалася політ. І. Починаючи з 18—19 ст. з'явилися істор. школи, які вивчали зв'язки, структури людського суспільства, механізм істор. процесу. Збирання фактів, систематизація їх і розгляд у взаємозв'язку один з одним стали внутр. основою істор. науки. Поступово було створено фактографічну картину розвитку суспільства. Але досягнення істор. науки підпорядковувалися інтересам пануючих класів. У Росії 18—поч. 19 ст. істор. наука відображала ідеологію дворянства (В. М. *Татищев*, М. М. *Карамзін*, на Україні — Д. М. *Бантиш-Каменський*, М. Ф. *Берлинський*, М. А. *Маркевич* та ін.). Прогресивний напрям в істор. науці того періоду очолив М. В. *Ломоносов*, початок революц. істор. думці поклав дворянський революціонер О. М. *Радищев*. З розвитком капіталістичних відносин у світі виник бурж. напрям в істор. науці. Франц. історики Ф. *Гізо*, О. *Тьєррі*, Ф. *Міньє* стали засновниками бурж. теорії класової боротьби, однак розуміння її ними відзначалося класовою обмеженістю.

В Росії великим вкладом в істор. науку була наук. діяльність у 19 ст. С. М. *Соловйова*, В. Й. *Ключевського*, на Україні — М. О. *Максимовича*, М. І. *Костомарова*, І. В. *Лучицького*, О. М. *Лазаревського*, О. Я. *Єфименко* та ін. Чимала їхня заслуга в розвитку істор. знань; ними запроваджено в наук. обіг великий архівний матеріал, простежено деякі істор. закономірності. Найближче до проблеми перетворення істор. знань на справжню науку підійшли революц. демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко. С. А. *Подолинський* вперше в укр. історіографії розглянув проблему розвитку капіталізму і формування пролетаріату на Україні. Однак для розв'язання проблеми перетворення істор. знань в науку необхідно було поєднати всі досягнення І. в нагромадженні і систематизації фактів, окремих узагальнень з відкритими К. Марксом і Ф. Енгельсом осн. законами розвитку суспільства, теоретичною і методологічною основою І.— *історичним матеріалізмом*.

Загострення класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією, поширення марксизму зумовили занепад бурж. істор. думки. Криза бурж. історіографії в Росії знайшла свій вияв у працях П. М. *Мілюкова* і О. С. *Лаппо-Данилевського*, які заперечували єдність істор. процесу. Укр. бурж. історики В. Б. *Антонович*, М. С. *Грушевський* та ін. намагалися довести «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації, наявність

«єдиного потоку» в розвитку укр. культури, заперечували єдність істор. долі укр. і рос. народів та роль їхньої дружби і взаємодопомоги в екон., політ. і культур. розвитку. Ці псевдонаукові концепції й тепер поширюються в капіталістичних країнах укр. бурж. націоналістами. Марксистсько-ленінська діалектика, що стала методом істор. пізнання, прискорила розвиток прогресивної істор. науки. В СРСР та ін. країнах І. створюється на марксистсько-ленінських принципах, а саме:

а) Для істор. науки головним є вивчення конкретної І. суспільства. Тому вивчення і нагромадження фактів, систематизація і аналіз їх є внутр. основою істор. науки. При цьому, як вказував В. І. Ленін, «треба брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються даного питання, без єдиного винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься „суб'єктивна" стряпанина...» (Повне зібр. тв., т. 30, с. 330—331). Сукупність фактів повинна діалектично поєднуватися з їхнім теоретичним узагальненням. Єдність цих двох сторін марксистсько-ленінської істор. науки нерозривна. б) Необхідною умовою вивчення фактів і явищ сусп. життя є *історизм* як наук. метод виявлення закономірностей істор. процесу. Цей метод вимагає об'єктивно оцінювати істор. явища, істор. діячів, відкидає навіть натяк на модернізацію минулого, на перенесення сьогоднішніх оцінок на минулі періоди І. без урахування конкретної ситуації, в якій ті чи інші події відбувалися, ті чи інші істор. особи діяли (див. Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 39, с. 60—78). в) Об'єктивність у висвітленні подій, що відбуваються, не заперечує, а передбачає *партійність*, класову окресленість істор. науки, яка з першого дня виникнення була і залишається парт. наукою. Це насамперед виявляється в теоретичних узагальненнях, висновках істориків із суми фактів. В. І. Ленін підкреслював, що «„безсторонньої" соціальної науки не може бути в суспільстві, побудованому на класовій боротьбі» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 39). Представники прогресивного класу — пролетаріату об'єктивно відображають правильно сприйняті інтереси всього трудового народу і є носіями об'єктивної істини, яка сприяє рухові до комунізму, в перемозі якого зацікавлені ВС трудові верстви суспільства. Тому комуністична партійність І. та її наук. об'єктивність тотожні.

Через пізнання закономірностей розвитку суспільства в минулому і сучасному марксистсько-ленінська істор. наука дає змогу визначити найбільш оптимальні шляхи просування людства до найвищого ступеня сусп. розвитку — комунізму. Найвизначнішим вкладом в істор. науку є твори основоположників марксизму-ленінізму. В працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна досліджуються найважливіші проблеми всіх періодів І. людства, розроблені методологічні питання поступального розвитку суспільства, без яких сучас. істор. наука неможлива. В. І. Ленін став основоположником сучас. марксистської істор. науки. Для її плодотворного розвитку величезне значення мають рішення і матеріали з'їздів КПРС, документи міжнар. Нарад комуністичних і робітничих партій. В процесі розвитку істор. науки відбувається її спеціалізація. Сучас. істор. наука складається з окремих розділів і частин. Історики-марксисти виходять з того, що людське суспільство в своєму розвитку проходить ряд *суспільно-економічних формацій*. *Всесвітню історію* досліджують за окремими *епохами*, просторово-геогр. принципом, комплексними проблемами. Виділяються І. первісного суспільства, стародавня І., середньовічна І. (*медієвістика*), *нова історія*, *новітня історія*, регіональна І. (напр., І. Європи та ін. частин світу, Близького і Середнього Сходу, Серед. Азії) та І. окремих країн і народів (напр., історія СРСР, І. України); вивчаються також комплексні проблеми І. груп країн і народів (І. *Відродження*, *Реформації*, *арабістика*, *візантинознавство*, *іраністика*, І. *еллінізму* тощо). Вивчення окремих питань І. людства привело до виділення галузей істор. науки: І. КПРС, екон. І., політ. І., воєнної І., І. зовн. політики, І. робітн. руху тощо. Особливу групу становлять *допоміжні історичні дисципліни*. Органічними частинами І. є дві спец. істор. науки — *археологія* і *етнографія*. Суміжними науками є І. природознавства та його розділів (І. фізики, хімії, математики та ін.), І. техніки, держави і права, І. екон. учень, воєнного мистецтва тощо. І. самої істор. науки вивчає *історіографія*.

Наук. роботу в галузі І. в Рад. Союзі проводять н.-д. установи, що перебувають у системі АН СРСР, академій наук союзних республік (див. *Історичні інститути*), кафедри ун-тів та ін-тів, *історичні музеї*, *архіви*. Видаються *історичні журнали*. В УРСР працюють історичні інститути: *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, *Історії інститут* АН УРСР, *Соціальних і економічних проблем зарубіжних країн інститут* АН УРСР, *Суспільних наук інститут* АН УРСР. Видається «*Український історичний журнал*». Серед рад. істориків значний вклад у розробку істор. проблем внесли: Б. Д. Греков, М. С. Державін, Є. М. Жуков, М. М. Дружинін, М. М. Іноземцев, М. П. Кім, І. М. Майський, І. І. Мінц, О. Л. Нарочницький, М. В. Нечкіна, Г. М. Панкратова, В. І. Пічета, Б. О. Рибаков, В. В. Струве, Є. В. Тарле, М. М. Тихомиров та ін. На Україні після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював ряд істориків старшого покоління, що стали на шлях співробітництва з Рад. владою: Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький, Д. І. Яворницький. Різні питання вітчизн. та зарубіж. І. висвітлено в працях укр. рад. істориків І. О. Гуржія, К. Г. Гуслистого, В. І. Клокова, І. П. Крип'якевича, І. М. Мельникової, М. Н. Петровського, А. Д. Скаби, М. І. Супруненка, П. Т. Тронька, Ф. П. Шевченка, А. М. Шлепакова, В. І. Юрчука, В. О. Голобуцького, В. А. Жебокрицького, О. К. Касименка, І. І. Компанійця, А. П. Ковалівського, С. М. Королівського, Д. Л. Похилевича та ін. Важливим результатом діяльності укр. рад. істориків є видання фундаментальної праці — восьмитомної «Історії Української РСР». В числі відомих істориків країн соціалістичної співдружності — Е. Вінтер, П. Константінеску-Яш, Д. К. Косев, Г. Ловмянський, Ж.-П. Натан, З. Неєдлий, Д. Немеш, Д. Штерн та багато ін. (див. статті про окремих істориків).

Для сучас. бурж. істор. науки характерні заперечення істор. прогресу, об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Криза сучас. бурж. істор. науки зокрема виявляється в посиленні ідейного розшарування серед істориків. Частина їх стоїть на позиціях *антикомунізму*. Пропагуючи *расизм*, виправдовуючи агресивні війни, вони перетворилися на апологетів імперіалістичної політики. Одним з прикладів цього є зх.-нім. реваншистська істор. л-ра. Значна кількість істориків належить до прогрес. табору, перебуває під певним впливом марксизму. Ряд істориків капіталістичних країн (Г. Аптекар, Ф. Фонер та ін.) висвітлює істор. проблеми з марксистських позицій.

Наук. зв'язки між істориками різних країн здійснює *Міжнародний комітет історичних наук* (МК ІН), який організовує *Міжнародні конгреси істориків*. Для представництва рад. істориків у МКІН створено *Національний комітет істориків Радянського Союзу*. Створено двосторонні комісії істориків СРСР і європейських країн соціалістичної співдружності — Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 23—25. Маркс К. Капітал, ч. 1—3; т. 27 Маркс К. П. В. Анненкову в Париж, 28 грудня 1846 р.; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 39. Про державу; Всемирная история, т. 1—11. М., 1955—77; История СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 1—10. М., 1966—73; Історія Української РСР, т. 1—8. К., 1977—79; Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1973 рр.). К., 1973; Косолапов В. В. Методоло-

Г. О. Ісупов.

Ісфаганська школа мініатюри.
Реза Аббасі. Старий. 1614. Державний музей мистецтва народів Сходу. Москва.

гия и логика исторического исследования. К., 1977; Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки. К., 1977; Есипчук Н. И. Историческая реальность как предмет познания. К., 1978. *Ю. Ю. Кондуфор.*

«ІСТО́РІЯ РУ́СІВ» — історичний твір, написаний невідомим автором у кін. 18 або на поч. 19 ст. Стала відома в 20-х рр. 19 ст. в рукописах. У 1846 її опублікував О. М. *Бодянський*. В «І. Р.» описуються істор. події на Україні від найдавніших часів до 1769. Автор «І. Р.» — антинорманіст. Київську Русь він вважав спільним періодом в історії рос., укр. і білорус. народів, приділяв велику увагу нар.-визвольній війні 1648—54 та возз'єднанню України з Росією; позитивно оцінював акт возз'єднання, діяльність Б. Хмельницького, Полтавську битву 1709. Автор «І. Р.» відобразив ідеологію тієї частини укр. дворянства, яка прагнула до політ. автономії України в складі Рос. д-ви. «І. Р.» позитивно оцінювали *декабристи*, О. С. Пушкін, М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко. Разом з тим в «І. Р.» є чимало неправильних тверджень, вигадок і перекручень у висвітленні істор. минулого укр. народу. Ідеалізацію діяльності деяких гетьманів та ін. козац. старшини автором «І. Р.» використовували укр. дворянські й бурж. історики (М. А. Маркевич, М. І. Костомаров, М. С. Грушевський та ін.).

ІСТПА́РТ, Комісія по історії Жовтневої революції та РКП(б) — заснований 1920 в Москві за підписаною В. І. Леніним постановою Раднаркому РРФСР від 21.IX 1920. Водночас було створено місц. бюро І. в губерніях. Спочатку підпорядковувався Наркомосу, з 1.XII 1921 — на правах відділу ЦК партії. Видавав журн. «Пролетарская революция», збирав, зберігав і публікував документи з історії партії і Великої Жовтн. соціалістичної революції. В УРСР за постановою ВУЦВК від 6.IV 1921 в Харкові створено Всеукр. І., з березня 1922 підпорядкований ЦК КП(б)У. Місц. (губ., окружні) І. керували діяльністю архівів, організовували музеї і виставки, публікували парт. документи, мемуари, істор. дослідження. Істпарт ЦК КП(б)У видавав журн. *«Літопис революції»*. В 1928 центр. І. об'єднано з Ін-том Леніна (див. *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). Істпарт ЦК КП(б)У 1929 реорганізовано в Ін-т історії партії і Жовтн. революції (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). Місц. (обл.) І. 1939 влито в облпартархіви.

ІСТР (Ἴστρος) — давньогрец. назва нижньої течії Дунаю з 8 ст. до н. е.

ІСТРІЯ — давньогрецьке місто на зх. березі Чорного моря (на тер. сучасної Румунії). Засн. у 2-й пол. 7 ст. до н. е. вихідцями з *Мілету*. Основу економіки І. становили с. г., рибальство, ремесла, торгівля. В серед. 1 ст. до н. е. місто зруйнували *гети*, а 27 до н. е. воно ввійшло до складу Рим. імперії. Зруйнована в 3 ст. *готами*, І. була відбудована й існувала до 7 ст. Згодом, втративши значення торг. центру, місто занепало. Нині є археол. заповідником.

ІСТРУ Богдан Спиридонович [н. 31.III (13.IV) 1914, с. Піструени, тепер Теленештського р-ну Молд. РСР] — молдавський рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1936. Збірки віршів «Заклинання» (1937), «Смерть орла» (1938). До зб. «Голос Батьківщини» (1946) увійшли вірші періоду Великої Вітчизн. війни. Автор збірок поезій «В авангарді» (1951), «Від берега до берега» (1958), поем «Похорна» (1947), «Весна в Карпатах» (1955), «Тіні, які болять» (1968), «Татарбунари» (1974) та ін. Укр. народові присвятив вірші «Київ», «Україні», «Хвала дружбі». Перекладач творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, П. Воронька. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Молдавія. К., 1953; [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 8. К., 1974; Рос. перекл.— Сын земли. М., 1975; Избранное. М., 1976.

А. П. Купча-Жосу.

ІСУ́ПОВ Герман Олексійович (н. 27.X 1935, м. Перм) — український рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1978. З 1956 після закінчення Пермського хореографічного училища — у Львів. театрі опери і балету ім. І. Франка. Партії: Спартак («Спартак» Хачатуряна), Ленні («Стежкою грому» Караєва), Тіль («Тіль Уленшпігель» Глєбова), Тібальд («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Альберт («Жізель» Адана), Квазімодо («Есмеральда» Пуні).

ІСУ́С НАВІ́Н — за біблійною легендою, один з іудейських пророків, сподвижник *Мойсея*. Церковники приписують І. Н. авторство однієї з книжок *Біблії* — «Книги Ісуса Навіна». Її редакція, що дійшла до нас, датується приблизно 5 ст. до н. е.

ІСУ́С ХРИСТО́С — у християнському віровченні «син божий». Див. *Христос*.

ІСФАГА́Н, Ісфахан, Іспагань — місто в центральній частині Ірану, адм. центр остану Ісфаган. Розташований на р. Зайєндеруді. 671,8 тис. ж. (1976). І. під назвою Аспадана згадують античні автори. За *Сасанідів* — значний госп. і адм. центр Ірану. В 644 І. захопили *араби*, 1237 — монголи, 1387 — війська *Тімура*. З 1597 або 1598 — столиця д-ви *Сефевідів*. В кін. 18 ст., після перенесення столиці Ірану в Тегеран, І. втратив колишнє значення. Розвинуті текст., харч., цем. та ін. пром-сть. Давній центр кустарно-ремісничого виробн. (особливо килимарства) й середньовічної *Ісфаганської школи мініатюри*. Поблизу І.— металург. з-д, збудований з допомогою СРСР. Ун-т. Серед архіт. пам'яток — Соборна (9—19 ст.) і Шахська (1612—30) мечеті, мінарети Чехель-Дохтаран (1107) і Саребан (кін. 12 ст.), мавзолеї імамзаде Джафара (14 ст.) і Харуне-Велая (1512), палац Алі-Капу (15 ст.).

ІСФАГА́НСЬКА ШКО́ЛА МІНІАТЮ́РИ — одна з найвідоміших шкіл іранської *мініатюри*. Сформувалася наприкінці 16 — на поч. 17 ст. при дворі шаха Аббаса I в м. Ісфагані. Художники І. ш. м. створювали книжкові ілюстрації та окремі станкові аркуші, що складалися в альбоми. Їхні твори відзначалися віртуозним малюнком, тонкою розробкою деталей, експресивною композицією, широким використанням золота. Серед представників: *Реза Аббасі*. Мохаммед Касім, Мохаммед Юсуф та ін. Наприкінці 17 ст. на І. ш. м. вплинув європ. живопис.

ІСХА́К Ахмед [справж. прізв., ім'я та по батькові — Ісхаков Ахмет Абдуллович; н. 18.IV (1.V) 1905, Казань] — татарський рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1923. Перша збірка — «Пісні кам'яних вулиць» (1928). Осн. тема творів І.— велич Рад. Батьківщини, дружба народів, боротьба за мир. Поезії воєнних років глибоко патріотичні («Клятва», «Пісня про героя-танкіста Петра Новикова» та ін.). Цикл «Зоря над Азією» (1953) — про боротьбу народів проти колоніального гніту. Автор сатиричної зб. «Анкета для закоханої» (1966, рос. мовою). Опублікував статтю про Т. Шевченка — «Поет-громадянин» (1939). Перекладач його творів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Р. К. Ганієва.

ІТАЛІ́ЙСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ІКП) — заснована 21.I 1921 в м. Ліворно лівими групами, які вийшли з *Італійської соціалістичної партії*. Ядром ІКП стала створена 1919 турінська група соціалістів «Ордіне нуово» («Новий устрій») на чолі з А. *Грамші* і П. *Тольятті*. До 1943 мала назву Комуністична партія Італії. З 1921 входила до *Комуністичного Інтернаціоналу*. Згуртовувала трудящих на боротьбу проти фашизму, який 1922 прийшов до влади. В 1926—43 перебувала в підпіллі. В 1934 з метою зміцнення антифашист. фронту ІКП підписала угоду про єдність дій з Італ. соціалістичною партією. В роки *другої світової війни 1939—45* ІКП очолювала *Рух Опору*, відіграла велику роль у поваленні фашист. режиму Муссоліні. В 1944—47, входячи до складу уряду, комуністи разом з лівими соціалістами домоглися включення до конституції ряду демократичних положень, спрямованих на захист інтересів трудящих. VIII з'їзд ІКП (1956) прийняв програму «Італійський шлях до соціалізму», яка визначила завдання боротьби проти монополій, за здійснення глибоких соціальних реформ і соціалістичних перетворень; передбачала можливість мирного переходу до соціалізму. В 1972 до ІКП влилася більша частина Італ. соціалістичної партії пролет. єдності (1964—72). XV з'їзд ІКП (березень — квітень

1979) підтвердив завдання добитися демократичного повороту і подолати кризу в країні на основі співробітництва між трьома силами нар. руху — комуністичним, соціалістичним та католицьким, прийняв новий статут. ІКП брала участь у роботі нарад комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969 та конференцій комуністичних і робітн партій Європи 1967, 1976. Чисельність — бл. 1,8 млн. (1979). Голова партії — Л. *Лонго* (з 1972), ген. секретар — Е. *Берлінгуер* (з 1972). Друковані органи: центр.— газ. «*Уніта*», політ. і теор.— щотижневий журн. «Ріназіта» («Відродження»), журн. «Критіка марксіста» («Марксистська критика») — виходить раз на 2 місяці та ін.

Літ.: Ленін В. І. Привіт італійським, французьким і німецьким комуністам. Повне зібрання творів, т. 39; XIV съезд Итальянской коммунистической партии. Пер. с итал. М., 1976; Грамши А. Избранные произведения, т. 1—3. Пер. с итал. М., 1957—59; Тольятти П. Избранные статьи и речи, т. 1—2. Пер. с итал. М., 1965; Лонго Л. Избранные статьи и речи. Пер. с итал. М., 1975; Наумов В. К. Коммунисты Италии. М., 1977.

Г. П. Смирнов.

ІТАЛІЙСЬКА МОВА. Належить до романської групи індоєвропейської сім'ї мов. Розмовляють нею *італійці* в Італії, Сан-Маріно, Швейцарії, США, Аргентині та в ін. країнах. І. м. сформувалася на основі нар. латині (див. *Латинська мова*) після занепаду Рим. імперії. На тер. Італії І. м. характеризується сильною діалектною диференціацією. У фонетич. системі 7 голосних, є *дифтонги* й трифтонги; приголосних — 23, характерним є протиставлення простих і гемінованих (подвоєних) приголосних. Іменникові властиві категорії роду й числа, які виражаються флексією, категорії відмінка немає. Категорії особи, числа, часу, способу й стану виражені флексією дієслова. Наголос — переважно на передостанньому складі слова. Порядок слів у реченні вільний. Алфавіт — на основі латинського.

К. М. Типенко.

ІТАЛІЙСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ПАРТІЯ. Засн. 1832, спадкоємниця «*Молодої Італії*», створеної Дж. *Мадзіні*. Виражає інтереси серед. і дрібної буржуазії та інтелігенції. В роки фашизму в Італії (1922—43)—заборонена (з 1926). Після 2-ї світової війни відновила політ. діяльність. Не раз входила до коаліційних урядів. Виступає проти *неофашизму*. В зовн. політиці підтримує курс на тісний зв'язок Італії з країнами *НАТО*. Друк. орган — газ. «Воче републікана» («Республіканський голос»).

ІТАЛІЙСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ. Засн. 1892. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Має вплив у масових демократичних орг-ціях, профспілках, кооп. русі. В роки 1-ї світової війни займала позицію соціал-пацифізму (див. *Пацифізм*). У 1922—45 брала участь у боротьбі проти фашизму. 1934—56 виступала єдиним фронтом з *Італійською комуністичною партією* (на основі угоди про єдність дій). В 1963—71, 1973—76 входила до урядів лівого центру. Виступає проти монополій, за демократичне оновлення країни та соціальні реформи. Налічує 435 тис. членів (1978) — в основному міських трудящих. Голова — П. *Ненні*. Друк. орган — газ. «*Аванті!*».

ІТАЛІЙСЬКИЙ ПОХІД СУВОРОВА 1799 — бойові дії рос.-австр. військ під командуванням О. В. *Суворова* проти франц. військ у Пн. Італії. І. п. С. відбувся під час війни 1798—1802 Франції проти 2-ї коаліції європ. держав (Великобританія, Австрія, Росія, Королівство обох Сіцілій) і Туреччини. Союзники завдали поразки франц. армії на річках Адді [15—17 (26—28).IV] і Треббії [6—8 (17—19).VI], біля Нові [4 (15).VIII]. Успіхи рос. військ у Пн. Італії і рос. флоту в *Середземноморському поході Ушакова 1798—1800* привели до майже повного вигнання франц. окупантів з цього району. Населення вбачало в рос. військах визволителів і активно підтримувало їх. Побоюючись зростання впливу Росії в Італії, Австрія і Великобританія добились виведення рос. частин. 16 (27).VIII О. В. Суворов дістав наказ йти на з'єднання з рос. військами у Швейцарії (див. *Швейцарський похід Суворова 1799*).

В. П. Ващенко.

ІТАЛІЙСЬКИЙ СТРАЙК — поширена в капіталістичних країнах форма класової боротьби пролетаріату; *страйк*, при якому страйкарі залишаються на робочих місцях. Виник в Італії на поч. 20 ст. Найпоширенішими різновидами І. с. є «сидячий страйк» («страйк схрещених рук») — повне припинення роботи; «шаховий страйк», під час якого робітники по черзі не працюють 1—2 години протягом робочого дня; «переривчастий страйк», коли страйкуючі кілька разів протягом робочого дня припиняють роботу.

А. Г. Слюсаренко.

ІТАЛІЙСЬКІ ВІЙНИ 1494—1559 — велися між Францією, Іспанією і «*Священною Римською імперією*» за володіння Італією. Переросли фактично у війну між Францією та *Габсбургами* за гегемонію в Європі. Воєнні дії проходили переважно на тер. Італії. У 40—50-х рр. 16 ст. Франція втратила свої позиції в Італії. За Като-Камбрезійським миром 1559 вона відмовилася від своїх тер. претензій і династичних домагань на Міланське герцогство і Неаполітанське королівство, які разом з Сіцілією та Сардінією підпали під владу Іспанії.

ІТАЛІЙЦІ — нація, основне населення Італії. Живуть також в ін. країнах Європи, в Пн. і Пд. Америці, в Пн. Африці та Австралії. Заг. чисельність І.—65,5 млн. чол. (1977, оцінка). І. говорять *італійською мовою*. Віруючі І.— переважно католики. В етногенезі І. брали участь *італіки*, лігурійські, етруські та ін. племена, які, зазнавши романізації, змішалися з герм. племенами (*лангобардів, вестготів, остготів*), з *норманнами*, арабами. В 11—13 ст. сформувалась італ. народність. У 2-й пол. 19 ст. І. консолідувались у націю. Осн. заняття І.— землеробство, тваринництво, рибальство; значна частина І. працює в пром-сті. І.— народ давньої культури. Про історію, економіку і культуру І. див. *Італія*.

ІТАЛІКИ — група індоєвропейських племен Старод. Італії, що говорили італійськими мовами. Поділялися на фалисько-латинське (фалиски, латини, авзони та ін.) і умбро-оскське-сабельське (умбри, оски, самніти, сабели та ін.) відгалуження. Займалися скотарством і землеробством. У 5—3 ст. до н. е. були підкорені Римом. Після союзницької війни (1 ст. н. е.) набули прав рим. громадянства. Протягом 1 ст. до н. е. зазнали романізації.

ІТАЛІЯ, Італійська Республіка — держава на Пд. Європи, в центр. частині Середземномор'я. Розташована на *Апеннінському півострові*, Падянській рівнині й пд. схилах Альп. Омивається Лігурійським, Тірренським, Іонічним та Адріатичним морями. Включає о-ви Сіцілію, Сардінію та ряд дрібних островів. В адм. відношенні поділяється на 20 областей. Карти див. на окремому аркуші, с. 464—465.

Герб Італії.

ІТАЛІЯ

Площа — 301,2 тис. км

Населення — 56,6 млн. чол. (1977)

Столиця — м. Рим

Державний лад. І.— республіка. Діє конституція 1947. Глава держави — президент, який обирається строком на 7 років на спільному засіданні палат парламенту за участю делегатів від усіх областей. Найвищим органом законодавчої влади є двопалатний парламент у складі палати депутатів (обирається нас. строком на 5 років) і сенату (обирається нас. строком на 6 років; крім того, 5 сенаторів призначаються президентом; усі колишні президенти — довічні сенатори). Виконавчу владу здійснює уряд — Рада міністрів. Уряд несе відповідальність перед парламентом і призначається президентом. 5 областей мають спец. автономний статус, інші області, а також провінції й комуни — виборні органи місц. самоврядування (провінційні й комунальні ради та ін.). Поряд із цим центр. влада призначає в області комісарів, а в провінції — *префектів*. Конституційний нагляд здійснюється конституційним судом.

В. І. Євінтов.

Природа. Берегова лінія значною мірою розчленована лише на Пд. та Зх. (затоки Генуезька, Неаполітанська, Таранто та ін.). На Пд.— великі п-ови Калабрія, Салентіна, Гаргано. Переважає гірський рельєф. Більшу частину тер. І. займають *Апенніни* заввишки 1000—2000 м (макс.— 2914 м, г. Корню). На Пн. країни розташовані *Альпи* з найвищою вершиною І.— г. Монблан (вис. 4807 м). Схили їхні круті, розчленовані глибокими ущелинами, багато льодовиків. Між Апеннінами та Альпами — *Падянська рівнина*. На Апеннінському п-ові та о-вах є вулкани, найвідоміші з них — *Везувій, Етна, Стромболі*. Часто бувають землетруси. Поклади сірки, ртуті, піриту, мармуру, свинцевої, цинкової та заліз. руд (у незначній кількості), бокситів. Численні мі-

неральні й гідротермальні джерела. Клімат більшої частини І. середземноморський, на Пн. наближається до помірно континентального. Пересічна т-ра липня біля підніжжя Альп від +20 до +22°, на Паданській рівнині — від +22 до +24°, на Апеннінському п-ові й о-вах від +23 до +28°; пересічна т-ра січня на Пн. і на Паданській рівнині від 0° до +4°, на Апеннінському п-ові й о-вах від +1 до +12°. На сх. схилах гір і у внутр. районах випадає 500—800 мм опадів на рік, на зх. схилах — до 3000 м. Річкова сітка густа, особливо на Пн., де тече найбільша ріка І. *По*. Інші значні річки: Адідже, Арно, Тібр. Озера — здебільшого у передгір'ях Альп (Лаго-Маджоре, Комо, Гарда) та в кратерах згаслих вулканів (Браччано, Больсена). Грунти на Паданській рівнині переважно бурі лісові, на схилах Альп — гірсько-лісові бурі й дерново-карбонатні, на Апеннінському п-ові й на островах — коричневі та бурі лісові, подекуди гірсько-лісові бурі й дерново-карбонатні. Рослинність середземноморського типу — вічнозелені ліси з кам'яного й коркового дуба, *маквіс*, алеппська сосна. З висотою в Апеннінах вони змінюються дубово-буковими і хвойними лісами та субальпійськими луками. Нижні частини схилів Альп вкриті широколистянними лісами, що переходять у букові і хвойні ліси та гірські луки. В І. створено нац. парки — Гран-Паралізо, Стельвіо, Абруццо, Чірчео.

Населення. 98% становлять *італійці*. Живуть також *ретороманці* (переважно фріули), пд. тірольці (австрійці), французи, словенці, хорвати, албанці, каталонці та ін. Офіц. мова — італійська. Пересічна густота нас.— бл. 188 чол. на 1 км² (1977, оцінка). 60% нас. живе в містах (1971). Найбільші міста: *Рим, Мілан, Неаполь, Турін*.

Історія. В 2—1-му тис. до н. е. тер. сучас. І. населяли лігури, *етруски*, поступово розселялися *італіки* (в т. ч. *латини*). В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в І. виникла антична цивілізація (див. *Рим* Стародавній). У 410 м. Рим захопили *вестготи*, 455 — *вандали*. Після падіння 476 *Західної Римської імперії* (утворилася в 4 ст. внаслідок поділу Рим. імперії) в І. 476—493 існувало королівство *Одоакра*, 493—554 — королівство *остготів*. В 535—554 *Візантія* завоювала більшість тер. І. В 568 Пн. І. підкорили *лангобарди*. В 756 в Центр. І. утворилася *Папська область*. Д-ву лангобардів 774 завоював *Карл Великий*, 781 тут засн. Італ. королівство. Франкське завоювання прискорило розвиток феод. відносин у Пн. та Серед. І. За *Верденським договором 843* І.— в складі володінь Лотаря І (до 855). В 962 нім. король *Оттон І* включив Пн. й Серед. І. до складу «*Священної Римської імперії*». Сіцілію й Пд. І. в 9 ст. захопили араби. В 9—11 ст. поширився процес закріпачення селян єпископами та світськими феодалами. Особливостями феодалізму в І. були наявність великої кількості міст і збереження товарно-грош. відносин. У 10 ст. почався швидкий розвиток ремесла й торгівлі, чому сприяли *хрестові походи* 1096—1270. Провідними центрами торгівлі стали *Венеція* (підтримувала торг. відносини з Київською Руссю в 12 ст., мала торг. представництво у Львові в 15 ст.), *Генуя* (див. *Генуезькі колонії Північного Причорномор'я*), *Піза, Неаполь, Флоренція*. В 11 ст. виникли міста-держави з респ. ладом. Це підривало могутність феодалів. У 1154—76 нім. король *Фрідріх І* Барбаросса намагався підкорити італ. республіки, проте дістав рішучу відсіч *Ломбардської ліги*. Пд. І. й Сіцілію в 11 ст. підкорили *норманни*. В 13 ст. *Фрідріх ІІ* Штауфен, король Сіцілії, спробував завоювати всю І. Після нар. повстання 1282 («*Сіцілійська вечерня*») Сіцілійське королівство розпалося (див. *Неаполітанське королівство*). В 14—15 ст. в Пн. І. зароджувалися капіталістичні відносини. В 1345 вибухнув страйк чесальників вовни, 1378 — повстання *чомпі* (Флоренція). Посилення феод. експлуатації спричинило сел. виступи: 1304—07 — повстання *Дольчіно* (П'ємонт), 1382—87 — туканів (Савойя). І. була роздробленою в політ. відношенні країною. В 1347 в Римі вибухнуло повстання на чолі з *Кола ді Рієнцо*, що ставило за мету об'єднання І. Молода буржуазія боялася виступів нар. мас, тому в 15 ст. респ. уряди в багатьох містах-державах було замінено диктатурами-тиранами. В 16 ст. почався наступ феод.-католицької реакції. В 16—17 ст. економіка І. занепала. Розвиток капіталістичних відносин загальмувався внаслідок політ. роздробленості країни, втручання Франції та Іспанії (див. *Італійські війни 1494—1559*). Венеціанська республіка з 15 ст. втрачала позиції на Сх. У війнах 15—18 ст. проти Туреччини вона намагалася діяти в союзі з Росією й козацтвом *Запорізької Січі*. Війни за *Іспанську спадщину* 1701—14, за Австр. спадщину 1740—48 розорили І. В 1735 Сіцілія й Неаполітанське королівство перейшли під владу ісп. *Бурбонів* (див. *Сіцілій обох королівство*). Більша частина І. опинилася під владою Австрії. З приєднанням Сардинії до *Савойського герцогства* було утворено *Сардінське королівство*. Розвиток капіталістичних відносин, що відновився в 2-й пол. 18 ст., сприяв становленню руху *Рисорджименто* за визволення від іноз. ярма та об'єднання І. *Велика французька революція* сприяла зростанню нац. самосвідомості, активізації революц. елементів. Після італ. походу Наполеона Бонапарта 1796—97 в І. утворилися *Лігурійська республіка* (1797), *Римська республіка 1798—99*, Цізальпінська (1797), у 1802—05 — Італ. республіка та ін. Після 1804 частину тер. І. включено до складу Франц. імперії; засн. Італ. королівство (1805) й *Неаполітанське королівство 1806—15*. До 1814 більшу частину І. було фактично об'єднано під владою Франції, проведено бурж. реформи за франц. зразком. *Віденський конгрес 1814—15* відновив феод.-абсолютистські монархії й закріпив політ. роздробленість. Певну самостійність мав *П'ємонт*. Боротьбу проти австр. гніту й феод. реакції очолили *карбонарії*. Бурж. революції 1820—21 в Неаполі та П'ємонті, 1831 в Модені, Пармі й Папській обл. зазнали поразки. В 40-х рр. в Пн. І. почався пром. переворот. На той час склалися 2 напрями нац.-визвольного руху: бурж.-демократичний («*Молода Італія*») на чолі з Дж. *Мадзіні* й Дж. *Гарібальді* прагнув об'єднання І. «знизу», шляхом революції і встановлення республіки; поміркувано-ліберальний намагався виконати це завдання об'єднанням «зверху», у формі федерації конституційних монархій. Визволення країни (див. *Австро-італійські війни 19 століття*), знищення залишків феодалізму, повалення абсолютистських режимів ставила за мету бурж. *революція 1848—49 в Італії*. В 50—60-х рр. нац.-визвольний рух розвивався під керівництвом поміркованих лібералів (К.-Б. *Кавур*). Під час *австро-італо-французької війни 1859* до Сардінського королівства було приєднано Ломбардію, 1860 — Парму, Модену, Тоскану й Романью. Величезне значення для об'єднання І. революц. шляхом мав похід «*тисячі*» Дж. Гарібальді на допомогу повсталому народові Сіцілії (травень 1860) й Неаполя (серпень 1860). Визволення Пд. І. з-під влади Бурбонів і возз'єднання з П'ємонтом забезпечили перемогу революції 1859—60. В 1861 створено конституційне Італ. королівство, королем проголошено *Віктора-Еммануїла ІІ*. В 1866 до І. приєднано Венецію, 1870 — Папську обл. У 1871 Рим став столицею І. В кін. 19 ст. в І. швидко розвивався

ІТАЛІЯ

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:17 000 000
Цифрами позначено області:
1 Валле-д'Аоста
2 Трентіно-Альто-Адідже
3 Фріулі-Венеція-Джулія
4 Молізе
ЛІГУРІЙСЬКЕ МОРЕ
ТІРРЕНСЬКЕ МОРЕ
АДРІАТИЧНЕ МОРЕ
ІОНІЧНЕ МОРЕ
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
Венеціанська затока
Тунісська затока
Мальтійська протока
Салернська затока
Таранто
Цифрами позначено держави
1 Монако
2 Сан-Маріно
3 Ватікан
МАСШТАБ 1:6 000 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

ІТАЛІЯ. ЕКОНОМІЧНА КАРТА

капіталізм, формувався робітн. клас, поширювалися соціалістичні ідеї. В 60-х — на поч. 70-х рр. засн. секції *Інтернаціоналу 1-го*, що перебували під впливом *бакунізму*. В 80—90-х рр. поширювалися ідеї марксизму. В 1882 в Мілані засн. Італ. робітн. партію, 1892 на її базі — Італ. соціалістичну партію (ІСП). І. вела активну зовн. політику: 1882 приєдналася до австро-нім. блоку (*Троїстий союз*), 1889 захопила Сомалі, 1890 — *Еритрею*, але зазнала поразки від Ефіопії 1895—96 (див. *Італо-ефіопські війни*). На поч. 20 ст. капіталізм в І. переріс в імперіалізм. І. продовжувала колоніальну політику (див. *Італо-турецька війна 1911—12*). У 1-й світовій війні І. спочатку дотримувалась нейтралітету; 1915 вступила у війну на боці *Антанти*. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* з Австрією і Рапалльським договором 1920 (про кордони з Югославією) І. одержала Трентіно, Пд. Тіроль, Трієст, Істрію. В 1918 взяла участь в інтервенції проти Рад. Росії (Одеса, Мурманськ, Владивосток). Під впливом Великого Жовтня в І. посилилась революц. боротьба трудящих. Широкого розмаху 1918—19 набрав страйковий рух; 1919—20 було створено фаб.-зав. ради. Рух очолили А. *Грамші* й П. *Тольятті*. В серпні — вересні 1920 в Мілані, Римі, Генуї, Туріні та інших містах робітники зайняли пром. підприємства, налагодили роботу на них, сформували Червону гвардію. Через зрадницьку роль реформістських лідерів ІСП і профспілок рух не переріс у боротьбу за завоювання влади. В січні 1921 на базі лівого крила ІСП засн. Італ. компартію (ІКП). В І. було проведено *Генуезьку конференцію 1922*. У жовтні 1922 в країні було встановлено фашист. диктатуру Б. *Муссоліні*, яка 1925—26 ліквідувала залишки бурж.-демократичних свобод, провела серію «надзвичайних законів», заборонила всі партії, за винятком фашистської. Керівників ІКП та ін. прогресивних орг-цій було заарештовано. За *Латеранськими угодами* 1929 фашист. уряд визнав *Ватикан* незалежною державою, що забезпечило Муссоліні підтримку церкви. Експансіоністська зовн. політика фашист. уряду була спрямована в райони Сх. Африки, Бл. Сходу, Балкан. Внаслідок італо-ефіоп. війни 1935—36 створено колонію Італ. Сх. Африку. В 1936—39 І. разом із фашист. Німеччиною послала війська проти респ. Іспанії, 1936 уклала з Німеччиною договір про співробітництво («вісь Берлін — Рим»), 1937 приєдналась до «*Антикомінтернівського пакту*», підписала *Мюнхенську угоду 1938*, 1939 окупувала Албанію. 10.VI 1940 І. напала на Францію, вступивши таким чином у 2-у світову війну, в жовтні 1940 — на Грецію, в квітні 1941 — на Югославію, а в червні 1941 разом із фашист. Німеччиною — на СРСР. Взимку 1942/43 італ. війська було розгромлено в боях на Волзі й на Дону, вони зазнали поразок в Африці й на Балканах. 10.VII 1943 англо-амер. війська висадилися в Сіцілії. Велика буржуазія, щоб зберегти своє панування, вирішила усунути Муссоліні від влади. Уряд маршала П. Бадольйо 3.IX уклав з англо-амер. командуванням акт про капітуляцію І. 8.IX 1943 Пн. й Центр. І. окупувала Німеччина. 3 і 9.IX 1943 англо-амер. війська висадилися в Пд. І. На окупованій німцями тер. було створено маріонеткову «республіку Сало». Під керівництвом ІКП тут розгорнувся *Рух Опору*, що переріс у нац.-визвольну війну. За характером це була антифашист. демократична революція, яку очолив К-т нац. визволення. В лавах *Корпусу добровольців свободи* воювало до 5 тис. рад. громадян, в т. ч. представників трудящих України (див. *Гарібальдійські бригади*). У жовтні 1943 уряд Бадольйо під тиском нар. мас оголосив війну Німеччині. В 1944 створено новий коаліційний уряд із представників усіх антифашист. партій, в т. ч. ІКП. У квітні 1945 силами патріотів Пн. І. визволено від нім. окупантів. Б ротьба проти фашизму активізувала демократичні сили країни, які під керівництвом ІКП в гострій боротьбі проти реакції 18.VI 1946 домоглися проголошення республіки, прийняття в грудні 1947 респ. конституції, що гарантувала ряд демократичних завоювань. 10.II 1947 І. підписала мирний договір з державами-переможцями (див. *Паризькі мирні договори 1947*). В кін. 40-х рр. монополістичні й клерикальні кола об'єдналися навколо Християнсько-демократичної партії (ХДП). У травні 1947 було усунуто з уряду комуністів і соціалістів (1934—56 діяли в єдиному блоці). На виборах 1948 ХДП вдалося одержати більшість місць у парламенті. Того самого року І. взяла участь у *Маршалла плані*, 1949 вступила до *НАТО*, 1950 уклала угоду про «взаємодопомогу» з США, ратифікувала *Паризький договір 1952*, підписала *Паризькі угоди 1954*. З 1955 — член *Західноєвропейського союзу*. Правлячі кола І. беруть активну участь у західноєвроп. інтеграції. З 1945 всі італ.

ВИРОБНИЦТВО АВТОМОБІЛІВ (тис.шт.)

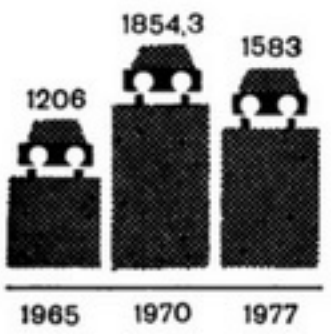

уряди формувалися лідерами ХДП. Під тиском сел. руху коаліція партій центру (1948—53) провела часткову агр. реформу 1950. В 1962—63 проведено ряд соціальних реформ, націоналізовано електроенерг. пром-сть. У 1964—65 І. охопила екон. криза. Страйковий рух 60—70-х рр. змусив уряд задовольнити ряд вимог страйкарів. Найбільші заг. страйки сталися в лютому (18 млн. чол.) і листопаді 1969 (20 млн. чол.), січні 1973 (20 млн. чол.), грудні 1977 (19 млн. чол.). У 50-х рр. почали відроджуватися неофашист. орг-ції. В 1960 трудящі зірвали спробу уряду Ф. Тамброні вчинити фашист. переворот. Було розкрито спроби військ. заколоту 1964, 1970—71, 1974. У 1973 заборонено фашист. партію «Новий порядок». У 70-х рр. в І. поширився лівоекстремістський рух. У 1963 засн. коаліцію лівого центру за участю ІСП (уряди 1962—71, 1973—76). У 70-х рр. І. не раз охоплювали гострі екон., соціальні й політ. кризи, зокрема на поч. 1979. Уряд Дж. Андреотті (ХДП; 1976—79) 1977—79 спирався на програму, погоджену з 5 політ. партіями, в т. ч. ІКП. Після виборів 1976 за представництвом у парламенті й місц. органах влади ІКП вийшла на 2-е місце після ХДП; разом з ІСП компартія формує 5 обл. урядів з 20. Неофашисти й ультраліві намагаються створити в І. атмосферу терору яка полегшила б їм прихід до влади. Парламентські вибори 1979 не стабілізували внутрішньополіт життя країни ІКП, ІСП, профспілки організують масову боротьбу на захист демократичних завоювань.

З 1955 І.— член ООН. З 1949— член *Європейської ради*, з 1951 — *Європейського об'єднання вугілля і сталі*, з 1957 — *Європейського економічного товариства, Євратому*, з 1979 — *Європейської валютної системи*. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1924 (перервані 1941—44). І. підтримує взаємовигідні зв'язки з соціалістичними країнами. В 1948, 1966, 1969—70, 1972, 1974—75, 1979 підписано *радянсько-італійські документи* про політ. консультації, екон., наук.-тех. й культур. співробітництво.

Т. Г. Солтановська.

Політичні партії, профспілки. *Християнсько-демократична партія* (ХДП), засн. 1943. *Італійська соціалістична партія*, засн. 1892. Італійська соціал-демократична партія, засн. 1948, поновлена 1969. Входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. *Італійська республіканська партія*. засн. 1832. Італійська ліберальна партія, засн. 1848. Права бурж. партія. Італійський соціальний рух — національні праві сили (ІСР—НПС), засн. 1947. Неофашист. партія; 1973 злилася з монархістами. Праві сили — національна демократія засн. 1976 після розколу ІСР—НПС. *Італійська комуністична партія*. засн. 1921. *Загальна італійська конфедерація праці* (ЗІКП), засн. 1906. Входить до ВФП. Об'єднує трудящих — комуністів, соціалістів, безпартійних. Італійська конфедерація профспілок трудящих (ІКПТ), засн. 1950. Під впливом ХДП. Входить до МКВП. Італійська спілка праці (ІСП), засн. 1950. Входить до МКВП. З 1972 ЗІКП, ІКПТ та ІСП утворюють федерацію. Італійська католицька дія, засн. 1874. Християнська асоціація італійських трудящих, засн. 1945.

Т. Г. Солтановська.

Господарство. І.— індустр.-агр. країна з високим рівнем розвитку монополістичного капіталу. В 1977 на І. припадало 3,4% пром. виробн. (6-е місце в капіталістичному світі) і 4,2% експорту капіталістичних країн. Характерний високий рівень концентрації капіталу і виробн.: 690 найбільшим компаніям (1,4% заг. кількості) належить 72,8% акц. капіталу, бл. 90% потужностей автомоб. пром-сті належить концерну *ФІАТ*, понад 50% хім. виробн.— монополістичній групі *Монтедісон*, значна частина гумової пром-сті монополізована трестом *Піреллі* і т. п. Поряд з монополістичними об'єднаннями існує велика кількість дрібних фірм і підприємств, особливо в харч., легкій і деревообр. пром-сті. Значні позиції в економіці (гол. чин. у нафтодобувній і нафтопереробній, хім., електротех., електронній і металург. галузях) посідає іноз. капітал (США, ФРН, Швейцарії та ін.). Бл. 40% заг. капіталовкладень в економіку контролює д-ва, гол. чин. через володіння контрольним пакетом акцій у держ.-монополістичних об'єднаннях. У структурі нац. доходу вартість пром. продукції більш ніж у 5 раз перевищує вартість с.-г. продукції (1976). Спостерігається певне проникнення монополістичного капіталу і в с. г. Проводяться деякі заходи для зменшення диспропорції в рівнях екон. розвитку пн. і пд. частин країни. Пд. залишається районом з найнижчим рівнем життя і найвищим рівнем безробіття. В умовах заг. кризи капіталізму 70-х рр. економіка І. розвивається повільними темпами і зазнає періодичних спадів. У 1977 пром. виробн. зросло лише на 0,8%, роздрібні ціни зросли на 18,1%, оптові — на 9,5%, число безробітних досягло 1,7 млн. чол., щорічна еміграція з країни — бл. 140 тис. чол.

Промисловість І. забезпечує 43,1% вартості валового нац. продукту (1975). Переважає важка індустрія, зокрема машинобудування. Розвинута металург., електроенерг., нафтопереробна й нафтохім. пром-сть. Значна частина пром. продукції експортується. І. недостатньо й нерівномірно забезпечена сировинними та енерг. ресурсами. Видобувають нафту і газ (гол. чин. на Падансько рівнині в дельті р. По, на континентальному шельфі Адріатичного м. і на о. Сіцілія), свинцеву, цинкову (переважно на о. Сардінія), залізну (в Аості та на о. Сардінія) руди, боксити, кіновар (бл. 25% світового видобутку), пірит (в обл. Тоскана), сірку, калійні солі (на о. Сіцілія), буре вугілля, буд. матеріали тощо. Основу енергетики становлять ТЕС, 80% енергобалансу припадає на нафту. На ТЕС виробляють бл. 66,8% електроенергії, на ГЕС — 28%. Споруджено АЕС та геотермальні станції. Металург. пром-сть розвивається переважно на довізній сировині. Осн. підприємства чорної металургії розміщені в районах Генуї (Корнільяно), районі Неаполя (Баньйолі) та в Пйомбіно й Таранто; кольорової — у Венеції, Больцано, Морі, Мілані та на о. Сардінія. Підприємства нафтопереробної (на довізній сировині) пром-сті зосереджено гол. чин. на узбережжі (Генуя, Неаполь, Венеція, Спеція, Аугуста) і в районах найбільшого споживання нафтопродуктів (Мілан та ін.). У 1976 річна потужність нафтопереробних з-дів становила 204 млн. т. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (понад 30% вартості пром. продукції). Особливо розвинуті автомобіле- (Турін), судно- (район Генуї, Ліворно, Неаполь, Венеція, Трієст), верстато- (Мілан, Брешіа, Турін) і приладобудування (Івреа), електротех. (Мілан, Варесе, Бергамо, Турін, Генуя) та електронна (район Мілана) пром-сть. Значного розвитку набули нафтохімія та виробн. пластмас, мінеральних добрив, штучних волокон, фарм. і гумових виробів, синтетичного каучуку. Хім. підприємства розміщені в Мілані, Порто-Маргері, Феррандіні, Пріоло, Кальярі та ін. Традиційними районами текст. пром-сті лишаються області Ломбардія та П'ємонт. Осн. галузі

Виробництво деяких видів промислової продукції

Продукція	1973	1977 •
Електроенергія, млрд. кВт·год	143,8	160
Нафта, млн. т	1,0	1,0
Природний газ, млрд. м³	15,3	13,5
Чавун, млн. т	10,0	12
Сталь, млн. т	21,0	25,1
Прокат, млн. т	17,2	21,4
Алюміній у зливках, тис. т	191	229
Цинк у зливках тис. т	183	161
Свинець у зливках, тис. т	37	43
Ртуть, тис. т	1,2	0,7••
Сірчана кислота (100%), млн. т	3,1	3
Цемент, млн. т	36,3	36,9
Автомобілі, тис. шт.,	1960	1583
у т. ч. легкові, тис. шт.	1825	1420
Торгові судна (спущено на воду), тис. брутто реєстрових т	754	580
Синтетичні волокна, тис. т	382	410

• Оцінка
•• 1976

харчосмакової пром-сті: борошномельна, макаронна, сироварна, цукрова; виробн. консервів, оливкової олії, виноградних вин.

Сільське господарство. Частка с. г. у валовому нац. продукті 1975 становила 8%. Характерні низька продуктивність праці, велика роздрібненість зем. угідь, низький рівень механізації. Землі належать переважно великим землевласникам. Більша частина селян-батраків безземельна. На Пд. І. значною мірою зберігаються феод. пережитки, на Пн. переважають г-ва капіталістичного типу. Осн. масу с.-г. продукції виробляють капіталістичні й фермерські г-ва Пн. І. У с. г. використовують бл. 70% тер. І. Провідна галузь — рослинництво (понад 58% товарної с.-г. продукції). Під ріллею — 34,3% продуктивних земель, під садами, виноградниками й маслиновими гаями — 11%, під луками й пасовищами — 19,2%. Осн. зернові культури (збір тис. т, 1977): пшениця — 7800, кукурудза — 6260, овес — 390, ячмінь — 670, рис — 712, вирощують цукр. буряки (13 380), виноград (10 350), маслини (1530), цитрусові (3250), овочі. В 1977 вироблено 60 млн. гл вина, 430 тис. т харч. оливкової олії. Тваринництво малопродуктивне. Розводять (поголів'я, тис., 1977) велику рогату худобу — 8813, свиней — 9097, овець — 8445.

Транспорт. У вантажоперевезеннях найбільша роль (бл. 75%) належить автомоб. транспорту. Довж. автошляхів — понад 292 тис. км, з-ць — 20,3 тис. км (1977). Тоннаж торг. флоту (судна понад 100 брутто реєстрових т, 1977) — 11,3 млн. брутто реєстрових т. Гол. мор. порти — Генуя, Венеція, Трієст, Неаполь та вантажні — Аугуста, Таранто, Спеція. Довж. трубопроводів — бл. 10 тис. км. Найбільший міжнар. аеропорт — Ф'юмічіно (Рим).

Зовнішня торгівля. Економіка І. значною мірою залежить від зовн. торгівлі. Осн. статті експорту: трансп. засоби, друкарські й лічильні машини, апаратура, продукція с. г., швейної, взут. й хім. пром-сті, нафтопродукти. Довозять нафту, вугілля, заліз. руду, бавовну, а також машини, ліс, папір, продовольство. Гол. торг. партнери: країни Європейського економічного товариства та США. Розширюються торг. зв'язки з соціалістичними країнами, зокрема з СРСР. Грош. одиниця — *ліра*. За курсом Держбанку СРСР 1000 лір = 0,79 крб. (серпень 1979).

Т. А. Галкіна.

Медичне обслуговування. У 1975 в І. було понад 583,6 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 95 ж.), мед. допомогу (1974) подавали 114,2 тис. лікарів (в т. ч. непрацюючі) — 20,6 лікаря на 10 тис. ж., та 38,2 тис. фармацевтів. У країні поширена приватна практика лікарів. І. багата на курорти, особливо бальнеологічні, найвідоміші з них — Монтекатіні-Терме, Ф'юджі, Сальсомаджоре, Кастелламмаре-ді-Стабія, Абано-Терме. Лікарів готують 27 мед. ф-тів університетів.

Освіта і культурно-освітні заклади. Сучас. система нар. освіти в І. почала складатися у 2-й пол. 19 ст. У 1859 прийнято закон про обов'язкову освіту дітей віком від 6 до 9 років (закон Казаті). В І. запроваджено обов'язкове 8-річне навчання для дітей 6—14 років. Поряд із держ. існує багато приватних шкіл, засн. гол. чин. клерикальними орг-ціями. До системи нар. освіти І. належать: 1. Дошкільні заклади для дітей 3—5 років, необов'язкові (1975/76 навч. р. їх було 27 485; 1690 тис. дітей). 2. Обов'язкові школи: а) початкова з 5-річним строком навчання для дітей 6—11 років (1975/76 навч. р.— 33 534 школи; 4835 тис. учнів); б) нижча серед. школа з 3-річним строком навчання (1975/76 навч. р.— 9800 шкіл; 2762 тис. учнів). 3. На базі обов'язкової школи діють серед. загальноосв. та профес. повні серед. загальноосв. школи — класичні й реальні ліцеї з 5-річним терміном навчання, що дають право вступу до ун-ту (1975/76 навч. р.— 1728 шкіл; 560 тис. учнів). 4. Серед. пед. навч. заклади: 4-річні учительські ін-ти, що готують учителів поч. школи, й 3-річні пед. школи, що готують вихователь ок дошкільних закладів (1975/76 навч. р.— 836 закладів; 196,5 тис. учнів). 5. Профес. навч. заклади: профес. ін-ти з 3—5-річним строком навчання, які готують кваліфікованих робітників (1975/76 навч. р.— 1759 ін-тів; 342,4 тис. учнів); тех. ін-ти з 5-річним строком навчання, що готують працівників з серед. тех. освітою (1975/76 навч. р.— 2250 ін-тів; 925,3 тис. учнів). 6. Серед. худож. й муз. навч. заклади (1975/76 навч. р.— 219 закладів; 53,6 тис. учнів). 7. Вищі навч. заклади — ун-ти й вищі школи. В І. 27 держ. ун-тів і понад 50 держ. і приватних вищих шкіл і приватних ун-тів, в яких навчається 936 тис. студентів. Найбільші ун-ти: *Болонський університет, Римський університет, Неаполітанський університет*, Міланський, у Барі, Генуї та ін. містах. В І. 150 великих б-к, у т. ч. в Римі — 31: Нац. центр. (засн. 1876), ун-ту (засн. 1661), «Анджеліка» (засн. 1605), сенату (засн. 1848), *Національної академії дей Лінчеї* (засн. 1730), Нац. ради з наук. досліджень (засн. 1927); у Мілані — 19 б-к, у т. ч. Нац. (засн. 1763), «Амброзіана» (засн. 1609); у Неаполі — 19 б-к, зокрема Нац. (засн. 1804), ун-ту (засн. 1615); у Турині — 6 б-к, у Флоренції — 9. В І. понад 170 музеїв і картинних галерей, зокрема у Флоренції — 21, Римі — 18, Венеції й Генуї — 15, Турині, Мілані та ін. У Римі — Нац. музей (засн. 1889), музей і вілла Джуліа (засн. 1889), музей і галерея Боргезе (засн. 1616), музей етнографії й доістор. періоду (засн. 1875), галерея античного мист. (засн. 1895), Нац. галерея сучас. мист. (засн. 1883) та ін. Нац. музей, археол. музеї, картинні галереї та худож. музеї у Флоренції (зокрема, галерея Уффіці), Мессіні, Неаполі, Палермо, Перуджі, Палац дожів у Венеції тощо.

Г. О. Касвін

Наука і наукові установи. Розвиток науки на тер. І. бере початок у Старолавньому *Римі*. В 5—8 ст. в І. спостерігався занепад наук. знань, пов'язаний із засиллям реліг. *схоластики*. В 5—6 ст. твори А. Боеція з математики й теорії музики було покладено в основу монастирської освіти. Кассіодор (6 ст.) склав первісний звід природничих знань. У 9 ст. винайдено мех. годинник у Вероні. У 10 ст. в Салерно відкрито світську мед. школу. В 12—13 ст. на Пд. Італії й на Сіцілії перекладалися природничі праці старод. світу (*Евкліда, Птолемея, Арістотеля* та ін.), переважно з араб. тлумачень цих праць. Засн. юрид. школи в Равенні й Падуї, найстаріші в Європі ун-ти — в Болоньї (1158), Падуї (1222), Неаполі (1224), Римі (1303), Пізі (1343). Під впливом екон. розвитку удосконалювалися теор. й практичні знання. В 13 ст. в І. винайдено окуляри, широко застосовувалися компас і навігаційні карти. На поч. 13 ст. *Леонардо Пізанський* написав 2 книги з найважливіших питань матем. знань. В 1271—95 венеціанець *Поло* Марко здійснив подорож до Китаю. Доба *Відродження* (14—15 ст.) характеризувалася піднесенням науки й культури. Уособленням різнобічності знань і худож. обдарування був *Леонардо да Вінчі*. Участь італійців у Великих геогр. відкриттях (див., напр., *Колумб* Х., *Веспуччі* А.) сприяла успіхам географії та біології. Укр. вчений Г. (Ю.) *Дрогобич*, який вчився і працював (1478—82 — професор, 1481—82 — ректор Болонського ун-ту) в І., видав у Римі кн. «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (лат. мовою, 1483). Розвивалися анатомія, фізіологія й медицина. З 1539 викладав анатомію в Падуанському ун-ті фламандець А. *Везалій;* він написав працю «Про будову людського тіла». М. Северіно (Неаполь) став одним із засновників порівняльної анатомії тварин. У 1540 В. Бірінгуччо в книзі «Про піротехнію» виклав осн. для свого часу дослідження з техніки. Всесвітньо-істор. значення мали дослідження Г. *Галілея* та його учнів Е. *Торрічеллі*, Б. *Кавальєрі*, Б. Кастеллі та ін. Відомі праці натураліста Дж. Бореллі, його учня Л. Белліні, анатома М. *Мальпігі*. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. успішні дослідження з електрики провели Л. *Гальвані* й А. *Вольта*. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. важливі наук. дослідження здійснили італ. математики, фізики, хіміки, електротехніки. Одним із засновників атомно-молекулярної теорії став С. *Канніццаро*. К. *Гольджі* створив основи нейронної теорії (Нобелівська премія, 1906). У 1934—38 рр. Е. *Фермі* з учнями зробив великі відкриття в нейтронній фізиці (Нобелівська премія, 1938). В період фашист. диктатури (1922—43) загальмувався розвиток наук, особливо суспільних. Розширення наук. досліджень у 2-й пол. 50-х — на поч. 60-х рр. значною мірою пов'язане з наук.-тех. революцією

Перші свідчення з історії І. є у творах «Гетіка» Кассіодора (6 ст.),

ВИРОБНИЦТВО ОЛИВКОВОЇ ОЛІЇ
(тис.т)

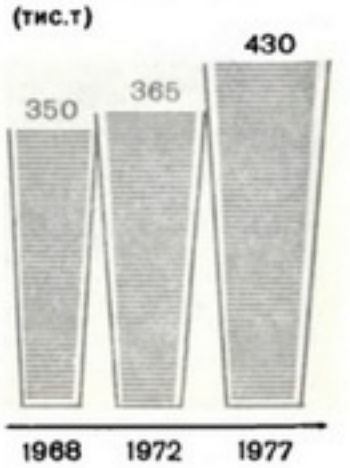

Генуя. Будинок, в якому народився Х. Колумб.

Дж. делла Порта. Ф. Борроміні. Подвір'я університету та церква Сант-Іво алла Сапієнца в Римі. 1575—1660.

Б. Лонгена. Церква Санта-Марія делла Салюте у Венеції. 1631—81.

«Історія лангобардів» П. Диякона (8 ст.). В 11—12 ст. створено багато міських хронік, а в 14 ст.— загальноіталійських. За доби Відродження італ. філософія відігравала провідну роль у розвитку європ. філософії. Твори передових учених пройняті ідеями *гуманізму*. В той час виникла італійська *натурфілософія*, що досягла найвищого розвитку в працях Дж. *Бруно*. Одним із перших висунув ідеї *утопічного соціалізму* Т. *Кампанелла*. Деякі вчені (Н. *Макіавеллі*) висловлювали всупереч реліг. догмам реалістичні погляди на д-ву й суспільство. Дж. *Віко* сформулював думку про об'єктивну закономірність сусп. розвитку. В 18—19 ст. на захист бурж. перетворень виступили Мельхіор Джойя, представники раннього *позитивізму* К. Каттанео, Дж. Феррарі, які вели боротьбу з ідеологами католицизму, реакційними філософами і політ. діячами. Першим пропагандистом марксизму в країні виступив А. *Лабріола*. В період імперіалізму серед бурж. суспільствознавців значного поширення набули ідеалістичні течії: *прагматизм, неотомізм, неогегельянство, екзистенціалізм, персоналізм* та ін. Вагомий вклад у боротьбу проти бурж. ідеології, в розвиток сусп. наук на методологічних основах наук. комунізму внесли італ. комуністи (А. Грамші, П. Тольятті, Л. Лонго та ін.). Центром марксистської наук. думки в країні є ін-т Грамші (засн. 1949). Видано праці «Історія Італії» (тт. 1—5, 1959—60; за редакцією Н. Валері), «Історія сучасної Італії» Дж. Канделоро (тт. 1—6, 1956—70), обидві — в Римі.

В І.— 33 академії, 180 наук. товариств, к-тів і н.-д. асоціацій, понад 200 нац. ін-тів і дослідницьких центрів. Найзначніші: Нац. академія деі Лінчеі в Римі (засн. 1603), Академія природничих наук і л-ри в Мілані (засн. 1803), академії мед. наук у Палермо, Турині, Римі та ін. Осн. держ. установа, що керує всіма дослідженнями в галузі природничих і тех. наук,— Нац. рада з наук. досліджень (засн. 1923 в Римі). Їй підпорядковані 21 н.-д. ін-т і 191 дослідницький центр і лабораторія (гол. чин. при ун-тах). Серед автономних нац. ін-тів і дослідницьких центрів — ін-ти й центри, що вивчають проблеми ядерної фізики, геофізики, астрономії, економіки, політики і права, історії, медицини тощо. *А. В Санцевич.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в І. виходило 78 щоденних газет заг. тиражем 6,3 млн. примірників, понад 7 тис. ін. періодичних видань. Щоденні: «Кор'єре делла сера» («Вечірній вісник», з 1876), «Мессаджеро» («Вісник», з 1878) — газети великого пром. капіталу, належать концерну «Монтедісон»; «Стампа» («Преса», з 1866), близька до концерну **ФІАТ**; «Джорно» («День», з 1956) — належить нац. нафтовому об'єднанню «ЕНІ»; «Паезе сера» («Країна ввечері», з 1949), виражає погляди демократичних кіл. «*Аванті!*» (з 1896), соціалістична: «Вочерепублікана» («Республіканський голос», з 1921) — орган Італ. респ. партії; «Пополо» («Народ», з 1944) — орган Християнсько-демократичної партії; «Уманіта» («Людство», з 1969) — орган Італ. с.-д. партії. Щотижневі ілюстровані журнали «Темпо» («Час», з 1938), «Епока» («Епоха», з 1950), «Експрессо» («Експрес», з 1955). Органи Італ. компартії — щоденна газета «*Уніта*» (з 1924), політ. і теор. журн. «Рінашіта» («Відродження», з 1944), теор. журн. «Крітіка марксіста» («Марксистська критика», з 1963), ілюстрований журн. «Джорні» («Дні», з 1945). Інформ. агентство АНСА засн. 1945 як кооп. орг-ція. Радіомовлення — з 1924, телебачення — з 1954. Радіотелевізійна служба (акц. т-во РАІ — ТВ) контролюється урядом

О В. Ткачов.

Література І. (лат. мовою) виникла після падіння Римської імперії (між 6—12 ст., гол. чин. церк. й дидактична). Перші літ. твори на італ. діалектах з'явилися в 12— на поч. 13 ст. (реліг. й світська поезія). Представником реліг. поезії був Якопоне да Тоді. В кін. 12 ст. на діалектах почала розвиватися й проза (зб. новел «Новелліно» на тосканському діалекті). У 13—14 ст. виникла поезія «нового солодкого стилю» (Г. Гвініцеллі, Г. *Кавальканті*, Чіно да Пістоя, Д. Фрескобальді та ін.). Творчість А. *Данте* (кін. 13—поч. 14 ст.) відіграла велику роль у формуванні італ. л-ри та італ. літ. мови.

Зачинателями л-ри *Відродження* (14—16 ст.) виступили Ф. *Петрарка*, Дж. *Боккаччо*. В 15 ст. л-ра розвивалася переважно лат. мовою (поети-гуманісти Дж. Понтано, М. Марулло, А. Поліціано; прозаїки П. Браччоліні, Л. Валла, Еней Сільвій, М. Фічіно, Піко делла Мірандола). В кін. 15 — на поч. 16 ст. розквітла ренесансна поезія нац. мовою (Л. Пульчі, М. *Боярдо*, Л. *Аріосто*). Серед італ. новелістів 15 ст. відомий Мазуччо, 16 ст.— Д. Чінтіо, А. Фіренцуола й М. *Банделло*. Драматургія зародилася на рубежі 15—16 ст., велику роль у розвитку жанру комедії відіграли Л. Аріосто, Н. Макіавеллі.

З 30—40-х рр. 16 ст. почалася криза гуманістичної культури, яка найвиразніше виявилась у творчості Т. *Тассо*. Л-ра 17 ст. розвивалася в умовах дедалі глибшого екон. й культур. спаду. Провідним її напрямом стає *барокко*, представлене різними течіями, зокрема «марінізмом» (за ім'ям поета Дж. *Маріно*). В прозі італ. барокко виділяється збірка Дж. Базіле «Пентамерон», створена на основі нар. казок. У 2-й пол. 18 ст. відбулося піднесення л-ри *Просвітительства*. Тенденції просвітительського реалізму виявились у комедіях К. *Гольдоні*. Його ідейним противником виступав К. *Гоцці*. Класицистичну трагедію створив В. *Альф'єрі*. Сатирично-викривальний характер мала творчість Дж. Парині. На поч. 19 ст. сформувався *романтизм*, який став панівною течією всієї епохи Рисорджименто (С. Пелліко, Д. Берше, Г. Росетті та ін.). Поет-республіканець У. *Фосколо* поєднував у своїй творчості *класицизм* і романтизм. Значним явищем у л-рі італ. романтизму були проза й драматургія А. *Мандзоні* й поезія Дж. *Леопарді*. На останньому етапі цей напрям знайшов вияв у патріотичній поезії (Г. Мамелі, І. Ньєво, А. Поеріо та ін.), в істор. романі (Ф. Гверрацці, Ч. Канту, Р. *Джованьйолі* тощо), в драматургії (Д. Нікколіні, П. Феррарі та ін.). Поет Дж. *Кардуччі* виступав проти реакційного романтизму в ім'я ідей республіканської демократії. Провідним літ. напрямом після 1870 став *веризм*, який очолив Дж. *Верга*. Його видатні представники — Л. Капуана, Г. Деледда, М. Прага. Близько до позицій веристів стояли письменник-соціаліст Е. Де Амічіс, поети А. *Негрі*, Дж. Чена та ін. Окреме місце в італ. л-рі цього періоду посіла творчість Л. *Піранделло*. Декадентство яскраво виявилось у творчості Г. *Д'Аннунціо*. Напередодні 1-ї світової війни виник футуризм, який очолив Ф. *Марінетті*. Піднесення робітн. руху після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції зумовило дальший розвиток прогресивної л-ри І. Велику роль по згуртуванню прогресивних літ. сил відіграли комуністична преса та літ.-критичні й теор. праці А. Грамші і П. Гобетті. Тяжкого удару прогресивній італ. л-рі завдало встановлення фашист. диктатури. Пролет. письменники продовжували свою діяльність гол. чин. в еміграції (Дж. *Джерманетто*, А. Кароті, А. *Уголіні*). Критично відображали реальну дійсність тих років К. Альваро, А. *Моравіа* та ін.

У повоєнний період провідним напрямом в італ. л-рі був *неореалізм*. В його розвитку велику роль відіграли Е. *Вітторіні*, Р. Вітано, В. Пратоліні, Л. Біджаретті, К. *Кассола*, І. Кальвіно, П. П. *Пазоліні* та ін. Неореалісти правдиво, з демократичних позицій відображали Рух Опору й післявоєнну дійсність. Твори для дітей створено Дж. *Родарі*. В 60-і рр. в італ. л-рі переважав соціально-психологічний роман (А. Моравіа, І. Кальвіно, Е. Моранте, Г. Пйовене та ін.). Провідний напрям в італ. л-рі 70-х рр.— реалізм (твори Л. Шаша, Дж. Арпіно, М. Вентурі, Л. Бонджорно, Л. Малерба та ін. письменників). Серед сучас. літературознавців — Е. *Ло Гатто*, К. Салінарі, Н. Сапеньйо, Дж. Феррата та ін. Італ.-укр. літ. зв'язки мають давню традицію. В І. деякий час перебували укр. письменники Ю. Федькович, М. Коцюбинський, Леся Українка та ін. Переклади творів італ. письменників епохи Відродження з'явилися на Україні в 17—18 ст. У 19—20 ст. перекладено укр. мовою і твори італ. л-ри й нар. поезії. Твори А. Данте, Дж. Кардуччі, Дж. Леопарді, Е. Де Амічіса, ранні твори А. Негрі, а також італ. нар. пісні перекладали І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, В. Самійленко та ін. За рад. часу укр. мовою вийшли твори Петрарки, Боккаччо, Гольдоні та ін. М. Рильський і П. Карманський переклали

першу частину «Божественної комедії» Данте — «Пекло», а повністю її переклав Є. Дроб'язко; у колектив. перекл. видано «Нове життя» Данте. Окремі сонети Мікеланджело переклали М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко. У 1958 видано зб. «З італійської сучасної поезії». Опубліковано перекл. прози А. Моравіа, Е. Вітторіні, Дж.-Т. Лампедуза, Г. Пйовене, І. Кальвіно, М. Вентурі та ін. *Д. С. Наливайко.*

Архітектура. Найдавніші архіт. пам'ятки І.— будівлі та ансамблі етруської й давньорим. архітектури (див. *Рим* Стародавній). Від доби раннього середньовіччя залишилися *базиліки* (Санта-Марія Маджоре, 5 ст., Санта Анесса, 7 ст.) і центральнокупольні церкви Рима (Сан-Стефано Ротондо, 5 ст.) та комплекс пам'яток Равенни (базиліка св. Аполлінарія, 6 ст., центральнокупольні споруди — мавзолей Галли Плацідії, 5 ст., Октогон Сан-Вітале, 526—547, зі всесвітньо відомими мозаїками; див. *Візантія*). В 11—13 ст. в І. виник *романський стиль* (базиліка Сант-Амброджо в Мілані, 11 ст.; церква Санта-Марія делла Пйове в Ареццо, 12 ст., та ін.). На деяких спорудах позначився вплив візант. архітектури (собор св. Марка у Венеції, 11 ст.; собор у Палермо). В 11 — 1-й пол. 13 ст. більшого поширення набули чіткі античні архіт. мотиви (ансамбль соборної площі в Пізі, 11—12 ст.). Для 2-ї пол. 13—14 ст. характерна своєрідна *готика* з зальним характером інтер'єрів церков, з переважанням горизонтальних пропорцій і відсутністю високих шпилів (собори в Мілані, 14 ст.; Флоренції, розпочато 1294, арх. А. Камбіо; Сієні, 13—14 ст.; монастирський комплекс Сан-Франческо в Ассізі, розпочато 1228; палац Веккйо у Флоренції, 1298—1314, арх. Камбіо). У Венеції склалася т. з. венеціанська готика зі сх. мотивами й місц. рисами (*Палац дожів,* розпочато 1309; Ка д'Оро, 15 ст., Фоскарі, 15 ст.). В 1-й пол. 15 ст. в І. склався стиль *Відродження* з новими рисами *містобудування,* новими за типом композицій будівлями. Раннє Відродження (15 ст.) яскраво виявилося в архітектурі Флоренції (архітектори Ф. *Брунелескі,* Л.-Б. *Альберті,* Мікелоццо да Бартоломмео); Високе (кін. 15—1-а чверть 16 ст.) — в архітектурі Рима (архітектори Д. *Браманте,* А. да *Сангалло, Мікеланджело*), Венеції (арх. Я. *Сансовіно*); Пізнє (16 ст.) — в творчості архітекторів А. *Палладіо* та Д. *Віньйоли.* В кін. 16 ст. поширився стиль *барокко* (творчість архітекторів Д. делла *Порта,* К. Мадерна, Дж.-Л. *Берніні,* Ф. *Борроміні*). Визначним ансамблем 16—17 ст. є *собор святого Петра* (арх. Д. Браманте, Мікеланджело, Д. делла Порта, К. Мадерна та ін.) та площа Навона (арх. Дж.-Л. Берніні) в Римі. У 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. поширився *класицизм* (театр «Ла Скала» в Мілані, 1776—78, арх. П'єрмаріні). В 19 ст. створювалися будівлі, типові для еклектичної архітектури. На поч. 20 ст. переважав стиль *модерн* (будинок виставки в Туріні, 1902, арх. Р. Д'Аронко); в 20—30-х рр.— *неокласицизм* (спорт. центр Форо Італіко в Римі, 1934). В 50-х рр. завершено буд-во нового р-ну Рима — ЕУР. Сучас. архітектура І. відзначається функціональністю і своєрідністю просторових композицій, оригінальними конструкціями (вокзал Терміні, 1948—50, арх. Ф. Маццоні, Е. Монтуорі та ін.; Палац спорту, 1958—60, інж. П.-Л. *Нерві,* арх. М. П'ячентіні; обидва—в Римі; будинок фірми «Піреллі» в Мілані, 1961, арх. Дж. Понті, А. Росселі, інж. Нерві; будинок Італ. банку в Падуї, 1974, арх. Дж. та А. Самона). *Ю. С. Асєєв.*

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки на тер. І. належать до доби *палеоліту* й *неоліту* (наскельні розписи в Апулії; жіночі статуетки з Лігурії та Емілії; керамічний посуд). За доби бронзи (2-а пол. 2-го тис. до н. е.) виготовляли худож. кераміку. З 8—2 ст. до н. е. відомі пам'ятки етрусків. З 8—6 ст. до н. е. Пд. І. стала одним із центрів формування давньогрец. культури і мистецтва, з 5 ст. до н. е.— 5 ст. н. е.— Старод. Риму. Після утвердження християнства з 5—6 ст., під впливом візантійського, формувалося середньовічне мист. зі своєрідними нац. рисами. Наприкінці 12 ст. виникли станковий живопис і декоративна скульптура реліг. характеру. Розвиток нац. реалістичного мист. Передвідродження в І. відбувався в 2-й пол. 13 — на поч. 14 ст. В скульптурі А. ді Камбіо, Н. і Дж. *Пізано,* в живописі П. Кавалліні і, особливо, *Джотто* втілено нові, гуманістичні ідеали. Остаточний перехід до реалізму було завершено в 15 ст., в епоху Відродження. Митці І. того часу (скульптори *Донателло,* Л. *Гіберті,* Л. делла *Роббіа,* А. *Верроккйо*; живописці *Мазаччо,* Д. *Гірландайо,* С. *Боттічеллі,* Дж. *Белліні* та ін.) цілком відійшли від середньовічної традиції і створювали картини, в яких оспівували красу людини й навколишнього світу. Найвищого розквіту мист. Високого Відродження в І. досягло в кін 15—16 ст. у творчості Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, *Рафаеля, Джорджоне, Тіціана,* П. *Веронезе,* Я. *Тінторетто* та ін. Значних успіхів досягли також гравюра, театр.-декораційне й декоративно-ужиткове мист. (меблі, кераміка, скло, ювелірна справа). В кін. 16 ст. мист. І. поступово втрачало свій реалістичний характер, панівними напрямами стали *маньєризм* (скульптор Б. *Челліні,* живописці Ф. Парміджаніно, А. Бронзіно) та *академізм* болонської школи (брати *Карраччі*). Піднесення реалістичного мист. І. в цей час пов'язане з ім'ям *Караваджо.* З кін. 16—18 ст. в італ. мист. панував стиль барокко (скульптор Дж.-Л. *Берніні,* живописці Л. Джордано, П. да Кортона). Деякі майстри працювали в реалістичних традиціях (Д. Фетті, Дж. Креспі). В 18 ст. провідне місце в мист. І. належало Венеції (Дж.-Б. *Тьєполо,* Ф. Гварді). У 2-й пол. 18 ст. в ньому зародився класицизм (в скульптурі — А. *Канова,* в живописі — П. Батоні, В. Камуччіні). Нац.-визвольна боротьба влила нові сили в мист. І. В той період виступили художники романтичного (Д. Морелліі, Ф. Айєс) і реалістичного (живописці Дж. Фатторі, Т. Сіньйоріні, С. Лега, Дж. Сегантіні) напрямів. З поч. 20 ст. в мист. І. поширилися різні формалістичні течії — *футуризм* (Дж. Северіні), пізніше — «метафізичний живопис» (Де Кіріко), неокласицизм. Представником паризької школи був А. *Модільяні.* Після 2-ї світової війни представники реалістичного напряму (живописці і графіки Р. *Гуттузо,* Г. Муккі, А. Піццінато, К. *Леві,* Дж. Мелоні; скульптори Дж. *Манцу,* Ф. Месіна, М. Мадзакураті) відображають у своїй творчості життя і сподівання народу, боротьбу за мир. З І. пов'язана творчість багатьох рос. та укр. художників — А. Лосенка, К. Брюллова, О. Іванова, М. Ге, І. Рєпіна, П. Бориспольця, А. Мокрицького, В. Орловського, О. Мурашка та ін. *Б. Б. Лобановський.*

Музика. Нар. музика І. багата на пісенні й танц. жанри, відзначається наспівністю мелодики, розвинутою ритмічною системою. Серед нар. танців — сальтарелло, ломбарда, фурлана, *тарантелла.* Поряд з останньою популярні також сіціліана, якій близька *баркарола,* тосканська риспетто й неаполітанські пісні. Багатовікові традиції італ. муз. культури беруть початок у мист. Стародавнього Риму. Центром профес. муз. культури І. в середньовіччі стали співацькі школи при монастирях. У 11 ст. італ. музикант Гвідо д'Ареццо провів реформу *нотного письма.* Раннє Відродження (14 ст.) ознаменувалось в І. розвитком прогресивного напряму в муз. творчості — т. з. нового мистецтва (Ф. Ландіно). Характерним для нього було звернення до світських вокально-інструм. камерних жанрів, зближення з побутовою пісенною лірикою, широке застосування муз. інструментів. У кін. 14 ст. в І. зародився європ. *балет.* За доби Відродження виникли *академії музичні, консерваторії,* розвивалася теорія музики (Дж. Царліно). В 16 ст. сформувалися римська (Дж. *Палестріна*) й венеціанська (А. та Дж. Габрієлі) школи поліфонічної музики. Розвитку інструм. музики сприяло мист. виготовлення смичкових інструментів (15 ст., в Брешії та Кремоні). В 16—18 ст. в І. працювали визначні скрипкові майстри — родини *Аматі* та *Гварнері,* А. *Страдіварі.* У 16—17 ст. розвивалися такі види вокально-інструм. музики, як *кантата, оратоpія* (Дж. Каріссімі, А. Страделла), *канцона, опера.* Поява опери (кін. 16 ст.) була підготовлена всім розвитком італ. муз. культури, зокрема світської музики, музично-драматичних вистав. Серед перших оперних композиторів — Я. Пері, Дж. Каччіні, К. *Монтеверді.* В неаполітанській оперній школі, очолюваній А. Скарлатті (кін. 17 — поч. 18 ст.), склались осн. риси жанру опери-серіа (т. з. серйозної опери, композитори Н. Йоммеллі і Т. Траєтта). В серед. 18 ст. зародився жанр

Пам'ятник партизанам, що загинули в боротьбі проти німецьких та італійських фашистів у роки 2-ї світової війни. Болонья.

Р. Гуттузо. Голови селян. Туш. 1950.

Сцена з вистави «Субота, неділя, понеділок» Е. Де Філіппо. Трупа Е. Де Філіппо. 1960.

Ваза. Венеціанське скло. Початок 17 ст. Музей декоративно-прикладного мистецтва. Дрезден.

опери-буфа (комічної опери, Дж. *Перголезі*, Дж. *Паїзієлло*, Д. *Чімароза*, Б. Галуппі, Н. Піччінні). Її розвитку сприяла творчість драматурга К. *Гольдоні*. Високого рівня досягло мистецтво *бельканто*. Інструментальну музику в 17—18 ст. розвивали Дж. *Фрескобальді*, Д. Скарлатті, А. Корелі, А. *Вівальді*, Дж. *Тартіні*, Л. *Боккеріні*. На рубежі 18—19 ст. розквітла творчість Н. *Паганіні*, М. Клементі. Нац. оперні традиції, які в 19 ст. розвивали композитори Дж. *Россіні*, В. *Белліні*, Г. *Доніцетті*, найповніше втілення знайшли в реалістичній творчості Дж. *Верді*. В 70—90-х рр. 19 ст. в італ. музиці виник новий напрям — веризм (П. *Масканьї*, Р. *Леонкавалло*, Дж. *Пуччіні*). З 19 ст. центром вокального мист. став Мілан (1778 засн. оперний театр «*Ла Скала*»). Світову славу здобули італ. оперні артисти Дж. *Рубіні*, Е. Тамберлік, А. Мазіні, М. *Баттістіні*, Е. *Карузо*, Т. Руффо, А. Каталані, А. *Патті*, Дж. Паста, Н. Галлі-Курчі, Т. Даль Монте, Б. *Джільї*, Т. Скіпа та ін. В 20 ст. почалося відродження італ. інструменталізму (диригент А. *Тосканіні*, піаніст і композитор Ф. *Бузоні*). В творчості композиторів О. Респігі, А. Казелли та ін відбилися риси *імпресіонізму* і *неокласицизму*. Дж.-Ф. Маліп'єро та І. *Піцетті* прагнули відродити традиції старод. італ. музики. В 50-х рр. 20 ст. в І. посилився вплив *авангардизму*. Творам Л. Даллапікколи, Л. Беріо, Л. Ноно притаманні високе ідейне звучання й ускладненість, надуманість виражальних засобів. Серед сучас. композиторів — Р. Влад, Дж.-Ф. Гедіні, І. Монтемецці, І. Петрассі. Відомі диригенти: П. Ардженто, В. Де Сабата, Г. Кантеллі, В. Ферреро, К. *Цеккі*, К. Аббадо; піаніст А. Бенедетті Мікеланджелі, скрипачка Дж. Де Віто, віолончеліст Е. Майнарді; співачки Дж. Сіміонато, Р. Скотто, А. Стелла, Р. *Тебальді*, М. Френі; співаки Дж. Беккі, Т. Гоббі, М. *Дель Монако*, Ф. Кореллі та ін. Світове визнання здобули театри «Ла Скала» (Мілан), «Сан-Карло» (Неаполь), «Феніче» (Венеція), Римська опера, симф. оркестри Нац. академії Санта-Чечілія, італ. радіо й телебачення, камерний оркестр «Анджелікум» та ін. Серед муз. т-в — Корпорація нової музики (з 1923), Т-во музикознавців та ін. В І.— 14 консерваторій, багато муз. ліцеїв та шкіл, наук. ін-тів (Ін-т вивчення спадщини Верді); проводяться численні муз. фестивалі та конкурси. З І. пов'язана творча діяльність видатних представників рос. та укр. муз. культури М. *Березовського*, Д. *Бортнянського*, М. *Іванова*, С. *Гулака-Артемовського*, Ф. Литвин, Ф. *Шаляпіна*, Л. *Собінова*, О. *Мишуги*, В. *Їжака*, С. *Крушельницької*, І. *Степшенка* та ін. На Україні виступали італ. оперні трупи (в Києві — 1847; в Полтаві й Одесі — в 50-х рр. 19 ст. трупа Ф. Бергера, яка 1863—65 була і в Києві), співаки (в Києві — А. Каталані, Дж. Паста, Т. Руффо, М. Баттістіні). Чимало італ. митців гастролювало в СРСР, серед них — композитор Л. Ноно, диригент П. Ардженто, співаки М. Дель Монако, М. Ейра, Л. Інфантіно, зокрема на Україні — диригенти В. Ферреро, К. Цеккі, співачки М. Трацціні, А. Верчеллі, Р. Тебальді та ін. З 60-х рр. в «Ла Скала» стажуються молоді рад. співаки (зокрема стажувались укр. рад. вокалісти Є. *Мірошниченко*, А. *Солов'яненко*, М. *Огренич*, М. *Кондратюк* та ін.). В 1964 відбулися обмінні гастролі «Ла Скала» в Москві і Великого театру в Мілані, які поклали початок творчому співробітництву цих колективів. Вистави «Ла Скала» в Москві проходили також 1974.

Театр. Джерела італ. театру — в нар. обрядах, карнавальних святах, які стали нац. традицією. За середньовіччя переважали жанри церк. театру — *літургійна драма*, *містерія*, лауда, які містили в собі й окремі комедійно-сатиричні елементи. За доби Відродження театр І. розвивався у двох напрямах: у колах гуманістів виникла т. з. учена комедія, нар. демократич. напрям було представлено *комедією дель арте* (16—18 ст.), на основі якої виник профес. театр. У 18 ст. під впливом просвітительських ідей театр. вистави набули нового змісту. Велику роль у той час відігравала драматургічна й реформаторська діяльність К. Гольдоні. Відомі актори 18 ст.— А. Саккі, Ч. Д'Арбес, А. Медебак, А. Коллальто-Маттіуцці, К. Брешані. Під впливом Рисорджименто в театрі посилилися реалістичні тенденції. Визначні актори того періоду — Г. *Модена*, А. *Рісторі* (гастролювала в Києві 1871), Е. *Россі* (гастролював на Україні 1878, 1890, 1896), Т. *Сальвіні* (на Україні — 1885, 1897, 1898). Велике значення для розвитку італійського і світового театру мала творчість актриси Е. *Дузе* (гастролювала в Києві 1891). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. театр перебував під впливом веризму (актори Е. Новеллі, Е. Цакконі). Активізувалася діяльність діалектальних театрів (на місц. наріччях), в яких виступали актори Ф. Беніні, Дж. Грассо, Е. Скарпетта та ін. Під час фашистської диктатури театральне життя І. занепало. Реалістичні традиції зберігали лише деякі театри — «Художній театр» у Римі під керівництвом Л. *Піранделло*, «Делле арті». Поширення *Станіславського системи* привело до створення в 1935 Академії драм. майстерності, очолюваної С. Д'Аміко. Після перемоги над фашизмом виникли перші стаціонарні театри («стабіле»): «Пікколо театро ді Мілано» (1947, відкрився виставою «На дні» Горького; гастролі в СРСР 1960, 1977), Генуезький стабіле (1950; гастролі в СРСР 1964, 1970), Турінський драм. театр (1955; гастролі в СРСР, зокрема в Києві, 1966), неаполітанський «Театр Едуардо» (1954; гастролі в СРСР 1962). В репертуарі театрів — твори світової класики, в т. ч. рос. (Чехова, Гоголя, Тургенєва, Достоєвського), сучас., зокрема рад. (Горького), авторів. В І. існують також пересувні групи: Ріна Морелли — Паоло Стоппа, Анна Проклемер — Джорджо Альбертацці (гастролі в СРСР 1968), Пеппіно де Філіппо (гастролі в СРСР 1965) та ін. Провідні режисери сучас. театрів І.: Дж. *Стрелер*, Л. Скуардіна, В. Гасман, Е. *Де Філіппо*, Ф. Дзефіреллі, Дж. де Лулло, актори: А. Проклемер, Г. Маурі, П. Стоппа, В. Маріконі, А. Ліонелло, Р. Річчі, М. Бенассі. *І. Г. Посудовська.*

Кіно. Перший фільм поставлено 1896. В 1905—06 створено кінофірми. В 1912—15 випускалися псевдоісторичні стрічки з натуральними зйомками архіт. пам'яток. З поч. 20-х рр. кіновироби.— під контролем фашист. уряду. Серед продукції того часу були поширені костюмно-постановочні фільми, екранізації режисерів М. Сольдаті, Р. Кастеллані та ін.: виділяються опозиційні офіційному курсу комедії А. Блазетті та М. Камеріні. На поч. 40-х рр. з'явилися картини, які відтворювали реальну дійсність І. («Одержимість», реж. Л. *Вісконті*). Як відбиття сусп. життя І. у післявоєнний час виник напрям *неореалізму*, представники якого Р. *Росселліні*, В. *Де Сіка*, Л. Вісконті, Дж. *Де Сантіс*, П. Джермі, Ч. *Дзаваттіні* показували боротьбу італ. народу проти фашизму, життя простої людини. На поч. 60-х рр. антифашист. й соціальні мотиви прозвучали у фільмах «Генерал Делла Ровере» (1959, реж. Р. Росселліні), «Чочара» (1960, реж. В. Де Сіка), «Чотири дні Неаполя» (1962, реж. Н. *Лой*); світове визнання здобули фільми «Рокко і його брати» (1960, реж. Л. Вісконті), «Солодке життя» (1959), «8 з половиною» (1962, обидва — реж. Ф. *Фелліні*), «Червона пустеля» (1964, реж. М. *Антоніоні*), які розкривали самотність людини в буржуазному суспільстві. З критикою італ. дійсності виступили режисери П. П. *Пазоліні* («Мама Рома», 1962), Ф. *Розі* («Руки над містом», 1963), а також В. Де Сіка, П. Джермі в сатиричних комедіях «Бум», «Зваблена і покинута» (обидві — 1963) та ін. На поч. 70-х рр. сформувався прогресивний напрям «лівого політичного кіно»: «Слідство у справі громадянина поза всякою підозрою» (1969), «Робітничий клас іде в рай» (1971, реж. обох — Е. *Петрі*), «Конформіст» (1969, реж. Б. Бертолуччі), «Сакко і Ванцетті» (1971, реж. Дж. Монтальдо), «Кеймада» (1971, реж. Дж. Понтекорво), «Справа Маттеї» (1972, реж. Ф. Розі), «Зізнання комісара поліції прокурору республіки» (1970, реж. Д. Даміані). Визнання здобули також фільми: «Ми так любили одне одного» (1976, реж. Е. Скола), «Христос зупинився в Еболі» (1979, реж. Ф. Розі), «Дерево для черевиків» (1978, реж. Е. Ольмі) та ін. Серед акторів: А. *Маньяні*, Дж. *Мазіна*, С. *Лорен*, Дж. Лоллобріджіда, К. Кардінале, С. Сандреллі, М. *Мастроянні*, Дж.-М. Волонте, Ф. Неро, А. Сорді, У. Тоньяцці, М. Вітті. У творчій співдружності італ. і рад. кінематографістів створено фільми: «Вони йшли на Схід» (1964, реж. Дж. Де Сантіс), «Чер-

воний намет» (1970, реж. М. К. *Калатозов*), «Соняшники» (1971, реж. В. Де Сіка), «Ватерлоо» (1971, реж. С. *Бондарчук*) та ін. Найвідоміший міжнар. кінофестиваль в І.— Венеціанський (в 1932, 1934—38 і з 1946). Іл. див. на окремому аркуші. с. 448—449.

Л. І. Брюховецька.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Революційний рух в Італії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 6; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 27. Імперіалізм і соціалізм в Італії; т. 41. Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії; Тольятти П. Избранные статьи и речи, т. 1—2. Пер. с итал. М., 1965; Лонго Л. Избранные статьи и речи. Пер. с итал. М., 1975; Наумов В. К. Коммунисты Италии. М., 1977; Филатов Г. С. Демократические силы Италии против неофашизма. М., 1977; Васильцов С. И. Рабочие партии и выборы в Италии 1953—1976 гг. М., 1978; Проблемы итальянской истории. М., 1978; Батталья Р. История итальянского движения Сопротивления. Пер. с итал. М., 1954; Канделоро Дж. История современной Италии, т. 1—6. Пер. с итал. М., 1958—75; Васильков Н. П. Экономика современной Италии. М., 1969; Галкина Г. А., Сысоева Н. А. Италия. М., 1972; Италия. М., 1973; Кисовская Н. К. Государственное предпринимательство и политическая борьба в Италии (1960—1975 гг.). М., 1977; Потапова З. М. Итальянский роман сегодня. М., 1977; Грамши А. О литературе и искусстве. Пер. с итал. М., 1967; Голенищева-Кутузова И. В. История итальянской литературы, т. 1—2. Указатель работ, изданных в СССР на русском языке. 1917—1975. М., 1977; Бартенев И. А. Зодчие итальянского Ренессанса. Л., 1936; Кацнельсон Р. А. Новейшая архитектура Италии. М., 1963; Виппер Б. Р. Итальянский Ренессанс XIII—XVI века, т. 1—2. М., 1977; Алпатов М. В. Итальянское искусство эпохи Данте и Джотто. М.—Л., 1939; Лазарев В. Н. Происхождение итальянского Возрождения, т. 1—2. М., 1956—59; Горянинов В. В. Современное искусство Италии. М., 1967; Грубер Р. И. Всеобщая история музыки, ч. І. М., 1965; Друскин М. С. История зарубежной музыки. М., 1976; Дживелегов А. К. Итальянская народная комедия. М., 1954; Бушуева С. К. Полвека итальянского театра. 1880—1930. Л., 1978; Соловьева И. Н. Кино Италии (1945—1960). М., 1961; Муратов Л. Г. Итальянский экран. Л., 1971; Лидзани К. Итальянское кино. Пер. с итал. М., 1956.

ІТА́ЛО-ЕФІО́ПСЬКІ ВІ́ЙНИ. На поч. 80-х рр. 19 ст. Італія почала загарбання ефіопських територій на узбережжі Червоного м. (в 1890 тут утворено колонію — італ. *Еритрею*). Колоніальна війна 1895—96 була спровокована Італією, яка поставила вимогу визнання Ефіопією італ. протекторату. В 1895 італ. війська вдерлися на ефіоп. територію, однак у грудні 1895 та березні 1896 зазнали поразки. За договором 1896 Італія визнала незалежність Ефіопії. Війна 1935—36 — імперіалістична агресія фашист. Італії, що почалася 3.X 1935 вторгненням армії маршала П. Бадольйо. Ефіоп. армія чинила мужній опір. Зх. д-ви проводили політику потурання агресії. 5.V 1936 італ. війська зайняли Аддіс-Абебу. В 1936 Ефіопію, Еритрею та Італ. Сомалі було об'єднано в колонію Італ. Сх. Африка (1941 визволена англійськими військами й ефіопськими патріотами).

ІТА́ЛО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1911—12, Тріполітанська війна — імперіалістична війна Італії проти *Османської імперії* з метою загарбання Тріполітанії та Кіренаїки (Лівія). Почалася 29.IX 1911. В жовтні 1911 італ. війська захопили узбережжя Лівії. 18.X 1912 Туреччина, яка вступила у війну на Балканах (див. *Балканські війни 1912—13*), підписала в Лозанні мирний договір, за яким відмовилась від прав на Лівію. Пізніше це було підтверджено *Лозаннським мирним договором 1923*. Італія анексувала Лівію (до 1943) і о-ви Додеканес (до 1945).

ІТА́ЛЬСЬКІ МО́ВИ — мови *італіків*. Тепер мертві. Становлять групу мов індоєвроп. сім'ї. До І. м. відносять *латинську мову*, фалісську, оксську, умбрську та ін. Були поширені на території Серед. і Пд. Італії. Внаслідок підкорення всієї Італії Римом лат. мова витіснила решту І. м. Від них збереглися численні написи на монетах, бронзових табличках, посуді, намогильних пам'ятниках тощо. Лат. мова поширилася на тер. Римської імперії, після розпаду якої на основі місц. різновидів нар. латині утворилися *романські мови*.

ІТЕЛЬМЕ́НИ — народ, який живе в Тігільському р-ні *Коряцького автономного округу*. Чисельність — 1,3 тис. чол. (1970, перепис). Мова — ітельменська чукотсько-камчатської групи; більшість І. говорить рос. мовою. І.— нащадки корінного населення Камчатки. У 18 ст. І. перебували на стадії первісно-общинного ладу; осн. заняттями їх були рибальство й мисливство. З серед. 18 ст. під впливом рос. переселенців освоїли городництво й скотарство. Одночасно відбувався процес змішання І. з росіянами (змішане населення, як і власне І., називали *камчадалами*). За роки Рад. влади в житті І. відбулися докорінні зміни. Більшість І. зайнята в колг. виробництві (рибальство, мисливський промисел, городництво й тваринництво); ліквідовано неграмотність, виросла нац. інтелігенція.

ІТЕРА́ЦІЯ (лат. iteratio — повторення) — результат багаторазового повторення якоїсь математичної операції. Так, якщо $y = f(x) = f_1(x)$, то $f_2(x) = f[f_1(x)]$, $f_3(x) = f[f_2(x)]$, ..., $f_n(x) = f[f_{n-1}(x)]$ наз. відповідно другою, третьою, ..., n-ю І. функції $f(x)$. Метод І. широко використовують в багатьох питаннях теоретичної та прикладної математики (див., напр., *Послідовних наближень метод*).

ІТЕ́РБІЙ (Ytterbium; від назви містечка Іттербю в Швеції), Yb — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 70, ат. м. 173,04; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1878 швейц. хімік Ж. Маріньяк. Вміст І. у земній корі $3 \cdot 10^{-4}$ %. І.— метал світло-сірого кольору; густ. 6972 кг/м³; $t_{пл}$ 824° С; $t_{кип}$ 1211° С. Хімічно активний, взаємодіє з киснем, галогенами та ін. На повітрі швидко окислюється. Одержують І., відновлюючи оксид І. лантаном при т-рі 1000—1500° С. Невеликі кількості Yb_2O_3 додають до ZrO_2 при виготовленні спец. жароміцних матеріалів.

ІТІКА́ВА Сеїті [20.III 1892, селище Убе (тепер м. Убе, преф. Ямагуті) — 15.III 1945, Сендай, преф. Міягі] — діяч япон. комуністичного руху, один з керівників *Комуністичної партії Японії* (КПЯ). В 1916 закінчив ун-т Васеда в Токіо. В 1922 — редактор-видавець журн. «Мусан кайкю» («Клас неімущих»). Член КПЯ з 1923. У 1923—24 — в ув'язненні. В 1924 організував журн. «Марукусусюгі» («Марксизм») — теоретичний орган КПЯ. З 1926 — член ЦК КПЯ. В 1926—27 та 1928—29 виконував обов'язки ген. секретаря КПЯ. Учасник VI конгресу Комінтерну. На VII конгресі заочно обраний членом Виконкому Комінтерну. В 1929 заарештований і засуджений на довічне ув'язнення. Помер у в'язниці.

ІТІ́ЛЬ — назва р. Волги в середньовічній араб. і перській літературі. В наш час цю назву вживають татари, башкири, чуваші й деякі ін. тюркомовні народи.

ІТІ́ЛЬ — столиця *Хозарського каганату* в 8—10 ст. (за 15 км вище сучасної Астрахані). Населення займалося скотарством, землеробством, рибальством, ремеслами, торгівлею. В І. були палац кагана, храми. Житл. будівлі складалися з дерев'яних шатер повстяних юрт і землянок. У 965 І. зруйнований київським кн. *Святославом Ігоровичем*.

С. Ітон.

ІТО́Н (Eaton) Сайрус (27.XII 1883, Пагуош, Канада — 10.V 1979, Клівленд, Огайо) — громадський діяч США. Підприємець. Закінчив ун-т у Торонто (1905). Громадянин США з 1913. Після 2-ї світової війни — один з керівників клівлендської фінанс. групи США. З поч. 50-х рр.— активний учасник громад. руху в країні, спрямованого на розрядку міжнародної напруженості. Ініціатор скликання *Пагуошських конференцій*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1960.

ІТРІЙ (Yttrium; від назви містечка Іттербю в Швеції), Y — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 39, ат. м. 88,9059, належить до рідкісноземельних елементів. У природі існує один стабільний ізотоп ^{89}Y. Відкрив І. фінськ. хімік Ю. Гадолін (1794), металічний І. уперше одержав 1828 нім. хімік Ф. Велер. Вміст І. в земній корі 3,3 10^{-3} %. Буває разом з *лантаноїдами* в мінералах рідкісних земель. Легкий пластичний метал сіруватого кольору, густ. 4472 кг/м³, $t_{пл}$ 1528° С, $t_{кип}$ бл. 3320° С. Хімічно активний, взаємодіє з гарячою водою, з к-тами; при нагріванні на повітрі окислюється, з воднем при 320—500° С утворює стійкі *гідриди*. Добувають *металотермією* при дії металічним кальцієм на безводний фторид YF_3. Використовують для модифікації чавуну, одержання жаростійких і міцних легких сплавів.

В. Л. Павлов.

Іхневмон.

ІУ́ДА ІСКАРІО́Т — за біблійною легендою один з 12 міфічних *апостолів* — учнів Ісуса *Христа;* видав свого вчителя за 30 срібників ворогам. Ім'я І. І. стало уособленням продажності.

ІУДАЇ́ЗМ — одна з найдавніших релігій, поширена серед віруючих євреїв. І. виник у 1-му тис. до н. е., увібравши в себе вірування і обряди кочових євр. племен Аравії і землеробські культи населення Палестини, яку давні євреї завоювали в 13 ст. до н. е. З утворенням рабовласницької д-ви Іудеї культи племінних богів було замінено культом *Ягве,* який раніше був богом племені Іуди (що зумовило назву релігії). І. справив значний вплив на формування раннього *християнства.* Осн. догмати І., викладені в *Старому завіті* й *Талмуді,* — віра в єдиного бога Ягве, богообраність євреїв, прихід месії (спасителя), безсмертя душі, існування загробного царства І. вимагає сліпої віри в бога, закликає до відчуження від земного життя, до смиренництва. І. захищає класову нерівність і соціальну несправедливість і водночас прищеплює віруючим почуття расової винятковості, зневаги до іновірців. Як і в ін. релігіях, в І. значне місце займає культ, який включає безліч обрядів, молитов, постів, свят, повелінь, заборон, викладених у Торі й Талмуді. За час свого існування І., внаслідок зміни істор. умов і внутріреліг. боротьби, набирав різних форм. В ньому виникали різні течії (*фарисеї,* садукеї, *хасидизм* тощо). Сучас. І. також неоднорідний. І. використовується євр. буржуазією як фактор «згуртування» всіх євреїв світу під прапором «віри батьків», як духовна основа ідеології міжнар. *сіонізму* — однієї з найреакційніших форм бурж. *націоналізму.* І. допомагає буржуазії експлуатувати трудящих євреїв, відвертати їх від загальнопролет. визвольної боротьби. І. є держ. релігією Ізраїлю. В СРСР І. існує як пережиток минулого серед невеликої кількості віруючих євреїв.

Літ.: Критика иудейской религии. М., 1964; Шахнович М. И. Закат иудейской религии. Л., 1965; Беленький М. С. Иудаизм. М., 1974.

І. І. Мигович.

ІУДЕ́ЙСЬКА ВІЙНА́ 66—73 — антиримське повстання селян і ремісників в Іудеї (провінція Риму з 1 ст. н. е.). Повстанці оволоділи Єрусалимом, а згодом всією тер. Іудеї. В 67—68 рим. війська підкорили більшу частину Іудеї. Після падіння пн. області — Галілеї галілейський загін повстанців на чолі з Іохананом (Іоанном) Гісхали захопив Єрусалим. Полководець *Йосиф Флавій,* який був одним з керівників повстанців Галілеї, перейшов на бік Риму. Після 5-місячної облоги Єрусалима рим. військо захопило місто (серпень 70). Полонених було продано в рабство. В 73 римляни взяли останню фортецю повстанців — Масаду.

ІУДЕ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — давня держава в Пд. *Палестині,* що існувала бл. 928—586 до н. е. Утворилося після розпаду Іудейсько-Ізраїльського царства (виникло в 11 ст. до н. е.). В І. ц. правила династія нащадків *Давида.* Були розвинуті землеробство, ремесла, посередницька торгівля, грошовий обіг. Соціальні відносини характеризувалися різкою диференціацією. І. ц. вело війни проти *Ізраїльського царства, Єгипту, Ассирії.* В 587 до н. е. І. ц. завоював вавілонський цар *Навуходоносор II.*

ІФІГЕ́НІЯ (Ἰφιγένεια) — у грец. міфології дочка *Агамемнона* й *Клітемнестри.* Щоб умилостивити *Артеміду,* Агамемнон приніс І. в жертву цій богині. Артеміда врятувала дівчину від смерті (замінивши її ланню) й перенесла в Тавріду (Крим), де зробила жрицею в своєму храмі. Образ І. як жінки-патріотки, здатної на самопожертву, змалював Евріпід у трагедіях «Іфігенія в Авліді» й «Іфігенія в Тавріді». Образ І. використали в своїй творчості Ж. Расін, Й.-В. Гете, Леся Українка та ін.

ІХЕТУА́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ — антиімперіалістичне повстання селян і міської бідноти Пн. Китаю 1899—1901. Викликане агресивною політикою імперіалістичних д-в, яка призвела до посилення експлуатації селян і ремісників, зростання податків, розорення дрібних торговців. Ініціатором повстання було таємне реліг г-во «Іхецюань» («Кулак в ім'я справедливості та згоди»). Пізніше повстанські загони «Іхецюаню» були перейменовані на «Іхетуані» («Загони справедливості та згоди», звідси назва повстання). І. п. за короткий час охопило майже всю пн. та пн.-сх. частини країни. 13—14.VI 1900 повстанці вступили в Пекін. Імперіалістичні д-ви (Великобританія, Німеччина, Австро-Угорщина, Франція, Японія, США, царська Росія, Італія) організували інтервенцію проти Китаю.

Кит. уряд оголосив війну інтервентам, проте, наляканий розмахом повстання, нічого не зробив для відсічі агресії. В середині серпня 1900 інтервенти захопили Пекін. Кит. уряд втік з столиці до Сіаня. У 1901 повстання було придушене (окремі виступи тривали ли 1902). Імперіалісти 1901 нав'язали Китаю кабальну угоду («Заключний протокол»), яка стала важливою віхою в перетворенні Китаю на напівколонію імперіалістичних держав.

Р. М. Бродський.

ІХНЕВМО́Н, фараонова миша, мунго, мангуста (Herpestes ichneumon, синонім Mungos ichneumon) — хижий ссавець род. *віверових.* Довж. тіла бл. 65 см, хвоста — до 50 см. Хутро пухнасте, сіруватооливкове. Кігті напіввтяжні. Має пахучі залози. Поширений у Пн. Африці та Малій Азії, завезений у Пд. Азію. Населяє зарості кущів та очерету в заплавах річок. Риє глибокі нори, в яких самка після 60-денної вагітності народжує 2—4 малят. Живиться дрібними тваринами, зокрема зміями. Місцеве населення нерідко приручає і тримає І. в будинках для знищення щурів та отруйних змій. І. часто називають і ін. представників групи *мангуст.*

ІХТІО́З (від грец. ἰχθύς — риба) — захворювання шкіри, яке характеризується посиленим її ороговінням. При І. шкіра суха, на ній утворюється багато рогових лусочок і масивних рогових пластинок. І. виявляється здебільшого в ранньому дитинстві і залишається протягом усього життя. У 50% випадків І.— родинне захворювання; бувають випадки набутого І. (після перенесення ін. захворювань). Лікування: вітаміни А та ін., риб'ячий жир; гарячі содові або сольові (з NaCl) ванни, мор. купання тощо.

ІХТІОЗА́ВРИ (Ichthyosauria) — єдиний ряд підкласу вимерлих мезозойських морських хижих плазунів (Ichthyopterygia). І. були жи-

Іхтіозавр. Скелет з відтвореними обрисами тіла.

вородящими рухливими великими тваринами (довж. від 1 до 12 м), тіло яких внаслідок життя у воді набуло рибоподібної форми, звідки походить і назва «іхтіозаври», або рибоящери (від грец. ἰχθύς — риба і σαῦρος — ящірка). Мали видовжене рило, гострі великі борознисті однорядні зуби, спинний та хвостовий плавці, перетворені на ласти кінцівки. Хребці у І. були двовгнуті, заг. кількість їх досягала 200. Живилися рибою і головоногими молюсками, зокрема *белемнітами.* Викопні рештки скелетів І. відомі з відкладів серед. тріасу до нижньої крейди різних районів СРСР (зокрема України), Центр. Європи, Пн. Америки, Гренландії.

М. Д. Поплавська.

ІХТІОЛО́ГІЯ (від грец. ἰχθύς — риба і λόγος — вчення) — наука, що всебічно вивчає риб: їхню будову, спосіб життя на всіх стадіях розвитку, поширення, систематику,

опрацьовує біологічні основи *рибальства* й *рибництва;* розділ *зоології*. І. пов'язана з багатьма ін. природничими науками, зокрема з *гідробіологією* і *гідрологією*. Систематичне вивчення риб за рубежем розпочато з 2-ї пол. 15 ст. і пов'язано з працями франц. учених П. Белона і Г. Ронделе (16 ст.), швед.—П. Артеді й К. Ліннея (18 ст.), нім. — Й. Мюллера (19 ст.) та ін.; в Росії (зокрема на Україні) — у 18 ст. і пов'язано з працями вітчизн. вчених С. П. Крашенинникова, С. Г. Гмеліна, І. І. Лепьохіна та ін. Іхтіофауну Азовського та Чорного морів, річок Дніпра, Дністра, Пд. Бугу, Дону у 18 — 19 ст. вивчали П. С. Паллас, Й. А. Гюльденштедт, О. Д. Нордман, О. В. Чернай та ін.

В 19 ст. І. виділилась у самостійну зоол. науку. Значним етапом у розвитку І. 2-ї пол. 19 ст. були дослідження К. Ф. Кесслера, К. М. Бера, М. Я. Данилевського, В. П. Враського, який заклав основи штучного риборозведення. На поч. 20 ст. М. М. Кніпович розробив наук. основи раціонального освоєння сировинної бази мор. рибного промислу. Великий внесок у розвиток вітчизн. І. зробили Л. С. Берг, В. К. Бражников, В. К. Солдатов, Є. К. Суворов, В. В. Васнецов, С. Г. Крижановський, Г. В. Нікольський, у т. ч. укр. вчені Д. О. Белінг, В. І. Владимиров, П. Й. Павлов та ін. На базі іхтіологічних досліджень в СРСР розроблено ефективні методи ведення рибного г-ва в природних і штучних водоймах. Зокрема на Україні розроблено шляхи цілеспрямованого формування складу іхтіофауни водоймищ Дніпровського каскаду, методи комплексної інтенсифікації ставкового рибництва. У методиці іхтіологічних досліджень застосовують досягнення сучас. техніки (мічені атоми, гідроакустика, ультразвук, рентгеноскопія тощо). Гол. проблеми сучас. І.— розробка теоретич. основ розвитку і росту риб, динаміки чисельності їх *популяцій, акліматизації, аквакультури*; охорона і раціональне використання рибних ресурсів водойм та підвищення їхньої рибопродуктивності. В СРСР в галузі І. працює ряд спец. н.-д. установ і станцій, зокрема в УРСР іхтіологічні дослідження провадять *Рибного господарства український науково-дослідний інститут, Гідробіології інститут* АН УРСР, *Біології південних морів інститут* АН УРСР, відповідні кафедри держ. ун-тів.

Літ.: Маркевич О. П., Короткий Й. І. Визначник прісноводних риб УРСР. К., 1954; Никольский Г. В. Частная ихтиология. М., 1971; Овен Л. С. Особенности оогенеза и характер нереста морских рыб. К., 1976; Веселов Е. А. Определитель пресноводных рыб фауны СССР. М., 1977. *П. С. Вовк.*

ІХТІО́РНІСИ (Ichthyornithes) — ряд вимерлих *зубатих птахів,* представлений 2 родами. І. відомі з верхньокрейдяних відкладів Канзасу (Пн. Америка). Розміри І.— від 20 см до 1 м. На відміну від сучас. птахів І. мали двовгнуті хребці, щелепи, всаджені гострими, загнутими назад конічними зубами, що сиділи в окремих ямках, не зрощені праву і ліву половини нижньої щелепи. У І. були розвинені крила, груднина з *кілем*. І. добре літали. Живилися рибою. *А. С. Уманська.*

ІХТІОСТЕ́ГА (Ichthyostega) — найдавніший і найпримітивніший рід вимерлих *земноводних*. Довж. тіла І. досягала 1 м. У І. збереглися невеликий хвостовий плавець риб'ячого типу та рудименти кісток зябрової кришки. Органи бічної лінії (див. *Бічні органи*) на

Іхтіостега. Скелет.

голові містились у кісткових каналах, ніздрі прикривала верхня губа. Парні кінцівки були побудовані як у наземних хребетних, через що І. дістали назву «чотириногі риби». І. відомі з верхнього девону Гренландії та Австралії. Мають значення для з'ясування питань еволюції земноводних. *Л. П. Татаринов.*

ІХТІОФТИ́РІУС (Ichthyophthirius multifiliis) — одноклітинна тварина роду рівновійчастих *інфузорій*. Паразитує під епітелієм шкіри і зябер риб, утворюючи білі горбочки — пустули. Спричиняє *інвазійну хворобу* іхтіофтиріоз. Дорослий паразит округлої форми до 1 мм у діаметрі. Ріст у тілі риб триває кілька діб і зрілі інфузорії — трофонти (розміром до 1 мм) виходять з пустул у воду, осідають на дно водойми та перетворюються на *цисти*. З цист розвиваються нові паразити, які уражають рибу, нерідко спричинюючи масову загибель її. Боротьбу з І. ведуть хім. засобами.

Ічня. Кахля. 19 ст. М. Я. Піщенко. Ведмідь. Кераміка. 1962.

ІЧНЯ — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Іченьці (притока Удаю). Залізнична станція. Перші відомості про І. належать до 14 ст. У 1648—49 — адм. центр *Ічнянського полку*. Населення І. брало участь у *Пушкаря і Бараба-ша повстанні 1657—58,* в боротьбі проти швед. інтервентів 1708—09. Рад. владу в І. встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації І. (14.IX 1941—16.XI 1943) в місті й районі діяв партизан. загін І. Є. Попко та загони партизан. з'єднання під командуванням О. Ф. *Федорова*. З 1957 І.— місто. В І.— спиртовий, тарний, комбікормовий, консервний, сухого молока і масла, продовольчих товарів з-ди, філія Прилуцької ф-ки худож. виробів, райсільгосптехніка, будинок побуту та ін. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор. музей. І. відома з 18 ст. як худож. осередок керамічного виробн. Виготовляли розписний і своєрідний за формою посуд, кахлі, іграшки — фігурки баранів, коней, вершників, птахів. У 2-й половині 19 ст. в І. виникли ткацькі промисли. Відомі твори сучас. скульптора-гончара М. Піщенка — анімалістичні фігурки, жанрові композиції тощо. Вони експонувалися на всесоюзних виставках і на Всесвітній виставці в Монреалі (1967). В І. народилися скульптор І. П. *Мартос,* укр. рад. письменник С. В. *Васильченко,* укр. рад. поет В. Г. *Чумак*.

Іхтіорніс. Скелет.

Іхтіофтиріус.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 61,9 тис. чол. (1978). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ічня*.

І. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Річки — *Удай, Остер* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні та підзолисті. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, береза, осика, сосна) займають 22,1 тис. га. Переважають підприємства харч. пром-сті (найбільші з них: Парафіївський цукр. комбінат, ічнянські спиртовий, сухого молока і масла, консервний, прод. товарів, Пелюхівський крохмальний з-ди). Ічнянські комбікормовий і тарний з-ди тощо. Комбінат побутового обслуговування (Ічня) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 110,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 16,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, круп'яні, цукр. буряки, картопля, овочі. В І. р.— 21 колгосп, 5 радгоспів, племзавод, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Ічня, Більмачівка, Качанівка, Августовські. Автошляхів — 365 км, у т. ч. з твердим покриттям — 201 км.

У районі — 52 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 65 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень; санаторій «Качанівка». 23 будинки культури, 31 клуб, кінотеатр, 63 кіноустановки, 42 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. В с-щі Тростянці І. р.— дендропарк АН УРСР «*Тростя-*

С. А. Ішантураєва.

О. Ю. Ішлінський.

І. С. Їжакевич.

І. С. Їжакевич. Перша музика. 1929.

нець», у с-щі *Качанівці* — палац — пам'ятка архітектури 18 ст. У 19 ст. в Качанівці, в маєтку Тарновських перебували видатні діячі укр. і рос. культури: М. Гоголь, Т. Шевченко, М. Максимович, М. Глинка, Марко Вовчок, В. і К. Маковські, М. Ге, І. Рєпін. В с. Іржавці народився укр. рад. композитор Л. М. *Ревуцький*, в с. Монастирищі — укр. скульптор П. П. *Забіла*, в с. Лисогорах — укр. письменник О. П. *Стороженко*, в с. Бурімці — укр. рад. живописець і графік П. О. *Басанець*. В І. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1932).

П. Г. Павленко.

ІШАНТУРА́ЄВА Сара Абдурахманівна [н. 26.X (8.XI) 1911, с. Бешбулак, тепер **Янгік**урганського р-ну Наманганської обл.] — узбецька рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1942. В 1927 закінчила узб. театр. студію при Будинку освіти в Москві. З цього ж року — актриса Узб. академічного театру драми ім. Х. Хамзи (Ташкент). Ролі: Джаміля («Бай і наймит» Хамзи), Онахон, Оксана («Честь і любов», «Дочка України» Яшена), Ірина («Фауст і Смерть» Левади), Катерина («Гроза» О. Островського), Офелія («Гамлет» Шекспіра). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Іл. див. до ст. *Акторське мистецтво*, т. 1, с. 448—449.

ІШЕМІ́ЧНА ХВОРО́БА СЕ́РЦЯ (від грец. ἴσχω — затримую і αἷμα — кров) — захворювання, в основі якого лежить невідповідність між потребою міокарда (серцевого м'яза) в кисні та його кровозабезпеченням. І. х. с., клініка якої (як грудної жаби) була описана англ. лікарем У. Геберденом (1768), набула характеру *епідемії* і стала провідною мед. і соціальною проблемою в розвинутих країнах. За прийнятою в СРСР (1970) класифікацією хвороб, І. х. с. за клінічним перебігом поділяється на такі форми: гострий інфаркт міокарда (триває до 8 тижнів), гострі та підгострі форми (ішемія, проміжна форма, передінфарктний синдром та мікроінфаркт), хронічна форма (з проявами коронарного атеросклерозу, атеросклеротичного кардіосклерозу, перенесеного *інфаркту міокарда*, *аневризми* серця), грудна жаба — *стенокардія* (напруження, а також спокою), безсимптомна (безбольова форма, що діагностується за електрокардіограмою). В розвитку І. х. с. важливе значення мають т. з. фактори ризику — нервово-психічне перенапруження, порушення ліпідного обміну (див. *Обмін речовин*), підвищення артеріального тиску, куріння, недостатня фіз. активність, зайва вага, а також спадкова схильність. За сучас. уявленнями, осн. причиною виникнення І. х. с. є атеросклероз коронарних (серцевих) артерій. Однак розглядати І. х. с. тільки як наслідок мех. порушення кровообігу по коронарних артеріях не правильно. Клінічні та експериментальні дослідження підтверджують важливість кіркових та підкіркових впливів на коронарний кровообіг. У розвитку І. х. с. певна роль належить спазму коронарних артерій. Неврогенний спазм коронарних артерій може виникати при поєднанні сильного збудження *вегетативної нервової системи* та зниження аеробного (за участю кисню) *метаболізму* міокарда. Нейрогуморальні порушення (надмірне виділення катехоламінів, вазопресину та ін.), збільшення періоду релаксації (розслаблення) міокарда є обов'язковими компонентами механізму розвитку І. х. с. Одним з важливих факторів у *патогенезі* І. х. с. є порушення реологічних властивостей крові (тобто її функції переносника кисню); при цьому сповільнюється течія крові, виникають мікротромби, закупорка капілярів тощо. В результаті знижується кровопостачання органів, виникають множинні ділянки ішемії (місцевого недокрів'я) в міокарді. Для І. х. с. характерні приступи стискуючих і давлячих болів за грудниною з іррадіацією (поширенням) у шию та ліву руку, що виникають при фіз. зусиллях і нервовому напруженні і зникають при спокої, а також після приймання *нітрогліцерину*. Для *діагностики* І. х. с. застосовується метод *електрокардіографії*, особливо з навантаженням на велоергометрі. Гол. засобами профілактики І. х. с. є: масові обстеження населення для виявлення факторів ризику, прихованих і початкових форм захворювання; проведення заходів первинної профілактики, спрямованих на зменшення впливу факторів ризику тощо. Лікування у вигляді періодичних курсів спрямоване на запобігання болю та його ліквідацію, зменшення навантаження на серце, поліпшення реологічних властивостей крові тощо.

Літ.: Ишемическая болезнь сердца. К., 1977; Коронарная недостаточность. М., 1977; Шхвацабая И. К., Аронов Д. М., Зайцев К. П. Реабилитация больных ишемической болезнью сердца. М., 1978.

М. К. Фуркало.

ІШИ́М — ріка в Каз. РСР і РРФСР, ліва притока Іртиша. Довж. 2450 км, площа бас. 177 тис. км². Бере початок на Пн. *Казахського дрібносопковика*, в верхів'ї тече у вузькій скелястій долині у пониззі — по заболоченій рівнині. Гол. притоки: Колутон, Жабай, Акканбурлук (праві), Терсаккан (ліва). Живлення снігове. Пересічна витрата води у пониззі 56,3 м³/с. Замерзає в листопаді, скресає у травні. На І. побудовано Вячеславське і Сергіївське водосховища. Використовують для водопостачання, зрошування. У нижній течії судноплавний. На І.— міста Цілиноград, Петропавловськ, Ішим.

ІШИ́М — місто обласного підпорядкування Тюменської обл. РРФСР, райцентр. Лежить на лівому березі р. Ішиму (прит. Іртиша). Залізнична станція. 63 тис. ж. (1977). З-ди — маш.-буд., «Ішимсільмаш» та мех. Швейна, взут., меблева й килимова ф-ки; хлібопродуктів, м'ясний і маслосироробний комбінати, кондитерська ф-ка, лікеро-горілчаний і пивоварний з-ди та ін. Пед. ін-т, с.-г. технікум, мед. уч-ще. В І. відбували заслання декабрист О. І. *Одоєвський* (1836—37), письменник-революціонер Г. О. *Мачтет* (1880—84) та ін. Засн. 1670, з 1782 — місто.

ІШИМБА́Й — місто республіканського підпорядкування Башк. АРСР, райцентр. Залізнична ст. Ішимбаєво. Лежить на берегах р. Білої (прит. Ками). 58 тис. ж. (1977). Центр видобування й переробки нафти. З-д нафтопром. устаткування, панчішно-шкарпеткова і трикотажно-білизняна ф-ки; ТЕЦ. Нафт. технікум. І. виник 1932 у зв'язку з освоєнням першого великого промислу *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*. З 1940 — місто.

І́ШІАС (грец. ἰσχιάς, від ἰσχίον — стегно), попереково-крижовий радикуліт — захворювання корінців попереково-крижового відділу спинного мозку і, гол. чин., сідничного нерва, основним проявом якого є біль у ділянці задньої поверхні ноги (за ходом сідничного нерва). Часто при цьому спостерігається біль і в попереково-крижовій ділянці. І. може бути гострим і хронічним (з періодичними загостреннями); може виникати як самостійне захворювання або ж внаслідок різних патологіч. процесів у тканинах, що оточують сідничний нерв. При хронічних формах І. іноді порушується рухова функція нижньої кінцівки, настають розлади її чутливості тощо. І. можуть спричинювати охолодження організму, різні інфекції та інтоксикації, порушення обміну речовин, травми, фіз. перенапруження тощо. Лікування: постільний режим, тепло, болезаспокійливі засоби, новокаїнова блокада, фізіотерапевтичні засоби тощо. Див. також *Радикуліт*.

ІШЛІ́НСЬКИЙ Олександр Юлійович [н. 24.VII (6.VIII) 1913, Москва] — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1960) і АН УРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1935) Моск. ун-т; викладав у ньому (професор з 1944). В 1948—55 — директор Ін-ту математики АН УРСР і професор Київ. ун-ту, з 1964 — директор Ін-ту проблем механіки АН СРСР. Осн. праці з теорії пружності та пластичності, заг. механіки, зокрема аналітичної, теорії коливань і гіроскопів. Дослідив закономірності тертя кочення по деформівній основі, розробив оригінальну теорію динамічної стійкості, розвинув теорію пластичності з лінійним зміцненням, створив теорію просторового гірокомпаса та ін. гіроскопічних приладів, провів дослідження з заг. теорії інерціальної навігації та автономного керування, запропонував нову схему деформування грунту при вибухові тощо. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

Тв.: Механика гироскопических систем. М., 1963; Ориентация, гироскопы и инерциальная навигация. М., 1976

ІШТА́Р — головне жіноче божество в ассіро-вавілонській міфології. Спочатку — богиня плодючості, кохання, материнства тощо; згодом стала богинею війни, покровительською царів. Вважається уособленням планети Венери. Відповідає фінікійській богині Астарті.

ІШТВА́Н I Святий (István I Szent), Стефан I (бл. 970 — 15.VIII 1038) — князь з 997, перший король Угорщини з 1000 або 1001. Походив з династії *Арпадів*. За І. І завершилося оформлення ранньофеод. угор. д-ви. В 1030 угор. військо на чолі з І. І відбило напад нім. феодалів на Угорщину. І. І здійснив християнізацію Угорщини (1038 канонізований католиц. церквою).

ІШУ́ТІН Микола Андрійович [3 (15).IV 1840, м. Сердобськ, тепер Пенз. обл.— 5 (17).I 1879, Кара] — один з перших рос. професіональних революціонерів. соціаліст-утопіст. З 1863 — вільний слухач Моск. ун-ту. В 1863 в Москві створив таємну революц. орг-цію (див. *Ішутінський гурток*). Заарештовано І. 1866 у зв'язку з замахом Д. В. *Каракозова* на Олександра II; засуджено до смертної кари, яку замінено в момент страти безстроковою каторгою. Ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, звідки його 1868 відправлено до Сибіру.

ІШУ́ТІНСЬКИЙ ГУРТО́К — таємна революц. орг-ція, засн. 1863 в Москві М. А. *Ішутіним* з метою підготовки селянської революції шляхом змови груп інтелігенції. До складу І. г. входив, зокрема, Д. В. *Каракозов*. І. г. примикав до «*Землі і волі*» 60-х рр. Згодом розгорнув самостійну діяльність, об'єднав ряд моск. таємних гуртків. Мав зв'язки з революціонерами Петербурга та ін. міст, а також Польщі. Програма І. г. включала пропаганду в народі соціалістич. ідей (див. *Утопічний соціалізм*), тактику терору і змов, створення мережі таємних гуртків у провінції. Ішутінці організували в грудні 1864 втечу з моск. тюрми Я. *Домбровського*, готували 1865—66 втечу з каторги М. Г. *Чернишевського*. Після замаху 4 (16).IV 1866 Д. В. Каракозова на Олександра II орг-цію було частково розкрито, багатьох її членів репресовано.

ЇЩЕНКО Іван Миколайович [5 (17).VII 1891, с. Пустоварівка, тепер Сквирського р-ну Київ. обл.— 21.XI 1975, Київ] — український рад. хірург, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1942). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1917). В 1944—75 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. Генерал-майор мед. служби, гол. хірург фронту (1941—45), гол. хірург КВО (1944—54). Праці І. присвячені проблемам клінічної і експериментальної хірургії, зокрема хірургії органів черевної порожнини, вивченню шоку, питанням анестезіології, пересадки органів і тканин тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами, медалями.

ЇЩЕНКО Олексій Тимофійович (р. н. невід.— п. 1811) — укр. сріблярник. Жив у Києві, де мав свою майстерню. Виконував роботи на замовлення Києво-Печерської лаври і Михайлівського Золотоверхого монастиря. Твори: срібна чаша — потир (остання чверть 18 ст., Києво-Печерський держ. історико-культур. заповідник), срібні царські врата до Воздвиженської церкви, дві шати на ікони (всі — 1784), позолочене панікадило (1790), «убор» (оправа) на престол Михайлівського собору. В 1780 І. позолотив купол Успенського собору Києво-Печерської лаври.

ЇЩУ́К Арсен Олексійович [н.9 (22).VI 1908, с. Городок, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.] — український рад. літературознавець і письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1934). Друкуватися почав 1930. Літературознавчі праці «Леся Українка» (1950), «Павло Тичина» (1954), «Василь Минко» (1957) та ін. Автор роману-хроніки «Вербівчани» (кн. 1—3, 1961—75). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Статті про радянську літературу. К., 1958; На шляху поступу. К., 1968; Рос. перекл.— Вербовчане. М., 1966.

В. Х. Косян.

ї

Ї — дванадцята буква українського алфавіту. Створена за зразком кириличної букви «і», якою поряд з «и» та «і» позначали голосний звук «і». Цією буквою позначають сполучення звуків й + і. Вживають її на початку, в середині й у кінці слів (їжа, воїн, свої). У сучас. значенні букву «ї» вперше використано 1873 у «Записках Південно-Західного відділу» Російського географічного товариства.

ЇДКІ ЛУ́ГИ — тверді білі, добре розчинні у воді *гідроксиди* лужних металів, напр. їдкий натр NaOH (каустична сода), їдке калі KOH. Ї. л. роз'їдають тканини, особливо тваринні, омилюють *жири*. Застосовують їх для очищування нафтопродуктів, у виробн. мила, штучного волокна тощо. Див. також *Луги*.

ЇЖА́К Володимир Іванович (Іжак; 1857, Бережани, тепер райцентр Терноп. обл.— бл. 1925) — український співак (баритон). У 1881—83 навчався в Міланській консерваторії. Виступав на оперних сценах Італії; був солістом Львів. опери (1883—85, 1887—88, 1891—92). В 1888—91 у складі італ. оперної трупи гастролював у Бухаресті, Белграді, Софії, Одесі та ін. Партії: Валентин («Фауст» Гуно), Ескамільйо («Кармен» Бізе), Жермон («Травіата» Верді). З 1892 виступав як камерний співак, широко пропагував твори укр. композиторів (М. В. Лисенка, Д. Січинського, О. Нижанківського).

І. М. Лисенко.

ЇЖА́К (Erinaceus) — рід ссавців родини їжакових ряду *комахоїдних*. Тіло Ї. звичайно коротке 15—25 см, златне скручуватися у клубок. Спина вкрита твердими голками. Хвіст короткий 2—3 см. 20 сучасних видів поширені в Африці, Азії та Європі. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: Ї. звичайний (E. europaeus) та Ї. вухатий (E. auritus). Ї.— корисні тварини; живляться переважно, комахами та дрібними хребетними. Активні вночі. Населяють сади, ліси, степи, пустелі. У травні — липні після 49-денної вагітності самка народжує 3—8 малят. Взимку Ї. впадають у сплячку. У викопному стані відомі з міоцену.

ЇЖАКЕ́ВИЧ Галина Прокопівна (н. 23.IV 1919, Київ) — укр. рад. мовознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1970. Закінчила Київ. ун-т (1944). Праці з укр. та рос. мовознавства, з них основні: «Питання російсько-українських мовних зв'язків» (1954), «Культура російського мовлення на Україні» (1976, у співавт.). Один з авторів і відповідальний редактор книги «Сучасна українська літературна мова. Стилістика» (1973).

Тв.: Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К., 1969.

ЇЖАКЕ́ВИЧ Іван Сидорович [6 (18).I 1864, с. Вишнопіль, тепер Тальнівського р-ну Черкас. області — 19.I 1962, Київ] — український рад. живописець і графік, нар. художник УРСР (з 1951). Працював у галузі станкового і монументального живопису, книжкової ілюстрації. Був членом АХЧУ. В 1876—82 навчався в *Лаврській іконописній майстерні*, 1882—84 — Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1884—88 — петерб. АМ. З 90-х рр. 19 ст. в рос. ілюстрованих журн. «Живописное обозрение», «Всемирная иллюстрация», «Нива» та ін. вміщував малюнки з життя, побуту та істор. минулого укр. народу. В 1893—98 виконав ілюстрації до творів Т. Шевченка «Причинна», «Гайдамаки», «Катерина» та ін.

Протягом усієї творчості звертався до інтерпретування образів Шевченкової поезії (цикл іл. до ювілейного вид. «Кобзаря», 1940). Автор картин на теми минулого України («Привели до пана», «Торг кріпаками», «На панщину», всі — 1926—28), з життя і творчості Т. Шевченка («Перебендя», 1933—34, «Мені тринадцятий минало...», 1935, та інші); іл. до творів: Лесі Українки «Лісова пісня», М. Коцюбинського «Fata morgana», І. Франка «Бориславські оповідання» (всі — 1937), Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський» (1941), І. Котляревського «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» (усі — в співавт. з Ф. Коновалюком, 1950). Брав участь у реставрації та відновленні розписів *Кирилівської церкви* в Києві й трапезної в Києво-Печерській лаврі. Кращі твори Ї. зберігаються в ДМУОМ та Київському музеї Т. Г. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Літ.: Ковалевська М. І. С. Їжакевич. К., 1949; Іван Сидорович Їжакевич. Альбом. К., 1964.

Л. В. Владич.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ І
Давньогрецька	Ї
Візантійська	І
Кирилиця	І
Українська	І і Ї ї

Їжак звичайний.

Їжак-риба

Їжача голівка багатогранна: *1* — нижня та верхня частини рослини; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкова квітка; *4* — плоди.

П. Їлемніцький

А. Ірасек.

ЇЖАК-РИ́БА (Diodon hystrix) — риба родини двозубих ряду зрослощелепних. Тіло (довж. до 60 см) бурувато-коричневого кольору з темними плямами, вкрите довгими (до 5 см) часто рухливими голками, які можуть розпрямлятись і настовбурчуватися, як у їжака (звідси й назва). Ї.-р. має здатність набувати форми кулі, сильно роздувши живіт, при цьому вона спливає на поверхню і вільно переноситься течією. Пошир. у помір. і тропіч. водах Тихого, Атлантичного і Індійського океанів. Живиться донними безхребетними, зокрема молюсками та кораловими поліпами. М'ясо Ї.-р. отруйне. Іл. с. 475.

ЇЖА́ЧА ГОЛІ́ВКА (Sparganium)— рід багаторічних трав'янистих однодомних рослин родини їжачоголівкових. Листки лінійні, кореневища повзучі. Квітки одностатеві в щільних голівках; верхні голівки складені з чоловічих квіток, нижні — з жіночих. Плід—кістянка. Ростуть на болотах, у водоймах, а також по їхніх берегах. Бл. 20 видів, пошир. в субарктичних обл. Пн. півкулі, а також в Австралії та Новій Зеландії. В СРСР — 13 видів, з них в УРСР — 5. Найпошир. види: Ї. г. проста (S. simplex) та Ї. г. багатогранна (S. polyedrum). Зелена маса Ї. г. служить кормом для *ондатри* і *нутрії* та водоплавної птиці. Деякі види — добрі пергоноси. Іл. с. 475.

ЇЖА́ЧНИК, анабазис (Anabasis) — рід багаторічних трав'янистих рослин чи напівкущів родини лободових. Листки дрібні або зовсім недорозвинені, супротивні. Квітки двостатеві, маленькі, зібрані у волотевидні суцвіття. Плід соковитий, ягодоподібний. 30 видів, пошир. у пустелях і напівпустелях (переважно в Серед. Азії, Середземномор'ї); в СРСР — 23 види. Ї. безлистий (A. aphylla), що зустрічається в Серед. Азії, на Пд.-Сх. Європ. ч. СРСР і в Закавказзі, містить алкалоїд анабазин, отруйна рослина; використовується для одержання інсектициду анабазинсульфату та ін. Деякі Ї. мають значення як корм для верблюдів.

ЇЛЕМНІ́ЦЬКИЙ (Jilemnický) Петер (18.III 1901, м. Кішперк, тепер Летоград — 19.V 1949, Москва) — словацький письменник. Член КПЧ з 1921. У 1927—28 навчався в Моск. ін-ті журналістики. Автор романів «Звитяжне падіння» (1926), «Незорана нива» (1932), «Грудка цукру» (1934), «Компас у нас усередині» (1937), у яких відобразив боротьбу трудящих бурж. Чехословаччини проти капіталістичного гноблення. Роман «Лункий крок» (1930) присвячений процесу соціалістичних перетворень у Рад. країні, зокрема на Пн. Кавказі. Учасник *Руху Опору* в Чехословаччині; був ув'язнений (1942—45). Роман Ї. «Хроніка» (1947) — про словацьке антифашист. повстання 1944. У 1948—49 — культур. аташе ЧССР у Москві. Похований у Святи Юрі (Словаччина).

Тв.: Укр. перекл.— Незорана нива. Ужгород. 1955; Рос. перекл.— Кусок сахару. М., 1950; Поле невспаханное. М., 1955; Избранное. М., 1972; Хроника. М., 1976.

Літ.: Токсина И. В. Пётр Илемницкий. Биобиблиографический указатель. М., 1960. *В. І. Шевчук.*

ЇРА́СЕК (Jirásek) Алоїс (23.VIII 1851, Гронов, Східночес. обл.— 12.III 1930, Прага) — чеський письменник. Закінчив Празький ун-т. Автор творів на істор. теми — трилогії «Серед течій» (1887—90), романів «Скалаки» (1875), «Песиголовці» (1884), «Скелі» (1886), «Проти всіх» (1893), п'єс «Ян Жижка» (1903), «Ян Гус» (1911), «Ян Рогач» (1914). Діячам нац. відродження присвячені романи «Ф. Л. Вєк» (т. 1—5, 1888—1906), «У нас» (т. 1—4, 1896—1903).

Тв.: Укр. перекл.— Песиголовці. К., 1949; Вибрані твори. К., 1951; Стародавні чеські легенди. К., 1958; Ліхтар. К., 1959; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—8. М., 1955—58.

Літ.: Токсина И. В. Алоис Ирасек. Биобиблиографический указатель. М., 1955. *В. І. Шевчук.*

ЇТС (Йєтс, Єтс; Ieats) Уїльям-Батлер (13.VI 1865, Сандімаунт, поблизу Дубліна — 28.I 1939, Рокбрюн, Франція; 1948 прах перенесено до Слайго, Ірландія) — ірландський письменник. Ініціатор і учасник руху 90-х рр. за розвиток ірл. нац. культури. Засновник першого нац. театру. Брав участь у створенні Ірл. літ. академії. Почав друкуватися 1886. Творчість Ї. розвивалася у тісному зв'язку з ірл. фольклором: поема «Мандри Оссіана» (1889), зб. віршів «Таємнича троянда» (1897) та ін. В п'єсі «Кетлін, дочка Хулієна» (1902) висловлено підтримку нац.-визвольному рухові ірл. народу. Зб. віршів «Башта» (1928), «Гвинтові сходи» (1933) пройняті настроями песимізму. Твори останніх років, незважаючи на надмірність символістських образів, засуджують лицемірство й святенництво бурж. суспільства. Нобелівська премія, 1923. *О. І. Земляний.*

Й

Й — тринадцята буква українського алфавіту. Є в багатьох алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. Запроваджена 1735 Академією наук і мистецтв під час остаточного оформлення рос. *гражданського шрифту*. В сучас. укр. мові буквою «й» позначають середньоязиковий сонорний щілинний приголосний звук перед голосним «о» (гайок, його), а також нескладовий голосний «і» (ї) в кінці складу після голосного (мій, сяйво).

ЙЄЛЛОУСТО́НСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ ПАРК — на Пн. Зх. США. Розташований у Скелястих горах на вис. 2200—2500 м над р. м. Площа бл. 900 тис. га. Створений 1872 (перший нац. парк світу) для охорони унікального природного комплексу — *гейзерів*, гарячих джерел, грязьових вулканів, величних *каньйонів*, водоспадів тощо. В межах парку — найбільше в Пн. Америці високогірне озеро Йєллоустон площею 360 км², глиб. до 100 м, багате рибою, особливо фореллю. Тер. парку вкривають хвойні ліси (сосна покручена, гірська ялина Енгельмана та ін.). Багата фауна: бізон, вапіті, лось, вилоріг, грізлі, чорний ведмідь, пума, рись, росомаха; з птахів — лебідь, пелікан та ін. *О. К. Ющенко.*

ЙЄ́МЕН (араб. аль-Йаман, букв.— права сторона) — у давнину назва майже всієї території, з 7 ст.— пд.-зх. і пд. частин Аравійського п-ова. На тер. Й.— *Йєменська Арабська Республіка* та *Народна Демократична Республіка Йємен.*

ЙЄ́МЕНСЬКА АРА́БСЬКА РЕСПУ́БЛІКА, ЙАР — держава в Азії, на Пд. Зх. Аравійського п-ова. На

Зх. омивається водами Червоного м. В адм. відношенні поділяється на 9 лів.

Державний лад. ЙАР — республіка. Верховна влада в країні належить Раді командування (РК), голова якої є главою держави — президентом. Вищий законодавчий орган —Консультативна рада (КР). Голова КР призначає уряд, який здійснює виконавчу владу, на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована слабо. На більшій частині тер. підн ситься гірське плато Джебель з найвищою точкою країни — г. Ен-Набі-Шаїб (3600 м). Багато згаслих вулканів. На Сх.— пустеля Руб-ель-Халі. Вздовж узбережжя простягається низовина Тіхама. Корисні копалини вивчені недостатньо. Виявлено поклади кам. солі, буд. матеріалів, напівкоштовних каменів, міді, фосфоритів, марганцевої руди, кам. вугілля. Клімат тропічний, на більшій частині тер.— сухий. Пересічна т-ра січня на низовині бл. +20°, червня — понад +30°. В горах прохолодніше. Опадів на переважній частині території мало, лише місцями — до 1000 мм (мусонні дощі). Річки з постійними водосто-

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Й
Кириляця	Нн Ии
Російський гравійований шрифт 1699	Й й й
Російська й українська	Й й Й й

ками є лише в гірській частині країни. Переважають червоно-бурі грунти. На вершинах плато — сухі степи, в глибоких улоговин х — вічнозелені чагарники, на узб режжі — пустельна й напівпуст льна рослинність, в оазисах — зарості фінікової пальми.

Населення. Переважна більшість населення ЙАР — *араби*; живуть також ефіопи, сомалійці, турки та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— бл. 36 чол. на

Мечеть Бакілідже в місті Сана 17 ст

1 км² (1978, оцінка). 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Сана, Ходейда,* Таїзз.

Історія. З кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е. тер. сучас. ЙАР входила до складу ряду д-в. На поч. 6 ст. її захопили *ефіопи,* в кін. 6 ст.— *перси.* В 7 ст. вона увійшла до складу араб. *Халіфату.* В той час тут утвердилися феод. відносини, панівною релігією став *іслам.* У 9—16 ст. тер. ЙАР перебувала під владою єгип.- сірійських монархій. З 16 ст. зазнавала вторгнень турків-османів, з 70-х рр. 19 ст.— під владою *Османської імперії* (з 1911 мала автономію). В кін. 19 — на поч. 20 ст. населення країни вело нац.-визвольну боротьбу проти осман. панування. В 1919 тер. ЙАР стала незалежним королівством Йємен. У 1928 укладено рад.-йємен. договір про дружбу й торгівлю (поновлений 1955). В 1929 Йємен встановив дипломатичні відносини з СРСР. Під час 2-ї світової війни зберігав нейтралітет. Внаслідок антимонархічної революції 26.IX 1962 Йємен проголошено республікою (під сучас. назвою). В 1962—69 в країні відбувалася громадян. війна між республіканцями і прихильниками монархії. В 1974 в ЙАР виникла гостра політ. криза, що призвела до встановлення в країні військ. режиму. В ЙАР досі панують родо-племінні відносини. Шейхи (вожді племен) мають майже необмежену світську й духовну владу на місцях. Уряд ЙАР спрямовує свої зусилля на створення централізованої д-ви. Діяльність політ. партій заборонено. На міжнар. арені ЙАР проводить курс на розвиток співробітництва з усіма країнами, в т. ч. з СРСР та ін. соціалістичними д-вами. В 1964 СРСР і ЙАР підписали договір про дружбу, 1967 — угоду про екон. співробітництво. З 1947 країна — член ООН. ЙАР — член *Ліги арабських держав.*

І. М. Хворостяний

Господарство. ЙАР — агр., слаборозвинута в екон. відношенні країна. Уряд вживає заходів для планового розвитку господарства. З допомогою Рад. Союзу було споруджено мор. порт у Ходейді, шосе Ходейда — Таїзз, три школи, госпіталь, пром. об'єкти. Основа економіки — с. г., в якому зайнято бл. 86% самодіяльного населення і виробляється понад 70% нац. доходу. Більшість землі належить феод. та мусульм. знаті. Безземельні селяни орендують землю або наймитують. В обробітку — 2 млн. га землі. Провідна галузь с. г.— землеробство. Осн.

експортні культури (збір у тис. т, 1977): бавовник — 25,7, кава — 4,3; для власного споживання вирощують зернові (просо, сорго та ін.) — 1870, бобові — 115, овочі. Культивують фінікову пальму, інжир, абрикоси, гранати, манго, наркотичну рослину — кат. Тваринництво малопродуктивне, гол. чин. у пустельних та напівпустельних районах (вівці, кози, верблюди, коні). На узбережжі — вилов риби — 12,4 тис. т (1977). Частка пром-сті у нац. доході становить 7,2%. Видобувають кам. сіль, напівкоштовні камені (агат, онікс, халцедон, яшму та ін.), перли. В обробній пром-сті переважає кустарно-ремісниче виробн. тканин, взуття, ювелірних і гончарних виробів. Підприємства по переробці с.-г. сировини (очищення кави, бавовнику, сигаретна ф-ка та ін.). Виробн. буд. матеріалів (зокрема, цем. з-д у Баджілі, збудований за допомогою СРСР). Металообр. пром-сть представлена з-дами по виробн. металевої тари для нафтопродуктів та алюмінієвого посуду; хімічна — виробн. фарб і пластмасових виробів. Осн. пром. центри— Сана, Ходейда, Таїзз. З-ць у ЙАР немає. Довж. автошляхів (тис. км, 1977) — 3,7, у т. ч. асфальтованих — 1,2. Осн. мор. порт — Ходейда. Розвинутий в'ючний транспорт. Вивозять каву, бавовну, шкіряну сировину, кам. сіль, рибу; довозять прод. товари, нафтопродукти, буд. матеріали, машини та устаткування. Гол. торг. партнери: Саудівська Аравія, НДРЙ, КНР, Японія та ін. Грош. одиниця — йємен. ріал. За курсом Держбанку СРСР 100 йємен. ріалів = 14,8 крб. (серпень 1979).

Д. В. Сущевський.

Медичне обслуговування. В 1976 в ЙАР було понад 3 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 2130 ж.), мед. допомогу подавали 336 лікарів (1 лікар на 14,5 тис. ж.), з них 136 — іноз. громадяни. Лікарів готують за кордоном, у т. ч. в СРСР. В Сані збудовано і передано в дар йємен. народові від рад. народу госпіталь (на 100 ліжок) з поліклінікою; СРСР допомагає ЙАР також у боротьбі з масовими захворюваннями.

Освіта. Сучасна система освіти склалася після революції 1962. Прийнято закон про безплатне навчання на всіх ступенях. Але поч. школою охоплено менш як 25% дітей. Процент неписьменних в країні лишається високим. Термін навчання в поч. школі — 6 років, у серед.— 6 (3 + 3). У 1976/77 навч. р. в поч. школах було 221,5 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 26,5 тис. Вищу освіту здобувають в ун-ті Сани (засн. 1974; в 1977/78 навч. р.— 3139 студентів). Наук. установ немає. В Сані — 6-ка (засн. 1925).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. Осн. періодичні видання (1976): щоденні газети «Аль-Джумхурія» («Республіка», з 1962, 1948—62 виходила під назвою «Ан-Наср») — напівофіціоз, «Ас-Саура» («Революція», з 1962, 1948—62 виходила під назвою «Саба»), щотижнева газета «Аш-Шааб» («Народ», з 1968). Виходять також кілька ін. газет, журналів, бюлетенів араб. мовою

Колишній палац імама в місті Сана (тепер резиденція президента). Реконструйований 1958.

Герб Йєменської Арабської Республіки.

ЙЄМЕНСЬКА АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — 195 тис. км²

Населення — 6,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Сана

Йєллоустонський національний парк. Бізони. Мамонтові гарячі джерела.

З. Йєн.

заг. тиражем бл. 50 тис. прим. Інформ. агентство Саба засн. 1970. Радіомовлення — з 1963, ведеться араб. мовою. Урядова радіостанція «Радіо Сана».

О. В. Ткачов.

Література. Середньовічна йеменська л-ра розвивалася в заг. річищі араб. літератури (див. *Арабська культура*, розділ «Література»). Найпоширенішою була поезія на реліг. теми. Відомі твори 12 ст.— поема «Хім'ярітська касида» Нашвана аль-Хім'ярі, «Диван віршів» аль-Хамадані та ін. Піднесення нац.-визвольного руху в 19 ст. викликало оновлення л-ри на реалістичній основі. Серед сучасних поетів, що дотримуються традиційних форм (касиди), — Ях'я Бен Мухаммед аль-Ар'яні, Абд аль-Керім Мазхар та ін. До групи письменників реалістичного напряму належать Ахмед аль-Фейс, Шаукі Абдалла, Джафар Абдо та ін.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. ЙАР знаходяться численні залишки старод. міст, храмів та іригаційних споруд (Марібська гребля, 7 ст. до н. е.). Міста були прямокутні в плані, обнесені високими стінами з баштами; кам. храми (Аввам поблизу Маріба, 8 ст. до н. е.) прикрашені рельєфами, статуями, іноді розписом. Знайдено багато прикрас, невеликих статуеток з бронзи й золота, орнаментовані вироби з кераміки. Будинки оздоблювалися розписами, вікна — кольоровим склом. Для культової архітектури 7—16 ст. характерні мечеті з мінаретами (аль-Джама аль-Кебір у Сані, 670-і рр., розширювалася у 8, 10 і 12 ст.; аль-Ашрафія в Таїззі, 13 ст.), «кубба» — мавзолеї святих. У 20 ст. в містах споруджуються пром. та іригаційні об'єкти, сучас. типу житлові й адм. будинки з елементами традиційної архітектури. В сучас. мист. ЙАР поширені здавна відомі різні види декоративно-ужиткового мист. (вироби із срібла, каменю, безворсові килими з вовни тощо).

Літ.: Страны Аравии. Справочник. М., 1964; Голубовская Е. Йемен. М., 1965; Голубовская Е. Революция 1962 в Йемене. М., 1971; Котлов Л. Н. Йеменская Арабская Республика. Справочник. М., 1971.

ЙЄН (Jähn) Зігмунд (н. 13.II 1937, с. Раутенкранц, Німеччина) — льотчик-космонавт НДР, Герой Рад. Союзу (1978), Герой НДР (1978), підполковник, засл. льотчик НДР. Член СЄПН з 1956. Закінчив Вище офіцерське училище ІПО ВПС ім. Ф. Мерінга (1958) та Військово-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1970). З 1976 — в Центрі підготовки космонавтів ім. Ю. О. Гагаріна, де пройшов курс навчання за програмою «*Інтеркосмос*». Разом з В. Ф. *Биковським* у складі третього міжнар. екіпажу Й. здійснив політ (26.VIII — 3.IX 1978) на космічному кораблі «Союз-31». Під час виконання програми «Союз-31» стикувався з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-29», пілотованим В. В. *Ковальонком* та О. С. *Іванченковим*. На борту цього комплексу проводились спільні технологічні, медико-біол. та ін. експерименти. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-29». Й. нагороджений орденом Карла Маркса, медалями.

ЙЄНСЕН (Jensen) Ганс-Даніель (25.VI 1907, Гамбург —11. II 1973, Гейдельберг) — німецький фізик. Закінчив Гамбурзький університет (1932). З 1949 — проф. Гейдельберзького ун-ту. Наук. праці з теорії атомного ядра і фізики твердого тіла. Незалежно від М. *Гепперт-Майєр* створив оболонкову модель ядра. Знайшов залежність повної енергії кристала від міжатомної віддалі. Нобелівська премія, 1963.

ЙОАХІМ ФЛОРСЬКИЙ (Калабрійський) Джоаккіно да Фіоре (Jochimus Florensis, Gioacchino da Fiore; бл. 1132—1202) — італ. мислитель. Н. в Калабрії. В 1199 заснував Флорський чернечий орден. Свої ідеї Й. Ф. розвинув у ряді містико-богословських творів, у яких три особи християнської *трійці* тлумачились як три світові ери в історії людства, що розвивається від рабства до свободи. Третя ера — ера «св. духа», за Й. Ф., буде нібито втіленням на землі вічної справедливості. Вчення Й. Ф. було одним з найраніших проявів сел.-плебейської *єресі* — йоахімізму.

ЙОВІНЕ (Jovine) Франческо (9.X 1902, Гуардіальф'єра, пров. Кампобассо — 30.IV 1950, Рим) — італійський письменник. Член Комуністичної партії Італії з 1948. Брав участь в італ. Русі Опору. Один з представників *неореалізму*. Відображав життя італ. Півдня. Зб. оповідань «Імперія в провінції» (1945) — гостра сатира на фашист. диктатуру. Роман «Землі Сакраменто» (1950) — про боротьбу італ. селян за землю в період приходу фашизму до влади. Був членом Т-ва «Італія — СРСР», активним борцем за мир.

Тв.: Рос. перекл.— Земли Сакраменто. М., 1955. *Д. С. Наливайко.*

ЙОГА (санскр.— з'єднання) — давньоіндійська ідеалістична філософська школа. Виникла в 2 ст. до н. е. в умовах розкладу рабовласницького ладу. Основні принципи Й. розробив індійський філософ Патанджалі. Й. вчить, що найвищого блаженства людина може досягти не зміною об'єктивних умов свого життя, а повним звільненням своєї свідомості від впливу зовн. світу і досягненням особливого психічного стану — «самадхи» (зосередження), коли згасають усі бажання, мислення застигає на якійсь внутр. точці, порушується зв'язок із зовн. світом і нібито з'являється здатність інтуїтивного бачення істини. З метою досягнення цього стану Й. розробила систему морально-етичної, фіз. і пізнавальної самодисципліни, в якій важливе місце посідають утримання від насильства над усім живим, забезпечення найдоцільніших положень тіла, регулювання дихання (виконання системи заходів, що обмежують природний ритм дихання), зосередження думки лише на окремому об'єкті при повному виключенні чуттів та ін. Хоч Й. і дала опис ряду цікавих з наук. погляду психічних явищ, що вивчаються сучас. мед. наукою, експериментальною психологією і фізіологією, проте в цілому її вчення обеззброює людину в боротьбі проти соціального гноблення.

Йеменська Арабська Республіка. Скульптурна голова, знайдена поблизу Маріба. 1-е тисячоліття до н. е. Рельєф з Маріба. 2 ст. (?).

ЙОГАННЕСБУРГ — місто в Південно-Африканській Республіці, в провінції Трансвааль. Великий вузол з-ць. Аеропорт. 1432,6 тис. ж. (1970). Найбільший торг. і пром. центр країни. В Й. розміщені правління гол. пром. і фінанс. концернів, фондова біржа. Численні підприємства гірничодобувної, металообр., маш.-буд. (гірниче устаткування, електротех. вироби, автоскладання), хім., поліграф., текст., харч. пром-сті. Шліфування алмазів. Ун-т, обсерваторія, театр, публічна б-ка. Афр. населення живе на околицях міста в спец. селищах (локаціях). Й. виник 1886 в районі багатих родовищ золота. У 1918 в Й. відбувся великий страйк робітників; 1955 — антирасистський Нар. конгрес Пд. Африки, що прийняв «Хартію свободи». В червні 1976 поліція розстріляла демонстрацію африканців у передмісті Й.— *Соуето*.

ЙОГАНСЕН (Johannsen) Вільгельм-Людвіг (3.II 1857, Копенгаген — 11.XI 1927, там же) — датський біолог, один з основоположників сучасної генетики. Створив вчення про *чисті лінії*, що лягло в основу новітніх принципів *селекції*, довів неуспадковуваність ознак, набутих організмом у процесі життя, а також роль *спадковості* в процесах *добору природного*. Ввів поняття *ген, генотип, фенотип*.

ЙОГАНСЕН Михайло (Майк) Гервасійович [літ. псевд. В. Вецеліус, М. Крамар; 16 (28).II 1895, Харків — 27.X 1937] — український рад. письменник. Закінчив Харків. ун-т (1916). Був членом літ. орг-цій «*Гарт*» і *Вапліте*. Перша зб. віршів «Д'горі» вийшла 1921. У зб. поезій «Революція» (1923), «Пролог до комуни» (1924), «Ясен» (1930), «Балади про війну і відбудову» (1933) оспівав перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, героїзм будівників нового життя. Виступав і як прозаїк, літературознавець. Автор творів для дітей.

Тв.: Поезії. Х., 1933; Джан та інші оповідання. К., 1937; Кіт чудило. К., 1968.

Літ.: Крижанівський С. Майк Йогансен. В кн.: День поезії — 1967. К., 1967.

С. А. Крижанівський.

ЙОГАНСОН Борис Володимирович [13 (25).VII 1893, Москва — 25.II 1973, там же] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1943), дійсний член

АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1943. В 1913—18 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у М. *Касаткіна*, А. *Архипова* і К. *Коровіна*. Член АХРР (1923—31). Вже ранні твори художника («Радянський суд», 1928, ДТГ; «Робітфак іде», 1928, Київ. музей рос. мист.) засвідчили його зв'язок з традиціями рос. реалістич. живопису й позначені гострим відчуттям сучасності. Історико-революц. картини 30-х рр.: «Допит комуністів» (1933); «На старому уральському заводі» (1937), обидві — в ДТГ. Революц. пафосом пройнята картина «Виступ В. І. Леніна на 3-му з'їзді комсомолу» (1950, в співавт.). Викладав у Ленінгр. ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна (1937—61), Моск. худож. ін-ті ім. В. І. Сурикова, в 40-х рр.— у Київ. художньому ін-ті. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951. Іл. див. також до ст. *Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді*, т. 2, с. 415.

Б. В. Йогансон. На старому уральському заводі. 1937. Державна Третьяковська галерея в Москві.

М. Д. Факторович.

ЙОГАЧА́РИ, віджнянавадини — в *буддизмі* послідовники однієї з двох ідеалістичних релігійно-філос. шкіл *махаяни* (поряд з мадх'ямікою). Осн. ідеї школи висунуті в 3 ст. н. е. Й. вважали первинною свідомість, заперечували реальність зовн. світу. Елементи буття, за Й., реальні лише як прояви свідомості. Й. визнавали три види реальності: уявну; залежну, в якій явища проявляються в їхніх причинних зв'язках; абсолютну, справді існуючу (чиста свідомість, абстрагована від будь-якого змісту). Засобом пізнання абсолюту Й. вважали йогічне знання (див. *Йога*). Буддійська логіка, засновниками якої вважають Дігнага і Дхармакірті, справила значний вплив на праці багатьох тібетських, монгол., кит. авторів.

ЙОД (Iodum; від грец. ἰοειδής — фіалковий), I — хімічний елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 53, ат. м. 126,9045; належить до *галогенів*. Природний Й. складається з стабільного ізотопу ^{127}I. Відомо 22 штучних радіоактивних ізотопи. Й. відкрив 1811 франц. хімік Б. Куртуа. Вміст Й. в земній корі 5 10^{-5}%. Міститься Й. в осн. у бурових водах, мор. воді, золі деяких мор. водоростей, з яких його й одержують. Й.— чорно-фіолетові кристали; густ. 4948 кг/м³; $t_{пл}$ 113,6° С; $t_{кип}$ 184,50° С (в запаяній посудині). Малорозчинний у воді, добре розчиняється в багатьох органічних розчинниках, а також у водних розчинах *йодидів*. За деякими фіз. й хім. властивостями Й. займає проміжне положення між металами й неметалами. Відзначається високою хім. активністю. Застосовують у техніці для одержання чистих металів, широко використовують у медицині.

Й. в організмі — необхідний для життєдіяльності тваринних і рослинних організмів *мікроелемент*; один з *біогенних елементів*. В організмі дорослої людини його 20—30 мг, з них бл. 10 мг міститься в *щитовидній залозі*. В ній неорганічні сполуки Й. підлягають окисленню і включаються в біосинтез гормонів (*тироксину*, трийодтироніну). За добу людина повинна одержувати Й. від 50 до 200 мкг і більше. Він надходить до організму з їжею, водою й повітрям. Ряд організмів (мор. водорості, деякі губки) є концентраторами йоду. Багаті на Й. тканини мор. риб, особливо риб'ячий жир (до 770 мкг%). В процесі кулінарної обробки та зберігання харч. продукти, що містять Й. (м'ясо, яйця, горох, квасоля, пшоно, капуста, морква тощо), втрачають значну його кількість.

Ю. Я. Фіалков (Йод—хім. елемент).

ЙОДИ́ДИ — сполуки *йоду* з металами, солі йодоводневої кислоти. Й. лужних, лужноземельних металів, магнію, цинку, кадмію добре розчинні у воді, решта — малорозчинні. Одержують в результаті взаємодії металів з йодом або дією йодоводневої к-ти на метали, їхні оксиди або карбонати; важкорозчинні Й.— при взаємодії добре розчинних з солями відповідних металів. Застосовують у техніці (для одержання чистих тугоплавких металів), лабораторній практиці, медицині. Іноді Й. наз. органічні сполуки йоду (напр. етилйодид C_2H_5I).

Ю. Я. Фіалков.

ЙО́ДНА ЛА́МПА, галогенна лампа — *лампа розжарення* з тугоплавкою (переважно вольфрамовою) ниткою, наповнена інертним газом у суміші з *галогенами* (йодом або бромом) чи їхніми сполуками. Наявність галогенів (або їхніх сполук) сприяє зворотному перенесенню вольфраму, що випаровується, на тугоплавку нитку, перешкоджаючи його осіданню на стінках лампи. Порівняно із звичайними лампами розжарення у Й. л. (при однаковій потужності) менші габарити, більші строк експлуатації та *світловий потік*. Їхня потужність від кількох ват до десятків кіловат. Й. л. застосовують у копіювальних і проекційних апаратах, для освітлювання кіно- і телестудій, вулиць тощо.

ЙО́ДУ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки *йоду* з іншими елементами. Сполуки з металами наз. *йодидами*. Сполука йоду з *воднем* — йодоводень, HI; безбарвний газ, який при т-рі вищій за 500° С розпадається на елементи; розчин його у воді дає сильну йодоводневу кислоту. Йод з киснем безпосередньо не сполучається, непрямим шляхом одержано оксиди I_2O_4 та I_2O_5. Йодатна кислота HIO_3, перйодатна HIO_4, а також солі цих к-т — сильні окислювачі. Відомі сполуки йоду з іншими галогенами, напр. IF_5, ICl_3, IBr. Й. с. з неметалами (напр., з фосфором) наз. йодангідридами; їх застосовують в органічному синтезі. Ряд органічних сполук йоду набуває широкого застосування в медицині (дезинфікуючі й рентгеноконтрастні препарати).

Ю. Я. Фіалков.

ЙО́ЖЕФ (József) Аттіла (11.IV 1905, Будапешт — 3.XII 1937, Балатонсарсо) — угорський пролетарський поет. Член Компартії Угорщини з 1930. Учасник робітн. руху 30-х рр. Перші зб. віршів — «Прохач краси» (1922), «Не я кричу» (1924). У поетичних збірках «Пні корчуй і не ний!» (1931), «Ніч околиці» (1931), «Ведмежий танець» (1934) виступив як зрілий революц. поет. Відобразив тяжку дійсність своєї країни за часів диктатури Хорті, створив портрети пролетарів, закликав до боротьби проти капіталістич. експлуатації. У творах останніх років песимістичні настрої (зб. «Дуже боляче», 1936) чергуються з пристрасним політ. протестом («Моя батьківщина» та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. Ужгород, 1949; [Вірші]. «Всесвіт», 1979, №7; Рос. перекл.— Стихи. М., 1963.

К. О. Шахова.

ЙО́КАЇ (Jókai) Мор (18.II 1825, м. Комаром — 5.V 1904, Будапешт) — угорський прозаїк. Напередодні революції 1848 належав до кіл революц. молоді, очолюваної Ш. *Петефі*. Після поразки революції перейшов на позиції лібералізму. Автор істор. романів та оповідань, пригодницьких і фантастичних творів. У них відображено різні етапи угор. історії («Угорський набоб», 1853; «Карпаті Золтан», 1854; «Новий землевласник», 1863; «Сини людини з кам'яним серцем», 1869), суперечності капіталістич. розвитку Угорщини («Чорні діаманти», 1870; «Золота людина», 1873), життя трудящого селянства («Жовта троянда», 1893). Роман «Свобода під снігом» (1879) присвятив декабристам.

Тв.: Укр. перекл.— Жовта троянда. К., 1958; Сини людини з кам'яним серцем. К., 1959; 20 000 років під кригою. К., 1959; Рос. перекл.— Чёрные алмазы. М., 1971; Венгерский набоб. М., 1976.

К. О. Шахова.

Б. В. Йогансон.

ЙОКОГА́МА — місто в Японії, на Пд. Сх. о. Хонсю, на узбережжі Токійської затоки Тихого ок. Адм. ц. префектури Канагава. Разом з Токіо і Кавасакі утворює ядро індустріального району Канто. Важливий трансп. вузол (один з найбільших портів на Далекому Сході). 2,6 млн. ж. (1975). У місті зосереджені гол. контори і філіали великих япон. банків, монополістичних концернів і торг. фірм. Розвинуті машинобудування (транспортне, зокрема суднобудування, електроенергетика), чорна металургія та нафтохімія. Військові з-ди. Широко представлені текст., харч.,

Йолдія широка.

Г. А. Йокубоніс.

Г. А. Йокубоніс. Пам'ятник поетові Й. Майронісу в Каунасі. Граніт. 1976.

скляно-керамічна пром-сть. Й засн. 1858.

ЙОКО́СУКА — місто в Японії, а Пд. Сх. о. Хонсю, в префектурі Канагава. Порт, залізнична станція. 389,6 тис. ж. (1975). Суднобудування та судноремонт. Підземні нафтосховища. ТЕС. Мор. учбові заклади. Авіац. н.-д. центр. Мор. музей, акваріум. Й.— база китобійної флотилії та військ.-мор. флоту Японії.

ЙОКУБО́НІС Гедімінас Альбіно (н. 8.III 1927, м. Купішкіс) — литовський рад. скульптор, нар. художник Лит. РСР (з 1977), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). В 1946—51 навчався у Каунаському ін-ті прикладного та декоративного мист., у 1952 — Худож. ін-ті Лит. РСР у Вільнюсі в Ю. *Мікенаса*. Автор монументальних і станкових творів: «Голова колгоспу» (1957), портрети Й. Янульоніса (1962) та Ю. Веножінскіса (1964); пам'ятники — жертвам фашизму в с. Пірчюпіс (1960), В. І. Леніну на пл. Ілліча у Москві (1967), співаку К. Петраускасу у Вільнюсі (1974), поету Майронісу в Каунасі (1976). Ленінська премія, 1963.

ЙОЛЬДІ́Я, йолдія (Joldia, синонім Portlandia) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 7 см) поперечно-овальна. На замковому краї по обидва боки верхівки є ряд численних дрібних зубів. Живуть на глибинах до 100 м. Бл. 15 видів, поширених в бореальній зоні Атлантичного і Тихого океанів. В СРСР — 3 види (в пн. і далекосхідних морях). Викопний вид Й. арктична (J. arctica) є провідною формою холодного Йолдієвого моря, яке 8—10 тис. років тому вкривало пн. частину Європи від Атлантичного ок. до Балтійського м. включно. Іл. с. 479.

А. Л. Путь.

ЙО́МЕНИ, йоменрі (англ. yeoman, yeomanry) — селяни в Англії 14—18 ст., які вели самостійне господарство на землі, що була їхнім спадковим держанням. До серед. 17 ст. становили осн. масу англ. селянства. Відіграли велику роль в *англійській буржуазній революції 17 століття*. Після утвердження капіталістичних відносин Й. швидко розорилися, поповнивши лави наймитів і найманих робітників.

ЙО́РДАН (Jordanis, Jordanes; рр. н. і см. невід.) — історик *готів* 6 ст. Автор праці «Про походження та діяння гетів» (виклад подій доведений до 551)— одного з осн. джерел з історії готів, народів Пн. Причорномор'я. В праці Й. є цінні відомості про місця розселення та етнічну єдність слов'ян.

ЙОРДА́Н (Iordan) Йоргу [н. 29. IX (11.X) 1888, м. Текуч] — румунський мовознавець, академік Академії СРР (з 1945). Професор Ясського (1911—46) та Бухарест. (1946—58) ун-тів, був директором Ін-ту лінгвістики в Бухаресті. Посол Румунії в СРСР (1945—47). Праці з романського мовознавства, рум. мови й топоніміки: «Стилістика румунської мови» (1944), «Сучасна румунська мова» (1954), «Румунська топоніміка» (1963).

Тв.: Рос. перекл.— Грамматика румынского языка. М., 1950; Романское языкознание. М., 1971

ЙОРДА́Н Федір Іванович [13 (25).VIII 1800, Павловськ — 19.IX (1.X) 1883, Петербург] — російський гравер і рисувальник, акад. петерб. АМ (з 1844). У 1809—25 навчався в петерб. АМ у М. *Уткіна*, пізніше у Парижі та Лондоні. В 1835—50 жив у Італії. Автор багатьох гравюр з творів рос. та зарубіжних художників: «Меркурій усипляє Аргуса» (1824, з картини П. Ф. *Соколова*), «Вмираючий Авель» (1827, з картини А. *Лосенка*) та ін.; портретів — М. В. Гоголя (1856—57), В. Бєлінського (1859). З Й. був близько знайомий Т. Шевченко, який високо цінував художника й користувався його порадами під час роботи над своїми офортами останніх років (1858—61).

ЙОРДА́НІЯ, Йорданське Хашімітське Королівство — держава на Близькому Сході. На Пд. Зх. омивається водами зат. Акаба Червоного м. В адм. відношенні поділяється на 10 лів.

Державний лад. Й.— конституційна монархія. Конституцію прийнято 1952. Глава д-ви — король. Законодавчий орган — Нац. збори складаються з сенату, члени якого призначаються королем строком на 4 роки, та палати депутатів, що обирається на той же строк населенням. Виконавчу владу здійснює призначуваний королем уряд на чолі з прем'єр-міністром. У 1974 король припинив дію конституції, розпустив парламент, призначив новий склад сенату.

Природа. Більшу частину тер. Й. займає плоскогір'я, висота якого збільшується зі Сх. на Зх. від 500 до 1500 м. Найвища точка — г. Рам (1764 м). На Зх.— тектонічна улоговина Гхор (Ель-Гор), зайнята долиною р. Йордану та безстічним *Мертвим морем*, і її продовження — западина Ваді-ель Араба. Поклади фосфоритів, калійних солей, заліз., марганцевих і мідних руд. Клімат субтропічний, сухий. Пересічна т-ра січня +11°, липня +27°. Пересічна річна кількість опадів на Зх. до 500—700 мм, на решті тер.— до 200 мм. Більшість рік не має постійного водостоку. В зх. частині країни переважає середземноморський тип рослинності, на Сх.— напівпустельний і пустельний. В оазисах — зарості фінікової пальми.

Населення. Понад 98% населення — *араби*. Живуть також черкеси, вірмени, курди, греки та ін. Держ. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 29 чол. на 1 км². Майже 50% нас. живе в містах (1978, оцінка). Найбільші міста: *Амман*, Ез-Зарка, *Єрусалим* (сх. частина: 1967 окупована Ізраїлем), Ірбід.

Краєвид на заході країни. Добування фосфоритів.

ЙОРДАНІЯ
70 0 70 км
І Територія арабської держави
ТЕЛЬ-АВІВ
Наблус
ЕЗ-ЗАРКА
АММАН
Ерусалим
Ель-Халіль (Хеврон)
Кір-Шева
Ель-Керак
Ель-Кантара
Ель-Мансіль
Ель-Джіза
Мертве море
Каср-ель-Харана
Каср-ель-Азрак
Ель-Хаммад
Гуейдір
Ель-Хаммам
Ірбід
Джераш
Ель-Мафрак
СИРІЙСЬКА ПУСТЕЛЯ
Ель-Азрак
Ель-Джафр
Ель-Хаммам
Ель-Кувейра
Акаба
Ель-Мудоввара
Ель-Кувейра
Ель-Азрак
Ель-Джафр
Ель-Хаммам
Ель-Кувейра

британія нав'язала Й. нерівноправні договори (договір 1948 анульовано 1957). В результаті *арабо-ізраїльської війни 1948—49* Й. приєднала тер. на Зх. від р. Йордану, у т. ч. сх. частину *Єрусалима*. В 1950 було проголошено єдність Трансйорданії і Сх. Палестини в складі Йорданського Хашімітського Королівства. З 14.II по 14.VII 1958 Й. складала з Іраком Араб. федерацію (розпалася внаслідок революції в Іраку). В 1963 Й. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1967 Ізраїль напав на Й. і окупував зх. берег р Йордану (5,9 тис. км²). В зовн. політиці уряд Й. орієнтується на країни Зх., водночас прагне зміцнити відносини з араб. країнами. Виступає за політ. врегулювання *близькосхідної кризи*. З 1955 Й.— член ООН. В 1967 підписано рад.-йорданські угоди про культур. і наук., 1969 — про екон. й тех., 1972 — про культур. і тех. співробітництво. Й.— член *Ліги арабських держав*. Діяльність політ. партій 1957 заборонено. *Йорданська комуністична партія*, засн. 1943. Діє напівлегально. Загальна федерація йорданських профспілок, засн. 1954. Входить до ВФП.

О. В. Списька.

Господарство. Й.— слаборозвинута агр. країна. Економіка її зазнала значних втрат в результаті ізраїльської агресії 1967 (на загарбаній тер. вироблялося бл. 38% валового нац. продукту Й.). Розвиток г-ва значною мірою залежить від іноз. субсидій і позичок, частину підприємств контролює іноз. капітал. Осн. галузь економіки — с. г., в якому зайнято більше половини активного нас. країни. Поряд з великими поміщицькими землеволодіннями існує велика кількість дрібних сел. г-в, значна частина яких об'єднана у виробничі та збутові кооперативи. Під с.-г. угіддями — понад 13% тер. країни. Гол. галузь с. г.— землеробство. Техніка обробітку землі примітивна, переважає ручна праця. Велике значення має зрошування. У 1977 збудовано греблю на р. Ярмук, що дасть змогу зрошувати бл. 6 тис. га землі. Вирощують (збір тис. т, 1976): пшеницю — 66,6, ячмінь — 13,2, бобові — 10,4, маслини — 22,5, овочі, виноград, цитрусові, тютюн тощо. Гол. с.-г. район — долина р. Йордану. Тваринництво малопродуктивне, екстенсивного напряму, переважно кочове. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 41,2, верблюдів — 18,2, овець і кіз — 1253,4. На пром-сть припадає бл. 20% нац. доходу. Гол. галузі контролює д-ва. Переважають дрібні підприємства. Найбільше розвинуті гірничодобувна (видобування фосфоритів — 1701, 8 тис. т, 1976), текст. та буд. матеріалів (виробн. цементу, видобування та обробка мармуру) пром-сть. У м. Ез-Зарка діє нафтопереробний з-д, поблизу Аммана — хім. з-д. Харчосмакова пром-сть представлена олійницькими, винокурними, макаронними, тютюновими підприємствами. З-д сталевих труб, взут. ф-ка. Розвинуті кустарні промисли — виготовлення глиняного посуду, шкірян. виробів, сувенірів тощо. У 1976 вироблено 279,1 млн. кВт·год електроенергії. Головний пром. центр — Амман. Довжина (1977) єдиної залізниці — 478 км, автошляхів — 8,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,2 тис. км. Мор. порт — Акаба. Розвинутий туризм. Осн. статті експорту — фосфорити, цемент, фрукти, овочі; імпорту — машини й устаткування, споживчі й прод. товари.

Осн. торг. партнери: Саудівська Аравія, Сірія, Кувейт, Ірак, ФРН, США, Великобританія. Грош. одиниця — йордан. динар (дорівнює 2,955 дол. США, 1976).

О. І. Полоса.

Медичне обслуговування. У 1975 в Й. було понад 2 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 859 ж.), з них 67,4% — в держ. лікувальних закладах. В 1976 мед. допомогу подавали 890 лікарів (4,5 лікаря на 10 тис. ж.), 189 зубних лікарів і 345 фармацевтів. Лікарів готують в мед. школі при ун-ті в Аммані.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На поч. 70-х рр. близько половини нас. країни становили неписьменні. Обов'язковим є навчання в поч. (6 років) і неповній серед. школі (3 роки) для дітей віком від 6 до 14 років. У 1975/76 навч. р. у поч. і середніх загальноосв. школах налічувалося 577,5 тис. учнів, у вищих навч. закладах—9,3 тис. студентів. Вузи: ун-ти в Аммані (засн. 1962) та Ірбіді (засн. 1977), ряд ін-тів і коледжів. Навчання у вузах платне. Рада наук. досліджень в Аммані (засн. 1964), Королівське наук. т-во в Аммані (засн. 1970), Йордан. академія араб. мови (засн. 1978). Б-ка ун-ту, публічна б-ка, археол. музей, худож. галерея, музей мозаїки, музей ісламу, нар. музей (засн. 1972), усі—в Аммані.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Й. видавалися 43 газети і журнали заг. тиражем 220 тис. прим. Осн. щоденні газети: «Аль-Ахбар» («Новини», з 1975), «Ад-Дустур» («Конституція», з 1967). Орган ЦК Йордан. компартії газета «Аль-Джамахір» («Маси») видається нелегально. Урядову орг-цію Йордан. інформ. агентство створено 1966. Радіомовлення — з 1959, телебачення — з 1968. Держ. радіомовна служба та Йордан. телебачення контролюють роботу радіо- і телевізійних станцій. Передачі ведуться араб., англ. та ін. мовами.

О. В. Ткачов.

Література. До серед. 19 ст. л-ра Й. розвивалася в заг. річищі араб. л-ри (див. *Арабська культура*, розділ «Література»). В кін. 19 — на поч. 20 ст. виступали письменники-просвітителі Юсеф Зея-ад-дін аль-Халіді, Нахль Заррік, Халіль Бейдас та ін. В 1-й пол. 20 ст. нац.-визвольні ідеї виражали: в традиційній поезії — Мустафа Вахба ат-Тілль та Ібрахім Тукан, у прозі — Наджаті Сідкі та ін. Глибоким соціальним змістом відзначалися твори Іскандера аль-Хурі аль-Байтаджалі, патріотичні вірші Мухаммеда аш-Шарікі й Хусні Фаріза та рання лірика Муайада Ібрахіма аль-Ірані. Після 2-ї світової війни в поезії та прозі з'явилися твори, присвячені нац.-визвольному рухові. Прозаїки-реалісти: Махмуд Сейф ад-дін аль-Ірані, Іса ан-Наурі й Мухаммед Адіб аль-Амрі. З антиімперіалістичними творами виступають поети Абд аль-Керім аль-Кярмі (Абу Сальма), Муїн Бсісу, Назхат Саляма, Ісмаїл Абд ар-Рахман, поетеси Фадва Тукан і Сальма аль-Джаюсі та ін.

Ю. М. Кочубей.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. Й. збереглися пам'ятки пізнього *палеоліту* (наскельні зображення Кільви), *неоліту* (залишки сирцевих будинків і кам. укріплень, скульпт. портрети), енеоліту та бронзи (мегалітичні гробниці, глинобитні житла, культові будівлі, кераміка, ювелірні вироби, *гліптика*), 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. (печатки з різьбленими зображеннями крилатих геніїв). З 4 ст. до н. е. в плануванні й забудові міст Філадельфії (тепер Амман), Гераса (тепер Джераш) помітний вплив античного мист. До цього періоду належить вирублений у скелях комплекс столиці Набатейського царства — Петри. Від римських (2—3 ст.) та візант. (4 — поч. 7 ст.) часів збереглися руїни культових і житл.

Скельні «царські» гробниці в Петрі.

Герб Йорданії.

ЙОРДАНІЯ

Площа — 97,7 тис. км²

Населення — 2,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Амман

Ваза у формі голови з Єрихона. 18—17 ст. до н. е.

споруд. Пам'ятки арабської культури: мечеть Куббат ас-Сахра («Купол скелі») в Єрусалимі (687—691, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Арабська культура*, т. 1, с. 224—225), замки-резиденції — Мшатта, Хірбет аль-Мафджар (8 ст.), Кусейр-Амра (8 ст.). За часів Омейядів (661—750) будівлі прикрашалися різьбленням на камені мозаїками, фресками. Від 12 ст. збереглися замки хрестоносців у Ель-Караку та Еш-Шобеку, фортеці араб. емірів (Калат ар-Рабад в Аджлуні); від 14 ст. — форт в Акабі. В 20 ст. в Й. споруджуються адм. та громад. будівлі сучасних архітектурних форм. У нар. мист. поширені ткацтво, кераміка, вироби з дерева, шкіри тощо.

Мозаїка в замку Хірбет аль-Мафджар. 8 ст.

Літ.: Лебедев Е. А. Демографические проблемы Иордании. М., 1972; Современная Азия. Справочник. М., 1977.

ЙОРДАНС (Jordaens) Якоб (19.V 1593, Антверпен — 18.X 1678, там же) — фламандський живописець. З 1607 навчався в А. ван Норта. Виконав ряд творів разом з П.-П. *Рубенсом*. В картинах зрілого періоду спирався на демократичні традиції вітчизняного мист., в багатьох з них Й. відтворив народні звичаї. Твори: «Сімейний портрет» (1615, ДЕ), «Поклоніння пастухів» (1618, Нац. музей, Стокгольм), «Бобовий король» (1638, ДЕ), «Сатир в гостях у селянина» (Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві), «Амур і німфи, що сплять» (Київський музей західного та східного мистецтва) та ін.

Я. Йорданс. Амур і німфи, що сплять. Київський музей західного та східного мистецтва.

Літ.: Якоб Йорданс. Альбом. М., 1959; Морозова С. В. Якоб Йорданс. М., 1974.

ЙОРДА́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (ЙКП) — заснована в підпіллі 25.XI 1943 (до 1951 називалась Лігою національного визволення). У прийнятій 1954 програмі визначено гол. завдання ЙКП — боротьба за ліквідацію панування імперіалістичних монополій та феод. відносин, встановлення в країні нац.-демократичного ладу. В 1954 з ініціативи ЙКП створено Нац. фронт патріотичних і антиімперіалістичних сил. В 1954—57 діяла легально, з 1967 — напівлегально. В 1967 пленум ЦК ЙКП прийняв тимчасову програму партії, підтверджену парт. конференцією 1970, в якій визначено гол. напрями боротьби за ліквідацію наслідків ізраїльської агресії. ЙКП виступає за повне визволення окупованих Ізраїлем араб. територій та визнання законних прав араб. народу Палестини. ЙКП відіграла провідну роль у створенні Палестинського нац. фронту окупованих територій (1973) для керівництва нац.-визвольною боротьбою населення цих районів. ЙКП брала участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957, 1960, 1969. Перший секретар ЦК ЙКП — Фаїк Варрад (з 1976). Друк. органи: центр.— газ. «Аль-Джамахір» («Маси»), газета «Аль-Ватан» («Батьківщина»), теор. і політ.— журн. «Аль-Хакіка» («Правда»). Видаються нелегально.

П. Ф. Гринюк.

ЙОРЖ (Acerina cernua) — прісноводна риба родини окуневих. Довж. тіла 10—20 см (іноді до 30 см), жива маса 20—50 г (інколи до 200 г). Нерест з квітня до червня. Ікру відкладає порціями на дно; живиться донними безхребетними, мальками та ікрою риб. Й. заселює переважно прісні води Європи і Пн. Азії (крім басейну Амуру). Пром. значення не має.

Йорж.

ЙОРИШ Володимир Якович [13 (25).XI 1899, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 21.VI 1945, Київ] — український рад. композитор і диригент, засл. арт. УРСР (з 1932). Закінчив Катеринослав. муз. уч-ще (1917) та муз. технікум (1924). З 1920 почав диригентську діяльність у Катеринославі; в 1928—32 — гол. диригент пересувного укр. оперного театру (з 1931 — Дніпроп. робітн. оперний театр); з 1934 — диригент, з 1943 — гол. диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Автор опер [«Богунці» («Щорс»), 1936; «Шевченко» («Поетова доля»), 1940], балету «Бісова ніч» (1944), оркестрових та ін. музичних творів, музики до драматичних вистав. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЙОРК — мис на п-ові Кейп-Йорк, крайня пн. точка материка Австралії (10°41′ пд. ш. і 142°32′ сх. д.).

ЙОРК — місто в центр. частині Великобританії, в графстві Норт-Йоркшір. Порт на р. Уз, залізнич. вузол. 104 тис. ж. (1974). Харч. (особливо шоколадна), скляна, поліграф. пром-сть. Музей Йоркшіра (археологічний), Худож. галерея м. Йорка. Архітектурні пам'ятки: рим. та середньовічні укріплення, будинки 15—16 ст., готичний собор (1070—1470).

ЙО́РКИ (Jorks) — династія англ. королів (1461—85), відгалуження династії *Плантагенетів*. Вели війну проти *Ланкастерів* за англ. престол (див. *Червоної і Білої троянд війни*). За правління Й. почало формуватися т. з. нове дворянство, заохочувалася торгівля, виникли умови для зміцнення *абсолютизму* в Англії. Представники Й.: Едуард IV (1461—83) і Річард III (1483—85). Після поразки Річарда III в битві з Генріхом Тюдором біля Босворта (1485) престол перейшов до *Тюдорів*.

ЙОРУ́БА — народ, який живе на Зх. і Пд. Зх. Нігерії, в Беніні й Того. Заг. чисельність — 13,8 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — йоруба, належить до гвінейської групи мов. У Й. поряд з *політеїзмом* поширені *іслам* і *християнство*. До появи в Зх. Африці європейців (починаючи з 15 ст.) у Й. існували міста-держави, зокрема Іфе, Ойо. Осн. заняття Й.— землеробство, збирання плодів, ремесла. Археол. знахідки свідчать про існування в Й. давньої самобутньої культури (теракотові й бронзові скульптури, худож. обробка дерева і каменю).

ЙО́СИФ II (Joseph II; 13.III 1741, Відень — 20.II 1790, там же) — імператор «*Священної Римської імперії*» (з 1765 правив з своєю матір'ю *Марією-Терезією*, з 1780 — самостійно). Представник т. з. *освіченого абсолютизму*. Намагався проведенням напівбурж. реформ зміцнити монархію *Габсбургів*. Провів *секуляризацію* монастирського землеволодіння, створив держ. підприємства і мануфактури, запровадив пільгові тарифи, скасував особисту залежність селян (1781—85). Прагнув ствердити панівне становище Австрії в імперії. За правління Й. II Австрія загарбала Галичину (1772) і Буковину (1774). Проводив політику насильницького онімечування укр. та ін. пригноблених народів країни.

ЙО́СИФ ФЛА́ВІЙ (Josephus Flavius; євр. ім'я — Йосеф бен Маттітйаху; н. 37, Єрусалим — п. після 100, Рим) — давньоєврейський історик. Н. в сім'ї жерця. Примикав до *фарисеїв*. Під час *Іудейської війни 66—73* був спочатку одним з воєначальників у Галілеї, після поразки біля Іотапати перейшов на бік Риму. Був історіографом *Флавіїв*, прийняв їхнє родове ім'я. Написав грец. мовою 4 істор. твори: «Іудейська війна» «Історія Іудейської війни Йосифа Флавія», «Іудейські старожитності», «Про давнину іудейського народу. Проти Апіона». Виправдовував завоювання римлянами Іудеї.

«ЙОСИФІ́НСЬКА МЕ́ТРИКА» — перший поземельний *кадастр* Галичини. Складена на підставі указу австр. імператора *Йосифа II* (звідси й назва) від 12.IV 1785 з метою збільшення оподаткування населення. Деякі структурні частини метрики доповнювалися до створення *«Францисканської метрики»*. Матеріали «Й. м.» розкривають систему сільс. і пром. виробництва, екон.-фінанс. стан і суспільні відносини на зх.-укр. землях у період занепаду феодалізму й зародження капіталістичного г-ва. «Й. м.» зберігається в Центр. держ. істор. архіві УРСР у Львові.

Літ.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики — перші поземельні кадастри Галичини. К., 1965.

ЙОСИФЛЯ́НИ, осифляни — представники церковно-політ. руху в Рос. державі кінця 15 — серед. 16 ст., що відображав інтереси войовничої церкви. Назву одержали за ім'ям глави руху — Йосифа Волоцького. На церк. соборі 1503 Й. домоглися відхилення проекту ліквідації монастирського землеволодіння, висунутого *нестяжателями*. Виступаючи спочатку проти великокнязівської влади, яка тимчасово підтримувала *секуляризацію* церк. земель, Й. згодом освячували її, оскільки дістали в своїй боротьбі проти нестяжателів допомогу царя Івана III. Висунута Й. «теорія» божественного походження царської влади відіграла важливу роль у формуванні офіц. ідеології рос. самодержавства. Й. брали активну участь у становленні *опричнини*. В 17 ст. припинили своє існування.

ЙОФА́Н Борис Михайлович [16 (28).IV 1891, Одеса — 10.III 1976, Москва] — російський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1926. У 1916 закінчив Вищий ін-т красних мистецтв, у 1919 школу інженерів у Римі. Член Італ. компартії (1921—24). З 1924 працював в СРСР. Осн. роботи: будівлі по вул. Серафимовича в Москві (1928—31), санаторій у Барвисі під Москвою (1931—35), павільйони СРСР на Всесвітніх виставках у Парижі (1937), Нью-Йорку (1939, у співавторстві з арх. К. Алабяном); комплекси Нафтового та Гірничого ін-тів (1947—50), Центр. ін-т фізичної культури (1972—75); керував забудовою житл. масивів (Ізмайлово, Мар'їна Роща, 1955—66), усі — в Москві. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ЙОФФЕ Абрам Федорович [17 (29).X 1880, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 14.X 1960, Ленінград] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1920), Герой Соціалістичної Праці (1955). Член КПРС з 1942. Закінчив Петерб. технологічний ін-т (1902) і Мюнхен. ун-т (1905). З 1913 проф. Петерб. політех. ін-ту. З 1918 — керівник фізико-тех. відділу Держ. рентгенологічного і радіологічного ін-ту в Петрограді та директор (до 1951) організованого на базі цього відділу Фізико-тех. ін-ту АН СРСР З 1955 — директор Ін-ту напівпровідників АН СРСР. Осн. наук. праці в галузі фізики твердого тіла. Зокрема, Й. перший (1931) вказав на необхідність вивчення напівпровідників як нових матеріалів для електроніки і почав їх всебічне дослідження. Сформулював уявлення про механізм випрямлення в напівпровідниках, яке значною мірою сприяло успіхам пром. виготовлення напівпровідникових діодів. Зробив великий внесок у розв'язання проблеми застосування термо- і фотоелектр. властивостей напівпровідників для перетворення теплової і світлової енергії в електричну. Й. створив школу фізиків, з якої вийшов ряд видатних рад. вчених. За його участю і під безпосереднім керівництвом було організовано фіз.-тех. ін-ти в Харкові й Дніпропетровську. Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1942; Ленінська премія, 1961 (посмертно).

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. Л., 1974—75.

Літ.: Соминский М. С. Абрам Федорович Иоффе. М.—Л., 1964; Воспоминания об А. Ф. Иоффе. Л., 1973.

ЙО́ШІКА (Jósika) Міклош (28.IV 1794, Торда — 27.II 1865, Дрезден)—угор. письменник. Під час революції 1848—49 — прихильник Л. *Кошута*. Після поразки її емігрував. Автор істор. романів «Абафі» (1836; зображено події кін. 16 ст.), «Ференц Ракоці II» (1847—61; про нар. повстання проти австр. панування). Революц. події 1848—49 зображено в автобіографічному романі «Одна угорська сім'я під час революції» (1852). Відстоював ідею нац. незалежності Угорщини, підкреслював виховне значення літератури.

К. О. Шахова.

ЙОШКА́Р-ОЛА́ (до 1919 — Царевококшайськ, 1919 — 27 — Краснококшайськ) — місто, столиця Марійської АРСР. Лежить на р. Малій Кокшазі (ліва прит. Волги). Залізнична станція, вузол автошляхів. 201 тис. ж. (1979). Засн. 1584, після приєднання марійських земель до Рос. д-ви. Рад. владу встановлено 23.XII 1917 (5.I 1918). З 1920 — адм. центр Мар. а. о., з 1936 — столиця Мар. АРСР. Розвинуте машинобудування (з-ди по виробн. електроприладів і електроавтоматики, напівпровідників, компресорів, лісопром. і торг. обладнання, інструментів). Легка (виробн. штучних шкір, взуття, одягу і трикотажу) та харчова (вітамінний, консервний і мол. з-ди, м'ясокомбінат, конд. ф-ка) пром-сть. Виробн. меблів і буд. матеріалів. *Марійський університет*, політех. і пед. ін-ти. 6 серед. спец. навч. закладів.

Йошкар-Ола. Ленінський проспект.

К

К — чотирнадцята буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основах. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. В сучас. укр. мові цією буквою позначають задньоязиковий глухий зімкнений приголосний звук.

КА́АБА (від араб. ка'б — куб) — священний храм мусульман у м. Мекка (Саудівська Аравія). Місце паломництва мусульман.

КА́АЛЕП Айн (н. 4.VI 1926, Тарту) — естонський рад. поет, перекладач. Збірки віршів — «Самаркандський зошит», «Досвітні пейзажі» (обидві — 1962), «Озерні пейзажі», 1968; «Скляні пейзажі», 1971; «Смерть Пана та інші вірші», 1976. Автор драм, літературознавчих праць. Перекладач ісп., українських творів (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки).

С. Г. Ісаков.

КААТИ́НГА (португ. caatinga — білий, світлий ліс, із мови тупі-гуарані) — низькорослі посухостійкі ліси і чагарники, поширені у внутрішніх районах Пд. Америки, на Пн. Сх. Бразільського нагір'я. Для К. характерні *сукуленти* (кактуси, агави та ін.), які не створюють суцільного рослинного покриву. По долинах річок — пальмові ліси.

КА́АТРА (Kaatra) Кесці (6.XI 1882, Лох'я — 15.XI 1928, Гуддінге, Швеція) — фінський письменник, основоположник фінської пролетарської поезії. Учасник Революції 1918 у Фінляндії. Автор збірок віршів «На порозі» (1903), «З життя» (1904), «Картини великого страйку та інші робітничі пісні», «Перелом» (обидві — 1906), присвячених робітн. класові, його революц. боротьбі. Повість «Червоні і білі» (1919), роман «Мати і син» (1924).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поэзия Финляндии. М., 1962.

КАБАКЧІЄВ Христо Стефанов (2.I 1878, Галац, Румунія — 6.X 1940, Москва) — діяч болг. і міжнар. комуністичного руху, публіцист. Н. в сім'ї вчителя.

З 1897 — член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП). Після її розколу 1903 приєднався до *тісняків* (т.с.). У 1905—28 — член ЦК БРСДП

Б. М. Йофан.

А. Ф. Йоффе.

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ К
Синаїська	
Фінікійська	
Давньогрецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська й українська	

Х. С. Кабакчієв.

Д. Б. Кабалевський.

І. Ф. Кабанець.

П.-Ж.-Ж. Кабаніс.

(т. с.; з 1919 — БКП). В 1910—23 — гол. редактор ЦО партії — газ. «Работнически вестник». У 1914—23 — депутат парламенту. В 1923 — політ. секретар БКП. Один з організаторів *Вересневого антифашистського повстання 1923*. В 1923—26 — в ув'язненні. З 1927 жив в СРСР. З 1928 — член ВКП(б). Працював на наук.-пед. роботі. Автор ряду праць з історії Болгарії та міжнар. робітн. руху.

КАБАЛА́ (араб.— розписка, зобов'язання) — 1) У феод. Росії 14—18 ст. боргове зобов'язання, а також зв'язана з цим тяжка форма особистої залежності. З 16 ст. К. укладалася в письмовій формі. Розвиток кабальної залежності призвів до виникнення кабального холопства (див. *Кабальні холопи*). 2) Переносно — гніт, тяжка залежність.

КАБАЛА́, кабалістика (від давньоєвр. кабала — переказ, легенда) — містична течія в *іудаїзмі*, що виникла й поширилася за середньовіччя. Поєднувала елементи *гностицизму* й *неоплатонізму* з вірою в *Біблію* з її символікою. Пізніше К. перетворилася на *магію, чаклунство*, символічне тлумачення «священних текстів», у яких словам і цифрам надавалося містичне значення.

КАБАЛЄ́ВСЬКИЙ Дмитро Борисович [н. 17 (30).XII 1904, Петербург] — російський рад. композитор, піаніст і диригент, педагог і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1963), дійсний член Академії пед. наук СРСР (з 1971), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1940. Закінчив Моск. консерваторію по класу композиції М. *Мясковського* (1929) та по класу фортепіано О. *Гольденвейзера* (1930); з 1939 — її професор. Автор опер «Кола Брюньйон» (1937, 2-а ред. 1968), «У вогні» («Під Москвою», 1943), «Микита Вершинін» (1955), «Сестри» (1969); оперети «Весна співає» (1957); 4 симфоній (1932, 1933, 1934, 1956); концертів з оркестром — для фортепіано (1929, 1936, 1952), скрипки (1948), віолончелі (1949, 1964); сюїти для хору й оркестру «Народні месники» (1942); кантати «Ленінці» (1959); «Реквієму» (слова Р. Рождественського, 1963); камерних творів; 24 прелюдій для фортепіано; музики до кінофільмів (у т. ч. «Аероград», 1935) та драм. вистав; романсів, пісень. В багатьох творах (музиці до кінофільму «Щорс», 1939; скрипковому концерті, 1948; опері «Сім'я Тараса», 1950) К. використовує укр. муз. фольклор. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1951. Ленінська премія, 1972.

Літ.: Дмитрий Кабалевский. М., 1974; Пожидаев Г. А. Д. Б. Кабалевский. М., 1974.

КАБА́ЛЬНА УГО́ДА — за рад. правом вид недійсної *угоди*, яку громадянин змушений був укласти на вкрай невигідних для себе умовах внаслідок збігу тяжких обставин (хвороба, смерть годувальника, стихійне лихо тощо). Відповідно до ст. 14 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 57 ЦивК УРСР), в разі наміру другої сторони скористатися з цих обставин угода може бути визнана недійсною. У цьому випадку друга сторона повертає потерпілому все, одержане нею за угодою, або відшкодовує вартість *майна*, а також витрати, втрати тощо, яких зазнав потерпілий внаслідок К. у. Ці правила стосуються й угод, укладених під впливом обману, погроз або насильства і визнаних недійсними судом.

КАБА́ЛЬНІ КНИ́ГИ — рукописні книги в Російській державі 16—17 ст., в яких реєструвались угоди на *кабальних холопів*. Велися в Приказі холопського суду, а на місцях — у канцеляріях воєвод і губних старост. К. к.— цінне джерело для вивчення соціально-екон. історії Росії 16—17 ст.

КАБА́ЛЬНІ ХОЛО́ПИ, кабальні люди — різновидність *холопів* у Росії 15—17 ст.; потрапляли в *кабалу* після грошової позики, за проценти на яку мали служити в господарстві кредитора до виплати боргу. Юрид. становище К. х. регулювалося загальнохолопськими нормами й законами. *Судебником 1550*, *Соборним уложенням 1649*. За указом від 1 (11).II 1597 вводився принцип служби К. х. до смерті кредитора. Поступово до розряду К. х. було переведено більшість холопів. Угоди на К. х. оформлялися в *кабальних книгах*. Після введення 1724 *подушної подати* К. х. остаточно злилися з осн. масою покріпаченого селянства.

КАБАНЄ́НКО Микола Максимович [27.IV (9.V) 1877 — 1943] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в Харкові в сім'ї чорнороба. Працював робітником на харків. з-дах. У революц. русі з 1899. Активний учасник революції 1905—07 в Харкові. В 1912 — член Харків. к-ту РСДРП. Не раз зазнавав репресій. У 1917 — голова Іванівсько-Лисогірського райкому РСДРП(б) м. Харкова, член Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. У 1920—23 — секретар ВУЦВК, 1923—27 працював у Наркоматі соцзабезпечення і Верховному суді УРСР. З 1927 — на госп. роботі в Харкові.

П. Л. Варгатюк.

КАБАНЄ́ЦЬ Іван Федорович [14 (27). IV 1902, с. Германівська Слобідка, тепер с. Красна Слобідка Обухівського р-ну Київ. обл.—20.I 1972, там же] — організатор колгоспного виробництва. З 1932 — голова колгоспу «Червоний хлібороб» (тепер ім. І Ф. Кабанця) Обухівського р-ну Київ. обл., який став високорозвиненим г-вом. Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1938. Делегат XXII з'їзду КПРС, XXI і XXIV з'їздів Компартії України. На її XXI з'їзді обирався кандидатом у члени ЦК. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

С. М. Ганічев.

КАБАНІ́С (Cabanis) П'єр-Жан-Жорж (5.VI 1757, Конак — 5.V 1808, Рюей) — франц. філософ-матеріаліст, політ. діяч, лікар. Учень Е.-Б. де *Кондільяка*. Учасник *Великої французької революції* 1789—94, близький до *жірондистів*. Брав участь у перевороті *Вісімнадцятого брюмера*. Філос. погляди К. характеризуються вульгаризацією осн. принципів *матеріалізму*. К. вважав, що людська свідомість цілком визначається фізіол. діяльністю організму, а мозок «виділяє» думку так, як «печінка виробляє жовч». К. був одним із засновників вчення про ідеологію як науку про заг. і незмінні закони утворення ідей. Під кінець життя схилявся до *віталізму*.

КАБАРГА́ (Moschus) — рід *парнокопитних* тварин родини кабаргових. У роді 3 види; в СРСР поширений один вид — К. сибірська (M. moschiferus). Довж. тіла до 1 м, вис. в холці до 70 см, жива маса 10—17 кг. Голова невелика, задні ноги непропорційно довгі. Рогів немає. У самця великі ікла. Забарвлення від світло-жовтого до темно-коричневого з світлими плямами. Поширена в Азії (Сибір, Далекий Схід) в гірській тайзі. Живиться мохами і лишайниками. Парування в грудні — січні. Після 185—195-денної вагітності народжує одне, рідко двоє малят. У самців на череві є залоза, що виділяє *мускус*. Викопні рештки К. відомі з голоцену. Іл. с 486.

КАБАРДИ́НКА — селище міськ. типу в Краснодар. краї. Кліматичний курорт на Чорноморському узбережжі Кавказу, за 16 км від Геленджика і за 21 км від Новоросійська. Лікувальні засоби: морські купання, виноград. Показання: функціональні захворювання нервової системи, захворювання органів дихання нетуберкульозного походження.

КАБАРДИ́НО - БАЛКА́РСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Кабардино-Балкарія — у складі РРФСР. Розташована на Кавказі, в центр. частині пн. схилу Великого Кавказу. Утворена 5.XII 1936.

Природа. Рельєф К.-Б. переважно гірський. Гірська зона представлена хребтами: Головним Кавказьким (Вододільним) та Боковим з вершинами — Ельбрус (5642 м),

Шхара (5068 м) та ін., Крейдяним (Чорні гори) і передовими (Скелястим, Терським і Кабардинським). Гори важкодоступні, порізані каньйонами (Безенгійський та ін.) і ущелинами (Баксанська та ін.). Високогірні хребти вкриті льодом та *фірном*. Заг. пл. зледеніння — бл. 140 км². Рівнини й передгір'я займають невеликі площі (Кабардинська рівнина на Пн.Сх.). Корисні копалини: вольфрамо-молібденові. свинцево-сурм'яні, заліз. ру-

Гірський краєвид.

ди, миш'як, буд. матеріали тощо; джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з жарким (на рівнині) літом. Пересічна т-ра липня +24°, січня —4°, опадів 415 мм на рік; у передгірній зоні — відповідно +21,4° і —4,5°, опадів 650 мм, у горах — до 800 мм. Гол. річки — *Терек* і його притоки Баксан, Малка, Чегем, Черек та ін.— багаті на гідроенергію. Переважають чорноземи, лучні, гірсько-лучні та гірсько-лісові грунти. Понад 15% тер. республіки — під лісами (осн. породи — бук і граб).

Нальчик. В центральній частині міста.

Населення. Корінне населення — *кабардинці* й *балкарці*. Живуть також росіяни, українці, осетини та ін. Пересічна густота нас. — 54 чол. на 1 км² (1979). 58,2% нас. живе в містах (1977). Найбільші міста: *Нальчик*, Прохладний.

Історія. Тер. К.-Б. заселялася з часів *мезоліту* (8—5 тис. до н. е.). Предки кабард. народу, відомі під збірною назвою *адигів*, спочатку жили на Азово-Чорноморському узбережжі. Балкар. народ сформувався в результаті змішання пн.-кавказ. та аланських (див. *Алани*) племен з *булгарами* й *кипчаками*. Предки кабардинців та балкарців підтримували зв'язки з *Київською Руссю* ще в серед. 10 ст. (див. також *Тмутараканське князівство*). В 13—14 ст. частина адигів, яка називалася кабардинцями, розселилася на нинішній тер. К.-Б. Сусп. лад кабардинців та балкарців у той період перебував на стадії раннього феодалізму. Перед загрозою агресії з боку *Кримського ханства* й Туреччини кабардинці та балкарці звернулися за підтримкою до Рос. д-ви. В 1557 Кабарда добровільно прийняла рос. підданство. Кабардинський народ брав участь у боротьбі Рос. д-ви за вихід до Чорного та Балтійського морів. У 1556 кабардинці підтримали похід рос. і укр. військ у Крим. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) частина укр. козаків переселилась у степи К.-Б. Приплив нового населення позитивно вплинув на госп. розвиток краю. До 1827 всі 5 гірських т-в Балкарії також увійшли до складу Рос. д-ви. Приєднання до Росії мало прогресивне значення для Кабарди та Балкарії, сприяло дальшому розвиткові їхньої економіки й культури, участі трудящих у революц. боротьбі народів Росії. В 19 ст. феод. відносини в Кабарді та Балкарії ускладнювалися патріархально-родовими пережитками. Зростання кріпосницької експлуатації та колоніального гніту привели до сел. заворушень 1804, 1824—25, 1837, 1854. В 60-х рр. 19 ст. Кабарду та Балкарію включено до складу Терської обл. Сел. реформа 1867, незважаючи на кріпосницькі методи її проведення, сприяла руйнуванню підвалин феодалізму і зародженню капіталістичних відносин у Кабарді та Балкарії. На поч. 20 ст. трудящі краю під керівництвом Кавказ. союзного к-ту РСДРП включилися у революц. рух. Вони брали участь у революції 1905—07. Розмах агр. руху в Терській обл. у грудні 1906, що проходив під лозунгом «Земля селянам!», призвів до оголошення тут воєнного стану. Сел. заворушення відбулися в період проведення столипінської реформи (1910, а також 1913—Зольське, Чегемське і Черекське повстання). Перша в К.-Б. орг-ція РСДРП виникла в Нальчику в кін. березня 1917. У квітні в Нальчику і на ст. Прохладна було створено Ради робітничих і Ради солдатських депутатів. Рад. владу проголошено 21.III (3.IV) 1918 1-м Нар. з'їздом, що відбувся в Нальчику. Велика роль в організації боротьби за Рад. владу в К.-Б. у період громадян. війни належала С. М. *Кірову* і Г. К. *Орджонікідзе*. В січні 1921 Кабарда та Балкарія увійшли до складу Горської АРСР як окремі округи. 1.IX 1921 створено Кабард. а. о. у складі РРФСР. 16.I 1922 з Горської АРСР виділено Балкарський округ і утворено об'єднану Кабард.-Балкар. а. о. (з 1936 — Кабард.-Балкар. АРСР). За роки довоєнних п'ятирічок в К.-Б. значно розвинулися пром-сть і с. г., було здійснено культур. революцію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 тер. республіки стала ареною запеклих боїв (див. *Битва за Кавказ 1942—43*). Окупація К.-Б. нім.-фашист. загарбниками тривала з жовтня 1942 до січня 1943. Понад 12 тис. воїнів із К.-Б. удостоєно урядових нагород, 25 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу (з них 5 — за форсування Дніпра восени 1943). З березня 1944 Кабард.-Балкар. АРСР почала називатися Кабард. АРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9.I 1957 Кабард. АРСР перетворено на Кабард.-Балкар. АРСР. Республіку нагороджено 2 орденами Леніна (1934, 1957), орденом Жовтневої Революції (1971), орденом Дружби народів (1972). *Х. І. Хутуєв.*

На Тирниаузькому руднику.

Народне господарство. За роки соціалістичного буд-ва К.-Б. перетворилася на індустр.-агр. республіку. Її енерг. г-во представлене гол. чин. гідроелектростанціями, найбільша з них — Баксанська ГЕС. Пром-сть республіки — багатогалузева, з переважанням машинобудування й металообробки та кольорової металургії. В К.-Б. виробляють прилади й засоби автоматизації, високовольтну й низьковольтну апаратуру, нафтопром. устаткування, верстати, рентгенівську апаратуру, алмазні інструменти, побутові прилади тощо. Осн. центри машинобудування: Нальчик, Терек, Майський, Тирниауз. Тирниаузький гірничо-металург. комбінат випускає вольфрамо-молібденову продукцію. У Нальчику — гідрометалург. та хім. з-ди. Розвивається деревообробна (меблеві й деревообр. підприємства у Нальчику, Баксані, Прохладному та ін.) пром-сть. У легкій пром-сті найбільше значення має виготовлення штучних шкір, плащових тканин, швейних виробів, верхнього трикотажу, шкір-галантерейних виробів; у харчовій переважають м'ясна, маслоробна, сироварна, молочна, консервна галузі. Значного розвитку набуло виробн. буд. матеріалів — залізобетонних конструкцій, стінових матеріалів, буд. кераміки тощо (Нальчик, Баксан, Нарткала та ін.). С. г.— зерново-тваринницького напряму. На кін. 1977 у республіці було 70 колгоспів і 54 радгоспи. Посівна площа становила 332 тис. га, в т. ч. зрошувалося 90,6 тис. га. Осн. зернові культури — озима пшениця й кукурудза. З тех. культур найбільше значення мають соняшник і пд. коноплі. Вирощують також картоплю, овоче-баштанні культури. Розвинуті садівництво й виноградарство. У тваринництві переважає тонкорунне й м'ясо-сальне вівчарство (в 1977— 398 тис. овець і кіз). Розводять також велику рогату худобу, свиней; розвинуті птахівництво і конярство. Осн. вид транспорту — автомоб. (довж. автошляхів з твердим покриттям бл. 1400 км). Тер. К.-Б. перетинає автомагістраль Москва — Тбілісі. Експлуатаційна довж. з-ць — 133 км. Розвинуте повітр. сполучення. К.-Б.— один з найбільших в СРСР центрів гірського туризму й альпінізму. Осн. курорт — Нальчик.

Р. А. Бураєв.

Культура. В 1914/15 навч. р. на території нинішньої К.-Б. функціонувало 112 шкіл (6,7 тис. учнів); серед. спец. і вищих навч.

КАБАРДИНО-БАЛКАРСЬКА АРСР

Площа — 12,5 тис. км²

Населення — 675 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Нальчик

ВИРОБНИЦТВО ПРИЛАДІВ, ЗАСОБІВ АВТОМАТИЗАЦІЇ І ЗАПАСНИХ ЧАСТИН ДО НИХ

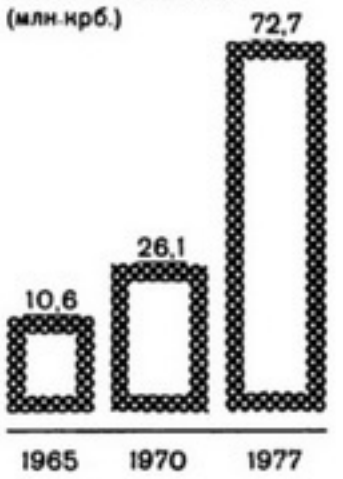

Баксанська ущелина.

КАБАРДИНО-БАЛКАРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кабардино-Балкарська АРСР.
В. П. Славников. Зольське повстання. Гіпс тонований. 1969.

В. С. Орленко. Ілюстрація до поеми К. Кулієва «Гірська поема про Леніна». Літографія. 1970.

О. Б. Шахасв. Роги для вина. Срібло, чернь. 1970.

Кабарга.

закладів не було. В 1978/79 навч. р. в республіці діяло 242 загальноосв. школи (126,2 тис. учнів), 7 серед. профес.-тех. уч-щ (3,8 тис. учнів), 11 серед. спец. навч. закладів (11,8 тис. учнів); у *Кабардино-Балкарському університеті* (м. Нальчик) навчалося бл. 9 тис. студентів. Працюють Кабард.-Балкар. н.-д. ін-т історії, філології та економіки, Високогірний геофіз. ін-т К-ту гідрометеорологічної служби СРСР, проектний ін-т «Каббалкцивільпроект», Кабард.-Балкар. с.-г. дослідна станція та ін. наук. установи й проектні орг-ції. В республіці (1978) — 236 масових б-к (фонд — 3,7 млн. одиниць зберігання), 266 клубних закладів, 223 кіноустановки з платним показом; 3 театри; краєзнавчий музей і музей образотворчого мистецтва, усі — в Нальчику, тут же — літ.-меморіальний музей-бібліотека *Марка Вовчка*. В 1977 в Кабард.-Балкар. АРСР видано 123 назви книг та брошур заг. тиражем 1067,7 тис. прим. Видається 4 респ. газети: «Ленін гуегу» («Ленінський шлях», кабард.-черкеською мовою), «Комунізмге жол» («Шлях до комунізму», карачаєво-балкар. мовою), «Кабардино-Балкарская правда» і «Советская молодёжь», 9 районних, 5 багатотиражних газет, журн. «Ошхамахо» («Ельбрус», кабард.-черкеською мовою), альманах «Шуйохлукъ» («Дружба», карачаєво-балкар. мовою) і «Блокнот агитатора».

Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі кабард.-черкеською, карачаєво-балкар. та рос. мовами. Телецентр — у Нальчику. Одним із джерел л-ри Кабарди та Балкарії був фольклор — пісні, казки, сказання, лірика тощо. В 19 ст. каб. поет і філолог Шора Ногмов склав азбуку і граматику кабард.-черкеської мови, написав «Історію адигейського народу» (1861). С. Кази-Гірей, С. Хан-Гірей писали свої твори рос. мовою: Кази Атажукін видав першу книгу кабард.-черкеською мовою. Зачинателем кабард. поезії був Б. М. *Пачев* (1854—1936), балкарської — К. Б. *Мечієв* (1859—1945). Справді нар. л-ру в К.-Б. створено за рад. часу. Піонерами молодої рад. л-ри були поети: кабардинці Т. Борукаєв, П. Шекіхачев, П. Кешоков, балкарці А. Будаєв, С. Шахмурзаєв, К. *Отаров* та ін.; прозаїки: кабардинці Д. Налоєв, З. Максідов, балкарці О. Етезов, Х. Кацієв та ін.; драматурги: кабардинці М. Тубаєв, А. *Шортанов*, З. Кардангушев, балкарець Р. Геляєв та ін. Основоположник каб. рад. л-ри — Алі *Шогенцуков*. У передвоєнні роки і в роки Великої Вітчизн. війни з'явилися твори кабардинців А. *Кешокова*, А. Хавпачева, Б. Бекулова та ін. Найбільшого розквіту каб.-балк. л-ра досягла у післявоєнні роки (поети: кабардинці А. Кешоков, Б. Куашев, Ф. Балкарова, З. Тхагізітов, Х. Бештоков, балкарці К. *Кулієв*, Т. Зумакулова та ін.; прозаїки: кабардинці А. Шортанов, Х. Теунов, Адам *Шогенцуков*, Х. Хавпачев, А. Налоєв, С. Кушхов, балкарці Ж. Заліханов, О. Етезов, Х. Кацієв та ін.; драматурги: кабардинці З. Аксіров, П. Місаков, балкарець І. Боташев та ін.). Відомим співцем та оповідачем є А. Хавпачев. Давні зв'язки існують між Україною й Кабардино-Балкарією. У Кабарді жила Марко Вовчок (похована в місті Нальчику). Тут видано книжки про її життя й діяльність. Кабард. мовою видано двотомник «Дорога Україна», де вміщено твори Т. Шевченка, І.

М. Н. Гусаченко. На гірські пасовища. 1961.

Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри, Остапа Вишні, Ю. Яновського, А. Малишка та ін., зб. «Поети України», роман «Прапороносці» О. Гончара та ін. Спілка письменників з 1934.

На тер. К.-Б. знайдено керамічні вироби, прикраси з металу доби неоліту і бронзи; збереглися кургани, могильники, склепи (підкурганна гробниця поблизу Нальчика, 3-є тис. до н. е.), городища (Лигит, поблизу с. Верх. Чегем з комплексом оборонних споруд), у високогірних р-нах — руїни фортечних комплексів (фортеця Тотур-Кала і замок Джабоєвих) та ін., укріплених башт (Абая поблизу кол. аулу Куннюм, кін. 16 — поч. 17 ст.; Ак-Кала на Пд. від с. Безенгі, 17—18 ст.), кам. наземні склепи-мавзолеї 14—19 ст.; за рад. часу відбудовано м. Нальчик (Будинок Рад, 1956, арх. С. Маслих, С. Вахтангов; б-ка ім. Н. К. Крупської, 1959, арх. І. та А. Лисякови; курзал, 1964, арх. О. Ширяєва; муз. і драм. театри, 1967, арх. Є. Ландау та ін.). В Приельбруссі споруджено багатоповерхові готелі, пансіонати.

Здавна поширені різні види нар. мист.: різьблення на дереві (оздоблення меблів, посуду тощо), камені й кості; вишивання золотими нитками; гравірування, тиснення, аплікація, плетіння циновок, килимарство. За рад. часів розвинулося професійне образотворче мистецтво (живописці М. Гусаченко, М. Ваннах, М. Аскиров, В. Темирканов; скульптори Х. Кримшамхалов, М. Тхакумашев; графіки В. Орленко, Г. Паштов та ін.).

У нар. музиці переважають пісенні й танц. жанри. Серед. нац. танців — кафа, удж, ісламей (кабардинські); тюз-тепсеу, тьогерек-тепсеу, абзех (балкарські). Муз. інструменти: струнні — шикепшине, жія-кобуз (смичкові), апепшине, кил-кобуз (щипкові); духові — сирина (тип зурни), сибизги (тип флейти); ударні — пхачич, карс та ін. Профес. музика набула розвитку після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед композиторів — М. Балов, Х. Карданов, В. Молов, Н. Османов, Д. Хауп, А. Шахгалдян; співаків — засл. арт. РРФСР І. Шерієва, засл. арт. Кабард.-Балкар. АРСР В. Кодзоков, засл. арт. Чеч.-Інгуш. АРСР А. М. Пачев; піаністів — засл. арт. Кабард.-Балкар. АРСР Є. Борсокова; диригентів — Х. Афаунов, Ю. Алієв та ін. Працюють муз. театр, філармонія, симф. оркестр, хор Кабард.-Балкар. радіо і телебачення, ансамбль нар. танцю «Кабардинка», муз. і культ.-осв. уч-ща, муз. школи.

Театр К.-Б. бере початок у театралізованих народних обрядах, у виступах співаків (джегуако). В 30-х рр. 20 ст. у Нальчику відкрився театр робітн. молоді, Театр-студія, Рос. драм. театр, Кабард.-Балкар. пересувний колг.-радгоспний театр. У 1940 засн. Кабард.-Балкар. драм. театр (1958 до нього увійшла кабардинська студія з випускників Держ. ін-ту театрального мистецтва; 1963 — балкарська з випускників театр. уч-ща ім. Щепкіна; в 1961 театру присвоєно ім'я А. Шогенцукова), в його репертуарі — п'єси нац. драматургів (А. Шортанова, М. Шхагапсоєва, З. Аксирова, І. Боташева), твори зарубіжної та рос. класики, рад. драматургів. Працює Рос. драм. театр ім. О. М. Горького. Серед театр. діячів — нар. арт. РРФСР К. Дишеков, М. Сонов, А. Тухужев; нар. арт. Кабард.-Балкар. АРСР К. Балкарова, М. Болотов, Х. Кумахова, М. Кучуков.

Б. М. Зумакулов (освіта), *З. М. Налоєв* (література).

Літ.: История Кабардино-Балкарской АССР с древнейших времен до наших дней, т. 1—2. М., 1967; Очерки истории Кабардино-Балкарской организации КПСС. Нальчик, 1971; Чеченов И. М. Древности Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1969; 50 лет Советской автономии Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1971; Кабардино-Балкария под знаменем Великого Октября. Нальчик, 1977; Хакуашев Е. Т. Кабардино-Балкарская АССР в годы Великой Отечественной войны. Нальчик, 1978; Маслов Е. П., Керефов К. Н. Очерки экономической географии Кабардино-Балкарской АССР. Нальчик, 1964; Очерки истории кабардинской литературы. Нальчик, 1968; Налоев З. М. Послевоенная кабардинская поэзия. Нальчик, 1970; Созаева А. Г., Нагоева Т. Б. Писатели Кабардино-Балкарии. Библиографический указатель. Нальчик, 1965; Шлыков В. А. Изобразительное искусство Кабардино-Балкарии Нальчик, 1963

КАБАРДИ́НО - БАЛКА́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1957 у Нальчику на базі пед. ін-ту, створеного 1932. У складі ун-ту 11 ф-тів — істор.- філол., романо-германської філології, хім.-біол., фіз., матем., мед., фіз. виховання, с.-г., інженерно-тех., обліково-екон., механізації с. г., на яких 1977/78 навч. р. налічувалося бл. 9 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 5 тис. Є вечірнє заочне та підготовче відділення; аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-ти фізики міжфазних явищ, прикладної математики й механіки та високомолекулярних сполук, наук. лабораторії гірничої екології, хімії й технології молібде-

ну й вольфраму, обчислювальний центр, б-ка (фонд — бл. 800 тис. одиниць зберігання); Ельбруська навч.-наук. база, бот. сад, зоол. та анатомічний музеї. Ун-т видає «Учёные записки» (з 1957). За роки існування у вузі підготовлено бл. 20 тис. спеціалістів.

В. К. Тлостанов.

КАБАРДИ́НО-ЧЕРКЕ́СЬКА МО́ВА — мова *кабардинців* і *черкесів*. Належить до абхазько-адигської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляють нею в СРСР бл. 274 тис. кабардинців і понад 36 тис. черкесів (1970, перепис). У К.-ч. м. розрізняють 4 діалекти. Характерні риси — бідність голосних і багатство приголосних. Іменник має три відмінки, розрізняються категорії людини й речі, розвинута система граматичних категорій дієслова, є *ергативна конструкція* речення. Писемність створено 1923—24 на основі лат. алфавіту, з 1936 — алфавіт на рос. графічній основі.

Літ.: Грамматика кабардино-черкесского литературного языка, ч. 1. Фонетика и морфология. М., 1970.

КАБАРДИ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — див. *Кабардино-Балкарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*. Розділ культура.

КАБАРДИ́НСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — порода верхово-запряжних коней. Виведена в передгір'ях і горах Пн. Кавказу при табунному утриманні. Походить

Жеребець кабардинської породи.

від завезених сюди в давнину степових коней, яких поліпшували арабською та ін. східними породами. Кабардинські коні невеликі, мають міцну конституцію, невибагливі, кінцівки недовгі, сухі, задні, як правило, шаблисті. Масть переважно гніда, каракова, ворона. Темперамент жвавий. Відзначається роботоздатністю і впевненістю рухів, що дуже важливо при їзді по гірських стежках. К. п. к. використовують для поліпшення коней в республіках Закавказзя, Пн. Кавказу, в Крим. обл. і Молд. РСР.

КАБАРДИ́НЦІ (самоназва — адиге) — народ, який населяє переважно пн. і пн.-сх. частини Кабардино-Балкарської АРСР. Заг. чисельність в СССР — 280 тис. чол. (1970, перепис). Мова — кабардино-черкеська. Віруючі К.— мусульмани. *Етногенез* К. спільний з ін. *адигами*. Кабардинська народність сформувалася в 12—14 ст. За роки Рад. влади в житті К. сталися докорінні зміни. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, промисли; частина К. працює в пром-сті. В К. виросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру див. *Кабардино-Балкарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

КАБАРЕ́ (франц. cabaret, букв.— шиночок) — первісне значення — імпровізована вистава, яку влаштовували в літ.-худож. кафе поети, музиканти, актори. Були поширені у Франції (гол. чин. у Парижі) з 80-х рр. 19 ст. З часом, коли К. стала відвідувати широка публіка, в них почали виступати професійні артисти естради. В сучас. бурж. країнах К. існують як ресторани з естрадною програмою суто розважального характеру.

КАБАЧКИ́ — кущова найскоростиглиша форма *гарбуза* звичайного. Стебла 60—90 см завдовжки, листки великі, п'ятилопатеві. Квітки одностатеві, одиночні, жовті. Плід — гарбузина, здебільшого циліндричний, масою 2—4 кг, м'якуш білий, при достиганні жовтуватий. Плоди містять (у %): води 91,8, протеїну 1,3, жиру 0,1 та ін., з них виготовляють різні страви, а в консервному виробн.— кабачкову ікру, кабачки фаршировані. Важливе значення мають К. і як кормова культура; їх добре їдять всі види с.-г. тварин. Урожайність 300—500 ц/га і більше. Пошир. на Україні сорти: Грибовський 37 і Одеський 52.

КАБА́ЧНИК Мартин Ізраїльович [н. 27.VIII (9.IX) 1908, Єкатеринбург, тепер Свердловськ] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1958). Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1957. Закінчив 2-й Моск. хіміко-технологічний ін-т (1931). З 1954 зав. лабораторією в Ін-ті елементоорганічних сполук АН СРСР. Праці присвячені гол. чин. розвитку хімії фосфорорганічних сполук і теоретичним питанням органічної хімії. Дослідження в галузі *таутомерії*, будови й реакційної здатності фосфорорганічних сполук, розробки нових комплексоутворюючих реагентів — фосфорорганічних комплексів тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1974.

КАБЕ́ (Cabet) Етьєнн (1.I 1788, Діжон — 8.XI 1856, Сент-Луїс, США) — французький письменник, соціаліст-утопіст. За фахом юрист. Учасник руху *карбонаріїв* і революції 1830. Видавець журн. «Популер» («Народний»), в якому критикував *Липневу монархію*. Рятуючись від репресій, емігрував у Бельгію, згодом у Великобританію, де познайомився з Р. *Оуеном*. В утопічному романі «Подорож до Ікарії» (1840) та ін. творах К. поряд з утопічними комуністичними ідеями (знищення приватної власності, встановлення майнової спільності і рівності) висловлював дрібнобурж. погляди (зрівняльність у системі розподілу). З метою практичного здійснення своїх ідей виїхав до США, де 1847 заснував «ікарійські» колонії, які згодом розпались. К. Маркс і Ф. Енгельс назвали К. «найбільш популярним, хоч і найбільш поверховим представником комунізму» (Твори, т. 2, с. 139).

КАБЕЛЕШУКА́Ч — пристрій, яким визначають трасу і глибину залягання підземного або підводного *кабеля*, а також місця пошкодження струмопровідних жил кабеля при повному їх *заземленні*. Осн. частинами К. є: генератор змінного струму звукової частоти, підсилювач звукової частоти з антеною (на вході), гол. телефон (на виході). За макс. звуком у телефоні при переміщенні К. визначають трасу і глибину залягання прокладеного кабеля, а за значним послабленням звуку — місце його пошкодження.

КА́БЕЛЬ (від голл. kabel — канат, трос) — виріб з однієї або кількох ізольованих струмопровідних жил, вміщених у герметичну захисну оболонку. Розрізняють *кабелі силові, кабелі зв'язку, радіочастотні кабелі*, К. контрольні, вимірювальні та ін. Є також масло- і газонаповнені К. Струмопровідні жили К. виготовляють переважно з міді або алюмінію, рідше використовують сталемідні і сталеалюмінієві. Залежно від призначення вони бувають одно- і багатодротові; круглі й фасонні. Ізолюючими матеріалами є спец. папір, гума, пластмаси та ін. Оболонку, яка захищає жили від вологи і хім. речовин, виготовляють з свинцю, алюмінію, пластмаси або гуми. Від мех. пошкоджень і корозії її захищають покривом з сталевих стрічок чи дроту (бронею) і пластмасових або паперових стрічок, джуту і бітуму. В УРСР К. виготовляють на *київському заводі* «*Укркабель*», заводах «Південкабель» (м. Харків), «Одесакабель» і «Азовкабель» (м. Бердянськ). Кабелі використовують у *кабельних лініях електропередачі, кабельних лініях зв'язку* та ін. Див. також *Кабелешукач*.

А. В. Самойлов.

КА́БЕЛЬ ЗВ'ЯЗКУ́ — *кабель* для *проводового зв'язку*. За конструкцією розрізняють *симетричні кабелі й коаксіальні кабелі*, за спектром частот — низькочастотні (до 10 кГц) і високочастотні (понад 10 кГц). Крім того, є *міжміські кабелі зв'язку* і місцеві (міські, сільські, станційні, шахтні та ін.); підземні (що їх прокладають у траншеях або в спорудах *кабельної каналізації*), повітряні (їх розміщують на підпорах) і підводні (розміщувані на дні річок, морів і океанів). К. з. застосовують для телефонного і телеграфного зв'язку, у телебаченні тощо. Див. також *Абонентська лінія телефонна*.

П. І. Кожем'якін.

КА́БЕЛЬ СИЛОВИ́Й — *кабель*, яким передають і розподіляють електричну енергію. Розрізняють К. с. (мал.) одно-, дво-, три- (найпоширеніші для трифазного струму) і чотирижильні. Струмопровідні жили таких кабелів виготовляють з міді чи алюмінію, покривають ізоляцією з просоченого маслоканіфольною речовиною або мінер. маслом кабельного паперу, гуми чи пластмаси. Оболонка К. с. звичайно свинцева, алюмінієва або пластмасова, її захисним покривом служить кабельна пряжа і металева броня.

М. І. Кабачник.

Кабачки.

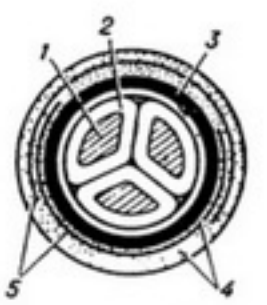

Кабель силовий: *1* — струмопровідна жила; *2* — ізоляція; *3* — оболонка; *4* — захисний покрив; *5* — броня.

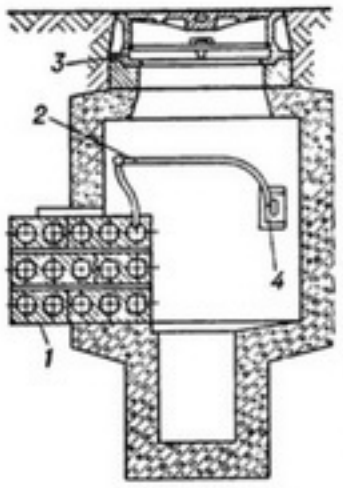

Кабельна каналізація. Залізобетонна коробка (колодязь): *1* — блок труб; *2* — телефонний кабель; *3* — люк; *4* — ввід кабеля в будинок.

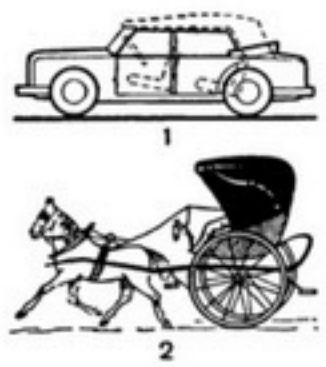

Кабріолети: 1 — кабріолет-седан; 2 — двоколісний однокінний екіпаж.

Кавалергарди: 1 — рядовий кавалергардського полку в парадній формі. 1870; 2 — обер-офіцер кавалергардського полку в двірцевій формі. 1910.

К. с. для підведення електроенергії до рухомих об'єктів (*врубових машин*, екскаваторів, підйомників тощо) виготовляють у гнучкій оболонці.

КА́БЕЛЬНА КАНАЛІЗА́ЦІЯ — комплекс трубопроводів і оглядових пристроїв (коробок, *колодязів)* для прокладання енергетичних і телефонних *кабелів*, а також технічного догляду за ними. До заг. системи К. к. належать також шахти (у підвальній частині будинків) станційних споруд електрозв'язку, *колектори* й тунелі. Каналізаційні труби (внутр. діаметром переважно 100 мм, довж. 1—6 м) виготовляють з бетону, азбестоцементу, керамічних матеріалів, полімерів тощо, оглядові пристрої (мал.) — з залізобетону або цегли. Різновидом К. к. є закладні пристрої схованої проводки всередині будинків. К. к. споруджують гол. чин. у містах і на пром. підприємствах.

КА́БЕЛЬНА ЛІ́НІЯ ЕЛЕКТРОПЕРЕДА́ЧІ — лінія для передавання і розподілу електричної енергії по *кабелю;* одна з осн. ланок *енергетичної системи*. К. л. е. складається з *кабеля силового* (одного чи кількох), кабельної арматури (стопорних, з'єднувальних і кінцевих *муфт*) і кабельних споруд (тунелів, колодязів, траншей та ін.). Якщо до складу К. л. е. входять масло- або газонаповнені кабелі, таку лінію обладнують підживлюючою системою і сигналізацією тиску масла (газу). Прокладають К. л. е. у грунті (в сталевих, азбестоцемент. та ін. трубах і блоках), а також під водою. Порівняно з *повітряними лініями електропередачі* у кабельних лініях менші втрати напруги, для них практично не потрібно вільного простору на поверхні землі, вони не зазнають шкідливих атм. впливів, але більше пошкоджуються при коротких замиканнях, їх спорудження пов'язане зі значними затратами матеріалів і більшим обсягом буд. робіт. К. л. е. застосовують на території міст, пром. підприємств та ін. Див. також *Лінія електропередачі*.

І. Б. Дедеркало.

КА́БЕЛЬНА ЛІ́НІЯ ЗВ'ЯЗКУ́ — лінія *проводового зв'язку* з передаванням повідомлень по *кабелю*. Складається з *кабелів зв'язку*, кабельних споруд (тунелів, *колодязів*, підпор тощо) і підсилювальних підстанцій. За типом кабеля зв'язку розрізняють К. л. з.: підвісні (див. *Повітряна лінія зв'язку*), підземні, підводні і польові (нестаціонарні — для оперативного зв'язку); міжміські та міські (місцеві); симетричні, коаксіальні (див. *Коаксіальний кабель*) й хвилеводні. Порівняно з лініями ін. видів зв'язку (напр., *звукопідводного зв'язку, радіозв'язку*) у К. л. з. вища якість передавання повідомлень, вони менше зазнають шкідливих атм. впливів. Першу в світі підземну К. л. з. створив (1832—1836) П. Л. *Шиллінг*.

Ю. П. Пархомов.

КА́БЕЛЬНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють *кабелі* та проводи великого й малого струму, обмотувальні проводи, шнури та ін. види кабельної продукції. Див. *Електротехнічна промисловість*.

КА́БЕЛЬНА ТЕО́РІЯ — теорія проведення *біоелектричних потенціалів* вздовж збудливих клітин (нервових та м'язових), що мають циліндричну форму, та *дендритів*. За К. т. вони подібні до кабеля, що знаходиться в електропровідному середовищі — міжклітинній рідині. Електропровідною серцевиною такого кабеля є *цитоплазма*, ізолятором — клітинна мембрана. Завдяки кабельній структурі клітини зміна *електричного потенціалу* в якійсь ділянці клітинної мембрани спричинює появу т. з. локальних струмів, які в свою чергу змінюють величину електричного потенціалу, а отже, і *збудливість* у суміжних ділянках клітинної мембрани. На основі К. т. можна визначити електричні параметри збудливої клітини, оцінити ефективність збуджувальних та гальмівних синаптичних (див. *Синапси*) впливів на цю клітину, а також умови виникнення й поширення в ній та її відростках *збудження*.

М. Ф. Шуба.

КА́БЕЛЬНЕ СУДНО́ — морське судно для прокладання, підіймання і ремонту підводних (морських, океанських) *кабелів зв'язку*. На К. с. (мал.) є кабелеукладальні

Кабельне судно.

механізми з електроприводами кормовим (за допомогою якого кабель опускають на дно) і носовими (для піднімання кабеля з дна), спец. апаратура безперервного контролю електр. характеристик кабеля (напр., коеф. передавання сигналів), пристрої з захватами для шукання кабеля тощо. Кабель великими відрізками укладають у трюмі в спец. баки (тенкси). В них можна розмістити кілька тисяч кілометрів кабеля. *Водотоннажність* К. с. 7—20 тис. т, швидкість прокладання кабеля на глибину до 6 км — 15 км/год.

КА́БЕЛЬТОВ (голл. kabeltow) — позасистемна одиниця довжини, яку застосовують у *навігації;* дорівнює 185,2 м (0,1 морської *милі*).

КА́БИЧЕК (Kabiček) Ярослав (н. 11.X 1931) — чеський поет і перекладач, зокрема творів укр. письменників. У 1964 в періодичних виданнях в перекладі К. надруковано вірші Т. Шевченка і дві статті К. про укр. поета. У кн. «Тарас Шевченко. Білі хмари — чорна туча» (1977) вміщено понад 60 перекладів Шевченкових творів, причому багато з них К. переклав чес. мовою першим. Переклав збірки І. Драча «Теліженське літо» і «Дівочі пальці», а також ряд творів В. Мисика, П. Воронька, Д. Павличка, Б. Олійника, М. Вінграновського, В. Коротича.

КАБІ́ЛИ — берберський народ (див. *Бербери*), який живе в гірських районах Пн. Алжіру. Чисельність — 2 млн. чол. (1977, оцінка). Мова належить до *берберських мов*, більшість К. говорить також араб. мовою. За релігією К.—мусульмани-суніти. Осн. заняття — землеробство, скотарство.

КАБІ́НДА — провінція Анголи, на узбережжі Атлантичного ок., на Пн. від гирла р. Конго. Площа 7, 3 тис. км². Нас. 80, 9 тис. чол. (1970). Адм. ц. — м. Кабінда. Поклади марганцевої руди, калійної солі, фосфоритів. Видобувають нафту (на шельфі). Розвинуті лісозаготівельна та лісопильна галузі г-ва (переважно на експорт). У с. г. переважає плантаційне землеробство (гол. культури — кава. какао). Мор. порт — Кабінда.

КАБІНЕ́Т МІНІ́СТРІВ (франц. cabinet — уряд, члени уряду) — офіційна назва уряду в ряді зарубіжних країн (Великобританії, Індії, США, Японії та ін.). У деяких з них (Великобританія, Індія) до К. м. входять не всі члени уряду, а лише *прем'єр-міністр* і особи, які очолюють найважливіші *міністерства*.

КАБІНЕ́ТИ ПОЛІТИ́ЧНОЇ ОСВІ́ТИ. Створені 1956 на базі реорганізованих парт. бібліотек при міськкомах, райкомах і великих первинних парт. орг-ціях КПРС. К. п. о. покликані надавати теор. і методичну допомогу пропагандистам, доповідачам, політінформаторам і агітаторам, а також усім, хто самостійно вивчає марксистсько-ленінську теорію. При великих парт. орг-ціях створюються К. п. о. на громадських засадах. К. п. о. організовують лекції, семінари, курси, теор. і методичні конференції, консультації, наради по обміну досвідом пропагандистської і агіт.-масової роботи, вечори запитань і відповідей, екскурсії на передові підприємства тощо. Вони складають плани вивчення теор. проблем і списки л-ри. Бібліотеки К. п. о. проводять роботу по пропаганді сусп.-політ. літератури. К. п. о. працюють з допомогою активу — наук. працівників, викладачів сусп. наук, пропагандистів. Поряд з К. п. о. функціонують *будинки політичної освіти*.

І. П. Стафійчук.

КАБІНЕ́ТНА СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — організація навчальних занять у загальноосвітній школі, за якою уроки з усіх предметів проводяться у навчальних кабінетах. Відповідно до діючих положень кабінети обладнано й устатковано навч.-наочними посібниками, л-рою, дидактичним матеріалом, тех. засобами, меблями та пристосуваннями. Кількість кабінетів з кожного предмета створюється залежно від числа визначених навч. планом учбових годин і кількості паралельних класів у школі. В кабінетах проводяться також позакласні і факуль-

тативні заняття, виховна робота з учнями. К. с. н. допомагає використанню тех. засобів навчання і створює можливості для комплексного застосування їх, підвищує ефективність навч.-виховного процесу, праці вчителя.

Є. С. Березняк.

КАБІ́Р (бл. 1440 — бл. 1518) — індійський поет. Жив у м. Бенаресі. К. приписують бл. 80 творів (найімовірнішу частину його спадщини становлять твори, які включено до священної книги *сикхів*). К. писав *гінді мовою*. Був одним з проповідників релігійно-реформаторського вчення бхакті, яке проголошувало рівність усіх людей перед богом, заперечувало поділ на *касти*.

КАБЛУКО́В Іван Олексійович [21.VIII (2.IX) 1857, с. Пруси, тепер Пушкінського р-ну Моск. обл.— 5.V 1942, Ташкент] — рад. фізико-хімік, почесний член АН СРСР (з 1932). Засл. діяч науки РРФСР (з 1929). У 1880 закінчив Моск. ун-т (з 1903 — його професор). Учень В. В. *Марковникова* й О. М. *Бутлерова*. К.— засновник нового розділу фіз. хімії — електрохімії неводних розчинів. Одночасно й незалежно від В. О. *Кістяківського* запровадив в науку поняття *сольватації* іонів, об'єднавши цим хім. й фіз. теорії розчинів. У працях з *термохімії* показав (1887), що теплоти утворення ізомерів органічних сполук неоднакові. Досліджував кримські солоні озера, хімію меду, воску тощо. Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Соловьёв Ю. И., Каблукова М. И., Колесников Е. В. Иван Алексеевич Каблуков. М., 1957.

КАБЛУКО́В Микола Олексійович [5 (17).X 1849, с. Марфіно, тепер Митищинського р-ну Моск. обл.— 17.X 1919, Москва] — рос. економіст, статистик, громадський діяч. Закінчив Моск. ун-т (1871). Працював (1874—79) у Статистичному відділі Моск. губернської земської управи. Перебуваючи за кордоном (1879—81), зустрічався в Лондоні з К. Марксом і Ф. Енгельсом. З 1903 — професор Моск. ун-ту. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції К. обраний головою Виконавчої комісії всерос. з'їздів статистиків і головою Ради в справах статистики при ЦСУ (1918). Народницькі погляди Каблукова В. І. Ленін піддав різкій критиці в праці «Розвиток капіталізму в Росії».

КА́БОТ (Кабото; Cabot, Caboto) Джон [1450—55, Генуя — 1499 (?)] — мореплавець, за походженням італієць. У 1490 переселився в Англію. У 1497 очолив експедицію, яка досягла пн.-сх. узбережжя Пн. Америки в районі Ньюфаундленда, а також відкрила багаті на рибу обмілини. В 1498 вдруге плавав до берегів Пн. Америки й дослідив її східне узбережжя. Разом з К. в експедиції брав участь його син — С. *Кабот*.

КА́БОТ Себастьян (бл. 1475, Венеція — 1557, Лондон) — мореплавець, син Дж. *Кабота*. В 1517, перебуваючи на ісп. службі, плавав до берегів Пн. Америки. В 1526—30 очолював експедицію, яка дослідила р. Парану в Пд. Америці. У 1548 К. повернувся в Англію, де заснував «Компанію для відкриття невідомих земель», яка поклала початок мор. торгівлі з Росією.

КАБОТА́Ж (франц. cabotage) — судноплавство між портами, що належать одній державі й містяться на одному (малий К.) або на різних морях (великий К.); флот прибережного плавання. В СРСР щодо К. одним морем вважають Чорне й Азовське моря; Біле море й Пн. Льодовитий океан; Японське, Охотське й Берінгове моря.

КАБРА́Л (Cabral) Амілкар (псевд.— Джассі Абел; 12.IX 1924, Гвінея-Бісау — 20.I 1973, Конакрі) — діяч нац.-визвольного руху Гвінеї-Бісау і Островів Зеленого Мису. Закінчив агрономічний ін-т у Лісабоні. Один із засновників (1956) і ген. секретар Афр. партії незалежності Гвінеї та Островів Зеленого Мису, яка з 1963 очолила нац.-визвольну боротьбу народу Гвінеї-Бісау проти португ. колонізаторів. Після проголошення Республіки Гвінея-Бісау (1973) обраний президентом Держ. ради. Автор праць з питань нац.-визвольного руху. Почесний доктор Ін-ту Африки АН СРСР (1971). Вбитий агентами колонізаторів.

КАБРІОЛЕ́Т (франц. cabriolet) — 1) Кузов *легкового автомобіля* з відкидним верхом. Розрізняють К.-купе з двома боковими дверцятами і К.-седан (мал.) з чотирма боковими дверцятами. Автомобілі з такими кузовами експлуатують у місцевостях з жарким кліматом. 2) Легкий двоколісний однокінний екіпаж.

КА́БУ-БРА́НКУ — мис у Пд. Америці, крайня східна точка материка (34°46′ зх. д. і 7°09′ пд. ш.).

КАБУ́КІ — один з видів класичного япон. театру. Початок його пов'язують з виступами жіночої трупи (1603) під керівництвом О-Куні. В 1629 жіночі трупи були заборонені, і з 1652 у виставах К. грають лише чоловіки, які виконують також жіночі ролі. В репертуарі театру переважно багатоактні істор. або побутові драми з ліричними та епічними вставками. Значну роль у виставах К. відіграють *пантоміма*, танці, музика, яскраві костюми і декорації. Гра акторів об'єднує в собі символічні (традиційно визначені 8 амплуа, канонічні пози, умовний грим тощо) та реалістичні елементи. З метою збереження класичного театру К. в Токіо 1966 відкрито держ. театр «Кокуріцу гекідзьо». В 1928 і 1961 театр К. гастролював в СРСР.

Літ.: Гундзи М. Японский театр Кабуки. Пер. с япон. М., 1969.

КАБУ́Л — ріка в Афганістані та Пакистані, права притока Інду. Довж. 460 км. Бере початок на схилах хр. Баба. У верхній течії має гірський характер. Живлення снігове та дощове. Пересічна річна витрата води в серед. течії бл. 200 м³/с. Використовують для зрошування, лісосплаву. Судноплавний на 120 км від гирла. З допомогою СРСР на К. побудовано Джелалабадський іригаційний комплекс. На К.— міста Кабул, Джелалабад (Афганістан).

КАБУ́Л — столиця Афганістану, адм. ц. провінції Кабул. Розташований на р. Кабулі. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Вузол автомоб. і караванних шляхів. Аеропорт міжнар. значення (збудований за проектом рад. спеціалістів). 650 тис. ж. (1978). Перша згадка про К. належить до 2 ст. В 2—14 ст. входив до складу різних держ. утворень. З 1504 — столиця д-ви *Великих Моголів*. У 1738 захоплений Надіром (див. *Надір-шах*). З 1747 — в складі д-ви Дуррані (з 1773 — її столиця). Після розпаду цієї д-ви К. став центром, навколо якого згодом склалася афг. д-ва. З 1880 К. — столиця Афганістану.

У К.— підприємства металообр., деревообр., шкіряно-взут., буд. матеріалів, харч. пром-сті. При тех. сприянні СРСР збудовано автомех. та асфальтобетонний з-ди, хлібо- і домобуд. комбінати. Кустарні промисли. Ун-т, політех. ін-т (збудований з допомогою СРСР). Афг. істор.-філол. академія, Нац. академія наук, публічна б-ка, Істор.-етногр. музей. 4 драм. театри. З 1978 діє Рад. культур. центр. Стара частина міста реконструйована (1965, арх. Серадж, за участю рад. спеціалістів). Фортеця Бала-Хіссар (з 5 ст., перебудовувалась). Серед споруд 20 ст.— будинок м-ва закордонних справ, мавзолей Мухаммеда Надір-шаха, готель «Інтерконтиненталь», парк Зарнегар. Пам'ятники: Незалежності (Мунарі-Істікляль), Визволення (Мунарі-Неджат, 1929), на честь перемоги при Майванді в 1880 (Абідайї Майванд; 50-і рр. 20 ст., арх. Серадж), героям Квітневої революції 1979.

І. О. Каблуков.

Кабукі. Сцена з вистави «Йосіцуне сембондзакура».

Кабул. На одній з вулиць міста.

Я. Кавабата.

І. П. Кавалерідзе.

І. П. Кавалерідзе. Пам'ятник Григорію Сковороді в Києві. Бронза, граніт. 1977.

КА́ВА — 1) Насіння кавового дерева (кавові «зерна», або «боби»), з яких виготовляють тонізуючий ароматний напій, відомий під цією ж назвою, і одержують *кофеїн*. Напій К. протипоказаний дітям та особам, які легко збуджуються, страждають на серцебиття, хворіють на виразкову хворобу тощо. 2) Те саме, що й *кавове дерево*.

КАВАБА́ТА Ясунарі (11.VI 1899, м. Осака — 16.IV 1972, Дзусі) — япон. письменник. Член Япон. Академії мистецтв (з 1953). Твори 20 — 30-х рр.— «Танцюристка з Ідзу» (1926), повість «Країна снігу» (1937). В післявоєнні роки в творчості К. посилюються песимістичні ноти — «Тисяча журавлів» (1951), «Голос гір» (1954), «Стара столиця» (1962) та ін. Витончена простота — осн. риса стилю К. Автор ряду есе, зокрема «Існування і відкриття краси». Нобелівська премія, 1968.

Тв.: Укр. перекл.— Країна снігу. К., 1976; Рос. перекл.— Тысячекрылый журавль.— Снежная страна. — Новеллы. — Рассказы. — Эссе. М., 1971; Стон горы. М., 1975.
Літ.: Яценко Б. Пам'яті Кавабата Ясунарі. «Всесвіт», 1972, № 8; Алексеев В. П. Кавабата Ясунари. Библиографический указатель. М., 1973; Федоренко Н. Т. Кавабата Ясунари. М., 1978. *Б. П. Яценко.*

КАВАЛЕ́Р (франц. cavalier, італ. cavaliere — вершник, лицар) — 1) Член лицарського ордену. 2) Особа, яку нагороджено орденом. 3) Дворянський титул в Іспанії та Італії. 4) Чоловік, який услуговує дамі в товаристві. 5) Партнер у танці.

КАВАЛЕРГА́РДИ (від франц. cavalièr — вершник і garde — охорона) — особовий склад кавалерійської частини в рос. гвардії у 18 —на поч. 20 ст.; виконували обов'язки тілохранителів рос. царів і почесної варти. Іл. с. 488.

КАВАЛЕРІ́ДЗЕ Іван Петрович [14 (26).IV 1887, хутір Ладанський, тепер Сум. обл.— 3.XII 1978, Київ] — український рад. скульптор, кінорежисер і драматург, нар. артист УРСР (з 1969). В 1907—09 навчався в Київ. худож. уч-щі, 1909—10 — в петерб. АМ у І. *Гінцбурга*, 1910—11 — у приватній студії Н. Аронсона в Парижі. В дожовтневий час виконав портрети — актора І. Боссе (1908), Ф. Шаляпіна (1909); пам'ятник княгині Ользі в Києві (в співавт., 1911, не зберігся) та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції брав активну участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди:* пам'ятники — Т. Шевченкові (1918) і Героям Революції (1918—21) в Ромнах Сум. обл.; Г. Сковороді в Лохвиці Полтав. обл. (1922). На творчості К. середини 20-х рр. позначився вплив *кубізму* [пам'ятники Артему в м. Бахмуті (тепер Артемівськ), 1923—24, та Святогорську (тепер Слов'яногірськ), 1927; Т. Шевченкові в Полтаві, 1925, та Сумах, 1926]. В доробку К. повоєнних років: композиція «В. І. Ленін і М. Горький» (1952), «Народний артист СРСР А. Бучма в ролі М. Задорожного» (1954), горельєф «Прометей» (1962), «Лев Толстой» (1965); пам'ятники — П. Запорожцю в Білій Церкві Київ. обл. (1971), Г. Сковороді в Києві (1977) та ін. Твори К. зберігаються в ДМУОМ та ДМТМК. Поставив фільми: «Злива» (1929), «Перекоп» (1930), «Коліївщина» (1933), «Прометей» (1936), «Наталка Полтавка» (1936), «Запорожець за Дунаєм» (1937), «Григорій Сковорода» (1958), «Повія» (1961). Автор п'єс «Вотанів меч» (1966), «Перша борозна» (1969). Нагороджений орденом Червоної Зірки.
Тв.: П'єси. К., 1976.
Літ.: Німенко А. В. Кавалерідзе — скульптор. К., 1967; Зінич С. Г., Капельгородська Н. М. Іван Кавалерідзе. К., 1971. *А. В. Німенко.*

КАВАЛЕ́РІЯ (франц. cavalerie, італ. cavalleria), кіннота — один з родів сухопутних військ. Виникла в країнах Старод. Сходу, досягла досконалості в 4 ст. до н. е., а також в армії *Александра Македонського*. К. мали *скіфи* і монголи. В *Київській Русі* з К. складалось ядро князівських дружин. В період феодалізму в Зх. Європі з'явилась важка лицарська К. У 15—16 ст. у більшості країн світу набула поширення легка К. (*рейтари, гусари, драгуни* тощо). К. на Україні почала формуватись у процесі боротьби нар. мас проти нападів тур.-тат. загарбників та польс.-лит. феодалів у кін. 15 — на поч. 16 ст. (див. *Запорізькі козаки*). Регулярна К. в Росії була створена за Петра І. Численний розряд К. становили козачі війська, які були в Рос. д-ві (див. *Козацтво*). Рад. К. створена під час громадян. війни 1918—20; було сформовано кав. бригади, д-зії, корпуси та армії (див. *Кінні армії, Червоне козацтво України*). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 кав. частини Рад. Армії брали участь у ряді операцій. Більшості кав. з'єднань було присвоєно звання гвардійських. З появою зброї масового ураження, моторизацією армії К. в більшості країн розформовано.
Літ.: Строков А. А. История военного искусства, т. 1—3. М., 1955—67.

КАВАЛЕРО́ВИЧ (Kawalerowicz) Єжи (н. 19.I 1922, Гвіздець, тепер смт Городенківського району Івано-Фр. обл.) — польський кінорежисер. Закінчив Кіноінститут (1946) та Академію красних мист. у Кракові (1948). Поставив фільми: «Община» (1952, разом із К. Сумерським), історико-революц. дилогію «Целюлоза» (за романом І. Неверлі, в рад. прокаті — «Дороги життя»), «Під фрігійською зіркою» (обидва — 1954), «Тінь» (1958), «Поїзд» (1959), «Мати Іоанна від ангелів» (1961, за п'єсою Я. Івашкевича), «Фараон» (1965, за романом Б. Пруса), «Гра» (1970), «Смерть президента» (1977).

КАВАЛЬЄ́РІ (Cavalieri) Бонавентура (1598, Мілан — 30.XI 1647, Болонья) — італ. математик. З 1629 керував кафедрою математики Болонського ун-ту. В «Геометрії» (1635) розробив метод визначення площ і об'ємів (*«неподільних» метод*). Неподільними у К. є паралельні хорди плоскої фігури або паралельні перерізи просторової фігури, для яких він запровадив поняття суми неподільних. Відношення двох сум усіх неподільних було початковою формою відношення двох визначених інтегралів. Праці К. присвячені також формуванню числення *нескінченно малих величин*.

КАВАЛЬКА́НТІ (Cavalcanti) Гвідо (1255 або 1259, Флоренція — 1300, там же) — італ. поет. Після Г. Гвініцеллі був главою італ. поетичної школи кінця 13 ст.— «Дольче стіло нуово» («Солодкий новий стиль»). В своїх канцонах і сонатах К. оспівував піднесену любов до ідеальної коханої, намагаючись розкрити філос. зміст цього почуття (канцона «Жінка мене просила...»).

КАВАМОДДІ́Н ШІРАЗІ́ (р. н. невід.— 1440) — іран. будівничий. Твори: мечеть Гаухаршад у Мешхеді (1405—18), ансамбль Мусалла (1417—38) і мавзолей Абдулли Ансарі (15 ст.) поблизу Герата та ін.

КАВАСА́КІ — місто в Японії, на Сх. о. Хонсю, в префектурі Канагава. Разом з Токіо і *Йокогамою* утворює ядро індустріального району Канто. Мор. порт на зх. узбережжі Токійської зат. Понад 1 млн. ж. (1975). Значний центр металургії, машинобудування. Підприємства легкої і харч. пром-сті. Виробн. буд. матеріалів.

КАВАТИ́НА (італ. cavatina) — 1) В операх 17—18 ст.— виразний за інтонаційно-музичною характеристикою сольний номер головної дійової особи, вихідна *арія*. 2) В ораторії або камерно-інструментальному творі — сольна лірична частина. 3) Різновид арії наспівно-ліричного характеру (напр., каватина Андрія з 4-ї дії опери «Тарас Бульба» М. Лисенка), інколи з розвиненою колоратурною мелодикою.

КАВЕ́ЛІН Костянтин Дмитрович [4 (16).XI 1818, Петербург — 3 (15). V 1885, там же] — рос. історик правознавець і соціолог, бурж.-ліберальний публіцист. Дворянин. У 1839 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. В 1857—61 — професор Петерб. ун-ту. В 40-х рр. належав до *західників*. «Записку» К. про звільнення селян з землею за викуп на користь поміщиків опублікували О. І. Герцен в «Голосах из России» (1857, кн. 3) та М. Г. Чернишевський в «*Современнике*» (1858, кн. 4). В 50-х рр. зблизився зі *слов'янофілами*. З позицій поміркованого лібералізму підтримував політику уряду в підготовці й проведенні *селянської реформи 1861*. В своїх працях з історії «Погляд на юридичний побут Давньої Росії» (1847), «Думки й нотатки про російську історію» (1866), «Короткий погляд на російську історію» (1887) розвивав ідею про вирішальну роль д-ви в житті народу.

КА́ВЕНДІШ (Cavendish) Генрі (10.X 1731, Ніцца — 24.II 1810, Лондон) — англійський фізик і хімік, член Лондонського королівського товариства (з 1760). Закінчив Кембріджський ун-т (1753). Праці з хімії газів, експериментальної фізики (з теплоти, електрики). Одержав у чистому вигляді водень (1766), визначив вміст кисню в повітрі (1781) та хім. склад води (1784). К., вивчаючи (1771) взає-

модію електр. зарядів, фактично передбачив *Кулона закон*. В 1798 обчислив серед. густину Землі. Більшість праць К. з електрики і теплоти було опубліковано після його смерті (у 1921 вийшло зібрання творів).

КАВЕНЬЯ́К (Cavaignac) Луї-Ежен (15.X 1802, Париж — 28.X 1857, Урн) — французький держ. діяч, генерал. Бурж. республіканець. З 1832 брав участь у завоюванні Алжіру, в лютому — травні 1848 — його військ. губернатор; у травні — червні — військ. міністр Франції; жорстоко придушив *Червневе повстання 1848* в Парижі (ім'я К. як ката робітників стало прозивним); у червні — грудні 1848 — глава уряду *Другої республіки*.

КАВЕ́РІН Веніамін Олександрович [справж. прізв.— Зільбер; н. 6 (19). IV 1902, Псков] — рос. рад. письменник. Закінчив Ленінгр. ун-т (1924). Друкується з 1922. Автор романів «Здійснення бажань» (кн. 1—2, 1934—36), «Два капітани» (кн. 1—2, 1938—44; Держ. премія СРСР, 1946), «Відкрита книга» (1949—56), «У старому домі» (1971), автобіографічної трилогії «Освітлені вікна» (1974—76). Повісті, літ. спогади, дорожні есе, п'єси, кіносценарії. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1963—66; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1977; Укр. перекл.— Облога палацу. Х.— Одеса, 1930; Непереможний. Х., 1930; Будинок на пагорку. К., 1945; Два капітани. К., 1949. *І. Д. Бажинов.*

КАВЕ́РНА (лат. caverna — печера, порожнина) — порожнина, що виникає в органах тварин і людини при омертвінні певної ділянки тканин з наступним розрідженням омертвілої частини. Закриті К. не сполучаються з зовн. середовищем, відкриті — сполучаються через природні канали. К. виникають здебільшого при кавернозному туберкульозі, гнійних запаленнях тощо і сприяють поширенню патологічного процесу та розвитку ускладнень.

КАВЕ́РНА в геології — порожнина в гірських породах, яка виникає здебільшого внаслідок вилуговування водою розчинних часточок. Для К. характерна неправильна або округла форма. За розмірами вони більші від пор, але менші від *печер*. Утворення К. пов'язане гол. чин. з *карстом*, рідше — із застиганням *лави*, насиченої газами.

КАВЕ́ЦЬКИЙ Ростислав Євгенович [19.XI (1.XII) 1899, м. Самара, тепер Куйбишев — 12.X 1978, Київ] — український рад. патофізіолог-онколог, академік АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1944. Закінчив мед. ф-т Самарського ун-ту (1925). В 1931—41 — зав. відділом, а в 1944—46 — заст. директора Ін-ту експериментальної біології і патології у Києві; 1946—52 — директор Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. В 1952—60 — член Президії АН УРСР, голова Бюро відділення біол. наук АН УРСР (одночасно з 1953 — зав. лабораторією в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР). У 1960—78 — директор Київ. н.-д. ін-ту експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР (з 1971 — Ін-т проблем онкології АН УРСР, з грудня 1978 імені Р. Є. Кавецького). Був членом Головної редакційної колегії першого і другого (1975—78) видань УРЕ. Праці К. присвячені питанням експериментальної і теоретичної онкології, патофізіол., загальнобіол. і філософським проблемам природознавства, історії медицини. К. належить пріоритет у створенні концепцій про взаємодію пухлини і організму та фактори антиканцерогенезу. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1964. Державна премія УРСР, 1972.

Тв.: Опухоль и организм. К., 1962; Взаимодействие организма и опухоли. К., 1977 *А. Й. Бикоріз.*

КАВІТА́ЦІЯ [від лат. cavitas (cavitatis) — порожнина] — явище утворення всередині рідини порожнин, заповнених газом, парою або їхньою сумішшю (т. з. кавітаційних бульбашок). Виникає внаслідок місцевого зменшення тиску до певного критичного значення за рахунок великих місцевих швидкостей у потоці рухомої рідини — гідродинамічна К. або при проходженні в рідині акустичних хвиль — акустична К. Потрапляючи в області з тиском, вищим за критичний, кавітаційні бульбашки зникають, що супроводиться імпульсом, подібним до *гідравлічного удару*. Це спричинює вібрацію, руйнування поверхні робочих органів машин, зменшення ккд, що шкідливо впливає на роботу гідротурбін, насосів, гребних гвинтів тощо. Акустична К. лежить в основі більшості практичних застосувань *ультразвуку*.

КА́ВІЯ, морська свинка (Cavia) — рід гризунів родини кавієвих, або свинкових. Довж. тіла бл. 20 см, маса до 250 г. Волосяний покрив грубий, забарвлення сірувате або буре, у свійських — строкате. 6 видів поширений у Пд. Америці, з них найпоширеніша — кавія, або морська свинка (C. porcellus). Населяє різноманітні біотопи: савани, лісові галявини, болота тощо. Активна присмерком і вночі. Живе в норах. 2—3 рази на рік самка після 60—70-денної вагітності народжує по 4—6 малят. Живиться рослинною їжею. Свійську К. (C. p. porcellus) використовують як лабораторну тварину, у деяких країнах розводять заради м'яса. Іл. с. 494.

Р. Є. Кавецький.

КАВКА́З — територія на Пд. СРСР, між Чорним та Азовським морями на Зх. і Каспійським м. на Сх. Пн. межу проводять по Кумо-Маницькій улоговині, на Пд. простягається до держ. кордону СРСР з Туреччиною й Іраном. Площа К. 440 тис. км². Його поділяють на Пн. К. (250 тис. км²) і Закавказзя (190 тис. км²). Чорноморсько-Каспійський вододіл ділить К. на зх. (161,8 тис. км²) і сх. (278,2 тис. км²) частини.

Рельєф К. характеризується контрастністю: високі гори чергуються з низовинами, що лежать майже на рівні моря, а подекуди — нижче нього. К.— переважно гірська країна. За геолого-геоморфологічною будовою в межах К. виділяють Передкавказзя, *Великий Кавказ* і Закавказьке нагір'я. Передкавказзя має рівнинний рельєф, у зх. його частині простягається Кубано-Приазовська низовина, в сх.— *Прикаспійська низовина* (пд. її частина — Терсько-Кумська низовина). Між ними — *Ставропольська височина* заввишки до 831 м. Великий Кавказ простягається на 1500 км в осьовій частині К. Найвищі — Головний, або Вододільний, і Боковий хребти. Їхні вершини підносяться більше ніж на 4—5 тис. м (найвища вершина — г. Ельбрус, 5642 м). Ці хребти оточені передовими хребтами: Скелястим, Андійським,

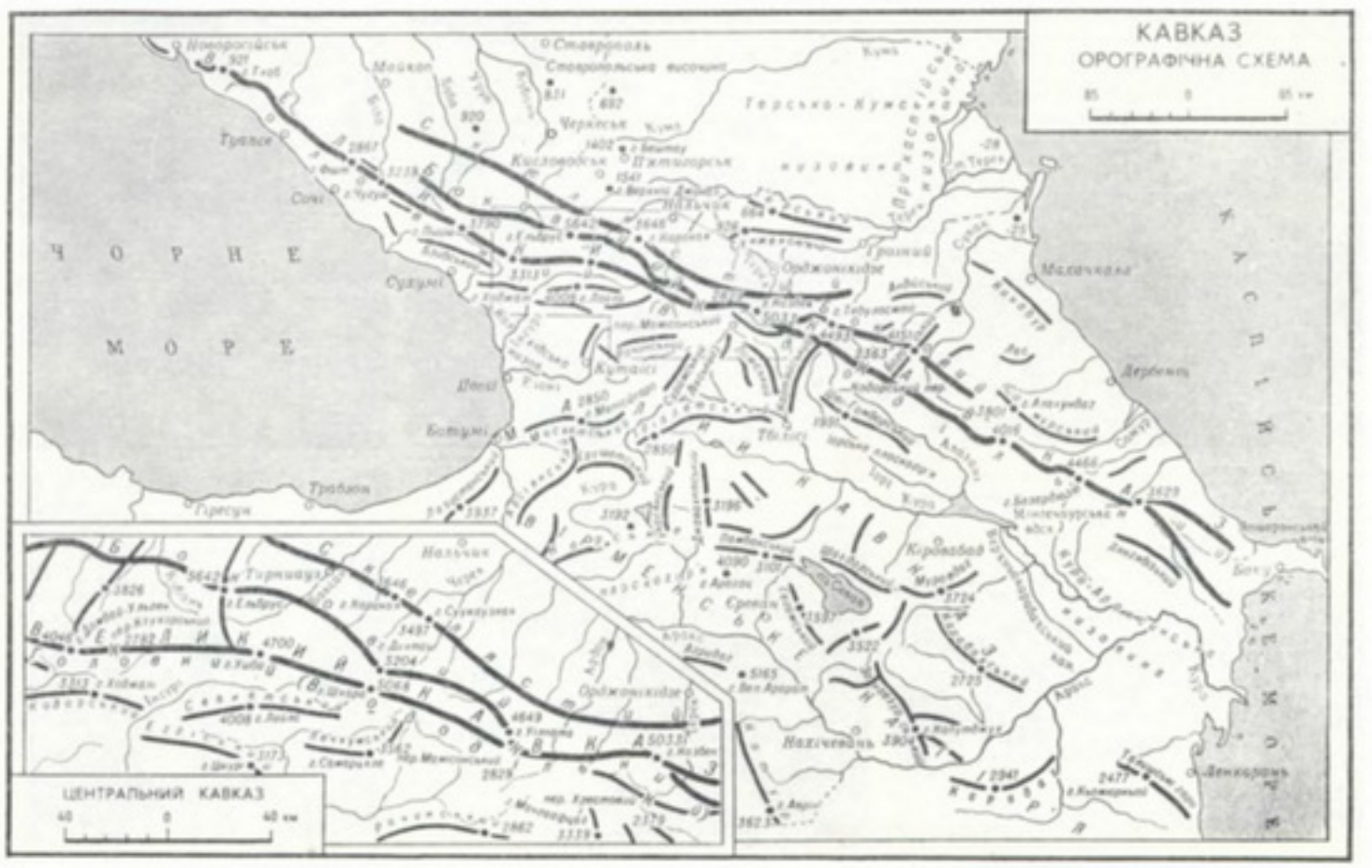

Кавказ.
Дорога в Дар'яльській ущелині.

Терським та ін. з Пн., Гагрським, Бзибським, Кодорським, Рачинським, Кахетинським та ін.— з Пд. Система пд. передових хребтів обмежована *Колхідською низовиною* та Куро-Араксинською низовиною, яка переходить у *Ленкоранську низовину*. Сурамським хр. Великий Кавказ з'єднується з Закавказьким нагір'ям. У межах останнього виділяють *Малий Кавказ* (система хребтів — Месхетський, Тріалетський, Сомхетський, Муровдаг та ін., які простягаються майже на 600 км паралельно Великому К.) і *Вірменське нагір'я*.

Складчаста гірська область Великого К. сформувалася внаслідок *альпійської складчастості*. Його гірські хребти і масиви Малого К. складаються в осн. з палеозойських гранітоїдів. Поширені також юрські, крейдові, палеогенові відклади. Закавказьке нагір'я складається з ефузивних товщ неогенового й палеогенового віку, Передкавказька й Колхідська рівнини характеризуються широким розвитком неогенових і палеогенових континентальних та мор. відкладів. Із корисних копалин, виявлених на К., найбільше значення мають нафта, кам. вугілля, марганцева руда, поліметали, буд. матеріали. Численні джерела мінеральних вод.

Клімат К. внаслідок його положення у перехідній смузі від субтропічної до помірної зони та значної протяжності характеризується великою різноманітністю. Пересічна річна т-ра на рівні моря становить на Пд. Закавказзя +15, +16°, у пн. частині Передкавказзя +8,6, +11,1°. Зі збільшенням висоти т-ра знижується — на вис. понад 2000 м над р. м. до +2, +3°, у верхній частині альп. пояса стає від'ємною. Пересічна т-ра січня у Передкавказзі — 2, —5°, на Закавказзі +1, +6°, липня від +23, +24° в зх. частині до +25, +29° у сх. частині К. Річна сума опадів від 100—150 мм у Сх. Передкавказзі до 1000—4000 мм на Зх. Закавказзі. В межах Великого К. має місце значне зледеніння — бл. 2200 льодовиків заг. площею бл. 1970 км² (найбільші — Безенгі, Дихсу, Караугом, Лехзірі).

Ріки К. належать до басейнів Чорного (*Кубань, Ріоні*), та Каспійського (*Терек*, Самур, *Кура*) морів. Вони повноводні, мають значні запаси гідроенергії, використовуються для зрошування. Кура, Кубань і Ріоні у пониззях судноплавні. Вздовж річкових долин прокладено шляхи сполучення (*Військово-Грузинська дорога*, Військово-Осетинська дорога та ін.). Будується (1979) шосе з тунелем через Головний хр. З озер найбільше — *Севан*. Багато невеликих озер. У Передкавказзі поширені чорноземні й каштанові грунти, на Колхідській та Ленкоранській низовинах болотні, алювіальні, підзолисто-глейові та субтропічні підзолисті грунти, у їхніх передгірних частинах — червоноземи й жовтоземи. На Кура-Араксинській низовині переважають сіроземи й лучно-сіроземні грунти. В горах — гірсько-лісові бурі й підзолисті, гірсько-лучні та гірські дерново-карбонатні грунти. У зв'язку з положенням К. на стику різних типів рослинності і флора його багата й різноманітна, багато реліктових та ендемічних видів. На рівнинах Зх. К. переважають лісові й степові ландшафти, Сх. К.— напівпустельні. В горах з висотою лісовий пояс змінюється субальп. та альп. луками. Найпоширеніша формація — широколистяні ліси (бук; скельний, грузинський, каштанолистий, імеретинський, чорохський дуби; каштан). Темнохвойні ліси (ялина, ялиця кавказька) домінують на Зх. К. Поширені також кленові, липові ліси, вільшаники, тис, самшит, хурма, каспійська гледичія та ін., у колхідських лісах — лавровишня, рододендрон, ліани. В альп. й субальп. поясах представниками тваринного світу є тури, сарни, в лісах — олені, кабани, зубри, ведмеді, лісова куниця, білка, муфлон; багато птахів. На К. створено бл. 30 заповідників, серед них *Аджаметський заповідник, Бацара-Бабанеурський заповідник, Закатальський заповідник, Кавказький заповідник* та ін. В межах К. розташовані *Азербайджанська РСР, Вірменська РСР, Грузинська РСР, Дагестанська АРСР, Північно-Осетинська АРСР, Кабардино-Балкарська АРСР, Чечено-Інгушська АРСР* та частина *Краснодарського краю* й *Ставропольського краю* РРФСР.

Літ.: Гвоздецкий Н. А. Кавказ. М., 1963; Милановский Е. Е., Хаин В. Е. Геологическое строение Кавказа. М., 1963; Гулисашвили В. З. Природные зоны и естественно-исторические области Кавказа. М., 1964; Кавказ. М., 1966; Шищенко П. Г. Фізична географія СРСР. К., 1975.

Л. І. Маруашвілі.

КАВКА́ЗЬКА ВІЙНА́ 1817—64 — воєнні дії, зв'язані з приєднанням царською Росією Чечні, Гірського Дагестану та Пн.-Зх. Кавказу. Війни за Кавказ почались у 18 ст. (*російсько-іранські війни 18—19 століть*, воєнні дії на Кавказі під час *російсько-турецьких воєн 17—19 століть*). В 1801—10 до Росії було приєднано Грузію, 1803—13 — Азербайджан. Після закінчення воєн проти наполеонівської Франції царизм 1817 почав воєнні дії на Пн.-Зх. Кавказі. Колонізаторська політика самодержавства викликала піднесення антифеод. і визвольного руху серед гірських народів (повстання 1823 в Пн. Дагестані, 1824 — в Абхазії, 1825 — в Чечні й Кабарді, 1830 — у Пн. Осетії). В кін. 20-х рр. 19 ст. в Чечні й Пн. Дагестані розгорнувся визвольний рух. Боротьба горців проходила під реліг. оболонкою *мюридизму*. На чолі руху з 1834 став *Шаміль*, за правління якого особливо посилилася феод.-теократична д-ва — *імамат*. До весни 1853 рос. військам удалося витіснити загони повсталих з Чечні до Гірського Дагестану. Останнє піднесення визвольного руху народів Кавказу в 19 ст. зв'язане з *Кримською війною 1853—56*. Шаміль розраховував на допомогу Туреччини й Великобританії, але розгром тур. військ на Кавказі розвіяв ці надії. На цей час в імаматі різко загострилися соціальні суперечності. Сел. маси почали відходити від Шаміля. Після закінчення Крим. війни рос. уряд направив на Кавказ 200-тисячну армію. 25.VIII (6.IX) 1859 Шаміль склав зброю. 21.V (2.VI) 1864 рос. війська захопили останній оплот горців — урочище Кбааду (тепер Красна Поляна). Фактично ж воєнні дії тривали до кін. 1864. В результаті К. в. Чечня, Гірський Дагестан і Пн.-Зх. Кавказ було приєднано до Росії. Приєднання позитивно вплинуло на дальшу історію народів Кавказу. Було покладено край хижацькій експансії на Кавказі Туреччини й Ірану; вхождення кавказ. народів до складу Росії, що стала на шлях капіталістичного розвитку, сприяло їхньо-

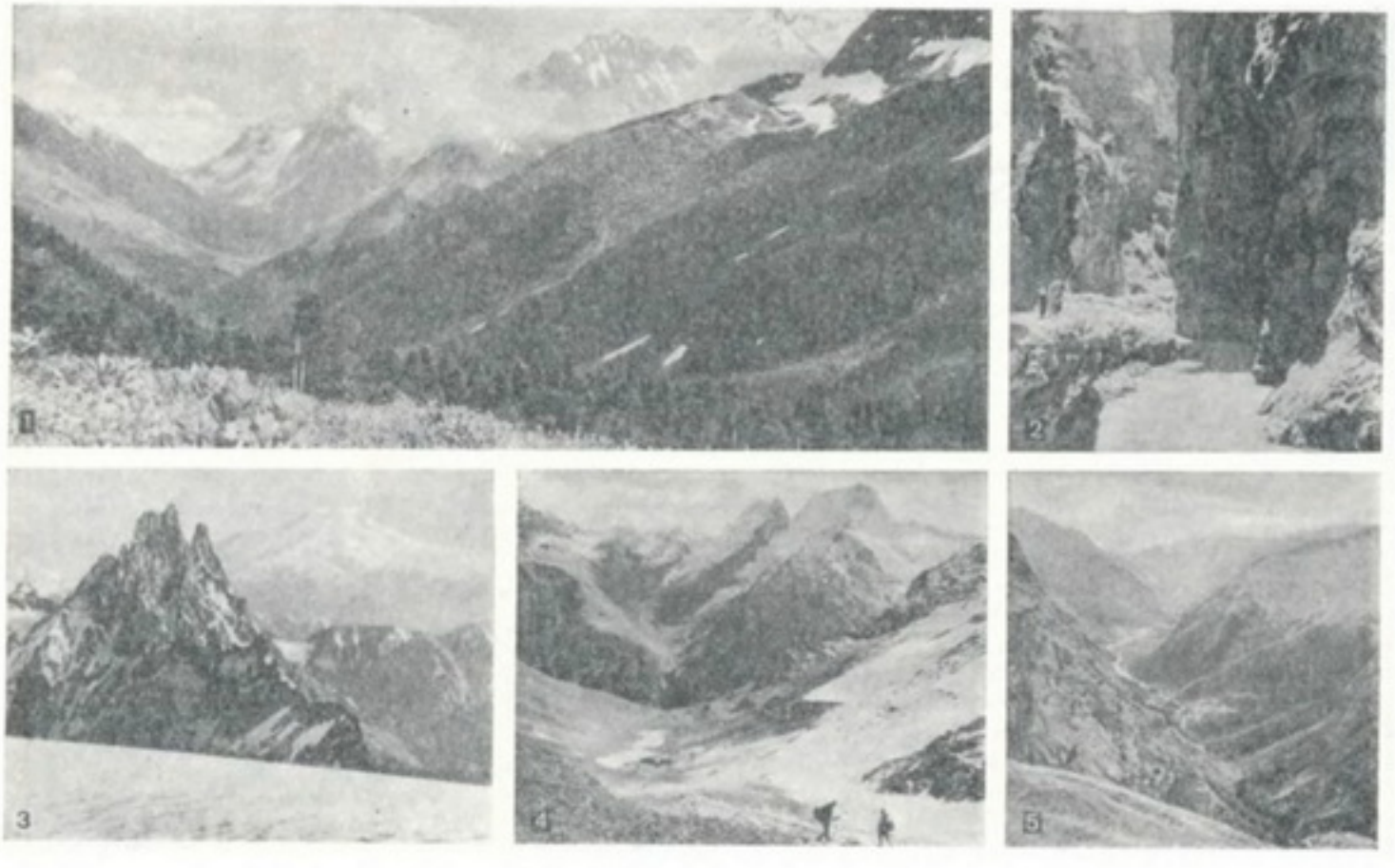

Кавказ.
1. Панорама Великого Кавказу.
2. Чегемська ущелина.
3. Боковий хребет. На задньому плані — Ельбрус.
4. Краєвид на північному схилі Головного хребта.
5. Вид на Домбайську поляну

му екон., політ. і культурному розвиткові. Визвольна боротьба народів Кавказу проти соціального і нац. гніту злилась із загальнорос. революц. рухом.

КАВКА́ЗЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — розташований на схилах Головного хребта Великого Кавказу, в межах Краснодарського краю РРФСР. Пл. 262,5 тис. га. Створений 1924 для охорони природних комплексів Пн.-Зх. Кавказу. Багата флора (понад 3000 видів): східний бук, ялиця кавказька, тис, самшит, волоський горіх та ін. З тварин характерні — тур, сарна, кавказький олень, зубр, рись. Філіал К. з.— Хостинський тисо-самшитовий гай (бл. 300 га).

КАВКА́ЗЬКІ (ІБЕРІ́ЙСЬКО-КАВКА́ЗЬКІ) МО́ВИ — автохтонні мови Кавказу. До К. м. належить понад 30 мов. Одні вчені об'єднують їх у чотири групи — картвельську, абхазько-адигську, нахську й дагестанську, інші — у три, об'єднуючи дагестанську й нахську в одну нахсько-дагестанську групу. До складу *картвельських мов* входять грузинська, занська (або мегрело-чанська) й сванська мови. До абхазько-адигської групи відносять абхазьку, абазинську, адигейську, кабардинську й убихську мови. До нахської групи належать чеченська, інгушська й бацбійська мови. Найчисленнішою є дагестанська група (див. *Дагестанські мови*), до якої належать аварська, андійська, каратинська, чамалінська, дідойська, лакська, даргинська, лезгинська, табасаранська, хіналузька, удинська та ін. мови. З К. м. давню писемну традицію має тільки грузинська мова (з 5 ст.). Молодописемними мовами, літ. мови яких створено після Великої Жовтневої соціалістич. революції, є абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська, чеченська, інгушська, аварська, лакська, даргинська, лезгинська й табасарська. Алфавіти їх базуються тепер на рос. графічній основі. Сучасні К. м. характеризуються і такими рисами, які властиві всім К. м. або групам їх, і великими відмінностями в фонетиці, граматиці й лексиці між окремими мовами й групами. У фонетиці К. м. консонатизм, особливо в істор. плані, переважає над вокалізмом. Особливо розвинута система приголосних в абхазько-адигських мовах (в убихській мові — до 80 приголосних фонем). Для К. м. характерна троїста система зімкнених приголосних (дзвінкий, придиховий і зімкнено-гортанний), наявність фарингальних, частково ларингальних. В системі голосних фонем окремі групи К. м. різко відмінні одна від одної (в деяких абхазько-адигських мовах 2—3 голосні фонеми, а в деяких нахських і дагестанських — до 15—20 фонем). Наголос у К. м. силовий і загалом слабо виявлений. Морфологічний тип К. м. аглютинативний (в абхазько-адигських є елементи полісинтетизму, а в нахських і дагестанських — *фузії*). Категорії роду немає. Багатьом К. м. властиві *іменні класи*. Істотною рисою словотвору й словозміни є префіксальна будова. Дієслову властива суб'єктно-об'єктна префіксація. Для всіх К. м. характерна *ергативна конструкція* речення. Картвельські мови за рядом типологічних ознак є проміжним типом між абхазько-адигським й нахсько-дагестанським. Більшість кавказознавців припускає існування генетичної спорідненості між кавказькими мовами, але це питання остаточно не розв'язане.

Літ.: Климов Г.А. Кавказские языки. М., 1965; Иберийско-кавказские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967.

КАВКА́ЗЬКІ МІНЕРА́ЛЬНІ ВО́ДИ — група бальнеологічних курортів (*Єсентуки, Желєзноводськ, Кисловодськ, П'ятигорськ*), розташованих у передгір'ї пн. схилу Головного Кавказького хребта, де він змикається з Ставропольською височиною в межах *Ставропольського краю*.

КА́ВОВЕ ДЕ́РЕВО, кава (Coffea) — рід вічнозелених дерев або кущів родини маренових. Вис. до 12 м. Листки цілісні, шкірясті, темно-зелені. Квітки правильні, двостатеві, білі, зібрані по 3—7 у пазухах листків. Плоди кістянкоподібні, соковиті, червоні або чорно-сині; кожний плід містить дві плескато-опуклі насінини (кавові «зерна», або «боби»). В культурі цвітіння й плодоношення починається з 4—5-го року. Одне дерево за рік дає бл. 1 кг насіння. До 40 видів, поширений у тропіках і субтропіках, гол. чин. в Азії, Африці, на Мадагаскарі та Маскаренських о-вах. Деякі види К. д. широко культивуються в Бразилії і Колумбії. Найбільше значення в культурі має К. д. а р а в і й с ь к е (C. arabica). Насіння К. д. містить цукристі, білкові й дубильні речовини, жирну олію, органічні к-ти, а також 0,8—2,4% кофеїну. Насіння К. д. підсушують, обжарюють 25—30 хв. при 180—200°, після чого вони набувають своїх смакових якостей, аромату та коричневого забарвлення.

КА́ВОС (Cavos) Катерино Альбертович [30.X 1775, Венеція — 28.IV (10.V) 1840, Петербург] — російський композитор, диригент, педагог. За походженням італієць. З 1799 — в Петербурзі в італ. опері, 1806—21 — капельмейстер рос. опери, з 1832 — «директор музики» імператорських театрів. У К. навчалось багато видатних співаків (Й. *Петров* та ін.). Автор опер (у т. ч. «Іван Сусанін»,1815), балетів (серед них — «Кавказький бранець, або Тінь нареченої», 1823, на сюжет Пушкіна). Велику популярність мала опера-водевіль «Козак-віршувальник» (лібретто О. Шаховського), в якій К. використав укр. нар. пісні.

КАВУ́Н Василь Михайлович (н. 14.VIII 1928, с. Кобринове, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.) — радянський парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1954. Після закінчення Уманського с.-г. ін-ту (1953) працював агрономом колгоспу «40-річчя Жовтня» Бершадського р-ну Вінн. обл., 1953—58 — голова колгоспу ім. В. В. Куйбишева Теплицького р-ну Вінн. обл. В 1958—70 — голова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (с. Шляхова, Бершадський р-н); за високі показники в розвитку г-ва колгосп нагороджено (1967) орденом Леніна; був учасником Всесвітньої виставки в Монреалі (1967). В 1970—78 — голова виконкому Вінн. обл. Ради нар. депутатів, а з травня 1978 — перший секретар Житомирського обкому Компартії України. К.— делегат XXII—XXV з'їздів КПРС і XXII, XXIV, XXV з'їздів Компартії України. З 1962 — член ЦК КПРС і ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань, Голова постійної Комісії по с. г. Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Б.М. Попов.

В. М. Кавун.

КАВУ́Н (Citrullus) — рід рослин родини *гарбузових*. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини. Стебло сланке, до 4 м завдовжки. Листки глибокорозсічені; в пазухах листків *вусики*. Квітки одиночні, одно- або двостатеві, одно- або дводомні. Плід — *гарбузина*, багатонасінна, куляста, з рожевим, червоним, рідше білим м'якушем. Бл. 10 видів, здебільшого поширені в Африці та Сх. Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, вирощують два види К.: столовий (C. vulgaris) та кормовий (C. colocynthoides). Плоди столового К.— цінний харч. дієтичний продукт, містить до 11% цукрів, *вітаміни*. Використовують переважно свіжими чи солоними, з них виготовляють нардек (кавунний мед), цукати та ін. Плоди кормового К. згодовують тваринам свіжими і силосованими. На Україні вирощують сорти столових К.— Скороспілка харківська, Мелітопольський 60, Десертний 83, Огоньок, Роза Юго-Востока та ін.; сорти кормових К.— Херсонський 13, Бродський 37—42 та ін. Урожай столових сортів К. досягає 100—400 ц/га; кормових — 100—500 ц/га. Див. також *Баштанні культури*. Іл. с. 494.

Д. Е. Лук'яненко.

Кавказький заповідник.

КАВУ́Р (Cavour) Камілло-Бенсо (10.VIII 1810, Турін — 6.VI 1861, там же) — італ. держ. діяч, ідеолог і лідер ліберально-монархічної буржуазії, граф. У 1847 разом з Ч. Бальбо заснував газ. «Рисорджименто» — орган ліберального руху. В 1852—61 (з перервою в 1859) — прем'єр-міністр *Сардінського королівства* (П'ємонту). Розраховуючи на підтримку Франції у возз'єднанні Італії, К. втягнув П'ємонт у *Кримську війну 1853—56* та у війну проти Австрії 1859. Проводив об'єднання Італії «зверху», навколо П'ємонту, використовуючи успіхи революції 1859—60. У 1861 — перший прем'єр-міністр Італ. королівства.

КАГА́Н (тюрк.) — найвищий титул ватажків племен у стародавніх тюрків. З серед. 6 ст. цей титул дістали правителі *Тюркського каганату*, а згодом він перейшов до ін. тюркомовних народів і д-в. У 8—10 ст. К. називали, зокрема, правителів *Хозарського каганату*.

КАГАРЛИ́К — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росаві

Кавове дерево аравійське: *1* — квітуча гілка; *2* — плід; *3* — насінина.

Кавія, або морська свинка.

Кавун столовий. Частина рослини та плід.

бас. Дніпра). Залізнична станція. Перша писемна згадка про К. датується 1590. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918 В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (3.VIII 1941—7.I 1944) в К. діяв підпільний райком партії. З 1956 К.— с-ще міськ. типу. В К.— з-ди: цукр. маслоробний, комбікормовий, сушильно-калібрувальний, асфальтовий, ф-ка худож. виробів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична школи; лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 6 бібліотек, краєзнавчий музей, парк — пам'ятка садово-паркового мист. серед. 19 ст. В урочищі Городок — залишки городища 11—13 ст. В К. народилися рад. партійний і держ. діяч П. П. *Любченко,* нар. артисти УРСР В. П. *Дашенко* і М. Т. *Кононенко.*

КАГАРЛИ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,0 тис. км². Нас. 57,1 тис. чол. (1978). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кагарлик.* К. р. лежить у межах *Придніпровської височини.* Річки: *Дніпро* (на пн.-сх. межі району), *Росава, Гороховатка.* Грунти в осн. чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси і лісосмуги (дуб, акація, берест, клен, ясен, сосна, ялина тощо) займають 5 тис. га. Найбільші підприємства: ржищівський з-д «Радіатор», кагарлицькі цукр. і маслоробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кагарлик) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 72 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки. У К. р.— 18 колгоспів, птахорадгосп, міжколг. об'єднання по виробн. свинини, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнична станція Кагарлик. Автошляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 296 км. Річкова пристань у Ржищеві. У районі — 28 заг.-осв., 2 муз. та автомобільна школи, 2 профес.-тех. й пед. уч-ща, буд. технікум; 42 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 19 будинків культури, 24 клуби, 2 кінотеатри, 50 кіноустановок, 48 б-к. краєзнавчий музей, парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва серед. 19 ст. (Кагарлик). У смт Ржищеві К. р. народився укр. рад. вчитель Л. Л. *Васильєв,* у с. Черняхові — укр. рад. патофізіолог-ендокринолог В. П. *Комісаренко,* в с. Півцях — укр. письменник І. П. *Рябокляч,* у с. Сущанах — укр. рад. художник К. Д. *Трохименко,* в с. Очеретяному — професіональний революціонер І. А. *Саммер.* У К. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1932).

М. С. Жолуденко.

КАГА́ТНА ГНИЛЬ — хвороба коренів буряків і моркви, що розвивається під час зберігання. Спричинюється деякими видами грибів (зокрема, Botritis cinerea, Rhisopus nigricans) і бактерій. Характеризується появою на коренеплодах рожевувато-білого або сірувато-попелястого нальоту Відбувається розм'якшення тканин, бродіння. Найбільше уражаються корені, в яких ослаблена природна стійкість проти збудників хвороби. Тому хворі, в'ялі, підморожені і поранені корені не слід закладати на зберігання. Заходи боротьби: правильне зберігання, запровадження стійких проти К. г. сортів, дезинфекція місць зберігання коренеплодів.

КАГО́СІМА — місто в Японії, на Пд. о. Кюсю, адм. ц. префектури Кагосіма. Мор. порт, вузол з-ць. 456,8 тис. ж. (1975). Текст. ф-ки, підприємства металург., хім. та харчосмакової пром-сті. Виробн. фарфорових виробів (сацумський фарфор). Розвинуте рибальство. Ун-т Поблизу К.— центр космічних досліджень.

КАГУ́Л — річка, ліва притока Дунаю, на якій в районі с. Вулканешти (тепер Молд. РСР) 21.VII (1.VIII) 1770 відбулася битва між рос. і тур. військами (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). 1-а рос. армія, очолювана ген. П. О. *Румянцевим,* завдала поразки кількісно переважаючій тур. армії, підкріпленій кіннотою крим. татар. 23.VII (3.VIII) тур. армію було знову розгромлено на переправі через Дунай біля оз. Картала.

КАГУ́Л — озеро на Пд. Зх. Одеської обл. УРСР, в пониззі Дунаю. Пл. 90 км², глиб. до 7 м. Пн. частина — вузька, з високими берегами, розчленованими балками; пд.— широка з низькими заболоченими берегами. В озеро впадає р. Кагул. Живлення за рахунок Дунаю через протоку Векиту. Рибальство. Використовується для водопостачання та зрошування.

КАГУЛЯ́РИ (франц. cagoulards, від cagoule — каптур з прорізами для очей) — члени франц. фашист. орг-ції 30-х рр. 20 ст.— «Таємного к-ту революц. дії». Уряди *Народного фронту* 1936—38 вжили заходів проти тероризму і провокацій К. До 1940 їхня орг-ція розпалася. Після окупації франц. території фашист. Німеччиною 1940 більшість К. стали *колабораціоністами.*

КА́ДАР (Kádár) Янош (н. 26.V 1912, с. Капой, обл. Шомодь) — діяч угорського і міжнар. комуністичного і робітн. руху, політичний і держ. діяч Угорської Нар. Республіки, Герой Соціалістичної Праці Угорщини (1962), Герой Рад. Союзу (1964). Н. в сім'ї с.-г. робітника. З 1931 — член Комуністичної партії Угорщини (КПУ). В 1941—42 — член Пештського обл. к-ту КПУ. З 1942 — член, з 1943 — секретар ЦК КПУ. Один з організаторів антифашист. руху в Угорщині. Не раз зазнавав арештів. У 1945 обраний депутатом Тимчасових нац. зборів, членом Політбюро ЦК Угор. комуністичної партії (УКП). В 1946—50 — заступник ген. секретаря ЦК УКП (з 1948 — Угорська партія трудящих, УПТ). З 1950 — зав. відділом парт. і масових орг-цій ЦК УПТ. В 1955 — 1-й секретар Пештського обкому партії. З липня 1956 — член Політбюро, секретар ЦК УПТ. Під час *контрреволюційного заколоту в Угорщині 1956* був ініціатором створення Угор. революц. робітн.-сел. уряду, в листопаді 1956 — січні 1958 — його голова. В листопаді 1956 — червні 1957 — голова тимчас. ЦК, з червня 1957 — 1-й секретар ЦК *Угорської соціалістичної робітничої партії* (УСРП). В 1958—61 — одночасно держ. міністр, 1961—65 — голова Ради Міністрів. З 1965—член Президії УНР. Член Загальноугор. ради Вітчизн. нар. фронту (з 1957). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1976. Нагороджений двома орденами Леніна.

КАДА́СТР (франц. cadastre) — систематизоване зведення відомостей про певний об'єкт, яке складають офіц установи. Розрізняють *водний кадастр, земельний кадастр, меліоративний кадастр* та інші.

КАДДА́ФІ Муамар (н. 1940, Сірт) — політичний і держ. діяч Лівії, полковник. У 1965 закінчив військ. уч-ще. Учасник революц. перевороту 1.IX 1969, що привів до повалення монархії та проголошення республіки в Лівії. З 1969 — голова Ради революц. командування, з 1970 — також голова Нац. ради оборони і головнокомандуючий збройними силами. В 1970—72 — також прем'єр-міністр. З 1977 — генеральний секретар Заг. нар. конгресу і Генерального секретаріату та верховний головнокомандуючий збройними силами республіки.

КАДЕ́НЦІЯ (італ. cadenza, від лат. cado — падаю, закінчуюсь) — 1) Епізод імпровізаційного характеру у великому муз. творі (здебільшого *концерті*). Технічно складний, виконується без супроводу. В минулому солісти самі імпровізували К. Починаючи з *Л. Бетховена,* композитори, прагнучи структурно-стилістичної єдності твору, почали створювати і записувати К. (концерти для фп. П. Чайковського, В. Косенка та ін.). 2) Мелодійний чи гармонійний зворот, що завершує муз. твір або його частину. Наз. також каданс.

КАДЕ́ТИ (від франц. cadet — молодший) — 1) В дореволюц. Ро-

сії та ін. державах у 18 — на поч. 20 ст. звання вихованців привілейованих військово-навч. закладів закритого типу. Див. *Кадетський корпус*. 2) В арміях багатьох іноземних держав — курсант військово-навчального закладу.

КАДЕ́ТИ (конституційно-демократична партія; офіційно — партія «народної свободи»)— головна партія контрреволюц. ліберально-монархічної буржуазії в Росії. Утворена в жовтні 1905 з «Союзу визволення» і «Союзу земців-конституціоналістів» (див. *Земсько-ліберальний рух*). Соціальною опорою партії К. стали ліберальні поміщики, серед. буржуазія і бурж. інтелігенція. Лідерами К. були П. М. *Мілюков*, П. Б. *Струве* та ін.; центр. органи — газ. «Речь» (1906—18) і журн. «Вестник партии народной свободы» (1906—08, 1917). Програма К. включала вимоги встановлення в Росії конституційної монархії, бурж. свобод; в агр. питанні — наділення беззем. і малозем. селян землею за рахунок удільних, монастирських, держ. і частково поміщицьких земель «за справедливою оцінкою». К. підтримували самодержавну політику нац. гноблення, заперечували існування укр. нації. Спільниками і однодумцями К. на Україні в політиці соціального гноблення виступали укр. бурж. націоналісти типу Грушевського, Дорошенка, Єфремова (див. *Товариство українських поступовців*). К. зайняли провідне становище в бурж. *Тимчасовому уряді*, були організаторами *корниловщини*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції К., перейшовши на підпільне становище, виступали непримиренними ворогами Рад. влади. Разом з ін. бурж. і дрібнобурж. партіями становили єдиний фронт контрреволюції, в т. ч. на Україні, продовжували контрреволюц. діяльність в еміграції. *М. М. Липовченко.*

КАДЕ́ТСЬКИЙ КО́РПУС — в дореволюційній Росії закритий середній привілейований військово-навчальний заклад. К. к. готували вихованців, гол. чин. дітей офіцерів і дворян, до офіцерської служби і вступу до військ. уч-щ. Перший К. к. було відкрито 1732 в Петербурзі; існували до 1918 в 29 містах, у т. ч. в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі.

КАДЖА́РИ — 1) Тюркське плем'я в Ірані. 2) Династія в Ірані з племені каджарів (1796—1925). Відображали інтереси феод. аристократії Ірану. Сприяли проникненню в Іран іноз. капіталу, перетворенню країни на напівколонію. Проти гніту та сваволі династії К. було спрямовано ряд масових нар. рухів (*Бабідські повстання* 1848—52, *Іранська революція 1905—11*, нац.-визвольний рух 1918—22). В 1925 династію К. було повалено. Серед представників династії: Ага Мохаммед-шах (1796—97; її засновник), Насред-дін-шах (1848—96).

КАДИЇ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *трипільської культури* в урочищі Бавки в с. Кадиївцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Відкрите 1926. Виявлено залишки наземних глинобитних жител на дерев'яному настилі, знайдено крем'яні та кам'яні знаряддя праці, посуд (опуклобокі горщики, біноклевидні й грушовидні посудини, миски та ін.), прикрашений поліхромним розписом у вигляді спіралей, *меандру*, а також багато стилізованих культових жіночих статуеток. Основу г-ва К. п. становили землеробство і скотарство.

КАДИРІ Абдулла (псевд.— Джулкунбай; липень 1894, Ташкент — 26. VIII 1939) — узб. рад. письменник. Друкуватися почав 1915 (п'єса «Нещасливий жених», оповідання «Розпусник»). На дореволюц. творах помітний вплив ідей *джадидизму*. В істор. романах «Минулі дні» (1925 — 26), «Скорпіон з вівтаря» (1929) показав тяжке життя узб. трудящих у минулому, розвінчував реакційне духівництво. Повість «Абід-Кетмень» (1935) — про колективізацію в Узбекистані. Сатиричні оповідання, фейлетони.

КА́ДІЇВКА — колишня (до 1978) назва м. *Стаханова*.

КА́ДІС — місто на Півдні Іспанії, в Андалусії, адм. ц. провінції Кадіс. Порт на узбережжі Кадіської зат. Атлантичного ок. Бл. 144 тис. ж. (1975). Великі судноверфі. Авіац., текст., харчосмакова, зокрема рибна, пром-сть. Провінціальний музей. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. К. засн. бл. 800 до н. е. З К. вийшла друга експедиція Колумба.

КА́ДМІЙ (Cadmium; від грец. καδμεία — цинкова руда), Cd — хімічний елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 48, ат. м. 112,40. Природний К. складається з 8 стабільних ізотопів. Відкрив К. 1817 нім. хімік Ф. Штромейєр. Вміст у земній корі $2 \cdot 10^{-5}$ %. К.— важкий, тягучий метал сріблясто-білого кольору; густ. 8650 кг/м³, $t_{пл}$ 321,1° С, $t_{кип}$ 766,5° С. Не взаємодіє з повітрям, водою, розчинами лугів; реагує з к-тами (найкраще з азотною), утворюючи легкорозчинні солі. При розжарюванні на повітрі дає оксид CdO бурого кольору. Розчинні сполуки, пил та пари К. отруйні. Добувають з відходів від переробки поліметалевих цинкових руд. Застосовують для *кадміювання*, виготовлення кадмію сплавів, у лужних акумуляторах, у ядерних реакторах тощо; сульфід CdS — як *напівпровідник* та жовту фарбу. *Літ.:* Чижиков Д. М. Кадмий. М., 1967. *В. Л. Павлов.*

КАДМІЮВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *кадмію*. Кадмієві покриття (завтовшки 7—20 мкм) захищають вироби (переважно сталеві) від *корозії металів* (гол. чин. в атмосфері приморських районів, що містить *хлориди*). Розрізняють К. електрохімічне — *електролізом* у водних розчинах простих кислих або складних комплексних солей кадмію і вакуумне (див. *Вакуумні покриття*). К. застосовують гол. чин. в авіа- і суднобудуванні.

КА́ДОМЦЕВ Борис Борисович (н. 9.XI 1928, Джаркент, тепер Панфілов Каз. РСР) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1970). Після закінчення Моск. ун-ту (1951) працював у Фізико-енерг. ін-ті (Обнінськ), з 1956 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. праці з фізики плазми і проблем керованого термоядерного синтезу. Передбачив деякі типи нестійкості плазми і заклав основи теорії явищ переносу (дифузії й теплопровідності) в турбулентній плазмі. Дав кількісне пояснення аномальної поведінки плазми в магн. полі. Держ. премія СРСР, 1970.

КА́ДОЧНИКОВ Павло Петрович (н. 29.VII 1915, Петроград) — російський рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1979). В 1935 закінчив Ленінградський театральний ін-т. З 1935 — в кіно. Знімався в фільмах: «Антон Іванович сердиться» (1941), «Подвиг розвідника» (1947, Київ. кіностудія худож. фільмів), «Повість про справжню людину» (1948), «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» (1977), «Сюди не залітають чайки» (1978) та ін. Поставив фільми: «Музиканти одного полку» (1965), «Снігуронька» (1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1949, 1951.

Я. Калар.

КАДР (франц. cadre, букв.— рама) — 1) У кінотехніці — одиничне зображення на *кіноплівці*, на якому зафіксована одна з фаз руху або статичного положення об'єктів знімання. Розміри К. визначаються кадровою рамкою фільмового каналу кінознімального апарата, а його межі — *видошукачем*. 2) К. монтажний — частина кінофільму, що знята одним прийомом і фіксує окрему дію. 3) К. сценарний — виклад змісту монтажного К. в режисерському сценарії кінофільму. 4) К. фотографічний — одиничне зображення об'єкта фотознімання, обмежене певними розмірами. 5) К. телевізійний — зображення на екрані *електронопроменевої трубки*, що передається за певний цикл *телевізійної розгортки*.

Б. Б. Кадомцев.

КА́ДРИ — основний, постійний склад кваліфікованих працівників підприємств, установ, парт., профспілкових і громад. орг-цій усіх галузей нар. господарства та армії. Питання добору, виховання і розстановки К. завжди перебувають в центрі уваги КПРС і Рад. д-ви (див. *Кадрова політика КПРС*).

П. П. Кадочников.

Основні принципи роботи з К. полягають у тому, щоб добирати К. за політ. і діловими ознаками, ретельно вивчати особисті якості працівників, оцінювати їх за наслідками роботи, бережливо й чуйно ставитися до них, виховувати їх так, щоб кожний працівник давав суспільству максимум того, що він може дати відповідно до своєї освіти, досвіду роботи, особистих якостей, більш широко залучати до керівної роботи молодь та жінок, уміло поєднувати досвід старших та ентузіазм молодих працівників. З перших днів встановлення Рад. влади партія сміливо висувала на керівні посади найсвідоміших робітників і трудящих селян, вико-

Е. Г. Казакевич.

В. І. Казаков.

ристовуючи одночасно знання й досвід бурж. спеціалістів.

Організованого й планомірного характеру підготовка К. почала набувати ще в ході громадян. війни та після розгрому іноз. інтервенції. В період *індустріалізації* країни та *колективізації сільського господарства* особливо визначилася проблема підготовки спеціалістів для нар. г-ва. В серед. 30-х рр. партія висуває лозунг: «Кадри вирішують все», який став величезним поштовхом до дальшого розгортання масової підготовки К. Однією з вирішальних умов перемоги СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45 була наявність військових, парт. і госп. К., підготовлених Комуністичною партією і Рад. д-вою. В післявоєнний період проблема К. розв'язувалася відповідно до потреб відбудови нар. г-ва й дальшого його розвитку, боротьби за завершення будівництва соціалізму в СРСР. Надзвичайно важливою умовою роботи з К. є систематичне виховання у них ідейності та відданості справі будівництва комунізму, зміцнення їхньої інтернаціоналістської свідомості. Ступінь потреби в будь-яких К. визначають планові органи (див. *Трудові ресурси, Баланс трудових ресурсів*). В СРСР створено чітку систему підготовки і *підвищення кваліфікації* К., до якої входить загальноосв. школа, технікуми, вузи, профес. та військові училища, академії, аспірантура й докторантура та ін. Щороку в Укр. РСР готується майже 350 тис. фахівців з вищою і середньою спец. освітою та бл. 1,5 млн. кваліфікованих робітників, підвищують кваліфікацію понад 5 млн. робітників, інженерно-тех. працівників і службовців (1977). Під впливом *науково-технічного прогресу* та неухильного розвитку *продуктивних сил* у структурі К. постійно відбуваються якісні зміни. Збільшується питома вага фахівців з вищою та серед. спец. освітою різного профілю, зростає номенклатура інженерно-тех. спеціальностей, зростає значення механізованої праці за рахунок скорочення ручної та тяжкої фіз. праці, розширюється виробнич. профіль робітників на базі високомеханізованого і автоматизованого виробн. У зв'язку з цим неухильно підвищуються вимоги до профес. орієнтації молоді, рівня освіти та підготовки К. Першочергового значення набуває *економічна освіта кадрів* і підготовка їх за новими й перспективними напрямами науки й техніки. Особливі вимоги ставляться до керівних К., які повинні бути компетентними, політ. зрілими працівниками, володіти сучас. методами управління, мати почуття нового, бачити перспективу розвитку, вміти знаходити найефективніші шляхи розв'язання проблем, що виникають. Див. також *Вища освіта, Професійно-технічна освіта, Середня спеціальна освіта.*

Літ. див. до ст. *Кадрова політика КПРС.* *П. П. Коваленков*

КАДРИ́ЛЬ (франц. quadrille, від ісп. cuadrilla — група з 4 осіб) — танець, поширений в багатьох народів. Танцюють К. 4 пари. Кожна з фігур (5—6) має свою назву і спеціальний муз. супровід. Муз. розмір здебільшого 2/4. В 17—19 ст. К. була салонним танцем; у нар. побуті зберегла свої композиційні особливості, її мелодія і манера виконання збагатилися нац. рисами. Існує К. рос., укр., білорус., литовська та ін.

КА́ДРОВА А́РМІЯ — постійні регулярні війська, що їх утримує держава в мирний час у скороченому складі. К. а. є основою для навчання контингентів, яких призивають щорічно на військ. службу, військовозобов'язаних запасу і мобілізаційного розгортання збройних сил.

КА́ДРОВА ПОЛІ́ТИКА КПРС — одна з найважливіших складових частин діяльності партії по керівництву комуністичним будівництвом, науково обгрунтована система добору, розстановки і виховання *кадрів*. К. п. КПРС — могутня підойма, за допомогою якої партія впливає на хід сусп. розвитку. Наукові основи К. п. КПРС, розроблені В. І. Леніним, набули дальшого розвитку в рішеннях з'їздів і конференцій партії, пленумів її Центрального Комітету. Зрілість керівника, його комуністична переконаність визначаються перш за все тим, як він на практиці здійснює політику партії, проводить у життя її рішення, показує особистий приклад у виконанні громад. обов'язку, дотримується принципів комуністичної моралі. Величезне значення мають організаторські та адміністраторські здібності керівників, їхня фахова підготовка. «Щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту» (В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 40, с. 207). Не менш важливими якостями є вимогливість керівника до себе і до підлеглих, його точність і акуратність, витримка і тактовність. Важливу роль у К. п. КПРС відіграє ленінська настанова про наступність у керівництві, про правильне використання старих, досвідчених працівників і висування на керівні пости перевірених на ділі молодих, здібних організаторів. В умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму, коли дедалі зростає роль управлінської діяльності кадрів, вимоги щодо їхніх політ., ділових і моральних якостей набувають особливого значення. «Сучасний керівник повинен органічно поєднувати в собі партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованість з ініціативою і творчим підходом до справи. Разом з тим на будь-якій ділянці керівник зобов'язаний враховувати і соціально-політичні, виховні аспекти, бути чуйним до людей, до їх потреб і запитів, бути прикладом у роботі і в побуті» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 78—79). В центрі керівної діяльності партії постійно залишається підбір, розстановка і виховання кадрів. У цій галузі створено цілісну й стрункую систему. Лише за період між XXIV і XXV з'їздами КПРС у парт. навчальних закладах підготовлено 40 тис. чол. (див., зокрема, *Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК Компартії України*); понад 230 тис. пройшли перепідготовку на курсах. Серед секретарів міськкомів і райкомів партії (на 1977) 99,3% — з вищою освітою, в т. ч. 60% — спеціалісти пром-сті і с. г. Підвищився освітній рівень комсомол., профспілкових і рад. працівників. 98,8% голів Рад Міністрів союзних і автономних республік, облвиконкомів, 96,5% голів райвиконкомів і міськвиконкомів мають вищу освіту (1977). Щороку понад один мільйон госп. працівників підвищують свою кваліфікацію в різних ін-тах і на курсах удосконалення. 96% директорів пром. підприємств провідних галузей нар. г-ва мають вищу інженерно-тех. або екон. освіту. В с. г. країни працює 1,6 млн. спеціалістів з вищою і серед. освітою, в т. ч. 1,3 млн. — в колгоспах і радгоспах. Діє Ін-т управління нар. г-вом (Москва), *Управління народним господарством інститут* у Києві та ін.

Літ.: Ленін В. І. Про добір і виховання кадрів. К., 1958; Левин В. И. Об авторитете руководителя. М., 1963; В. И. Ленин, КПСС о работе с кадрами. М., 1979; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—6. К., 1970—78; Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978; Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в произведениях товарища Л. И. Брежнева «Малая земля», «Возрождение», «Целина». К., 1979.

А. В. Мяловицький.

КАЖА́НІ, рукокрилі (Chiroptera) — ряд *ссавців*. Довж. тіла до 40 см. К. — єдина група ссавців, що пристосувалися до тривалого польоту. Передні кінцівки перетворились на крила, які являють собою шкірясті перетинки, натягнуті між видовженими пальцями, плечами, передпліччям, тулубом і задніми кінцівками. Волосяний покрив переважно темного кольору, м'який, короткий, вкриває лише тулуб і голову. Зір розвинений недостатньо. Слух дуже гострий. К. здатні сприймати інфра- та ультразвукові *імпульси*. Поширені в усьому світі, крім деяких океанічних о-вів, Арктики й Антарктики; найчисленніші у тропіках. Нічні й присмеркові тварини. Багатьом властиві сезонні перельоти (понад 1000 км), деякі впадають у зимову сплячку. Самка раз на рік (у тропічних видів — двічі) народжує 1—2 малят. К. переважно комахоїдні, лише окремі види живляться плодами рослин, пилком або нектаром квіток, кров'ю хребетних тварин, рибою, птахами тощо. Ряд об'єднує понад 550 видів і поділяється на 2 підряди: *крилани* і комахоїдні кажани (летючі миші).

В СРСР — 40 видів К., з них в УРСР — 25 видів з родів *підковоніс, нічниця, вухань, вечірниця, кожан, лилик, нетопир, кожанок, широковух* і довгокрил. К. приносять користь, знищуючи шкідливих комах; деякі тропічні види є

носіями вірусу сказу та ін. небезпечних хвороб. Викопні рештки відомі починаючи з еоцену.

В. І. Абеленцев.

КАЗАКЕ́ВИЧ Еммануїл Генріхович [11 (24).II 1913, Кременчук — 22.IX 1962, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав у серед. 30-х рр. Осн. тема прозових творів К.— події Великої Вітчизн. війни [повісті «Зірка» (1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Двоє в степу» (1948); романи «Весна на Одері» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Будинок на площі» (1959)]. У повісті «Синій зошит» (1961) відтворено події, пов'язані з перебуванням В. І. Леніна в Розливі. Деякі твори К. екранізовано («Весна на Одері», «Синій зошит»). Нагороджений 2 орденами Вітчизняної війни, 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1974; Укр. перекл.— Зірка. К., 1953; Синій зошит. К., 1965; Весна на Одері. К., 1974.

КАЗАКО́В Василь Іванович [6 (18).VII 1898, с. Філіппово, тепер Бутурлінського р-ну Горьк. обл.— 25.V 1968, Москва] — рад. військовий діяч, маршал артилерії (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. артилерії корпусу, армії, команд. артилерією ряду фронтів. Після війни — команд. артилерією Групи рад. військ у Німеччині, потім — заст. і команд. артилерією Рад. Армії. З 1958 — нач. військ ППО Сухопутних військ. З 1965 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор мемуарів «На переломі» (1962). Нагороджений 4 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАЗАКО́В Костянтин Петрович [н. 5 (18).XI 1902, Тула] — рад. військовий діяч, маршал артилерії (1962). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1921. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. оперативних відділів штабу артилерії Пд.-Зх. фронту і штабу артилерії Червоної Армії, команд. артилерією 2-ї ударної армії. Під час рад.-япон. війни 1945 — команд. артилерією армії. Після війни — команд. артилерією ряду військ. округів. У 1963—69 — команд. ракетними військами і артилерією Рад. Армії. З липня 1969 — на відповідальній роботі в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАЗАКО́В Матвій Федорович [1738, Москва — 26.X (7.XI) 1812, Рязань] — рос. архітектор, один з основоположників рос. *класицизму* 18 ст. В 1751—60 навчався в архіт. школі Д. *Ухтомського* в Москві. В 1763—67 працював у Твері (тепер м. Калінін). З 1768 разом з В. *Баженовим* брав участь у забудові Москви: будинок Сенату в Моск. Кремлі (1776—87, тепер будинок Верховної Ради і Ради Міністрів СРСР), кол. Петровський палац (1775—82, тепер будинок Військово-повітр. академії), ун-т (1786—93, пізніше перебудований Д. *Жилярді*), кол. Голицинська (1796—1801) та Павловська (1802—07) лікарні; будинки палацо-садибного типу — Демидова (1779—91), Губіна (90-і рр. 18 ст.), Баришникова (1797—1802) та ін.; церкви — Філіппа Митрополита (1777—88), Вознесіння (1790—93) та ін. В 1783 К. на запрошення князя Потьомкіна був на Україні, склав програму буд-ва Катеринослава. У 1789 в Москві К. створив архітектурну школу; серед її вихованців — І. Єготов, О. Бакарєв, М. М. Казаков, О. Бове та ін.

М. Ф. Казаков. Голицинська лікарня в Москві (тепер один з корпусів 1-ї міської лікарні). 1796—1801.

Літ.: Власюк А. И., Каплун А. И., Кипарисова А. А. Казаков. М., 1957.

КАЗАКО́В Микола (Міклай) Іванович (н. 15.I 1918, с. Кутюк-Кінер, тепер Моркінського р-ну Мар. АРСР) — марійський рад. поет, нар. поет Мар. АРСР (1960). Член КПРС з 1943. Друкуватися почав 1934. Перша книга — «Вірші» (1938). В 1950 рос. мовою вийшла зб. «Поезія — кохана подруга» (Держ. премія СРСР, 1951). Осн. тема творів К.— рад. патріотизм, дружба народів. Україні присвятив вірші «Рідна пісня», «Тобі, Україно», «Квітни, слався, Україно», «Тарас Шевченко», «Великий Кобзар» та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Пушкіна. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Я іду по станиці. В кн.: Сузір'я, в. 6. К., 1972; Рос. перекл.— В стране моей марийской. М., 1968; Дорогой жизни. Йошкар-Ола, 1975; Поющее дерево. М., 1978.

К. К. Васин.

КАЗАКО́ВА Римма Федорівна (н. 27.I 1932, Севастополь) — російська рад. поетеса. Друкуватися почала 1955. Перші збірки — «Зустрінемося на Сході» (1958), «Там, де ти» (1960). Поезія К. пройнята громадян. пафосом, романтикою. Значне місце у творчості К. посідає любовна поезія. Збірки «В тайзі не плачуть» (1965), «Повірити снігу» (1967), «Пам'ятаю» (1974), «Набіло» (1977) та ін. Деякі вірші К. покладено на музику. Перекладачка віршів поетів народів СРСР та зарубіжних авторів.

Тв.: Пятницы. М., 1965; Елки зеленые. М., 1969; Снежная баба. М., 1972; Укр. перекл.— Малахів курган. В кн.: Сузір'я, в. 6. К., 1972.

М. М. Радецька.

КАЗАНДЗА́КІС (Καζαντζάκης) Нікос (18.II 1883, Іракліон, о. Кріт — 29.X 1957, Фрайбург, ФРН) — грецький письменник. Літ. діяльність почав 1906. Кілька разів відвідав Рад. Союз (1919, 1925, 1927, 1928, 1957). Вітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію [кн. дорожніх нарисів «Що я бачив у Росії» (1928), до якої ввійшли й окремі нариси, присвячені перебуванню в Одесі та Києві]. В рад. пресі опубліковано нариси К. «Мурманськ — північне місто», «На острові Кріт», сценарій «Ленін» (усі — 1929). Автор «Історії російської літератури» (т. 1—2, 1930), поеми «Одіссея» (1938), історико-філос. драм «Прометей» (1942), «Каподістрія», «Константін Палеолог» (обидві — 1944) та ін. Романи К.— «Життя та діяння Алексі Зорби» (1946), «Христа розпинають знову» (1950), «Остання спокуса» (1952), «Капітан Міхаліс», «Юродивий» (обидва — 1953), «Присвята Ель Греко» (посмертно, 1961). Міжнар. премія Миру, 1956.

Тв.: Укр. перекл.— Христа розпинають знову. К., 1958; Капітан Міхаліс. К., 1975; Рос. перекл.— Христа распинают вновь. М., 1962.

Т. М. Чернишова.

КАЗАНЕ́ЦЬ Іван Павлович (н. 12.X 1918, с. Лоцманська Кам'янка, тепер у складі м. Дніпропетровська) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. З 1944 після закінчення Сибірського металург. ін-ту (Новокузнецьк) — на госп. і парт. роботі в Єнакієвому. В 1952—53 — перший секретар Єнакіївського, потім Макіївського міськкому Компартії України: 1953—60 — перший секретар Сталінського обкому Компартії України. В 1960—63 — другий секретар ЦК Компартії України. В 1963—65 — Голова Ради Міністрів УРСР. З жовтня 1965 — міністр чорної металургії СРСР. З 1956 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1961 — член ЦК КПРС. У 1954—65 — член ЦК Компартії України. В 1960—65 — член Президії ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

КАЗА́НКА — селище міського типу Микол. обл. УРСР, райцентр. Розташована у верхів'ї р. Висуні (бас. Дніпра), за 9 км від залізнич. ст. Казанка. 8,5 тис. ж. (1978). Засн. на поч. 19 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (14.VIII 1941—9.III 1944) під керівництвом комуністів у с-щі діяли підпільні патріотичні групи. В К.— сироварний з-д, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, 4 будинки культури, кінотеатр, 7 б-к, історико-краєзнавчий музей.

К. П. Казаков.

М. Ф. Казаков.

Н. Казандзакіс.

КАЗА́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сх. Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 29,8 тис. чол. (1978). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований селищній і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Казанка*. К. р. лежить у пн. частині *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: граніти, вапняки, піски та глини. Осн. річка — *Висунь* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільше підприємство — Казанківський сироварний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Казанка) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 118,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 103,8 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. У К. р.— 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції — Казанка, Висунь. Автошляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 165 км. У районі —33 заг.-осв., музична і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 24 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 11 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 35 кіноустановок, 27 б-к, істор.-краєзнавчий музей. В К. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1935).

В. Г. Дорошенко.

КАЗАНЛИ́К — місто в Болгарії, у Старозагорському окрузі. Розташований у Казанлицькій улоговині. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1975). Виробн. гідравлічного устаткування, верстатів. Текст., деревообр., харчосмакова пром-сть. Дослідна станція ефіроолійницьких культур (у районі К. — плантації казанлицької троянди). 2 музеї. К. відомий з 1430 як Акджа.

КАЗАНЛИ́ЦЬКА ГРОБНИ́ЦЯ — антична підкурганна поховальна споруда в Болгарії поблизу м. Казанлика. Відкрита 1944. К. г. являє собою круглу в плані цегляну камеру з куполом у формі зрізаного конуса і коротким вхідним коридором (дромосом). Склепіння К. г. оздоблене багатокольоровим розписом. Видатна пам'ятка греко-фракійського мистецтва кін. 4 — поч. 3 ст. до н. е.

КАЗАНО́ВА (Casanova) Даніель (9.I 1909, Аяччо, Корсіка — 9.V 1943, *Освенцім*) — діячка франц. *Руху Опору*. Член Франц. компартії з 1933. З 1932 — член ЦК орг-ції Комуністична молодь. У 1935 на конгресі *Комуністичного Інтернаціоналу молоді* в Москві обрана членом Виконкому. В 1936 К. очолила Спілку лівчат Франції. Під час нім.-фашист. окупації Франції 1940—44 — один з організаторів визвольного руху молоді й жінок. У 1942 заарештована гестапо; загинула в концтаборі.

КАЗАНО́ВА (Casanova) Джованні-Джакомо (2.IV 1725, Венеція — 4.VI 1798, замок Дукс, Чехія) — міжнар. авантюрист. Італієць. Протягом 40 років вів інтриги при дворах європ. монархів. Деякий час був таємним агентом інквізиції. Автор «Мемуарів» (рос. пер. — СПБ, 1887).

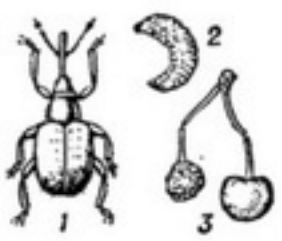

Казарка:
1 — жук; *2* — личинка; *3* — ушкоджені плоди вишні

Казарка червоновола.

КАЗА́НСЬКА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1876 — перша політ. демонстрація в Росії за участю робітників. Відбулася 6 (18).XII на площі біля Казанського собору в Петербурзі. Організована членами *«Землі і волі»* 70-х рр. і зв'язаних з нею робітн. гуртків. Перед демонстрантами (бл. 400 чол.) виступив Г. В. *Плеханов*. Поліція заарештувала 31 чол., більшість з них було засуджено до каторги й заслання. К. д. знаменувала початок свідомої участі робітників у сусп. русі.

КАЗА́НСЬКЕ ХА́НСТВО — феодальна держава в Середньому Поволжі (1438—1552), що утворилася внаслідок розпаду *Золотої орди*, на території колишньої *Булгарії*. Осн. заняття населення — землеробство. В містах, особливо столиці К. х.— м. Казані, значно розвинулися ремесло і торгівля. З самого початку свого існування К. х. здійснювало руйнівні набіги на рос. землі. Рос. д-ва, зміцнівши, з 60-х рр. 15 ст. почала проти нього активну боротьбу. Після Казанських походів рос. військ 1545—52 і здобуття Казані 1552 К. х. припинило своє існування, все Середнє Поволжя було приєднано до Росії.

КАЗА́НСЬКИЙ Борис Олександрович [13 (25).IV 1891, Одеса — 5.IV 1973, Москва] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1969). У 1918 закінчив Моск. ун-т. Учень М. Д. *Зелінського*. Проф. Моск. ун-ту (з 1935). Одночасно з 1936 працював в Ін-ті органічної хімії АН СРСР (з 1954 до 1966—директор). Осн. дослідження в галузі каталітичних перетворень вуглеводнів. Спільно з М. Д. Зелінським розробив метод контактного перетворення ацетилену на *бензол*. Відкрив реакцію циклізації парафінів при наявності платини. Численні праці К. присвячені ароматизації нафтових фракцій і вивченню нафти різних родовищ СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

КАЗА́НСЬКИЙ СОБО́Р у Ленінграді — пам'ятка архітектури рос. *класицизму*. Збудований 1801—11 арх. А. *Вороніхіним*. Хрестовокупольна споруда звернена бічним фасадом до Невського проспекту. Композиційний центр її створює могутня напівкругла колонада з 6-колонним портиком. Інтер'єр собору являє собою величезний зал з колонами, перекритий великим куполом циліндричної форми, який прикрашено *кесонами*. Заг. висота собору 62 м. Скульптурне оздоблення виконали рос. скульптори І. *Мартос*, І. *Прокоф'єв*, В. *Демут-Малиновський*, Ф. *Щедрін*, С. *Пименов* та ін. Розпис та ікони створили В. *Боровиковський*, О. *Єгоров*, В. Шебуєв. У 1813—15 в К. с. було розміщено трофеї рос. військ у Вітчизняній війні 1812. В 1813 в ньому поховано рос. полководця М. *Кутузова*. З 1932 в соборі — Музей історії релігії та атеїзму АН СРСР.

Літ.: Шурыгин Я. И. Казанский собор. Л., 1964.

Казанський собор у Ленінграді

КАЗА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Ульянова-Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти СРСР, один з найстаріших університетів СРСР. Засн. 1804. В К. у. навчалися і працювали М. І. *Лобачевський*, О. М. *Бутлеров*, працювали В. М. *Бехтерєв* та І. О. *Бодуен де Куртене*, навчалися Л. М. *Толстой*, С. Т. *Аксаков*, М. О. *Балакірєв*, *Насирі Кавюм* та ін. К. у. закінчив батько В. І. Леніна І. М. *Ульянов* — діяч нар. освіти в Росії. У 1887 на юрид. ф-т вступив

Головний корпус Казанського університету

В. І. Ульянов-Ленін; за активну участь у підготовці і проведенні студентської сходки 4 (16) грудня 1887 його було виключено з ун-ту. В 1925 вузу присвоєно ім'я В. І. Ульянова-Леніна. При К. у. створено музей В. І. Ульянова-Леніна. В 1977/78 навч. р. в ун-ті було 9 ф-тів — істор.-філологічний (з відділенням татар. мови і л-ри), біол.-грунтовий, геогр., геол., мех.-матем., обчислювальної математики і кібернетики, фіз., хім., юрид., підвищення кваліфікації викладачів вузів, на яких навчалося 10 164 студенти, з них на денному відділенні — 6530. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-т математики й механіки ім. М. Г. Чеботарьова, н.-д. ін-т хімії ім. О. М. Бутлерова, н.-д. сектор, 9 проблемних лабораторій, обчислювальний центр, зоол., геол. та етногр. музеї, магнітна та метеорол. обсерваторії, зоол. та біол. станції, вид-во, астр.

Казанлицька гробниця. Розпис склепіння Кінець 4 — поч. 3 ст. до н. е.

обсерваторія, наук. б-ка (фонд — 4,2 млн. одиниць зберігання). Ун-т видає «Известия высших учебных заведений» (розділ «Математика») тощо. За роки існування у вузі підготовлено понад 47 тис. спеціалістів, зокрема за роки Рад. влади — понад 35 тис. К. у. нагороджено орденами Леніна (1979) і Трудового Червоного Прапора (1955).

М. Т. Нужин.

КАЗА́НСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР. Організовано 1945 на базі н.-д. установ АН СРСР, розташованих у Казані. До складу філіалу входять (1978): Казан. фіз.-тех. ін-т, Ін-т органічної і фіз. хімії ім. О. Є. Арбузова, Казан. ін-т біології, Ін-т мови, л-ри і історії ім. Г. Ібрагімова.

КАЗАНТІ́П — скелястий мис у Крим. обл. УРСР, на Пн. Зх. Керченського п-ова. Вис. 104 м над р. м. Складається з вапняків. Місце гніздування водоплавних птахів. Пам'ятка природи.

КАЗАНТІ́ПСЬКА ЗАТО́КА — затока у пд. частині Азовського м., омиває Керченський п-ів. По берегах — багато археол. пам'яток (античне поселення 4—1 ст. до н. е., поселення та могильник 2—3 ст.).

КАЗА́НЦЕВ Євгеній Іванович (н. 16.II 1926, Дніпропетровськ) — український рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. Закінчив (1948) Дніпроп. металург. ін-т, викладав у ньому. З 1951 К.— в Донецькому політех. ін-ті (професор з 1969). Осн. галузі наук. діяльності — розробка оптимальних режимів нагріву металу в печах, застосування природного газу в мартенівських печах, удосконалення регенеративних нагрівальних колодязів блюмінгів тощо.

КАЗА́НЦЕВ Іван Георгійович [2 (14).VII 1899, с. Камоніно, тепер Ізмалковського р-ну Липец. обл.— 23.I 1966, м. Жданов] — український рад. вчений у галузі металургії, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1950. Закінчив (1928) Дніпроп. гірничий інститут. З 1929 викладав у металург. ін-тах Дніпропетровська, Магнітогорська, Жданова (професор з 1954). Осн. праці з питань теплотехніки, механіки газів, кінетичної теорії твердої і рідкої сталі, факельного процесу горіння палива, динаміки газоподібних струмин, що течуть у рідкий метал, тощо.

КАЗА́НЬ — столиця Тат. АРСР. Розташована на лівому березі Волги, біля впадіння в неї р. Казанки. Один з найбільших річкових портів, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 993 тис. ж. (1979). Поділена на 7 міськ. районів. Засн. в 2-й пол. 13 ст. *булгарами*. З 15 ст.— столиця *Казанського ханства*, яке 1552 було приєднано до Росії. З 1708 — губ. центр. Трудящі К. брали участь у *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. В 1804 відкрито *Казанський університет*, де 1887 навчався В. І. Ленін. Перші марксистські гуртки, якими керував М. Є. *Федосєєв*, організовано 1888. С.-д. групу створено 1897, с.-д. орг-цію — 1899. Під керівництвом к-ту РСДРП (оформився 1903) в період революції 1905—07 робітники К. 16—17 (29—30).X вели збройну боротьбу і 19.X (1.XI) на два дні взяли владу в місті. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1920 К.— столиця Тат. АРСР.

К.— великий пром. центр з переважанням машинобудування, хім.

Казань. Панорама частини міста.

і нафтохім., легкої та харч. промсті. В К. працюють потужна ТЕЦ і металообробний комбінат. Головні маш.-буд. підприємства — об'єднання: авіац., моторобуд., «Теплоконтроль», вакуумної техніки; з-ди: компресорний, електронних обчислювальних машин, мед. інструментів, газової апаратури. Найбільші хім. підприємства: об'єднання «Органічний синтез» (фенол, ацетон, поліетилен та ін.); з-ди: синтетичного каучуку, хім. ім. В. В. Куйбишева (кінофотоплівки, спец. високочутливі й електроізоляційні плівки), побутової хімії, фотожелатиновий, хімкомбінат ім. М. Вахітова (виробляє, зокрема, стеарин, олеїн і гліцерин). Хіміко-фарм. об'єднання (виробляє мед. кетгут). Розвинута легка пром-сть: хутрова, шкіряна, взут., валяльно-повстяна, галантерейна, швейна; виготовлення лляних тех. тканин, бавовняної вати, парфюмерно-косметичних виробів. Харч. пром-сть представлена м'ясною, мол. й борошномельно-круп'яною галузями; кондитерська ф-ка, пивоварний з-д та ін. Великі з-ди буд. матеріалів (залізобетонних виробів, силікатної цегли, великопанельного домобудування). К.— важливий культур. і наук. центр країни. 11 вузів: ун-т, авіац., хім.-технологічний, інженерно-буд., с.-г., ветеринарний, фінанс.-екон., мед., пед., культури ін-ти, консерваторія; філіали: Моск. енерг., заочного рад. торгівлі, Волгоград. фіз. культури ін-тів. 20 серед. спец. навч. закладів. Казанський філіал АН СРСР, ряд н.-д. ін-тів, у т. ч. н.-д. технологічний і проектний ін-т хім.-фотографічної пром-сті, ВНДІ технології насосного машинобудування, ВНДІ мед. інструментів та ін. 6 театрів — рос. Великий драм. ім. В. І. Качалова (засн. 1791), Тат. драм., опери та балету, юного глядача ім. Ленінського комсомолу, ляльок, Тат. драми і комедії, філармонія, цирк. Палац спорту. Телецентр. Будинок-музей В. І. Леніна; музеї: краєзнавчий, образотворчих мист., М. Горького, Ш. Камала та ін. Серед архіт. пам'яток: кремль зі стінами й баштами (16 ст., реконструйовані в 17 і 19 ст.), Благовіщенським собором (1562, арх. Постник Яковлев та І. Ширяй), губернаторським палацом (тепер будинок Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Тат. АРСР, серед. 19 ст., арх. К. Тон і В. Морган); комплекс Казанського ун-ту (гол. будинок — 1825, арх. П. Пятницький). За рад. часу споруджено: Будинок друку (1933—37, арх. С. Пен), Театр опери та балету ім. Муси Джаліля (1948—56, арх. І. Гайнутдінов) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1954, скульптор П. Яцино), М. І. Лобачевському (1896, арх. М. Діллон), Г. Тукаю (1958, скульптори С. Ахун, Л. Кербель, Л. Писаревський), М. Джалілю (1966, скульптор В. Цигаль). У К. народилися М. Е. Бауман і Ф. І. Шаляпін. Тут навчалися, працювали Г. Р. Державін, С. Т. Аксаков, М. О. Балакірєв, О. М. Бутлеров, М. І. Лобачевський, Л. М. Толстой, О. М. Горький, В. І. Качалов, М. Джаліль та ін.

Д. Казанова.

Б. О. Казанський.

КАЗА́РКА, казарка плодова, ринхіт плодовий (Rhynchites bacchus) — жук родини трубкокрутових. Шкідник зерняткових і кісточкових плодових культур (яблуні, сливи, абрикоса та ін.). Жук (довж. 4—6,5 мм) червонувато-золотистий, густо вкритий волосками. Личинка (довж. 3—9 мм) безнога, жовтувата. Розвиток триває 1—2 роки. Пошир. К. в серед. і пд. смузі Європи; в СРСР — в Краснодарському краї, Ростов. обл., Молдавії, Лісостепу і Степу України. Жуки живляться бруньками, ушкоджують зав'язь. Личинки розвиваються в м'якуші плодів, спричинюючи загнивання або всихання їх. Зимують жуки й личинки в грунті.

З а х о д и б о р о т ь б и. Обприскування дерев *інсектицидами*, струшування жуків з дерев на щити чи брезент навесні після розпускання бруньок.

КАЗА́РКА (Branta) — рід птахів родини *качачих*. Розміри середні (маса 1—8 кг). Голова маленька, дзьоб короткий, високий біля основи. Гніздиться К. поблизу води. Кладка з 3—5 (зрідка до 6—9) яєць. Живиться трав'янистими рослинами, зрідка безхребетними. 5 видів, пошир. на Пн. Європи, Азії й Америки. В СРСР — 4, у т. ч. в УРСР: К. ч о р н а (B. bernicla) — рідкісний залітний птах та К. ч е р в о н о в о л а (B. ruficollis) — зимує на узбережжі Чорного м. Білощоку і червоноволу К. внесено до *Червоної книги* СРСР. Викопні рештки К. відомі з міоцену і пліоцену Пн. Америки.

А. П. Федоренко.

«КАЗА́РМА» — нелегальна с.-д. газета. Видавалася з лютого 1906 по березень 1907 в Петербурзі, Москві, Фінляндії. Вийшло 13 номерів. Перші 3 номери виходили за участю більшовиків і меншовиків, але політ. лінію газети визначали більшовики. З першого номера фактично, а з № 4 (листопад 1906) офіційно — центр. ор-

«КАЗАРМЕНИЙ КОМУНІЗМ»

Герб Казахської РСР.

КАЗАХСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 2717,3 тис. км²

Населення — 14,7 млн. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Алма-Ата

ган Тимчасового бюро військ. та бойових орг-цій більшовиків. До редакції входили В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, В. Д. Бонч-Бруєвич, О. М. Ярославський, В. Р. Менжинський та ін. «К.» розповсюджувалась в армії й флоті, зокрема в Києві, Миколаєві та ін. містах України. Видання газети було припинено у зв'язку з розгромом царськими властями військ. орг-цій РСДРП.

«КАЗА́РМЕНИЙ КОМУНІ́ЗМ» — вкрай реакційні примітивно-вульгарні уявлення про *комунізм* як лад, для якого характерні абсолютне зрівняння всіх індивідів, деспотизм вузького кола «лідерів», бюрократизація всієї системи сусп. зв'язків, заперечення людської особистості. Виник як різновид *утопічного соціалізму*, що відображав ідеологію дрібнобурж. і напівпролет. прошарків капіталістичного суспільства. В основ світогляду «К. к.» лежить *суб'єктивний ідеалізм* і *волюнтаризм*. «К. к.» ігнорує об'єктивні закономірності сусп. розвитку, перебільшує роль *насильства* й примусу, проповідує заг. *аскетизм*, намагається здійснити нівелювання всіх людей шляхом суворої регламентації їхнього життя і праці (див. *Зрівняльний комунізм*). Основоположники марксизму-ленінізму різко критикували «К. к.», зокрема *бакунізм* як «чудовий зразок казарменого комунізму» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 397). Ідеї «К. к.» знайшли втілення в найпотворнішій формі в теорії і практиці *маоїзму*. Лідери маоїстського керівництва Китаю в 60-х рр. почали утверджувати у країні культ насильства й жорстокості, сліпої покори населення правлячій верхівці. При цьому застосовуються примусові методи праці, ігноруються матеріальні і культур. потреби трудящих, насаджуються псевдокомуністичні казармені порядки. КПРС та ін. марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти маоїзму, викривають усі спроби пов'язати «К. к.» з наук. комунізмом і дискредитувати таким чином справжній, реальний соціалізм.

В. М. Мазур.

КАЗА́ХИ (самоназва—казах)— нація, корінне населення Каз. РСР. Крім того, живуть в РРФСР, Узб. РСР, Туркм. РСР, Кирг. РСР, Тадж. РСР та ін. республіках Рад. Союзу. Заг. чисельність К.— 6,7 млн. чол. (1975, оцінка), з них в СРСР — 88,5%. Живуть також у Китаї, Монголії, Туреччині, Афганістані, Ірані. За переписом 1970, в УРСР живе 7555 К. Мова — казахська. Віруючі К.— мусульмани-суніти. Казах. народність сформувалася на рубежі 15 і 16 ст. в результаті змішання місц. і прийшлих тюрк. племен з монг. племенами. В той же час було утворено кілька казах. ханств. Осн. заняттям було кочове скотарство в поєднанні з поливним землеробством. У 18—19 ст. К. добровільно ввійшли до складу Росії. Незважаючи на колонізаторську політику царського уряду, цей акт мав для К. прогресивне значення. Під впливом більш передової рос. економіки і культури посилився перехід К. до осілості і землеробства, почали зароджуватися пром-сть, формуватися казах. пролетаріат. На рубежі 19 і 20 ст., з розвитком капіталізму в Казахстані, почалася консолідація К. в бурж. націю. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістичних перетворень К. консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні соціально-екон. зміни. Переважна частина К. працює в соціалістичній пром-сті й колективізованому с. г. Глибокі перетворення відбулися в культурі й побуті К. Старі житла К.— юрти збереглися лише в скотарів у пд. районах республіки. Нац. одяг К. поєднується з сучас. одягом. Ліквідовано неграмотність, зросла нац. інтелігенція, досягли значного розвитку наука, мистецтво, промисли і ремесла. Про історію, економіку і культуру К. див. *Казахська Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, М., 1963; Востров В. В., Кауанова Х. А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. Алма-Ата, 1972.

Х. А. Аргинбаєв, В. В. Востров.

КАЗА́ХСЬКА МО́ВА — мова *казахів*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР бл. 5,2 млн. чол. (1970, перепис). Характерні риси: палатальний *сингармонізм*, асиміляція приголосних; за граматичною будовою належить до аглютинативних мов; категорії роду немає, є категорія приналежності, вживаються *післяйменники*. Сучас. писемно-літ. К. м. сформувалась у 2-й пол. 19 ст. завдяки діяльності *Абая Кунанбаєва* та І. *Алтинсаріна*. До 1929 для К. м. використовувалось араб. письмо; з 1929 — алфавіт на основі латинського, з 1940 — на основі російського.

Літ.: Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962.

А.-А. Т. Кайдаров.

КАЗА́ХСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Казахстан.

Загальні відомості. Каз. РСР утворена 5.XII 1936. Розташована на Пд. Зх. Азіат. частини СРСР. На Зх. омивається Каспійським м., на Сх. межує з Китаєм. У К.— 19 областей, 82 міста, 189 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 504—505.

Державний лад. Каз. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Каз. РСР затвердила позачергова 7-а сесія Верховної Ради республіки 9-го скликання 20.IV 1978. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Каз. РСР — однопалатна Верховна Рада Каз. РСР, що обирається на 5 років. Верховній Раді Каз. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Каз. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки. Верховна Рада Каз. РСР утворює Уряд Каз. РСР—Раду Міністрів Каз. РСР—найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в областях, районах, містах, селищах, селах і аулах Каз. РСР є відповідні *місцеві Ради народних депутатів*, що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборах Рад нар. депутатів Каз. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого *виборчого права* при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Каз. РСР, що його обирає Верховна Рада Каз. РСР строком на 5 років.

Природа. Більша частина тер. республіки — рівнини й низовини. На Зх. простягається *Прикаспійська низовина* (вис.—від 28 до 50 м над р. м.), яка на сх. узбережжі переходить у солончакову низовину п-ова *Мангишлак*, у пд. частині п-ова — глибокі безстічні солончакові западини, у т. ч. найглибша в СРСР западина *Карагіє* (—132 м). Далі на Сх.— плато *Устюрт*. У центр. частині К.— *Казахський дрібносопковик* і глинисто-кам'яниста пустеля *Бетпак-Дала*, у південній — велика *Туранська низовина*, зайнята пустелею *Кизилкум*. На Пн.—Тургайське плато і Пн.-Казахська рівнина. Лише сх. і пд.-сх. частини республіки гористі. Тут підносяться гірські хребти *Алтаю*, Тарбагатай, *Джунгарський Алатау*, пн. і зх. ланцюги *Тянь-Шаню*. К. багатий на корисні копалини, тут є поклади нафти, природного газу, кам. та бурого вугілля, заліз. руди, марганцю, нікелю, хрому, вольфраму, міді, свинцю, цинку, фосфоритів, калійної солі, алюмінієвої сировини, золота тощо.

Клімат К. різко континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. —18°, на Пд. —3°, липня відповідно +19 і +30°. На більшій частині території опадів мало (100—400 мм на рік), лише в горах — до 1600 мм. Тривалість вегетаційного періоду від 190 днів на Пн. до 290 днів на Пд. Характерні сильні вітри. Річкова сітка розвинута слабо. 90% річок мають довж. менше 10 км. Гол. ріки: *Іртиш*, *Сирдар'я*, *Урал*, *Ілі*, *Ішим*, Каратал, *Чу*, Нура. На ріках споруджено понад 4 тис. водосховищ і ставків, від яких прокладено магістральні канали й водоводи для зрошування та обводнення. Для водопостачання Центр. Казахстану прокладено канал Іртиш — Караганда. Ріки Іртиш, Урал та Ілі судноплавні. В К. понад 48 тис. озер, гол. чин. солоних; 21 озеро має площу понад 100 км². Найбільші озера: *Балхаш*, *Зайсан*, *Алаколь*, *Тенгіз*, Сілетітеніз, Сасикколь, Маркаколь. У межах К.— пн. й пн.-сх. частини Каспійського м. і пн. частина Аральського м. На багатьох озерах добувають сіль, деякі з них містять лікувальні грязі й ропу. В окремих районах К. є значні запаси прісних і слабосолоних вод, які частково використовують для водопостачання. Багато джерел мінеральних вод. Грунтовий покрив на Пн. представлений

чорноземами, які далі на Пд. змінюються каштановими грунтами. Території з цими типами грунтів розорано. В пд. частині республіки переважають бурі й сіро-бурі пустельні грунти, що чергуються з ділянками пустельних і такироподібних грунтів. У горах — грунти гірського типу. Для пн. частини К. характерна степова рослинність, представлена різнотравно-злаковими та типчаково-ковиловими угрупованнями з окремими масивами лісів (березові колки, осикові гаї, на піщаних масивах — соснові бори). Далі на Пд. панує напівпустельна полино-злакова рослинність. Найбільшу площу займає зона пустель (посухостійкі чагарники, солянки, полин, білий та чорний саксаул). У передгір'ях — степова рослинність, яка на схилах гір змінюється осиковими та березовими лісами, вище — хвойними лісами, що переходять у субальп. й альп. луки.

Сучасна фауна К. налічує 155 видів ссавців, 480 — птахів, 49 — плазунів, 11 — земноводних та бл. 150 видів риб; багато безхребетних. Найпоширеніші гризуни (ховрахи, хом'яки) і копитні (сайга, джейран, марал); з хижаків — вовк, лисиця, борсук; у горах — бурий ведмідь, сніговий барс, рись, росомаха, колонок, білка, акліматизовано ондатру. Багато птахів, зокрема водоплавних; на оз. Тенгіз — фламінго. На тер. К.— заповідники: Алма-Атинський, Аксу-Джабаглинський, Барсакельмеський, *Кургальджинський заповідник*, Маркакольський, Наурзумський.

С. А. Абдрахманов.

Населення. Корінне нас.— *казахи* (32,6%; 4,2 млн. чол.; тут і нижче 1970, перепис). Живуть також росіяни (5,5 млн. чол.), українці (933 тис.), німці (858 тис.), татари, узбеки, білоруси, уйгури та ін. Пересічна густота нас.— понад 5 чол. на 1 км² (1979). 54% нас. (1979) живе в містах. Найбільші міста: *Алма-Ата, Караганда, Теміртау, Джезказган.*

Історія. Первісні люди заселяли тер. сучас. К. вже в епоху раннього *палеоліту*. В *мідному віці* зародилося скотарство й мотичне землеробство, яке стало осн. заняттям населення — племен *андроновської культури* в період *бронзового віку*. До серед. 1-го тис. до н. е. більшість племен у степах перейшла до кочового скотарства. В 7—4 ст. до н. е. виник племінний союз *саків*, у 3—1 ст. до н. е.— усунів, *аланів* та ін. В серед. 6 ст. н. е. виникла перша ранньофеод. д-ва — *Тюркський каганат*. На поч. 8 ст. виник Тюргешський, 766 — Карлуцький каганати. В 9—11 ст. зх. і пд.-зх. райони К. входили до складу ранньофеод. д-ви *огузів*. Огузький каганат підтримував зв'язки з Руссю. В 10—12 ст. більша частина К. входила до складу д-ви *Караханідів*, у 12 ст. Пд. К. і Семиріччя — до складу д-ви *каракитаїв*. У 1219—21 К. було завойовано монголо-татарами і включено до *Золотої орди*, а після її розпаду — до *Білої орди* й *Могулистану*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. Біла орда розпалася на кілька володінь, найзначнішими з яких були *Ногайська орда* і Узб. ханство, що об'єднували осн. тер. К. В 15 — на поч. 16 ст. в Семиріччі виникло перше Казах. ханство. У той період завершився тривалий процес складання казах. народності, осн. компонентами якої були місц. тюрк. племена. Казах. ханство поділялося на жузи (орди): Старший (Семиріччя), Середній (Центр. К.) і Молодший (Зх. К.). На поч. 18 ст. значну небезпеку для К. становила військ.-феод. *Джунгарія*. На той час Рос. д-ва на Пд. Сх. межувала з тер. К. Казах. хани зверталися з проханням про підданство до Росії, екон. й політ. інтереси якої, в свою чергу, спонукали рос. уряд зміцнювати зв'язки з К. В 1731 рос. підданство прийняв Молодший, 1740 — Середній жузи. Приєднання К. до Росії мало прогресивне значення для казахського народу. Воно стало переломним моментом у його історії. Будівництво укріплених ліній і міст, збільшення рос. населення в прикордонних з К. районах сприяли розвиткові в К. землеробства й ремесла. Разом із тим тривало захоплення землі казах. феодалами, посилювалася й колонізаторська політика царизму. Важливим результатом приєднання К. до Росії було зближення трудового рос. й казах. народів. З особливою силою це виявилося в *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75*, в якій брали участь казахи Молодшого і частково Середнього жузів. У 1783—97 в Молодшому жузі відбулося повстання казахів, яке очолював *Батир Срим*.

У 1-й пол. 19 ст. економіка К. досягла певних успіхів. Зміни відбулися і в політ. ладі казахів. Царський уряд ліквідував у Середньому й Молодшому жузах ханську владу і 1822—24 запровадив загальнорос. систему управління. Старший жуз було приєднано до Росії 1846. Завершилося приєднання казах. земель до Росії в 60-х рр. 19 ст. У 80—90-х рр. до казах. степів переселилася значна кількість рос. та укр. селян, що стало одним з важливих факторів розвитку продуктивних сил К. В кін. 19 — на поч. 20 ст. почала зароджуватися казах. буржуазія, формувався нац. пролетаріат. Перші стихійні екон. страйки в К. відбулися в 90-х рр. 19 ст. В 1896 було створено марксистський гурток в Атбасарі, а згодом — в Уральську, Петропавловську. Перший в К. політ. страйк відбувся 1 (14). V 1903 в Уральську з ініціативи членів марксистського гуртка. Страйковий рух посилився в період революції 1905—07. В ряді міст К. виникли с.-д. групи. Під впливом революціонерів у грудні 1905 робітники Успенського мідного рудника створили «Російсько-киргизьку спілку». В деяких областях К. в той період відбулися сел. заворушення. В ході *Столипінської аграрної реформи* до К. 1906—12 переселилося понад 438 тис. г-в з центр. районів Росії та України. Їм було відведено 17,4 млн. дес. землі. Одночасно байська верхівка при підтримці царизму загарбувала землі сільс. громад. В роки 1-ї світової війни в К. загострилася класова боротьба. В 1916 окремі виступи переросли в нац.-визвольне повстання, очолене *Амангельди Імановим*, яке охопило всю тер. К. (див. *Середньоазіатське повстання 1916*). Після Лютневої революції 1917 у Вєрному (тепер Алма-Ата), Семипалатинську, Петропавловсь-

ЗРОСТАННЯ ОБСЯГУ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

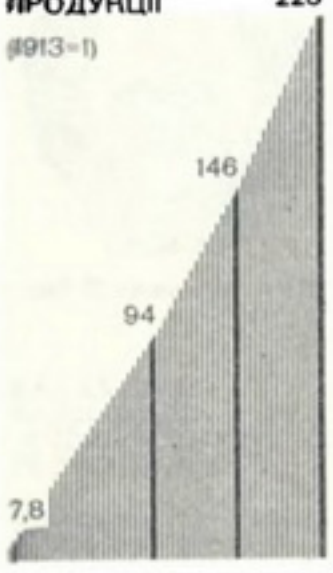

ЗБІЛЬШЕННЯ ПОСІВНИХ ПЛОЩ В РЕЗУЛЬТАТІ ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ І ПЕРЕЛОГОВИХ ЗЕМЕЛЬ

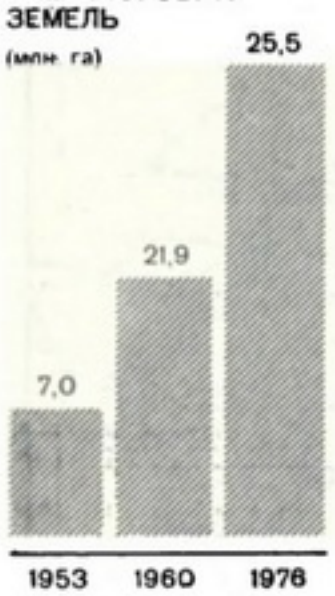

ку, Кустанаї, Актюбінську, Акмолінську (тепер Цілиноград), Петровську та ін. містах організовано Ради робітн. депутатів і Ради солдат. депутатів. Після VII(Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) в об'єднаних с.-д. організаціях створено більшовицькі групи. Ними керували А. Т. *Джангільдін*, П. А. Кобозєв, А. В. Черв'яков, В. Ф. Зінченко та ін. Велика Жовтн. соціалістич. революція визволила казах. народ від соціального й нац. гноблення. В Сирдар'їнській та Акмолінській областях, Букеївській орді Рад. владу було встановлено мирним шляхом у листопаді 1917 — січні 1918. В Тургайській, Семипалатинській і Семиріченській областях Рад. влада перемогла в січні—лютому 1918 в умовах запеклої боротьби проти контрреволюції. Сирдар'їнська й Семиріченська області увійшли до складу *Туркестанської АРСР*, створеної в квітні 1918. Влітку 1918 білогвардійці за допомогою чехосл. корпусу (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*) захопили більшу частину К. Разом із ними діяли казах. бурж. націоналісти. Рад. Росія подавала трудящим К. значну допомогу в боротьбі проти інтервентів і внутр. контрреволюції. Велику роль у боротьбі за Рад. владу в К. відіграли М. В. *Фрунзе*, В. В. *Куйбишев*, С. М. *Кіров*, В. І. *Чапаєв*, Д. А. *Фурманов* та ін. Значну роботу в справі організації нац. частин Червоної Армії вели казах. більшовики Амангельди Іманов, А. Т. Джангільдін, С. Сейфулін, А. Майкутов та ін. Розгромивши осн. сили Колчака, Червона Армія і партизанські загони влітку й восени 1919 визволили пн. і сх. райони К. На поч. 1920 на всій тер. К. було відновлено Рад. владу. В 1920 кілька частин, сформованих у К., брало участь у визволенні тер. України від військ бурж.-поміщицької Польщі та армії Врангеля. 26.VIII 1920 ВЦВК і РНК РРФСР прийняли декрет про створення авт. Кирг. Рад. Соціалістичної Республіки (початкова назва Каз. РСР) у складі РРФСР зі столицею в Оренбурзі. Велику й самовіддану роботу вели комуністи під керівництвом організованого відповідно до рішення ЦК РКП(б) від 30.IV 1920 Кирг. обласного бюро РКП(б). У ході проведення зем.-водної реформи 1921—22 казах. і кирг. трудящим було повернуто понад 470 тис. га землі, захоплених у них царським урядом і куркулями-колонізаторами. В результаті *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* 1924—25 тер. Сирдар'їнської та Джетисуйської (кол. Семиріченської) областей, заселена казахами, ввійшла до складу Кирг. (Каз.) АРСР. 5-й з'їзд Рад К. (15—19.IV 1925) відновив історично правильну назву казах. народу. Республіка почала називатися Каз. АРСР, столицю її перенесли до Кзил-Орди (в травні 1929 — до Алма-Ати). В 1925—30 до складу К. входила Каракалпацька а. о. Відповідно до Конституції СРСР 1936 Каз. АРСР було перетворено на союзну республіку. Казах. народ здійснив перехід до соціалізму, минувши капіталістичну стадію розвитку. Значних успіхів досягла пром-сть. З пром. центрів РРФСР і України на буд-во пром. підприємств було надіслано устаткування, відряджено кваліфіковані кадри. В 1931 гірники Донбасу взяли шефство над Карагандинським вугільним басейном. У республіці було проведено колективізацію с. г., здійснено культур. революцію. В процесі будівництва соціалізму в К. сформувалася казах. соціалістична нація. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі К. самовіддано боролися в лавах Рад. Армії проти нім.-фашист. загарбників. У боях під Москвою уславилася сформована в К. 316-а (8-а гвард.) стрілецька д-зія під командуванням І. В. *Панфілова* (див. *Панфіловці*). Понад 60 тис. жителів К. нагороджено за бойові подвиги орденами і медалями, 512 удостоєно звання Героя Рад. Союзу, 4 воїнам-казахам це високе звання присвоєно за форсування Дніпра 1943. На тер. республіки було розміщено понад 140 евакуйованих із зх. районів СРСР підприємств, у т. ч. 52 з України, і понад 1 млн. евакуйованих рад. громадян. В роки війни введено в дію ряд великих підприємств, нові рудники, шахти. Обсяг пром. продукції К. за цей період значно збільшився. У повоєнні десятиріччя трудящі К. розвивали економіку й культуру. Було здійснено заходи щодо освоєння цілинних і перелогових земель, в яке значний внесок зробили трудящі України. В цей період ЦК КПРС направив в Казахстан Л. І. Брежнєва, де його в лютому 1954 обирають другим, а з серпня 1955 — першим секретарем ЦК КП Казахстану Трудящі К., як і всі рад. народи, беруть активну участь у комуністич. будівництві. Республіку нагороджено орденами Леніна (1956, 1979), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

А. Н. Нусупбеков, *С. М. Покровський*

Комуністична партія Казахстану 1921 організаційно оформилась як обл., з 1925 — крайова парт. орг-ція, яку 1937 було перетворено на республіканську під назвою Комуністична партія (більшовиків) Казахстану. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1978 налічувала 687 880 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XIV з'їзд відбувся 4—6.II 1976. Перший секретар ЦК Компартії Казахстану (1960—62, з 1964) — член Політбюро ЦК КПРС Д. А. *Кунаєв*. ЛКСМ Казахстану засн. в липні 1921. На 1.I 1978 в її лавах було 1 839 379 комсомольців. Профспілки Казахстану на 1.I 1978 налічували 6108,1 тис. чол.

Народне господарство. За роки Рад. влади К. став високорозвинутою індустр.-агр. республікою, важливою паливно-металург. і зерновою базою СРСР. Його нар. г-во є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. У загальносоюзному тер. поділі праці К. спеціалізується на видобуванні вугілля й нафти, виробн. кольорових, рідкісних і чорних металів, електроенергії, пшениці, м'яса, вовни тощо. Розвиток економіки К. дедалі більше набуває комплексного характеру. Великі зрушення відбулися внаслідок освоєння цілинних земель. Обсяг пром. продукції К. 1977 зріс порівняно з 1913 у 223 рази, с. г.— в 6,5 раза. Особливо швидко розвиваються галузі важкої індустрії. Якщо 1920 частка її (група «А») становила 12% всієї пром. продукції К., то 1977 — 74,9%. В 1977 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 50%, с. г.— 22,4%, буд-ва — 14,3%, транспорту і зв'язку — 6,1%. Капіталовкладення в нар. г-во республіки 1977 дорівнювали 7277 млн. крб. (1940 — 260 млн., 1965 — 4115 млн. крб.). За заг. обсягом капіталовкладень К. посідає 3-є місце серед союзних республік (після РРФСР і України). Продуктивність праці 1977 зросла проти 1970 в пром-сті та буд-ві в 1,3 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1970—77 в 1,3 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період на 57%, роздрібний товарооборот — на 51%. Введено в дію 42 856 тис. м² житл. площі.

П р о м и с л о в і с т ь. Базою для розвитку пром-сті К. стали багаті природні паливно-енерг. (вугілля, нафта, газ) та ін. ресурси мінеральної (поліметалеві, заліз., фосфоритові, марганцеві та ін. руди) і с.-г. сировини. Провідні галузі пром-сті: кольорова й чорна металургія, вугільна, нафтова, газова, хім., маш.-буд., легка та харч. Зростання пром-сті супроводилось змінами в тер. розміщенні галузей. На базі родовищ корисних копалин виникли нові пром. центри (Аркалик, Рудний, Лисаковськ, Єрмак та ін.) і пром. райони. Новою ефективною формою розміщення продуктивних сил стають *територіально-виробничі комплекси*, зокрема *Павлодар-Екібастузький територіально-виробничий комплекс, Мангишлацький територіально-виробничий комплекс, Каратау-Джамбулський територіально-виробничий комплекс.*

Кольорова металургія К. представлена численними рудниками, збагачувальними ф-ками й металург. з-дами по виробн. свинцю, цинку, міді, титану, магнію, рідкісних та благородних металів. Осн. райони: Рудний Алтай (усть-каменогорські свинцево-цинковий і титано-магнієвий, Леніногорський поліметалевий, Зиряновський свинцевий комбінати, Іртишський хім.-

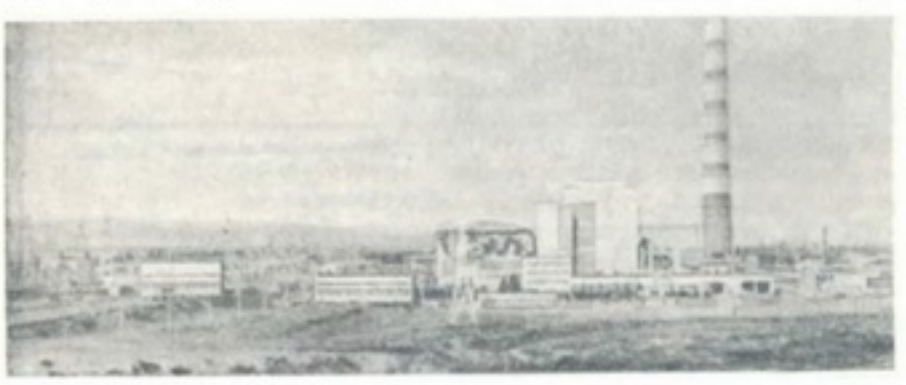

Джамбулська ДРЕС.

металург. з-д), Центр. Казахстан (Балхашський і Джезказг. гірничометалург. комбінати), Пд. Казахстан (Чимкент. свинцевий з-д, Ачисайський поліметалевий, Текелійський свинцево-цинковий комбінати). У Павлодар. обл. діє алюмінієвий комбінат; будується (1979) Бозшакольський гірничозбагачувальний комбінат. У Тург. і Куст. областях є підприємства по видобуванню сировини для алюмінієвої пром-сті — Аркаликський і Краснооктябрський (будується, 1979) рудники. Чорна металургія — одна з наймолодших галузей пром-сті К. Балансові запаси заліз. руд К. становлять бл. 11% загальносоюзних, марганцевих руд — понад 30%; республіка посідає 1-е місце в СРСР за запасами хромітів. Чорна металургія розвивається на коксівному карагандинському вугіллі, заліз. рудах Соколовсько-Сарбайського та Атасуйського родовищ, місцевих марганці й хромітах (у Теміртау — Караганд. металургійний комбінат, в Актюбінську і Єрмаку — з-ди феросплавів).

Видобувають бурі залізняки. У 1976 на К. припадало понад 9% загальносоюзного видобутку заліз. руди, 80% — хромітів, 20% — виробн. феросплавів. Вугілля видобувають переважно в шахтах Карагандинського та кар'єрах Екібастузького вугільних басейнів. Караганд. бас.— 3-я вугільна база країни по видобуванню коксівного вугілля. Швидкими темпами розвивається нафтова й газова пром-сть на п-ові Мангишлак та в Урало-Ембинському районі, а також нафтопереробна пром-сть (Гур'єв., Павлодар. нафтопереробні з-ди). Будується (1979) Чимкент. нафтопереробний з-д. Разом із нафтою в Зх. К. видобувають попутний газ. У 1978 введено в дію першу чергу Казах. газопереробного з-ду, будується (1979) з-д пластмас у м. Шевченко. На базі паливних і гідроенерг. ресурсів К. великого розвитку набула електроенергетика (карагандинські, Єрмаковська, Актюбінська, Балхашська, Джамбулська, Джезказганська, Павлодарська, Петропавловська, Чимкентська, Алма-Атинська та ін. ДРЕС; АЕС — у м. Шевченко; на р. Іртиші — Бухтарминська, Усть-Каменогорська ГЕС, на р. Ілі — Капчагайська, на р. Сирдар'ї — Чардар'їнська ГЕС; Павлодарська, Усть-Каменогорська ТЕЦ. Хім. пром-сть представлена виробн. фосфатних (Джамбул, Актюбінськ, Чимкент) та азотних (Караганда) добрив, сірчаної к-ти (Балхаш, Усть-Каменогорськ, Чимкент), синтетичного каучуку (Теміртау), гумотех. виробів (Караганда), поліетилену і пластмас (Гур'єв), штучного волокна, різних солей тощо. Машинобудування республіки перш за все забезпечує потреби осн. галузей г-ва К. Воно представлене виробн. устаткування для вугільної, гірничодобувної, металург. й нафтодобувної пром-сті та с.-г. машинобудування. В республіці виробляють також верстати, преси-автомати, малолітражні двигуни, екскаватори, рентгенівську апаратуру, прилади та ін. Осн. центри маш.-буд. пром-сті: Алма-Ата, Караганда, Петропавловськ, Цілиноград, Чимкент, Усть-Каменогорськ, Актюбінськ, Павлодар та ін. Розвинута легка пром-сть — швейна, шкіряна, взут., хутрова, вовняна, трикотажна, бавовняна. Осн. її центри: Алма-Ата, Чимкент, Семипалатинськ, Усть-

Жнива в радгоспі «Краснопартизанський» Кустанайської області.

Каменогорськ, Кустанай, Актюбінськ, Джамбул, Караганда, Джезказган та ін. міста. Серед галузей харч. пром-сті виділяються м'ясна (Семипалатинськ, Алма-Ата, Петропавловськ, Уральськ), маслосироробна й молочна (в пн., пн.-сх. і пд.-сх. частинах К.), цукр. (Джамбулська, Алма-Атинська, Талди-Курганська області), олійно-жирова (Сх. і Пд. К.), плодоовочева (Алма-Ата, Чимкент та інші міста), тютюнова, соляна та рибна.

Сільське господарство. К.— третя (після РРФСР і УРСР) с.-г. база СРСР, один з найбільших у країні районів товарного зерна. В цілому республіка спеціалізується на виробн. пшениці й тваринництві м'ясо-вовнового напряму. За короткий істор. час (з 1954) тут освоєно 25 млн. га цілинних і перелогових земель. К. продав державі за 1954—77 250 млн. т зерна (15,5 млрд. пудів). Г-ва Зх. К. спеціалізуються гол. чин. на виробн. зерна, вівчарстві вовново-м'ясного і скотарстві м'ясо-мол. напрямів; г-ва Пд. К.— на виробн. каракулю, тех. культур (цукр. буряків і бавовнику), садівництві, виноградарстві, молочному і м'ясному скотарстві та виробн. рису. Пн. і сх. області поряд з виробн. зерна (на Пн. зосереджено 2/3 виробн. зерна К.) розвивають м'ясо-мол. скотарство, а також свинарство і птахівництво. Заг. обсяг продукції с. г. 1977 зріс проти 1913 в 6,5 раза. На кін. 1977 в республіці налічувалося 420 колгоспів (у т. ч. 18 риболовецьких) і 2008 радгоспів, значна частина яких створена при освоєнні цілинних земель за участю всіх братніх республік, зокрема України (радгоспи «Київський», «Дніпропетровський», «Полтавський» та ін.). У с. г. працювало 238,1 тис. тракторів (фіз. одиниць), 113,0 тис. зернозбиральних комбайнів та багато ін. с.-г. техніки. С.-г. угіддя К. 1977 становили бл. 90,7% заг. зем. площі (191,9 млн. га), в т. ч. орні землі — бл. 18,4% (35,3 млн. га). У зв'язку з недостатнім зволоженням більшої частини тер. республіки велике значення має зрошування. В 1977 зрошувалося 1767 тис. га (1950—1393 тис. га).

На Пн. республіки осн. культура — яра пшениця, на Зх.— просо (30% посівів СРСР), у передгір'ях — озима пшениця й кукурудза, на поливних землях — рис (1/5 всіх посівів СРСР). З тех. культур на поливних землях Пд. К. вирощують бавовник, цукр. буряки й тютюн, на богарних — соняшник, льон-кудряш і рижій. Тут же розвиваються садівництво (яблуні, груші, вишні й агрус) і виноградарство. В 1977 площа плодоягідних насаджень в республіці досягла 101 тис. га (1940 — 23 тис. га), виноградників — 23 тис. га (1940—2 тис. га).

К.— значна тваринницька база на Сх. країни. Республіка посідає 2-е місце в СРСР за поголів'ям овець і 3-є за поголів'ям великої рогатої худоби і виробн. м'яса. Провідна галузь тваринництва — вівчарство, переважно на Сх., Зх. і Пд. республіки, де зосереджені пасовища. На Пд.— каракулівництво, в центр. частині й на Зх.— м'ясо-сальне вівчарство. Розведення великої рогатої худоби, свиней і птиці зосереджене гол. чин. на Пн. та в передгірних районах. У пустельних районах — верблюдівництво, на Алтаї — розведення плямистих оленів, маралів. У передгірних і гірських районах — бджільництво. В горах Сх. К.— табунне конярство. Поголів'я (тис., на 1.I 1978): великої рогатої худоби — 7804 (у т. ч. корів — 2716), свиней — 2648, овець і кіз — 33 503, коней — 1240. У 1977 вироблено (тис. т): м'яса (в забійній вазі),— 975, молока — 4331, вовни — 102,8, яєць — 3144 млн. шт. У республіці широко здійснюється спеціалізація й концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кінець 1977 у К. створено 70 міжгосп. підприємств та об'єднань, у т. ч. будівельних — 59, тваринницьких — 4.

Транспорт. Осн. вид транспорту в К.— залізничний (понад 90% вантажообороту республіки). Довжина з-ць заг. користування на кін. 1977 становила 14.16 тис. км.

ЗРОСТАННЯ ЗБОРУ ЗЕРНА В РАЙОНАХ ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ І ПЕРЕЛОГОВИХ ЗЕМЕЛЬ

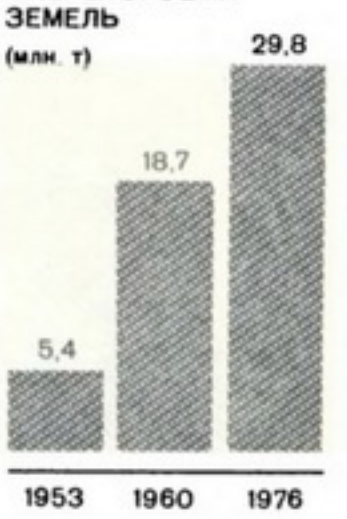

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

	1940	1977
Вся посівна площа	6808,6	35533
Зернові культури	5817,1	25400
в т. ч. пшениця	3446,4	17475
Бавовник	101,8	114
Цукрові буряки (фабричні)	15,4	75
Картопля	99,7	176
Овочі	22.7	56

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1977
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,001	0,6	34,7	58,3
Залізна руда	млн. т	—	—	18,2	23,4
Мінеральні добрива (в ум. одиницях)	тис. т	—	—	1957	6496
Верстати металорізні	тис. шт.	—	—	2,3	2,5
Екскаватори	» »	—	—	0.7	1.7
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	—	0,2	56,3	67,2
Білизняний трикотаж	млн. шт.	—	0,1	37,4	55,0
Верхній трикотаж	» »	—	0,2	23,9	28,3
Взуття шкіряне	млн. пар	—	1,2	27,8	31,2
Цукор-пісок	тис. т	—	70,9	176,2	120,1
М'ясо	» »	2,3	97,0	525,0	586,2
Масло тваринне	» »	2,3	12,1	42,2	55,5
Консерви	млн. ум. банок	—	30.2	303.1	385,1

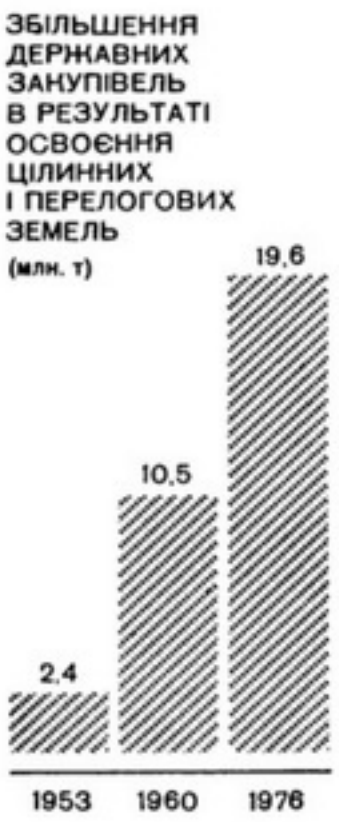

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

	1940	1977
Зернові культури	2516	17727
в т. ч. пшениця	1644	12138
кукурудза	10	406
рис	55,5	522
просо	206	343
Бавовна-сирець	93	324
Цукрові буряки (фабричні)	385	1687
Картопля	394	2189
Овочі	172	893
Плоди та ягоди	35	232
Виноград	2	111

Осн. лінії: Туркестано-Сибірська магістраль, Оренбург — Ташкент, Петропавловськ — Цілиноград, Караганда — Моїнти-Чу, частина Пд.-Сибірської магістралі, Гур'єв — Орськ, Макат — Шевченко — Новий Узень та ін. Автошляхів (1977)— 97,2 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 64,3 тис. км. Гол. шляхи: Алма-Ата — Фрунзе — Джамбул — Чимкент — Ташкент, Алма-Ата — Талди-Курган — Усть-Каменогорськ, Чимкент — Кзил-Орда — Актюбінськ — Уральськ, Семипалатинськ — Павлодар — Омськ. Судноплавство на Каспійському й Аральському морях, озерах Балхаш і Зайсан та річках Іртиші, Уралі, Сирдар'ї, Ілі. Найважливіші річкові порти: Павлодар, Семипалатинськ, Усть-Каменогорськ — на р. Іртиші; Уральськ, Гур'єв — на р. Уралі. Авіалінії сполучають Алма-Ату з обл. центрами й окремими районами республіки, з Москвою, Ленінградом, Свердловськом, Києвом та ін. містами, а також з курортами Криму й Кавказу. Трубопровідний транспорт: газопроводи Середня Азія — Центр, Бухара — Урал, Мубарек — Ташкент — Чимкент — Фрунзе — Алма-Ата; нафтопроводи Гур'єв — Орськ, Узень — Макат — Куйбишев, Узень — Жетибай — Шевченко; будується (1978) газопровід Омськ — Павлодар — Чимкент. В десятій п'ятирічці (1976—80) передбачено збільшити обсяг пром. продукції К. на 40%; забезпечити дальший розвиток чорної та кольорової металургії, машинобудування, вугільної, нафтової, хім., харч. і легкої пром-сті тощо; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г.; здійснити заходи щодо підвищення сталості виробн. зерна в районах освоєних цілинних і перелогових земель; передбачити прискорений розвиток вівчарства; організувати нові вівчарські радгоспи; збільшити виробн. рису, бавовни, овочів, фруктів та ін. культур на зрошуваних землях. *Б. Я. Двоскін.*

Охорона здоров'я. В 1978 в Каз. РСР налічувалось 188,9 тис. лікарняних ліжок — 128,7 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було 1,8 тис. ліжок — 3 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 43,7 тис. лікарів — 29,8 лікаря на 10 тис. ж. (1913 — 244 лікарі, тобто 0,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 141,7 тис. осіб серед. мед. персоналу. Лікарів готують у 5 мед. ін-тах. В республіці було 1242 жіночі консультації, дит. поліклініки та амбулаторії. Відомі клімато-кумисолікувальні курорти — Борове, Аул, Чимган, Яникурган, бальнеологічні — Алма-Арасан, Аяккалканські джерела, Каменське плато, Арасан-Капал, грязьовий — Муялди.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції серед населення Казахстану було лише 2% письменних. В 1914/15 навч. р. функціонувало 2006 шкіл зі 105 тис. учнів, у т. ч. 7,9 тис. казахів. Вузів не було. За роки Рад. влади неписьменність в республіці повністю ліквідовано, запроваджено заг. обов'язкову серед. освіту. В 1977/78 навч. р. у 9 тис. загальноосв. шкіл усіх видів налічувалося 3,3 млн. учнів, у 220 серед. спец. навч. закладах — 247,4 тис. У 1978 профес.-тех. навч. заклади республіки підготували 161,5 тис. кваліфікованих робітників. У 50 вищих навч. закладах було 232,2 тис. студентів. Серед вузів — *Казахський університет* імені С. М. Кірова, *Карагандинський університет*, політех. ін-т — в Алма-Аті, Актюб. вище льотне училище цивільної авіації, завод-втуз при Караганд. металург. заводі, Джамб. технологічний ін-т легкої й харч. пром-сті, Цілиногр. інженерно-буд. ін-т. Із кожних 1000 чоловік, зайнятих у нар. г-ві, 770 мають вищу й середню (повну й неповну) освіту. В республіці є *Академія наук Казахської РСР* (51 академік і 77 членів-кореспондентів; 1978), що об'єднує 31 наук. установу, й н.-д. ін-ти, які працюють у галузі кольорової металургії, гірничої справи, геології, будівництва та будматеріалів, енергетики, меліорації й с. г. Усього в республіці 33,6 тис. наук. працівників, зокрема 700 докторів і 10,5 тис. кандидатів наук. У Каз. РСР (1978) налічувалося 9,2 тис. масових б-к (фонд—87,1 млн. од. зберігання), 8,2 тис. клуб. закладів, 10,3 тис. кіноустановок, 42 музеї (Центр. держ. музей Казахстану, Держ. музей мистецтв Каз. РСР, Будинок-музей М. О. Ауезова в Алма-Аті, меморіальні музеї Т. Г. Шевченка у Форті Шевченка, В. В. Куйбишева в Кокчетаві, Абая Кунанбаєва й Ф. М. Достоєвського в Семипалатинську, В. І. Чапаєва в м. Чапаєві, краєзнавчі музеї в обл. центрах), 29 театрів, планетарій в Актюбінську. Позашкільні заклади: 297 палаців та будинків піонерів, 99 станцій юних техніків і 62 — натуралістів, 21 екскурсійно-туристська, дит. спорт. школи, дит. залізниця (Алма-Ата), 2 дит. театри.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в Каз. РСР видано 2170 назв книг та брошур тиражем 28,9 млн. прим., зокрема 765 казах. мовою тиражем 15,3 млн. прим. Виходило 423 газети (157 казах. мовою) річним тиражем 1043 млн. прим. (317 млн. казах. мовою), 107 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 51,8 млн. прим. Працюють вид-ва «Казахстан», «Жазуші» («Письменник») та ін. Друковані органи ЦК Компартії Казахстану — журн. «Казахстан комунісі» («Комуніст Казахстану», казах. мовою), «Партийная жизнь Казахстана». Друк. органи ЦК Компартії Казахстану, Верховної Ради і Ради Міністрів Каз. РСР — газ. «Соціалістік Казахстан» («Соціалістичний Казахстан», казах. мовою), «Казахстанская правда». В Каз. РСР видаються також міжресп. газ. «Комунізм тугі» («Прапор комунізму», уйгурською мовою) та «Ленін кічі» («Ленінський прапор», кор. мовою). З 1925 почалися перші радіопередачі, з 1958 — телепередачі.

Література. Л-ра казах. народу бере початок з усно-поетичної творчості (пісні, казки, приказки і прислів'я, героїчні й ліро-епічні поеми — всього понад 40 жанрових видів). В епічних сказаннях «Кобланди», «Єр-Таргин», «*Алпамиш*», «Камбар-батир» та ін. прославляються нар. батирі (богатирі), які захищали рідний край від чужоземних загарбників, а в поемах «Киз-Жибек», «Кози-Корпеш і Баян-Слу», «Айман-Шолпан» — волелюбність казах. народу. Популярні герої казах. казок — Алдар-Косе, Жиренше, Аяз-би, Тазша та ін. У 15 ст. з усно-поетичними творами виступали акини Асан-Кайги, Казтуган, в 16 ст.— Джиембет, Доспамбет, Шалкіїз, у 17 ст.— Бухар, Ахтамберді. На рубежі 18—19ст. почався новий етап у розвитку казах. культури, в т. ч. л-ри. З'явилися твори прогресивних нар. акинів М. Утемісова, Ш. Жарилгасова, С. Аронова та ін. В серед. 19 ст. стали відомими твори акинів Б. Кожагулова, А. Найманбаєва, поетеси С. Тастанбекової, *Джамбула Джабаєва* та ін. Збирання, запис і публікацію казах. фольклору почали в 19 ст. рос. учені В. *Радлов*, Г. *Потанін*, а також казах. вчений-просвітитель Ч. *Валіханов*. У 2-й пол. 19 ст. розвивалася нова казах. писемна худож. л-ра — л-ра критичного реалізму, її основоположником, а також творцем нац. літ. мови був *Абай Кунанбаєв*. З просвітительськими ідеями виступив також І. *Алтинсарін*. Письменники 20 ст. С. Кубєєв, С. *Торайгиров*, С. Донентаєв, М. Сералін, Т. Жомартбаєв, Б. Кулєєв продовжували реалістичні традиції просвітителів-демократів. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції створила всі умови для розвитку л-ри й усної поетичної творчості казах. народу. Зачинателем казах. рад. л-ри соціалістичного реалізму був С. *Сейфуллін*. У 20-х рр. провідне місце в казах. л-рі належало поезії (Джамбул Джабаєв, Н. Байганін, І. Байзаков, Т. Жароков, А. *Тажибаєв*, Г. *Орманов*, А. *Токмагамбетов* та ін.); тоді ж виступили прозаїки М. *Ауезов*, С. *Муканов*, Г. *Мусрепов*, Г. *Мустафін* та ін. 30-і рр. характеризувалися дальшим розширенням тематики казах. л-ри, глибшим освоєнням принципів соціалістичного реалізму (твори С. Сейфулліна, Б. Майліна, А. Абишева, І. *Джансугурова*, Ш. Хусаїнова та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни поезію представляли С. Муканов, А. Токмагамбетов, Т. Жароков, Г. Орманов, А. *Сарсенбаєв*, Х. *Бекхожин*, К. Абдикадиров; прозу — Г. Мустафін, А. Нурпеїсов; драматургію — М. Ауезов, А. Абішев та ін. У повоєнні роки провідне місце в казах. л-рі посіла творчість М. Ауезова, Г. Мусрепова, А. Нурпеїсова, Т. Жарокова, Г. Каїрбекова, А. Тажибаєва, Г. Орманова, Ш. Хусаїнова, С. Муканова, З. Акішева та ін. У 60-х рр. в л-ру прийшли прозаїки Х. Єсенжаков, І. Єсенберлін, А. Алімжанов, Т. Ахтанов, Ш. Муртазаєв, А. Нуршаїхов, М. Сундетов, А. Кекільбаєв, С. Санбаєв, С. Муратбеков, С. Жунусов та ін.; поети Ж. Мулдагаміев, С

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

цементна сировина

МАСШТАБ 1:13 500 000

135 0 135 270 км

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

100

глибше 200 0 200 500 1000 2000 3000 4000 вище

Цифрами на карті позначені:

РРФСР

1 Марійська АРСР
2 Кіровська обл.
3 Чуваська АРСР
4 Хакаська АО

УЗБЕЦЬКА РСР

5 Хорезмська обл.
6 Сирдар'інська обл.
7 Ферганська обл.

КИРГИЗЬКА РСР

8 Іссик-Кульська обл.

КАЗАХСЬКА РСР, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

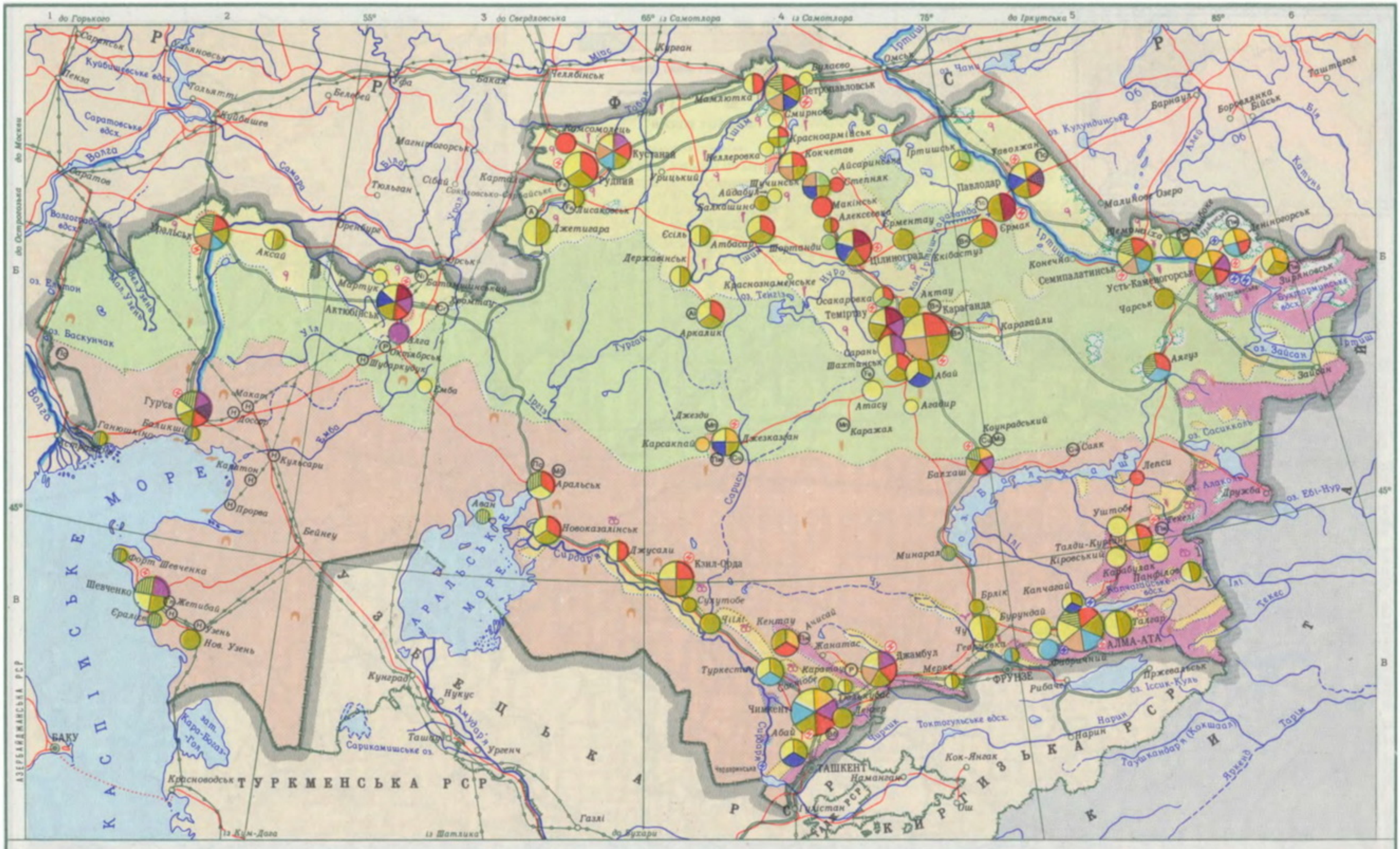
до Горького
до Свердловська
із Самотлора
із Самотлора
до Іркутська
до Москви
до Оренбурга
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР
Каспійське море
Аральське море
Балхаш
Зайсан
Ісси к-Куль
ТУРКМЕНСЬКА РСР
УЗБЕЦЬКА РСР
КИРГИЗЬКА РСР
ТАДЖИЦЬКА РСР
Саратов
Волгоград
Уральськ
Актюбінськ
Гур'єв
Форт Шевченка
Шевченко
Новий Узень
Красноводськ
БАКУ
Кунград
Нукус
Ташауз
Чарджоу
Газлі
Аральськ
Новоказалінськ
Джусали
Кзил-Орда
Сузутобе
Чилік
Кентау
Туркестан
Чимкент
Абай
ТАШКЕНТ
Наманган
Ош
Кок-Янгак
Нарин
Таушкандар я (Кокшаал)
Яркенд
Тарим
Оренбург
Челябінськ
Магнітогорськ
Кустанай
Рудний
Тюльган
Карталы
Джетигара
Аксай
Мартук
Шубаркудук
Ембa
Макат
Досор
Кульсари
Прорва
Бейнеу
Жетибай
Узень
Сарыкамышське оз.
Кунград
Амудар'я
Урунч
Газлі
Петропавловськ
Смирново
Красноармійськ
Кокчетав
Айсаринська
Степняк
Макінськ
Щучинськ
Айдабул
Бахтишино
Державинськ
Есіль
Атбасар
Шортанди
Целиноград
Ерментау
Акмолинськ
Караганда
Теміртау
Осакаровка
Шахтинськ
Абай
Агадир
Аркалик
Джезди
Джезказган
Карсакпай
Каражал
Сарису
Тургай
Ілек
Ембa
Ішим
Ішим
Ішим

Мауленов, О. Сулейменов, К. Мурзалієв, Т. Мулдагалієв, С. Жієнбаєв, М. Макатаєв, Ж. Нажметдінов та ін. Серед літературознавців і критиків — К. Джумалієв, Є. Ісмаїлов, М. Габдулін, Б. Кенжебаєв, З. Ахметов, Є. В. Лизунова, Р. Бердибаєв, З. Кабдолов, С. Кірабаєв, М. Дуйсенов, Т. Какішев, М. *Каратаєв* та ін. Давня дружба зв'язує казах. народ з українським. Т. Шевченко перебував у Казахстані на засланні

Палац імені В. І. Леніна в Алма-Аті. Архітектори В. Кім, Ю. Ратушний, М. Ріпинський, Л. Ухоботов. 1970.

(Новопетровське укріплення, станція Ніколаєвська, Раїм та ін.), добре знав тяжке життя казах. трудового народу, виявляв співчуття до нього, писав про прагнення його до свободи. Казах. народ вважає Шевченка своїм поетом, його оспівано в казах. легендах і переказах. Казах. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха та ін. На Україні вийшли переклади творів Абая Кунанбаєва, М. Ауезова, Джамбула Джабаєва, С. Муканова, Г. Мусрепова, Г. Мустафіна та ін. Казахстану присвятили свої твори укр. письменники О. Десняк, О. Донченко, Т. Масенко, Ю. Смолич, І. Сенченко, Н. Забіла та ін. Спілка письменників — з 1934.

Архітектура. На тер. К. від епохи бронзи збереглися культові споруди — дольмени, менгіри, кургани (поховальна споруда Баланди II; 4—2 ст. до н. е., тепер Кзил-Орд. обл.). За середньовіччя на тер. К. розвивалися міста — Іспіджаб (з 11 ст.— Сайрам, тепер Чимкент. обл.), Тараз (тепер Джамбул) та ін., споруджувалися фортеці й замки-садиби (замок городища Баба-Ата, тепер Чимкент. обл.). З 8 ст. виникли нові типи споруд (*мечеті, медресе, мавзолеї, караван-сараї*) та нові архіт.-буд. засоби (напр., арковокупольні конструкції). З 10 ст. будувалися купольноцентричні меморіальні споруди (мавзолеї Бабаджіхатун у с. Головачовці поблизу Джамбула, 10—11 ст.; *Айша-Бібі*), згодом — портальнокупольні (мавзолей Сирли-там, тепер Кзил-Орд. обл., 11—12 ст.). В 14—16 ст. розширювалося будівництво міст, споруджувалися монументальні будівлі (мавзолей Алаша-хан поблизу Улутау, тепер Караганд. обл., 2-а пол. 13 ст.). В 17—18 ст. вздовж кордону тер. К. виникли рос. військ. укріплення: Яїцький городок (тепер Уральськ), Гур'єв, Оренбург, Орськ, Семипалатинськ та ін. В 19 ст. зводили фортеці, адм. й торг. будинки в дусі еклектики, мавзолеї (Жуздена, 1-а пол. 19 ст.). За рад. часу почалося буд-во житл. та громад. споруд, в архітектурі яких помітно вплив нац. традицій (*айвани*, дворики тощо). Виникли нові міста й смт (Балхаш, Караганда, Джезказган, Ачисай та ін.). Для архітектури 20—30-х рр. характерний *конструктивізм* (Будинок Уряду, тепер ун-т в Алма-Аті, арх. М. Гінзбург); серед. 30—40-х рр.— використання ордерних форм (Казах. театр опери та балету ім. Абая в Алма-Аті, арх. М. Простаков), 50—60-х рр.— раціональність планування, лаконічність і ясність архіт. форм (Палац цілинників у Цілиноградi; Палац спорту та Палац ім. В. І. Леніна — в Алма-Аті), кін. 60-х і 70-х рр.— збільшення кількості поверхів, а також нові архітектурні форми (стадіон Медео, 1972, арх. В. Кацев, А. Кайнарбаєв та ін.; архіт. ансамбль м. Шевченка, за який група архітекторів, інженерів та будівельників 1977 була відзначена Держ. премією СРСР, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Містобудування*; готель «Казахстан» в Алма-Аті, 1978, арх. Ю. Ратушний, Л. Ухоботов). У 1935 в Алма-Аті засн. Спілку архітекторів Каз. РСР.

Є. В. Тимонович.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки на тер. Каз. РСР — наскельні зображення тварин доби палеоліту й неоліту. Від часів бронзи збереглися кам. статуї, глиняні посудини з геом. орнаментом. Мист. саків було пов'язане з культурою скіфів (золоті бляшки з зображеннями оленів, бронзові фігурки крилатих коней і дракона). За середньовіччя з каменю виконували статуї чоловіків і жінок, з бронзи — статуетки жінок, із кераміки виготовляли посуд. У 18—19 ст. розвитку набуло декоративно-ужиткове мист. (килими з повсті, вишивання, аплікація, тиснення на шкірі, ювелірна справа тощо). В 19 ст. з'явилися твори, які відображали життя каз. народу (Ч. Валіханов, Т. Шевченко, В. *Верещагін* та ін.). У 20—30-х рр. 20 ст. поряд із рос. митцями М. Хлудовим, М. Крутильниковим і В. Антощенком-Оленєвим працювали казах. художники А. Ташбаєв, Х. і К. Ходжикови та ін. В 40—50-х рр. розвинулися всі види образотворчого мист., зокрема живопис (А. Ісмаїлов, А. *Кастєєв*, А. Черкаський, М. Лизогуб). Серед митців 60—70-х рр.— живописці М. Кенбаєв, К. Тельжанов, С. Мамбеєв, К. Шаяхметов; графіки Р. Сахі, Є. Сидоркін; скульптори Х. Наурзбаєв, Б. Тулеков; майстри декоративно-ужиткового мист. Л. Ходжикова, Р. Сарсенбин та ін. В 1940 засн. Спілку художників Каз. РСР. В 1966 в Алма-Аті експонувалася виставка укр. образотворчого і декор.-ужиткового мистецтва, 1971 виставка художників К. відбулася у Києві.

Н.-Б. Нурмухаммедов.

Музика. До Великої Жовтн. соціалістич. революції муз. мист. представлене лише нар. творчістю — піснями (епічними, трудовими, побутовими, обрядовими) та інструм. п'єсами (кюями). Серед нар. танців — трудові (ормек бі — танець ткаль), мисливські (коян бі — полювання беркута на зайця), жартівливі, сатиричні, гумористичні тощо. Нар. муз. інструменти: *домбра* (струнно-щипковий), кобиз (смичковий), сибизги (духовий), *даулпаз* (ударний). Серед нар. композиторів-виконавців відомі були Абай Кунанбаєв, Курмангази Сагирбаєв, Джамбул Джабаєв. У рад. час в К. виросли нац. кадри композиторів: нар. арт. СРСР М. *Тулебаєв*, нар. артисти Каз. РСР А. Жубанов, Л. Хаміді, С. Мухамеджанов, Г. Жубанова, К. Кужам'яров, Є. Рахмадієв. Склалися жанри профес. музики — опера, балет, симф., кантатно-ораторіальні, хорові, камерні твори. Розвиткові профес. музики сприяли рос. композитори — нар. арт. Каз. РСР О. Затаєвич та Є. Брусиловський. Укр. композитор М. Скорульський написав квінтет на теми творів Абая Кунанбаєва, поему для симф. оркестру пам'яті А. Уманова; значний внесок у мист. диригування зробив нар арт. УРСР В. *Пірадов*. Серед казах. вокалістів — нар. артисти СРСР Р. Абдуллін, Р. *Багланова*, К. *Байсеітова*, Р. *Джаманова*, Є. *Серкебаєв*, Б. *Тулегенова*; диригентів — нар. артисти Казах. РСР Ш. Кажгалієв, Ф. Мансуров, Т. Османов; домбристів — нар. артисти Каз. РСР К. Жантлеуов, Р. Омаров та ін. В республіці працюють Казах. акад. театр опери та балету ім. Абая (1934), Держ. філармонія ім. Джамбула (1935), Казах. академічний оркестр нар. інструментів ім. Курмангази (1934), Казах. хорова капела (1937), Ансамбль пісні і танцю Казах. РСР (1935), симф. оркестр, камерний оркестр Казах. телебачення і радіо; консерваторія ім. Курмангази. Спілка композиторів Казах. РСР — з 1939.

Б. Г. Єрзакович.

Керамічна ваза. 30-і рр. 20 ст. Музей керамічної фабрики. Алма-Ата.

Театр. Елементи театр. мист. К.— в нар. обрядах та іграх, у творах старовинного епосу. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції виникли аматорські трупи в Семипалатинську, Кустанаї, Петропавловську. В 1926 у Кзил-Орді засн. перший профес. драм. театр (з 1928 — в Алма-Аті; з 1961 — Казах. драм. театр ім. М. Ауезова). Відкрилися нац. театри в Караганді (1932), Семипалатинську, Чимкенті (обидва — 1934), Джамбулі (1936), Гур'єві (1938); Уйгурський (1934) і Корейський (1937) — в Алма-Аті. В 1922 в Кустанаї почала виступати рос.-укр. трупа (тепер рос. театр драми). В репертуарі театрів — п'єси рад. драматургів: М. Ауезова, Г. Мусрепова, А. Абішева, Е. Раннета, М. Каріма, М. Погодіна, К. Треньова, Я. Галана, О. Корнійчука; укр. класики (Т. Шевченка). Значний внесок у розвиток казах. драм. театру зробили нар. арт. СРСР Ш. Айманов, К. *Куанишпаєв*. Серед сучас. акторів — нар. арт. СРСР Х. Букеєва, С. *Мурадова*, С. Майканова, В. Харламова. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Караганді працював Київ. рос.

О. М. Казбегі.

драм. театр ім. Лесі Українки, в Семипалатинську — Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка, в ін. містах К.— театри Дніпропетровська, Луганська (тепер Ворошиловград), Полтави та ін.

К. А. Нурпеїсов.

Кіно. В 1928 в Алма-Аті засн. відділення «Східфільму» (випускався кіножурнал, створено документальний фільм «Турксиб», 1929, реж. В. Турін), у 1934 — студію кінохроніки. В 1938 на «Ленфільмі» вийшов худож. фільм «Амангельди» (реж. М. Левін) за участю казах. акторів. У 1941 засн. Алма-Атинську студію худож. фільмів (у 1944 об'єдналась зі студією кінохроніки; з 1960 — кіностудія «Казахфільм»). Серед фільмів: «Земля батьків» (1966), «Кінець отамана» (1971, реж. обох — Ш. Айманов), «Пісня про Маншук» (1970, реж. М. Бегалін), «Киз-Жибек» (1972, реж. С. Ходжиков — учень О. Довженка), «Лютий» (1973, кирг. реж. Т. Океєв за повістю М. Ауезова), «Алпамис іде до школи» (1976, реж. А. Карсакбаєв), «Транссибірський експрес» (1978, реж. Е. Уразбаєв). У документальному кіно працюють О. Абішев, І. Верещагін. Актори: Є. Умурзаков А. Умурзакова, К. Кожабеков, Ф. Шарипова, А. Молдабеков та ін. У 1958 засн. Спілку кінематографістів Каз. РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

К. А. Нурпеїсов.

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; КПСС и Советское правительство о Казахстане. 1917—1977 гг. Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1978; Брежнєв Л. І. Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілинних земель Казахстану. К., 1974; Брежнєв Л. І. Ціліна. К., 1978; Кунаев Д. А. Избранные речи и статьи. М., 1978; Кунаев Д. А. Советский Казахстан. М., 1978; Климат Казахстана. Л., 1959; Почвы Казахской ССР. в. 1—13. Алма-Ата, 1960—70; Калачев Н. С., Лаврентьева Л. Д. Водоэнергетический кадастр рек Казахской ССР. Алма-Ата, 1965; Казахстан. М., 1969; Советский Союз. Казахстан. М., 1970; Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. Алма-Ата, 1963; Компартия Казахстана за 50 лет (1921—1971 гг.). Алма-Ата, 1972; История Казахской ССР, т. 1, 3—4. Алма-Ата, 1977—79; История Казахской ССР. Эпоха социализма. Алма-Ата, 1967; Нусупбеков А. Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917—1940 гг.). Алма-Ата, 1966; Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1967; Покровский С. Н. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918—1920 гг.). Алма-Ата, 1967; Бейсембаев С. Б. Ленин и Казахстан. Алма-Ата, 1968; Великий Октябрь в Казахстане. Алма-Ата, 1977; Экономика Казахстана за 60 лет. Алма-Ата, 1977; Туркебаев Э. А., Двоскин Б. Я., Исентаев К. Б. Проблемы региональной экономики Казахстана. Алма-Ата, 1977; История казахской литературы, т. 1—3. Алма-Ата, 1968—71; Ахметов З. А. Современное развитие и традиции казахской литературы. Алма-Ата, 1978; Мусинов А., Сарсенбаев А., Сериккалиева Э. Казахские литературные связи. Библиографический указатель. Алма-Ата, 1968; Нарымбетов А. Казахская советская литература. Библиографический указатель по литературоведению и критике. 1917—1940, т. 1. Алма-Ата, 1970; Глаудинов Б. Архитектура Советского Казахстана. М., 1974; Нурмухаммедов Н.-Б. Искусство Казахстана. М., 1970; Оразбаева Н. А. Народное декоративно-прикладное искусство казахов. Альбом. Л., 1970; Очерки истории изобразительного искусства Казахстана. Алма-Ата, 1977; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Кайдалова О. Н. Традиции и современность. Театральное искусство Средней Азии и Казахстана. М., 1977.

КАЗА́ХСЬКИЙ АРХАРОМЕРИНО́С — порода тонкорунних овець м'ясо-вовнового напряму. Виведена в Каз. РСР в 1934—50. К. а.— єдина порода овець, виведена методом міжвидової *гібридизації* тонкорунних овець з диким бараном *архаром*. Гібридних баранів схрещували з матками *прекос* і *рамбульє*. К. а.— великі, міцної конституції вівці, добре пристосовані до гірських пасовищ, скороспілі. Жива маса баранів 90—115 кг

Баран казахської архаромериносової породи.

(до 150 кг), вівцематок 55—65 кг. Настриг вовни з баранів 5—7 кг, з маток 3,2—3,7 кг. Вихід чистої вовни 50—55%, довжина 7 — 12 см, тонина 64 якості. Плодючість 125—130 ягнят на 100 маток. Розводять у гірських районах Казахстану.

КАЗА́ХСЬКИЙ ДРІБНОСОПКОВИ́Й — хвилясто-горбасте рівнинне підвищення із залишковими низькогірними острівними масивами і хребтами в центр. та сх. частині Каз. РСР. Довж. бл. 1200 км, шир. 400—900 км. Переважні висоти в зх. частині 300—500 м, в сх.— 500—1000 м, макс.— 1565 м (масив Аксоран). Складається із сланців, кварцитів, пісковиків і виверженних порід. Поклади поліметалевих руд, кам. вугілля та ін. Клімат різко континентальний, сухий. Річки маловодні, влітку пересихають. Багато солоних озер (Тенгіз та ін.). Рослинність степова (на Пн.) і пустельна (на Пд.). Тваринництво. На Пн. значні площі розорані, велике значення для освоєння земель має спорудження каналу Іртиш — Караганда.

КАЗА́ХСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені С. М. Кірова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Казахської РСР. Засн. 1933 у м. Алма-Аті. В 1934 присвоєно ім'я С. М. Кірова. В складі вузу — 19 ф-тів, з них 11—денного навчання (істор., філос.-екон., філол., журналістики, юрид., матем., механіки й прикладної математики, фіз., хім., біол., геогр.), 6 заочно-вечірніх та 2 ф-ти підвищення кваліфікації викладачів. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті працюють 13 проблемних н.-д. лабораторій, агробіол. станція, зоол. та бот. музеї, фундаментальна б-ка (1,2 млн. одиниць зберігання). У 1977/78 навч. р. налічувалося понад 11 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 6 тис. За час існування у вузі підготовлено 37 432 спеціалісти (1978). В 1971 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Я. А. Аубакиров.

КАЗБЕ́ГІ Олександр Михайлович [8 (20). І 1848, с. Степанцмінда, тепер Казбегі — 10 (22).XII 1893, Тифліс] — грузинський письменник. Друкуватися почав 1880. Перший роман «Елгуджа» (1881). Автор повістей «Батьковбивця», «Еліко» (обидві — 1882), «Ціко» (1883), «Хевісбері Гоча» (1884), «Пастир» (1885), в яких змальовано життя і звичаї горян, їхню боротьбу проти гніту царського самодержавства і місцевих поміщиків. К. дещо ідеалізував уклад горянської громади. Написав понад 20 п'єс («Арсен», «Мученицяя Кетеван» та ін.).

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1952; Рос. перекл.— Избранные произведения. т. 1—2. Тбилиси. 1957.

КАЗБЕ́К — вершина на Боковому хребті Великого Кавказу, в межах Груз. РСР. К.— згаслий вулкан з двома вершинами; сх., вища з них, має вис. 5033 м. На К.— кілька льодовиків (Девдоракський та ін.), пл. зледеніння 135 км². На схилах — альпійські луки, вище — вічні сніги. Високогірна метеорологічна станція. Район альпінізму, туризму. Вперше вершини К. досяг 1873 рос. альпініст В. Козмин.

КАЗБИРЮ́К Андрій Федорович [7 (19). X 1849, Кавказ — 27.III (8.IV) 1885, Київ] — український музикознавець, педагог, композитор, диригент. У 1875 закінчив Петерб. консерваторію. В 1876—85 викладав муз.-теор. дисципліни і керував хоровим класом у Київ. муз. уч-щі, з 1877 керував симф. концертами Київ. відділення Російського муз. т-ва. К.— автор учбових посібників «Популярний виклад основних начал музичної теорії, пристосований до самонавчання» (1884), «145 сольфеджіо для одного голосу» (1887) та ін. Більшість муз. творів К. не була видана і не збереглася.

КА́ЗВІН — місто на Пн. Зх. Ірану, в остані Тегеран. Залізнична станція, вузол автошляхів. Бл. 139 тис. ж. (1976). Підприємства харч. (борошномельної, олійно-жирової та ін.) і текст. пром-сті. Виробн. килимів. Архіт. пам'ятки 12—14 ст. Відомий з часів *Саса-нідів*.

КАЗЕЇН (від лат. caseus — сир) — складний білок *фосфопротеїд*. Мол. м. 30 000—40 000. Розчиняється в слабких розчинах солей і лугів. К.— неоднорідний білок, складається з чотирьох фракцій: α-, β-, γ-, χ-К. Вони подібні за амінокислотним складом. Містить усі

незамінні амінокислоти, кальцій і фосфор, що обумовлює його високу споживну цінність. Утворюється з найважливішого білка молока к а з е ї н о г е н у при зсіданні молока під впливом сичужного та ін. *протеолітичних ферментів* або кислот за участю іонів кальцію. Коров'яче молоко містить 2,8%, жіноче — 0,3% казеїногену. К. використовують для виготовлення харчових продуктів, лікувальних препаратів, клею, фарб, штучних волокон тощо.

КАЗЕМА́Т (франц. casemate, від італ. casamatta) — 1) Приміщення в закритих фортифікаційних спорудах, яке захищає людей та зброю від дії вогневих засобів противника. К. поділяються на бойові — для ведення вогню з гармат та кулеметів; спостережні — для ведення спостереження; житлові — для розміщення людей; снарядні — для зберігання боєприпасів. 2) Броньоване приміщення на військ. кораблі для встановлення гармат, збереження боєприпасів та захисту людей від ураження вогнем противника. На сучас. військ. кораблях арт. гармати розміщуються в баштах. 3) Одиночна камера у фортеці для утримування в'язнів.

КАЗЕ́М-БЕК Мірза Мухаммед-Алі (Олександр Касимович; 22.VII 1802, м. Решт, Іран — 27.XI 1870, Петербург) — російський сходознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1835). Працював у Казанському (1826—49) і Петерб. (з 1849) ун-тах. Розробляв питання історії, мови та сусп. рухів Ірану, Серед. Азії, Криму й Кавказу, а також історії ісламу. Найзначніші праці: «Сім планет» (1832) — історія кримських ханів від 1466 по 1737, «Баб і бабіди» (1865), «Мюридизм і Шаміль» («Русское слово», 1859, № 12).

Літ.: Рзаев А. Мирза Казем-Бек. Баку, 1965.

КАЗЕ́ННИЙ ТОРЕ́ЦЬ — річка в Українській РСР, у межах Донецької обл., права притока Сіверського Дінця. Довж. 134 км, площа бас. 5410 км². Живлення снігове й дощове. Використовують для пром. водопостачання та зрошування. На К. Т.— міста Дружківка, Краматорськ, Слов'янськ.

КАЗИМИ́Р III Великий (Kazimierz III Wielki; 30.IV 1310, м. Коваль — 5.XI 1370, Краків) — польський король з 1333 з династії *Пястів.* Проводив політику зміцнення королівської влади і централізації країни. Видав *Віслицько-Пйотркувські статути 1346—47.* В 1340 організував похід польс.-угор. військ на *Галицько-Волинське князівство,* який закінчився невдачею. В 1349 захопив і приєднав до Польщі Галицьку землю. За К. III почалося загарбання *Волині* і *Поділля.*

КАЗИМИ́Р IV Ягеллончик (Kazimierz IV Jagiellończyk; 30.XI 1427, Краків — 7.VI 1492, Гродно) — великий князь литовський з 1440 і король Польщі з 1447. Прагнув зміцнити королівську владу, розширюючи привілеї *шляхти* і ослаблюючи політ. роль *магнатів.* У 1447 поширив шляхет. права та вольності на рус. феодалів усіх земель *Великого князівства Литовського,* сприяв дальшому закріпаченню лит., укр. і білорус. селян. У 1452 К. IV перетворив Луцьке, а 1471 — Київ. князівства на лит. провінції. За правління К. IV польсько-шляхетські війська жорстоко придушили на Україні *Мухи повстання 1490—92.*

КА́ЗІНЦІ (Kazinczy) Ференц (27. X 1759, Ершем'єн — 22.VIII 1831, Сепгалом) — угорський письменник-просвітитель, критик, мовознавець. У 1794 за участь у таємній орг-ції угор. республіканців був засуджений до страти, яку замінено довічним ув'язненням. Звільнений після 6-річної каторги (1801), відійшов від політ. діяльності. Праці К. відіграли визначну роль у становленні нац. угор. л-ри й літ. мови. З його спадщини найвідоміші «Спогади мого життя» (1828), листування, зб. епіграм «Терен і квіти» (1811), «Щоденник мого ув'язнення» (опубл. посмертно 1831). Перекладав твори класиків європ. літератури.

К. О. Шахова.

КА́ЗКА — один з основних і найпоширеніших жанрів народнопоетичної творчості. К. близькі до сказань, *саг, переказів, легенд,* епічних пісень. Відомі з найдавніших часів. Широко відомі збірки нар. араб. К.— *«Тисяча й одна ніч»,* індійських — *«Панчатантра»,* німецьких — братів *Грімм,* російських — О. Афанасьєва, українських — І. *Рудченка,* А. *Дімінського,* І. *Манжури,* а також К. ін. народів. За рад. часу опубліковано багато збірок К. народів СРСР та народів світу в перекладі рос., укр. та ін. мовами. За змістом і формою нар. К. можна поділити на такі групи: К. про тварин, фантастично-героїчні (до них належать К. героїчні, пригодн., чарівницькі), соціально-побутові, або К.-новели. К. мають здебільшого повчально-виховний характер. Значне місце посідає казковий епос у творчості слов'ян, зокрема східних, у яких він уже в епоху Київ. Русі досяг високого рівня розвитку [напр., К. про білгородський кисіль, про Микиту (Кирила) Кожум'яку та ін.]. Свідчення про власне рос., укр. і білорус. К. належать до 16—17 ст. У дожовтневий період особливого поширення набули гостро сатиричні, соціально-побутові та істор. К. На Україні — це К. «Про Правду і Кривду», «Як солдат царя обдурив», «Як мужик пана обдурив», «Ненаситний піп», «Як Кармелюк пана сповідав», «Допомога Довбуша бідакові» та ін. В героїчних К. укр. народ створив образи безстрашних богатирів *Вернигори, Вернидуба, Котигорошка,* Товчикаменя, Івана — мужичого сина та інші. Народні К. мали великий вплив на худож. писемну л-ру, образотворче мистецтво й музику. Письменники, широко використовуючи нар. казкові сюжети, теми та образи, створюють літ. К. (датські — казки Г.-К. *Андерсена,* французькі — Ш. *Перро,* німецькі — В. Гауфа, російські — О. *Пушкіна,* Л. *Толстого,* українські — І. Франка, Панаса Мирного та ін.). В укр. рад. л-рі авторами К. є Н. Забіла, А. Шиян, М. Пригара, П. Воронько, А. Калин та ін.

Видання: Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860-х рр., в. 1—2. К., 1928; Українські народні казки, легенди, анекдоти. К., 1958; Казки про тварин. К., 1976; Українські народні казки. К., 1976; Русские народные сказки. М., 1965; Сказки народов Советского Союза. Горький, 1950.

Літ.: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1949; Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки. М., 1958; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1959; Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. Л., 1974.

Ф. Я. Шолом.

КАЗКАРІ́ — майстри-виконавці, а іноді й творці *казок.* Мають власний репертуар з його ідейним спрямуванням, своєрідні засоби імпровізації, мову казок, манеру розповіді (використовують жести, міміку, інтонацію тощо). З українських К. 19 ст. відомі — Р. Чмихало, К. Дерев'янченко, з радянських — А. *Калин.*

КАЗНА́ (тюрк.), скарбниця — 1) Сховище грошей, коштовностей та інших цінностей коронованих осіб, монастирів тощо. 2) Для централізованих держав — сукупність фінанс. ресурсів д-ви. В особі К. д-ва юридично виступає як суб'єкт певних майнових прав та інтересів. В соціалістич. д-вах термін «казна» не вживається.

Казка.
Книжки видавництва «Веселка».

Казуар звичайний (Casuarius casuarius).

Казуарина хвощоподібна: *1* — пучок гілок з чоловічими суцвіттями (на кінцях) і суплідцями (в основі); *2* — частина чоловічого суцвіття; *3* — жіноче суцвіття.

КАЗНАДІ́Й Іван Васильович (в. 7.VII 1925, с. Рогова, тепер Уманського р-ну Черкас. обл.) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1956. Після закінчення 1956 Харків. театрального ін-ту працював у Кіровогр., Київ. та Дніпроп. укр. драм. театрах, з 1978 — гол. режисер Київ. обл. укр. драм. театру ім. П. Саксаганського. Вистави: «Замулені джерела» М. Кропивницького (грав роль Сотника), «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Для домашнього вогнища» І. Франка, «Фараони» О. Коломійця (грав роль Оверка), «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Мільйонерша» Б. Шоу.

КАЗНАЧЕ́ЙСЬКІ БІЛЕ́ТИ — нерозмінні на золото *гроші паперові*, що їх випускають казначейства, а також короткострокові зобов'язання казначейства, які вступають в обіг. В СРСР К. б. випускає *Державний банк СРСР* вартістю 1,3 та 5 крб. для розміну *банківських білетів* і здійснення дрібних платежів. За законом К. б. забезпечуються всім надбанням СРСР і обов'язкові ло приймання на всій тер. країни у всіх платежах за їхньою номінальною вартістю.

КАЗНЄ́ВСЬКИЙ Михайло Олександрович [н. 19 (31).IX 1900, Одеса] — укр. рад. режисер. засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1931) Одес. муз.-драм. ін-ту — режисер літ.-драм. мовлення Укр. радіокомітету (1931—41, з перервою, Харків, Київ), потім — худож. керівник творчих колективів Києва, Ашхабада, Одеси. З 1952 — режисер Київ. студії телебачення. Радіовистави («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «На перші гулі» Васильченка, «Маскарад» Лермонтова, «Русалка» Даргомижського) і телевізійні спектаклі («Мати своїх дітей» Афіногенова, «Собака на сіні» Лопе де Вега). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями

КАЗУА́Р (Casuarius) — рід *безкільових птахів*. Великі нелітаючі птахи (вис. бл. 150 см, маса до 80 кг) з чорним оперенням тулуба, яскраво забарвленими голими частинами шиї і голови; мають на голові «шолом», утворений кістковим виростом черепа. Ноги тринапалі, крила редуковані. Поширу тропіч. лісах Пн.-Сх. Австралії, Нової Гвінеї та прилеглих невеликих о-вів. Гнізда на землі. Кладку (в липні — вересні) з 3—5 яєць насиджує переважно самець. Живляться гол. чин. опалими плодами, а також дрібними тваринами. Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів.

КАЗУА́РИНА (Casuarina) — рід рослин родини казуаринових. Однодомні дерева до 30 м заввишки та кущі з пониклими гілками. Квітки одностатеві: чоловічі складаються з тичинки й дволистої лускоподібної оцвітини, зібрані по 7—9 в колосовидні суцвіття; жіночі квітки без оцвітини, складаються з одногніздої зав'язі і короткого стовпчика з довгими нитчастими приймочками, зібрані в кулясті суцвіття. Плід — крилатий горішок без ендосперму. Бл. 30 видів, поширу. в Австралії та почасти в Індо-Малайській біогеогр. обл.; ростуть у саванах. К. хвощоподібна (C. equisetifolia) вис. до 10 м, має міцну деревину, вирощується в СРСР — на Чорноморському узбережжі Кавказу.

КА́ЗУС БЕ́ЛЛІ (лат. casus belli — привід для оголошення війни) — формальний привід, який д-ва використовує для оголошення війни.

КА́ЗУС ФЕ́ДЕРІС (лат. casus foederis — випадок союзу) — передбачена *договором міжнародним* обставина, настання якої зобов'язує державу вступити у війну, яку веде друга сторона, або почати війну на захист союзника.

КАЇН — за біблійним міфом старший син *Адама* і *Єви*, перший землероб. Убив із заздрості свого молодшого брата пастуха *Авеля* за те, що його дари були прийняті богом *Ягве*, а дари К. відхилені. За вчинений злочин К. був приречений богом на вічне блукання.

КАЇНІ́Т (від грец. καινός — новий) — мінерал класу сульфатів. $KMg[ClSO_4]\,3H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Твердість 2—3,5. Густ. 2,13. Колір жовтувато- або сірувато-білий, іноді червоний. Блиск скляний. Велике родовище К.— в НДР (Штасфурт). В СРСР поклади К. є на Україні (див. *Калуško-Голинське родовище калійних солей*). К. — важлива калієва і магнієва руда; використовують у хім. пром-сті, зокрема для виробн. мінеральних добрив.

КАЇР — столиця Єгипту. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Нілі. Важливий вузол з-ць, автошляхів і міжнар. авіаліній. Найбільше місто Африки. 5,1 млн. ж. (1976). К. засн. 969. В 973—1171 К.— столиця халіфату *Фатимідів*. У 1517 К. захопили турки-османи. В 1798—1801 К. був окупований франц. військами, 1882 — англ. військами, 1914—22 — адм. центр брит. протекторату. З 1922 — столиця Королівства Єгипет. 23.VII 1952 в К. відбувся революц. переворот, що поклав початок антиімперіалістичній революції в Єгипті. З 1953 К.— столиця Єгип. Республіки, з 1958 — ОАР, з 1971 — АРЄ. З 1945 по березень 1979 в К. перебувала штаб-квартира *Ліги арабських держав*. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. і металообр. (вагоно-, верстато-, автомобіле- і тракторобудування, теле- і радіоапаратура), металург. (коксохім. з-д), текст., хім., харчосмакова, цем., поліграфічна. У передмісті К. (Хелуані) — металург. комбінат. Художні ремесла. Ряд пром. підприємств збудовано за допомогою СРСР та ін. соціалістичних країн. Туризм. У К.— єгип. Академія, 3 ун-ти, н.-д. ін-ти. Нац. б-ка, музеї, у т. ч. Єгипетський, Коптський, ісламського мистецтва, сучас. мистецтва та ін. Серед архіт. пам'яток К.: від римського часу —

Каїр. Панорама міста.

башта в фортеці Вавілон (кін. 1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.); візантійського (4—7 ст.) — церкви св. Сергія і Вакха, Богоматері та св. Варвари; пам'ятки арабської культури — мечеті Амра Ібн-аль-Аса (641—642, перебудована в 9 ст.), Ібн-Тулуна (876—879), аль-Азгар (970—972, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Арабська культура*, т. 1, с. 224—225) та ін.; від часу династій Айюбідів і мамлюків та періоду Османської імперії — мечеті-медресе, мавзолеї 13—19 ст. В районах нового К.— споруди 19—20 ст.— Каїрський ун-т, телецентр, готелі та ін. Монумент «Пробудження Єгипту» (1919—28, скульптор Махмуд Мухтар).

КАЇ́РОВ Іван Андрійович [14 (26). XII 1893, Рязань — 29.X 1978, Москва] — рос. рад. педагог, діяч нар. освіти, дійсний член АПН РРФСР (з 1944), АПН СРСР (з 1966). Президент АПН РРФСР (1946—67), Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1917. В 1917 закінчив Моск. ун-т. У 1929—48 — зав. кафедрами педагогіки в моск. вузах. У 1942—50 — гол. редактор журн. «Советская педагогика». В 1949—56 — міністр освіти РРФСР. Дослідження в галузі теорії та історії педагогіки, з питань виховання підростаючого покоління. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КАЇ́РСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1943. Відбувалася 22—26.XI в Каїрі за участю глав урядів США, Великобританії, гоміндановського Китаю. К. к. прийняла Декларацію (опубліковано 1.XII 1943), що проголосила відмову амер., англ. і кит. урядів від тер. завоювань; позбавлення Японії територій, загарбаних нею з часу 1-ї світової війни; надання свободи і незалежності Кореї. На К. к. було обговорено деякі аспекти війни на Тихо-

му ок. і в Європі. Всупереч рішенням К. к. після капітуляції Японії 2.IX 1945 англ. війська знову зайняли *Сянган*; 1950 США почали агресію проти КНДР, окупували кит о-ви Пенхуледао і *Тайвань*.

КАЙДА́НОВ Яків Кузьмич [19 (30). III 1779, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.— 8 (20). XII 1855, Петербург] — вітчизн. лікар і вет. фармаколог, один з організаторів вищої вет. освіти в Росії. Закінчив Петерб. мед.-хірург. академію (1803). Був першим (з 1809) проф. терапії та фармакології вет. відділення Петерб. мед.-хірург. академії. В 1828—31 — віце-директор мед. департаменту. К.— автор рукописних підручників із зоофармакології, патології, зоотерапії, *епізоотології*, на яких вчилося перше покоління рос. вет. лікарів.

КАЙЄ́ННА — місто, адм. ц. Гвіани (франц.). Розташована у гирлі р. Кайєнни. Гол. порт країни. 30 тис. ж. (1976). Виробн. рому, обробка деревини. Вивіз золота, рому, деревини, риби тощо. Засн. на поч. 17 ст. В К. відбувало заслання багато учасників *Паризької комуни 1871*.

КА́ЙЗЕР (Kaiser) Георг (25.XI 1878, Магдебург — 4.VI 1945, Аскона, Швейцарія) — німецький драматург. Автор комедії на біблійну тему «Іудейська вдова» (1911), істор. драми «Громадяни Кале» (1914), драм «Газ» (ч. 1—2, 1918—20) і «Корал» (1918). Антимілітаристське спрямування мають п'єси «Шкіряні голови» (1928) і «Міссісіпі» (1930). При фашизмі п'єси К. були заборонені. У 1938 емігрував. В 1940—41 написав антифашист. драму «Клавіттер», антимілітаристську п'єсу «Солдат Танака» і комедію «Наполеон в Новому Орлеані»; трилогію «Двічі Амфітріон», «Пігмаліон» і «Беллерофон» (вид. 1948). Автор романів «Досить» (1932), «Вілла Ауреа» (1940). Драма «Газ» йшла на сцені укр. театру «*Березіль*» у 20-х роках.

А. Г. Бакланов.

КА́ЙЗЕР (нім. Kaiser, від лат. Caesar — Цезар) — назва імператора «*Священної Римської імперії*» (962—1806) і Німецької імперії (1871—1918).

КАЙМА́Н, окулярний кайман (Caiman) — рід плазунів ряду *крокодилів*. Довж. тіла 2—2,6 м. Для К. характерні відсутність кісткової носової перегородки, потовщені й напівскостенілі повіки, що мають окуляровидні обриси, і наявність кісткового валика спереду між ними (звідси й друга назва). 2 види К.: крокодиловий (C. crocodilus) і широкорилий (C. latirostris), поширені в річках і болотах Центр. і Пд. Америки. Самка відкладає яйця (15—30 шт.) в гнізда на вологій землі. Живляться К. тваринною їжею.

КАЙМА́Н ОСТРОВИ́ — володіння Великобританії у Вест-Індії, в Карибському м. Включають острови Великий Кайман, Малий Кайман і Кайман-Брак. Площа 259 км². Нас. 13 тис. чол. (1975), переважно креоли, негри і мулати. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— м. Джорджтаун. Відкриті Х. *Колумбом* 1503. З 1670 — колонія Англії; 1863—1962 приєднані до *Ямайки*; користуються обмеженою автономією. Політ. партії: Кайманська нац. демократична; Християнська демократична. Осн. заняття населення— мор. промисли (рибальство, вилов черепах і акул). Видобування солі, виробн. канатів. Вирощують кокосову пальму, манго, цитрусові та ін. На о. Великий Кайман — аеропорт. Автомоб. шляхів — понад 190 км.

КАЙНДЛЬ (Kaindl) Раймунд-Фрідріх (31.VIII 1866, Чернівці — 15.III 1930, Грац, Австрія) — австрійський бурж. історик та етнограф. Закінчив Чернів. ун-т. З 1901 — професор цього ун-ту, з 1915 — ун-ту в Граці. Гол. праці: «Історія Буковини» (т. 1—3, 1888—93), «Русини на Буковині» (в співавторстві з А. *Манастирським*, 1889), «Гуцули» (1894), «Історія німців Прикарпаття» (т. 1—3, 1907—11). Доводив, що з 4 ст. постійним населенням сх. частини Прикарпаття були слов'яни, а також автохтонність українців на Буковині. Проте К. був прихильником расистської теорії зверхності німців над слов'янами і обстоював «право» Австр. імперії на володіння Буковиною.

КАЙНОЗО́ЙСЬКА Е́РА І ГРУ́ПА, кайнозой (від грец. καινός — новий і ζωή — життя) — найновіша ера в геологічній історії Землі і відклади, що утворилися в той час. Настала після мезозойської ери (бл. 70 млн. років тому), триває й досі. Виділена англ. геологом Дж. Філліпсом 1841. Кайнозойську еру поділяють на три періоди: палеогеновий, неогеновий і антропогеновий (четвертинний). За кайнозойської ери сформувалися в сучас. обрисах материки й океани. У першій половині кайнозою (палеогені) в межах *платформ* відбувалися повільні *епейрогенічні рухи*, які зумовили *трансгресії* і *регресії морів*. У той час великі території Зх. Європи, Пд. Європ. частини СРСР, Зх. Сибіру, Серед. Азії, Пн. Африки й Аравії покривалися морями *Тетісу*. Макс. трансгресія припадає на серед. палеоген — еоцен (див. *Еоценова епоха і еоценовий відділ*). У другій половині кайнозою (неогені й антропогені) сталися великі зміни в розподілі суходолу і моря. В кінці палеогену (див. *Палеогеновий період і палеогенова* система) і протягом неогену (див. *Неогеновий період і неогенова система*) в межах *альпійської геосинклінальної (складчастої) області* відбувалося інтенсивне *гороутворення*, з яким пов'язане заг. підняття континентів, зміна їхніх обрисів та збільшення площ, утворення гірських систем *альпійської складчастості* та *глибоководних западин* в океанах, що супроводжувалось інтенсивним вулканізмом. Між континентами подекуди виникали сухопутні зв'язки, зокрема між Пд. Америкою та Пн. Америкою. Орографічні зміни зумовили зміни клімату, ландшафтів, міграцію фауни і флори. В неогені у зв'язку з *інверсією геомагнітного поля* пн. межа *тропічного поясу* в Пн. півкулі змістилася до широти Середземного м. і Кавказьких гір. На початку антропогену — у плейстоцені (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) внаслідок значного похолодання виникають материкові зледеніння (див. *Зледеніння епохи*), знижується рівень *Світового океану*. Вважають, що однією з причин похолодання клімату в Європі було зникнення *Греноскандії*. У рослинному світі в кайнозої значного розвитку набули *покритонасінні*, які з'явилися ще в крейдовий період. У палеогені з'явилася трав'яниста рослинність, зокрема *злакові*. Тваринний світ кайнозою дуже відрізняється від мезозойського. В кінці мезозою (див. *Мезозойська ера і група*) вимирають гігантські рептилії, динозаври, іхтіозаври й плезіозаври (див. *Плазуни*), амоніти й белемніти (див. *Головоногі молюски*), глоботрункани (див. *Форамініфери*). У палеогенових морях широкого розвитку набули корененіжки, зокрема нумуліти, глобігерини, глобороталії, а також *двостулкові молюски* та *черевоногі молюски*; серед риб — представники *костистих риб* і акули; з'явилися кити (див. *Китоподібні*). На суходолі широкого розвитку досягли *ссавці* і беззубі птахи. Виникли перші примітивні п'ятипалі пальцеходячі тварини з ознаками *парнокопитних* і *непарнокопитних*. В Австралії розвиваються *однопрохідні* (качконіс, єхидна) і *сумчасті*. В еоцені з'явилися предки хоботних, коней, биків, оленів, носорогів та ін. травоїдних. З олігоцену відомі перші гризуни і гігантські безрогі *індрикотерії*. В неогені з'явилися нові родини, зокрема ведмедеві, собачі, гієнові; хоботні — мастодонти, динотерії; гігантські тигри — махайродуси, антилопи, вівці, свині, трипалі коні — гіпаріони, а також людиноподібні мавпи. На початку антропогену (за деякими даними в кінці пліоцену) з'явилася первісна людина. Широке розповсюдження в кайнозої квіткових рослин сприяло бурхливому розвиткові комах (мухи, бджоли, оси тощо). Відклади кайнозойської групи представлені морськими (головним чином мергелі, вапняки, глини, піски) і континентальними (глини, піски, леси тощо) осадочними, а також магматичними гірськими породами. З відкладами кайнозою пов'язані поклади нафти й газу, бурого вугілля, марганцевих руд, оолітових бурих залізняків, торфу, фосфоритів, кам. і калійних солей, янтарю, буд. матеріалів тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии. ч. 1—2. М.—Л.,

І. А. Каїров.

Я. К. Кайданов.

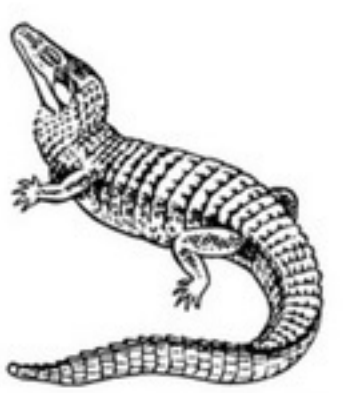

Кайман крокодиловий

Кайра тонкодзьоба.

Какаду рожевий (Kakatoe roseicapilla).

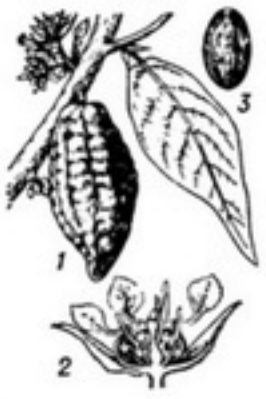

Какао: *1* — частина гілки з листком, квітками і плодом; *2* — квітка в розрізі; *3* — насінина.

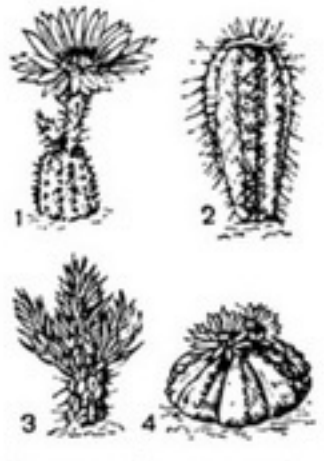

Кактусові: 1 — ехіноцереус Фіча; 2 — лемайреоцереус молочайний; 3 — аустроциліндропунція пустельна; 4 — астрофітум зірчастий.

1948; Рухин Л. Б. Основы общей палеогеографии. Л., 1959; Клюшников М. М., Онищенко О. М. Історична геологія. К., 1975; Монин А. С. История Земли. Л., 1977.

Д. Є. Макаренко.

КАЙНЦ (Kainz) Йозеф (2.I 1858, Візельбург, тепер Мошонмадяровар, Угорщина — 20.IX 1910, Відень) — австрійський актор. На профес. сцені — з 1875. В 1883—89, 1892—99 працював у Німецькому театрі (Берлін), в 1899—1910 — в «*Бургтеатрі*» (Відень). Ролі: Гамлет, Річард II (однойменні трагедії Шекспіра), Тассо, Мефістофель («Торквато Тассо», «Фауст» Гете), Освальд («Примари» Ібсена) та ін. К. був противником *натуралізму* і *декаденттства*, стояв на творчих позиціях, близьких *Станіславського системі* і Московському Художньому театру. Гастролював в США, Данії, Росії (1891).

КА́ЙРА (Uria) — рід птахів ряду *чистикоподібних*. Довж. тіла 39—48 см, маса 0,95—1,5 кг. Забарвлення чорне, груди, черево, смуга на крилах білі. 2 види: К. тонкодзьоба (U. aalge) і К. товстодзьоба (U. lomvia); поширені на пн. узбережжях Тихого, Атлантичного та Пн. Льодовитого океанів. К. чудово плавають і пірнають, але на суходолі, куди виходять лише для виведення пташенят, пересуваються дуже повільно і незграбно. Гніздяться колоніями, утворюють *пташині базари*. Кладка (у травні — червні) з 1 яйця, яке вони відкладають просто на скелю; насиджують 35 днів. Живляться гол. чин. дрібною рибою. Яйця і птахи — об'єкти промислу. Викопні рештки відомі з міоцену.

О. Б. Кістяківський.

КАЙРУА́Н — місто на Сх. Тунісу, адм. ц. вілаєту Кайруан. Вузол автошляхів, залізнична станція. Понад 46 тис. ж. Давній ремісничий центр країни: підприємства харч. пром-сті, кустарне виготовлення килимів та виробів з шкіри. Серед архіт. пам'яток: Велика мечеть — Сіді-Окба (закладена 670, побудована заново 836), «Мечеть трьох дверей» («Джама Тлета Бібан», 866). Музей ісламського мистецтва. К. засн. 670.

КА́ЙСЕРІ — місто в центр. частині Туреччини, адм. ц. ілу Кайсері. Залізнична станція, вузол автошляхів. 207 тис. ж. (1975). Найбільший в країні бавовняний комбінат, збудований за допомогою СРСР. Авіаскладальний з-д, підприємства харч. і деревообр. пром-сті. Відомий центр килимарства.

КА́ЙФІН — місто на Сх. Китаю, в пров. Хенань. Вузол автошляхів, залізнична станція. 330 тис. ж. (1970). Підприємства маш.-буд., хім., текст., харч. пром-сті. Сірникова ф-ка. Музей пров. Хенань. Архіт. пам'ятки 11—12 ст.

КАЙЮА́ (Caillois) Роже (н. 3.III 1919, Реймс — 21.XII 1978, Париж) — французький письменник. Член Французької академії (з 1971). У 1941—47 — редактор журналів «Леттр франсез» («Французька література») і «Франс лібр» («Вільна Франція»). Працюючи в *ЮНЕСКО*, сприяв популяризації творчості Т. Шевченка. Йому належать кілька статей про укр. поета. Брав участь у роботі *Міжнародного форуму діячів культури* в Києві (1964). Автор книг з питань філософії і л-ри: «Могутність роману» (1940), «Сізіфів камінь» (1945), «Гра і люди» (1958), «Інстинкти і суспільство» (1964), «Спрут» (1973), «Підступи до уявного» (1974) та ін.

Ю. М. Кочубей.

КАКАБА́ДЗЕ Полікарп Малхазович [23.II (7.III) 1895, с. Кухі, тепер Цулукідзевського р-ну — 17.X 1972, Тбілісі] — грузинський рад. драматург. Друкуватися почав 1919. П'єса К. «На перехресті» пост. 1918 в Баку на груз. сцені. Твори К. 20-х рр.— лірична драма «Три діви», п'єси «Перед світанком», «В'язні Ліссабона», «Кварквареві Тутаберії». Автор комедії «Весілля колгоспника» (1938), драм «Меч Кахаберії» (1954), «Веретено життя» (1964), істор. п'єс «Цар Вахтанг Перший» (1949), «Цар Баграт Сьомий» (1968) та ін.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные драматические произведения. Тбилиси, 1964.

КАКАДУ́ (Kakatoeinae) — підродина гладеньконязикових папуг. Довж. тіла 34—95 см, оперення переважно чорне або біле, часто з жовтим, рожевим чи зеленим відтінком; у багатьох видів на голові є добре розвинений чуб з пір'я. Відомо 17 видів, об'єднаних у 5 родів: чорні К. (Probosciger), воронові К. (Calyptorhynchus), шоломоносні К. (Callocephalum), справжні К. (Kakatoe) та корела, або німфа (Nymphicus). Поширені в Австралії, Тасманії, на Новій Гвінеї та ін. о-вах. Живуть К. в лісах зграями. У кладці 2—3 (у деяких видів до 6) яєць. Живляться плодами, зерном. Можуть завдавати шкоди посівам, плантаціям, садам. К. часто тримають у неволі.

КАКА́О — 1) Шоколадне дерево (Theobroma cacao). Вічнозелене дерево родини стеркулієвих. Вис. 5—8 м. Листки прості, цілісні великі, темно-зелені, блискучі. Квітки дрібні жовтуваті або червонуваті, в суцвіттях, розташованих безпосередньо на стовбурі й старих гілках (*кауліфлорія*). Плоди яйцевидні або видовжені, з міцною шкірястою оболонкою, довж. до 30 см, маса 300—600 г; всередині містять кілька десятків мигдалевидних насінин — т. з. бобів К. У дикому стані К. росте в тропіч. лісах Америки. К. вирощують у багатьох тропіч. країнах Америки, Африки, Азії і на о-вах Вест-Індії, Малайського архіпелагу та ін. Цвітіння і дозрівання плодів К. відбувається протягом цілого року. З одного дерева одержують 0,5—2 кг, з 1 га плантації — 500—1000 кг насіння. Боби К. містять (у %): жирів до 50, азотистих сполук до 15, *теоброміну* 1,3—1,7. 2) Харчовий продукт, одержуваний з насіння К. (бобів). Спочатку боби К. піддають ферментації (див. *Ферменти*) протягом 2—7 діб при т-рі 40—50° С, внаслідок чого вони стають коричневими і набувають приємного смаку й аромату. Далі боби сушать на сонці або нагрітим повітрям (т-ра 75° С), сортують, подрібнюють і перетирають. З тертого К. пресуванням виділяють *какао-масло*. Макуху розмелюють і просівають, одержуючи порошок, з якого виготовляють напій.

КАКА́О-МА́СЛО — однорідна, приємна на смак жовтувата маса з запахом какао, одержувана з насіння дерева *какао*. При кімнатній т-рі має тверду консистенцію. К.-м. використовують у кондитерській пром-сті (див. *Шоколад*), а також для виготовлення лікар. свічок, кульок, мазей, губної помади.

КАКОФО́НІЯ (від грец. κακός — поганий і φωνή — звук) — безладне, хаотичне нагромадження звуків. Звичайно виникає внаслідок випадкового сполучення звуків (напр., при настроюванні оркестру). Однак, деякі представники муз. *авангардизму* свідомо використовують у своїх творах елементи К. (Г. Коуелл, Дж. Кейдж, П. Булез та ін.).

КА́КТУСОВІ, кактуси (Cactaceae) — родина багаторічних *дводольних* рослин. Більшість К.— рослини посушливих зон — пустель і напівпустель; поширені К. також у саванах (лише деякі види їх — *епіфіти* на деревах у тропіч. лісах). Стебла К. зелені й виконують замість листків (редукованих до дрібних лусочок або метаморфозованих у колючки і волоски) функцію *фотосинтезу*; вони вкриті товстою *кутикулою* і мають незначну кількість продихів, тому дуже повільно випаровують воду. За формою стебла К. досить різноманітні: колоноподібні, заввишки до 25 м (*цереус*), кулясті, понад 1 м у діаметрі (*ехінокактус*), плескаті (*опунція*) тощо. Деякі К., що ростуть у лісах, мають листовидні стебла (зигокактус, епіфілум). Справжні листки мають пайрескія, родокактус, пайрескіопсис. Квітки двостатеві, переважно одиночні, великі, яскраво забарвлені. Оцвітина складається з великої кількості листочків, тичинок багато, маточка з багатьох *плодолистків*. Плоди ягодоподібні. Насіння К. проростає швидко, іноді всередині плодів. К. розмножуються також вегетативно — бічними гілками, що вкорінюються, тощо. 233 роди (понад 3000 видів), поширені у посушливих зонах Пн. та Пд. Америки, деякі (ріпсаліс — Rhipsalis та ін.) — у вологих тропічних лісах. Місцеве населення використовує К. як паливо, будівельний матеріал, для живих огорож тощо; плоди багатьох видів їстівні, в їжу вживають також молоді пагони опунцій. К. поширені і як декоративні кімнатні й оранжерейні рослини. На півдні СРСР К. вирощують у відкритому ґрунті. В побуті до К. іноді помилково відносять *алое*, а також деякі ін. *сукуленти* з родини лілійних, молочайних і товстолистих.

Д. Н. Широбокова.

КАЛАБУ́ХІН Анатолій Васильович (н. 21.VI 1930, Луганськ, тепер Ворошиловград) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1959. В 1953 закінчив Харків. консерваторію. З того ж року працює в Харкові — диригент (1953—

63, з 1973 — гол. диригент) театру опери та балету ім. М. В. Лисенка, 1963—73—гол. диригент симф. оркестру обл. філармонії. Вистави: «Молода гвардія» Ю. Мейтуса, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чародійка» П. Чайковського, «Кармен» Ж. Бізе.

КАЛА́ДЗЕ Карло Ражденович [н. 16 (29).III 1904, м. Кутаїсі] — грузинський рад. поет, драматург, заслужений діяч мистецтв Груз. РСР (1961). Член КПРС з 1939. Друкується з 1920. Поеми: «Виклик Сходу» (1926), «Учардіоні» (1933), «Сонце сходило в диму пожарищ» (1943), «Батько» (1964), «Думи» (1970); цикли віршів, зокрема «Тільки вибране, тільки нове» (1976) — про героїв-воїнів та трудівників Рад. Грузії. Автор кількох п'єс («Рогор», 1929; «Хатідже», 1933, та ін.). Україні присвятив цикл «Хіба далеко Дніпрові береги?» (1949), вірші «Леся Українка в Сурамі», «Звук пандурі», «Дні радості» та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, С. Олійника. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Рогор. Х.— К., 1932; Назустріч весні. К., 1968; Грузинські вежі. К., 1978; Рос. перекл.— На холмах Грузии. М., 1971; От Черного моря до белых вершин. М., 1974

Р. Ш. Чилачава.

КАЛА́М (Calame) Александр (28.V 1810, Веве, Швейцарія — 17.III 1864, Ментона, Франція) — швейцарський живописець і графік. Автор романтичних гірських пейзажів.

А. Калам. Гроза на Хандеку. 1839. Музей мистецтва та історії. Женева.

КАЛАМБУ́Р (франц. calembour) — дотепна гра слів, побудована на використанні різних значень одного слова або кількох різних слів, схожих звучанням. Найчастіше зустрічається в гумористичних і сатиричних творах.

КАЛАМІ́Н, галмей — мінерал класу *силікатів*. *Сингонія* ромбічна. $Zn_4(OH)_2[Si_2O_7] \times H_2O$. Твердість 4,5—5. Густ. 3,45. Колір білий, сірий, жовтий, зеленувато-голубий, кристали звичайно безбарвні. Блиск скляний. В СРСР К. є в Сх. Забайкаллі, Казахстані, Серед. Азії. Руда цинку.

КАЛАМІ́ТИ (Calamitales) — порядок викопних рослин. Включає 2 родини: астерокаламітові (Asterocalamitaceae) та каламітові (Calamitaceae). К. нагадували деревовидні хвощі, але відрізнялись від них вторинним приростом *деревини*. К. були різно- і рівноспорові (див. *Спорові рослини*). Їхні спороносні шишки (стробіли) складалися з щитковидних споролистків (спорофілів), часто прикритих стерильними листками. Осн. рід К.— Calamites поділяють на секції: Stylocalamites — рослини з стовбуром без гілок, Calamitina — рослини з кільцями гілок біля окремих вузлів та Eucalamites — рослини з гілками на кожному вузлі. К. були поширені у тропіках з кінця девону до перму.

Н. О. Щекіна.

КАЛАМІ́ТСЬКА ЗАТО́КА — затока в пн. частині Чорного м., біля зх. берегів Кримського п-ова. Заглиблюється в суходіл на 13 км. Шир. біля входу 41 км, глиб. бл. 30 м. Береги рівнинні. В К. з. впадають річки Альма, Зх. Булганак. На березі — порт і курорт *Євпаторія*.

КАЛА́Н, морська видра, камчатський бобер (Enchydra lutris) — ссавець род. *куницевих*. Довж. до 1,5 м, маса до 40 кг (самки менші від самців). Волосяний покрив густий, шовковистий, темно-бурого, іноді майже чорного кольору, з сивиною. Поширений К. у пн. частині Тихого ок. В СРСР — на Командорських і Курильських о-вах та на мисі Лопатка. Живе у прибережній зоні моря, добре плаває й пірнає, по суходолу пересувається незграбно. Живиться мор. їжаками, ракоподібними, молюсками, рибою і водоростями. Статевої зрілості досягає на 3-му році життя. Самка раз за 2 роки після 8—9-місячної вагітності народжує 1 маля. К.— найцінніший хутровий звір, але у зв'язку з хижацьким винищенням чисельність його дуже низька. В СРСР з 1932 полювання на К. заборонено. Занесений до *Червоної книги* СРСР.

КАЛА́НДР (франц. calandre) — машина (прес) для надання матеріалові (тканині, паперові, гумі та ін.) гладкості, глянсуватості, більшої густини, а також нанесення на нього тисненням малюнка або візерунка. К. (мал.) складається з горизонтально розміщених звичайно металевих *валів* (від 2 до 20), між якими пропускають рулонні або листові матеріали. Застосовується у текст., паперовому і гумовому виробн., при виготовленні полімерних плівок і виробів з пластмас.

КАЛАНХО́Е (Kalanchoe) — рід багаторічних рослин родини товстолистих. Напівкущі. Листки супротивні, черешкові або сидячі різної будови. Квітки зібрані в суцвіття — китицю або півзонтик, білі, жовті, червоні з різним відтінком. Плід — коробочка. Понад 100 видів, поширені у пустелях, на скелях і пісках тропіч. і субтропіч. зон Азії, Африки й Америки. В СРСР, у т. ч. й УРСР, вирощують К. для озеленення приміщень. Найпоширеніші види: К. Блоссфельда (K. blossfeldiana), К. повстисте (K. tomentosa), К. червоне (K. carnea), К. мармурове (K. marmorata). Деякі види (напр., К. перисте — K. pinnata), що містять мікроелементи, поліози, катехіни й таніди, застосовують для лікування ран та зовн. запалень.

А. П. Лебеда.

КАЛАНЧА́К — селище міського типу Херсон. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Каланчаку, за 16 км від залізнич. ст. Каланчак. 9,6 тис. ж. (1978). Засн. 1794. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1967 К.— с-ще міськ. типу. У К.— маслозавод, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв., музична та спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. В К. народився укр. рад. письменник І. Д. *Дніпровський*.

КАЛАНЧА́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 24,4 тис. чол. (1978). У районі — 24 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Каланчак*. Тер. району на Пд. омивається Джарилгацькою затокою Чорного м. Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Поклади цегельно-черепичної глини. Осн. річка — Каланчак. Тер. району проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. Ґрунти темно-каштанові в комплексі з солонцями. Розташований у степовій зоні. Підприємства харч. пром-сті: комбінат хлібопродуктів (смт Мирне), каланчацькі маслозавод та харчосмакова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Каланчак). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні рису, пшениці, кукурудзи, овочевих, баштанних культур, фруктів та винограду. В тваринництві переважає вівчарство і скотарство м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 70,8 тис. га, у т. ч. орні землі —58,2 тис. га. Зрошується 18,3 тис. га. У К. р.— 11 радгоспів, колгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Вадим, Каланчак, Новокиївка. Автошляхів — 268 км, у т. ч. з твердим покриттям — 105 км. Мор. порт Хорли. У районі— 19 заг.-осв., музична та спортивна школи. Хорлівське профес.-тех. уч-ще, 17 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. На березі Чорного м.— численні пансіонати і піонерські

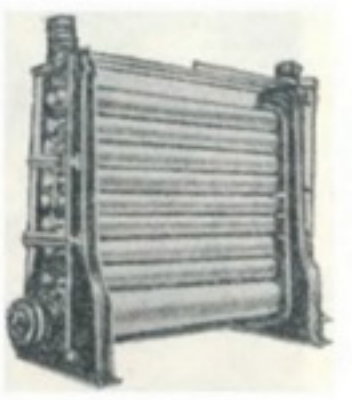

Каландр.

Калан.

1 2

Каламіти: *1* — загальний вигляд каламіта з секції Eucalamites; *2* — частина спороносної шишки в розрізі.

Каланхое Блоссфельда.

М. К. Калатозов.

Л. П. Калачевська.

М. Т. Калашников.

С. В. Калесник.

габори. 15 палаців і будинків культури, 5 клубів, кінотеатр, 25 кіноустановок, 16 бібліотек У К.р. видається газ. «Слава праці» (з 1931). *Г. О. Лисиця.*

КАЛАТО́ЗОВ Михайло Костянтинович [15 (28).XII 1903, Тбілісі — 27.III 1973, Москва] — російський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. В 1923 почав працювати в кіно, з 1928 — як режисер. Поставив фільми: «Сіль Сванетії» (1930), «Мужність» (1939), «Валерій Чкалов» (1941), «Змова приречених» (1950), «Вірні друзі» (1954), «Перший ешелон» (1956), «Летять журавлі» (1957, «Золота пальмова гілка» на 11-му Міжнар. кінофестивалі в Канні), «Я — Куба» (1965), «Червоний намет» (1970, спільна італо-рад. постановка). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

КАЛАХА́РІ — природна область у центр. частині Пд. Африки. Довж. бл. 2000 км, шир. понад 1200 км, площа бл. 630 тис. км². Являє собою улоговину, оточену плато і плоскогір'ями. Поверхня погорбована, вис. до 900—1000 м. Клімат тропічний та субекваторіальний, пересічна т-ра влітку +24, +26°, взимку +12, +18°. Опадів від 150 мм (на Пд.) до 1000 мм (на Пн.). Рослинність — від *саван* на Пн. до пустель на Пд. Основні заняття населення — мисливство, скотарство. В межах К.— нац. парк *Етоша-Пан.*

КАЛАЧЕ́ВСЬКА Любов Пилипівна (н. 21.IX 1919, Київ) — українська і рос. актриса, нар. арт. УРСР (з 1972). В 1937 — 40 навчалась у драм. студії при Київ. театрі ім. Лесі Українки. В 1940—41 — актриса Ровенського укр. драм. театру, 1947—59 — в Івано-Фр. театрі ім. І. Франка, з 1959 — в Львів. рос. драм. театрі Рад. Армії. Ролі: Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Магрьона («Влада темряви» Л. Толстого). Софія, Васса Желєзнова («Останні», «Васса Желєзнова» Горького), нянька («Медея» Ануя), місіс Пайпер («Місіс Пайпер веде слідство» Поппплуела) та ін.

КАЛАЧЕ́ВСЬКИЙ Михайло Миколайович [14 (26).IX 1851, с. Попівка, тепер Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.— між 1910—12, Кременчук] — укр. композитор. Мав юридичну та муз. (1876 закінчив Лейпцігську консерваторію) освіту. Жив у Кременчуку. Найвидатніший твір К.— «Українська симфонія» (1876, дипломна робота, виконана тоді в Лейпцігу). До поч. 20 ст. на Україні не виконувалась, поки Д. *Ахшарумов* не включив її до програми своїх концертів у Полтаві, Кременчуку, Катеринославі та ін. В 1928 під диригуванням В. *Йориша* її виконано в Дніпропетровську. На поч. 30-х рр. М. *Грінченко* знайшов оригінальний рукопис симфонії, відтоді вона постійно в репертуарі укр. рад. симф. оркестрів. У доробку К.— фп. п'єси («Романс», «Ноктюрн», «Баркарола», «Вальс-каприс»), романси на тексти рос. поетів («Вона співає», «Зови надію сновидінням», «Спускалась ніч на землю» та ін.); реквієм для хору, солістів, струнного оркестру й органа, струнний квартет, фп. тріо, хори (ці твори не знайдено).

Літ.: Гордійчук М. М. М. Калачевський. К., 1954; Гордійчук М. «Українська симфонія» М. Калачевського. К., 1963. *М. М. Гордійчук.*

КАЛА́ШНИКОВ Михайло Тимофійович (н. 10.XI 1919, с. Кур'я, тепер райцентр Алт. краю) — рад. конструктор стрілецької автоматичної зброї, двічі Герой Соціалістичної Праці (1958, 1976), доктор тех. наук (з 1971), полковник. Член КПРС з 1953. В Рад. Армії з 1938. Розробив автомат, прийнятий на озброєння Рад. Армії під назвою «7,62 мм автомат Калашникова зразка 1947» (АК). Разом з колективом конструкторів на базі АК створив ряд зразків автом. стрілецької зброї високої ефективності. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1964.

КА́ЛВІН (Calvin) Мелвін (н. 7.VI 1911, Сент-Пол, шт. Міннесота, США) — американський біохімік, чл. Нац. АН у Вашінгтоні. В 1931 закінчив Мічіганський коледж гірничої справи і технології. З 1947 — проф. Каліфорнійського ун-ту в Берклі. Праці присвячені *фотосинтезу*. К. відкрив хімізм засвоєння CO_2 рослинами. Нобелівська премія, 1961.

КАЛГА́Н — 1) Галгант — назва кількох видів рослин з роду альпінія (Alpinia) родини імбирних. Зокрема К. наз. а л ь п і н і ю з в и ч а й н у (A. galanga), що росте на Зондських о-вах, і а л ь п і н і ю л і к а р с ь к у (A. officinarum) — у Сх. Азії. Кореневище цих рослин завдовжки до 10 см і до 2 см у діаметрі, циліндричне, коричневе або червоне, ароматичне, містить ефірну олію, до складу якої входить цинеол, євгенол. Використовується в народній медицині. 2) Перстач прямостоячий (Potentilla erecta) — багаторічна лікарська рослина протизапальної дії. Росте в лісах,особливо соснових, по вогких луках більшої частини України. Кореневище містить багато *дубильних речовин.*

КА́ЛГАРІ — місто на Пд. Канади, у пров. Альберта. Залізнична станція, вузол автошляхів. 457,8 тис. ж. (1976). Переробка нафти, нафтохімія. З ін. галузей — маш.-буд., хім., харчова. У К.— університет.

КАЛЕ́ — місто на Пн. Франції, адм. ц. департаменту Па-де-Кале. Порт на березі прот. Па-де-Кале. 78,8 тис. ж. (1975). Металург., суднобуд. електротех. і хімічна пром-сть. Риболовний центр. Старовинне виробн. мережив, вишивок тощо. Як місто виросло в кін. 9—10 ст. Архіт. пам'ятки: руїни готичного костьолу Нотр-Дам (14—15 ст.) та фортеці (1560); ратуша (1910—22). Пам'ятник «Громадяни Кале» (скульптор О. *Роден*).

«КА́ЛЕВАЛА» — карело-фінський нар. епос. Складається з об'єднаних в одно ціле епічних, весільних і заклинальних текстів. Зібрав і впорядкував карельські, фін. та ін. *руни* фін. учений Е. Ленрот. Першу композицію «К.» (32 руни) він видав 1835, другу (50 рун) — 1849. Нову композицію опублікував 1949 О. В. *Куусінен*. В епосі є фантастичні й героїчні сюжети, реалістично зображено побут і звичаї народу, прославляється творча праця народу. «К.» перекладено багатьма мовами світу. І. Франко порівнював «К.» з укр. *думами*. Переклав її укр. мовою Є. *Тимченко*.

Видання: У к р. п е р е к л.— Калевала. Х., 1928; Р о с. п е р е к л.— Калевала. Петрозаводск, 1956; Калевала. М., 1977.

«КАЛЕВІПО́ЕГ» — естонський нар. епос. У «К.» зображено подвиги нар. богатиря Калевіпоега, який очолював давніх естів у боротьбі проти ворожих народові сил. Останні епізоди епосу відносяться до поч. 13 ст. Збирати оповіді про Калевіпоега почав Ф. Р. Фельман, упорядкував епос Ф.-Р. *Крейцвальд*. Опубл. «К.» 1857—61. Укр. мовою епос частково переклали Є. *Тимченко*, А. Ряппо.

Видання: У к р. п е р е к л.— Калевіпоег. Спів VI. «Українська література», 1945, № 12; Р о с. п е р е к л.— Калевипоэг. М., 1956; Калевипоэг. Таллин, 1961.

КАЛЕ́ДІНЩИНА — контрреволюційний заколот заможного донського козацтва, очолюваний отаманом Донського козачого війська ген. Каледіним. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Каледін виступив проти Рад. влади, проголосив незалежність Донської обл., створив контрреволюц. союз козаків Дону, Кубані, Тереку і почав збирати військ. сили всерос. контрреволюції для наступу на Москву і Петроград. На кін. грудня 1917 в Донській обл. було зосереджено бл. 50 тис. контрреволюц. військ. Каледіну допомагали імперіалісти США, Франції, Великобританії та бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка не пропускала через тер. України рад. війська, що йшли на боротьбу проти К. У грудні білокозаки захопили Ростов-на-Дону, Таганрог, ряд районів Донбасу. Каледінці розганяли Ради, встановлювали режим жорстокого терору. Для розгрому К. в Донбас з Москви, Петрограда, Воронежа й Царицина було надіслано загони червоногвардійців і матросів на чолі з В. О. *Антоновим-Овсієнком*. Укр. Рад. уряд і місц. Ради Харкова, Одеси, Катеринослава, Маріуполя, Севастополя також направили сюди червоногвард. загони. В січні — лютому 1918 К. було розгромлено. 24.II рад. війська визволили Ростов, 25.II — Новочеркаськ. Залишки білогвард. військ втекли в Сальські степи та на Кубань. У Донській обл. було встановлено Рад. владу.

Літ.: Ленін В. І. Постанова РНК про боротьбу проти Каледіна. Повне зібрання творів, т. 35; Кириенко Ю. К. Крах калединщины. М., 1976.
М. Л. Рубач.

КАЛЕДО́НІЯ (лат. Caledonia) — назва *Шотландії* в період Римської імперії.

КАЛЕДО́НСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ (від лат. Caledonia — Шотландія) — дефэрмація *земної кори*, що відбулася в ранньому й середньому палеозої (див. *Палеозойська ера і група*). Виділена франц. геологом М. Бертраном

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
МОРЕ БОФОРТА
МОРЕ БАФФІНА
ГУДЗОНОВА ЗАТОКА
ГРЕНЛАНДІЯ
ЛАБРАДОР
Канадська улоговина
Аляскинський хребет
Берегові хребти
Внутрішнє плато
Скелясті гори
Хребет Брукс
Північні Кордильєри
Північні Аппалачі
Північні Внутрішні рівнини
Центральні рівнини
Центральні Лабрадорські височини
Північні Лабрадорські височини
Північні Аппалачі
Берегові рівнини
Гудзонова протока
Дейвісова протока
Девісова протока
Данська протока
Монреаль 4600
Монреаль–Лондон 6000
Монреаль–Гонолулу 5100
Монреаль–Лондон 5100
Гонолулу 4400
Монреаль–Лондон 5100
Монреаль–Лондон 6000
Монреаль 2400
Монреаль–Гонолулу 4400
Монреаль–Лондон 5100
Монреаль–Лондон 6000

КАНАДА, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

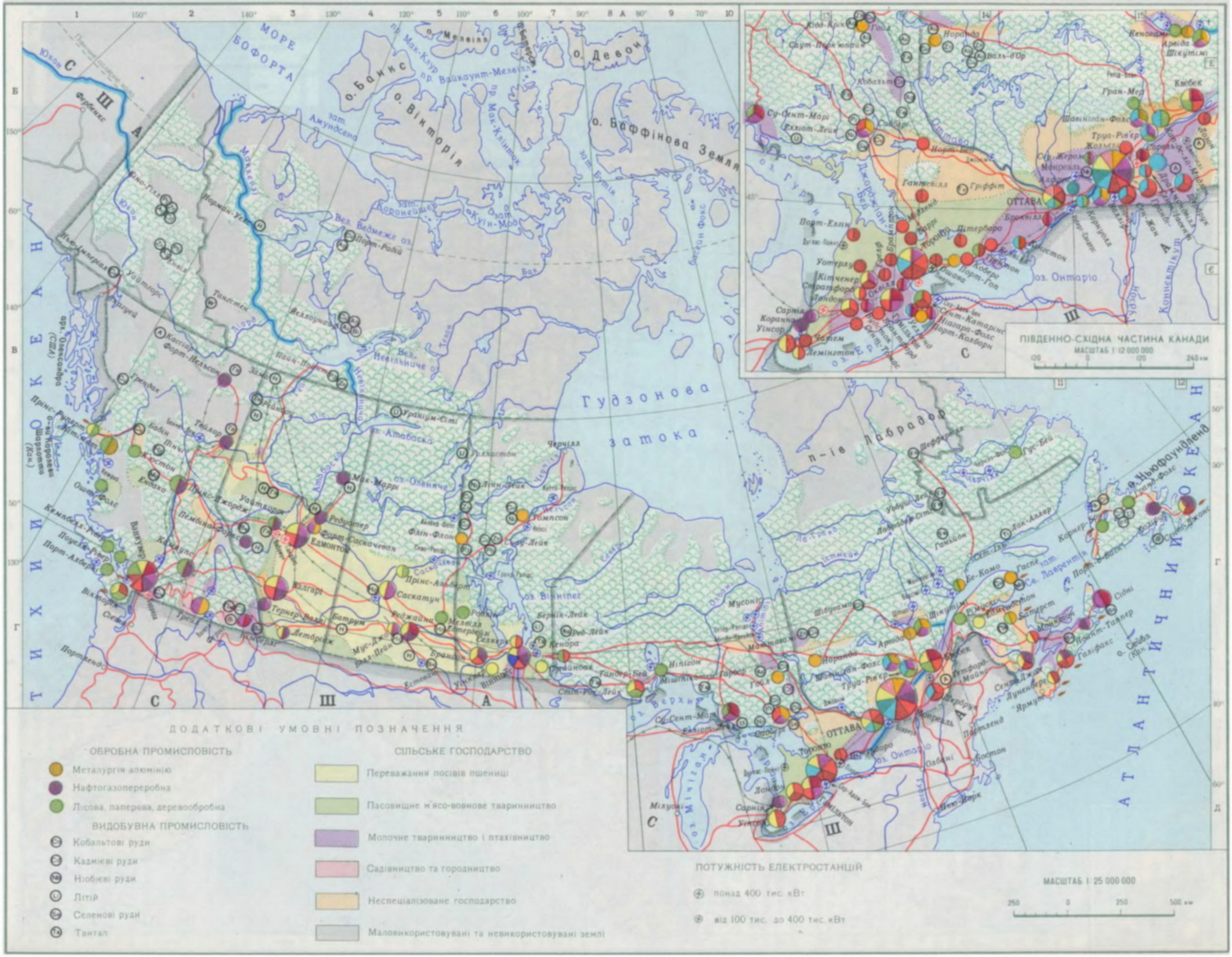

1886—87. Розпочалася в середині кембрійського — на початку ордовицького періоду, закінчилася наприкінці силурійського — на початку девонського періоду. Внаслідок К. с. на місці палеозойських *геосинкліналей* сформувалися каледонські гірські споруди, більшість з яких пізніше зруйнувалися під впливом *денудації* і були поховані під осадочними відкладами. Відомі складчасті споруди К. с. на Британських о-вах, у Скандінавії, в Америці (Пн. Аппалачі), в Азії (Алтай, Саяни, гірські масиви Пн.-Сх. Казахстану, Тянь Шань). К. с. виявлено також на Таймирі, Пн. Землі, Новосибірських о-вах тощо. З геол. відкладами областей К. с. пов'язані родовища заліз. руди, золота, платини, міді.

Літ.: Пронин А. А. Каледонский цикл тектонической истории Земли. Л., 1969; Бондарчук В. Г. Очерки по региональной тектоорогении. К., 1972.

А. Я. Радзивілл.

КАЛЕ́НДА (Колода) Іван (рр. н. і см. невід.; н. в Києві) — український співак і композитор 17 ст. Співав у Києво-Печерській лаврі, був регентом церк. хору. В 1666—72 — в Москві, регент капели царя Олексія Михайловича. Автор хорових багатоголосих концертів.

І. М. Лисенко.

КАЛЕНДА́Р (лат. calendarium) — система лічення тривалих проміжків часу, в основі якої лежить зміна дня і ночі, фаз Місяця, *пір року*. Виникнення К. пов'язане з необхідністю організації госп. діяльності людини. Є К. сонячні (у яких осн. одиниця — тропічний *рік*), місячні (осн. одиниця — синодичний *місяць*) та місячно-сонячні (осн. одиниці — місяць та рік). Початок року за сонячним К. завжди випадає на ту саму пору року. У місячному К. початок року (що має 12 місяців попеременно по 29 чи 30 діб) може випадати на ін. сезон. Щоб позбутися розбіжності між обліком часу за зміною фаз Місяця і реальною зміною сезонів, у деякі календарні роки місячного К. впроваджуються додаткові місяці. Виправлений так К. наз. місячно-сонячним.

Місячно-сонячними К. користувалися у багатьох країнах світу, в т. ч. у Київській Русі до прийняття християнства. Укр. назви місяців відображають сезонні зміни; назви місяців, що увійшли у побут багатьох ін. народів, прийшли з Давнього Риму. Місячними та місячно-сонячними К. дотепер користуються у багатьох країнах Африки, Бл. та Далекого Сходу. Найпоширеніший сучас. міжнар. К.— сонячний. В його основі лежить т. з. юліанський К., запроваджений Ю. Цезарем на пропозицію александрійського астронома Созігена 46 р. до н. е. і прийнятий християнською церквою 325 р. н. е. на Нікейському соборі. За юліанським К. час обчислюється циклами по 4 роки: три роки по 365 діб, а четвертий — *високосний рік* — 366 діб. В середньому рік цього К. на 11 хв 14 с довший за тропічний. Тому весняне *рівнодення* у 16 ст. настало на 10 діб раніше, ніж у 4 ст. Через це 1582 папа римський Григорій XIII здійснив за проектом італ. вченого Ліліо календарну реформу: день 5 жовтня 1582 стали вважати 15 жовтня, а з числа високосних років було виключено ті вікові роки (їх порядковий номер закінчується двома нулями), кількість сотень яких не ділиться на 4. В середньому рік цього (григоріанського) календаря лише на 26 с довший за тропічний. В Росії григоріанський К. було запроваджено декретом РНК РРФСР від 24 січня 1918, у відповідності з яким день після 31 січня 1918 стали вважати не 1, а 14 лютого. Порядкові номери років у К. ведуться від умовного початку (див. *Ера*). Сьогодні у більшості країн світу застосовують т. з. християнське літочислення (запропоноване у 6 ст. рим. ченцем Діонісієм Малим), початком якого вважається «народження Христа». В СРСР ця ера скорочено позначається н. е., що означає «наша ера» (або «нова ера»). Відлік від н. е. в Росії було запроваджено з 1 січня 1700. Існувало багато різних систем К. (напр., давньоруський, К. Великої франц. революції та ін.). Тепер проблему реформи К. з метою створення всесвітнього К. розглядає Економічна і Соціальна рада ООН.

Літ.: Климишин І. А. Календар природи і людини. Львів, 1975; Идельсон Н. И. История календаря. В кн.: Этюды по истории небесной механики. М., 1975; Селешников С. И. История календаря и хронология. М., 1977; Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Пер. с англ. М., 1975.

І. А. Климишин, І. М. Ковшун

КАЛЕНДА́Р — друковане видання, що містить відомості про рік, місяці й числа, дні тижня, основні свята, інколи — астрономічні дані. К. випускають у вигляді книжок, журналів, сувенірних і рекламних альбомів, зшитків аркушиків (настінні відривні і настільні перекидні), таблиць (табель - К.), листівок тощо. У Стародавньому Римі К. наз. боргові книги, до яких кредитори записували проценти, що вносилися щомісяця у перші дні — календи (звідси назва). Найдавніший з відомих рим. К. датується 354 н. е. В серед. віки виданням К. відала церква, з 14 ст. в Європі з'являються календарі світського змісту. На Русі перша спроба К. була зроблена в Ізборнику Святослава (1076). Систематичний випуск друкованих К.-місяцесловів почався в Росії при Петрі І. Видавала К. Петерб. академія наук, згодом — приватні видавці О. О. *Гатцук*, І. Д. *Ситін* та ін. («Всеобщий русский календарь», «Царь-колокол», «Общеполезный календарь» — усього 25 назв). У 1700 в Києві надруковано «Календарь или мѣсяцесловъ». Протягом 1864—1915 виходив «Киевский народный календарь». К. укр. мовою почали виходити 1850 (Львів, згодом в інших містах). На Україні друкувалися й К. універсального характеру типу альманахів. У 1918 вийшов перший настільний «Советский календарь» на 1919 і перший відривний. З 1920 починається систематичний випуск календарних видань в УРСР. У 1944—49 Політвидав України випускав «Календар-довідник», пізніше — «Народний календар»; з 1957 — «Календар знаменних і пам'ятних дат». Підготовку календарних видань в УРСР здійснює спеціалізована Редакція українських календарів та художніх листівок. Щороку тут виходять відривні настінні К. «Промінь» і «Нива» (тираж бл. 5 млн. примірників), перекидні настільні, табелі-К.— бл. 3 млн., кишенькові — 2,5 млн. примірників; сувенірні, кінокалендар, ілюстрований настінний «Мальовнича Україна». В СРСР масовими тиражами К. випускає загальносоюз. вид-во політ. л-ри (Москва): відривні загальні, тематичні тощо.

Г. М. Яроменок.

КАЛЕ́НДУЛА — рід рослин родини складноцвітих; те саме, що й *нагідки*.

КАЛЕНИЧЕ́НКО Лука Петрович [7 (20).II 1898, м. Карлівка, тепер Полтав. обл.— 5.VIII 1968, Київ] — український рад. художник-реставратор і мистецтвознавець. Член КПРС з 1921. У 1918 закінчив Миргород. худож. школу. 1931 — Київ. художній ін-т. У 1938 організував першу на Україні центр. науково-дослідну художньо-реставраційну майстерню. З 1946 керував реставраційними роботами у Володимирському соборі (1946—52), Кирилівській (1950) та Андріївській (1951—52) церквах, Софійському соборі (1952—68), всі— в Києві.

Тв.: Олексій Шовкуненко. К., 1947.

КАЛЕНИЧЕ́НКО Ніна Луківна (н. 9.III 1922, м. Миргород Полтав. обл.) — український рад. літературознавець. Дочка Л. П. *Калениченка*. Закінчила Київ. ун-т (1948). Автор досліджень з історії укр. л-ри 19 — поч. 20 ст. Брала участь у виданні творів С. Васильченка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, П. Мирного, А. Тесленка, І. Франка. Праці, присвячені життю і творчості М. Коцюбинського.

Тв.: Особливості творчого методу і стилю Коцюбинського. К., 1959; Новими шляхами. К., 1959; Українська проза початку XX ст. К., 1964; Великий сонцепоклонник. К., 1967; Українська література XIX ст. Напрями, течії. К., 1977; Соціально активна особистість в українській демократичній літературі кінця XIX—початку XX ст. К., 1979.

В. І. Мазний.

КАЛЕ́СНИК Станіслав Вікентійович [10 (23).I 1901, Петербург — 13.IX 1977, Ленінград] — рад. фізико-географ, гляціолог, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1943. Закінчив Ленінгр. ун-т (1929). З 1936 — доцент, з 1950 — зав. кафедрою цього ун-ту. З 1955 — директор Ін-ту озерознавства АН СРСР З 1964 — президент Геогр. т-ва СРСР. У 1968—72 — віцепрезидент Міжнар. геогр. союзу. Дослідження з геоморфології, гляціології, фіз. географії Джунгарського Алатау, Тянь-Шаню, масиву Хан-Тенгрі та ін. районів СРСР. Осн. праці присвячені питанням заг. землезнавства, ландшафтознавства, гляціології. Ім'ям К. названо льодовики в Заілійському і Джунгарському Алатау та на Полярному Уралі. Нагороджено

Калган або перстач прямостоячий: *1* — квітуча рослина; *2* — квітка; *3* — плід.

Тривалість року за різними типами календаря

Типи календаря	Тривалість року (у добах)
Сонячний	365 або 366
Місячний	354 або 355
Місячно-сонячний	353, 354, 355 (12 місяців) або 383, 384, 385 (13 місяців)

Різниця між юліанським (старим стилем) і григоріанським (новим стилем) календарями

Століття	Різниця (у добах)
17	10
18	11
19	12
20	13

Калина звичайна. Квітуча гілка і плоди.

ний 2 орденами Леніна та ін. орденами і медалями.

Тв.: Основы общего землеведения. М., 1955; Очерки гляциологии. М., 1963; Общие географические закономерности Земли. М., 1970.

КАЛИ́М (тюрк.) — викуп, який сплачували наречений та його сім'я за наречену її батькам або родичам. Існував у багатьох народів світу. В деяких сх. народів (казахів, узбеків, туркменів та ін.) звичай сплачувати К. зберігався до поч. 20 ст. У рад. законодавстві встановлено кримінальну відповідальність за сплату і прийняття калиму.

КА́ЛИН Андрій Степанович (н. 3.V 1908, с. Горінчове, тепер Хустського р-ну Закарп. обл.) — український рад. казкар. У 8 років залишився сиротою, ріс у наймах. До 1945 був неписьменним. Сюжети його казок оригінальні. Позитивних героїв — трудівників, знедолених селян, сміливих опришків, борців за щастя народу — протиставлено ненажерам-багатіям, неробам, користолюбцям. Мова казок насичена приказками й прислів'ями, в ній є чимало діалектизмів. Від К. записано понад 120 казок та ін. Автор збірок: «Закарпатські казки» (1955). «Діло-Всевідо» (1969) та ін.

Тв.: Дванадцять братів. Ужгород. 1972; Рос. перекл.— Закарпатские сказки. Ужгород, 1957.

В. Л. Микитась.

КА́ЛИН Володимир Іванович (19.IX 1896, Львів — 14.I 1923, Тернопіль) — український рад. актор. Виступав у трупі «*Тернопільські театральні вечори*» (1915—17), в «*Молодому театрі*» (1917—19), Новому Львів. театрі (1919), в Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка та «*Кийдрамте*» (1920—22). Ролі: Скворцов («Шельменколенщик» Квітки-Основ'яненка), Лейба і Гонта («Гайдамаки», інсценізація Л. Курбаса за Т. Шевченком), Карпо і Степан («Суєта» Карпенка-Карого), Магістер («У пущі» Лесі Українки), Подкольосін («Одруження» М. Гоголя), Макбет («Макбет» Шекспіра).

П. К. Медведик.

КАЛИ́НА (Viburnum) — рід рослин родини жимолостевих. Кущі або невеликі дерева з супротивними цілісними або лопатевими листками і квітками, зібраними в плескаті зонтиковидні волоті. Плід кістянкоподібний. Бл. 200 видів, пошир. у помірній і тропіч. зонах. В СРСР — 8 дикоростучих видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніша К. звичайна (V. opulus) — кущ заввишки до 5 м, з 3—5-лопатевими листками і білими квітками, зібраними в негусті суцвіття. Плоди соковиті, червоні, їстівні. Росте по лісах, серед чагарників, на луках, по берегах річок. Часто вирощується як декоративна, особливо її неплідна форма — *бульденеж*. Екстракт з К. звичайної застосовується як кровоспинний засіб. На Україні, особливо на Правобережжі, досить часто зустрічається й К. цілолиста, або *гордовина*. К. опоетизовано в укр. пісенній творчості і нар. обрядах, де вона символізує дівочу красу, кохання і молодість.

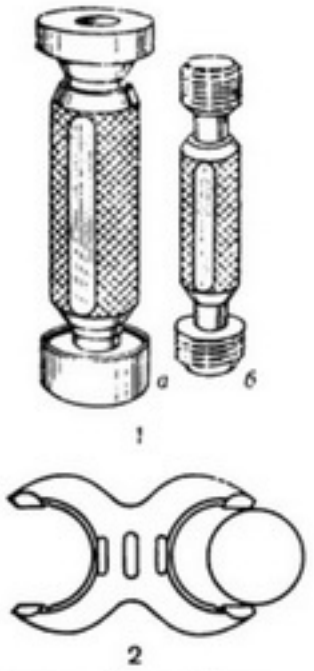

Граничні **калібри**: 1 — калібри-пробки для перевірки отворів (*а* — гладеньких; *б* — різьбових); 2 — калібр-скоба для перевірки циліндричних деталей.

КАЛИ́НІВКА — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Жерді (бас. Пд. Бугу), за 3 км від залізничної ст. Калинівка. 16,1 тис. ж. (1978). Засн. в 1-й пол. 18 ст. В 1-й пол. 19 ст. Чорний ліс біля К. і саме село були базою загонів У. *Кармалюка*. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (22.VII 1941—14.III 1944) в К. і районі діяли підпільний райком комсомолу, партизанський загін ім. В. І. Леніна, комісаром у якому був П. К. *Волинець*. У К.— маш.-буд., ремонтно-мех., експериментальний деревинних матеріалів, спиртовий, консервний, ремонтний з-ди, тарний комбінат, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Технологічний технікум, 7 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Палац і Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 10 бібліотек.

КАЛИ́НІВКА — селище міського типу Васильківського р-ну Київ. обл. УРСР, за 11 км від м. Василькова. Залізнич. ст. Васильків-1. 5,4 тис. ж. (1978). У К.— підприємства: «Київхімременерго», радгосп «Калинівський», будинок побуту. Середня школа, клуб. б-ка. Засн. наприкінці 19 ст.

КАЛИ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 75,2 тис. чол. (1978). У районі — 55 нас. пунктів, підпорядкованих селищній і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Калинівка*.

К. р. лежить у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, піски, глини, гранати. Осн. річки — *Південний Буг* з прит. *Десна*. Грунти в осн. чорноземні. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, ялина, осика, береза) займають 13,7 тис. га. Підприємства маш.-буд. і металообр., деревообр., харч., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: калинівські маш.-буд., ремонтно-мех., спиртовий, експериментальний деревинних матеріалів з-ди, швейна ф-ка, Корделівський цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Калинівка) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 75,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,7 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, гречка, цукр. буряки, картопля, овочеві, кормові. У К. р.— 22 колгоспи, елітно-насіннєвий радгосп (с. Корделівка), Уладово-Люлинецька дослідно-селекційна станція (с. Жовтневе), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Калинівка-1, Калинівка-2, Голендри, Гулівці, Холоневська. Автошляхів — 272 км (усі з твердим покриттям). У районі — 48 заг.-осв., музична та спортивна школи, технологічний технікум (Калинівка), сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Гущинці); 52 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень. 22 будинки культури, 35 клубів, 51 кіноустановка, 56 б-к, літ.-меморіальний музей С. В. *Руданського* в с. Хомутинцях, де він народився. В с. Янові (тепер с. Іванів) К. р. народився польс. письменник і публіцист С. *Вітвіцький*, у с. Люлинцях — укр. актор і режисер Т. *Гембицький*. В К. р. видається газ. «Прапор перемоги» (з 1931).

В. П. Мулик.

КАЛИ́ННИКОВ Василь Сергійович [1 (13).I 1866, с. Войни, тепер Мценського р-ну Орлов. обл.— 29.XII 1900 (11.I 1901), Ялта] — російський композитор. У 1892 закінчив Муз.-драм. уч-ще Моск. філармонічного т-ва. К.— автор 2 симфоній (1895, 1897), музики до трагедії «Цар Борис» О. К. Толстого (1899, Малий театр), симф. поеми «Кедр і пальма» (1898), фп. п'єс, романсів та ін. Кращий твір К.— симфонія сольмінор — став широко популярним після першого виконання його в Києві 1897.

КАЛИ́НОВЕ — селище міського типу Попаснянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, біля впадіння р. Санжарівки в *Лугань*, за 2 км від залізнич. ст. Ірміне. 3, 9 тис. ж. (1978). У К.— радгосп «Росія». Значна частина населення працює на промислових підприємствах м. *Стаханова*. 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 мед. пункти. 2 будинки культури, 3 б-ки. К. засн. 1753; 1978 об'єднано з смт Долинівським в одне селище.

КАЛИНО́ВИЧ Іван Титович (28.XI 1885, Львів — 12.XI 1927, там же) — укр. бібліограф і громад. діяч. Займатися бібліографією почав з 1903. Був секретарем бібліографічної комісії *Наукового товариства імені Шевченка*. Видавав серію книг «Всесвітня бібліотека». К.— один з керівників масової легальної революц. орг-ції трудящих Зх. України «*Сельроб*», редактор її органу — газети «Наше слово». Найважливіші праці К. — «Твори В. Леніна в українському виданню» (1920), «Покажчик доукраїнської соціалістичної і комуністичної літератури» (1921) та ін. Неопубліковані бібліографічні праці К., в т. ч. матеріали до репертуару укр. книги, що зберігаються у Львів. наук.б-ці ім. В. Стефаника, налічують бл. 300 тис. карток.

КАЛИНО́ВИЧ Михайло Якович (13.X 1888, с. Жахнівка, тепер Тиврівського р-ну Вінн. обл.— 16.I 1949, Київ) — український рад. мовознавець і літературознавець, академік АН УРСР (з 1939).

Закінчив Київський ун-т (1912). Працював у цьому ун-ті (з 1916); з 1924 — одночасно наук. співробітник АН УРСР, з 1930 — завідував відділом заг. мовознавства Ін-ту мовознавства. З 1939 — директор Ін-ту мовознавства й академік-секретар відділення сусп. наук. Праці з заг. та укр. мовознавства, з індології: «Концентри індійського світогляду» (1928), «Поняття окремого слова» (1935), «Наука проти релігії в питанні про походження мови» (1938), «Походження мови», «Походження письма» (обидві — 1946) та ін. Один із авторів і відповідальний редактор «Російсько-українського словника» (1948). К. належать і дослідження з рос. та зарубіж. л-р («Шляхи новітньої французької поезії», 1924, та ін.), переклади зарубіж. авторів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Вступ до мовознавства. Ч. 1. К. — Львів, 1947.

Літ.: Мельничук О. С. Академік М. Я. Калинович. «Мовознавство», 1978, № 6.

КАЛИНО́ВСЬКА Валентина Федорівна (н. 28.VII 1938, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1968). В 1957 закінчила Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Варя («Чорне золото» Гомоляки), Палагна («Тіні забутих предків» Кирейка), Донна Анна («Кам'яний господар» Губаренка), Одетта — Оділлія («Лебедине озеро» Чайковського), Кітрі («Дон Кіхот» Мінкуса), Раймонда (однойм. балет Глазунова), Хазяйка Мідної гори («Кам'яна квітка» Прокоф'єва), Кармен («Кармен-сюїта» Бізе — Щедріна), Анна («Анна Кареніна» Щедріна). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАЛИНО́ВСЬКА-ДО́КТОР Наталія Євгенівна (1884, Київ — р. см. невід.) — українська та російська співачка (сопрано). В 1905—06 навчалась у Муз.-драм. школі М. В. Лисенка. Співала в Народному домі (1906—07, Петербург), Київ. опері (1907—08, зокрема виконувала партію Оксани в опері «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Великому театрі (1908—18, Москва). Прославилась як виконавиця партій в операх Р. Вагнера. Була тонким інтерпретатором вокальних творів М. Лисенка. В 1903 виконала соло в його кантаті «На вічну пам'ять Котляревському» (слова Т. Шевченка) на відкритті пам'ятника поетові в Полтаві. Пропагувала укр. культуру. Брала участь у концерті, присвяченому пам'яті Шевченка (Москва, 1911).

І. М. Лисенко.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ Григорій (рр. н. і см. невід.) — укр. етнограф. Н. в м. Кролівці (тепер Сум. обл.). Служив офіцером у рос. армії. В 1777 видав у Петербурзі «Опис весільних українських простонародних обрядів...».

КАЛИНО́ВСЬКИЙ Костянтин (Кастусь) Семенович [21.I (2.II) 1838, маєток Мостовляни Гродненського пов.— 10 (22). III 1864, Вільнюс] — революціонер-демократ, один з керівників повстання 1863—64 в Литві та Білорусії (див. *Польське повстання 1863—64*). Н. в сім'ї малопомісного білорус. дворянина. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1860). Брав участь у студент. русі. Зблизився з З. *Сераковським* (був членом його революц. гуртка), Я. *Домбровським*, а також В. *Врублевським*, разом з яким 1861 об'єднав гуртки, що діяли в Гродненській і Віленській губерніях, в одну революц. нелегальну орг-цію; очолив орган керівництва орг-цією — Лит. провінційний к-т. У 1862 — на поч. 1863 видавав нелегальну революц.-демократичну газету білорус. мовою «Мужицька правда». К. керував повстанцями Литви та Білорусії аж до поч. 1864, коли вночі проти 29.I (10.II) його було заарештовано, згодом страчено.

Літ.: Смирнов А. Ф. Кастусь Калиновский. Минск, 1963.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ Лаврентій (рр. н. і см. невід.) — український художник 18 ст. Жив і працював у Харкові. Навчався в художників І. *Саблукова* і Д. *Левицького*. Мистецьку освіту завершив у Італії. З 1783, після повернення на батьківщину, викладав малювання у Харків. колегіумі.

КАЛИНО́ВСЬКИЙ (Kalinowski) Марцін (р. н. невід.— п. 2.VI 1652, біля с. Четвертинівки, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — польський військ. діяч, магнат. Мав великі зем. володіння на Україні. В 1635 — черніг. воєвода, з 1646 — польний гетьман, з 1651— великий коронний гетьман. Як один з керівників польс.-шляхет. війська брав участь у *Корсунській битві 1648* (потрапив у полон до кримських татар; визволений за викуп 1650), облозі Вінниці 1651, *Берестецькій битві 1651*. Після *Білоцерківського договору 1651* К. нещадно розправлявся з укр. населенням, відновлюючи польс.-шляхет. панування на Брацлавщині та Чернігівщині. В *Батозькій битві 1652* польс. військо, очолене К., було розгромлене. Сам К. загинув.

КАЛИ́НСЬКИЙ Тимофій (рр. н. і см. невід.) — український художник 18 ст. У 1782 К. оселився у власному маєтку в с. Андріївці на Чернігівщині. В 1778—82 виконав бл. 30 малюнків із зображенням типів різних станів укр. суспільства — селян, козаків, міщан, укр. шляхти, козацької старшини, які відзначаються реалізмом і документальністю. В 1847 їх було опубліковано в книзі О. Рігельмана «Літописне повіствування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі...», що вийшла у Москві.

Т. Калинський. Косар. Селянська дівчина.

КАЛИ́НСЬКИЙ-ГЕЛЙТА Йосип Федорович [1792, с. Соловіївка Київ. губ., тепер Житом. обл.— 30.X (11.XI) 1858] — рос. і укр. офтальмолог і терапевт. Навчався у Київ. академії та Петерб. медико-хірургіч. академії (1813—17). У 1822 захистив докторську дисертацію, присвячену методу створення штучної зіниці. З 1823 — професор Петерб. медико-хірургіч. академії. Брав участь у боротьбі з холерою (1823, 1832). В 1832—36 — редактор «Военно-медицинского журнала». Автор ряду праць з питань фармакології і терапії. Один з засновників товариства рос. лікарів у Петербурзі.

КАЛИТА́ — селище міського типу Броварського р-ну Київської обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Заворичі. 5,2 тис. ж. (1978). Радгосп-комбінат «Калитянський» ім.50-річчя СРСР (комплекс по відгодівлі свиней— один з найбільших у країні), експериментальний комбікормовий з-д, виробниче відділення райсільгосптехніки, 2 радгоспи, комбінат побутових підприємств. Середня школа, поліклініка, 2 профілакторії. Будинок культури, бібліотека. Утворена 1973.

КАЛИТВА́ — пагорб на березі р. Орелі, в межах Дніпроп. обл. УРСР біля смт Царичанка. Довж. 5 км, шир. 3 км. Висота відносно рівня р. Орелі 82 м і 145 м над р. м. Схили пологі, розчленовані балками та ярами. Пам'ятка природи.

КА́ЛІ — місто на Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Вальє-дель-Каука. Важливий трансп. вузол. 1,1 млн. ж. (1973, з передмістями). Численні підприємства текст., шкіряно-взут., паперово-целюлозної, фарм., хім., маш.-буд., харчосмакової (гол. чин. цукр.) пром-сті. Цем. з-д, поблизу К.— нафтопереробний з-д. 2 ун-ти. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. К. засн. 1536.

КА́ЛІ ГІДКЕ́, КОН — сильний *луг*; те саме, що й *калію гідроксид*.

КАЛІА́КРІЯ (сучас. Каліакра) — мис на узбережжі Чорного м. в Болгарії, поблизу якого 31.VII (11.VIII) 1791 відбулася морська битва, що завершила рос.-тур. війну 1787—91. Рос. ескадра під командуванням Ф. Ф. *Ушакова* виявила біля К. кількісно переважаючий тур. флот, що стояв під захистом берегових батарей. Ф. Ф. Ушаков здійснив прорив між берегом і флотом ворога, розладнавши бойовий порядок тур. кораблів. Після серйозних втрат тур. ескадра відступила. Перемога біля К. сприяла укладенню *Ясського мирного договору 1791*.

КАЛІ́БР (франц. calibre, від араб. каліб — форма) — 1) Розмір, рід, величина чого-небудь. 2) У метрології — безшкальний вимірювальний інструмент, яким перевіряють розміри, форму або взаємне розміщення частин виробів. Розрізняють К. жорсткі й установлювані на потрібний розмір; нормальні (ними перевіряють номінальні розміри) і граничні (ними

М. Я. Калинович.

В. Ф. Калиновська.

К. С. Калиновський.

Каліграфія. Сторінка Остромирового євангелія.

Калідаса.

перевіряють найбільший і найменший допустимі розміри); одно- та двосторонні. Найпоширеніші двосторонні граничні К.-пробки для перевірки отворів і К.-скоби для перевірки циліндричних деталей (мал. с. 514). 3) У прокатному виробництві — профіль отвору, утвореного вирізами (рівчаками) двох спряжених *валків прокатних*. Пропускаючи через такий К. прокатуваний метал, надають йому належних форм і розмірів. 4) К. зброї — діаметр каналу ствола вогнепальної зброї і снаряда (міни, кулі); одна з основних величин, що визначає потужність зброї. К. вогнепальної зброї звичайно визначають у лінійних одиницях: дюймах, лініях (0,1 дюйма), міліметрах. У Росії з 1877 К. гармати визначали в дюймах, лініях. В СРСР К. усіх видів зброї визначають у міліметрах. В артилерії К. використовують і для визначення відношення довжини ствола до діаметра його каналу. Для мисливських гладкоствольних рушниць К. визначають числом круглих куль, які можна вилити з 400 г свинцю і вкласти в один ряд у каналі ствола.

КАЛІГРА́ФІЯ (грец. *καλλιγραφια* — красивий почерк) — мистецтво красивого й чіткого письма. Історія К. пов'язана як з історією *шрифту* і знарядь письма, так і з стилістичною еволюцією мистецтва. К. дбає не лише про зручність читання, а й надає письму емоційно-образної графічної виразності. Відомо багато імен знаменитих каліграфів минулого. Збереглись і видатні зразки К.: на Русі — *Остромирове євангеліє*, переписане 1057 у Києві дияконом Григорієм, *Ізборники Святослава* (1073 і 1076) та ін. *Книгодрукування* обмежило застосування К., а з появою машинопису вона збереглася там, де використовуються худож. мальовані шрифти (оформлення книги, плакат, пром. графіка тощо).

КАЛІДА́СА (прибл. 5 ст.) — індійський поет і драматург. Біографічні відомості про нього не збереглися. Спадщина К. складається з поем «Родовід Рагху», «Народження бога Кумари» «Хмара-вістун», «Пори року», драм «Малавіка і Агнімітра», «Знайдена по персню Шакунтала» (або «Шакунтала»), «Мужністю здобута Урваші». Джерелами творів К. є давні пам'ятки інд. л-ри — *веди*, епічні поеми «*Махабхарата*», «*Рамаяна*». К. засуджував агресивні війни, правителів, що нехтують інтересами народу, звеличував творчий розум людини, її благородні почуття.

Тв.: Укр. перекл.— Шакунтала.— Хмара-вістун. К., 1958; Рос. перекл.— Избранное. М., 1974 *Літ.:* Эрман В. Г. Калидаса. М., 1976; Иванова Н. М. Калидаса Биобиблиографический указатель. М. 1957. *В. І. Пащенко.*

КА́ЛІЙ (Kalium; від араб. ал калі — поташ), K — хімічний елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 19, ат. м. 39,098; належить до групи *лужних металів*. Природний К. складається з стабільних ізотопів ^{39}K (93,08%), ^{40}K (0,01%) і ^{41}K (6,91%). Відомо кілька штучних ізотопів, з яких найбільше значення має ^{42}K, що застосовується як радіоактивний індикатор. Уперше К. одержав 1807 Г. *Деві*. Вміст К. у земній корі 2,5%. У природі існує тільки в сполуках. Найважливіші мінерали К.— *сильвін, сильвініт, карналіт, каїніт*; входить до складу *польових шпатів, нефеліну, слюд*. К.—м'який, сріблясто-білий метал, густ. 862,9 кг/м^3, $t_{пл}$ 63,55° С; $t_{кип}$ 760° С. На повітрі швидко окислюється (при нагріванні загоряється), бурхливо реагує з водою і к-тами. Сполучається практично з усіма неметалами і утворює *інтерметалеві сполуки* з деякими металами. У пром-сті К. одержують при високотемпературній взаємодії натрію з *калію гідроксидом* або хлоридом калію. Металевий К. застосовують як каталізатор для добування супероксиду KO_2, який використовують для регенерації кисню. Див. *Калію сполуки*. К. в організмі — необхідна складова частина тканин усіх рослинних і тваринних організмів; один з *діогенних елементів*. Міститься гол. чин. у клітинах і в невеликих кількостях у тканинних рідинах. У тваринному організмі вміст К. становить 2,4 г/кг. Іони К. відіграють важливу роль у *мінеральному обміні, водно-сольовому обміні, обміні речовин*, підтримують *осмотичний тиск* і беруть участь у генерації і проведенні *електричних потенціалів* (див. також *Проникність біологічних мембран*, «*Натрієвий насос*»). У регуляції обміну К. значне місце посідають *кортикостероїди*. Добова потреба дорослої людини в К.—2—3 г. Він надходить в організм з їжею. Найбільше К. в продуктах рослинного походження, молоці та м'ясі. Препарати К. застосовують у медицині.

О. Й. Емвс-Мисенко (Калій — хім. елемент).

КАЛІ́ЙНІ ДО́БРИВА — розчинні у воді мінеральні речовини, що містять *калій*; застосовують як джерело калійного живлення с.-г. рослин для підвищення врожайності та поліпшення якості продукції. Сировиною для виробництва К. д. є природні *калійні солі* (див. *Калію сполуки*). СРСР має найбільші калійні родовища (бл. 85% світового запасу), в т. ч. на Україні Калуське та Стебницьке. К. д. поділяють на дві основні групи: сирі калійні солі (*каїніт, сильвініт*), які одержують шляхом подрібнювання і розмелювання їх; концентровані К. д. (хлористий калій, 30—40%-на калійна сіль та ін.), які є продуктом промислової (хімічної) переробки сирих калійних солей. Найефективніші К. д. на торф'янистих і дерново-підзолистих грунтах. Див. також *Мінеральні добрива*.

КАЛІ́ЙНІ СО́ЛІ — в с.-г. практиці назва концентрованих *калійних добрив*. К. с.— сіра з кольоровими крапочками або червоно-рожева дрібнокристалічна сіль, містить 30—40% K_2O. На Україні К. с. виготовляє Калуське виробн. об'єднання «Хлорвініл» (Івано-Фр. обл.). К. с. використовують для підвищення врожайності більшості с.-г. культур на всіх грунтах, крім солонцевих. Особливо цінні К. с. для цукр. буряків, овочевих та кормових культур з родини хрестоцвітих, яким необхідний натрій.

Літ.: Бистряков О. В., Ващенко З. М. Звигмевич М. К. Мінеральні добрива Української РСР. Бібліографічний покажчик. 1918—1965, ч. 1—2. К., 1968; Прокошев В. В. Калийные удобрения. М.. 1977.

К. Т. Головащук.

КАЛІМАНТА́Н, Борнео — найбільший острів *Малайського архіпелагу*, біля пд.-сх. берегів Азії. Входить до складу Великих Зондських о-вів. Пл. 734 тис. км² (другий за розмірами на земній кулі після о. *Гренландія*). Більша частина К.— тер. Індонезії, на Пн.— тер. Малайзії та брит. володіння Бруней. Вздовж узбережжя — заболочені низовини, у центр. частині — брилові гори (вис. 4101 м, г. Кінабалу). Родовища нафти, кам. вугілля, заліз., марганцевих, хромітових, мідних та ін. руд, алмазів тощо. Клімат екваторіальний, річні т-ри +25, +27°. Опадів до 3500 мм (у горах до 5000 мм). На рівнинах поширені вологі тропічні ліси, багато ліан, *епіфітів*, на схилах — дубові та хвойні ліси, вище — луки. Плантації коксової пальми, гевеї, рису. Рибальство. На К.— нац. парк Бако, природні парки Кутаї, Палунг та ін.

КАЛІ́НІН Анатолій Веніамінович [н. 9 (22). VIII 1916, станиця Каменська, тепер м. Каменськ-Шахтинський] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1946. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент. Перший роман — «Кургани» (1941). Повісті «На півдні» (1944), «Товариші» (1945) і роман «Червоний прапор» (1951) — про героїзм рад. бійців у роки Великої Вітчизн. війни. Автор повістей «Відлуння війни» (1963), «Вороття немає» (1971; однойменний фільм, 1974), романів «Суворе поле» (1958), «Циган» (1960—74; однойменний фільм, 1967), «Заборонена зона» (1962), «Бийте, дзвони!» (1967), книг нарисів. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1976; Укр. перекл.— Відлуння війни. К., 1966; Бийте, дзвони! К.. 1969; Вороття немає.— Циган. К., 1977.

Літ.: Карпова В. Анатолий Калинин. М., 1973. *І. М. Давидова.*

КАЛІ́НІН Костянтин Олексійович [17 (29).XII 1889, м. Валуйки, тепер Бєлг. обл.— 21.IV 1940, Воронеж] — український рад. авіаконструктор. Член Комуністичної партії з 1923. Закінчив Київ. політех. ін-т (1925). З 1926 керував конструкторським бюро у Харкові. В 1928—29 розробив конструкції пасажирських літаків К-4 і К-5, які повністю витіснили машини іноз. марок з повітр. ліній СРСР. У 1930—38 було збудовано ряд літаків конструкції К. зокрема літак К-7, розрахований на 120 пасажирів, бомбардувальники К-12 і К-13. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

О. М. Граціанський.

КАЛІ́НІН Михайло Іванович [7 (19).XI 1875, с. Верхня Тройця, тепер Кашинського р-ну Калінін. обл.— 3.VI 1946, Москва] — діяч Комуністичної партії і Радянської держави, Герой Соціалістичної Праці (1944). Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї селянина. З 1893 — учень токаря на з-ді «Старий арсенал» у Петербурзі, з 1896 — токар на Путіловському з-ді. Тут К. організував марксистський гурток, що входив до *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Вів революц. роботу в Тбілісі (1900), Ревелі (Таллін; 1901—04), Москві (1908—10). Був агентом і кореспондентом газ. *«Искра»*. В 1905 очолив більшовицьку орг-цію Путіловського з-ду. В 1906 обраний чл. Петерб. к-ту РСДРП і делегатом IV з'їзду РСДРП, 1911—12 входив до складу Петерб. к-ту РСДРП, очолював парт. орг-цію Виборзького р-ну. На VI (Празькій) конференції РСДРП (1912) його обрано кандидатом у члени ЦК, введено до складу Рос. бюро ЦК. Учасник створення газ. *«Правда»*. Влітку 1912 керував страйком робітників гарматного з-ду в Петербурзі. В 1913—15 працював на з-ді «Айваз». Не раз його заарештовували (1899, 1900, 1903, 1904, 1910, 1916). Учасник Лютн. революції 1917, член Петерб. к-ту більшовиків і його представник у Рос. бюро ЦК РСДРП(б). У вересні 1917 обраний гласним Петрогр. міської думи і головою управи Лісновсько-Удільненського р-ну. Брав участь у Жовтневому збройному повстанні. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції — голова Петрогр. міської думи, 1918 — комісар міськ. г-ва Петрограда. З березня 1919 — голова ВЦВК. У роки громадян. війни вів велику агіт.-пропагандистську роботу серед робітників, селян і червоноармійців, зокрема на Україні, яку 1919—20 відвідував на чолі агітпоїзду «Октябрьская революция». З 1922 — голова ЦВК СРСР. У 1938—46 — голова Президії Верховної Ради СРСР, з березня 1946 — член Президії Верховної Ради СРСР. З 1919 — член ЦК партії, кандидат, а з 1926 — член Політбюро ЦК партії. Трудящі з любов'ю називали його «Всесоюзним старостою». Як представник ЦК РКП(б) на поч. 1921 брав участь у роботі Харків. губпартконференції. В 1922 за пропозицією В. І. Леніна прибув на Україну для організації роботи по боротьбі з голодом. У грудні 1925 був представником ЦК РКП(б) на IX з'їзді КП(б)У, де виступив з доповіддю про роботу ЦК партії. Не раз відвідував з-ди та будови України. К.— автор ряду праць з питань соціалістичного буд-ва, комуністичного виховання, питань л-ри і мист. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. В 1946 в Москві відкрито меморіальний музей Калініна. На честь К. 1931 перейменовано м. Твер (м. Калінін), його ім'ям названо також ін. населені пункти і райони.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—3. М., 1960—62; Советы партийному работнику. М., 1975; Статьи и речи (1941—1946). М., 1975; О молодёжи. Избранные речи и статьи. М., 1975; Укр. перекл.— Про Леніна. К., 1936; Ленін про захист соціалістичної Вітчизни. К.—Х., 1944; Про виховання і навчання. К., 1960; Про мистецтво та літературу. К., 1960; Про виховання комуністичної свідомості. К., 1975.

Літ.: Ленін В. І. Про кандидатуру М. І. Калініна на пост голови ВЦВК. Повне зібрання творів, т. 38; Петров В. М. И. Калинин на Украине (1920 год). К., 1962; Гуськова Л., Ковалев А. Всесоюзный староста. М., 1965; Толмачев А. В. М. И. Калинин. М., 1970; Михаил Иванович Калинин. Краткая биография. М., 1975; Успенский В. Первый президент. М., 1975.

І. П. Стафійчук.

КАЛІ́НІН Федір Леонтійович (н. 21.II 1918, с. Лобачі, Нехаєвського р-ну Волгоградської обл.) — український рад. біолог, професор (з 1960), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1944. Закінчив Саратовський держ. ун-т (1941). Праці — з питань фізіології та біохімії росту і розвитку рослин, зокрема механізму дії регуляторів росту, біохімії мейотичного (див. *Мейоз*) циклу рослинних клітин, нормального й пухлинного росту рослинних тканин тощо.

КАЛІ́НІН (до 1931 — Твер) — місто, обласний центр РРФСР. Лежить на р. Волзі при впадінні в неї р. Тверці. Залізнична станція. 412 тис. ж. (1979). Виник у 12 ст. в гирлі р. Тверці (звідси стара назва міста). Вперше згадується в літописі під 1208—09. У 1246—1485 — центр Тверського князівства. З 1775 — губ. центр. Перший с.-д. гурток створено 1894, с.-д. групу — 1901, к-т РСДРП — 1902. В період революції 1905—07 створено Раду робітн. депутатів. Рад. владу встановлено 28.X (10.XI) 1917. З 1935 — обл. центр. К. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). У сучас. пром. комплексі К. провідне місце посідає текст. пром-сть (бавовняний і камвольний комбінати, шовкоткацька ф-ка та ін.). Розвинуті також маш.-буд. (вагони, екскаватори, електроапаратура, торфові машини тощо), з нових галузей — хім. (виробниче об'єднання «Хімволокно» — одне з найбільших в СРСР), поліграфічна. Виробн. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті. В К.— ун-т, політех., с.-г. і мед. ін-ти, 11 серед. спец. навч. закладів. Театри: драматичний, юного глядача, ляльок; філармонія. Музеї: краєзнавчий, комсомольської слави ім. Л. Чайкіної, тверського побуту, М. Є. *Салтикова-Щедріна*. Архіт. пам'ятки: церква «Білої Трійці» (1564), в стилі класицизму — будинок магістрату (тепер міськрада, 1770—80), Дорожній палац Катерини II (тепер краєзнавчий музей та картинна галерея; 1763—67, арх. М. Казаков, перебудований 1809, арх. К. Россі) та ін. Серед споруд рад. часу — Будинок піонерів (1940, за участю арх. І. Леонідова та ін.), драм. театр (1951, арх. О. Максимов, П. Кухтенков). Пам'ятники: К. Марксу (1918, скульптор Г. Лавров), В. І. Леніну (1959, скульптори Б. Барков, П. Кеніг), М. І. Калініну (1955, скульптор С. Попов), Аф. Нікітіну (1955, скульптор С. Орлов), обеліск Перемоги (1970).

КАЛІНІНГРА́Д (до 1946 — Кенігсберг) — місто, обласний центр РРФСР. Розташований на р. Преголі, при впадінні її в Калінінградську зат. Балтійського м. Значний залізнич. вузол, незамерзаючий порт, сполучений з Балтійським м. глибоководним каналом. 355 тис. ж. (1979). Поділяється на 5 міськ. районів. Засн. 1255 хрестоносцями *Тевтонського ордену*. З 1701 — у складі Пруссії, з 1871 — Німеччини; був оплотом нім. завойовників на Сході. 11 (22). I 1758 (в період *Семилітньої війни 1756—63*) і на поч. 1813 (під час воєн проти наполеонівської Франції) місто здобували рос. війська. В 1758—62 — центр рос. генерал-губернаторства Сх. Пруссія. Під час *Східно-Прусської операції 1945* 9.IV рад. війська штурмом оволоділи Кенігсбергом. За рішенням *Потсдамської конференції 1945* місто з прилеглою тер. відійшло до СРСР. З 1946 — обл. центр. К. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971). Розвинуті машинобудування (з-ди: судноремонтний, вагонобудування, «Електрозварка», торг., шляхового машинобудування, баштових кранів, автомоб. запасних частин, по виробн. устаткування для паперової та деревообр. пром-сті), целюлозно-паперова та харч. (гол. чин. рибна) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. У К. базується рибний флот. Ун-т, тех. ін-т рибної пром-сті і г-ва, вище інженерне мор. уч-ще, 9 серед. спец. навч. закладів, Атлантичний н.-д. ін-т рибного г-ва і океанографії. Театри — драм. і ляльок, філармонія; істор.-худож. музей. Поблизу міста — кліматичні курорти: Світлогорськ, Отрадне, Зеленоградськ, Піонерський. Архіт. пам'ятки: готичний собор (1325—1552), Біржа (1870—75, арх. Г. Мюллер) та ін. За рад. часу споруджено Будинок культури рибалок (1958), стадіон «Балтика», драм. театр—обидва 60-і рр. Пам'ятники: В. І. Леніну (1958, скульптор В. Топурідзе), героям штурму Кенігсберга (1945—46, скульптори Ю. Мікенас і Б. Пундзюс), М. І. Калініну (1959, скульп-

М. І. Калінін.

Калінінград. Скульптурна група «Перемога» пам'ятника героям штурму Кенігсберга. Скульптори Ю. Й. Мікенас і Б. Й. Пундзюс. 1945—46.

тор Б. Єдунов). В К. збереглися пам'ятник Ф. Шіллеру (1910, скульптор К. Кауер) і могила філософа І. *Канта*.

КАЛІНІНГРА́Д — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР. Залізнична ст. Підлипки. 133 тис. ж. (1979). Підприємства деревообр. та текстильної пром-сті. Механіко-технологічний технікум, мед. уч-ще. Будинок-музей В. І. Леніна, який з 17.I по 1.III 1922 жив поблизу с. Костіна (тепер входить у межу міста). Виник 1928, місто — з 1938.

КАЛІНІНГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Займає частину пд.-сх. узбережжя Балтійського м. На Пд. межує з Польщею. Утворена 7.IV 1946. Площа 15,1 тис. км². Нас. 806 тис. чол. (1979, перепис), переважають росіяни, живуть також білоруси та українці. Міськ. нас.— 77%. В області — 13 районів, 22 міста та 5 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Калінінград*.

Поверхня К. о.— погорбована рівнина, яка на Пн. Зх. та Пд. Зх. переходить у заболочену низовину. На Пд. Сх. простягається Балтійське пасмо (вис. до 230 м). Вздовж узбережжя Балтійського м.— смуга піщаних пляжів з характерним дюнним рельєфом (Куршська та Балтійська коси, відокремлені від узбережжя Куршською та Калінінградською затоками). На Пн. частина тер. лежить нижче р. м.*(польдери)*, відгороджена від затоплення дамбами. На Зх.— Калінінградський п-ів, у межах якого крайня зх. точка СРСР (19°38′). Корисні копалини: янтар, кам. сіль, буре вугілля, фосфорити, нафта; мінеральні джерела. Клімат перехідний від мор. до помірно континентального. Пересічна температура січня — 3,4°, липня +17,4°. Опадів 650—800 мм на рік. Ріки належать до бас. Балтійського м. Головні — Німан, Преголя. Більшість річок судноплавна. Багато озер. Грунти переважно підзолисті, болотні. На осушених ділянках — с.-г. угіддя. Під лісами (ялина, сосна, дуб, береза, липа, граб, вільха) бл. 17% тер. В єдиному нар.-госп. комплексі країни К. о. виділяється машинобудуванням (гол. чин. транспортним), целюлозно-паперовою та рибною пром-стю. Провідне місце належить металота трудомістким галузям машинобудування (підйомно-трансп., дорожнє, електротех., судноремонтне та ін.). Розвинута целюлозно-паперова (у І. ч. виробн. паперу для глибокого друку) та рибна (вилов риби в морях Атлантичного та Пн. Льодовитого океанів, біля берегів Антарктиди веде промисел китобійна флотилія «Юрій Долгорукий») пром-сть. З інших галузей харч. пром-сті найбільше значення має молочна та м'ясна. Є підприємства легкої та буд. матеріалів пром-сті. За роки Рад. влади широкого розвитку набуло видобування і обробка янтарю (с-ще Янтарний). Гол. пром. центри: Калінінград, Гусєв, Совєтськ, Черняховськ, Німан та ін. Гол. напрями розвитку с. г.—мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, звірівництво, виробн. картоплі та овочів. Вирощують кормові (однорічні і багаторічні трави), а також зернові (ячмінь, овес, пшеницю, жито) культури. Розвинуті плодово-ягідне г-во і садівництво. К. о. відіграє велику роль у зовн.-торг. перевезеннях СРСР на Балтійському м. і в Атлантиці. Незамерзаючий порт— Калінінград. Розвинуті залізнич. і автомоб. транспорт, судноплавство по Німану і Преголі. В К. о.— ун-т, тех. ін-т рибної пром-сті і г-ва, вище інженерне мор. уч-ще, Атлантичний н.-д ін-т рибного г-ва і океанографії, 15 серед. спец. навч. закладів, 13 н.-д. установ. Театри: драм., ляльок, філармонія (в Калінінграді), драм. у Совєтську; істор.-худож. музей в Калінінграді. Кліматичні курорти: Отрадне, Світлогорськ, Зеленоградськ, Піонерський.

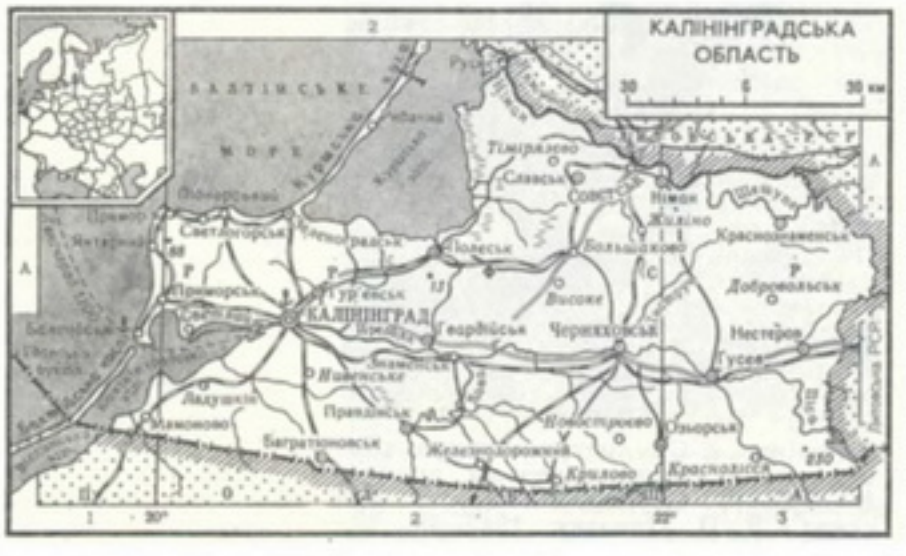

КАЛІНІНГРА́ДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і серед. спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1967 на базі Калінінград. пед. ін-ту, відкрит. 1948. В складі ун-ту 8 ф-тів— фіз., матем., хім., біол., геогр., істор., філол., екон.-правовий; є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. сектор, бот. сад, б-ка (фонд — 384 тис. одиниць зберігання), музей І. *Канта*. В 1978/79 навч. р. налічувалося 4304 студенти, зокрема на денному відділенні 2231. Ун-т видає «Научные труды» (з 1968). За час існування у вузі підготовлено 7189 спеціалістів.

М. А. Медведєв.

КАЛІ́НІНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 29.I 1935. Площа 84,1 тис. км². Нас. 1649 тис. чол. (1979, перепис), переважають росіяни, живуть також карели та ін.; міськ. населення — 67%. Поділяється на 36 районів, має 22 міста, 29 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Калінін*. У 1966 К. о. нагороджено орденом Леніна.

Поверхня області рівнинна. Зх. її частина зайнята *Валдайською височиною* (вис. до 343 м), яка на Пд. змінюється Зх.-Двінською низиною. У сх. частині області моренний рельєф — окремі зниження чергуються з невеликими височинами і пасмами (Торжковське, Вишнєволоцьке та ін.), на Пд. Сх.— Верхньоволзька низина. Клімат області помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 8,5, —10,5°, липня + 17, +18°. Опадів 550—750 мм на рік. Річкова сітка густа, в межах області — верхів'я *Волги*, *Західної Двіни*. Багато озер (*Селігер*, Вселуг, Волго та ін.). Переважають дерново-підзолисті та підзолисті грунти, поширені також суглинкові й супіщані грунти. Бл. 36% тер. області вкрито лісами (сосна, ялина, береза, осика, липа). В К. о.— Центральнолісовий заповідник.

Індустріальному розвиткові К. о. сприяло її геогр. положення поблизу великих пром. центрів — Москви і Ленінграда. В г-ві області значного розвитку набули легка, маш.-буд. і металообр., хім., поліграф., харч., деревообр. та целюлозно-паперова пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Енергетика К. о. базується на місц. торфі й бурому вугіллі та на довізних газі й нафтопродуктах з Пн. Кавказу й Комі АРСР. Діють Калінінська, Вишнєволоцька та ін. ТЕЦ, Конаковська ДРЕС. Провідна галузь легкої пром-сті — текстильна: бавовняна, вовняна, шовкова, лляна (Калінін, Вишній Волочок), є також підприємства шкіряної, взут., трикотажної, швейної галузей. Машинобудування й металообробка представлені виробн. вагонів, екскаваторів, с.-г. машин, електротех. виробів, протипожежного устаткування, приладів тощо (Калінін, Бєжецьк, Ржев, Торжок). Розвивається хім. пром-сть (штучне волокно, штучна шкіра, пластмасові вироби тощо). У Калініні — поліграф. комбінати. Значне місце в пром. комплексі області посідають заготівлі деревини, виробн. дерев'яних буд. деталей, меблів, целюлози, паперу, скла, фарфорофаянсових виробів, буд. матеріалів. С. г. області спеціалізується на вирощуванні льону, ячменю, картоплі, овочів та виробн. тваринницької продукції. Значні площі під кормовими культурами, з зернових вирощують жито, овес, пшеницю. Осн. вид транспорту — залізничний (магістралі Москва — Ленінград, Москва — Рига, Рибінськ — Бологоє — Псков — Рига). Розвинутий автомоб. транспорт, судноплавство по Волзі й оз. Селігер. Тер. області проходять газопроводи Серпухов — Ленінград і Вуктил — Торжок.

У К. о.— 4 вузи, в т. ч. ун-т, 40 серед. спец. навч. закладів. Театри — обл. драм., юного глядача, ляльок (у Калініні), драм. (у Кімрах та Вишньому Волочку); філармонія, цирк, картинна галерея. Музеї — комсомольської слави ім. Л. Чайкіної, історико-архітектурний і літературний з філіалами, в т. ч. Будинок-музей М. І. Калініна (с. Верхня Троїця), літ.-меморіальні О. С. Пушкіна (у м. Торжку й с. Бернові), М. Є. Салтикова-Щедріна та тверського побуту (в Калініні).

КАЛІ́НІНСЬКЕ (до 1927 — Велика Сейдеминуха) — селище міського типу Великоолександрівського р-ну Херсонської обл. УРСР. Розташоване на лівому березі р. Інгульця (прит. Дніпра), за 7 км від залізнич. ст. Калініндорф. 2,1 тис. ж. (1978). Виноралгосп. ткацька ф-ка, виробниче відділення райсільгосптехніки, харчокомбінат, цегельний з-д, комбінат

побутового обслуговування. 4 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; б-ка, Будинок культури. К. засн. 1807.

КАЛІ́НІНСЬКИЙ (до 1957 — Кондрючий) — селище міського типу Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, на р. Нагольній (притока Міусу), за 7 км від залізнич. ст. Довжанська. 2,6 тис. ж. (1978). На території селища — групова збагачувальна фабрика «Маяк», радгосп. 3 заг.-осв. школи, поліклініка. 2 клуби. Засн. 1932.

КАЛІ́НІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1971 на базі пед. ін-ту, відкритого 1917. У складі ун-ту 9 ф-тів — матем., прикладної математики, фіз., хім.-біол., істор., філол., романо-германської філології, екон. і юрид., на яких налічувалося понад 8 тис. студентів, з них 3400—на денному відділенні (1978/79 навч. р.). Є підготовче, вечірнє й заочне відділення, ф-ти підвищення кваліфікації викладачів вузів і директорів серед. шкіл, ф-т суспільних професій, аспірантура. При ун-ті працюють обчислювальний центр, б-ка (фонд — бл. 500 тис. одиниць зберігання). За роки існування у вузі підготовлено бл. 6 тис. спеціалістів. *Ю. А. Щербаков.*

КАЛІФО́РНІЙ (Californium; від назви шт. Каліфорнія, США), Cf — штучно одержаний радіоактивний хімічний елемент, ат. н. 98; належить до *актиноїдів*. Уперше К. одержали 1950 амер. вчені С. Томпсон, К. Стріт, А. Гіорсо та Г. Сіборг. Відомо 16 ізотопів (нестабільних) К. з масовими числами від 240 до 255. Найдовше існує ізотоп ^{251}Cf, період півроспаду якого становить 900 років. Одержують К. в ядерному реакторі при опромінюванні плутонію нейтронами. Препарати ^{252}Cf можна використовувати як потужні малогабаритні джерела нейтронів.

КАЛІФО́РНІЙСЬКА ЗАТО́КА — затока Тихого ок. біля зх. берегів Пн. Америки. Відокремлена від океану п-вом Каліфорнія. Довж. бл. 1200 км, шир. до 220 км. Найбільша глиб. 3292 м. Т-ра води на поверхні взимку +15, +21°, влітку до +28°. Солоність 35,1—35,5‰. Рибальство. На сх. узбережжі — порт Гуаймас (Мексіка).

КАЛІФО́РНІЙСЬКА ТЕЧІЯ — холодна течія на Сх. Тихого ок., біля зх. берегів Пн. Америки. Спрямована з Пн. на Пд. Шир. 550—650 км, швидкість до 2 км/год. Т-ра води в лютому +12° (на Пн.), +25° (на Пд.), в серпні відповідно +18, +26°. Солоність 33—34,5‰.

КАЛІФО́РНІЙСЬКА ФІНА́НСОВО-МОНОПОЛІСТИ́ЧНА ГРУ́ПА — одне з найбільших угруповань монополістичного капіталу США і капіталістичного світу. Утворилася в кін. 60 — на поч. 70-х рр. 20 ст. на основі переплетення інтересів самостійних фінанс.-монополістичних груп «Банк оф Америка — Кайзерс індастріз», «Крокер Сітізенс нейшенал банк — Уеллз фарго банк — Банк оф Каліфорніа» та «Сікюріті пасіфік нейшенал банк — Уестерн банккорпорейшен». Заг. сума активів, що їх контролює група, 1976 перевищувала 200 млрд. дол. (поступається лише *Морганам* і *Рокфеллерам*). К. ф.-м. г. контролює фінанс. компанії, підприємства нафт., авіаракетної, електротех., електронної, приладобудівної пром-сті, електроенергетики, сфери послуг та ін. К. ф.-м. г. є однією з найважливіших частин *воєнно-промислового комплексу* США. До її складу входять авіа- і ракетобудівні монополії «Локхід», багатогалузевий комплекс «Кайзерс індастріз» та ін., що тісно пов'язані з *Пентагоном*. *В. А. Колибанов.*

КАЛІФО́РНІЯ — півострів на Зх. Півночної Америки, в Мексіці. Відокремлює *Каліфорнійську затоку* від Тихого ок. Довж. 1200 км, шир. 50—250 км. Площа майже 144 тис. км². Поверхня гориста, вис. до 3078 м (Ла-Енкантада). Поклади марганцевих і мідних руд. Клімат тропічний, жаркий, сухий. Опадів до 250 мм на рік. Рослинність пустельна та напівпустельна. В горах—подекуди ліси. Скотарство. землеробство садівництво.

КАЛІФО́РНІЯ — штат на Пд. Зх. США, на узбережжі Тихого ок. Площа 411 тис. км². Нас. 20,9 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Сакраменто. Центр. частина штату зайнята Каліфорнійською долиною, оточеною з Зх. Береговими хребтами, зі Сх.— горами Сьєрра-Невада. На Пд.— піщана пустеля Мохаве і глибокі тектонічні западини (*Долина Смерті*, оз. Солтон-Сі). Поширені гірські соснові ліси і вічнозелені жорстколисті чагарники. Видобувають нафту, природний газ, золото, ртуть, заліз. руду тощо. Розвинуті авіац., ракетно-космічна, радіоелектронна і хім. пром-сть, нафтопереробка, маш.-буд. (зокрема, суднобудування), чорна металургія. Численні підприємства харч., особливо консервної пром-сті. Гол. пром. центри — Лос-Анджелес, Сан-Франціско, Сан-Дієго, Окленд. У Голлівуді (передмісті Лос-Анджелеса) — кінопром-сть. С. г. характеризується поєднанням інтенсивного землеробства (гол. чин. фрукти й овочі, цитрусові, бавовник) з екстенсивним тваринництвом. На Пн.— лісозаготівлі. На узбережжі — рибальство. Туризм. Гол. порти — Сан-Франціско, Лос-Анджелес.

КАЛІШЕ́ВСЬКИЙ Яків Степанович (21.X 1856, Чигирин, тепер Черкас. обл.— 9.XI 1923) — укр. хоровий диригент. Закінчив Києво-Подільське духовне уч-ще. З 1879 керував у Києві робітн. хором, був у складі оперної трупи, потім — у Харкові в італ. трупі. В 1883—1920 в Києві керував церк. хором, 1919 разом з *Я. Яциневичем* очолював хорову капелу ім. М. Лисенка. Автор пісень та обробок для хору.

КА́ЛІЮ ГІДРОКСИ́Д, їдке калі, KOH — сильний *луг*; безбарвні дуже гігроскопічні кристали, густ. 2120 кг/м³, $t_{пл}$ 380° С, добре розчинні у воді (в 100 г води розчиняється 112 г KOH при т-рі 20° С). Руйнує всі матеріали органічного походження: папір, шкіру, вовну тощо. Одержують К. г. *електролізом* розчинів хлориду калію KCl. Застосовують для виробн. рідкого мила, в лужних акумуляторах тощо.

КА́ЛІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить калій у ступені окислення +1. Природні К. с.— *сильвін, сильвініт, каїніт,* а також бл. 90% продуктів їх переробки — солі (KCl, K_2SO_4, KNO_3 та ін.) — є *мінеральними добривами*. К. с. використовують, крім того, в медицині, виробн. *скла, мила* тощо. При окисленні калій утворює супероксид KO_2 та частково оксид K_2O і пероксид K_2O_2. Гідроксид KOH (їдке калі) — один з найсильніших *їдких лугів*. Більшість К. с.— безбарвні кристали, добре розчинні у воді. Серед *галогенідів* калію найбільше значення має хлорид KCl — осн. сировина для одержання К. с. та бромід KBr, який застосовують у медицині й фотографії. Сульфат K_2SO_4 утворює численні подвійні солі, в тому числі *галуни*. Нітрат KNO_3 (калійна селітра) має застосування у піротехніці, виробн. скла, чорного пороху, при консервуванні м'яса. Карбонат K_2CO_3 (поташ) — сировина для скляного виробн. та миловаріння. Перманганат $KMnO_4$ — темно-фіолетові кристали, застосовують як сильний окисник у хім. лабораторіях і пром-сті і як антисептик — у медицині і ветеринарії. Дихромат $K_2Cr_2O_7$ (хромпік) — оранжево-червоні кристали: сильний окисник, використовують у піротехніці, фотографії, при виготовленні *пігментів*, сірників, при обробці шкіри. Хлорат $KClO_3$ (бертолетова сіль) — сильний окисник, застосовують при лабораторному одержанні кисню, у виробн. сірників і в піротехніці. Перхлорат $KClO_4$ — одна з небагатьох важкорозчинних К. с., важливий елемент для виготовлення *вибухових речовин*. Ціанід KCN — дуже отруйний, застосовують у гальванотехніці, для ви-

лучення з руд золота і срібла. Роданід KSCN — поширений аналітичний реактив.

О. Й. Емес-Мисенко.

КА́ЛКА (тепер Кальчик) — притока р. Кальміусу (на тер. теперішньої Донец. обл.). В 1223 тут відбулася перша битва давньорус. війська проти монголо-татар. По один бік були дружини *Мстислава Мстиславича* Удалого, *Данила Галицького* та ін. давньоруських князів і загін половецького хана Котяна, по другий — очолені Джебе і Субедеєм загони війська *Чінгісхана*. Через відсутність політ. єдності між князями і відступ половців руські дружини зазнали поразки. В 1380 на К. відбулася битва між військами хана Золотої орди *Тохтамиша* і темника *Мамая*, які боролися за владу. Битва закінчилася поразкою Мамая.

Калкан чорноморський.

КАЛКА́Н ЧОРНОМО́РСЬКИЙ (Scophthalmus maeoticus) — риба родини калканових ряду камбалоподібних. Довж. до 85 см, маса до 15 кг. Самці менші від самок. Тіло вкрите кістковими шипами. Поши. в Адріатичному м., сх. частині Середземного м., Чорному і Азовському морях. Живе на дні на глибині 90—100 м, зимує на великих глибинах. Статевої зрілості досягає на 5—11 році життя. Плодючість 3—13 млн. ікринок. Живиться рибою і ракоподібними. Цінна пром. риба.

КА́ЛЛАГЕН (Callaghan) Леонард-Джеймс (н. 27.III 1912, Портсмут) — держ. і політ. діяч Великобританії. З 1931 — член Лейбористської партії. Учасник 2-ї світової війни. З 1945 — член парламенту. З 1957 — член Нац. виконкому Лейбористської партії. В 1964—67 К.— міністр фінансів, 1967 — 70 — міністр внутр. справ. У 1970—74 — директор Комерційного банку Уельсу. В 1974—76 — міністр закорд. справ і в справах *Співдружності*, 1976—79 — прем'єр-міністр. З 1976—лідер партії, належить до правого крила.

Ю. М. Барабанов

Калліопа. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

КА́ЛЛАС (Callas) Марія [справж. прізвище — Калогеропулос (Καλογεροπούλος); 3.XII 1923, Нью-Йорк — 16.IX 1977, Париж] — грецька співачка (лірико-драматичне сопрано). Майстер *бельканто*. Навчалась в Афінській консерваторії. З 1938 виступала в оперних театрах — Афінському, «Ла Скала» (Мілан), «Ковент-Гарден» (Лондон), «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк) та ін. З 1965 — концертна співачка. Займалась режисурою, знімалась у кіно. Партії: Медея («Медея» Керубіні), Лючія, Анна Болейн («Лючія ді Ламмермур», «Анна Болейн» Доніцетті), Норма, Аміна, Імогена («Норма», «Сомнамбула», «Пірат» Белліні), Віолетта («Травіата» Верді), Тоска (однойменна опера Пуччіні).

Л. З. Мазепа.

Ж. Калло. Кассандр. Офорт з серії «Три Панталоне». 1618.

КАЛЛІКРА́Т (Καλλικράτης) — давньогрец. архітектор серед. 5 ст. до н. е. Працював в Афінах. Брав участь у створенні т. з. довгих стін (457—445 до н. е.), в укріпленні сх. частини стін Акрополя; побудував *Парфенон* (447—438 до н. е., у співавторз *Іктіном;* іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 244—245), храм Ніке Аптерос (проект 449 до н. е., закінчений бл. 420 до н. е.) на Акрополі.

КАЛЛІО́ПА (Καλλιόπη) — у грец. міфології одна з дев'яти *муз*, дочок *Зевса* й *Мнемозіни*; покровителька епічної поезії. Зображували її вродливою дівчиною з паличкою для писання (стилем) і навощеною дощечкою в руках.

КАЛЛІ́СТО (за ім'ям німфи Каллісто з давньогрец. міфів) — найбільший супутник *Юпітера*. Діаметр 4680 км, серед. віддаль від центра планети 1 884 000 км. Відкрив Г. *Галілей* 1610. Див. також *Супутники планет*.

КАЛЛО́ (Callot) Жак (1592 або 1593, Нансі, Лотарінгія — 24.III 1635, там же) — французький гравер і рисувальник. З 1608 навчався в Римі, з 1611 працював у Флоренції. В 1622 повернувся на батьківщину. Створив широко відомі графічні серії, в яких розкрив нові можливості техніки *офорту*. В своїх творах зображував масові нар. сцени («Ярмарок у Гондервілі», 1620), різні соціальні типи (серія «Жебраки», 1622) та ін. В деяких серіях вдавався до гострої гротескної форми («Капріччі»). Багато гравюр присвятив показу війни як трагедії народу («Злигодні війни», 1632—33).

КАЛМИ́КИ (самоназва — хальмг) — народ, який живе переважно в *Калмицькій АРСР*, а також в Астраханській, Волгоградській, Ростовській області і в Ставропольському краї РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 137 тис. чол. (1970, перепис). Мова — калмицька. Релігією К. був *ламаїзм*. Предки К. перекочували на Нижнє Поволжя з Центр. Азії в 17 ст. В процесі міграції і заселення сучас. території проживання формувалась калмицька народність. Основу г-ва К. становило кочове й напівкочове скотарство. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. К. було надано автономію, у них створено писемність на основі рос. графіки, розквітла нац. культура. Осн. заняття К.— тваринництво, землеробство, рибальство; частина К. працює в промисловості.

КАЛМИ́ЦЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Калмикія — у складі РРФСР. Розташована на Пд. Сх. Європ. частини РРФСР. Утворена 20.X 1935. У К.— 13 районів, 3 міста, 5 с-щ міськ. типу.

Природа. Пд. Сх. К. займає *Прикаспійська низовина*, пд. частину якої наз. Чорними землями, пн.— Сарпинською низовиною. В зх. частині К.— височина *Єргені* (вис. до 222 м) та відроги Сальсько-Маничського пасма (вис. до 221 м), які на Пд. Зх. республіки переходять у *Кумо-Маничську западину*. Корисні копалини: нафта, природний горючий газ, самосадна сіль, буд. матеріали. Клімат континентальний, із сухим, жарким літом і малосніжною зимою. Пересічна т-ра січня від —5 до —8°, липня — від +23 до +26°. Річна кількість опадів у низовинах 170—200 мм, на височинах 300—400 мм. Річки короткі, влітку пересихають. Є мілководні солоні озера (найбільші — Сарпинські, Манич-Гудило). Більша частина тер. К. лежить у напівпустельній зоні. На Пн. та Пд. Сх.— злакова і злаково-полинна рослинність на суглинкових грунтах, на Сарпинській низовині — ковилово-полинна й полинно-солянкова рослинність на світло-каштанових грунтах і солончаках, на Пд. республіки — злаковий травостій та чагарники на супіщаних бурих грунтах, на Єргенях — темно-бурі грунти; в балках — зарості верби, осики, в'яза.

Еліста. В центрі міста.

Населення республіки становлять *калмики*, а також росіяни, казахи, даргинці, українці, білоруси, татари та ін. Пересічна густота нас.— бл. 3,8 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 41% (1979). Осн. міста: *Еліста*, Каспійський, Городовиковськ.

Історія. Тер. сучас. К. заселяли різні скотарські племена з епохи *неоліту*. В 16 ст. в межиріччі Уралу, Волги й Дону жило розрідженими групами татаро-кипчацьке населення. На поч. 17 ст. сюди прийшли калмики — вихідці з Центр. Азії, що кочували в степах *Джунгарії*. У 2-й пол. 17 ст. вони створили тут Калм. ханство. Воно та ін. феод. об'єднання калмиків, починаючи з 1608—09, протягом 17—18 ст. добровільно переходили у підданство до Росії. Разом з рос., укр. та ін. народами калмики вели боротьбу проти іноз. загарбників. Калм. загони відзначилися 1675 під час походу запорізького війська на чолі з І. *Сірком* проти крим. татар, в обороні Чигирина 1677 від тур. агресорів, майже в усіх війнах Росії, зокрема в *Північній війні 1700—21*, *Семилітній війні 1756—63*, *Вітчизняній війні 1812* та ін. У зв'язку з посиленням феод.-кріпосницької експлуатації та утисків царської адміністрації більша частина калмиків, здавшись на умовляння феод. верхівки, 1771 відкочувала до Китаю. Калм. ханство було ліквідовано. Бл. 13 тис. калм. родин, що залишилися, перейшли у відання Астраханського губернського управління. Нар. маси К. брали активну участь в антифеод. русі: в *селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1670—71*, *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. Царський уряд у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. переселив частину калмиків на Урал, Терек і Куму. Це затримало процес їхньої нац. консолідації. Після скасування кріпосного права (1892) в К. почав розвиватися капіталізм. Під впливом револю.

руху в Росії трудящі К. включилися в боротьбу проти колоніального гноблення і феод.-капіталістичної експлуатації. В 1905—09 відбулися революц. виступи в ряді улусів К. Рад. владу в К. встановлено 27.I (9.II) 1918. В кін. 1918 — на поч. 1919 створено комуністичні осередки. В 1919 більшу частину К. захопили денікінці (див. *Денікінщина*). Важливе значення в організації боротьби проти білогвардійців, проведенні ленінської нац. політики мала відозва Раднаркому РРФСР до калм. народу, опублікована 22.VII 1919 за підписом В. І. Леніна. В ході боротьби за Рад. владу відзначилися сини калм. народу О. І. *Городовиков*, Х. Б. Кануков, В. А. Хомутников та ін. На поч. 1920 К. було визволено від білогвардійців. 4. XI 1920 у складі РРФСР створено Калм. а. о. За роки довоєнних п'ятирічок калм. народ за допомогою рос. та ін. братніх народів перейшов від феод.-патріархального ладу, минувши стадію капіталізму, до будівництва соціалізму. В процесі проведення колективізації с. г. калмики перейшли до осілості. В К. було створено місц. пром-сть, здійснено культур. революцію. В 1927 центром К. стало м. Елісга. В 1935 Калм. а. о. перетворено на АРСР. Калм. народ консолідувався в соціалістичну націю. У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 на кін. 1942 значну частину К. окупували нім.-фашист. загарбники; до січня 1943 Рад. Армія визволила тер. республіки. Бл. 8 тис. калмиків— воїнів Рад. Армії нагороджено орденами і медалями, 22 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. 5 — за мужність, виявлену в боях за визволення України. 27.XII 1943 Калм. АРСР було ліквідовано. 9.I 1957 автономію калмиків відновлено, а 29.VII 1958 утворено Калм. АРСР. Республіку нагороджено орденами Леніна (1959), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972).

К. М. Максимов.

Народне господарство. За роки Рад. влади у К. створено машинобудування й металообробку, виробн. буд. матеріалів; значного розвитку набули харч. й легка пром-сть. Одне з найбільших підприємств — Каспійський маш.-буд. з-д (випуск автомобілів спец. призначення — водовозів, автолавок); в Елісті — авто- і приладорем. з-ди. Підприємства буд. матеріалів виготовляють цеглу, керамзит, залізобетонні конструкції. Харч. пром-сть представлена м'ясо-мол., рибною, консервною, маслоробною, хлібопекарською галузями (Каспійський, Еліста, Городовиковськ, Яшалта). В Елісті — швейне об'єднання, трикотажна, худож. виробів і сувенірів ф-ки. В К. видобувають нафту, природний газ, буд. матеріали. Електроенергію К. одержує з Цимлянської ГЕС. С. г. республіки спеціалізується на тонкорунному вівчарстві та м'ясному скотарстві в поєднанні з землеробством. У 1977 було 90 радгоспів і 23 колгоспи. Найрозвинутіше відгінно-пасовищне тваринництво. На кін. 1977 налічувалося (тис. голів): овець і кіз — 3023, великої рогатої худоби — 353, свиней — 78. 75% с.-г. угідь — під пасовищами, 10% — під сіножатями. Посівні площі всіх с.-г. культур 1977 становили 831 тис. га, зрошується понад 29 тис. га. Вирощують зернові (озиме жито, рис, пшениця), кормові (кукурудза, люцерна, суданська трава), олійні (соняшник), овочеві та баштанні культури. Тер. К. перетинають з-ці Астрахань — Кізляр і Дивне — Еліста. Автошляхів з твердим покриттям — 797 км. Розвивається авіац. транспорт.

Б. Ц. Санджієв.

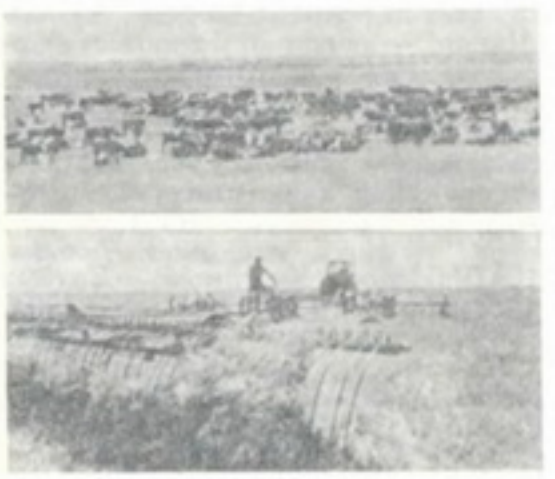

Стадо корів калмицької породи. Збирання сіна.

В одному з цехів Каспійського машинобудівного заводу.

Культура. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. сучас. Калм. АРСР функціонувало бл. 80 шкіл (бл. 4 тис. учнів); серед. спец. і вищих навч. закладів не було. В 1978/79 навч. р. у 244 загальноосв. школах усіх видів налічувалося понад 55,3 тис. учнів, у 8 серед. профес.-тех. уч-щах—2,5 тис., у 7 серед. спец. навч. закладах — 6,6 тис., у *Калмицькому університеті* (Еліста)— понад 4 тис. студентів.

Наукові установи: науково-дослідний ін-т історії, філології та економіки, Калм. н.-д. ін-т м'ясного скотарства, Калм. лісова дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту агролісомеліорації, Калм. дослідно-меліоративна станція тощо. У 1978 в республіці діяло 175 масових б-к (фонд — 2,3 млн. одиниць зберігання), 266 клубних закладів, 364 кіноустановки з платним показом, респ. краєзнавчий музей. В 1977 у Калм. АРСР видано 62 назви книг і брошур, зокрема 19 калм. мовою, заг. тиражем 968,2 тис. прим. Виходять 3 респ. газети: «Хальмг унн» («Калмицька правда», калм. мовою), «Советская Калмыкия» й «Комсомолец Калмыкии», 13 районних газет, літ.-худож. журнал «Теегін герл» («Свет в степи») калм. і рос. мовами. Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі калм. і рос. мовами. В Елісті — телецентр.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції в К. не було писемної худож. л-ри. Розвивалась усна нар. творчість. Відомі калм. легенди, приказки і прислів'я, пісні, казки й героїчний епос «*Джангар*». Лише за Рад. влади створено умови для становлення калм. л-ри. Зачинателями її були Х. Кануков і Н. Манджієв. У 20-х рр. А. Сусєєв, *С. Каляєв*, Х. Сян-Белгін відображали у своїх творах боротьбу за встановлення Рад. влади в К. У 30-х рр. виступили Б. *Басангов*, Г. Даван, Ц. Леджинов, К. Еренджснов, які оспівували перемогу соціалістичного ладу в К. В 30—40-х рр. у л-ру прийшли письменники *Л. Інджієв*, М. Нармаєв, Е. Кектєєв, Б. Дорджієв, О. Балакаєв, Д. *Кугультінов* та ін.; поети-джангарчі (співці) Б. Мукебенов, Д. Шавалієв та ін. Серед письменників 50—70-х рр.— Б. Сангаджієва, М. Хонінов, А. Бадмаєв, А. Джимбієв, Т. Бембєєв та ін. Розвиваються критика й літературознавство (І. Мацаков, А. Кичиков, М. Джимгіров, С. Кензєєв, Ц. Корсункієв та ін.). Калм. мовою видано твори укр. письменників (Т. Шевченка та ін.).

Житлом кочових та напівкочових скотарів-калмиків у 17—19 ст. була розбірна кибитка (гер), вкрита повстю. З поширенням ламаїзму в 18 ст. будували монастирі — хурули, спочатку дерев'яні або повстяні, а з кін. 18 ст.— цегляні та кам. За рад. часу міста і с-ща Калм. АРСР (Еліста, Каспійський, Городовиковськ, Комсомольський та ін.) забудовуються багатоповерховими житл., громад., культур.-побутовими спорудами. Серед відомих архітекторів — М. Пюрвєєв, В. Телєгін, М. Бараєв. На тер. Калм. АРСР здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: різьблення, розпис, тиснення на шкірі, гаптування, аплікація, карбування, гравірування на металі. Мист. 18—19 ст.

КАЛМИЦЬКА АРСР

Площа — 75,9 тис. км²

Населення — 293 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Еліста

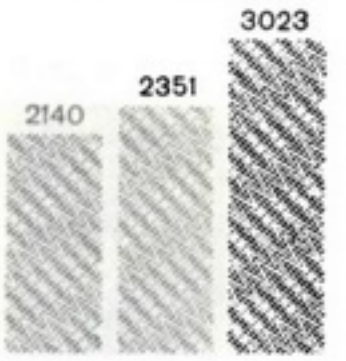

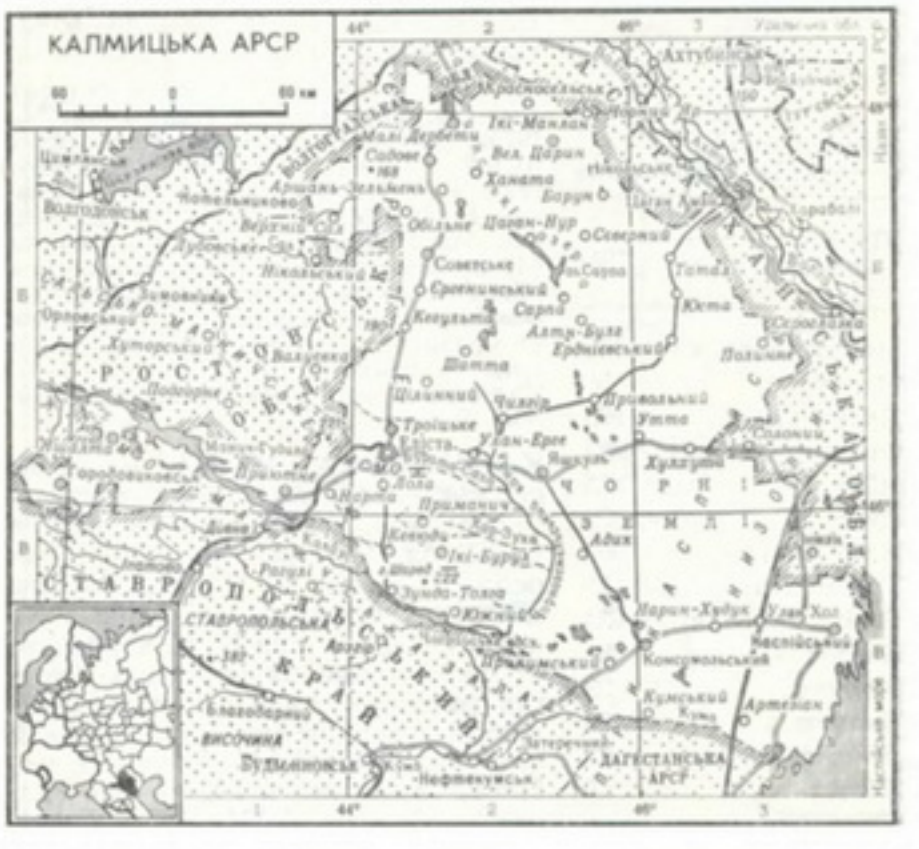

Калмицька АРСР. Г. О. Рокчинський. Джангарчі Овла Еляєв. 1969.

Калмицька АРСР. В. І. Мезенцев. Дрофи. Офорт. 1971.

Калорійність продуктів харчування

Продукти харчування, 100 г	ккал
Масло коров'яче	748
Молоко	58
Яловичина	165
Баранина	183
Яйця	175
Цукор	374
Хліб житній	202
Гриби білі	25
Горіхи волоські	631
Картопля	83
Морква	33
Капуста	28
Цибуля зелена	22
Яблука	46
Лимони	31

зазнало впливу тібето-монгольських традицій (графік Ф. Калмик, живописець О. Єгоров). За рад. часу розвинулися живопис (І. Нусхаєв, Л. Очиров, П. Ємчигірова, Г. Рокчинський, К. Ольдаєв), графіка (Б. Данильченко), скульптура (М. Санджієв).

Калм. нар. пісня — одноголоса, виконується в особливій манері вокалізації— гортанним звуком. Її ладова основа — діатоніка з окремими пентатонічними зворотами. Нар. чоловічим танцям притаманний моторно-жвавий темп, жіночим — плавні наспівні мелодії. Муз. інструменти: ятга, топшур, хур (струнно-щипкові і смичкові), бічкюр, бюря, ухр-бюря (духові), кенкерге, цанг, арамбру (ударні). а також домбра і гармоніка. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції широко розвинулось самодіяльне муз. мист., профес. музика (композитори М. Грачов, П. Чонкушев та ін.). Серед муз. діячів — засл. арт. РРФСР В. Гаряєва, заслужені артисти Калм. АРСР В. Ільцаранова, У. Ліджієва та ін. У республіці працюють: Калм. ансамбль пісні і танцю «Тюльпан» (з 1937, при ньому з 1970—оркестр нац. інструментів), філармонія (з 1939), Респ. відділення хорового т-ва (з 1967), муз. уч-ще в Елісті. Елементи нац. театр. мист. калмиків — у нар. іграх, хороводах, святах і стародавніх обрядах. До Великої Жовтн. соціалістич. революції калмики не мали свого театру. В 1936 в Астрахані засн. калм. нац. театр-студію, яка ставила п'єси Х. Сян-Белгіна, Б. Басангова, Б. Ерднієва, А. Сусєєва, О. Островського, М. Горького, Д. Фурманова, К. Треньова, Ф. Шіллера та ін. У 1942 театр припинив роботу. Діяльність його відновлено 1958 в Елісті (працюють калм. і рос. трупи). В 1963 театру присвоєно ім'я письменника Б. Басангова. В репертуарі кін. 50—70-х рр.— п'єси Р. Хубецової, Г. Хугаєва, Г. Мамліна, М. Каріма, Б. Басангова, С. Каляєва, М. Шатрова та ін. Серед акторів: засл. арт. РРФСР і Калм. АРСР М. Ерендженов, засл. арт. РРФСР Б. Бальбакова, засл. діяч мист. Калм. АРСР Л. Александров та ін.

М. Е.-І. Ердні-Горяєв (освіта).

Літ.: В. И. Ленин и Калмыкия. М., 1979; Очерки истории Калмыцкой АССР, т. 1—2. М., 1967—70; Советская Калмыкия. Элиста, 1967; Клюкин Н. В., Манджиев С. В. Калмыцкая АССР. Элиста, 1970; Джимгиров М. Э. Писатели Советской Калмыкии (Биобиблиографический справочник). Элиста, 1966; Трошин И. И. Очерки изобразительного искусства Калмыкии. Волгоград, 1970; Сычев Д. В. Калмыцкое народное искусство. Альбом. Элиста, 1970

КАЛМИ́ЦЬКА МО́ВА — мова *калмиків*. Належить до *монгольських мов*. Розмовляють нею в СРСР бл. 126 тис. чол. (1970, перепис). У К. м. виділяють два діалекти: торгутський і дербетський. Для фонетики К. м. характерні протиставлення коротких і довгих голосних, *сингармонізм*. Іменникові властиві категорії числа й відмінка, категорії роду немає. Новий алфавіт з 1924 — на базі рос. алфавіту, 1931—38 — графіка на основі латинського, з 1938 — знову на основі рос. алфавіту.

Літ.: Бадмаев Б. Б. Грамматика калмыцкого языка. Морфология. Элиста, 1966; Очиров У. У. Грамматика калмыцкого языка. Синтаксис. Элиста, 1964.

КАЛМИ́ЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1970 в Елісті на базі Калм. пед. ін-ту, відкритого 1964. У складі ун-ту — біол., с.-г., фіз.-матем., філол. і загальнотех. ф-ти, на яких 1979/80 навч. р. навчалося понад 4,6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 2,3 тис. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення; працюють н.-д. сектор; б-ка (фонд — понад 360 тис. одиниць зберігання): зоол. музей. За роки існування у вузі підготовлено понад 1,5 тис. спеціалістів.

А. А. Чапчаєв.

КА́ЛНИНЬ (Калніньш) Едуард Фрідріхович [н. 12 (25).X 1904, Рига] — латиський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1975), дійсний член АМ СРСР (з 1970). В 1923—32 навчався в Латв. АМ у Ризі у В. *Пурвіта*. Змальовує життя трудівників моря. Твори: «Плотарі» (1935), «Нові вітрила» (1945), «Сьома Балтійська регата» (1952), «Латиські рибалки в Атлантиці» (1957), «На дистанції» (1967), «Тиша» (1975), «Після регати» (1976), «Захід сонця» (1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КАЛНИШЕ́ВСЬКИЙ Петро Іванович (Калниш: бл. 1690—1803) — останній кошовий Запорізької (Нової) Січі (1762; 1765—75). Походив з укр. шляхти Лубенського полку. Належав до найбагатшої верхівки запорізької старшини. Користуючись підтримкою царського уряду, намагався ліквідувати виборність старшини і обмежував права рядових козаків. За К. *козацька рада* втратила своє значення, і вся влада в Січі зосередилася в руках старшинської ради. В період рос.-тур. війни 1768—74 командував загонами запорожців. Під час зруйнування Січі в червні 1775 К. і старшина, яку він очолював, закликали запорожців не чинити опору царському військові. Після ліквідації Запорізького війська К. заарештували, а все його майно конфіскували. За наказом Катерини II К. ув'язнили в Соловецький монастир. Звільнений від ув'язнення 1801, К. залишився в монастирі, де і помер.

Літ.: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Фруменков І. Г. Узники Соловецкого монастыря. Архангельск, 1965.

Калмицька АРСР. О. Ч. Кікєєв. Щастя. 1970.

КАЛОМЕ́ЛЬ (від грец. καλός — гарний і μέλας — чорний), Hg_2Cl_2 — хлорид ртуті; безбарвні кристали, густ. 7160 кг/м³, випаровується без плавлення: т-ра *сублімації* 383,7° С; нерозчинні у воді, спирті та ін. органічних розчинниках. Під дією їдких лугів або аміаку чорніє (звідси й назва) внаслідок виділення дуже подрібненої ртуті. Застосовують в електрохімії (стандартні електроди порівняння), у хімії (як каталізатор органічних реакцій), а також у медицині. Див. також *Ртуті сполуки*.

КАЛО́НГ, летючий собака, летюча лисиця (Pteropus vampyrus) — ссавець роду летючих лисиць підряду *криланів*. Довж. тіла до 40 см, розмах крил до 150 см, маса до 900 г. Забарвлення переважно іржасто-буре. Поширені К. на Великих і Малих Зондських о-вах і в Полінезії. Активні смерком і вночі, вдень влаштовуються великими зграями на деревах. Самка після 6-місячної вагітності раз на рік народжує 1—2 малят. Живляться К. соком плодів, іноді шкодять садам. Іл. с. 524.

КАЛОРИМЕ́ТРІЯ (від лат. calor — тепло і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методів вимірювання теплових ефектів (кількості тепла), які супроводять різні фізичні, хімічні та інші процеси. Зокрема, методами К. вимірюють теплоємність, теплоту фазових переходів, теплові ефекти хім. реакцій, радіоактивного розпаду тощо. Калориметричні вимірювання провадять в інтервалі т-р від 0,1 до 4000 К, причому досліджувані процеси можуть тривати від часток секунди до кількох діб, а кількість вимірюваної теплоти може становити від стотисячних часток *калорії* до десятків кілокалорій. Осн. приладом для таких вимірювань є калориметр. К. в біології — вимірювання кількості тепла, виділюваного організмом у процесі обміну речовин. К. дає можливість встановити всі енергетичні витрати організму за певний проміжок часу. При прямій К. кількість звільнюваного організмом тепла визначають безпосереднім вимірюванням за допомогою калориметра (герметично закритої камери з подвійними стінками, між якими циркулює вода). Тварину або людину вміщують у калориметр. Тепло, звільнюване організмом, поглинається водою. Знаючи масу води і зміну її т-ри, можна визначити кількість тепла, виділеного організмом. При непрямій К. теплопродукція організму визначається за інтенсивністю *газообміну*. К. має велике значення при фізіол. дослідженнях і для діагностичних цілей.

Літ.: Попов М. М. Термометрия и калориметрия. М., 1954.

О. З. Голик (загальне поняття).

КАЛОРИ́ФЕР (від лат. calor — тепло і fero — несу) — теплообмінний апарат систем вентиляції, повітряного опалення й сушіння, в якому повітря нагрівається *теплоносієм* через поверхню, що їх розділяє; те саме, що й рекупе-

ративний *повітронагрівник*. За видом теплоносія К. поділяють на водяні і парові (найпоширеніші), а також газові, вогнеповітряні та електричні. Розрізняють К.: пластинчасті, спірально-навивні, з гладеньких труб та ін.; одноходові (з постійним напрямом руху теплоносія) і багатоходові (із змінним напрямом його руху).

КАЛОРІ́ЙНІСТЬ їжі — енергетична (теплотворна) цінність харчових продуктів, виражена в *калоріях* (кал) або кілокалоріях (ккал). Нею вимірюють кількість хім. енергії, що міститься в їжі. При згорянні органічні речовини — складники їжі виділяють: 1 г жиру — 9,0 ккал, 1 г вуглеводів — 3,75 ккал, 1 г білка — 4,0 ккал. Виходячи з цього, визначають калорійну цінність продуктів харчування (див. табл.). Її враховують, складаючи раціони *харчування* людини, а також оцінюючи *поживність кормів* у тваринництві.

КАЛО́РІЯ (від лат. calor — тепло), кал, cal — позасистемна одиниця кількості теплоти і термодинамічного потенціалу (*внутрішньої енергії, ентальпії, вільної енергії,* вільної ентальпії), яка дорівнює 4,1868 Дж (див. *Джоуль*). У термохім. вимірюваннях і хім. термодинаміці застосовують т. з. термохімічну К., що становить 4,1840 Дж.

КАЛО́С-ЛІМЕ́Н (грец. Καλός Λιμήν, букв. — Прекрасна Гавань) — давньогрецьке місто на зх. узбережжі Криму, засноване в кін. 4 ст. до н. е. Залишками його є городище біля смт Чорноморського (кол. Ак-Мечеть) Крим. обл. Городище досліджували 1837—38, 1929, 1934, 1948, 1950 і 1959. Відкрито залишки оборонних мурів, башт, будинків, знайдено амфори, чорнолакову, червоноглиняну й ліпну кераміку, жорна, зернотерки, теракотові фігурки тощо. В 4—3 ст. до н. е. місто входило до володінь *Херсонеса*, потім було в руках *скіфів*. Зруйнування К.-Л. (кін. 2 ст. до н. е.) пов'язують з воєнними діями понтійського полководця *Діофанта* проти скіфів. Поблизу городища є некрополь з курганними похованнями (див. *Ак-Мечетські поховання*).

КАЛУ́ГА (Huso dauricus) — прісноводна риба родини *осетрових*. Довж. тіла до 5,6 м, маса до 1 т.

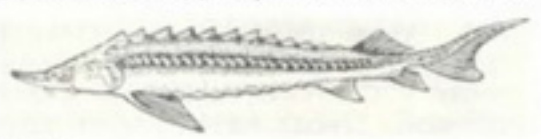

Калуга.

Спина і боки сірувато-бурі, черево світле. Статевої зрілості досягає на 17—20 році життя. *Ікру* відкладає в травні — червні. *Нерест* не щорічно, а з проміжками в 2—4 і більше років. Хижак; живиться рибою, молодь — донними безхребетними. К. поширена в басейні р. Амуру. Цінна промислова риба.

КАЛУ́ГА — місто, центр Калузької обл. РРФСР. Лежить на лівому березі р. *Оки*. Залізнична станція, пристань. 265 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. К. вперше згадується 1371. З 15 ст. входила до складу Моск. князівства (1505—18 існувало Калузьке удільне князівство). Була центром *селянського повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. З 1777 — центр намісництва, з 1796 — губернії. Радянську владу встановлено 28.XI (11.XII) 1917. К. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

К.— один із зростаючих осередків пром-сті Центр. району з провідною роллю машинобудування, зокрема приладобудування (виробн. маневрових тепловозів, турбін, гідропередач, колієукладальних кранів, колійних електроінструментів, автотракторного електрообладнання тощо). Деревообр. пром-сть виготовляє меблі, сірники (комбінат «Гігант»), клавішні муз. інструменти, фанеру. Розвиваються хім., легка (швейне виробниче об'єднання, взут. ф-ка), харч. (борошномельний, м'ясний і синтетичних запашних речовин— один з найбільших у Європі — комбінати, мол. з-д) пром-сть, виробн. буд. матеріалів (склоробний, силікатної цегли й збірного залізобетону з-ди). В К.— пед. ін-т, філіали Моск. вищого тех. уч-ща ім. Баумана та Всесоюзного фінанс.-екон. ін-ту; 14 середніх спеціальних навчальних закладів. Всесоюзний н.-д. і експериментальний ін-т тари й упаковки, філіал ВНДІ синтетичних і природних запашних речовин. Драм. театр (засн. 1771); філармонія. Музеї: краєзнавчий, худож., історії космонавтики ім. К. Е. Ціолковського, Будинок-музей К. Е. Ціолковського, який прожив у К. більшу частину життя. Серед архіт. пам'яток: церкви — Покрови що на Рову (1687), Георгія що за Верхом (1700—01) та ін.; кам. міст (1777—78, арх. П. Нікітін); культові споруди 18 ст.; у стилі класицизму — Присутствені місця (1780—85, арх. Нікітін), Гостиний двір (1785—88, добудовувався 1811 — 12, арх. І. Яснигін). За рад. часу створено ансамбль Театральної пл. (1958), споруджено Музей історії космонавтики ім. К. Е. Ціолковського (1967, арх. Б. Бархін та ін.), готель «Калуга» (1969), концертний зал філармонії (1971) та ін. Пам'ятники В. І. Леніну (1925, скульптор В. Козлов), К. Е. Ціолковському (1958, скульптор А. Файдиш). Іл. с. 524.

КАЛУЖНЯ́ЦЬКИЙ Омелян Іванович (23.I 1845, с. Тур'є, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— 3.VII 1914, Чернівці) — український філолог, палеограф, чл.-кор. Петерб. АН (з 1891). Вчився у Львів. та Віденському ун-тах. Працював учителем гімназій у Кракові та Львові (1868—75). Професор Чернів. ун-ту (1875—1914). Праці: «Огляд слов'яноруських пам'яток мови й писемності...» (1877), «Молдавські та мунтянські документи з архівів міста Львова» (1878), «Пам'ятки старослов'янської мови, т. 1. Путнянське євангеліє» (1888). Досліджуючи мову Путнянського євангелія, відзначив у ньому риси, які пізніше стали характерними для укр. мови.

КАЛУ́ЖСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 5.VII 1944. Площа 29,9 тис. км². Нас.— 1007 тис. чол. (1979, перепис), переважно росіяни; міськ. нас.—62%. В області — 23 райони, 17 міст, 14 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Калуга*. К. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Розташована гол. чин. на Пн. Зх. *Середньоросійської височини*; поверхня рівнинна, густо розчленована річковими долинами та ярами, висота до 280 м. Корисні копалини: буре вугілля, фосфорити, мінерально-буд. сировина (вогнетривкі глини, кварцові піски, вапняки). Клімат помірно континентальний; пересічна т-ра січня —9, —10°, липня +17,5, +18,5°. Опадів 550—650 мм на рік. Більшість річок (*Ока* з прит. Жиздрою, Угрою, Протвою та ін.) належить до бас. Волги; Болва і Снопоть (прит. *Десни*) — до бас. Дніпра. Грунти переважно дерново-підзолисті; найродючіші — в пд.-сх. і центр. районах (світло-сірі й сірі лісові). У долинах річок — алювіальні, на межиріччях — болотного типу. Ліси займають понад 40% тер. (гол. чин. береза, осика й частково — хвойні та широколистяні породи). Пром. виробн. К. о. значно зросло за роки Рад. влади, особливо машинобудування. Ця галузь представлена виробн. тепловозів, автодрезин, колієукладачів та ін. залізнич. устаткування, електротех. виробів, турбін і різних агрегатів. Є чавуноливарні з-ди. Розвинута деревообробка: сірниково-меблевий і паперовий комбінати, меблеві й сірникова ф-ки. Лісокомбінати. Виробн. буд. матеріалів (цегельні, залізобетонних конструкцій, склоробні та буд. фаянсу з-ди). Хім. підприємства випускають вироби з пластмаси й полімерних матеріалів, гумове взуття. Легка пром-сть виготовляє швейні, вовняні, трикотажні, шкіряні, строчковишиті й художні вироби, бавовняні тканини, сувеніри. 6 льонозаводів. Харч. пром-сть представлена молочними,

Е. Ф. Калнинь.

Е. Ф. Калнинь. Після регати. 1976.

КАЛУСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХЛОРВІНІЛ»

Калуга. Музей історії космонавтики імені К. Е. Ціолковського. Архітектори Б. Г. Бархін, В. А. Строгий, К. Д. Фомін і Є. І. Кіреєв. 1967

Калуга. Пам'ятник К. Е. Ціолковському. Скульптор А. П. Файдиш, архітектори М. О. Барщ і А. Н. Колчин. 1958.

Калюш.

маслосироробними, овочесушильними, крохмальними та пивоварними з-дами, м'ясокомбінатами, комбінатом синтетичних ароматичних речовин. Перша у світі АЕС (дала струм 1954) працює в *Обнінську*. Осн. пром. підприємства — в Калузі, Людіново, Кірові, Малоярославці, Сухиничах. У с. г. гол. роль належить мол.-м'ясному тваринництву (у т. ч. свинарству) й картоплярству, вирощуванню зернових (пшениця, жито, овес, ячмінь, гречка) і тех. (льон-довгунець) культур, овочів. Розводять овець і кіз, вирощують кормові культури. К. о. має густу трансп. мережу, яку утворюють лінії з-ць і автошляхів Москва — Брянськ — Київ, Барановичі — Могилів — Калуга, Смоленськ — Тула та ін., що перетинають тер. області. По р. Оці — судноплавство. Аеропорт у Калузі.

В К. о.— пед. ін-т, три філіали (два — у Калузі, один — в Обнінську) моск. вузів, 25 серед. спец. навч. закладів; ВНДІ деревообр. пром-сті (Балабаново), ВНДІ фізіології, біохімії та харчування с.-г. тварин (Боровськ) та ін. Драм. театр і філармонія у Калузі; музеї: обл. краєзнавчий з 7 філіалами (у т. ч. музей Вітчизн. війни 1812 у с. Тарутіні), худож. краєзнавчий в Обнінську, Держ. музей історії космонавтики ім. К. Е. Ціолковського. Музей Вітчизн. війни 1812 у Малоярославці, Будинок-музей В. Д. *Поленова* й картинна галерея в Тарусі. В цьому місті жили й поховані К. Г. *Паустовський*, В. О. *Ватагін* та ін. діячі рос. культури й мистецтва.

КА́ЛУСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «ХЛОРВІНІ́Л» імені 60-річчя Жовтня (до 1975 — Калуський хіміко-металургійний комбінат) — підприємство хімічної промисловості. Розташоване в м. Калуші Івано-Фр. обл. Засн. 1961 на базі покладів калійних полімінеральних руд, природного й попутних нафтопромислових газів Прикарпаття. До складу об'єднання (1979) входять: шахта, кар'єр, хім. ф-ка, траса етиленопроводу (довжина 334 км, прокладена з УНР), олефіновий комплекс, виробництва аеросилу (високоякісна «біла» сажа), цинебу (отрутохімікат) та ряд допоміжних цехів. Об'єднання виробляє продукцію 35 видів, з яких 11 мають держ. Знак якості. Осн. продукція: калійні добрива (сульфат калію, калімагнезія, каїніт), цинеб, аеросил, металевий магній, рідкий хлор, каустична сода, технічна і морська солі, соляна кислота, хлорвініл, поліхлорвінілова та карбамідна смоли тощо. Обсяг виробн. продукції К. в. о. «Х.» 1978 збільшився проти 1970 в 5,9 раза. Більшість технологічних процесів освоєно на підприємстві вперше в світовій та вітчизн. практиці. *О. Б. Мазуркевич.*

КА́ЛУСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,6 тис. км². Нас. 67,3 тис. чол. (1978). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані селищній та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Калуш*. К. р. лежить у Прикарпатті. Поверхня — підвищена похила рівнина, в рельєфі якої окремі підвищення чергуються з плескатими улоговинами. Корисні копалини: калійні солі, торф, природний газ. Річки: *Ломниця, Луква, Сивка* (прит. Дністра). Грунти дерново-підзолисті, дернові, лучні глеюваті та глейові. Ліси (дуб, бук, ялина, береза) займають 8,1 тис. га. Основний пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Калуш. Районний комбінат побутового обслуговування (Калуш). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, тех., овочевих культур, відгодівлі великої рогатої худоби, виробн. молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 34 тис. га, у т. ч. орні землі — 24 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, льон-довгунець, овочеві. В К. р.— 7 колгоспів, 2 радгоспи, у т. ч. звірорадгосп (вирощують норок), Прикарпатська свинофабрика, міжколг. об'єднання по вирощуванню молодняка великої рогатої худоби, по відгодівлі її, райсільгосптехніка з виробничим спец. відділенням. Залізнична ст. Калуш. Автошляхів — 460 км, у т. ч. з твердим покриттям — 347 км.

У районі — 42 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 57 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 2 санаторії-профілакторії — «Хімік» та «Будівельник». 18 будинків культури, 33 клуби, 53 кіноустановки, 55 б-к. У смт Войнилові К. р. народився укр. журналіст І. М. *Белей*, у с. Старому Угринові — укр. драм. актор С. *Стефурак*. У К. р. видається газ. «Зоря Прикарпаття» (з 1939). *О. С. Сировий.*

КА́ЛУСЬКО-ГО́ЛИНСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ КАЛІ́ЙНИХ СО́ЛЕЙ — у Калуському р-ні Івано-Франківської обл. УРСР. Площа бл. 80 км². Пов'язане з міоценовими (див. *Міоценова епоха і міоценовий відділ*) відкладами *Передкарпатського прогину*. Соляні поклади залягають у вигляді лінз, рідше пластів на глиб. від 15 до 1000 м, потужність їх — до кількох десятків метрів. Осн. мінерали соляних покладів: галіт, *каїніт, сільвін, карналіт*, полігаліт, лангбейніт, *ангідрит*. Родовище експлуатують з 1826. Сіль надходить на *калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»*, де з неї одержують калійні добрива, кухонну сіль, металевий магній тощо. *В. І. Кітик.*

КА́ЛУШ — місто обласного підпорядкування Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр, на р. Сивці (прит. Дністра). Залізнична станція. 58 тис. ж. (1978). Вперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* під 1241. У 1387 К. загарбала феод. Польща. Жителі К. брали участь у *Мухи повстанні 1490—92*. В 1549 К. дістав *магдебурзьке право*. З 1553 К.— адм. центр староства. Калушці брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54. За 1-м поділом Польщі (1772) К. в складі Сх. Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. Під керівництвом комуністів (у листопаді 1918 у К. виникла комуністична група, 1921 — комуністична орг-ція, 1923 —міськ. к-т КПЗУ) в К. 1923 відбувся страйк робітників хім. пром-сті міста. Страйкову боротьбу трудящі К. продовжували також у 1931—32, 1936—38. В 1939 місто в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (2.VII 1941—27.VII 1944) в місті й районі діяла підпільна антифашист. група. У К.— *калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»*; комунального устаткування, залізобетонних виробів і конструкцій, пивоварний, молочний з-ди; металообр., хлібний та пром. комбінати, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. Філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту галургії. Хім.-технологічний технікум, культур.-освітнє, 3 профес.-тех. і технічне уч-ща, 11 заг.-осв., музична та 2 спортивні школи, 9 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 2 палаци та будинок культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, спортивний комплекс, 6 б-к. У К. народився засл. артист УРСР І. Д. *Рубчак*, у с. Підгірках (тепер у межах К.) — укр. рад. поет А. Л. *Могильницький* і письменник М. К. *Козоріс*.

КАЛФ (Kalf) Віллем (хрещений 3.XI 1619, Роттердам — 31.VII 1693, Амстердам) — голландський живописець. Близько 1640—45 працював у Франції, з 1653 — в Амстердамі. Писав натюрморти, картини із зображенням інтер'єрів. Твори: «Сніданок», «Кухня», «Куток кухні», «Натюрморт з дорогоцінними посудинами», «Подвір'я селянського будинку», «Натюрморт з келихом з перламутрової раковини». Картини К. зберігаються в музеях Амстердама, ДЕ, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві.

КАЛЮ́ЖНА Марія Василівна [1864, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 8 (20).XI 1889] — революційна народниця. Н. в міщанській сім'ї. Сестра І. В. *Калюжного*. В 1880 — учасниця таємного народницького гуртка в м. Ромнах.

За участь у роботі підпільної друкарні «*Народної волі*» в Одесі К. 1882 заарештовано. Після звільнення вчинила в Одесі невдалий замах на жандармського полковника. Засуджена до 20 років каторги, яку відбувала на Карі (прибула туди 1885). Під час *Карійської трагедії 1889* покінчила життя самогубством. Автор прокламації (написаної напередодні смерті) про Карійську трагедію.

КАЛЮЖНИЙ Віктор Михайлович (н. 26.X 1934, смт Львівські Отруби, тепер Бериславського р-ну Херсон. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1964. З 1956 працює комбайнером радгоспу «Україна» Бериславського р-ну. В 1973 К. намолотив комбайном «Колос» 15 107 ц зерна. У 1975 очолений К. перший на Херсонщині комплексний збиральний загін (5 комбайнів СК-4 і 1 — «Колос») скосив і обмолотив зернові з 1105 га за 120 робочих годин, а комбайном «Колос» К. намолотив 20 888 ц зерна, в 1978 за сезон намолотив 21 970 ц (небувалий досі показник). К. делегат XXIV з'їзду Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1976.

М. В. Акименко.

КАЛЮЖНИЙ Денис Миколайович [3 (16).X 1900, хутір Калюжний, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 24.VI 1976, Київ] — український рад. гігієніст, чл.-кор. АМН СРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Закінчив Харків. мед. ін-т (1926). 1932—73 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту загальної та комунальної гігієни (1956—71 — директор); 1933—70 викладав у вищих учбових закладах Харкова і Києва. Праці присвячені питанням гігієни атмосферного повітря та планування населених місць. К. є одним з перших на Україні організаторів вивчення проблеми забруднення атмосферного повітря пром. підприємствами.

КАЛЮЖНИЙ Іван Васильович [1858, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 9 (21).XI 1889] — революц. народник. Брат М. В. *Калюжної*. За участь у студентських заворушеннях 1878 його було виключено з Харків. ун-ту і вислано до Вологди, звідки він утік (1880). Активно працював у народовольських орг-ціях Москви, член «*Народної волі*», один з організаторів народовольського «Товариства Червоного Хреста» (див. «*Червоний Хрест*» революційний). Вів пропагандистську роботу серед робітників. Заарештований 1882 і за «процесом 17-ти» засуджений до 15 років каторги. Під час *Карійської трагедії 1889* покінчив життя самогубством.

КАЛЮЖНИЦЯ (Caltha) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки цілісні або лопатеві, квітки жовті чи білі; плід збірний з 5—12 листянок. Бл. 20 видів, поширений у помірних та холодних обл.; в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 3. Найпошир. К. б о л о т н а (C. palustris) заввишки до 50 см, з блискучими листками й жовтими квітками. Росте на болотах, берегах водойм, вологих луках. Містить анемонін, холін, берберин, каротин.

КА́ЛЮС — ріка в УРСР, у межах Хмельн. обл., ліва притока Дністра. Довж. 64 км, площа бас. 390 км². Починається на Подільській височині. Живлення дощове й снігове. Використовують для розведення риби.

КА́ЛЮС (від лат. callus — товста шкіра, мозоля), калус — тканинний новоутвір у рослин на рановій поверхні. Виникає внаслідок розростання паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин. Особливо енергійно утворює його *камбій*. Найчастіше має вигляд тонкого шару або напливу. К. сприяє загоюванню ран, приживленню *прищеп*; з нього можуть розвиватися додаткові корені та бруньки.

КАЛЯЄВ Григорій Іванович [н. 18 (31).III 1915, м. Канів, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1965). Член КПРС з 1945. У 1939 закінчив Харків. ун-т. Провадив геол. дослідження в Туркм. РСР та на Україні. В 1959—65 — старший наук. співробітник Ін-ту геол. наук АН УРСР; з 1965 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці з металогенії та геології *докембрію*. Держ. премія УРСР, 1973.

В. М. Вербицький.

КАЛЯЄВ Санджі Каляйович (н. 2.I 1905, с. Цаган Нур, тепер Приозерного р-ну Калм. АРСР) — калмицький рад. письменник, нар. поет Калм. АРСР (з 1965). Член КПРС з 1928. Один із зачинателів калм. рад. л-ри. Друкуватися почав 1924. Автор поетичних зб. «Вірші і поеми» (1959), «Гімн рідному степу» (1963), «Коли є любов» (1966) та ін., циклу віршів про В. І. Леніна «Тільки по Іллічу» (1969), поем «Герої — червоні орли» (1929), «Бригадир» (1935), «Тамара» (1963), книги нарисів «На березі Цаган Нура» (1962). Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КАЛЯ́ННИК Іван Іванович [справж. прізв.— Калянников; 7 (20).III 1911, с. Дятькове, тепер смт Брян. обл.— 10.IV 1939] — український рад. поет. Працював робітником на Харків. паровозобудівному заводі, був членом заводської літстудії. Почав друкуватися 1929. У збірках поезій «Риси обличчя» (1931), «Висока путь» (1932), «Майдан» (1934) та ін. оспівав соціалістичну індустріалізацію країни. Після закінчення Харків. технікуму сходознавства та східних мов виїжджав до Таджикистану. В книгах «Східні новели» (1934), «Дорога на схід» (1939) показав розквіт Рад. Таджикистану, оспівував братерство народів.

Тв.: Поезії. К., 1959; Робочий день. Х., 1962; Поезії. К., 1967.

Ф. П. Погребенник.

КАЛЬВІЛІ — група сортів *яблуні* з ребристими плодами, що мають ніжний ароматичний м'якуш. На Пд. СРСР поширені К. с н і г о в и й, К. з и м о в и й, П е п і н л о н д о н с ь к и й (К. королівський), в середній смузі — К. а н і с о в и й (мічурінський сорт). На Україні вирощують К. Ф р а а с а (літній сорт), К. м л і ї в с ь к и й (осінній сорт), К. с н і г о в и й, К. З е л і н с ь к о г о, Пепін лондонський (зимові сорти) та інші.

КАЛЬВІ́Н [латинізоване Calvinus, франц. Cauvin (Ковен)] Жан (10.VII 1509, Нуайон, Франція — 27.V 1564, Женева) — діяч *Реформації*, засновник *кальвінізму*. Здобув богословську і юрид. освіту. В 1533 зрікся *католицизму* й почав схилятися до *протестантизму*. У зв'язку з переслідуваннями у Франції протестантів виїхав до Німеччини, де 1536 вийшла його гол. праця, що викладала основи нового віровчення — «Напучення в християнській вірі». Згодом переїхав до Швейцарії. В 1541 в Женеві утворився своєрідний теократичний режим, який очолював церковно-адм. орган — консисторія, керована К. Під її впливом женевський магістрат законодавчо оформив нову кальвіністську церк. орг-цію. К. був натхненником фанатичної нетерпимості до противників свого вчення, яких висилали, катували і навіть спалювали на вогнищах (зокрема, М. *Сервета*). Діяльність К. сприяла поширенню протестантизму в Європі.

КАЛЬВІНІ́ЗМ — протестантське віровчення, засновником якого був Ж. *Кальвін*. Виник у 16 ст. в процесі *Реформації*. В основі К. лежить догмат про «абсолютне напередвизначення» богом долі людей ще до «створення світу». Успіхи в особистому житті й діяльності — свідчення «богообраності» людини. «Спасається» ж людина не «добрими ділами», а *вірою*. К. проповідував «мирський аскетизм», з усіх *таїнств* К. визнавав лише *хрещення*. В К. здійснено бурж. ідеал «дешевої» церкви (спрощення культу, усунення розкоші тощо). Церк. *ієрархії* К. не має. На чолі громад стоять старійшини (*пресвітери*), яких обирають з багатих членів церкви, і проповідники. К. став реліг. оболонкою бурж. революцій (*Нідерландська буржуазна революція 16 століття* та *Англійська буржуазна революція 17 століття*). Виправдовуючи бурж. підприємництво, К. освячував експлуатацію людини людиною, виступав проти боротьби трудящих за своє соціальне визволення. З Женеви (батьківщина К.) він поширився на Великобританію (*пуритани*), Францію (*гугеноти, янсенізм*), Нідерланди, Німеччину, США, Угорщину, Польщу. Нині К. існує в трьох формах: реформатство, пресвітеріанство та конгрегаціоналізм (див. *Реформатська церква, Пресвітеріани, Конгрегаціоналісти*). Поширений гол. чин. в англомовних країнах, Нідерландах, Швейцарії. В СРСР є невелика кількість прибічників К. (реформати), у т. ч. в Закарпатській області УРСР. Див. також *Протестантизм*.

В. М. Калюжний.

Ж. Кальвін.

В. Калф. Натюрморт з китайською фарфоровою посудиною. 17 ст. Картинна галерея. Берлін-Далем.

Калюжниця болотна. Квітуча рослина та плід.

Кальмари. Гихоокеанський кальмар Omma strephes sloanei pacificus

Літ.: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Поршнев Б. Ф. Кальвин и кальвинизм. В кн.: Вопросы истории религии и атеизма, в. 6. М., 1958; Гараджа В. И. Протестантизм. М., 1971.

П. І. Косуха.

КАЛЬВІ́НО (Calvino) Італо (н. 15. X 1923, Сантьяго-де-лас-Вегас, Куба) — італійський письменник. Учасник Руху Опору. Після повалення фашизму в Італії — співробітник газ. «Уніта» — органу Італ. компартії. В романі «Стежка до павучих гнізд» (1947), зб. оповідань «Останнім прилітає крук» (1949) та ін. в дусі неореалізму відобразив антифашист. боротьбу й повоєнну італ. дійсність. Згодом все ширше вдавався до гротеску, фантастики, худож. умовності (трилогія «Розполовинений віконт», 1952; «Барон на дереві» (1957; «Неіснуючий рицар», 1959). Провідним жанром у творчості К. 60—70-х рр. стала притча (зб. «Космокомічні оповідання», 1965; «Невидимі міста», 1972, та ін.), у якій у філософсько-алегоричній формі порушуються актуальні проблеми суспільного й духовного життя бурж. суспільства.

Тв.: Укр. перекл.— Важкий день. «Всесвіт». 1965. № 12. Рос. перекл. — Кот и полицейский. М., 1964; Барон на дереве. М., 1965.

Д. С. Наливайко.

КА́ЛЬВО ДОКТРИ́НА 1868 — принцип неприпустимості дипломатичного або збройного втручання держав для стягнення боргів з ін. держави. Проголошений аргент. юристом і дипломатом К. Кальво під час інтервенції європ. д-в у Лат. Америці (*Мексіканська експедиція 1861—67*) під приводом стягнення боргів з урядів лат.-амер. д-в. К. д. втілено в багатьох *договорах міжнародних* кін. 19 ст. В 20 ст. замінена *Драго доктриною.*

КАЛЬДЕ́РА (icn. caldera, букв.— великий котел) — заглиблення на вершині вулкану, здебільшого круглої або овальної форми. У діаметрі досягають 10—20 км, глиб. до кількох сотень метрів. Утворюються внаслідок вибуху газів у жерлі вулкану, або обвалювання уламкового матеріалу при зменшенні активності вулканічної діяльності. Найбільша К. вулкана Аso у Японії (375 км²).

КАЛЬДЕРО́Н ДЕ ЛА БА́РКА, Кальдерон де ла Барка Енао де ла Барреда-і-Ріаньйо (Calderón de la Barca Henao de la Barreda y Riaño) Педро (17.I 1600, Мадрід — 25.V 1681, там же) — іспанський драматург. Йому належить понад 200 п'єс. Побут і звичаї ісп. дворянства відобразив у комедіях «плаща і шпаги» — «Дама-невидимка» (1629) та ін. В 1635 здобув звання придворного драматурга. Автор морально-філос. п'єс «Життя — це сон» (1636), т. з. драм честі «Стійкий принц» (1636), «Лікар своєї честі» (1637), «Саламейський алькальд» (1651); реліг. драм «Поклоніння хресту» (1636), «Чистилище святого Патріка» (1636). К. де ла Б.— творець драми *барокко.* Його твори ставилися на рос. сцені з 2-ї пол. 19 ст. П'єсу «Саламейський алькальд» у переробці І. Франка «Війт Заламейський» поставив 1895 театр «Руська бесіда» у Львові. П'єси «З коханням не жартують» (1632), «Сам у себе під вартою» (1650) — в репертуарі українських радянських театрів.

Тв.: Укр. перекл.— Сонет. «Всесвіт», 1976, № 3; Рос. перекл.— Пьесы, т. 1—2. М., 1961; В тихом омуте. М., 1963

В. С. Харитонов.

КА́ЛЬКА (франц. calque — копія) — прозорий *папір* або тонка тканина для знімання копій з креслеників чи малюнків, виготовлення світлокопій (синьок) та для креслення. К. для копіювання креслеників тушшю й одержання світлокопій піддають каландруванню (див. *Каландр*) та обробці плівкотвірними промаслювальними речовинами. В разі виготовлення кресленика олівцями і безпосереднього розмножування з нього копій застосовують некаландровану К. Іноді К. наз. сам кресленик, виготовлений на кальці

КА́ЛЬКА в мовознавстві — слово чи вираз якоїсь мови, утворені точно за зразком відповідного іншомовного слова чи виразу шляхом буквального перекладу його частин. Чимало слів у сучас. мовах є К. з давньогрец. і латинських (укр. «землеробство» — з лат. «agricultura»). У багатьох мовах є К. з російської (нім. Selbstkritik, франц. autocritique — з рос. «самокритика»).

КАЛЬКУЛЯ́ЦІЯ (лат. calculatio — лічба, розрахунок) — обчислення *собівартості* одиниці продукції або виконаних робіт. К.— один з осн. показників плану й звітності щодо собівартості, що виражає витрати підприємства в грош. формі на виробн. і реалізацію одиниці конкретного виду продукції, а також на виконання одиниці робіт (перевезення, ремонт та ін.) в пром-сті, транспорті та ін. галузях нар. г-ва. Розрізняють такі види К.: планові (складають на основі прогресивних норм затрат праці й засобів виробн., що відображають дальший тех. прогрес та поліпшення організації виробн. і праці), звітні (обчислюють на основі даних обліку; характеризують фактичний рівень витрат), нормативні (складають на основі існуючих норм використання засобів виробн. та робочого часу), проектні (необхідні поряд з ін. показниками для визначення *економічної ефективності капітальних вкладень* і нової техніки). К. потрібні для контролю за виконанням планових завдань з собівартості продукції і виявлення резервів дальшого зниження затрат для підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва.* Розрізняють К. собівартості цехову, виробничу, повну, галузеву тощо.

КАЛЬКУ́ТТА — місто на Сх. Індії, адм. ц. штату Зх. Бенгал.

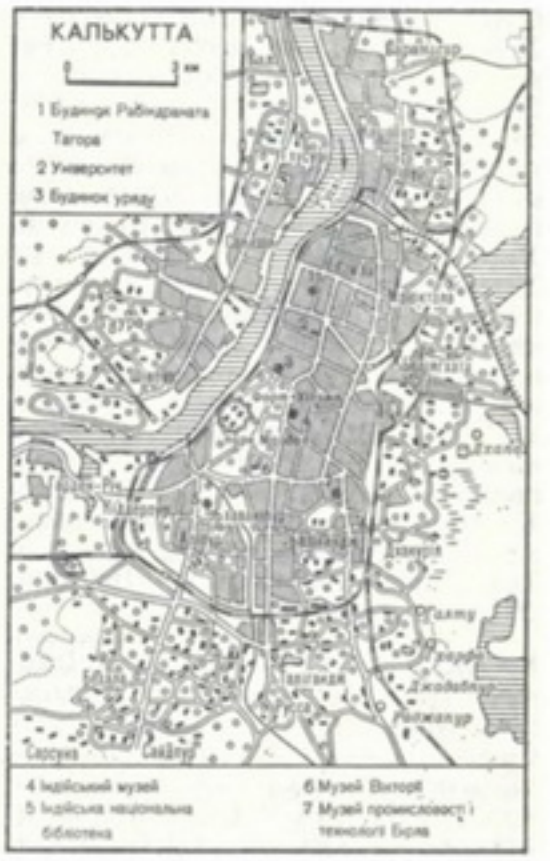

Розташована на р. Гуглі — одному з рукавів дельти Гангу. Вузол залізнич. і повітряних сполучень, значний порт. 3,1 млн. ж. (1971), з передмістями — 8,3 млн. ж. К. засн. 1690. В 1773—1911 — адм. центр англ. колоніальної адміністрації в Індії. К.— значний центр робітн. і демократичного руху в країні. К.— ядро одного з осн. індустр. районів країни, *конурбації* Велика К., що складається з кількох десятків сполучених між собою міст вздовж обох берегів р. Гуглі. В К. зосереджено 90% нац. і майже 50% світової джутової пром-сті. Розвинуті бавовняна, маш.-буд. і металообробна (пром. устаткування, трансп., електро-, приладо-, верстато-, суднобудування і судноремонт), хім.-фарм., взут., швейна, скляна, поліграф., харчосмакова пром-сть. Ун-т (засн. 1857) та ін. вузи. Н.-д. ін-ти. Нац. б-ка. Інд. географічне т-во, Інд. музей (1814), музей Вікторії. На сх. березі р. Гуглі — фортеця (форт Уїльям; засн. 1696, будувалася в 18 ст.). Інд. музей (засн. 1866), музей Вікторії (відкрито 1926).

Калькутта. Вид центральної частини міста

КАЛЬКУ́ТТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших університетів Індії. Засн. 1857 на базі «Гінду-коледжу» та ряду ін. коледжів. Викладання — англ. мовою. У складі ун-ту 16 ф-тів: с.-г., мистецтв, комерційний, пед., інженерний, юрид., бібліотечний, мед., природничо-наук., технологіч., журналістики та ін. При ун-ті функціонує 212 підпорядкованих коледж-

жів (з них 6 — у Калькутті) та шкіл. В 1977/78 навч. р. у К. у. (разом з коледжами) було 222 тис. студентів. Ун-т видає «Календар», «Рев'ю», «Журнал» та «Бюлетень». *А. В. Санцевич.*

КА́ЛЬМАН (Kalman) Імре (Емміріх; 24.X 1882, Шіофок — 30.X 1953, Париж) — угор. композитор. Один з засновників і найзначніших представників т. з. нової віденської оперети. Навчався в Академії музики в Будапешті. В 1938 емігрував до Швейцарії, в 1940 — переїхав у США, з 1948 жив у Парижі. Музика К. мелодійна, пройнята угор. нац. колоритом. Автор 20 оперет, серед яких широко відомі «Циган-прем'єр» (1912), «Княгиня чардашу» («Сільва», 1915), «Баядера» (1921), «Графиня Маріца» («Маріца», 1924), «Принцеса цирку» (1927), «Фіалка Монмартра» (1930); симф. творів («Сатурналії»), інструм. п'єс, романсів.

КАЛЬМА́РИ (Teuthoidea) — підряд *головоногих молюсків* ряду десятиногих. Тіло (довж. переважно 0,25—0,5 м, у деяких, напр. *архітеутисів,*— до 18 м, включаючи довж. щупалець) позбавлене зовн. раковини, торпедоподібне, з двома плавцями на задньому кінці. Забарвлення під колір навколишнього середовища, деякі прозорі, мають світні органи. Щупальця, т. з. руки, з присосками й гачками. Очі розвинені добре. Поширений в усіх морях і океанах. Відомо бл. 300 видів, в СРСР (бас. Пн. Льодовитого ок., Охотське, Берінгове і Японське моря) — бл. 30. Живуть у товщі води. Хижаки, живляться переважно рибою. Самі К. є поживою великої риби, кашалотів та ін. морських тварин. К. об'єкти промислу заради м'яса. Викопні К. відомі починаючи з юрських відкладів.

КАЛЬМА́РСЬКА У́НІЯ — об'єднання королівств Данії, Норвегії (з Ісландією) та Швеції (з Фінляндією) в особистій унії під верховною владою датських королів, яке було оформлене у м. Кальмарі 1397. В широкому розумінні — період в історії скандінавських країн (1397—1523), протягом якого вони перебували в унії. Під час К. у. Данія, що була найрозвинутішою скандінавською країною, прагнула підкорити Швецію та Норвегію своїм політ. та екон. інтересам. Швеція вийшла з унії 1523; Данія 1537 позбавила Норвегію статусу королівства і оголосила своєю провінцією (стала незалежною 1814).

КА́ЛЬМІУС — ріка в УРСР, у межах Донец. обл. Довж. 209 км, площа бас. 5070 км². Бере початок на пд. схилах Донецького кряжа, впадає в Азовське м. Гол. притоки: *Берестова, Мокра Волноваха, Кальчик* (праві), Грузька (ліва). Живлення дощове й снігове. Несудноплавний. Використовують для зрошування, пром. та комунального водопостачання. На К. споруджено Верхньокальміуське, Нижньокальміуське, Старобешівське і Павлопольське водосховища. На К.— м. Донецьк, у гирлі — м. Жданов.

КА́ЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ, Кальміуська сакма — одне з розгалужень *Муравського шляху,* яким користувалися загони кримських і ногайських татар для розбійницьких наскоків на Слобідську Україну і Російську державу в 16 — на поч. 18 ст. Починався у верхів'ях р. Молочних Вод, де відокремлювався від Муравського шляху. Далі йшов на Пн. вздовж правого берега р. Кальміусу (звідси й назва) і біля фортеці Тор (тепер м. Слов'янськ Донец. обл.) перетинав Сіверський Донець, потім проходив у пн. напрямі через тер. *Острогозького полку* поблизу фортець Старобільськ, Сватове, Валуйки, Новий Оскіл, Старий Оскіл. Під м. Ливнами К. ш. знову з'єднувався з Муравським шляхом.

КА́ЛЬНИЦЬКИЙ Іван Сергійович (н. 23.VI 1923, с. Гранів Гайсинського р-ну Вінн. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1948. У період Великої Вітчизн. війни (1941—45) — учасник партизанського руху. В 1944—62 очолював колгоспи ім. Кірова, «III Інтернаціонал» та ім. Леніна на Вінниччині. З 1962—голова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС (з 1976 — укрупненого колгоспу ім. XXV з'їзду КПРС) Тульчинського р-ну Вінн. обл. Г-во під керівництвом К. домоглося високих показників. К.— депутат Верховної Ради Української РСР 9-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. *Ю. С. Жугін.*

КА́ЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Правобережній Україні 1648—53. Див. *Вінницький полк.*

КАЛЬНО́Й Дмитро Павлович (н. 15.VI 1907, с. Слобода-Уразово, тепер Ворон. обл.) — український рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1957. В 1937 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Під керівництвом К. споруджено будівлі: ТЕЦ Закавказького металург. з-ду (1949—54), ТЕЦ Лисичанського хім. з-ду (1950—56), Придніпровську ГРЕС (1-а черга, 1948—54); в 50—70-х рр. розроблено проекти населених пунктів Донецької (смт Новий Світ, Ніколаєвка, Світлодарськ), Дніпроп. (міста Придніпровськ, Зеленодольськ), Запорізької (смт Енергодар), Харків. (смт Есхар, Комсомольський) та ін. областей УРСР.

КАЛЬНОФО́ЙСЬКИЙ Афанасій (рр. н. і см. невід.) — український письменник 1-ї пол. 17 ст. Автор книги польс. мовою про «чудеса» в Києво-Печерському монастирі («Feraturgema», 1638), до якої додано план Києва і Києво-Печерського монастиря. У книзі вживаються звороти, запозичені з народнопоетичної творчості.

КАЛЬЦЕФІ́ЛИ [від лат. calx (calcis) — вапно і грец. φιλέω — люблю], кальцефіти — рослини, які добре розвиваються на грунтах, багатих на кальцій. Більшість К. росте в пд. і пд.-сх. областях Європейської частини СРСР, де переважають грунти лужної або нейтральної реакції. Типовими К. є дуби пухнатий та вапняковий, ялиця біла, ковила Лессінга тощо. Належать до *ацидофобних організмів.*

КАЛЬЦЕФО́БИ [від лат. calx (calcis) — вапно і грец. φόβος — страх] — рослини, що негативно реагують на наявність солей кальцію у грунті й добре ростуть на грунтах з кислою або нейтральною реакцією. Можуть рости і в умовах високого вмісту кальцію в разі врівноваження його дії відповідною концентрацією водневих іонів. К. є сфагнові мохи, люпин, чай, верес, каштан їстівний тощо. Належать до *ацидофільних організмів.*

КАЛЬЦИНО́ВАНА СО́ДА — безводний карбонат натрію Na_2CO_3; див. також *Сода.*

КАЛЬЦИНУВА́ННЯ СОЛО́МИ, вапнування соломи — обробка соломи вапном з метою підвищення її перетравності й поживності. Твердість (жорсткість) соломи зумовлена тим, що в рослині під час росту і розвитку целюлоза просякається лігніном — речовиною, що надає соломі властивості деревини. Вапно (луг) руйнує зв'язок між лігніном і целюлозою та позбавляє солому властивостей деревини. Поширений спосіб обробки соломи вапняним розчином, розроблений Троїцьким вет. ін-том. Згодовують оброблену вапняним розчином солому великій рогатій худобі та вівцям разом з *силосом* і *концентрованими кормами.*

КАЛЬЦИ́Т [від лат. calx (calcis) — вапно], вапняковий шпат — мінерал класу *карбонатів.* $CaCO_3$. *Сингонія* тригональна. Твердість 3—3,5. Густ. 2,71. Безбарвний або білий. Блиск скляний. Виділяють декілька різновидів К.: волокнистий, жилкуватий, мучнистий, люблініт, ісландський шпат. К.— один із найпоширеніших мінералів земної кори; є осн. складовою частиною карбонатитів, вапняків, крейди, мергелів, мармурів та ін. осадочних і метаморфічних порід, які широко використовують як буд. і облицьовувальний матеріал. К. одержують і штучно. Застосовують його у буд-вництві, металург. і хім. промисловості.

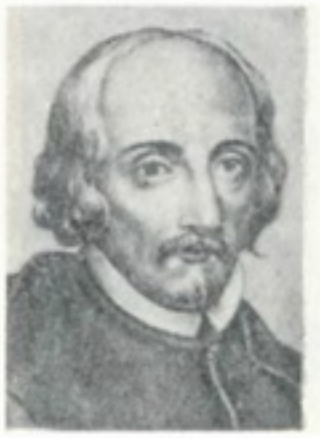

П.Кальдерон де ла Барка.

І. Кальман.

І. С. Кальницький

А. Кальнофойський. План Києва. Печерськ. 1638.

Г. Н. Кальченко.

Г. Н. Кальченко. Портрет О. Ю. Кобилянської. Мармур. 1962. Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Києві.

КАЛЬЦИТОНІН — *гормон* щитовидної залози. За хім. будовою білок, мол. м. бл. 3600. К. разом з *паратиреоїдним гормоном* бере участь у регуляції обміну кальцію в організмі; знижує вміст кальцію і фосфору в крові та впливає на обмін речовин у кісткових клітинах; затримує кальцій в кістках, перешкоджає їх розсмоктуванню. Одержують К. з щитовидних залоз вел. рогатої худоби, свиней, овець і лососів. Здійснено хім. синтез К. *О. С. Мікоша.*

КА́ЛЬЦІЙ [Calcium; від лат. calx (calcis) — вапно], Ca — хімічний елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 20, ат. м. 40,08; належить до *лужноземельних металів*. Природний К. складається з шести стабільних ізотопів, серед яких найпоширеніший ^{40}Ca (96,97%). Вперше металевий К. одержав 1808 Г. *Деві*. Вміст К. у земній корі 2,96%. Входить до складу *карбонатів, сульфатів, фосфатів, фторидів*. Сріблясто-білий м'який метал, густ. 1540 кг/м³, $t_{пл}$ 851° С, $t_{кип}$ 1482° С. Хімічно активний метал, досить енергійно взаємодіє з водою. При нагріванні на повітрі згоряє з утворенням оксиду кальцію. Розведені к-ти розчиняють К. з виділенням *водню*. При нагріванні К. сполучається з воднем і азотом, утворюючи гідрид CaH_2 і нітрид Ca_3N_2 та відновлює оксиди більшості металів і деяких неметалів. При підвищеній т-рі дуже енергійно реагує з *галогенами*. З сіркою утворює сульфід CaS. К. одержують *електролізом* розплавленого хлориду К. або відновленням оксиду К. алюмінієм. Застосовують К. у металургії для виробн. сплавів, як відновник тощо. Див. також *Кальцію сполуки*.

К. в організмі — необхідна складова частина усіх тваринних і рослинних організмів; один з *біогенних елементів*. В організмі дорослої людини 1,4—2% К., більшість якого міститься в кістковій тканині. Іони К. беруть участь у *мінеральному обміні, водно-сольовому обміні, проникності біологічних мембран, м'язовому скороченні*, активації ферментів, утворенні клітинних структур тощо. Добова норма дорослої людини 0,8—1,5 г. немовлят — 50—55 мг/кг, старших дітей — 25 мг/кг ваги тіла. Він надходить до організму з їжею і водою. Особливо багате на К. коров'яче молоко. Важливе значення має співвідношення в їжі кальцію і фосфору. Порушення фосфорно-кальцієвого обміну призводить до *рахіту* в дітей та *остеомаляції* в дорослих.

Літ.: Родякин В. В. Кальций, его соединения и сплавы. М., 1967; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 2. М., 1973. *Ф. Д. Шевченко*

(Кальцій — хім. елемент).

КА́ЛЬЦІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *кальцій* переважно у ступені окислення +2. Оксид CaO (технічний продукт — негашене вапно) — біла пориста речовина, яку одержують нагріванням *вапняку* або *крейди*. Легко приєднує воду, утворюючи гідроксид $Ca(OH)_2$ — гашене вапно. Розчин гідроксиду кальцію наз. вапняною водою, а його суспензію у воді — вапняним молоком. Суміш вапна з піском широко застосовують у будівництві. Сполуки кальцію з галогенами — *галогеніди* добре розчинні (крім фториду) у воді і виділяються з розчинів у вигляді *кристалогідратів*. Застосовують: фторид кальцію у металургії як *флюс*, хлорид — для добування металевого кальцію, розчин хлориду — у холодильних системах, як рідину з низькою т-рою замерзання, бромід — у медицині та фотографії. Карбонат кальцію $CaCO_3$ поширений у природі у вигляді крейди, вапняку, *мармуру*. У воді не розчиняється, взаємодіє з к-тами з виділенням CO_2, при нагріванні розкладається на CaO та CO_2. Використовують як буд. матеріал, для одержання вапна, як наповнювач гуми, паперу, лінолеуму. Нітрат кальцію (кальцієва селітра) — *азотне добриво*, добре розчиняється у воді. Сульфат кальцію буває в природі у вигляді *ангідриту* та *гіпсу*. Фосфат $Ca_3(PO_4)_2$ — дуже поширений у природі (*фосфорит, апатит*); у воді не розчиняється. Застосовують для підготовування худоби, у виробн. *кераміки* й *скла*. Гідрофосфат кальцію $CaHPO_4$ та дигідрофосфат кальцію $Ca(H_2PO_4)_2$ і його суміш з гіпсом (суперфосфат) використовують як *добрива*. З вуглецем кальцій утворює карбід CaC_2, який, реагуючи з водою, дає *ацетилен*. При нагріванні карбіду кальцію в струмені азоту утворюється ціанамід $CaCN_2$, що є азотним добривом.

Ф. Д. Шевченко.

КА́ЛЬЧЕНКО Галина Никифорівна (4.II 1926, м. Борзна, тепер Черніг. обл.— 11.III 1975, Київ) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. Дочка Н. Т. *Кальченка*. В 1953 закінчила Київ. художній ін-т, де навчалася в М. *Лисенка*. Твори: «Подруги» (1953), «Після допиту» (1957), портрети — двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Буркацької (1960), Лесі Українки та О. Кобилянської (обидва— 1962), В. Василевської (1965); пам'ятники — В. *Порику* в Енен-Льєтарі у Франції (в співавт. з В. *Знобою*, 1967), М. Леонтовичу в м. Тульчині (1970), С. *Гулаку-Артемовському* в м. Городищі Черкаської обл. (1971), Лесі Українці (1973) та І. *Котляревському* (1974) в Києві, меморіальний ансамбль «Пагорб слави» в Черкасах (1977, у співавт.). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г.Шевченка, 1974.

Літ.: Верба І. І. Галина Кальченко. Альбом. К., 1969; Галина Кальченко. Каталог. К., 1976.

КА́ЛЬЧЕНКО Іван Іванович [21. IX (2.X) 1904, м. Єйськ, тепер Краснодар. краю РРФСР — 8.XII 1975, Київ] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1951), засл. лікар Удм. АРСР (з 1942). Член КПРС з 1940. У 1929 закінчив мед. ф-т ун-ту в Ростові-на-Дону. В 1933—39 працював в Архангельськ. мед. ін-ті; 1939—44 — зав. кафедрою Іжевського мед. ін-ту; з 1944 — проф. (1944—57 — директор) Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Праці К. присвячені питанням онкології, хірургічному лікуванню захворювань травного апарата, травматичним ушкодженням периферичного відділу нервової системи тощо. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КА́ЛЬЧЕНКО Никифор Тимофійович [н. 27.I (9.II) 1906, с. Кошманівка, тепер Машівського р-ну Полтав. обл.] — держ. і партійний діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1932. Закінчив Полтавський с.-г. ін-т (1928). У 1938—41 — голова Одес. облвиконкому. В 1941—46 — у Рад. Армії. Був членом Військ. ради армії та 1-го Укр. фронту; військ. звання — генерал-лейтенант. У 1946 — міністр тех. культур УРСР; 1947—50 — міністр радгоспів УРСР; 1950—52 — міністр с. г. УРСР. У 1952—54 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР, 1954—61 — Голова Ради Міністрів УРСР. У 1961—65 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, міністр заготівель УРСР. У 1965—76 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — на пенсії. В 1952—56, 1966—76 — кандидат, 1956—66 — член ЦК КПРС. У 1938—40 — кандидат, з 1940 — член ЦК Компартії України. З 1952 — член Президії, 1966—76— член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1, 3—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—9-го скликань. Нагороджений 8 орденами Леніна, 3 орденами Червоної Зірки, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами та медалями.

КА́ЛЬЧИК — ріка в УРСР, у межах Донецької обл., права притока Кальміусу. Довж. 88 км, площа бас. 1260 км². Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено Старокримське водосховище, яке використовують для водопостачання м. Жданова та зрошування. Істор. назва К.— *Калка*.

КАЛЬЯ́О — місто на Зх. Пер. Значний порт на узбережжі Тихого ок., трансп. вузол. 335,4 тис. ж. (1970). Суднобудування (переважно риболовних суден), хім., текст., харч. (гол. чин. рибопереробна) пром-сть. Риболовна база.

КАЛЬЯ́РІ — місто на о. Сардінія в Італії, адм. ц. пров. Кальярі. 240,3 тис. ж. (1976). Суднобудування. Підприємства нафтопереробної, хім., нафтохім., деревообр., харч. пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. Порт по вивозу продукції гірничодобувної пром-сті і с. г. Ун-т (з 17 ст.).

КА́МА (санскр., букв.— кохання, бажання) — бог кохання в індуїстській релігії. Здебільшого його вважали сином *Вішну* й *Лакшмі*. Зображували юнаком, який стріляє з лука в серця людей.

КА́МА — ріка в Європейській частині СРСР, ліва притока Волги. Довж. 1805 км, площа бас. 507 тис. км². Бере початок на Верхньокамській височині, впадає в Камську зат. Куйбишев. водосховища. Гол. притоки: Вішера, *Чусова, Біла* (ліві), *Вятка* (права). Живлення переважно снігове й дощове. Пересічна річна витрата води у гирлі бл. 3500 м³/с (максимальна 27 500 м³/с). Замерзає у листопаді, скресає у квітні. На К. створено кілька ГЕС (див. *Камський каскад ГЕС*), русло зарегульовано водосховищами. К. судноплавна на 966 км від гирла. На К., біля смт Пожви, 1817 збудовано перший вітчизн. пароплав. К.— велика трансп. артерія країни; осн. вантажі: нафта, метал, ліс, кам. вугілля, зерно; туристські перевезення. Гол. порти: Солікамськ, Перм, Краснокамськ, Сарапул, Набережні Челни та ін.

КАМАГУЕ́Й — місто в сх. частині Куби, адм. і екон. ц. провінції Камагуей. Залізнична станція, через К. проходить Центр. шосе. 196 тис. ж. (1970). Найрозвинутіша харч. пром-сть (цукр. з-ди, м'ясокомбінат та ін.). Підприємства текст., хім. пром-сті, с.-г. машинобудування. Поблизу К.— видобування хроміту і марганцю. Ун-т. К. засн. у 16 ст.

КАМА́Л Галіасгар [справж. прізв. — Камалетдінов; 25.XII 1878 (6.I 1879), Казань — 8.VI 1933, там же] — татарський рад. письменник і громадський діяч. Був видавцем і редактором демократичних газет, де друкував статті, в яких пропагував ідеї марксизму. Видавав сатиричні журнали; організував вид-во тат. л-ри «Освіта». Друкуватися почав 1900. У своїх драматичних творах, зокрема «Таємниці нашого міста» (1911), «Банкрут» (1912), картав бурж. суспільство. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції виступав з публіцистичними статтями у рад. пресі, писав сатиричні вірші, п'єси про класову боротьбу на селі («Три життя», 1933, та ін.), співробітничав у газетах «Еш» («Труд»), «Кизил байрак» («Червоний прапор»).

КАМА́Л Шаріф [справж. прізв.— Байгільдієв; 16 (28).II 1884, с. Пішля, тепер Рузаєвського р-ну Морд. АРСР — 22.XII 1942, Казань] — татарський рад. письменник, засл. діяч мистецтв Тат. АРСР (з 1940). Член Комуністичної партії з 1919. Бував на Україні, працював на шахтах Донбасу. Друкуватися почав 1905. Перша зб.— «Голос» (1906). В новелах 1909—12, повісті «Чайка» (1915) реалістично показав життя сезонних робітників, рибалок і шахтарів. У сатиричній комедії «Хаджі Ефенді одружується» (1915) викривав реакційне духівництво. Романи «На світанку» (1927), «Коли народжується прекрасне» (1938), п'єси «Вогонь» (1929), «Гори» (1932), «За туманом» (1934) — про соціалістичні перетворення в житті татарського народу. Драма «Вороняче гніздо» (1930) — про революційну боротьбу трудящих Донбасу. Нагороджений орденом Леніна.

КАМА́НІН Іван Михайлович (1850, Димер, тепер смт Вишгородського р-ну Київ. обл.— 1921) — укр. історик, архівіст, палеограф бурж.-ліберального напряму. В 1872 закінчив Київ. ун-т. З 1883 працював у Київ. центр. архіві давніх актів. Брав участь у виданні «*Архива Юго-Западной России*». Автор статей з історії України 16—17 ст., з археології, архівознавства. На деяких працях К. позначився вплив бурж.-націоналістичних концепцій В. Б. *Антоновича*. Пізнавальне значення зберегли статті К. з укр. палеографії 15—18 ст.

КАМА́НІН Микола Петрович [н. 5 (18).X 1908, с. Меленки, тепер місто Владимир. обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник авіації (1967), один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1927. Закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (1938), Академію Генштабу (1956). У 1934 брав участь у врятуванні екіпажу криголамного пароплава «Челюскін». Під час Великої Вітчизн. війни, з липня 1942, командував штурмовою авіац. д-зією, авіакорпусом на Калінін., 1-му та 2-му Укр. фронтах. У 1966—71 керував підготовкою рад. космонавтів. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАМА́РГ — заповідник на Пд. Франції, поблизу м. Марселя. Пл. 13,5 тис. га. Створений 1928 для вивчення й охорони дельтового ландшафту р. Рони. Багато прісноводних боліт, соляних боліт і лагун, у центр. частині К.— дюни Буа-де-Р'єж — єдине місце у Франції з реліктовим ялівцевим лісом. У заповіднику гніздуються, зимують і зупиняються на перельотах понад 300 видів птахів, зокрема рожеві фламінго, качки, чаплі, кулики, мартини. Збереглися напівдикі коні та бики, схожі на турів. У К. працюють дві біол. станції, що кільцюють щорічно бл. 25 000 птахів.

О. К. Ющенко.

КА́МБА, акамба — африканський народ, який населяє бас. річок Галана і Тана в пд. частині *Кенії*. Чисельність — 1,6 млн. чол. (1977, оцінка). Мова К. належить до мов *банту*. За релігією більшість К. додержується місц. традиційних вірувань, частина — християни. З кін. 19 ст. до 1963 зазнавали гноблення англ. колонізаторів. Осн. заняття К.— землеробство і скотарство.

КАМБАЛО́ВІ (Pleuronectidae) — родина риб ряду камбалоподібних. К.— морські риби, лише деякі заходять у пониззя річок. Тіло несиметричне, дуже сплющене з боків, очі на одному боці голови, плавці без колючих променів. Спинний і підхвостовий плавці довгі, плавального міхура немає. Один бік тіла (сліпий) значно світліший за другий (очний). К. живуть на дні, переважно лежачи на одному боці, і можуть змінювати забарвлення тіла залежно від кольору грунту. Живляться донними безхребетними й дрібною рибою. *Ікра* пелагічна (плаває в товщі води). Личинки мають симетричне тіло і плавальний міхур, живляться ракоподібними. К.— цінні промислові риби. В родині 44 роди, з яких в СРСР 17, що об'єднують 28 видів, у т. ч. в УРСР — 1 вид: річкова камбала, або *глось*; має пром. значення. Найбільше видів К., які мають пром. значення,— в далекосхідних і північних морях: *палтуси*, камбали жовтопера, морська, жовточерева та ін.

КА́МБІЙ (від лат. cambio — змінюю) — твірна тканина (*меристема*) переважно *голонасінних* і *дводольних* рослин. К. міститься між *деревиною* і *лубом* по всій довжині стебла і кореня у вигляді однорядного циліндричного шару видовжено-загострених, чотиригранних, вкритих целюлозною оболонкою клітин. В стеблах К. утворюється з *прокамбію*, а в коренях — з паренхімних клітин (див. *Паренхіма*), розташованих між деревиною і лубом, рідше — з клітин *перицикла*. Внаслідок поділу клітин К. з внутр. боку його відкладається вторинна деревина, а з зовн.— вторинний луб, що зумовлює ріст осьових органів рослин у товщину. Періодичний (сезонний) характер діяльності К. зумовлює утворення у деревних рослин *річних кілець*. Про К., що утворює *корок*, див. *Фелоген*, *Перидерма*.

КАМБІФО́РМ (від *камбій* і лат. forma — вигляд, форма) — сукупність живих клітин *лубу* (флоеми) рослин, що утворюються з клітин *прокамбію* або камбію і мають подібну до них видовжену, загострену на кінцях форму й тонку оболонку. Клітини К. виконують, ймовірно, запасальну функцію.

КАМБО́ДЖА — колишня (до 1976) назва держави *Кампучії*.

КАМЕДЕТЕ́ЧА — хвороба гол. чин. деревних рослин, що характеризується виділенням *камеді*, яка потім застигає. Те саме, що й *гомоз*.

КАМЕ́ДІ (від грец. κόμμι — камедь, клей), гумі — високомолекулярні вуглеводи (полімери *моносахаридів*), що є головним складником прозорої аморфної маси, яка

Камбалові: *1* — білокорий палтус (Hippoglossus hippoglossus); *2* — морська камбала (Platessa platessa); *3* — зірчаста камбала (Pleuronectes stellatus); *4* — річкова камбала (P. flesus).

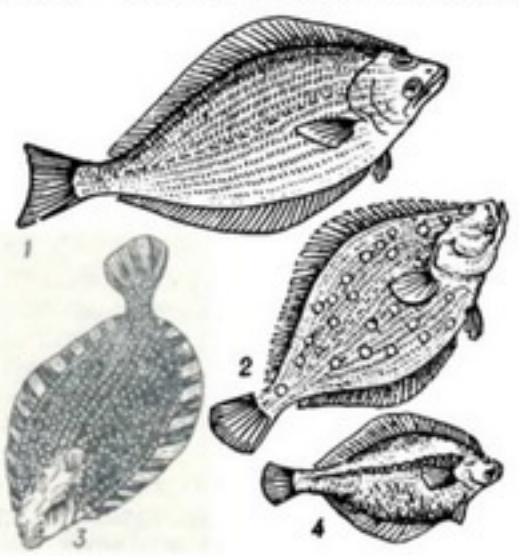

Н. Т. Кальченко.

М. П. Каманін.

Кама. Камське водосховище.

Ч. Камерон. Спальня Катерини II у Великому (Катерининському) палаці в Царському Селі (тепер місто Пушкін). 80-і роки 18 ст.

Камелія. Махрова форма камелії японської.

Електрична **камерна піч.**

витікає з стебел рослин при їх мех. ушкодженні чи захворюванні. К. розчиняються або набрякають у воді. Їх використовують у харч., паперовій, текст. пром-сті (як клей) і в медицині (для виготовлення пілюль, емульсій тощо). Найвідоміші К.— гуміарабік (з акацій), *агар-агар*, «вишневий клей» та ін. До К. відносять також *полісахариди* мікроорганізмів.

КАМЕ́ЛІС Йосиф (Йосиф де Камеліс; 1641—1706) — освітній і церковний діяч на Закарпатті. За походженням грек з о. Хіос. Працював у Ватіканській бібліотеці. У 1690 призначений мукачівським уніатським єпископом. Запроваджував унію (див. *Унія церковна*) на Закарпатті жорстокими методами, за що його нещадно картав М. *Андрелла*. Написав лат. мовою «Катехізис», який опубліковано 1698 у Трнаві (Словаччина) в перекладі укр. мовою. У 1699 там же видав для закарпатських українців «Буквар». У 1703, коли почався *Ракоці Ференца II рух 1703—11*, утік із Закарпаття від гніву нар. мас.

КАМЕ́ЛІЯ (Camellia) — рід вічнозелених дерев або кущів родини чайних (камелієвих). Листки чергові шкірясті; квітки двостатеві, великі, білі, червоні або рожеві, поодинокі. Бл. 80 видів, поширв гропіч. і субтропіч. областях Пд.-Сх. Азії. В СРСР у культурі 5 видів. Найбільшою декоративністю відзначається К. японська (C. japonica) — дерево до 15 м заввишки. Листки темно-зелені, суцільні, до 5—12 см завдовжки. Квітки до 12 см в діаметрі, махрові та немахрові (залежно від сорту). Налічується понад 3 тис. різновидностей і сортів. На Україні К. поширв. як оранжерейно-кімнатна кущова рослина. К. гвоздична, або евгенольна (C. sassanqua), на Пд. Криму росте здичавіло; на Чорноморському узбережжі Кавказу є промислова плантація. З гвоздичної та деяких ін. видів К. добувають ефірну олію, у складі якої — до 96% евгенолу. Олію використовують у харч. пром-сті, косметиці і медицині. *С. М. Приходько.*

КАМЕНЕЗБИРА́ЛЬНА МАШИ́НА — навісний або причіпний пристрій до трактора для очищення поля від каміння, будівництва доріг та гідротех. робіт. Промисловість СРСР випускає кілька типів К. м. Найпоширеніша К. м. КУМ-1,2 (мал.) складається з рами, підкопувального лемеша, приймального, сепарувального та поперечного вивантажувального транспортерів, балансирних кареток з двома ходовими колесами, механізму привода. Для перевезення каміння, зібраного з поля КУМ-1,2, використовують двоколісний причіпний лафет ПЛ-2,7 вантажопідйомністю 3,5 т. К. м.

Каменезбиральна машина КУМ-1,2 з лафетом ПЛ-2,7.

агрегатується з тракторами класу 3 тс, обладнаними ходозменшувачами, а лафет ПЛ-2,7 — з колісними тракторами класу 1,4 тс. Продуктивність К. м. КУМ-1,2 до 48 т/год. *С. О. Карпенко*

КАМЕНЕОБРО́БКА — надання природному каменю належних розмірів, форми і декоративного вигляду (фактури). Полягає у розпилюванні (розколюванні) на заготовки вирізаних з масиву гірських порід каменів (див. *Каменерізні машини*), обрізуванні цих заготовок за розмірами або наданні їм певного профілю та опоряджуванні лицьової поверхні виробу Камені порівняно м'яких порід (вапняків, туфів) обробляють, одержуючи плити і бруски, на розпилювальних верстатах, обладнаних кільцевими *фрезами* й дисковими *пилками* з твердосплавними різцями. Камені твердих порід (напр., граніту, лабрадориту) розпилюють на верстатах канатних і рамних (. пилками, армованими алмазним порошком). Великі камені розколюють ударним способом. Для надання заготовкам належних розмірів використовують обкантовувальні (з алмазними відрізними кругами, див. *Алмазний інструмент*) і *фрезерні верстати*. Форму тіл обертання камінь набуває на *токарних верстатах*, а також на верстатах з фасонними сталевими й *абразивними інструментами*. Фактурна обробка каменів полягає у сколюванні (фактури «шуба», точкова, борозниста тощо) ручним ударним інструментом (бучардою, закольником, скарпелем та ін.) або *шліфуванні*, а деяких — ще й у *полірyванні*. Впроваджується також термоструминний метод обробки, за яким на поверхневий шар каменю діє, рухаючись з надзвуковою швидкістю, високотемпературний струмінь газу К. провадять на спеціалізованих підприємствах, використовуючи для осн. операцій *потокові лінії* На великих підприємствах застосовують конвейєрні шліфувально-полірувальні агрегати, де заготовки водночас обрізують, шліфують полірують. Методами К. виготовляють облицьовувальні плитки, архіт. деталі фундаментні і стінові блоки, бортові камені тощо. Відходи К. застосовують у виробн. бетонів і буд. розчинів. Спеціальним видом К. є орнаментування дорогоцінного каміння (див *Гранувальна справа*).

Літ.: Справочник по добыче и переработке нерудных строительных материалов. Л., 1975; Галай В. Д., Поволоцкий С. В., Полищук С. М. Машины и оборудование для эффективной добычи и обработки природного камня. М., 1977. *Ю. П. Кузнецов.*

КАМЕНЕРІ́ЗНІ МАШИ́НИ — машини якими з масиву гірських порід вирізують (випилюють) камені (блоки) правильної форми. Робочими органами К. м. є дискові або кільцеві *фрези* та різальні ланцюги з твердосплавними зубками (бари). Розрізняють такі К. м.: для відкритого й підземного способів розробки; з одним або кількома робочими органами; універсальні (ними виконують три операції вирізування в різних напрямах) й операційні. Є машини низько- й високоуступні (висота різання відповідно до 0,42 і до 3 м). На великих *кар'єрах* застосовують, крім того, каменерізні агрегати з кількох операційних машин із заг. керуванням і єдиним напрямом руху. К. м. використовують для різання гірських порід міцністю до 150 МПа. Див. також *Каменеобробка*. *О. О. Хархов.*

КА́МЕНЄВ Сергій Сергійович [4 (16).IV 1881, Київ — 25.VIII 1936, Москва] — рад. військовий діяч, командарм 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1930. Закінчив Академію Генштабу (1907). Учасник 1-ї світової війни, полковник. У Червоній Армії з 1918. В 1918—19 — команд. Сх. фронтом. З липня 1919 — головнокоманд. Збройними Силами РРФСР. У 1924—27 — інспектор, нач. штабу, гол. інспектор, нач. Гол. управління РСЧА, одночасно гол. керівник циклу тактики в Академії ім. М. В. Фрунзе. В 1927—34 — заст. наркома у військ. і мор. справах і заст. голови Реввійськради СРСР. З 1934—начальник Управління ППО. Автор праць з питань воєнного мистецтва та воєнної історії. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

КАМЕ́НСЬКИЙ Валентин Олександрович [16 (29).IX 1907, Тула — 21.XI 1975. Ленінград] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1941. В 1931 закінчив Ленінгр. ін-т інженерів пром. будівництва. В 1951—71 — гол. архітектор Ленінграда. Один із авторів проекту генерального плану розвитку Ленінграда на 1960—80, керівник проектів планування й забудови просп. Стайків (1951—55), Кіровської (1948—55) та Комсомольської (1956) площ, району Дачного (з 1960); один з авторів кіноконцертного залу «Жовтневий» (1967), експериментального житлового району на Васильєвському о-ві (1967). Брав участь у плануванні й забудові центру Ростока (НДР, 1965). Автор кн. «Ленинград сегодня и завтра» (Л., 1962). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Валентин Александрович Каменский. Постройки, проекты, акварель. Л., 1967.

КАМЕ́НСЬКИЙ Василь Васильович [5 (17). IУ 1884, на пароплаві, р. Кама, поблизу Пермі — 11.XI 1961, Москва] — рос. рад. поет. Один з перших рос. пілотів. Почав друкуватися 1904. За участь у політ. страйку 1905 був заарештований. Перші ліричні вірші позначені впливом футуристичних поглядів. Осн. твори — поеми про керівників сел. повстань: «Стенька Разін» (1912—20), «Омелян Пугачов» (1931), «Іван Болотников» (1934). Писав також нариси, повісті.

КАМЕ́НСЬКИЙ (Kamieński) Генрік-Міхал-Корвін (псевд.— Філарет Правдовський; 24.II 1813, Варшава — 9.I 1865, Алжір) — польс. революц. діяч. Учасник *польського повстання 1830—31* і нац.-виз.-

вольного руху 40-х рр. 19 ст. У 1845—48 — на засланні у Вятці. В 1851 емігрував до Швейцарії. В своїх філос. і екон. творах висував програму визволення Польщі шляхом сел. війни, виступав за єдність рос. і польс. народів у боротьбі проти царизму.

КАМЕ́НСЬКИЙ Іван Петрович [1773, с. Надежда, тепер Полтав. обл.— 6 (18).VIII 1819, Київ] — рос. і укр. лікар. Закінчив Моск. медико-хірург. школу (1798). З 1799 — прозектор Моск. медико-хірург. академії. В 1802 захистив дисертацію «Про стискування серця». В 1806—09 — професор анатомії, фізіології та судової медицини в Казан. ун-ті. В 1810—19 очолював кафедру акушерства Харків. ун-ту. Автор оригінальної праці про проникаючу виразку шлунка. Перекладач праць з хімії та про харчування дітей.

М. К. Бородій.

КАМЕ́НСЬКИЙ Федір Федорович [21.VIII (2.IX) 1836, Лісне, передмістя Петербурга — 26.VIII 1913, Кліруотер, Флоріда, США]— російський скульптор. В 1852—60 навчався в петерб. АМ у М. *Пименова*; з 1868 — академік. У 1863—69 був як пенсіонер у Італії. З 1873 жив у США. Твори: портрети Т. Шевченка (Київ. музей Т. Г. Шевченка), Ф. Бруні (обидва — 1862), жанрові скульптури — «Хлопчик-скульптор» (1866), «Перший крок» (1872). Роботи К. зберігаються також у ДТГ і ДРМ.

КАМЕ́НСЬКИЙ Франц Михайлович [9.X 1851, Люблін — 3 (16). IX 1912, Одеса] — український ботанік, за походженням поляк. Навчався в Страсбурзькому та Бреславльському (тепер Вроцлавський) ун-тах. З 1877 працював у Львові; з 1886 — викладач ун-ту в Одесі (з 1888 — проф., з 1895 — також директор бот. саду). Праці К. присвячені вивченню флори Пд. берега Криму, питанням геогр. поширення і морфології деяких рослин, захворюванням винограду, проблемі *симбіозу* в рослин тощо. Вперше описав явище *мікоризи* (1882).

КА́МЕНСЬК-УРА́ЛЬСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Свердловської обл. РРФСР. Розташований на р. Каменці при її впадінні в р. Ісеть (бас. Обі). Вузол з-ць. 187 тис. ж. (1979). Найрозвинутіша металург. пром-сть (Уральський алюм. та Сінарський трубний з-ди). Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлені з-дами «Будмонтажконструкція» (виробн. устаткування для підприємств кольорової металургії), електромех., авторемонтним, торг. устаткування та ін. Швейна ф-ка. ТЕЦ. Заг.-тех. ф-т Уральського політех. ін-ту, алюм. технікум, мед. та муз.-пед. уч-ща. Драм. театр. Краєзнавчий музей. Засн. 1701, місто — з 1935.

КА́МЕНСЬК-ША́ХТИНСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР. Розташований на р. Сіверському Дінці. Залізнич. ст. Каменська. 76 тис. ж. (1977). У місті — маш.-буд. (шахтне устаткування), цегельний і склотарний з-ди; штучного волокна, буд. матеріалів і м'ясний комбінати та ін. підприємства. ТЕЦ. Хім.-мех. технікум, пед. уч-ще. Виник 1671 як козацьке поселення, місто — з 1927.

«КАМЕНЯ́Р» — республіканське видавництво Держкомвидаву УРСР. Засн. у Львові 1939 як книжкова редакція; з 1940 вона у складі газетно-журнального вид-ва «Вільна Україна». У 1940—41 редакція випускала журн. «Література і мистецтво». Після визволення Львова від нім.-фашист. загарбників у складі вид-ва «Вільна Україна» відновила свою роботу й книжкова редакція. У 1950 на базі цього вид-ва організовано Львів. обласне книжково-журн. вид-во. В 1964 перетворено на респ. вид-во «Каменяр». Обслуговує Волин., Львів., Ровен., Терноп. і Хмельн. області. Випускає журн. «*Жовтень*».

М. В. Нечай.

КА́МЕРА (лат. camera — склепіння, від грец. καμάρα — склеписта кімната) — 1) Підземна *гірнича виробка* порівняно невеликої довжини і значних поперечних розмірів, де розміщують устаткування і спец. служби шахти або рудника, провадять очисні роботи тощо. 2) Внутрішня частина деяких машин, пристроїв, печей (напр., К. згоряння у *двигуні*, телевізійна К. з біжучим променем, робочий простір *камерної печі*). 3) Назва деяких апаратів і приладів (фотокамера, кінокамера, *бульбашкова камера*, *Вільсона камера* тощо). 4) Закрите приміщення спеціального призначення (напр., К. схову, *звукомірна камера*). 5) Надувний гумовий балон всередині шини, м'яча та ін.

КАМЕРА́РІУС (Camerarius) Рудольф-Якоб (12.II 1665, Тюбінген — 11.IX 1721, там же) — німецький ботанік. З 1688 — професор медицини і директор бот. саду Тюбінгенського ун-ту. К. експериментально довів наявність статі у рослин. Відніс *тичинки* до чоловічих статевих органів, а пилок їх — до запліднюючого начала, *маточки* — до жіночих статевих органів. Показав, що при ізоляції жіночих рослин від чоловічих, а також при видаленні тичинок з квіток насіння не розвивається.

КА́МЕРЛІНГ-О́ННЕС (Kamerlingh Onnes) Гейке (21.IX 1853, Гронінген — 21.II 1926, Лейден) — нідерландський фізик і хімік. Закінчив Гронінгенський ун-т (1876). У 1882—1923 — професор Лейденського ун-ту. Наук. праці з фізики низьких т-р, надпровідності, термодинаміки, магнітооптики, радіоактивності. Перший одержав рідкий гелій (1908) і досяг т-р, близьких до абс. нуля. В 1911 відкрив явище надпровідності. Нобелівська премія, 1913.

КА́МЕРНА МУ́ЗИКА — вокальна та інструментальна музика для невеликого складу виконавців (від одного до кількох). Термін К. м. застосовано вперше в Італії (16 ст.) для визначення світської вокальної музики, на відміну від церковної (пізніше поширений і на світську інструм. музику). К. м. призначалась для виконання в домашніх умовах або при дворах монархів, магнатів (виконавців наз. камер-музикантами). Різновиди вокальної та інструм. К. м. — *ансамблі* (дует, тріо, квартет тощо), циклічна *соната*, кончерто гроссо, камерна *кантата*, *симфонія*, інструм. мініатюра, *романс*. Розвиток К. м. на Україні в 17—18 ст. пов'язаний з нар. творчістю (піснями, думами, інструм. п'єсами) і високою профес. виконавською культурою. Кобзарі (Г. Любисток, родина Відортів, В. Трутовський, Т. Білоградський), торбаністи, гуслярі були популярними музикантами, складали твори для вечорів К. м. Відповідно до природи К. м. з її деталізованою розробкою мелодико-інтонаційних, ритмічних, динамічних засобів виразності склався і виконавський стиль, який передбачав тонку передачу ліричних почуттів, душевного стану людини, акцентування уваги на інтонаційно-смислових деталях твору. К. м. посідає важливе місце у творчості, зокрема, укр. композиторів М. Лисенка, Я. Степового, К. Стеценка, П. Сокальського, В. Сокальського, М. Калачевського, О. Нижанківського, І. Рачинського, Д. Січинського, В. Косенка, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, С. Людкевича, Г. Майбороди, М. Дремлюги, А. Кос-Анатольського, Ф. Надененка, Л. Дичко, М. Скорика, Є. Станковича, А. Філіпенка та ін. Серед укр. рад. виконавців К. м.: вокалісти О. Петрусенко, Б. Гмиря, скрипачка О. Пархоменко, піаністи М. Крушельницька та Є. Ржанов. В республіці склався ряд відомих *камерних ансамблів* і *камерних оркестрів*.

Т. П. Булат.

КА́МЕРНА ПІ́Ч — полуменева або електрична піч, що її робочий простір має форму *камери* з більш-менш однаковою довжиною, шириною і висотою. В усіх точках робочого простору такої печі т-ра практично однакова. Розрізняють К. п. (мал.) вертикальні, ковпакові, з висувним або нерухомим подом тощо. В К. п. нагрівають металеві заготовки перед куванням і прокаткою (див. також *Безокислювальний нагрів*), піддають термічній обробці металеві і скляні вироби, випалюють вироби керамічні й емальовані.

КА́МЕРНИЙ АНСА́МБЛЬ — невеликий колектив, що виконує *камерну музику*; твір, написаний для виконання таким колективом (вокальні та інструментальні дуети, тріо, квартети, квінтети та ін.). В 17—18 ст. зразком камерного твору був *кант*. Серед відомих укр. К. а.— вокальний квартет ім. Я. Степового, струнний квартет ім. М. Лисенка, тріо бандуристок Київ. держ. філармонії «Дніпрянка» в складі нар. артисток УРСР Е. *Миронюк*, В. *Пархоменко*, Ю. Гамової та Укрконцерту в складі засл. артисток УРСР М. *Голенко*, Т. *Гриценко*, Н. *Писаренко*, вокальне тріо нар. артисток УРСР сестер *Байко*.

КА́МЕРНИЙ ОРКЕ́СТР — невеликий за складом музичний ансамбль, основу якого, як правило, становить струнна група. На Україні, зокрема, працює Київський держ. камерний оркестр.

С. С. Каменев.

В. О. Каменський.

Ф. Ф. Каменський. Вдова з дитиною. Гіпс. 1866. Державний Російський музей у Ленінграді.

Герб Камеруну.

КАМЕРУН

Площа — 475 тис. км²

Населення — 7,7 млн. чол. (1977)

Столиця — м. Яунде

Камерун. Різьблені двері.

КАМЕРО́Н (Cameron) Чарлз (30-і рр. 18 ст., Шотландія — 1812, Петербург) — російський архітектор. Освіту здобув у Франції та Італії. З 1779 жив і працював у Росії. Будував у стилі *класицизму*. В Царському Селі (тепер м. Пушкін) створив комплекс паркових споруд — павільйон «Агатові кімнати» з «Холодними лазнями» (1780—85), «Висячий сад», велику відкриту «Камеронову галерею» (1783—86; пандус — 1792—93). У 1780—1801 в *Павловську* спланував парк, збудував кілька павільйонів і палаців. Твором К. на Україні є триповерховий палац у садибі К. Розумовського в смт Батурині Черніг. обл. (1799—1803, незакінчений; див. іл. до ст. *Батурин*, т. 1, с. 370). Іл. с. 530.

Літ.: Талепоровский В. Н. Чарльз Камерон. М., 1939

КАМЕРТО́Н (нім. Kammerton) — прилад у вигляді зігнутого металевого стрижня, кінці якого при коливанні дають звук певної висоти. Застосовується як еталон висоти звука при настроюванні муз. інструментів та в співах, а також у приладах для вимірювання проміжків часу як переривач електр. струму. Існують і хроматичні К., частота коливань яких змінюється за допомогою пересувних важків. В СРСР з 1936 встановлено еталон висоти звука: ля першої октави — 440 Гц.

КАМЕРУ́Н — вулканічний масив на Зх. Африки, в межах держави Камерун. Вис. до 4070 м (діючий конус Фако). На зх. і пд.-зх. схилах К. випадає найбільша в Африці кількість опадів (бл. 10 тис. мм на рік). На схилах — вологі екваторіальні ліси, вище — гірські ліси, високогірні луки. Найбільші виверження відбувалися 1909, 1922, 1959.

КАМЕРУ́Н, Об'єднана Республіка Камерун — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається водами зат. Біафра Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій.

Державний лад. К.— республіка. Діє конституція 1972. Глава д-ви та уряду — президент, обираний населенням строком на 5 років. Законодавчу владу здійснює президент й Нац. збори, які обираються населенням строком на 5 років. Органом виконавчої влади є призначуваний президентом уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія розчленована слабо. На більшій частині тер. К.— плоскогір'я, на Пн. Зх.— гори Адамава заввишки до 2710 м. Найвища точка країни — вулкан Камерун (вис. 4070 м). Уздовж узбережжя простягається приморська низовина, на крайній Пн.— алювіальні рівнини западини оз. Чад. Надра вивчені мало; виявлено поклади заліз. руди, бокситів, золота, природного газу та ін. Клімат екваторіальний. Пересічна річна т-ра від +23 до +26°. Річна сума опадів на узбережжі — понад 3000 мм, у внутр. районах — 1500—2000 мм, на Пн.— до 500 мм. Річкова сітка густа. Ріки повноводні, порожисті, переважно несудноплавні; гол. з них — Санага, Ньйонг, Бенуе. На Пн. поширені *савани* й сухі степи на червоно-бурих і чорних тропічних грунтах, уздовж узбережжя — мангрові зарості. Бл. 30% тер. країни — під тропічними лісами (переважно на Пд.) на червоно-жовтих фералітних грунтах. У К. створено нац. парки і заповідники: Кампо, Джа, Бафіа та ін.

Приймальний пункт бавовни в Північній провінції.
Продаж гончарних виробів у місті Марва.

На одній з вулиць міста Яунде

Населення. К. населяють народи *дуала, фанг*, бамілеке, *хауса, фульбе* та ін. Офіц. мови — французька і англійська. Пересічна густота нас.— понад 16 чол. на 1 км² (1977, перепис). 23% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Яунде, Дуала*.

Історія. Перші людські поселення на тер. К. відомі з *палеоліту*. Найдавнішим населенням країни вважають *пігмеїв*. З часу раннього середньовіччя й до кін. 19 ст. тер. К. входила до складу різних афр. д-в. У 1884 Німеччина почала загарбання тер. К. і до 1914 захопила всю країну. Після 1-ї світової війни за рішенням *Ліги націй* Сх. К. став підмандатною тер. Франції, Зх. К.— Великобританії. Народ К. розгорнув боротьбу проти колонізаторів (повстання 1928—29, 1931 та ін.). В 1946 ці території стали підопічними територіями ООН під управлінням Франції та Великобританії. В результаті нац.-визвольної боротьби 1.I 1960 тер. Сх. К. проголошено незалежною Республікою Камерун. Після плебісциту 1961 в Зх. К. його пн. частина відійшла до Нігерії, а південна — до Республіки Камерун. 1.X 1961 створено Федеративну Республіку Камерун, 20.V 1972 — Об'єднану Республіку Камерун. У 1964 встановлено дипломатичні відносини між К. і СРСР. У галузі внутр. політики правлячі кола К. виступають за зміцнення єдності камерунського народу, забезпечення екон. незалежності й розвитку країни. На міжнар. арені К. проводить політику неприєднання, зміцнення афр. солідарності, ліквідації расизму й залишків колоніалізму, розвитку відносин з усіма країнами, переважно орієнтуючись на зв'язки із зх. країнами. З 1960 К.— член ООН. К.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

О. І. Ганусець.

Політичні партії, профспілки. Камерунський національний союз, засн. 1966. Правляча і єдина партія в країні. Національна спілка трудящих Камеруну, засн. 1972. Єдиний профспілковий центр.

Господарство. К.— економічно слаборозвинута агр. країна. Після проголошення незалежності уряд вживає заходів, спрямованих на розвиток нац. економіки. Створено Держ. управління з-ць, нац. торг., по фінансуванню житл. будва та ін. т-ва, держ. та мішані компанії, с.-г. кооперативи тощо. Заохочується розвиток нац. приватного сектора. Але в багатьох, насамперед експортних, галузях г-ва К. провідні позиції посідає іноз. (гол. чин. франц.) капітал. Основа економіки — с. г., в якому зайнято 85% нас. і створюється 47% валового нац. продукту (1977). В більшості районів збереглося общинне землекористування. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1976/77): какао — 84,5, кава — 81,5, бавовна-сирець — 47,8, арахіс (очищений) — 65,2, банани, каучук. Для власного споживання вирощують кукурудзу, сорго, просо, рис, маніок, цукр. тростину. Тваринництво екстенсивного напряму. Поголів'я (млн., 1976): великої рогатої худоби —

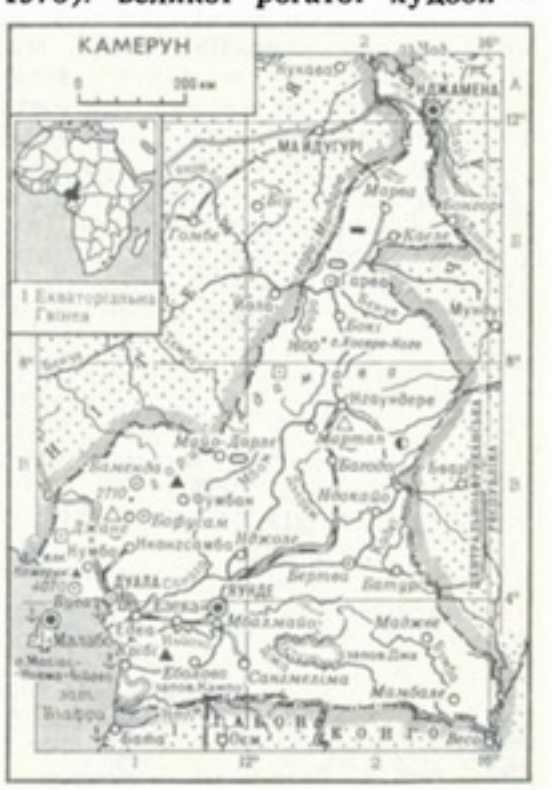

3,0, овець і кіз — 3,5, свиней — 0,6. Заготівлі цінних порід деревини — червоного, заліз., ебенового дерева та ін. (бл. 400 тис. т на рік), рибальство. Частка промсті у валовому нац. продукті становить бл. 16%. Гірничодобувна пром-сть розвинута слабо. В невеликій кількості добувають олов'яну руду, золото, вапняк, мармур, кіаніт. У м. Едеа створено комплекс по виробн. та обробці алюмінію (53 тис. т, 1974/75).

Обробна пром-сть представлена численними підприємствами деревообр., текст., шкіряно-взут., харч. галузей. Діють з-ди по складанню велосипедів, радіоприймачів, по виробн. с.-г. реманенту, з-д мінеральних добрив, 2 цем. з-ди та ін. Розвинуті кустарні промисли— худож. різьблення на дереві та кості, ювелірні вироби тощо. У 1975/76 вироблено 1,3 млрд. кВт × × год електроенергії. Гол. пром. центри: Яунде, Дуала. Довж. (тис. км, 1976): з-ць — 1,2, автошляхів — бл. 30, у т. ч. з бітумним покриттям — 2,2. Гол. мор. порт — Дуала. У Яунде й Дуалі — міжнар. аеропорти. К. вивозить какао, каву, алюміній, бавовну, банани, деревину, каучук; довозить устаткування, трансп. засоби, нафтопродукти, медикаменти тощо. Осн. торг. партнери: Франція та ін. країни ЄЕТ, США. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.

А. Й. Сиротенко.

Медичне обслуговування. В 1970 у К. було 19,1 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 305 ж.), мед. допомогу подавали (1971) 225 лікарів (1 лікар на 25 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Переважна частина населення К. неписьменна. Обов'язкового навчання немає. Система освіти складалася під впливом англійської та французької. У зх. частині країни (кол. підмандатній території Великобританії) діють 8-річна поч. і 5-річна серед. школи, в сх. частині (колишній підмандатній території Франції) — 6-річна поч. і 7-річна (4 + 3) серед. школа. Викладання — відповідно англ. і франц. мовами. Поряд з держ. школами є приватні й місіонерські. В 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 1126 тис. учнів (80% дітей віку поч. навчання), в серед. навч. закладах — 139 тис., у вузах — 7,2 тис. студентів. У Яунде — ун-т (засн. 1962), при ньому — вищі школи: нормальна, нац. с.-г., нац. політех., журналістики та ін. В Яунде працюють Держ. рада наук. і прикладних досліджень, Камерун. асоціація розвитку науки, регіональний н.-д. центр по вивченню мов народів Африки, бюро геол. досліджень, пастерівський ін-т, нац. ін-т географії, ін-т тропічного с. г. У Дуалі — наук. центр тропічного лісу, метеорологічна служба. Б-ки: ун-ту, вищої нормальної школи, Нац. б-ка в Яунде.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В 1976 у К. виходили щоденна газета франц. мовою «Камерун трібюн» («Трибуна Камеруну», з 1974) тиражем 20 тис. прим. і 19 ін. періодичних видань заг. тиражем до 100 тис. прим. «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Камерун» («Офіційний вісник Республіки Камерун») — щотижневий урядовий бюлетень, видається франц. мовою. Офіц. інформ. агентство — Ажанс Камерун де Пресс, засн. 1960. Радіомовлення — з 1955, ведеться урядовою службою Радіодіффюзьйон дю Камерун. Передачі радіомовлення ведуться франц., англ. й місц. мовами.

Література К., як і деяких ін. афр. держав, донедавна існувала лише у фольклорних формах. Твори, написані в 20-і рр. 20 ст. і пізніше, аж до кін. 1-ї пол. 50-х рр., франц. чи місц. мовами (булу, дуала), фактично не виходили за рамки усної нар. творчості. Становлення сучас. л-ри К. тісно пов'язане з нац.-визвольним рухом. Більшість письменників зверталася до подій попередніх часів, проте їхні твори написані під безпосереднім впливом визвольної боротьби 50-х рр. Серед прозаїків К. виділяються Монго Беті (псевд. Александра Біїді), Ф. Ойоно, Б. Матіп. Вони відображають життя різних соціальних груп країни, засуджують колоніалізм. Поети Е. Е. Йондо, Р. Філомбе, Ф. Сенга-Куо, Ф. Бебей (автор і романів) звертаються і до фольклорної традиції, і до актуальних проблем сучасності. Відомі п'єси молодого драматурга Г. Ойоно-Мбіа.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. Традиційне житло народу К.— круглі або прямокутні в плані хатини (з глини, каменю, дерева, бамбука) на дерев'яному каркасі, з конічними солом'яними стріхами, а також оригінальні конусоподібні з глини. В кін. 19 ст. виникли великі міста (Яунде, Дуала) з будівлями араб. та європ. еклектичного типів. В 50—70-х рр. будуються споруди сучас. архітектури (у т. ч. за проектами місц. архітекторів; готель «Кокотьє», торг. палата — в Дуалі; резиденція президента, Франц. культур. центр, вокзал — у Яунде).

З давніх часів у всіх народів К. поширене різьблення на дереві. Меблі та ін. побут. речі прикрашають різьблені композиції у вигляді фігурок людей, тварин і птахів; культові стовпоподібні статуетки розфарбовані в яскраві кольори. Популярні маски. Виробляють посуд з глини та бронзи; побутові речі — з бісеру. Нині працюють і профес. митці (живописці й скульптори Абоссоло, Кенфак, Мпандо).

Музика, театр, кіно. Нар. музиці народів К. властиве одночасне звучання кількох мелодій, які супроводять танці. Серед муз. інструментів найпоширеніші різноманітні за розміром і формою барабани, а також флейта й бубон. У К. здавна побутують танцювально-муз. ігри-вистави. Після проголошення незалежності розвивається нац. театр. мистецтво; виникли аматорські театр. трупи: Нар. театр К., «Авангард Африки» та ін. У 1968 створено Камерунську федерацію аматорського театру, яка проводить фестивалі драм. мист. та огляди театр. колективів. В 1963 в К. утворено Фонд розвитку кінематографічної пром-сті. Виходили переважно короткометражні фільми, зокрема документальні: «Бубу крават» (1973, реж. Д. Камва), «Університет у Камеруні» (1975, реж. Л. Майї). З 1975 випускаються худож. картини: «Рикша», реж. Д. Камва; «Муно-мото» («Чужа дитина»), реж. Ж.-П. Діконг-Піпа.

Літ.: Нариси державно-політичного розвитку африканських країн, в. 1. К., 1967; Потехина Г. И. Очерки современной литературы Западной Африки. М., 1968; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

Камерун.
Вироби з бісеру.

Камерун.
Народне житло.

КАМЕ́Я (франц. camée, з італ. cammèo) — невеликий різьблений камінь з випуклим зображенням. К. відомі з 4 ст. до н. е. Особливо поширеними були в античності та за доби *Відродження*. Звичайно вирізьблюються з багатошарового каменю (фон — одного кольору, зображення — іншого). Іл. див. до ст. *Гліптика*, т. 3, стор. 63.

КА́МИ (нім. Kamm — гребінь) — невисокі горби й пасма з округлими обрисами в плані. Вис. від 2—5 до 30 м. Складені з піщаних і валунних відкладів. Схили круті. Нерідко К. розташовані групами (камовий ландшафт). Поширені в областях давнього зледеніння, зокрема на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. На Україні є у пн. частинах Житомир. та Київ. областей.

КАМИ́ШИН — місто обласного підпорядкування Волгогр. обл. РРФСР. Порт на правому березі Волгоградського водосховища в гирлі р. Камишинки. Залізнич. станція. 112 тис. ж. (1979). Бавовн. комбінат, крановий, маш.-буд. (устаткування для тварин-

ницьких ферм), торг. обладнання, склотарний з-ди. Підприємства легкої (меблева і швейна ф-ки) та харч. (маслосиро- і м'ясоптахокомбінати, консервний з-д та ін.) пром-сті, виробн. буд. матеріалів. 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр, історико-краєзнавчий музей. Засн. 1668, до 1780 відомий під назвою Дмитрієвськ.

КАМІЗА́РИ (франц. camisards, від діалектного лангедокського camiso — сорочка) — учасники селянсько-плебейського антифеодального повстання 1702—05 у пров. Лангедок (Пд. Франція). Повстанці, що носили поверх свого одягу білі сорочки (звідси їхня назва), вимагали свободи віросповідання та скасування податків, виступали під гаслом *кальвінізму*. Повстання К. придушили урядові війська.

Камо-

М. І. Камов.

КАМІКА́ДЗЕ (япон., букв.— вітер богів) — льотчики-смертники загонів «спеціальної атаки» в япон. морській авіації і армійських ВПС, створених наприкінці 2-ї світової війни. К. управляв літаком з бомбовим вантажем до зіткнення з ціллю. К. застосовували й у ВМФ (підривні катери, людино-торпеди, плавці-підривники).

КАМІЛА́Р (Camilar) Еусебіу (н. 7.X 1910, с. Удешті, тепер Сучавського повіту СРР — 27.VIII 1965, Бухарест) — румунський письменник і перекладач. Чл.-кор. Академії СРР (з 1948). Літ. діяльність почав 1929. У романах «Кордун» (1942), «Отари» (1946), «Яр злодіїв» (1948) відобразив тяжке життя рум. села за капіталізму. В романі «Імла» (1949) відтворив події 2-ї світової війни. Соціалістичним перетворенням на селі присвячено роман «Фундамент» (1951). У худож. і публіцистичних творах відображав дружні взаємини між рум. і укр. народами, популяризував спадщину Т. Шевченка та І. Франка.

Тв.: Укр. перекл. — Кордун. Бухарест, 1957; Рос. перекл.— Мгла. М., 1949; Долина Бистрицы. Бухарест. 1957.

С. В. Семчинський.

КАМІ́НСЬКИЙ Федір Володимирович (2.XI 1918, Київ — 13.IX 1976, там же) — український рад. кінооператор, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Закінчив Держ. ін-т кінематографії (1941). Учасник Великої Вітчизн. війни. Працював асистентом оператора на Київ. кіностудії худож. фільмів (1946—48). З 1954 — оператор Укр. студії хронікально-документальних фільмів, де зняв фільми: «Живи, Україно» (1957), «Земля донецька, море житейське» (1961), «Золоті ворота» (1963), «50 років Радянської України» (1967), «Партизани України» (1971) та ін.

М. І. Слободян.

КАМІ́НСЬКИЙ (Kamiński) Ян-Непомуцен (16.V 1777, с. Куткір, тепер Буського р-ну Львівської обл.— 5.I 1855, Львів) —польс. актор, режисер і драматург. У 1800—03 очолював аматорський театр у Львові, 1803—05 — польс. профес. трупу в Кам'янці-Подільському, 1805 — 09 — польс.-рос. трупу в Одесі. В 1809—42 — директор і режисер польс. (у 1819—24 також нім.) театрів. У 1842—54 — режисер польс. театру у Львові. Ролі: Президент, Філіп («Підступність і кохання», «Дон Карлос» Шіллера). Вистави: «Вигадане чудо, або Краків'яни і гуралі» Богуславського, «Дами і гусари» Фредро, «Ярослав, князь київський» Сумарокова, «Забобон, або Краків'яни і гуралі, частина 2» за власним твором К. (муз. К. Курпінського).

Р. Я. Пилипчук.

1 2 3

Камка мала: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — суцвіття; *3* — плід.

КА́МІНЬ-КАШИ́РСЬКИЙ — місто Волин. обл. УРСР, райцентр, на р. Циру (притока Прип'яті). Залізнична станція. Відомий з 1196 під назвою Кошер або Каширськ. З 1199 — в складі *Галицько-Волинського князівства*. В 1340 місто загарбала феод. Литва (1430 дістало *магдебурзьке право*), після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднано з Росією. У вересні 1818 у К.-К. відбувся антикріпосницький виступ населення, придушений збройною силою. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1931 організовано комуністичний осередок, 1932 — гмінний к-т. Трудящі К.-К. взяли участь у *Волинському селянському страйку 1936*. В 1939 К.-К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 К.-К.— місто, райцентр. У роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К.-К. (29.VI 1941 — 16.IV 1944) тут діяло партійно-комсомольське підпілля, а в районі — 2 партизанські загони. З 2-ї пол. вересня 1943 протягом місяця К.-К. був у руках партизанів. У місті — лісозавод, деревообр. та маслоробний з-ди, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. З заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква Різдва (1723). В К.-К. народився укр. рад. літературознавець Є. С. *Шабліовський*.

КА́МІНЬ-КАШИ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,7 тис. км². Нас. 61,9 тис. чол. (1978). У районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській і 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Камінь-Каширський*. К.-К. р. лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф. буд. пісок. Річки — *Стохід*, Цир, *Турія* (притоки Прип'яті). Озера: Шині, Сірче та ін. Грунти дерново-підзолисті, піщані та болотні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза) займають 82,5 тис. га. Підприємства харч. і лісової пром-сті (камінь-каширські лісгоспзаг, деревообр. та маслоробний з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Камінь-Каширський). В землеробстві переважає вирощування зернових (в осн. жита), картоплі і льону, в тваринництві — розведення великої рогатої худоби. Площа с.-г. угідь 1978 становила 58,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 26,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 31,7 тис. га. Осушених земель — 27,4 тис. га. В К.-К. р.— 19 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосп техніка. Залізнична станція Камінь-Каширський. Автошляхів — 336 км, у т. ч. з твердим покриттям — 154 км.

В районі — 58 заг.-осв. шкіл, профес.-технічне уч-ще; 60 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 25 будинків культури, 34 клуби, кінотеатр, 58 кіноустановок, 53 бібліотеки. У К.-К. р. видається газета «Радянське Полісся» (з 1939).

В. Р. Воробей.

КА́МІНЬ-КЛЄ́ВКА — гірська вершина на масиві Свидовець у *Карпатах Українських*, у межах Закарпатської обл. УРСР. Вис. 1156 м. На схилах — хвойні ліси, вище — гірські луки (полонини). Об'єкт туризму.

КА́МКА, морська трава (Zostera) — рід однодомних морських рослин родини камкових. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і плескатим розгалуженим стеблом. Листки дворядні, лінійні, цілокраї. Квітки здебільшого одностатеві, зібрані в однобічний колос, який міститься у піхві покривного листка. Плід нерозкривний однонасінний. Бл. 10 видів. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 2: К. морська (Z. marina) і К. мала (Z. minor); обидва зустрічаються коло берегів у Чорному і Азовському морях та в приморських солоноводних лиманах. Сухі рослини К. під назвою «морська трава» використовують як набивний і пакувальний матеріал.

КАМО́ [парт. псевд. Тер-Петросяна Симона Аршаковича; 15 (27). V 1882, Горі — 14.VII 1922, Тбілісі] — професіональний революціонер. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї торговця. Вів революц. роботу в Тифлісі, Баку, Батумі, Кутаїсі, Горі та ін. містах. Активний учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Тифлісі. Не раз зазнавав арештів, був в еміграції. За дорученням В. І. Леніна проводив значну роботу по транспортуванню нелегальної л-ри і зброї в Росію. В 1912 повернувся в Росію. Був заарештований і засуджений до смертної кари, заміненої згодом 20 роками каторги. З тюрми визволений Лютн. революцією 1917. В 1918—20 брав активну участь у збройній боротьбі проти іноземних інтервентів і

внутр. контрреволюції. В 1919 організував партизанський загін, що діяв під Курськом, Орлом, а потім у денікінському тилу на Пд. фронті. В 1920 навчався у Військ. академії в Москві. В 1921 працював у системі Зовнішторгу, 1922 — у Наркомфіні Грузії. Загинув під час дорожньої катастрофи.

КА́МОВ Микола Ілліч [1 (14).IX 1902, Іркутськ — 24.XI 1973, Москва] — рад. конструктор вертольотів, Герой Соціалістичної Праці (1972), доктор технічних наук (з 1962). Член КПРС з 1943. В 1923 закінчив Томський технологічний ін-т. З 1940 — гол. конструктор дослідного конструкторського бюро по вертольотобудуванню. Під керівництвом К. створено вертольоти Ка-8, Ка-10, Ка-15, Ка-18, Ка-25 і Ка-26, гвинтокрил Ка-22, аеросани Ка-30. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАМО́ЕНС (Камойнш; Camões) Луїш ді (грудень 1524 або січень 1525, Лісабон — 10.VI 1580, там же) — португальський поет епохи *Відродження*. Закінчив Коїмбрський ун-т. Світову славу здобув поемою «Лузіади» (1572), гол. героєм якої фактично є португ. народ. Завдяки своїй демократичній спрямованості ця поема стала нац. епосом португ. л-ри, закріпила норми літ. португ. мови й відіграла значну роль у формуванні реалістичного напряму в ренесансній поезії. К.— автор п'єс «Амфітріони», «Король Селевк», «Філодемо», численних поезій. У багатьох його сонетах звучать мотиви дисгармонії світу, характерні для стилю пізнього Відродження. Про К. написано багато худож. творів, у т. ч. вірш Л. *Первомайського* «Смерть Камоенса».

Тв.: Укр. перекл.— Лузіади.— Сонети. «Всесвіт», 1977, № 9; Рос. перекл.— Сонеты. М., 1964.

М. І. Жердинівська.

КАМО́ЗІН Павло Михайлович [н. 3 (16).VII 1917, м. Бєжиця, тепер у складі м. Брянська] — рад. військовий льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки, заст. командира й командир ескадрильї брав участь у повітр. боях на Пд., Закавказ., Пн.-Кавказ., 4-му Укр. фронтах. Усього здійснив 212 бойових вильотів, особисто збив 35 ворожих літаків і в складі групи — 13. З 1946 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАМПА́ЛА — столиця Уганди. Розташована в Центр. Африці поблизу пн. узбережжя оз. Вікторія. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 500 тис. ж. (1976, з передмістями). Гол. екон. і культурний центр країни. Переважають підприємства по переробці продукції с. г. (кавоочисні, бавовноочисні, борошномельні, по виробн. олії, обробці шкір тощо). Виробн. буд. матеріалів. Лісопильний з-д, текст. ф-ки. У К.— Нац. ун-т, тех. і пед. коледжі. Наукове т-во Уганди, Регіональний ін-т Сх. Африки та ін. н.-д. заклади, б-ка ун-ту, музей Уганди, музей лісу. Нац. театр.

КАМПАНЕ́ЛА (італ. campanèlla — дзвіночок) — музична п'єса, в якій немов вчувається передзвін дзвіночків. Н. *Паганіні* так назвав рондо свого концерту сі мінор для скрипки з оркестром; широко відома фп. транскрипція цієї п'єси Ф. *Ліста*.

КАМПАНЕ́ЛЛА (Campanella) Томмазо (5. IX 1568, Стіло, Італія — 21.V 1639, Париж) — італ. філософ, поет, політичний діяч, представник раннього утопічного комунізму. Народився в сім'ї шевця. У 1582 став ченцем-домініканцем. У 1598 за участь у національно-визвольному русі засуджений на довічне ув'язнення. Звільнений 1629, К., щоб уникнути нового арешту, втік у Францію (1634). За філос. поглядами близький до *матеріалізму*, який набув у нього форми *пантеїзму*; розвивав ідеї *сенсуалізму* й *деїзму*. Вченню К. властиві окремі елементи *діалектики*. К. боровся проти *схоластики*, проголошував незалежність науки й філософії від релігії. Водночас поділяв деякі середньовічні заблудження та астрологічні уявлення. За *вільнодумство* зазнав переслідувань *інквізиції*. Важливу позитивну роль відіграв утопічний комунізм К. В описаній ним д-ві («Місто Сонця», 1602) немає приватної власності, всі працюють, продукцію розподіляють за потребами, монарх обирається народом, виховання підростаючого покоління здійснюється суспільством на основі поєднання навчання з виробничою працею. Проте К. в своєму утопічному місті зберігав релігію, дотримувався принципів *зрівняльного комунізму*. Здійснення своїх ідеалів К. покладав на європ. монархів і папу римського.

В. І. Даниленко.

КАМПАНІ́ЛА (італ. campanile) — дзвіниця в італійській архітектурі доби середньовіччя та *Відродження*. Будувалася окремо від храму, у вигляді 4-гранної (іноді круглої) башти. Прототипом К. були міські сторожові башти.

КАМПА́НІЯ (від франц. campagne — похід) — 1) Спеціально організована на певний період робота, діяльність, спрямована на здійснення важливих суспільно-політ., господарських або культурних заходів (напр., виборча К., посівна К.). 2) Проміжок часу безперервної дії агрегату, механізму. 3) Етап війни, в ході якого на одному або кількох стратегічних напрямах або в цілому на театрі воєнних дій проведено ряд операцій, об'єднаних загальним задумом. Для позначення воєнних К. вживають назви: літня, зимова, кампанія 1944 та ін. Воєнні К. на одному театрі іноді позначають геогр. назвами (напр., Італійська кампанія 1796—97).

КАМПА́НСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [від лат. Campania — Шампань (пров. у Франції)] — п'ятий вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (крейда, мергелі, піскovики тощо) поширені в Дніпровсько-Донец. і Причорномор. западинах, на Донбасі, в Криму, *Галицько-Волинській синеклізі*, на *Волино-Подільській плиті*, в Карпатах. З відкладами К. я. пов'язані родовища крейди й цементної сировини. Потужність їх до 600—800 м. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

КА́МПЕН (Campen; Kampen) Якоб ван (2.II 1595, Гарлем — 13.IX 1657, Ранденбрук, поблизу Амерсфорта) — голландський архітектор, представник голл. *класицизму*. Ймовірно, в 1615—21 був у Італії, де вивчав творчість *Палладіо*. Серед будівель — палац Мауріцгейс у Гаазі (у співавтор. з П. Постом, 1633—35, іл. див. до ст. *Гаага*, т. 2, с. 433) і ратуша (1648—55) в Амстердамі.

КАМПЕ́ШЕВЕ ДЕ́РЕВО, сандалове дерево, фіалкове дерево (Haematoxylon campechianum) — дерево родини *бобових*. Вис. до 12 м. Листки перисті; квітки дрібні, жовтувато-оранжеві, зібрані в китиці. Походить з Центр. Америки. Вирощують у тропічних країнах. Ядрова деревина важка, міцна, з красивою текстурою; спочатку вона темно-червоного кольору, потім синіє і, нарешті, набуває фіолетово-чорного забарвлення; має приємний запах фіалок, містить фарбу *гематоксилін* і *дубильні речовини*. Використовують для виготовлення коштовних меблів, паркету й добування фарби.

КА́МПОСИ (португ. campos — рівнини) — назва рослинних угруповань типу *саван* у Бразилії. Розрізняють кампос сєррадос (із низькорослих розріджених дерев, чагарників і дерновинних злаків) та кампос лімпос (із трав'янисто-злакової рослинності без дерев).

КАМПОФОРМІ́ЙСЬКИЙ ДОГОВІ́Р 1797. Підписаний 17.X поблизу с. Кампоформіо (Італія) австр. представником і ген. Наполеоном Бонапартом. Завершив переможну війну Франц. республіки проти Австрії. За К. д. Австрія вийшла з 1-ї антифранц. коаліції, уступила Франції Австр. Нідерланди (Бельгія), визнала Цізальпінську республіку (в Пн. Італії), завоювання Францією лівого берега Рейну. Австрія дістала Зальцбург, частину Баварії, більшу частину Венеціанської республіки. Венеціанські Іонічні о-ви (див. *Керкіра*) і володіння в Албанії перейшли до Франції.

КАМПУ́ЧІЯ, Народна Республіка Кампучія, Камбоджа (до 1976) — держава в Пд.-Сх. Азії, на п-ові Індокитай. На Пд. і Пд. Зх. омивається водами Сіамської затоки.

Державний лад. К.— республіка. В 1979 внаслідок перемоги революц.-патріотичних сил створено Народно-революційну раду (НРР) — єдиний законний уряд країни.

Природа. Берегова лінія К. розчленована численними затоками та бухтами. Рельєф переважно рівнинний. На Зх.— гори Кравань з найвищою вершиною К.— г. Ораль (вис. 1813 м), на Сх.— відроги *Аннамських гір*. Надра країни вивчені слабо, виявлено поклади заліз. руди, свинцю, золото, фосфорити, дорогоцінне каміння, мармур. Клімат субекватo-

Л. ді Камоенс.

П. М. Камозін.

Т. Кампанелла.

Кампаніла в Пармі. Італія. 12 ст.

КАМПУЧІЯ

Площа — 181 тис. км²

Населення — бл. 5 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Пномпень

ріальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (квітня) +29, +30°, найхолоднішого (грудня) +25, +26°. На рівнині випадає 700—1500 мм опадів на рік, у горах до 2000 мм. Річкова сітка густа. Гол. ріка — *Меконг*, для якої характерні сезонні коливання рівня води. На рівнинах поширені родючі алювіальні й червоноземні, в горах — латеритні грунти. Під лісами — бл. 75% тер. К. На Сх. переважають листопадні тропічні ліси, в горах — вічнозелені, вздовж узбережжя Сіамської зат.— мангрові. Значні площі займає *савана*.

Населення. Осн. нас. К.— *кхмери;* живуть також в'єтнамці, китайці, малайці та ін. Офіц. мова — кхмерська. Пересічна густота нас.— бл. 28 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міське населення — нечисленне. Найбільші міста: *Пномпень*, Баттамбанг.

Історія. Перші відомості про діяльність людини на тер. сучас. К. належать до раннього *неоліту*. В 1—6 ст. н. е. на тер. К. існувала монархія Фунань. У 7—8 ст. тут виникли д-ви Ченла Землі й Ченла Води. У 9—13 ст. на тер. К. існувала д-ва Камбуджадеш. У 15 ст. з'явилася назва країни — Камбоджа. В 18—19 ст. основу соціальної структури К. становили сел. громади. У 1863 Франція нав'язала К. договір про протекторат. У 1887 К. ввійшла до створеного франц. колонізаторами Індокит. союзу. В 60-і рр. 19 ст., 1926, 1949 в К. сталися антиколоніальні виступи. У період 2-ї світової війни 1939—45 К. 1940 окупувала Японія. В 1945 тер. К. знову захопили франц. війська. Народ К. вів наполегливу боротьбу за свою незалежність. 9.XI 1953 королівство Камбоджа стало незалежною д-вою. У 1956 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У 1957 К. прийняла закон про нейтралітет. У 50—60-х рр. у країні здійснено ряд перетворень позитивного характеру. У березні 1970 в К. відбувся реакційний держ. переворот. У квітні 1970 США ввели на тер. К. свої війська, які разом з частинами збройних сил проамер. південнов'єтнамського (сайгонського) режиму почали воєнні операції проти патріотичних сил на Пд. Сх. К. Агресія американо-сайгонських військ викликала рішучий опір кампучійського народу. Під тиском світової прогресивної громадськості США у червні 1970 вивели свої наземні війська з тер. К., 1974 припинили її бомбардування. Проте США продовжували подавати допомогу реакц. режиму К., проти якого народ країни вів боротьбу. З 1970 її очолював Нац. єдиний фронт Кампучії. В квітні 1975 боротьба кампучійського народу завершилася перемогою. У 1975 було прийнято конституцію (набула чинності 5.I 1976), згідно з якою країна почала називатися Демократичною Кампучією. Проте владу в К. захопила промаоїстська кліка Пол Пота та Ієнг Сарі. В країні було встановлено режим фашист. диктатури, проводилися масові репресії, фізично винищено бл. 3 млн. чоловік, зруйновано нар. г-во й культуру. Проти правлячої кліки розгорнувся масовий нар. рух. 2.XII 1978 в К. створено Єдиний фронт нац. порятунку Кампучії (ЄФНПК), який проголосив програму побудови в країні нар.-демократичної д-ви. 7.I 1979 патріотичні сили, очолювані ЄФНПК, здобули перемогу. Всю повноту влади в країні взяла на себе Народно-революційна рада (НРР). На місцях створилися нар. комітети самоврядування. 11.I 1979 НРР виступила з маніфестом, який проголосив Народну Республіку Кампучію. К. проводить на зовн. арені політику миру, дружби і неприєднання. З 1955 К.— член ООН. *Ю. П. Дементьєв.*

Господарство. К.— агр., слаборозвинута в екон. відношенні країна. Після проголошення незалежності 1953 вживались заходи для подолання колоніальної спадщини. В економіці було створено держ., нац. приватнокапіталістичний та мішаний (за участю нац. та іноз. капіталу) сектори, націоналізовано зовн. торгівлю та банки. Г-во почало розвиватися на планових засадах. Великої шкоди економіка К. зазнала в результаті бомбардувань країни авіацією США та відкритої воєнної агресії американськ. і сайгонських військ, було зруйновано понад 80% всіх підприємств, знищено бл. 60% каучукових плантацій, на 70—80% виведено з ладу з-ці, шосейні автошляхи і порти, значно скоротився збір с.-г. культур, загинуло багато худоби. Після визволення країни 1975 курс промаоїстського уряду К. на створення суспільства «без міст і заробітної плати» у період 1975—78 призвів до глибокого занепаду гол. галузей економіки країни. З січня 1979 новий уряд став вживати заходів щодо пожвавлення і перебудови нар. г-ва на демократичних засадах. Основа економіки — с.г. Гол. с.-г. культура — рис, під посівами якого було зайнято 75% оброблюваних земель (1977). Вирощують також кукурудзу, батат, ямс, цукрову тростину, тропічні фрукти, цукр. й кокосову пальми, арахіс, овочі тощо. На плантаціях культивують гевею, з якої виробляють натуральний каучук (на експорт). У 1977 в країні налічувалося (млн. голів): великої рогатої худоби (разом з буйволами) — бл. 2,5, свиней — 0,8, птиці — 6,5. В лісах заготовляють деревину цінних порід (сал, тик), збирають сирий лак, кардамон, гутаперчу. На узбережжі та у внутр. водоймах — рибальство. Пром-сть базується в основному на переробці місц. с.-г. продукції. Переважають невеликі підприємства: рисоочисні, харчосмакові, деревообр., текст., а також по виробн. каучуку. В незначній кількості добувають фосфорити, магнезит, заліз. руду і руди кольорових металів, дорогоцінне каміння, розробляють родовища мармуру та базальту. Інші галузі представлені окремими підприємствами (нафтопереробний, цем., металообр., тракторо-автоскладальний, шинний, хім. з-ди,

Пномпень. Вид центральної частини міста.

У кампучійському селі.

паперова ф-ка, судноремонтний док тощо). Осн. пром. центри: Пномпень, Баттамбанг, Кампонгсаом. Довж. з-ць — 655 км, автошляхів з твердим покриттям — бл. 4,8 тис. км. Важливе значення мають внутр. водні шляхи. Гол. порти — Кампонгсаом (морський), Пномпень (річковий). Поблизу Пномпеня — міжнар. аеропорт Почентонг. З К. вивозять каучук, деревину, перець та деякі ін. с.-г. продукти; довозять машини, хім. товари, метали та металовироби, продовольство, текстиль, нафту. Грошова одиниця — рієль.

Б. П. Яценко.

Освіта. Переважна частина населення К. неписьменна. До 1975 відвідування поч. школи вважалося обов'язковим для дітей 6—12 років. Термін навчання у поч. школі — 6 років, у серед.— 7 (4+3), але після 1975 промаоїстський режим К. узяв курс на ліквідацію системи освіти. В К. було закрито майже всі серед. і вищі навч. заклади, а в тих, що функціонували, проводилося т. з. революц. виховання молоді в маоїстському дусі. До 1975 в К. діяли: Буддійський ун-т, Ун-т красних мистецтв, Пномпенський ун-т, Тех. ун-т, С.-г. ун-т, Вищий технологічний ін-т (збудовано за допомогою СРСР); наук. заклади — Ін-т по вивченню буддизму, буддійська асоціація, Нац. ін-т статистики й екон. досліджень; Нац. б-ка, Нац. музей кол. королівського палацу, військовий музей, усі — в Пномпені. З 1975 у країні закрилися культур. й наук. заклади. Нац. б-ку було перетворено на склад. Після повалення антинародного режиму в січні 1979 проводиться робота по відновленню системи освіти. У Пномпені виходить газ. «Кампучія», функціонує Кампучійське інформаційне агентство.

В. З. Клепиков.

Література. Перші відомі пам'ятки л-ри К. на *санскриті* належать до 2 ст. На поч. 7 ст. з'являються пам'ятки *кхмерською мовою*. В 9 — на поч. 15 ст. на санскриті писали Яшоварман II, Кавішвара, Йокіндра, Субхадра, кхмерською мовою — Дуонг, Тьей Нон, Пхокдей та ін. Деякі твори були написані й *палі мовою*. Значним явищем л-ри 15 ст. була народна поема «Тум і Теау». Один з кращих творів кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— поема Бамрае Утей Нгинга «Сратоп Тьєк», створена на матеріалі давніх переказів. У 30—40-х рр. з'явилися перші романи гуманістичного спрямування Ньок Тхаєма, Рим Кіна, Ну Хатя. Важливі соціальні проблеми порушували письменники 50—60-х рр. Тіу Оль, Хель Сумпха, Суон Сорен, Ноп Саван та ін.

Архітектура. На тер. К. від давніх часів залишилися *менгіри*, бронзові урни. Характерним житлом кхмерів були будинки на палях. У 7 ст. будували прасати — храми-вежі, які складали ансамблі (Самбор-Прей-Кук). Розквіт архітектури К. припадає на 9—13 ст., коли в р-ні *Ангкор* виникло 8 міст, а в них понад 1000 споруд. Були поширені «храми-гори», що їх будували на природному або штучному фундаменті, звичайно в центрі міста (Прах-Ко в Ролуосі, 879 — 880; Бантеай-Срей, буд-во розпочато 967). Найзначніші храмові комплекси 12—13 ст.— Ангкор-Ват і Ангкор-Тхом, багато прикрашені скульптурою, кам. різьбленням, рельєфами. З 14 ст. кам. буд-во занепало. В колоніальний період в архітектурі панував *еклектизм*. Після проголошення незалежності К. почали інтенсивно забудовуватись міста (Пномпень, Кампонгсаом та ін.) адм., громад.

Комплекс королівського палацу в Пномпені. 2-а половина 19 — початок 20 ст.

та житл. будівлями, які органічно поєднуються з мальовничим природним середовищем (будівлі відомого кхмерського арх. Ванмолівана — концертний зал «Чакдомук», Палац спорту, Центр. ринок; комплекс ун-ту, Вищий технол. ін-т, госпіталь, олімпійський стадіон — побудовані за допомогою Рад. Союзу; монумент Незалежності та ін.). В період 1975—поч. 1979 багато архіт. і мистецьких пам'яток зруйновано.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист. на тер. К. належать до доби неоліту (кераміка). Відомі вироби з бронзи (1-е тис. до н. е.). Статуї 6—8 ст. подібні до індійських. Архіт. споруди 9—13 ст. оздоблювали скульптурою та орнаментом. З 14 ст. статуї виготовляли переважно з бронзи або дерева. На поч. 20 ст. в розписах і картинах декоративна стилізація поєднувалася з реалістичними елементами. Представники живопису і графіки К.: Нгок Дім, Сам Юн та ін. Традиційні види декоративно-ужиткового мист. — батик, різьблення на кості й дереві, гравірування, вишивання.

Музика, театр. Музика кхмерів грунтується на *пентатоніці*, структуру її визначає *ритм*. У нац. оркестрі гол. місце належить ударним інструментам — барабанам (сампхо, чхайям), подвійним литаврам (ско-тхом), цимбалам, гонгам; духовим — гобою (пей о, пей-пок, пра пей), тростин. флейті (кхлой); струнним — лютні (та дієу, тяпей, кхе), інструментам типу скрипки (тро-че, тро-сао, тро-кмає). Для муз. культури К. характерний балет, у якому осн. ролі виконують жінки, а 2 чоловіки-танцівники у масках грають демонів, блазнів і звірів. У 1964 і 1969 балет К. гастролював в СРСР.

Виступ балету Кампучії.

Традиційним для К. є театр тіней. У 1955 було засн. Держ. драм. театр. У Пномпені, Сіємреапі та ін. містах діяли постійні трупи. На розвитку культури К. згубно позначився режим промаоїстської кліки. З 1979 традиції кампучійського мист. відроджуються. Поширюється худож. самодіяльність. Створюються і профес. мист. колективи. В м. Сіємреапі виник новий театр (поставив, зокрема, п'єсу «Сльози народу» — про злочини ворогів Кампучії).

Літ.: Миго А. Кхмеры. История Камбоджи с древнейших времен. Пер. с франц. М., 1973; Откаленко М. П., Седих Ю. А. Країна кхмерів. К., 1969; Современная Азия. Справочник. М., 1977; Кампучия: от трагедии к возрождению. М., 1979.

КА́МСЬКЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПО ВИРОБНИ́ЦТВУ ВЕЛИКОВАНТА́ЖНИХ АВТОМОБІ́ЛІВ (КамАЗ) — виробниче об'єднання автомобільної промисловості СРСР. Створене 1976 на базі Камського автомоб. з-ду, що будується (1979) в м. Набережні Човни Тат. АРСР. До складу об'єднання входять 5 з-дів в м. Набережні Човни, 2—в смт Заїнську, а також Ставропольський з-д автопричепів. Буд-во Камського автомоб. з-ду — комплексу підприємств по виробн. вантажних автомобілів — почато 1970; першу продукцію одержано 1976. Проектна потужність — 150 тис. великовантажних автомобілів та 250 тис. дизельних двигунів на рік. До складу комплексу входять ливарний, ковальський, пресово-рамний, дизельний, автомобільний та рем.-інструментальний з-ди, а також виробн. спец. та агрегатних верстатів і автом. ліній для потреб комплексу. Основна продукція: бортовий автомобіль КамАЗ-5320, сідельний тягач КамАЗ-5410, шасі самоскида КамАЗ-5511 та ін. (всього понад 15 різних модифікацій), автомоб. причепи та напівпричепи. З-ди комплексу оснащено високопродуктивним устаткуванням, сучасними засобами електронно-обчислювальної техніки.

С. В. Паринов.

КА́МСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д — підприємство автомобільної промисловості СРСР. Розташований у м. Набережні Човни Тат. АРСР. З 1976 — гол. підприємство *Камського об'єднання по виробництву великовантажних автомобілів*.

КА́МСЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС — каскад гідроелектростанцій на р. Камі. До складу каскаду входять: Камська ГЕС (збудована 1949—57 поблизу м. Пермі, встановлена потужність 504 тис. кВт), Воткінська ГЕС (споруджена 1955—63 поблизу м. Чайковського Перм. обл., встановлена потужність 1 млн. кВт). Будується (1979) Нижньокамська ГЕС (вище гирла р. Вятки, проектна потужність 1248 тис. кВт), намічено буд-во Верхньокамської ГЕС (проектна потужність бл. 600 тис. кВт). Сумарне виробн. електро-

Кампучія. Портал храму Бантеай-Срей (будівництво розпочато 967). Завершення однієї з башт храму Байон в Ангкор-Тхомі. Кінець 12 ст.

Кампучія. Статуя божества Деваті. Піщовик. 12—13 ст.

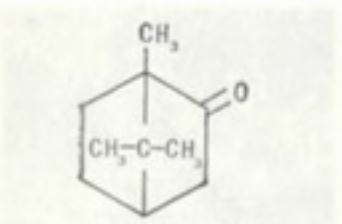

Камфора.

Камфорне дерево. Квітуча гілка і квітка.

Камфоросма монпелійська.

Камчатський краб.

Кам'яна доба. Крем'яні ручне рубило (ліворуч) і гостроконечник.

енергії ГЕС каскаду становитиме понад 8 млрд. кВт · год у середній за водністю рік. В результаті створення К. к. утворено систему водосховищ (Верхньокамське, Воткінське), які поліпшують судноплавство по Камі та її притоках і забезпечують водопостачання пром-сті й міст прилеглих районів. К. к. входить до складу Єдиної енергетич. системи Європ. частини СРСР. Див. також *Волзький каскад ГЕС*. Картосхему див. т. 2, с. 366.

КАМУ́ЛА — вершина на Подільській височині в *Гологорах*, у межах Львів. обл. УРСР. Вис. 471 м. На схилах — дубово-букові ліси, с.-г. угіддя.

КАМУФЛЕ́Т (франц. camouflet) — 1) Вибух проникліх у грунт артилерійських снарядів, авіабомб без утворення воронок. 2) Підземний вибух заряду вибухових речовин без викидання грунту і утворення воронки, який провадять для руйнування підземних споруд, дроблення твердих порід тощо. 3) Переносно — несподівана неприємність, невдача.

КАМУФЛЯ́Ж (франц. camouflage — маскування) — один із способів *маскування* військ. об'єктів і техніки (шляхом нанесення на них великих плям, смуг тощо) для утруднення їхнього розпізнавання візуально-оптичними та фотографіч. засобами розвідки противника.

КАМФОРА́, камфара, $C_{10}H_{16}O$ — органічна сполука, *кетон* терпенового ряду; безбарвні кристали з характерним запахом, леткі, густ. (18° С) 985 кг/м³, $t_{пл}$ 178—179° С. К. малорозчинна у воді, розчиняється в органічних розчинниках. Поширена у природі (див. *Камфороносні рослини*), входить до складу багатьох *ефірних олій*, зокрема, олій *васильків*, *полину* тощо. У пром-сті К. одержують переробкою скипидару (його осн. компонента *пінену*). Застосовують як *пластифікатор* у виробн. целулоїду та різних плівок, як стабілізатор порохів; у медицині — для збудження серцево-судинної діяльності і дихання, як протизапальний та знезаражувальний засіб.

КАМФО́РНЕ ДЕ́РЕВО, камфорний лавр (Cinnamomum camphora) — вічнозелене дерево родини лаврових. Вис. до 50 м і до 3 м в діаметрі. Листки чергові, шкірясті, блискучі, ароматні; квітки дрібні, жовтуваті, зібрані у волоті; плід — чорно-червона кістянка. Дико росте в Пд. Китаї, Японії і на о. Тайвань. Усі частини рослини містять ефірну камфорну олію. К. д. — одне з джерел добування *камфори*. Вирощується на Чорноморському узбережжі Кавказу як декоративна рослина.

КАМФОРОНО́СНІ РОСЛИ́НИ —рослини, що містять камфорну ефірну олію, головною складовою частиною якої є *камфора*. З промислово-цінних видів К. р. найпоширеніші *камфорне дерево* та *васильки* справжні. В СРСР васильки справжні запроваджено в культуру як *однорічну рослину*. З вітчизн. рослин до К. р. відносять ялицю сибірську, хвою якої використовують для виробництва камфори.

КАМФОРО́СМА (Camphorosma) — рід рослин родини лободових. Одно- та багаторічні трави або напівкущі з черговими шиловидними або лінійно-нитковидними листками. Квітки дрібні, гол. чин. двостатеві, 4—5-членні, волосисті, зібрані здебільшого у колосовидні суцвіття. 11 видів, пошир. у Пд.-Сх. Європі й Азії. К.— рослини пустель, напівпустель та пд. степів. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Найпошир. К. монпелійська (*C. monspeliacum*) — росте по солонцях, солончакуватих степах і щебенистих схилах, в Донецькому Лісостепу і в Степу, в Криму. Містить ефірні олії.

КАМЧАДА́ЛИ — назва у 18 ст. народності *ітельменів*, а згодом російськомовного населення Камчатки. За походженням російськомовне населення Камчатки є нашадками ітельменів, *коряків*, чуванців (які змішалися з росіянами), а також нащадками рос. переселенців 18—19 ст.

КАМЧА́ТКА — півострів в Азії, на Далекому Сході СРСР. Омивається Охотським і Берінговим морями та Тихим ок. З материком сполучається вузьким (до 100 км) перешийком — Парапольським долом. Довж. 1200 км, шир. до 450 км. Пл. 370 тис. км². З Пн. на Пд. простягаються два хребти — Серединний (вис. до 3621 м, вулкан Ічинська сопка) і Східний (вис. до 2485 м, вулкан Кизимен), між ними лежить Центральнокамчатська низовина, на Зх.—Зх.-Камчатська низовина. На К.— понад 160 вулканів, у т. ч. 28 діючих, найвищий — *Ключевська Сопка* (4750 м). Поклади кам. вугілля, золота, срібла, самородної сірки, буд. матеріалів. Численні мінеральні джерела, термальні озера, *гейзери*, грязьові вулкани. Річки (Камчатка, Авача та ін.) повноводні; багато озер. Поширені хвойні й березові ліси, на схилах — зарості кедрового стланика, вище — альпійські луки й гірська тундра. В лісах багато цінних пром. тварин: соболь, песець, горностай, лисиця, видра та ін. На К.— Кроноцький заповідник. Про г-во К. див. *Камчатська область*. Іл. див. на с. 541.

КАМЧА́ТКА (у верхів'ї — Озерна Камчатка) — ріка на п-ові Камчатка. Довж. 758 км, площа бас. 55,9 тис. км². У верхів'ї має гірський характер, у пониззі — типова рівнинна ріка. Впадає у Камчатську зат. Тихого ок. Живлення за рахунок грунтових вод, танення снігу й льоду. Пересічна витрата води у пониззі — 965 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у квітні — травні. Судноплавна на 486 км. У гирлі К.— м. Усть-Камчатськ. Долина К.— важливий с.-г. і лісопром. район *Камчатської області*.

КАМЧА́ТСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 20.X 1932, виділена в самостійну область зі складу Хабаров. краю 23.I 1956. Розташована на п-ові Камчатка, а також на Карагінському та Командорських островах. Омивається Охотським та Берінговим морями і Тихим ок. Площа 472,3 тис. км². Нас. 378 тис. чол. (1979,перепис), переважно росіяни, в пн. частині області — коряки, чукчі, ітельмени, евени, алеути. Міськ. нас.— 83%. До складу області входить *Коряцький автономний округ*. Поділяється на 13 районів, має 2 міста і 14 селищ міськ. типу. Центр — м. *Петропавловськ-Камчатський*.

Про природу К. о. див. у ст. *Камчатка, Коряцький автономний округ, Командорські острови*.

К. о.— важлива складова частина нар.-госп. комплексу Далекого Сходу. Провідна галузь пром-сті— рибна. На К. о. припадає бл. 30% вилову риби Далекого Сходу та близько 10% вилову риби СРСР. Осн. вилов риби — у відкритих водах Берінгового м. і Тихого ок. В прибережних водах К. о.— значні ресурси цінних лососевих риб та крабів, лежбища котиків, живуть моржі, тюлені, кити та ін. представники мор. фауни. Створено кілька з-дів для штучного розведення лососевих та ін. цінних порід риб. Найбільші рибні та рибоконсервні з-ди: Петропавловський, Октябрський, Озерновський, Олюторський, Кіровський, Усть-Камчатський, Анапкинський. Розвинута крабоконсервна промисловість. Ведеться промисел котика, моржів, тюленів. Є підприємства суднобуд., судноремонтної і буд. матеріалів пром-сті. Видобування вугілля. Енергетичне г-во області базується на місц. і довізному вугіллі та нафтопродуктах, місц. термальних водах. У долині р. Паужетки збудовано першу в країні *геотермальну електростанцію*, яка використовує гарячі підземні води; в Петропавловську-Камчатському — ТЕЦ. Гол. галузями с. г. є тваринництво, в осн. розведення пн. оленів (бл. 160 тис. голів), картоплярство і овочівництво (в тому числі парникове на базі гарячих водних джерел). Важливе значення має хутровий промисел (соболь, горностай, лисиця, песець, видра) та клітковe звірівництво.

Осн. вид транспорту — морський (гол. порти — Петропавловськ-Камчатський і Усть-Камчатськ). Важливу роль відіграє повітр. і автомоб. транспорт. Судноплавство по р. Камчатці. В К. о.— пед. ін-т, 6 серед. спец. навч. закладів; н.-д. ін-т вулканології. Драм. театр, філармонія, театр юного глядача, краєзнавчий музей. Бальнеологічні санаторії в селищах Начиках і Паратунці.

М. М. Штепа.

КАМЧА́ТСЬКИЙ КРАБ (Paralithodes camtschatica) — безхребетна тварина родини крабоїдів ряду *десятиногих ракоподібних*. Зовні схожі на *краба*. Головогрудний щит (шир. до 25 см) серцевидної форми, черевце підігнуте під головогруди, розмах ніг до 1,5 м, маса до 7 кг. Пошир. в Японському, Охотському та пд. частині Берінгового м., особливо біля берегів Камчатки. Здійснює далекі міграції (див. *Міграція тварин*), пов'язані із зміною т-ри води, розміщенням кормових тварин, а також для розмноження. Статево-

зрілими стають у 8—10-річному віці. Об'єкт промислу (використовують лише м'язи ніг, з яких виготовляють консерви).

КАМЮ (Camus) Альбер (7.XI 1913, Мондові, Алжір — 4.I 1960, Вільблевен, Франція) — французький письменник. Представник *екзистенціалізму*. У роки 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Літ. діяльність почав 1937. Повість «Сторонній» (1942), філос. нарис «Міф про Сізіфа» (1942), драми «Непорозуміння» (1944) й «Калігула» (1945) — роздуми про сенс людського існування в навколишній дійсності. Роман-притча «Чума» (1947) навіяний Рухом Опору. Автор філос. нарису «Обурена людина» (1951), повісті «Падіння» (1956), зб. оповідань «Вигнання і царство» (1957), «Шведських промов» (1958). Нобелівська премія, 1957.

Тв.: Укр. перекл.— Міф про Сізіфа. [Уривки].—Листи до німецького друга. «Всесвіт», 1972, № 8; Рос. перекл.— Избранное. М., 1969.

Літ.: Великовский С. И. Грани «несчастного сознания». М., 1973.

КАМ'ЯНА ГРЕБЛЯ — гребля, основні конструктивні елементи якої виготовлені з кам'яних матеріалів без застосування *в'яжучих речовин*. Споруджують греблі такого типу, як правило, глухими (без переливання води через гребінь) з пропусканням води через *водоспускні споруди* у берегах, рідше — у тілі греблі. Розрізняють греблі: кам'янонакидні (насипні), напівнакидні та з кам'яної сухої кладки; з *екраном* (жорстким, напівжорстким, гнучким) або *діафрагмою*. Якщо грунт основи водопроникний на значну глибину, перед К. г. влаштовують *понур* (напр., з глини), який разом з екраном утворює єдине ціле. В СРСР найбільшою К. г. є гребля Нурекської ГЕС на р. Вахш у Тадж. РСР (вис. 300 м), запроектовано (1979) греблю Рогунської ГЕС на р. Вахш (вис. 350 м). Іл. с. 543.

КАМ'ЯНА ДОБА, кам'яний вік — найдавніший період в історії людства, що тривав від появи людини до початку поширення перших металів (міді, бронзи та ін.). К. д. поділяють на 3 осн. відрізки часу: ранню К. д.— *палеоліт*, середню К. д.— *мезоліт* і пізню К. д.— *неоліт*. Кожний з цих відрізків, у свою чергу, поділяється на епохи або періоди. Через нерівномірність істор. розвитку початок К. д., як і окремих її епох і періодів, на різних територіях земної кулі не збігається в часі. В Африці людина з'явилася понад 2 млн. років тому, тоді й почалася К. д., а в Європі — бл. 1 млн. років тому. В Європі К. д. закінчилася в 3-му тис. до н. е., а в аборигенів Пд. Азії, Австралії, на о-вах Тихого ок. вона тривала до епохи великих геогр. відкриттів (серед. 15 — серед. 17 ст.). У 1836 дат. археолог К. Томпсен виділив К. д. в окремий період історії людства. Англ. вчений Дж. *Леббок* поділив К. д. на палеоліт і неоліт; згодом було розроблено поняття про мезолітичну епоху. У вивчення К. д. значний внесок зробили франц. вчені Буше-де-Перт (1788—1868), Г. *Мортільє*, вітчизн. археологи В. О. *Городцов*, Г. А. *Бонч-Осмоловський*, П. П. *Єфименко* та ін. Значні дослідження проведено в СРСР, у т. ч. й на Україні. Палеоліт звичайно поділяють на ранній, середній і пізній періоди. Ранній палеоліт, у свою чергу, поділяють на культури — дошельську, *шельську культуру* і *ашельську культуру*. Осн. знаряддями дошельської культури були оббиті з одного боку гальки — чопери. В шельський і ашельський час з'явилися ручні *рубила*. Середній палеоліт відповідає т. з. *мустьєрській культурі*, для якої властива поява нових типів знарядь (*гостроконечники, скребла* та ін.), що виготовлялися з *відщепів*. Носіями культур раннього палеоліту були Homo habilis (людина уміла), *пітекантроп* і *синантроп*, за мустьєрської епохи жили *неандертальці*; в той час з'явилися перші поховання. За пізнього палеоліту складалася людина сучас. фізичного типу (*кроманьйонці, грімальді*). Збільшилась кількість крем'яних знарядь — *скребачки*, різці, вістря, проколки, що виготовлялися з ножовидних пластин, які людина навчилася сколювати з призматичних *нуклеусів*. Поширюються знаряддя праці з кістки. Люди почали переходити до осілості. Поряд з печерними стоянками виникли відкриті стоянки, де виявлено житла, при спорудженні яких використовували кістки тварин і жердини (*Мізинська стоянка, Межиріцька стоянка, Пушкарівська стоянка*, Буреть та ін.). З'явилося ужиткове й образотворче мистецтво, в т. ч. печерний живопис (*Альтаміра, Капова печера* та ін.). Відомі зразки гравірування по кістці (Мізинська стоянка та ін.), виявлено значну кількість жіночих статуеток, вирізаних переважно з бивня мамонта або каменю (Мізинська стоянка, Вілендорф, Костенки, *Гагарінська стоянка, Мальта* та ін.). В пізньому палеоліті виділяють кілька культур — *оріньякську культуру, солютрейську культуру, мадленську культуру* та ін. Деякі дослідники поділяють палеоліт лише на 2 періоди — ранній, до якого відносять і мустьєрську культуру, та пізній.

Мезолітична епоха характеризується використанням *макролітів* і *мікролітів*. За мезоліту з'явилися лук, перші крем'яні сокири; було приручено собаку. В Європі мезолітові відповідають — *азільська культура, тарденуазька культура*, культура *Маглемозе* та ін.

Неоліт — важливий період в історії людства, для якого характерний перехід від привласнюючого типу г-ва (полювання, рибальства, збиральництва, властивих для палеоліту й мезоліту) до відтворюючого типу — скотарства й землеробства. З'явився глиняний посуд. У техніці обробки кам'яних знарядь почали застосовувати нові прийоми — шліфування, розпилювання і свердління. Поширилися *наскельні зображення*. Виникли великі могильники, напр. *Маріупольський могильник*. Численні неолітичні культури в Європі поділяють на 2 великі зони — північну й південну. Для культур пн. зони (Кампіньї, *дніпро-донецька культура, ямково-гребінцевої кераміки культура* та ін.) властиві в основному мисливсько-рибальське г-во і переважно гостродонний примітивний глиняний посуд; обряд поховання — випростане трупопокладення. Культури пд. зони (*лінійно-стрічкової кераміки культура, буго-дністровська культура* та ін.) характеризуються важливою роллю в г-ві землеробства й скотарства і більш розвинутою технікою виготовлення знарядь праці й посуду. Останній — переважно плоскодонний, прикрашений складним прокресленим орнаментом. Обряд поховання — скорчене трупопокладення на боці. Носіями культури пн. зони були переважно пізні кроманьйонці, культур пд. зо-

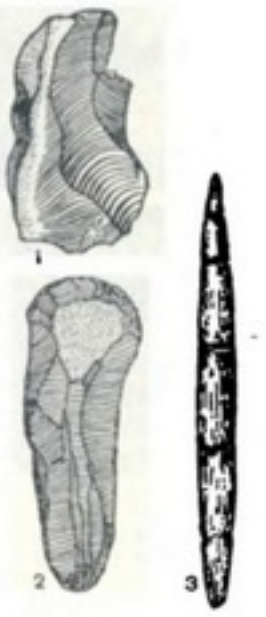

Кам'яна доба. Крем'яні різець (1), скребок (2) та кістяне вістря до списка (3) пізньопалеолітичного часу.

Наскельні зображення неолітичного часу з Кам'яної Могили.

КАМЧАТСЬКА ОБЛАСТЬ
150 0 150 км
М А Г А Д А Н С Ь К А
О Б Л
Ш А Х О В А
О К Р У Г
Ч У К О Т С Ь К И Й
Р А Й О Н
Р А Й О Н
Р А Й О Н

Кам'яна Могила. Зображення бика часів мезоліту й раннього неоліту. Зображення супряги биків раннього періоду бронзового віку.

ни — люди середземноморського походження.

Літ.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1976; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953; Брюсов А. Я. Очерки по истории племён Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М.—Л., 1961; Чайдл Г. У истоков европейской цивилизации. Пер. с англ. М., 1952.

Д. Я. Телегін.

КАМ'ЯНА́ КУРІ́ПКА — птах родини фазанових. Те саме, що й *кеклик*.

КАМ'ЯНА́ МОГИ́ЛА — останець пісковикових відкладів міоценової епохи, що має вигляд великого могилоподібного пагорба, в заплаві р. Молочної, поблизу с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл., де 1890 М. І. *Веселовський* відкрив стародавні *наскельні зображення* (петрогліфи). Археол. дослідження проводились у 30 і 50—60-х рр. 20 ст. Малюнки належать до різного часу (від *мезоліту* до кін. *бронзового віку*) і являють собою зображення турів, коней, людських стоп і рук та ін. Ці петрогліфи є видатною пам'яткою первісного мистецтва на тер. України. К. М. була місцем культових церемоній первісних мешканців краю. Заповідник АН УРСР з 1954.

Літ.: Рудинський М. Я. Кам'яна Могила (Корпус наскельних рисунків). К., 1961.

В. М. Гладилін.

КАМ'ЯНА́ СІЛЬ, галіт — 1) Мінерал класу хлоридів. NaCl. *Сингонія* кубічна. Твердість 2. Густ. 2,1—2,2. 2) Осадочна гірська порода, що складається переважно з мінералу галіту. Прозора, безбарвна або біла. Домішки (глина, пісок, ангідрит, карбонати, оксиди заліза тощо) забарвлюють у сірий, темно-сірий, бурий, рожевий кольори. Легко розчиняється у воді. Велика кількість К. с. розчинена у водах морів і океанів. Поклади К. с. є у відкладах майже усіх геол. періодів. В СРСР великі родовища є на Україні (*Артемівське родовище кам'яної солі, Солотвинське родовище кам'яної солі* та ін.), в БРСР, в РРФСР (на Уралі, в Прикаспійській низовині тощо), в Серед. Азії. Використовують у харчовій, хім., металург., текст., нафт. та ін. галузях пром-сті. Великі прозорі кристали К. с. застосовують в оптичних приладах.

В. І. Груба.

КАМ'ЯНЕ́ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Антрацитівській міськ. Раді, за 2 км від залізнич. ст. Щотове. 4 тис. ж. (1978). На тер. с-ща — кам.-вуг. шахта, радгосп. 2 заг.-осв. школи, 2 мед. пункти; клуб, 5 б-к. К. засн. у 70-х рр. 18 ст.

КАМ'ЯНЕ́ ВУГІ́ЛЛЯ — тверда горюча корисна копалина, один з видів *вугілля викопного*. Являє собою щільну масу чорного, іноді сірувато-чорного кольору. Блиск смоляний або металевий. Елементарний склад органічної маси: вуглець (65—98%), водень (1—6%), кисень (1—30%). Вміст летких речовин від 2 до 48%. Вологість від 1 до 12%. Теплотворна здатність 7300—8800 ккал/кг. К. в. утворюється з продуктів розкладу органічних решток рослин переважно в глибоких прогинах *земної кори* внаслідок *метаморфізму*. Чим глибше були занурені пласти К. в., тим більше вони метаморфізовані. За генезисом розрізняють К. в. гумусове (гумоліти), що утворилося із залишків вищих рослин, сапропелеве (сапропеліти) — із залишків нижчих рослин, гол. чин. водоростей, і змішане (сапрогумусити). За хіміко-технологічними якостями (вміст летких речовин, коксівні властивості тощо) виділяють такі пром. марки К. в.: довгополуменеве (Д), газове (Г), газове жирне (ГЖ), жирне (Ж), коксівне жирне (КЖ), коксівне (К), пісне спікливе (ОС), пісне (Т), слабо спікливе (СС), *антрацит* (А). Іноді антрацит виділяють в окрему групу. Утворення К. в. характерне для всіх геол. епох, починаючи від силуру (див. *Силурійський період і силурійська система*). Найпоширеніше К. в. у відкладах карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Залягає К. в. у вигляді лінз і пластів різної потужності (від кількох міліметрів до кількох десятків метрів). Великі запаси К. в. є в СРСР, США, КНР, ПНР.

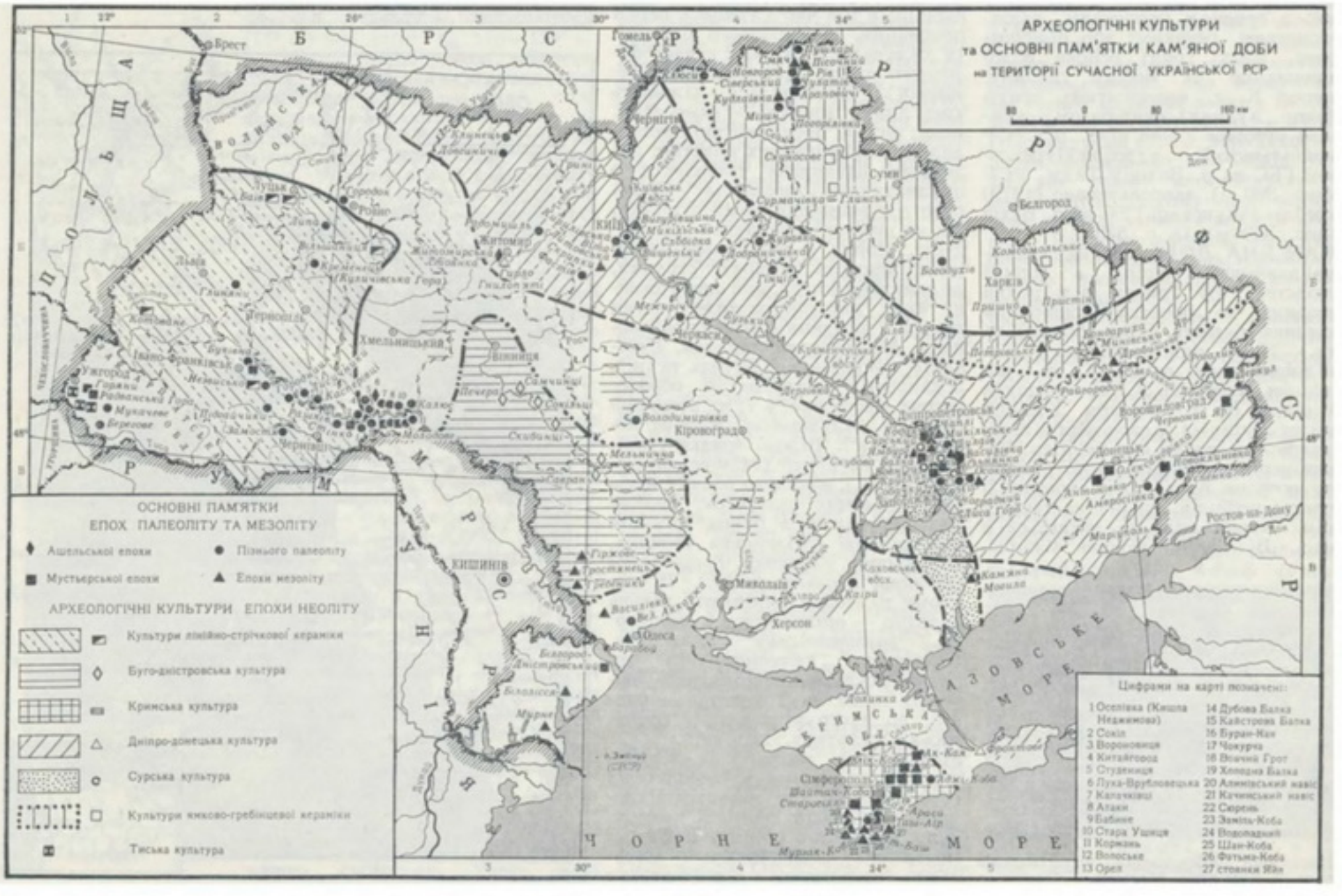
АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ
та ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ
на ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ
ЕПОХ ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ
Ашельської епохи
Мустьєрської епохи
Пізнього палеоліту
Епохи мезоліту
АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ЕПОХИ НЕОЛІТУ
Культури лінійно-стрічкової кераміки
Бугo-дністровська культура
Кримська культура
Дніпро-донецька культура
Сурська культура
Культури ямково-гребінцевої кераміки
Тиська культура
Цифрами на карті позначені:
1 Оселівка (Кишла Неджимова)
2 Сокіл
3 Ворошовиця
4 Китайгород
5 Студениця
6 Лука-Врубловецька
7 Калачівці
8 Атаки
9 Бабине
10 Стара Ушиця
11 Коршів
12 Волоське
13 Орел
14 Дубова Балка
15 Кайстрова Балка
16 Буран-Кая
17 Чокурча
18 Вівчий Грот
19 Холодна Балка
20 Алминський навіс
21 Качинський навіс
22 Сюрень
23 Заміль-Коба
24 Водопадний
25 Шан-Коба
26 Фатьма-Коба
27 стоянки Йон
Б Р С Р
Р Р
У Р С Р
Р Р С Р
Чорне море
Азовське море
Кримська обл.
Київ
Харків
Одеса
Кишинів
Сімферополь
Севастополь
Ростов-на-Дону
Белгород
Суми
Чернігів
Житомир
Хмельницький
Вінниця
Кіровоград
Миколаїв
Херсон
Луцьк
Рівне
Львів
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Тернопіль
Полтава
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Луганськ
Донецьк
Маріуполь
Мелітополь
Керч
Євпаторія
Ялта
Феодосія
Сімферополь
Севастополь
Сімферополь-Коба
Шаітан-Коба
Старокримське
Мурин-Коба
Аджи-Коба
Аяки-Коба
Фронтовий
Долинка
Ароси
Ташлы-Аир
Мурин-Коба
Заміль-Коба
Шан-Коба
Фатьма-Коба
Водопадний
Орел
Волоське
Коршів
Сокіл
Ворошовиця
Китайгород
Студениця
Лука-Врубловецька
Калачівці
Атаки
Бабине
Стара Ушиця
Оселівка
Дубова Балка
Кайстрова Балка
Буран-Кая
Чокурча
Вівчий Грот
Холодна Балка
Алминський навіс
Качинський навіс
Сюрень
Заміль-Коба
Водопадний
Шан-Коба
Фатьма-Коба
стоянки Йон
Гірже-Тростянець
Василівка
Мурин
Білгород-Дністровський
Біляївка
Мурзак
Кара
Камяна Могила
Скелька
Володимирівка
Мельничне
Скибинці
Печера
Самчинці
Гніздичів
Гнилопяти
Мединці
Жерделі
Буки
Ставки
Скибин
Скубів
Ромашки
Ліски
Гребінки
Ворожба
Суджа
Сватове
Старобільськ
Ізюм
Лозова
Красноград
Гуляйполе
Оріхів
Токмак
Мелітополь
Бердянськ
Приазовське
Нікополь
Марганець
Кривий Ріг
Апостолове
Нова Каховка
Каховське вдсх.
Генічеськ
Арабатська стрілка
Сиваш
Перекоп
Джанкой
Феодосія
Ялта
Алушта
Судак
Керч
Євпаторія
Саки
Красноперекопськ
Армянськ
Ізяслав
Шепетівка
Славута
Нетішин
Старокостянтинів
Теофіполь
Городок
Дубно
Рівне
Сарни
Ковель
Володимир-Волинський
Любомль
Камінь-Каширський
Турійськ
Ківерці
Луцьк
Ратне
Маневичі
Турійськ
Ківерці
Рожище
Горохів
Любешів
Ківерці
Рожище
Горохів
Любешів
Ківерці
Рожище
Горохів
Любешів

Великобританії та ін. країнах. В СРСР найбільшими кам.-вуг. басейнами є *Тунгуський вугільний басейн, Кузнецький вугільний басейн, Печорський вугільний басейн, Донецький кам'яновугільний басейн, Карагандинський вугільний басейн* та ін. Використовують К. в. як побутове та енерг. паливо, сировину для металург. і хім. пром-сті, для вилучення з нього рідкісних та розсіяних елементів, виробн. карборунду тощо. Див. також *Вугільна промисловість*.

Літ.: Жемчужников Ю. А. Общая геология ископаемых углей. М., 1948; Тыжнов А. В. Геологические запасы углей СССР. «Советская геология», 1970, № 4; Попов В. С. [та ін.]. Запасы угля и горючих сланцев Украинской ССР. «Уголь Украины», 1971, № 3; Матвеев А. К. Угольные месторождения зарубежных стран, т. 1—4. М., 1966—74; Кушнірук В. О., Іванців О. Є., Уженков Г. О. Природа та властивості вуглистої речовини різних ступенів метаморфізму. (На прикладі вугленосних і графітоносних формацій України). К., 1977; Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР. т. 1—12. М., 1963—78.

В. С. Попов.

КАМ'ЯНЕ́ ЛИТВО́ — матеріали (вироби), що їх одержують *литтям* розплавлених магматичних гірських порід (базальтів, діабазів тощо) з наступною *кристалізацією* і *відпалом* відливок. К. л. характеризується значною міцністю на стиск (до 500 МПа), стійкістю проти зношування, *кислотостійкістю, лугостійкістю* і *термостійкістю*, високими діелектрич. властивостями. З нього виготовляють кислотостійку апаратуру, труби, облицьовувальні плитки, електричні ізолятори, архіт.-худож. вироби тощо. Див. також *Петургія*.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1919 — збройний виступ робітників і солдатів проти петлюрівської *Директорії* в Кам'янці-Подільському. Підпільні більшовицькі орг-ції, щоб допомогти рад. військам, які наступали на Поділлі, вирішили завдати петлюрівцям удару з тилу. 24.III повстали робітники й велика група солдатів місц. гарнізону, що відмовилися йти на фронт проти рад. військ. Повстанці захопили владу в місті. До них приєдналися селяни навколишніх сіл. Петлюрівське командування відкликало з фронту війська й придушило повстання.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ-ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ — місто обласного підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Смотричі (притока Дністра). Залізнична станція, вузол автошляхів. 81 тис. ж. (1978).

Виник у кін. 11 — на поч. 12 ст. У 13—14 ст. входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. К.-П. захопила феод. Литва. В 1374 місту надано *магдебурзьке право*. В 1430 його загарбали польс. феодали. З 1463 К.-П.— адм. центр *Подільського воєводства*. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 сел.-козац. загони, очолені М. *Кривоносом* (1648) і І. *Богуном* (1651), штурмували міську фортецю. В 1672 К.-П. загарбала султанська Туреччина, але 1699, за постановою *Карловицького конгресу 1698—99*, повернула місто шляхет. Польщі. Під К.-П. 1734 діяли гайдамацькі загони на чолі з *Верланом*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України К.-П. возз'єднано з Росією. В 1795—97 — центр *Подільського намісництва*, з 1797 — Подільської губ. В 1881—82 в місті діяла революц. народницька орг-ція «*Подільська дружина*». На поч. 20 ст. місто стало одним з пунктів пересилання з-за кордону нелегальної марксистської л-ри (1900—03 через К.-П. надходила ленінська «*Искра*»). В 1905 в місті виникла с.-д. група. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917 [за ін. даними, 1 (14).XI 1917]. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К.-П. (10.VII 1941 — 26.III 1944) тут діяла підпільна патріотична орг-ція.

В місті — з-ди: цементний, приладобуд., кабельний, «Електроприлад», автоагрегатний, с.-г. машин, дереворізального інструменту, металоштампувальний, авторем., асфальтобетону, 2 залізобетонних конструкцій, стінових матеріалів, цукр., винобробний, соковий, маслобробний, консервний; ф-ки: бавовняна, меблева, швейна і тютюнова; комбінати: в'яжучих та облицьовувальних матеріалів, хлібопродуктів, хлібний, м'ясний, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. С.-г. та пед. ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів, профес.-тех. та 2 тех. уч-ща, 22 заг.-осв., музична, художня та 2 спортивні школи; 14 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 2 будинки культури, 14 клубів, 3 кінотеатри, 9 б-к, *Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник*, бот. сад., дендропарк. Місто К.-П.— історико-архіт. заповідник з численними архіт. пам'ятками: середньовічні укріплення 14—16 ст.— Гончарна, Кравецька, Кушнірська та ін. башти, Руська та Польська брами (16—18 ст.), брама (1781); церкви Петра і Павла (16 ст.), готичний кафедральний костьол (16 ст.), з турецьким мінаретом (1672—92), монастирі — францісканців (16—17 ст.), домініканців (16—18 ст.); ратуша (16 ст.), садиба тур. намісника (17 ст.), Тріумфальна арка (18 ст.), дерев'яна Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах (18 ст.). Біля зх. в'їзду до міста — фортеця (тепер істор. музей-заповідник; 13 ст., перебудована в 14—16 ст., добудована в 17—18 ст.; іл. див. до ст. *Містобудування*) з дванадцятьма баштами, в одній з яких — Папській (пізніше названо Кармалюковою) було ув'язнено У. Я. *Кармалюка*. Пам'ятники В. І. Леніну (1970; скульптори А. Білостоцький, Г. Кальченко, О. Супрун; архітектори Т. Довженко, І. Медведовський), рад. танкістам (1948; архітектори П. Масловський, Є. Чекирда). У К.-П. народилися укр. освітній діяч І. *Кам'янчанин*, рос. артистка М. Г. *Савіна*, письменники М. П. *Бажан*, В. П. *Бєляєв*, рад. військ. діяч С. Г. *Горшков*. У місті служив поет-декабрист В. Ф. *Раєвський*, вчилися парт. і держ. діяч УРСР В. П. *Затонський*, письменники С. В. *Рудański*, А. П. *Свидницький*, Л. Д. *Дмитерко* та ін. Іл. с. 542.

Літ.: Кам'янець-Подільський Путівник. Львів, 1970.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й-ЗАПОВІ́ДНИК. Заснований 1890 Подільським єпархіальним історико-археологічним товариством. Спочатку мав назву «Сховища старожитностей». У 1919 музей реорганізовано на губернський, 1924 — на окружний істор. музей, 1937 — на обласний краєзнавчий музей, 1946 — респ. істор. музей, 1952 — істор. музей-заповідник. На 1979 в музеї було бл. 89 тис. од. зберігання. Експозицію музею розміщено в істор.-архітектурних пам'ятках. У приміщеннях фортеці (13—18 ст.) — експозиція відділів дореволюц. та рад. часів, яка висвітлює історію Поділля з найдавніших часів до наших днів. У кол. римсько-католицькому костьолі (15—19 ст.) — експозиція відділу атеїзму, концертний зал органної музики. У будинку кол. ратуші (16—18 ст.) — худож. відділ і зали для пересувних виставок.

Г. М. Хотюн.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ КА́БЕЛЬНИЙ ЗАВО́Д імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство кабельної промисловості. Розташований у м. Кам'янці-Подільському Хмельн. обл. Утворений 1961. В 1968—75 з-д реконструйовано й значно розширено. К.-П. к. з. спеціалізований на виробн. автотракторних проводів низької й високої напруг, комплексів автопроводів для Волзького автомоб. з-ду та всіх автотракторних підприємств республіки. Обсяг виробн. продукції з-ду 1978 зріс проти 1970 в 4 рази. На підприємстві вперше в СРСР впроваджено найновіші технологічні процеси, зокрема виробн. штекерних з'єднань з гальванообробкою на напівавтоматич. лініях, проводів високої напруги з властивістю долати радіотелевізійні перешкоди.

В. Б. Рабжаєв.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені В. П. Затонського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Створено 1948 на базі учительського ін-ту. До того існував як: 1921—30 — ін-т нар. освіти, 1930—34 — ін-т соцвиху, 1934—35 — пед., 1939—48 — учительський ін-т. У 1968 ін-ту присвоєно ім'я В. П. Затонського. В 1978/79 навч. р. було 5 ф-тів:

Видобуток кам'яного вугілля в СРСР і деяких зарубіжних країнах (млн. т)

Країни	1977
СРСР	500
США	698
КНР	442
ПНР	186
Великобританія	122
ЧССР	28
Франція	21

Камчатка.
Долина річки Паратунки.
Виверження вулкана Толбачик.

Загальний вигляд
Кам'яної Могили.

Кам'янець-Подільський. Брама. 1781.

Кам'янисті клітини кореневища півонії вузьколистої.

Кам'янка звичайна.

істор., філол., фіз.-матем., фіз. виховання, підготовки вчителів поч. класів, на яких налічувалося 3690 студентів, зокрема на денному відділенні — 2209. Ін-т має навч. майстерні, лабораторії, обсерваторію, б-ку (фонд — 650 тис. одиниць зберігання). За час існування у вузі підготовлено 18 978 спеціалістів. *А. О. Копилов.*

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 96,6 тис. чол. (1978). У районі — 129 населених пунктів, підпорядкованих 34 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кам'янець-Подільський*. К.-П. р. лежить у межах *Волинської височини* Корисні копалини: вапняки, трепели, доломіти, мергелі, глини. Річки: *Дністер* (на пд. межі району) та його притоки *Збруч* (на зх. межі), *Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця*. Грунти в осн. сірі опідзолені. Розташований в лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, ясен) займають 9 тис. га. В К.-П. р.— держ. заказники «Кармалюкова гора» та «Панівецька дача». Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Кам'янець-Подільський. У районі — Довжоцький спиртокомбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (с. Довжок). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого напряму з розвинутим овочівництвом та садівництвом, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 102,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,7 тис. га, сади — 5,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,1 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кукурудза. Вирощують лікар. рослини (далматську ромашку, наперстянку, різні види маку). Розвинуте скотарство, свинарство, птахівництво. У К.-П. р.— 24 колгоспи, 5 радгоспів, учбове г-во Кам'янець-Подільського с.-г. ін-ту (с. Залісся), птахофабрика, міжколг. об'єднання по виробн. м'яса, агр.-пром. об'єднання по переробці продукції садівництва та овочівництва, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Кам'янець-Подільський, Гуменці, Тарасівка. Автошляхів — 700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 600 км.

У районі — 95 заг.-осв. та музична школи, 104 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень; дит. санаторій. 33 будинки культури, 152 клуби, 113 кіноустановок, 100 б-к. На тер. району відкрито залишки палеолітичної Студеницької стоянки, археол. пам'ятки біля с. *Луки-Врубловецької*, трипільське *Жванецьке городище*, залишки давньорус. міста Бакоти. На Кам'янеччині відбулися визначні істор. події — *Бакотське повстання 1431—34* і *Жванецька облога 1653* (на її честь встановлено монумент). У с. Боришківцях К.-П. р. народився укр. рад. поет-кобзар В. М. *Перепелюк*, у с. Рункошеві — учасник боротьби за владу Рад на Україні М. Є. *Врублевський*. В К.-П. р. видається газ. «Прапор Жовтня» (1930).

В. М. Смирнов.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Розташований у м. Кам'янці-Подільському Хмельн. обл. Засн. 1921. В ін-ті (1979) є ф-ти: агрономічний; зооінженерний; ветеринарний; економічний, механізації с.-г. виробн. з заочним і стаціонарним навчанням, а також ф-т підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів с. г.; є навч.-дослідне г-во та проблемна лабораторія селекції гречки. Студентів (1979) навчалося 5303, у т. ч. 2363 на заочному відділенні. Бібліотечний фонд (1979) — понад 340 тис. книг. Н.-д. роботи ін-ту спрямовані на розв'язання актуальних питань с.-г. виробництва. В ін-ті є аспірантура.

С. С. Сербін.

КАМ'ЯНЕ́ЦЬ - ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ЦЕМЕ́НТНИЙ ЗАВО́Д — підприємство цементної промисловості. Розташований поблизу м. Кам'янця-Подільського Хмельн. обл. Буд-во почато 1966, перша черга з-ду стала до ладу 1970, шоста, остання — 1975. У 1977 на з-ді вироблено 3445 тис. т цементу (1971 — 480 тис. т, 1975 — 2736 тис. т). Усі виробничі процеси механізовано. *І. Ф. Кащеєв.*

КАМ'ЯНИ́Й БРІД — селище міського типу Баранівського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Немилянці (права прит. Случі), за 25 км від залізнич. ст. Новоград-Волинський. 2,7 тис. ж. (1978). Фаянсовий з-д, лісництво, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня; клуб, 2 б-ки. Засн. 1862.

КАМ'ЯНИ́Й ВІК — див. *Кам'яна доба*.

КАМ'ЯНИ́СТІ КЛІТИ́НИ, склереїди — клітини рослин з дуже потовщеними здерев'янілими оболонками, часто просякнутими солями кальцію або кремнеземом. В оболонках К. к. помітні радіальні канали — пори. К. к. належать до мех. елементів. З них побудовані тверді оболонки плодів і насіння (кісточки вишень, слив, абрикосів і т. д.). Інколи розміщуються поодинці («ідіобласти») серед клітин *паренхіми* у корі деяких дерев (хвойних, дуба, берези).

КАМ'ЯНІ́ МАТЕРІА́ЛИ І КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні матеріали (вироби) каменеподібної будови та виготовлені з них конструктивні елементи будинків і споруд. Кам'яні матеріали поділяють на природні, що їх одержують мех. обробкою (іноді без неї) гранітів, базальтів, пісковиків та інших *гірських порід*, і штучні, виготовлені з мінеральної сировини. Природні матеріали бувають: пиляні (штучні камені, блоки), які випилюють з масиву гірських порід (див. *Каменерізні машини*); пиляні або колені в процесі *каменеобробки* (облицьовувальні плити, архіт. деталі, бортовий камінь, бруківка); рвані, одержувані вибуховим способом (бутовий камінь); дроблені (*щебінь*) і мелені (кам'яне борошно, мінеральні порошки). Є також матеріали, що їх виготовляють просіюванням або промиванням пухких порід (*пісок, гравій*). До штучних матеріалів належать *бетони* різних видів, *залізобетон*, гіпсові й *керамічні матеріали* (напр., глиняна *цегла*, керамічні камені), а також матеріали з мінеральних розплавів (*кам'яне литво, скло, ситали, шлакоситали* тощо). Кам'яні матеріали міцні на стиск, однак значно гірше сприймають розтягальні зусилля, внаслідок чого їхні штучні різновиди часто підсилюють сталевою *арматурою* або волокнистими матеріалами (азбестом, скловолокном тощо, див. *Армовані матеріали*). Кам'яні матеріали використовують при зведенні й опоряджуванні кам'яних будинків, інженерних споруд, буд-ві шляхів. Ними користуються у ливарному виробн. (формувальні піски), целюлозно-паперовій пром-сті (напр., камені *дефібрерів*), с. г. (вапняне й доломітове борошно) тощо. Кам'яні конструкції (мал.) бувають несучі й огороджувальні: *фундаменти, стіни, перемички, арки, перекриття, склепіння*, стовпи тощо. Їх виготовляють з цегли (напр., глиняної, силікатної), природ., бетонних і керамічних каменів, великих блоків (див. *Великоблокові конструкції*), з бутового каменю або бутобетону (бутового каменю в поєднанні з бетоном). Такі конструкції довговічні, вогнестійкі, архітектурно виразні. Застосовувані для їх зведення матеріали здебільшого місцеві. Вади кам'яних конструкцій— велика маса, недостатній опір розтягові, згинові і зрізові, значна трудомісткість *кам'яних робіт*. Ефективність їх підвищують, використовуючи цегляні блоки завод-

Головний корпус **Кам'янець-Подільського педагогічного інституту** імені В. П. Затонського.

ського виготовлення, віброцегляні панелі з утеплювачем, порожнисті камені і цеглу, вдаючись до армування кладки (див. *Армокам'яні конструкції*). Розраховують кам'яні конструкції за жорсткою (для багатоповерхових будинків) або пружною схемою (для одноповерхових пром. будинків значної протяжності). Осн. метод розрахунку — за *граничними станами*.

Літ.: Комар А. Г. Строительные материалы и изделия. М., 1976; Вахненко П. Ф. Каменные и армокаменные конструкции. К., 1978.

М. М. Жербін.

КАМ'ЯНІ МОГИ́ЛИ — філіал *Українського степового заповідника*, в межах Донецької і Запорізької областей УРСР.

КАМ'ЯНІ РІ́КИ — великі нагромадження уламків гірських порід, що повільно сповзають по жолобах уздовж гірських схилів, гол. чин. під впливом сили тяжіння. Довж. до кількох кілометрів. Беруть початок на гірських вершинах серед кам'яних осипищ. Поширені в областях з суворим континентальним кліматом.

КАМ'ЯНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані зі зведенням кам'яних конструкцій будинків і споруд; вид *будівельних робіт*. Залежно від матеріалів (див. *Кам'яні матеріали і конструкції*) розрізняють роботи (кладки) з використанням *цегли*, природних і штучних каменів правильної форми, великих блоків, бутового (природного неправильної форми) каменю й бутобетону (каменів у поєднанні з бетоном). З цегли споруджують стіни (суцільні й полегшені), стовпи, перемички, арки, склепіння, пром. печі, труби; з каменів правильної форми — стіни, стовпи, перегородки. Великі блоки застосовують для зведення підземних і наземних елементів будинків (див. *Великоблокові конструкції*), бутовий камінь і бутобетон — для спорудження фундаментів, стін підвалів, підпор, підпірних стінок, іноді — стін малоповерхових будинків. К. р. складаються з технологічних, контрольно-вимірювальних і допоміжних операцій. Осн. технологічні операції полягають у подаванні й розкладанні цегли (або каменів) та *будівельного розчину* (розчинною лопатою, ковшем-лопатою, кельмою, див. *Будівельний інструмент*), укладанні, обколюванні й тесанні (молотком-кирочкою) цегли (або каменю), встановленні великих блоків у проектне положення (кранами із спец. захватами) і наданні буд. швам певної форми. Вдаючись до контрольно-вимірювальних операцій, перевіряють (рівнями-правилами, висками тощо) положення рядів цегли або каменю (горизонтальне), а також стін (вертикальне), якість їхньої лицьової поверхні. До допоміжних операцій належать заготовлення на робочому місці матеріалів, кріплення *риштування* та ін. При зведенні багатоповерхових будинків водночас із кладкою стін монтують інші конструктивні елементи: залізобетонні плити й панелі перекриттів, сходові марші, балкони тощо. Укладені плити або панелі скріплюють *анкерами*. Під час К. р. комплексно механізують процеси транспортування буд. розчинів, цегли й каменів (у пакетах, *контейнерах*) до робочого місця, великих блоків на місце укладання, а також монтажні підйомно-трансп. операції. Використовують збірно-розбірні металеві риштування (підвісні, стоякові) або помости (шарнірно-панельні, панельно-блокові), що їх встановлюють на перекритті. К. р. виконують потоковим методом (див. *Потокове виробництво*), поділяючи весь обсяг робіт на однакові за трудомісткістю частини. Запроваджено бригадний метод організації К. р. з розділенням бригад на ланки відповідно до кваліфікації робітників. Див. також *Зимові роботи*.

Літ.: Литвинов О. О. [та ін.]. Технология строительного производства. К., 1977.

Б. В. Прикін.

КА́М'ЯНКА (Oenanthe) — рід птахів родини *дроздових*. Розміри дрібні (довж. тіла видів, поширених в СРСР, 14—18 см, маса 16,5—31 г); дзьоб розширений при основі; хвіст короткий, прямий. Гніздиться на сухих відкритих місцях в купах каміння, тріщинах скель, терасах, ярах. У кладці 4—7 голубуватих яєць. Пошир. К. в Європі, Азії, Африці і Пн. Америці. В СРСР 7 видів, з них в УРСР — 3: К. звичайна (O. oenanthe), К. лиса (O. hispanica) і К.-танцюристка (O. isabellina). Живляться К. переважно комахами.

КА́М'ЯНКА — річка в Українській РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Базавлука (бас. Дніпра). Довж. 96 км, площа бас. 1750 км². Має рівнинний характер. Живлення дощове й снігове. Стік зарегульований водосховищами й ставками. Використовують для зрошування та водопостачання.

КА́М'ЯНКА — річка в Українській РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Вовчої (бас. Дніпра). Довж. 55 км, площа бас. 517 км². Тече серед рівнинної місцевості. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування.

КА́М'ЯНКА — річка в Українській РСР, у межах Житомир. і Київ. областей, ліва притока Росі (бас. Дніпра). Довж. 105 км, площа бас. бл. 800 км². Має кам'янисте русло, перекати. Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для пром. водопостачання, зрошування, риборозведення.

КА́М'ЯНКА — місто Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Тясмині (притока Дніпра). Залізнична станція. Засн. на поч. 17 ст. В 20-х рр. 19 ст. у маєтку В. Л. *Давидова* в К. збиралися *декабристи* (див. також *Кам'янська управа*). Протягом 1820—22 до Кам'янки приїздив О. С. *Пушкін*; 1865—93 тут багато разів бував П. І. *Чайковський* (гостював у своєї сестри, одруженої з сином В. Л. Давидова), який працював тут над Другою (Українською) симфонією, операми «Мазепа», «Євгеній Онєгін», «Орлеанська діва», балетами «Лебедине озеро», «Спляча красуня» та ін. В 1905—07 трудящі К. брали участь у сел. виступах. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації (5.VIII 1941 — 10.I 1944) тут діяв партизанський загін. З 1956 К.— місто. В місті — маш.-буд. (устаткування для текст. та хім. пром-сті), буд. матеріалів і спиртовий з-ди, цукр. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, лісгоспзаг. 6 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні. 3 будинки культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 б-к, літ.-меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського з відділом історії декабристського повстання. Пам'ятка архітектури — садиба Давидових (флігель, водяний млин, грот, парк). Скульптурна група «Декабристи в Кам'янці» роботи скульпторів М. *Вронського* і В. Чепелика (1975; іл. т. 2, с. 407). Серед визначних місць К.— Пушкінська скеля. У К. народився народний артист УРСР В. І *Харченко*.

«Зелений будинок» (флігель) у місті Кам'янці, де збиралися декабристи.

КА́М'ЯНКА-БУ́ЗЬКА — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Буг. Залізнична станція. Вперше згадується 1406 як с. Димошин у Галичині (на той час у складі феод. Польщі). В 40-х рр. 15 ст. поселення називалося Кам'янкою (1485—1944 — Кам'янка-Струмилівська). В 1471 їй надано *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) відійшла до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 її загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Кам'янки-Струмилівської брали участь у робітн. страйках 1923, 1934 і 1937. В 1939 у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У роки Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації (29.VI 1941 — 18.VII 1944) в місті діяла підпільна група антифашист. орг-ції «*Народна гвардія*», на тер. району — партизанський загін «*Патріоти слов'ян*». В місті — лісопаркетний комбінат, швейна ф-ка, льонозавод, комбікормовий з-д, харчосмакова ф-ка, 2 філіали Львів. виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність», заводоуправління цегельно-кахельних з-дів, лінійне виробниче управління магістральних газопроводів виробничого управління «Львівтрансгаз», райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування тощо. 3 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор.-революц. музей ім. В. І. Леніна. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква (1667).

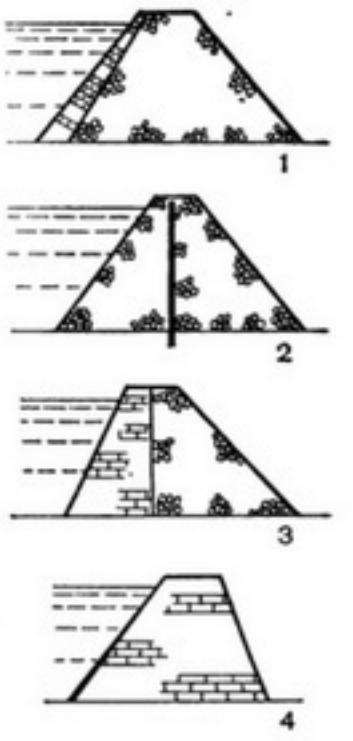

Кам'яні греблі: 1 — кам'янонакидна; 2 — кам'янонакидна з діафрагмою; 3 — напівнакидна; 4 — з кам'яної сухої кладки.

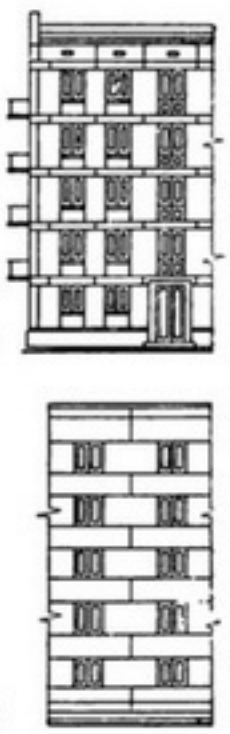

Кам'яні матеріали і конструкції. Багатоповерхові житлові будинки з великих блоків: *а* — з дворядним членуванням (розрізкою) стін; *б* — зі стрічковим членуванням (розрізкою) стін.

КА́М'ЯНКА-ДНІПРО́ВСЬКА — місто Запоріз. обл. УРСР, райцентр, на лівому березі Каховського водосховища, за 8 км від залізнич. ст. Нікополь. Засн. 1786. Мала назви Мала Знам'янка, Кам'янка, Кам'янка-на-Дніпрі. Рад. владу встановлено 13.II 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації (19.IX 1941 — 8.III 1944) жителі К.-Д. брали участь у партизанських загонах у Дніпровських плавнях. У місті — мех., консервний, томатний, винобробний, комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНА СМОЛА́, кам'яновугільний дьоготь — один з продуктів *коксування* кам'яного вугілля; в'язка чорна рідина з характерним фенольним запахом, густ. 1120—1250 кг/м³, вихід К. с. близько 3% від маси вугілля. К. с.— складна суміш циклічних і гетероциклічних сполук і їхніх похідних: *нафталіну, антрацену, карбазолу, фенолів, піридину* і його похідних, *бензолу* і його гомологів тощо. Переробка К. с. полягає в розподілі її при нагріванні на фракції та *пек*: легке масло — до 170° С (вихід 0,2—0,8%), фенольна фракція — 170—210° (1,2 — 3%), нафталінова — 210—230° (9—11%), поглинаюча — 230—270° (7,5 — 10%), антраценова I — 270—350° (15—18%), антраценова II — 320—360° С (5—8%), пек (залишок, 50—60%). З окремих фракцій продукти вилучають хім. переробкою, перекристалізацією та повторною розгонкою. Залишки переробки К. с. використовуються в буд. пром-сті, на будівництві шляхів та як паливо. Окремі речовини К. с. застосовують як вихідну сировину у виробн. *барвників, пластичних мас*, синтетичних *волокон* тощо.

О. В. Стеценко.

КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНИЙ ПЕРІО́Д І КАМ'ЯНОВУ́ГІЛЬНА СИСТЕ́МА, карбон — п'ятий період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 350 млн. років тому, після девонського періоду, тривав 65—75 млн. років до пермського періоду. Виділили кам.-вуг. систему англ. геологи В. Конібір і В. Філліпс 1822. Кам.-вуг. систему в Зх. Європі поділяють на два відділи, в СРСР — на три; відділи поділяють на яруси. В Пн. Америці кам.-вуг. системі відповідають міссісіпська й пенсільванська системи. В СРСР у нижньому відділі виділяють турнейський, візейський і серпуховський яруси; в серед.— башк. і московський; у верхньому — касимовський і гжельський яруси (див. статті про окремі віки і яруси). Кам.-вуг. період був часом значних гороутворюючих рухів (див. *Герцинська складчастість*). Пов'язані з ними *регресії моря* зумовили велике поширення суходолу. Поряд з цим часто відбувалися тривалі опускання *земної кори*, які були причиною обширних *трансгресій*. У багатьох районах внаслідок *коливальних рухів земної кори* море час від часу поступалося місцем перед лагунами й континентальними водоймищами. У кам.-вуг. періоді великого розвитку набула наземна рослинність. Особливо характерні *лепідодендрони*, сигілярії (див. *Сигілярієві*), *каламіти*, деревовидні папороті тощо. Вони росли на болотистих рівнинах здебільшого в умовах тропічного клімату. З їхніх решток утворилися пласти кам. вугілля. У карбоні справжнього розквіту досягли *комахи* і *земноводні*, численними були багатоніжки. З'явилися перші рептилії (див. *Плазуни*). В солонуватих лагунах та прісних озерах існували риби (акулоподібні, примітивні акули та ін.), деякі *двостулкові молюски*, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*) тощо. В морях була поширена багата фауна безхребетних — *форамініфери*, корали (див. *Коралові поліпи*), *моховатки, морські лілії, морські їжаки*, брахіоподи (див. *Плечоногі*), двостулкові молюски, *черевоногі молюски, головоногі молюски*, остракоди та ін. Клімат на більшій частині Пн. півкулі в карбоні був переважно вологий і дуже теплий (тропічний), в азіатській частині СРСР і Монголії — помірний, в Індії та Пд. півкулі (на *Гондвані*) — помірний, що змінювався на льодовиковий (про льодовиковий клімат свідчать знахідки давніх морен — тилітів). Кам.-вуг. відклади відомі на всіх континентах. На тер. України вони поширені гол. чин. у Донбасі, в межах *Дніпровсько-Донецької западини, Галицько-Волинської синеклізи*, на пн. схилі *Українського щита* тощо. Представлені вони гол. чин. аргілітами й алевролітами, пісковиками, вапняками, кам. вугіллям. Найповніший розріз і найбільша потужність цих відкладів (понад 12 тис. м) — у Донбасі. На Україні з відкладами кам.-вуг. періоду пов'язані поклади кам. вугілля (*Донецький кам'яновугільний басейн* тощо), нафти й газу та ін.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 5. Карбон. К., 1969; Историческая геология. М., 1974; Основные черты стратиграфии карбона СССР. Л., 1975.

С. В. Горак.

КА́М'ЯНСЬКА УПРА́ВА — філія *Південного товариства декабристів*, заснована 1822 в *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.) і 1823 затверджена з'їздом товариства в Києві. Очолювали її В. Л. *Давидов* і С. Г. *Волконський*. Восени 1823 в Кам'янці відбулася нарада Пд. т-ва, в якій взяли участь П. І. *Пестель*, О. П. *Юшневський*, С. І. *Муравйов-Апостол*, М. П. *Бестужев-Рюмін* та ін. Нарада схвалила ідею здійснення в Росії революц. перевороту за допомогою армії, встановлення респ. ладу. В 1823 керівники К. у. їздили до Петербурга, де брали участь у переговорах представників Пд. і Пн. т-в про спільну боротьбу проти самодержавства. В січні 1826 в зв'язку з арештом членів К. у. вона припинила існування.

Літ.: Лисенко М. М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955.

КА́М'ЯНСЬКЕ — колишня (до 1936) назва м. *Дніпродзержинська*.

КА́М'ЯНСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — велике городище на лівому березі Дніпра проти теперішнього м. Нікополя Запорізької обл. Більша частина К. г. затоплена водами Каховського водосховища. Досліджувалось 1899—1900, 1938—41 і 1944—50. У центр. частині городища виявлено залишки великих дерев'яних жител і землянок. З кін. 5 до кін. 3 ст. до н. е. К. г.— адм., торг. і виробничий центр *Скіфії* з високорозвинутими на той час бронзоливарним, залізоробним і ковальським ремеслами. При дослідженні т. з. акрополя виявлено залишки жител скіфської аристократії. З 2 ст. до н. е. і до межі н. е. на тер. акрополя існувало укріплене поселення — Знам'янське городище. Основу г-ва цього поселення становили землеробство, скотарство, торгівля, зокрема з *Ольвією*. На поч. 18 ст. на тер. К. г. була фортеця Кам'яний Затон, збудована рос. урядом для боротьби проти тур. агресії.

Літ.: Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. М., 1954; Грязнов И. П. Каменское городище. Днепропетровск, 1978.

КА́М'ЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 45,0 тис. чол. (1978). У районі — 29 населених пунктів, підпорядкованих міській та 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кам'янка*. К. р. лежить у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, піски, горючі сланці. Річки — *Тясмин* з прит. Мокрий Ташлик і Сухий Ташлик. Грунти чорноземні, сірі й світло-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, клен, ясен) займають 5,5 тис. га. Підприємства маш.-буд. і харч. пром-сті. Найбільші з них: кам'янські маш.-буд. з-д, спиртовий (з-ди в Кам'янці і в с. Косарях) та цукр. комбінати, Михайлівський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Кам'янка) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерновобуряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 48,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 42,8 тис. га.

Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Вирощують також ячмінь, горох, жито, просо, гречку, соняшник. Розвинуті скотарство, птахівництво, вівчарство. У К. р.— 14 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Кам'янка, Райгород, Косарі. Автошляхів — 231 км, у т. ч. з твердим покриттям — 211 км.

У районі — 24 заг.-осв. і музична школи, 21 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень; 2 дит. санаторії. 14 будинків культури, 14 клубів, кінотеатр, 36 кіноустановок, 39 б-к, Кам'янський літ.- меморіальний музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського з відділом історії декабристського повстання. В с. Тимошівці К. р. народився польс. композитор К. *Шимановський*, у с. Михайлівці — укр. рад. фізіолог А. І. *Ємченко* та укр. рад. письменник М. М. *Шумило*, в с. Ревівці — секретар Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У С. А. *Олексенко*. В К. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1930).

М. Ю. Тамко.

КА́М'ЯНСЬКО-БУ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н (до 1944 — Кам'янко-Струмилівський район) — у пн. частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,9 тис. км². Нас. 58,1 тис. чол. (1978). У районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кам'янка-Бузька*.

К.-Б. р. лежить у межах *Буго-Стирської рівнини*. Корисні копалини: торф, глини, піски, мергелі, вапняки. Річки: *Буг*, Желдець, Думний Потік (бас. Бугу). Грунти — темно-сірі опідзолені та опідзолені чорноземи. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, пд.— у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, бук, ялина) займають 19,5% тер. району. Найбільші підприємства: *Добротвірська ДРЕС*, Добротвірський з-д «Буддеталь», кам'янсько-бузькі лісопаркетний комбінат, льонозавод, харчосмакова ф-ка, 2 філіали Львівського виробничого текст.-галантерейного об'єднання «Юність». Комбінат побутового обслуговування (Кам'янка-Бузька). С. г. району спеціалізується на вирощуванні насіннєвої картоплі, зернових культур, льону-довгунця, цукр. буряків та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 55 тис. га, у т. ч. орні землі — 33,3 тис. га, сіножаті й пасовища — 21,6 тис. га. В К.-Б. р.— 16 колгоспів, Львів. дослідна станція садівництва, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Кам'янка-Бузька, Добротвір, Сапіжанка. Автошляхів — 396 км, у т. ч. з твердим покриттям — 321 км.

У районі — 44 заг.-осв. та музична школи, 2 профес.-тех. уч-ща, 48 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 12 будинків культури, 48 клубів, 2 кінотеатри, 51 кіноустановка, 58 б-к, істор.-революц. музей ім. В. І. Леніна. В с. Великосілці К.-Б. р. народився рад. хореограф М. М. *Вантух*, у с. Цеперові — укр. мовознавець І. А. *Панькевич*, у с. Хрінові — укр. актор А. *Стечинський*, в с. Вислобоках — укр. літературознавець В. Г. *Щурат*. У К.-Б. р. видається газ. «Авангард» (з 1939).

Н. С. Заступенко.

КАМ'ЯНСЬКО-ДНІПРОВСЬКИЙ РАЙОН ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

КА́М'ЯНСЬКО - ДНІПРО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. км². Нас. 81,1 тис. чол. (1978). У районі — 25 нас. пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кам'янка-Дніпровська*. К.-Д. р. на Пн. омивається *Каховським водосховищем*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини — цегельно-черепичні глини, вапняки, піски. Річка *Білозерка* (прит. Дніпра). Грунти—звичайні та пд. чорноземи. Розташований в степовій зоні. Найбільші підприємства — *Запорізька ДРЕС* (смт Енергодар), кам'янсько-дніпровські консервний, прод. товарів, комбікормовий та мех. з-ди. 2 комбінати побутового обслуговування (м. Кам'янка-Дніпровська та с. Велика Білозерка). Осн. напрям розвитку с. г. району — овочево-молочний. Площа с.-г. угідь 1978 становила 105,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 94,5 тис. га, багаторічні насадження (сади, ягідники, виноградники) — 3,5 тис. га, пасовища — 7,6 тис. га. Зрошуються 40,2 тис. га (зрошувальні системи «Кам'яний Під» та Пн.-Рогачицька). Вирощують озиму пшеницю, ячмінь, кукурудзу, соняшник, овочеві, баштанні культури та рицину. Мол.-м'ясне скотарство, птахівництво, вівчарство. У К.-Д. р.— 19 радгоспів, райсільгосптехніка. Автошляхів — 295 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. У районі — 30 заг.-осв., 5 муз. та художня школи, 41 лік. заклад, у т. ч. 7 лікарень. 10 будинків культури, 19 клубів, 2 кінотеатри, 44 кіноустановки, 68 б-к. У с. Великій Знам'янці К.-Д. р. народилися укр. рад. вчений О. П. *Чекмарьов* та укр. математик С. Й. *Шатуновський*. В К.-Д. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1930).

О. Й. Лабяк.

КАМ'ЯНСЬКОСЛОБІДСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1861 — виступ селян с. Кам'янської Слободи (тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) в квітні 1861. Не вдоволені *селянською реформою 1861*, яка не здійснила їхнього прагнення одержати землю, селяни відмовилися виконувати панщину на користь місц. поміщика. Протягом кількох днів рух охопив 25 сіл (понад 10 тис. жителів). Царські війська жорстоко придушили К. з. с. 50 чол. покарано різками, 36 — ув'язнено й віддано до суду. Під час обшуків у селян було знайдено рукописну копію брошури О. І. *Герцена* «Хрещена власність». Активних учасників заворушення було вислано у віддалені місцевості Росії.

КАМ'ЯНЧА́НИН Ісайя (світське ім'я — Іоаким; 1-а пол. 16 ст., м. Кам'янець-Подільський — після 1592) — український письменник, перекладач, культурно-освітній діяч. Деякий час перебував у Молдавії, прийняв там чернецтво. Після повернення на Україну жив у Києво-Печерській лаврі, згодом перебрався у Вільно. Зайнявшись організацією книгодрукування, 1561 виїхав до Москви в пошуках слов'ян. книг для друкарні. Звинувачений у *єресі*, був засланий спершу до Вологди, а потім до Ростова. Тут писав листи-послання, зокрема й цареві, які набули поширення [окремі місця згадуються в листі А. *Курбського* до Івана Грозного (1564) та в «Азбуці» Івана Федорова (1574)]. В Росії К. займався літ. і перекладацькою діяльністю (оповідання про Максима Грека тощо).

Літ.: Абрамович Д. И. К литературной деятельности мниха Камянчанина Исаии. В кн.: Памятники древней письменности и искусства, в. 181. СПБ, 1913.

В. П. Колосова.

КАН Савелій Нахімович [н. 14 (27).XII 1909, Ташкент] — український рад. вчений у галузі механіки, доктор технічних наук (з 1948), професор (з 1950), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1962). Після закінчення (1932) Ленінгр. ін-ту цивільного повітр. флоту викладав у Військово-повітр. інженерній академії ім. М. Є. Жуковського, в 1950—69 — в Харків. вищому командному інженерному уч-щі. З 1969 — в Харків. ін-ті інженерів комунального будівництва. Осн. праці з питань міцності літальних апаратів, буд. механіки оболонок. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, орденом «Знак Пошани», медалями.

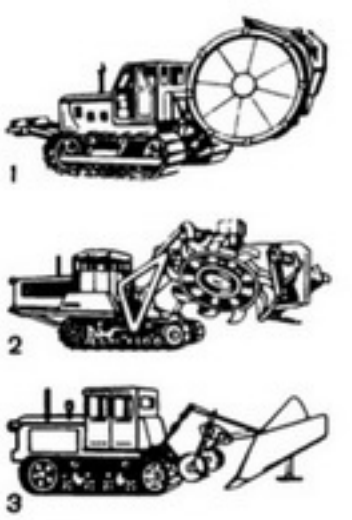

Канавокопачі:
1 — фрезерний; 2 — роторний; 3 — плужний.

Герб Канади.

КАНАДА

Площа — 9,9 млн. км²

Населення — 23,5 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Оттава

КАН — місто на Пн. Франції, в Нормандії. Адм. ц. департаменту Кальвадос. Порт на р. Орні (сполучений судноплавним каналом з прот. Ла-Манш). 182,7 тис. ж (1975). Пром. центр Нижньонормандського залізорудного району. В К. і передмістях розвинуті металургія, маш.-буд., текст., хім., цем., деревообр., керамічна пром-сть. Ун-т (з 1432). Музей красних мистецтв. Архіт. пам'ятки 11—17 ст. Виник на поч. 11 ст.

КАНА́ВОКОПА́Ч, каналокопач — машина, якою прокладають і ремонтують осушувальні і зрошувальні *канали*, канави, траншеї, кювети тощо. Розрізняють канавокопачі з робочими органами активними (*ротором* або *фрезою*), пасивними (плугом чи відвалом) і комбінованими (напр., відвалом і ротором). Фрези і ротори встановлюють на тракторі або спец. шасі, плуги і відвали причіплюють до тракторів або навішують на них. Продуктивність вітчизн. фрезерних і роторних К. 80—800, відвальних до 1500, плужних до 1800 м³/год. К. застосовують у дорожньому і *гідромеліоративному будівництві*, при розробленні родовищ торфу та ін. Іл. с. 545.

КАНА́ВСЬКИЙ Прокіп Феодосійович (8.VI 1896, с. Бейзимівка, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл.— 12.VII 1978, там же) — укр. рад. народний байкар, читець. Замолоду був наймитом. У 30-х рр. написав поетичні твори «Дід Остап», «Мартин» та ін. про минуле й сучасне українського села. У творах висміював нероб і дармоїдів, звеличував трударів («Два плуги», «Бджола і Трутень»), осуджував паліїв війни («Лелека і Змія» та ін.).

Тв.: Байки. К., 1960.

КАНА́ДА — держава в Північній Америці. Розташована в пн. частині материка та на численних прилеглих о-вах. На Зх. омивається водами Тихого, на Пн.— Пн. Льодовитого, на Сх.— Атлантичного океанів.

В адм. відношенні поділяється на 10 провінцій і 2 території (див. таблицю). Карти див. на окремому аркуші, с. 512—513.

Державний лад. К.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Єдиної конституції немає, діє «Акт про Британську Північну Америку» (1867), а також ряд ін. актів (напр., *Вестмінстерський статут* 1931). За держ. устроєм — федерація. Формально главою д-ви є англ. король (королева), якого представляє генерал-губернатор, призначений королем. Вищий орган законодавчої влади — двопалатний парламент у складі сенату (сенатори призначаються генерал-губернатором за поданням прем'єр-міністра і виконують свої функції до досягнення 75-річного віку) і палати громад, що обирається населенням строком на 5 років. Виконавчу владу здійснює уряд — кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром, який має велику реальну владу. У провінціях діють Законодавчі збори, що їх обирає населення, та уряди. Королівську владу в них представляють лейтенант-губернатори, що призначаються генерал-губернатором за поданням уряду. *В. І. Євінтов.*

Природа. Берегова лінія К. розчленована численними затоками й фіордами. Більшу частину тер. країни займають рівнини і плато. Гол. з них — Центральні рівнини (Манітобська низовина, низовина р. Маккензі, рівнини Альберти й Саскачевану та ін.), Лаврентійська височина (переважають озерно-горбисті форми рельєфу), низовина Гудзонової зат. На Зх.—гірська система *Кордильєр Північної Америки* з найвищою вершиною К.— г. Логан (вис. 6050 м), на Пд. Сх. — *Аппалачі*. Поверхня островів *Канадського Арктичного архіпелагу* переважно рівнинна лише вздовж пн.-сх. узбереж простягаються гори заввишки до 1500—2000 м. У надрах К.— поклади заліз., мідних уранових нікелевих і свинцево-цинкових руд, золото, срібло, платина хроміти, азбест, молібден, кобальт, гіпс та ін. корисні копалини. Клімат на Пн. країни арктичний та субарктичний, на Пд.— помірний, переважно континентальний. Пересічна т-ра січня від —35° на Пн. до +4° на Пд., липня — від +4, +7° на Пн. до +16, +18° на Пд. Пересічна річна кількість опадів у центр. районах 250—400 мм, на зх. узбережжі — понад 2500 мм, на сх.— до 1250 мм. Річкова сітка досить густа. Найбільші ріки: *Святого Лаврентія ріка, Маккензі, Юкон, Саскачеван, Фрейзер*. Багато озер: *Велике Ведмеже озеро, Велике Невільниче озеро, Вінніпег*, на Пд. Сх., на кордоні з США — *Великі озера*. На значній частині тер. К. переважає тундрова рослинність (карликова береза, верба, лучні трави та ін.) на торфово-глейових ґрунтах та лісова (бл. 30% тер. країни, переважно хвойні ліси) на підзолистих. На Пд.— степова рослинність (прерії) на чорноземних, каштанових та бурих ґрунтах. У Кордильєрах — каштанові ґрунти, які вище змінюються гірсько-підзолистими й гірсько-тундровими. На тер. К. створено нац. та провінціальні парки; гол. з них — Банф, *Вуд-Баффало*, Глейшер, Алгонкін, Гарібальді.

Населення. Осн. населення К.— англо-канадці (бл. 44%) і франко-канадці (бл. 27%), живуть також і порівняно недавні (кін. 19 — поч. 20 ст.) іммігранти — німці, українці, італійці, голландці, поляки, євреї, норвежці, угорці, росіяни, китайці, японці та ін. Корінним населенням К. є *ескімоси* та *індіанці*. Більшість індіанців мешкає в *резерваціях*. Щодо них проводиться політика дискримінації. Офіц. мови — англійська і французька. Пересічна густота нас.— 2,3 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Переважна частина населення живе в пд. і пд.-сх. районах К. Міське нас. становить 76% (1971). Найбільші міста: *Монреаль, Торонто, Ванкувер, Вінніпег, Гамільтон, Едмонтон, Квебек, Оттава, Калгарі*.

Історія. До європ. колонізації на тер. К. налічувалося понад 50 племен індіанців і ескімосів (на Пн.), які перебували на стадії первіснообщинного ладу. В 1497 в К. прибула англ. експедиція Дж. *Кабота*, 1534 — франц. експедиція Ж. Картьє; 1583 Англія захопила о. Ньюфаундленд. У 17 ст. було засн. франц. колонію Нова Франція і англ.— Нова Шотландія. Англо-франц. суперництво переростало в збройні сутички. Внаслідок *Семилітньої війни 1756—63* Великобританія захопила Нову Францію. Конституційним актом 1791 Великобританія встановила кордони й устрій своїх володінь у Пн. Америці. Колоністи витісняли й винищували індіанців у Сх. К. *Іммігрaція* з Європи в 1-й пол. 19 ст. стимулювала розвиток капіталістичних відносин. У 1837 вибухнуло повстання поселенців проти англ. колонізаторів, очолюване У.-Л. Макензі й Л.-Ж. *Папіно*, яке було придушене. Проте метрополія була змушена провести реформи: 1841 об'єднано провінції з англ. і франц. населенням, 1854 ліквідовано феод. систему землеволодіння, 1867 Актом про Брит. Пн. Америку засновано «домініон К.» у складі пров. Онтаріо, Квебек, Нова Шотландія, Нью-Брансуїк. У 1870 до К. приєднано тер. Компанії Гудзонової зат., 1871 — Брит. Колумбію, 1873 — о. Принца Едуарда. У К. зростав пром. пролетаріат, набував сили профспілковий рух. Пром. переворот проходив водночас з освоєнням зх. територій. За законом 1872 іммігранти безплатно одержували гомстеди (наділи по 160 акрів, або 64 га). В 1869—70 і 1885 відбулися масові повстання індіанців і метисів під проводом Л. Ріля. Повстання було придушено, його керівника страчено. Гол. особливістю канад. монополістичного капіталізму стала його зростаюча залежність від англ., а згодом і амер. капіталу. Канад. уряд проводив політику *протекціонізму*, водночас залучав іноз. капітал; 1897 встановлено систему преференцій (зниженого мита) з Великобританією. У 1904 засновано Соціалістичну партію, 1911 — С.-д. партію К. У 1-й світовій війні К. виступила в складі *Антанти*. Під впливом Великого Жовтня посилився антимонополістичний рух. У 1921 засновано Компартію К. (КПК). Імперська конференція 1926 й Вестмінстерський статут 1931 надали К. та ін. *домініонам* юрид. прав, рівних з метрополією. Під час світової екон. кризи 1929—33 КПК організувала відсіч трудящих наступові реакції. У 2-у світову війну К. вступила 10.IX 1939 на боці Великобританії; 1943—45 брала участь у

Канада. Краєвид на острові Принца Едуарда.

воєнних діях в Італії та Франції. 12.VI 1942 між СРСР і К. встановлено дипломатичні відносини. У 1949 до складу К. ввійшла англ. колонія Ньюфаундленд. К. сприяла проведенню *Маршалла плану*. З 1949 К.— член *НАТО*. Правлячі кола К. брали активну участь у «*холодній війні*». За амер.-канад. угодами 1947, 1953, 1955, 1958 в К. розміщено військ. бази США. В 1963—79 при владі перебувала Ліберальна партія. Уряд П.-Е. *Трюдо* (прем'єр-міністр 1968—79), виходячи з нац. інтересів, проводив більш реалістичний курс «канадизації». К. підписала Заключний акт *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1975 Зміцнюючи свій суверенітет, вона дещо скоротила воєнну участь у НАТО. В 70-х рр. в К. загострилося нац. питання. Сепаратистська Квебекська партія (засн. 1963), яка 1976 прийшла до влади в пров. Квебек (з переважно франко-канад. населенням), наполягає на виділенні її в окрему д-ву. Внаслідок парламентських виборів 22.V 1979 в К. до влади прийшли консерватори (прем'єр-міністр — Дж. Кларк). З 1945 К.— член ООН Між К. та СРСР підписано ряд угод: про наук.-тех. співробітництво, протокол про консультації на випадок загрози мирові, угода про обміни (1971), про наук. (1972), наук. і культурне (1973), екон. (1976, 1977) співробітництво. *Л. О Лещенко.*

Українці в Канаді. В К., за даними перепису 1971, налічується 580,7 тис. осіб укр. походження (80% становлять ті, хто народився й виріс у К., інші — вихідці з України). Найбільше їх мешкає в пров. Онтаріо, Альберті, Манітобі, Саскачевані, понад 40% зосереджено в містах Вінніпегу, Едмонтоні, Ванкувері, Монреалі. Масова *еміграція*, переважно із західноукр. земель, що перебували під владою австро-угор. монархії, почалася в 90-х рр. 19 ст. і тривала до поч. 30-х рр. 20 ст. (див. *Українська трудова еміграція*). Канад. влада, зацікавлена в дешевій та безправній робочій силі, певний час сприяла переселенню українців до К. В 1896—1914 сюди прибуло 170 тис. українців. Поступово приплив їх зменшувався і в 30-х рр. практично припинився. Після 2-ї світової війни до К. емігрувала частина т. з. *переміщених осіб*. З самого початку поселення в К. укр. емігранти зазнавали визиску й дискримінації, особливо в роки спадів виробництва та екон. криз. Багато переселенців з України повернулося на батьківщину. Укр. еміграція кін. 19 — поч. 20 ст. була переважно трудовою, осн. масу її становили селяни. За роки життя в К. в середовищі укр. переселенців і їхніх нащадків відбулися зміни в соціально-класовій структурі, зокрема виділився незначний прошарок дрібної й серед. буржуазії. Проте переважну більшість, як і раніше, становлять трудові верстви. За минулі роки зросла кількість робітників та осіб зі спец. профес. підготовкою, число зайнятих у с. г. зменшилося. Тепер у пром-сті, на транспорті й у сфері обслуговування працює понад 60% укр. канадців, у с. г.— 17%. Досі зберігається дискримінація за етнічними ознаками. Про це свідчить дещо нижчий від пересічного по країні рівень освіти, заробітної плати й життєвих умов вихідців з України та їхніх нащадків. Українці-іммігранти зробили значний внесок у сусп.-екон. розвиток К. (освоєння зх. пров., розвиток с. г. у степових пров., вугледобувної та деревообр. пром-сті тощо), в її культуру. Як складова частина канад. народу укр. трудова імміграція брала участь у робітн. й фермерському русі. Передова її частина взяла активну участь у соціалістичному русі в К. В 1907 було засн. укр. соціалістичні орг-ції в містах Вінніпегу, Портідж-ла-Прері, Нанаймо. В 1907—08 виходила перша в К. укр. соціалістична газ. «*Червоний прапор*», а з 1909 — газ. «*Робочий народ*». У 1910 створено *Федерацію українських соціал-демократів* (з 1914 — *Українська соціал-демократична партія* Канади), що входила до складу С.-д. партії К. Під час 1-ї світової війни, незважаючи на урядові репресії проти укр. переселенців—вихідців з «ворожої» Австро-Угорщини, а також заборону 1940 всіх прогресивних орг-цій, у т. ч. українських, і цькування з боку укр. бурж. націоналістів, трудові верстви укр. канадців продовжували боротьбу за демократичні перетворення, брали участь в антимонополістичній боротьбі. Вони були учасниками «голодних походів» і демонстрацій під час екон. кризи 1929—33; билися в складі *інтернаціональних бригад* в Іспанії; були серед страйкарів 70-х рр., підтримали всеканад. «День протесту» (жовтень 1976) проти антиробітн. «антиінфляційної» програми уряду. Прогресивні кола укр. етнічної групи виступають за розрядку міжнародної напруженості, за розвиток і поглиблення канад.-рад. відносин. Велику роль у консолідації прогресивного руху канадців укр. походження відіграли громад. орг-ції, зокрема *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім* (1918) і *Робітниче запомогове товариство* (1922), а також газети «*Українські робітничі вісті*» і «*Фермерське життя*», журнали «*Робітниця*» та «*Бойова молодь*», що виходили у 20—30-х рр. Нині прогресивні кола укр. канадців гуртуються навколо *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). Значну роль у житті укр. імміграції відіграють зв'язки з Рад. Україною. Трудящі-українці К. палко вітали перемогу Великого Жовтня, активно включились у рух солідарності «*Руки геть від Росії!*». Вони здійснювали посильну допомогу рад. народові під час Великої Вітчизн. війни та в перші повоєнні роки: збирали кошти на мед. обладнання військ. госпіталів, на допомогу укр. рад. дітям, батьки яких загинули в боротьбі проти фашизму. Цю діяльність спрямовувало Укр. т-во допомоги Батьківщині (з 1948 — ТОУК). Прогресивні орг-ції та преса укр. канадців, зокрема газ. «*Життя і слово*» й журн. «*Юкрейніан канейдіан*», активно популяризують успіхи Рад. України в сім'ї братніх народів СРСР, надбання укр. рад. культури. Значно пожвавилися культурні зв'язки канадців укр. походження з УРСР після створення 1960 *Товариства* «*Україна*». За допомогою громад. орг-цій УРСР в К. споруджено пам'ятники Т. Шевченку (Палермо, 1951, скульптори М. К. Вронський, О. П. Олійник), І. Франку (Вінніпег, 1956), В. Стефанику (Едмонтон, 1973), Лесі Українці (Саскатун, 1976, скульптор Г. Н. Кальченко) й відкрито музеї цих письменників.

Прогресивні кола на чолі з ТОУК ведуть різноманітну культурно-осв. роботу серед канадців укр. походження. Вони дають рішучу відсіч антирад. діяльності укр. бурж. націоналістів, гол. центром яких є Комітет українців К. (засн. 1940), викривають справжню суть бурж. націоналізму й укр. *уніатської церкви*, борються проти націоналістичних фальсифікацій сучасного сусп.-екон. й культур. розвитку УРСР. *В. Б. Євтух.*

Політичні партії, профспілки. Прогресивно-консервативна партія, засн. 1854. Правляча, виражає інтереси великої буржуазії та заможного фермерства (в основному — в зх. пров.). *Ліберальна партія* Канади, засн. 1873. Нова демократична партія, засн. 1961. С.-д. напряму. Партія соціального кредиту, засн. 1935. Права, виражає інтереси переважно великих землевласників. *Комуністична партія Канади* (КПК), засн. 1921. Комуністична партія Квебека, засн. 1965. Складова частина КПК. Канадський робітничий конгрес, засн. 1956. Входить до МКВП. Конфедерація національних профспілок, засн. 1921. Діє в основному в пров. Квебек. *Л. О Лещенко.*

Господарство. К.— високорозвинута капіталістична індустріально-аграрна країна, яка за обсягом валового внутр. продукту посідає 7-е місце в капіталістичному світі та одне з перших місць за його розмірами в розрахунку на душу населення. У 1977 на К. припадало 3,1% пром. виробництва і 4% експорту товарів капіталістичних країн. Характерне значне проникнення в економіку країни іноз. капіталу, особливо США. В 1975 монополії США контролювали 47% виробн. валового внутр. продукту К. Уряд вживає заходів щодо обмеження експансії монополій США. К. належить 1-е місце в капіталістичному світі за експортом пиломатеріалів, паперової маси й паперу, руд і концентратів кольорових металів, срібла, платини, урану, металічного нікелю й цинку, азбесту, калійної солі та одне з перших місць за експортом пшениці, ячменю, природного газу, заліз. руди, алюмінію, металічного свинцю, міді, сірки. В умовах заг. кризи капі-

Узбережжя острова Кейп-Бретон.

ВИРОБНИЦТВО ПИЛОМАТЕРІАЛІВ (млн м³)

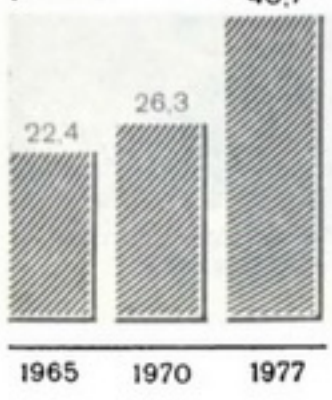

ВИРОБНИЦТВО ПШЕНИЦІ (тис.т)

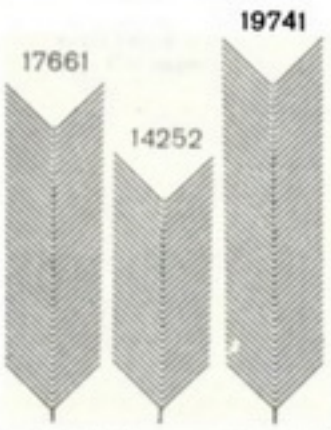

талізму 70-х рр. розвиток г-ва К. зазнає періодичних спадів. Так, темпи росту валового продукту (в цінах 1971) знизилися з 4,9% 1976 до 2,6% у 1977. Число безробітних на кін. 1977 становило 991 тис. чол. (8,3% самодіяльного нас. проти 7,5% у 1976). Ціни на поч. 1978 зросли майже на 10% (особливо на продукти харчування, паливо та імпортні товари).

Промисловість. У 1977 вироблено 308 млрд. кВт·год електроенергії, з них бл. 75% — на ГЕС. Діє ряд АЕС. За розмірами видобутку мінеральної сировини в капіталістичному світі К. поступається лише США. Добувають руди заліза (на п-ові Лабрадор), міді, цинку, свинцю, нікелю, молібдену, кобальту, титану; золото, срібло, платину, уран, азбест (у межах Канадського щита і Кордільєр), калійні солі тощо. Все більшого значення набуває експлуатація мінеральних багатств на Пн. країни.

Річна потужність нафтопереробних з-дів — 108 млн. т (1978). Осн. центри нафтопереробки — Монреаль, Сарнія. В обробній пром-сті провідна роль належить машинобудуванню, переважно трансп. (автомобілі, літаки, вагони, локомотиви, судна). Розвинуте також виробн. тракторів, с.-г. машин, енергосилового обладнання, машин для лісопаперової та гірничої пром-сті, засобів зв'язку тощо. Осн. центри — Торонто, Монреаль, Уїнсор, Гамільтон, Брантфорд, Ошава, Галіфакс, Ванкувер. Підприємства чорної металургії зосереджені у Гамільтоні, Су-Сент-Марі; виплавка алюмінію (на довізних бокситах і глиноземі) в Арвіді й Кітіматі; кольорових металів — у Порт-Колборні, Норанді, Садбері, Томпсоні, Флін-Флоні, Трейлі. Хім. підприємства виробляють продукти осн. хімії, мінеральні добрива, синтетичний каучук, пластмаси (Сарнія, Монреаль, Торонто, Ніагара-Фолс, Кітченер). За обсягом виробн. пиломатеріалів, паперу і картону К. посідає 3-є місце в капіталістичному світі, після США і Японії, а як виробник газетного паперу — 1-е місце. Осн. центри — пров. Британська Колумбія (пиломатеріали) та Квебек (паперова маса й папір). З галузей харч. пром-сті найбільше розвинуті м'ясна, мол., борошномельна, рибна і спирто-горілчана. Є текст., шкіряно-взут. і швейні підприємства (Монреаль, Торонто, Ванкувер, Вінніпег).

Сільське господарство характеризується високим рівнем товарності, механізації та спеціалізації ферм. Відбувається процес концентрації зем. власності й розорення дрібних ферм. В обробітку — 43,8 млн. га землі. Переважає рослинництво. К.— один з найбільших у світі виробників пшениці. Осн. райони зернового г-ва — прерії в провінціях Саскачеван, Альберта, Манітоба. Збір осн. с.-г. культур (тис. т, 1977): пшениці — 19 741, ячменю — 10 484, вівса — 5124, кукурудзи — 3475. Вирощують також кормові трави, жито, льон, рапс, сою, цукр. буряки, картоплю, тютюн, овочі й фрукти. Тваринництво переважно м'ясного напряму. Поголів'я великої рогатої худоби — 14,7 млн. (1977). Розвинуті також лісове г-во, рибальство, звірівництво, хутровий промисел.

Транспорт. Довж. (тис. км, 1977): автошляхів — 829, у т. ч. з твердим покриттям — 678, з-ць — 61. Тоннаж мор. флоту — 4 млн. т дедвейт. Важливе значення має судноплавство по Великих озерах і глибоководному шляху р. Святого Лаврентія. Найбільші мор. порти — Ванкувер, Монреаль, спеціалізовані — Сет-Іль, Тандер-Бей (вивіз заліз. руди і зерна). Довж. магістральних нафтопроводів — 30 тис. км, газопроводів — 39 тис. км. Гол. міжнар. аеропорти — у Монреалі, Торонто, Ванкувері.

Зовнішня торгівля. Понад 60% експорту К. становлять сировина, напівфабрикати і продовольство. Вивозять папір, паперову масу, пиломатеріали, пшеницю, нікель, алюміній, заліз. руду, мідь, азбест, уран, калійні солі тощо. Довозять гол. чин. машини і пром. устаткування. Осн. торг. партнери — США (бл. 70% обсягу зовн. торгівлі), Японія, країни *Європейського економічного товариства*. К.— значний експортер капіталу. Грошова одиниця — канад. долар. За курсом Держбанку СРСР 100 канад. доларів = = 55,4 крб. (серпень 1979).

Ь М Юрковський.

Медичне обслуговування. У 1975 в К. було 208,9 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 106 ж.). Майже всі лікарні в К. платні. Мед. допомогу в 1979 подавали 40,1 тис. лікарів (17,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 9487 зуб. лікарів. Лікарів готують у 15 мед. школах, більшість яких — при ун-тах. Відомі бальнеологічний курорт Гот-Спрінгс, кліматичні станції на о-вах Ньюфаундленд, Кейп-Бретон, у провінції Нью-Брансуїк, туберкульозні санаторії в Монреалі, на оз. Маскока, в Манітобі, Новій Шотландії.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В К. історично склалися дві шкільні системи — англ. і франц. Англ. подібна до шкільної системи США: 12-річна загальноосв. школа складається з 6-річної поч., 3-річної молодшої серед. і 3-річної старшої серед. шкіл або 8-річної поч. школи й 4-річної серед. У пров. Квебек діє франц. система освіти: 6-річна поч. й 5-річна (2 + 3) серед. школи. Поряд з держ. (безплатними) існують приватні (платні), в основному *конфесіональні школи*. Вік обов'язкового навчання — від 6—7 до 15—16 років (залежно від провінції). У вузах навчання платне. В 1975/76 навч. р. у поч. і серед. школах налічувалося 5,6 млн. учнів; у вузах (ун-тах, ін-тах і коледжах) — 769 тис. студентів. У країні 45 ун-тів: у Торонто (засн. 1827), Ванкувері (засн. 1908), Монреалі (засн. 1876), Йорку (засн. 1959), два ун-ти в Квебеку, у Фредеріктоні —найстаріший, засн. 1785. та ін. Наук. установи: Королів. т-во К., Рада досліджень у галузі соціальних наук, Рада мед. досліджень, усі — в Оттаві, ряд н.-д. ін-тів у галузі лісівництва й с. г. Найбільші б-ки: парламенту, публічна, Нац., Нац. наук., усі — в Оттаві, публічні в Монреалі й Торонто, а також б-ки при Торонтському, Монреальському, Ванкуверському ун-тах та ін. Нац. музей К., Нац. галерея, Нац. центр мистецтв — в Оттаві. Королівський музей пров. Онтаріо й худож. галерея в Торонто, худож. музей у Монреалі, музей пров Квебек в м. Квебеку та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в К. виходило понад 100 щоденних газет англ. і 12 франц. мовами заг. тиражем 5,4 млн. прим., 726 щотижневих газет англ. і 197 франц. мовами (3 млн. прим.), бл. 120 газет мовами ін. етнічних груп (600 тис. прим.), а також бл. 800 ін. періодичних видань. Найбільші щоденні газети: англ. мовою — «Глоб енд мейл» («Всесвіт і пошта», з 1844)— національно-буржуазна, «Торонто стар» («Зоря Торонто», з 1892) — підтримує Ліберальну партію, «Газетт» («Газета», з 1778) — виражає ін-

Територіальний поділ

Адміністративні одиниці	Площа, тис. км²	Населення, тис. чол. (1971)	Адміністративний центр
Провінції			
Ньюфаундленд	404,6	522	Сент-Джонс
О. Принца Едуарда	5,6	112	Шарлоттаун
Нова Шотландія	54,6	789	Галіфакс
Нью-Брансуїк	72,5	635	Фредеріктон
Квебек	1540,7	6028	Квебек
Онтаріо	1068,6	7703	Торонто
Манітоба	650,1	988	Вінніпег
Саскачеван	651,9	926	Реджайна
Альберта	661,2	1628	Едмонтон
Британська Колумбія	948,7	2185	Вікторія
Території			
Пн.-Зх. території	3379,6	35	Йеллоунайф
Юкон	536,4	18	Уайтхорс

Виробництво найважливіших видів промислової продукції

Продукція	1970	1977 *
Нафта **, млн. т	68	77
Природний газ, млрд. м³	71	96
Вугілля, млн. т	15	33
Залізна руда, млн. т	47	53
Чавун і феросплави, млн. т	8,4	9,3
Сталь, млн. т	11,1	13,7
Мідь (виплавка), тис. т	493	502
Свинець (виплавка), тис. т	186	186
Цинк (виплавка), тис. т	473	514
Нікель (виплавка), тис. т	272	215
Алюміній (виплавка), тис. т	945	970
Калійні солі, млн. т	3,1	5,8
Сірка, млн. т	4,2	6,1
Паперова маса, млн. т	16,2	16,4
Газетний папір, млн. т	7,8	9,0
Автомобілі, тис. шт.	1193	1762

* Оцінка.
** Включаючи конденсат.

тереси монополістичної буржуазії, «Сітізен» («Громадянин», з 1843) — ліберальна, «Оттава джорнел» («Газета Оттави,» з 1885) — консервативна, «Ванкувер сан» («Сонце Ванкувера», з 1886) — ліберальна; франц. мовою — «Пресс» («Преса», з 1884) — виражає інтереси великої франко-канад. буржуазії, «Солей» («Сонце», з 1896) — ліберальна, «Девуар» («Обов'язок», з 1910) — ліволіберальна. Щотижнева «Канада газетт» («Газета Канади», з 1867) — офіц. орган уряду англ. і франц. мовами. Щоденна газ. «*Канейдіан трібюн*» (з 1940) — центр. орган Компартії К.; двотижневик «Ком'юніст в'юпойнт» («Комуністична точка зору», з 1969) — теор. і політ. журнал КПК, «Лотта унітаріа» («Спільна боротьба», з 1977)— газета КПК італ. мовою, «Комба» («Бій») — орган Компартії Квебеку франц. мовою. Про укр. пресу див. розділ «Українці в Канаді». Найбільше нац. телеграфне агентство Канейдіан Пресс, засн. 1917. Належить кооп. об'єднанню. Саузем Ньюс Сервіс — агентство газетного тресту «Саузем компані». Держ. радіо- і телеслужба Сі-Бі-Сі (Радіо Канада) засн. 1936. Радіомовлення — з 1926, телебачення — з 1952. *О. В. Зайчук.*

Література. Фольклор корінного населення К. (індіанців, ескімосів) передається з покоління в покоління. Л-ра К. сформувалася в основному англ. (18 ст.) і франц. (19 ст.) мовами. У зв'язку з імміграцією у К. виникла (на поч. 20 ст.) й україномовна л-ра.

Література англійською мовою. Тяжкі умови колоніальної залежності К. сповільнили розвиток її нац. л-ри. Найвідоміший твір л-ри 18 ст.— епістолярний роман Ф. Брук «Історія Емілі Монтегю» (1769) про побут першопоселенців Квебеку. В 19 ст. широке визнання здобули гумористичні побутові нариси Т.-Ч. Гелібертона, істор. романи Дж. Річардсона, У. Кербі та ін. Поетеса 2-ї пол. 19 ст. П. *Джонсон* присвятила життя захисту прав індіанців, літ. опрацюванню їхнього фольклору. Під впливом англ. романтизму перебували поетеса І.-В. Крофорд, поет Ч. Сенстер (2-а пол. 19 ст.), поети кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. У. Кемпбелл, Ч.-Дж.-Д. Робертс, Б. Кармен, меншою мірою — Д.-К. Скотт. На поч. 20 ст. виступила Ф.-Г.-Р. *Лайвсей* — письменниця й перекладачка творів укр. л-ри. Піднесення робітн. руху після 1-ї світової війни посилило прогресивні тенденції в л-рі. Сусп. мотиви помітні в творчості Е.-Дж. Претта, Ф.-Р. Скотта, Р.-Д.-К. Фінча, А.-Дж.-М. Сміта. Популярним повістям пригодницького регіонального характеру Ралфа Коннора (Ч.-У. Гордона), Ф.-Ф. Грова, Грея Аула (Дж.-С. Белені), Т.-Г. Редделла, Д. Уокера притаманні риси критичного реалізму. Популярністю користуються повісті письменниць Л.-М. Монтгомері, М. де ла Рош, Гв. Грегем. Значне місце в л-рі 20 ст. займають твори письменника-анімаліста Е. *Сетона-Томпсона* та сатирично-гумористичні оповідання С.-Б. Лікока. Прогресивну спрямованість л-ри 70-х рр. К. визначають поезія Л. Дьюдека, І. Лейтона, А. Перді, О. Наулана, Р.-Д.-К. Фінча, М. Етвуд, проза Г. Мак-Леннана, П. Пейдж, М.-Е. Каллагена, Г. Гарнера, М. Косташ, творчість поета, драматурга, прозаїка укр. походження Дж. Риги та, особливо, Г.-Д. *Картера* і літературознавця М. Ферлі. Проблема нац. незалежності й самобутності у творчості У.-П. Макдоналда й Дж. *Уоллеса* поєднувалася з боротьбою проти експлуатації, за соціальні перетворення.

Література французькою мовою. Окремі твори франц. мовою (щоденники перших поселенців тощо) відомі з 17 ст. Але інтенсивно франко-канад. л-ра почала розвиватися в 19 ст. Значну роль у цьому плані відіграв Ж.-О. Кремазі — поет, творчість якого внесла в канад. л-ру дух франц. романтичної поезії. Під впливом франц. романтиків, зокрема В. Гюго, писали і Л.-О. Фрешетт та Л.-П. Леме. Найвизначніший прозовий твір 19 ст.— історико-побутова повість Ф. де Гаспе-батька «Старовинні канадці» (1862—63). У 20 ст. поети А. Лозо, Е. Нелліган, П. Морен, Р.-Г. Шокетт представляли парнасизм (див. «*Парнас*») і символізм. Зразком новітньої прози К. є роман Л. Емона «Марія Шапдлен» (1914). У 30-і рр. розвинувся реалізм, що в серед. 40-х рр. став гол. напрямом л-ри. Письменники звернулися до соціальних проблем. Робітн. тематиці присвятили творчість Р. Лемлен, який розвінчував духівництво, лицемірство багатіїв у романі «Місто в долині» (1944), Ж.-Ж. Рішар, Г. Руа (у романі «Де гніздиться куріпка», 1950, та кн. нарисів «Вулиця багатств», 1955, об'єктивно показала життя укр. канадців). Талановитим ліриком був Ж.-Р.-С. Гарно. Поезія Р. Жігера, Ж.-Г. Пілона, Ж. Бро пронизана політ. звучанням, сповнена ідеями боротьби франко-канадців за екон. й політ. права. У прозі кін. 60—70-х рр. виділяється творчість Р. Кар'є.

Українська робітничо-фермерська література, що має вже понад 70-річну історію, є складовою частиною л-ри К. Ветераном укр. пролет. поезії в К. є Д. Рараговський, вірш якого «Гей, до бою!» опубліковано 1907 у газеті «Червоний прапор». У 1903—05 надруковано оповідання на робітн. тематику І. Зелеза, М. *Шатульського*. Пожвавленню літ. життя сприяло перебування в К. укр. рад. письменників М. Ірчана (1923—29), І. Кулика (1923—27). Твори поетів І. Ковальського, І. Микитина, Я. Манчурака, І. Петрука, Д. Дубини (Д. Захарука) та ін. і прозаїків С. Пури, М. *Поповича*, А. Понура, Д. Гунькевича, М. *Гарасимчука* пройняті гострим соціальним змістом. Літературознавцю, історику й публіцисту П. *Кравчукові* належить багато праць про укр.-канад. літ. зв'язки та історію канадців укр. походження. З середовища укр. трудової імміграції вийшли перекладачі укр. л-ри англ. мовою Дж. *Вір* та М. *Скрипник* — лауреат рад. літ. премії ім. М. Горького. У Канаді вийшло кілька добірок англ. перекладів творів Т. Шевченка, І. Франка. Майже всі майстри укр. л-ри представлені на сторінках україномовної прогресивної преси та в англ. перекладі на сторінках журн. «Юкрейніан Канейдіан». На Україні опубліковано в перекладах укр. мовою твори Г.-Д. Картера, Дж. Уоллеса, Е. Сетона-Томпсона та ін. *Р. П. Зорівчак.*

Архітектура. Житлом індіанців К. були землянки, *вігвами,* вкриті шкурами намети-типі, а також каркасні, обшиті деревом будинки. В 17—19 ст. поширилися традиції франц. архітектури (житл. будинки, церкви, громад. будівлі; арх. Ж. Демер, Т. Байарже). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в колонізованій англійцями частині К. споруджували дерев'яні каркасні та кам. будівлі в дусі *класицизму* (арх. Дж. Меррік). З серед. 19 ст. розвивалися міста (Оттава, Монреаль, Торонто, Квебек), будувалися споруди еклектичної архітектури (архітектори Е. Леннокс, Дж. Лайл). З кін. 19 ст. посилився вплив архітектури США (висотні конторські будівлі, готелі; архітектори Ф. Дарлінг, Дж. Пірсон). З серед. 20 ст. споруджуються з залізобетону великі пром. і громад. комплекси сучас. архітектури (комбінат Аннесіс-Айленд і ратуша в Торонто, пл. Віль-Марі, Всесвітня виставка, Олімпійський комплекс, усі — в Монреалі).

Образотворче мистецтво. Найдавнішим на тер. К. є мистецтво індіанців і ескімосів. Мистецтво індіанців представлене різьбленням, розписом, гравіруванням на дереві, плетінням, яскравими візерунчастими тканинами, прикрасами з пір'я й черепашок, масками з дерева й соломи, вишиванням голками дикобраза, шерстю лося та оленя. *Ірокези* виробляли з глини фігурні люльки; хайда і тлінкіти вирізували з дерева й розфарбовували тотемні стовпи і маски, ескімоси з каменю, кістки й рогу — фігурки людей і тварин. З часів європ. колонізації в К. почало розвиватися мист., завезене сюди з Франції та Англії, однак воно набуло своєрідних рис. У 17 — на поч. 19 ст. виникли портретний і культовий живопис; створювалися статуї з дерева, срібне начиння, акварельні пейзажі. В серед. 19 ст. виступили самобутні пейзажисти, майстри жанрових сцен з сел., провінційного або індіан. життя (П. Кейн, К. Кріггоф, Г. Уотсон, Г. Уокер). В 20 ст. склалася нац. школа пейзажу, пройнятого романтикою суворих півн. просторів (Дж.-У. Морріс, Т. Томсон, «Група семи» — Дж. Макдональд, А. Лізмер, А. Джексон та ін.). Розвиваються скульптура (Ф. Лорінг), графіка (ілюстрації Е. Сетона-Томпсона до власних книжок). В сучас. мист. поряд з модерністичними течіями (живописці А. Пеллан, Ж.-П. Ріопель, скульптор Л. Аршамбо) зберігається й реалістичний напрям (живописці Ж.-П. Лемьє, Т. Макдональд, Ф. Тейлор, Р. Піло). В 1977 в Києві

П. В. Больс. Птахолов. 1956.

Ф. Уайл. Літо. Дерево. 20 ст.

експонувалася виставка творів канадських художників. У К. періодично відбуваються виставки укр. митців, зокрема 1978 — укр. графіки, петриківського розпису; художників-графіків Львова та Одеси. *А. М. Кантор.*

Музика. Для музики індіанців (пісні воїнів, мисливців, пісні кохання тощо) характерні *пентатоніка,* різноманітна й складна ритміка; поширені ударні муз. інструменти. Від часів колонізації збереглися пісні переселенців (гол. чин. із Франції). Передумови для розвитку профес. музики (на основі англ. і франц. муз. культур) виникли з 2-ї пол. 19 ст Серед муз. діячів 19 — поч. 20 ст.— композитор К. Лавалле, співачка Е. Альбані, скрипачка К. Парло. Інтенсивний розвиток муз. життя почався в 40-х рр. 20 ст. Серед сучас. муз. діячів — композитори М. Блекберн, Дж. Вайнцвайг, П. Меркюр; диригенти Ж. Бодрі, А. Бротт, П. Дерво; вокалісти Л. Маршалл, Т. Стратас, Е. Джонсон, Л. Сімоно. В К. функціонують 3 постійні оперні групи — в Торонто, Монреалі й Вінніпегу балетні групи в Онтаріо (Нац. балет), Оттаві (Класичний балет). Вінніпегу (Королівський балет). Бл. 30 постійно діючих оркестрів: у Торонто (симф. 1908; філармонічний, 1934) Квебеку, Монреалі, Галіфаксі та ін.; Канад. асоціація композиторів, авторів та видавців (1951). У К.— 8 вищих муз. навч. закладів (консерваторій і муз. академій). Активну участь у муз. житті К. беруть українці. Значну роль відіграла діяльність хормейстерів О. Кошиця, М. Гайворонського, виконавців Л. Колесси, С. Старика, М. Голинського та ін. У К. виступали С. Крушельницька, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко та ін. діячі укр. рад. культури, не раз гастролювали *Ансамбль танцю УРСР* імені П. П. Вірського, *Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки.

Театр. Елементи нар. театр. мист. проявлялися ще в обрядах індіанців. Розвиток профес. театр. мист. почався в 17 ст. у франц. провінціях Квебек і Акадія (франц. мовою ставилися п'єси П. Корнеля, Ж. Расіна, Ж.-Б. Мольєра). В 1774 у Галіфаксі поставлено першу відому канад. п'єсу (англ. мовою). В 1825 відкрито перший постійний театр у Монреалі. Згодом створено театр. трупи в Квебеку й Галіфаксі, у складі яких були франц., амер., англ. та місцеві актори. В репертуарі труп— твори канад. драматургів. В кін. 80-х рр. 19 — на поч. 20 ст. поширилися пересувні профес. театри— «роуд» («дорога»). У 20—30-х рр. широкого розвитку набув аматорський театр (у Монреалі, Оттаві, Ванкувері, Торонто). В кін. 40-х рр. засн. профес. трупи в Монреалі («Рідо вер»), Торонто («Тіетр Торонто»), Галіфаксі («Нептун»), Едмонтоні («Цитадель»), Реджайні («Глобус»), Вінніпегу, Оттаві У Вінніпегу, Торонто та ін. містах існують українські аматорські театри, в репертуарі яких — п'єси «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Украдене щастя» І. Франка, твори М. Ірчана, М. Куліша, О. Корнійчука.В рос. драм. гуртках в Торонто, Ванкувері, Вінніпегу ідуть п'єси А. Чехова, О. Островського, М. Гоголя, М. Горького та сучас. драматургів.

Кіно. Виробн. фільмів почалося 1914. Випускалися переважно документальні фільми, на розвиток яких великий вплив мав англ. реж. Дж. *Грірсон*. У 1939 організовано Нац. раду з питань кіно (Оттава). В 1939—45 рр. виходила кіносерія «Світ у бою» (фільми: «В Росії, яка бореться», 1942; «Мета — Берлін», 1944). У 1956 створено Нац. управління кіно в Монреалі. Серед фільмів: «Місто золота» (1957, реж. К. Лоу), «Щоб життя продовжувалось» (1963), «Між морем і прісною водою» (1970, реж. обох — М. Бро). В 70-х рр. виходять документальні картини, які порушують гострі соціальні проблеми: «Стерв'ятники» (реж. Ж. Лабрен), «Операція „Жовтнева криза"» (реж. Р. Спрай), «Борсук та біла небезпека» (реж. А. Ламот; з життя канад. індіанців). У Стратфорді, Монреалі, Ванкувері проводяться (з 1957) міжнар. кінофестивалі.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Национальные проблемы Канады. М., 1972; Лещенко Л. О. СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції. К., 1973; Фурсова Л. Н. Иммиграция и национальное развитие Канады (1946—1970 гг.). М., 1975; Канада. 1918—1945. М., 1976; Александров Ю. А., Хрипунов И. А. Канада: проблемы 70-х годов. М. 1978; Тишков В. А. Освободительное движение в колониальной Канаде. М., 1978; Райерсон С. Б. Основание Канады. Канада с древнейших времен до 1815 г. Пер. с англ. М., 1963; Райерсон С. Б. Неравный союз. История Канады. 1815—1873. Пер. с англ. М., 1970; Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді. (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Кравчук П. І. На канадській землі. Львів, 1963; Кольчук А. М. Українці за океаном. К., 1967; Антипова А. В., Антонова И. Ф. Канада. М., 1972; Хорошилов И. И., Хорошилова В. И. Сельское хозяйство Канады. М., 1976; Кравчук П. І. Українська література в Канаді. К., 1964; Ванникова Н. И. Канадская литература на французском языке (1945—1965). М., 1969; Голышева А. И. Англоязычная литература Канады. М., 1979; Голишева А. Англомовний канадський роман 70-х років. «Всесвіт», 1979, № 1.

КА́НАДА, канара — мова народу *канара*; поширена в Індії, в штаті Майсур. Належить до *дравідійських мов*. За граматичною будовою К.— *аглютинативна мова*, словотвір і формотвір — суфіксальний. Порядок слів у реченні сталий. Присудок — здебільшого в кінці речення. Для мови К. використовують алфавіт, що походить від *брахмі*.

Становлення літератури К. припадає на 10 ст. В 12—14 ст. виступали поети Басава, Немічандра, Харіхара, Бхімакаві, які писали живою нар. мовою. В 15—16 ст. популярними були твори Пуранда радаси й Канакадаси — поетів антифеод. руху. У 18 ст. поширювалася нар. драма на основі епічних переказів. З серед. 19 ст. почали з'являтися перекладні, потім перші оригінальні романи. На поч. 20 ст. виник істор. роман (Галаганатх, Б. Венкатачар), далі — соціальний роман (Г. Венкатарая, К. Васудевачар'я, М. С. Путтанна), оповідання (М. Венкатеш Айянгар). Основу сучасної поезії К. заклала творчість Д. Панджа Мангешарая, Шрікантхайя, Г. Пая, Шанкарабхатти. Відомі письменники 20 ст. Ш. Каранта, А. Н. Крішнарая, Та Ра Су, В. М. Джоші, Горур, поети В. К. Гокак, Д. С. Каркі, драматурги Д. Р. Бендре, Шріранга звертаються до важливих соціальних і моральних тем.

КАНАДЗА́ВА — місто на о. Хонсю, в Японії, адм. ц. префектури Ісікава. 395,3 тис. ж. (1975). Розвинуті текст. (особливо шовкова), харч. пром-сть, машинобудування, зокрема текст. й с.-г. Виробн. фарфоро-керамічних і лакованих виробів, риболовних сіток. У районі К.— заповідник — парк Кенроку.

КАНА́ДСЬКА УЛОГО́ВИНА — зниження дна у Пн. Льодовитому ок., біля берегів Канади. З Пн. обмежована хр. Менделєєва. Глиб. бл. 3800 м. Дно вкрите глин. мулом.

КАНА́ДСЬКИЙ АРКТИ́ЧНИЙ АРХІПЕЛА́Г — група великих островів у Пн. Льодовитому ок., біля берегів Пн. Америки. Належить Канаді. Пл. майже 1,3 млн. км² Рельєф переважно рівнинний, на Сх.— гори заввишки до 2926 м (на о. Елсмір); на Зх.— плато і погорбовані рівнини. Родовища нафти, природного газу, заліз. та мідних руд. Клімат суворий, арктичний. Поширена *багаторічна мерзлота*, багато льодовиків. Рослинність арктичних пустель (на Пн.) та мохово-лишайникової тундри (на Пд.). На островах водяться північний олень, білий ведмідь, песець, вівцебик. Влітку буває багато птахів (качки, гуси, гага, полярна сова). Осн. заняття населення — оленярство, мисливство, рибальство.

КАНА́ДСЬКИЙ БАЛЬЗА́М — *живиця* ялиці канадської (Abies balsamina). Прозора в'язка рідина жовтуватого кольору. При висиханні твердне, але зберігає прозорість. Розчиняється в ефірі й хлороформі. Застосовується в оптиці та для монтажу мікроскопіч препаратів (зберігаються роками).

КАНА́ДЦІ — населення Канади. Чисельність — 23,5 млн. чол. (1978, оцінка). Складаються переважно з двох націй (франко-канадської і англо-канадської), що історично сформувалися в процесі колонізації країни, та ряду ін. народів. Англо-канадці становлять бл. 44% населення країни. Вони сформувалися в націю в кін. 19 — на поч. 20 ст. У формуванні її брали участь англійці шотландці, ірландці й асимільовані переселенці з країн континентальної Європи. Говорять *англійською мовою* (з деякими особливостями). Більшість віруючих англо-канадців — протестанти; католики — переважно ірландці за походженням. Франко-канадці становлять бл. 27% населення Канади живуть переважно в пров. *Квебек*. Франко-канадська нація сформувалася в кін. 18—на поч. 19 ст. Яд-

Найбільші острови Канадського Арктичного архіпелагу

Назва	Площа, тис. км²
Баффінова Земля	478,0
Вікторія	221,0
Елсмір	250
Банкс	64,0
Мелвілл	42,7
Привца Уельського	35,6

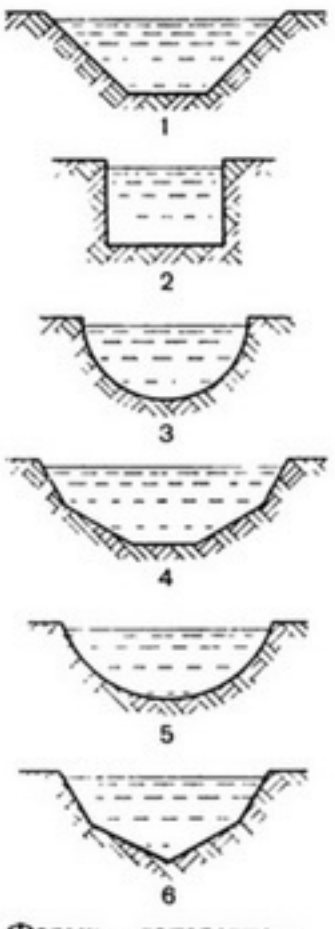

Форми поперечного перерізу **каналів:** 1 — трапецоїдна; 2 — прямокутна; 3 — напівкругла; 4 — полігональна; 5 — параболічна; 6 — улоговиноподібна.

ром її були перші європ. поселенці в Канаді (французи і бретонці). Говорять *французькою мовою*, яка 1968 стала однією з двох офіц. мов країни. За релігією більшість франко-канадців — католики.

Крім двох осн. націй, до складу К. входять численні групи недавніх (20 ст.) переселенців (бл. 30% населення), які ще не асимілювалися. Найбільші з них: німці, українці італійці, євреї, поляки, голландці. Живуть також індіанці (понад 300 тис. чол.) та ескімоси (бл. 18 тис. чол.), які зазнають дискримінації. Про історію, економіку і культуру канадців, а також про українців у Канаді див. *Канада*.

Літ.: Народы Америки, т. 1. М., 1959; Берзина М. Я. Формирование этнического состава населения Канады. М., 1971.

КАНА́Л (лат. canalis — труба, жолоб) у гідротехніці — штучне русло (наземний *водовід*) з безнапірним рухом води; вид *гідротехнічної споруди*. Розрізняють К. (мал.): судноплавні (сполучні, обхідні, випрямні, підхідні), що належать до штучних *водних шляхів*, енергетичні, або деріваційні (див. *Деривація*), водопровідні, *зрошувальні канали*, осушувальні, обводнювальні, лісосплавні, рибоводні та комплексного призначення. К. споруджують у насипі або виїмці, у напівнасипі-напіввиїмці чи на косогорі. Їхній поперечний переріз — трапецоїдної (у м'яких грунтах), прямокутної (у скельних породах), напівкруглої та ін. форм. Щоб захистити К. від руйнування течією і хвилями, зменшити просочування води крізь грунт і підвищити пропускну спроможність, вдаються до облицювання К. (кам'яною накидкою, грунтовими і плівковими *екранами*, бетонними й залізобетонними плитами). На трасі К. зводять в разі потреби мости (у т. ч. *акведуки*, *віадуки*), *дюкери*, *пороми*, *тунелі*, підземні галереї, переправи, *водоскидні споруди*, *водоспускні споруди* тощо.

В СРСР споруджено *Волго-Донський судноплавний канал* ім. В. І. Леніна, судноплавні *Біломорсько-Балтійський канал*, *канал імені Москви*, зрошувальні К. — Донський магістральний (200 км), Великий Ферганський (300 км), Каракумський (понад 800 км) тощо, у т. ч. в УРСР: водопровідні *Сіверський Донець — Донбас канал* і *Дніпро — Кривий Ріг канал*, комплексного призначення *Північно-Кримський канал*, магістральні К. зрошувальних систем — Північно-Рогачицької (Запорізька обл.), Бортницької (Київ. обл.), Фрунзенської (Дніпроп. обл.) та ін. Будуються (1979) головний магістральний (130 км) і розподільні К. Каховської зрошувальної системи, комплексного призначення *Дніпро — Донбас канал* тощо. Див також *Канали міжнародні*.

М. І. Губина.

КАНА́Л ЗВ'ЯЗКУ́ — сукупність технічних пристроїв, що забезпечують передавання електричних сигналів на віддаль з використанням *лінії зв'язку*. Осн. частинами К. з. є *генератори* частоти, підсилювачі сигналів, *фільтри електричні й перетворювачі частоти*. Розрізняють К. з.: телефонні, телеграфні, фототелеграфні, радіомовні, телевізійні та *передачі даних*; проводові й радіоканали (радіорелейні, супутникові тощо). Їх поділяють також на комутовані (див. *Комутація*) й некомутовані; з вузькою і широкою смугою використовуваних частот; з низькою, середньою й високою швидкістю передаваних сигналів. Крім того, К. з. бувають одно- і двосторонні (див. *Двосторонній зв'язок*). Див. також *Багатоканальний зв'язок*.

Ю. П. Пархомов.

КАНА́Л ІМЕНІ МОСКВИ (до 1947 — канал Москва — Волга) — штучний водний шлях, що з'єднує ріку Москву з Волгою. Збудований 1932—37. Бере початок на правому березі Волги, за 8 км вище гирла р. Дубни. Траса каналу простягається від Волги до м. Москви. Заг. довж. 128 км, з них 19,5 км — по водосховищах (Іваньковське, Хімкинське, Клязьминське, Пяловське, Учинське, Пестовське та Ікшинське). Вододільна частина каналу на 162 м перевищує рівень моря. На волзькому «схилі» — 5 шлюзів, на моск. — 4. На каналі — 5 насосних станцій, 8 ГЕС (найбільша — Іваньковська). З спорудженням каналу Москва перетворилася на значний річковий порт, розв'язано проблему водопостачання міста та обводнення р. Москви. Осн. вантажі: ліс, буд. матеріали, нафта, прод. та пром. товари. Пристані: Дмитров, Яхрома, Велика Волга; на Хімкинському водосх. — Пн. порт Москви. Вздовж берегів — санаторії, будинки відпочинку. У 1978 канал нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КАНАЛЕ́ТТО (Canaletto; власне Каналь, Canal) Джованні-Антоніо (18.X 1697, Венеція — 20.IV 1768, там же) — італійський живописець, майстер архітектурного пейзажу (т. зв. ведут). Навчався у батька, художника Каналя. Працював у Венеції, Римі, Лондоні. Автор панорамних пейзажів. Його малюнки відзначаються точністю відтворення конкретної місцевості.

Дж.-А. Каналетто. Площа перед церквою Сан-Джованні е Паоло у Венеції. Близько 1725. Дрезденська картинна галерея.

КАНА́ЛИ МІЖНАРО́ДНІ — за *міжнародним правом* штучні водні шляхи, які з'єднують морські простори й використовуються для міжнар. судноплавства. К. м. є невід'ємною частиною території д-ви, в якій вони розташовані, підлягають її *юрисдикції* з урахуванням міжнар. регламентації. Режим плавання через К. м. регулюється міжнар. конвенціями. В основі цього режиму — принцип свободи проходження суден усіх країн через К. м. (напр., *Суецький канал*, *Панамський канал*, Кільський канал), вилучення К. м. зі сфери воєнних дій у разі збройного конфлікту тощо.

КАНАЛІЗАЦІ́ЙНА МЕРЕ́ЖА — мережа трубопроводів, якими з території підприємств і населених місць відводять *стічні води*; основна частина системи *каналізації*. Розрізняють К. м. внутрішню і зовнішню. Внутрішньою К. м. побутові й виробничі стічні води відводять за межі будинку або споруди. Осн. елементами її є магістральні відвідні лінії з приймачами стічних вод (санітарними приладами, спец. камерами, колодязями), стояки й випускні (з будинку) пристрої. На деяких підприємствах до внутр. К. м. належить також устаткування для попереднього очищування стічних вод. Зовн. К. м. складається з дворових, внутрішньоквартальних та вуличних ліній (безнапірних і напірних підземних трубопроводів), а також *колекторів*. Вона служить для переміщення стічних вод (у т. ч. дощових) до *очисних споруд* і відведення очищених вод у водойму (по трубах з ежекторними насадками, розсіювальними пристроями тощо) або в систему пром. *водопостачання*. Траси К. м. вибирають, виходячи з умов макс. використання самопливного руху стічних вод. Якщо самопливний рух неможливий, споруджують *насосні станції*, що перекачують стічні води по напірних трубопроводах. Труби (керамічні, азбестоцементні, залізобетонні і пластмасові — для самопливних мереж, чавунні, залізобетонні, азбестоцементні й пластмасові — для напірних) укладають на найменшій можливій глибині (залежно від рельєфу місцевості), враховуючи глибину промерзання грунту. Для огляду й очищення К. м. на трасі споруджують каналізаційні *колодязі*. В УРСР довжина зовн. К. м. для відведення побутових і виробничих стічних вод становить (1978) бл. 50 тис. км.

М. В. Писанко.

КАНАЛІЗА́ЦІЯ — комплекс інженерних споруд і устаткування для відведення за межі підприємств і населених місць *стічних вод*, а також заходи щодо очищування і знезаражування цих вод перед використанням або скиданням у водойму. Основними частинами системи К. є *каналізаційна мережа*, *насосні станції*, *очисні споруди* і (в разі потреби) споруди, де додатково очищують стічні води. Для відведення стічних вод використовують загальносплавну або роздільну (повну, неповну) систему К. За загальносплавною системою стічні води (побутові, виробничі й дощові) надходять на очисні споруди по заг. каналізаційній мережі. За роздільною системою (в СРСР — найпоширенішою) дощові й чисті виробничі води видаляють по одній мережі, а побутові й забруднені виробничі

Канал імені Москви.

Канарка

Канаркова трава справжня: *1* — нижня та верхня частини рослини; *2* — деталі квітки; *3* — колосок

Канатник: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плід.

води — по іншій (одній або кількох). Вибір системи К. залежить від виду й кількості стічних вод, тех.-екон. показників, місцевих умов тощо. Перспективним є створення безстічних систем К. з використанням очищених і знезаражених стічних вод для зрошування с.-г. земель або, за погодженням з *санітарно-епідеміологічною станцією*, в системах промислового *водопостачання*, де з цією водою не мають безпосереднього контакту люди. Системи К. споруджували ще в старод. часи в Єгипті, Індії, Римі. На Русі перші канали, якими відводили забруднені води, споруджено в 11—14 ст. (Новгород, Моск. Кремль). К.— один з осн. елементів *благоустрою населених місць*, які сприяють поліпшенню побутових і виробн. умов, раціональному використанню водних ресурсів і охороні природи. До того ж К.— важливий протиепідемічний захід, який дає можливість швидко і надійно звільнити житлові райони від забруднення стічними водами, що містять збудників кишкових інфекцій та віруси.

Літ.: Канализация. М., 1975.

М. В. Писанко, Н. М. Квітницька.

КАНА́ЛЬНИЙ РЕА́КТОР— *ядерний реактор* з технологічними каналами, що відокремлюють уміщені в них *ядерне пальне* і *теплоносій* від сповільнювача нейтронів. На відміну від *корпусних реакторів*, де теплоносій і сповільнювач нейтронів суміщені, в К. р. розміри *активної зони* не обмежуються: в ній можна в разі потреби збільшувати кількість каналів. До того ж відокремлення в К. р. теплоносія від сповільнювача нейтронів дає змогу застосовувати теплоносій з високими теплофіз. характеристиками (воду, водяну пару тощо) і сповільнювач з незначним вбиранням нейтронів (напр., *воду важку*, графіт). Технологічні канали з *тепловидільними елементами* можна замінювати (використовуючи вантажно-розвантажувальні пристрої), не зупиняючи реактор. Для К. р. не потрібні захисні оболонки; розгалуження контура циркуляції теплоносія підвищує радіаційну безпеку електростанцій з такими реакторами. Канальним є *графіто-водний реактор*, встановлений на першій у світі атомній електростанції в м. Обнінську. В СРСР діють киплячі графіто-водні реактори канального типу (потужністю 1 млн. кВт) на *Ленінградській АЕС*, *Чорнобильській АЕС*, *Курській АЕС* і К. р. з ядерним перегрівом пари на *Бєлоярській АЕС* (100 і 200 тис. кВт).

В. Б. Климентов.

КА́НАРА, канада (самоназва — канадига) — народ, який живе в Пд. Індії, основне населення шт. *Майсур*. Чисельність — 25 млн. чол. (1977, оцінка). Мова — *канада*. Релігія більшості К.— *індуїзм*, частина К. сповідає *джайнізм*, християнство, іслам (тільки в містах). Осн. заняття К.— землеробство, скотарство, ремесла; частина К. працює в пром-сті, на кавових та ін. плантаціях. К.— народ давньої культури.

Літ.: Народы Южной Азии. М., 1963.

КАНА́РКА (Serinus canaria) — птах родини *в'юркових*. Довж. тіла 11,2—11,5 см, маса 10,8—14 г. Оперення переважно зеленувато-жовте, у самок темніше, ніж у самців. Пошир. в Серед. і Пд. Європі, в Пн.-Зх. Африці, Малій Азії, Сірії, Пакистані, на Канарських (звідки й назва — К.), Азорських о-вах, о. Мадейра. Гніздиться на деревах і кущах. Протягом року буває 2 кладки (в травні й липні) по 4—6 яєць, які самка насиджує 12—13 днів. Живиться К. рослинною їжею, комахами. Вперше завезена в Європу в кінці 15 ст. К. часто тримають у клітках як гарного співочого птаха. Виведено багато різних порід канарок.

Л. О. Бабенко.

КАНА́РКОВА ТРАВА́ (Phalaris) — рід однорічних або багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебло пряме, біля основи розгалужене. Колоски одноквіткові, дуже стиснуті з боків. Суцвіття — колосовидна волоть. 20 видів, пошир. переважно в країнах Середземномор'я. В СРСР — 6 видів; у т. ч. в УРСР — 2, серед них К. т. справжня (Ph. canariensis) — кормова рослина. Зустрічається в деяких районах Полісся, Лісостепу й Степу. Випробувана в культурі. Якість сіна середня. За деякими авторами до роду Phalaris належить і *очеретниця* — кореневищна злакова трава.

КАНА́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів в Атлантичному ок. біля пн.-зх. берегів Африки. Входять до складу Іспанії. Пл. 7,3 тис. км². Рельєф гірський, вис. до 3718 м (діючий вулкан Тейде на о. Тенеріфе). Клімат тропічний, пасатний. На схилах — зарості вічнозелених чагарників, подекуди — ліси. Багато *ендеміків* (драконове дерево, дика фінікова пальма та ін.). Культивують банани, картоплю, цитрусові, тютюн, виноград, зернові й бобові культури. Розвинуте тваринництво, рибальство. Район курортів. К. о.— важлива транзитна база в Атлантичному ок. Гол. міста: Лас-Пальмас і Санта-Крус-де-Тенеріфе. Нац. парк Тейде.

КАНА́Т — гнучкий виріб з сталевого дроту або ниток пряжі (каболок) рослинного, мінерального чи синтетичного походження. За способом виготовлення канати поділяють на кручені, некручені й плетені. Сталеві К. (звичайно з високоміцного дроту діаметром 0,3—4 мм) бувають круглого й фасонного перерізу. Кручені К. виготовляють одинарним (спіральні К., або сталки), подвійним (тросові К.) і потрійним (кабельтові К.) звиванням. Щоб збільшити еластичність і довговічність К., в його середню частину вплітають волокнисте (з натуральної чи синтетичної пряжі) або металеве осердя. Розрізняють К. з точковим, лінійним або комбінованим дотиком дроту в сталках, а також зі звиванням — одностороннім (дріт у сталках і самі сталки звиті в один бік) і хрестовим (дріт у сталках і самі сталки звиті в різні боки). Некручені К. являють собою комплекти сталевого дроту чи спіральних канатів, скріплених дротовою обмоткою або затискачами. Плетені К. виготовляють з парного числа сталок, звитих у різних напрямах. Для неметалевих (прядивних) К. застосовують натур. (напр., бавовняні, джутові, сизалеві, азбестові) або синтетич. (капрон, нейлон, перлон тощо) *волокна*. Такі К. поділяють на тросові, або звичайні (їх звивають з трьох сталок), кабельтові (з трьох тросових К., з'єднаних хрестовим звиванням), плетені круглі (фали) та К. підвищеної гнучкості (морські). Є також комбіновані К. із сталевого дроту і натуральних або синтетичних волокон. В УРСР К. виготовляють на *Харківському канатному заводі*. К. застосовують на транспорті, в буд-ві, гірничій, лісовій, рибній та ін. галузях промисловості.

Л. А. Капланський.

КАНА́ТНА ДОРО́ГА — підйомно-транспортна споруда з підвісними вагонетками, візками, кріслами або кабінами, що переміщуються в повітрі по сталевих *канатах*, натягнутих між підпорами; вид *підвісної дороги*. К. д. дає змогу з'єднувати конечні пункти за найкоротшою віддаллю; кут нахилу її траси у вертикальній площині — до 45°. Розрізняють такі дороги: стаціонарні й пересувні; вантажні (продуктивністю до 450 т/год), пасажирські (з пропускною здатністю до 1800 чол. за годину) і комбіновані; одно- і двоканатні; з кільцевим або маятниковим переміщенням рухомого складу між навантажувальною (з *приводом*) і розвантажувальною станціями. Довжина К. д. звичайно до 20 км. К. д. споруджують у гірських (напр., на Кавказі, у Карпатах, Криму) та ін. важкодоступних місцевостях, у містах з розвиненим наземним транспортом, іноді на рівнині. Іл. с. 554.

Я. В. Хом'як.

КАНА́ТНИК, абутилон Теофраста (Abutilon theophrastii) — однорічна волокниста рослина родини мальвових. Дико росте в Серед. і Пд. Європі, Серед. і Пд. Азії; в СРСР — у пд. районах Європ. частини, в Серед. Азії, на Далекому Сході. Вирощується в багатьох країнах (Китай, Корея, Японія та ін.), в т. ч. в СРСР (з 1930). У культурного К. стебло пряме, не розгалужене, вис. бл. 4 м. Листки округло-серцевидні, опушені. Квітки жовті або оранжеві, 5-пелюсткові, одиночні або зібрані в китицевидноволотисті суцвіття на верхівці стебла. Плід — багатогнізда коробочка. Вихід волокна 18—24%. Волокно міцне, але ламке, використовується в суміші з волокном *джуту* і *кенафу* для виробн. мішковини, шпагату тощо. З насіння одержують напіввисихаючу олію (18—20%) для тех. потреб. Урожай волокна 10—14 ц/га, насіння 3—6 ц/га.

КАНБЕ́РРА — столиця Австралії, з передмістями утворює адм. одиницю — територію федеральної столиці. Розташована на Пд. Сх. країни, на берегах оз. Берлі-Гріффін, на р. Молонгло. Вузол автошляхів і авіасполучень, залізнична станція. 202 тис. ж. (1975). В К. зосереджені урядові установи, пред-

ставництва нац. та іноз. монополій і торг. фірм. Розвинуті харч. і легка пром-сть. Туризм. Нац. ун-т Австралії, тех. коледж, лісова академія. Австрал. АН. Нац. б-ка. Поблизу К., на г. Маунт-Стромло — велика астр. обсерваторія. Буд-во К. розпочато 1913 за планом амер. арх. У.-Б. Гріффіна. З 1927 К.— резиденція парламенту й уряду. Серед будівель — парламент (1927), Нац. ун-т (1952, арх. Б.-Б. Льюїс), адм. будинок (1975, арх. Г. Зайдлер та Дж. Ендрюс).

КАНГЕ́ — місто на півночі КНДР, адм. ц. провінції Чагандо. Розташоване на р. Токногані. Трансп. вузол. Понад 130 тис. ж. Підприємства деревообр. і харч. пром-сті, машинобуд., бавовняна ф-ка. ГЕС.

КАНДАГА́Р — місто на Пд. Афганістану, адм. ц. провінції Кандагар. Розташований в оазисі біля підніжжя відрогів Зх. Гіндукушу. 140 тис. ж. (1973). Важливий торг.-трансп. пункт на шляху Кабул — Кандагар — Герат. У К. аеропорт міжнар. значення. Вовноткацька ф-ка, фруктово-консервний з-д. Кустарні промисли. Історико-етногр. музей. Архіт. пам'ятки 18 ст. Вважають, що К. заснував Александр Македонський.

КАНДАЛА́КШСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Мурм. обл. РРФСР, розташований на невеликих узбережних островах і частково на узбережжях Білого та Баренцового морів. Утворений 1951 для збереження місць гніздування рідкісних мор. птахів, зокрема гаги звичайної. Площа бл. 29 тис. га. У заповіднику охороняються 23 види наземних ссавців (лось, лисиця, рись, бурий ведмідь, росомаха), 10 мор. ссавців (у т. ч. горбоносий тюлень), 208 видів птахів (кайри, чайки, гаги, тупики та ін.), понад 500 — вищих рослин. На скелястих берегах — відомі «пташині базари». Рослинність тундрова, на окремих островах — ліси.

КАНДЕ́ЛА (Candela) Фелікс (н. 27.I 1910, Мадрід) — мексиканський архітектор та інженер.

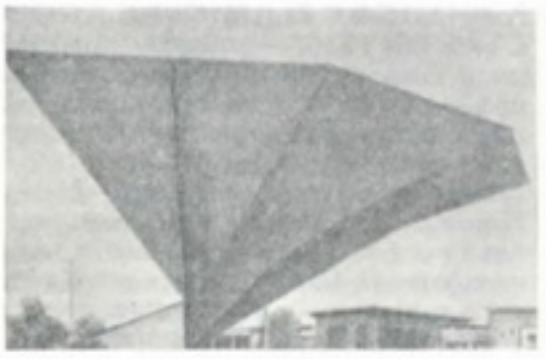

Ф. Кандела, М. Пані. Навіс концертної естради в Санта-Фе. 1959.

У 1935 закінчив Вищу архіт. школу в Мадріді. Брав участь у національно-революційній війні ісп. народу 1936—39. В 1939 емігрував у Мексіку. Автор залізобетонних склепінь-оболонок різних форм; тонкостінного покриття у формі гіперболіч. параболоїдів. Побудував ряд ділових, торговельних споруд, лабораторій, церков (у співавторстві з ін. архітекторами). Спорудив церкву Ла Вірхен Мілагроса в Мехіко (1954).

КАНДЕ́ЛА (від лат. candela — свічка), кд, cd — одиниця сили світла в *Міжнародній системі одиниць* (СІ); дорівнює силі світла, яке випромінюється з поверхні повного випромінювача площею 1/600 000 м² у перпендикулярному напрямі при т-рі випромінювача, яка дорівнює т-рі тверднення платини при тиску 101325 Па. Стара назва К.— свічка.

КАНДЕЛА́КІ Володимир Аркадійович [н. 16 (29). III 1908, Тбілісі] — рос. рад. співак (бас-баритон) і режисер, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1952. В 1928 закінчив Тбіліську консерваторію, в 1933 — театр. ін-т (Москва). З 1929 — соліст Муз. театру ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1941 — Моск. муз. театру ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка). Ролі: Сторожев («В бурю» Хренникова), Султанбек («Аршин мал алан» Гаджибекова), Тарас («Сім'я Тараса» Кабалевського), Магара («Вірінея» Слонімського) та ін. Одночасно (1954—64) гол. режисер і актор Моск. театру оперети, де поставив: «Білу акацію» І. Дунаєвського (1955), «Веселу вдову» Ф. Легара (1956), «Весна співає» Д. Кабалевського (1957), «Москва-Черемушки» Д. Шостаковича (1958), «Сто чортів і одна дівчина» Т. Хренникова (1963) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1952.

КАНДИДАМІКО́З (від лат. Candida — назва роду дріжджоподібних грибів і грец. μύκης — гриб), кандидоз, бластомікоз — захворювання, що спричинюється дріжджоподібними грибами роду Candida. К. зустрічається переважно у людей (найчастіше похилого віку й у дітей), іноді у тварин. К. заражаються від хворого або носія, а також через речі, забруднені грибами. К. може уражати зовн. покриви (шкіру, слизові оболонки) і внутр. органи (верхні дихальні шляхи, легені, спричинюючи *бронхіт, пневмонію*; органи шлунково-кишкового тракту — ентерити, *коліти* тощо), а також центральну нервову систему. Лікування: протидріжджові антибіотики, вітаміни, місцева терапія тощо.

КАНДИДА́Т НАУ́К (від лат. candidatus — одягнений у біле) — перший *вчений ступінь* в СРСР, що присуджується особам з вищою освітою, які здали кандидатський мінімум і прилюдно захистили кандидатську дисертацію. Запроваджено постановою РНК СРСР від 13.I 1934. Ступінь К. н. присуджують учені ради вузів (ф-тів) або н.-д. установ. Кандидатські дисертації розглядає *Вища атестаційна комісія* при Раді Міністрів СРСР.

КАНДИДА́Т У ЧЛЕ́НИ КПРС — особа, яка проходить іспитовий строк (кандидатський стаж), встановлений *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу* для того, щоб дати змогу вступаючому глибше ознайомитися з Програмою і Статутом партії, підготуватися до вступу в *члени КПРС*. За цей час партійна організація має перевірити особисті якості К. у ч. КПРС. За Статутом КПРС кандидатський стаж встановлюється строком на один рік.

КАНДІ́НСЬКИЙ Василь Васильович [4 (16).XII 1866, Москва — 13.XII 1944, Нейї-сюр-Сен, поблизу Парижа] — російський живописець, один із засновників і теоретиків *абстрактного мистецтва*. В 1897—98 навчався в Мюнхені — у А. *Ажбе*, в 1900 — в АМ у Ф. Штука. В Мюнхені (разом з Ф. Марком) заснував мистецьке об'єднання «Синій вершник». К. створив теорію «підсвідомого» мист., яке, на його погляд, мало бути виразом «чистого духу», звільненого від матерії. Відповідно до цієї теорії написав картини «Імпровізація № 7» (1910), «Композиція № 10» (1939), які являють собою сполучення беззмістовних різнокольорових плям та ліній. В 1914 повернувся до Росії, з кін. 1921 жив у Німеччині, з 1933 — в Парижі. Іл. с. 554, а також до ст. *Абстрактне мистецтво*, т. 1, с. 14.

КА́НДІЯ (Candia) Альберто (1918—48) — діяч робітн. і комуністичного руху Парагваю. В кін. 30 — на поч. 40-х рр. брав активну участь у студентському русі. Пізніше очолював профспілку портових робітників. З 1945 займав ряд керівних постів у *Парагвайській комуністичній партії* (ПКП). З 1947 — генеральний секретар ЦК ПКП. У 1948 К. заарештований і закатований в тюрмі.

КАНЄ́ВСЬКИЙ Амінадав Мойсейович [17 (29).III 1898, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 14.VI 1976, Москва] — російський рад. художник, нар. художник СРСР (з 1973), дійсний чл. АМ СРСР (з 1973). В 1924—30 навчався у ВХУТЕМАСі — ВХУТЕІНі в Москві в Д. *Моора*, В. *Фаворського*. Автор ілюстрацій до дитячих книжок, творів М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, В. Маяковського. В 1936—76 був співробітником журн. «Крокодил». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 554, а також на окремому аркуші до ст. М. В. *Гоголь*, т. 3, с. 448—449.

КАНЄ́ВСЬКИЙ Давид Ісакович [10 (23).III 1916, м. Лохвиця, тепер Полтав. обл.—26. XII 1944]— український рад. поет. Навчався в Харківському університеті (1937—41). З 1942 — в лавах Рад. Армії як кореспондент фронтової газети «Мужество». Загинув під Будапештом. Вийшли книги віршів К.: «Рідна вулиця» (1938), «Льотчики» (1940), «Поезії» (1947, посмертно).

Тв.: Вибране. К., 1966.

В. А. Канделакі.

А. М. Каневський.

Панорама міста **Канберри.**

«КАНЕЙДІАН ТРІБЮН»

Пасажирська канатна дорога.

В. В. Кандінський. Композиція. 1922.

А. М. Каневський. Ілюстрація до «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» М. В. Гоголя. Чорна акварель. 1950.

«КАНЕ́ЙДІАН ТРІБЮ́Н» («Canadian Tribune» — «Трибуна Канади») — щотижнева газета, ЦО *Комуністичної партії Канади*. Виходить в Торонто з 1940 англ. мовою. З травня по листопад 1947 видавалася під назв. «Дейлі трібюн» («Щоденна трибуна»).

КА́НЗАС — штат у центр. частині США. Площа 213,1 тис. км². Нас. 2,3 млн. чол. (1974). Адм. ц.— м. Топіка. Поверхня переважно рівнинна. Гол. ріки — Канзас і Арканзас (більшу частину року маловодні). Один з осн. с.-г. штатів США; гол. галузь — тваринництво м'ясного напряму. Землеробство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці (1-е місце за збором у країні) і сорго. Найрозвинутіша харч. пром-сть, особливо м'ясоконсервна, борошномельна; виробн. кормів. Підприємства авіац., маш.-буд., нафтопереробної, хім. галузей. Добування нафти, природного газу. Пром. центри — Канзас-Сіті, Уічіто.

КА́НЗАС-СІ́ТІ — місто в центр. частині США, в шт. Міссурі, на р. Міссурі. Трансп. вузол. 472,5 тис. ж. (1975). Гол. галузі пром-сті — м'ясоконсервна, борошномельна, металообробна. Виплавка сталі, підприємства маш.-буд., радіоелектронної, нафтопереробної, хім., деревообр., поліграф. пром-сті. Елеватори. Торг. центр с.-г. району. Ун-т. К.-С. засн. у 19 ст. Фактично К.-С. злився з містом тієї ж назви в шт. Канзас, утворивши агломерацію з населенням понад 1,3 млн. жителів.

КАНИШЕ́ВСЬКИЙ Григорій Мигрофанович [н. 13 (26).XI 1912, Київ] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1964). Сценічну діяльність почав 1932 у Київ. робітничо-колгоспному театрі ім. Т. Г. Шевченка. З 1945 — у Волинському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Карбишев («Коли мертві оживають» Рачади), Протасов («Живий труп» Л. Толстого та ін.). Вистави: «Платон Кречет» Корнійчука, «Назар Стодоля» Шевченка.

КАНІБАЛІ́ЗМ (від франц. cannibale, ісп. caníbal — людожер) — 1) У минулому в деяких племен і народів людоїдство, зумовлене нестачею їжі або релігійними ритуалами. З приручення тварин і розвитком скотарства К. практично зник. Пережитки К., пов'язаного з релігійно-магічними обрядами, у деяких народів Африки й на о-вах Індійського і Тихого океанів були засвідчені в 19 ст. 2) Поїдання тваринами особин свого виду. Факультативний (непостійний) К. спостерігається за несприятливих умов життя (напр., у суворі зими через брак їжі вовки поїдають один одного) або при переущільненні *популяції* (напр., поїдання жуками борошняними хрущаками своїх яєць) і є виявом внутрішньовидової *конкуренції*. Облігатний (постійний) К. виник у процесі *еволюції* як пристосування тварин (напр., поїдання самками каракуртів самців після спарювання).

КА́НІВ — місто обласного підпорядкування Черкаської обл. УРСР, райцентр, за 45 км від залізнич. ст. Таганча. Річковий порт на правому березі Дніпра. Вузол автошляхів. Уперше згадується в літописі під 1144. Бл. 1362 К. загарбала феод. Литва. В 1536 у К. відбулося повстання міщан і козаків проти лит. урядовців (див. *Канівське міське повстання 1536*). За *Люблінською унією 1569* К. захопила шляхет. Польща. В 1600 К. надано *магдебурзьке право*. В 1648 К., визволений сел.-козац. військом на чолі з Б. Хмельницьким, став полковим містом *Канівського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* К. відійшов до шляхет. Польщі. В 1702 К. визволило сел.-козац. військо С. *Палія*, але за умовами *Прутського трактату 1711* місто було залишено за Польщею. В 1768 К. під час *Коліївщини* здобули гайдамаки на чолі з С. *Неживим*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України К. возз'єднано з Росією. В 1905 в Канівському пов. відбулися страйки робітників і виступи селян проти поміщиків. Рад. владу в К. встановлено в лютому 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації К. (15.VIII 1941 — 31.I 1944) у районі діяло партизанське з'єднання ім. В. І. Чапаєва.

У К.— *Канівська ГЕС*, електромех. «Магніт», побут. виробів, маслосироробний, хлібний, пивоварний з-ди, харчокомбінат, комбінат побут. обслуговування, райсільгосптехніка, гідролісомеліоративна станція. Культур.-осв. і профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, кінотеатр, 6 б-к, 2 турбази. В місті — музей нар. декоративного мистецтва (відділ обл. краєзнавчого музею) та бібліотека-музей А. П. *Гайдара*. Поблизу К., на Тарасовій (кол. Чернечій) горі— *канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка»*. Біля К.— навч. дослідне г-во Київ. держ. ун-ту. Збереглася архіт. пам'ятка Київ. Русі — Юр'ївський (Успенський) собор (1144; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*). Серед сучас. споруд відзначається готель «Тарасова гора» (1961, архітектори Н. Чмутіна, Є. Гусєва, А. Зубок, В. Штало́вко, М. Гречина. Іл. див. до ст. *Архітектура*, т. 1, між с. 224—225). Пам'ятник А. П. Гайдару (1953, скульптори Є. Рудиков, С. Смоляков). Поблизу К.— городище *Княжа гора* (Родень). У К. поховані відомий рос. актор О. П. *Ленський*, рос. рад. письменник А. П. Гайдар. У місті народилися: нар. артистка СРСР О. Я. *Кусенко*, укр. філолог і педагог М. О. *Андрієвський*, укр. педагог, історик, літератор і публіцист О. О. *Андрієвський*, літературознавець і письменник К. І. *Арабажин*.

Літ.: Кілесо С. К. Канів. К., 1969.

КАНІВЕ́ЦЬ Володимир Васильович (в.5.X 1923, с. Весела Долина, тепер Глобинського р-ну Полтав. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Ризький ун-т (1952). Пише укр. і рос. мовами. Літ. діяльність почав 1953 як драматург. Окремими виданнями вийшли п'єси «Після весілля» (1956); «Жених з орденом» (1958); «Затоплений острів» (1961). З поч. 60-х рр. розробляє історико-біографічну тему: «Олександр Ульянов» (1961), «Кармалюк» (1965). Життю й діяльності В. І. Леніна присвячені роман «Ульянови» (1967, Держ. премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1970), повісті для дітей і юнацтва «Хлопчик і жар-птиця» (1968), «Студент університету» (1970).

Тв.: Провісники. К., 1976; Ранок генія. К., 1979; Рос. перекл.— Ульяновы. М., 1974.

КА́НІВСЬКА ГЕС — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована біля м. Канева Черкас. обл. Буд-во почато 1963. Перші агрегати введено в дію 1972, останній — 1975. Заг. потужність ГЕС становить 444 тис. кВт (24 агрегати потужністю по 18,5 тис. кВт кожний), середньорічне виробн. електроенергії — 323 млн. кВт год. Осн. особливостями К. ГЕС є встановлення на ній горизонтальних капсульних гідроагрегатів; суміщення будинку ГЕС з водоскидними спорудами. Гідроспоруди утворюють Канівське водосховище. *А. А. Мілютін.*

КА́НІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — одне з водосховищ Дніпровського каскаду. Створено 1975 після спорудження *Канівської ГЕС*. Довж. 123 км, шир. до 18 км (пересічна — 5,5 км), пл.— 675 км². Пересічна глиб.— 3,9 м, найбільша — 21 м. Повний об'єм — 2,62 млрд. м³. Використовують для потреб гідроенергетики, водного транспорту, рибного г-ва, водопостачання. З введенням у дію К. в. на Дніпрі створено єдиний глибоководний шлях від Чорного м. до гирла Прип'яті. Осн. порти: Київ, Переяслав-Хмельницький, Ржищів. *О. О. Русинов.*

КА́НІВСЬКЕ МІСЬКЕ́ ПОВСТА́ННЯ 1536 — народне повстання в Каневі проти гніту і утисків лит. урядовців. Поштовхом до нього був збройний виступ черкаських міщан і козаків (див. *Черкаське міське повстання 1536*). Канівці підтримали черкасців і вигнали з міста лит. урядовців. Але незабаром надісланий з Києва каральний загін придушив виступ у Каневі і рушив на Черкаси. Зазнавши під Черкасами поразки, каратели повернулися до Канева. Вночі вони напали на місто і почали грабувати мирне населення. Обурені козаки й міщани розбили каральний загін. Побоюючись поширення руху на Придніпров'ї, лит. уряд змушений був оголосити повсталим амністію і призначити в Канів нових урядовців.

КА́НІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — давньослов'янське поселення 7—9 ст. на правому березі Дніпра, за 7 км на Пд. від сучас. м. Канева Черкаської обл. При розкопках (1957—62) виявлено залишки землянок, напівземлянок з круглими глинобитними печами всередині

і госп. будівель. Знайдено уламки горщиків, корчаг, глеків та ін. посуду, с.-г. знаряддя, залізні ножі, рибальські гачки, пряжки, наконечники стріл, бронзові й скляні прикраси тощо. Осн. заняттями жителів К. п. були землеробство, скотарство, мисливство й рибальство; у них були розвинуті ремесла, зокрема металообробне і гончарське.

Літ.: Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965.

Канівський заповідник. Плямистий олень

КА́НІВСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у Черкас. обл. УРСР. Розташований на правому березі Дніпра, межує з Тарасовою горою, на якій містяться музей і могила Т. Г. Шевченка. Створений 1931 для збереження рідкісного природничо-історичного комплексу. Пл. 1035 га. Поверхня погорбована (див. *Канівські гори*). Численні глибокі яри, в яких відслоюються відклади давніх геол. епох з рештками вимерлих рослин і тварин. Ліси з граба, дуба. Серед рослин багато *ендеміків*. З тварин тут живуть козуля, дика свиня, борсук, куниця лісова, багато птахів (275 видів) та ін. К. з. сприяє примноженню природних багатств цієї ділянки лісостепової зони України, вивченню продуктивності й закономірностей розвитку *біогеоценозів* та ін.

А. П. Євтушенко.

КА́НІВСЬКИЙ МУЗЕ́Й-ЗАПОВІ́ДНИК «МОГИ́ЛА Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА» — могила Т. Г. Шевченка і літ.-меморіальний музей біля Канева, на Чернечій (тепер Тарасовій) горі. Створений 1925 за постановою Уряду Рад. України. У 1939 на могилі споруджено бронзовий монумент поетові (скульптор М. *Манізер*) і відкрито музей Т. Г. Шевченка, збудований за проектом архітекторів В. *Кричевського* і П. Костирка. В залах музею експонуються матеріали про життя і творчість Шевченка, про вшанування його пам'яті. В 1975 музей-заповідник нагороджено орденом Дружби народів.

Літ.: Кутовий І. Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». К., 1967; Танана Р. В., Шпильова Н. М. Канівський державний музей-заповідник Т. Г. Шевченка. Путівник. Дніпропетровськ, 1978.

Канівський літературно-меморіальний музей Т. Г. Шевченка.

КА́НІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Україні. Створений на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. Полкове місто — Канів. У 1649 К. п. складався з 16 сотень; налічував бл. 3 тис. реєстрових козаків. Сотенні містечка: Маслівка, Ржищів, Стайки, Трахтемирів тощо. Полковниками були С. *Савич*, Я. Лизогуб (див. *Лизогуби*), І. Дмитренко та ін. К. п. брав участь у *Пилявецькій битві 1648*, *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651*, *Батозькій битві 1652*. Протягом 1649—65 К. п. був ареною жорстокої боротьби проти польс. шляхти. За *Андрусівським перемир'ям 1667* тер. К. п. відійшла до шляхет. Польщі. Під час *Палія повстання 1702—04* селяни і козаки визволили тер. К. п. від польс.-шляхет. загарбників. У 1712 К. п. ліквідовано у зв'язку з переходом Правобережної України під владу Польщі.

КА́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 39,8 тис. чол. (1978). У районі — 54 нас. пункти, підпорядковані 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Канів*. На Пн. район омиває *Канівське водосховище*. Більша, зх. частина К. р. лежить у межах *Придніпровської височини*, менша, сх.—у межах *Придніпровської низовини*. В центр. частині — *Канівські гори*. Корисні копалини: торф, вапняки, глини, піски. Річки: *Дніпро* (перетинає район з Пн. на Пд. Сх.), його прит. *Рось* з прит. *Росавою*. Грунти в осн. чорноземні, опідзолені чорноземи та супіщані. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, липа, акація, вільха, сосна, ялина, осика) займають 40,4 тис. га. В межах К. р.— *Канівський заповідник*. Осн. пром. і культур. центр— місто обл. підпорядкування Канів. У районі найбільше підприємство — Мартинівський цукр. комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Канів) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1978 становила 54,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 47,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, соняшник, кукурудза. Садівництво. Розвинуті скотарство, вівчарство. У К. р.— 12 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. ст. Ліпляве. Автошляхів — 361 км, у т. ч. з твердим покриттям — 237 км. У районі — 30 заг.-осв. та музична школи, Степанцівське та Бобрицьке профес.-тех. уч-ща, 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 35 клубів, 60 кіноустановок, 53 б-ки. У 1859 Т. Г. Шевченко відвідав села К. р. Межиріч, Пекарі, а також с. *Прохорівку*, де бл. 30 років жив укр. учений-природознавець, філолог, історик і письменник М. О. *Максимович*; тут зберігся Шевченків дуб, на якому встановлено меморіальну дошку. У цьому селі народився укр. письменник С. Д. *Склярenко*. В с. Лазірцях К. р. народився укр. рад. поет С. І. *Воскрекасенко*, в с. Курилівці — укр. рад. поет Г. П. *Донець*, у с. Степанцях — поет В. К. *Лагода*, в с. Межирічі — укр. графік Г. М. *Пустовійт*. У К. р. видається газ. «Дніпрова зірка» (з 1921).

Літ.: Іщенко М. Є. [та ін.]. Канівщина. Дніпропетровськ, 1969.

А. Д. Фареній.

КА́НІВСЬКІ ГО́РИ — частина *Придніпровської височини*. Являють собою смугу густо розчленованого піднятого над навколишньою місцевістю низькогір'я, що простягається вздовж правого берега Дніпра в районі м. Канева. Довж. їх 70 км, шир. 3—9 км, вис. 80—255 м над р. м. Внаслідок великої різниці відносних висот і значного розчленування, глиб. якого становить 50—150 м, поверхня цієї смуги має вигляд гір. Пухкі мезозойські та кайнозойські відклади, з яких складаються К. г., в середині антропогенового періоду були зібрані в серії лусок-насувів, скидів, *антикліналей*, розбиті розломами. Широко розвинуті форми льодовикових крайових порушень, багато глибоких ярів, балок. Дуже активно протікають сучасні *екзогенні процеси*. Схили К. г. вкривають ліси з граба, дуба та ін. У межах К. г.— унікальні пам'ятки природи (відслонення гірських порід, рештки викопної фауни, оригінальні форми рельєфу тощо). Відкрито археол. пам'ятки пізнього палеоліту. В К. г., на Тарасовій горі — могила, пам'ятник та музей Т. Г. Шевченка; на тер. К. г.— *Канівський заповідник*.

Є. Т. Палієнко.

КА́НІЗЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян у Єлизаветградському пов. Херсонської губ. проти австронімецьких окупантів і *гетьманщини*. Почалося в травні 1918 в с. Канежі (тепер Новомиргородсь-

Г. М. Канишевський.

В. В. Кавівець.

Канівський музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка». Пам'ятник на могилі Т. Г. Шевченка. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор Є. А. Левінсон. 1939.

кого р-ну Кіровогр. обл.) і в навколишніх селах — Володимирівці, Павлівці, Панчевому та ін. У К. с. п. взяло участь понад 3 тис. чол. Повстанням керував Єлизаветградський підпільний більшовицький ревком. Повстанці розгромили нім. гарнізон у с. Веселівці й почали наступ на зосереджені в с. Арсенівці нім. війська. Після запеклих боїв з переважаючими силами ворога повстанці відступили. К. с. п. значно вплинуло на розгортання повстансько-партизанської боротьби на Єлизаветградщині.

Канна.

КАНІ́КУЛИ (лат. canicula, букв.— песик) — 1) Назва Сіріуса — найяскравішої зірки в сузір'ї Великого Пса, або Оріона. 2) У римському календарі — період найжаркіших днів, початок яких збігався з появою Сіріуса над горизонтом. 3) Перерва в заняттях у навчальних закладах. 4) Парламентські К.— перерва в роботі бурж. парламенту.

КА́НІН ПІВО́СТРІВ — півострів на Пн. Європейської частини СРСР, у межах Арх. обл. РРФСР. Розташований між Білим м. і Чешською губою Баренцового м. Пл. 10,5 тис. км². На Пн. К. п. простягається кряж Канін Камінь заввишки 242 м. Поширена мохово-лишайникова рослинність. Рибальство, оленярство.

КАНІФО́ЛЬ (від назви давньогрец. м. Колофона в Малій Азії) — крихка склоподібна речовина від світло-жовтого до темно-червоного кольору; густ. 1007—1085 кг/м³, т-ра розм'якшування 52—70° С. К.— складова частина смолоподібних речовин хвойних рослин, яка залишається після відгонки з них *скипидару*. Нерозчинна у воді, розчиняється в органічних розчинниках. Складається з смоляних к-т і групи речовин, які не омилюються (див. *Омилення*). К. та її похідні (солі, ефіри) застосовують для проклеювання паперу, у виготовленні *мила, лаків*, сургучу тощо, як емульгатор у виробн. синтетичного *каучуку*, як флюс при паянні та лудінні металів та ін.

Канна індійська.

КА'НКА́Н (франц. cancan) — французький танець алжірського походження. Виник у 30-х рр. 19 ст. Муз. розмір 2/4, темп енергійний, швидкий. Використовувався в класичній опереті (Ж. Оффенбах), пізніше, звульгаризований, з'явився на естраді кафешантанів.

КАНН, Канни — місто-курорт на Пд. Франції, на березі Середземного моря. Входить до групи курортів *Французької Рів'єри*. З 1946 в К. щороку проводиться міжнар. кінофестиваль.

КА́ННА (Taurotragus oryx) — найбільша африканська антилопа з роду *оленебик*. Довж. тіла до 3,5 м, вис. в холці до 1,8 м, жива маса до 900 кг. Хвіст довж. до 70 см, з китицею на кінці. У самців і самок є спірально закручені роги. Забарвлення переважно сіро-жовте. Поширена в саванах Сх. і Пд. Африки. Живиться трав'янистою рослинністю, листям дерев. Вагітність 8,5—9 міс.; самка народжує 1 теля. К. має смачне м'ясо і тому значною мірою винищена. В УРСР, в *Асканії-Новій*, акліматизована, успішно проводяться досліди по її одомашненню. Тут деякі К. дають по 7 л молока на добу жирністю до 14%.

Каное.

КА́ННА (Canna) — єдиний рід однодольних тропічних і субтропічних рослин родини каннових. Стебло прямостояче, облиснене, до 1,5 м заввишки. Листки еліптичні, загострені, до 50 см завдовжки, 20—25 см завширшки, короткочерешкові або сидячі, зелені, червоні з бронзовим відтінком або смугасті. Квітки великі, асиметричні, червоні, оранжеві або жовті, зібрані у велике колосовидне суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 50 видів, поширених у Пд. і Центр. Америці, Сх. Індії та Китаї. В СРСР культивують як декоративні рослини багато сортів К. і н д і й с ь к о ї (C. indica). Восени кореневища К. викопують і зберігають у сухому приміщенні при т-рі 4—5°. Весною після закінчення заморозків кореневища висаджують в грунт.

КА́ННИ — селище в Пд.-Сх. Італії, на р. Ауфіді (тепер Офанто), біля якого під час 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*) 2.VIII 216 до н. е. римські війська (80 тис. піхоти і 6 тис. кінноти) були розгромлені карфагенськими військами *Ганнібала* (40 тис. піхоти і 10 тис. кінноти). Римляни втратили 48 тис., карфагенці — 6 тис. убитими.

КА́ННІНГЕМ (Cunningham) Уолтер (н. 16.III 1932, Крестон, штат Айова) — астронавт США. Закінчив Каліфорнійський ун-т у Лос-Анджелесі (1960). Служив у військ.-мор. флоті США. В 1964—71 — в групі астронавтів. Разом з У. *Ширрою* та Д. *Ейзелом* здійснив (11—22.X 1968) орбітальний політ на космічному кораблі «Аполлон-7».

М. Я. Орлов.

КАННІЦЦА́РО (Cannizzaro) Станіслао (13.VII 1826, Палермо — 10.V 1910, Рим) — італійський хімік, один з основоположників молекулярно-атомістичної теорії. Осн. заслугою К. є встановлення правильних атомних мас багатьох елементів. Визначив поняття «атом», «молекула», «еквівалент». Відкрив реакцію перетворення альдегідів ароматичного ряду на суміш спирту й к-ти під дією розчинів їдких лугів (реакція Канніцаро): $2C_6H_5 — CHO + KOH \rightarrow C_6H_5— COOK + C_6H_5 —CH_2OH$.

КА́НО — місто на Пн. Нігерії, адм. ц. штату Кано. Вузол автошляхів, залізнична станція. Міжнар. аеропорт. 399 тис. ж. (1975). Значний торг. і ремісничий центр країни. Підприємства харчосмакової (виробн. арахісової олії, м'ясних консервів), взут., хім., цем. пром-сті, текст. фабрика. Відоме з 9 ст.

КА́НО — одна з найвідоміших шкіл японського живопису, що існувала з 2-ї половини 15 ст. Названа за ім'ям засновників — Кано Масанобу і Кано *Мотонобу*. Художники цієї школи малювали пейзажі, сувої із зображенням квітів і птахів, розписували ширми та двері. Композиції їхніх творів мали умовно-декоративний характер, живопис був монохромний. Пізніше (в 2-й пол. 17 ст.) став холодний і маложиттєвий.

КАНОА́Т Мумін (Каноатов; н. 20.V 1932, кишлак Курговад, тепер Калайхумбського р-ну Тадж. РСР) — тадж. рад. поет. Член КПРС з 1962. Друкуватися почав в кінці 40-х рр. Перша зб.— «Іскра» (1960). Осн. тема творів К.— соціалістичні перетворення на тадж. землі, дружба народів, героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизняної війни (зб. «Земні зірки», 1963; поеми — «Поема вогню», 1967; «Караван світла», 1970; «Батько», 1975). За поеми «Голоси Сталінграда» (1972) і «Моє ім'я — Таджикистан» (1974) 1977 удостоєний Держ. премії СРСР. Шевченкові присвятив поему «Дніпровські хвилі» (1964), перекладав твори Т. Шевченка, М. Рильського. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в 2, 9. К., 1968—75; Р о с. п е р е к л.— Голоса Сталинграда. М., 1973: Свет на вершинах. М., 1976.

Х. Шодикулов.

КАНО́ВА (Canova) Антоніо (1.XI 1757, Поссаньйо, обл. Венеція — 13.X 1822, Венеція) — італійський скульптор, представник академічного *класицизму*. В 1768—74 навчався у Венеції в скульптора Дж. Торретті. Працював у Венеції, Римі, Парижі. В своїй творчості наслідував античні зразки. Твори К. відзначаються салонною красивістю й сентиментальністю: «Амур і Псіхея» (1793, Лувр, Париж; 1800, ДЕ), «Статуя миру» (бл. 1814, Київ. музей зх. та сх. мист.). Іл. див. також до ст. *Амур*, т. 1, с. 168; *Геба*, т. 2, с. 500.

КАНО́Е (англ. canoe, від ісп. canoa, з карибської) — гребний човен без кочетів, в якому весляр діє однолопатевим веслом. Розрізняють К. спортивні, навчальні, слаломні і туристські; для одного, двох та кількох веслярів. Весляр стоїть на одному коліні (в спортивних К.) або сидить (у слаломних і туристських К.) обличчям за напрямом руху. Виготовляють К. (мал.) з водостійкої фанери, шпону і пластичних матеріалів.

І. Ф. Ємчук.

КАНО́Н (грец. κανών — правило, норма) — в широкому розумінні — твердо встановлене, традиційне, загальноприйняте. Термін поширений у логіці, етиці, естетиці, теорії пізнання, релігії. У вузькому значенні — зведення положень, що мають догматичний характер (див. *Догматизм*). Напр., церк. К.— встановлені християнською церквою й піднесені до рівня закону правила в галузі віровчення, культу й організації церкви.

КАНО́Н — 1) В о б р а з о т в о р ч о м у м и с т е ц т в і — сукупність твердо встановлених правил, які визначають норми композиції, *колориту*, систему пропорцій або *іконографію* даного типу зображення. К. наз. також твір, що служить нормативним зразком. Системи К. панували в мист. Старод. Сходу та середньовіччя (див. *Іконопис*). 2) В м у з и ц і — муз. форма, основана на строгій безперервній *імітації* однієї і тієї ж мелодії (те-

ми, мелодійного звороту) послідовно всіма голосами поліфонічного твору. Кожний голос повторює мелодію, але вступає раніше, ніж її закінчить попередній. За кількістю голосів розрізняють К. двоголосі, триголосі тощо, за інтервалами між ними — К. у квінту, октаву та ін., за числом одночасно імітованих тем — К. прості, подвійні, за формою імітування — К. збільшені, зменшені.

КАНОНА́ДА (франц. canonnade) — 1) Часта і тривала стрілянина з багатьох гармат. 2) Віддалений гуркіт стрілянини з гармат та розривів снарядів.

КАНОНЕ́РСЬКИЙ ЧО́ВЕН (франц. canonnière, від canon — гармата) — бойовий артилерійський корабель. Призначений гол. чин. для знищення берегових об'єктів противника, малих кораблів (катерів), підтримки вогнем сухопутних військ (у т. ч. десантів); використовується також для створення мінних загороджень, у дозорі та несення конвойної служби. К. ч. поділяють на морські й річкові. Водотоннажність — до 2 тис. т, швидкість — 33 км/год, озброєння — 2—5 гармат 76—152-мм і кулемети. Деякі К. ч. мають легку броню.

Канонерський човен «Кореєць». 1888—1904.

КАНОНІЗА́ЦІЯ (лат. canonizatio, від грец. κανονίζω — підпорядковую правилу) — в католицькій і православній церквах включення тієї чи іншої особи до числа «святих» і запровадження культу нового «святого». Загальноцерковний порядок К. у католицизмі запровадив папа римський у 12 ст. Право К. у Візантії мав імператор, у Зх. Європі — папа римський. В Росії загальноцерк. К. запроваджена в 16 ст. і здійснювалась під контролем царя, а з часів Петра I — відповідно до імператорських наказів — за поданням *Синоду*. П е р е н о с н о К.— узаконення, перетворення якого-небудь правила на обов'язкове.

КАНО́НІКИ (лат. canonicus, одн., від грец. κανών — правило) — в католицькій і англіканській церквах штатні священнослужителі єпархіальних кафедральних соборів, члени *капітулу*.

КАНОНІ́Р (нім. Kanonier — гарматник) — рядовий солдат артилерії в російській армії (з кін. 17 до поч. 20 ст.).

КАНОНІ́ЧНЕ ПРА́ВО — сукупність рішень *церковних соборів* і постанов римських пап. Визначає організацію *церкви*, її внутр. розпорядок, порядок відправлення церковного культу тощо. Першу кодифікацію К. п. здійснено у 12 ст. Особливо широко застосовувалося за середньовіччя. До церк. *юрисдикції* належала значна частина таких правовідносин, як шлюбно-сімейні, майнові й навіть кримінальні. Згодом сфера дії К. п. звузилась. «Кодекс канонічного права 1917», виданий папою Бенедиктом XV, регулює лише внутр. церк. справи. У православній церкві значна частина правил К. п. входила до церк. права, що діяло в царській Росії.

КАНО́ССА — замок у Пн. Італії поблизу м. Реджо-нель-Емілія. У К. в ході боротьби за церк. інвеституру (право призначати на церк. посаду та введення у сан) в січні 1077 відбулася зустріч папи Григорія VII з німецьким імператором *Генріхом IV*. За даними деяких *хронік*, Генріх IV, який зазнав поразки в цій боротьбі і був відлучений від церкви та позбавлений влади, три дні в одязі грішника, що кається, чекав біля брами побачення з папою. З того часу вираз «піти в Каноссу» вживають у розумінні згоди на принизливе підкорення противникові (насправді для Генріха IV це був лише політ. маневр).

КАНПУ́Р — місто на Пн. Індії, в штаті Уттар-Прадеш, на березі р. Гангу і Верхньогангському каналі. Важливий трансп. вузол. 1,2 млн. ж. (1971). Значний пром. центр країни. Провідна галузь пром-сті — текст., зокрема вовняна, бавовняна та шкіряно-взуттєва. Вагонобудування, виробн. мінеральних добрив, металообробка, підприємства харчосмакової пром-сті. Кустарні промисли. ТЕС. Ун-т, Центр. текст. ін-т, технологічний ін-т. Місто — з 18 ст.

«КА́НСАН У́УТІСЕТ» («Kansan Uutiset» — «Народні новини») — щоденна газета, орган *Комуністичної партії Фінляндії* (КПФ) та Демократичного союзу народу Фінляндії (ДСНФ). Виходить з 1957 в Хельсінкі.

КАНСЬК — місто крайового підпорядкування Краснояр. краю РРФСР. Розташований на р. Кан (права притока Єнісею). Залізнична станція (Канськ-Єнісейський), вузол автошляхів. 101 тис. ж. (1979). Підприємства маш.-буд., металообробної (з-д металоконструкцій), хім. (біохім. з-д), харч. (м'ясокомбінат, лікеро-горілчаний і пивоварний з-ди) пром-сті. Деревообр., буд. матеріалів і бавовняний комбінати. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Засн. 1640 як острог. Місто — з 1822.

КА́НСЬКО-А́ЧИНСЬКИЙ ВУ́ГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — у пд. частині Зх. Сибіру, в межах Краснояр. кр., Кемер. та Ірк. областей РРФСР. Пл. понад 50 тис. км². Балансові запаси вугілля за категоріями A + B + C, становлять 74,5 млрд. т (1978). В геоструктурному відношенні К.-А. в. б. розміщений на межі Сибірської платформи з Зх.-Сибірською плитою і Алтайсько-Саянською складчастою областю і являє собою систему *мульд* з пологими складками. Вугленосність пов'язана з континентальними відкладами нижнього і серед. відділів юрської системи (див. *Юрський період і юрська система*), які вміщують від 4 до 50 вуг. пластів. Потужність пластів від 1—1,5 до 85 м. Глиб. залягання від кількох до 200 м. Осн. родовища: Березівське, Барандатське, Ітатське, Боготольське, Назаровське, Ірша-Бородинське, Абанське, Саяно-Партизанське. Вугілля гол. чин. буре. Пересічна зольність його 7—14%, вміст сірки 0,3—0,9%. Перші відомості про вугленосність басейну належать до 18 ст. Пром. добування розпочато 1905. Видобувають вугілля відкритим способом (діє 5 підприємств).

Літ.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 8. М., 1964. *В. Ф. Череповський.*

КАНТ (Kant) Герман (н. 14.VI 1926, Гамбург) — німецький письменник (НДР). Член СЄПН з 1949. Член Німецької академії мистецтв (з 1969). Перший твір — зб. оповідань «Трошки південного моря» (1962). У романах «Актовий зал» (1965) і «Вихідні дані» (1972) відтворено складності соціалістичного будівництва в НДР, формування нової інтелігенції. В романі «Місце перебування» (1977) зобразив події 2-ї світової війни.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Життєпис. Частина друга.— Неясність. «Всесвіт», 1977, № 12; Р о с. п е р е к л.— Актовый зал. М., 1974; Выходные данные. М., 1974. *Н. М. Матузова.*

КАНТ (Kant) Іммануїл (22.IV 1724, Кенігсберг — 12.II 1804, там же) — нім. філософ-ідеаліст, зачинатель *класичної німецької філософії*. Закінчив Кенігсберзький ун-т (1745), де після захисту дисертації (1755) працював приват-доцентом, а з 1770 — професором. Філос. вчення К. склалось напередодні *Великої французької революції* і відобразило суперечливе ставлення економічно і політично відсталої нім. буржуазії до антифеод. революц. руху — її співчуття просвітительським антифеод. ідеалам і водночас страх перед революцією, схильність до компромісу з феод. реакцією. «Основна риса філософії Канта,— писав В. І. Ленін,— є примирення матеріалізму з ідеалізмом, компроміс між тим і другим, поєднання в одній системі різнорідних, протилежних філософських напрямів» (Повне зібр. творів, т. 18, с. 190). Вихідним у філос. системі К. є *агностицизм* і апріоризм (див. *Апостеріорі і апріорі*). За К., людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають знання про об'єктивні речі, через що останні є непізнаванними «речами в собі». Визнання існування матеріальних об'єктів поза відчуттями і заперечення можливості пізнання їх — основна суперечність кантівської філософії. «Коли Кант допускає, що нашим уявленням відповідає щось поза нами, якась річ у собі,— то тут Кант матеріаліст. Коли він оголошує цю річ у собі непізнаванною, трансцендентною, потойбічною, — Кант виступає як ідеаліст» (там же). Агностицизм у філософії К. приводив його до суб'єктивно-ідеалістичного твердження, ніби

І. Кант.

Кано. Кано Мотонобу Пейзаж із серії «Вісім видів Кіото». Сувій. Живопис на папері. Кінець 15—1-а половина 16 ст. Кіото

А. Канова. Статуя миру. Мармур, граніт. Близько 1814. Київський музей західного та східного мистецтва.

об'єкт пізнання (природа та її закони як предмет науки) є витвором пізнавальної діяльності людини (споглядання і мислення) і існує лише в її свідомості. К. розробив ідеалістичне вчення про апріорний синтез наук. знань на основі застосування до даних досвіду (відчуттів, явищ) апріорних форм споглядання і мислення, якими він вважав «чисті» уявлення *простору і часу*, і про «чисті» поняття — логічні категорії (кількість, якість, причинність, необхідність тощо). Однак теорія пізнання К. містила деякі діалектичні здогадки, зокрема ідею *діалектики* як вчення про суперечності мислення, що виникають без порушення законів логіки, вчення про *антиномії* «чистого» розуму та ін. В ранніх працях К. висунув гіпотезу, яка утверджувала ідею розвитку у Всесвіті,— про закономірне виникнення Сонячної системи з газової туманності. К. розробив систему ідеалістичної *етики*, в центрі якої стоїть поняття про апріорний моральний закон — *категоричний імператив*, і систему *естетики*, яка через свій апріоризм поклала початок формалістичному напрямові в розвитку естетичної думки. Філософія К. певною мірою визначила шляхи розвитку нім. класичного ідеалізму кінця 18—поч. 19 ст., який досяг свого завершення у філософії Г.-В.-Ф. *Гегеля* і поклав початок систематичній розробці осн. принципів і законів діалектич. способу мислення. Суперечливість філософії К. призвела до критики її з боку як матеріалістів, так і ідеалістів. Ідеалістична критика К. здійснювалась *кантіанством, неокантіанством, махізмом, неопозитивізмом* та ін. Матеріалістична критика філософії К. почалася ще в кінці 18 — на поч. 19 ст. На Україні з критикою ідеалізму і агностицизму К. виступали Т. Ф. *Осиповський*, Є. М. *Філомафітський* та ін. Ряд критичних статей було вміщено в ж. «Украинский вестник» (1816—19). Зокрема П. П. *Гулак-Артемовський* перекладав для журналу працю польського мислителя Я. Снядецького «Про філософію», в якій він з позицій матеріалістичного *сенсуалізму* критикував агностицизм і апріоризм К.

Матеріалістичну критику К. дав Л. *Фейєрбах*, а також представники *революційного демократизму* середини 19 ст. Остаточно ідеалізм і агностицизм К. науково спростовані у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21 Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Асмус В. Ф. Иммануил Кант. М., 1973; Шинкарук В. И. Теория познания, логика и диалектика И. Канта. К., 1974; Критические очерки по философии Канта. К., 1975; Калинников Л. А. Проблемы философии истории в системе Канта. Л., 1978; Кант и кантианцы. М., 1978.

В. І. Шинкарук.

КАНТ (лат. cantus — спів, пісня) — вид старовинної пісні, яку виконував хор без супроводу. На Україні склався в кін. 16 — на поч. 17 ст. Авторами і виконавцями К. були вчителі співу, бурсаки, мандрівні дяки, лірники. Спочатку К. були тільки реліг. або моралізаторського змісту, в 18 ст. з'явилися К. любовно-ліричні, поздоровні, жартівливі та ін. К.— обов'язкова складова частина вистав *вертепу*, а також спектаклів у *братських школах* та Київ. академії Старовинні К. позначені впливом *партесного співу*. Будова К. ускладнювалася — він набув рис *романсу*. К. складав Г. *Сковорода*.

КАНТА́БІЛЕ (італ. cantàbile, букв.— співучий) — співучий характер виконання музичної п'єси, мелодії. Термін «кантабіле» інколи застосовується як назва інструм. п'єси (К. для віолончелі і фп. Ц. Кюї).

КАНТАБРІ́ЙСЬКІ ГО́РИ — гори на Пн. Піренейського п-ова, в межах Іспанії. Простягаються на 500 км вздовж узбережжя Біскайської зат. Атлантичного ок. Вис. до 2648 м (г. Торре-де-Серредо). Поширений *карст*. Родовища кам. вугілля, заліз. і поліметалевих руд. На схилах — широколистяні ліси та вічнозелені чагарники, вище — альпійські луки, кам'яні розсипища.

КАНТАРИДИ́Н — отруйна речовина, що міститься в тілі (особливо в *гемолімфі*) жуків родини майкових. К.— терпеноїд, ангідрид кантаридинової к-ти; погано розчиняється у воді, добре — в жирах і органічних розчинниках. Потрапивши на шкіру або слизову оболонку, К. спричинює опіки й появу водянистих пухирів; при всмоктуванні —отруєння, що супроводиться запаленням слизової оболонки сечовивідних шляхів, слинотечею, блюванням, проносом, болями в животі, збудженням центр. нервової системи.

НАУКОВІ КОНСУЛЬТАНТИ ТРЕТЬОГО І ЧЕТВЕРТОГО ТОМІВ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

В. Г. Бондарчук — акад. АН УРСР (загальні питання геології, тектоніка), **В. П. Васильєв** — акад. АН УРСР (захист рослин), **П. А. Власюк** — акад. АН УРСР (агрономія), **І. М. Коваленко** — акад. АН УРСР (теорія імовірностей), **В. П. Комісаренко**—акад. АН УРСР (ендокринологія), **В. М. Корецький** —акад. АН УРСР (міжнародне право, загальна історія держави і права), **Г. С. Костюк**—дійсний член АПН СРСР (психологія), **Є. К. Лазаренко** — акад. АН УРСР (мінералогія), **І. І. Ляшко** — акад. АН УРСР (математика), **Л. Г. Ткачук** — акад. АН УРСР (петрографія), **Р. В. Чаговець** — акад. АН УРСР (біохімія), **А. Є. Бабинець** — чл.-кор. АН УРСР (гідрогеологія), **М. С. Бродин** — чл.-кор. АН УРСР (оптика). **В. І. Войтко** — чл.-кор. АПН СРСР (психологія), **П. О. Дмитренко** — чл.-кор. АН УРСР (агрохімія), **В. І. Куценко** — чл.-кор. АН УРСР (історичний матеріалізм), **О. С. Мельничук** — чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **В. М. Русанівський**— чл.-кор. АН УРСР (мовознавство), **О. Г. Ситенко** — чл.-кор. АН УРСР (теор. фізика), **В. В. Скопенко**—чл.-кор. АН УРСР (неорганічна хімія), **В. П. Цесевич** — чл.-кор. АН УРСР (астрономія), **А. В. Чекунов** — чл.-кор. АН УРСР (геофізика), **С. М. Черников** — чл.-кор. АН УРСР (алгебра), **А. А. Чухно**— чл.-кор. АН УРСР (загальні питання політичної економії), **А. М. Шлепаков** — чл.-кор. АН УРСР (новітня історія капіталістичних країн), **К. Л. Ющенко** — чл.-кор. АН УРСР (кібернетика), **М. Д. Ярмаченко**—чл.-кор. АПН СРСР (педагогіка), **А. М. Алексюк** —доктор пед. наук (педагогіка, народна освіта). **Ю. О. Анісімов** — канд. тех. наук (історія техніки), **І. В. Архипов** — полковник (військова справа), **І. І. Артеменко** — доктор істор. наук (археологія), **Ю. С. Асєєв**—доктор архітектури (архітектура), **В. А. Афанасьєв** —канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво). **О. К. Бабишкін** — доктор філол. наук (кіно), **С. В. Баженов**—доктор вет. наук (ветеринарія), **І. В. Бичко** — доктор філос. наук (історія філософії), **Ю. Г. Блавдзевич** — канд. тех. наук (електротехніка), **Ю. М. Бобошко** — канд. мистецтвознавства (театр), **В. Є. Бражников** — канд. юрид. наук (державне право), **С. І. Брук** — доктор геогр. наук (етнографія), **С. М. Бухало** — доктор екон. наук (конкретна економіка), **Т. П. Булат** — канд. мистецтвознавства (музика), **Ф. Г. Бурчак** — канд. юрид. наук (теорія держави і права, кримінальне право), **Б. С. Бутник-Сіверський** — канд. істор. наук (народне мистецтво), **П. Л. Варгатюк** — доктор істор. наук (історія КПРС), **Д. Я. Василенко** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **Л. В. Владич** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **М. А. Воїнственський** — доктор біол. наук (орнітологія), **С. А. Генсірук** — доктор с.-г. наук (лісівництво), **К. І. Геренчук** — доктор геогр. наук (фізична географія), **М. О. Голодний** — канд. юридичних наук (теорія держави і права, цивільне право), **М. М. Гордійчук** — доктор мистецтвознавства (музика), **В. С. Горський**— доктор філос. наук (історія філософії), **П. Ф. Гринюк** — канд. історичних наук (міжнародний комуністичний рух). **О. Т. Губко** — канд. психологічних наук (психологія), **В. М. Данюк** — канд. екон. наук (конкретна економіка), **В. Г. Денисов** — доктор тех. наук (космонавтика), **В. Г. Долін** — доктор біол. наук (ентомологія), **М. П. Загайкевич** — канд. мистецтвознавства (музика), **А. П. Золовський** — доктор геогр. наук (картографія), **Н. М. Капельгородська** — канд. мистецтвознавства (кіно), **С. К. Кілессо** — канд. архітектури (архітектура), **Л. М. Корецький** — доктор екон. наук (загальні питання економіки, економічна географія), **О. П. Корнєєв** — професор (теріологія), **М. Ю. Корнилов** — канд. хім. наук (органічна хімія), **О. М. Корнієнко** — канд. тех. наук (зварювальне виробництво), **В. Н. Котов** — доктор істор. наук (історія СРСР), **І. Т. Крук** — доктор філол. наук (російська література), **К. І. Кульчицький** — доктор мед. наук (анатомія), **І. Ф. Курас** — канд. істор. наук (історія КПРС), **С. С. Лаврик** — доктор мед. наук (гематологія), **В. К. Лішко** — доктор біол. наук (біохімія). **Г. Н. Логвин** — доктор мистецтвознавства (архітектура), **К. Т. Логвинов** — доктор геогр. наук (метеорологія), **В. І. Мазепа** — доктор філос. наук (естетика), **В. М. Мазур** — доктор екон. наук (політекономія), **Б. М. Мазурмович** — доктор біол. наук (систематика безхребетних, історія біології), **А. К. Мартиненко** — доктор істор. наук (новітня історія), **Г. М. Матяшин** — професор (хірургія), **А. Г. Медяник** — канд. фіз.-мат. наук (геометрія), **М. Ф. Мезенцев** —канд. біол. наук (зоотехнія), **Є. Ф. Мельник** — доктор юрид. наук (цивільне право), **В. П. Меньшов** — канд. істор. наук (історія міжнародних відносин), **Л. С. Міляєва** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **Ю. В. Мовчан** — канд. біол. наук (іхтіологія), **Д. С. Наливайко** — канд. філол. наук (зарубіжна література), **В. І. Наулко** — доктор істор. наук (етнографія), **О. С. Онищенко** — доктор філос. наук (науковий атеїзм), **В. Л. Павлов** — канд. хім. наук (неорганічна та фізична хімія), **І. О. Пашков** — канд. тех. наук (будівництво), **Р. Я. Пилипчук** — канд. мистецтвознавства (театр), **А. Ф. Пічко** — канд. тех. наук (техніка), **Ф. П. Погребенник** — канд. філол. наук (українська література), **Л. П. Погребняк** — канд. біол. наук (ветеринарія), **М. В. Попович** — доктор філос. наук (логіка), **О. А. П'ятак** — доктор мед. наук (внутрішні хвороби), **І. С. Руденко** — канд. с.-г. наук (землеробство), **Л. М. Сак** — канд. мистецтвознавства (образотворче мистецтво), **К. Б. Свєчин** — доктор с.-г. наук (зоотехнія), **А. М. Сердюк** — канд. мед. наук (охорона здоров'я), **Г. М. Сивокінь** — канд. філол. наук (теорія літератури), **О. С. Сокол** — доктор мед. наук (інфекційні хвороби), **С. І. Соколенко** — канд. екон. наук (зовнішньоекон. зв'язки СРСР), **І. М. Солдатенко** — канд. пед. наук (культурно-освітня робота). **Ю. О. Станішевський** — доктор мистецтвознавства (театр), **В. І. Стрельський** — доктор істор. наук (спеціальні і допоміжні історичні дисципліни), **В. І. Таращук** — канд. біол. наук (систематика земноводних), **Ю. М. Теппер** — канд. пед. наук (фізкультура і спорт), **О. І. Тереножкін**— доктор істор. наук (археологія), **Ф. П. Тринус** — доктор мед. наук (фармакологія), **Н. М. Ульянова** — канд. юрид. наук (міжнародне право), **П. І. Фомін** — доктор фіз.-мат. наук (фізика), **М. К. Фуркало**—професор (терапія, кардіологія), **В. О. Хилько** — професор (політ. економія соціалізму), **Я. В. Хом'як** — доктор тех. наук (будівництво), **Г. М. Цветков** — доктор істор. наук (історія міжнар. відносин), **Г. Д. Цибуляк** — канд. екон. наук (культурне будівництво), **К. Ф. Чернушенко** — доктор мед. наук (імунологія, алергологія), **В. І. Чопик** — доктор біол. наук (систематика рослин), **М. К. Шикула** — доктор с.-г. наук (грунтознавство), **М. М. Щербак** — доктор біол. наук (систематика плазунів), **М. І. Щербань** — доктор геогр. наук (метеорологія, кліматологія), **В. М. Юрковський** — канд. географічних наук (економічна географія), **В. Є. Ясієвич** — канд. архітектури (архітектура), **О. І. Яценко** — доктор філософських наук (діалектичний матеріалізм).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Елліністична культура, с. 192—193
Енгельс Ф., с. 32—33
Естонська РСР (2 стор.), с. 448—449
Ефіопія, с. 448—449
Єгипет Стародавній, с. 96—97
Живопис (3 стор.), с. 120—121
«Живописная Украина», с. 96—97
Житло, с. 112—113
Жуки, с. 144—145
Заїр, с. 448—449
Залізобетонні конструкції, с. 144—145
Заньковецька М. К., с. 192—193
Запорізька Січ, с. 224—225
Земля, с. 224—225
Земноводні, с. 160—161
Змії, с. 160—161
Знаки розрізнення військовослужбовців Рад. Армії та ВМФ, с. 272—273
Знаки дорожні (2 стор.), с. 288—289
Іконопис, с. 240—241
Імпресіонізм, с. 120—121
Індія (2 стор.), с. 448—449
Індонезія, с. 448—449
Ірак, с. 448—449
Іспанія (2 стор.), с. 448—449
Історичний жанр (2 стор.), с. 400—401
Італія (2 стор.), с. 448—449
Іжакевич І. С., с. 240—241
Казахська РСР (2 стор.), с. 448—449
Канада (2 стор.), с. 448—449

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Естонська РСР, оглядова, с. 128—129
Естонська РСР, екон., с. 128—129
Європа, фізична, с. 80—81
Європа, політична, с. 80—81
Європа, етнографічна, с. 176—177
Житомирська обл., оглядова, с. 128—129
Житомирська обл., екон., с. 128—129
Закарпатська обл., оглядова, с. 176—177
Закарпатська обл., екон., с. 176—177
Запорізька обл., оглядова, с. 208—209
Запорізька обл., екон., с. 208—209
Фізична карта світу, с. 256—257
Політична карта світу, с. 256—257
Зони фізико-геогр., с. 304—305
Зоряне небо, с. 304—305
Івано-Франківська обл., оглядова, с. 208—209
Івано-Франківська обл., економічна, с. 208—209
Індійський океан, с. 384—385
Індія, оглядова, с. 376—377
Індія, економічна, с. 376—377
Індонезія, оглядова, с. 384—385
Індонезія, економічна, с. 384—385
Іран, оглядова, с. 432—433
Іран, економічна, с. 432—433
Іспанія, оглядова, с. 432—433
Іспанія, економічна, с. 432—433
Італія, оглядова, с. 464—465
Італія, економічна, с. 464—465
Казахська РСР, оглядова, с. 504—505
Казахська РСР, екон., с. 504—505
Канада, оглядова, с. 512—513
Канада, екон., с. 512—513

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
			1-й том	
16	ліва	29-й згори	(1969)	(1971)
103	середня	44-й згори	І. Н. Векуа (з 1946)	І. Н. Векуа (1972—1977)
128—129	вклейка, ліва колонка	1-й знизу	16—двоголовий м'яз живота	16—двоголовий м'яз плеча
141	таблиця		Заїр 1240	Заїр 12 400
224—225	вклейка, ліва колонка		5.ВАЗ-21011	5. ВАЗ-2101
245	середня	11-й знизу	прогинів	прогонів
282	таблиця	5-й згори	(Гіппарх)	(Ератосфен)
	таблиця	7-й згори	(Фалес Мілетський)	(Арістарх Самоський)
	таблиця	16-й згори	1682	1687
435	середня	15-й знизу	[н. 14(27).VIII 1908, Петербург]	[14(27).VIII 1908, Петербург — 26.I 1974, Ленінград]
502	ліва	35-й згори	В. І. Івченко і укр. рад. художник М. Г. Дерегус	В. І. Івченко
507	середня	7-й знизу	народної артистки СРСР Л. Маринець-Мацієвської	народної артистки УРСР Л. Моренець-Мацієвської
512	середня	21-й згори	[н. 10(22).VIII 1899, с. Нижнє, тепер Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл.]	[10(22). VIII 1899, с. Нижнє, тепер Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл. — 21. X 1967, Сімферополь]
534	ліва	34-й згори	14,8 тис. км²	1,48 тис. км²
			2-й том	
117	права	18-й знизу	1826	1832
234	права	30-й згори	6—12 тис. пляшок на рік	6—12 тис. пляшок на годину
410	права	13-й знизу	46 млрд. років	4,6 млрд. років
523	ліва	30-й знизу	1051	1049
526	таблиця	6-й згори	Пн.-Зх. та Пд.	Пд.-Зх. та Пд. Азії
			3-й том	
137	ліва	34-й знизу	[н. 10(23).XI 1910, с. Вознівці, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.]	[10(23).XI 1910, с. Вознівці, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл. — 19.VI 1973, Черкаси]
254	середня	42-й згори	кандидатів у члени партії	кандидатів у члени ЦК партії
257	ліва	5-й згори	927	92

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 4

(на украинском языке)

У томі вміщено 30 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (663 сюжети, з них 415— кольорові), 12 вклейок високого друку (60 сюжетів, з них 18 — кольорових), 12 вклейок кольорових карт (32 карти) і 1 кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1404 ілюстрації і 127 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку,— на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 14.

Том здано до набору 14.02.79. підписано до друку 31.08.79. . БФ 09198. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 35 + 4,5 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 66,36. Облік.-вид. арк. 128,51. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 437. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Львів — Руїни стародавніх міст

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балинівка	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ ТА МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн:
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

На кольорових картах / На текстових картах:
- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. 651 — Позначки глибин
- Озера з мінливою береговою лінією
- 560 — Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

На кольорових картах / На текстових картах:
- теплі
- холодні

- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Молн та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Соловіїн	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Родовища:
- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Мишʼякові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах:
- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна

На текстових картах:
- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Машинобудування й металообробка
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Автомобільна
- Тракторна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри кружків промислових центрів (малих, середніх та ін.) дано умовно, для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Олійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Оливи
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Олійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах:
- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах:
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства

На кольорових картах:
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

- Напрями ударів: Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових уєднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 нд	Війська противника
одбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
як	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення